کتێبی یەکەم

گۆڕانکارییە فیکرییەکان

لە جیهانی ئیسلامیدا

لە نێوان سەدەی (١٠ ـ ١٢کۆچی/ ١٦ ـ ١٨ زایینی)

گۆڕانکارییە فیکرییەکان

لە جیهانی ئیسلامیدا

ناوداران ، کتێبەکان، بزووتنەوەکان، بیر و هزرەکان

لە سەدەی دە بۆ سەدەی دوازدەی کۆچی

عولەییان ئەلجالودی

وەرگێڕانی: د. دلێر عەبدوڵڵا ئەحمەد - د. فوئاد عەلی جەلال

گۆڕانکارییە فیکرییەکان
لە جیهانی ئیسلامیدا
کتێبی یەکەم

لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری زەهاوی
بۆ لێکۆڵینەوەی فیکریی ژمارە (٩٨)

- نووسینی: د. عولەییان ئەلجالودی
- وەرگێڕانی: د. دلێر عەبدوڵڵا ئەحمەد - د. فوئاد عەلی جەلال
- بابەت: ئایینی
- دیزاین: ڕەوشت محەمەد
- چاپ: یەکەم ـ ٢٠٢٠ ـ ناوەندی ڕێنوێن.

لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان
ژمارە (٢٥٥٦)ی ساڵی ٢٠٢٠ی پێدراوە.

سەنتەری زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فیکریی
www.zahawi.org
ناونیشان: عێراق ـ سلێمانی ـ شەقامی سالم
تەلاری جەمالی حاجی عەلی - نزیک پردی خەسرەوخاڵ
07702422171

ناوەڕۆک

پەیڤی سەنتەری زەهاوی ٩

دەستێک ١٠

وتەی نووسەر ١٩

پێشەکی ٢٥

دەروازەیەکی گشتی بۆ پرۆژەکە: ٥١

دەروازەی یەکەم: ناوداران [٧٩]

بەشی یەکەم: شەهابەدین ئەحمەد بن ماجد ڕۆڵ و کاریگەریی لەسەر
پێشکەوتنی کەشتیوانیدا .... **عولەییان جالودی** ٨٣

بەشی دووەم: خاتوو عائیشە باعونیە هەوڵە زانستی و ئەدەبیەکانی
.... **سەعید بواعنە** ١٠٧

بەشی سێیەم: پێشەوا سیووتی و کاریگەرییەکانی لەسەر پاشینەکان:
لێکۆڵینەوەیەک لەسەر هەردوو پەڕتووکی: (المزهر و همع الهوامع)
.... **کەمال ئەحمەد فالح مقابلە و محەمەد مەحمود مەحاسنە** ١٣٤

بەشی چوارەم : شێخی ئیسلام ئیبن کەمال پاشا
.... **ئۆرهان سادق جانبولات** ١٩١

بەشی پێنجەم: تاش کوبری زادە
.... **محەمەد زاهد جول** ٢٠٩

بەشی شەشەم: محەمەدی کوڕی تولۆنی دیمەشقی
.... **بوران تاهیر لبنیة** ٢٣٥

بەشی حەوتەم: ئیمامی سەرهەندی
.... **سوهەیل فتیانی** ٢٦٦

بەشی هەشتەم: ڕێزدار: محەمەد باقر داماد
.... **زەکی میلاد** ٢٦٨

بەشی نۆیەم: محەمەد عەلی فاروقی تەهانەوی
.... **مونیر بن سالم بازهیر** ٣٠٥
بەشی دەیەم: شێخ عەبدولغەنی نابلوسیی
.... **مەروە خرمە** ٣٣٤
بەشی یانزەیەم: (ابراهیم متفرقة) پیاوی دەوڵەتداری و ڕۆشنگەری و دامەزرێنەری یەکەم چاپخانەی ئیسلامی
.... **محەمەد زاهد جول** ٣٥٨
بەشی دوانزەیەم: مێژوونووس عەبدوڵڵا سوەیدی
.... **عودة الشرعة** ٣٩٠
بەشی سیانزەیەم: گەڕیدەی توورکی ئەولیا جەلەبی و پەڕتووکی سیاحەتنامە
.... **عەلیان جالودی** ٤٠٨
بەشی **چواردەیەم:** پێشەوا محەمەد کوڕی عەلی شەوکانی: ژیانی و هزری
.... **یحیی زکریا علي معابده** ٤٢٥

دەروازەی دووەم: پەڕتووکەکان [٤٦٧]

بەشی یەکەم: "بدائع الزهور في وقائع الدهور"ی ئیبن ئییاس
.... **عیسا مەحمود عەزام** ٤٧١
بەشی دووەم: "الفوائد المدنية"ی سەید محەمەد ئەمین ئوستورئابادی
.... **زەکی میلاد** ٤٨٨
بەشی سێیەم: "الحكمة المتعالية في الأسفار العقلية الأربعة"ی مەلا سەدرا
.... **زەکی میلاد** ٥١٢
بەشی چوارم: "نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب"ی مەقەڕی
.... **یوسف ئەحمەد بەنی یاسین** ٥٣٣
بەشی پێنجەم: "كشاف اصطلاحات العلوم والفنون"ی تەهانەوەی
.... **محەمەد مەحمود مەحاسنە** ٥٦٥
بەشی شەشەم: "خزانة الأدب"ی عەبدولقادر بەغدادی
.... **سوهەیل فەتیانی** ٥٨٤

بەشی حەوتەم: "كَشفُ الخفاء ومُزيل الإلباس عما اشتُهر من الأحاديث على ألسنة الناس"ی پێشەوا ئیسماعیلی کوڕی محەمەد عەجلونی جەڕاحی
.... **سەعید محەمەد بواعنە** ٦٠٥
بەشی هەشتەم: "حجة الله البالغة"ی شاه وەلیوڵڵا دەهلەوی
.... **محەمەد ئەحمەد ملکاوی** ٦٢٩
بەشی نۆیەم: "إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين"ی زەبیدی
.... **مالک ڕیاز یوسف** ٦٦٣
بەشی دەیەم: "عجائب الآثار في التراجم والأخبار"ی مێژوونووس عەبدولڕەحمان جبریتی .... **زەکەریا سولەیمان بیومی** ٦٧٩
بەشی یازدەیەم: "البدر الطالع بمحاسن مَنْ بعد القرن السابع"ی پێشەوا شەوکانی
.... **عەبدولڕەحمان عەبدولواحید شوجاع** ٧٠١

پەیڤی سەنتەری زەهاوی

زۆرن ئەو هۆکارانەی کە بونەتە هۆی گۆڕانکارییەکان لەجیهانی ئیسلامیدا، کە بەشێوەیەک لە شێوەکان کاریگەرییان داناوە لەسەر فیکر و ئەندێشەی مسوڵمانان هەندێکجار بوونەتە هۆی بەرەوپێشچونیان و هەندێکجار بوونەتە هۆی لاوازی و دواکەوتنیان لەڕەوڕەوەی پێشکەوتن و داهێنان.

ئەم کتێبەی بەردەستمان لەچواربەشدا باس لە چوار ڕۆڵگێڕی سەرەکی دەکات کە لە هەردوو سەدەی (دە بۆ دوازدە)ی کۆچی بەرامبەر بە سەدەکانی (شازدە بۆ هەژدە)ی زاینی، بەشێوەیەکی ئەرێنی ڕۆڵیان بووە لە گۆڕانکارییەکان لە جیهانی ئیسلامیدا، نووسەرانی ئەم پڕۆژە بەرهەمدارە توانیویانە لەڕێگەی باسکردنی (کەسایەتی و زانا دیارەکان، پەرتوک و نووسراوە کاریگەرەکان، بزووتنەوە شۆڕشگێڕییەکان، بیروهزرە پاڵنەرەکان) گۆڕانکارییەکانی جیهانی ئیسلامی ئەو دوو سەدەیەمان بۆ ڕوون بکەنەوە.

بۆیە دەتوانین بڵێین ئەم کتێبە هەم کتێبێکی پڕ زانیاری مێژوویییە هەم کتێبێکی هزری و کۆمەڵایەتی ژیارناسییە کە سەرگە(واقع)ی ئەو سەردەمەی گەلانی مسوڵمانانمان ڕوون دەکاتەوە.

لەبەر گرنگی ئەم کتێبە بۆ خوێنەر و ڕۆشنبیرانی کورد سەنتەری زەهاوی بەڕێزانی وەرگێڕ (د. دلێر عەبدوڵڵا ئەحمەد - د. فوئاد عەلی جەلال)ی - بەسووپاسەوە- ڕاسپارد بۆ وەرگێڕانی ئەم کتێبە ناوازەیە و ئەرکی تەواوی وەرگێڕان و بەچاپگەیاندنی گرتە ئەستۆ، هیوادارین کەسوودبەخش بێت.

سەنتەری زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فیکریی
٢٠٢٠/١٢/٥

دەسپێک

لە بەهـــاری ســـاڵی ٢٠٠٦دا پەیمانگـــای جیهـــانی فیکـــری ئیســـلامی کۆبـوونەوەیەکی لە نووسـینگەی خـۆی لە قـاهیرە ڕێکخسـت بە ئامـادەبوونی سەرۆکی پەیمانگا پرۆفیسۆر دکتۆر عەبدولحەمید ئەبو سولەیمان و کۆمەڵێک لە زانایان، گفتوگۆکرا لەسەر ئەو دۆخە فیکریەی باڵی کێشاوە بەسەر جیهانی ئیســـلامیدا، هەروەهـــا ئەو گۆڕانکـــاریە فیکریـــانەی یارمەتیـــدەربوون بـــۆ دروسـتبوونی ئەم دۆخەی ئێسـتا. بـاس لە گریمـانەی ئەوە کـرا کە ئەم دۆخە فیکریەی ئێستا ڕەنگە دەرهاویشتە و ئەنجامی ئەم گۆڕانکاریە فیکریانەبن کە لە هەردوو سـەدەی نـۆزدە و بیسـتدا ڕوویانـداوە. خـودی ئەم گۆڕانکاریـانەش دەتـــوانین لەو پەڕتووکـــانەدا دەستنیشـــانیان بکەیـــن کە لەو دوو ســـەدەیەدا نووســـراون، ئەم پەڕتووکـــانەش لە ســـاتەوەختی نووســـینیاندا کاریگەریـــان دروست کردووە و کاریگەریشیان بۆ دوای خۆیان مایەوە، ئەم گفتوگۆیانە بە پەرەپێدانی پڕۆژەی لێکۆڵینەوەکەم کۆتایی پێهێنرا کە ئامانج لێی دیاریکردنی ئەو پەڕتووکانەیە کە ئاماژەمـان بۆ کـردن. واتە ئەو پەڕتووکانەی لە هەردوو سەدەی نۆزدە و بیستی زاینیدا نووسراون و کـاریگەری دیاریان جێهێشـتووە لە گۆڕەپـانی فیکـری و ڕۆشـنبیری جیهـانی ئیسـلامیدا لەم کـاتەدا، پاشـان ناساندنی ئەم پەڕتووکانە و ئاماژەکردن بە کاریگەریان.

منیش لە کۆبوونەوەیـەی نـاوبراودا بەشـداریم کـرد و پێشـنیازم کـرد چـاو بخشـێنرێتەوە بە هەنـدێ دیـاردەدا کە ئەو گۆڕانکـاریە فیکریانەیـان بەرجەسـتە کردووە، کە سەرەڕای ناساندنی ئەو پەڕتووکانەی پڕۆژەکە لەخۆی گرتبوون، دەکرێ ئەو کەسـایەتیانە بناسـێنرێن کە کاریگەریـان لەسـەر گۆڕەپـانی فیکـری جێهێشتووە، هەندێک لەو کەسایەتیانە پێناسـەیان بۆ ئەو پەڕتووکانە کردووە کە دایاننـــاونن، بەڵام هەنـــدێکی تریـــان کاریگەریـــان لەوە گەورەتـــر بـــووە کە پەڕتووکێـک بیگـرێتە خـۆی، یـان کـۆی ئەو پەڕتووکـانەی دایـنـاون، هەنـدێک کەسـایەتی هەسـتاون بە ناسـاندنی ئەو بـزووتنەوانە لەوە گەورەتربـوون کە لە پێناسەی کەسایەتیەکدا جێیان بێتەوە، هەندێک بزووتنەوە بۆ کـاری بـانگەواز و

مژدەدان بە بیروبۆچوونێکی دیاریکراو دامەزراون، بەڵام هەندێک بیروبۆچوون لەوە گەورەتربوون کە جوولانەوەیەک یان پەڕتووکێک، یان کەسایەتیەک بیگرێتە خۆی و پێناسەی بکات، لەم گۆشەنیگایەوە پێشنیازی ئەوە هاتە پێش، کە لێکۆڵینەوە لە قۆناغی ئەو ڕۆژگارە بکرێ لە ڕێگەی هەر چوار تەوەرەی: کەسایەتیەکان، پەرتووکەکان، بزووتنەوەکان و لایەنە فیکرییەکان.

پێدەچوو جۆش و خرۆشی من بۆ ئەم بابەتە وای لە دکتۆر عەبدولحەمید ئەبوسولەیمان کردبێ کە جێبەجێکردنی بیرۆکەکە بسپێرێت بە نووسینگەی ئوردونی پەیمانگاکە، هەروەها ئەو ماوەیەی کە لێکۆڵینەوە پێشنیازکراوەکە دەیگرێتەوە بریتین لە هەردوو سەدەی حەڤدە و هەژدە، بۆ ئەوەی ئەم پڕۆژەیە لەگەڵ پرۆژەکەی نووسینگەی قاهیرەی پەیمانگە تێکەڵ و پێکەڵ نەبێ، کە خەریکی لێکۆڵینەوەبوون لە هەردوو سەدەی نۆزدەهەم و بیستەم لە ڕوانگەی ئەو پەڕتووکانەی لەو دوو سەدەیەدا دەرچوون.

سەرەڕای ئەوەی ڕۆژگار بە یەکەی تایبەت بەخۆی دیاری دەکرێ کە بریتین لە: هەزارە، سەدە، ساڵ، مانگ، هەفتە، ڕۆژ، کاتژمێر، خولەک... هتد، بەڵام دابڕان و لێکترازان لە هێڵی ڕۆژگار و کاتدا نابینین، ڕۆژگار وەک ئاوی ڕووباری بەخوڕە، ئەگەر تەماشای بەشێکی بکەی لە چرکەساتێکدا هەمان بەشە ئاو نابینیتەوە لە هەمان شوێن لە چرکەساتی دواتردا، چونکە دەبینی ئاوێکی نوێ گەیشتوتە ئەو بەشەی ڕووبارەکە، هەر بۆیە لێکۆڵینەوەکەمان بۆ هەردوو سەدەی نۆزدە یان بیست، مانای ئەوە نیە ڕووداوگەلێکی دیاریکراو لە سەرەتای ئەو سەدەیەدا ڕوویداوە و مێژوو بەوە دەستیپێکردووە[1]، بەمانای ئەوەش نایەت کە ڕووداوێک لە کۆتایی ئەو سەدەیەدا ڕوویداوە و پێویستە مێژووی ئەو سەدەیە بەوە کۆتایی بێت، لە مێژووی گەل و شارستانیەکاندا زۆر ڕووداوهەن کە جێگیربوون بە پشتبەستن بە ساتێکی دیاریکراو، وەک: لەدایکبوونی عیسا پێغەمبەر (سەلامی خوای لێبێت)، یان کۆچی موحەمەد پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر)، بۆیە پێش ئەو ساتە دیاریکراوە و دواتری، دەبێت بە مێژوو و پشتی پێ ببەسترێت، هەروەک چۆن ئەمە لە مێژووی زایینی (هەتاوی) هەیە، کە لە ئەورووپا و ئەمریکا بە کاردێت، یان مێژووی کۆچی (هەیڤی)، کە لە جیهانی ئیسلامیدا ناسراوە، یان مێژوو بە ساڵی چین و فارس و عیبری... هتد.

بۆ دیاریکردن ئەو ماوەیەی کە ئامانجی لێکۆڵینەوەکەمانە، پەنامان بردە بەر دیـاریکردنی بـۆنەیەکی مێژوویـی بـۆ سـەرەتاکەی و بـۆنەیەکی دیـکە بـۆ کۆتاییەکەی، بۆیە تێبینیمان کرد ئەو ماوە زەمەنیەی لە کەوتنی ئەندەلووسەوە درێژبـۆتەوە لە سـاڵی ١٤٩٢ز تـا لەشکرکێشـی نـاپلیۆن بـۆ میسـر لـە سـاڵی ١٧٩٨زدا، ڕۆژگـارێکی دیـاریکراو وێنـا دەکەن بە دوو ڕووداوی جـومگەیی لە مێـژووی جیهـانی ئیسـلامیدا، ئەو مـاوە زەمەنـیەی دەکەوێـتە نێوانیـانەوە تـا ڕادەیەکـی زۆر یەکـانگیر و چـوونیەکن، جـا ئایـا لە جیهـانی ئیسـلامیدا کە ئەم ماوەیە دەوڵەتی عوسمانی هەڵکشانی بە خۆوەبینی لە کرانەوەی قوستەنتینیە لە ساڵی ١٤٥٣ی زاینیدا، یان لە ئەوروپا و جیهانی ڕۆژئـاوا کە پێشکەوتنێکی زانســـت و پیشەســـازی و دۆزیـــنەوە جـــوگرافی و فراوانبـــوونی مەودای داگیرکاری، ئەم ماوەیەش سێ سەدە دەگرێتەوە، کە بریتین لە سـەدەی شـازدە و حەڤـدە و هەژدە، ئەمـانیش بەرامـبەر هەریەک لە سـەدەکانی دە و یـانزە و دوانزەی کۆچین.

لە نوسـینگەی پەیمانگـای جیهـانی بـۆ فیکـری ئیسـلامی زنجیـرەیەک کۆبوونەوەمان ڕێکخست، مشتومڕێکی بەرفراوانیان کرد سەبارەت بە پڕۆژەی تـوێژینەوەکەم کە ناومـان نـا (گۆڕانکـاریە فیکرییەکـان لە جیهـانی ئیسـلامیدا لە نێوان سـەدەی دەیەم و دوانزەیەمـی کـۆچی/ شـازدە و هەژدەی زاینـی) تیایـدا پشـــتمان بەســـت بە هەر چـــوار تەوەرەکەی پێشـــتر ئاماژەیـــان پێـــدرا: کەسـایەتیەکان، پەڕتووکەکـان، بزووتنەوەکـان، فیکرەکـان: پڕۆگرامێکمـان بـۆ جێبەجێکردنی پڕۆژەکەمان دانا، لە گرنگترین ڕەگەزەکانی ئەم پڕۆگرامبەندیە. ئەمانەی لای خوارەوەن:

١- ئامادەکردنی پەڕاوێکی کاری دورودرێژ بۆ ناساندنی پڕۆژەکە و ئامـانج و هەنگاو و هۆکارەکانی، دەنێردرێت بۆ هەر کەسێک کە ئەرکێکی پڕۆژەکەی پێ دەسپێردرێت.

٢- سازکردنی سیمینارێک کە ژمارەیەک بیریار و مامۆستای زانکۆی پسپۆڕ لە مێژوودا پەیوەست بە کارەکەوە ئامادەی بوون، بەمەبەستی تـاوتوێکردنی پەڕاوی کاری پڕۆژەکە و پەرەپێدانی لە ژێر ڕۆشنایی گفتوگۆکان، ڕیزبەندیکردنی بڕگە

پێشنیازکراوەکانی هەر تەوەرێک لە تەوەرەکانی پرۆژەکە، هەروەها وەرگرتنی ڕاوبۆچوونی بەشداربوان سەبارەت بە ناوی ئەو کەسایەتیە زانستیانەی شارەزاییان هەیە دەربارەی بابەتەکانی پرۆژەکە.

٣ـ ئامادەکردنی ڕاپرسیەک کە برگە پێشنیازکراوەکان دەگرێتە خۆی و داوای زیادکردنی برگەی دیکە، پاشان دیاریکردنی ئاستی هەر برگەیەک لە ڕووی گرنگیەوە لە لیستێکدا و پلەبەندکردنی بە پێنج ئاست. (زۆر گرنگ(٥)، گرنگ(٤)، مام ناوەند لە گرنگیدا(٣)، کەم گرنگ(٢)، گرنگ نیە(١)).

٤ـ دابەشکردنی ڕاپرسی بەسەر نزیکەی سەد بیریار و مامۆستای زانکۆی پسپۆڕ لە مێژوودا، ئەمەش چەندین کەسایەتی ئوردن و میسر و عێراق و تونس و جەزائیر و مەغریب و سودان و هیند و تورکیا و لوبنان و یەمەن و عومانی گرتەوە، بۆ مەزندەکردنی گرنگی برگە پێشنیازکراوەکانی هەر تەوەرێک لە چوار تەوەرەکە، بەپێی پلەبەندی ئاماژەمان بۆ کرد.

٥ـ لێکدانەوە و هەڵاوێرکردنی دەرەنجامی ڕاپرسیەکە بۆ دیاریکردنی کەسایەتی و پەرتووک و بزووتنەوە و فیکرەکان، کە لە پێشینەی لێکۆڵینەوەکەیە، بۆ ژمارەی ئەو کەسایەتیانەی کە پێشنیازکرا دەربارەیان بنوسرێ، گەیشتە (٥٩) کەس، ژمارەی ئەو پەرتووکانەی پێشنیازکرا توێژینەوەکە بیانگرێتەوە گەیشتە (٤٩) پەرتووک، ژمارەی بزووتنەوەکان گەیشتە (٢٣) بزووتنەوە، ژمارەی بابەتە فیکریەکان، گەیشتە (٢٧) بابەت.

لە کاتی شیکردنەوە و لێکدانەوەی دەرەنجامەکانی ڕاپرسیەکە، لیستێکمان بۆ هاتە پێش کە ڕیزبەندییەکی بەرەو خواری هەبوو، بەپێی گرنگی پەرتووکەکە لە ڕووی پەیوەندی بەو گۆڕانکاریە فیکریانەی لە جیهانی ئیسلامیدا ڕوویانداون، بڕیاردرا پانزە برگەی یەکەم لە هەر تەوەرێک لە چوار تەوەرەکە لێکۆڵینەوەکە بیانگرێتەوە. بۆیە ژمارەی ئەو بابەتانەی کە پێویست بوو لە بارەیانەوە بنووسرێت گەیشتە شەست بابەت.

٦ـ بانگهێشتکردنی چەند کەسایەتیەکی زانستی لە تێکڕای جیهاندا بەمەبەستی ئەنجامدانی توێژینەوە سەبارەت بە هەر شەست برگەکەی کە بڕیاری جێگیرکردنیان درا، هەوڵماندا ئەو کەسایەتیانەیان لێ هەڵبژێرین کە

جێی متمـانەن و بابەتیـانە دەنووسـن، نـامەی بانگهێشـتکردن بـۆ نووسـینەکە کــورتە باســێکی دیــاری کــراوی تــایبەت بە هەر تەوەرێــک لە تەوەرەکــان لەخۆگرتبــوو، ســەبارەت بە قەبــارەی ئەو بــابەتەی کە پێویســتە دەربــارەی بنووسرێ و ڕەگەز و شێوازی ڕێکخستن و پشتڕاستکردنەوەی زانیارییەکە.

٧ـ هەڵسـەنگاندنی ئەو تـوێژینەوانەی گەیشـتنە دەسـتمان و دڵنیـابوونەوە لە گونجاوییــان لە ڕووی ئەو شــێوازی نووســینەی کە بڕیــاربوو پشــتی پــێ ببەستریت، لە زۆربەی بارەکانـدا دەرەنجـامی هەڵسـەنگاندنەکە وای دەخواسـت کە توێژینەوەکە بگەڕێنریتەوە بۆ نووسـەرەکەی بە مەبەسـتی تەواوکردنی ئەو کەموکوڕییــانەی بــۆی دەستنیشــان کــراوە، لە هەنــدێ بــاری تــردا بە داوای لێبوردنەوە تـوێژینەوەکە وەرنەگیـراوە و ڕەتکراوەتەوە، لەبەرئەوەی مەبەسـتی نەپێکـاوە، لە جێیـدا کەسـێکی تـر ڕاسـپێراوە، یـان هەر بەیەکجـاری بـابەتەکە لابراوە بەهۆی ئەوەی کەس نەبووە لە کاتی دیاریکراودا ئەو بابەتە بنووسێت.

٨ـ کۆتـا نووسـینەوەی زانسـتی زانیارییەکـانی تـوێژینەوە وەرگیراوەکـان و ئەنجامدانی ئەو ڕاستکردنەوانەی کە ئەم پرۆسەی نووسینەوەیەی هێنایە کایەوە.

٩ـــ نووســـینەوەی زمـــانەوانی تەواوی بـــابەتەکە و ئەنجامـــدانی ئەو ڕاستکردنەوانەی کە پرۆسەی نووسینەوە زمانەوانیەکە هێنایە کایەوە.

١٠. ڕێکخستنی بابەتەکانی پرۆژەکە بەپێی برگە و بەش، ئامادەکردنی پێشـەکی و کۆتایی گونجاو بۆ پرۆژەکە، پاشان هەوڵدان بۆ بڵاوکردنەوەی ئەم پەرتووکە.

ئەم پــرۆژە تــوێژینەوەییە پشتبەســتووە بە ســـەرچاوە، هەوڵــێکە بــۆ دەستنیشانکردنی ئەو گۆڕانکارییە فیکرییانەی لە جیهانی ئیسلامیدا دەرکەوتن لە مـاوەی ئەو سـێ سـاڵەی کە بـابەتی توێژینـەوە، هەنگـاوێکە بـۆ وێنـاکردنی نەخشــەی جــوڵانەوە فیکــری و ڕۆشــنبیرییەکانی جیهــانی ئیســلامی لەو ســێ سـەدانەدا.[٢] بـەرز و نزمییـەکان ئـەم نەخشـەیە بەدوایـدا هـات، پێکهاتـەکانی و گۆڕانکارییـەکانی و ئـەو هۆکارانەشـی کـە کاریگـەرییان هـەبووە لەسـەری، ئـەو ئەنجامانــەی کــە بەدەســتی هێنــاوە، لــە ڕێــی کەســایەتیە زانســتییەکان و ئــەو کتێبانەی کە دانراون و ئەو بزووتنەوانەی کـە دایانمەزراندن و ئەو بیرۆکانەی کە پێیانەوە سەرقاڵ بوون، ئەوانـەی باسـی بەسـەرهاتەکانی گـەلانی موسـڵمانی

ئەو سێ سەدەیەمان بۆ دەکەن، هەروەها تێگەیشتنی پەیوەندی لەنێوان بەسەرهاتەکان و گۆڕانکارییەکان کە ڕوویانداوە لەم سێ سەدەیەدا لەلایەک و ئەو گۆڕانکارییانەی کە ڕوویانداوە لە سەدەکانی پێستردا لەلایەکی ترەوە، زیاد لەو درێژبوونەوانەی کە لەم سێ سەدەیەدا لە هەردوو سەدەی نۆزدەیەم و بیستەمدا ڕوویانداوە.

خۆ ئەگەر بەراوردی ڕووداوەکانی ئەم سێ سەدەیە لە جیهانی ئیسلامیدا بە ڕووداوەکانی هەمان ئەو سێ سەدەیە لەلای میللەتانی دیکە بەتایبەت لای میللەتانی ئەوروپا ئامانجێکی ڕاستەوخۆ نەبێ لە ئامانجەکانی ئەم پرۆژەیە، ئەوا بێگومان پرۆسەی بەراوردکردنەکە لە مێشکی خوێنەردا بۆ بەش و باسەکانی پرۆژەکە دەبێت، جا ئەو بیرۆکەی بەراوردکردنە ڕەنگە خۆی لەو هەموو کۆشش و بەرهەمانەدا ببینێتەوە کە زانا و بیریار و چاکەخوازانی جیهانی ئیسلامی پێشکەشیان کردووە، یان لەو هەستانەوە فیکری و زانستی و چاکسازیە ئاینیی و پێشکەوتنی پیشەسازی و دۆزینەوە جوگرافی و هێزە سەربازی و پاوانخوازی و داگیرکاریەی کە میللەتانی ئەوروپا بەخۆیانەوە بینیوە.

ڕەنگە ئەم کارە یەکەمین نەبێت لە جۆرێتیدا، چونکە چەندین پەڕتووکی بەهادار بڵاوکراونەتەوە، سەرەڕای چەندین ئینسکلۆپیدیا سەبارەت بە مێژووی کەسایەتی و بزووتنەوە و فیکر، ناڕەوایە ئەگەر لە بەهای ئەم کارانە کەم بکەینەوە، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا دەبێ ئەو ڕاستیە بڵێین کە پرۆژەی ئەم پەرتووکە چەند تایبەتمەندیەکی گرنگ لەو کارانەی دیکە جیا دەکاتەوە، لەوانە گشتگیری و بابەتیی بوون و کۆششی بە کۆمەڵ و کەمکردنەوەی تایبەتمەندی دامەزراوە و کەسایەتیەکان، جەختکردنەوە لەسەر مەسەلەی لایەنگیری بۆ پەیامی ئومەتی ئیسلام و شارستانی و داهاتووەکەی، هەروەها بە کۆکردنەوەی هەر چوار تەوەرەی ڕاگەیاندن و پەڕتووک و بزووتنەوە و بیرەکان، کە بە سروشت یەکانگیر و یەکتر تەواوکەرن.

ئەو هەوڵ و کۆششەی لە بەدیهێنانی پرۆژەی ئەم پەڕتووکەدا خەرجکرا، کۆششێکی تیمی بە کۆمەڵ بوو، جا ئایا لە هەڵبژاردنی ڕەگەزەکانی هەریەک لە چوار تەوەرەکە، یان لە دەرخستنی گرنگیەکەیدا، یان لە پێداچوونەوە و

ڕاستاندنەکەیدا بێت لەپێناو نواندن و بەرجەستەکردنی شارەزایی و بۆچوون و پسپۆڕی و بۆچوونە جیاوازەکاندا، بەهیوای دەستخستنی دیدێکی گشتگیرتر و ئەنجامی بابەتیترو نواندن و بەرجەستەکردنێکی ڕاستگۆیانە، ئەم کارە بە کۆمەڵە لە سەرجەم قۆناغەکانی پرۆژەی ئەم پەڕتووکەدا بەرجەستە بوو، هەر لە ئامادەکردنی لاپەڕەی کار و هەڵبژاردنی ناوی زانا و بیریار و توێژەرانی ئاشنا و شارەزای بە تەوەرەکانی پرۆژەکە، ئەو ماوەیەی کە دەیخایەنێت لە وڵات و پسپۆڕی و شارەزاییە جیاوازەکان، بەمەبەستی دیاریکردنی بەندەکانی هەر تەوەرێک و ڕاستکردنەوەی، هەروەها بەمەبەستی بەشداریکردن لە نووسیندا.

لە ڕێچکەی توێژینەوەکەدا، چەند تێبینیەکمان بەدی کرد، لەوانە:

١ـ کاتێک لە هەوڵی دیاریکردنی ناوی زانایان و توێژەرەکانی تایبەت بە مێژووی جێی تێرامان بوو سێ سەدەکە - بابەتی توێژینەوەکە - ، کەمی پسپۆڕان و توێژینەوەکان لەو ماوەیەدا، بە بەراورد بە دوو سەدەی دواتر، نۆزدەیەم و بیستەم، بەتایبەتیش لە جیهانی عەرەبیدا، تەنانەت ئەوانەشی کە خۆیان بە پسپۆڕ لە مێژووی عوسمانیدا ناساندبوو، گرنگی زیاتریان بە بەشی کۆتایی لەو مێژووەی عوسمانیەکان داوە، کە درێژ دەبێتەوە تا چارەکی یەکەمی سەدەی بیستەم.

٢ـ لەخۆگرتنی گۆڕانکاریە فیکرییەکانی چوار تەوەرەکە، کارێکی ئاسان نەبوو، بەتایبەت پەیڕەوی شوێنکەوتوویی (تقلید)ی، بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوویی، زیاتر گرنگی دابوو بە ڕووداوەکان و کەسایەتیە سیاسی و سەربازییەکان، بەڵکو بڕیاری تیشک خستنەسەر چوار تەوەرەکە و بەتایبەت: کەسایەتیەکان، پەڕتووکەکان، بزووتنەوەکان، فیکرەکان، هەوڵێکە ڕەوایەتی ئەو گۆڕانکاریە فیکریانەی کە خۆیان دەبیننەوە لەو تەوەرانەدا بەسەر ئەوانی تردا، بۆ ئەوەی بەتەنها ڕووداوە مێژووی و جەنگەکان و سەرکردە سیاسی و سەربازییەکان، کە بەشێکی گەورەن لە پرۆسەی مێژوو، نەبێتە جێگای سەرنجی هەموان.

٣ـ بەدەگمەن واڕێدەکەوێت، ڕێکاری توێژینەوەی زانستی، ئاسان و بێ لەمپەر بێت، یاساکەش وەهایە، ڕێچکەی ئەم پرۆژەیە بەدەرنیە لەم یاسایە، لێکۆڵینەوەی زانستی گرنگ نەبۆتە جێی گرنگیدان و هاوکاریکردن، لە وڵاتی

ئێمەدا، نە لای ئەوانەشی کە شایستەن وەک لێکۆڵەر کە بتوانن بەراوردی کات و ماندووبوون بکەن وەک پێویست، نەک لەبەر ئەوەی کە خواستیان لەسەر ئەوەنەبێت، بەڵکو بەهۆی سروشتی پەیوەستبوون بە کار و سەرقاڵبوون بە داواکارییەکانی ژیانەوە. لەو پێناوەشدا زۆرجار تووشی نائومێدی و بێهیوایی و گومان دەبی لەوەی کە نەتوانن بەردەوامبن بۆ کۆتایی هێنان بە کارەکان، بەڵام ئەوەی کە یارمەتیدەربوو، بۆ ئێمە لە سەرکەوتن بەسەر کۆسپ و تەگەرەکان، پێداگریمان بوو بۆ گەیشتن بە ئەنجام، بە ئارامگرتن و کۆششی بەردەوام، لەگەڵ ئەوەی کە ماوەی پرۆژەکە تا تەواوکردنی، کەمتر نەبهوو لە سێ ئەوەندەی کە مەزەندەمان کردبوو لە دەستپێکی پرۆژەکەدا، بۆیە سوپاسگوزاری خوداین لەسەر ئەوەی کە هەوڵەکانمان بێ هودە نەبوو، ئەو ئەنجامەی کە پێی گەیشتین مایەی دڵخۆشی بوو.

هیوادارین کە بابەتی پرۆژە لێکۆڵدراوەکە، مەبەستەکەی پێکابێت و سودمەند بووبێت لە بابەتەکانیدا و بابەتیی بووبێت لە دەربڕین و تێڕوانین بۆ مێژوو لە چەند گۆشەنیگایەکەوە، نموونەی کاری هاوبەشی وەهابێت کە تیایدا نرخی کاری جێبەجێکراو چەند بەرامبەربێت و پاڵپشت بووبێت بۆ داهێنان و نوێخوازیی. داواکارین لە خوا کە پاداشتی هەموو ئەوانەی کە کۆمەکی ئامادەکاری و بەڕێوەبردن و ئەنجامدانی ئەم پڕۆژەیە بوون بداتەوە، پێموایە سوپاسێکی تایبەتی دکتۆر عەلیان جالودی بکەم کە ڕۆڵی گەورەی هەبوو لە بەجێگەیاندنی پڕۆژەکە و هەرچەندە لە بارێکی ناجێگری سەختی تەندروستیشدا بوو، ئاماژەش بدەم بە هەوڵ و ماندووبوونی دکتۆر ڕائید عکاشە، ڕاوێژکاری ئەکادیمی پەیمانگا، کە بە گوڕوتینێکی چالاکاوە لە هەموو قۆناغەکانی ئامادەکاری و جێبەجێکردنی پڕۆژەکە ڕۆڵی گرنگی هەبوو، هەروەها بۆ برا و هاوڕێیانی وەکو دکتۆر ماجد ئەبو غەزالە و مامۆستا ئیساڵ حەوامدە و مامۆستا محەمەد سەلام جمیعان و بەڕێز محەمەد ئەبو ڕەیان، بۆ ئەو ماندووبوون و چاودێریە بەردەوامەی کە کردیان لەگەڵ ئەم پڕۆژەیە. سوپاس و ستایش بۆ خوای میهرەبان.

دکتۆر فەتحی حەسەن ملکاوی

بەڕێوەبەری هەرێمی پەیمانگا

سەرچاوەکان:

١ - بابەتەکە لێرەدا لەسەر فەرمانی (أَرَخَ، يُـؤَرِخُ، تَأْرِيخاً) بەواتای نووسینەوەی ڕووداوەکان، کە مەبەست لێی کاتی ڕوودانی ڕووداوەکانە، نەوەک (التأريخ)، مەبەست لەو زانستە بێت کە یەکێکە لە زانستە کۆمەڵایەتیەکان، کە دەکۆڵێتەوە لەو ڕووداوانەی ڕوویانداوە لە درێژایی مێژوو. (کەڤین رایلی) نووسەری پەڕتووکی (ڕۆژئاوا و جیهان، مێژووی شارستانیەت لە ڕوانگەی بابەتەکان). "یۆنانیە کۆنەکان وا باسیان لە مێژوو کردووە، کەوا بریتیە لە کاریکی گەڕان و لێکۆڵینەوە، بۆیە وشەی مێژوویان بەشێوازی فەرمان دەنووسی، بەواتای ڕێگایەکە بۆ تێڕامان و لێکۆڵینەوە لە گۆڕانکاریەکانی مرۆڤایەتی، بەڵام ئەمڕۆ- کاتێک زۆرمان لێبکرێت بۆ تێگەیشتن لە مێژوو- ئەوا بۆتە بابەتێک بۆ خوێندن و زانینی، لەبری ئەوەی کە بتوانین چۆن بیر بکەینەوە بەشێوەیەکی مێژوویی... هەروەها توانای بیرکردنەوەمان لە گۆڕانکاری نەماوە". تەماشای:

- رایلی، کڤین. ڕۆژئاوا و جیهان، مێژووی شارستانیەت لە ڕوانگەی بابەتەکان، وەرگێڕانی: عەبدولوەهاب مەسیری و هودا حیجازی، کوەیت، ئەنجومەنی نیشتمانی بۆ ڕۆشنبیری و هونەر و ئەدەب، زنجیرەی جیهانی زانست، ژمارە ٩٠، ١٩٨٥ز، پێشەکی نووسەر.

٢ - بۆ نمونە تەماشای ئەمەش بکە:

- غرینباوم فون (سەرنووسەر): یەکە و جۆریەتی لە شارستانیەتی ئیسلامیدا. وەرگێڕانی: سدقی حەمدی، بەغداد، کتێبخانەی دار الموثنی، چ١، ١٩٦٦ز.

- شاخت، یوسف و بوزورت، ئەدموند (دوو سەرنووسەرن). کەلتووری ئیسلام، وەرگێڕانی: محەمەد زوهێر سەمهودی و ئیحسان صدیق عەمەد، کوەیت: ئەنجومەنی نیشتمانی بۆ ڕۆشنبیری و هونەر و ئاداب، چ١، ١٩٧٨ز.

-T. Naff and R. Owen (eds) ،studies in enghteeuth century ،Islamic History London، ١٩٧٧.

وتەی نووسەر

سوپاس و ستایش بۆ خوای گەورە و میهرەبان، درود و سڵاو لەسەر گیانی پێغەمبەری نێردراو، کە بەخشندەبێت بۆ هەموو جیهان، سڵاو لە ئال و یار و هاوەڵ و شوێنکەوتووانی.

جیهانی ئیسلامی هەر لە سەرەتایی گەشەکردنیەوە، کۆمەڵێک گۆڕانکاری زۆری فیکریی بەخۆیەوە بینیوە، ئەمەش لە ئەنجامی ئەو تێکەڵبوونە ڕۆشنبیرییە بووە کە لەگەڵ گەلانی ناوچەکەدا ڕوویانداوە.

شارستانیەتی ئیسلامی بە سەردەمانێکی گەش و درەوشاوەدا تێپەڕیوەو بۆتە سەرچاوەی فیکری ڕۆشنبیریی بە هەموو مانایەکیەوە لە ژیانی ڕۆژانەی گەلەکەیدا، هەروەها سەردەمانێکی خاوبوونەوە و گرنگینەدان بە سەریدا تێپەڕیوە، کە وای کردووە هاوردەی فیکر و ڕۆشنبیری بێت لە وڵاتانی دیکەوە، بەڵام ئەمە بەواتای ئەوە نییە کە کۆتایی بە داهێنان و نوێگەری هاتبێت، بەڵکو تووشی جۆرێک لە خاوبوونەوە هاتووە بەهۆی کۆمەڵێک هۆکاری بابەتی و ناوخۆی و دەرەکییەوە، بەڵام داهێنان و بەخشینی فیکریی ڕۆژێک لە ڕۆژان دانەمرکاوەتەوە، چونکە خەسڵەتی بەخشش و داهێنان ئاوێتەی ئەم گەلە بوون بەدرێژایی مێژوو.

لەم ڕوانگەیەوە، پەیمانگای جیهانی بۆ هزری ئیسلامی بە دەنگێکی دلێرەوە، ئەم پرۆژە فیکریەی ڕاگەیاند بەناونیشانی (گۆڕانکاریە فیکرییەکانی جیهانی ئیسلامی لە سەدەی دەیەم تاکو سەدەی دوانزیەمی کۆچی/ سەدەی شانزەیەم بۆ سەدەی هەژدەیەمی زاینی)، بە ئامانجی پێداچوونەوەی هەوڵە فیکرییەکانی جیهانی ئیسلامی بەدرێژایی سەدەکان و ئەو هەوڵانەی کە کاریگەرییان هەبووە لەسەر ژیانی سیاسیی و فیکری و ڕۆشنبیری بەشێوەیەکی کاریگەر، ڕووداوێکی کاریگەری جیهانی ئیسلامیە لە ماوەی چەرخەکانی نۆزدەیەم و بیستەم.

زۆرێک لە لێکۆڵەرەوەکانی ئەو سەردەمە لە عەرەب و موسڵمان و ئەوروپیەکان، پێیانوایە کە بزووتنەوەی نوێگەری لە سەدەی نۆزدەیەمەوە

هاتۆتە دنیاوە، زۆرێک لەوانە پێیانوایە ئەو هەستانەوەیە لە فیکردا بەرهەمی ئەو کاریگەریە دەرەکیەیە نەوەک کاریگەری ناوخۆیی، ماوەی کەوتنی بەغداد لەسەردەستی مەغۆلەکان لە ساڵی (٦٥٦ک/١٢٥٨ز) تاکو لەشکرکێشی ناپلیۆن پۆناپارت بۆ سەر وڵاتی میسر و وڵاتی شام (١٧٩٨ - ١٨٠١ز) لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەیەم، ئەو چەرخانە سەردەمی سستی و وەستانی فیکرییە.

لێرەوە ئەم پرۆژەیەی کە گۆڕەپانەکەی بریتییە لە جیهانی ئیسلامی بەگشتی هاتە ئاراوە، گرنگی ئەو ماوە مێژووییە لەوەدایە کە لە کاریگەری ئەو ڕووداو و گۆڕانکارییە سیاسیی و ئابووری و کۆمەڵایەتیەی بزووتنەوە فیکرییەکە بکۆڵێتەوە و دەرهاویشتەکانی ئەو قۆناغە لە بنیادی ئەو هەستانەوەیەی کە جیهانی ئیسلامی بەخۆیەوە بینی لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەیەم و سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا. کە ئەم ڕەوتە لەڕێی، چەند زانا و بزووتنەوەیەکی چاکسازییەوە خۆی ناساند، لە ژێر سایەی ئەو بارودۆخەی کە باڵی کێشابوو بەسەر جیهانی ئیسلامی و ئەو هەژموونە ڕۆژئاوای و گۆڕانکارییە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتیەی کە هاتبووە کایەوە، کە بێگومان کاریگەری قوڵی لەسەر ڕێڕەوی چاکسازی و فیکری و نوێگەری دانابوو لە جیهانی ئیسلامیدا.

ئەو بزووتنەوە فیکرییەی کە بووە هۆی ڕاچڵەکینی دامەزراوە و زانایان و بیرمەندانی لە سەردەمانی (١٠ - ١٢ ک/ ١٦ – ١٨ز) نەبووە جێی گرنگیپێدانی تاکو هەماهەنگ بێت لەگەڵ ئەو کاریگەرییەی لەسەری دانرابوو، بۆیە زۆرێک لەوانە لە ڕوانگەیەکی ئەوروپییەوە هەڵسەنگاندنیان بۆ بارودۆخە فیکرییەکەی ئەو سەردەمە دەکرد و پێیانوابوو جیهانی ئیسلامی بە سوڕێکی متبوونی قوڵدا گوزەر دەکات و بە سەردەمێکی تاریک و دواکەوتوودا تێدەپەڕێت، بەتێڕوانینی ئەوان، جیهانی ئیسلامی هیچ جۆرە بەرهەمێکی فیکری و شارستانی ئەوتۆی نەهێناوەتە بوون تاوەکو ئاماژەی پێبکرێت، کۆی بەرهەمەکانی ئەو سەردەمانەش بریتین لە ڕاڤەکردنی دەقەکان و تانەگرتنە لە شیکارییەکان و کاریگەری زانست تەنها لە بواری ئاینیی و زمانەوانیدایە و ڕۆحی ڕەخنە و لێکۆڵینەوەی زانستی ژێری بەرجەستە نەبووە لەو ماوەیەدا. لەکاتێکدا لە

ئەوروپا پێشکەوتنێکی بەرچاو لە بوارەکانی ئازادی و فیکر و سەدەیەک لە هەستانەوە و زیندووبوونەوەی فیکری بە ڕووتی هەست پێدەکرێت.

لە پاش پێنج ساڵ لە کارکردن لەسەر ئەم پرۆژەیە و لە دەستپێکی ئامادەکارییەوە بۆ نووسینی، لێکۆڵەران و بە درێژای نەخشەی جیهانی ئیسلامی و هەڵسەنگاندنێکی دادپەروەرانە یۆ لێکۆڵینەوەکان، پێخۆشحاڵین کە بتوانین کورتەی ئەوەی کە ئەنجامانداوە بیخەینە بەردەستی خوێنەران، ئەگەرچی نەتوانراوە وردەکاری ئەو سەردەمانە و زانایان و پەڕتووکەکان و دامەزراوە و بزووتنەوە فیکرییەکان وەکو خۆی بەرجەستە بکرێ و ئەوەش کارێکی ئاسان نیە، بەڵام لانیکەم، تێکۆشاوین بۆ دەرخستنی هەندێک مرواری ئەو سەردەمە، ئەگەر پێکابێتمان ئەوە بەهۆی میهرەبانی خوداوەیە، ئەگەر پێچەوانەکەشی بێت، ئەوا پاداشتی کۆششی ئەو ماندووبوونەمان دەستگیر دەبێت بەهۆی دانانی بەردی بناغەی ئەم پرۆژەیە و دەرگایەک والابووە بۆ زانایان و دامەزراوەکان بۆ گەڕان و لێکۆڵینەوە لەم بوارەدا و ئەمەش خزمەتێکە بۆ گەلی موسڵمانان و کەلتوور و شارستانیەتەکەی.

ئەم پرۆژەیە بۆ ئەوەبوو ئەو بۆچوونە پوچەڵ بکاتەوە کە پێیوابوو فیکری عەرەبی گەیشتبووە قۆناغێکی وەستاو و ڕووخاو. بەشێوەیەک، چاوەڕێی هیچ جۆرە نوێبوونەوەیەکی بەسوودی لێناکرێت، بۆتە بارێکی قورسی سەرشانی سەردەمانی پێشتر و تەنها چاولێکەری و دواکەوتنە و هیچیتر.

هەربۆیە ئامانجی ئەم پرۆژەیە شوێنپێ هەڵگرتنی جموجوڵی ڕۆشنبیری ئیسلامییە لەو ماوە سەختەی تەمەنی شارستانیەتی ئیسلامیدا، هەستیاری ئەو قۆناغەش لەوەدا دەردەکەوێت کە گەورەترین شەپۆلی ڕۆچوون ڕوویانداوە، لەوانەش: ڕووخانی خەلافەتی ئیسلامی، کە بەدرێژایی مێژووی موسڵمانان بنیادنرابوو لە سەردەمی پێغەمبەرەوە (درودی خوای لەسەر)، دژەکردارێکی بەرجەستەبوو بەرامبەر ڕۆشنبیری ڕۆژئاوایی، کە دوو مەبەستی سەرەکی هەبوو، یەکەمیان بریتیی بوو لە بونیادی پەرتەوازەیی عەرەبی ئیسلام لە لایەک و کارکردن بۆ ڕێگری لە بڵاوبوونەوەی ئەو شەپۆلە فیکرییەی

ئامانجی بەرگرتنبوو بە فیکری ئیسلامی لە نێوان گەلانی موسڵمان و وڵاتانی نزیک لە ناوچەکە.

کارەکانی ئەم پرۆژەیە دابەشبوو بەسەر چوار تەوەرەدا: تەوەرەی نووسەران و تەوەرەی پەرتووکەکان و تەوەرەی بزووتنەوەکان و تەوەرەی فیکرەکان، بەشێوەیەک تەوەرەکان بوونەتە خاڵی بەیەکگەیشتنی هەموو پەرتەوازەبوونێکی تەوەرەکە، دەوڵەمەندی فیکری ئیسلامیشی سەلماندووە لە ڕێی نووسراوەکانەوە دەربارەی تەوەرەکان.

تەوەرەی نووسەران گەڕانێکی گشتگیرە بە ناو ژیانی گرنگترین زاناکانی ئەو قۆناغەدا و لەسەر زۆرێک لە جومگە سەرەکیەکانی ژیانیان هەڵوێستەی کردووە بۆ دەرخستنی زیرەکی و لێهاتوویان و سەلماندن و پۆلێنکردنیان وەک کەلەپوورێکی مرۆڤایەتی ئیسلامی، نەوەک تەنها ئاماژەپێکردنی نوسینەکانیان بێت بەتەنها، بەڵکو نیشاندەری ئەو هەڵوێستە فیکریانەشیان بووە کە خۆیان بەرجەستەیان کردووە، ئەمەش کاریگەری تەواوی لەسەر ژیانی زانستییان هەبووە، لەسەر پەیڕەوی نووسینەکانیشیان لەلایەکی ترەوە.

تەوەرەی پەڕتووکەکان زۆر بە وردی تیشک دەخاتە سەر پەڕتووکە گرنگەکان، کە نووسراون لەو سەردەمانەدا و لە بارەی هەموو زانستە مرۆڤایەتیەکانەوە هەڵوێستەی کردووە لەسەر مێژووی پۆلێنکردنی ئەو بەرهەمانەی ئەو قۆناغانەی کە پیایدا تێپەڕیوە، بارودۆخ و هۆکاری پۆلێنکردنەکە، لەگەڵ ئەوەی بەشێکی تایبەتی تەرخانکردووە بۆ دەرخستنی نوێگەری لە بەرهەمەکاندا.

تەوەرەی سێیەمیش، دەربارەی دیارترین هزرەکانی ئەو سەردەمەن، بەتایبەتیش ئەوانەی کە کاریگەری ئاشکرایان هەبووە لەسەر ئاڕاستەکانی فیکرەکە، وەک دەرکەوتنی فیکری نوێ و نەمانی کۆمەڵێکی تر، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئەو قۆناغە بە زۆرێک لەلادان و گۆڕانکاری فیکریدا گوزەری کردووە، بۆتە هۆکاری سەرلەنوێ بونیادنانەوەی هۆشیاری ڕۆشنبیری گەلانی موسڵمان لەو قۆناغە و قۆناغەکانی دواتردا.

تەوەرەی چوارەم، زۆر بە وردی باسی لەو بزووتنەوە فیکرییانە کردووە کە کاریگەرییان هەبووە لەسەر دارشتنەوەی چۆنیەتی تێگەیشتنی پرۆگرامە فیکریی و رۆشنبیرییەکان لەلایەن گەلانی موسڵمانەوە لەو سەردەمەدا، ئاماژەی بە رۆڵی ئەو بیرمەتدانە داوە کە کاریگەریی گەورەیان هەبووە لە دروستبوونی بزووتنەوەکان و ئاراستەکانیان، بەشێکی تایبەتیشی تەرخانکردووە بۆ ئەوەی ببێتە دەرگایەکی والاکراو بۆ گرنگترین ئەو رێبازە فیکرییانەی کە بزووتنەوەکانی لەسەر بنیادنراون، ئەو پێشکەوتن و سیما شارستانیانەی کە بوونەتە هۆی بڵاوبوونەوەی رێبازەکان و شوێن و کاریگەرییان.

ئەو چوار تەوەرە، کراوەتە هەماهەنگیەکی فیکری لە رووی ئامانج و رێکخستنەوە لەرێی ئامانجەوە، هەر تەوەرەیەک ئاماژەی روونی داوە بە گرنگترین ئەو کاریگەرییانەی کە نووسەران هەیانبووە لە سەردەمانی خۆیاندا و لە دواتریش، بۆیە تەوەرەی نووسەران، چارەسەری کێشەی نووسەرانی سەردەمەکەی و دواتریشی چارەسەر کردووە و جەختی کردۆتەوە لەسەر ئەوەی کە ئەو سەردەمانە، زۆرێک لە کەلتووری ئیسلامیان لەخۆگرتووە و کاریگەرییان هەبووە لەسەر ئاراستەکردنی رێچکەی فیکری ئیسلامی لە سەردەمی ئێستادا، بەهەمانشێوە، تەوەرەکانی پەرتووکەکان و فیکرەکان و بزووتنەوەکانیش بە هەمان ئاراستە کاریان کردووە لەسەر ئەوەی شوێنەوار و کاریگەریی گرنگترین بابەتەکانی تەوەرەکەیان ئاماژە پێداوە، لە سەردەمەکە و دواتریش. لەلایەنی رێکخستنیشەوە، ئەم تەوەرانە، تەواوکەری یەکتربوون، بۆ ئەو بابەتانەی کە لە ژێر سایەی تەوەرێکدا مافی تەواوی پێنەدرابێت، توانراوە لە تەوەرێکی تردا بە شێوازێکی شیاوتر گرنگی پێبدرێت. تەوەرەکان زیاتر گرنگیانداوە بە پرکردنەوەی ئەو بۆشاییە فیکریانە و هەوڵیانداوە ببنە پردێک بۆ بەیەکگەیشتنی روخساری درەوشاوەی فیکری ئیسلامی لە روانگەی هەر چوار تەوەرەکەوە، (نووسەران و پەرتووکەکان و فیکرەکان و بزووتنەوەکان).

به خۆشحاڵیەوە لەم شوێنە پیرۆزەوە، دەمانەوێت سوپاسی بێپایانی دکتۆر: فەتحی ملکاوی، کە بەڕێوەبەری هەرێمییە لە پەیمانگای جیهانی بۆ هزری ئیسلامی بکەین، بۆ پاڵپشتیکردنی ئەم پرۆژەیە لە سەرەتای کارەکەوە تاکو بە ئەنجامدانی و بەبێ سەرپەرشتی و پشتگیری و بەدواداچوون و ڕێنمایی ئەوان نەبوایە، ئەم پرۆژەیە نەدەگەیشتە ئەوەی کە پێی گەیشتووە، بۆیە خوا پاداشتی بەخێریان بداتەوە بە باشترین پاداشت.

هەروەها سوپاسمان بۆ هەموو لێکۆڵەران هەیە، کە بەشداربوون لە بەهێزکردنی ئەم کارەدا، لە ڕێگەی بڵاوکردنەوەی لێکۆڵینەوەکانیان لە دووتوێی ئەم پەڕتووکەدا، یان بە هۆکارێک نەتوانراوە بڵاوبکرێتەوە، هەروەها سوپاس بۆ هەموو ئەو مامۆستا بەڕێزانەی کە هەڵسەنگاندنیان کردووە بۆ مسۆدەی پرۆژەکە و بابەتەکەیان بە سەرنج و تێبینییەکانیان دەوڵەمەند کردووە.

سوپاسی بێپایانمان پێشکەش بە پەیمانگای جیهانی بۆ هزری ئیسلامی و بەتایبەتیش دکتۆر ڕائد عکاشە، ڕاوێژکاری ئەکادیمی پەیمانگا و بۆ دکتۆر ماجد ئەبو غەزالە، بەڕێوەبەری پرۆژەکان، و مامۆستا ئیساڵ حەوامدە، سکرتێر و لێکۆڵەرە گەنجەکانی دەکەین، کە هاوکاری پرۆژەکە بوون: دکتۆر سەعید بواعنە و مامۆستا محەمەد محاسنە و مامۆستا عەبدوڵڵا شدیفات و خاتوو لیندا ئەبو سەیف، سوپاس بۆ یەک بەیەکی ئەو بەڕێزانە.

(ولنعم أجر العاملين) صدق الله العظيم

عولەییان جالودی

پێشەکی

عەلیان جالودی
مامۆستای مێژووی ئیسلامی هاوبەش، زانکۆی ئال بەیت، ئوردون
Omaniunit٢٠٠٩@yahoo.com

"سوپاس و ستایش بۆ خوای گەورە کە بەخشندە بووە دەرهەق بە پێشین و پاشین، لەوانەیە لە زانایانی سەدەکانی دواتر هەبن، کە درکیان کردبێت بە بابەتە زانستیە جیاوازەکان بەشێوەیەکی باشتر لە زانایانی سەدەکانی پێش خۆیان".[١]

چڕکردنەوەی هەوڵی لێکۆڵەران لە سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتایی سەدەی بیستەمدا، ئاماژەیەکی ڕوون بووە بۆ جیاوازی لەنێوان هەردوو جیهانی عەرەبی و ئیسلامی، چونکە لەوێوە دەسپێکی بزووتنەوەی چاکسازی و نوێگەری و بزووتنەوەی بەئاگاهاتنەوەی فیکریی بووە، بەڵام ئەو سێ سەدەیەی لەنێوان سەدەی شانزەیەم تاکو سەدەی هەژدەیەم، خەسڵەتە گشتیەکانی وەک لاشەیەکی بێگیان، داڕوخاو، وەجاخکوێری فیکری بووە، ئەمەش پەیوەستە بە چوونە ژێر ڕکێفی خەلافەتی دەوڵەتی عوسمانی ئەو کات، لە جەنگی مەرجدابق کە لە ساڵی (٩٢٣ک/ ١٥١٦ز) ڕوویدا.

زۆرێک لە توێژەرانی نوێی بواری مێژووی عەرەبی و ئیسلامی، وای بۆ دەچن کە هەڵمەتە ئەوروپییەکان کە کرانە سەر جیهانی عەرەبی بە هەڵمەتەکەی فەڕەنسا ناسراوە لە (١٢١٢ – ١٢١٦ک/ ١٧٩٨ – ١٨٠١ز)، کە بووەتە هۆی کرانەوەی بزووتنەوە ڕاپەڕیوە چاکسازییەکان. کێشەیەکی تر پڕۆگرامیە لە تێگەیشتنی توێژەرانی ئەو سەردەمانە و توێژەرانی مێژووی عەرەبی و ئیسلامی، ئەوەیە کە ئەوروپایان کردۆتە دەرگای چەند ناو توێژینەوەی مێژووی عەرەبی ئیسلامییە، کە ئەو توێژەرانە متمانەیان بە شێوازی ئەو ساڵانەی ڕۆژهەڵاتیەکان کردووە و کردوویانە بە سەرەتای

توێژینەوە لە مێژووی عەرەبی ئیسلامی، پێیانوایە کە ڕزگارکردنی (قوستەنتینیە) لە ساڵی (١٤٥٣ز)، سەرەتایەکە بۆ سەدەی مێژووی نوێ و شۆڕشی فەرەنسیش لە (١٧٩٨ز) کۆتایی هاتنی ئەو سەردەمەیە، هەروەها هەندێکیشیان کورتیان کردووەتەوە تەنها لە سەدەی (١٨ و ١٩)دا تاکو کۆتایی هاتنی جەنگی جیهانی یەکەم لە ساڵی (١٩٨٠ز)، هەندێ لە نووسراوەکان فراوانبوون و تۆماری ئەو مێژووە داگیرکاریەیان لکاندووە بە حوکمی عوسمانیەوە و پێیانوابوو سەرەتاکەی لە سەرکەوتنی سوڵتان سەلیمی یەکەم (یاووز)ەوە بوو بەسەر دەوڵەتی مەمالیکدا لە مەرجدابق ساڵی (٩٢٣ک/ ١٥١٦ز) و کۆتایی سەرکەشی بە دەرکەوتنی چەند دەوڵەتێکی سەربەخۆ بووە لە دوای شەڕی جیهانی دووەم لە ساڵی (١٩٤٥ز)[٢]. ئەم جۆرە دابەشکردنانەی کە لە بناغەدا پشتیان بە دابەشکاری ڕۆژئاوا بەستوە بەوپێیەی کە مێژووی ئەورووپا بریتیە لە مێژووی جیهان[٣]. بۆیە گرنگە پێداچوونەوەیەک بکرێت بۆ ئەو ساڵانە و خۆدەرباز بکرێت، خۆ ڕزگار بکەن لە دەسەڵاتدارێتی ناوەندێتی ئەورووپی، پاڵپشت بەو ڕووداوە گەورانەی کە مێژووی عەرەبی ئیسلامی پڕیەتی لە بواری سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتیدا، پێدەچێت کورتەی ڕووداوەکان لە سەدەکانی پانزە و شانزەدا ڕوویانداوە، هەست دەکەیت کە جیهانی ئیسلامی و عەرەبی ڕووداوی گەورەیان بە خۆیانەوە بینیوە، چونکە لەلایەنی سیاسیەوە چوار ئیمپراتۆریەتی گەورە باڵادەست بوون بە سەر جیهانی ئیسلامیدا، وەک عوسمانیەکان (٦٩٨/١٤٣٤ک - ١٢٩٨/ ١٩٢٤ز) کە لە سەدەی سیانزەیەمی زاینیدا گەشەی کرد، توانی لە ئیمارەتێکی بچووکی پەلاماردەری سنوورەکانی دەوڵەتی بیزەنتییەوە ببێتە دەوڵەتێکی گەورە و زاڵبێت بەسەر سێ کیشوەری وەکو (ئاسیا و ئەورووپا و ئەفەریقا)، نیشتمانی عەرەبیش کە بە دڵی جیهانی ئیسلامی هەژمار دەکرێت. لەولاشەوە ئیمپراتۆریەتی سەفەوی (٩٠٦ – ١١٩٩ک – ١٥٠٠/ ١٧٨٤ز) کە لەسەر مەزهەبی شیعەی دوانزە ئیمامی بوون، لە ئێران و چەند ناوچەیەکی عێراق و ئیمپراتۆریەتی مەغۆلی لە نیمچە کیشوەری هیندەوە و ئیمپراتۆریەتی ئۆزبەک لە ئاسیای ناوەڕاست و تورکستان.

ئەم سەردەمانە چەند گۆڕانکاریەکی ترسناکیان لەنێوان هێزە جیهانیەکاندا بە خۆەبینی، بەهێزبوون و کاریگەری دەوڵەتی عوسمانی وای لە ئەورووپیەکان کرد کە لە پشتی دەریاکانەوە و ناویان لێ نابوو بزووتنەوەی دۆزینەوە جوگرافیەکان و دۆزینەوەی ڕێگای بازرگانی نوێ، کە بیانگەیەنێتە نیمچە کیشوەری هیندی و باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا. لە دوای کۆتایهێنان بە بوونی عەرەبی ئیسلامی لە ئەندەلووس ساڵی (٨٩٧ک/ ١٤٩٢ز)، کەناراوەکانی مەغریب کەوتنە بەر پەلاماری (ئیسپانیا و پورتوگال)، هۆزەکانی (بەنی مەڕییەکان و زەیارییەکان و حەفسیەکان) فریودران، کە ئەوان تەنها چەند کیانێکی بچووکی ناوچەیین لە باکووری ئەفەریقا، ڕۆژئاواییەکان سیاسەتی فراوانبوونی خاچپەرستەکانیان گرتەبەر، کە لەسەر بنەمای گێڕانەوەی کاسۆلیکی و بەرگرتن لە هەڵکشانی پورتوگالی لە کەنارەکانی ڕۆژئاوا و کەنارەکانی جەزیرەی عەرەبی و نیمچە کیشوەری هیندی و دۆزینەوەی ڕێڕەوی (رأس الرجاء الصالح) و تاکو پەیدابوونی عوسمانیەکان و هەژموونیان بەسەر وڵاتە عەرەبیەکان لە سنووری جەزائیرەوە (لە ڕۆژئاواوە تا دەگاتە عێراق لە ڕۆژهەڵاتەوە)[٤]، (لەکاتێکدا مەراکیش پارێزگاری لە سەربەخۆی کرد بە مانەوەی لە ژێر حوکمی (سەعدیەکان) و دواتریش خێزانی عەلەوی توانی فراوانبوونی پورتوگالیەکان بوەستێنێ بەهۆی شەڕی (وادی المخازن) لە ساڵی (٩٨٦ک/ ١٥٧٨ز).

لە دوای دەستێوەردانی پورتوگالیەکان، هۆڵەندی و ئینگلیز و فەڕەنسیەکان و دەرکەوتنی هێزە ئەورووپیەکان لە دەریاوە و زاڵبوونی ڕۆژئاوا بەسەر ڕێگا بازرگانیە نێودەوڵەتیەکانی هیند و ئەورووپا و لەدەستدانی ڕۆڵی مێژوویی عەرەب تیایدا و دابەزینی ئاستی ئابووری و کۆمەڵایەتی لە وڵاتانی عەرەبی و ئیسلامیدا و چوونە ژێر ڕکێفی دەرەبەگی سەربازی، هاتنە کایەی ڕژێمی سەربازی و سەرکردەی ناوچەگەری و مانەوەیان بۆ هەتاهەتایی. بۆ یەکەمجار پایتەخت گوازرایەوە بۆ دەرەوەی وڵاتانی عەرەب و زمانی تورکی کرایە زمانی فەرمی ئاخاوتن، وەک زمانی عەرەبی.[٥]

دەوڵەتی عوسمانی بەرەنگاری ڕۆژئاوا بووەوە و ڕێگری دەکرد لە فراوانی دەسەلاتیان بەسەر وڵاتە عەرەبییەکاندا و ببووە جێگەی هەڕەشە بۆ ڕۆژئاوا، بەڵام ئەم هەژموونە بەرەو لاوازی ڕۆشت و لە سەرەتای سەدەی هەژدەیەم و سەدەی نۆزدەیەمدا. پەلهاویشتنی ئەوروپی لە بوارەکانی ئابووری و ڕۆشنبیری و سیاسی و سەربازیدا بە ئاڕاستەی جیهانی ئیسلامی دەستی پێکرد، هەژموونی ڕۆژئاوایی لە هەندێ ماف و بەخششی بازرگانییەوە گۆڕا بۆ مامەڵەی دیبلۆماسی لە سەردەمی سوڵتان سولەیمانی قانونیدا (٩٢٦ – ٩٧٣ک/ ١٥٢٠ – ١٥٦٦ز) و فرانسوای یەکەم پاشای فەرەنسا (١٥٣٥ز) بووە هەژموونێکی سیاسی و ئابووری و فشارێکی سەربازی لەسەر دەوڵەتی عوسمانی (پیاوە نەخۆشەکەی ئەوروپا)، ئەمەش بووە هۆی بەربەرەکانێ لەنێوان وڵاتە ئەوروپییەکان بۆ دەستبەسەراگرتنی وڵاتە عەرەبییەکان، بۆیە فەرەنسا هەستا بە داگیرکردنی جەزائیر لە (١٨٣٠ز) و تونس لە (١٨٨١ز)، مەراکیش لە (١٩١٢ز) و دەسەلاتەکانی بەسەر سووریا و لوبناندا سەپاند لە (١٩٢٠ز)، ئیتاڵیاش لە (١٩١١ز) لیبیای داگیرکرد و بەریتانیاش لە (١٩٢٠ز) عێراقی داگیرکرد، پێشتریش میسر لە (١٨٨٢) و سودان لە (١٨٩٨ز) داگیر کردبوو، لەگەڵ ئەوەی هەژموونی خۆی سەپاند بەسەر کەنداو و باشووری عەرەبی لە ڕێگای زنجیرەیەک لە پەیماننامەی پاراستنەوە، عەدەنی داگیرکرد لە (١٨٣٠ز)، بەمەش داگیرکەران بە تەواوی دەسەلاتی خۆیان بەسەر وڵاتە عەرەبییەکاندا سەپاند، کۆمەڵگای عەرەبی یەکگرتوویان کۆتایی پێهات و لە ڕووی سیاسییەوە پارچە پارچە بوون، ئەمەش بووە هۆکاری دواکەوتنی لە بوارەکانی ئابووری و کۆمەلایەتیدا.(٦)

مەترسی هەڕەشەکانی ئەوروپا بۆ سەر ئەو هەوڵانەی کە دەوڵەتی عوسمانی خستبویە گەڕ لەپێناوی نوێبونەوە لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەیەم و سەدەی نۆزدەیەم، کە سەرەتا لە بوارەکانی باشکردنی سووپا و پەروەردە و بەڕێوەبردن و یاساکان دەستی پێکرد، پاشان لە میسر لە سەردەمی محەمەد عەلی پاشا (١٨٠٥– ١٨٤٨ز) و لە مەغریبی عەرەبیش لە ناوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا.

ماوەی لێکۆڵینەوە لە سەدەی (١٦- ١٨ز) گرێدراوە بە دوو ڕووداوی درێژەپێدەر لە جیهانی ئیسلامیدا، یەکەم: ڕووخانی غەرناتە و کۆتایی هێنان بە بوونی عەرەبی ئیسلامی لە ئەندەلووس لە ساڵی (١٤٩٢ز)، دووەمیش: سەرەتایی پەلاماری ڕاستەوخۆی بیانیەکان، وەک لەشکرکێشی ناپلیۆن پۆناپارت، بۆ سەر وڵاتانی میسر و وڵاتی شام، لە ساڵی (١٧٩٨ز)، ئەمەش تێهەڵکێش بوو لەگەڵ چەند ڕووداوێکی دیاری وڵاتانی عەرەبی و جیهانی ئیسلامی، وەک ڕوخانی قوستەنتینیە (القسطنطنية)، لەسەر دەستی هێزە عوسمانیە ئیسلامیەکە و ڕوخانی (السلطنة المملوكية) کە فەرمانڕەوایی میسر و وڵاتی شامی دەکرد لە (١٥١٧ز)، ئەمانەش هاوکاتبوون لەگەڵ دەرکەوتنی سێ ئیمپراتۆریەتی موسڵمانی دیکە، دەوڵەتی سەفەوی لە ئێران، ئیمپراتۆریەتی مەغۆل لە هیند، ئۆزبەکیش لە تورکستان (ئاسیای ناوەڕاست).

ڕووداوی هەرە گەورەی سەدەی هەژدەیەم، کە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد، ئەو پەلامارە فەڕەنسیە بوو بە سەرکردایەتی ناپلیۆن بۆ سەر میسر و شام، کە لە ئەنجامی بەربەرەکانێی داگیرکاری بەریتانیا و فەڕەنسا هاتە کایەوە و میسر بە جێگەیەکی گرنگی گواستنەوە بوو لە نێوان بەریتانیا و هیند، بەرگری عوسمانی زۆر لاوازبووبوو لەو سەردەمەدا. کاتێک لەو سەردەمە گەشتبووە ئاستێکی زۆر لاواز.

بۆچوونی مێژوونووسانی عەرەب لە بارەی لەشکرکێشی فەڕەنساوە لێک جیاوازبوو، هەندێکیان پێیانوابوو، کە ڕووداوێکی گرنگ بووە هۆی بەئاگاهاتنەوەی ویژدان و هۆش و بیر و بەراورد لەنێوان ئەو پێشکەوتنەی ئەورووپیەکان و دواکەوتوویی موسڵمانان، هەندێکیشیان پێیانوابوو کە گەشانەوەی بڵێسەی پشکۆی ژێر خۆڵەمێش بوو، بە واتای دەرچوون لەو بارە نووستوەی بیر و هۆش، کە لەوانەیە پاشەڕۆژی ڕۆژهەڵاتی عەرەبی بگۆڕێ و لەو سوڕی متبوونە درێژخایەنە دەری بکات، خەڵکی میسر و عەرەبەکان ڕاچڵەکین و زانیان کە تا ئێستا بێ ئاگابوون لە زۆرێک لە مافەکانیان، ئەم ڕووداوە یەکەم پەیوەندییە لەنێوان کەلتووری ڕۆژهەڵات و پێشکەوتنی ڕۆژئاوا.(٧)

ئەو بڕیـارە کـۆیرانەی کە دراون لە بـارەی ئەم سـەردەمانە و باسـکردنیان وەک سـەدەی تاریـک و ڕووخـاوو، لە ڕووی فیکـرییەوە، بڕیـارێکی گشـتگیرەو وردەکـاری تێـدا نەکـراوە وەک پێویسـت، ئەمەش لە ئەنجـامی کەموکـورتی پەیـڕەوی لێکۆڵەرەوەکـان و گرنگیـدان بە بەشـە وردەکـانی ڕووداوەکـان و دورکەوتنەوە لە دنیایی و بەگشتی سەیرکردنێکی باشی ڕووداوەکان، چونکە لەلایەک بەرهەم کەم بوبێت لە پارچەیەک لە وڵاتانی موسڵمان، هەستانەوە و بەرهەم هەبووە لە جێگایەکی تر، بە واتـای ئەگەر لە شـوێنێک زانسـتی نەقڵی هەبوبێت، زانستی عەقڵی لەبرەودا بووە لە جێگایەکی تر، هۆکارێکی تری ئەو ڕەشـبینیەش بـۆ ئەوە دەگەڕێـتەوە کە تەماشـای سـەردەمەکە و بڕیـاردان لەسەری، لەسەر بنەمای پارچەپارچەکردنی بووە، نەک تەماشایەکی گشتگیری سـەردەمەکە و بابەتەکـان و ڕووداوەکـان گـرێ نەدراون پـێکەوە لەگەڵ سـەردەمانی پێشـووتری خۆیـان، لە ڕووی ڕژێمـی سیاسـی و ئـابووری و کـۆمەلایەتیەوە، چـونکە هەمـوو جموجـۆڵێکی زانسـتی و هـزر و ڕژێـم و دامودەزگایەک، درێژەپێدەری پێش خۆیەتی، بۆیە گرنگە خوێندنەوەیەکی قوڵی لە نـاوەڕۆکەوە بـۆ بکرێـت، تـاکو بە ئاگـابین لە هەمـوو ڕووداو و گۆڕانکارییەکانی.

زۆر گـرنگە لێـرەدا ئامـاژە بەوەبـدەین کە بڕیـار و گشـتاندنەکانی ئـێمە سـەبارەت بەو سـەردەمە، سـەرلەنوێ دەرکـردنەوەی ئەو بڕیـارانەبوون کە درابـوون لەلایەن زانـا و ڕۆژهەلاتناسـە ئەوروپیەکـانی کە پسـپۆڕ بـوون لە بـواری مێـژووی شارسـتانیەتی جیهـانی ئیسـلامی لەو سـەردەمانەدا و هەڵسـەنگاندنیان بـۆ پێشـکەوتن و شارسـتانیەت، لە ڕوانـگەی ئەوروپیـانەی خۆیـانەوە بـووە، بە ئامـانجی پـاڵنەرە داگیرکـارییەکەی کە هـاوتەریبە بە لەشکرکێشیەکەی سەر وڵاتانی جیهانی ئیسلامی، لە کۆتایی سەدەی هەژدەیەم بەدواوە، هەموو ئەمانە لە خزمەتی ئەو بنیادە داگیرکاریەدا بوون.

هۆکارێکی بابەتی کە ڕۆڵی هەبووە لەو بڕیارە ڕەشبینەدا دەربارەی ئەو سەدەیە، بریتیە لە لاوازی بەئاگابوون لە بەرهەمی زانستی و فیکری زانایانی ئەو سـەردەمە، چـونکە زۆربەی بەرهەمە زانسـتی و فیکرییەکـان هێشـتا

دەستنووسـە و دەستبەسـەری کتێبخانەکـانی جیهـانە، بـۆیە کاتێـک گەڕانێـک دەکەیـن لە کتێبخانەکـانی تورکیـا و هینـد و باشـووری خـۆرهەڵاتی ئاسـیا و ڕووسیا و ئەفریقا و ئەوروپا و ئەمریکا، ئەو ڕاستیەمان بۆ ئاشکرا دەبێت کە هێشتا زۆرێک لەو کەلەپوورە، دەستنووسە و نەتوانراوە چاپ و بڵاوبکرێتەوە تاوەکو هەڵسەنگاندن و بڕیارێکی دروست و زانستیانەی لەبارەوە بدرێت.

لێرەشەوە گرنگی ئەم پرۆژە بەڵگەییە بەدەردەکەوێت کە پەیمانگای جیهانی بـۆ فیکـری ئیسـلامی پێـی هەسـتاوە، لە ڕێگـای پێـداچوونەوەی ئـەو هەوڵە فیکریەی جیهـانی ئیسـلامی و کـاریگەری بەشـێوەیەکی ئاشـکرا لەسـەر ژیـانی سیاسی فیکری و ڕۆشنبیری و پێداچوونەوەی هەوڵە نوێگەرییەکان، لە ڕێگەی چـوار تەوەرەی سـەرەکیەوە، ئەمەش بە هەوڵ و مانـدووبوونی زانایـان و بیرمەندان و ئەو پەڕتووکانەی نووسراون و پێشکەوتنی فیکر و بزووتنەوەکان لە جیهانی ئیسلامیدا.

ژیان و ڕێڕەوی فیکریی لە سەدەکانی (١٠ – ١٢ک/ ١٦ – ١٨ز)

کارێکی ئاسان نیە بۆ توێژەر کە بتوانێت کۆمەڵێک لە زانایان و بیرمەندانی موسڵمان، بکاتە سەرمەشقی ژیانی فیکری ئەو سەردەمەی جیهانی ئیسلامی لـە نێوان سـەدەکانی (١٠ – ١٢ ک/ ١٦ – ١٨ز)، بەڵام دەکرێ ئامـاژە بە گرنگترین ئەو زانایـانەی ئەو سـەردمە بـدرێت و ئەو زانسـتانەش کە ئەسـپی خۆیـان تێدا تـاوداوە، بـۆ ئەوەی بتـوانرێ قەبـارەی بزووتنەوە فیکریەکەی ئەو سـەردەمە و گرنگترین زانسـتەکانی کە جێگەی سـەرنجیان بـووە و بـابەتی گرنگی پێدانیان بووە، بزانرێت.

بزووتنەوەی زانستی لە سـەدەی دەیەم و دواتریشـدا، درێژکراوەی هەمـان بـزووتنەوە بـووە لـە سـەدەکانی پـێش خۆیـدا. بەشـێوەیەکی گشـتیش ئەم سـەردەمانە سـەردەمی داهێنـان و نوێخـوازی نـەبوون لـە زانسـت و هـونەر و بنچینەی زانستی و تێڕامان و وردبینیکردن، کە بـە ئیجتیهـاد و نووسینی چاک بۆ زانسـتەکان دەناسـرا. بۆیە سـەدەی دەیەمـی کۆچی/ شـانزەیەمی زاینیی، بە سـەدەی کـۆکردنەوە و ڕێکخسـتن و ئاسـانکاری و کـورتکردنەوەی پەڕتـووکە پێشـینەکان دادەنرێـت، سـەرباری بـوونی چەنـد نووسـەرێکی نـاوداری وەکـو:

شەمسەدین سەخاوی (٩٠٢ک کۆچی دوایی کردووە)، جەلالەدینی سیووتی (لە ساڵی ٩١١ک کۆچی دوایی کردووە)، لەم سەدانەدا زانستی فەرمووده و دانان لەسەر پیاوەکان لە میسر و وڵاتی شام و عێراق، هەروەها دەرکەوتن و گەشەسەندنی زانستی عەقڵی و ڕەوانبێژی و فەلسەفە لە ئێران، گەشەکردنی فیقهی حەنەفی لە هیندستان و تورکستان و دەوڵەتی عوسمانیدا. دەتوانین لە میسر ئاماژە بەناوی ئەحمەد ئیبن حەجەری عەسقەلانی (لە ساڵی ٩٢٣ک کۆچی دوایی کردووە) و شێخولئیسلام ئەبوزەکەریای ئەنساری (لە ساڵی ٩٢٥ک کۆچی دوایی کردووە) و محەمەد کوڕی شێخ ئەبولحەسەنی سدیقی شافیعی میسری (لە ساڵی ٩٩٣ک کۆچی دوایی کردووە)، کە یەکێکبوو لە مامۆستاکانی ئەزهەری پیرۆز، ناسراوە بە مامۆستای گەورە و لوتکەی عاریفان. لە حیجازیش، زانا ئیبن حەجەری مەککی هەیتەمی (لە ساڵی ٩٧٤ک کۆچی دوایی کردووە)، و عەلائەدین عەلی بورهان کفوری مەکی (لە ساڵی ٩٧٥ک کۆچی دوایی کردووە) و مێژوونووس قوتبەدین نەهرەوالی (لە ساڵی ٩٩٠ک کۆچی دوایی کردووە).

لە دەوڵەتی عوسمانیدا، شێخی ئیسلام ئەبو سعود ئەفەندی عەمادی (لە ساڵی ٩٥٢ک کۆچی دوایی کردووە) خاوەنی تەفسیر و شێخی ئیسلام ئیبن کەمال پاشا (لە ساڵی ٩٤٠ک کۆچی دوایی کردووە) و زانا تاش کبری زادە (لە ساڵی ٩٦٨ک کۆچی دوایی کردووە) یەکێکبووە لە گەورەترین زانا و نوێگەرەکان لە دەوڵەتی عوسمانیدا، نزیکە وەک ئبن خەلدونی عوسمانیەکان بێت، گرنگیەکی زۆری دابوو بە ڕێگاکانی وانەوتنەوە و پرۆگرامی خوێندن لە قوتابخانەکانی دەوڵەتی عوسمانی و ناوچەکانی سەر بە دەوڵەت و کاریکرد بۆ بنیادنانی سیستەمێکی زانستگەرایی ئیسلامی لەسەر بنەمای قورئان و سوننەت و پیادەکردنی ئیسلام، بێکەوتنە دوای چاولێکەری کەلتووری یۆنانی.

یەمەنیش دادەنرێت بە بنکەی گێڕانەوە و خوێندنی فەرموودە، هەروەها گرنگیدان بە سەنەدەکان لەم سەدەیەدا، لە گەورەترین زاناکانی ئەم بوارەش، تەهای کوڕی حوسەینی کوڕی عەبدولڕەحمانی ئەهدەل (لە ساڵی ٩٩٨ک کۆچی دوایی کردووە) حەمەد یەزدی کە پۆستی سەرۆکی زانایانی هەبوو،

نووســـینەکانی گەیشـــتوونەتە ئێـــران و نـــیمچە کیشـــوەری هیندســـتان، کـاریگەرییەکی درێژخـایەنی لەسـەر پرۆگرامـی خوێندن و شـێوازی وانەوتنەوە هـەبـووە، بەردی بنـاغەی دەرکەوتنـی پڕۆگرامـی خوێـندنی فەرمـی کە چەنـد سـەدەیەک بەردەوام بـوو، بـووە پرۆگرامێکـی بـاو لە ناوەنـدە زانسـتی و فێرکارییەکانی ولاتی هیند.

هەروەها ئێران ژمارەیەک زانا و نووسەری بواری ژیربێژی و دانایی تێدا هەڵکەوت، لەوانە جەلالەدینی دەوانی (لە ساڵی ٩١٨ک کۆچی دوایی کردووە) و عیماد کوڕی مەحمود تارمی (لە ساڵی ٩٤٨ک کۆچی دوایی کردووە) و میر غیـاس مەنسـور (لـە سـاڵی ٩٤٨ک کـۆچی دوایـی کـردووە)، شـاری هیـرات ڕاپەڕینی بەخۆیەوە بینی بەهۆی شوێنەکەی کە لەسەر سنووری ئێران بوو، لـە زانسـتە عەقڵییەکانـدا و لە زانـا ناودارەکانیشـی لەو سـەردەمەدا، میر مـحەمەد زاهیـد بـوو (لـە سـاڵی ١١٠١ک/١٦٩٨ز کـۆچی دوایـی کـردووە)، ڕاڤەکـانی کە ناسـرابوو بە (الزواهـد الثلاثـي)، کـاریگەریەکی گرنگیـان هەبـوو لەسـەر ژیانـە عەقڵییەکان لە هیندستان.

هەروەهـا هیندسـتانیش لانـکەی پۆلێـک لە زانایـان بـووە، لەنێویانـدا زانـای فەرموودەناس شێخ ڕەحمەتوڵڵا کوڕی عـەبدوڵڵا سـەندی حەنـەفی (لـە سـاڵی ٩٩٤ک کـۆچی دوایـی کـردووە) کە لە حیجـاز جێگیربـوو، هـەروەها زانـا وەجیهەدین کوڕی نەسروڵڵا کەجراتی (لە ساڵی ٩٩٨ک کۆچی دوایی کردووە) کە شـارەزای باشـی هەبووە لە زانسـتەکانی عەقڵی و نەقڵیدا. هەڵکەوتـووترین زانای هیند، پێشـەوا عەبدولئەحد سـەرهـەندی (لـە سـاڵی ٩٧١ک/١٠٢٤ز کۆچی دوایـی کـردووە) بـووە، کە هەسـتا بە چاکسـازی و نـوێگەری و جێگیرکردنـی زانســتی فەرمــوودە و بەرپەرچــدانەوەی شــیعەگەری و ســۆفی و بیــردۆزە توونـدڕەوەکانی یەکتـایی ئاینەکـان و ئیلحـاد و زەنـدەقە و فیتـنەی فەلسـەفە و زانستە عەقڵیەکان و هەوڵەکانی دژ بە پێغەمبەرایەتی محەمەد (درودی خوای لەسـەر)[٨]، ئەمەش وایکـرد کە زانـا سـەرهەندی شـایانی نازنـاوی نوێخـوازی هەزارەی دووەم بێت، لەبەر هەوڵـی گێـڕانەوەی هیندسـتان بـۆ ژێـر سـایەی

ئیسلامی سوننی، هەروەها پاراستنی لە هەڵگەڕانەوەی بۆ باوەشی (البرهمیة و فلسفة وحدة الأديان و المهدوية و النفطوية و الدين الأكبري).[٩]

سۆفیگەرایی هێدی هێدی باڵی کێشا بەسەر ئەم سەدەیە و سەدەکانی دواتریش، بزووتنەوە سۆفیگەراییەکان بە هەموو لایەکی جیهانی ئیسلامیدا بڵاوبوونەوە و گەورەترین بنکەشیان لە شارەکانی بوخارا و سەمەرقەند لە تورکستان (وڵاتی پشتی ڕووبار) و بەدەخشان و هیرات لە ئەفغانستانی ئێستا، تەنتا و ئەسکەندەریە لە میسر، تەعز و سەنعا لە یەمەن و شەحر و تریم لە حەزرەمەوت، دیمەشق لە وڵاتی شام و ئەنادۆڵ لە تورکیای ئێستا و درێژبوویەوە بۆ ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای سودان و وڵاتانی مەغریبی عەرەبی، کە ئەم سەدەیە بوو بە گەورەترین ناوەندی زانایانی سۆفیگەرایی.

هەروەها دەرکەوتنی خێزانی باعلوی حەداد لە حەزرەمەوت، شێخ ئەبوبەکر کوڕی عەبدوڵڵا کوڕی ئەبی بەکر، کە ناسراوبوو بە (جەمسەری جیهان) و شێخ محێدین عەبدولقادر عیدروسی (لە ساڵی ١٠٣٧ک کۆچی دوایی کردووە). ڕێبازی قادری و چەشتیە بە هەردوو بەشەکەیەوە (النظامية و الصابرية) لەبرەودا بوون، هەروەها ڕێبازەکانی (الشتارية والعشقية) لە سەرەکیترینی ڕێبازەکان بوون لە هیندستان، تێکەڵکردنی ئەو دوو ڕێبازە لەگەڵ (الجشتية) و لەگەڵ ڕێگاکانی زانستی یۆگا و بە زانستەکانی سۆفیەت و هونەرەکانی سیحر و جادوو لە وڵاتی هیندستان. لە وڵاتی شام – (مولوية) و لە دەوڵەتی عوسمانیش - (البكطاشية) و (اليسوية) لە ئاسیای ناوەڕاست و تورکستان و لە سودانی ڕۆژهەڵات و مەغریب (الشازلية) و (القادرية)، چەند ڕێبازێکی دیکەی سۆفیەتی. سۆفیگەرایی لەم سەردەمەدا ڕۆڵی هەبوو لە بڵاوبوونەوەی ئیسلام لە چەند ناوچەیەکی نوێ، کە پێشتر موسڵمانان نەگەیشتبوونە نیمچە دوورگەی هیندی و ئاسیای ناوەند، هەروەها ڕۆژهەڵات و ناوەڕاست و ڕۆژئاوای سودان.

تەکیە و خانەقای ڕێبازی سوفیگەرایی بە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا بڵاوبوویەوە و هەستان بە ڕۆڵێکی باش لە بەهێزکردنی پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکاندا و پارێزگاری لە ژیانی زانستی لە ڕێگای پێگەیاندنی

موریدەکان و ئامادەبوون لە کۆڕە زیکریەکان و گوێگرتن و فێربوونی قورئان و فەرمووودە و زانستەکانی فەرمووودە و زمانەوانی. خەرجکردنی ئەو خەرجیانەی کە تایبەت کرابوون بە تەکیە و خانەقاکان و بەردەوامیدان بەو چالاکیانە و بەردەوامبوونی کاری ئەو دامەزراوانەی کە پاشکۆی ئەو ڕێبازە بوون و لەخۆگرتنی هەژار و قوتابی و بێگانە و کەمدەرامەت، هەروەها بۆ زیاتر پتەوکردنی ئیسلامی سوننی و بەرهەڵستی بیدعە و ئەفسانە و شتی پڕوپوچ و چڕکردنەوەی هەوڵەکانیان بۆ سەرکەوتنی بانگەواز بە شێوازێکی ئاسان و دور لە ڕۆچوون لە بابەتە فیکری و فەلسەفی و خۆپاراستن لە بابەتی زۆروتن و تەکفیر و فاسقکردن.

لەگەڵ هاتنی سەدەی هەژدەیەم، دەوڵەتی عوسمانی لە پێشڕەویکردن ڕووەو ئەوروپا وەستا، لە پاش پەیماننامەی (کارلوفتز) لەگەڵ وڵاتی نەمسا لە ساڵی (١٦٩٩ز)، سەردەمی سوڵتانی ئەحمەدی سێیەم، گۆڕانکاری نوێی بەخۆیەوە بینی لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا، کە توانرا یەکەم چاپخانە لە شاری (ئەستانبول) لە ساڵی (١٧٢٩ز) دابمەزرێت و موسڵمانان زیاتر لە جاران چاویان بڕیبوو لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەبیانوی ئەوەی کە پارێزەری ئیسلام و پارێزەری شوێنە پیرۆزەکانە، هەڵگری باری جێنشینی موسڵمانان و هێمای ڕووبەڕووبوونەوەی ئیسلامە لە بەرامبەر ڕۆژئاوادا.

لە ناوجەرگەی جیهانی ئیسلامییەوە (وڵاتی شام و عێراق و میسر) چەند فەرمانڕەوایەکی دەرەبەگ دەرکەوتن، هەلی لاوازی دەوڵەتی عوسمانیان بەسەر ناوچەکانیاندا قۆستەوە و چەند حکومەتێکی سەربەخۆیان دروست کرد، لە نموونەی عەلی بەگ کەبیر و محەمەد ئەبو زەهەب لە میسر و ئەحمەد پاشا جەزار و ئال عەزیم لە سوریا و زاهیر عەمر لە فەلەستین و شەهابییەکان لە جەبەل لوبنان و خێزانی جەلیلیە لە موسڵ و فەرمانڕەواکانی بەغداد و بەسرە و خێزانی قەرەملەنیە لە تەرابلوس و باشوات لە عوسمانییەکان (دایات و بایات) لە جەزائیر و تونس. لە ئێرانیش کۆتاییهات بە سەردەمی سەفەوی (١١٩٩ک/١٧٨٥ز) و زەندییەکان لە شیراز هاتنە سەر حوکم. ئەفغان و ڕووسەکان ناوچەکانی ژێر هەژمونی خۆیان فراوانتر کرد تا

ئەو کاتەی نادرشا توانی ڕووسەکان و ئەفغانەکان دەربکات و ڕووبەرێکی فراوانی زیاد کرد لە ئەفغانستان و هیند و ئاسیای ناوەڕاست لە نێوان ساڵانی (١٧٣٩ - ١٧٤٠ز)، بە مردنی نادرشا، ئاژاوە کەوتە ناوچەکەوە تاکو زەندییەکان بە سەرۆکایەتی حەکیم خانی زەند (١١٦٤ - ١١٩٣ک/١٧٥٠ - ١٧٧٩ز) دەسەڵاتیان گرتە دەست و بەردەوامبوون تاکو ساڵی (١٢٠٩ک - ١٧٩٤ز)، تا هاتنی خێزانی قاجاریەکان، کە ئەوانیش بەردەوامبوون تاکو کۆتایی سەدەی هەژدەیەم. لە هیندستان هێشتا دەسەڵات بەدەستی سوڵتانەکانی مەغۆلەوە بوو، هەرچەندە ئێران ڕووبەرێکی بەرفراوانی فەرمانڕەوایی لە ناوچەکەدا هەبوو لە سەردەمی نادر شای ئەفشار و بە سەرکردایەتی ئەحمەد شای دارانی، سەرباری دەستێوەردانی بەریتانیا لە ناوەڕاستی سەدەی دوانزەوە و لە ڕێگای کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتەوە بووە هۆی بەڕێوەبردنی کاروباری هیندستان لە ڕێگەی کۆمپانیای ناوبراوەوە.

ئەو هێزانەی کە لەو ماوەیەدا حوکمی جیهانی ئیسلامیان دەکرد، پاشماوەی نۆ سەدەی مێژوو بوون، لەو ماوەیەدا تێگەیشتنی ئیسلامی بۆ حوکم بەرەوپێشەوەچوو، لەسەر بنەمای بەراوردکردنی تێگەیشتن لە ئیسلام لەگەڵ کەلتوور و دابونەریتی عەرەبی و کەلتووری ساسانی و بێزەنتی و تێگەیشتنە فیقهیەکانی ناو مەزهەبی سونە و شیعە. پێیانوابوو کە ئەزموونی حوکمڕانی سوڵتانەکان و هاوشێوەکانی لە وڵاتانی ئیسلامی، تەنها لە چوارچێوەی خێزان دەرناچێت و سوڵتانیش حوکم بە بنەماکانی ئیسلام دەکات، لەگەڵ هەندێک ڕێسا و یاسای دنیایی عەقڵی و عورف و یاسایی، کە سوڵتانەکان دایانتاشیبوو، کە بگونجێ لەگەڵ بۆماوەیی خۆجێی خۆیان.(١٠)

لەگەڵ بوونی ئەو جۆرایەتیە لە قەوارەی سیاسیی کە حوکمی وڵاتانی ئیسلامییان دەکرد لەو سەردەمەدا، وڵاتانی موسڵمانان توانیان بە یەکگرتووی بمێننەوە، ئەو هەموو بنەماڵە جیاوازەی کە حوکمیان کرد، ڕێگرنەبوون لەوەی کە هەموویان لەسەر یەک بیروباوەڕ بمێننەوە، کە بریتی بوو لە بیروباوەڕی ئیسلام و یەک یاسا، کە شەریعەتی ئیسلامە و یەک زمان، جا عەرەبی بێ، یان تورکی، یان ئوردی، یان فارسی بێ، وە یەک شارستانیەت، کە تێکەڵ بوو لە

شارستانیەتی عەرەبی و فارسی و تورکی و هیندی، موسڵمانان تووشی تاقیکردنەوە نەبوون، تاکو بێگانەکان هاتن، کاتێک کە ناپلیۆن پۆناپارت دەستی کرد بە لەشکرکێشی بۆ وڵاتی میسر و شام لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەیەم (١٧٩٨ز) و دواتریش، سەرەتاکانی لە دەستیۆەردانی بەریتانی، بەهۆی زنجیرەیەک لە پەیماننامەی پاراستن کە سەپێنرا بە سەر فەرمانڕەواکانی ڕۆژئاوا و کەنداوی عەرەبی، بۆ پارێزگاری لە ڕێگەی وڵاتەکانی ژێردەستی تا دەگاتە هیندستان.

لەگەڵ ئەمەی وڵاتی یەمەن بە ڕواڵەت لە ژێر ڕکێفی دەوڵەتی عوسمانیدا بوو، بەڵام لەڕاستیدا دەسەڵات بەدەست زانا و پێشەوا زەیدییەکانەوە بوو، هەموو کاروبارێکی ناوخۆیان بەڕێوە دەبرد، گەڵێک بنەماڵەی سەربازی دەرکەوتن لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی عەرەبیدا لە ژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانیدا، وەک (بایات) لە تونس و (دایات) لە جەزائیر، ئەشرافی عەلەوییەکان و حوسەینییەکان لە مەراکیش، لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای سودان. حیجازیش کەوتە ژێر فەرمانڕەوایی ئەشرافەوە، ئالی سعود لە نەجد، بە هۆی بڵاوبوونەوەی نەفامی و بیروڕای پڕوپوچ و نەبوونی ئارامیی، ئەمانە هۆکارێکی گونجاوبوون بۆ هاتنی چاکسازێکی وەکو محەمەدی کوڕی عەبدولوەهاب، بزووتنەوەکەی توانی لە رووی سیاسی و ئاینییەوە تەشەنە بکات، کاتێک ئالی سعود جێگیریان کرد، شازادە عەبدولعەزیزی کوڕی سعود (١١٦٣ - ١٢٢٩ک) توانی زاڵ بێت بەسەر بەشی هەرەزۆری حیجاز و نیمچە دوورگەی عەرەبی لە ساڵی (١٢١٨ک/١٨٠٣ز)، تا جارێکی تر گەڕایەوە ژێرڕکێفی سوڵتانی عوسمانی بە هەوڵی والیەکەی میسر محەمەد عەلی پاشا.

لە سەدەی هەژدەیەمدا، ژمارەیەک لە زانایانی بوارە جیاجیاکانی زانستی ئیسلامی پەیدابوون، لە بواری زانستی فەرموودەدا، ئەبولحەسەنی سەندی (لە ساڵی ١١٣٨ک کۆچی دوایی کردووە) کە وانەبێژی مەککەی پیرۆز بووە و شێخ ئیسماعیل عەجلونی، کە بە جەڕاحی بەناوبانگە (لە ساڵی١١٦٠ک کۆچی دوایی کردووە)، کە یەکێکبوو لە زانایانی فەرموودەی وڵاتی شام. هەردوو شاری مەککە و مەدینەش لە گەورەترین بنکەی خوێندنی فەرموودەی پیرۆز

بـوون لەسەردەسـتی هەردووو شـێخ ئەبـی تـاهیری گـۆرانی کـوردی و شـێخ حەسەنی عەجمی. لە وڵاتی یەمەنیش ژمارەیەکی بەرچاو لە زانایانی گەورەی فەرمـوودە دەرکەوتـن، لە پـێش هەموویـانەوە شـێخ سـلێمانی کـوڕی یەحیـای ئەهــدەل (لــە ســاڵی ١١٩٧ک کــۆچی دوایــی کــردووە) کە یەکێــک بــوو لە بەناوبـانگترین زانـای زانسـتی فەرمـوودە لە سـەردەمی خۆیدا، هـەروەها شـێخ محەمەد کوڕی ئەحمەدی سەفارینی (لە ساڵی ١١٨٨ک کۆچی دوایی کردووە)، کـە یەکێکـە لـە گـەورە فەرمووودەناسـەکان و ئەمیر مـحەمەد کـوڕی ئیسـماعیل حەسەنی سەنعانی (لە ساڵی ١١٤٢ک کۆچی دوایی کردووە) فەرمووودەناس و لێکۆڵـەر. لە وڵاتـی میسـریش زانـا مـحەمەدی کـوڕی عەبدولباقی زەرقـانی (لـە سـاڵی ١١٢٢ک کـۆچی دوایـی کـردووە)، کە بە کۆتـا زانـای بـواری فەرمـوودە هەژمـار دەکرێت لە وڵاتـی میسـر. لە شـامیش مامۆسـتا و جەمسـەری گـەورە عەبـد ئەلغەنـی نابلوسـی (لـە سـاڵی ١١٤٣ک کـۆچی دوایـی کـردووە) و زانـا ئیسماعیل حەقی (لـە ساڵی ١١٢٧ک کۆچی دوایی کردووە) لە عێراقیش شێخ عەبـدوڵڵای کـوڕی حوسـەین سـوەیـدی (لـە سـاڵی ١١٧٤ک کـۆچی دوایـی کردووە). لە تورکیـاش کۆمـەڵێک زانـا و لێکۆڵـەری گـەورە دەرکـەوتن، لـەپێش هەمووشیانەوە ئەبو سعود ئەفەندی و تـاش کوبری زادە و خەلیفە چەلـەبی بوون.

زانکـۆ ئیسـلامیە ڕەسـەنەکان بەردەوامبـوون لەسـەر ئەرکـی شارسـتانییان بـەوەی کـە بووبوونـە ناوەنـدی درەوشـانەوەی زانسـتی و فیکریـی، هـەردوو حـەرەمی پیـرۆز لە مەککە و مەدینـە و زانکـۆی ئەزهەر لە میسـر و زانکـۆی قـەرەویـین لە فـاس و زانکـۆی زەیتـونە لە تـونس و حەرەمـی قودسـی لە بەیتولمەقدیس و زانکۆی ئەمەوی لە دیمەشق و نەجەفی ئەشرەف لە عێراق و زۆرێکـی تـر لە زانکۆکـان لـە پارچـەکانی تـری جیهـانی ئیسـلامیدا هـەبوون و لەگەڵ چاوپۆشـی لەوەی کە سـەر بە چ مەزهەبێـک و بۆچـوونێکن. ڕێبـازە سـۆفیگەراییەکانی وەکـو: نەقشـەبەنـدییە و خلـوتییە و شـازلییە و قـادرییە و ڕەفاعییە، کە بڵاوبووبوونەوە بە هەموو جێگایەکی جیهانی ئیسـلامیدا، ڕۆڵێکی

بەرچاویان گێڕا لە نوێکردنەوەی ژیانی ڕۆحی و گەیاندنی ئیسلام بە شوێنە جیاوازەکان، کە پێشتر ئیسلامیان پێ نەگەیشتبوو.

لەگەڵ ئەمەی زۆرشتی لەسەر دواکەوتنی چالاکی زانستی ئەم سەردەمانە وتراوە لەسەر چالاکی زانستی و بڵاوبوونەوەی دیاردەی کورتکراوەکان و ڕاڤەکردنی ئەو مەتنانەیکە بە کورتی ناسراون و ئەوەی لەسەری دانراوە لە ڕاڤەکان و پەراوێزەکان لەسەر نووسراوە فیقهیەکان، کە لە سەردەمانی پێشوودا نووسراون، بۆیە پێویستە چاوپیاخشاندنێکی قوڵتر بە بەرهەمەکانی زانایانی ئەو سەردەمانەدا بکرێتەوە، خوێندنەوەیەکی بابەتیانەیان بۆ بکرێتەوە.

ئەگەر خوێندنەوەیەکی نوێ بۆ بەرهەمی ژمارەیەک لە زانایانی فیقهی بکرێت بۆ ئەو فەتوایانە کە داوایانە لە نموونەی خەیرەدین ڕەملی (لە ساڵی ٩٥٧ک کۆچی دوایی کردووە) و ئیبن حەجەری هەیسەمی (لە ساڵی ٩٧٤ک کۆچی دوایی کردووە)، لە پاڵ فەتواکانی فەقیهەکانی هیندی مەزهەبی حەنەفیدا، کە ناوی لێنراوە فەتوا هیندیەکان (عالمكيريه)،[١١] فەتواکانی ونشریسی کە بە (المعيار المغرب في فتاوى أهل إفريقيا والأندلس والمغرب) ناسرابوون، لەوانەیە ببێتە هۆی گۆڕینی تێگەیشتنمان لە زۆرێک لە چەمکەکانی تێکۆشانیان لەو سەردەمەدا، کە بەشدار دەبێت لە تێگەیشتنمان لە ڕۆڵیان لە ئیجتیهاددا.

لەگەڵ چوونی ئێران بۆ سەر مەزهەبی شیعیی لە سەدەی دەیەمی کۆچیدا، پەیوەندیان بە زانستی فەرموودە و فیقهەوە پچڕا، بەرەو زانستی دانایی و فەلسەفە و وتەزانی (علم الكلام) هەنگاویاننا، بە هۆی وابەستەبوونی شیعە بە فەلسەفە و دوورەپەرێزییەوە. لە سەردەمی شا تەهماسب (لە ساڵی ٩٨٤ک کۆچی دوایی کردووە) ئەستێرەیەکی وەکو میر غەیاسەدین مەنسور (لە ساڵی ٩٤٨ک کۆچی دوایی کردووە) و حەکیم و فەیلەسوفی ئیشراقی و دامەزرێنەری قوتابخانەی مەنسوریە لە شیراز، قوتابیەکانی بە هەموو ئێران و هیندستاندا بڵاوەیانکرد، لەوانەش: ئەمیر فەتحوڵڵای شیرازیی (لە ساڵی ٩٩٧ک کۆچی دوایی کردووە)، کە سەرکەوتووبوو لە ڕەنگکردنی پرۆگرامی خوێندن و شێوازەکانی وانەوتنەوە بە شێوازی عەقڵیی، نووسینەکانی سەدرەدینی شیرازی و میر غیاسەدین مەنسوری خستە ناو پرۆگرامی خوێندنەوە.

هەروەها کەسایەتی میر باقر داماد (لە ساڵی ١٠٤١ک کۆچی دوایی کردووە) لە ناوەڕاستی سەدەی یانزەیەمی کۆچی و حەڤدەیەمی زاینی دەرکەوتن، کە توانی ببێتە سەرمەشقی ناوەندەکانی زانستی لە ئێران و هیندستان، کەسایەتی مەلا سەدرەدینی شیرازیی (لە ساڵی ١٠٥٠ک کۆچی دوایی کردووە) دەرکەوتن، کە نازناوی دانا و فەیلەسوفی لێنرا لەبەر لێهاتووی لەو بوارانەدا.

زانستە عەقڵی و فەلسەفیەکانیش، ناوەندەکانی خوێندنیان داپۆشی، هەتا کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەیەم، هەوڵی زاناکانی پاش ئەوان زیاتر سوڕانەوە بوو بە دەوری ئەو نووسین و پەڕتووکانەی کە تەپوتۆزی سەردەمەکان داپیۆشیون و ڕاڤەکردن و نووسینی پەراوێزەکان و تێگەیشتن و تێگەیاندنیان، تەنها کارێکبوو کە زانایانی ئەو سەردەمە پێی هەستابوون. ئەم جوڵانەوەیەش گەیشتە ئەفغانستان، کە قازی محەمەد ئیمام هەرەوی کابولی (لە ساڵی ١٠٦١ک کۆچی دوایی کردووە) و قازی محەمەد زاهید ناسراو بە میر زاهید (لە ساڵی ١١٠١ک کۆچی دوایی کردووە) لە فەلسەفەدا دەرکەوتن. فیکرەی شیعەگەرایی گەشتە هیندستان سەرباری بڵاوبوونەوەی مەزهەبی سوننی حەنەفی، هەوڵەکانی ئیمپراتۆرەکان، لەنیویاندا ئیمپراتۆر (ئورانجزیب عالمكیر) لە بڵاوکردنەوەی یەکتاپەرستی و لەناوبردنی گەورەترین بنکەی شیعەگەری لە ڕۆژئاوای کیشوەری هیندی و هەوڵەکانی پێشووتری ئیمپراتۆر (ئەکبەر) بۆ لەناوبردنی کاریگەرییەکانی شیعەگەری ئێرانی تێکەڵاو بە مەجوسیەت. زانایانی هیندی لە سەردەمی (عالمكیر)دا، کارێکی ناوازەیان بە ئەنجام گەیاند لە فیقهی حەنەفیدا، کەبریتی بوو لە نووسینەوەی بابەتە فیقهیەکان، کە لەسەر ئەوە کۆمەڵێکی گەورە دەرکەوتن، کە ناسرابوون بە (الفتاوى العالمكرية)، کە لە دوایدا لە وڵاتانی میسر و شام و حیجاز بەناوی (الفتاوى الهندية)وە ناسراوە.

سەرەڕای ئەو لاوازی و پەرتەوازە سیاسیەی کە ئیمپراتۆریەتی مەغۆلی تووشی هات لە سەدەی هەژدەیەمدا، بەڵام لە ڕووی زانستیەوە، پێشکەوتنێکی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی، ژمارەیەک زانای شارەزا دەرکەوتن، لەوانە: شێخ ئەحمەد کوڕی ئەبی سەعید ئەمتیهوی (لە ساڵی ١١٣٠ک کۆچی دوایی کردووە)، شێخ حەمدەڵلا سەندیلوی (لە ساڵی ١١٦٠ک کۆچی دوایی کردووە)

و شێخ ڕۆستەم عەلی قنوجی (لە ساڵی ١١٧٨ک کۆچی دوایی کردووە) و قازی محیەدین بەهاری (لە ساڵی ١١١٩ک کۆچی دوایی کردووە) و شێخ محەمەد کوڕی عەلی تەهانەوی (لە ساڵی ١١٥٨ک کۆچی دوایی کردووە)، پرۆگرامی نیزامەدین کەنەوی (لە ساڵی ١١٦١ک کۆچی دوایی کردووە) باڵادەستبوو، کە ناسرابوو بە پرۆگرامی فەرمی لە ناوەندە زانستیەکانی هیندستاندا، گەیشتە بوخارا و سەمەرقەند لە ئاسیای ناوەڕاست. لە بواری سۆفیگەریشدا ئەمانە بەناوبانگ بوون: شێخ میرزا مەزهەر جانان (لە ساڵی ١١٩٥ک کۆچی دوایی کردووە) لە گەورە نوێگەرییەکانی سۆفی ڕێبازی نەقشبەندی و شێخ عەبدولڕەزاق یانسوی (لە ساڵی ١١٣٦ک کۆچی دوایی کردووە) کە بە تازەکەرەوەی ڕێبازی نەقشبەندی هەژمار دەکرێت، شێخ کەلیمولڵا جەهان ئایادی (لە ساڵی ١١٤٠ک کۆچی دوایی کردووە)، تازەکەرەوەی ڕێبازی چەشتی نیزامی.

سەدەی هەژدەیەم، جۆرێک لە دابەزینی ئاستی بەها و ڕەوشتی کۆمەڵایەتیەکانی بە خۆیەوە بینی، گەلێک خەیاڵاتی بەتاڵ و ئەفسانە و پەرستشی گۆڕ و بە پیرۆزدانانی پیاوچاکان و مەزنکردنیان لە ناو کۆمەڵدا بڵاوبوونەوەی و نەزانی باڵی کێشا و ئەفسانە و جادو نوشتە و پەنابردن بۆ گۆڕی مردووان بۆ چارەسەری نەخۆشی و بڵاوبوونەوەی سیحر و جادوو بەشێوەیەکی فراوان و زاڵبونی نەفامی و بێکاری و پەنابردن بۆ قاپی سوڵتان، بەدی دەکرا لەو سەردەمەدا. بۆیە ژمارەیەک لە پیاوچاکان بەرەنگاری ئەو بارە خراپە کۆمەڵایەتیە بوونەوە و قۆڵی مەردایەتیان لێ هەڵماڵی، هەستان بە چاکسازیی و نوێکردنەوەی بواری فیکری و بیروباوەڕ و زۆربواری تر. ئەم چاکسازییەیان هەر تەنها لە سەدەی هەژدەیەمدا کورت هەڵنەهات، بەڵکو بەردەوام بوو هەتاکو سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمیش، لە دیارترینیان، زانای هیندی، شا وەلیولڵا دەهلەوی (لە ساڵی ١١٧٦ک کۆچی دوایی کردووە)، کە بە یەکێک لە کەڵە زاناکانی نیمچە کیشوەری هیندستان هەژمار دەکرێت لە سەدەی هەژدەیەمدا، ناوبراو لە نووسینەکانیدا داوای چاکسازیی لە بیروباوەڕ و بانگەوازی دەکرد بۆ شوێنکەوتنی قورئان و

بڵاوکردنــەوەی فەرمــوودە، زۆر هــانی کردنــەوەی دەرگــای کۆشـشــکردن و پیشـاندانی ئـاینیی ئیسـلامی بەشـێوەیەکی ڕێکوپێک پشتبەسـتوو بـە بەڵگـە و سـەلماندن و نهێنیەکـانی بـواری فیقهـی و حوکمەکـانی شـەریعەتی ئیسـلامی، بانگەوازی کـرد بـۆ دەرخسـتنی ڕەتکردنـەوەی سیسـتمی فیقهـی و دەمـارگیری مەزهەبی بۆ چاکسـازی تەسـەوف و بـۆ پەروەردەیەکی دروسـتی زانایـان کـە قووڵ ببنەوە بە بیروباوەڕ و بە زانست و بە ئاین، بۆ ئەوەی هەستن بـە ڕۆڵـی خۆیـان لـە بڵاوکـردنەوەی بیروبـاوەڕی ڕاسـت و دروسـت و پـاککردنەوەی لە خەوش و خاڵی نەفامی و وزۆر هانی زیندووکرنەوەی خەلافەتی ئیسلامی دەدا بە ڕوونکردنەوە و باسکردنی تایبەتمەندییەکانی.(١٢)

لە وڵاتـی نەجـد، نـاوجەرگەی دوورگەی عەرەبـی، چـاکەخواز و نوێگـەری ئاینی محەمەدی کوڕی عەبدولوەهاب (لە ساڵی ١٧٠٣ک کۆچی دوایی کردووە) دەرکەوت، کە هەمان بانگەوازی دەهلەوی دەکرد، کە داوای والاکردنی دەرگـای ئیجتیهادکردنی دەکرد و بـانگەوازی بـۆ یەکتاپەرسـتی و وەدەرنـانی ئەفسـانە و دژایەتـی شـێوازەکانی هاوەڵپەیـداکردن بـۆ خـودای دەکـرد، کە لەو سـەردەمەدا زۆر بڵاوبوو، وەک سەردانی گۆڕ و پیرۆزکردنی و هەندێ بیروڕای سـۆفیەتی، کە سەری لە بێباوەڕیەوە دەردەچوو، قەدەر وابوو کە ئەم ڕێبـازە چاکسـازییە گەشە بکات و بووە فەلسەفەیەکی نوێ بۆ دروستبوونی دەوڵەتی ئال سعود لە نەجد، ئالی سعود توانیان ئەم بزووتنەوەیە بڵاو بکاتەوە لە زۆربەی دوورگـەی عەرەبی و توانیان بگەنە حیجاز، بەم گۆڕانکـاریەش، شکۆی سـوڵتانی دەوڵـەتی عوسـمانی کە پارێزگـاری لە حەرەمـی مەککـی دەکـرد، کەوتە بەرمەترسـی و ناچار پەنای بردە بەر والی میسر، محەمەد عەلی پاشا، کە توانی سنوورێک بۆ ئەو فراوانخــوازییە دابنێـت و تەنهـا لە دوورگــەی عەرەبیــدا بمێنێــتەوە. ئەم بـزووتنەوەیە، جۆرێـک لە هەسـتانەوەی فیکـری بەرپـاکرد لەسـەر گۆڕەپـانی فیکری ئیسـلامی بـووە جێی مشتومڕی ئەوانەی لەگەڵیبوون یان دژی بـوون، کــۆڕی ڕووبەڕووبــوونەوە و بەرپەرچــدانەوە، ڕۆڵێکــی گرنگــی گێــڕا لە جـوڵانەوەی فیکـری ئیسـلامی، کە لەو کـاتەدا جیهـانی ئیسـلامی زۆر پێویسـتی پێی بوو.

له باشووری دوورگەی عەرەبیش، زانا و پیاوچاکێکی ناودار، کە ئەویش پێشەوا محەمەد کوڕی عەلی شەوکانی بوو، (لە ساڵی ١٢٥٠ک/١٨٣٤ز کۆچی دوایی کردووە) بە یەکێک لە زانایانی بواری نوێکردنەوەی ئیسلامی هەژمار دەکرێت و بە پەرۆشەوە داوای کردنەوەی دەرگای ئیجتهادی دەکرد و هانی خۆدەربازکردنی لە کۆت و زنجیری لاساییکردنەوە دەدا بە بیانووی داخرانی دەرگای ئیجتیهاد و نەبوونی بواری کۆششکردن لە دەقەکان، لە کتێبی (البدر الطالع بمحاسن ما بعد القرن السابع) ئاماژەی بەوەکردووە کە پێویستە هەوڵ و تێکۆشانی زیاتر بدرێت بۆ دارشتنەوەی تێگەیشتن بە فیکرێکی نوێ لە دەقەکان. پێشەوا شەوکانی زۆر ئاگاداربووە بە ڕووداو و پێشهاتەکانی چواردەوری خۆی و ئەو سەردەمە، ئەو ڕووداوانەی لە وڵاتە ئیسلامیەکاندا ڕوویانداوە زۆر ئازاریان داوە، داگیرکردنی میسر لەلایەن فەرەنسییەکانەوە بە زیانێکی مەزن باسکردووە و هاوسۆز بووە لەگەڵ سوپای عوسمانی لە دژی فەرەنسیەکان، هاوپەیمانیکردنی عوسمانی لەگەڵ بەریتانیای لە بەرامبەر فەرەنسای داگیرکەر، بە کارێکی باش زانیوە.(١٣)

لە ڕۆژئاوای سودانیش، پیاوچاک و نوێخواز (عوسمان دان فودی) (لە ساڵی ١٧٥٢ز کۆچی دوایی کردووە) سەری هەڵدا، کە تەنها ڕازیینەبوو لە بانگەوازکردن بۆ نوێکردنەوە و و بەنارمەڕێژی بۆ کردن و چاکسازیی کردن لە کۆمەڵگای ئیسلامیدا و پاککردنەوەی ئیسلام لەوەی تووشی بووە لە بیدعە و خورافیات، بەڵکو بەکردەوە پەنای برد بۆ دروستکردنی حکومەتێکی ئیسلامی و هەوڵێکی باشیدا لەپێناو سەرلە نوێ دامەزراندنەوەی دەوڵەتی ئیسلامی، بەسوودوەرگرتن لە دەوڵەتەکەی پێغەمبەر و جێنشینانی ڕاشیدین لە بەرجەستەکردنی سیستمی خیلافەت کە بریتیبوو لە وەزارەت و میرنشین و ویلایات و دادگا و بەگژاچوونەوەی تاوان، بەپێی کۆششێکی فیقهی و بنەماکانی ئیسلام. پێداگری کرد لەسەر دانانی ئیمام و پێویستی تێکۆشان لە دژی بیدعە، بەپێی ڕێنموونیەکی ڕابەرایەتی کە پەروەردە و ڕەوشت و سیاسەت و تێکۆشەرانی تێدا بێت.

له عێـراقیش دەرکەوتنـی کەسـایەتیەکی مێـژووی وەک شـێخ عەبـدوڵڵای سوەیدی (١١٠٤- ١١٧٤ک/ ١٦٩٢ – ١٧٦٠ز کۆچی دوایی کردووە) کە یەکێک بوو لە مەزنترین زاناکانی سەدەی هەژدەیەم، نووسینی لە زۆربەی بوارەکاندا هەبـوو، لەوانە: ڕاڤەی قورئـان و فەرمـوودە و زمـانەوانی و نەحـو، ئەدەب و هـۆنراوە و مێـژوو و گەشـتەکان، بەشـداری فیکریشـی هەبـوو، گرنگترینیـان ڕۆڵبینینی لە کۆنگرەی نەجەف بوو، (لە ٢٦ی شـەوالی سـاڵی ١١٥٦ک/ ١٧٤٣ز)، کە نـادر شـا داوای بەستنی کردبوو بۆ دادوەریکردن نێوان زانایانی شیعە و سوننە لەسـەربابەتی نزیککردنەوەی مەزهەبەکـان، ئەم هەوڵەش لەلایەن (نـادر شـا)وە بەمەبەسـتی یەکهەڵوێسـتی لە بۆچوونەکـانی کـۆمەڵە شـیعە و سـونی مەزهەبەکـان بـوو لە ئیمپراتـۆریەتێکی فراوانـدا، بـۆ بەدەسـتهێنانی دۆسـتایەتی سوڵتانی عوسمانی، گفتوگۆکانی شێخ سوەیدی، دەرخەری ئەوەبوون کە بەڵگە و بەهانەکـانی، گەواهـی ئەوەن کە خـاوەن فیکرێکـی فـراوانن کاتێـک بەرپەرچـی نەیارانی داوەتەوە لە گفتوگۆکانیدا.(١٤)

لە ئێـرانیش سـێ زانـا و کەسـایەتی نـاودار دەرکەوتـوون، یەکەمیـان: زانـا نیعمەتـوڵڵای جـەزائرییـە، کە لە سـەرەتای سـەدەی هەژدەیەمـدا کـۆچی دوای کردووە، کە لە وڵاتی جەزائیرەوە گەیشتۆتە ئێران، کە زۆر چالاکانە بەشداری کـردووە لـە جوڵانـەوەی فیکـری و زانسـتیدا، هـەروەها لەگـەڵ زانـای گەورە (المجلسـي) بەشـداری کـردووە لە نووسـینی فەرهەنگـی (بحـار الأنـوار)دا، کە کـۆکراوەی پـوختەی زانسـتەکانی شـیعەیە لە ئیسـلامدا. دووەمیـان: شـاعیر و مێژوونـووس (شـێخ مـحەمەد عەلـی حەزیـن)، کە لە ئێـران گەورەبـوو لە کۆتاییەکانی سەردەمی سەفەویدا، پەڕتووکێکی داناوە و تیایدا هێرشـی کردۆتە سـەر (نـادر شـای ئەفشـار) و ڕەخـنەی ئاڕاسـتەی پاشـا کـردووە بەوەی کە ئـارەزوویەکی زۆری حـوکمڕانی هەیە و بەو هـۆیەوە هەڵات بـۆ هیندسـتان و تـاکو (لە سـاڵی ١٧٦٦ز کۆچی دوایی کرد). سێیەم: بریتیـە لـە شـێخ ئەحمەد ئیحسـائی، کە ڕەچەڵەکـی دەگەڕێـتەوە بـۆ (الإحسـاء) لە دورگەی عەرەبـی و نووسینەکانی بەشدارن لە گەشـەی فیکری شیعی لـە ئیسـلامدا، گەیشـتووە بە

ڕای نویّ، کە بەشدارن لە بەرەوپێشچوونی شیعەی دوانزە ئیمامی، کە (بابای و بەهائیەکان) لێیەوە وەریانگرت، پاشان لەسەر ڕێبازەکەی لایاندا.

لەم سەدەیەدا، پێویستە ئاماژە بکرێت بە دەرکەوتنی دوو قوتابخانەی فیکری لە ئێران، کە ڕۆڵی گرنگیان گێڕا لە جوڵانەوەی فیکری لە جیهانی ئیسلامی شیعە مەزهەبدا. یەکەمیان: "مدرسة الفلسفة الإشراقية": لەلایەن هەردوو زانا مەلا سەدرا و میر داماد لە ئەسفەهان سەرکردایەتی دەکرا، کە تائێستاش لە ئێران کاریگەرییان هەیە تا ڕۆژگاری ئەمڕۆ، پەڕتووکی (الحكمة المتعالية)ی مەلا سەدرا، بە کاریگەرترین پەڕتووکی بواری فەلسەفە و بیرۆکەی فەلسەفی هەژمار دەکرێت لە ئێران، ئەم زانایە بە کۆتا جێنشینی فەلسەفەی یۆنانی و ئیسلامی لە دیارترین فەیلەسوفەکانی ئیسلامە لە پاش ئیبن سینا و سەهرەوەردی. قوتابخانەی دووەم: "مدرسة الأخباريين والأصوليين": کە تا ئەمڕۆش خۆراکی فیکری شیعەیە. لە بەرەی ململانێی جەنگی دژ بە کۆششی فیکریە. ئەم خواستە هەواڵییە نوێیە گەشەی کرد وەکو کاردانەوەیەک لە دژی ئەو گۆڕانکارییە فیکرییە زانستییە شیعەیە لە بواری ئوسوڵی فیقهدا، کە ئەویش بەریەککەوتنی ڕێڕەوی عەقڵیە، کە هەڵگرانی ڕێبازی ئیجتیهادی پەیڕەوی دەکەن، ئەم ڕێبازە پابەندە بە ڕێبازی (الأخباريين)ی کۆن، لە ڕێگەی پشتبەستن بە دەقەکان و هێشتنەوەی وەک سەرچاوەیەک پێش دەخرێت بەسەر هەموو بەڵگەکانی تردا.

لە میسریش، زانا و شارەزا مورتەزا زوبەیدی حەنەفی (لە ساڵی ١٢٠٥ک کۆچی دوایی کردووە) و مێژوونووس عەبدولڕەحمان جبریتی دەرکەوتن، مێژوونووسی لەشکرکێشی فەڕەنسیەکان، هاتنە کایەی ژیانی فیکری لەم سەدەیەدا، زوبەیدی زۆر هەوڵی زیندووکردنەوە و پاکردنەوەی ئایینیدا و هەستا بە ڕاڤەکردنی بیروڕاکانی ئیمامی (غەزالی) (لە ساڵی ٥٠٥ک کۆچی دوایی کردووە) (تازەگەری سەدەی شەشەم) و ئەم زانایە خاوەنی پەڕتووکی (إتحاف السادة المتقين في شرح إحياء علوم الدين)ە. زۆر گرنگیداوە بە زیندووڕاگرتنی زمانی عەرەبی و بە بەشێکی سەرەکی هەستانەوە و زیندووڕاگرتنی ڕۆشنبیری عەرەبی و ئیسلامیە، فەرهەنگی (معجم تاج العروس

مــن جــواهر القــاموس)ی نووســیوە، ئەمەش بــووە هــۆی دەوڵەمەنــدکردنی فەرهەنگی (المحیط)ی فیروزئابادی کە زۆرێک لە بابەتی زمانەوانی و شێواز و فیکرەی نـوێی زیـادکراوی تێدا بەدی دەکـرا. ئەوەی بەدی دەکـرا ئەوەبـوو کە (زوبەیدی) تەنها گوێزەرەوە نەبوو لە بابەتەکانی فەرهەنگەکەدا، بەڵکو هەوڵ و کۆششـێکی زۆری دابـوو کە بــابەتە زمــانەوانیەکە ئەزمــوون و تێکۆشــان و لێکـۆڵینەوە و کـۆکردنەوە و بەراوردکـردنیش بگـرێتە خـۆی. خوێنـدنەوەیەکی شـیکارییانەی فەرهەنـگەکە، قەبـارەی ئەو زیـادکراوە گرنگـانە دەردەخـات کە (زوبەیدی) بۆی زیاد کردبوو.

لە شـاری ئەسـتەنبوڵی ئێسـتا کۆمەڵێک لە کەڵە زانایـانی جیهـانی ئیسـلامی هاتنە دنیاوە، گەورەترینیـان، مێژوونـووس، لوتفوڵڵا، ناسـراو بە (منجم باشـی)، خاوەنی پەڕتووکی (جامع الدول)، کە بە دوایین مێژووی فراوانی گشتی وڵاتە ئیسلامیەکان هەژمار دەکرێت، زۆرێک لە خوێنەرانی عەرەبی نەیانخوێندۆتەوە، لە نووسـینەکەیدا بەنـاوی (أصـول الحکـم فـي نظـام العـالم)ە، کـە زۆرێـک لە دنیـابینی رەخنەیـی و چاکســازیی لە چوارچێـوەی هەوڵێـک بـۆ باشـکردنی دەوڵەتـی عوسـمانی و بەرەنگـاربوونەوەی ڕۆژئـاوای گرتـۆتە خـۆ. هەروەهـا دەرکەوتنــی زانــای بــەناوبانگ ئیبــراهیم متفــرقە (١٦٧٢ – ١٧٤٥ز)، بە پیــاوە ڕوونـــاکبیرەکەی دەوڵەتـــی عوســـمانی ناوبـــانگی هەبـــووە، بە یەکێـــک لە سـەرچاوەکانی چاکسـازی دەوڵەتـی عوسـمانی لە سـەدەی هەژدەیەمـدا نـاوی دەرکردبـوو، ئاگـاداری بوارەکـانی ئـارەزووی ئەوروپییەکـان بـۆ پێشـکەوتن و نــوێگەری بـــووە، لەکاتێکـــدا کە دەوڵەتـــی عوســـمانی تووشـــی داڕمـــان و دواکەوتووی و گۆشەگیریەکی وەهابوو بوو کە بەرپرسیاربوو لە هەمبەر ئەو شکستانەی سوپای عوسمانی تووشیهاتبوو بەرامبەر بە لەشکرەکانی ئەوروپا. زانای متفرقە، یەکێکبوو لەو پیاوچاکانەی کە بەزوویی دەرکی بەو هەستانەوە و چاکســازییە کردبــوو، ڕۆڵــی هەبــوو لە دامەزرانــدنی یەکەم چاپخــانە لە ئەستەمبوڵ لە ساڵی (١٧٢٩ز).

چڕکـردنەوەی خوێندنەوەکـەمـان لەم پـرۆژەیەدا تەنهـا بـۆ گرنگیـدان نیە بە ڕۆڵی زانایان و چاکەخوازان و پەڕتوکەکانیـان بە درێژایی ئەو سـەدانە، بەڵکو

چوارچێوەی کارەکە بەشێوەیەک فراوان بووە کە لێکۆڵینەوە لە بزووتنەوە سۆفیەکان و بزووتنەوە چاکسازییەکان دەکات، لە پاڵ لێکۆڵینەوە لە بەرەوپێشچوونی سیستەم و دامودەزگاکانی، وەک: دامەزراوەی سوڵتان و خیلافەت و بزووتنەوەی دانان و ئەوقاف و حیسبە، پاشان خوێندنەوەی هەندێ چەمکی تری وەک (أهل الحل والعقد) و (أهل الذمة) و (دار الحرب و دار الإسلام) و زۆر چەمکی تریشە.

ئێمە نالێین کە هەموو پێچ و پەنایەکی ئەم سەردەمانەمان بەسەرکردووەتەوە لە ڕووی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتیەوە، ئەمەش کارێکی ئاسان نیە، وەک وتراوە: (ئەوەی هەمووی نەزانرێ، هەمووشی فەرامۆش ناکرێ)، بێگومان هێشتا زۆرێک لە ناوداران و پەڕتووکەکان و بزووتنەوەکان و فیکرەکان و دامودەزگاکان، پێویستە لەسەریان بنوسرێت، وا دەزانین کە ئێمە بناغەکەیمان داناوە، لەوانەیە ئێمە تەنها بناغەکە و چەند بەردێکمان لە چوارچێوەی پرۆژەکە دامەزراندبێ و هیواوادارین بەم کارە ڕێگای پرۆژەکانی دواڕۆژی بوارەکانی زیادکردن و ڕاستکردنەوە و بەهێزکردنی بابەتەکانی ئەم کارەمان ڕۆشن کردبێتەوە.

خوای گەورە پاداشتی چاکەکاران وناکات.

سەرچاوەکان:

١ ـ الشوكاني: محمد بن علي، البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع، بيروت، دار المعرفة، د. ت، ب١، ط٢- ٣.

٢ ـ قاسم، قاسم عبده. الرؤية الحضارية للتأريخ: قراءة في الزمن التاريخي العربي، القاهرة، دار المعارف، د.ت، ص٣٩- ٤٠، انظر أيضاً:

سعيدونی، ناصر الدين. بەرەو نزيككردنەوەيەكی مێژووی نوێی عەرەبی: گفتوگۆی ناوەڕۆك و نمايشێكی بۆچوونەكان، لە چوارچێوەی: توێژينەوە و كراوە بە دياری بۆ عەلی محافەزە، عەمان، سەرۆكايەتی توێژينەوەی زانستی، زانكۆی ئوردونی، ط١، ٢٠٠٧م، ص١٧٧-١٨٠.

٣ ـ الدوري عبدالعزيز: ماوەكانی مێژووی عەرەبی: تەماشايەكی گشتگير، لەگەڵ چەند توێژينەوەيەك بە دياری بۆ مستەفا حەياری، تحرير: ساڵح حمارنە، عەمان، سەرۆكايەتی توێژينەوەی زانستی، زانكۆی ئوردونی، ط١، ٢٠٠٦م، ص٤٤ ومابعدها.

٤ ـ سعيدونی، بەرەو نزيكردنەوەيەكی نوێ بۆ مێژووی نوێی عەرەب، مرجع سابق، ص١٧٠، انظر أيضاً:

مستەفا، ئەحمەد عەبدولڕەحيم، لە بناغەكانی مێژووی عوسمانی، بيروت، دار الشروق، ط٢، ١٩٨٦م.

اندورا، هس. جيابوونەوەی دوو جيهانەكەی ئيسلامی و مەسيحی لە مەغريب و ئەندەلووس، وەرگێڕانی: ئەحمەد عەبدولڕەحيم مستەفا، كوەيت، ١٩٨٦ز.

يەلماز، ئاوزتانا. مێژووی دەوڵەتی عوسمانی، وەرگێڕانی: عەدنان سليمان، ئەستەمبوڵ: دامەزراوەی فەيسەڵ، ١٩٨٦ز.

٥ ـ الدوري، ماوەكانی مێژووی عەرەبی، مرجع سابق، ص٥٧ – ٥٨، انظر أيضاً:

الدوري، عەبدولعەزيز. پێكهاتەی مێژووی گەلی عەرەبی: خوێندنەوەيەك لە بوون و ئاگايی، بەيروت: بنكەی توێژينەوەی يەكيەتی عەرەبی، ط١، ١٩٨٦م، ص١٢٣ – ١٢٤.

٦ ـ سەعيدونی، بەرەو لێكنزيكبوونەوەيەكی نوێ بۆ مێژووی عەرەبی نوێ، مرجع سابق، ص١٧٠.

٧ ـ الجبرتي، عبدالرحمان، مظهر التقديس بذهاب دولة الفرنسيين، قاهرة، دار المعارف، د. ت، ب٢، ل٩١ – ٩٤، انظر أيضاً: شەريف، محەمەد بەديع و مەحاسنی زەكی و عەبدولكەريم، ئەحمەد عزەت. لێكۆڵينەوەيەكی مێژوويی لە ڕاپەڕينی عەرەبی، قاهيرە، د. ت، ص٣٢٠ وما بعدها.

شاخت، یوسف، وبوزورث، ادموند (محرران)، کەلتووری ئیسلام، وەرگێڕانی: محمد زهیر السمهوري و احسان صدقي العمد، کوەیت، ئەنجومەنی نیشتمانی بۆ ڕۆشنبیری و هونەر و ئەدەب، ط١، ١٩٧٨م، ج١، ص٥٣ وما بعدها.

٨ ـ الندوي، أبو الحسن، پیاوانی فیکر و بانگەواز لە ئیسلامدا: پێشەوا سەرهەندی، کوەیت، دار القلم، ج٣، المقدمة، ص٥- ١١.

٩ ـ المرجع السایق، ص٥٦ - ١٣٦.

١٠ـ جب، هاملتون و هارولد، یوون: کۆمەڵگای ئیسلامی و ڕۆژئاوا، وەرگێرانی: ئەحمەد عەبدولڕەحیم مستەفا، قاهیرە، دار المعارف، د. ت، ج١، ص٤١ وما بعدها، انظر أیضاً:

بنجدە، عەبدولڕەحیم، عوسمانیەکان: دام و دەزگاکان، ئابووری و ڕۆشنبیری، دار البیضاء چاپخانەی نەجاحی نویێ، ط١، ٢٠٠٨م، ص١٥٥ وما بعدها.

١١ـ ناوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سوڵتان مور ئورانجزیب، نازناوەکەشی عالەمکیر (واتە حاکمی جیهان)، کە حوکمی ئیمپراتۆریەتی هیندی مەغۆلی کردووە لە ساڵەکانی (١٠٦٩ – ١١١٩ک).

١٢ـ للمزید حوله انظر:

سیالکوتی، محەمەد بەشیر. ئیمام و نوێگەر و تازەگەر، الشاه ولي الله الدهلوي، حیاته ودعوته، بیروت، دار ابن حزم، ط١، ١٤٢٠هـ/١٩٩٩م، ص٦٥ – ١٤٥.

الندوي، ابو الحسن. رجال الفکر والدعوة الإسلام: الإمام الدهلوي، تعریب: سلیمان الحسین الندوي، دمشق: دار القلم، ط١، ٢٠٠٢/١٤٢٣، ج٢.

١٣ ـ شوکاني، البدر الطالع في محاسن ما بعد القرن السابع، مرجع سابق، ج٢، ص٩- ١٥، انظر أیضاً:

ـ بەنی مرجە، موفق. بیداربوونەوەی پیاوە نەخۆشەکە یان سوڵتان عبدالحمیدی دووەم و خەلافەتی ئیسلامی، کویت: مؤسسة صقر الخلیج للطباعة والنشر، ١٩٨٤م، ص٨٨ - ٩٣.

١٤ ـ دەربارەی ئەم گفتوگۆیانە، تەماشای یادەوەرییەکانی سویدی بکە، (بەڵگە ڕوونەکان بۆ ڕێکەوتنی گرووپە ئیسلامیەکان) کە محب الدین الخطیب، دووبارە لەچاپی داوەتەوە لە ژێر ناوی کۆنگرەی نەجەف، ص٩- ١٢ و ما بعدها، للمزید انظر:

ـ ڕەئوف، عماد عەبدولسەلام. عەبدوڵڵا سوەیدی، ژیاننامە و گەشتەکەی، بەغداد. (د. ن)، ط١، ١٩٨٨م، ص٨٤ - ٨٩.

دەروازەیەکی گشتی بۆ پرۆژەکە:
بنەما فیکری و کۆمەڵایەتی و سیاسیەکان:
بنەماکانی دروستبوون و بنەماکانی گۆڕانکاری

فەرەحات دریسیی
دکتۆرا لە زمانی عەرەبی و شارستانیەتی ئیسلامی،
مامۆستای خوێندنی باڵا، زانکۆی زەیتونە، تونس
Farahatdrissi@yahoo.fr

یەکەم: بنەمای فیکریی:

تێگەیشتنی زانستیانە و بابەتیانەی گۆڕانکارییە فیکرییەکان لە جیهانی ئسلامیدا بە هەردوو بەشە ڕۆژهەلاتی و ڕۆژئاواییەکەی، لە سەدەکانی دەیەم – دوانزەیەم بە کۆچیی (شانزەیەم – هەژدەیەم بە زایینیی)، لەلایەن جولانەوەی کاری چاکسازی و تایبەتمەندییە جێگیر و گۆڕاوەکان، داواکاریی بێداربوونەوەی مەعنەوی و مادی، لە لایەنی فیکری و تیۆری، داواکراوە کرداریە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری و پەروەردەیی و ئابوری، گرێدراو بە تاک و کۆمەڵگا و دەوڵەتەوە، پێویستی بەوە هەیە کە لێکۆڵەر زۆر بە ئاگایی مامەڵەی لەگەڵ بکات، کە دەبێتە هۆی چاوپۆشیکردن لە زۆرێک لەو ستەمەی کراوە دەرهەق بە تێگەیشتنی مێژووی دەرکەوتنی مرۆڤایەتی و بارودۆخی کۆمەڵایەتیی سیستمی ئاوەدانکردنەوەی مرۆڤایەتیەکەی.

لەبەرئەوە پیویست بوو پشت بە سەرچاوە سەرەکییەکان ببەسترێت، بۆ ئەوەی ڕێبازی ماوەی دیاریکراوی بەرنامە بۆ داڕێژراو بە دی بێت لە ڕووی کات و شوین، لە دەربڕین و بیرکردنەوە، بگاتە ئاستێکی بەرزی وێناکردنی گۆڕانکارییە جێگیر و جولاوەکان، یان ئان و ساتی لەسەر پێشتر و داهاتووتر،

بۆ زیاتر جێگیرکردنی تایبەتمەندییەکانی ڕێبازی جوڵەی ڕێکخراوی، یان نیمچە ڕێکخراو، بۆ وێنای کاریگەریە ڕاستەوخۆکان و ناڕاستەوخۆکان، مەعنەوی و مادی، لەسەر پێکهاتەکانی ژیانی تاک و کۆمەڵ و وڵات، بە لاسایی و تازەگەری، بە شوێنکەوتن و داهێنان، پێشکەوتن و دواکەوتن و ئازادی و کۆیلایەتی.

پێداگریش پێوستە بۆ تێگەیشتنی ئەو پێشهاتە، لە نێو خودی جوڵانەوەکەی بە سەرچاوە بێدارییە خۆڕسکەکەی، بە داواکارییە مەعنەوی و مادییە ناوخۆییەکەی و سروشتییەکەی، بە تاکی و دامەزراوەییەکەی، بە کارە چاکسازیی و وەرگیراو و بە دیاریکراوەکانی ئاوەدانکراو بە مرۆڤایەتی و کۆمەڵبوونی مرۆڤەکان، کە تێکنەگیرێت لەگەڵ ئەو هۆکارە دەرەکی و بابەتی و ناوخۆی و هەرێمی و جیهانییەدا، کە ڕۆڵیان بینیوە لە خێراکردنی جوڵانە فیکرییەکە، یان خاوکردنەوەی جوڵەکەی، کەمتر ئاماژەی بۆ بکرێت، سەرەڕای ئەوەی کە دروست دەبێت بەهۆی کێشە و ناکۆکی و پێکهاتن و پێکدادان لە نێوان ئەو دوو سەرچاوەیەدا: ناوخۆی و دەرەکیی، خودی و بابەتی، پێگەیشتوو، سروشتیی، چەسپاو و بەپەلە، لە پێکهاتە خۆی و پێکهاتە جیاوازەکەی، هەروەها سنووری هاوبەشی و شوێنکاری پەککەوتنی" یان ڕێکخستنەوە و سەرلەنوێ دروستکردنەوەی کاری چاکسازی و بێداری فیکری و سەرچاوەکانی، بۆیە پێویستە بە کورتی داواکاری پێویستی تێگەیشتنی قوڵ، چاودێری ورد و حوکمێکی زانستیانە و بابەتیانە، بۆ ڕوونکردنەوەی گۆڕانکارییە فیکرییەکانی قۆناغی (١٠ – ١٢ ک) لە جیهانی ئیسلامی، لە چاو سەردەمەکانی پێشوو، مەبەست لە نۆ سەدەکەی ساڵی کۆچی و ئەوانی پێشووترە بە گشتی، بە قۆناغی بنیادنانیەوە، کە لەگەڵ چوار سەدەی کۆچی سەرەتا بگونجێ، بەوانەی پێشوو گەیەنراوە بە بنیادنانی ڕێساکانی لاسایی زانستی، تیۆری و پراکتیکی، لە ڕێگەی ئەزموونی دینداری و بە مەودای کەلامی و سۆفیەت، وەگرێدراوە زمانەوانی ئەدەبی و مێژوویی، بە تاقیکارییە فەلسەفییە کردارییەکان بە لایەنەکانی فیکری وەردەکارێتی و بە شارەزایی، بە قۆناغە بنیادییەکەی دووەمی، نیشانەکراو بە تایبەتمەندی

جیاکاری و داواکاری ڕێکخستن و پێوەرە ڕەخنەییەکان، لە ڕووی تێگەیشتنی بنیادی ڕۆشنبیری و پێداچوونەوەی بنەماکانی و سەرلەنوێ بەرهەمهێنانەوەی، بۆ نیشاندانی نەخشەیەک کە جوگرافیای ڕۆشنبیری عەرەبی ئیسلامی لەخۆبگرێت، بە شێوەکی تایبەتیش گەیەنەربێت، بە چوار سەدە دواینیەکەی دووەم، بێ ئەوەی ئەوە ڕێگە بدات ئەو بۆچوونە ڕەت بکرێتەوە، کە قسەکردن دەربارەی دابەشکردنی دوو قۆناغە نەبووە گەورە ژمێراوەکەی پێشوو، بۆ چەند قۆناغێکی بچووک، کە دوو سەدە، دوو سەدە، نەک چوار چوار[1]، لە ئەنجامی ئەو ڕێبازە پیادەکراوە لە تێگەیشتن کە نابێت بێئاگابین، بە زۆر بێ، یان بە شوێنکەوتن، جێنزرگەی قۆناغی چوارەم، بە مانای، سێ سەدە کۆچیەکەی دواتر و کۆتایی ئەو قۆناغە سێهەمینەی دیاریکراو بە لێکۆڵینەوە لە ڕێبازی ڕێڕەوی تێگەیشتن و سیستمە فەرمییەکەی، هەتا کاتی ئێستامان.

دەستاودەستکردنی جوڵانەوەی پەیوەندی و جیاکاری لە نێوان قۆناغ و هەنگاوەکان گونجاو بووە بەرەو بیری گەیاندنی جیاوازی و مێژووەکان، ئەگەر کەم بوبێ، یان زۆر، یان پابەند یان بە ڕەهایی، لە نێوان کۆششی چاکسازیی بە جیاوازی داواکاری نەوە یەک لەدوای یەکەکان، بیر و هۆشیان لە تێڕوانین و دنیابینی، عەقڵیەتیان لە پلەکانی کارکردن، بیرکردنەوەیان لە سنووری ژینگەیەکی واقیعیی، یان خەیاڵی دور لە واقیع، بە تێڕوانین و کرداری. ئەوە پێودانگێکە، کە ڕێگای وتە و کردارمان بۆ ئاسان دەکات، شوێنپێی ئەنجام و بۆماوە دیاری دەکات، تۆڕی پەیوەندییە کۆکراوە و دژەکان توونـدوتۆڵ دەکات، یان گەیەنراوەکان و جیابووەوەکان لە نێوان ماوە مێژووییەکان و هەوڵە چاکسازییەکان و گۆڕانە فیکرییەکانی، کە بۆ کەسی لێکۆڵەر دەردەکەوێت سنووری جیاکاری لە نێوان دنیابینی چاکسازی و سەرقاڵیە فیکرییە فەرمانڕەواکەی هەر مێژوویەک، کە سەپێندراوە بەسەریدا، تێڕوانینی پەیوەندییە جۆراوجۆرەکانی یاسا ئاڕاستەکراوەکان و بنەما دامەزرێنراوەکان و پێوانە ئاماژەدارەکانە.

ئەگەر پچڕانی پەیوەندی لە نێوان شێوازی وتە و ناوەڕۆکی وتەکە بە لەمپەرێک لە لەمپەرەکان لە بەردەم بەڵگەی وتەکە هەژمار بکەین، هۆکاری

بەدیهاتنی وتەکەش بێ، ئێمە وادەبینین کە پێویستە لەسەرمان وابەستە بین بە جیاوازییە زمانەوانیەکان و واتاییەکان لە نێوان زۆرێک لە ئاماژەکان، بۆ دوانە بڵاوەکان لە لێکۆڵینەوەی فیکری لە هەموو بوارەکانیدا، بەڵام بێگومان ئەمەش خاڵی نییە لە هەڵە و سەرکێشی، لە حوکمدان و ڕاستکردنەوە بۆ چەمکەکانی: چەسپاو و گۆڕاو، نوێگەری و لاساییکردنەوە، دواکەوتوو و پێشکەوتوو، کۆن و نوێگەری، بابەتی و خۆیی، ناوخۆیی و کەونی، من و ئەویتر، چونکە ئێمە هەندێک دەستەواژەی ڕێزمانی دیکە بەکاردەبەین وەک پێکهاتەی چوونیەکی و بەیەکداچوو، ڕەگەزەکانی گۆڕاو و ئاشکرا، سنووری هاوبەشی ڕێژەی نزیکی و ڕێژەی دووری، بنەماکانی بنیادنان و بنەماکانی گۆڕاو، یاساکانی بیرکردنەوە و یاساکانی دەربڕین، جێگاکانی پەککەوتن یان دواکەوتن، کاروباری کردەوە و گوفتار، هێزی وشە و سەرۆکایەتی نموونە و بەیەکگەیشتن بەرهەمی زانستی خێرایی جوڵانەوە، پەککەوتنی جوڵە و بەراوردی بەرهەم، سوودی بەرهەم و نەخشەی جوگرافی ڕۆشنبیری عەرەبی ئیسلامی.

لەوەی کە ڕابوورد ئەوە ڕوونبوویەوە کە بنەمای لێکۆڵینەوە لە گۆڕانکارییە فیکرییەکان، بناغەی تێڕوانین بۆ خەسڵەتی فیکر و تایبەتمەندییەکانێتی، هەر ئەویشە ڕۆڵ دەبینێت و بنیاد دەنێت و جێبەجێی دەکات و بەرهەمی دێنێت، شیکاریانە و دروستکەرانە، وابەستەیی و تێهەڵکێشی، هەروەها تێبینی و دامەزراندن و ئامادەکردن، هەروەها ڕێککاری و سەرلەنوێ دارشتنەوەی پرسیار و وەڵامدانەوەی، بە شپرزەیی و هەڵەشەیی، بە گومان و بێگومان و بە دڵنیایی، لە ناخی هۆش و بەهێزیی وتە و کرداری نەخشێنراو بە داواکاری چاکسازی و ئاوەدانکردنەوەی مرۆڤایەتی و کۆمەڵگای مرۆیی، دامەزراو بە سروشتی پەیوەندییەکانی گەیەنراو بە داواکاری تاک و کۆمەڵگا و دەوڵەت، بەپێی نمرەی پلەی شارستانی و سنووری هۆشی جێنزرگەی مرۆیی.

ئەوە میوانداری فیکری گرێدراوی نێوان شێوازە جوگرافیە مرۆیی و سروشتیەکەیە، واتە لە نێوان ڕۆشنبیری و سروشتی، بەشێوەیەکی گشتی. ئەمانە بوونە مەرجەکانی تێڕوانینی بابەتیبوون بە شێوازی ڕوخسار و

ناوەڕۆک، حوکمدراو بەئاڕاستە و تێگەیشتن بۆی. کەواتە کامەیە جێگەی فیکر لەو سەردەمە مێژووییە، چواریە سیانیەکە، لە بنیادنانی جوگرافیای ڕۆشنبیری عەرەبی ئیسلامی، ئەگەربێتو سەدەی نۆیەمی کۆچیشی بخرێتە سەر، لەو ڕووەوە کە ئەو سەدەیە سەدەی گرێدراوبووە لە نێوان خۆی و دوو چوارییەکەی پێشووتر یان والاکراو بووە بۆی.

ئەی ئایا ئەرکە ڕۆشنبیری و ڕۆڵە شارستانیەکەی لە ڕێڕەوی بونیادە ڕۆشنبیری و هەنگاوە یاساییەکانی چیە؟

ئەو قۆناغە مێژووییە، لانکەیەکی مەعریفی ڕێکخراو و دامەزراوەیەکی ڕۆشنبیری تۆکمەی بۆ بەجێمابوو، لەگەڵ دامەزراوەیەکی ڕۆشنبیری تەواو، بە جوڵانەوەیەکی فیکری، دابەش بوو بەسەر زیاتر لە سەرچاوەیەکی زانستی، کە زیاتر لە بەشێکی مەعریفی وەرگرتەوە، کە هەڵگرانی فیکر و بۆچوون بەشداربوون تێیدا بە شێوازی جیاواز، لە ڕۆژهەلات و ڕۆژئاواوە، تاڕادەیی گفتوگۆی ڕێپێدراو دەربارەی ژینگە ڕۆشنبیرییە عەرەبی و ئیسلامیە هەمەڕەنگەکە لە یەکە جوگرافیە ڕۆشنبیرییەکە و سەرچاوەکانی، یەک جۆر بێ لە هەمەڕەنگی و جیاوازیدا. ئەو جۆراوجۆری یەکبوونە، یەکبوونێکە لە جۆرەکان، لەلایەنی زۆرینە لە هەر قۆناغێکی ڕۆشنبیریدا، بەندە بە هەوڵ و کۆششی هەر نەوەیەکی چاکساز، لەسەر لێهاتووی هەر مێشکێکی مەعریفی، لەسەر کاری هەر عەقڵیەتێکی بەرهەمهێن، بە یاسای دروستبوون و گۆڕانکاریی کە داخوازی سەردەمە مێژووییەکەی دیاریکردووە، کاروبارە فیکری و کۆمەلایەتی و ڕۆشنبیری و سیاسی و ئابوورییەکەی ڕێکخستووە، وێنەی سروشتی گۆڕانە فیکرییەکە و ئاڕاستە و تایبەتمەندییە گۆڕاو و نەگۆڕە مەعنەوی و مادییەکەی کێشاوە:

١ـ گەورەیی پێشوو و پێشووتر لە ڕێبازەکانی بەرهەمی مەعریفە و لە نموونەکانی:

زانایانی بواری فیکر و تێڕوانین بە جیاوازی پێگەکەیان و جیاوازی شێوە و بەرهەمە مەعریفەکانیان، لەم قۆناغە مێژوویە چوارییە سیانییەکە لە تواناياندا

نەبوو، کە داهێنان بکەن لە ڕێبازی نوێ، بۆ بەرهەمهێنانی مەعریفە، نەشیانتوانیوە نموونەی نوێ و نوێتر هەڵبژێرن بۆ نواندنی مەعریفە، نەشیانتوانی مۆدێل و جۆرێکی نوێ بن بۆی. بۆیە کردارەکانی ڕاڤە و لێکدانەوە و پەراوێز و بەدواداچوون و تەواوکاری و ڕاستکردنەوە و گەیاندن و کۆکردنەوە و کورتکردنەوە و ئاسانکردن و درێژکردنەوە و چارەسەری هۆنراوە، گرێدانەوەی پەخشان و تەمومژاوی و نادیار.[٢] بیرکردنەوە یا پابەندبوونیان، بە بواری گشتیەوە، بە عەقڵیەتێکی تەواوکاری و تەواوکردن کە سوودمەند بێت بە ڕاگەیاندن و ئاماژەدان، لە ناونیشانی پەڕتووکە بڵاوەکانی نێوانیان، بە بەکارهێنانی لە دروستکردن و بەدەستهێنانی ئەوەی کە بڵاوە لایان، لە ڕووی هێز و بۆگەڕانەوەوە، بە هەردوو باری زانیاریدا، ئەگەر وای دابنێین، نیشانەی لەیەکچوونی نێوان ناو و شتەکان، یان لە نێوان شێوازی ناونیشان و ناوەڕۆکەکە بێ، وەکو تەواو و کامڵ و کۆکراوە و لەخۆگرتوو، پڕماناو هەڵبژاردە و هەڵبژێردراو، بەرهەمەهاتوو بەرهەمهێنراو، ڕووبار و ئۆقیانووسی بێ خەوش و پڕ توێشوو، سەرچاوە و خشڵ و ئەنتیکە و کلیل، چرا و تەراز و کرانەوە و خەزێنە، گوڵدان، دوڕ و پارچە زێڕ و بۆنی خۆش و گەوهەری هەواڵ و دێرین و سەرچاوەکان، درەوشاوە و ڕێسا و پاشەکەوت و دەرخستن ڕاگەیاندراو ویژدان، چارەسەر و ئامۆژگاری و بیرهێنانەوە و ئاسانکاری، ئاماژەکان و سەرکەوتن و وەسیتنامەکان و ئامۆژگاری و تووشبوون و بەهاناوەچوون، لێکچوو وەک یەک، گەڕانەکان، بنەماکان و هونەرەکان.[٣]

ئەمانە هەموو بەڵگەن لەسەر سیفەتێکی پێشبینیکراوی ناخ، نیشاندەری پێشبینییە، لێهاتوویی عەقڵیەتی تێگەیشتن و واپیشان دەدەن، پرۆگرامێکی یاسایی لە پەیڕەوی و بە ئەنجامگەیاندن، لەپێشتردا حوکمدرابوو بە ڕواڵەت بەلایەنی کەمەوە، بەپلەی گەیشتن بەبێ کەموکوڕی لە زانست و زانیاری و هونەر و پیشەگەریدا، لە جێگای یاسا و ئەرکی ڕێکخستن، بەدانایی دروستکەر و بەدیهێنراوی سروشت. ئەوە لە لایان، لەسەر ڕێچکەی پێشینانیان کردبێت متمانەیان بوون، سوننەتە جێگیرەکانی خوای گەورە لە دروستکراوەکانیدا،

فەرمانڕەوا بە سەر سروشت و جیهان و گەردووندا، ئەوەی بەدەستهاتووە لە ئەنجامی بیر و تێڕوانین بە خوێندنەوەیەکی تێڕامانی بەگێڕانەوەی شکۆ بۆ داواکارییەکانی بەشەکانی ئیمان، بۆ بنەماکانی ئاین و مەبەستەکانی شەریعەت، دەیپارێزێت لە بەریەککەوتنی ژیریی و دەق، پشتگیری دەکات ئاشکرای گەیاندراو بە ڕاستی گونجاو، بە ڕادەستکردنی ویستی مرۆڤایەتی، بە جێنشینیەکی گرێدراو بە ئاوەدانی مرۆڤایەتی، بە دابینبوونی کۆبوونەوە مرۆییەکە، لەگەڵ ویستی خودایی بە توانا بەسەر هەموو شتێکدا.

لەوانەیە ئەوەی کە لە پێشوودا پێشکەشکراوە، ڕێگەمان پێبدات کە بڵێین، جێگەی بزووتنەوە فیکرییەکەی لە بنیادنانی ڕۆشنبیری و بەدەستهاتوو لە چوارچێوەی ئەو ماوە مێژووییەی کە وابەستە بووە بە تەوەرە فیکرییەکەی، کە سوودمەندبووە لە سەرچاوە زانراوە دەگمەنەکان، کە لە ئەنجامی بەدەستهاتنی دەسەڵاتی سەرچاوە و هێزەوە، لەدوای زانینی ڕێچکەی جوڵانەوەیەکی پێکهاتەی چەند ئاڕاستەیەک، کە نەتوانراوە وەڵامی چەند پرسێکی دووبارە لە سەردەمێکی ڕۆشنبیری بۆ ئەوەی دوای ئەو، لە نەوەیەکی پێشوو بۆ نەوەی دواتر، یەکلاکردنەوەیەکی یەکجارەکی، ئەمە پایەکانی شوێن و پلەکانی پێشینەی کارەکان دەگۆڕێت.

ئاستی داواکارییەکان و لێکۆڵینەوەکان، جۆرەکانی داڕشتن و دەربڕین ڕەنگدەکرێن بە جۆرێک لە گۆڕانکاری هەندێک و بەشێک لە زۆرێک لە مادەکاندا، پەنادەبرێ بە چارەسەرێکی لەبری دانراوی چەند بابەتێکی پرۆگرامی بۆ ڕاستکردنەوەی خاڵەکانی جوڵانەوەی ڕاستەقینە، بەبێ ئەوەی قۆناغی تازەکردنەوە ببڕێ بەلادان لە پرۆگرامێک بۆ پرۆگرامێکی تر، بەشێوەیەکی تەواوەتی.

٢- یەکەی نموونە و وێنەکانی:

پارێزگاریکردن لە ڕێچکە بەرهەمە مەعریفییەی کە پێشتر ئامادەکراوە، گەیاندن و تێکەڵبوون لە بەرهەمهێنانی کەرەسە شەرعیە باوەکە بە ڕاڤەکردنی ڕاڤە و لێکدانەوەی لێکدراوە، کورتکردنەوەی کورتکراوە و پاڵفتەکردنی

پـاڵیوراو، بـۆ نیشـاندانی هۆکارەکـانی جیـاوازی لە نێـوان ئەوانەی ئەهلـی کۆششـن، هەروەهـا ڕێکخسـتنی چینەکـانی شـارەزایان و ئیمـام و هـونەر و خوێنـدنەوەکان، دەرخسـتنی نهێنیەکـانی یاسـا و ڕێسـا ئاسـمانیەکان و پـاککردنەوەی لە هەواڵە نادروسـت و زیادکراوەکـان، دەرخسـتنی جوانکارییەکـانی پیشـین و پەسـەندکرنی ڕاسـتی و هەق، دوو هۆکـاری یارمەتیـدەربوون بـۆ جـارێکیتر بەرهەمهێنـانەوەی زانسـتەکان بە شـێوە و نـاوەڕۆکیەوە، بەبـێ ئەوەی کاربکـاتە سـەر ئەو فـراوانیەی کە لە نـاوەڕۆکی زانسـتە باوەکانـدا هەیە، لە ڕووی پێـداگری لەسـەر کـۆی نووسـینەکان بەشێوەیەکی بەڵگەنامەیی و مێژوویی، بۆ زیاتر دامەزراندنی بنەما گشتییەکانی پۆلێنکردنی نووسـەرەکان و کاریگەریی و ژیاننامەیـان، بـۆ وێنـاکردنی تـۆڕێکی پەیوەنـدی زانسـتی فراوانتـر و گەیەنەر لەنێـوان پێشـین و پاشـین لە هـاوەڵانی، تێڕوانین و کارکردن لە شـوێنکەوتووان و داهێنـەران، بـۆ بنیادنـانی جوگرافیـای ڕۆشنبیری عەرەبی ئیسلامی، لە گرنگترین ئەو زانایانە:

- السيوطي: (لـە ٩١١ك کۆچی دوایی کردووە): تـأريخ الخلفـاء، و - وصـون المنطق والكلام عن فن المنطق والكلام.

- داوود الأنطـاكي (١٠٠٨ك کـۆچی دوایـی کـردووە): تـذكرة أولـى الألبـاب والجامع للعجب العجاب.

- أحمد طاش كبرى زادة: (لە ١٠٢٦ك کۆچی دوایی کردووە): مفتـاح السـعادة ومصباح السيادة في موضوعات العلوم.

- أبو البقاء الكفوي: (لە ١٠٥٩ك کۆچی دوایی کردووە): كليات العلوم.

- حاجي خليفة (لە ١٠٦٧ك کۆچی دوایی کردووە): كشـف الظنون عن أسـامي الكتب والفنون.

- أحمد رشيد المغربي (لە ١٠٦٩ك کۆچی دوایی کردووە): تيجان الفنون.

- الإمام صالح المقبلي (لە ١١٠٨ك کۆچی دوایی کـردووە): العلـم الشـامخ في تفضيل الحق على الآباء والمشايخ.

- محمد باقر بن محمد تقي المحلى: (لە ١١١١ك کۆچی دوایی کردووە): بحـار الأنوار.

ـ ساجقلي زادة المرعشلي (له ١١٤٥ك کۆچی دوایی کردووه): ترتيب العلوم (في تعريف العلوم).
ـ التهانوي (له ١١٥٨ك، کۆچی دوایی کردووه): كشاف إصطلاحات الفنون.
ـ إسماعيل بن محمد العجلوني (له ١١٦٢ك، کۆچی دوایی کردووه): كشف الخلفاء ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس.
ـ ولي الله الدهلوي (له ١١٦٧ك کۆچی دوایی کردووه): الإنصاف في بيان أسباب الإختلاف. وحجة الله البالغة (في علم أسرار الشريعة وفلسفة التشريع).
ـ أحمد نكرى (ق ١٢ ك): دستور العلماء.
ـ السيد محمد بن محمد الحسيني (١٢٠٥ك کۆچی دوایی کردووه): إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين.
ـ الإمام محمد بن عبدالوهاب (له ١٢٠٦ك کۆچی دوایی کردووه): رسالة التوحيد (الذي هو حق الله على العبيد). ـ وتاره ئاینیەکانی و وتەکانی لەسەر ئامۆژگاری و ڕێنموونیی....

بۆمان دەردەکەوێت کە ئێمە لە بەردەم بەرهەمێکی زانستین لە ڕێگەی دنیابینیەکی فیکری و چاولێکەری گشتی، پەیڕەوێک لە تێگەیشتن نەگۆڕ و وەستاو، بە چێژێکی هونەری ئەدەبی و زمانەوانی و جوانیەکی نمونەیی دێرین، بۆ سەرلەنوێ بەرهەمهێنانەوەی نمونە مەعریفییە باوەکان لە ژینگە ڕۆشنبیرییە عەرەبیە ئیسلامیەکەدا، وەکو دەستنیشان کراوە لەلایەن یاسا چاولێکەریە زانستیەکانی هەردوو قۆناغە یەکەمینەکانی بنیادنان: چوار سەدە کۆچیەکەی یەکەم، قۆناغی دامەزراندن.

چوار سەدەکەی کۆچی دووەم، ئەو دوو قۆناغەن کە نەخشەیەکی جوگرافی ڕۆشنبیری عەرەبی ئیسلامی یاسایی تەواویان بەرهەمهێنا، وێنەی شێوازەکانی بەرهەمە یەک لە دوای یەکەکانیان کێشا، نموونە دەرکەوتووەکانیان جێگیرکرد بەشێوەیەک کە نمونەی بەرهەمی مەعریفی بڵند و شێوازێکی باڵا بێت، جێی متمانە و سەرچاوەی پرس و ڕایان بێت بە درێژایی قۆناغی سێیەم، کە دەکاتە چوار سەدەکەی سێیەم بە شێوەیەکی تایبەتی.

ئەوەش گەڕانەوەیەکە، بەدەر نـیە لە سـزا، یـان لە پێـداگری لەسـەر سـەرژمێری، کە پشـت ئەسـتوورە بە هەوڵێکـی دیـار بـۆ پـاڵاوتنی کەلەپـووری فیکـری عەرەبـی ئیسـلامیی و پـاککردنەوەی لە گومـان و کێشـە لە دوای ڕوونکردنەوەی، بۆ هێنانەدی بێگومانی بە بەرگێکی زانستی، حەزێکی نووسین، یارمەتیدەری بـوو لە ڕێـی نووسـینەوەیەکی ئاسـان و شـیکراوە و دیـار، لەبەر هۆکـاری، ئاگـادارکردنەوەی گشـتی خەڵـک و بەرچاوڕوونیـان بە یاسـا و ڕێسـاکانی شـەریعەت و تێگەیشـتنیان لە ئایین بـۆ نەکەوتنە هەڵەی هەڵێنجانی فەرمانە ئاینییەکان.

لەبەرئەوە، بابەتەکـانی زانسـت و ڕێزبەنـدییان و یاسـاکانی و زانایـان و پلەکـانی فێربـوون و فێرکـردن و ئاسـتی زانسـتی و ڕێـگەی وەرگـرتن و مەرجەکـانی کۆششـکردن و دواکەوتـن، بـابەتگەلێکی چەسـپاو و پێـوەرێکی بنەڕەتـی پـلەی کۆششـکردن بـووە. ئەمانـە ئەو بـابەتە ئـاینیی و مێـژووی و زمـانەوانی و زانسـتی و فەلسـەفیە، هەنـدێجار، خـراوەتە نـاو ڕۆشـنبیرییە گشـتیەکەوە، ڕۆڵـی بینیـوە لە نووسـینی فەرهەنـگ و کەشـکۆڵ و کـۆکراوە زمانەوانیەکان، ئاڕاستەی بیرکردنەوە، بەرەو زیندووکردنەوەی کەلتوور بووە بە هەمـوو پێکهاتەکـانیەوە، لە سـەرچاوە یەکەمینەکـانی و پێکهـاتە و دەقە بنچینەیـی و نووسـەر و لێکۆڵەرەوەکـان. هەروەهـا ئاڕاسـتەی بیرکردنەوەکـان بەرەو ڕێگریکردن بووە لە شێوازەکانی هـاوەڵ پەیداکردن بـۆ خـودا داهێنراوە گـومڕاییە فیکـری و هەڵسـوکەوتیەکانی تـاک و کۆمەڵگـا و دەوڵەت، بـۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ڕەفتاری دەمارگیری ئاینیی و زیادەڕۆیی مەزهەبی، بۆ دورکەوتنەوە لە وەرگرتنی زانست لە زانایانی تازە بابەت و خراپەکاری، وەک چـۆن ڕێـڕەوی نووسـین ڕێڕەوێکـی شـێوە پرسـیار و وەڵام و ڕووداو و چارەنووس و ئێستا و نمونەیی گرتبوەبەر.

دەتوانین بە شێوەیەکی گشتی بڵێین کە لێکۆڵینەوەی بنەڕەتی باو لە نێوان هەوادارانی فیکر و تێڕوانین لە سەردەمی بنیادنانی فیکری عەرەبی ئیسلامی و لە سەرەتایی سەدەی نۆیەمی کۆچی، بواری چاکسازی و نوێگەری بووە بە شێوەیەکی گشتی، لە ڕێگەی تێڕوانینێکی یەکلاکەرەوە لە نێوان هۆکارەکانی

کۆشـــش و لاســـایی و شـــوێنکەوتن، بە چـــاک و خراپـــی و قبـــوڵکردن و ڕەتکـــردنەوەی و ســـوود و زیـــانی و مەرجەکـــانی هـــاتنەدی و وردەکـــاری، بەتـایبەتی ئەوەش بـوارێکی گەیەنـدراوە بە ئەوەی پێشـتر و دیـاریکراوبوو لە جـوڵانەوەی فیکـری بە درێژایـی هەشـت سـەدە و بەپلـەی جیاواز، کە پلەکـانی جـوڵانەوە فیکـرییەکە یەکگرتـوو و تێهەڵکـێش نەبـووە. ئەمەش شـاراوەیە لای ئەوانەی کە شـــکۆی مێـــژووی بـــزووتنەوە هزرییەکـــان و گۆڕانکـــاری لە بیرکردنەوەکـــان بە جیـــاوازی نەوەکانیـــان فەرامـــۆش کرابـــوو، هەروەک لە داهاتوودا دەبینرێت.

هـــاوەڵانی ئەو قۆنـــاغە هەوڵەکانیـــان چڕکردبوویـــەوە، لە چـــۆنیەتی کـــاری چاکسـازی و ڕێوشـوێن و تایبەتمەنـدی و مەرجەکـانی بەدیهـاتنی و پەیـڕەوی پیـــادەکردنی ڕێگاکـــانی بەدیهێنـــانی، بـــۆ بەدیهـــاتنی ڕای دروســـت و تەواو، لەبەرئەوە، لە ڕوانگەی ئاینیەوە لەسـەر بنەمـای فەرمـان بە چاکە و ڕێگریـی لە خراپە، سەرقاڵبون بە بنەمای یەکتاپەرستی لە مەبەست و ویست و کار لەسـەر بـواری زانسـت و ڕەوشـتەکان سـەرقاڵی کردبـوون، هەروەکـو لای (مـحەمەد عەبدولوەهاب) لە پەرتووکی (رسالة التوحيد) (الذي هو حق الله على العبيد) و لە پەڕتـووکی (مبدأ العـدل لتبديـد مظـاهر الإخـتلاف وتقيـد حـدود الخـلاف)ی وەلیـوڵڵا دەهلەویـدا هـاتووە: (وەلیـوڵڵا عـەبدولڕەحیم)ی "هەژاری بەردەرگـای خودا"، خوای گەورە کاتێکی خستبووە ناو دڵمەوە، تەرازوویەک، کە بە هـۆیەوە هۆکـاری هەمـوو جیـاوازی ڕاوبۆچـوونی میللـەتـی مـحەمەد (درودی خـوای لەسـەر) بێـت، بـزانم، کـام ڕاسـتیە لای خـوا و پێغەمـبەرەکەی، توانـای ئەوەم هەبێـت کە ڕوونـی بـکەمەوە بەشـێوەیەک، هـیچ گومـانێکم نەمێنـێ لەســەر بابەتەکان.

دواتـر کە پرسـیارم لێکرا دەربـارەی هۆکـاری جیـاوازی هـاوەڵان و ئەوانـی دوایی، لەسـەر فەرمانە فیقهیە تایبەتیەکان، وەڵامـم بۆ شیکردنەوەی ئەو بـابەتە

و پرسەکان ئەوەبوو کە شتێک بنووسم لەو بارەیەوە و ناوم نا: "الإنصاف في بيان أسباب الإختلاف".(٤)

بەڵام ئەندێشەی کاری چاکسازی لە ڕووی ڕێوشوێن و کاری کۆشش و چاولێکەری و دەرهاویشتە باش و خراپەکانی، باڵی کێشابوو بەسەر فیکری چاکسازی بەپێی پێوەری (دەستخستنی چاکە و دوورخستنەوەی خراپە)، ئەمەش یەکەم پێوەری پابەندبوونی بنەمای ئایین و قورئان و سوننەتە، بەڵگەی عەقڵی لەسەر سودوەرگیراو لە کۆشش و چاولێکردن و دواکەوتن، وەک بەشی دووەم، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کە مەرجی زانینی بنەماکانی ئاین و بۆچوونەکان و داواکاری پابەندبوون بە بەڵگەی یەکلاکەرەوە لە ڕاوبۆچووندا، داواکاری پابەندبوون بە بەڵگەی یەکلاکەرەوە لە ڕاوبۆچووندا، ئەگەرنا، کۆشش قەدەغەدەبوو و دەهاتە ئاستێکی نزمتر، هەروەها شوێنکەوتن و چاولێکەری بەبێ بەڵگە، دەبووە کارێکی نادروست.

بواری تێگەیشتن و بوونی زیاتر لە مانایەک بۆتە هۆکاری زۆربوونی ڕێگاکانی کۆشش و چاولێکردن و شوێنکەوتن، کە پێویستە جیاوازی بکرێ لە نێوانیاندا وەکو لەسەر زاری ئیمامی شەوکانی داهاتووە:

"هەندێک لە لێکۆڵەرانی بواری زانست داوایان لێکردم کە لێکۆڵینەوەیەک ئامادە بکەم، وردەکاری ڕاستی شوێنکەوتن لەخۆبگرێت، کە ئایا ڕێگەپێدراوە لە ڕووی ئاینەوە یاخود نا؟ بەشێوەیەک کە هیچ گومانێک هەڵنەگرێ، پرسیاری زانا پایەبەرزەکان بێ، وەڵامەکە لەسەر هەمان ڕێچکەی زانستی گفتوگۆ بوو".(٥)

٣. بنەمای کاریگەریی و کاردانەوە لە پلە یەک لە دوای یەکەکانی ڕێبازی فیکری عەرەبی ئیسلامی:

پێشتر وامان دانا کە چوار سەدە کۆچیەکەی یەکەم، قۆناغێکی دامەزراندن بوو بۆ ڕێبازە نەرێنیە زانستیەکە لە ژینگە شارستانیە عەرەبیە ئیسلامیەکە بە هەردوو بەشەکەیەوە، میراتی و سروشتی، بە کۆکراوە و نووسراوەوە، بە وەرگێڕان و ژماردن و جیاکردنەوە و ڕازاوەییەوە، ئەوانە کردارێکی زانستین، یارمەتیدەربوون بە پلەی جیاواز و لە ڕووگەی جیاوازەوە بۆ دابینکردنی کەرەسەکانی فیرکردن و فێربوون، هەروەها بۆ ڕێکخستنی بنەما و بەشەکانی و ئامادەکردنی ڕژێمەکەی و ڕیزبوونە مەعریفییەکەی و بیرکردنەوە، ئامادەکردنی پڕوگرامەکانی لە بەدەستهێنان و دەربڕین، بەبێ ئەوەی ئەو جۆرە چالاکیە زانستیانە بەدەربیت لە تێکەڵی لە نێوان سەرچاوەکان، یان پشێوی لەنێوان بابەتەکانی وەرگرتنی زانیاری و دەستێوەردان لە بیردۆزەکانی، یان بەشداری و تێکەڵی لە نێوان لێکۆڵینەوەکان و بەشداری لە زاراوەکان و ناولێنانیان، هیچ شتێک لە تۆی دووبەرەکی لە بوارەکانی زانیاری و سنوورەکانی و ئەرکەکانی و سوودەکانی(٦)، نەبوو. بۆیە سەرقاڵی پێشڕەوانی بواری فیکر و تێڕوانین، زانستی و فێرکاری بووە، ئامانجیان، بەدەستخستنی پێکەوەژیان بووە لەنێوان پێکهاتەکانی ژینگە شارستانیە عەرەبیە ئیسلامیەکەبوو، لە ڕووی ناوەڕۆک و ڕوخسارەوە، بەهاوسێبوون و نزیککردنەوە، بە دوورخستنەوە و دیاریکردنەوە و ڕەهایی، بۆ هێنانەدی ئاواتە گەورەکە، کە بریتییە لە: بیروباوەڕی یەکە زانیارییەکان و بیروڕای یەکەی ڕاستی یەکەم، لە ڕێگەی پاڵپشتیکردنی نێوان ئایین و فەلسەفە و زانست بەشێوەیەکی گشتی:

ئەو قۆناغی دامەراندنە یەکەمینە، کاریگەری لەسەربوو لە لایەنی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆوە و لە شێوە و بابەتیەوە، لە قۆناغی دامەزراندنی دووەمدان یان بابڵێین، چوار سەدە کۆچیەکەی دووەم، لەگەڵ جیاوازی قۆناغێک کە بواری ڕەخسانی بۆ جارێکیتر نمایشکردنی زانستیەکان و ڕێکخستنەوەی کەرەستەکانی و دیاریکردنی سنوورەکانی نێوان ئەو و پێکهاتە هاوشێوەیە و جیاوازەکانی بە کورتکردنەوەی بەیەکتری، بە ململانێ و کێشەنانەوە ڕێکەوتن لە هەمانکاتدا بەتایبەتیش لە هەردوو سەدەی پێنجەم و شەشەمی کۆچی(٧)،

بەچارەسەری ڕیشەیی و سەرلەنوێ بنیاتنانەوەیەکی گشتگیر بۆ بیردۆزەکانی زانین و تێگەیشتن و لێکدانەوە لە ڕێگەی چاوپێداخشاندنەوە بە بنەماکانی فیکری عەرەبی ئیسلامیدا، هەروەها پەیوەندی تێهەڵکێشی و لێکترازانی نیوان فیکری ئاینیی و بوارە وتەزانییەکە و سۆفیەت لەلایەکی ترەوە، هەروەها فیکری فەلسەفی بەهەردوو بەشی زانستی و هونەرییەکەوە.[٨]

لەبەرئەوە ڕێگای تێگەیشتن لە گۆڕانکارییە فیکرییەکانی عەرەبی ئیسلامیمان گرتەبەر لە پەیوەندی و نەخشە ڕێکخراوەکەی لە دروستبوون و دامەزراندن، بۆیە قۆناغی سێیەم بە چوار سەدە کۆچیەکەمان لە (٩ ک، ١٢ک) بە قۆناغی میراتی کاری چاکسازی هەژمارکرد، کە پێکهاتبوو لە ڕژێمی فیکر و زانست و زانیاری و کۆمەڵگا و دەوڵەت، چاکسازی لە بنەما تیۆری و کرداریە، فیکری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و پەروەردەی و ئابورییەکەی، بۆیە سەخا بوو بۆ کەسی شوێنکەوتە و دواتر، توانای تێپەڕاندن و بواری بۆ زیادکردنی قەدەغەکرابوو، ڕێڕەوی ڕاستکردنەوەشی بەرتەسک کردبوو، ئەو کارەش پاڵ (ابن تیمیة) درابوو کە هەستێت بە چاکسازی عەقڵی تیۆری و چاوپیاخشاندنەوە بە پەیوەندی نێوان پلەبەندی بوون و پلەبەندی زانین، بۆ (ابن خلدون)یش چاکسازی عەقڵی کرداری و پێداچوونەوە بە تێگەیشتنی یاسا دیارەکانی مرقایەتی لە ناوەڕۆکی ئێستای بارودۆخی ئاوەدانکردنەوەی مرۆیی و کۆمەڵگا، پشتبەستوو بە ڕواڵەتە سروشتی و ڕۆشنبیرییەکە، لەسەر سونەتە جێگیرەکانی خودا، فەرمانرەوا لە بەدیهێنانی سروشت و جیهان و گەردوون[٩]، لەوکاتەدا شوێنکەوتووان نەیانتوانی نوێنەرایەتی ئەو دوو سەردەمە چاکسازیەی کە بەتەواوی دابڕانێکی کرداری دیاریکراوی غەیرە عەرەبی بۆماوە لە ژینگە ڕۆشنبیرییە عەرەبییە ئیسلامیەکە، هەر لە سەرەتای دروستبوونی یەکەمجاریەوە، هەروەکو تاڕادەیەکی باش کورتەیەک بوون لەو جۆگەلەیەی ڕژایە نێو ڕووباری مەعریفی خۆیی، پێگەیشتوو وەرگیراو، ڕێگەیەکیش بوو بۆ بەخۆداچوونەوە و پشکنین و گومان و تانە و بەرپەرچدانەوە، هەروەها بۆ جارێکیتر تێگەیشتن و شیکردنەوە پێکەوە بەستنەوەو بنیادنان.

بۆیە زۆر ئاسایی بوو و پێویستی بوو لەسەر کەسی پاشین، کە زۆر بەڕوونی پشت ئەستووربێ بەوەی کە پێشین وەک سەرچاوە و مەرجەعی

دەسـەڵات تەماشـا بکـات، بەرەو دەرخسـتنی ئەو دانسـقەیەی کە هەیە لە ڕێڕەوەکانی ڕاستکردنەوەی بەشی و لاوەکی، بۆ یەکانگیربوونی بە کۆکردنەوە و سـەرژمێری و ناسـاندن و بە هەڵبژاردنـی، لە نـاو کـرداره کۆششـی و شوێنکەوتن و لاساییکردنەوە، بە گێڕانەوە و بە زانین، لە هەمانکاتدا ڕێنوێنی کراوە بە پێکهاتە باشەکانی.

بـۆ ئەمەش جۆرێـک لە لێکـدانەوە بـۆ ئەوانە هەیە کە لەو سـاتانەدا نەیانتوانیوە تێهەڵکێش و تەواوبن، کە مەبەستمان پێی کارە تازەگەریەکان و شۆڕشـە فیکرییەکـانی و گەشـەکردنەکانە، یـان چـی پێویسـت بـووە لە بـواری ئامادەکـاریەکی فیکـری کـاریگەر، یـان سیاسـەتێکی ئـازادبوونی کـاریگەر، یـان ئامادەکـارییەکی پەروەردەیـی تەواو، یـان دامەزراوەیەکـی کـۆمەڵایەتی و مەدەنیانە، یان شارستانیەتێکی دارایی، کە مەبەست لێی داواکارییەکانی ماوەی چوار سـەدەکە، کە بە سـەدەی سیانزەیەمی کۆچی دەستی پێکرد بەتایبەتی، تاکو ڕۆژگاری ئێستامان بە چەمکەکانی ئازادی و دیموکراسی و مافی مرۆڤ و شارستانیەت و پێشکەوتن دەستی پێکرد.

دووەم: بونیادە کۆمەڵایەتیەکان:

وەکو زانراوە لە بیردۆزەکانی تێگەیشتنی سەردەمی نوێیەکە، ئاسان نییە جیاکاری و لێترازاندنی بنەما فیکری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابوورییەکان، تەنها کارێکی پرۆگرامی و فێرکاری نییە بەبێ چوونە ناوەڕۆکی بابەتەکانی بکەر و کـار لەسـەرکراو، یـان شـوێنکەوتە و شـوێنکەوتوو، لە لایەنەکـانی پێشینەکانی و ناوچەییەکان، یا ژێرخانە ئاسۆیی و ستونیەکانەوە، یان ماددی و مەعنەوی و ئاماژەییەکانەوە.

کەس ناتوانێ لە ڕووی مێژووی و دیکۆمێنتارییەوە نکۆڵی لەوە بکات کە ژینگە شارستانیە عەرەبی و ئیسلامیەکە گۆڕاوە لە ڕووخسـاردا، بە لانـی کەمەوە لە ڕووی مەبەست و تێڕوانینەوە لە ڕەفتاری هۆز و نەعرەتەی خێڵ و سەرشێتی سەردەمی گومڕایی، بە سیستەمی ئۆمەتی ئیسلامی و یەکگرتن و برایەتی لە پێناوی ناوخۆدا، مرۆڤەکان پۆشتەبوون بە خوڕەوشتی تەقوای و

ئیمـانی و ڕەوشــتە ئینســانییەکان، ئەمەش بە واتـای ئەوە نـا کە لەڕاســتیدا، بارێکی تێگەیشتن نین، یان بە خۆکاری یان سیستماتیک، واتە جوڵانەوەیەکی ئاسان و بە پەلە و سروشتی بوو.

لە پێشـوودا، پێکهـاتە کـۆمەڵایەتیەکەی موسـڵمانان، لە زۆرێـک ڕەگەز و نەژاد پێکهــاتبوو، لە عەرەب و عەجەم: (فــارس و تــورک و کۆردەکــان و بەربەری و هینـدی و ڕۆمەکــان...) زمــانی جیــاواز و شارســتانیەتی ئــایینی جیــاواز، لە ســەرچاوەی داهــاتوو کەلتــوور و بژێـوی پەیـداکردنیش جیـاوازبوون، ئیســلام، ئاســمانێکی کـۆکەرەوە بـۆ کراوەبـوو لە نێوانیانـدا، بـۆ ئەوەی لەســەر بنەمـای یەکتاپەرستی بە تەقـوا و چـاکە و پیـاوەتی یەکتـر بناسـن، لە ڕێـگەی برایەتـی و یەکســانی و دادپەروەریــیەوە، زمــانی عەرەبــیش دەروازەیەکــی هاوکــاربوو لە پەیوەندی و بەرزبوونەوەی ئاستی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و کاری دەکرد وەک کۆتـا ئـایین، مێـژووی هـاوبەش و سیسـتمی دابەشـکردنی ڕۆڵ لە نـاو سیسـتمە کـۆمەڵایەتیەکەی دەوڵەت بەشـێوەیەکی گشـتی، ڕژێمێکـی یاسـایی نەبـوو مەگەر تەنهـا لە ڕووی داواکارییەکـانی دادوەری دەســەڵات و خەلافەتەوە، کە ئەویــش زیاتر پێکهاتە عەرەبیەکە بوو، چونکە جوڵە ڕێکخراوەکەی کۆمەڵگای، بە هەمـوو دامودەزگـــا سیاســـی و کــــۆمەڵایەتی و ئـــابووری و ڕۆشـــنبیرییەکەیەوە، جـوڵانەوەیەکی فـرە ئاڕاسـتە و جیـاوازبوو بەپێـی کـات و شـوێن، بەهۆکـاری پارسـەنگی هێـز و هۆکارەکـانی زاڵبـونی مـاددی و مەعـنەوی، لەگەڵ حەزەکـانی دەسەڵاتدار و تایبەتمەندی ئەوانەی یارمەتیدەربوون بۆ ئەو دەسـەڵاتە، هەروەهـا جۆری ئەو پەیوەندییەی نێوان خاوەن دەسەڵات و ئەهلی فیکر و تێڕوانین، لەگەڵ جیاوازیان لە نزیکی لە دەسەڵات و ئەو پەیمان و بەڵێنانەی کە لە نێوان دەسەڵاتی سەرەکی و چواردەورەکەی، بە ڕەچاوکردنی کاریگەری ڕۆڵـی لایەنە دەرەکیەکان لە دەستێوەردانیان بەهۆی بۆشاییە کراوەکانەوە، جا یا بە زۆر، یان بە ڕێکەوتن، یــان ڕۆڵــی هەرێــمە شکســتخواردووەکان و شۆڕشــە سیاســییە نــاوخۆیی و کــۆمەڵایەتی و ئــاژاوە ئــایینی و تیــرە و تایەفەکــانەوە. ئەمــانە هەمــووی یارمەتیدەربوون، مەبەستمان هۆکارە ناوخۆیی و دەرەکیەکانیش بە خێراکردن و خاوکردنەوەی جوڵەی ڕێڕەوەکە، یان بە دواخستنی، جا زۆربێ یان کەم، جۆری کاریگەرییان پەیوەندی هەبوو بە پایە و گرنگی ئەو کەسانە و کاریگەرییان لە ناو

دەسەڵات لە ڕووی ماددی و ڕۆحیەوە، کاریگەرییان لەسەر دروستکردنی فەرمانڕەوا و سەرکردە سیاسی و سەربازییەکان و دادوەر و نووسەر و شاعیرە تایبەت و گشتیی و گشتیە تایبەتەکان.(١٠)

بێگومان لەو ساتەوەختانەدا، ڕژێمە سیاسی و کۆمەڵایەتیە دەستەڵاتدارەکان لە ژێر کاریگەری جیاکردنەوەی سێ دەسەڵاتەکاندا نەبوون، وەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆ، بۆیە پێگە و پۆستە کۆمەڵایەتیەکان پارێزراو نەبوون بە هۆی کێشە و تەنگژەکانەوە، ڕژێمی پلەبەندی و پۆستەکان، سیستمێکی کراوەی ئاسۆی و ستوونی و سەرووخواربوو بۆ هەموو تاک و چین و توێژەکان لە تایبەت و گشتی، لەگەڵ گۆڕانکاری لەپڕو خێرا لە سەدەیەکی شارستانیەوە بۆ سەدەیەکی تر، بۆ کەسانی خاوەن پلە لە فیکر و تێڕوانین، لە پێشکەوتن و دواکەوتن بەپێی ویستی دەوڵەت. پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکە، پێکهاتەیەکی ڕووخسار نوێ و ناوەڕۆک کۆن و شوێنکەوتەبوو، هەرچەندە لە ڕووکەشدا زۆر هاوسەنگ دیاربوو لە ڕووی پارێزگاری کردن لە ماف و ئیمتیازاتە تایبەتیەکانەوە بە شێوەیەکی گشتی، بەشەکانی سوپا، کەسایەتیە عەشایەرو دەمڕاستی هۆزەکان، بەتایبەتتر، بە گومانبوون لە پێکهاتە گشتیەکە و ناڕازییەکانی هەندێک نەژادی بێگانەی هۆزەکان و جولانەوە ئاینییەکان، بەکارهێنانی کەمایەتیە نەژادییەکانی وەک: تورک و ئەندەلووسییەکان و موریسکیەکان لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای ئیسلام وەکو یەک. هەروەها پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان پەرت بووبوون و پەیمان و پشتگیرییەکان بۆ دەسەڵات لە گۆڕاندابوون و بەرژەوەندیە کەسی و گرووپەکان زاڵبوون، کێشە و پلانگێڕی و شۆڕش و ئاشووب لە برەودابوون بەهۆی هۆکارە ناوخۆیی و دەرەکیەکانەوە لە شێوەی حاڵی ڕۆژئاوای ئیسلامی: لە تونس و جەزائیر و تەرابلوس بە ڕێژەیەکی کەمتر لە سەدەی دەیەم تاکو سەدەی دوانزەیەمی کۆچی، لەگەڵبوونی هەندێک مادەی مێژوویی کەم لە یەکگرتووی و موسڵمانان لە ڕووی سیاسی و کۆمەڵایەتی و شارستانیەوە لە وڵاتانی ئیسلامیدا. ئەمانەش چەند هەوڵێکن کراونەتە پاڵ هەندێک لە کەسایەتیە دەسەڵاتدار و چاکسازان لە شێوەی ڕۆڵی سوڵتانەکانی عوسمانی: وەک سەلیمی یەکەم و

دووەم و سـلێمانی قـانونی کە ڕۆڵیـان بینـی لە جێگیرکردنـی پایەکـانی ئیمپراتـۆریەتی عوسـمانیدا فراوانکردنـی لە ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت و عێـراق و شام لە (١٥١٦ز) و میسر لە (١٥١٧ز) و لە یەمەن و کەنداوی عەرەبی و تونس لە (١٥٧٤ز) بۆ هەندێک لە پاشا و دایا و بایا و ئاغاکانی کە جۆرێک لە حەزی سەربەخۆییان هەیە لە ناو خەلافەتی عوسمانی لە سەرۆک هۆزەکانی جەزائیر و تونس و تەرابلووس و هەندێ لە حاکمەکانی سەعدی و عەلەوی لە مەغریب و هەندێ لە ئیمامە زەیدەییەکانی یەمەن، کە زۆر هەوڵیاندا بۆ بڵاوکردنەوەی بزووتنەوە چاکسازییەکە لە ڕۆژهەڵاتی وڵاتانی موسڵماندا، بەتایبەتیش هەندێک لە فەرمانڕەواکانی (الیعاربة و النباهنة) لە وڵاتی عومان، بۆ هەندێک لە شێخی عەشـرەتەکان و دەمڕاسـتی هۆزەکـان وەکـو: شـێخی هـۆزی (عنـزه) کاتێـک هاوپەیمانبوو لەگەڵ شێخ (محەمەد عەبدولوەهاب).

لەم نمونـانەی سـەرەوە دەردەکەوێـت کە بـزووتنەوە کـۆمەڵایەتیەکە گرێـدراوبوو بە هەمـوو لایەکـی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئـاوا، سـنووری شـارە گەورەکـانی (دیمەشـق و بەغـداد، قەیـرەوان، قـاهیرە، قورتـووبە و مەراکیش و فـاس...)ی تێپەڕانـد و بگـرە زۆرێـک لە وڵاتـانی غەیـرە عەرەبیشـی گـرتەوە، کە زۆر چـالاکی و گەرموگـوڕی پێـوە دیـاربوو کە گـوڕوتینێکی زیـاتری دابـوو بە جوڵانەوە کە بەرەو وڵاتانی ڕۆژهەڵات وڵاتانی موسڵمان لە هەرێمەکانی (سند، ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت و ڕۆژهەڵاتـی ئەورووپـا و ئاسـیای ناوەڕاسـت) لەلای توورکە عوسـمانیەکان بەرەو دەریـای سـپی ناوەڕاسـت و بـاکووری ئەفریقـا و بەرەو لای (المـرنيين، والوطاسـيين و بنـی عبـدالواد و الزيـانيين) دواتـر بەرەو شام و میسر، لەلای مەمالیکی دەریاوە).

جـوڵانەوەکەش جـوڵانەوەیەکی فـرە لایەن و لە نـاوەوە بـۆ دەرەوە و بە پێچەوانەشـەوە لە ناوەنـدەوە بـۆ ئەمـلاولاو بەپێچەوانەشـەوە، کە زیـاتر هێـزی ماددی سـەربازی و چەتەی دەریا و دەسـتگرتن بەسـەر ڕێرەوە ئاوییەکاندا لە ڕێـی بازرگـانی جیهـانی و سـەرچاوە سروشـتیەکانەوە و چـونکە سـنوورەکان جێگیرنەبوون و یاسا نێودەوڵەتیەکانیش ڕێگرنەبوون.

زۆرجـار ئەو ململانێیـانە بەهـۆی ململانـێ و بەریەککەوتـنە پێشـووەکەی جیهـانی ئیسـلامی و ڕۆژئـاوایی مەسـیحی، بەڵـگەیەک بـوو بـۆ جەنگـی خاچپەرسـتەکان و ڕووخـانی (غەرنـاتە) و ڕزگـارکردنی (قوسـتەنتینیە) و تـازەبوونەوەی لەگەڵ دەرکەوتنی ڕژێمی پاشایەتی لە ڕۆژئاوای مەسیحی و پەیوەندیەکەی بە بیرۆکەی فراوانبوونی ئیمپراتۆری و چەرخی ڕووناکبیری و ڕۆشنبیرییەوە.

ئەگەر بە وردی چاوێـک بخشـێنرێت بە گۆڕانکـاری و جـولانەوە کۆمەلایەتیەکەدا، ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەبێت کە ماوەی ئەم سەدانە ماوەیەکی پـڕ جولانەوەبـووە لە ڕووی فیکـرییەوە و هەمـوو پێکهـاتە کۆمەلایەتیەکـانی کۆمەڵگـا ڕۆڵیـان گێـڕاوە لە جـولانەوە تێیـدا، بە جۆرێـک لە جۆرەکـان و بە ئەنـدازەی جیـاواز، ئەمەش وامـان لێدەکات کە بڵێین، گۆڕانکـار لە جـولانەوە کۆمەلایەتیەکە، گۆڕانێک بووە لەلایەن شوێن و پێگە و لە ڕێگەی کرداری و کارلێکردنەوە و ناکرێت بڵێین ئەو ماوە مێژوویە سست و داڕوخاوو بوبێت، بەڵکـو لە بنەڕەتـدا بـابەتەکە پەیوەنـدی بە خێرایـی یـان خـاوبوونەوە لـە جولانەکەدا بووە، یان سنوور و کاریگەری لەسـەری هەبـووە بەشێوەیەک لە شێوەکان.

بـۆیە هەنـدێک لێکـدانەوە بـۆ سـەرچاوەی جـولانەوە فیکـری و سیاسـی و کۆمەلایەتی هەتا سەدەی ئێستا لە ولاتانی (یەمەن، حجاز، شام، میسر، تونس، تورکیا، ئێران، پاکستان، ئەفغانستان، جەزائیر، مەغریب، لیبیا، فەڵەستین، عێراق و شیشـان، ئەنـدەنوسـیا، فلیپـین...) کـراوە بـۆ ڕۆڵـی کردەیـی هەسـتانەوەی چاکسـازیی بـۆ ئـاڵوگۆڕی کـار و کـاردانەوەی نێوان موسـڵمانان لە عەرەب و غەیـرە عەرەب، بە گـوێرەی لێهـاتووی و توانـای بەرجەسـتەکردنی بەهەمـان شـێوە، بـابەتە بەڕێوەچـووە لە بـارەی جـولانەوە فیکـرییەکە کە تێگەیشـتنێکی دامەزراوە لەسـەر شـکۆمەندی ئۆمەتەکـان و پـلە و پایەیـان و تایبەتمەنـدییە مێژووییەکەیـان، دەکرێ زیـاتر تێبگەین لە پەیوەندییەکانی تـایبەتی و گشـتی و عروبە و ئیسلام.

سێیەم: بونیادە سیاسییەکان:

دەستاودەستکردنی دەسەڵات لە سەرچاوەکانی هێز و شوێنەکانەوە لە پایتەخت و شوێنەکان لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا، بەڵگەبوون لەسەر جۆر و شێواز و پێداویستی جیاوازی نەخشە، ڕێگای جوڵانەوەکان کە پەیوەستبوون بە کەسی دەسەڵاتدار و سروشتی ڕژێمی حوکم و ئەرکەکانی دامودەزگاکانیەوە. ئاشکراشە کە ڕژێمی دەستەڵاتداری سیاسی لە دەوڵەتی ئیسلامی ئەو سەردەمەدا هەژموون و دەسەڵاتی خۆی سەپاندبوو بەسەر سەردەمەکە و شوێنەکەدا لە ڕووی تیۆری و کرداریەوە هەرچەندە ڕەنگ کرابوو بە جۆرێک لە دەمارگیری بۆ سەپاندنی هێز و دەسەڵات تا ڕادەیەک زۆر و کەم، بەپێی جیاوازی شاراوەش نیە لە کەس بەئاگا لە مێژووی سیاسی ئومەتی ئیسلامی، کە هەموو جۆر و مەزهەب و تیرە و تایەفەیەک، بەجۆرێک لە جۆرەکان پیادەی دەسەڵاتیان کردووە و لە هەموو بوارەکانی دەسەڵاتی سیاسی، لە هەموو شوێنەکان، جا کەم تا زۆر یان نزیکی و دووری لە سەنتەری دەسەڵاتی سیاسییەوە، چونکە (پاشا بۆ ئاوەدانی وەک شێوە وایە بۆ مادەیەک، شێوازی پارێزگاریە لە جۆرەکەی و جیاکردنەوەی یەکێک لەوی تریان ناکرێت، چونکە دەوڵەتی بەبێ ئاوەدانی شتێکی مەحاڵە، بۆیە نەبونی هەریەکێکیان، پەیوەستە بە تێکچوونی ئەوی تریانەوە، وەنەبوونیشی هۆکارە بۆ نەبوونیان).(١١)

قۆناغی سێیەم بە هەر چوار سەدەکەیەوە میراتێکی فیکری سیاسی بۆ مابووەوە کە بە زۆری ژمارەی جێنشین ناسرابوو، هەرچەندە جێنشینی عەباسی سونی مەزهەب زیاتر لە هەموو درێژەی کێشا زیاتر لە جێنشینی، ئەمەوی (قورتووبە) لە ئەندەلووس و فاتیمیەکان، کە سنووری دەسەڵاتیان زیادوکەم دەبوو بەپێی بڵاوی مەزهەبی شیعی، یان دەرچوویەک لە ڕۆژهەڵاتەوە تاکو ڕۆژئاوا... میراتێکی سیاسی وێنەکراوبوو بە بەربەرەکانی و جیاوازی ئاشووب و دابەشبوون، لە ڕووی سیاسی و مەزهەبی و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیرییەوە، عەقڵیەتی سیاسی بە ئاگابوو بە شێوازی چارەسەری سیاسی و چۆنیەتی ئامادەکردنی و لە ڕووی فەرمانە شەرعی و دانراوەکانەوە و داواکارییە عەقڵی و نەقڵییەکانی(١٢)، ئەو عەقڵیەتە ئامادەباشی تەواوی هەبوو بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ ڕۆشنبیری دامەزراندنی دەوڵەتی گشتی و تایبەت،

هۆکارەکـانی بەرپـابوونی و سـەرچاوەکانی هێـزی و جێپێـی گەورەیـی ئەو دەوڵەتە(١٣)، ئەو عەقڵیەتە، توانای تێگەیشتنی ڕژێمی هەرەمـی وڵاتـان و بەڵگەی لە نـاوچوونی ڕژێمەکـانی هەبـوو(١٤)، نزیکبـوونەوەی نـاوخۆی و دەرەکـی، شێوازە داپڵۆسینەرەکەی کە بەرهەمهاتبوو لە جۆرەکانی حوکمی پیادەکراو لە وڵاتە ئیسلامیەکان بەپێی جۆرەکانی میللەت و جیاوازی کۆمەڵگاکان، هەروەها ڕۆڵـی پێکهاتەکـانی لە غەیـرە عەرەب بە جیـاوازی پلەوپایەیـان و توانایـان لە بەڕێوەبردنی دام و دەزگاکانی دەوڵەت و دامەزراوەکانیدا، بەتایبەتیش پێکهاتە تورکە پاشایەکەی دەوڵەتی عوسمانی، بەتایبەتی ڕۆڵـی بیانی لە پەیوەندیکردن بە پێکهاتەی بیانی لە ئەوروپای مەسیحی و لە ئیسپانیەکان و پەرتوگالیەکان و فەرەنسی و ئیتالیەکان و ئەڵمان و ئینگلیز، بۆ دامەزراندنی بنەمـایەکی سیاسـی تێهەڵکـــێش و ئـــاڵۆز کە دڵنیـــانەبوو لە ڕووی تیـــۆرییەوە، بە ڕژێمێکـــی پێغەمبەرانەی ڕاشـدی کە ڕازاوەبوو بە هەڵسوکەوتکردنی پێشینان لە حـوکمی شـەرعیدا، یان بە هەنگاو بە هەنگاوی ماوەی دوای ئەو سـەردەمە نمونەییە، کە ڕازێندراوەبوو بە دادوەری کە بنـاغەی ئـاوەدانی و دورکەوتنەوە لە زۆرداری، کە دەبێتە هۆی لەناوچوونی ئاوەدانی.(١٥)

ئەوە ئەو تێگەیشـتنە گشـتییەبوو کە ئاڕاسـتەی بیـری چاکسـازی دەکـات و ئەمـــانە گوزارشـــت لە ژیـــنگە ڕۆشـــنبیرییە عەرەبـــی و ئیســـلامیەکە دەکەن کە ڕۆحـی چاکسـازی بەرجەسـتە بکەن، کە لەسـەر ڕێچکەی (ئیبن تەیمیە و ئبن خەلـــدون)(١٦) بەردەوامیـــان هەبـــوو، کە بە هەردووکیـــان دوو جەمســـەری بـــزووتنەوە چاکســـازییەکەیان بەلایەنـــی پەروەردە و کـــۆمەلایەتی و سیاســـی پێکهێنـــابوو، لە یەمەنەوە بەرەو ئاســـیا لە ڕۆژهەڵات، بـــزووتنەوەی وەهـــابی جوڵانەوەکەی لە دەوروپشتی حیجازەوە بەرەو ئەفریقا لە ڕۆژهەڵات، دوور لە بێئاگـایی لەو شـالاوە داگیرکارییەی دەرەوە لە ڕێگەی هێرشـەکەی ناپلیۆن بـۆ سەر میسر و سودان، گرێدراو بە چڵێسی ڕۆژئاوای مەسیحی بۆ سەر لاشـەی پیاوە نەخۆشەکە (جێنشینی عوسمانی) لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئـاواوە. هەرچەندە ئەو جوڵانەوە ناوخۆییە وا ناوزەدکراوە بە ناوی عەرەب و موسڵمانانی غەیرە عەرەبـیەوە، کە لە پـایتەختی جۆراوجـۆر و بنەمـاڵەی فەرمـانڕەوای هـۆز و

خێڵەکانەوە بەرەو دێهات و شوێنە دوورەکان پەلی هاویشت و بڵاوبووەوە، ئەو جۆرە هەماهەنگیەی نێوان پێکهاتە عەرەبی و غەیرە عەرەبیەکان، ڕووبەڕووی جۆرێک لە بەرپەرچدانەوە و یەکتر قبوڵنەکردن بوونەوە، لەوانەش، (هەڵوێستی زانایانی تونس لە بەرامبەر جوڵانەوەی وەهابی و هەڵوێستی هیندییە سیخەکان دژی جوڵانەوەی دەهلەوییەکان)، هەروەها کاریگەری جوڵانەوەی دەرەکی دابڕاونەبوو لە داواکارییەکانی کەمە نەتەوایەتیە بیانیەکان و تیرەو تایەفە مەسیحیە عەرەبەکان.

بۆیە زۆر سروشتی بوو کە ئەم جۆرە ململانێ ناوخۆییانە ببێتە هاندەرێک بۆ جوڵانەوە چاکسازییە بنەڕەتیەکە لە بەرامبەر جوڵانەوە بیانیە دەرەکیەکە و بە هەردووکیان جوڵانەوەیەکی دوو لایەنە بەرەو جوڵانەوە دەرەکیەکە ئاڕاستە بکەن و لە داهاتوودا و لە قۆناغی چوارەمدا، لە بەشی یەکەم، واتا سەدەی سیانزە و چواردەی کۆچی، دەبنە جوڵانەوەیەک پێکەوە ژیانی هەردوو جوڵانەوەکە لە ڕووی (کار و کاردانەوە و لایەنی سەلەفیەت بەهەموو جۆرەکانیەوە، لایەنی عەلمانیش بە هەموو بوارەکانیەوە، بەرەو سەدەی پانزەیەمی کۆچی، تا ڕادەیەک سڕینەوە و ورد و خاشکردنی پارچەکان و ڕاستکردنەوەو تێهەڵکێشبوونی باباتەکانی ڕێگا ئاڵۆزەکان. جۆرەکانی جوڵانەوەکە کاریگەری هەبوو لە سەر کرانەوەی ناوخۆیی و پەیوەندیان بەرەو زیاتر کرانەوە بەڕووی لایەنە دەرەکیەکەشدا، کاریگەری هەبوو لەسەر تێڕوانینی نووسەرانی چاکسازی هەردوو سەدەی سیانزە و چواردەیەمی کۆچی، لەوانەش: (تەهتاوی، خەیرەدین تونسی، جەمالەدین ئەفغانی، محەمەد عەبدە، قاسم ئەمین، کەواکیبی، عەبدوڵڵا نەدیم، محەمەد تاهیر ئیبن عاشور، تاهیر حەداد). لەگەڵ ڕۆڵی عەرەبە مەسیحیەکانی شام و میسر، لەوانەش (ئال یازجی، ئال بستانی، ئەحمەد فارس شدیاق، شبلی شمیل، ئال عەریز) کە ڕۆڵیان هەبوو لە دەرخستنی عەلمانیەتی لیبراڵی و نیشتمانپەروەری لە سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی سیانزەی کۆچی، چونکە لەو ساتەوەختەدا سنوور و بوارەکانی بزووتنەوەی چاکسازی فراوانتربوو بەرەو ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا لە سەرەتاوە، کاری جوڵانەوە، هاوبەشبوو لە نێوان هەموو پێکهاتە عەرەبی و غەیرە عەرەبیەکاندا و هەماهەنگی و هاوبەشیان لە پێناو بنیاتنانی فیکری چاکسازی لە ڕووی کۆمەڵایەتی و پەروەردەیی و

سیاسییەوە زیندووبوو، هەرچەندە ئەمەش بێ کەموکوڕی نەبوو لە ڕووی ئاستی بە ئەنجام گەیاندنیەوە، ناکرێت نکوڵی لەوە بکرێت کە فیکری چاکسازی ئابووری چانسێکی کەمی هەبوو، بیرۆکەی زاڵی ئەو ماوەیە زیاتر زیندووڕاگرتنی هێزی ڕۆحی و هێزی ماددی بوو، نەوەک ڕوانینێکی چاکسازی دامەزراوەیی و پەیامی کۆمەڵایەتی و مافی مرۆڤ بێت، کە ئەمەیان زیاتر داواکاری، بەشی دووەمی بەشی چوارەمی ئەو سەردەمەبوو کە ئێستا خۆمان لە سەرەتاکانیدا دەژین.

ئەمانە ئەو یاسا و بنەما گشتیە جێگیرە پیادە کراوانە بوون لە جوڵانەوەی چاکسازی ئۆمەتی ئیسلامی کە دامەزران بۆ پەیوەندی و پێگەیاندنی کاری ئیجتیهاد و کۆشش و بەشداری لە چاکسازی و ئاوەدانی و گرێدانی ئەزموونەکان لە نێوان پەیوەندییە مێژوویی و ڕۆشنبیری و شارستانی، بەرەو شارستانیەتە عەرەبی و ئیسلامیە دەوڵەمەندەکە لە ڕووی شارستانیەتەوە، بۆ یەکگرتن و هەماهەنگی لە ڕووی بەرژەوەندییە گشتیەکانی ماددی و مەعنەوی نێوان هەموو گەلانی ئەنجامدەری ئەو نموونە شارستانیە مێژووییە لە جیهاندا.

ئەوە ئاشتەواییەکی مێژووی و کردارییە لە نێوان عەرەب و کورد و بەربەر و فارس و تورک و موسڵمانانی هیند و ئاسیا و ئەفریقا، لەلایەکەوە لە نیوان عەرەبی موسڵمان و مەسیحی لەلایەکی ترەوە لە ڕێی یەکتر تەواوکردنی نێوان کۆمەڵە هەرێمییەکاندا بە ڕووی ئابووری و دارایی و پەروەردەیی و کۆمەڵایەتی و سیاسییەوە، پلەبەپلە بەپێی نەوە یەک لە دوای یەکەکان، بە ئومێدی ئەوەی جارێکی تر شوێنی جێنشینی خۆی بەدەست بێنێتەوە، میللەت ڕۆڵی هەبێت لە پتەوکردنی شارستانیەتی مرۆڤایەتی، بۆ گەیاندنی بوونی مرۆڤ بە ئاستێکی باڵاو ڕەوشتە جێگیرە ماددی و ڕۆحیەکان و بۆ گرێدانی ڕابوردوو بە ئێستا و داهاتووەوە.

هەرچەندی کە ئەو گۆڕانکارییە فیکری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابوورییە سنووردارەی ئۆمەتی ئیسلامی و ڕێچکە ڕابوونیەکەی پەیوەستە بە هۆکارە ناوخۆی و دەرەکی و ماددی و مەعنەوییەکانەوە، کە سەریان تێکردبوو لە هەموو لایەکەوە لە ڕووی ڕووخسار و ناوەڕۆکەوە، کە پاڵدرابوون بە پێکهاتەی جیاواز لە هەموو ڕەگەز و توخمێک، بەجیاوازی لە

تێڕوانینی فیکری و سەرچاوەکانی لە ناوخۆ و دەرەوەی دەوڵەتی ئیسلامی و فراوانبوونی سنوورەکەی، کە ئەمانە هەمووی کاریگەری هەبوو لەسەر ئەنجامی کارەکان و سروشتی پەیوەندی نێوان تاک و کۆمەڵگەکەی و گرووپە ئاینییەکەی و گەشە پەروەردەییەکەی، لەلایەک، بەتایبەتمەندی پێکهاتە کۆمەڵایەتیەکەی و پلە و داواکاری و ئەرکەکانی لەلایەکی ترەوە، بە ئاستی دەوڵەتی فەرمانڕەوا و لێهاتوویی ئەوانەی کە لە دەسەڵاتدا بوون بە ڕێگەی دامەزراوەکانی لە بەڕێوەبردنی کارەکانیدا و پلەبەندی ئامانجەکانی لە ڕوویەکی ترەوە.

بۆیە پێویستبوو بیربکرێتەوە لە بنەماکانی دامەزراندن و بنەماکانی گۆڕانکاری لە ڕووی جولانەوەی ناوخۆییەوە، هەروەها جولانەوەی، ناوخۆی، دەرەکیەوە و جولانەوەی دەرەکی ـ ناوخۆییەوە، یان جولانەوەی ـ دەرەکی ـ دەرەکییەوە، بۆ تێگەیشتن لە یاسا بنەڕەتی و لاوەکیەکان، گشتی و تایبەتەکان، کە توانای جولانی گۆڕانکارییە جێگیر و هەنوکەییەکانی هەبوو بەسەر لاسایی پەیوەندییەکانی نێوان تاک و کۆمەڵگە و دەوڵەتدا، یارمەتیدەربوو بۆ ئاڕاستەکردنی چارەنووسی ئۆمەتی موسڵمان و توانای کردەیی و هەڵبژاردنی یاسایەک بۆ پاراستنی بواری ماددی و مەعنەویەکەی.

ئەمەش بەدی نایەت هەتاکو مرۆڤ ئازادی ئیجتیهاد بەدەست نەهێنێت و ڕزگار نەبێت لە هەموو شێوازێکی کۆیلایەتی و چەوساندنەوە و ئاوەدانی مرۆیی و ئازادکردنی عەقڵی لە بنپەرستین بەرجەستەکردنی نمونەیەکی بەرزی ناوخۆیی و دەرەکی بۆ بەدیهێنانی بەرگریەکی مادی و مەعنەوی و گەشەی ئاوەدانی مرۆیی و شارستانیەت و کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی بە تاک و بە کۆ، بۆ بەدیهێنانی فەرمانی خودا، بۆ ئاوەدانکرنەوەی سەرزەوی و دابەشکردنی ئەرک و پێویستی و ماف، پێویستیەکان بە گوێرەی تایبەتمەندیان، بۆ ئەوەی بنەمای دەوڵەتی نوێ دەرکەوێ لەگەڵ شۆڕشی فەرەنسی لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەیەمی زاینیی و لە دوای ئاڵۆزییەکانی کۆمەڵگەی مرۆیی، هەروەک (جان جاک روسۆ) ئاماژەی پێکردووە لە کتێبی: (العقد الإجتماعي)[١٦]دا.

سەرچاوەکان:

١ ـ الدريسي، فرحات، خارطة جغرافية الثقافة العربية الإسلامية: قواعد التكوين وقواعد التحويل، تونس: قيد الطبع، ٢٠٠٨م.

٢ ـ ابن خلدون، عبدالرحمن، المقدمة، تونس، الدار العربية للكتاب، ١٩٨٩م، بەشی شەشەم لە کتێبی یەکەم، لە زانست و بەشەکانی و ڕێگاکانی.

٣ ـ خليفة، حاجي، كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، مكة المكرمة، دار الفكر، د. ت، قائمة في ذيول كشف الظنون في طبعاته العديدة، مج١، المقدمة.

٤ ـ الدهلوي، شاه ولي الدين، الإنصاف في بيان أسباب الإختلاف بين الفقهاء والمجتهدين، تحقيق: عبد الفتاح أبو غدة، بيروت: دار النفائس، ط٢، ١٣٩٨ك/١٩٨٧ز، المقدمة، ص١٤.

٥ ـ الشوكاني، محمد بن علي، القول المفيد في أدلة الإجتهاد والتقليد، تحقيق: عبدالناصر عبد الخالق، الكويت، دار القلم، ١٩٧٦م، ص١٨.

٦ ـ الدريسي، خارطة جغرافية الثقافة العربية الإسلامية: قواعد التكوين وقواعد التحويل، مرجع سابق.

٧ ـ الدريسي، فرحات. مواطن نزاع بين البينة الدينية والحجة العلمية والبرهان الفلسفي، لەگەڵیا. پێداچوونەوە بۆ تێگەیشتن لە ڕۆشنبیری عەرەبی ئیسلامی، تونس، ١٤١٩هـ/١٩٩٩م.

٨ ـ المرزوقي، أبو يعرب. إصلاح العقل في الفلسفة العربية (من واقعية أرسطو و أفلاطون الى اسمية ابن تيمية وابن خلدون)، بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، ط١. ١٤١٤هـ/ ١٩٩٤م، انظر أيضاً:

ـ المرزوقي، أبو يعرب. وحدة الفكرين الديني والفلسفي، دمشق، بيروت، دار الفكر، ١٤١٦هـ/ ٢٠٠١م.

٩ ـ المرزوقي، إصلاح العقل في الفلسفة العربية، مرجع سابق، انظر أيضاً:

ـ ابن خلدون، المقدمة، مرجع سابق.

١٠ ـ ابن خلدون، المقدمة، مرجع سابق، بەشی سێیەم: لە وڵات و موڵک و خەلافەت و پایە سوڵتانیەکان.

١١ ـ ابـن الأزرق الأندلسـي. بـدائع السـلك فـي طبـائع الملـك، تحقيـق: علـي سـامي النشار، وزارة الإعلام، العراق، ١٩٧٨م، ج١، ص٢١٩.

١٢ ـ ابن خلدون، المقدمة، مرجع سابق، الباب الثالث: في الدول والملك والخلافة والمراتب السلطانية أ/ ٢٠٣ـ بەشەكان: پاشای ڕاستەقینە و بەشەكانی أ/٢٤٠ـ لە واتای خیلافەت و ئیمامەتدا أ/ ٢٤٣ ـ لە كودەتای خیلافەت بۆ پاشا أ/٢٥٦ ـ لە پلانی ئاینیی خیلافەت أ/ ٢٧٣ـ لە جیاوازی نێوان پلەكانی شمشێر و قەڵەم أ/ ٣١٥.

١٣ ـ المرجع السابق، بەشەكانی: هۆكارەكانی دروستبوونی پاشایەتی بەهۆی هۆز و دەمارگیرییەوە. أ/ ٢٠٣ لە بارەی ئەهلی نیصاب و پاشایەتی و دەوڵەتێكی دوور لە دەمـارگیری أ/٢٠٦ ـ لە بـارەی دەوڵەت بەگشـتی دەستبەسـەراگرتنی پاشـایەتی سەرچاوەی ئاین، أ / ٢٠٧ـ لە بانگەوازی ئاینیی لە دەوڵەتدا و بنەڕەتی هێز لە هێزی دەمارگیری. أ/٢٠٧ـ لەبارەی بانگەوازی ئایینی لە دەوڵەتدا و بنەڕەتی هیز لە هێزی دەمـارگیری. أ/٢٠٧ـ لە بـارەی گەورەیـی دەوڵەت و فراوانـی ڕژێـمەكەی و تەمەنـی، پەیوەستە بەوانەی كەم یا زۆر كاری بۆ دەكەن. أ/٢١٣ـ لە بارەی فراوانی سیستـەمی دەوڵەت أ/٣٦٠ـ دەربارەی دروستبوون و تازەبوونەوەی دەوڵەت. أ/٣٦٢ـ .

ـ عەقڵیەتی تێگەیشتن لە كۆسپەكانی ڕێی بەردەوامبوونی دەوڵەت و دەستەڵات، انظر:

ـ المرجع السابق، بەشەكان: دەربـارەی زۆر شـوێن و جێگـای نەتوانراوە دەوڵەتـی تێدا دامەزرێت. أ/ ٢١٤ـ لە بارەی دەركەوتنی خـاوەنی دەوڵەت بەسـەر قەومەكەیدا و بەشێوەی جێگرەوە و دروستكراو، أ/٢٣٥ـ لە بارەی هەڵبەستراوەكانی وڵاتان أ/٢٣٦.

١٤ ـ المرجع السابق، بەشەكان: یەكێك لە لەمپەرەكانی پاشا، ڕۆچوون لە حەز و ئارەزووەكـان و باوەشـكردن بە دنیـادا، أ/ ١٨٧ـ یەكێكیتـر لە كێشـەكانی پاشـایەتی، پشتكردنە قەومی خۆی و گرنگیدان بە بێگانە. أ/ ١٨٧ـ میللەت ئەگەر زاڵ بـوو بەسـەر چواردەوریدا، تیـاچوونی نـزیكە. أ/ ١٩٦ـ دابەش بـوونی دەوڵەتێك بـۆ دوان. أ/ ٣٥٤ـ چۆنیەتی كێشەی دەوڵەتان. أ/٣٥٧.

ـ هەرچەنـدە تێـڕوانینە هـزریەكە و عەقڵـیەتە كـارپێكراوەكە، پەیوەسـت بێـت بە سیستەمێكی یەك لەدوای یەكی ڕێگا و پلانەكەی بگەڕێتەوە بۆ سەرەتا، بۆ وەرگرتنی ئامۆژگاری. انظر:

ـ المرجع السابق، بەشەکانی: هەموو وڵاتێک بەشێکی لە موڵک هەیە کە زیاد نیە لە خۆی. أ/٢١١ـ دەوڵەتان تەمەنێکی دیارییکراویان هەیە وەکو مرۆڤەکان. أ/٢٢١ـ لە قۆناغەکانی دەوڵەت، أ/٢٧٧.

١٥ ـ ابن خلدون، المقدمة، مرجع سابق، أ/٣٤٨.

١٦ ـ ابن تيميه، أحمد بن عبد الحليم، الرسالة التدمرية في التوحيد الأسماء والصفات والقضاء والقدر، تحقيق: محمد بن عودة السعودي، السعودية مكتبة العبيكان، ط٦، ٢٠٠٠، انظر:

ـ ابن خلدون، المقدمة، مرجع سابق.

ـ المرزوقي، أبو يعرب. فەلسەفەی ئاین لە تێڕوانینی فیکری ئیسلامیەوە، بیروت: دار الهادي، ط١، ٢٠٠٦م، انظر:

ـ آفاق النهضة العربية ومستقبل الإنسان في مهب العولمة، دار الطليعة، ط١، ١٩٩٩م.

ـ استلهام إبن خلدون والفكر الإجتهادي، منتدى الفكر العربي، عمان، ٢٠٠٧م، ط١.

١٧ ـ ئیبن خەلدون، پێشەکی یەکەم لە وڵاتانی جیهان و جیاوازی نەوەکان و قسەکردن لەسەر کۆی ڕەچەڵەکیان لە بەشی یەکەم لە کەرتی دووەم لە مێژووەکەی (العبر) بیروت، ١٩٨٣م.

١٨ ـ تەماشای مونتسکیو لە: ڕۆحی یاساکان – إعلان حقوق الإنسان والمواطن سنة ١٧٨٩.

دەروازەی یەکەم: ناوداران

پێشەکی دەروازەی یەکەم

ئەم بەشە پێکهاتووە لە چواردە بەش، بەکۆی گشتی باس لە چواردە نووسەر دەکات کە ناوبانگیان هەبوو لە نێوان سەدەکانی ١٠ک/١٦ز - ١٢ک/١٨ز، ئێمە نالێین کە توانیومانە مافی تەواوی ئەو نووسەرانەمان داوە کە ناوبانگیان بەدرێژایی جیهانی ئیسلامی هەبووە لەو سەردەمانەدا، ئەوانە زۆر لەوە زیاترن بتوانرێت لە دووتوێی کتێبێکدا باسیان لێوەبکرێت، بەڵام هیوادارین کە بەردی بناغەمان دانابێت بۆ ئەوانەی دواتر لێکۆڵینەوە لەسەر نووسەرانی دیکەو بەرهەمە فیکرییەکانیان دەکەن.

بەشی یەکەم دەربارەی گەڕیدەی عەرەبی شەهابەدین ئەحمەد کوڕی ماجد (لە ساڵی ٩١٤ک/١٥٠٨ز کۆچی دوایی کردووە)، ڕۆڵی لە بەرەوپێشبردنی زانستە دەریاییەکاندا هەبووە، ئاماژە بە نووسینەکانی و نامە پەیوەندیدارەکانی بە زانستی کەشتی و ئەو زانیارییانەی کە دەربارەی نهێنی کەشتیوانییە لە زەریای هیندی و ڕامکردنی بای وەرزی لە گەشتی کەشتیەکاندا، چونکە ساڵانێکی زۆر ئەم بابەتە وەک نهێنییەکی پارێزراو لای عەرەبەکانی کەنداو شاراوەبوو، هەتاکو هاتنی پورتوگالیەکان و دۆزینەوەی ڕێگای (رأس الرجاء الصالح).

بەشی دووەم تایبەتە بە باسکردنی شاعیرە سۆفیەکە عائیشە باعونیە (لە ساڵی ٩٢٢ک کۆچی دوایی کردووە) و ناساندنی گرنگترین بەرهەمە نووسراو و بڵاوکراوەکانی، ڕۆڵی لە بەرەوپێشچوونی زانستەکانی تەسەوف و ڕێبازی لە سۆفیگەری و شیعرەکانی و پیاهەڵدانەکانی بەسەر پێغەمبەردا (درودی خوای لەسەر).

بەشی سێیەم باسی لە زانا و مێژوونووس ئەبا بەکر سیووتی کردووە (لە ساڵی ٩١١ک/١٥٣٣ز کۆچی دوایی کردووە)، ڕۆڵە زانستیەکەی لە بواری فیقهە، زانستەکانی قورئان و فەرموودە و زمانی عەرەبی و مێژوودا، ڕۆڵی لە جوڵانەوەی زانستیی لە سەردەمەکەیدا و خەسڵەت و کەسایەتییە فەرهەنگییەکەی و کاریگەری لەسەر زانایانی دوای خۆی، گرنگترین بەرهەمی فیکری لە زانستی زمانی عەرەبی و نەحو لە ڕێگەی هەردوو کتێبەکەی بەناوی (المزهر في علوم اللغة العربية، وهمع الهوامع).

بەشی چوارەمیش تایبەتکراوە بە ناسینی ئیبن کەمال پاشا (لە ساڵی ٩٤٠ک/١٥٣٤ز کۆچی دوایی کردووە)، کە بە شێخی ئیسلام لە دەوڵەتی عوسمانیدا ناسراوە و زانیاری لەبارەی دامەزراوەی شێخی ئیسلام و ناسینی نووسینەکانی کە ڕۆڵێکی گرنگیان گێڕا لە بەرەوپێشتبردنی مەزهەبی حەنەفی لە دەوڵەتی عوسمانیدا.

بەشی پێنجەمیش دەربارەی زانای دیمەشقی ئیبن تۆلۆن ساڵحیە (لە ساڵی ٩٥٣ک/ ١٥٤٦ز کۆچی دوایی کردووە) و نووسینەکانی لە بوارە زانستە جیاجیاکاندا و نووسینەکانی لەسەر گۆڕانکاریە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتیەکانە، کە هاوکاتبوون لەگەڵ ئەو قۆناغی گواستنەوەیەی کە وڵاتی شام پێیدا تێپەڕی لە کۆتاییەکانی سەردەمی مەملوکی و سەرەتاکانی چەرخی عوسمانی.

بەشی شەش تایبەتکرابوو بە زانای تورکی (تاش کوبری زادە)، (لە ساڵی ٩٦٢ک کۆچی دوایی کردووە)، باسکردن لە بەشدارییە ڕوون و ئاشکراکەی لە ژیانی زانستی دەوڵەتی عوسمانی لە سەدەی دەیەمی کۆچی و گرنگی

پەڕتووکەکەی، بە ناوی (مفتاح السعادة ومصباح السيادة)، لە بواری پۆلێنکردنی زانست لە شارستانیەتی ئیسلامیدا.

بەشی حەوتەمیش دەربارەی زانای هیندی (سەرهەندی)ە، (لە ساڵی ١٠٣٤ک/١٦٢٤ز کۆچی دوایی کردووە)، ناوەڕۆکی فیکری چاکسازیی ئەو زانایە و کاریگەریی لەسەر بزووتنەوەی چاکسازیی و پارێزگاری لە بوونی ئیسلامی لە نیمچە کیشوەری هیندی خستۆتەڕوو، لە ڕێگای بەگژاچوونەوەی ئەفسانە و لادانی ئاینیی و هەوڵەکانی لە بۆ چاکسازیی لە بواری سۆفیگەرایی و پاککردنەوەی لە فیکری بێباوەڕی کە دزەی کردبووە ناو ئەو بوارەوە.

لە بەشی هەشتەمدا تیشک خراوەتە سەر زانای شیعی (محەمەد باقر داماد ئوستورئابادی) (لە ساڵی ١٠٤١ک/ ١٦٣١ز کۆچی دوایی کردووە) و ڕۆڵێکی باشی گێڕاوە لە پێشکەوتنی فیکری شیعە و فەلسەفەی ئیسلامی لە ئێراندا.

بەشی نۆیەم تایبەتە بە زانای هیندی (محەمەد عەلی فاروقی تەهانەوی) (لە ساڵی ١١٥٨ک لە ژیاندا بووە) و باس لە نووسینەکانی و دەستکەوتە فیکرییەکانی و بەتایبەتیش پەڕتووکەکەی بەناوی (كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم)ە، کە تایبەت بوو بە بانگەوازی چاکسازیی لەپێناو چاکسازیی لە زانستە ئیسلامیەکاندا و نوێکردنەوەی فیکری ئیسلامی و پێداگری لەسەر گرنگی زانست لە پێشخستنی شارستانیەتی ئیسلامیدا.

بەشی دەیەم هەڵوێستەی کردووە لەسەر شێخ (عەبدولغەنی نابلووسی)، (لە ساڵی ١٠٥٠ک – ١١٤٣ک/ ١٦٤١ – ١٧٣١ز کۆچی دوای کردووە)، باس لە ڕۆڵی ئەم چاکەخوازە دەکات لە وڵاتی شام، لە سەردەمی کەوتنی دەوڵەتی عوسمانیدا ژیاوە، بۆیە ڕۆڵی سەرکردەی ڕابوونی چاکسازی لەو سەردەمەدا لە وڵاتی شام هەبووە.

بەشی یانزەیەم دەربارەی ژیانی زانا (ئیبراهیم متفرقة) و هەوڵە چاکسازییەکانی لە دەوڵەتی عوسمانیدا، لە پێشەوایانی ئەوانەبووە کە دەرکیان بە گرنگی کرانەوە بە ڕووی هەستانەوەی ئەوروپا و توانی یەکەم چاپخانەی ئیسلامی لە ئەستەنبوڵی پایتەختی خەلافەتی عوسمانی دابمەزرێنێت، هەروەها نمایشی نووسینەکانی کراوە، لە پێش هەمووشیانەوە، پەڕتووکی (أصول الحكم

لنظام الأمم)، كە تیایدا بۆچوونە چاکسازییەکانی نووسیوە و جەختی کردۆتەوە لەسەر گرنگیدان بە چاککردنی دامەزراوە سەربازییەکان لە دەوڵەتی عوسمانیدا.

بەشی دوانزەیەم تایبەتە بە زانای بەغدادی (عەبدوڵڵا سویدی) (لە ساڵی ١١٧٤ک/ ١٧٦٠ز کۆچی دوایی کردووە) و باس لە هەوڵە چاکسازی و تێڕوانینە ئابوورییەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی و بوارەکانی فێرکردن و بەشداری لە کۆنگرەی نزیککراوەی مەزهەبی سوننی و شیعی، کە نادرشا لە ساڵی (١١٥٦ک) بانگەوازی بۆ کردبوو.

بەشی سیانزەیەم تایبەتە بە ناساندنی گەڕیدەی تورکی (ئەولیا چەلەبی)، (لە نزیک ساڵی ١٦٨٤ک کۆچی دوایی کردووە) و باس لە گرنگی پەڕتووکی (سیاحەتنامە) لە پێشکەشکردنی وێنەیەکی نوێی واقیعی ژیانی وڵاتانی ئیسلامی، کە سەردانی کردبوون لە سەدەی حەڤدەیەم و بارودۆخی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و پێناسەی گەلێک لە وڵاتانی ئەوروپایش تێدا کردووە.

لە کۆتایی ئەم بەشەدا بە ناساندنی (الشوکاني) و ژیان و بەرهەم و فیکرە چاکسازییەکانی و لە پێش هەمووشیانەوە باسی ئیجتیهاد و زەمکردنی لاسایی و دژایەتی دەمارگیری مەزهەبی و بەرەنگاری سۆفیەت و بانگەواز بۆ فەرمانکردن بە چاکە و ڕێگری کردن لە خراپە و بۆچوونی لە بەرامبەر دەوڵەتی عوسمانی و هێرشی فەرەنسیەکان بۆ میسر و وڵاتانی شام.

بەشی یەکەم:
شەهابەدین ئەحمەد بن ماجد ڕۆڵ و کاریگەریی لەسەر پێشکەوتنی کەشتیوانیدا - (٨٣٥ -٩١٤ك/١٤٣٢ . ١٥٠٨ز)

عەلیان جالودی
مامۆستای مێژووی ئیسلامی بەشدار
زانکۆی ئال بەیت، ئوردون
amaniunit@aabu.edu.jo

پێشەکی:

(ئیبن ماجد) کە لە (نزیکی ٩١٤ك/١٥٠٨ز کۆچی دوایی کردووە)، بە یەکێک لە پێشەوایانی جوگرافیای کەشتیوانی لە سەدەی نۆیەم و سەرەتاکانی سەدەی دەیەمی کۆچی هەژمار دەکرێت، یەکێکە لە زانا مەزنەکان کە بە چاوی گرنگییەوە لەلایەن لێکۆڵەرە عەرەب و ڕۆژهەڵاتناسەکانەوە لێی دەڕوانرێت، لەبەر ئەم هۆکارانەی خوارەوە:

* بەشدارییەکی پێشوەختەی لە نووسین لە بواری زانستی دەریاوانی و کەشتیوانی کە ژمارەیان زیاترە لە (٣٠) بەرهەم بە شێوەی شیعر و پەخشان.

* ڕۆڵی لە ڕێنمونیکردنی کەشتیوانی پورتوگالی (فاسکو دی گاما) بۆ ڕێگای هیند، ئەمەش زۆرێک لە نووسەرانی عەرەب قسە و باسیان لەسەر کردووە لە نێوان هێرشکەر و بەرگریکار، تیایدابووە کە سەرکۆنەی ئەو کارەی کردووە، یان بە کارێکی باشیان زانیوە.

* ڕۆڵی لە بەرەوپێشبردنی زانستی کەشتیوانی دەریایی، کە ژمارەیەک لە ڕۆژهەڵاتناسەکانی وەکو ڕۆژهەڵاتناسی فەرەنسی جبرییل فران (Gabriel ferrand)[١]، دواتر ڕۆژهەڵاتناسی ڕووسی کراتشکۆفسکی (Kratchkoviski)[٢]،

قوتابیەکەی شوموفسکی (Shomoviski)[٣] و کەمێکی کەمیش لە عەرەبەکانی وەک (ئەنوەر عەبدولعەلیم)[٤] و (حەسەن شەهاب)[٥]، ئاماژەیان بە ناوی کردووە، هەرچەندە زۆرینەی ئەو نووسینانەی لە بارەی ئیبن ماجدەوە نووسراون بە عەرەبی، یان لەبارەی پەیوەندیەکەیەوە بووە بە (دی گاما)، یان لە بارەی ڕەچەڵەکی ئیبن ماجدەوە بووە، کە ئایا خەڵکی (نەجد) یان (عەمان) یان (ئیمارات) (جەلفار) (رأس الخیمة) یان خەڵکی (یەمەن)ە.[٦]

بۆیە هەوڵدەدەین لەم بەشەدا خۆمان بە دووربگرین لە قسەکردن لەبارەی (ئیبن ماجد)، بەڵکو تیشک دەخەینە سەر هێڵە گشتیەکانی نووسینەکانی لەبارەی ڕێنمونیکردنی کەشتیوانی پورتوگالی (دی گاما) و ڕۆڵ و کاریگەری لە بەرەوپێشبردنی کەشتیوانی دەریایدا، لە ڕوانگەی پەڕتووکەکەی (کتاب القواعد في أصول علم البحر والقواعد) و چەند نووسینێکی دیکە.

یەکەم ژیانی:

لە سییەکانی سەدەی نۆیەمی کۆچی، (لە دەوروبەری ٨٣٥ک/١٤٣٢ز) لە (جلّفار) (رأس الخیمةی ئێستا) لە کەناری ڕۆژئاوای کەنداوی عومان لەدایکبووە، بەرهەمەکانی بەگشتی لە نێوان (٨٦٦ – ٩٠٦ک/١٤٦٢ – ١٥٠٠ – ١٥٠١ز) نووسیووە، ناوەکەی بەم شێوەیە ئاماژەی پێکراوە لە بەرهەمەکانیدا: (شهاب الدنیا والدین)، ئەحمەدی کوڕی ماجدی کوڕی محەمەدی کوڕی عەمری کوڕی فەزلی کوڕی دویکی کوڕی یوسف کوڕی حەسەنی کوڕی حوسەینی کوڕی ئەبی معەلەق سەعدی کوڕی ئەبی ڕەکائیب یان (ڕیکاب)ی نەجدییە.[٧]

(ئیبن ماجد) ترۆپکی چالاکی دەریاوانی خەڵکی کەنداوە، ئەو چالاکیەشی دەگەڕێتەوە بۆ ماوەیەکی زۆر لەمەوپێش[٨]، لەوانەیە گەورەترین دەستکەوتێک کە عەرەب بەدەستی هێنابێت لەم بوارەدا بەهۆی شارەزاییان لە هەردوو دیاریدەی: جوڵەی هەڵچوون و داچوونی دەریاکان و ئەوانەی کە پەیوەندیان بە شەپۆلە دەریاکانەوە هەیە، دووەمیشیان: سیستمی بای وەرزی (Moussons) و وەرزەکانی هەڵکردنی، کە بەهۆیەوە میراتێکی گرنگیان لە

هونەری کەشتیوانی تایبەت بە هاتنە ناوەوەی بەندەر لە کاتی بەرزبوونەوەی ئاستی ڕۆخی دەریاکان و دەرچوونیان لە ساتەوەختی نزمبوونەوەی ئاستی دەریادا، بۆیە چالاکی بازرگانی خۆیان بە درێژایی زەریای هیندی و دەریاکانی ڕۆژهەڵاتەوە توانیبوویان کۆنترۆڵی ئەو چالاکیە بگرنە دەست هەتا کۆتاییەکانی سەدەی پانزەیەمی زاینی، گەنجینەیەکی باشی شارەزاییان لە ڕووی پراکتیکییەوە دەستکەوتبوو لە بواری هونەری کەشتیوانی و زانستی دەریا و زانستی گەردووناسی و ڕێڕەوە ئاوییەکان و ئامێرەکانی کەشتیوانی و ئاڕاستە دەریاییەکان و ڕێنمونیکردنی کەشتی و بەندەر و دوورگەکان پەیدا کردووە.[٩]

زۆرێک لەو گەشتانە تۆمارکراون لە ڕێی کەسانێکی وەکو (ئەبو زەیدی سیرافی)، کە خەڵکی بەسرەیە، کە هەموو گەشتەکانی (سلێمانی تاجر)ی نێوان سیراف و کەنداوی عەرەبی و هیند و چین، لە سەدەی سێیەمی کۆچی/ نۆیەمی زاینی و کوڕانی (وەهەب) و گەشتەکانیان بۆ وڵاتی چین لە ساڵی (٢٥٧ک/٨٧٠ز).

تۆماری زۆرێک لە جوگرافیاناسان و مێژوونووسان، بەشێکی گرنگی ئەم میراتەیان بۆ پاراستووین و لە نێوانیاندا: (مەسعودی) (لە ساڵی ٣٥٦ک/٩٥٧ز کۆچی دوایی کردووە)، کە گەشتەکانی کوڕانی کەنداوی تۆمارکردووە بۆ وڵاتی چین و ڕۆژهەڵاتی ئەفریقا و خۆی هاوەڵی کردوون لە هەموو گەشتەکانیاندا، لە پاڵ تۆمارکردنی (مەقدیسی) (لە ساڵی ٣٨٠ک/٩٩٠ز کۆچی دوایی کردووە)[١٠]، ئەوانەش کە ئیبن ماجد تۆماری کردوون لە بارەی سێ لە گەورە کەشتیوانەکان و شارەزایانی زانستی کەشتیوانی و دەریا لە سەدەی شەشەمی کۆچی/ دوانزەیەمی زاینی، کە بریتین لە: (محەمەد بن شازان و سەهل بن ئابان و لەیس بن کەهلان) کە لەسەردەستی ئەمانە، بنەماکانی زانستی کەشتیوانی تەواوکراوە، هەتا هاتنی سەدەی نۆیەمی کۆچی، کاتێک ئەم چالاکیە گەیشتە لوتکەی گەشەکردنی لەسەردەستی (ئیبن ماجدی نەجدی و سلیمان مهری)، کە نووسینەکانیان بە یەکێک لە کۆنترین بەڵگەی نووسراو لەبارەی کەشتیوانی دەریاکانی ڕۆژئاوای نێوان کەناری ڕۆژهەڵاتی ئەفریقا و

وڵاتانی چین دادەنرێت، لە ڕوانگەی مێژووی زانستی کەشتیوانی و تیشک خستنەسەر ئەو پێشڕەوییەی کە عەرەب لەو بوارەدا پێیگەیشتبوو، کاریگەریش لەسەر هونەری کەشتیوانی ئەورووپی نوێ جێهێشتبو.[١١]

کەواتە (ئیبن ماجد) و (سلیمان مهری) (لە ساڵی ٩٦١ – ٩٦٢ک/ ١٥٥٣ – ١٥٥٤ز[١٢] کۆچی دوایی کردووە)، ئەو هەموو شارەزاییە کۆکراوەیان لە نووسینەکانیاندا تۆمار کردووە، بۆیە بە کۆنترین بەڵگەی نووسراو هەژمار دەکرێت کە نووسراوەتەوە ئەوە لەبارەی کەشتیوانی لە دەریاکانی باشور و نێوان کەناری ڕۆژهەڵاتی ئەفریقا و وڵاتانی چین، کاریگەری لەسەر زانستی کەشتیوانی و تیشک خستنەسەر ئاستی پێشکەوتنی عەرەب لە هونەری کەشتیوانی، کاریگەری سوودبنینی پورتوگالیەکان لە شارەزایی عەرەبەکان لەم بوارەدا[١٣]، نکۆڵی ناکرێت لە (ئیبن ماجد) کە کوڕی خێزانێک بوون کە باووباپیرانی وەک فێرکەر و کەشتیوان ڕۆڵیان بینیوە لە بەشداری ئەو میراتە کەڵەکەبووەیان، لەگەڵ شارەزایی و لێهاتوویی خۆی و زۆرجاریش نووسینەکانی پێش خۆی لەم بوارەدا ڕاست کردۆتەوە و جارێکیتر داڕشتۆتەوە، هەرچەندە ئێمە هیچ دەستنووسێکی پێش ئەم زانایەمان بەدەست نەگەیشتووە جگە لە (سلیمان مهری)، تا هەڵویستەیەکی لەسەر بکەین وەکو ئەوەی (ئیبن ماجد) کردوهویەتی.

دووەم: کاریگەریی ئیبن ماجد لەسەر کەشتیوانی:

ئەم زانایە کاریگەرییەکی گەورەی لەسەر کەشتیوانی عەرەبی جێهێشتووە، بەشداربووە لە وێناکردنەوەی ڕوخساری نوێی کەشتیوانی جیهانی، ڕۆڵی ئەم زانایە زۆر بە ڕوونی دیارە لە ئاڕاستەکردنی کەشتیوان (دی گاما)دا.

ئەم ئامۆژگارییەی (ئیبن ماجد) بۆ کەشتیوانی پورتوگالی (فاسکو دی گاما) کێشەی زۆرێک لە نووسەرە عەرەبەکان بووە و قسە و باسی زۆریان لەو بارەیەوە کردووە، دەتوانین بڵێین کە ئەو نووسینانە لەم بارەیەوە دوو ئاڕاستەی هەبووە:

یەکەم: نووسینەکانی ڕۆژهەڵاتناسەکان کە ویستوویانە دەمامکی دەموچاوی کەسایەتی (ئیبن ماجد) لابەرن و باس لە هاوکاری ئەو بکەن لەگەڵ (دی گاما). لە پێش هەمووشیانەوە نووسەری فەرەنسی (فران) و ڕووسیەکان: (کراتشوفسکی) و قوتابیەکەی (شوموفسکی). ئەم لێکۆڵینەوانە دامەزراندنێک دەکەن لە نێوان ئیبن ماجد و (دی گاما)دا، بەپێی نووسینی مێژوونووس (قوتبەدین نهروالی) (لە ساڵی ٩٩٠ک/١٥٨٢ز کۆچی دوایی کردووە) لە پەڕتووکەکەیدا بەناوی (البرق اليماني في الفتح العثماني)، کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی (١٥٧٧ز)، کە تیایدا ئاماژەی کردووە بە مامۆستا (كناكا أوكانكو) (Gannaqua Malemo) کە پاشای (مالندی) وەکو ڕێنمویکەرێک دەستبەکاربوو لای (دی گاما) بەهۆی ململانێی نێوان (گاما) و (ممبسە و کلوە) کە کوڕی (ئیبن ماجد)ە، کە خزمەتی پێشکەش کرد، یان بە زۆرداری ژێر فەرمانی (دی گاما)، یان لە ژێر کاریگەری مەی خواردنەوەدا، هەستا بە سەرپەرشتی کردنی کەشتیگەلی (دی گاما) لە (مالندی) بەرەو کەنارەکانی ڕۆژهەڵاتی ئەفریقا و کالیکوت لە کەناری خۆرئاوایی هیندستان لە ڕێڕەوی زەریای هیندییەوە.

دووەم: ئەو نووسینانەی کە نکۆڵی لە ڕۆڵی (ئیبن ماجد) دەکەن لە پێشکەشکردنی خزمەت بە پورتوگالیەکان، لە چەند ڕوانگەیەکەوە، لەوانە: دژایەتیەک هەیە لە گێرانەوەی (نەهروالی)، کە تاکەکەسە ئاماژەی بەناوی (ئیبن ماجد) کردبێت،[١٤] لەگەڵ گێڕانەوەی پورتوگالیەکان کە ئاماژەیان بە ناوی مامۆستا (کاناکا)، کە (وشەیەکی سنکسریتە مەبەست لێی ئەستێرەناسە)، گوایە ئەو مامۆستایە خەڵکی (کالیکوت) (کجرات)ە[١٥]. ئاماژەنەکراوە بە وشەی (کاناکا)، یان مامۆستا کە بە نازناوی (ئیبن ماجد) ناسراوە، هەروەها نەگونجانی ڕووداوی مەی خواردن لەگەڵ کەسایەتی (ئیبن ماجد)ی موسڵمان، لەگەڵ ئەوەی (فران) (G. Ferrand) و کراتشوفسکی گفتوگۆیان لەمبارەیەوە کرد، لەگەڵ جیاوازی ڕوانگەی هەر لایەکیان.

(فران) نکۆڵی لە ڕووداوی مەی خواردنەوەکە کردو پێیوابووە کە (ئیبن ماجد) یارمەتی (دی گاما)ی داوە لە بەرامبەر پارەیەکی زۆر[١٦]، بەڵام

(کراتشوفسکی) سەرلەبەری بابەتەکەی ڕەتکردۆتەوە و پێیوایە کە ئەوە دروستکراوی (نەهروالی)یە بۆ ئارامی ویژدانی و بێتاوانی کەشتیوانێکی موسڵمان، کە پێش بیباوەڕەکان کەوتبێت بۆ هیندستان، بۆ کەمکردنەوە لە دەسەڵاتی عەرەبەکان لە کەشتیوانی لە زەریای هیندییدا.[١٧]

هەندێک پێیانوایە کە گێڕانەوەی (نەهروالی) وەکو بنەما یەکەم مێژوونووسی موسڵمانە لەو سەردەمەدا کە ناوی ئیبن ماجدی هێناوە، لەکاتێکدا نووسینەکانی (سلیمان مەهری) کە لە ساڵی (٩٦١ یان ٩٦٢ک/١٥٥٣-١٥٥٤ز کۆچی دوایی کردووە)، پەڕتووکێکی نووسیوە لە ساڵی (٩١٧ک/١٥١١ز) واتە دوای گەیشتنی پورتوگالیەکان بە هیندستان بە سیانزە ساڵ، وەسفی پێشەوای دەریای عوسمانی (عەلی ریس شەلبی) (٩٥٩ک/١٥٥٢ز) کردووە لە پەڕتووکی (الإقنیانوغرافیة) زەریا، کە دوای ئیبن ماجد نووسراوە بە پەنجا ساڵ، هیچ ئاماژەیەکی بەو ڕووداوە نەداوە[١٨]. ناکرێت ڕووداوێکی لەو جۆرەیان پشتگوێخستبێ. ئیبن ماجد خۆی هیچ ئاماژەیەکی بە پورتوگالیەکان نەداوە لە پەڕتووکی (الأرجوزة السفالیة)، کە لە ساڵی (٩٠٦ک/١٥٠٠-١٥٠١ز) دایناوە، کە دواتر (شوموفسکی) بڵاویکردۆتەوە[١٩]. تەنانەت کاتێک ئاماژەیان بۆ دەکات، ئەگەر ڕاست بێت و ئەو خزمەتەی بە پورتوگالیەکان کراوە، چ ڕێگرییەک هەبووە کە باسی لێوە بکات، لە هیچ یەکێک لە هۆنراوەکانیشی ئاماژەی بە پورتوگالی و (میرانتی) (Almirante) کە نازناوی (دی گاما) یە نەکردووە، لە هۆنراوەکانی کە ساڵانی (٩٠١ – ٩٠٢ک/ ١٤٩٥ – ١٤٩٦ز) و (٩٠٦ک/ ١٥٠٠ – ١٥٠١ز)، کە ماوەی گەیشتنی (دی گاما)یە بۆ هیند، لە ڕەمەزانی ساڵی (٩٠٣ک/١٤٩٨ز)، ئیبن ماجد هیچ ئاماژەیەکی بە پورتوگالیەکان و (دی گاما) نەکردووە، چۆن دەکرێت کە ئەو ماوەی بیست و دوو ڕۆژە لەگەڵیان بووبێت و باسێکی لە ناسین و کەلوپەلە کەشتیوانیەکانیان نەکردبێت[٢٠]، ڕاسترتروایە کە ئیبن ماجد سەرقاڵی بەجێهێنانی فەرزەکانی حەجبووە لەو ماوەیەدا، کە پێشتر نەزری کردبوو لەسەر خۆی.[٢١]

هەندێک هەوڵیانداوە کە ئەو تۆمەتە بدەنە پاڵ (نەهروالی) خۆی نەوەک (ئیبن ماجد)، چونکە خەڵکی (نەهروالی) ڕۆژئاوای هەرێمی (کوجرات)ی هیندییە و بۆ بێبەریبوونی خەڵکەکەی لەو تۆمەتە.[٢٢] هەندێک پێیانوایە کە جیاوازی نێوان ئەو دوو کەسە بۆتە هۆی ئەوەی کە (نەهروالی) دوو تۆمەت بداتە پاڵ (ئیبن ماجد): کە ئەوانیش ناپاکی گەورە و خواردنەوەی مەی.[٢٣] هەندێکی تر پێیانوایە، کە گێرانەوەی (نەهروالی) هەڵبەستراوە، پێیانوایە لایەنگری تورکەکانی کردووە لە دژی عەرەبەکان، زانیاری لە پورتوگالیەکانەوە وەرگرتووە لە ڕێی یەکێک لە دەستنووسەکانی (ئیبن ماجد) خۆیەوە.[٢٤]

لە دوای پێشاندانی ئەو بیر و بۆچوونانە، ماوەتەوە بڵێین: کێشەی بێبەریکردنی (ئیبن ماجد) لەو بابەتە چەندە پێش و پاش دەکەوێت تاکو ئێمە ئەوەندە لەسەری بڕۆین و چەکی بەرگری بۆ ئامادە بکەین؟ ئایا ئەمە بابەتێکی نەتەوەیی و مرۆییە لەیەککاتدا؟ هەوەک یەکێک لە توێژەرەوەکان پێیوایە لە داکۆکیکردنە لە (ئیبن ماجد)؟[٢٥] ئەگەر تۆمەتەکەشمان دایە پاڵ، ئایا ئەو کەشتیوانیی عەرەبیی لەناوبردووە؟ ئایا ئەویش هاوبەشی تاوانکاری پورتوگالیەکانە لە ساتەوەختی دەستگرتنیان بەسەر دەریاکانی ڕۆژهەڵاتدا؟[٢٦]

پورتوگالیەکان لە ساڵی (١٤٩٨ز) گەیشتنە دوورگەکانی هیندستان" واتا دوای شەش ساڵ لە ڕاگواستنی زۆرەملێی عەرەبەکان لە (ئەندەلووس) لە ساڵی (٨٩٨ک/١٤٩٢ز)، پاڵپشت بە گیانی خاچپەرستی باوباپیرانیان بۆ داگیرکردنی وڵاتانی شام لە سەدەی یانزەیەم، جیاوازییەکەشی ئەوەبوو کە ئەمجارە موسڵمان و غەیرە موسڵمانیشی گرتەوە لە ئاسیا و ئەفریقا و هەردوو ئەمریکا، پەتای بەهارات و شتومەکی ڕۆژهەڵاتی ڕایکێشان بۆ دژایەتی عەرەبەکان، بۆ ئەو بازرگانیە گەورەیە و بۆ پەتای داگیرساوی داگیرکەر، تەنها پورتوگالیەکانیش نەبوون، بەڵکو ئیسپانی و هۆڵەندی و ئینگلیز و فەرەنسیەکانیش بوون، هەموو پشکنینە جوگرافیەکان و ئیمپراتۆریەتە داگیرکاریەکان یەک ئامانج کۆیکردبوونەوە، کە ئەویش گەیشتن بوو بە دوورگەکانی ڕۆژهەڵاتی هیند، هاوکات لەگەڵ ئەو گەڕانە سیاسی و داگیرکاریانەی کە دامەزرابوون لەسەر کوشتن و تاڵانی و بە کۆیلەکردنی ئەو

گەلانە[٢٧]. لە هۆنراوەکانیدا (ئیبن ماجد) پێشبینی ئەو کارەساتانەی سەردەمەکەی کردبوو، ئەنجامی ئەو گەڕانە وێرانکارییەی تێدابوو، بۆیە زانیاری دابوو لەسەر ڕۆڵی (الإفرنج) لە دەرکردنی موسڵمانەکان لە (ئەندەلووس)[٢٨]. لێکدانەوەی کردبوو بۆ شکستی هەوڵی کەشتیوانی پورتوگالی (بارشمیلو دیاز) (Diaz) لە دەوروبەری (رأس الرجاء الصالح Bonne Esperarce) وەسفی گەورەیی تاوانکاری (فەرەنج و پورتوگالیەکان و دی گاما)ی لە (کالیکوتی کەناری ڕۆژئاوای هیندی لە ساڵی (٩٠٦ک/ ١٥٠٠ – ١٥٠١ز) و بەراوردی کردبوو بەوەی کە کراوە بەرامبەر موسڵمانانی ئەندەلووس و داگیرکردنی دوورگەی (مەدەغشەقەر).[٢٩]

لێرەدا دەڵێم: ئایا (ئیبن ماجد) بەرپرسیارە بەرامبەر بە هەموو ئەمانە؟ ئایا ڕازیبوونی یان نەبوونی بە ڕۆڵی ڕێنوێنیکردن، پرۆسەی داگیرکاری دەوەستاند؟ ئایا (ئیبن ماجد) بەرپرسیارە وەکو تاکێک؟ یان ئەم بەرپرسیارێتیە دەکەوێتە سەرشانی ئەو لێکترازان و دووبەرەکی و دابەشبوونەی کە وڵاتانی ئیسلامی ئەو کاتە تووشی هاتبوون؟ جگە لەوەی کە کەشتیە پورتوگالیەکان لە ڕووی قەبارە و توانای مانەوەی لە دەریادا بۆ ماوەیەکی زیاتر بە بەراورد بە کەشتیە عەرەبی و هیندییەکان، ناکرێت ڕۆڵی کەشتیوانە عەرەبە موسڵمانەکانی سەردەمی ڕووخانی ئەندەلووس و گواستنەوەی کەلتووری عەرەبی و خشتە فەلەکیەکانی بۆ پورتوگالی و ئیسپانیەکان لەبەرچاو نەگیرێت؟ لێرەدا هاوڕام لەگەڵ مێژوونووس (جون هیل) کە دەڵێت: "نێردراوە پورتوگالی و ئیسپانیەکان بە هاوەڵی کەشتیوانە بەڕەچەڵەک عەرەبەکان بووە و پورتوگالیەکان سوودێکی زۆریان لە شارەزایی کەشتیوانە عەرەبە موسڵمانەکان لە زانستی کەشتیوانی و ڕێنیشاندەرە دەریاییەکان بینیووە، لەگەڵ خشتە فەلەکی و نەخشە وردەکانی درز و ڕێڕەوە ئاوییەکان".[٣٠] ئەم کەلەپوورە کەشتیوانیە مەزنەی کە عەرەب و موسڵمانەکان بەدەستیان هێنابوو، تاکو سەردەمی (ئیبن ماجد) کە بەردەستبوو، لەو ساتەوەختەدا، دەستکەوتنی گران نەبوو، ئەم بە ڕوونی لە نووسینەکانی مێژوونووس (جوناس دی باراداس)ی هەڵمەتەکەی مامۆستا (دی گاما) دیاربوو، کە لە سەدەی شانزەیەمدا ژیاوە، کە باس لە

خێروبێری مامۆستا (کناکا) دەکات، کە ڕێنیشاندەر و زۆر جێی سەرنجی (دی گاما) بووە، بەتایبەت کاتێک بەوێنە هەموو کەنارەکانی هیندی و هێڵەکانی پانی و درێژی، لەگەڵ پلەکان بەوردی، بەپێچەوانەی نەخشە وێنەییە تێکەڵ و پێکەڵەکانی پورتوگالیەکان، ئەم کەشتیوانە عەرەبە، هیچ گرنگیەکی بە کەلوپەلە کەشتیوانیە پورتوگالیەکان نەدەدا، چونکە کەلوپەلی کەشتیوانی عەرەبی ئەو کاتە زۆر ورد و پێشکەوتوو بوو، کە (دی گاما) قایل بوو بەوەی کە گەوهەرێکی بەنرخی دۆزیوەتەوە.(٣١)

سێیەم: بەشدارییەکانی (ئیبن ماجد) لە پێشکەوتنی کەشتیوانی دەریایدا:

بەرهەمە بڵاوکراوەکانی (ئیبن ماجد) زیاترە لە سی و پێنج بەرهەم و گرنگترینیشیان پەڕتووکەکەیەتی بە شێوازی دارِشتن بەناوی: (الفوائد في أصول علم البحر والقواعد)، کە ساڵی (٨٩٥ک/١٤٩٠ز) نووسیویەتی و تیایدا باسی لە دەریای سوور و کەنداوی عەرەبی و زەریای هیندی و ئەخەبیل و دوورگەکانی ڕۆژهەڵاتی هیندستان کراوە و پەڕتووکەکەی کردووە بە دوانزە بەشەوە، کە تیایدا باس لە دروستبوونی کەشتیوانی و دەرزیی موگناتیسی و چی لەسەر کەشتیوان پێویستە کە بیزانێت لە کاروباری دەریاوانی و پێگەی مانگ و (پێگەی گوڵی با، کە سی و دوو پێگەیە) کە لەسەر قیبلەنوما دەردەکەوێت، هەروەها باسی لە جوگرافیناسان و فەلەکیات و پێشەوایان و ڕێڕەوە دەریاییەکان و ڕێگەی پێوانەی مەودای نێوان ئەستێرەکان و نیشانەکانی نزیکبوونەوە لە وشکانی و ئاڕاستەکردنی کەشتی و لێخوڕین و شوێن لەنگەری کەشتیەکان و باسی لە دوورگەی عەرەبی و دوورگەکانی مانگ (مەدەغشەقەر) و (سومەترە و جاوە، معلەقە (ملقا) و جور (فەروموزە) و سرندیب (سەیلان) و زنجیار و بەحرەین، دوورگەی ئیبن کاوان و سوقترە و باسی لە مەرزەکانی سەفەر لە دەریادا کردووە و کۆتایی پەڕتووکەکەشی بە باسکردن لە دەریای (ئەحمەر) قلزم و دوورگە و کەنارە مەرجانیەکان هێناوە.

ئەم پەڕتووکە لە ڕووی گرنگییەوە وەک یاسایەک وایە بۆ کەشتیوانان و فەرهەنگێکی کەشتیوانی تیروتەسەلە لەسەر زەریای هیندی و دەریاکانی ڕۆژئاوا، هەتاکو کۆتایی سەدەی پانزەیەمی زاینی.(٣٢)

پەڕتووکەکەی تریشی بە ناوی (ثلاث أزهار في علم البحار)ە، ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو لە پێدانی زانیاری تایبەت بە بابەتەکانی کەلوپەلی کەشتی و کاروباری کەشتیوانی[٣٣]، ئەمەش پاڵپشتە بۆ پەڕتووکەکەی تری، بەناوی (حاوية الإختصار في أصول علم البحار)،[٣٤] هۆنراوە دەریاییەکانی کە وەکو ڕێنیشاندانی دەریایی و ڕێڕەوە دەریاییەکان هەژمار دەکرێن، هۆنراوەیەکی هەیە کە تیایدا باس لە ڕێگای (میلبار) بۆ (سفالة الزنج) دەکات و دووەمیشیان باس لە ڕێگای (هیند و سیلان و جاوە) دەکات و لەوانی تردا باس لە ڕێگای (جدە بۆ عەدەن) دەکات.[٣٥]

نووسینەکانی (ئیبن ماجد) بەشێوەیەکی گشتی سەرنجێکی تایبەتییان هەیە بەوەی کە کەسی توێژەری مێژوو بە تەنها، ناتوانێت لێی تێبگات، مەگەر زانیارییەکی باشی لە بارەی زانستی گەردوونی و زانستی دەریای هەبێت، چونکە ئەوانە سەرچاوەی بنەڕەتی کەشتیوانین[٣٦]، پشتیان پێدەبەسترێت لە زۆر بابەتدا بۆ زانینی پێگەی دەریاوانەکان[٣٧] و لێهاتووی و ئەرکەکانیان[٣٨] و زانینی جۆرەکانی با[٣٩] و کەلوپەلی کەشتی وەکو (رهامنج)[٤٠] و ئامێرەکانی پێوانی ئەستێرەکان و قیبلەنوما.[٤١]

چوارەم: پلە و پایەی دەریاوانەکان و لێهاتوویان:

(ئیبن ماجد)ی کەشتیوان، بە عەقڵی کەشتی و دڵە جوڵاوەکەی هەژمار دەکرێت، چونکە بەرپرسە لە لێخوڕینی کەشتیەکە بە با و سەوڵ و لەنگەرگرتنی لە بەندەر و دابەشکردنی کار بەسەر تیمی کەشتیەکەدا، بۆیە (النوتی) یان کەشتیوان، پێویستە چەند لێهاتوویەکی دیاریکراوی هەبێت، لە هەموویان گرنگتر، ئازایەتی و بەئاگابوون و بەزەبرێتی لە کارەکاندا و پێشەنگ بێت لە خوڕەوشتدا و لەگەڵ هەبوونی لێهاتووی لە بواری هونەری و لەپێش هەمووشیانەوە دەرکەوتنی ئەستێرە و خۆرئاوابوونیان و ڕێگاکانی دیاریکردنی ئاڕاستە و زانینی ئاماژەی و گیانلەبەران، وەک باڵندە و گیا و ژیان و نەهەنگەکان و با و گۆڕانکاری ڕەنگی ئاو و هەڵچوون و داچوونی

ئاستی ئاوەکان و زانیاری لە بارەی ئامێرەکانی ناو کەشتی و پێداویستیەکانی و زانینی وەرزەکانی گەشتکردن[٤٢].

پێویستە لەسەر (نوتی) کەشتیوان، پشکنین بۆ کەشتیەکە بکات لە پێش گەشتکردنی و ئاراستەی با بزانێت، دانانی قیبلەنوما لە شوێنی جێگیری خۆی و کاتی دەرچوون دیاری بکات بەپێی سیستمی دەریایی بۆ شوێن و ئاگاداری کەشوهەوا بێت و سەرنشینەکان سواری کەشتی بکات و خۆی کۆتا کەس بێت کە سواری کەشتیەکە دەبێت، فەرمان بکات بە بەرزکردنەوەی چارۆکەکان[٤٣] و دەبێت بەرەنگاری هیلاکی ببێتەوە و بە ئاسانی خۆی نەدات بەدەستەوە و ئەوەندە بخەوێت کە پێویست بێت، بەردەوام ئامێر و سەرنشینەکانی بەسەر بکاتەوە، چاکردنەوەی لە کارکەوتووەکان پشتگوێ نەخات[٤٤]. لە پاڵ کەشتیواندا، (الأشتیام) هەیە، کە ڕۆڵی جێگری کەشتیوان دەبینێت و فەرمانەکان دەگەیەنێت بە دەریاوانەکان و ئاگاداریان دەبێت،[٤٥] بەڵام (الدیدبان) دەیدەوان کە ڕۆڵی پاسەوان و چاودێری کەشتی دەبینێت، لە بەرزترین خاڵی کەشتیەکە (الدقل)ەوەیە و کاری سەرەکیشی بریتییە لە ئاگادارکردنەوەی کەشتیوانە کە (نوتی)یە، لە کەنارە مەرجانیەکان و شوێنە بەرزەکانی دەریا کە دەبێتە هۆی ڕێگری لە ڕێڕەوی کەشتیەکە و ئاگاداری دەدات لە بارەی نزیکبوونەوەی کەشتیەکە لە کەناراوەکان[٤٦]. بەڵام ئەوەی کە پێی دەوترێت (ماسک الدفة) (سکان کیر) کارەکەی بریتییە لە ئاڕاستەکردنی کەشتیەکەیە بەپێی ئاماژەکانی (نوتیی)، ئەم ئەرکە زۆرجار دەسپێردرێت بە ژمارەیەک لە دەریاوانەکان کە نابێت لە دە کەس تێپەڕ بکات لە هیچ بارودۆخێکدا.[٤٧]

(ئیبن ماجد) ئاماژە بەکاری (السرهنک) یان (القلاووز) دەکات، کە کاری سەرەکی بریتییە لە ڕێنمونیکردنی کەشتی و (ناخذا خشب) ئەوەیە کە تەختە و کا و پووش دەدات بە سەرنشینەکان بۆ خۆگەرمکردنەوە و یارمەتی بارکردن و داگرتنی باری کەشتیەکە دەدات[٤٨]، بەڵام (البهنداری) ئەوەیە کە خۆراک عەمبار دەکات،[٤٩] ئەو دەریاوانانەی کە چارۆکە بەرزدەکەنەوە و دایدەگرن پێیاندەگوترێت (خاروە) یان دەریاوان[٥٠]، هەروەها (الکمنتی) بریتییە لەو کەسەی هەڵدەستێت بە دەرکردنی ئاوی بنی کەشتیەکە لە میانەی گەشتەکەیدا.[٥١]

پێنجەم: ئامێرەکانی کەشتی

(ئیبن ماجد) باسی لەو ئامێرانە کردووە کە پێویستە لە کەشتیدا هەبێت بۆ یارمەتیدانی کەشتیەوان لە پانتایی دەریادا، دەڵێت: (پێویستە لەسەر کەشتیوان لە گەشتەکەیدا، ئەم شتانەی پێبێت: نەخشەی ڕێگا (راه نامک) و قیبلەنوما و ئامێرەکانی پێوەری بەرزی ئەستێرەکان و ئامێری دیاریکردنی هێڵەکانی پانی جوگرافی و بەردی ڕاوکردن (قورساییەکە دەخرێتە ناو تۆڕی ماسی گرتنەوە و ئامێری پێوانەی قوڵی ئاو (بلد)، چرایەک بۆ پێدانی ئاماژە).[٥٢]

پێویستە لەسەر کەشتیوان کە پشت ببەستێت بە (الرهامنج) لەگەڵ ئەزموونی پراکتیکی خۆی[٥٣] و ئەو ئەزموونانەی خۆی زیاد بکات بۆ (الرهامنج) بە گوێرەی ئەو زانیاریانەی کە لە گەشتەکاندا دەستی دەکەوێت[٥٤]، پێویستە لەسەر دەریاوانەکان لە شەوی تاریکدا بجوڵێن بەهۆی جوڵەی خۆر و هەورەکان لە ڕۆژدا، باردۆخی ئەستێرەکان لە شەودا بۆ دیاریکردنی شوێنی کەشتیەکە، لە دوایدا ئەو ئاڕاستەیەی کە بۆی دەچن[٥٥].

(ئیبن ماجد) زۆر بە قوڵی باسی لە ئامێرەکانی پێوانی ئەستێرەکان و بوارەکانی بەکارهێنانیان و مەرجەکانی کە پێویستە هەبێت لەو پێوەرەدا دەکات[٥٦]، گرنگترینیان (الکمال)ە، کە بەکاردێت لە پێوانی بەرزی ئەستێرەکان[٥٧] و (أسطرلاب)[٥٨] و قیبلەنوما کە لە شەوانی زۆر تاریکی بێ ڕووناکی مانگدا بەکاردێت[٥٩]، (ئیبن ماجد) زیادکردنێکی گرنگی کردووە لەو بوارەدا بە بەستنەوەی موگناتیس لە قیبلەنوماکەدا.[٦٠]

شەشەم: کەشتیوانی

(ئیبن ماجد) لە وەسفی (النوتی) (کەشتیوان)ی شارەزادا دەڵێت: "مامۆستای لێهاتوو هیچ جۆرە بایەکی دنیای لێ ون نابێت"[٦١]، لە شوێنێکی تردا باسی لە سەرچاوەی هەڵکردنی چوار جۆرە بایە ڕاستەقینەکە بە هۆنراوەیەک باس دەکات:

ـ مهب الصبا من مطلع الشمس مائل
الى الجدى والشمال حتى مغيبها
وبين سهيل والمغيب تحققت
دبور ومطلعه إليها جنوبها[٦٢]

لەمەوە باس لە سەرچاوەی بای (صبا) و بای ڕۆژهەڵات لەلای خۆرهەڵاتەوەیە بەرەو ئەستێرەی (جدی)، یان (ئەستێرەی جەمسەری باکوور)، یەکێک لە ئەستێرەکانی (کچی هێلانەی بچووک) کە عەرەبەکان بە (الجاه) ناوی دەبەن. بەڵام سەرچاوەی هەڵکردنی بای باکوور، لەلای جەمسەری باکوورەوە هەتا لای خۆرئاوابوونی ڕۆژ، لە خۆرئاواوە تاکو ئەستێرەی (سهیل)، یان (ئەستێرەی جەمسەری باشوور)، ئەوە سەرچاوەی هەڵکردنی بای (الدبور)ە، کە بە بای وەرزی ناسراوە، لە ڕۆژئاواوە بۆ ڕۆژهەڵات هەڵدەکات، ناسراوە، بە بای خۆرئاوا و بای باشوور، کە لە هەڵهاتنی ئەستێرەی (سهیل)ەوە تاکو هەڵهاتنی خۆر، بە بای باشوور ناسراوە.(٦٣)

(ئیبن ماجد) کاتی بای دبور (الکوس)ی دیاریکردووە لە هەڵاتنی مەنزڵگە (سعدا الذابح) لە بەرەبەیانی سەدو هەشتا لەساڵنامەی فارسی کە دەکاتە بەرواری (١١ئایار/ مانگی پێنج) هەتاکو خۆرئاوابوونی بەرەبەیانی ڕۆژی سێسەد و بیست لە ساڵی فارسی کە بەرامبەرە لەگەڵ (٨ تشرینی دووەم/ ئۆکتۆبەر)، بەڵام بای دبور (کلوس) بە یەکسانی لە ڕۆژهەڵاتەوە لە کەناری وڵاتانی خۆرئاوای عەرەبیەوە، بەبێ پچڕان و بە درێژایی ساڵ، بەتایبەتیش لە نیکی زەفار.

(ئیبن ماجد) ئاماژەی بۆ کردوو کاتێک کە دەڵێت: "زەفار هەموو بایەکانی لە ساڵەوە بۆ ساڵ، (کوس) دبور تەنها چل ڕۆژ نەبێت، لە بیستی (نیرۆز) تاکو شەستی (نیرۆز)، دەتوانرێت، لەوانەیە هەندێک لە چیرۆکەکانی (کوس) لێرە باسکرابێت کە خۆی مادەی (کوس)"(٦٤)، یەکەم بای دەبور ناودەبرێ بە کوس و تیایدا وەرزەکە دادەخرێت، چونکە تیایدا گەشتەکان دەوەستێت، کۆتاییەکەشی پێی دەوترێت کلیلی کۆچ، چونکە تیایدا گەشتەکان دەستپێدەکاتەوە، ئەوەش بەوە لێکدراوەتەوە کە تیایدا با زۆر بەهێزەو دەبێتە ڕێگر لەبەردەم کەشتیوانی لە دەریادا.

(ئیبن ماجد) وەرزەکانی گەشتکردنی بەپێی بایەکان دابەشکردووە و دەڵێت: "باشترین دەرچوونێک لە (باب المندب)، لەگەڵ ئەوانی دواتری وەک (حودەیدە) و (عەدەن)، لە سەرەتاکانی سەدو هەشتای (نیروز) (١١/ ئایار/مایۆ)یە، بەڵام

ئەوانەی (میلبار و کنکن) کە دەرچوون لەگەڵیا، دەریای هندیان لێدادەخرێ و بارانە زۆرەکەیی و بایە بەهێزەکەی و خێروبێرە داخراوەکەی،[٦٥] بەردەوام بوو: دەرچوون لە وشکانی هیند بەرەو وشکانی عەرەب، سەرەتاکەی لە سێسەدو سی (نیروز) لە (جوازات) کنکن، بەڵام (میلبار) بارانێکی زۆری هەیە ئەگەر کەشتیەکەت تۆکمەبوو وەکو (بنجالی) دەتوانێ دەریا ببڕێ، بەڵام ئەو بەردەوام و هەتاکو باران خۆشدەکاتەوە، چونکە ئەوە شمەک و جانتاکان خراپ دەکات لە کاتی بارکردندا و گەشتیار دوادەخات لە میلبار، بەتەنها لەبەر ئەو هۆکارانە".[٦٦]

کۆتایی:

کەشتیوانی عەرەبی (ئیبن ماجد) توانی ڕێی زانستی دەریا بگرێتەبەر بەگرتنەبەری ڕێچکەیەک لە زانستی کەشتیوانی و دەریا، توانی لە هاوەڵە کەشتیوانەکانی بەرێتەوە لەو سەردەمەدا، چونکە گەشەکردنی لەماڵی زانستدا، ڕۆڵێکی گەورەی هەبوو لە گەشەکردنی ئارەزووەکەی و کراوەی هەستەکانی بۆ زانینی جیهانە نادیارەکان بۆ ئەو.

لەگەڵ جیاوازی ڕای مێژوونووسان لەبارەی پەیوەندی (ئیبن ماجد) بە (فاسکۆ دی گاما)وە، ئەمە ڕەتناکاتەوە کە (ئیبن ماجد) بە تێروتەسەلی شارەزای زانستە دەریاییەکان بوو، بەڕادەیەک کە ببوە پێشەوایەکی ڕاستەقینەی زانستی دەریاکان، هەرچی پەیوەندیداربێت بە هونەر و زانستی فەلەکی و جوگرافی و شتی دیکە.

(ئیبن ماجد) لە پاش خۆی بەرهەمێکی زۆری نووسراوی بەجێهێشتووە، کە کەشتیوان و توێژەرانی جوگرافیا و دەریاکان، سوودێکی باشیان لێ بینیوە، چەند پەڕتووکێکی تایبەتی لە زانستی کەشتیوانی و دەریا جێهێشتووە، کە لە هەمانکاتدا کە بە پەڕتووکگەلێکی ڕۆشنبیریی هەژمار دەکرێت، کە زانیارییەکی زۆری لەبارەی گەردووناسی و جوگرافیا و مێژووی زۆری لەسەر شارە کەنارییەکان و وەرزە پەیوەندیدارەکان و زانستی کەشتیوانیی لەخۆگرتووە.

سەرچاوەکان:

١ - ferrand: Introduction al astronomie Nantiqne Arab ،paris ، ١٩٢٨p ،٣٨-٣٥.

٢ ـ كراتشوفيسكى، إغناطيوستاريخ الأدب الجغرافي العربي، ترجمة: صلاح الدين عثمان هاشم، مراجعة: أيغور بليايف، بيروت: دار الغرب الإسلامي، ط١، ١٩٨٣م، القسم الثاني، الفصل العشرون، الجغرافية الملاحية لدى العرب والترک في القرنين الخامس عشر والسادس عشر، ص٥٦٢ - ٦٠٦.

٣ ـ ابن ماجد، أحمد، ثلاث أزهار في معرفة البحار، ترجمة وتعليق: منير موسى، تحقيق ونشر: ثيودور شوموفسكى، القاهرة: عالم الكتب، ١٩٥٧م، ص٤٢ – ٤٣، ٧٩ – ١٠٢، حول الدراسات الاستشراقية التي كتبت عن ابن ماجد، انظر:

ـ الخوري، ابراهيم. أحمد بن ماجد: منظر والملاحة الفلكية في المحيط الهندي وبحارة الشاطئية في القرن التاسع الهجري – الخامس عشر الميلادي، رأس الخيمة: مركز الدراسات والوثائق، د. ت، ج١، ص١١٣- ٢٠٩.

٤ ـ عبد العليم، أنور. "الفوائد في أصول علم البحر والقواعد لإبن ماجد الملاح"، مجلة تراث الإنسانية، مج٥، ص٢٧٤- ٢٨٦، انظر أيضاً:

ـ عبد العليم، ئەنوەر. الملاحة وعلم البحار عند العرب، كويت، المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب، ١٩٧٩م.

٥ ـ شهاب، حسن صالح. فن الملاحة عند العرب، بيروت: دار العودة، مركز الدراسات والبحوث اليمني، ط١، ١٩٨٢م، ص١٨٠ وما بعدها، انظر أيضاً:

ـ شهاب، حسن صالح. أحمد بن ماجد و والملاحة في المحيط الهندي، رأس الخيمة: مركز الدراسات والوثائق، د. ت، ص٤٣ - ٥٠.

٦ ـ الحموي، محمد. الملامح العربي أحمد بن ماجد، دمشق: ١٩٤٧م، انظر أيضاً:

ـ شهاب، أحمد بن ماجد و والملاحة في المحيط الهندي، مرجع سابق، ص٢٢- ٢٦.

ـ الخوري، ابراهيم. أحمد بن ماجد: منظر والملاحة الفلكية في المحيط الهندي وبحارة الشاطئية في القرن التاسع الهجري – الخامس عشر الميلادي، مرجع سابق، ط١، ص٢٩ – ٣٨.

ـ التازي، عبدالهادي. ئيبن ماجد والبرتغال، عمان: وزارة التراث القومي والثقافة، ط٢، ١٩٩٤م، ص١٠ وما بعدها.

- الماجد، عبد الله. "الربان النجدي أحمد بن محمد بن ماجد"، مجلة العرب، مج٣، عدد ١، رجب ١٣٢٨هـ/ تشرين ١٩٦٨م، ص٤٢ - ٨٣.
- الكرملي، أنستاس. "مصنفات الشيخين المعلمين سليمان المهري، وشهاب الدين ابن ماجد"، لغة العرب، مج ٩، ١٩٣١م، ص٣١١ – ٣١٢.
- الجلبي، داود. "أبناء ماجد النجديون"، لغة العرب، مج٩، ١٩٣٠م، ص٤٠١ – ٤١٢.
- طوقان، قدري. "ابن ماجد: أمير من أمراء البحر العربي"، مجلة المقتطف، ج٩٦، ١٩٤٠م، ص١٩٣، وله أيضاً:
- طوقان، قدري. "ابن ماجد بحار العرب الأول"، مجلة العربي، الكويت، ع٤٩٤، ١٩٦١م، ص٦٨ - ٧٤.
- قداح، نعيم. "شهابدين ابن ماجد: رمز السيادة العربية على البحار"، المعلم العربي، س١٦، عدد ٥-٦، آذار/ نيسان ١٩٦٣م، ص٤٣ -٤٥.
- عبد العليم، ، أنور. ابن ماجد الملاح، "الدراسات الإسلامية"، مدريد، مج ١٣، ١٩٦٥ – ١٩٦٦م، ص٢٢٩ – ٢٣٤.
- حميد الله، محمد. "نشأة المسلمين البحري"، مجلة (المجتمع العلمي العربي)، دمشق، ع٥٤، ١٩٧٩م، ص٩٢٦، ٩٣٥.
- العدوي، ابراهيم. "النشاط البحري لأبناء الخليج في العصر الذهبي للملاحة العربية"، مجلة قضايا عربية، س٤، عدد (٥-٦)، تشرين الأول/ تشرين الثاني ١٩٧٧م، ص٣٧ - ٤٧.
- الفراء، طه. "ابن ماجد و وإسهاماته في جغرافية البحار"، مجلة دراسات، جامعة رياض، س٢، عدد٢، ١٩٧٨م، ص١٩٩ – ٢١١.
- زيغور، علي. "البحارة وابن ماجد في التراث العربي"، جمعية الباحث، بيروت، س١، عدد (٥- ٦)، آذار/ حزيران ١٩٧٩م، ص٢٠٠ - ٢٠٦.
- شيخ، رأفت. "أحمد ابن ماجد والبرتغال"، مجلة كلية التربية، جامعة قطر، عدد ٤٣، ١٩٨١م، ص٥١- ٥٣.
- عطية، أحمد. "المعلم الأستاذ أحمد ابن ماجد"، مجلة الوثيقة، قطر، عدد٢، كانوون الثاني ١٩٨٣م، ص١٥٦ - ١٧٣.
- محمدين، محمد. "تساؤلات حول قضية إرشاد ابن ماجد لدي غاما إلى طريق الهند"، مجلة كلية الآداب، جامعة رياض، مج٦، ١٩٧٩م، ص٥٥- ٦٨.

ـ عبد اللطيف، ياسين. "مناقشة قضية ابن ماجد"، التراث العربي، س١، عدد ٣، تشرين الأول ١٩٨٠م، ص٢٣٢ – ٢٣٨.

٧ ـ تەماشای جیاوازی بکە لە ڕێکخستنی ناو و خەملاندنی لەدایکبوون و مردنی:

ـ شهاب، أحمد بن ماجد والملاحة في المحيط الهندي، مرجع سابق، ص٢٦ - ٣٧.

ـ التازي، ئيبن ماجد و البرتغال، مرجع سابق، ص٥٠- ٦٢.

ـ الخوري، أحمد بن ماجد: منظر والملاحة الفلكية في المحيط الهندي وبحارة الشاطئية في القرن التاسع الهجري – الخامس عشر الميلادي، مرجع سابق، ص٣٩ - ٤٦.

ـ عبد العليم، أنور. ابن ماجد الملاح، الإسكندرية، دار الكتاب العربي، سلسلة أعلام العرب، ١٩٦٧م، ص٩- ٢٨.

ـ الماجد، الربان النجدي أحمد بن محمد بن ماجد، مرجع سابق، ص٥٥- ٥٦.

ـ خاسباك، شاكر. من الجغرافية العربية دراسة في التراث الجغرافي العربي، بيروت: دار الحداثة، ط١، ١٩٨٨م، ص٢٩٦.

٨ ـ حوراني، جورج فضلو. العرب والملاحة في المحيط الهندي، ترجمة: يعقوب بكر، قاهرة، مكتبة الأنجلو المصرية، د.ت، ص٣٠ وما بعدها، انظر أيضاً:

ـ علي، جواد. "المفصل في تأريخ العرب قبل الإسلام"، بيروت: دار العلم للملايين، ١٩٦٨م، ج١، ص١٦- ٢٥.

ـ حتّي، فيليب. "تأريخ العرب المطول"، ترجمة: ادوارد جورجي و جبرائيل جبور، بيروت: دار الكشاف، ١٩٠٣م، ج١، ص٤٥ وما بعدها.

ـ عبد العليم، "الملاحة وعلم البحار عند العرب"، مرجع سابق، ص١٦، ٨٧، ١١٩، ٢١٩، ٢٢٧.

ـ جميل، فؤاد. "الخليج العربي في مدونات المؤرخين والبلدانيين الأقدمين"، مجلة سومر، مج٢٢، ج١-٢، ١٩٦٦م، ص٥٦ - ٣٠٩.

ـ الجزائري، هاشم. "دور العرب الأوائل في تقدم علوم البحار"، مجلة الآفاق العربية، س٥، عدد٦، شباط ١٩٨٠م، ص٨٦- ٨٩.

ـ الشامي، أحمد. "الملاحة البحرية وصناعة السفن في الخليج العربي"، المؤرخ العربي، عدد ١٢، ١٩٨٠م، ص٩٩- ١٠٥.

ـ موسى، تيسير، "علوم الملاحة والبحار عند العرب والمسلمين"، مجلة الناشر العربي، ع١٦، ١٩٩٠م، ص٨٣- ٨٨.

٩ ـ حوراني، العرب و الملاحة في المحيط الهندي، مرجع سابق، ص٨٩ وما بعدها، انظر أيضاً:

ـ شهاب، أحمد بن ماجد والملاحة في المحيط الهندي، مرجع سابق، ص٣٧- ٤٧.

ـ العدوي، النشاط البحري لأبناء الخليج في العصر الذهبي للملاحة العربية، مرجع سابق، ص٣٧ – ٤٧.

ـ زيغور، البحارة وابن ماجد في التراث البحري، مرجع سابق، ص٢٠٠- ٢٠٢.

١٠ ـ كرانشوفسكى، تاريخ الأدب الجغرافي العربي، مرجع سابق، ج١، ص٥٦٢- ٥٩٢، انظر أيضاً:

ـ العربي، إسماعيل. دور المسلمين في تقدم الجغرافية الوصفية والفلكية، الجزائر: ديوان مطبوعات الجامعية، ط١، ١٩٩٤م، ص٢١٧- ٢٢٥.

ـ المغيري، صالح، "أدب الرحلات في القرنين الثالث والرابع الهجرتين" (حوليات الجامعة التونسية)، ع٣٤، ١٩٩٣م، ص٧١- ٨٦.

١١ ـ شهاب، أحمد بن ماجد والملاحة في المحيط الهندي، مرجع سابق، ص٦٥ – ٦٦. انظر أيضاً:

ـ الخوري، أحمد بن ماجد: منظر والملاحة الفلكية في المحيط الهندي وبحارة الشاطئية في القرن التاسع الهجري – الخامس عشر الميلادي، مرجع سابق، ص٤٩- ٥١.

ـ العدوي، النشاط البحري لأبناء الخليج في العصر الذهبي للملاحة العربية، مرجع سابق، ص٤٥- ٤٦.

ـ الماجد، الربان النجدي أحمد بن محمد بن ماجد، مرجع سابق، ص٤٣- ٤٤.

ـ العربي، دور المسلمين في تقدم الجغرافية الوصفية والفلكية، مرجع سابق، ص٢٤٧- ٢٥٢.

١٢ ـ شهاب، أحمد بن ماجد والملاحة في المحيط الهندي، مرجع سابق، ص٦٨-٦٩، انظر أيضاً:

ـ الماجد، الربان النجدي أحمد بن محمد بن ماجد، مرجع سابق، ص٤٥- ٤٦.

١٣ ـ عبد العليم، الفوائد في أصول علم البحر والقواعد، لإبن ماجد الملاح، مرجع سابق، ص٢٧٤، وعن سليمان المهري، انظر:

ـ العربي، دور المسلمين في تقدم الجغرافية الوصفية والفلكية، مرجع سابق، ص٢٧٩- ٢٨١.

١٤ ـ نەهروالی دەڵێت، "لە سەرەتاکانی سەدەی دەیەم/ ١٤٩٥ز، چەندەها ڕووداو ڕوویانداوە، لەوانەش هاتنی پورتوگالیەکان، لە هۆزی فرەنجی مەلعون، گەیشتنە وڵاتی هیند، کۆمەڵێک لەوانە لە گەرووی (سبتە) لە دەریاوە بە تاریکی ئۆقیانووسی ئەتڵەسی بە نزیک (جەبەل ئەلقومەر)دا تێپەڕبوون، ئەمە مادەی ڕاستەقینەی ڕووباری نیلە، گەیشتنە ڕۆژهەڵات لە نزیک کەنارەکەوە چەند گەرووییەک کە لایەکی شاخبوو لاکەی تریشی دەریای تاریکبوو، لە شوێنێک کە گەردەلول و شەپۆلی زۆری هەبوو بەناوی (رأس الرجاء الصالح) بوو، لەلای باشووری کیشوەری ئەفریقایە، کەشتیەکان لەنگەری لێناگرن و تێکدەشکێن، کەس ڕزگاری نابێت، ماوەیەک بەردەوامبوون و بەردەوام تێدادەچوون لەو جێگایە، کەس ڕزگاری نەدەبوو لە ڕێی ڕووباری هیند هەتا قەلەڕەشێک ڕزگاری کردن (جۆرێک لە کەشتی بوو) بەرەو هیند، بۆیە هەر لە هەوڵدان بۆ زانینی ئەو وشکانیە، هەتاکو کەسێکی لێهاتوو، پێی دەگوترا (ئەحمەد بن ماجد)، هاوڕێکەی گەورەی (فرنج) بوو پێی دەگوترا (مسندی) (Almirante) (گۆڕاوە لە ئیسپانیدا و سەرچاوەکەی شازادەی دەریایە بە عەرەبی)، لەگەڵیدا سەرخۆشبوو، فێری ڕێگاکەی کرد بە سەرخۆشی و پێیدەوتن: لەو شوێنە نزیکنەبنەوە لە کەناراوەکان، بەرەو قووڵایی بڕۆن و ئەوسا بگەڕێنەوە، تووشی شەپۆلەکان نابن، کە وایانکرد زۆرێک لە کەشتیەکانیان لە شکان ڕزگاریان بوو، بۆیە زۆربوون لە دەریای هیند... انظر:

ـ النهروالي، قطب الدين. البرق اليماني في الفتح العثماني، تحقيق: حمد الجاسر، الرياض، دار اليمامة، ط١، ١٣٨٧هـ/ ١٩٦٧م، ص١٨- ١٩.

١٥ ـ انظر المناقشة مستفيضة لذلك لدى:

ـ التازي، ابن ماجد والبرتغال، مرجع سابق، ص١٥-٢١.

ـ الخوري، أحمد بن ماجد: منظر والملاحة الفلكية في المحيط الهندي وبحارة الشاطئية في القرن التاسع الهجري – الخامس عشر الميلادي، مرجع سابق، ص٢٤٢- ٢٤٦.

١٦ ـ فران، جبرائيل. أحمد بن ماجد، دائرة المعارف الإسلامية المعربة، ترجمة: الشنتاوي وآخرين، بيروت: دار المعارف، ط١، ١٩٩٢م، مج١٣، ص٣٩٧- ٤١٣، انظر:

-S. Maqbul Ahmad Ibn Majid.E. I . ،٢vol.،٣pp -.٨٨-٨٨٠

ـ الخوري، أحمد بن ماجد: منظر والملاحة الفلكية في المحيط الهندي وبحارة الشاطئية في القرن التاسع الهجري – الخامس عشر الميلادي، مرجع سابق، ص٢٤١.

١٧ ـ كراتشوفسكى، تاريخ الأدب الجغرافي العربي، مرجع سابق، ص٦١٨ – ٦١٩.

١٨ ـ المرجع السابق، ج٢، ص٥٨٣، انظر أيضاً:
ـ العربي، دور المسلمين في تقدم الجغرافية الوصفية والفلكية، مرجع سابق، ص٢٨٢- ٢٨٨.
ـ عبد العليم، ابن ماجد الملاح، مرجع سابق، ص٦٢- ٦٣.
ـ الخوري، أحمد بن ماجد: منظر والملاحة الفلكية في المحيط الهندي وبحارة الشاطئية في القرن التاسع الهجري – الخامس عشر الميلادي، مرجع سابق، ص٨٧- ٨٨.
ـ التازي، ابن ماجد والبرتغال، مرجع سابق، ص١٣- ١٤.
ـ محمدين، تساؤلات حول قضية إرشاد ابن ماجد لدي غاما إلى طريق الهند، مرجع سابق، ص٦١، ٦٢.

١٩ ـ ئيبن ماجد، "ثلاثة أزهار في معرفة البحار"، مرجع سابق، ص٤٣، ئاماژەیکردووە بە ڕووداوەکانی ساڵی ٩٠٠هـ/١٤٩٥م، کە پەیوەندیدارە بە پەڕینەوەی (ئەلفرنج) لە (رأس الرجاء الصالح) بەرەو ئەفریقای ڕۆژهەڵات و ئۆقیانووسی هیندیی و هەوڵەکانیان لە ساڵانی ٩٠١ – ٩٠٢هـ/١٤٩٦-١٤٩٧م، بۆ گەڕان بە شوێن ڕێگەی (کالیکۆت) و شوێنی نیشتەجێی یەکجارەکیان لە کالیکۆت، لە کەناری ڕۆژئاوای هیند لە ساڵی ٩٠٦هـ/ ١٥٠٠ – ١٥٠١م، انظر:
ـ التازي، ابن ماجد والبرتغال، مرجع سابق، ص٦٢، هەروەها ئەو پاشکۆیەی کە بە هۆنراوە ئیبن ماجد وتوویەتی بۆ بوونی پورتوگالیەکان لە کەناراوەکانی ئەفریقا و عومان و کیشوەری هیندی، لە هۆنراوەکانیدا ئاماژەی پێکردووە، ص٧٩ وما بعدها، بەڵام ئیبراهیم خوری ڕاستیی ئەوە هۆنراوانەی دراونەتە پاڵ ئیبن ماجد ڕەتیدەکاتەوە، انظر:
ـ الخوري، أحمد بن ماجد: منظر والملاحة الفلكية في المحيط الهندي وبحارة الشاطئية في القرن التاسع الهجري – الخامس عشر الميلادي، مرجع سابق، ص٢٦٢- ٢٦٨.

٢٠ ـ التازي، ابن ماجد والبرتغال، مرجع سابق، ص٦٢- ٦٥. انظر أيضاً:
ـ محمدين، تساؤلات حول قضية إرشاد ابن ماجد لدي غاما إلى طريق الهند، مرجع سابق، ص٦٠ – ٦٥.

٢١ ـ التازي، ابن ماجد والبرتغال، مرجع سابق، ص٦٢- ٦٣.

٢٢ ـ محمدين، تساؤلات حول قضية إرشاد ابن ماجد لدي غاما إلى طريق الهند، مرجع سابق، ص٦٥.

٢٣ ـ الخوري، أحمد بن ماجد: منظر والملاحة الفلكية في المحيط الهندي وبحارة الشاطئية في القرن التاسع الهجري – الخامس عشر الميلادي، مرجع سابق، ص٢٤١.

٢٤ ـ التازي، ابن ماجد والبرتغال، مرجع سابق، ص١٠- ٣٠.

٢٥ ـ عبدالعليم، الملاحة وعلم البحار عند العرب، مرجع سابق، ص١٣٦، انظر أيضاً:

ـ شهاب، أحمد بن ماجد والملاحة في المحيط الهندي، مرجع سابق، ص٤٣.

٢٦ ـ حوراني، العرب والملاحة في المحيد الهندي، مرجع سابق، ص٨، انظر أيضاً:

ـ الماجد، الربان النجدي أحمد بن ماجد، مرجع سابق، ص٦٧- ٦٩.

ـ الشيخ، أحمد بن ماجد والبرتغال، مرجع سابق، ص٥٣.

ـ العدوي، النشاط البحري لأبناء الخليج في العصر الذهبي للملاحة العربية، مرجع سابق، ص٤٧.

٢٧ ـ أبو جابر، فايز. "الإسلام والمسيحية: التحدي والإجابة"، مجلة الندوة، جمعية الشؤون الدولية، عمان، مج١٢، عدد ١، شباط ٢٠٠١م، ص٢١- ٢٧.

٢٨ ـ ئبن ماجد ئاماژەی بەدەرکرانی موسڵمانان کردووە لە ئەندەلووس، لە هۆنراوە سوفالیەکەی: وهو الذي قد قهر المغاربة وأندلس في حكمه مناسبة. انظر:

ـ التازي، ابن ماجد والبرتغال، مرجع سابق، ص٥٩-٦٢، ٨٠ -٨١.

ـ الماجد، الربان النجدي أحمد بن محمد بن ماجد، مرجع سابق، ص٦٨.

٢٩ ـ ابن ماجد، ثلاثة أزهار في معرفة البحار، مرجع سابق، ص٤٣، انظر أيضاً:

ـ التازي، ابن ماجد والبرتغال، مرجع سابق، ص٧٩- ٨٥.

٣٠ ـ شهاب، أحمد بن ماجد والملاحة في المحيط الهندي، مرجع سابق، ص٤٣- ٥٠.

ـ التازي، ابن ماجد والبرتغال، مرجع سابق، ص٢١- ٢٥.

ـ الخوري، أحمد بن ماجد: منظر والملاحة الفلكية في المحيط الهندي وبحارة الشاطئية في القرن التاسع الهجري – الخامس عشر الميلادي، مرجع سابق، ص٢٢١- ٢٢٣.

ـ يونيط، خوان. (هل هناك أصل عربي إسباني لفن الخرائط البحرية؟) تعريب: أحمد مختار العبادي، مجلة معهد المصري للدراسات الإسلامية، مدريد، س١، عدد١، ١٩٥٣م، ص٧١- ٩٦.

ـ زيغور، البحارة وابن ماجد في التراث البحري، مرجع سابق، ص٢٠٤.

٣١ ـ عبدالعليم، الفوائد في أصول علم البحر والقواعد لابن ماجد الملاح، مرجع سابق، ص٢٨٠- ٢٨١. انظر أيضاً:

ـ العربي، دور المسلمين في تقدم الجغرافية الوصفية والفلكية، مرجع سابق، ص٢٥٤ – ٢٦٠.

٣٢ ـ ابن ماجد، أحمد. الفوائد في أصول علم البحر والقواعد، تحقيق: ابراهيم خوری، وعزت حسن، دار دمشق، ط١، ١٩٧١م، انظر أيضاً:

ـ عبد العليم، الفوائد في أصول علم البحر والقواعد لابن ماجد الملاح، مرجع سابق، ص٢٧٤- ٢٨٦.

ـ شهاب، أحمد بن ماجد والملاحة في المحيط الهندي، مرجع سابق، ص٨٧- ١١٢.

ـ الماجد، الربان النجدي أحمد بن محمد بن ماجد، مرجع سابق، ص٦٣- ٥٨، ٧٤.

٣٣ ـ ابن ماجد، ثلاث أزهار في معرفة البحار، مرجع سابق، ص٨٢ وما بعدها.

٣٤ ـ هۆنراوەیەکە کە نوسیویەتی کە نزیکەی هەزار بەیتە و یانزە بەش لەخۆدەگرێت، لەبارەی ئەو نیشانانەی کە پێویستە کەشتیوان بیانزانێت بۆ ڕێنمونیکردن لەبارەی نزیکی ڕووبار و بەردی کەنار و سەرچاوەی با و ساڵی کۆچی و ڕۆمی و (نبطي) و درز و کەلێن و بەندەرە دەریاییەکان، انظر:

ـ التازي، إبن ماجد والبرتغال، مرجع سابق، ص٥١- ٥٢.

٣٥ ـ تەماشای گفتوگۆ بکە لە بارەی ئەم نووسینانەوە و مێژووی نووسینەکان و بابەتەکانی لەلایەن:

ـ التازي، ابن ماجد والبرتغال، مرجع سابق، ص٥٠- ٥٨.

ـ شهاب، أحمد بن ماجد والملاحة في المحيط الهندي، مرجع سابق، ص٥١- ٦٣.

ـ الخوري، أحمد بن ماجد: منظر الملاحة الفلكية في المحيط الهندي وبحارة الشاطئية في القرن التاسع الهجري – الخامس عشر الميلادي، مرجع سابق، ص٥٧- ٧٣.

ـ الماجد، الربان النجدي أحمد محمد بن ماجد، مرجع سابق، ص٧٤- ٧٩.

٣٦ ـ عبدالعليم، الفوائد في أصول علم البحر والقواعد لابن ماجد الملاح، مرجع سابق، ص٢٧٦.

٣٧ ـ ابن ماجد، ثلاث أزهار في معرفة البحار، مرجع سابق، ص٨١- ٨٢ و انظر أيضاً:

ـ ابن ماجد، الفوائد في أصول علم البحر والقواعد، مرجع سابق، ج١، ص٣٤٦- ٣٤٩.

٣٨ ـ ابن ماجد، ثلاث أزهار في معرفة البحار، مرجع سابق، ص٧٩، انظر أيضاً:

ـ ابن ماجد، الفوائد فى أصول علم البحر والقواعد، مرجع سابق، ج١، ص٢٨، ٢٣٩- ٢٤٢.

٣٩ ـ ابن ماجد، الفوائد في أصول علم البحر والقواعد، مرجع سابق، ج١، ص٣١٠- ٣٢٩.

٤٠ ـ ابن ماجد، ثلاث أزهار في معرفة البحار، مرجع سابق، ص١٠٢- ١٠٣، والرهامنج، وشەیەکی فارسییە، بەکاردێت لە ناوچەکانی دەریای عەرەبی و کەنداوی عەرەبی، لە ناوچەکانی دەریای سپی ناوەڕاستیش وشەی (کتباص) بەکاردێ کە وشەیەکە سەرچاوەکەی لاتینیە (Compass) واتە پەرگاڵ. انظر أيضاً:

– إبن خلدون، عبدالرحمن. پێشەکی، لێکۆڵینەوە: خەلیل شحادة، دار الفكر، بيروت، ١٩٨٨ز، ج١، ص٦٩.

ـ حواريى، العرب والملاحة فى محيط الهندي، مرجع سابق، ص١٩٩.

٤١ ـ ابن ماجد، الفوائد فى اصول علم البحر والقواعد، مرجع سابق، ج١، ص١٩٢. انظر أيضاً:

ـ الخوري، أحمد بن ماجد: منظر الملاحة الفلكية في المحيط الهندي وبحارة الشاطئية في القرن التاسع الهجري – الخامس عشر الميلادي، مرجع سابق، ص٧٥ – ٨٣ .

٤٢ ـ ابن ماجد، ثلاث أزهار في معرفة البحار، مرجع سابق، ص٧٥- ٨٣.

ـ ابن ماجد، الفوائد في أصول علم البحر والقواعد، مرجع سابق، ج١، ص٢٨- ٢٩.

ـ شهاب، أحمد بن ماجد والملاحة في المحيط الهندي، مرجع سابق، ص٦٩، ٨٥، ٨٦.

٤٣ ـ ابن ماجد، ثلاث أزهار في معرفة البحار، مرجع سابق، ص١٠٢.

٤٤ ـ ابن ماجد، الفوائد فى أصول علم البحر والقواعد، مرجع سابق، ج١، ل٢٤١- ٢٤٢.

٤٥ ـ ابن ماجد، ثلاث أزهار في معرفة البحار، مرجع سابق، ص٨١.

٤٦ ـ المرجع السابق، ص٨٢.

٤٧ ـ المرجع السابق، ص٨٢.

٤٨ ـ المرجع السابق، ص٨١.

٤٩ ـ المرجع السابق، ص٨٢.

٥٠ ـ المرجع السابق، ص٨٢.

٥١ ـ المرجع السابق، ص٨٢.

٥٢ ـ المرجع السابق، ص١٠٢. انظر أيضاً:

ـ شهاب، أحمد بن ماجد و الملاحة في المحيط الهندي، مرجع سابق، ص٧٤- ٨٣.

٥٣ ـ المرجع السابق، ص١٠٢.

٥٤ ـ المرجع السابق، ص١٠٢.

٥٥ ـ ابن ماجد، الفوائد فى أصول علم البحر والقواعد، مرجع سابق، ج١، ص٢٤٦- ٢٤٩.

٥٦ ـ ابن ماجد، ثلاث أزهار في معرفة البحار، مرجع سابق، ص١٠٣، انظر أيضاً:

ـ إبن ماجد، الفوائد فى أصول علم البحر والقواعد، مرجع سابق، ج١، ص٢٣٥- ٢٣٦.

٥٧ ـ ابن ماجد، ثلاث أزهار في معرفة البحار، مرجع سابق، ص١٠٣.

٥٨ ـ وشەیەکی لێکدراوە لە (أسطر) بە واتای (ئەستێرە) و (لابون) بە واتای (ئاوێنە)، تەماشای:

ـ الخوارزمي: محمد بن أحمد، مفاتيح العلوم، لێکۆڵینەوەی: إبراهيم الأبياري، عەمان، وەزارتی ڕۆشنبیری، ٢٠١٠ز، ل٢٥٣، ئامێرێکی پێوانەیە بۆ گۆشەی بەرزی (ئەستێرەکان) لەسەر ئاسۆ، بریتیە لە پارچەیەکی کانزایی، دابەشکراو بەسەر٣٦٠ پلەی یەکسان و ناسراوە بە تەرازوی خۆر، لە بنەڕەتدا وشەیەکی یۆنانیە، انظر:

ـ الماجد، الربان النجدي، أحمد بن محمد بن ماجد، مرجع سابق، ص٨١.

٥٩ ـ ابن ماجد، الفوائد في أصول علم البحر والقواعد، مرجع سابق، ج١، ص١٩، ٢٣- ٢٤.

٦٠ ـ المرجع السابق، ج١، ص٣٢٩، انظر أيضاً:

ـ شهاب، أحمد بن ماجد والملاحة في المحيط الهندي، مرجع سابق، ص٧٩- ٨٣، (الحقة) واتە: شوێنی دەرزییەکە یان قیبلەنوما (البوصلة) لە عەرەبیدا، انظر أيضاً:

ـ الماجد، الربان النجدي أحمد محمد بن ماجد، مرجع سابق، ص٨١.

٦١ ـ المرجع السابق، ج١، ص٣٢٩.

٦٢ ـ المرجع السابق، ج١، ص٣٢٩.

٦٣ ـ شهاب، فن الملاحة عند العرب، مرجع سابق، ص١٨٧.

٦٤ ـ ابن ماجد، الفوائد في أصول علم البحر والقواعد. مرجع سابق، ج١، ص٢-٣، انظر أيضاً:

ـ شهاب، فن الملاحة عند العرب، مرجع سابق، ص١٨٨.

٦٥ ـ ابن ماجد، الفوائد في أصول علم البحر والقواعد، مرجع سابق، ج١، ص٣١٠- ٣١٨.

٦٦ ـ المرجع السابق، ج١، ص٣١٨، انظر أيضاً:

ـ شهاب، احمد بن ماجد والملاحة في المحيط الهندي، مرجع سابق، ص٨٤.

بەشی دووەم

خاتوو عائیشە باعونیە: ژیاننامە و بەرنامەڕێژی و هەوڵە زانستی و ئەدەبیەکانی - (٨٦٤ – ٩٢٢ک/ ١٤٦٠-١٥١٦ز)

سەعید بواعنە
دکتۆرا لە بواری فەرموودە و زانستەکانی
Saedbawaneh@yhoo.com

پێشەکی:

لە ڕوانگەی ئەو دەرفەتەی کە پەیمانگای جیهانی بۆ فیکری ئیسلامی بۆی ڕەخسا بۆ توێژینەوەی گۆڕانکارییە فیکرییەکان لە جیهانی ئیسلامیدا لە ماوەی نێوان سەدەی دەیەم بۆ دوانزەیەمی کۆچی/ شانزەیەم بۆ هەژدەیەمی زایینی، بە ئامانجی تێگەیشتنی ڕێڕەوی چاکسازی و پیشاندانی هەوڵەکانی ڕابوونی شارستانی مێژووی ئومەتی ئیسلامی و هەڵێنجانی پەند و ئامۆژگاری لەو پێناوەدا، خستنە خزمەتی تێگەیشتنی ئیستای هاوچەرخ و ڕێگاکانی بێداربوونەوەی، لە میانەی لێکۆڵینەوەیەکی جدی و پێداچوونەوەیەکی بابەتیانە بۆ هەوڵە چاکسازی و ڕابوونە پەیوەندیدارەکە بە زانایان و بزووتنەوە فیکرییەکان، لە ڕوانگەی ئەوانە هەموویەوە، ئەم لێکۆڵینەوەیە تایبەت بە (خاتوو عائیشە باعونیە)، ژیان و بەرنامەی کاری و هەوڵە زانستی و ئەدەبیەکانیەتی". ئەم توێژینەوەیە لە هەوڵی بەدەستهێنانی چەند ئامانجێکدایە، کە گرنگترینیان:

- ناسینی کەسایەتی ئەم سۆفیەی کە لە دیارترین ژنانی سەدەی نۆیەم و دەیەمی کۆچی بووە لە ڕووی زانست و تێگەیشتن و شیعر و ئەدەبدا.

ـ هەڵوێستە لەسەر نووسینەکانی، کە زیاتر لە بیست پەڕتووکی هەیە لە بـواره جۆراوجۆرەکـانی زانسـتدا و بەتـایبەت لە (سـۆفیگەرایی و فیقـە و ژیاننامەی پێغەمبەر و زانستە عەرەبیەکان و زمان).

ـ ناسینی ئەو ڕێبازە سۆفیەی کە گرتبویەبەر بۆ خۆی وەکو ڕێگایەک بۆ گەیشتن بە خۆشەویستی خودا، گەورە و خۆشەویستی پێغەمبەرەکەی (درودی خوای لەسەر).

ـ نمایشکردنی چەند نموونەیەک لە هۆنراوەکانی (باعونیە) و ناوەڕۆکی هۆنراوەکانی، هەستی ئەو کەسایەتیە و هەڵوێستەکردن لە وێستگەکانی ڕێبازە سۆفیگەراییەکەی و دەرخستنی کڵپەی خۆشەویستی لەبارەی خۆیەوە، بۆ نەخشاندنی وێنەیەکی تەواو دەربارەی کەسایەتی خۆی.

عائیشەی باعۆنی، بە سەرچاوەیەکی مەعریفی دادەنرێت بۆ کەسانی توێژەر و لێکۆڵەر کە زۆرێک لێکۆڵینەوە دەربارەی کراوە، بەڵام نەتوانراوە کە مافی تەواوی هەوڵەکانی بدرێت بە باشی، چونکە هێشتا زۆرێک لە بەرهەمەکانی ئەم نووسەرە، دەستنووسە و چاپنەکراوە، بواری ئەوەی نەبووە کە بخرێتە بەر دیدی خوێنەران، ئەمەش بوارێکی فراوانی داوەتە ئەو لێکۆڵەرانەی کە دەیانەوێت شتێک هەڵێنجن لە خەرمانی بەرهەمی ئەم خاتوونە و ئەمانەش چەند نموونەیەکن لە لێکۆڵینەوە لەسەر بەرهەمەکامی ئەم کەڵە نووسەر و شاعیرە:

* توێژینەوەی دکتور حەسەن ربابعە: بەناوی: (عائشة الباعونية شاعرة)، کە توێژەر گرنگیداوە بە دەرخستنی لایەنی شیعری باعونیە.

* توێژینەوەی فارس ئەحمەد عەلاوی: بەناوی (عائشة الباعونية، أشهر أعلام دمشق أواخر عهد المماليك)، ئەمەش توێژینەوەیەکە کە باس لە دوو بەرهەم لە بەرهەمەکانی (باعونية) دەکات، کە ئەوانیش: (بديعية الفتح المبين) و (المورد الأسنى).

* توێژینەوەی محەمەد قەندیل: (عائشة الباعونية، حياتها وأدبها)، لێرەدا توێژەر نمایشی (باعونية)ی کردووە وەک نووسەرێک کە زۆر بەرهەمی پەخشان و هۆنراوەی هەیە.

بەڵام هیچ کەس ئاماژەی بە خۆنەویستی و لایەنە سۆفیەکەی ئەوی نەکردووە بە توێژینەوەیەکی سەربەخۆ، لەگەڵ ئەوەی کە هۆنراوەکانی گەواهی ئەو ڕاستیە دەدەن، لەوانەیە گەورەترین کۆسپ لەبەردەم ئەم بابەتە، دیوانە شیعرییەکەی بێت بەناوی (فیض الفصل) کە بەداخەوە هێشتا دەستنووسە و چاپنەکراوە تا ئەم ساتەوەختە، زۆرێک لە نووسینەکانی لەبارەی (تەسەوفەوە) هەر بە دەستنووسی ماونەتەوە و هۆکارێکی تریش کە ئاماژەی پێبکەین ئەوەیە کە زۆرێک لە خەڵکی دوورەپەرێزن لە سۆفیگەرایی و بەهۆی تێکەڵبوونی بابەتی ئەفسانە لەگەڵ ئەو ڕێبازە کە دوورە لە ڕاستی و دروستی ئاین.

یەکەم: ناو و ڕەچەڵەک و شوێنی لەدایکبوونی و خێزان و بنەماڵەکەی:

عائیشەی کچی قازی یوسفی کوڕی قازی ئەحمەد کوڕی ناسڕی کوڕی خەلیفەی کوڕی[١] فەرەجی کوڕی عەبدوڵڵا کوڕی یەحیا کوڕی عەبدولڕەحمان مەسلەمانیی ناسراو بە (بنت الباعوني)[٢]، نازناوەکەشی (أم عبدالوهاب)[٣]ە.

عائیشە بە (باعونیة) ناسراوە، کە دەگەڕێتەوە بۆ ناوی (باعون) لە شارۆچکەی (عجلون)، (باعون)یش ناوی قەشەیەکی ئافرەتی مەسیحیە کە ئەو شارۆچکەیە بە ناوی ئەوەوە ناونراوە. (مەقریزی) دەڵێت: "باعون لە ناوی ڕاهیبەیەکەوە هاتووە کە ناوی (باعونة) بووە و لە ماڵی قەشەکاندا ژیاوە، کاتێک ئەو مەنزڵگەی قەشانە لابراوە، ئەو جێگایە بەو ناوەوە ناوەدانکراوەتەوە".[٤]

خاتوو (عائشة باعونیة) لە ناوچەی (صالحیة)ی (دیمەشق) لەساڵی (٨٦٤ک) لەدایکبووە و هەرلەوێش بووە لە سەرەتای ژیانیدا، بۆیە کاتێک کە لە قاهیرە دەژی، باسی شوێنی لەدایکبوونەکەی دەکات، زۆر بە تاسەوە باس لە دابڕان لە وڵات دەکات و دەڵێت[٥]:

حنيني لسفح الصالحية والجسر
أهاج الهوى بين الجوانح والصدر
ألا ليت شعري والأماني كثيرة

أ أبلغ ما أرجوه قبل أنقضا عمري؟
وهل أردن ما في (يزيد) و أجتلى
محاسن ذلک السفح والمرح والقصر

لێرەدا دەناڵێنێ بۆ شوێنی لەدایکبوونی، بۆ صالحیە شوێنگەی چاکەکاران لە پیرۆزەکان، بۆ ئەو گۆشە و کەنارانەی سۆفیەکان لەسەروو باخچەکەی شاخی (قاسیون)، کە دەکەوێتە ڕۆژئاوای (ساڵحیە)، کە دامەزراوە لە سەدەی حەوتەمی کۆچیدا[٦]، "زۆرێک گۆشە و کەناری خواپەرستی و سوفیگەرایی تێدایە کە دەورەدراون بە نزیکەی حەفتا مزگەوت، کە زیکری خودای تێدا کراوە بە ڕۆژ و بە شەو، کە یەکێکیان کەوتۆتە لای خوارووی گەڕەکی بواعنە"[٧]، هەروەها لاواندنەوەی هەیە بۆ هەردوو ڕووباری دیمەشق، ڕووباری (یەزیدی کوڕی معاوییە) و ڕووباری (سورا) کە بەناوی شازادە (سورا)وە ناونراوە لە پێش هاتنی ئیسلامدا. زۆر بیری ئاوە بریقەدار و حەریرییەکەی پۆشاکی (ساڵحیە)ی کردووە بە شەو و بە ڕۆژ، هەروەها ناڵاندوویەتی بۆ سی و حەوت[٨] سەرچاوە زوڵاڵەکەی کە بە شوێنی حەوانەوە وەسفیکراوە.

ئایا چۆن (عائشە) ئەلاوێنێتەوە بۆ ئەو (ساڵحیە)ی کە باوکی بەڕێوەبەری ئەو خەستەخانەیە بووە کە خزمەتی زۆریکردووە و دەردەدارانی تێدا چارەسەرکراوە.

یان چۆن تامەزرۆیی سێ قوتابخانەکەی (ساڵحیە) نەبێت، کە ئاسانکاری بۆ پەروەردە و فێرکردن تێدابوو، باوکی مامۆستای هەرسێکیان بوو لەکاتێکدا نەدارو هەژاربوو، بە هۆیانەوە بوژایەوە.[٩]

خاوەنی پەڕتووکی (القافلة المنسية) دەڵێت: (عائشة باعونية) لە باعون لەدایکبووە، دەڵێت: "تێدەگەین لە قسەکانی (الغزی) کەسوکارەکەی بە منداڵی لە شاخی (عجلون) بردوویانە بۆ (میسر)، لەوێ زانستێکی باشی وەرگرتووە[١٠]، هەر لەوێ مۆڵەتی فێرکردن و فەتوای پێدراوە[١١]، عائیشە لە بنەماڵەیەکی زانست و خاوەن ڕێز هاتۆتە دنیاوە، کە زۆر تێگەیشتووبوون لەبارەی فیقە و ئەدەبەوە، خاوەنی زوهد و تەسەوفبوون، باوکی و باپیری،

دادەوەربوون و لە دیوەخانی ئەواندا زۆر فەتوا و فەرمانی شەرعی تێدا دراوە و مامەکانی (ئیبراهیم و محەمەد و ئیسماعیل)[١٢] و براکانی (محەمەد و ئەحمەد)[١٣] لە زانا شارەزاکانی بواری فیقە و فەرموودە و تەسەوف و مێژوو ئەدەبن، بۆیە توانی لە سەرچاوەی ئەوان خەرمانێکی زۆر لە زانست و ئەدەب کۆبکاتەوە و زۆرێ لەوانەوە فێربێت، چونکە ئەوە تێگەیشتوویی کچی شارەزای کوڕی شارەزایە لە ئاین.

دووەم: گەشەکردنی زانستی و مامۆستاکانی و ژیانی هاوسەرگیریی:

(باعونی) لەماڵێکی پڕ لە زانست و شارەزایی ئەدەب و دادوەری گەورە بووە و لەوانەیە هەندێک لە ئەندامانی خێزانەکەی مامۆستای بووبن، لەسەر هەمان ڕێچکەی (باعونی)، چونکە باپیری (ئەحمەد) لەسەردەستی (ئیسماعیل)ی برای فێربووە لە (صفد)،[١٤] براکانی (ئەحمەد و محەمەد) لەسەر دەستی مامە (بورهان)ی باعونی (ئیبراهیم)[١٥] فێری زانستبوون.

عائشە تەمەنی هەشت ساڵانبوو کە قورئانی لەبەرکردووە، لەو بارەیەوە دەڵێت: "خوای گەورە یارمەتیدام بۆ خوێندنەوەی قورئانەکەی و فەزڵی لەبەرکردنی کتێبەکەی پێدام کە هێشتا تەمەنم هەشت ساڵ بوو"،[١٦] دەڵێت دواتر لە سەردەستی (ئیسماعیلی خواریزمی) بەندایەتی و زوهدم کردووە، لە دوای ئەویش لەسەر دەستی (خەلیفەکەی) (محیویی ئارمویی)[١٧]، بە هۆنراوە و پەخشان باسی لەو زانایە کردووە کە بونەتە هۆی پابەندبوونی بە سۆفیگەرایی و پاککردنەوەی ڕۆحی، دوعای خێری بۆ مامۆستاکەی (محیویی ئامویی)[١٨] کردووە و دواتر براوە بۆ قاهیرە[١٩] و مۆڵەتی فێرکردن و فەتوای دراوەتێ لەبەر شارەزایی و لەسەردەستی ئەحمەد قەستەڵانی (کە لە ٩٢٣ک کۆچی دوایی کردووە) و خاوەنی کۆمەڵێک پەڕتووکە.[٢٠]

عائیشە هاوسەرگیری کردووە لەگەڵ کوڕی نەقیبی ئەشەرافی دیمەشق (ئەحمەدی کوڕی محەمەدی کوڕی ئەبوبەکری کوڕی عەلی کوڕی ئیبراهیم، کە ڕەچەڵەکیان بۆ حسێنی کوڕی عەلی کوڕی ئەبو تالیب کۆتایی دێت)[٢١]، هاوسەرگیریەکەیان لە دەوروبەری ساڵی (٨٩٦ک) بووە و بونەتە خاوەنی کوڕێک

به ناوی (عەبدولوەهاب) لە ساڵی (٨٩٧ک) و کچێک بە ناوی (بەرەکە) لە ساڵی (٨٩٩ک)، عائشە ئاماژەی بەناوی خێزانەکەی کردووە لە دێڕێکی پەڕتووکەکەی، بەناوی (المورد الأهنا) هۆکارەکەشی باس دەکات کە: "ویستوویەتی بۆ تەبەڕووک ناوی کوڕ و کچ و مێردەکەی لە پەڕتووکی لەدایکبوونی پێغەمبەردا بنووسێت".[٢٢]

کوڕەکەی (عەبدولوەهاب) سەرگەورەی پیاو ماقوڵانی شاری دیمەشق بوو، بەڵام (باعونی) پێی خۆشبوو ببێتە خزمەتکاری مەرقەدی نەبەوی و پێیخۆشنەبوو کوڕەکەی وەک پیاوەکانی تر بەخشش و دیاری پێبدرێت و لەلایەن ئەوقافەوە موچە و پلە و پۆستی پێبدرێت، بەڵکو ویستی پێشەوایان بێت لە خزمەتکردندا، بۆیە کاتێک تەمەنی گەیشتە بیست ساڵان، چووە خزمەتی سوڵتان (قانسو الغوري) لە قاهیرە لە ساڵی (٩١٩ک) و لە حەڵەب لە ساڵی (٩٢٥ک) چووە لای هەریەک لە (سیوفی) و (سەفیری)، کە دوو سەرکردەی (شراکسە) بوون و یەکەمیان جێگری قەڵاکەی (حەڵەب) بوو لە ساڵی (٩١٥ک) و (٩٢٢ک)، مەبەستیشی لەو چاوپێکەوتنانەدا وەبیرهێنانەوەیان بوو بۆ مافی کوڕەکەی (عەبدولوەهاب)، کە وەک سەروەری پیاوماقوڵانی دیمەشق دیاریکرێت، بەڵام سەرقاڵی (سوڵتان) بەهۆی دژایەتیکردنی (بەنی عوسمان) ڕێگربوو لە بەدیهێنانی ئاواتەکەیان، گەڕانەوەی لە دیمەشقەوە بەرەو قاهیرە لەم بارەیەوە (مەحمود بن ئاجا حلبی) دەربارەی خۆی و کوڕەکەی لە ڕۆشتنیان بەرەو (میسر) هۆنراوەیەکی بۆ وتوون کە تیایدا جۆرێک لە پیاهەڵدانی باسکردووە لە هۆنراوەکەیدا.[٢٣]

گەشتەکەی بۆ میسر بوو بە بەڵا بۆ دانراوەکانی، کە هەموو ئەو شتانەی کە لەگەڵیدا بوون لە دانراوەکان و شیعرەکانی "یان بە لایەنی کەمەوە بەریان کەوتبوو" بە شتێک کە لەگەڵیاندا بوو لە دانراوەکانی "تووشبوونەکە دەداتە پاڵ دزین، چونکە دەڵێت: (....بەردەوام بوو (التخميس تخميس البردە)خراوەتە ناو مالە پێچراوەکەم لە شیعر و پەخشان، تاکو خوای گەورە قەدەری وابوو کە بدزرێن لەگەڵ ئەو کتێبانە، کە دامنابوون و ئەو ڕاستییانەی کە لە فتوحاتی خواوە پێمەگیشتبوو، ڕوودانی ئەمانە هەمووی لە گەشتەکەمدا بوو بۆ وڵاتی میسر بۆ ماڵێک کە پێی دەڵێن بولبیسیلە قاهیرەی سەربەرز".[٢٤]

سێیەم: گەشتە ئاینییەکان و نووسینەکانی و کۆچی دوایی کردنی:

گەشتەکانی (باعونیە) تەنها بەمەبەستی خۆشیەکانی دنیا نەبوون، بەڵکو زۆرێک لە گەشتەکانی بۆ شوێنە پیرۆزەکان بووە، لەوانە زیارەتی بۆ کەعبەی پیرۆز و لەم بارەیەوە دەڵێت: "کاتێک خوای گەورە بواری بۆ ڕەخساندم کە سەردانی گۆڕی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) و لە کاتی چوونم بۆ نزیک کەعبە، ڕێگریەک هاتە پێشم بە قەدەری خودای گەورە و نەمتوانی دابەزم لە (حەرەمی پیرۆز)، شەوی هەینی بوو، بۆیە ڕاکشام لەسەر جێگەیەک لە ڕێڕەوەێکدا کە دەیڕوانی بە سەر کەعبەی پیرۆز و بەردە ڕەشەکەدا، ڕێکەوت وابوو کە کۆمەڵێک لە نزیک من مەولودنامەیان دەخوێندەوە، سڵاواتیان لێدەدا بەسەر پێغەمبەری نازداردا و... لە دوای ئەوە خەو دایگرتم، بۆیە لە خەونمدا، بینیم کە خەڵکێک لە چواردەورمدا بوون و یەکێک لەوانە پێی وتم: ئێستا پێغەمبەری خودا بە ئێرەدا تێدەپەڕێت، بۆیە کە بینیم و بەلامدا تێپەڕی، خێرا پێموت و لێمپرسی، بەڵام زمانم تەتەڵەی دەکرد لە شەرم و هەیبەتی، ئەو دەمە داوای شەفاعەتم لێکرد، ئەویش فەرمووی منم شفاعەتکاری قیامەت بە هێمنی".(٢٥)

هەروەها زیارەتی شاری مەدینەی پێغەمبەر و مزگەوت و مەزاری موبارەکی بەسەرکردۆتەوە و دەربارەی ئەمەش دەفەرمویَ:

قد جئتُ أنهى قصتي لشفيعي

بتذللي وترفقي وخضوعي(٢٦)

لە نزیک دەرگای ژوورەکەی پێغەمبەرەوە دەڵێت:

والآن قد دافيت بابک سيّدي

لتكون لي عند الإله شفيعي(٢٦)

لە نزیک دەرگا پیرۆزەکانەوە زۆر بە زەلیلی دەڵێ:

يا سيد الرسل قد جاتک جارية

مسيئة ذات آثام و أوزار

أشكو إليک ذنوباً قد كسيتُ بها

بين الخلاق أثواباً من العار(٢٨)

ئەوەی جێی ئاماژەیە لێرەدا ئەوەیە کە سەرچاوە مێژووییەکان هیچ هەواڵێکیان دەربارەی سەردانەکە و کاتەکە و هاوەڵەکانی و مانەوەی نەداوە، (عائیشە) خۆشی بێدەنگبووە لەسەر ئەم بابەتانە، (باعونیە) خاوەنی قەڵەمێکی پڕنووس و بیرێکی مێژوو و هەناوێکی پاکبووە، ئەمەش وایکردووە کە چەندەها پەڕتووک و پەخشان و هۆنراوە لە پاش خۆی بەجێبهێڵێت، کە زیاتر دەچێتە خانەی سوفیگەرایی و مەدحی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر)، لەسەر نووسینە چاپکراوەکانی:

١- نووسراوی: (الفتح المبين في مدح الأمين) و ڕاڤەی کردووە[٢٩]، چاپکراوێکە لەسەر پەراوێزی توێشووی ئەدەب، کە (إبن حجة الحموي) لە میسر لە ساڵی (١٣٠٤ک) نووسیویەتی، شێخ (عبدالغني النابلسي) خستویەتە پاڵ (نفحات الأزهار على نسمات الأسحار في مدح النبي المختار). کە هەردووکیانی کردووە بە دووتوێی کتێبێک بەم ناونیشانەی سەرەوە.

٢- لەدایکبوونی پێغەمبەر، بەڵام ئەمەیان نیە کە دایناوە (المورد الأهنا في المولد الأسنى) وەکو (خير الدين الزركلي)[٣٠] دەڵێت: ئەم پەڕتووکە لە دیمەشق چاپکراوە لە چاپخانەی (الحنفية) لە ساڵی (١٣٠١ک) ژمارەی لاپەڕەکانی (٥١) لاپەڕەی قەبارە بچووکە، هۆنراوە و پەخشانی دەربارەی پیاهەڵدانی پێغەمبەر لەخۆگرتووە (درودی خوای لەسەر).

٣- (المورد الأهنا في المولد الأسنى) ئەم پەڕتووکە تایبەتە بە هۆنراوە و پەخشان، باس لە (الحواري) مامۆستایی و شێخ (محێدین ئارموی) تێدا کراوە، پێکهاتووە لە (حەوت بەش) کە باس لە پێغەمبەرایەتی محەمەد (درودی خوای لەسەر) دەکات و چۆن قەشە و زاناکانی پێش ئیسلام هەوڵیان دەربارەی پێغەمبەرە چاوەڕوانکراوەکە داوە، هەروەها باس لە پاکی ڕەچەڵەک و بەرەکەت و نیشانەکانی جوانی و شکۆ و ڕەوشت و گەڕانەوەی ڕووحی پاکی بۆ لای پەروەردگاری.[٣١]

- (عائشە باعونیە) ژمارەیەک پەڕتووکی دەستنووسی هەیە:

- (فيض الفضل وجمع الشمل): ئەم دیوانە شیعرێکە کە لە وتاری (الديوان المخطوط)دا باسی لێوە دەکات و دەڵێت: "ئەمە پەڕتووکێکە واتاکانی وەک کەفی دەریایە، وشەکانی بێکۆتایە، ناوی لێشاوی گەورەیی و کۆکەرەوەی

هەمە لایەنەی هەردوو هۆنراوە و پەخشان لەخۆدەگرێت، تێڕوانینی خوداییە، واتای چاکیە، بارودۆخێکی بەخشندەیە، نالآندنێکی تێگەیشتوانەیە، حەزێکی وابەستەیە، ڕێگەیەکی عاشقانەیە، بەڵگەی سووتانە بە گڕوتینەوە، ڕاکێشراوە بۆ کۆت و زنجیر، دورخراوەی خۆشەویست و بیماری دەستی تەبیب.(٣٢)

ـ (دور الغائص في بحر المعجزات والخصائص): ئەمەش دەستنووسێکە کە بریتیە لە هۆنراوەکانی (الرائية) کە پەیوەستە بە وەسفی پەروەردگار و بەدیهێنانی گەردوون و پێکهاتووە لە سیفەتەکانی خوای گەورە و میهرەبان و سیفەتەکانی محەمەد (درودی خوای لەسەر). لێخۆشبوون و دەرئاساکانی، ئەمە دەستنووسێکە لە (دار الكتب المصرية) پێکهاتووە لە شەست و نۆ لاپەڕە، لەم بارەیە (حەسەن ربابعە) دەڵێت: "ئاماژەکراوە بۆ نووسەرەکەی و کە (عائیشە)یە، زۆرێک لە خاوەن توێژینەوە و وەرگێڕەکان، بەڵام هیچ کەسێک ئاماژەی بە شوێنی دەستنووسەکە نەکردووە لە ماوەی پێشوودا، هەروەها هیچ کەسێکیش هۆنراوەیەکی لێ بڵاونەکردۆتەوە، ئەوەندەی من بزانم، چاوم گێڕاوە بەم دەستنووسەدا لە (دار الكتب) و کۆپی زۆرێک لە دێڕەکانیم کردووە، دەستپێکی هۆنراوەکەش بەم جۆرەیە:

أقول وفيض الفتح لي قد تيسرا
وسر اعتنا طه بسري قد سرى(٣٣)

ـ دیوانی (عائیشە باعونی): پێکهاتووە لە شەش هۆنراوە لەبارەی ستایشی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر)، یەکێکیان پێنج خشتەکیەکە لەسەر شێوازی (بردە)ی (البوصيري)، واتە هۆنراوەیەکی ستایشی محەمەد (درودی خوای لەسەر) و دوو هۆنراوەی (بدیع)، کە یەکێکیان ڕاڤەکراوە، لەسەر پەراوێزی (خزانة الأدب)ی (الحموي)، هۆنراوەی (لوامع الفتوح في أشرف ممدوح)، هۆنراوەی (نفائس الغرر في مدح سيد البشر) و هۆنراوەی (فتوح الحق في مدح سيد الخلق).(٣٤)

ـ کۆمەڵێک لە وتەکانی خاتوو (عائیشە باعونی) دەربارەی سۆفیگەرایی: ئەمانەش دەستنووسێکن لە (دار الكتب المصرية) کە هۆنراوە و پەخشان لە بارەی سۆفیەتەوە لە خۆدەگرێت، قسە لەسەر گەورەیی تەوبەکردن و

بەشەکانی دەکات و پێناسەی زاراوەکانی تایبەت بە سۆفیەت دەکات، وتەی زۆریک لە سۆفیەکانی تێدایە، لەوانە: (رابعة العدوية، الخزاز، إبن عطاء الله السكندري) و هەندێکیتر. هەروەها هەندێک لە هۆنراوەکانی لەبارەی سۆفیەت تێدایە و لە گرنگترینیان لاپەڕەی (٥) و لاپەڕەی (٢٢)ە.[٣٥]

ـ فتوح الضراعة في الصلاة على صاحب الشفاعة: ئەمەش هۆنراوەیەکی ئاینییە کە سوپاس و ستایشی پەروەردگاری تێدایە، موناجاتێکە لەگەڵ پەروەردگار بە ناوە پیرۆزەکانی، ستایشی پێغەمبەریشە (درودی خوای لەسەر) بە ناو و سیفاتە پیرۆز بەرزەکانی، بە (المورد الأهنا) کۆتایی پێ هێناوە.[٣٦]

ـ فتح المجيب بمتعلقات قوله تعالى:: (وإذا سألك عبادي عني فأني قريب) چەند نزا و پاڕانەوەیەک لەخۆدەگرێت، لەگەڵ دوو دەستنووسی (الموارد الأهنا) کە بریتین لە لاپەڕە (٢١٨) و لاپەڕە (٢٢٦)، لێکندراوە بە دەستنووسی (المورد الأهنا).

ـ كيفيات الصلاة على النبي (درودی خوای لەسەر)، بەشێکی کۆکراوەیە لە شێوازەکانی سەڵاواتدان لەسەر پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر)، ئەم دەستنووسەی هاوەڵکراوە بە دەستنووسەکەی (المورد الأهنا) وەکو ئەوەی پێشوو.

عائیشە باعونی چەند نووسراوێکی لەناوچووی هەیە، تەنها ناوەکانی زانراون:

ـ الزبدة في تخميس البردة، هۆنراوەیەکە کە لە پەڕتووکی (فيض الفضل) ئاماژەی بە فەوتانی کردووە، لاپەڕەی (٢٢٨) ئەمە ئەو هۆنراوەیە نیە کە (باعونی) باسی لێوە کردووە لە شەش هۆنراوەکەی، لاپەڕە (٣٩).

ـ تشريف الفكر في نظم فوائد الذكر، باسی لێوەکراوە لە (ديوان الباعونية) لاپەڕە ٢٢٨.

ـ فتح القريب في معراج الحبيب، باسیکراوە لە دیوانی (الباعونية) لاپەڕە ٢٢٨.

ـ صلاتُ السلام في فضل الصلاة والسلام، ئەمەش هۆنراوەیەکی (بهیة) کە تیایدا پەرتووکی (القول البدیع في الصلاة علی الحبیب الشفیع)ی ئیمامی (السخاوي) کورتکراوەتەوە.[٣٧]

ـ الإشارات الخفیة في المنازل العلیة، ئەمەش هۆنراوەیەکی سۆفییە، کە کورتکراوەی پەڕتووکی (الهروي)یە بە ناوی (منازل السائرین).[٣٨]

ـ پەڕتووکی (مدد الودود في مولد المحمود).[٣٩]

ـ الملاح الشریفة من الآثار اللطیفة: کە هۆنراوەیەکە دەربارەی چەند سرووودێکی سۆفیگەری.[٤٠]

ـ المنتخب في أصول الرتب.[٤١]

ـ القول البیع في الصلاة علی الحبیب الشفیع: بریتییە لە هۆنراوەیەک کە کورتکراوەی پەڕتووکەکەی (السخاوي)یە، لەمەوە کۆتایی پێهاتووە.[٤٢]

ـ الفتح الحقي من فیح التلقي: ئەمە هۆنراوەیەکە کە وشەی ڕەوشتی و بەهایی لەخۆگرتووە.[٤٣]

دەمەوێ لێرەدا ئاماژە بەوە بکەم کە لەوانەیە ئەم پەڕتووک و نووسراوە فەوتاوانە دزرابن لە خاتوو (عائیشە)، لە میانەی گەشتەکەیدا بۆ (میسر)، وەکو پێشتر ئاماژەمان بۆ کردبوو، بۆیە ناوەکانی ئاماژەیان پێدراوە تاوەکو بە تێپەڕبوونی ڕۆژگار ئەو پەڕتووک و نووسراوە فەوتاوانە بناسرێنەوە کە خاوەندارێتیان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو نووسەرە، وەکو مافێکی نووسەر، بۆ پاراستنی ناونیشانی پەڕتووک و نووسراوەکانی خۆی، خوا زاناترە.

زۆرێک لە مێژوونووسان پێیانوایە کە مردنی (عائیشە باعونی) لە ساڵی ٩٢٢ کۆچیدا بووە[٤٥]، بەڵام (ئیبن تۆلۆن) ڕایەکی پێچەوانەی هەیە کە دەڵێت، لە ڕۆژی دووشەممەی ٢٦ی ذي القعدةی ساڵی ٩٢٣ کۆچی بووە. لە بەرزترین جێگەی باخەکەدا بووە وەکو قوتابیەکەی (ئیبن تۆلۆن) دەڵێت[٤٦]. لێرەدا (محەمەد قەندیل) لە کتێبی (عائشة الباعونیة حیاتها وأدبها)، دەڵێت: "زۆرجار (ئیبن تۆلۆن) نووسراوی سڕیوەتەوە و گۆڕیویەتی، بەڵام (محەمەد بابعە) پێیوایە کە بۆچوونەکەی (ئیبن تۆلۆن) نزیکە لە ڕاستیەوە، لەبەر ئەم هۆکارانە: زۆرجار (الغزي) هۆنراوەکانی (عائشە)ی گێڕاوەتەوە لەسەر زمانی

(ئیبن تۆڵۆن)ەوە، (ئیبن تۆڵۆن) خۆی یەکێک بووە لە قوتابیەکانی (عائیشە باعونی)، بۆیە قوتابی هەردەم خەمخۆری هەواڵ و زانیاری مامۆستاکەیەتی، (ئیبن تۆڵۆن) لە سەردەمی (عائیشە)دا ژیاوە و هاوەڵیبووە، کاتێک (ئیبن تۆڵۆن) کۆچی دوایی کردووە، هێشتا (الغزی) و (ئیبن معماد حنبلی) لەدایک نەبوون، کە هەستاون بە مێژووکرنی مردنی (عائشة باعونیة)[٤٧]. من لێرەدا مەیلم بۆ ڕاوبۆچوونەکەی دکتۆر (ربابعة)یە، چونکە بەڵگەکەی زیاتر جێگەی بڕوا و بەهێزترە، خودا زاناترە. مەزاری (عائیشە) لە (بستان شبلی)یە لە ناوچەی (زقاق طاحونة الأحمر) لە ناوچەکانی دیمەشق.[٤٨]

چوارەم: هۆکارەکانی سۆفیگەری (عائیشە) و دەرکەوتنی ڕێبازەکەی تیایدا:

لە پێشتردا زانیمان کە (عائیشە) لە ژینگەیەکی زانستی دەگمەندا ژیاوە، ئەو ناوەندە زانستیەش هاوکار بووە لە سەرکەوتنی بە ڕێڕەوی زانست و دەروازە خوداییەکەوە، بۆیە لە دەروازەی سۆفیگەرییەوە دەستیپێکرد، نوقمی ناو نهێنیەکانی بوو، تینوێتی شکا بە ئاوی زوڵاڵی خۆشەویستی خودا و پێغەمبەرەکەی، توانی ببێتە یەکێک لە گەورەکانی سۆفیگەری لە سەردەمەکەیدا، لە هۆنراوە و پەخشانەکانیدا وێنای ڕێبازەکەی بە جوانی نەخشاندبوو، خۆشەویستی خوا و پێغەمبەرەکەی لە هەموو جەستە و ڕۆحیدا دەگەڕا، بە جوانترین شێوازی خۆشەویستی.

دەتوانین هۆکارەکانی ڕۆچوونی خاتوو (عائشە) بۆ ڕێبازی سۆفیگەری لەم خاڵانەدا دەستنیشان بکەین:

- خوای گەورە لە قورئانی پیرۆزدا جەختی لەسەر مەرجی خۆشەویستی لە نێوان پەروەردگار و بەندەکانیدا کردۆتەوە و فەرمویەتی: (قُلْ إِن كُنتُمْ تُحِبُّونَ اللّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللّهُ) (آل عمران: ٣١). واتە: (ئەی موحەممەد (درودی خوای لەسەر) بڵێ: ئەگەر ئێوە خواتان خۆش دەوێت کەواتە دواي من بکەون تا خواش ئێوەی خۆش بوێت).

- پەروەردگار خۆشەویستی لەسەر زاتی خۆی بە ئەرکداناوە بۆ ئەوانەی باوەڕیان پێهێناوە، وەک دەفەرموێت: (وَالَّذِينَ آمَنُواْ أَشَدُّ حُبّاً لِّلّهِ) (البقرة: ١٦٥). واتە: (ئەوانەی بڕوایان هێناوە زۆر زیاتر خوایان خۆش دەوێت).

- ئاڵوگۆڕی خۆشەویستی لە نێوان پەروەردگار و بەندەکانیدا: وەک دەفەرموێت: (فَسَوْفَ يَأْتِي اللّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ) (المائدة: ٥٤). واتە: (ئەوە بە زوویی خوا لەباتی ئەوان گەل و کۆمەڵێکی تر ئەهێنێ خوا ئەوانی خۆش ئەوێ و ئەوانیش خوایان خۆش ئەوێ).

ئا لێرەوە (عائیشە) پابەند دەبێت بە فەرمانی پەروەردگارەوە و چێژ لە خۆشەویستی خودا وەردەگرێت، شوێن ئەو ڕێبازە پاکە دەکەوێت کە دەیگەیەنێت بە پەروەردگار، وەک وتراوە (هیچ شتێک هێندەی خۆشەویستی خودا بەتام و چێژ نیە بۆ دڵ و ڕۆحی مرۆڤ... گەردیلەیەک لەو خۆشەویستیە بەرامبەرە بە خۆشیەکانی هەموو دنیایە.[٤٩]

- ڕێبازە سۆفیگەرییە گەیلانیەکەی، مەرجی لەسەر شوێنکەوتووانی داناوە کە دەبێت لەسەر بیروڕای پێشنی چاکەخوازبن و لەسەر ڕێبازی سوننەتی پاک بن.

- ئەو ژینگە ئیمانیە تێگەیشتووە لە دینەی کە تیایدا گەورە بووە و بەتایبەتیش برای باپیری (ئیسماعیل بن ناسر)، سۆفیەکی زۆر خاوەن زوهد بووە.[٥٠]

خاتو عائیشە دوو ڕێبازی گرتبووەبەر بۆ گەیشتن بە خودای گەورە، ئەوانیش:

أ- ڕێبازی قادری گەیلانی، کە پێیوابوو ئەو ڕێبازە کۆمەکیەکە لە پێغەمبەری خوداوە، بۆ ئەو ڕێبازەی گرتووەتەبەر و ستایشی شوێنکەوتووانی کردووە و دەڵێت:

وتمن بالعطف الجليل عليّ من
أهل الولاء فيسعفون ويجبروا
وبالخصوص إمامهم وكبيرهم
العارف القطب السماكُ الأفخر

محيي لدينك الدين عبد قادر اسمه
وبأرض جيلان الوسيمة يشهر
ذخري جمال إسماعيل الذي
عزّ الكبارُ بمدحه وأقرر[٥١]

ب ـ هەوڵ و کۆششی بێوچان: زۆر تێکۆشاوە لە ڕووی ناوەڕۆک و ڕوحەوە و زۆر تامەزرۆی نزیککردنەوەی ئەو دووریە بووە لەگەڵ پەروەردگار و ئازاری زۆری چەشتووە لەپێناو خۆشەویستی پەروەردگاری و دەڵێت:

وما لي طاقة بالعبد   عنه لا ولا أقوى
ودمعي في الهوى هام   وقلبي بالجوى يشوى
وبين أضالعي نار   بها حشو الحشا يكوي[٥٢]

ئەو ڕێبازەی بۆ خۆشەویستی پەروەردگار ئاسان نەبوو، بە سەوزایی ڕانەخرابوو، بەڵکو کۆسپی لە بەردەمدا بوو، بۆیە خەریکبوو ئەو دووریيە دڵی بسووتێنێ، ئاگری دووری، دەروونی سووتاندبوو، هەموو لاشەی تەنیبوو، بۆیە تا دەهات پتەوتر دەبوو، هەوڵ و تەقەلای هەستانەوەی لە گەورەیی مەبەست و بەرزی ئامانجی، بۆیە گاڵتەی بە خۆشەویستی مرۆیی دەهات و هەموو سنوورەکانی دەبڕی لەپێناو خۆشەویستی پەروەردگاری و دەڵێ:

مقربي منه جلّ القصد ثم غايتي الفصوى
وما قصدي به إلا   عليم السر والنجوى
إله واحد صمد   لكل الخلق قد سوى
فمنه أرتجي الزلفى   بدار الخلف والمأوى[٥٨]

لەو هەوڵ و کۆششەیدا بۆ گەیشتن بە خۆشەویستی پەروەردگار تەنها جەختی لە حاڵی هەوڵەکانی بووە و تەنانەت باسی لە پێغەمبەریش (درودی خوای لەسەر) نەکردووە وەکو لە پێشتردا باسی لێوەکردووە و هۆشداری دەدات کە ڕێبازی سۆفیگەری (باعونی) ڕێبازێکە ڕاستەوخۆ بەرەو پەروەردگارە و تەنانەت لە خزمەتی پێغەمبەریشدا وچان نادات و داوای نێوەندگیری لە پێغەمبەریش (درودی خوای لەسەر) ناکات بۆ ئەوەی بێتە نێوان خۆی و پەروەردگاری.[٥٩]

ئەو بارودۆخانەی کە ڕێبازی سۆفیگەری (باعونی)ی پێدا تێپەڕ بووە[٦٠]:

ـ البسط: سادەیی لە هەموو شتێکدا کە ئەم بەزەیی پەروەردگار.

ـ القبض: حاڵەتی ترسە لە کاتی خۆیدا، (مەبەست ترس و بیمی دنیا نیە هی پەروەردگارە).

ـ التجلي: ئەو نوورەیە کە لە غەیبەوە سەرچاوەی گرتووە و دڵەکان هەستی پێدەکەن، لەم بارەیەوە دەڵێت:

وتغيثني بفيح لطفٍ تجلي
يا إلهي عني غيوم غمومي
وبسطٍ يزيل عنّي قبضي
ويسر يميط كلّ همومي[٦١]

ئاشکرایە کە تێگەیشتن لە (حاڵ) لەلای خاتوو (عائیشە)، جیاوازە لە (مقام)، چونکە (مقام) بەرزترە لە ئاستی (حاڵ)، لەبەرئەوەی (حاڵ) مانایەکە دێت بەسەر دڵدا بەبێ خۆکردی و وەرگرتنێکی خوودکرداریەوە، ئەگەر ئەم بەردەوام بوو، ئەوا پێی دەگوترێت (مقام)، بۆیە (حاڵەکان) بارێکی بەهرەییە، بەڵام (مقامات) دەستکەوتنە، بەرزەش بە (حاڵەکان) بارێکی بەهرەییە، بەڵام (مقامات) دەستکەوتنە، بەندەش بە (حاڵەکان) دەگات بە (مقامات)، یان ئاستە باڵاکان[٦٢]، بۆیە (باعونی) لە هۆنراوەیەکدا باسی لە گەیشتنی بەو بارودۆخە (حاڵ)ە کردووە و دەڵێت:

كلّ حال يتحول	ليس لي فيه حاجة
وإذا صار مقاماً	خفتُ يارب علاجه
وإذا قدّرتَ منها	لي قسماً لنتاجه[٦٣]

ئەگەر لە پێگەی (الصبر) وردبینیەوە، لەلای (باعونی) دەبینین کە خەریکە خۆشەویستی لێدەبڕێت و ئارامی لەبەر هەڵدەگیرێت، بۆ ئەم بارودۆخەش دەبینین کە داوای بەزەیی لە خودا و دامەزراوی لە پێغەمبەر دەکات لەسەر ئەو ڕێبازە و لەو بارەیەوە دەڵێت:

مالك الملك سيدي	هل لهذا الهجر من أمد؟
بتقضّى فينقضي	ما ألا في من الكمد

قد عصاني تصبري		مثل ما خانني الجلد
قد تحيرت دلني		يا إلهي على الرّشد
بحبيبي محمد		خير عبد لكم سجد[٦٤]

زۆر بە تاسەوە، تامەزرۆیی نۆشینی شەرابی خودایە، بۆیە هەست بە خۆشی دەکات و جوانیەک دەبینێت لە جیهانێک لە دەرەوەی ئەو جیهانەی کە تێیدایەتی:

بشريف ذكر الواحد الخلاّق
لذّذ فؤاداً ذاب بالأشواق
وأعد وكرر ذكره يا مطربي
وأدر سلافة حبه يا ساقي
ولكم بها قد عاش بعد مماته
حبّ وكم قد مات من عشّاق
فمتى أنل منها رواء موصلاً
لفنائي في ذلک الجمال الباقي[٦٥]

لە بارودۆخی (فیض)دا، خۆشەویستی خودا تەواوی دڵی گرتۆتەوە و تۆسقاڵێک جێگەی غەیری پەروەردگاری تیا نەماوەتەوە، حاڵی وەک حاڵی (رابعة العدوية) کە زۆر کاریگەری هەبوو لە سەری و دەڵێت:

قلب تفرّغ للحبيب جمعية
ولغيره لا يستطيع فراغا
نزل الحبيب به فأصبح غامراً
للوصل ما للغير فيه مساغا
خلصتموه لكم فأصبح صافياً
وصبغتموه بالوفا أصباغا
وملكتموه بالجمال وقد قضى
بالفيض أن يكتب عليه داغا[٦٦]

دەبینین کە چۆن (لە ئاستی) (مشاهدة)دا، جوانی خۆشەویستی پەروەردگاری و تەماشای بێ چاوتروکان:

ما أرى غير حبيبي
في حضوري ومغيبي
كيف لا أشهده عندي
دائما هو نصيبي[٦٧]

بەڵام ڕێبازی بەندایەتیکردنی بۆ پەروەردگاری، ڕێبازی حەز و ترسە، بە گوێرەی فەرموودەی خودا بووە، کە دەفەرموێت: (إنهم كانوا يسارعون في الخيرات ويدعوننا رغباً ورهباً) (الأنبياء: ٩٠). واتە: (بێگومان ئەوانە پێشبڕکێیان دەکرد لە هەموو خێر و چاکەیەکدا و هاواریان لە ئێمە دەکرد بە ئومێدی (بەهەشت) و لە ترسی (دۆزەخ)).

لەبەرئەوەی (رغبة) لە بەخشش زۆری خوداوە:

كم من منايح كم نوال كم عطا
كم رحمة شملت ولم تتأخر
إن رمت أشكرها فشكري نعمة
ولک الثناء والحمد فيما أشكر[٦٨]

لەبەرئەوەی (رهبة)، چونکە زۆر ترساوە لە تاوان و زۆری کەم و کوڕی نەژمێردراوی، بۆیە زۆر بە زەلیلی و داماوی دەپاڕێتەوە لە پەروەردگاری و دەڵێت:

قد جئت بابک سيدي بک أرتجي
منک الرضا ومعايبي لا تحصر
أبغي وصولاً بالقبول ووصلة
يصفو الوداد بها ولا يتكدّر
وأريد منک بأن (تردني) عبدة
لک سيدي خلصت فلا تتغير[٦٩].

لە ئەوپەڕی ناخۆشی و نارەحەتیدا، ستایشی پەروەردگاری دەکات و بە دەربڕینێکی شایستە بە (القطب العليّ) کە دەربڕینێکی دەوڵەمەندە لە ڕووی زمانەوانیەوە بە واتای گەورە و خاوەنداری هەموو شتەکان، هەموو کاروباری دروستکراوان بە چواردەوری ئەودان، وەک لوتکەی (الرحى).[٧٠] وەک گەورەی ئەو قەومەی کە هەموویان لە چواردەور و لەخزمەتیدان، لەم ناونانەشدا،

جیاکردنەوەیەتی لەوەی کە بەتەنها پەروەردگار جێگەی داوالێکردن و پەناگەی بێ پەنایانە، دواتر ڕوو دەکاتە پێغەمبەری ئازیز و لە خزمەتی خودای گەورەدا داوای کۆمەکی بۆ شوێنکەوتووانی ئەو ڕێبازە دەکات، چونکە ئەمانە لە پێغەمبەرەوە لەو ڕێبازە بەهرەمەندبوون.

یا أيها القطب العلي ببابكم قد وقفت
جارية مسيئة بذنبها أعترفت[٧٢]

لە شوێنێکی تردا دەڵێت:

یا الله یا الله جذبه من الله أنا فيها قصدي من الله
تديم فتوحي من عبد القادر
محيي الطريقة قطب الأكابر
تاجي وفخري عند التفاخر سليل طه وخيرة الله[٧٣]

لە دوایدا (باعونی) دەگاتە ئاستی (فناء) و دەدات لە شەقەی باڵ لە ئاسمانی (العرفان) و (اليقين)ی و بانگەوازی بۆ دەکات و دەڵێت:

يا من أفنى في معناه كم معنّى في هواه
جد لي جد لي ومتعني وجلدني بالعيان في اتصال
يا محبوبي يا مطلوبي يا مقصودي يا موجودي
كن لي كن لي واجبركسري واغن فقري بالتدان والوصال
مجلي المظهر فيما أظهر أفنى مني لمّا نوّر
ظلي ظلي وأجردني وأفردي وأفناني بالجلال
غبتُ عني رحتُ مني زالت حجبي وافي قربي
وصلي وصلي قد أدهشني وأنعشني وأحياني بالجمال
هذه الخمرة فيض المنان عند العرفان لها ندمان
أهلي أهلي وسادات وأحبابي وإخواني في أحوالي[٧٤]

پێنجەم: ستایشی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر):

لە قوتابخانە سۆفیگەرییەکەیدا، ستایشی پێغەمبەری (درودی خوای لەسەر) لە یاد نەکردبوو، بۆیە هۆنراوەی دوورودرێژی بۆ چڕیبوو کە گەرووی زەمانە، بەردەوام دەیوتەوە بە شانازیەوە، بۆیە لە پێشەکی دیوانەکەیدا دەڵێت:

"پاشان ستایشی پێغەمبەری نازدار، مارشی ئەهلی چاکەخوازان و ئەهلی سەرکەوتووانی پێشبڕکێ دەکەن لەو پێناوەدا پێشبڕکێکاران و دڵسۆزان، چونکە لە گەورەترین هۆکارەکانی سەرکەوتن و چەند هێندەی قازانجەکانە.[٧٥]

هەروەها (باعونی) لە دەرگای زۆر بواری داوە لە ستایشەکانیدا، لەوانە: شەفاعەت لە خزمەتی پەروەردگارا، دەڵێت:

وارضوا بها خادمة بقربكم قد أتحفت
وفي الرضا شفيعها إليكم اذا هفت
خير الأنام والذي له الجنّات أزلفت
عليه من ربي صلاة للهموم قد نفت[٧٦]

لە بارەی عەشق و خۆشەویستی بۆ پێغەمبەر (درووی خوای لەسەر) لە هۆنراوەی ناو پەڕتووکەکەی بە ناوی (القول الصحيح في تخميس بردة المديح)دا دەڵێت:

كتمت عشقي فأضحى غير منكتم
بمدمع عند ميّ اللون منسجم
وقال صحبي ووجدي صار كالعلم
أمن تذكر جيران بذي سلم
مزجت دمعاً جري من مقلة بدم
أمن لواعج أشواق ملازمة
أمن شجون هوى بالقتل حاكمة
أم من سيوف ملام فيک كالمة
أم هبت الريح من تلقاء كاظمة
وأومض البرق في الظلماء من إضم[٧٧]

دەربارەی (معجزه) دەرئاساکانی پێغەمبەر، بەتایبەتیش دەرئاسای (قورئانی زیندوو):

ومن معجزات المصطفى و أختصاصه
كتاب عظيم للآلباء حيّرا
يقصّ علينا كلّ ماهو كائن

وما كان قد قضاه وقدّرا[٧٨]

لەبارەی شیوەنی درەختەکە و لقە خورماکەی کە بووە شمشێر و ستایشی بەرەکەتی بۆ گوانی پڕ لە شیری ئەو مەڕەی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) دەستی موبارەکی لێدا:

والجذع حنّ إليه عند فرقته

حنين عان الى برد الوصال ظمي[٧٩]

وصار جذلاً فأضحى صقيلاً

ومن العرجون قد لاح الضوي[٨٠]

وبيمن اللمس كم ضرع همى

بحليب بعدما يبس وذوي[٨١]

عائیشە زۆر سوپاس و ستایشی پێغەمبەری (درودی خوای لەسەر) کراوە لە کۆتایی هۆنراوەکانیدا:

إنّ الصلاة على النبي	إلى المعالي سُلّم
صلوا عليه توصلون	وسلّمو كي تسلموا[٨٢]

لە شوێنێکی تردا دەڵێت:

على المصطفى الهادي أديموا صلاتكم

ليرجح ميزان وتمحى جرائم

ويسهل من فوق الصراط مروركم

وتنجون من نار بها الحزن دائم[٨٣]

کۆتایی

شاعیری سوفیگەری (عائشة الباعونیة) یەکێکە لە دیارترین ئافرەتە سۆفیگەرەکانی سەدەی نۆیەم و دەیەمی کۆچی و سەدەی پانزەیەم و شانزەیەمی زاینی، هەستاوە بە ئەنجامدانی زۆرێک لە گەشتی زانستی و گەڕاوە لە نێوان وڵاتانی شام و میسر و حیجاز، هاونشینی هەردوو ماڵە موبارەکەکەی کردووە (مەککە و مەدینە) و زۆر نامە و پەڕتووکی نووسیوە، کە هەندێکیان بڵاوکراونەتەوە و هەندێکیشیان نەکراوە، ئاماژەی دیاری بڵاوکراوەکانیشی، ئاماژەیەکی سۆفیگەری زاڵە بەسەر بەرهەمەکانیدا و هۆنراوەکانیشی بریتییە لە لێشاوی ستایش بۆ پەروەردگار لەسەر ڕێبازی سۆفیگەری و قسەی لەسەر هەوڵ و تێکۆشان و (حاڵ) بارودۆخەکانی دەروونی مرۆڤ و ئاستەکانی عیرفان و سادەیی و گەیشتنە ئاستی بینینی ڕاستی و پوختەی خۆشەویستی و خۆنەویستی و هەستکردن بە چێژی خۆشەویستی پەروەردگار و توانەوە لە ئەودا و لەبیرکردنی خود و بوون و نەمان بۆ ئەو و گەیشتن بە ئاستە بەرزەکانی ئیمان و ئارامی و هۆنراوەی ستایش و سوپاس و سەلام لە پێغەمبەری ئازیز و ئارەزووی دیداری و باسکردنی موعجیزە و بەرەکەت و شەفاعەت و هۆنراوەی ڕەنگاوڕەنگ بۆ ستایشی زاتی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر).

سەرچاوەكان:

١ ـ السيوطي، جلال الدين عبدالرحمن. نظم العقيان في أعيان الأعيان، تحرير: فيليب حتّي، بيروت، المكتبة العلمية، ١٩٢٧م، ص١٧٨.

٢ ـ ابن الحنبلي، رضي الدين محمد. در الجب في تأريخ أعيان حلب، لێكۆڵینەوەی: مەحمود حەمەد فاخوری و یەحیا زەكەریا عبارە. دمشق، وەزارەتی ڕۆشنبیری، ١٩٧٢م، ج١، ص١٠٦٠- ١٠٦٩.

٣ ـ السيوطي، نظم العقيان في أعيان الأعيان، مرجع سابق، ص١٧٨.

٤ ـ المقريزي، تقي الدين أحمد علي. السلوك لمعرفة الدول والملوك، لێكۆڵینەوەی: سعيد عبد الفتاح عاشور، القاهرة، دار الكتب، ١٩٧٢ز، ج٤، ص٢٧٧.

٥ ـ الغزي، نجم الدين محمد. الكواكب السائرة بأعيان المائة العاشرة، لێكۆڵینەوەی: جبرائيل سليمان جبور، بيروت: دار الآفاق الجديدة، ط٢، ١٩٧٩م، ج١، ص٣٠٣- ٣٠٤.

٦ ـ صفوح، خير. شاری دیمەشق: لێكۆڵینەوەیەک لە بارەی جوگرافیای شارەكان، وەزارەتی ڕۆشنبیری و گەشتوگوزار، دمشق، ١٩٦٩م، ص١٧٧.

٧ ـ ابن طولون، شمس الدين بن محمد الصالحي. القلائد الجوهرية في تأريخ الصالحية، لێكۆڵینەوەی: محمد أحمد دهمان، كۆمەڵگەی زمانی عەرەبی، دیمەشق، ١٩٨٠م، ص١٩٢- ٢٤٢، ٢٤٣- ٢٥٥.

٨ ـ المرجع السابق، ص٢٦٦- ٢٦٧.

٩ ـ المرجع السابق، ص٢٦٢.

١٠ ـ العودات، يعقوب. القافلة المنسية، القدس: المطبعة التجارية، ١٩٤١م، ص٣٥.

١١ ـ الغزي، الكواكب السائرة بأعيان المائة العاشرة، مرجع سابق، ج١، ص٢٨٨.

١٢ ـ ابن الجزري، شمس الدين محمد بن محمد، غاية النهاية في طبقات القراء، عناية: ج براجستراسر، ميسر: مكتبه الخانجي، ١٩٣٣م، ج١، ص٤٨٢- ٤٨٣.

١٣ ـ ابن طولون، شمس الدين بن محمد الصالحي، مفاكهة الخلان في حوادث الزمان، القاهرة، وزارة الثقافة، ١٩٦٢م، ج١، ص٣٨.

١٤ ـ الغزي، الكواكب السائرة بأعيان المائة العاشرة، مرجع سابق، ج١، ص٢٨٨.

١٥ ـ العسقلانی، أحمد بن علي. الغمر بأبناء العصر، بيروت: دار الكتب العلمية، ط٢، ١٩٨٦م، ج٧، ص١٢٥.

١٦ ـ الغزي، الكواكب السائرة باعيان مائة العاشرة، مرجع سابق، ج١، ص٢٨٨.

١٧ ـ المرجع السابق، ج١، ص٢٨٨.

١٨ ـ الباعونية، عائشة بنت يوسف. فيض الفضل، دەستنووسێکە لە (دار الكتب المصرية)، بە ژمارەی شیعری تیمور (١١٢)، نسخة أحمد المازنی، ١٠٣١ک، وەرەقەی (٣)، وەرگیراوە لە: الربابعة، حسن، عائشة الباعونية شاعرة، چ١، إربد: دار الهلال بۆ وەرگێڕان، ١٩٩٧م، ص٤٥.

١٩ ـ الغزي، الكواكب السائرة بأعيان مائة العاشرة. مرجع سابق، ط١، ص٢٨٨.

٢٠ ـ الزيات، أحمد حسن. تاريخ الأدب العربي، مطبعة (الرسالة)، ط١٠، د.ت، ص٣٩٨-٤٠٠.

٢١ ـ الباعونية، عائشه بنت يوسف. المورد الأهنا في المولد الأسنى، مخطوطة بدار الكتب المصرية تحت رقم (شعر تيمور ٦٣٩)، ورقة (٣٥٥- ٣٥٦)، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية شاعرة، مرجع سابق، ص٤٦.

٢٢ ـ الباعونية، فيض الفضل، مرجع سابق، ورقة (٣٥٥)، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية شاعرة، مرجع سابق، ص٤٧، کچەکەی (بركة) زیاتر لە سێ ساڵ نەژیا.

٢٣ ـ المرجع السابق، ورقة (٢٠٨)، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية شاعرة، مرجع سابق، ص٥٠.

٢٤ـ الباعونية، عائشة بنت يوسف. القول الصحيح في تخميس بردة المديح، ورقة (٢٠)، نقلاً عن: الربابعة، مرجع سابق، ص٥٠.

٢٥ـ الباعونية، المورد الأهنا في المولد الأسنى، مرجع سابق، ورقة (١٠٤-١٠٥)، نقلاً عن: الربابعه، عائشة الباعونية شاعرة، مرجع سابق، ص٥٣.

٢٦ ـ الباعونية فيض الفضل، ورقة (٣١- ٣٢).

ـ الربابعة، عائشة الباعونية شاعرة، مرجع سابق، ص٥٣.

٢٧ ـ المرجع السابق، ورقة (٣١-٣٢).

٢٨ ـ المرجع السابق، ورقة (٣١- ٣٢).

٢٩ ـ إبن الحنبلر، در الحبيب فى تأريخ أعيان حلب، مرجع سابق، ص١٠٦١، انظر أيضاً:

ـ الحموي، ابن حجة، خزانة الأدب، القاهرة، مطبعة (الخيرية) (د.ت)، ص٣٠٩ وما بعدها.

ـ النابلسي، عبد الغني، نفحات الأزهار، القاهرة، مطبعة (بولاق) ١٢٩٩هـ ص٣ وما يعدها.

٣٠ ـ سركيس، يوسف اليان. معجم المطبوعات العربية المعربة، مصر، مطبعة (سركيس) د.ت، ص٥١٩، انظر أيضاً:

ـ الزركلي، خيرالدين. معجم الأعلام، بيروت: دار العلم للملايين، ط٥، ١٩٨٠م، ج٣، ص٢٤١.

٣١ ـ حسن ربابعة، باسی لێوەکردووە کە ئەوە دەستنووسە، بەڵام بە چاپکراوی بینیم و بە لێکۆڵینەوەی: فارس ئەحمەد عەلاوی و لؤي عبدالحكيم غنام، لە بەشێکدا لە کتێبی:

ـ علاوي، أحمد، عائشة الباعونية، بەناوبانگترین زانایانی دیمەشق لە کۆتاییەکانی سەردەمی مەمالیک، دمشق، دار معد، ط١، ١٩٤٤م، ص١١٧- ١٧٩. لێکۆڵەر ئاماژەی پێکردووە کە ئەم یەکەم پەڕتووکی دانراوی (عائشة باعونية)، هەروەها تەماشای (الصويركى) محەمەد عەلی، عائشة الباعونية قافلة الزمان، عمان، وەزارەتی ڕۆشنبیری، ٢٠١١م.

٣٢ ـ وەرگیراوە لە: (الربابعة)، عائشة الباعونية شاعرة، مرجع سابق، ص٦٠، ئەو دیوانە دەستنووسە، بەدەستی: أحمد المازنی لە مانگی شەعبان (١٠٣١ک) لە چاپە یەکەمینەکەوە وەریگرتووە، پارێزراوە لە (دار الكتب المصرية) بە ژمارەی (شعر تيمور١٢٢) وتارێک هەیە لەسەر دیوانەکە بە ناونیشانی:

ـ الذهبي، ماجد، و الخيمي، وصلاح. "ديوان السيدة عائشة الباعونية"، مجلة (التراث العربي)، ديمشق، سلسلة ٢، عدد ٤، آزار ١٩٨١م.

٣٣ ـ وەرگیراوە لە: الربابعة، عائشة الباعونية شاعرة، مرجع سابق، ص٦١. دەستنووس لە (دار الكتب المصرية) بە ژمارەی (٥٥٨) ژمارەی مایکروفیلم (٣٤٣٣٩). زەرکەلی ئاماژەی بەمە داوە کە دەستنووسە، ط٣، ص٢٤١، ئاماژەی بۆ شوێنەکەی نەکردووە.

٣٤ ـ ديوان الباعونية، (دەستنووس)، کتێبخانەی (الظاهرية) (کتێبخانەی حافز ئەسەد لە ئێستادا) ژمارە (١١٤٢عام).

٣٥ ـ وەرگیراوە لە: الربابعة، عائشة الباعونية شاعرة، مرجع سابق، ص٦٢. ئەم کۆمەڵەیە، دەستنووسە بە ژمارەی (٣١٩)، سۆفیگەری تەیمور لە (٢٧) وەرەقە بە فیلمی ئاسایی ژمارە (٤٠٥٩) ژمارە (٢٦٤٥) لە (دار الكتب المصرية)دا هەیە.

٣٦ ـ لە لێکۆڵینەوەی (الموارد الأهنا)ی (فارس علاوى) ئەو هۆنراوەیە بەو شێوە وەسفە نیە کە دکتۆر (ربابعة) باسی لێوەکردووە، لە:

ـ الربابعة، عائشة الباعونية شاعرة، مرجع سابق، ص٦٣.

٣٧ ـ ابن الحنبلى، در الحبيب في تأريخ أعيان حلب، مرجع سابق، ص١٠٦٢، انظر أيضاً:

ـ الباعونية، فيض الفضل، مرجع سابق، ورقة (٢٢٨).

٣٨ ـ ابن الحنبلى، در الحبيب في تاريخ أعيان حلب، مرجع سابق، ص١٠٦٢، والباعونية، فيض الفضل، مرجع سابق، ورقة (٢٢٨).

٣٩ ـ الباعونية، فيض الفضل، مرجع سابق، ورقة ٢٢٨.

٤٠ ـ ابن الحنبلى، در الحبيب في تاريخ اعيان حلب، مرجع سابق، ص١٠٦٢، انظر:

ـ الغزي، الكواكب السائره بأعيان المائة العاشرة، مرجع سابق، ج١، ص٢٢٨.

ـ الباعونية، فيض الفضل، مرجع سابق، ورقة ٢٢٨.

٤١ ـ الباعونية، فيض الفضل، مرجع سابق، ورقة ٢٢٨.

٤٢ ـ الباعونية، المورد الأهنا في المولد الأسنى، مرجع سابق، وەرەقەی (٢٩٧) دەڵێم: لەوانەیە هەمان (صلات السلام) بێ، کە کورتەی وتە (القول البديع)ی (السخاوي)یە، کە ناکرێت (الباعونية) لە یەککاتدا دوو کورتکرانەوە بکات لەسەر هەمان بابەت، مەگەر دووبارە (صلات السلام) کورت کردبێتەوە دوای ماوەیەکی تر، ئەوەی کە زیاتر جێی متمانەیە، کە یەک شتن بە دوو ناونیشان، جارێک بە ناوی (الباعونية) و جارێکیش بە ناوی (السخاوي)یەوە.

٤٣ ـ دائرة المعارف الإسلامية، القاهرة، چاپخانەی (الشعب) د.ت، ج٦، ص٩٩.

٤٤ . الباعونية، فيض الفضل، مرجع سابق، ورقة (٣٠٥)، انظر أيضاً:

ـ ابن الحنبلى، در الحبيب في تاريخ اعيان حلب، مرجع سابق، ص١٠٦١. کە ناوی "الفتح الحقي من منح التلقي"، غەزی باسی ناوەکەی دەکات کە ناوەکەی (الفتح الحنفي)یە. (منیش دەڵێم: ئەمە (تصحيف)ێکی ڕوونە و هیچ شاراوەیەکی تێدا نییە).

٤٥ ـ الغزي، الكواكب السائرة بأعيان المائة العاشرة، مرجع سابق، ج١، ص٢٩١. انظر أيضاً:

ـ ابن العماد، أبو الفلاح عبدالحي. شذرات الذهب في أخبار من ذهب، بيروت: دار الآفاق الجديدة، ج٧، ص١١٣.

٤٦ ـ ابن طولون، مفاكهة الخلان في حوادث الزمان، مرجع سابق، ج٢، ص٧٤.

٤٧ ـ الربابعة، عائشة الباعونية شاعرة، مرجع سابق، ص٥٧ وما بعدها.

٤٨ ـ العودات، القافلة المنسية، مرجع سابق، ص٤٢– ٤٥.

٤٩ ـ تيمور، أحمد، الحب والجمال عند العرب، مطبعة عيسى البابي وشركاؤه، ١٩٧١م، ص١٥٢.

٥٠ ـ النجار، عامر. الطرق الصوفية، مصر: مكتبة الأنجلو المصرية، ١٩٧٨م، ص١٠٧.

٥١ ـ الباعونية، فيض الفضل، مرجع سابق، ورقة ٩، نقلاً عن: الربابعة، (عائشة الباعونية شاعرة)، مرجع سابق، ص١٨٩.

٥٢ ـ المرجع السابق، لاپەڕەی ١٧، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية شاعرة، مرجع سابق، ص١٨٩.

٥٨ـ المرجع السابق، لاپەڕەی (١٧)، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية، شاعرة، المرجع السابق، ص١٩٠.

٥٩ ـ المرجع السابق، ص١٩٠.

٦٠ ـ انظر هذه التعريفات في:

ـ مبارك، محمد زكي. التصوف الإسلامي في الأدب والأخلاق، بيروت: دار الجيل، د. ت، ج١، ص٥٥- ٦٠.

٦١ ـ الباعونية، فيض الفضل، مرجع سابق، ورقة ٧٩، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية، شاعرة، مرجع سابق، ص١٩١.

٦٢ ـ الجرجاني، علي بن محمد. التعريفات، تونس، الدار التونسية للنشر، ١٩٧١، ص٥٤.

٦٣ ـ الباعونية، قيض الفضل، مرجع سابق، ورقة ٧٧، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية، شاعرة، مرجع سابق، ص١٩١.

٦٤ـ المرجع السابق، ورقة ٤٧، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية، شاعرة، مرجع سابق، ص١٩٢.

٦٥ ـ المرجع السابق، ورقة ٤، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية، شاعرة، مرجع سابق، ص١٩٣.

٦٦ـ المرجع السابق، ورقة ٢٤٥، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية، شاعرة، مرجع سابق، ص١٩٥.

٦٧ ـ المرجع السابق، ورقة ٢٦٢، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية، شاعرة، مرجع سابق، ص١٩٦.

٦٨- المرجع السابق، ورقة ٨، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية، شاعرة، مرجع سابق، ص١٩٧.

٦٩ ـ المرجع السابق، ورقة ١٤٠، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية، شاعرة، مرجع سابق، ص١٩٨.

٧٠ ـ ابن منظور، محمد بن مكرم. لسان العرب، پێشکەشکردنی: عبدالله العلايلی، بيروت: دار لسان العرب، مادەی (قطب)، مج٣، ص١١٤.

٧١ ـ مبارک، التصوف الاسلامي في الأدب والأخلاق، مرجع سابق، ج١، ص٥٥-٦٠.

٧٢ ـ الباعونية، مرجع سابق، ورقة ١٤٠، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية، شاعرة، مرجع سابق، ص١٩٨.

٧٣ ـ المرجع السابق، ورقة ١٣٩، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية، شاعرة، مرجع سابق، ص١٩٩.

٧٤ ـ الغزي، الكواكب الساترة بأعيان المائة العاشرة، مرجع سابق، ج١، ص٢٩١.

٧٥- الذهبي، والخيمى، ديوان السيدة عائشة الباعونية، مرجع سابق، ص١١٢.

٧٦- الباعونية، فيض الفضل، مرجع سابق، ورقة ١٤٢، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية، شاعرة، مرجع سابق، ص١٩٨.

٧٧- الذهبي، والخيمي، ديوان السيدة عائشة الباعونية، مرجع سابق، ص١١٢.

٧٨- الباعونية، در الغائص، (مخطوط)، ورقة ٨، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية، شاعرة، مرجع سابق، ص١٥٤.

٧٩ ـ الباعونية، نفائس الغرر في مدح سيد البشر، (مخطوط)، ورقة ٩، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية، شاعرة، مرجع سابق، ص١٥٥.

٨٠ ـ الباعونية، لوامع الفتوح في أشرف ممدوح، (مخطوط)، ورقة ٤، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية، شاعرة، مرجع سابق، ص١٥٥.

٨١ ـ المرجع السابق، ص١٥٥.

٨٢ ـ الباعونية، المورد الأهنا في المولد الأسنى، مرجع سابق، ورقة ٣٣٥، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية شاعرة، مرجع سابق، ص١٥٨.

٨٣ ـ الباعونية فيض الفضل، مرجع سابق، ص٧٠ – ٧١، نقلاً عن: الربابعة، عائشة الباعونية، شاعرة، مرجع سابق، ص١٥٨.

بەشی سێیەم

پێشەوا سیووتی و کاریگەرییەکانی لەسەر پاشینەکان

(٨٤٩- ٩١١ک/١٤٧١ – ١٥٣٣ز)

لێکۆڵینەوەیەک لەسەر هەردوو کتێبی: (المزهر و همع الهوامع)

کەمال ئەحمەد فالح مقابلە
دکتۆرا لە زمان و ئەدەبی عەرەبی، مامۆستای، زانکۆی (آل البیت)، ئوردون
Kamal١٠٨٠@yahoo.com

محەمەد مەحمود محاسنە
توێژەر و مامۆستا لە وەزارەتی پەروەردە و فێرکردن، ئوردون
Mmhasneh٢٠٠١@hotmail.com

پێشەکی:

ڕێزمانی عەرەبی هەر لە سەرەتای دروستبوونیەوە خەسڵەتێکی زانستی و شێوازێکی عەقڵی هەبووە، بۆیە فیکر ڕۆڵێکی کاریگەری هەبووە لە پێشکەوتنی ڕێزمانی عەرەبی و تێگەیشتن و زاراوەکانی، هەر کاتێک ڕێزمان بە قۆناغێکدا تێپەڕیبێت، کاریگەری لەسەری هەبووە و هەندێکی لێ بردووە، بەشێک لە بەشە هەمەچەشنەکانی ڕێزمان و هەمەڕەنگی لە بۆچوون و لێکدانەوەکان.

ئەگەر زانستی بنەماکانی ڕێزمان کاریگەر بووبێت بە زانستی بنەماکانی فیقە، کەواتە ڕەنگکراوە بە ڕەنگی قسەکەران، بوارێکی ڕۆشن کردەوە بۆ شارەزایانی ڕێزمان، بۆ ئەوەی کێبڕکێ بکەن بۆ دەرخستنی تواناکانیان، لە ئاڕاستەکردنی ئایەتەکانی قورئان لە سەرەتادا و دواتر ڕاڤەی قسەکانی

عەرەبیان دەکرد بەو شێوازەی کە ئارەزوویان دەکرد کە جارێک تێدەکەوتن و جارێکیش سەرکەوتوو دەبوون، پێشەوا سیووتی بە یەکێک لەو زانایانە هەژمار دەکرێت کە بەرەنگاری ئەو بابەتە بۆتەوە لە نووسینەکانیدا، ئامانج لەم لێکۆڵینەوەیەدا دەرخستنی گرنگی هەردوو پەڕتووکی (المزهر و همع الهوامع) لە کەلتووری عەرەبی ئیسلامیدا دەکەین، ئاشکراکردنی ئەو سەرچاوانەی کە سیووتی پێی کاریگەربوون، هەروەها کاریگەریی ئەو دوو پەڕتووکە لەسەر ڕابوونی فیکری لە سەردەمی خۆیدا، کاریگەریی نووسەرەکەی لەسەر هەوڵە فیکری و ڕۆشنبیرییەکانی دوای خۆی.

بۆیە بەپێی پێویست ژیانی پێشەوا سیووتیمان خستۆتە ڕوو، هەڵوێستەیەکمان لەسەر هەردوو پەڕتووکەکە (المزهر و همع الهوامع) و نرخە زانستیەکەی کردووە، گرنگی و شوێنیان لە بواری پەڕتووکە نەحووییەکاندا لەسەری وەستاوین.

ئەم لێکۆڵینەوەیە لەسەر ئەو هەوڵانەی سیووتییە کە داوێتی لە هەردوو پەڕتووکی (المزهر و همع الهوامع)دا، کە لە سێ بەشدا خراونەتە ڕوو: یەکەم: پێناسەی پێشەوا سیووتی و هەوڵە ڕێزمانیەکانی و کاریگەری لەسەر زانایانی سەردەمی خۆی و ئەوانی دوای خۆی. دووەمیش: ئاشکراکردنی کاریگەریی پەڕتووکی (المزهر) لە توێژینەوە ڕێزمانیەکانی سەردەمی خۆی و ئەوانی دوای خۆی. سێیەمیشیان: خستنەڕووی کتێبی (همع الهوامع)ە و کاریگەریی لەسەر توێژینەوە ڕێزمانیەکانی سەردەمی خۆی و لە پاش خۆی، هەروەها خستەڕووی هەوڵەکانی بۆ هەڵبژاردنی بۆچوونە زمانەوانیەکانی، بۆمان دەرکەوت کە ئەو هەڵبژاردنە بەڵگەیە لەسەر زیرەکی ئەو لە زانستی زمان و ڕێزماندا، هەروەها باس لە هەوڵی سیووتی لە نووسینی دوو پەڕتووک و کاریگەرییان لەسەر لێکۆڵینەوە ڕێزمانیەکان لە سەردەمی سیووتی و لە دوای خۆی.

یەکەم: ناساندنی پێشەوا سیووتی

١- کەسایەتی و ژیاننامەکەی:

له زۆرێک له سەرچاوەدا باس له ژیانی کراوە، بەڵام ویستمان له خۆیەوە، خۆی بناسین.[1] کەواته سیووتی بریتییه له: (عەبدولڕەحمان کوڕی کەمال، کوڕی محەمەد کوڕی سابیقەدین کوڕی فەخر کوڕی عوسمان کوڕی نازرەدین محەمەد کوڕی سەیفەدین خزر کوڕی نەجمەدین ئەبی سەلاح ئەیوب کوڕی ناسرەدین کوڕی شێخ هومامەدینی خزەیری سیووتییه.

پشتی سیووتی دەگاتەوە به پیاوانی ئەهلی (الحقیقه)، که له شێخانی تەریقەتن، ئەوانەی که ناوبانگیان هەبوو به (الوجاهة والریاسة)، هەیانبووه فەرمانڕەوای شارۆچکەکەی بوو، هەیانبووه لێپرسراوی (الحسبة) بووە، یان بازرگان بووه سیووتی خۆی دەڵێت: له باوکم زیاتر کەسێکیان نەبووە له باووباپیرانم که خزمەتی زانستی کردبێت،[2] باوکیشی له (سیوط)[3] لەدایکبووە، لەوێش کاریکردووە، لێپرسراوی دادگا بووه پێش ئەوەی کۆچ بکات بۆ قاهیره و لەسەردەستی زانایانی ئەوێ خوێندوویەتی و مۆڵەتی پێدراوە، فەتوای داوە، وانەی وتووتەوە چەند ساڵێک و لێپرسراوی (فیقه) بووە، وتاری داوه و ئیمامەتی کردووە و زۆر شارەزا و خاوەن نەفسێکی بەرزبووە، له ساڵی (٨٥٥ک/١٤٧٧ز) کۆچی دوایی کردووە.[٤]

له بارەی نازناوی (الخضیری)یەوە دەڵێت: ئەوەی دەیزانم دەربارەی ئەو ناوە (الخضیری) تەنها ناوی گەڕەکێکی بەغداد بووە، باپیره گەورەی ئەعجەمی بووه له ڕۆژهەڵات.[٥]

سیووتی له قاهیره لەدایکبووە له ئێوارەی یەکشەممە و سەرەتای مانگی ڕەجەبی (٨٤٩ک) بەرامبەرە/١٤٤٥ز، له ژیانی باوکیدا هاتۆته دنیاوە، تەمەنی شەش ساڵ بووە که باوکی کۆچی دوایی کردووە.

پێشەوا سیووتی له بارودۆخێکی سیاسی و کۆمەڵایەتیەکی پڕ له جوڵانەوەی زانستی و ئاینیدا لەدایکبووە، کاتێک (مەمالیک) زۆر هانی بزووتنەوە زانستیەکانیان دەدا و ڕۆڵی زانایانیان بەرز دەنرخاند، قوتابخانه و تەکیه و خانەقایان دروستکرد، یارمەتی زۆرێک له قوتابیانیان دەدا، خوێندنگەکانیان پڕکرد له سەرچاوەی زانستی و به هەزاران قوتابی ڕوویان له خوێندن کرد.

له سەروبەندی کۆتایی ئەو سەردەمە زێڕینە لە ژیانی ئومەتی ئیسلامیدا و لە نێوان ئەو کەڵەزانا و شارەزایەدا، (جەلالەدینی سیووتی) گەورەبوو، ئەو زانا و شــارەزایانە، کاریگەریــان هەبــوو لەســەری و ژیاننــامە و بەرهەمەکــانی، وێنەیەکی ڕاستەقینەی ئەو بارودۆخەیان نەخشاندبوو.

کاتێـک قورئــانی لەبەرکـرد، تەمەنــی کەمتربـوو لە هەشـت سـاڵ، پاشــان (العمـدة)[٦] و (منهاج الفقه)ی لەبەرکـرد، ڕێزمـانی لەسەردەستی کۆمەڵێک زانـا خوێنــدووە، هەروەهــا (فــرائض)ی لە شــێخ (شــەهابەدینی شارمســاحی) وەرگرتووە (کە ناوی گوندێکی نزیک دەمیاتە)، مۆڵەتی وانەوتنەوەی عەرەبی لە سەرەتای ساڵی ٨٦٦ک/١٤٨٨زدا، کە تەمەنی (١٧) ساڵ بووە، وەرگرتووە.

سـیووتی هەر پەڕتـووکێکی بەرچـاو بکەوتـایە دەیخوێنـدەوە، زۆرێـک لە زانسـتەکانی ئەو سـەردەمەی وەرگرتـووە، چـونکە مێژوونـووس و فەقیـە و ڕێزمـانزان و زمـانەوان بـووە و لێکدانەوەی قورئانیشـی کـردووە، لە هەمـوو بوارێکی زانستیدا نووسیویەتی، لە هەموو هونەرەکاندا قسەی هەبووە، وانەبێژ بووە، فەتوادەر و گفتوگۆ و دیبەیتی زۆری کردووە.

لەسەردەســتی زۆرێــک لە زانــا گەورەکــان خوێنــدوویەتی، لە پــێش هەموویانەوە عەلەمودینی بولقینی[٧] کە (فیقهی) لاخوێندووە، دواتر لەسـەردەتی کـوڕەکەی، پاشـانیش لە سـاڵی ٨٧٦ک/١٤٩٨زدا مـۆڵەتی وانەبێـژی و فەتـوای پێدراوە. دواتـر چۆتە لای شەیخولئیسـلام شـەرەفـەدینی مـەنـاوی[٨] و ڕاڤەی قورئانی خوێندووە، چوار سـاڵ چۆتە لای تـەقیـەدینی شلـەبی[٩] حـەنـەفی بۆ مـاوەی ١٤ سـاڵ لای موحیـەدینـی کـافیجی[١٠] خوێنـدوویەتی، لە بوارەکـانی زانستی تەفسیر و ئوصـوڵ و عەرەبی و مـەعانی و لـەلای شێخ سـەیفەدینی حەنەفیش ئامادە دەبوو بۆ خوێندنی وانەکانی (الکشـاف)[١١] و (التوضـیح)[١٢] و (تلخیص المفتاح)[١٣] و (العضد).

پێشەوا سیووتی هەموو تەمەنی سەرقاڵ بووە بە وانەبێژی و فەتوا و خۆی تەرخـان کـردووە بۆ زانسـت و نووسـین، کاتێـک دەچێتە تەمەنەوە، هەسـتی بە لاوازیی کرد، وازی لە وانەوتنەوە و فەتـوا هێنا و گۆشـەی تەنیایی هەڵبژاردو خەریکی خواپەرستی و نووسین بووە.

پـاوێکی زۆر پـاک و بەخشـندە و چاکەکـار و لەخـواترس و ڕازی بـووە بە بەشـی پەروەردگـار، لە بەرەبەیـانی شـەوی هەینـی نـۆزدەی جەمـادی یەکـەمی سـاڵی ٩١١ک کـۆچی دوایـی کـردووە، نەخۆشـیەکەی حەوت ڕۆژی خایانـد، کاتێـک کـۆچی دوایـی کـرد، تەمەنـی (٦١) سـاڵ و (١٠) مانـگ و (١٨) ڕۆژ بووە.[١٤]

٢. دانراوەکانی (پەڕتووکەکانی):

پێشـەوا سـیووتی لە نووسـینەکانی خۆیـدا ئامـاژەی بە یەکەمـین نووسـینی خۆی کردووە بە نـاوی (شـرح الإسـتعاذة والبسـملة) بووە لە سـاڵی (٨٦٦ک)دا، نـــزیکەی (٣٠٠) بەرهەمـــی نووســـینی هەیە، جـــگە لەوانەی کە خـــۆی ســـڕیویەتەوە[١٥]، بەرهەمەکـــانی هەمەڕەنگبـــوون، لە بوارەکـــانی تەفســـیر و خوێندنەوە و فەرموودە و فیقە و زمانی عەرەبی و ئەدەب.

بروکلمـان (٤١٥) نووسـینی بـۆ هەژمـارکردووە لە نێـوان دەسـتنووس و چـاپکراودا، (فلوغـل) باسـی لە (٥٦٠) بەرهەمـی کـردووە (جەمیـل بـک العظـم) ئامـاژەی بە (٥٦٧) بەرهەم کـردووە[١٦]، (ئـبن ئیـاس) دەڵێـت: "بەرهەمەکـانی گەیشـتۆتە (٦٠٠) بەرهەم"[١٧]، (شـەعرانـی) دەڵێت: "(٤٦٠) بەرهەمـی هەیە و لە پەراوێزی کتێبەکانیدا تۆمارکراوە".[١٨]

ئەم ژمـارە زۆرە لە بەرهەم و نووسـین، بـۆتە جـێگەی گومـان لەلایەن زۆرێـک لە تـوێژەرانی کـۆن و نـوێ و تـۆمەتی (خـۆ لـێ گـۆڕین)ی (النحیـل)ی دراوەتەپاڵ و هەندێکیان پێیانوایە کە ئەو بەرهەمانە هی مامۆستاکانی بوون و بەناوی خۆیەوە بڵاوی کردوونەتەوە، یان دەستی گرتووە بەسەر کتێبخانەی (المحمودیة)[١٩]دا و کتێبی هاوڕێکانی کردووە بە هی خۆی.[٢٠]

(سـەخـاوی)، کە لەگەڵ سـیووتیدا ژیـاوە و یەکێک بـووە لە ڕکابەرەکـانی و کێبڕکێیەکـی زۆر لە نێوانیانـدا هەبـووە، پێیـوایە کە هەنـدێک لەو پەڕتووکـانە بەرهەمی پێشەوا سیووتی نیە و دواتر دەردەکەوێت کە زۆرێک لەو کتێبانەی دراونەتە پاڵی، بەرهەمی کەسانیترە.

پێشـەوا سـیووتی کۆمەڵێک بەرهەمـی هەیە کە جێی گومـان نـین لەوەی کە بەرهەمی ئەون، زۆربەشیان چاپکراون، گرنگترین بەرهەمە چاپکراوەکانی:

أ- لە زانستەکانی قورئان: (تفسير الجلالين)، (لباب النقول في أسباب التفسير) و (الدر المنثور في التفسير بالمأثور) و (الإتقان في علوم القرآن) و (الناسخ والمنسوخ).

ب - لە زانستی فەرمووده: (الديباج على تصحيح مسلم بن الحجاج) و (الخصائص الكبرى) و (الجامع الصغير).

ت - لە بواری فیقه: (الوسائل إلى معرفة الأوائل)، (الرد على من أخلد إلى الأرض وجهل أن الإجتهاد في كل عصر فرض).

ث - لە زمان و ڕێزمان: (المزهر في علوم اللغة وأنواعها)، (الإقتراح في أصول النحو)، (جمع الجوامع)، (همع الهوامع شرح جمع الجوامع)، (الأشباه والنظائر النحوية).

ج - لە بواری مێژوودا: (حسن المحاضرة أخبار مصر والقاهرة)، (تحفة الكرام بأخبار الأهرام)، (بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة)، (طبقات الفقهاء الشافعية)، (تأريخ أسيوط).

ح - لە بواری ڕەوانبێژیدا: هۆنراوەیەکی هەیە بەناوی (عقود الجمان في علم المعاني والبيان).

دانراوەکانی نزیک دەبنەوە لە (٥٠٠) دانراو، گرنگترینەکانیانمان باس کرد.

٣- کاریگەریی سیووتی لەسەر سەردەمەکەی:

سـیووتی لە گەرمەی گۆڕانکـاریە سیاسـی و کۆمەڵایەتیەکانـدا ژیـاوە، لەو کاتەدا زۆرێک لە زاناکان کۆڵیان پێچاوەتەوە و ڕۆیشتوون، بەزۆریش بەرەو قاهیرە چووە، چونکە لەوێدا زانست لە گەشەدا بووە و زۆر بنەماڵەی زانستی دەرکەوتوون و ڕۆڵیان هەبووە لە پاراستنی زانست و دەستاودەستکردنی بۆ نەوەکـانی داهاتوویـان، لەبەرئەوەی سـیووتیی لە ژینگەیەکـی زانسـتی و ڕۆشنبیرییەکی چڕوپڕی هەموو بوارەکانی زانستدا گەشەی کردووە، هەر بۆیە زۆر پەیوەستبووە بە نووسینەوە هەر لە تەمەنی منداڵیەوە.[٢٢]

کاتێک سیووتی بووە بەناوبانگترین زانا و خاوەنی زۆرترین بەرهەم، کاریگەرییەکی زۆری هەبوو لەسەر بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری ئیسلامی و زانستە عەرەبییەکان لە ژیانیدا و لە دوای مردنیشی، بەهۆی ئەو میراتە گەورەیەی بەرهەمەکانی کە لە دوای خۆی بەجێیهێشتوون، کە لەوانەیە کتێبخانەیەک نەبێت لە جیهانی ئیسلامیدا و بەرهەمێکی ئەم زانایەی تێدا نەبێت، تا ئێستاش پێشەنگە بۆ توێژەران و سەرچاوەیە بۆ لێکۆڵەران و زانستخوازان.

سیووتیی ئاوێتە بووە لەگەڵ ئەو بزووتنەوە زانستییە باوانەی لە سەردەمی ئەودا هەبوون، کە خۆیان دەبینیەوە لە دەرکەوتنی زۆرێک لە فەرهەنگەکان و زانا و فەرهەنگناسە تایبەتمەندەکان وەکو، (ئیبن خەلدوون و قەلقەشەندی و ئیبن خەتیب و نوەیری و صەفەدی و ئیبن سوبوکی و سەخاوی)، کە سیووتیی کەوتبووە پێش هەموویان بە زانستە زۆرەکەی و بەرهەمە فراوانەکەی.

پێشەوا سیووتیی بە پێشەوای سەردەمەکەی خۆی هەژمار دەکرێت، چونکە توانی لە دەریای حەوت زانستەکەدا، مەلە بکات، وەکو خۆی دەربارەی خۆی دەڵێت[٢٣]، ئەو بەرهەمە زۆرانەی کە لە پاش خۆی جێماون، بەڵگەی زانستە فراوانەکەی و پێگەیشتنی عەقڵی بووە، کە توانیویەتی لەسەر زانستی قورئان و تەفسیری قورئان بنووسێت و فەرموودەی گێڕاوەتەوە و لە بارەشیەوە نوسیویەتی، لەبارەی فیقە و زانستە عەرەبییەکانەوە نووسیویەتی، گرنگی داوە بە مێژوو و تیایدا نووسیویەتی تێکۆشەرێکی گەورەی بواری ئیجتیهاد بووە لەم زانستەدا، بەهۆی ئەو شارەزاییەوە لەم زانستەدا بووە بە یەکێک لە کەسە بەئاگا و دیارەکانی سەردەمەکەی خۆی، هەندێک واپێناسەیان دەکرد کە کۆتا پێشەوا و گەورەی فەرموودەناسان و شارەزایانە و سەرچاوەی فەرهەنگە زانستیەکانی ئیسلامە[٢٤] و لەوەی کە ڕابوورد دەردەکەوێت کە سیووتی گەورەترین کاریگەری هەبووە لە بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری ئیسلامی لە ژیانیدا و لە پاش مردنیشی.

ئەوەی کە وای لێکردووە ئەو شکۆ و ڕێزەی هەبێت لە ناو خەڵکیدا و کاریگەریی هەبێت، "نەفسبەرزی و سەرقاڵی بە زانست و پشتکردنی لە

فەرمانڕەوایـان و ڕەتکـردنەوەی دیارییەکانیـان بـووە"[٢٥]، هەمـوو ئەمـانە ئەو پێگەیەیـان پێبەخشـیووە و خـاوەنی خـۆی بـوو، تـوانی کـاریگەری لەسـەر چواردەورەکەی هەبێت لە هەموو بوارەکانی ژیاندا. ئەوەی پێشـەوا سیووتیی جیـا دەکـردەوە لەوانـی تـر ئەوەبـوو کە کەسـایەتیەکی سـەربەخۆ و بنەمـای خانەدانی ڕەتکردبۆوە، چونکە پێیوابوو کە ئەم شێوازەی ژیان هیچ زانیارییەک نابەخشـێت، لەگەڵ بنەماکـانی فیکـری ئیسـلامی ناگونجێـت و ئەو شـێوازە سەرچاوەی گرتووە لە تایبەتمەندییەکانی زمانی یۆنانیەوە.[٢٦]

أ- کاریگەرییەکانی لە بزووتنەوە زانستی و ڕۆشنبیرییدا:

لە خۆشبەختی سیووتیدا ئەوەبـووە کە لە سـەردەمێکدا ژیـاوە، کە زانایـانی شـارەزای زۆر لـە هەمـوو بوارەکانی زانسـتدا لـە گۆڕەپانەکـەدا هـەبوون، بۆیە شـــارەزابوو لە فیقـــە و بنەماکـــانی، شـــارەزای زمـــان و بەشـــەکانی بـــوو، لەسەردەستی گەورە زانایانی بەئاگا خوێندویەتی،[٢٧] هەموو ئەمانە ڕۆڵیانگێڕا لە بنیادنـانی ڕۆشـنبیری و شـارەزابوونیدا، هەتـا گەیشـت بەوەی کە بـوو بـە بەناوبانگترین زانایانی سەردەمەکەی خۆی.

سـیووتی بە دیـاردەیـەکـی زانسـتی و فیکـری و ئەدەبـی تـایبەت هەژمـار دەکرێـت لە ســـەدەی نـــۆیەم و دەیەمـــی کۆچیـــدا، چـــونکە هەمەلایەنـــی ڕۆشـنبیرییەکەی و زۆری بەرهەمەکـانی، وایکـرد کە ڕکـابەری گەورە زاناکـان بکات و ئەو ڕۆشنبیرییەی کە هەیەتی توانی دەستمایەیەکی زۆر پێشکەش بە شارستانیەتی ئیسلام بکات و جێی خۆیەتی کە شانازی پێوە بکرێت، سیووتی بەو هۆش و بیرە تیژەی و توانا لەڕادەبەدەری زانست وەرگرتن و هەموو ئەو نووسینانە کۆبکاتەوە کە گەیشتوونەتە دەستی و هەمـوو ئەو بیروڕایانەی کە لە بوارە جیاجیاکانی زانستدا پێی گەیشتووە، بە دەستی لـە دانراوەکان، یـان یـا لە فیکر یا ڕەئیـەکان لـە هـەموو بوارێک لـە بـوارە زانسـتییەکان کە لـە دەرگـای داوە، ئەمـــانەش بـــوونەتە هـــۆی ڕۆشـــنبیرکردنی بە شـــێوازێکی گشـــتگیر و هەمەلایەن، کە هاوکـــاتبووە لەگەڵ پەرەپێـــدان و تـــازەبوونەوە و هەوڵ و کۆششدا.

تـامەزرۆی ئەوەبـوو کە ببێـتە (تـازەگەری سـەدە)[٢٨]، کە لەسـەری هەمـوو سـەد سـاڵێک واتـا لە ٩٠٠ی کۆچیـدا بـۆ ڕابـوون و نوێبـوونەوەی ئـومەتی ئیسـلامی لە دوای ئەوەی تـوانی ببێـتە جێـی سـەرنجی هەمـووان بە چـالاکیە زانستیەکانی، توانـای نووسینی لە هەمـوو لقەکـانی زانسـت هـەبووە، هەر بـۆیە ببوە خاوەنی زیاتر لە (٣٠٠) بەرهەمی زانستی وەک خـۆی ئامـاژەی پێکردووە، جگە لەوانەی کە گەڕاوەتەوە لێیان.[٢٩]

ئەم ئاواتەی کە سیووتی ببێتە تازەگەر (مجدد)، ئەو گەرموگوڕی و هەوڵ و تەقەلا بێوچانـانەی، کـردیە زانـایەکی کـاریگەری سـەردەمەکەی، بەتـایبەتیش کاتێک هەوڵ و کۆششـی لە ئاینـدا بە واجبێکـی شـەرعی دانـا لەسـەر زانایـانی موسڵمان لە سەردەمەکانی خۆیاندا.[٣٠]

هەروەهـا بەشـدارییەکی گەورەی هەبـووە لە دەوڵەمەنـدکردنی کتێبخـانەی عەرەبـی و بە سـەدان کتێـب و نووسـراوی لە بوارەکـانی زانسـتی قورئـان و تەفسـیر و فەرمـوودە و فیقـە و بنەمـا و مێـژوو و ژیاننـامەی نـاوداران و گەشتەکان و زمان و ڕێزمان و ئەدەب و بوارەکانی تریش هەیە، کە زۆرترین کـاریگەریی هەبـووە لەسـەر ڕێبـازی زانسـت و ڕۆشـنبیری لەو سـەردەمەدا و هەتـا ئێسـتاش، بـۆیە مامۆسـتا و زاناکـانی ئەو سـەردەمە بە فەرهەنگـی ئەو سەردەمەیان دانابوو.

سیووتی بە تەنها زانایەک و گوێزەرەوەیەکی زانیاری نەبوو، بەڵکو خـاوەنی ڕێبازێـک بـوو لە تـوێژینەوە لەو زانسـتانەی کە تیایـدا شـارەزابوو، "توانـای تێگەیشتنی کتێب و نووسراوەکانی پێش خۆشی هەبوو، وێنەیەکی گونجاوی بۆ دانـان و نووسـینی بەرهەمەکـانی کێشـابوو کە گونجـاوبوو لەگەڵ تێگەیشـتن و لەخۆگرتنی ئەو زانستانەی کە بەرچاوی کەوتبوو"[٣١ژ]، ئەو مێژووی نووسـیوە بە عەقڵیەتێکـی تێگەیشـتوو، لە بـارەی زمـانەوە بە عەقڵێتێکـی کـارتێکراو بە فەرموودە، بۆیە زۆر بە ئاشکرا لە پێشەکی پەڕتـووکی (المزهـر)دا دەڵێت: "ئەمە زانســـتێکی مەزنـــە، داهێنـــانم لە ڕێکخســـتنیدا کـــردووە، بەشـــکردن و جیاکردنەوەشیم هەڵبژاردووە".[٣٢]

ئەوەی بە وردی لە ڕۆشــــنبیریی ســــیووتی بڕوانێــــت، تێـــدەگات کە ڕۆشنبیرییەکی فەرهەنگی هەبووە کە بۆتە بازنەیەک لە بازنەکانی زنجیرەی گرێدراوی شارستانی بۆ ڕۆشنبیری ئیسلامی، چونکە لە پێشینانی وەرگرتووە و کاریگەری لەوانەی دوای خۆشی کردووە، چونکە بەرهەمەکانی جەختیان لە گرنگـی کەلتــووری زانســتی و ڕۆشــنبیریمان کــردۆتەوە، ڕۆشــنبیرییەکەمانی گرێداوە بە زنجیرێکی تەواوکەری هەموو جۆرە زانستەکان.

ب ـ کاریگەری لەسەر ئەو تازەگەرانەی هاتوون دوای خۆی:

بڵاوبوونەوەی بەرهەمەکانی سیووتی لە وڵاتی ئیسلامیەکان و پەرۆشی بەپیرەوەهاتنی خەڵکی بۆی، کاریگەری گەورەی هەبووە لەسەر بڵاوبوونەوەی ڕۆشنبیری ئیسلامی، هیچ کتێبخانەیەکی جیهانی ئیسلامی نەبووە کە بەرهەمی ئەم زانایەی تێدا نەبووبێت، تا ئێستاش بەرهەمەکانی بوونەتە سەرچاوەی توێژەران و جێی متمانەن لە هەموو بوارەکاندا[٣٣]، بەرهەمەکانی لە بواری قورئان و فەرمـوودە، جێی بایەخ و گرنگیین بۆ خزمەتی قورئانی پیرۆز و فەرموودەی پاک و بێگەرد.

لەو کەسانەی کە زۆر کاریگەر بوون پێی لە بواری فەرمـوودە و (الجرح والتعديل)دا، (شێخ عەبدولوەهاب مەدارسیی) بووە، کە زانایەکی هیندییە، کە هەستاوە بە کۆکردنەوەی هەموو نووسراو و ژیاننامە و قسەکانی پێشەوا سـیووتی لەبارەی گێـڕانەوەی فەرمــوودە و کەســانی لاواز لە گێـڕانەوەی فەرموودە لە کتێبی: (اللآلىء المصنوعة) و (ذيله)دا و ڕێکیخستوون بە شێوازی پیتەکانی فەرهەنگ لە دووتوێی کتێبێکدا، بەناوی (كشف الأحوال في نفس الرجال).[٣٤] هەروەها کاریگەری لەسەر زۆرێک لە توێژەران هەبووە، تاکو سەردەمی ئێستاش، زۆر بە وردی شیکردنەوەیان بۆ کردووە بە شێوازی سیووتی بابەتەکانیان خستۆتەڕوو.[٣٥]

لە بارەی کتێبە ڕێزمانیەکانیەوە بەسەرچاوەیەکی بنەڕەتی باوەڕپێکراو هەژمار دەکرێت لەلایەن توێژەرانی بواری ڕێزمانی عەرەبی.

لەوانەی کە زۆر کاریگەربوون بە ڕێبازی سیووتی و زانستەکانی، پێشەوا شەوکانی (لە ساڵی ١٢٥٠ک کۆچی دوایی کردووە) لە بارەیەوە دەڵێت: "گەیشتۆتە ئەنجام لە ئیجتیهاد و تێگەیشتن بە زانیارییە زانستیەکان."[٣٦]، هەروا تاهیر ئیبن عاشوور (ساڵی ١٢٨٤ک کۆچی دوایی کردووە)، لە زۆر بابەتدا لایەنگیری کردووە، لەسەر ڕێبازی ئەو ڕۆیشتووە لە فەتوا و سەرزەنشتی لاساییکردنەوەی کردووە، لەمبارەیەوە دەڵێت: "پێشەوا سیووتی لە میسر درەوشایەوە کە فەتوای سەربەخۆ کرد زۆر بە فراوانی، زۆر بە توندی کەوتە گفتوگۆی ئەوانەی کە دژی فەتوا و ئیجتیهادکردن، ئاگاهی داوە بەوەی کە ئیجتیهاد لە هەموو سەردەمێکدا واجبە، تیشکی خۆری درەوشانەوەی، وڵاتانی دوور و نزیکی جیهانی ئیسلامی ڕۆشن کردبۆوە،[٣٧] یەکێکی تر لەوانەی زۆر پێی کاریگەر بووە لە بواری ئیجتیهاد و ڕەتکردنەوەی لاساییکردنەوە، هەندێک لە زانایانی مەزهەبی حەنەفی بوون، لە سەدەی دەیەم و یانزەیەمی کۆچیدا، وەک مەسعودیی (لە ساڵی ١٠٤٦ک کۆچی دوایی کردووە) و خەیرەدین ڕەملیی (لە ١٠٠٨ک کۆچی دوایی کردووە).[٣٨]

پەڕتووکی (الأشباه والنظائر) بە فەرهەنگێک لە بنچینەکانی فیقهدا دادەنرێت، بۆتە سەرچاوەی زانیاری بۆ زۆرێکیش لە توێژەران و لێکۆڵەرانی سەردەمی سیووتی و کردبویانە سەرچاوەی توێژینەوەکانیان، یەکەمین کەس لەوانە: (ئیبن نەجیمی حەنەفی) بوو، (لە ساڵی ٩٧٠ک کۆچی دوایی کردووە)، کە لە نووسینی کتێبی (الأشباه والنظائر)دا بووە، کە زۆری لێ گواستۆتەوە، کە لەسەر مەزهەبی (ئەبی حەنیفەی نیعمان) بووە، تەنانەت پێشەکیەکەی سیووتی، ئیبن نەجیم هەندێکی لێ گواستووەتەوە،[٣٩] ئەوانەی کە لە دوای سەدەی دەیەمی کۆچییەوە لەبارەی ڕێزمانەوە نووسیویانە، پەڕتووکی (الأشباه والنظائر)یان وەک سەرچاوەیەکی سەرەکی بەکارهێناوە، زۆریشیان لێوە وەرگرتووە، هەروەها لەوانەی کە زۆر پشتیان بەو پەرتووکە بەستووە، لیژنەی گۆڤاری (الأحكام العدلية) بوو، کە لە ساڵی (١٢٩٢ک) لە تورکیا دەرچووە، زۆرێک لە بنەما گشتیەکانی لە (ئیبن نەجیم)[٤٠]ەوە، کە لەڕاستییدا ئەویش لە کتێبی (الأشباه والنظائر)ی ئیمامی سیووتییەوە وەریگرتوون.

هەروەهـا سـيووتی زۆر كاريگەريشـی هەبـووە لەسـەر بـواری ئيجتيهـاد و بـانگەواز، بە سـەرەتايەكی نـوێ و خـاڵی گۆڕانكـاريی دادەنرێت لە لێكـۆڵينەوە فيقهيەكاندا.

ئيجتيهادەكانی سيووتی دەچنە خانەی ئەو كەسانەی كە تازەگەرييان كرد لە بواری فيقهی ئيسلامی و لە ڕووی بەراوردكردن و بۆچوون و ئيجتيهاددا. داواكـارييەكەی سـيووتی بـۆ ئيجتيهـاد كـاريگەری بەهێـزی لە زانايـانی مەزهەبەكـان كردبـوو، بەتـايبەتيش زانايـانی مەزهەبـی حەنەفـی لە سـەدەكانی دەيەم و يازدەيەمی كۆچی.[٤١]

ڕاوبۆچوونەكـانی ببـووە وێـردی سـەرزمانی زانايـان، لە دووتـوێی كتێبـی چـاكەخوازان و تازەگەرەكـانی سـەردەمی ئەو و دواتريشـدا ڕەنگـی دابـۆوە. هێشتا ئومەتی ئيسـلامی پێويستی بە ڕێبازی سيووتی و بانگەوازەكەيەتی بۆ چارەسەركردنی كێشەكان وەكۆكردنەوەی تواناكان بۆ پێشخستن و نوێگەری، بـۆ ئەوەی هەنگـاوی چەسـپاو بنرێـت بەرەو جێبەجێكردنـی شـەريعەت بە شێوەيەكی ڕاست و تەواو.

ت ـ ئيمامی سيووتی وەک مێژوونووس:

سيووتی لە سەردەمێكدا ژياوە كە زانستی مێژوو تيايدا تەواو پێگەيشتوو بـووە، بـۆيە زۆر كاريگـەر بـووە بـە قوتابخـانەی (ئيبن خەلـدوون)، كـە لەگـەڵ ئەوانی تردا دروستی كردووە. سيووتی گرنگييەكی تايبەتی داوە بە ئەم بوارە و ژمـارەيەكی زۆر بەرهەمـی لەم بـوارەدا دانـاوە، ئـەوەش وايلێكـردووە كـە پلەوپايەيەكی بەرزی هەبێت لە نێو زانايانی سەردەمەكەيدا، يان ئەوانی پێشتر و ئەوانەی دواتريش، لە گرنگترين بەرهەمەكانی لەم بوارەدا: (حسن المحاضرة في أخبار مصر والقاهرة) و (تأريخ الخلفاء أمراء المؤمنين) و (الشماريخ في علم التأريخ)، (جامع ابن طولون) و (رفع الياس عن بني عباس) و بەرهەمی تريش، كە بواری باسكردنيانمان نيە.

بێگومان سيووتی لە نووسينەوەی مێژوودا كاريگەر بووە بەو سەردەمەی كە تيايـدا ژيـاوە، بەدەر لە هۆكارەكـانی گەشـەكردن و فێركردنـی، تەواو

لێبڕاوبوو بۆ فێرکردن و فێربوون و نووسین و سەرقاڵ بوون بە زانستەوە، سیووتی فێرکردنێکی ئاینیی بەرزی هەبووە، کە کاری لە ڕێبازە مێژووییەکەی کردووە.(٣٨)

لەو هۆکارانەی کە کاریگەرییان هەبوو لەسەر ڕێبازەکەی لە چۆنیەتی نووسینەوەی مێژوودا، عەقڵیەتە فەرهەنگی و زاراوەییەکەی بوو، کە زۆر لێهاتوو بوو لە زانستی تەفسیر و فەرموودە و فیقە و نەحوو و واتا و بەدیع، زیادلەوەش توانی هونەری نووسین لەسەر مێژوو توێژینەوەکان و داخوازییە جۆراوجۆرەکان کۆبکاتەوە(٤٣)، گومانی تێدا نییە هەموو ئەمانە ڕێبازێکی تایبەتی بەخشیبوو بە سیووتی لەبارەی مێژووەوە، کە جیای دەکردەوە لەگەڵ هاوچەرخەکانی. ئەم ڕێبازە تایبەتەی کە سیووتی گرتبویەبەر بۆ چارەسەری مێژوو، پێگەیەکی بەرزی پێبەخشی لە نێوان زاناکانی سەردەمی خۆی، بۆ زیاتر متمانە بەخۆبوونی زیادبوو، هەتا تکای وابوو ئەو کەسە بێت کە وەک تازەکەرەوە لەسەری هەموو سەد ساڵێکدا پەیدا دەبێت وەک فریادڕەس.

سیووتی وا بۆ مێژووی دەڕوانی کە زانستێکە گرنگی خۆی هەیە، بۆیە پێویستە توێژینەوەی لەبارەوە بکرێ، پەڕتووکێکی لەسەر مێژوو دانا ناوی نا (الشماريخ في علم التأريخ)، کتێبەکەشی کردۆتە سێ بەشەوە، لە بەشی یەکەمدا توێژینەوەی کردووە لەسەر زانینی مرۆڤ بە زانستی مێژوو، لە دەستپێکی سەردەمی (ئادەم) سەلامی خوای لەسەربێت، تاوەکو سەردەمی خەلیفە (عومەر کوڕی خەتاب)، کاتێک موسڵمانەکان دەستیان کرد بە نووسینەوەی مێژووی خۆیان لە کۆچی پێغەمبەرەوە (دروودی خوای لەسەر). بەشی دووەمیش، باسی لە سوودەکانی مێژووی کردووە، لەوانە: زانینی تەمەنەکان و بەسەرچوونیان و ژمارەی تەواوبونەکان و کاتەکانی بێژراوەکان، هەروەها کۆچی دوایی گەورە پیاوان و زانایان و بەرواری لەدایکبوون و مردنیان و چیان لەبارەوە وتراوە.

پاشان لە بەشی سێیەمدا کۆمەڵێک سوودی پەیوەندیدار بە مێژوو دەهێنێت، هەندێک ئامۆژگاری لەلایەن مێژوونووسەوە، وەکو: پێویستی مێژوو بە مانگە قەمەرییەکان نەک مانگە هەتاویەکان، ئەو زاراوانەشی کە پێویستە

مێژوونووس بەکاریان بێنێ (لە کاتی باسکردنی مانگ و ڕۆژ و شەوەکان[٤٤]، ئەوەی بە وردی سەرنجی کتێبی (الشماريخ)ی دابێت، تێدەگات کە سیووتی وای بۆ مێژوو ڕوانیوە کە زانستێکە، بۆیە نەخشەی بۆ کێشاوە وەک پەیڕەویکی زانستی بۆ چارەسەرکردنی مێژوو، بۆیە دورکەوتبووەوە لە ڕێبازی سەردەمەکانی پێشتر، کە پیادەکرابوو لەلایەن مێژوونووسانی وەکو (المقريزي و العيني) و هەندێکی تریان".[٤٥] بەڵگەش بۆ ئەوەی کە سیووتی پەیڕەوێکی تایبەتی بۆ خۆی داناوە، ئەو زنجیرەیەیە کە دانیاوە لە نووسینی ژیاننامە و چین و توێژەکان، کاتێک مێژووی بۆ خەلیفەکان و زانایانی تەفسیر و فەرموودە گێڕەوەکان و شارەزاکانی زمانی نووسیوە، وردەکاریەکی زۆری پیادە کردووە لە ژیاننامەی نووسەرەکان، ڕووداوە گرنگەکانیشی کە لە ژیانیاندا هەبووە، تۆماریکردوون، بەڵام ڕێگەیەکی کورت و وردی بەکارهێناوە و خۆی بەدوور گرتووە لە گێڕانەوە و باسی وردەکارییەکان.[٤٦]

ڕێبازە کورتبڕیەکەی لە باسی ڕزگارکردنە ئیسلامیەکانی سەردەمی خەلیفە (عومەر) و ڕووداوەکانی سەردەمی (عوسمان) و (معاوييە)دا دەردەکەوێت.[٤٧]

سیووتی زیاتر گرنگیدابوو بە تۆمارکردنی پەیوەندییەکانی دەوڵەتی ئیسلامی بە دەوڵەتانی دەرەوە، هەروەها گرنگیشی دابوو بە ڕووداوە سروشتییەکان، بەبێ ئەوەی هیچیان لەسەر بڵێ، وەکو بومەلەرزەکەی دیمەشق و خوراسان و هەڵکردنی بای بەهێز لە عێراق و جوڵەی شاخێک لە یەمەن[٤٨]. ئەمانە بەڵگەن لەسەر فراوانیی زانیارییەکانی لە ڕووی سڵکردنەوە و ڕەخنەگرتن و شێوازەکەی، بۆیە تەنها باسی ئەم هەواڵەی کردووە و داویەتیە پاڵ گێڕەرەوەکانی بەبێ ئەوەی هیچی لەسەر بڵێت، یان گومان بخاتە سەری.

دەتوانین بڵێین کە سیووتی بەم شێوازەی لەسەر ڕێبازی زانایانی موسڵمان کاری کردووە، کە بریتییە لە ئەمانەت و وردەکاری لە گواستنەوەی هەواڵدا. لە نووسینەوەی مێژوودا و لە دانراوەکانی تریشیدا – زیاتر گرنگیداوە بە سەرچاوەی هەواڵ و زانیارییەکان کە لێی وەرگرتووە، بەڵگەش بۆ ئەم قسەیە دانانی بەشێکی تایبەتە لە پەڕتووکی (المزهر) بەناونیشانی (عزو العلم إلى قائله) دانەپاڵی زانیاری بۆ بێژەرەکەی، لەم بارەیەوە دەڵێت: "لەبەرئەمەیە لە

نووسینەکانمدا هیچ وشەیەک نییە لە خۆوە وتبیتم، بەڵکو گەڕاندومەتەوە بۆ خاوەنەکەی، لە زانایان، هەروەها ئاماژەم بە ناوی ئەو کتێبەشداوە کە بابەتەکەی تیادا باسکراوە."[٤٩]

زۆرجار سیووتی ڕێبازی زانایانی فەرموودەی گرتۆتەبەر لە باوەڕپێکردن، بۆ ئەمەش لیستێکی هێناوە بە ناوی ئەو کتێبانەی کە پشتی پێبەستوون لە دانانی کتێب و بەرهەمەکانیدا بە ناونیشانی (حسن المحاضرة)[٥٠].

ئەو ڕەخنەیەی کە لە سیووتی دەگیرێت لە نووسینەوەی مێژوودا ئەوەیە کە زۆر گرنگی داوە بە مێژووی عەباسیەکان، لە هەموو کەس زیاتر، بەتایبەتی لە میسر[٥١]، مێژووی فاتیمیەکان پشتگوێخستووە وەکو مێژوونووسە سوننە مەزهەبەکانی تر، کاتێک ئاماژەی بە مێژووی سوڵتانەکان کردووە، زۆر بە کورتی بووە، پێیوایە ئەوان ملکەچی فەرمانی عەباسییەکان نەبوون و زۆر گرنگی نەداوە بە لەشکرکێشیەکانیان دژی خاچپەرستەکان و مەغۆل، وەک ئەوەی کە گرنگیداوە بە دامەزراوە ئاینییەکان و نامە گۆڕینەوەکانیان لەگەڵ زانا و شارەزایانەوە[٥٢].

بەڵام لە بواری ژیاننامەی زانایاندا، گرنگیەکی تایبەتی پێداوە، کاریگەربووە بە ڕێبازی مێژوونووسانی پێش خۆی، پیادەی ڕێبازێکی تایبەتی کردووە لە تۆمارکردنی ژیاننامەی نووسەران، پشتی بەستووە بە ڕێکخستن کەسەکە بەپێی پیتەکانی فەرهەنگ و دواتر نازناو، مێژووی لە دایکبوون و ناوی مامۆستا و بەرهەمەکانیان و ساڵی کۆچیان[٥٣]، وەکو پیادەی کردووە لە کتێبی (نظم العقيان في أعيان الأعيان)، کە تایبەتی کردووە بەدەمڕاست و پیاوماقوڵانی ئەو سەردەمە و بە پەڕتووکێکی گرنگ دادەنرێت لەبارەی بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئەدەبی لە کۆتاییەکانی سەردەمی مەمالیک لە میسردا.

هەروەها سیووتی باس لە ژیاننامەی هەموو ئەو هاوەڵانەی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) کردووە لە ژن و پیاو کە هاتوونەتە ناو میسر و هەروەها ناودارانی تابیعین و ئەوانەی فەرموودەیان گێڕاوەتەوە، ئەوانەشی کە تیایدا بووە لە پێشەوا موجتەهیدەکان لە وێنەی شافیعی و ئیبن دەقیق عید[٥٤].

ژياننـامەی ئەوانـەی لـە میسـر بـوون نووسـیوە لـە: زانایـانی فەرمـوودە و شارەزایان و قورئان خوێن و زاهید و سۆفی و زانایانی زمانەوانی و ڕێزمـان و حاکمـەکان و پزیشـک و ئەستێرەناسـان و مێژوونـووس و ئەدیـب و شـاعیرەکان[٥٥]. سـیووتی هەروەهـا باسـی کاربەدەسـتانی میسـری کـردووە لە سەرەتای ڕزگارکردنەکانی ئیسلامەوە تاکو دامەزراندنی دەوڵەتی (فاتیمی)[٥٦]. هـەروەها باسـی لە دادوەرەکـان و وەزیرەکانیشـی کـردووە، لەگـەڵ نووسـەرەکانی دامەزرانـدن، لە سـەرەتای ڕزگـارکردنی ئیسـلامەوە تـاکو سەردەمی خۆی. لەوەشدا پشتی بەستووە بە پەیڕەوی گێڕانەوە مێژوویی لە ناساندنی ژیانەکانیان.[٥٧]

بەڵام شـوێنەوار و نەخشـەکانی میسـر، سـیووتی تەنهـا لە کتێبێکیـدا باسـی لێوەکردبـوون، چـونکە شـارەزای ئەم بـوارە نەبـووە و هـیچ کتیبێکـی سەربەخۆشـی لە بـارەوە نەنوسـیوە، تەنهـا بەسـەرپێی لە کتێبەکـانی: (حسـن المحاضرة) و (کوکب الروضة)دا باسی لێوەکردووە لەمەشدا لە (ابن حوقل) و (الوطواط) و (إبن حجلەء) ئەوانی ترەوە زانیاری گواستووەتەوە[٥٨].

سـیووتی زانیـاری گرنگـی لە بـارەی دروسـتبوونی شـارە ئیسـلامیەکان و نەخشـەی میسـر و قـاهیرە و جیزەوە گواسـتووەتەوە، هەروەهـا باسـی شـاخی (المقطم)[٥٩] قەڵا و کۆشـک و ڕووبـاری نیل و هـەرەمەکـانی (جیـزە) و منـارەی (ئەسکەندریە)،[٦٠] هەمووی بە وردی باسی کردووە.

سـیووتی زۆر گرنگـی نەداوە بە مێـژووی ئـابووری، هەرچەنـدە هەنـدێک بـابەتی کە زانایـانی ئەو سـەردەمە باسـیان لێـوەکردووە، خسـتۆتە ڕوو، کـە پەیوەنـدییان بـە فیقـە و فەتـواوە هەیـە، وەک: مـامەڵەی دراو و بـاج و هەنـدێ بـابەتی تـر، پێیوابـووە کە بـاج لە بـابەتە کێشـاوییەکانە، نامیلکەیەکیشـی لەو بـارەیەوە نوسـیووە بەنـاوی (رسـالة فـي ذم المکـوس) ئامـاژەی بە زۆرێـک لە جۆرەکـانی دراو، داوە کاتێـک درهـەمـی زیـو بۆتە بنەمـای مـامەڵەی دارایـی[٦١]، ئامـاژەی بەو تەنگـژە داراییـانە کـردووە، کە لە سـەردەمی (مەمالیـک) و ئەو گۆڕانکاریە داراییانە و بەرزبوونەوەی نرخەی کە ڕوویانداوە.[٦٢]

هەروەهــا مێــژووی ڕووبــاری نیلــی تۆمــارکردووە و باســی لەو ســاڵانە کــردووە کە تیایــدا نەخۆشــی و قــاتوقڕی بــارودۆخی نالەبــاری ئــابووری لە ساڵەکانی کۆچی (٤٦٠، ٤٩٦، ٥٩٧، ٦٢٨، ٦٩٤، ٦٩٥، ٧٧٥)[٦٣] کردووە.

تۆمـاری مێـژووی (تـاعون) و دەرد و نەخۆشـییەکانی کـردووە بە نـامەیەک بەنـاوی (مـا رواه الواعـون فـي أخبـار الطـاعون)، لێـرەدا باسـی (تاعون)ەکـانی کردووە کە هاتوون بەسەر دەوڵەتی ئیسلامیدا، هەر لە سەردەمی پێغەمبەرەوە (درودی خـوای لەسـەر) تـاکو سـاڵی ٨٩٧ک، واتـە تـا پێش مردنـی سیووتی بە سیانزە سـاڵ[٦٤]. هەروەهـا سـیووتی ئامـاژەی گرنگـی بە سیسـتمی (الوقـف) لە (میسر) داوە و باسی هۆکاری داڕوخـان و ئاکامەکانی لەسـەر ئـابووری میسـر کـردووە. لەم بـارەیەوە نـامەیەکی بەنـاوی (رسـالة الإنصـاف في تميز الأوقـاف) نووسـیوە، دووپـاتی لە جیـاکردنەوەی موڵـک و مـاڵی (ئەوقـاف) کـردووە، کە دوای ئـەوەی داگیرکـران لەلایەن کاربەدەسـتانی (مەمالیک) لە وڵاتـانی میسـر و شــام دەســتیان بەســەردا گــرتن و هەســتان بە فرۆشــتنی مــاڵ و دووکــان و گەرماوەکانی کە موڵکی ئەوقـاف بوون، لە کۆتاییەکانی سـەردەمی (المملوكي)، کە کـاریگەری زۆر خراپـی هەبـوو لەســەر بـارودۆخی ئـابووری لە میسـر لە سەردەمی عوسمانیەکاندا.[٦٥]

بەم شــێوەیە ســیووتی مێژوونووســێکی گەورەبــوو، لەگەڵ کێشــەکانی سەردەمەکەیدا ژیابوو، بە ئەمانەتیشەوە مێژووەکانی تۆمـارکردبوو، شـیکارێکی زیرەک بوو، خەڵک و سەردەمەکەی خۆی دەناسـی، بەوەش ڕێبازێکی تـایبەتی بـۆ خـۆی دانـابوو، کە کـاریگەر بەو بەوانەی پـێش خـۆی و جیـایکردبۆوە لە ئەوانەی سەردەمەکەی خۆی.

پ ـ کاریگەرییەکانی لەسەر توێژینەوە قورئانی و فیقهیەکان:

سـیووتی کـاریگەرییەکی ڕوونـی هەبـوو لەســەر توێژینــەوە قورئانیەکــان، هەوڵەکـانی زۆر ئاشـکران لە بوارەکـانی زانسـتی تەفسـیر و زانسـتی قورئانـدا، زۆر ئاگــاداربوو بە زانایــان و چــین و توێژەکانیــانی زانایــانی تەفســیری لە هــاوەڵان و شــوێنکەوتووان تــاکو ســەردەمەکەی خــۆی ناســاندووە، باســی لە

ڕێبازەکانیـان کـردووە و سـوودی لە هەموویـان وەرگرتـووە، لە هەنـدێک لە بەرهەمەکانیـدا باسـی لە بنەماکـانی تەفسـیر و مەرجەکـانی ئەو کەسـەی کە تەفسیری قورئـان دەکات و ئادابەکـانی کـردووە، باسـی لە ناسـینی تەفسـیر و لێکـدانەوە و تەفسـیرە سـەیر و سـەمەرەکان و چینـی زانایـانی تەفسـیری کردووە[٦٦]، بەرهەمەکانی لە بواری تەفسیردا، وەکو: (التحبير في علم التفسير، البرهـان فـي علـوم القرآن، الإتقـان فـي علـوم القـرآن) کـاریگەرییەکی زۆریـان هەبـووە لەسـەر جـوڵانەوەی ڕاڤەکردنـی قورئـان، کە لە دوای ئەمەوە زۆر گەشەی کرد.

ڕۆڵی سیووتی لە زیندووکردنەوەی بزووتنەوەی ئیجتیهاد و شارەزابوون لە سـەردەمی خۆیـدا بە هـۆی بیـروڕا و کۆششـەکانیەوەبوو کە دەرکەوت لە هەندێ لە بەرهەمەکانیدا.

لە پـێش هەمـوو بەرهەمەکـانیەوە کە خرابـونە ڕوو لەبـارەی ئیجتیهـادی فیقهیەوە بەشێوازێکی ڕاستەوخۆ، پەڕتووکی: (الرد على من أخلد الى الأرض وجهل أن الإجتهاد في كل عصر فرض)، لێرەدا پێداگری کردووە لەسـەر ئەوەی تـوێژینەوەی زانستی بەرەو ئاڕاستەیەکی ڕاسـت و لەسـەر بنەمـای گفتوگـۆ و کۆشـش بێـت، بەپێـی ئەو یاسـایانە بێـت کە زانایـانی بنەماکـانی شـەریعەت لەسەری کۆکن،[٦٧] ئەم کتێبەی بانگەوازێکی ئاشکرایە بۆ هەوڵ و کۆشش و بەرەنگـاربوونەوەی لاسـایی و شـوێنکەوتن، لەبەر ئەوەی ئیجتیهـاد لەلای ئەو پـایەیەکی گـرنگە لە پایەکـانی شـەریعەت، ئەو پەڕتـووکە چارەسـەری زۆر لە داهێنانەکـانی نـاو ئـاین دەکـات، بەرەنگـاری ڕەوتە خـراپەکە دەکـات و داوای تێگەیشـتنێکی ڕاسـت و دروسـت دەکـات بـۆ شـەریعەت و پیـادەکردنی بە شـێوەیەکی ڕاسـت و دروسـت، بـۆیە کـاریگەریەکی زۆری هەبـوو لەسـەر فێرخـوازانی زانسـت لە سـەردەمی خـۆی و دواتریشـدا. ئەگەر تەماشـایەکی بەرهەمەکـانی سـیووتی و بیـروڕا فیقهیەکـانی بکەیـن، ئـەوا ئـەو کاتـە بـە کەسـایەتییەکی سـەربەخۆ لە تێگەیشـتن و لێکـدانەوە دەبیینـین، هـەروەها لـە شـیکردنەوە و مشـتومڕکردن وبـە چـاکزانینی بەڵگەشـدا، هـەروەها گرێـدانی بەشەکان بە سەرچاوەکانیانەوە.

دووەم: کتێبی (المزهر) و کاریگەرییەکەی لەسەر توێژینەوەکانی نەحوودا:

١. پێناسەی پەڕتووکەکە:

پەڕتووکی (المزهر فی علوم اللغة وأنواعها) بەیەکێک لە بەناوبانگترین بەرهەمەکانی سیووتی دادەنرێت بەپێی گەواهی ئەوانەی کە خوێندوویانەتەوە.[٦٨] زاناکان بە باشترین کتێبی سیووتی دادەنێن، هەندێک بە گرانبەهاترین کتێبی هەژمار دەکەن لە بواری ڕێزمانی عەرەبیدا[٦٩]، چونکە سیووتی لە دانانی ئەو پەڕتووکەدا پەنای بۆ زۆرێک لە سەرچاوەکانی ڕێزمانی ئەو سەردەمە بردووە، پاشان ون بوون و بەدەستمان نەگەیشتوون.

گرنگی ئەم پەڕتووکەش لەوەدایە کە زۆر وردەکاری دەکات لە جۆرەکانی زماندا بەپێی پرۆگرامێکی لێزانانە، بە دانانی دەروازە بۆ بەشەکان، دانەر لە سەرەتای کتێبەکەیدا دەڵێت : "ئەمە زانستێکی مەزنە، دانانەکەیم ڕێکخستووە، داهێنانم کردووە لە جۆرەکەی و دەروازەکانیدا، ئەوەش لە زانستی زمان و جۆرەکانیدا کراوە، مەرجەکانی وتنەوەی و گوێ لێگرتنی، بەهەمان شێوە باسی زانستی فەرموودەم کردووە لە دابەشکردن و جۆرەکانیدا"".

پەیڕەوەکەی سیووتی لە دانراوەکەیدا زۆر گشتگیرترە لەوەی پێشکەش دەکرێت لە وانەیەکی زمانەوانی کاریگەر بە زانستی فەرموودە، بۆیە دەروازەکانی لەسەر شێوازی دەروازەکانی زانستی فەرموودەیە[٧٠]. ئەم جیاکاریە لە پەیڕەودا و ئەم جۆراوجۆرییە لە ناوەرکدا، وایکردووە کە کتێبەکە گرنگ بێت بە لای تاک و گشتییەوە، لە پێشتردا و لە ئێستاشدا، بۆیە ئەم کتێبە داخوازیەکی زۆری لەسەربووە لەلایەن توێژەران و خوێندکارانەوە لە هەموو سەردەمێکدا، داواکاریش زۆر بوو لەسەری، بە هۆی ئەوەی کە چەند جارێک چاپکراوەتەوە و ڕاڤەکراوە، هەرچەند سیووتی – لەگەڵ دواکەوتوویی لە سەردەمی گەشە و گەشانەوە، بەم کارە زمانەوانییە و تێڕوانینی پەیڕەوی زانستی لە لای زانایانی عەرەب و موسڵمانیش لە قۆناغی یەکەمدا دەکێشت، هەروەها ئەوەشی بۆ زیاد دەکات کە بۆ زیادکراوە لە قۆناغەکانی دواییدا لە سەردەمی خۆیدا، بۆیە بەوەش شارەزایی پێشینەکان زیاد دەکات بۆ زانستی

پاشینەکان. پەڕتووکی (المزهر) لە (٥٠) بەشدایە، هەموویان باس لە زانستی زمان و جۆرەکانی دەکەن.

پەڕتووکەکە لە دوو بەندی جیاواز پێکهاتووە، بەندی یەکەم بریتیە لە (٦٥١) لاپەڕە و بەندی دووەم لە (٦٦٣) لاپەڕەدایە[٧١]، پەڕتووکەکە لە پێش لێکۆڵینەوە بۆ کردنی، سێ جار چاپ کراوە: یەکەمیان لە چاپخانەی (الأميرية)، لە ساڵی (١٨٧١ز)دا بووە و دووەمجاریش لە چاپخانەی (عیسى البابي الحلبي) لە ساڵی (١٩٠٠ز)دا، ئەوەی کۆتاییش لە چاپخانەی (صبیح) لە قاهیرە چاپکراوە.[٧٢]

ئەم پەڕتووکە[٧٣] لەلایەن (محەمەد ئەحمەد جاد مەولا بەگ) و هاوەڵەکانی (محمد أبو الفضل ابراهیم و علي محمد البجاوي) ڕاستکردنەوە و لێکۆڵینەوە و ناونیشان بۆ بابەتەکان و نووسین لەسەر حاشیەکانی بۆ کراوە، بە وردی و خوێنەریان بردۆتە بەردەم ناوەڕۆکێکی ڕوون و ئاشکرا، بەشەکانیان لە لقەکان جیاکردۆتەوە، سەرەڕای ئەوەی کۆتاییەکەیان بە پێڕستی گشتی و تایبەتی کۆتایی پێهێناوە، پێڕستێکیان بۆ بابەتەکانی بەشەکانی پەڕتووکەکە داناوە کە پەنجا بەشە، دوو پێڕستیشیان داناوە، یەکیکیان بۆ زاناکان و ئەویتریشیان بۆ عەشیرەتەکان، بەپێی پیتەکانی (هیجاء) دانراوە، پاشان دانەر دەناسێنرێت، پەرتووکەکەش کۆتایی دێت بە ڕاستکردنەوەی هەڵە چاپەمەنیەکان لە دوو بەشدا و ڕاستکردنەوەشیان.

ئەم پەڕتووکە چاپکراوە، کە (محەمەد جاد مەولا) و هاوڕێکانی هەستاون بە لێکۆڵینەوە دەربارەی، زیاتر لە جاریضک چاپ کراوە، لەوانە چاپەکەی (دار الفكر)، هەروەها چاپەکەی (المكتبه العصريه) لە بەیروت لە ساڵی ١٩٨٦، دواتر چاپەکەی (المكتبة العصرية) لە بەیروت لە ساڵی ١٩٩٦ و چاپەکەی لە (دار التراث) و (دار الجيل)یش چاپکراوەتەوە.

ئەوەی شایەنی ئاماژەبۆکردنە کە ئەم پەڕتووکە هەرچەندە لە ڕووی قەبارەوە زۆر ئەستوورە، بەڵام لە ڕووی داهێنانەوە سیووتی زۆر خۆی تێدا ماندوو نەکردووە، تەنها هەستاوە بە کۆکردنەوە و ڕێکخستنی، پاشان پشتیوانی کردووە لەوەی کە کۆی کردووەتەوە بە قسەلەسەرکردنیان کە دەیاندۆزیتەوە بە پەرشوبڵاوی لە دووتوێی پەڕتووکەکەیدا، بەزۆری دەبینین بیرۆکەیەکی باسکردووە،

دەیخاتــە ســەرەتای بابەتەکــەوە یــان دەیخاتــە کۆتاییــەوە، ســیووتی پرۆگرامێکــی گرتووەتەبەر، کە ئەویش پەیڕەوی گواستنەوەیە لە زۆربەی کتێبەکەیدا، باشترین بەڵگەش بۆ ئەمە ئەوەیە کە دەیبینین لە پێشەکی کتێبەکەیدا (المزهر)، کە هەستاوە بە هێنانی پێشەکی کتێبی (فقه اللغة)ی ئیبن فارس، دەڵێت : "لەپێش دەستکردن بە پەڕتووکە، سەرەتاکەی بە وتارێک دەست پێدەکەین کە حسێن ئەحمەدی کوڕی فارس باسی دەکات لە سەرەتای پەڕتووکەکەی (فقه اللغة)دا".[٧٤] پێشەکیەکەی کۆتایی پێهێناوە بەوەی کە دەڵێت: "هەروەکو ئەو دەڵێت منیش دەڵێم لەم کتێبەدا، ئەمە لە کاتی دەستپێکردن بە مەبەستەکەی بە پشتیوانی خوا".

کتێبەکەی زۆر لەوە زیاتری تێدایە کە کتێبەکانی زمان تێیاندایە، دانەریش هەوڵێکی وایداوە کە هیچ کەس ناتوانێ نکوڵی لێبکات لە ڕووی ڕێکخستن و ڕیزکردنیەوە و دانانی گوازراوەکان لە شوێنی چاکدا، ئەوەش بەڵگەیە لەسەر زۆری زانیاری و فراوانی دەرودانی بە زانستەکان، دانەر ڕێکخستنێکی جوانی کردووە لە کۆکردنەوەی ئەم گواستراوانەدا، لە ژێر ناونیشانێکدا کە خۆی بۆی هەڵبژاردوون، ئەوەش بەسە بۆ ئەوەی بە دەستپاک بناسرێت لەسەر ئەم گواستنەوانە کاتێک دەیانداتە پاڵ خاوەنەکانیان، هەروەها ئاماژەدان بە ئەو سەرچاوانەی کە لێیەوە وەریگرتوون، بەوەش بەشدارییەکی گەورەی کردووە، لە پاراستنی ئەو دەقانەدا و ڕێکخستنیان لە ژێر یەک ناونیشاندا. سیووتی لەم پەڕتووکەیدا پشتی بەستووە بە زۆر سەرچاوە، لە پەڕتووکەکانی زمان کە ئەو سەردەمە لەبەردەستدا بوون، پاشان دوای ئەوە تیاچوون و نەگەیشتون بەدەستی ئێمە. لەگەڵ ئەوەی کە پەڕتووکەکە وا پیشان دەدرێت کە گرنگیداوە بە پەیوەندی زمانی عەرەبی بە زمانەکانی ترەوە، بەڵام من لە میانەی توێژینەوەکەمدا نەگەیشتم بە وەرگێڕانی ئەم پەڕتووکە بۆ سەر زمانی دیکە.

٢- پێکهاتەکانی پەڕتووکەکە:

پەڕتووکی (المزهر) بە سەرچاوەیەکی فەرهەنگی دادەنرێت، بابەتگەلێکی زمانەوانی ناو سەرچاوە کۆنەکانی لەخۆگرتووە، بەشێوازێکی جوان خستۆیەتیە ڕوو، سیووتی پەڕتووکەکەی کردووە بە (٥٠) بەشەوە: هەشتیان لە بارەی زمانەوە لە ڕووی ئیسنادەوە، سیانزە بەشیش بۆ زاراوەکان و

سیانزە بەشیش بۆ واتا و پێنجیشیان بۆ شتە ناوازەکانی زمان و یەکێکیش بۆ پاراستنی زمان و ڕێکخستنی ئەندازەکانی و هەشت بەشیش بۆ بارودۆخی زمان و ئەوانەی کە گێڕاویانەتەوە، بەشێکیش بۆ زانینی شیعر و شاعیرەکان، کۆتا بەشیش بۆ هەڵەکانی عەرەب تەرخان کراوە.(٧٦)

پەڕتووکەکە، پەڕتووکی زمانە، زۆرێک لە وشەکانی باسدەکات، هەروەها پەند و شیعرەکانیشی، مادەیەکی زۆر لەخۆدەگرێت لەبارەی گەشەکردنی زمان و لە دروستکراو و پاراو و نامۆ، بەکارهاتوو و فەرامۆشکراو، زمانەکان و زاراوەکان، گۆڕینەوە و هەڵگەرانەوە، داتاشین و لێوەرگیراو، خوازراو، هاوواتا، چوونیەک و دژبەیەک، کێشی ئاخاوتنەکان بینای فیعلەکان و پەیوەندی عەرەبی بە زمانە سامیەکانەوە.

شارەزایانی زمان، پەڕتووکی (المزهر)یان بە دانسقە و بێ وێنە لەو بابەدا زانیوە، هیچ چنراوێک وەک ئەو نەچنراوە، لە زانستی زماندا پەرتووکی (الاقتراح)ی لە بنەماکانی نەحوو و پەڕتووکی (الأشباه والنظائر)ی لە نەحوودا داناوە. ئەوەی پەڕتووکی (المزهر) بخوێنێتەوە، تێدەگات کە بەشەکانی یەکەمی کورتکراوەتەوە و چڕکراوەتەوە، لە دوایدا فراوانی دەکات و لە خستنەڕووی جۆرەکانی کۆتایی لە کتێبەکەدا، ئەمەش پێویستی بە تێڕامان و زۆر وردبوونەوە هەیە، بۆ خوێندنەوەی بەشەکانی یەکەم بۆ گەیاندنی سوود. کاتێک گەیشتووەتە بەرگی دووەم، یەکەم بەشی جۆرەکان (الأشباه والنظائر)ە،(٧٧) ماوەیەکی زۆری پێچووە و نووسەر هەوڵ و کۆششی زۆری کردووە، کە سیووتی هەستاوە بە باسکردنی شازەکان و دانسقەکان، هەروەها باسی لە لێکچوونی نێوان زاراوەکانی فەرموودە کردووە.

خوێنەر زۆرجار لە هەندێ بەشی پەڕتووکەکەدا تووشی گرفت دەبێت لە ڕووی تێگەیشتنەوە وەکو بەشی چل، کە لە (الأشباه والنظائر)(٧٨)دایە، پێویستی بەوەیە کە چەند جارێ بخوێنرێتەوە بۆ ئەوەی بچێتە قوڵاییەوە، ئەو بابەتانەی کە پەڕتووکەکە چارەسەری کردوون بریتین لە:

ـ باسکردنی ڕەچەڵەکی زمان و یەکەمین کەس کە قسەی پێکردووە، هۆکاری جیاوازی زمانەکان چییە.(٧٩)

ـ بژارکردنی گێڕانەوە لە زماندا و زانینی زۆر باسکراو و تاک، گەیەنراو و پچڕاو (المرسل والمنقطع).[٨٠]

ـ زانینی ئەوانەی کە قسەیان وەردەگیرێ یان ڕەتدەکرێتەوە، کە نووسەر هەمان ڕێبازی (ڕاستکردنەوە و برینداركردنی) کۆکردنەوەی فەرموودەی بەکارهیناوە.[٨١]

ــ جیاکردنەوەی لاواز لە بەهێز و پشتگوێخراو لە زمانەکان، لەگەڵ هێنانەوەی نموونە بۆ ئێمە، هەروەها زانینی بێکەڵک لە زەم کراو لە زمانەکان، زانینی شاز و دانسقە و بەکارهاتوو و پشتگوێخراو.[٨٢]

ـ زانینی جیاوازی زمانەکانی عەرەب، تێکەڵبوونی زمان و گونجان و کاتێک نووسەر دەڵێت: قورئان هیچ شتێکی تێدا نیە جگە لە عەرەبی[٨٣]، زانینی زاراوە ئیسلامیەکان و زاراوە دروستبووەکان، زانینی تایبەتمەندی زمان، نووسەر پێیوایە کە زمانی عەرەبی فراوانترین و باشترین زمانە[٨٤]، ئەمەش لە ڕووی شیکردنەوەوە کە تایبەتە بە زمانی عەرەبیەوە، پێناسە و کێش و داڕێژراو و ڕاستی و مەجازی و تێکەڵ و دژیەک و هاوواتا و گشتی و تایبەتی و ئازاد و سوودبەخش و گۆڕینەوە و هەڵگەڕانەوە و داتاشین.[٨٥]

ـ مەتەڵ و ئاوازدراو.[٨٦]

ــ زانستی (صرف) کە تەواوکەری (ڕێزمانە و بەشێکی گرنگە و پێی دەوترێت، (الأشباه والنظائر) و ئەدەبی زمانەوانی و نووسینەوەی زمان، دواتر زانینی بە بەرگکردنی پەڕتووک و لادراویان لەسەرڕێ لادراو، زانینی چینەکانی، ئەوانەی فەرموودەیان لەبەرەو، جێی متمانە و لاواز.

ـ زانینی ناو و نازناو و ڕەچەڵەک و زانینی شیعر و شاعیران و هەڵەکانی عەرەب لە شاعیر و گێڕەرەوەکان، هەندێک وتەی هەڵبژێراوی عەرەبی کە بەڵگەن لەسەر پاراوی زمان و خێرایی وەڵامدانەوە.[٨٧]

٣. سەرچاوەکانی پەڕتوک:

سیووتی لە پەڕتووکەکەیدا (المزهر) زیاتر خەریکی کۆکردنەوە و ڕێکخستن و دابەشکردن بووە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە دانەر سەرچاوەی زۆری بەکارهێناوە لە پەڕتووکەکەیدا و شیکاری بۆ زۆر بەشی کردووە، ئەو سەرچاوانەی کە نووسەر پشتی پێبەستووە لە کتێبەکەیدا، تەنها ناوی کتێبەکەی بردووە لەگەڵ ناوی نووسەرەکەی، بەم شێوەیە ڕێکیخستووە بەپێی پیتەکانی (الهجاء):

ناوی پەڕتووک	نووسەرەکەی
پیتی (أ)	
ناوی پەڕتووک	نووسەرەکەی
الآباء والأمهات	الأحول
الإبدال	ابن السكيت
الأبنية	ابن القطاع
الإحكام في أصول الأحكام	الآمدي
اخبار المذاكرة ونشوار المحاضرة	التنوخي
أدب الكاتب	ابن قتيبة
الأدب المفرد	البخاري
الإستدراك	أبوبكر الذبيدي
الإرتشاف	أبو حيان
الأشراف	ابن أبى الدنيا
إصلاح المنطق	ابن السكيت
الأصول	ابن السرّاج
الاضداد	أبو داود
الأضداد	أبو عبيد
الأضداد	ابن الأنباري

الاعتضاد	أدابن مالك
الأغاني	أبو فرج الأصفهاني
الأفعال	إبن القوطيه
الألفاظ والحروف	أبو نصر الفارابي
الألقاب	الشيرازي
إلماع الأتباع	ابن الفارس
الأمالي	ثعلب
الأمالي	ابن دريد
الأمالي	الزجاجي
الأمالي	أبو عبيد
الأمالي	أبو علي القالي
الأنواء	إبن قتيبه
الأوائل	العسكري
الأيام والليالي	الفرّاء
أيام العرب	ابن عبيدة
الإيضاع	أبو علي الفارسي

پیتی (ب)

١-	البداية والنهاية	ابن كثير
٢-	البحر المحيط	الزركشي
٣-	البرهان	امام الحرمين (الجويني)

پیتی (ت)

١-	تأريخ حلب	ابن العديم
٢-	تاريخ المسعودي	المسعودي

٣.	تأريخ دمشق	ابن عساكر
٤.	تأريخ ابن النجار	ابن النجار
٥.	تحرير التنبيه	النووي
٦.	التحصل	سراج الدين الأرموي
٧.	التذكرة	ابن مكتوم
٨.	الترقيص	محمد بن المعلى الأزدي
٩.	ترقيق الأسل لتصفيق العسل	الفيروز آبادى
١٠.	التسهيل	ابن مالك
١١.	التصحيف والتحريف	العسكري
١٢.	التفسير	ابن جزي
١٣.	التفسير	ابن وكيع
١٤.	التلخيص	إمام الحرمين
١٥.	التنوير	ابن دحيّة
١٦.	تهذيب إصلاح المنطق	التبريزي
١٧.	تهذيب اللغة	الأزهري

پيتى (ج)

جامع الأمثال	أبوعلي أحمد بن إسماعيل النحوي
جزء أبي أحمد الغطريف	أبو أحمد الغطريف
جمع الجوامع	السبكي
الجمهرة	ابن دريد
الجوهرة	الصاحب بن عبّاد

پيتى (ح) + (خ)

الحاصل	تاج الدين الأرموي
الخصائص	إبن الجني

پیتی (د) + (ذ)

ديوان الأدب	الفارابي
ديوان ذى الرّمة	ذو الرمة
ديوان رسائل الشريف المصري	الشريف بن القاسم علي بن الحسين
ذيل الفصيح	الموفق البغدادي

پیتی (ر) + (ز)

ربيع الأبرار	الزمخشري
رسالة في الاشتقاق	أبوبكر إبن السرّي
رسالة في الوضع	عضدالدين الإيجي
رفع الحاجب	ابن السبكي
الروضة	الإمام النووي
زاد المسافر	أحمد بن الجزار

پیتی (س) + (ش)

سر الفصاحة	الخفاجي
سر صناعة الإعراب	إبن جني
شرح أدب الكاتب	الزجاجي
شرح التسهيل	أبو حيّان
شرح جمع الجوامع	عزالدين بن جماعة
شرح الخطب النباتية	عبد اللطيف البغدادي
شرح الشافية	الجاربردي
شرح شعر هذيل	أبو هلال العسكري
شرح شواهد الجمل	أحمد التدميري
شرح الشواهد	ابن هشام

شرح العنوان	ابن دقيق العيد
شرح الفصيح	المرزوقي
شرح الفصيح	إبن درستويه
شرح الفصيح	ابن خالويه
شرح الفصيح	البطليوسي
شرح الفصول	إبن الابار
شرح الكامل	أبو إسحق البطليوسي
شرح المحصول	القرافي
شرح المنهاج	التاج السبكي
شرح منهاج الأصول	الأسنوي
شرح نكت الحماسه	الترميس
شرح الإيمان	البهيقي

پيتى (ص)

صحيح البخاري	الإمام البخاري
صحيح مسلم	الإمام المسلم
الصحاح	الجواهري

پيتى (ط)

طبقات فحول الشعراء	ابن سلام الجمحي
طبقات الشعراء	عمر بن شبَّة
طبقات النحويين	الزبيدي
طبقات النحويين	السيرافي
الطريق الى الفصاحة	إبن الفطيس

پیتی (ع) + (غ)

عروس الأفراح	بهاء الدين السبكي
العسل	الفيروز آبادى
العمدة	ابن رشيق القيرواني
عمل من طبّ لمن حبّ	بدرالدين الزركشي
العين	الخليل بن أحمد الفراهيدي
الغرّة	ابن الدّهان
الغرکب الصنّف	أبو عبيد

پیتی (ف) + (ق)

الفرق	أبو محمد البطليوسي
الفتاوى	العز بن عبد السلام
الفروق	أبو طيب اللغوي
الفصيح	ثعلب
فعلت و أفعلت	الزجاج
فعال	الصاغاني
فقه اللغة	الثعالبي
فقه اللغة	ابن فارس
الفهرست	أبو الحسن الشاري
الفوائد	النجيرمي
القاموس	الفيروزآبادي

پیتی (ك)

الكامل	المبرّد
الكتاب	سيبويه

پیتی(ل)

لمع الأدلة	أبو البركات الأنباري
كتاب ليس	ابن خالويه
الليل و النهار	أبو حاتم
النوادر	النجيرمي
النوادر	اليزيدي
النوادر	يونس

پیتی (م)

ما اتفق لفظه واختلف معناه	المبرد
المبتدأ	إسحق بن بشر
متشابه القبائل	ابن حبيب
المتفق والمفترق	الخطيب
متفق القبائل ومفترقها	ابن حبيب
المثنى	ابن السكيت
مجاز الكلام وتصاريفه	ثعلب
المجتبى	ابن دريد
المجمل	ابن فارس
المحصول	فخرالدين الرازي
المحكم	ابن سيدة
المختصر	ابن الحاجب
مختصر العين	أبوبكر محمد الزبيدى
مراتب النحويين	أبو الطيب اللغوي
المرصّع	ابن الأثير
المستوفي	ابن فرحان
مسند الفردوس	الديلمي
المشاكلة	أبو عبدالله الأزدي
المصاحف	ابوبكر أبي داود
معجم الأدباء	ياقوت الحموي

المعرب	الجوالقي
مفردات ألفاظ القرآن	الراغب الأصفهاني
مقاتل الفرسان	أبو عبيدة
مقامات الحريري	الحريري
المقصور والممدود	ابن السكيت
المقصو والمحدود	ابن سيده
المقصور والممدود	أبو علي القالي
المقصور والممدود	الأندلسي
المقصور والممدود	ابن ولاد
الملخص في أصول الفقه	القاضي عبدالوهاب
الملاحن	ابن دريد
المنخول	الغزالي
المنهاج	حازم
المؤتلف والمختلف	الآمدي
الموازنة	حمزة بن الحسن الأصفهانى

پیتی (ن)

نظم الفوائد	ابن مالک
النوادر	ابن الأعرابي
النوادر	أبو زيد
النوادر	أبو عمرو الشيبانى

پیتی (و)

الوشاح	ابن درید
الوصول إلى الأصول	أبو الفتح بن برهان

پیتی (ی)

يتيمة الدهر	الثعالبي

٤. بیرۆکە سەرەکیەکانی (المزهر) و گرنگیەکانی:

پەڕتـووکی (المزهـر) چارەسـەری هەمـوو زانسـتەکانی زمـانی عەرەبـی و جۆرەکـانی دەکـات، زمـانی عەرەبـیش دەریـایەکی فـراوانە، سـیووتیش نووسـەرێکی خـاوەن زانسـت و بەئاگـایە، ئەمانەشـدا لەسـەر باسـەکانی نـاو پەڕتوکەکەی ڕەنگیان داوەتەوە بۆیە بەشەکانی زۆرن و لقەکانی جۆراوجۆر و فیکرەکانی هەمەچەشنن، ئەوەی لەم کتێبە وردبێتەوە، تێدەگات، کە کۆکراوەی زانسـت و زمـانە و ڕای هەمـوو زانایـانی پێشـوو ڕێکخـراوە. لەوانەیە ئەم لێکۆڵینەوەیە نەتوانێت بـاس لە هەموویـان بکـات، بەڵام دەتـوانین کـورتەیەکی گرنگی ئەم پەڕتووکە بخەینەڕوو:

١ـ سـیووتی لە بەشـی یەکەمیدا، سـەرچاوەی زمـان و دانـانی خسـتۆتەڕوو. لەم بەشەدا ویستوویەتی وەڵامـی ئـەو پرسـیارە بداتـەوە: ئایا ئەمـە تەوقیفیـە و وەحییە، یان زاراوەیە و پشکنینە؟[٨٨]

٢ــ پەڕتووکەکـە ڕای هەمـوو زانـا شـارەزاکانی زمـانەوانی کـۆکردۆتەوە، ڕێکیخستوە بەو شێوەیەی کە لە خزمەتی بەشەکەیدابێت کە تێدا باسکراوە.

٣ــ نووسـەر لـە توێژینەوەکەیـدا تێکەڵاویەکـی کـردووە لە نێـوان نـەحوو و زماندا و بەبێ دەمارگیری بۆ هیچ بۆچوونێکی ڕێزمانیی.[٩٠]

٤ـ دانـەر هەمـان ڕێچکەی پیاوانی فەرموودەی گرتـۆتەبەر، نـەک لـە ڕووی ڕێبـازەوە بەتـەنها، بـەڵکو لە ڕووی ڕێبـاز و پیادەکردنیشـەوە،[٩١] کـاریگەری بە ڕێبازی ئوسولی و شارەزاییان خستۆتەڕوو.[٩٢]

٥ــ سـیووتی زۆربەی فەرهەنـگە زمانەوانیەکـانی بەکارهێنـاوە لە دانـانی زاراوەکانـدا و تەنـانەت فەرهەنگـی (محـیط)یش، باسـی لە هەنـدێ زاراوەی زانایانی فەرموودەشی کردووە، وەک: (التواتر، المرسل، المنقطع).[٨٦]

٦ـ سیووتی ڕێچکەی گێڕانەوەی زمـانەوانی گرتـۆتەبەر بە شـێوازی زانایـانی (جـرح و تعـدیل)، لەوانەوە باسـی لە: گـوێگرتن و خوێنـدنەوە بـۆ مامۆسـتا و مۆڵەت و وەرگرتن و (وجادة).[٩٤]

٧ـ گرنگیداوە بە باسکردنی پەیوەندی نێوان (وشـە و واتـا)، لەوانەیە یەکەم کەس بـوو بێـت کە هـانی گەشـە و پێشـکەوتنی فەرهـەنگی عەرەبـی دابێـت[٩٥]،

دەبینیت هیچ وشەیەکی نامۆ نەماوە کە واتاکەی باسنەکردبێت، بە بەکارهێنانی قسەی عەرەب وەکو بەڵگە ئەگەر پێویستی کرد بێت، باسی لە فەرهەنگە گرنگەکان کردووە، وەک (العین، الجمهرة، الصحاح، المجمل، القاموس).

٨ـ وشەی پاراوی عەرەب و واتاکەی و پلەکەی، لەگەڵ نموونە بۆی هێنانەوەی، لە بەرامبەردا لاواز و شاز و ناڕوون و نامۆ و دانسقەی وتەی عەرەبی خستۆتەڕوو.[٩٦]

٩- باسی لە زمانەکان کردووە لە ڕووی جیاوازی و تێکەڵاوی و گونجاوی و دروستکراون و خۆڕسکییەوە[٩٧]، پاشان زمانی عەرەبی خستۆتەڕوو، پێیوایە کە باشترین زمان و فراوانترینە.[٩٨]

١٠- دێتە سەرباسی زانستی صەرف و بەلاغە، اشتقاق دەخاتەڕوو، لەگەڵ حەقیقەت و مەجاز، مشترک وأضداد دەخاتە ڕوو، مترادف و خاص و عام و مطلق و مقید باس دەکات[٩٩]، لە (أبنیة الأسماء) و (مجرد و مزید) و (صیغ الأفعال وأوزانها)، (وأزمانها)، (ومصادرها) زیاتر ورد دەکاتەوە، ، هەروەها باس لە بنەماکانی ناو و تێپەڕ و تێنەپەڕو و شێوەی فەرمانەکان و کێش و زەمەن و سەرچاوەکانی دەکات.[١٠٠]

١١ـ کتێبەکە هەروەها باس لە هەندێ ئاواز و ڕاز و دانسقە و فەتوا و ئەوەی پەیوەندی هەیە بە زمانپاراوی عەرەبەوە لەسەر هەموو ئاستەکان.[١٠١]

١٢- باس لە ئادابەکانی زمانەوان دەکات، وەکو لەگەڵ بوون و گەشتکردن و لەبەرکردنی شیعر و لەبیرنەچوونەوە و باش لەبەربوون، هەروەها خۆش گوفتاری لەگەڵ زانایاندا.[١٠٢]

١٣- باس لە هونەری نوسینەوەی زمان و ڕێنووسی عەرەبی دەخاتەڕوو، هەروەها هەڵەنەکردن و لانەدان.[١٠٣]

١٤ـ سیووتی لە پەڕتووکەکەیدا هەستاوە بە ڕێکخستنی زانایانی زمان، پاڕیزەر، متمانەدار، لە چین و ریزەکاندا، کە ڕەچاوی کات و شوێن کراوە، لەسەر شێوازی (طبقات الشعراء)ی (إبن سلام الجمحی).[١٠٤]

١٥ـ پێناسەی ناوەکان و نازناوەکان و ڕەچەڵەکەکان دەکات، کە پەیوەستن بە پێشەوایانی زمان و نەحوو و شاعیرەکان و هۆز و نەتەوەکان، هەروەها زانینی ئەوەی کۆدەنگی لەسەرە و ئەوەشی کە جیاوازی لەسەرە.[١٠٥]

١٦ـ دوو بەشی کۆتایی لە پەرتووکەکەی (المزهر)ی تەرخان کردووە بۆ شیعر و شاعیرەکان، باسی بەناوبانگەکان و بێ ناوەکانی کردووە، لەگەڵ باسکردنی هەڵەکانیان و هەڵەی گێڕەرەوەکانیان، کۆتایشی هێناوە بە باسکردنی هەندێک نموونەی شیعر و پەخشان، کە بەرزی و گرنگی ئەو بابەتە لای عەرەبەکان دەردەخات.[١٠٦]

٥ـ هەوڵە چاکسازییەکانی کە (المزهر) لەخۆی گرتوون:

سیووتی لە سەردەمێکدا ژیاوە کە بووژانەوەی بەخۆیەوە بینیوە لە ڕووی سیاسەت و کۆمەڵایەتی و فیکرییەوە، لە پاش ڕەوینەوەی هەوری ڕەشی مەغۆلی لەسەر جیهانی ئیسلامی، کۆمەڵگەی ئیسلامی لە کۆتایی سەدەی نۆ و سەرەتای سەدەی دەیەمی کۆچیدا بوو، کە چاوەڕێی دەرکەوتنی ئەو کەسەی دەکرد کە لەسەری هەموو سەد ساڵێکدا دەردەکەوێت و کە تازەگەری دەکات، ئەمەش هاتبوو بە خەیاڵی سیووتییدا کە ببێتە تازەگەری ئوممەتی ئیسلامی، بۆیە دەڵێت: ""من داوای نیعمەت و گەورەییم لە خوا کرد، هەروەک چۆن ئیمامی غەزالی داوای کردبوو بۆ خۆی، کە من ببمە نێردراوی ئەم سەدەی نۆیەمە بە تەنهایی، بە شارەزابوونم لە هەموو جۆرەکانی زانست".[١٠٧] ئەم داواکارییەی کە هاتبوو بە خەیاڵی سیووتیدا، وای لێکردبوو کە زۆر بە گوڕوتینیەوە هەوڵی بەدیهێنانی ئاواتەکەی بدات.

لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت قەبارەی ئەو هەوڵە چاکسازیی و بوژاندنەوانەی سیووتیمان بۆ دەردەکەوێت، بەتایبەتیش لە کتێبەکەیدا (المزهر). سیووتی لە پێشەکی کتێبی (المزهر)دا بە شانازیی دەکات کە شێوەیەک لە نووسینی داهێناوە کە پێشتر لە شێوەی نەبووە، دەڵێت: "ئەمە زانستێکی بەڕێزە، خۆم ڕێکخستنەکەیم داهێناوە، هەستاوم بە داهێنانی لە ڕووی جۆر و

بابەکانی و..... هیچ کەسیک لە پێش منەوە ئەمەی نەکردووە، هیچ کەسێک لەم دەرگایەی نەداوە لە پیش منەوە".[١٠٨]

هەروەها لەو هەولە بووژاندنەوەیەیدا کە لە کتێبی (المزهر)دا کردووە ئەوەیە کە "هاتووە هەموو ڕاوبۆچوونەکانی هێناوە کە تایبەتبوون بە بابەتێکەوە، جا جیاوازی نییە کە موفەسیرەکان یان فەرمووودەناسەکانیان مێژوونووسان یان جگە لەوان، ئاماژەیان پێدابێت".[١٠٩] زۆر ئەمانەت پارێزبووە لە گواستنەوەکاندا و ئاماژەی بۆ خاوەنەکانیان کردووە، ئەو "کەسێکی کۆکەرەوە و چاوکراوە و ڕێکخەر و زانا بووە"[١١٠]. هەولە چاکسازیی و بووژاندنەوەکانیشی کە کتێبەکەی لەخۆی گرتبوو لە ڕووی پەیرەوەوە، کە ئەو هاوشانی فەقیهەکان و ئوسولییەکان[١١١] ڕۆیشتووە و لەسەر ڕێبازی فەرمووودەناسان[١١٢] ڕۆیشتووە، لەگەڵ زانایانی جەرح و تەعدیل، شوێن شوینەواری زمانەوانەکان و نەحوییەکان[١١٣] کەوتووە، پەیرەوەکەیانی نوێکردووەتەوە و ژیانی بەبەردا کردوونەتەوە، بڵاوکراوەکانیشی بوون بە گەوهەرێک لەبەردەم قوتابیانی زانستدا بە هەموو جۆرەکانییەوە.

ئەم ڕێبازەی لە گواستنەوە و بەشکردنی کتێبەکەی لە گەورەیی و گرنگی کتێبەکەی کەم ناکاتەوە و هیچ کەسێکی نکوڵی نەکردووە، چونکە پەڕتووکەکەی هەموو ئەو بابەتانەی لەخۆگرتووە کە پەڕتووکە زمانەوانیەکان باسیان لێوەکردووە، کەس ناتوانێ نکۆڵی لە هەوڵ و کۆششی ئەو نووسەرە بکات، لە ڕێکخستن و دانانی بابەتە وەرگیراوەکان لە شوێنی گونجاودا. ئەم کارەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە ئاگاییەکی زۆر فراوانی هەبووە لەگەڵ شارەزایەکی تەواو، دانەرزۆر شارەزا بووە لە کۆکردنەوەی ئەم گواستراوانەدا، لە ژێر ناونیشانێکدا کە خۆی بۆی هەڵبژاردوون، ئەوەندەش بەسە بۆ ئەوەی کە بە کەسێکی دەستپاک بناسرێت لەم گواستنەوانەدا کاتێک دەیانداتە پاڵ خاوەنەکانیان، هەروەها ئاماژەدان بەو سەرچاوانەی کە لێی وەرگرتوون، پێدەچێت ئەمە بەشدار بووبێ - تا ئاستێکی گەورەی - لە پاراستنی ئەم دەقانەدا و ڕێکخستنیان لە ژێر یەک ناونیشاندا. هەروەها

ســـیووتی لـــە پەڕتووکەکەیـــدا پشـــتی بەســـتووە بە زۆر ســـەرچاوە لـــە پەڕتووکەکانی زمان، کە ئەو سەردەمە لەبەردەستدا بوون، پاشان دوای ئەوە تیاچوون و نەگەیشتون بەدەستی ئێمە.

بۆیە سیووتی نمونەیەکی فەرهەنگی ئەو سەردەمەی بووە کە تیایدا ژیاوە، زانا بووە، نووسەر و داهێنەر بووە لە زۆر بواردا و شوێنکەوتوو نەبووە، یان تەنها گێڕەرەوەیەک، بەڵکو تازەگەری و شیکردنەوەی کردووە، گفتوگۆی ئەو بابەتانەی کردووە کە دراون بە ڕوویدا و سەرەڕای ئەوەی داهێنەر بووە لە بواری دانان و ڕێکخستنی بەشەکان کە پێشتر نەبووە، بۆیە توانی زۆر شت زیـــاد بکـــات بـــۆ بەرهەمەکـــانی ئەو ســـاتەوەختە و بەشـــداربێت لە هەوڵـــی هەستانەوەی جوڵانەوە زانستی و ڕۆشنبیری و فیکرییەکەی سەردەمەکەی و بە هەوڵ و ماندووبوونێک کە ناکرێت نکۆڵی لێبکرێت.

٦ـ زیادکراوە فیکرییەکان کە ئەم پەڕتووکە زیادی کردووە لەو بوارەدا:

ســـیووتی بـــە مەوســـوعەیەکی زانســـتی دادەنرێـــت، چونکـــە هەر حەوت زانســـتەکەی خوێنـــدووە لەسەردەســـتی (١٥٠) مامۆســـتا و زیـــاتر لە (٥٠٠) بەرهەمـــی نووســـراوی هەیە لە هەمـــوو بوارەکـــانی زانســـتدان،[١١٤] لەم ســەرچاوانەوە فیکری ســیووتی ڕەنگڕێژبــوو بە فیکرێکــی ئیســلامی ســوننی شــافیعی. ئەم بیرۆکەیە دامەزراوە لەســەر تێگەیشــتنی ڕاســت و دروســت بــۆ زمانی عەرەبی و لقەکانی و زمان و فیقە دوانەی لەلای سیووتی.

لەبەر ئەوەی سیووتی زۆر بە قوڵی تەماشای مێژووی عەرەبی و ئیسلامی کردبــوو، زۆربــاش حــاڵی بــوو لە بەرهەمــی فیکــری عەرەبــی ئیســلامی و بەربەرەکانی هیچ زانایەکی سەردەمەکەی و جوڵانەوە فیکرییەکەی نەکردووە و خــاوەنی عەقڵێکــی ڕێکخــراو و خێرابــووە لە نووســین و دانانــدا و خــۆی بە خــۆی دەڵێــت: گەیشــتووم بە زانســتێک کە هــیچ یــەکێک لە مامۆســتاکانم پێــی نەگەیشــتون جگە لە (فــیقە)، زانســتەکانی ڕێزمــان و زمــانم خوێنــدووە، فیقهــی خوێندووە و کاریشی لە فەتوادا کردووە.

وەنـەبێ کتێبەکـەی (المزهـر)یش دوور بێـت لـەم کاریگەرییـە فیکرییـە لـە سەردەمەکەیدا، بۆیە پشکی هەیە لە دروستکردنی ڕای پێشینەکان لە بەرامبەر زانایانی سەردەمەکەیدا، پەڕتووکەکە پەیڕەوێکی داناوە لە دانان و ڕێکخستنی بابەکاندا کە پێشتر شتی وا نەکراوە.

ئەم کتێبە ڕاوبۆچوونەکـانی سـیووتی و وەڵامـدانەوەی ئەوانەی پێشـووی تێـدابووە و پەڕتـووکێکی داواکراوبـووە لەلایەن زۆریـنە و کەمیـنەوە، وەکـو ڕێبازێک کاریگەری هەبووە.

٧- ڕادەی پشتبەستنی ئەو پەڕتووکانەی کە دانراون لەسەر ئەم پەڕتووکە:

سیووتیی کاریگەریەتی تەنها لەو سەردەمەدا نەبووە، بەڵکو هەتا ئێستاش و زۆربەی تـوێژەرە بەناوبانگەکـان دەگەڕێـتەوە بـۆی، چـونکە لەسـەر بابەتێـک کۆمەڵێک ڕاوبۆچوونی لەسەر نووسراوە، بەشێوەیەکی زیرەکانە ڕێکخراوە، کە بابەتی گەڕان ئاسان دەکات، یارمەتیدەرە بۆ چارەسەری بابەتەکان بۆ ئەوەی بە دواداچوونی زیاتری بۆ بکرێت(١١٥)، ئەمەش ڕێبازی سیووتییە لەبەرئەمەشە کە ئەو خواستەی لەسەرەو ئاواش بڵاوبۆتەوە تا ئەمڕۆ.

بەردەوام پەڕتـووکی (المزهـر)ی سـیووتی سـەرچاوەیەکی گـرنگە لە سـەرچاوەکانی زانیـاری کە تـوێژەر و فێرخـوازان سـوودی لێـوەردەگرن لە هەمـوو زانکۆکـانی جیهـان، ئەو بەرهەمـانەی لەو بـوارەدا نووسـراون ئامـاژەی ئەو پەڕتووکەیان تێدایە لەسەر ئەو ڕێباز و شێوازە هەنگاویان ناوە.

سـێیەم: پەڕتـوکی (همـع الهوامـع) و کـاریگەری لەسـەر تـوێژینەوە ڕێزمانیەکان:

١- پێناسەی پەڕتووکەکە:

سـیووتی پەڕتـووکێکی بەنرخـی بەنـاوی (همـع الهوامـع فـی شـرح جمـع الجوامع) بۆ بەجێهێشتووین، کە بەنرخییەکەشی لەوەدایە کە لە کاتێکی درەنگ وەختی سەردەمەکەی خۆیدا نووسیویەتی، بۆیە بەلایەوە ئاسان بوو کە ڕای زۆر کۆبکاتـەوە لـە یـەک بابەتـدا، بـۆیە کەلـەپورێکی نـەحویی بێـوێنەی خستووەتە بەردەستی ئێمە، کە لە دانراوە نەحوییەکانی تردا نابینرێت. ئەم

پەڕتووکە بەسە بۆ تویژەر بۆ تویژینەوەکانی، بۆ ئەوەی بگەڕێتەوە سەری، لەکاتێکدا کە گەڕانەوەی بۆ سەر دانراوەکانی تر ناڕەحەتە ئەویش لەبەر لەبەردەستنەبوونیان یان فەوتانیان.

پێشەوا سیووتی لەم پەڕتووکەیدا دەروازە نەحووییەکانی خستووەتە ڕوو ئەوانەی کە جیاوازییان لەسەرە، بۆ هەر بابەتێک بەشێکی سەربەخۆی بۆ دانـاوە، کە زۆرێـک لە ڕاوبۆچـوونی زانایـانی عەرەبـی کە لەو بـوارەدا کاریانکردووە، هێناوە، زۆرجار ڕای خۆشی گونجاندووە لەگەڵ بۆچوونەکانی ئەواندا، کە هەندێ جار لەگەڵ بووە و هەندێ جاریش پێچەوانەی بووە، سەرکەوتوو بووە لە نێوان ڕاکاندا کە لە ڕواڵەتدا پێچەوانەشی بووە، بەپێی پەیڕەویکی وردی زانستی، پشتبەستوو بە بەڵگەی نەحوویی، وە گەڕانەوە بۆ سەر بناغەکەی لە حوکمە نەحوییەکاندا کە لەسەری دامەزراوە.

سیووتی وێنەی ڕێبازێکی زانستی توندوتۆڵی بۆخۆی کێشاوە، کە لە هەموو بابەکانی پەڕتووکەکەیدا ڕەچاوی کردووە، لەگەڵ باسکردنی ڕاوبۆچوونی پێشەوایانی نەحوویی بەسرییەکان و کوفییەکان، بەڵگە عەقڵی و ناعەقڵییەکانیشی خستۆتەڕوو، گفتوگۆی لەبارەوە کردوون و ئەوەی بەڕاستی زانیبێ جێگیری کردووە بەپێی بنەمایەکی زانستی ڕەسەن.

پەڕتووکی (همع الهوامع) بە زیاتر لە چاپێک دەرکەوتووە، کۆنترینیان، چاپی (دار المعرفة)یە لە بەیروت، کە بەڕێز محەمەد بەدرەدین نەعسانی هەستاوە بە ڕاستکردنەوەی، بەڵام ئـە چاپـە مێـژووی کـاتی چـاپکردنی نەزانـراوە لـە کتێبخانەی زانکۆی یەرمووک لە بەشی سەرچاوەکاندا، بۆیە لە ساڵی ١٩٧٠دا ڕێکخراوە، بەڵام ئەم مێژووە مێژووی چاپکردنی پەرتووکەکە نییە، بە لەبەرچاوگرتنی کۆنییەکەی کە پێیەوە دیارە و بە زەردبوونی کاغەزەکانیشیدا کە وەک کاغەزەکانی ساڵانی حەفتاکانی سەدەی ڕابردوو نین کە کتێبیان پێ چاپ کراوە.

ئـەم چاپـە لە یەک بەرگـدا چـاپکراوە بە لاپەڕەی گەورە، لە دوو بەش پێکهاتووە ژمارەی لاپەڕەکانی لە لاپەرەی دووەمەوە هەتاکو ناوەڕۆکەکەی دەگاتە ٣٤٨ لاپەڕەیە و ژمارەی لاهپەرەکانی بەشی یەکەم (٢٥٦) لاپەڕەیە و

بەشی یەکەمی (٢ – ٢٥٦) لاپەڕەیە و بەشی دووەمی (٢٥٧ – ٣٤٨) لاپەڕەیە. ئەم چاپە شەواهیدە نەحووییەکان تەخریج نەکراون، یان ژیاننامەی هیچ زانایەک بۆ نەکراوە و زیاتر چاپێک بووە کە تەنها گرنگی بە مەتن داوە و لێکۆڵینەوەیەکی زانستی ڕەسەنی بۆ نەکراوە.

لە ساڵی ١٩٧٥ چاپێکی وردبینیکراوی دەرکەوت کە لە (دار البحوث العلمیة) لە کوێت چاپکراوە بە یارمەتی (زانکۆی کوێت)، وردبینی و شیکردنەوەی بۆ کراوە لەلایەن مامۆستایان: (عبدالسلام محمد هارون و دکتۆر عبد العال سالم مکرم) و لە حەوت بەرگی جیاوازدا چاپکراوە، ٢٤٨٦ لاپەڕەیە و بەشی حەوتەمی تەرخانکراوە بۆ پەراوێزی شیکاری بۆ کتێبەکە و دەرهێنانی شایەتی لە ڕێزمانیەکان کە هاتووە لە کتێبی (همع الهوامع)دا.

ئەم چاپە دووبارە چاپکراوەتەوە لە ساڵی ١٩٨٧، کە لەلایەن دامەزراوەی (الرسالة) لە بەیروت دەرچووە، لە ساڵی ٢٠٠١دا چاپی سێیەمی دەرچووە لەلایەن (الشركة الدولیة للطباعة)وە.

چاپی کۆتایشی لە چوار بەرگ پێکهاتووە، کە بەشی یەکەمی لە سێ بەگ و بەرگی چوارەمیشی بۆ پەراوێزەکان تەرخان کراوە، ئەم چاپەی شێوەیەکی هونەری هەیە لە ڕووی ڕێکخستن و دەرهێنانەوە.

٢. دەستنووسەکانی ئەم پەڕتووکە:

دەستنووسی یەکەم: بە دەستخەتی عوسمان کوڕی محەمەدی زعەیتر (کە لە ساڵی ١٠٦٠ک کۆچی دوایی کردووە)، بە ڕێنووسی ڕۆژهەڵاتی لە دووتوێی ٣٩٨ لاپەڕەدا بەردەستە لە (المكتبة الأحمدیه) لە تونس.

دەستنووسی دووەم: بە دەستخەتی محەمەد کوڕی خەلیل حەلەبییە، کە لە ساڵی (١١٣٦ک کۆچی دوایی کردووە)، بە نووسینی ڕۆژهەڵاتی، لە دووتوێی ٣٢٤ لاپەڕەدایە لە کتێبخانەی (الأحمدیة) لە تونس، دکتۆر عەبدولعال سالم موکرەمی لێکۆڵەر ئاماژەی کردووە بە بوونی چەند دەستخەتیک لەم پەڕتووکە.[١١٦]

٣. ناوەڕۆکی پەڕتووکەکە و بەش و بابەتە باسکراوەکانی:

پەڕتووکی (همع الهوامع) باس لە زانستەکانی زمان دەکات و بەتایبەتیش نەحوو و صەرف، نەحوویش زیاتر. بەشی یەکەمی باس لە وشە و دابەشەکردنی بابەتەکانی دەکات، لەوێدا باس لە وشە و بەشەکانی و ناو و فرمان و پیت و نیشانەکانی و بەشەکانی دەکات، هەروەها باس لە (الإعراب والبناء) شیکردنەوە و دروستکردنی فرمانەکان دەکات و پاشان قسە لەسەر ناوەکان لە ڕووی وردکردنەوەیان و نەکردنیان دەکات، هەروەها لەبارەی (ضمائر و والمثنى وجمع مذكر سالم)ەوە دەدوێت. بەشی دووەمیش لە کتێبی یەکەمیدا باس لە (العمد) دەکات، قسەی لەبارەی نیهاد و گوزارە (المبتدأ والخبر) و لەبارەی (كان) و هاوەڵە نزیکەکانی و (إن) و خوشکەکانی و بکەر و جێگری بکەر دەکات. قسەکردنیش لە بەشی سێیەمدا لە کتێبی دووەم لەبارەی زیادەکانەوەیە، لە بەشی چوارەمدا لە کتێبی دووەم باسی زیادەکان کۆتایی پێدێنێت، پاشان دوای ئەوە دەست دەکات بە کتێبی سێیەم کە مەجروراتەکانن، ئەوەشی کە هەڵیگرتووە لە (مەجزومات). لە بەشی پێنجەمدا قسەی لەسەر کتێبی چوارەم کردووە، کە بریتین لە (العوامل) و پاشان باسی (توابع)ی کردووە. بەشی شەشەم باسی (الأبنية) دەکات، کە باس لە دروستکردنی ناو و دروستکردنی فرمان دەکات و لە کۆتایی کتێبەکەشدا باسی ڕێنووسی کردووە، بەشی حەوتەمیش بۆ پەراوێزەکان بە گشتی تەرخان کراوە.

٤. بەهای ئەم پەڕتووکە:

ئەم پەڕتووکە بە گرنگترین پەڕتووکی سیووتی دادەنرێت لە بواری ڕێزماندا و هەروەها لە گرنگترینیش بووە لەو سەردەمەدا، چونکە پەڕتووکە بابەتێکی زۆری ڕێزمانی لەخۆگرتووە، بابەتەکانی سەردەمی سیبەوەیهی تاکو سەردەمی نووسەر خۆی، بە فەرهەنگێکی گەورەی بەڵگە شیعری و پەخشانیە عەرەبیەکان دادەنرێت.

ئەم پەڕتووکە جیاواز لە پەڕتووکەکانی تر گرنگی بەدەستهێناوە، چونکە بۆچوونی شارەزایانی نەحووی لەخۆگرتووە کە لەلایەن زیاتر لە سەد سەرچاوەی دەبێت، کە هەندێکیان فەوتاون و لەناوچوون، بۆیە هەلێکی بێوێنەی داوەتە توێژەران کە ڕاوبۆچوونی زانایان بزانن لەبارەی ڕازیبوون و

ناڕازییبوونیـــان، بــۆتە ســـەرچاوەی زۆرێــک لەو کتێـــبە زمانەوانیـــانەی کە نووسراون لەو بوارەدا.

ئەم پەڕتووکە زۆرێک لە بابەت و جیاوازییە ڕێزمانیەکانی لەخۆگرتووە، کە ئەو پەڕتووکانەی باس لە جیاوازییە ڕێزمانیەکان دەکەن ئاماژەیان پێکردووە. هـــەروەها گرنگـــی ئـــەم پەرتووکـــە لـــەم دەروازەیـــەدا لەبەرئەوەی لە کـــاتێکی درەنگـــوەختی ئەو ســـەردەمەدا نووســـراوەتەوە، لەبەرئـــەوە نووســـەرەکەی توانیویەتی لەسەر بۆچوونە نەحووییەکان بوەستێت لەیەک بابەتدا، کە بەپێی توانا بۆچوون و ڕاکانی لە بابەتێکدا کۆکردوەوتەوە.

ئەم کتێبە تایبەتمەندیەکی تری هەیە کە جیایی دەکاتەوە لە کتێبەکانی تر، کـە ئـەم (بـاب)ەی لەبـەرچاوگرتووە زیـاتر لـە (باب)ەکـانی تـری نـەحوو، لەبەرئـەوەی کتێبەکـە لەسـەر ژمارەیـەکی زۆر لـە ڕایـەکانی وەسـتاوە لـە یـەک بابەتدا، ئەمەش مانـای ئەوەیە کە دەتوانرێت ڕای ڕاست هـەڵبژێرێت کـە زیاتر بەدی بێت، ئەگەر ئێمە کەمێک لەسەر هەندێک ڕا بوەستین، ئەوا هـەتاکو ڕاکـان زیاتر بن ئەوا هەلیشی زیاتر دەبێت بۆ ئەوەی موقارەنە بکرێت لـە نێوان ڕەئیـە هاوشـێوە و پێچەوانەکانیـدا، ئـەوەش وادەکـات تـوێژەران زۆر بـە وردی و بابەتییانە بتوانن هەڵیانبژێرن و بەچاکیان بزانن.

هەروەها لەو کارە جوانانەی کە وایکردووە ئەم کتێبە زیاتر بەنرخ بێت، ئـەو پەیرەوەیـە کـە پێشـەوا گرتوویەتییـە بـەر لـە دانـانی کتێبەکەیـدا، باسـی ئـەو ڕەئییانەشـی کـردووە کـە لـەوبارەوە وتـراون. ئـەم پـەیرەوە شـارەزایی و لێهاتوویی و ناوازەیی دەرخست کە پێشەوا بەکاری هێناوە، کە ئەویش خـۆی دەبینێتـەوە لـە دانـانی دەروازە (باب)ەکان بۆ بابەتـەکان و هێنانی ڕەئی تیایدا، هەموو ڕەئییەکانیشی داوەتە پاڵ خاوەنەکانیان بـەبێ لێپچڕاندن و کەمکردنـەوە لە کارەکەدا، بەڵکو هەر بەوەشەوە نەوەستاوە کە ڕەئیەکە بهێنێت، بـەڵکو ڕەئی خۆشـی دەهێنێـت هـەروەکو یـەکێک لـە زاناکـانی تری عـەرەبی، هـەروەها هـیچ یـەکێک لـە قوتابخانـەکانی سەرنەخسـتووە لەبـەر بـەناوبانگی یـان بـەرزی مامۆستاکانی، بەڵکو بەلاوە باشتربوون یان دژبوونی بەپێی ئارەزووی خـۆی کـە تێگەیشـتنی بـۆ بابەتەکـە هـەبووە، بـەبێ لایـەنگیریی و دژایـەتی کردنـی.

لەبەرئـەوە پلەیـەکی بـەرزی بەدەسـتهێناوە لـەنێوان دانـراوە نەحوویيەکانـدا لـە سـەردەمەکەیدا، هـەروەها لـەنێوان دانراوەکـانی پێشـتر و دواتـری سـەردەمی خۆشـیدا، چونکـــە داخـــوازی ســـەردەمەکەی خـــۆی پڕکردووەتـــەوە، کـــە سـەردەمەکەی بـەوە دەناسـرێت کـە کۆکردنـەوە و شـیکردنەوەکانی تێـدا زۆر بووە.

ئەم کتێبە گرنگییـەکی زۆری داوە بە زانسـتی نـەحوو، لـە نێوان پەرتووەکە عەرەبییەکاندا جێپێی قایمکردووە، ئەم پێگەیەش هەروا لە هەوانتـەوە نـەهاتووە، یان بە کاریگەری نووسەرەکەی، بەڵکو لەبەر ئەوەیە کە پێگەیـەکی داڕشـتەی زانستی و کەلەپووری هەیە. لە گرنگترین ئەو داڕشتانەش ئەوەیە کە دادەنرێت بەوەی کە تۆمارێکی ئاخنراو و سـەرپڕە بـە بابەتـە نەحوویيەکان کـە نـەحووی عـەرەبی هـەر لـە سـەرەتای جوڵانـەوە و بزووتنەوەکـەی وروژاندویـەتی. بۆیـە بابەتـەکانی هـەر لـە سـەردەمی سـیبەوەیهیەوە کۆکردوەتـەوە تـا سـەردەمی نووســەر، بۆیــە بــەوەش مێــژووی جیاوازییــە نەحوویيــەکانمان بــۆ کــورت دەکاتەوە، هەرچەندە کە نووسـەرەکەشی گرنگی نەداوە بەم لایەنـە لـە نـەحووی عەرەبیدا یان بەمەبەست ڕاستەوخۆ وایکردبێت.

هــەروەها لــە داڕشــتنەکانی لــەخۆگرتنی ژمارەیــەکی زۆرە لــە شــەواهیدە نەحوویەکان، کـە دەتوانێت بتگەیـەنێت بـە ڕێچکـەی نـەحووی عـەرەبی، دەبێتـە دەرخـــەری ئەنـــدازەی وردەکـــاری بـــێ کۆتـــایی لـــە داڕشـــتنەوەی قەواعیـــدی نەحوویـدا، جیاوازیشـــی نییـــە گشـــتی بێـــت یـــان جـــوزئی بـــێ، هەڵهێنجانیشـــی، سەرباری نرخی ئەو شەواهیدانە لە ڕووی کەلەپوورییەوە، ئەوە دەسەلمێنن بۆ هەموو ئەو کەسانەی کە ئاگادارن بەم کەلەپوورە گەورەیە ئەندازەی ڕەسـەنی و قووڵی ڕەگوڕیشـەی ڕۆشـنبیری عـەرەبی، شـەواهیدە شـیعرییەکانی زیـاتر لە ١٨٢٠ بەیتی شیعری،(١١٧) ئەم ئەندازە زۆرە لـە شـەواهیدە شـیعریەکان بەڵگەیـە لەسەر ئەندازەی ڕۆشنبیری کەسی کۆکەرەوە و توانای لەسـەر سـەرکەوتوویی لە کۆکردەنەوەی ڕەئیە ناکۆکەکان تا ئەندازەی دژبەیەکبوون.

گرنگـی ئـەم کتێبـە لـەوەدا دەردەکـەوێت کـە وەسـتاوە لەسـەر زۆر لـە ســـەرچاوەکان کـــە مادەکـــەی لێـــوە وەرگرتـــووە، زۆری ئەنـــدازەی ئـــەو

شەواهیدانەی کە کۆی کردونەتەوە جگە لەوەی کە ڕستێتی ئەم فەرزە دەسەلمێنن هیچی تر نین، دانەر لە پێشەکییەکەیدا ڕایگەیاندووە کە پشتی بە زیاتر لە سەد سەرچاوە بەستووە، کە دکتۆر عەبدولعال سالم موکریم ژماردوونی، وە لەلای ئەو زیادی کردووە تاکو گەشتووەتە ١١٥ سەرچاوە، ئێمە ناتوانین لەسەر هەموویان بوەستین،[١١٨] ژمارەکەیان هەرچەند بێت، ئەوەی کە شایانی ئەوەیە تێبینی بکرێت ئەم سەرچاوانە هەموویان نەگەیشتوون بە ئێمە، بۆیە سیووتی بە دانانی ئەم کتێبە هەستاوە بە زەخیرەکردنی کتێبخانەیەکی گەورەی نەحوو، کە زۆرێک لە نووسراوە نەحوویەکانی خستوەتە بەردەستمان کە ئێمە هەر نەماندەزانی و نەدەوەستاین لەسەری ئەگەر هەمەع نەبوایە.[١١٩] ئەگەر لە گۆشەیەکی ترەوە تەماشای بکەین، ئەوا ئێمە لەسەر دارشتەیەک دەوەستین کە بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ گرنگییەکی زۆر زۆر دەدات بە پەڕتووکەکە، کە هەتاوەکو ئەو زانستە گەورە و زۆرە نەحوویییەی کە پەڕتووکەکە لە خۆیدا کۆیکردووەتەوە و پێشکەشی دەکات بە لێکۆڵەران.

پەڕتووکی (الهمع) کاتێک هات کە چاوەڕوانی هاتنی لێدەکرا و سوودی بە پەڕتووکە نەحوویەکانی دوای خۆی گەیاند، بۆیە هەموو ئەو پەڕتووکانەی کە قوتابیان تیایاندا دەخوێند لە زانکۆکاندا لەسەر ئاستە جیاوازەکان (الهمع) بە سەرچاوەی سەرەکی دادەنرا بۆیان و دەیانکرد بە بەلگە و لێیەوە دەیانگواستەوە.[١٢٠]

٥- کاریگەری (الهمع) لەسەر ڕێڕەوی ڕێزمانی عەرەبی دوای خۆی:

گومانی تێدا نیە کە هەموو شتێکی پێشوو کاریگەری لەسەر داهاتووی خۆی دەبێت، هەمان شت ڕاستە بۆ ئەم پەڕتووکە، کە کاریگەری لەسەر پەڕتووکەکانی دواتر هەبووە کە نووسراون، کاریگەرییەکانیش لە ڕووی بەدیارخستن و فیکر و پرۆگرام و شێوازە لەم بوارەدا، ئەوەش دەکەوێتە سەر ئەندازەی پشتپێبەستنی زانایان بە چەسپاندنی بنەما زانستی و زانیارییەکان لە پەڕتووکەکانیاندا، ئەوەش بەڵگە نییە بۆیان لە شوێنکەوتنیان لە یەک ڕادا لە

دەیەها پەڕتووكدا، تاكو گەیشتوونەتە سەر سەرچاوەی كانییەكە و لەوێوە ڕاستەوخۆ وەریانگرتووە. هەمان حاڵیش لەگەڵ ئەو نووسەرانەدایە كە لە دوای پێشەوا سیووتییەوە هاتوون، كە هەر یەكێكیان هاتووە مشتێكی لە دەریای زانستی پێشەوا سیووتی هەڵگۆزیوە، بۆیە بوو بە ڕووگەیەكی ڕۆشنی نەحوو و دەركەوت، كە بۆ هیچ زانایەک دروست نەبوو بچێتە پێشبڕكیەوە بەبێ ئەوەی قەڵغانی (همع الهوامع) پێ بێت لەگەڵ ئەوەی كە باسی دەكات لە زانستەكان.

پاشان دەنگەكان بەرزبوونەوە، ئەوانەی كە دەیانووت پێویستە تازەگەری لە نەحووی عەرەبیدا بكرێت بەمەبەستی ئاسانكاری و ساناكردنی لەسەر توێژەرانی، پێدەچێت بەناوبانگترینیشیان بانگەوازەكەی دكتۆر شەوقی ضیف بێت لە كتێبەكەیدا (تيسير النحو التعليمي)، هەرچەندە لەپێش ئەمیشدا لەلایەن جاحز و ئیبن مضاء قورتوبییەوە باسكراوە، بەڵام ئەم پشتی بەستووە بە بەكارهێنانی زۆرێک لە هەنگاوەكانی زانستی كە بەچاكزانراوە لەلایەن ئەوانەی كە هەستاون بە كاروباری عەرەبی، لەم پڕۆژەیەدا پشتی بەستووە بە دیاریكردنی زۆر بابەتی نەحووی و سەرلەنوێ چاوخشاندنەوە پیایاندا، بەڵكو پشتی بەستووە بە لابردنی هەندێ دەروازە (باب)ی ڕیشەداری نەحووی عەرەبی لە ڕووی خوێندنەوە بەلایەنی كەمەوە، ئەمەش كارەكە ئاسان دەكات بۆ ئەوانەی كە خوێندنیان نەحووە و توێژینەوەی لەسەر دەكەن.

هەوڵەكانی پێشەوا سیووتی لەم پەڕتووكەدا بە جوانی و بە ڕوونی دیارن، دەربارەی كاروباری ئاسانكاری نەحووی عەرەبی – ئەگەرچی بە ڕاشكاوانە ئاماژەی پێنەكردووە- بەڵام پشتی بەستووە بە كۆكردنەوەی ئەوەندەی دەكرێت لە وتە و ڕاكان، ئەوەشی دەستی درێژكردووە لە بابەتە نەحوویەكاندا، بەوەش بۆ توێژەرانی نەحووی لە دوای خۆی بەجێهێشتووە، لەوانەی پەیوەستن بە بابەتە نەحوویەكانەوە، ئەوانیش ئەوەندەیان لەسەرە كە كامیان ئاسان و سانایە هەڵیبژێرن.

لەو كۆمەڵە بابەتە نەحووییانەی پشتیوانی دەكات قسەی لەسەر بكرێت، بابەتی ڕەتكردنەوەی ئیشی (كان وأخواتها) بوو، كە كوفییەكانیش هەمان

بیروبۆچوونیـان هەبـوو لەسـەری، دکتـۆر (شـوقی ضـیف)یش پێیوایـە کە شـیکردنەوەی کوفییەکـان زۆر لەجێـی خۆیـەتی و لـە ڕووی پەروەردەوە تەواوترە، چونکە کوفییەکان بەتاڵبوونەوەی کاکردنی دەپێون بە بەتاڵبوونەوەی کـارکردنی (مـا) و (لا) و (لات)، بۆیـە بانگەشـە دەکـات بـۆ ئـەوەی کـاری پێتـە موشەبیهەکانی (لیس) هەڵبوەشێنرێتەوە، چونکە (لیس) لـە کارکردنیدا بـە (کـان) دەپێورێت، ئەگەر ئێمـە کـارکردنی دایکی دەروازە (باب)ەکـەمان هەڵوەشـاندەوە ئـەوا لەپێشـترە کـە کـارکردنی هـەموو ئەوانـەی پێـی دەپێوەرێـت هەڵبوەشـێنرێتەوە.[١٢١] (همـع)یش ئـەم ڕایـەی هێنـاوە کاتێـک بـاس لـەم بابەتـە دەکات.[١٢٢]

لە میانەی وتەی (دکتۆر ضیف) لەسـەر بنەمـای (المبتدأ) نیهـاد کە پێویستی بە (خبر) گوزارە نیە، جەختی کردەوە لەسەر لابردنی ئەم بنەمایە، چونکە ئەمە دروستکراوی زانایانی نەحووە، بەڵگەشیان بۆ ئەم بابەتە، چەند دێڕە شیعرێکی بـێ خـاوەنە، لەگەڵ ئەمەشـدا، هـیچ بەڵـگەیەک لە قورئانـدا لەسـەر ئەم بـابەتە نەهاتووە[١٢٣]، پێیوابوو بە ڕەتکردنەوەی ئەم بنەمایە، بنەمای هاوشێوەی بوون لەنێوان (مبتدأ) نیهاد و (خبر) گوزارە هەڵدەوەشێتەوە، بە هەڵوەشاندنەوەیشـی، نـەحوو ڕزگـاری دەبێت لەو دژە بۆچـوونەی کە نەحووزانـەکان خستوویانەتە ناویـەوە[١٢٤]، پێشـەوا سـیووتی ئەم ڕاوبۆچوونـانەی لە پەڕتـووکی (الهمـع)دا باسکردووە.[١٢٥]

لەسەر بابەتی ڕەتکردنەوەی ئیشی (كأنْ)ی (مخفف) لە (كأنَّ)، دکتور (ضـیف) پێیوایە (فەرامۆش کراوە و کار ناکات)، هـاوڕا لەگەڵ کوفییەکـان کە نە (إسـم)ی هەیە و نە (خبـر)[١٢٦]، پێشـەوا سـیووتی بـێ پەردە باسـی لەم ڕایە کـردووە لە (الهمع)[١٢٧]دا.

لە مەرجەکـانی کـارکردنی (إسـم فاعـل)دا، دکتـۆر (ضـیف) پێیـوایە کـە (إسـم فاعـل)، (مفعـول) (منصـوب) دەکـات، جیـاوازی نییـە ئەگەر ئامـاژە بـۆ داهـاتوو بکات، یان ڕابوردوو، بە پێچەوانەی بەسرییەکانەوە، کە کورتیان کردووەتـەوە لـە (نصـب)کردنی (مفعـول)دا بەتـەنها، دکتـۆر ضـیف بەڵـگەی بەم ئـایەتە هێناوەتـەوە کە دەفەرموێت: (وكلـبهم باسـط ذراعيـه بالوصـيد)[١٢٨]، پێیوایـە کە

(اسم الفاعل)، (مفعول) (نصب) دەکات، جیاوازیشی نییە دەلالەت بکات لەسەر ماضی یان حاڵ یان استقبال.[١٢٩] ئیمامی سیووتییش هەمان ڕاوبۆچوونی هەیە لە (الهمع)[١٣٠]دا.

لەو بابەتانەی کە (دکتۆر ضیف) لەگەڵ پێشەوا سیووتیدا هاوڕابووە، بابەتی بنەڕەتی (مفعولی)ی (ظن وأخواتها)یە، چونکە هەندێک لە زانایانی نەحوو نکۆڵیان لەو ڕایەی بەسریەکان کردووە، کە بنەمای (مفعولی) (ظن)ەیان بە نیهاد و گوزارە داناوە، وەکو: (ظن زید عمراً مسافراً)[١٣١][١٣٢] ، دکتۆر ضیف لەگەڵ ڕاگەی سیووتی دەڕوات کاتێک دەڵیت دەبێ ئەوەی کە پەیوەستە بە (ظروف)ەکان و (الجار و المجرور)ەوە، کە ئەوانە (خبر)ن بەبێ هیچ شتێکی پەیوەندیدار، چونکە ئەمە دەبێتە هۆی (تقدیر)ێک کە ڕستەکە هیچ پێویستی پێی نییە[١٣٣][١٣٤]، هەمان شتیش لەسەر بابەتی ڕوونکردنەوەی (نصب المضارع) بە (أن)ی (مضمر) یان (مقدرة)[١٣٥] پێشەوا سیووتی لە (الهمع)دا ڕای زانایانی جێگیرکردووە لەگەڵ کۆی زانایاندا، دکتۆر (ضیف)یش بڵاوی کردووەتەوە.[١٣٦] لە کاتی خستنەڕووی وتەکانی دکتۆر ضیف دەربارەی یەکخستنی سەروبۆرەکان لە ڕووی (إعراب و بیناء)ەوە، وایدەبینێت کە پێویست بە مانەوەی ئەم جیاوازییە نییە لە نێوان (البیناء و إعراب)دا، هەروەها واشیدەبینێت کە ئاسانترە بۆ فێربوون کۆکردنەوەی هەردوو لایەنەکە.[١٣٧] لەسەر ئەم ڕایەش – کۆکردنەوە لەنێوان هەردوو لایەنەکەدا – بە (مستتیر)ی وەک ئەوەی پێشەوا سیووتی هێناویەتی لە (الهمع)دا ئەوەی کە ئەم جیاوازییە جیاوازییەکی لەفزییە.[١٣٨] دکتۆر (ضیف)یش بانگەشە دەکات بۆ حەزفکردنی دەروازەی (کان) و خوشکەکانی، لەوەشدا کورتی کردووەتەوە کە دەکرێت تێکەڵ بکرێت لەگەڵ دەروازەی (مفعول بە)ی جۆراوجۆر، بە وەسفکردنی بەوەی کە (فعلی متعدی)ین،[١٣٩] ئەم ڕایەش پێشەوا سیووتی لە (الهمع)دا جێگیری کردووە.

کۆتایی:

هەردوو توێژەر گەیشتنە کۆمەڵێک ئەنجام، کە گرنگترینیان ئەوەبوو کە (ئیمامی سیووتی) لە سەرەتای هەردوو پەڕتووکەکەیدا، ڕێبازێکی زانستی ڕەچاوکردووە کە وەستاوە لەسەر پشکنین، تیایدا توانیویەتی بەرهەمێکی وا پێشکەش بە فێرخوازان بکات کە زۆر ورد و گشتگیرترە لەو پەرتووکانەی لەو چەرخەدا هەبوون. لە کۆی ئەنجامەکان دەگەینە ئەو ڕاستیەی کە سیووتی بەرهەمێکی زۆری زانستی پێشکەش کردووە، کتێبی زۆر زانستی نووسیوە، لە زۆر بواری زانستیدا، لە هەموو بوارەکاندا، ئەمەش گەواهیدەری ئەو ڕاستیەیە کە ڕۆشنبیرێکی شارەزا و کەسێکی بەئاگا بووە.

دەربارەی (المزهر و الهمع)یش لە دوای خۆی لە توێژینەوە زانستییەکاندا، توێژینەوەکان بە کورتی دەڵێن کە ئەم دوو کتێبە بۆ ئەو کەسانەی کە سەرقاڵن بە نەحووەوە زۆر سوودی هەیە و ئاسانکارییەکی زۆری کردووە لە مادە زانستییەکەیدا، بە هۆیانەوە دەتوانن چاوبخشێنەوە بەزۆر بابەتی نەحودا، سوودەکانی دکتۆر شەوقیش زەیفیش سەرەتایەکی باشە بۆ ئەم بوارە.

سەرچاوەكان:

١ ـ السيوطي، جلال الدين. حسن المحاضرة، القاهرة: مطبعة الشرقية، ط١، ١٩٦٧، ج٢، ص١٤٠.

٢ ـ المرجع السابق، ج٢، ص١٤٠.

٣ ـ بەو شێوەیە هاتووە لە سەرچاوەی پێشوودا كە پێشتر ئاماژەی پێ كرا (سیوط بەبێ هەمزە) و پاش بەداوداچوونم بینیم كە بە هەردوو شێوەكە دەوترێت، ئاماژەیە بۆ (أسیوط) لە (سەعیدی میسر)ە، ئەو شوێنەیە كە كراوە بە نازناوی ئیمامی (السیوطي)، كە وا بڵاوە لە بەكارهێنانی (أسیوط) دەرخستنی هەمزەكەیە، كە بریتیە لە ناوێك دواكەوتوو بۆ شارەكە تاكو ڕۆژگاری ئەمڕۆ. انظر:

ـ الحموي، یاقوت. معجم البلدان، بیروت: دار صادر، ط٢، ١٩٩٥، ج٣، ص٣٠١، بەڵام وشەی (سیوط): وشەیەكی وەرگیراوە لە وشەی میسریە كۆنەكانەوە (سیوت)، بە واتای پاسەوان، پاشان وشەمە گەشەی كردو بوو بە (سیوط)، پاشان بوو بە (أسیوط)، تا وردە وردە گەشەی كردووە بۆ (سیوط) و دواتریش بۆ (أسیوط)، انظر:

ـ الموسوعة الحرة (ویكیپیدیا)، لە تۆڕی ئەنتەرنێت، وشەی (أسیوط).

٤ ـ السیوطی، جلال الدین. المزهر في علوم اللغة العربیة، وردبینی: محمد أحمد جاد المولی وآخرون، القاهرة، دار التراث، ط٣، ١٩٨٠، ج٢، ص٦٤٢، پەراوێز.

٥ ـ السیوطی، حسن المحاضرة، مرجع سابق، ج٢، ص١٤٠.

٦ ـ كتێبێكە تایبەتە بە فەرموودەكانی (أحكام) لە هەردوو سەحیحی (بوخاری و موسلیم)، چەند جارێك چاپكراوە، انظر:

ـ القدي، عبد الغني. عمدة الأحكام من كلام خیر الأنام، وردبینی، محمد الأرناؤوط، دمشق، دار المأمون التراث، ١٩٨٥م.

٧ ـ علم الدین صالح بن شیخ الإسلام سراج الدین البلقیني الشافعي، هەڵگری ئاڵای مەزهەبی شافیعی لە سەردەمی خۆیدا، لە ساڵی (٧٩١ك) لەدایكبووە، زانستی فیقهە و نەحوی خوێندووە، بەرپرسیارێتی دادگای وەرگرتووە لە ساڵی (٨٢٦ك)، لە ساڵی (٨٦٨ك)دا كۆچی دوایی كردووە. انظر:

ـ ابن العماد، شذرات الذهب، بیروت، دار الكتب العلمیة، ١٩٩٠، ج٧، ص٣٠٧.

٨ ـ شرف الدين أبو زكريا يحيى بن محمد المناوي المصري الشافعي، باپيرەی شێخ (عبدالرؤف المناوي)یە، لە ساڵی (٧٩٨ك) لەدایكبووە، قوتابی ولي الدين العراقي بووە، قازی وڵاتی میسر بووە، لە گرنگترین بەرهەمەكانی: (شرح مختصر المزني)، لە ساڵی (٨٧١ك)، كۆچی دوایی كردووە، انظر:

ـ السيوطي، حسن المحاضرة، مرجع سابق، ج١، ص٣٨٤.

٩ ـ ناوی، (تقي الدين الشبلي)یە، لە ئەسكەندەریـیە لە ساڵی (٨٠١ك) لەدایكبووە، شارەزای هەموو زانستەكان هەبووە، (العراقي والبلقيني والمراغي) مۆڵەتی زانستیان پێداوە، هونەرەكانی خوێندووە و سوودی گەیاندووە بە خەڵكی، بۆ دادوەری لە قەزای (حنفيه) داواكراوە، بەڵام ڕەتیكردۆتەوە، ساڵی (٨٧٢ك)، كۆچی دوایی كرادووە، انظر:

ـ السيوطي، المزهر في علوم اللغة العربية، مرجع سابق، ج٢، ص٦٤٤.

١٠ ـ محمد بن سليمان بن سعيد الحنفي الكافيجي لە (صروخان)ی خاكی ڕۆمەكانەوە هاتووە، لە ساڵی (٧٨٨ك) لەدایكبووە، گەشتی كردووە بۆ وڵاتی (عەجەم) و (تەتەر) و گەشتی بۆ قاهیرە كردووە لە سەردەمی (برسباي)، لە گرنگترین بەرهەمەكانی: (شرح قواعد الإعراب، مختصر علوم الحديث)ە، لە ساڵی (٨٧٩ك) كۆچی دوایی كردووە، انظر:

ـ السخاوي، شذرات الذهب، مرجع سابق، ج٧، ص٣٢٦.

١١ ـ الزمخشري، أبي القاسم محمود بن محمد، (تفسير الكشف من حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل)، وردبینی: محمد عبد السلام شاهين، چەند چاپێكی لە (دار الكتب العلمية) چاپكردووە و كۆتا چاپی لە ٢٠٠٢زدا دەرچووە.

١٢ ـ ابن الملقن، سراج الدين أبي حفص عمر بن على الأنصاري الشافعي، كتاب التوضيح لشرح الجامع الصحيح (البخاري)، وردبینی: (دار الفلاح)، سەرپەرشتی: خالد الرباط وجمعة فتحى، قطر: وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، دەرهێنان و چاپكردنی: (دار النوادر) (٣٦ بەرگ). ئەم كتێبە پێویستە بۆ هەموو خوێندكارێكی زانست، چونكە زۆر كتێبی فەوتاوی لەخۆگرتووە.

١٣ ـ ئەوە كتێبی (تلخيص المتاح في المعاني والبيان) هی (القزويني)، شێخی پێشەوا (جلال الدين محمد عبدالرحمن القزويني الشافعي)یە ناسراوە بە خەتیبی

(دیمەشق) ساڵی ٧٣٩ک کۆچی دوایی کردووە، چەندان دانراوی بەسوودی هەیە، لە ناودارترینیان لە زانستی عەرەبی (تلخیص المفتاح في المعاني والبيان)، کە مەتنێکی بەناوبانگە، شیکردنەوە و پەراوێزی زۆری بۆ کراوە، انظر:

ـ حاجي خليفه، كشف الظنون، بغداد، مكتبة المثنى، ١٩٤٩، ج١، ص٤٧٣.

١٤ ـ السيوطي، المزهر في علوم اللغة العربية، مرجع سابق، ج٢، ص٦٥١.

١٥ ـ السيوطي، حسن المحاضرة، مرجع سابق، ج١، ص١٤٤.

١٦ ـ السيوطي، المزهر في علوم اللغة العربية، مرجع سابق، ج٢، ص٦٤٧.

١٧ ـ ابن إياس، محمد بن محمد، تأريخ ابن إياس، القاهرة، مصطفى البابي الحلبي، ط٤، ١٩٥٤، ج٣، ص٦٣.

١٨ ـ تيمور، أحمد. قبر السيوطي وتحقيق موصفه، القاهرة، المطبعة السلفية، ١٩٢٧، ص٤.

١٩ ـ کەوتۆتە لای ڕۆژئاوای مزگەوتی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) نزیک دەرگای (السلام)، لەلای چەپی چوونە ژوورەوەی، لەلای ڕۆژهەڵاتەوە پەنجەرەکانی بەسەریدا دەڕوانێت، تەنها کۆڵانێکی باریکیان بەینە، (الأشرف قايتباي) ئەو قوتابخانەیەی دامەزراند، لە دوای ئاگرکەوتنەوەی دووەمی ناو مزگەوتی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) لە ساڵی (٨٨٦ک)، دواتر بیناکە کرا بە دادگا، دوای ئەوەی ڕووخا، (سلطان محمود) لە ساڵی (١٢٣٧ک) هەستا بە نۆژەنکردنەوەی و بەشێکی بۆ زیادکرد بەناوی (رباط البساطيه)، خانوویەکی لە پاڵدا دروستکرد بۆ سەیرکردن و (وەقف) بوو بۆ قوتابیانی زانست لە مەدینەدا، زۆر بەجوانی دروستکرابوو، (علی بن موسی) کردبویە بەناوبانگترین و گەورەترین قوتابخانەی شاری مەدینە، کە پێکهاتبوو لە (٢٣) ژوور و شوێنێکی وانە وتنەوە، بەشێکیش بۆ کتێب، لە قوتابخانەکەدا (٤٠) حوجرەی تێدابوو و شوێنێکیش تایبەت بە مامۆستا و باخچەیەکی بچووک لە ناوەڕاستیدا و شوێنێکی تایبەت بە دەستنوێژ لەلای ڕۆژئاوایەوە.

لە قوتابخانەکەدا کتێبخانەیەکی بەنرخی تێدابوو، جوان ڕێکخرابوو، هەروەها کتێبخانەیەکی تێدابووە کە ساڵنامەیەکی ساڵانی ١٣٠٩ک (٤٥٦٩) کتێبی تێدابووە. مۆرەکەی بازنەیی بوو، کە لێی نووسرابوو: (وقف كتبخانة مدرسة محمودية في المدينة المنورة) ساڵی (١٣٣٣ک) یان (١٣٢٣ک)، انظر:

ـ پێگەی (گوگڵ) لە ئەنتەرنێت، بەرواری: ٢٠٠٨/١١/٢٦.

١٩ ـ السخاوي، محمد بن عبدالرحمن، الضوء اللامع، بيروت، مكتبة الحياة، (د.ت)، ج٤، ص٦٥.

٢١ ـ بریتیە لە: الحافظ شمس الدين محمد بن عبدالرحمن السخاويّ الأصل، دراوەتە پاڵ سەخا ڕۆژئاوای فوستات، لە قاهیرە لەدایکبووە و شافیعی مەزهەب بووە، لە ساڵی (٨٣١ك) لەدایکبووە، قوتابی (ئیبن حەجەری عەسقەلانی) بووە و زۆر شتی لێوە فێر بووە، لە شاری مەدینە لە ساڵی (٩٠٢ك)، کۆچی دوایی کردووە و هەر لەوێش نێژراوە، لە سەردەمی (سیوطی)دا ژیاوە، ململانێ و گرژی لە نێوانیاندا هەبووە، انظر:

ـ ابن العماد، شذرات الذهب، مرجع سابق، ج١، ص٢٣.

٢٢ ـ حمودة، عبدالوهاب. صفحات من تأريخ مصر في عصر السيوطي، القاهرة، الدار المصرية للتأليف، ط١، ١٩٦٥، ص٢٥٤.

٢٣ ـ السيوطي، حسن المحاضرة، مرجع سابق، ص؟؟؟.

٢٤ ـ عنان، محمد عبدالله، مؤرخوا مصر الإسلامية، القاهرة، لجنة التأليف والترجمة، ١٩٦٩، ص١٤٢.

٢٥ ـ ربابعة، زكريا، "الفكر التربوي عند الإمام السيوطي"، رسالة ماجستير، جامعة اليرموك، ٢٠٠٠م، ص٣١- ٣٣.

٢٦ ـ المرجع السابق، ص٣٤.

٢٧ ـ السيوطي، حسن المحاضرة، مرجع سابق، ج١، ص١٩٠.

٢٨ ـ المرجع السابق، ج١، ص١٨٣.

٢٩ ـ المرجع السابق، ج١، ص١٩٠.

٣٠ ـ لە نامەکەیدا ئاماژەی پێکردووە بە ناوی: (الرد على من أخلد إلى الأرض)، انظر:

ـ الشكعة، مصطفى، جلال الدين السيوطي: ميسرية العلمية ومباحثه اللغوية، القاهرة، الدار المصرية اللبنانية، ط١، ١٩٩٤م، ص١١٩.

٣١ ـ المرجع السابق، ل١٤٥.

٣٢ ـ السيوطي، المزهر في علوم اللغة العربية، مرجع سابق، ص١٤٥.

٣٣ ـ ربابعة، الفكر التربوي عند الإمام السيوطي، مرجع سابق، ص٣٥.

٣٤ ـ الطباع، إياد، أعلام المسلمين، دمشق، دار القلم، ١٩٩٦، ص١٦٦.
٣٥ ـ لەو كەسانە، (سمير الدروي)، وانەى (مقامات السيوطي) خوێندووە و (عبدالقادر الخليل) زانستى دەنگى لاى (سيوطي) خوێندووە.
٣٦ ـ الدسوقي، محمد. (دور السيوطي في إحياء حركة الإجتهاد الفقه). مجلة (دبى)، عدد (٩)، ١٩٩٥م، ص.٥٧
٣٧ ـ ربابعة، الفكر التربوي عند الإمام السيوطي، مرجع سابق، ص٣٧.
٣٨ ـ مرجع سابق، ص٣٧.
٣٩ ـ الدسوقي، محمد، دور الإمام السيوطي في إحياء حركة الإجتهاد الفقهي، بيروت، دار التقريب، ط١، ٢٠٠١م، ص٥٢٥.
٤٠ ـ الزرقا، مصطفى. المدخل الفقهي العام، بيروت، دار التقريب، ٢٠٠١م، ج٢، ص٩٥٧.
٤١ ـ الدسوقي، دور الإمام السيوطي في إحياء حركة الإجتهاد الفقهي، مرجع سابق، ص٥٢٩.
٤٢ ـ ربيع، حسنين محمد. جلال الدين السيوطي، القاهرة: المجلس الأعلى لرعاية الفنون والآداب، ١٩٧٨ز، ص٣٩.
٤٣ ـ المرجع السابق، ص٤٠.
٤٤ ـ السيوطي، جلال الدين. الشماريخ في علم التأريخ، هولندا، مطبعة ليدن، ١٨٩٤م، ص١٥ وما بعدها.
٤٥ ـ ربيع، جلال الدين السيوطي، مرجع سابق، ص٤٧.
٤٦ ـ المرجع السابق، ص٤٩.
٤٧ ـ السيوطي، جلال الدين. تأريخ الخلفاء، وردبينى: محمد محي الدين عبد الحميد، القاهرة: اللجنة المصرية للتأليف والنشر، ١٩٦٤م، ص١٥٤– ١٩٩.
٤٨ ـ المرجع السابق، ص٣٤٧، ٣٤٨.
٤٩ ـ السيوطي، المزهر في علوم اللغة العربية، مرجع سابق، ج٢، ص٣٥٩.
٥٠ ـ السيوطي، حسن المحاضرة، مرجع سابق، ج٢، ص٣، ٤ .
٥١ ـ المرجع السابق، ج٢، ص٩٢.
٥٢ ـ المرجع السابق، ج٢، ص٩٧، ١٠٥.

٥٣ ـ السيوطي، جلال الدين. نظم العقيان في أعيان الأعيان، نووسيني: فيليب حتّي، دمشق، المطبعة السورية الأمريكية، ط١، ١٩٢٧، المقدمة، ص٥.

٥٤ ـ السيوطي، حسن المحاضرة، مرجع سابق، ج١، ص١٦٦- ٣٤٤.

٥٥ ـ المرجع السابق، ج١، ص٣٤٥- ٥٧٧.

٥٦ ـ المرجع السابق، ج١، ص٥٧٨- ٦١٠.

٥٧ ـ المرجع السابق، ج٢، ص١٣٥- ٢٣٦.

٥٨ ـ ربيع، جلال الدين السيوطي، مرجع سابق، ص٦٠.

٥٩ ـ السيوطي، حسن المحاضرة، مرجع سابق، ج١، ص١٣٠ - ١٤١.

٦٠ ـ كوكب الروضة، (مخطوطة)، دار الكتب المصرية، ژماره ٥٤، انظر:

ـ ربيع، جلال الدين السيوطي، مرجع سابق، ص٦١.

٦١ ـ السيوطي، حسن المحاضرة، مرجع سابق، ج٢، ص٣٢١.

٦٢ ـ المرجع السابق، ج٢، ص٢٩٧- ٣٠٩.

٦٣ ـ المرجع السابق، ج٢، ص٢٨٧- ٣٠٤.

٦٤ ـ ربيع، جلال الدين السيوطي، مرجع سابق، ص٦٤. سابق.

٦٥ ـ المرجع السابق، ص٦٦.

٦٦ ـ السيوطي، جلال الدين. الإتقان، القاهرة، مطبعة مصطفى الحلبي، ١٩٥١م، ص٣٩.

٦٧ ـ الدسوقي، دور الإمام السيوطي في إحياء حركة الإجتهاد الفقهي، مرجع سابق، ص٥٠٤.

٦٨ ـ القاسمي، علي. "منهجية الإمام السيوطي في البحث اللغوي"، كۆنگرەیەک بوو لە زانکۆی (ئەزهەر) لە نیسانی ١٩٩٣ز، بە هاوکاری ڕێکخراوی ئیسلامی بۆ پەروەردە و زانست و ڕۆشنبیری، بڵاوکراوەکانی: (دار التقریب بین المذاهب الإسلامیة)، پێداچوونەوەی: محمد توفیق و صالح قشمر، ص١٦٨.

٦٩ ـ الشعكة، جلال الدين السيوطي: مسيرته العلمية ومباحثه اللغوية، مرجع سابق، ص١٦٧.

٧٠ ـ تەماشای: المزهر: معرفة الصحيح والثابت، زانینی ئەوەی کە لە زماندا هاتوون، بەڵام ڕاست نین و جێگیر نەکراون، زانینی (المتواتر، والآحاد)، زانینی (المرسل والمنقطع) ....هتد.

٧١ ـ ئەم لە نوسخەکەی (دار التراث)دا:

ـ السيوطي، المزهر في علوم اللغة العربية، مرجع سابق.

٧٢ ـ السيوطي، المزهر في علوم اللغة العربية، مرجع سابق، (المقدمة).

٧٣ ـ چاپێک هەیە بە وردبینی (فؤاد علي منصور)، لەلایەن (دار الكتب العلمية) لە بیروت دەرچووە، لە ساڵی ١٩٩٨ز، لە دوو بەرگدا، بەڵام چاپە بڵاوەکەی کە لەبەردەستی خوێنەراندایە کە لەلایەن (محمد جاد المولى) و دوو هاورێکەیەوە وردبینی بۆ کراوە.

٧٤ ـ السيوطي، المزهر في علوم اللغة العربية، مرجع سابق، ج١، ص٦.

٧٥ ـ المرجع السابق، ج١، ص٦.

٧٦ ـ المرجع السابق، المقدمة، ص أ.

٧٧ ـ المرجع السابق، ب٢، ص٣.

٧٨ ـ المرجع السابق، ج٢، ص٣.

٧٩ ـ المرجع السابق، ج١، ص٧- ٥٥.

٨٠ ـ المرجع السابق، ج١، ص١١٣- ١٣٦.

٨١ ـ المرجع السابق، ج١، ص١٣٧- ١٨٢.

٨٢ ـ المرجع السابق، ج١، ص١٨٤- ٢٥١.

٨٣ ـ المرجع السابق، ج١، ص٢٦٦.

٨٤ ـ المرجع السابق، ج١، ص٣٢١.

٨٥ ـ المرجع السابق، ج١، ص٣٤٥- ٤٨٢.

٨٦ ـ المرجع السابق، ج١، ص٥٦٧- ٦٣٦.

٨٧ ـ المرجع السابق، ج٢، ص٥٠٦.

٨٨ ـ المرجع السابق، ج١، ص٨.

٨٩ ـ المختار، محمد. "الإمام السيوطي النحوي ومكانته في مدرسة ابن مالك"، کۆنگرەیەک بووە لە زانکۆی (ئەزهەر) لە نیسانی ساڵی ١٩٩٣زدا، بڵاوکراوەکانی: (دار التقريب بين المذاهب الإسلامية)، پێداچوونەوەی: محمد توفيق و صالح قشمر، ص١٩٧.

٩٠ ـ الشكعة، جلال الدين السيوطي، مسيرته العلمية ومباحثه اللغوية، مرجع سابق، ص١٥٥.

٩١ ـ المرجع السابق، ص١٦٠.
٩٢ ـ ضيف، شرقي. "تطبيق السيوطي لمصطلح الحديث على الرواية اللغوية"، كۆنگرەی ڕێکخراوی ئیسلامی و زانکۆی ئەزهەر، دار التقريب، ص١٦- ٦١.
٩٣ ـ المرجع السابق، ص١٦٢.
٩٤ ـ السيوطي، المزهر في علوم اللغة العربية، مرجع سابق، ج١، ص٧٦- ١٠٣.
٩٥ ـ المرجع السابق، ص١٨٩- ٢٤٧.
٩٦ ـ المرجع السابق، ج١ ص١٨٤ – ٣٢٠.
٩٧ ـ المرجع السابق، ج١، ص٣٢١.
٩٨ ـ المرجع السابق، ج١، ص٣٥٤ – ٤٩٩.
٩٩ ـ المرجع السابق، ج٢، ص٣- ٢٨٨. ئەمە جۆری چلهەمینە، گەورەترین بەشی (المزهر)، بەناوی (معرفة الأشباه والنظائر).
١٠٠ ـ المرجع السابق، ج٢، ص٥٦٧ – ٦٣٦.
١٠١ ـ المرجع السابق، ج٢، ص٣٠٢- ٣٣٨.
١٠٢ ـ المرجع السابق، ج٢، ص٣٤٠- ٣٩٠.
١٠٣ ـ المرجع السابق، ج٢، ص٣٩٥- ٤١٨.
١٠٤ ـ المرجع السابق، ج٢، ص٤١٨- .٤٥٨
١٠٥ ـ المرجع السابق، ج٢، ص٤٦٩- ٥٤٩.
١٠٦ ـ السيوطي، نظم العقيان في أعيان الأعيان، مرجع سابق، ص٩٥.
١٠٧ ـ السيوطي، المزهر في علوم اللغة العربية، مرجع سابق، ج١، ص١.
١٠٨ ـ القاسمي، منهجية السيوطي في البحث اللغوي، مرجع سابق، ص١٨٨.
١٠٩ ـ المرجع السابق، ص١٩١.
١١٠ ـ الشكعة، جلال الدين السيوطي. ميسرته العلمية ومباحثه اللغوية، مرجع سابق، ص١٥٢، ١٦٠.
١١١ ـ المرجع السابق، ص١٥١.
١١٢ ـ المختار، الإمام السيوطي النحوي ومكانته في مدرسة ابن مالك، مرجع سابق، ص٥٨، انظر أيضاً:

ـ جلال الدين السيوطي، ص٣٨٢، کۆنگرەیەک بوو، کە ئەنجومەنی باڵای هونەر و ئاداب، پێی هەستابوو لە دەزگای میسری گشتی بۆ پەڕتووک لە ساڵی ١٩٧٨زدا لە قاهیرە، ص١٩٩.

١١٤ ـ المختار، الأمان السيوطي النحوي ومكانته في مدرسة ابن مالك، مرجع سابق، ص١٩٥.

١١٣ ـ القاسمي، منهجية السيوطي في البحث اللغوي، مرجع سابق، ص١٩٢.

١١٥ ـ السيوطي، جلال الدين. همع الهوامع في شرح جمع الجوامع، تحقيق وشرح: عبد العال سالم مكرم، الكويت: دار البحوث العلمية، ج١، ١٩٧٧م، ص١٢.

١١٦ ـ السيوطي، همع الهوامع في شرح جمع الجوامع، مرجع سابق، ص٢٣٥.

١١٧ ـ دکتۆر عبدالعال، ئەم وتەیەی لە کۆنگرەی ڕێکخراوی ئیسلامی بۆ پەروەردە و زانست و ڕۆشنبیری، ئاماژە پێدابوو، بەڵام ئەو سەرچاوانەی کە ئاماژەیان پێکرد بوو، توێژەر دۆزیوە لە پێشەکی لێکۆڵینەوە لێکراوی کتێبی (الهمع)دا نەیدۆزییەوە.

١١٨ – الإمام السيوطي فقيها ولغويا ومحدثا ومجتهدا، چەند توێژینەوەیەکی هەڵبژێراوە، وردبینی (محمد توفيق و صالح قشمر)، دار التقريب بين المذاهب الإسلامية، القاهرة، ٢٠٠١م، ص٢٣٥.

١١٩ ـ المرجع السابق، ص٢٣٥.

١٢٠ ـ ضيف، شوقى، تيسير النحو التعليمي قديما وحديثا مع منهج تجديده، مصر: دار المعارف، ط١، ١٩٩٣م، ص٥٠.

١٢١ ـ السيوطي، همع الهوامع في شرح جمع الجوامع، مرجع سابق، ج٢، ص١١٩- ١٢٠.

١٢٢ ـ ضيف، تيسير النحو التعلمي قديما وحديثا مع منهج تجديده، مرجع سابق، ص٨٩.

١٢٣ ـ المرجع السابق، ص٨٩.

١٢٤ ـ السيوطي، همع الهوامع في شرح جمع الجوامع، مرجع سابق، ج٢، ص٦.

١٢٥ ـ ضيف، تيسير النحو التعلمي قديما وحديثا مع منهج تجديده، مرجع سابق، ص١٠٤.

١٢٦ ـ السيوطي، همع الهوامع في شرح جمع الجوامع، مرجع سابق، ج٢، ص١٨٧.

١٢٧ ـ الكهف: ئايەتى ١٨.

١٢٨ ـ ضيف، تيسير النحو التعلمي قديما وحديثا مع منهج تجديده، مرجع سابق، ص٥٢.

١٢٩ ـ السيوطي، همع الهوامع في شرح جمع الجوامع، مرجع سابق، ج٥، ص٨١.

١٣٠ ـ ضيف، تيسير النحو التعلمي قديما وحديثا مع منهج تجديده، مرجع سابق، ص٥٢.

١٣١ ـ السيوطي، همع الهوامع في شرح جمع الجوامع، مرجع سابق، ج٢، ص٢٢٢- ٢٢٣.

١٣٢ ـ ضيف، تيسير النحو التعلمي قديما وحديثا مع منهج تجديده، مرجع سابق، ص٨١.

١٣١ ـ السيوطي، همع الهوامع في شرح جمع الجوامع، مرجع سابق، ج٢، ص٢٢.

١٣٤ ـ ضيف، تيسير النحو التعلمي قديما وحديثا مع منهج تجديده، مرجع سابق، ص٨١ – ٨٢.

١٣٥ ـ السيوطي، همع الهوامع في شرح جمع الجوامع، ج٤، مرجع سابق، ص٩٨- ٩٩.

١٣٦ ـ ضيف، تيسير النمو التعلمي قديما وحديثا مع منهج تجديده، مرجع سابق، ص٨٧.

١٣٧ ـ السيوطي، همع الهوامع في شرح جمع الجوامع، مرجع سابق، ج١، ص٦١- ٦٢.

١٣٨ ـ ضيف، تيسير النحو التعلمي قديما وحديثا مع منهج تجديده، مرجع سابق، ص١٠٢.

١٣٩ ـ السيوطي، همع الهوامع في شرح جمع الجوامع، مرجع سابق، ج٢، ص٣٨.

بەشی چوارەم

شێخی ئیسلام: ئیبن کەمال پاشا

(٨٧٣ . ٩٤٠ک/ ١٤٦٩ – ١٥٣٤ز)

ئۆرهان سادق جانبولات
دکتورا لە فیقە و بنەماکانی، مامۆستای یاریدەدەر
لە زانکۆی دیجلە - دیاربەکر- تورکیا
Polatcan٢١@hotmail.com

پێشەکی:

شێخی ئیسلام، ئیبن کەمال پاشا، یەکێک بووە لە هەرە زانا بەناوبانگەکانی سەردەمەکەی، کەلەپوریکی زانستی گەورەی لە هەموو بوارەکانی زانستدا جێهیشتووە، زۆر بە وردی و ئاسۆفراوانییەوە، هەردوو زمانی عەرەبی و فارسی بە باشی زانیوە لەگەڵ تورکی و زمانی دیکە، ئەمەش ڕۆڵی هەبووە لە هەمەجۆری سەرچاوەی ڕۆشنبیرییەکەی و لە بەرهەمەکانیدا ڕەنگیداوەتەوە، تا ئەو ئاستەی کە پێیان ڕاگەیاندووە کە یەکێکە لە متمانەپێکراوەکانی فیقهی حەنەفی. ئەم بابەتە هەوڵێکە بۆ تیشک خستنەسەر ژیان و دەستکەوتە زانستی و هەوڵە فیکرییەکانی، کە پێشکەشی کردووە لە ماوەیەکی هەستیار و ئاڵۆزی مێژوویی دەوڵەتی عوسمانیدا، کاتێک ئاژاوەی ناوخۆ و پیلان و چلێسی دەرەکی باڵی کێشابوو بەسەر جیهانی ئیسلامیدا و سەفەوی و خاوەن بیروڕا لادەرەکان لە چالاکیدا بوون و زانایانیش بەرپەرچیان دەدانەوە، لەسەروو هەمووشیانەوە (ئیبن کەمال پاشا)، کە ڕۆڵێکی کاریگەری هەبوو لە هەڵچوونی سەفەوییەکان و ئاگادارکردنەوەی خەڵک و پاراستنیان لە شوێنکەوتنی گومڕاکان.

یەکەم: ئیبن کەمال پاشا، ناو و هاتنە ژیان و گەشەکردنی:

شەمسەدین ئەحمەد کوڕی سلێمانی حەنەفی ڕۆمی، ناسراو بە (ئیبن کەمال پاشا)[١]، یان کەمال پاشا زادە. باپیری یەکێکبووە لە ئەمیرەکانی دەوڵەتی عوسمانی لە سەردەمی سوڵتان (محەمەد فاتح)دا. لە شاری (ئاماسیا) یان (طوقات) لە ساڵی (٨٧٣ک/ ١٤٦٨-١٤٦٩ز)[٢]، لەدایکبووە، لە منداڵیدا لە (ئەدرنە) چۆتە بەرخوێندن و هەر لە منداڵییەوە بە خویندنەوە سەرقاڵ بووە و دواتر هەمان ڕێچکەی باوباپیرانی گرتۆتەبەر[٣] و پەیوەنیکردووە بە سوپای عوسمانیەوە، دواتر بەهۆی دوای ڕووداوێکەوە وازیهێناوە، ئەو ڕووداوە لە کاتی خزمەتدا بەسەریهاتووە، وایلێکردووە کە نرخی زانست بزانێت و لەسەروی هەموو شتەکانەوە دایبنێت، لەمبارەیەوە خۆی دەڵێت: "لە گەشتێکدا بووە لەگەڵ سوڵتان (بایەزید خان)دا، کە ئەو کات (ئیبراهیم پاشای کوڕی خەلیل پاشا) وەزیرێکی خاوەن پێگە بووە، لەو سەردەمەدا شازادەیەک هەبوو ناوی (ئەحمەد بەگی کوڕی ئورنووس) بوو، خاوەنی پێگەیەکی تایبەت بوو، هیچ کەس لەسەروویەوە دانەدەنیشت، وتی: لەبەردەم وەزیردا بەپێوە وەستابووم و ئەو شازادەیەش لەوێ دانیشتبوو، لەوکاتەدا پیاوێکی زانا کە جلوبەرگێکی شڕی لەبەردا بوو، چوو لەلای سەرەوەی شازادەوە دانیشت و کەسیش ڕێگری لێنەکرد، منیش سەرمسوڕما و پرسیارم لە هاوڕێکانم کرد، وتم: ئەمە کێیە چووەتە لای سەرەوەی شازادەوە؟ وتی: ئەوە زانایەکی وانەبێژە، ناوی (مەولا لوتفی)یە. وتم: موچەکەی چەندە؟ وتیان: ٣٠ درهەمە. وتم: چۆن لە سەرەوەی هەمووانەوە دادەنیشێت و مووچەکەشی ئەوەندەیە؟ هاوڕێکەم وتی: زانایان پایە بەرزن بە هۆی زانستەکەیانەوە، ئەگەر وانەبوایە هیچکام لە وەزیر و شازادەش بەو بارودۆخە ڕازی نەدەبوون. وتی: لە دڵی خۆمدا وتم من ناتوانم بە پلەوپایەی وەزیر بگەم، بەڵام دەتوانم بگەمە ئاستی ئەو زانایە ئەگەر سەرقاڵی خوێندنی زانستبم، بۆیە نیەتمهێنا کە خەریکی زانستبم، کاتێک گەڕاینەوە، چوومە خزمەت ئەو زانایەی کە باسکرا[٤]. ئەم ڕووداوە کاریتێکردووە، ڕێڕەوی ژیانی گۆڕی.

بۆیە کاتێک کە لە گەشتەکە هاتنەوە، چووە خزمەتی (المولی لوطفي) و (مصلح الدین قسطلاني) و (خطیب زادە) و (معروف زادە) و دواتر کە شارەزایی پەیداکرد بووە مامۆستا لە قوتابخانەی (عەلی بەگ) و یان (طاشلق)ی (الحجریة) لە (ئادرنە)، دواتر لە قوتابخانەی (ئیسحاق پاشا) لە شاری (ئاسکوب)[٥]، پاشان بووە مامۆستا لە قوتابخانەی (الحلبیة) لە (ئەدرنە)، دواتر پلەی بەرزبۆوە و تا وای لێهات لە یەکێ لە قوتابخانەکانی (ئەستەنبوڵ) بەناوی (صحن السمان)[٦] بووە مامۆستا و دواتریش لە قوتابخانەی سوڵتان (بایەزیدخان لە ئادرنە)[٧] بووە مامۆستا، تا وایلێهات گەیشتە ئاستێکی زانستی وەها کە کاروباری دادگا بگرێتە دەست لە ساڵی (٩٢١ک/١٥١٥ز)، پاشان سوڵتان سەلیم کردیە قازی لە (عەسکەر مەنسور) لە ویلایەتی (ئەنادۆڵ) لە ساڵی (٩٢٢ک/١٥١٦ز)[٨]، لەو ساتەوەختەدا بووە هاوڕێی گەشتەکەی سوڵتان سەلیم بۆ میسر و چووە ناو قاهیرە و گەورە زانایانی ئەوێ چاوپێکەوتنیان لەگەڵ کردو گفتوگۆ و باسوخواسیان لەگەڵ کرد و زۆر سەرسامبوون بە زمان پاراویەکەی و بووە جێی بایەخیان[٩]، سەرپەرشتی دامەزراوەیەکی تایبەتی بۆ ڕێکخستنی یاسانامەکانی[١٠] میسر کرد و بۆ ماوەی سێ ساڵ بەشداری کۆڕ و دانیشتنە تایبەتەکانی سوڵتان سەلیمی کرد[١١]، دواتر بۆ ماوەیەک وازی لەو کارەی هێنا، قوتابخانەی (دار الحدیث)ی پێ سپێردرا لە (ئادرنە)، بۆ هەر ڕۆژێک ١٠٠ درهەمی پێدەدرا[١٢]، پلە بە پلە بە پۆستە باڵاکانی دەوڵەتی عوسمانیدا سەرکەوت، لە پاڵ زانستەکەیدا، کەسێکی شارەزابوو لە بواری بەڕێوەبردندا و کاتێک سوڵتان سلێمانی قانونی چووە دەرەوە بۆ شەڕی (موهاج) یان (موهاکس)، بەڕێوەبردنی ئەستەمبوڵی پێسپێردرا[١٣]، لە دواتردا بووە (موفتی) لە (قوستەنتینیە) و (شێخ الاسلام)[١٤] لە دەوڵەتی عوسمانیدا لە دوای کۆچی دوایی (مەولا) (عەلی جەمالی ئەفەندی) ناسراو بە (زەنبیلی)، لە سەردەمی سوڵتان سلێمانی قانونی لە ساڵی (٩٣٢ک/١٥٢٦ز)، لەو پۆستەدا مایەوە هەتاکو کۆچی دوایی کرد لە ساڵی (٩٤٠ک/١٥٣٤ز).[١٥]

دووەم: پێگەی زانستی و مامۆستا و قوتابی و بەرهەمەکانی:

پێگەی شێخی ئیسلام (ئیبن کەمال پاشا) لەو سەردەمەدا ڕوون دەبێتەوە کە لەلایەن ئەو کەسانەوە کە دەربارەی ژیاننامەی ئەو زانایەوە تۆماریان کردووە، بەم شێوەیە باسی لێوە دەکەن: "لە ڕووی زۆری بەرهەمی زانستی و فراوانی ئاسۆی تێڕوانینی لە وڵاتی ڕۆمدا وەک (جەلالەدینی سیووتی)یە لە وڵاتی (میسر)، لای ئێمە وردبینتر و تێگەیشتووترە لە (سیووتی)، کە هەردووکیان جوانیی ئەو سەردەمە بوون".[١٣]

پێگەیەکی بەرزی وەرگرت بەهۆی شارەزایی لەو زانستانەی کە هەیبوو، زانایان زۆر ستایشیان دەکرد و (تاش کوبری زادە) لە بارەیەوە دەڵێت: "شەووڕۆژ خەریکی زانست بوو، قەڵەمەکەی هیلاک نەبوو، لە زۆر بواری گرنگ و ئاڵۆزدا نووسیویەتی، ڕەوشتێکی بەرز و عەقڵێکی فراوان و وەڵامی کورت و پوختە و نووسینێکی زۆر کورت ڕۆشن واتای هەیە و باسی پێشینانی لە ناو خەڵکیدا نەدەکرد و زانستی لەتیاچوون زیندووکردەوە و لە زانستدا وەک شاخێکی ڕەگ داکوتاو وایە، سەرچاوەی زانستە باڵاکانە، خوا ڕۆحی سەرفراز بکات و دەرگای زیاتری لە بەهەشت بۆ بکرێتەوە".[١٨]

(کەفەوی) لەو زانایانەی هەژمار کردووە کە بە ئاسانی توانیویانە بڕیاری دروست بدەن لە نێوان بابەتی نزیک لە یەکدا.[١٨] ناسراویشە لەناو توێژەراندا کە قوتابی، زانست و ڕۆشنبیری و خۆشەویستی لە مامۆستاکەیەوە وەردەگرێت، چونکە ئەوانە پێشەوای زانستی ئەون و کەسایەتی خۆی لەوانەوە دروست دەکات. (ئیبن کەمال پاشا)ش لەسەردەستی مامۆستا و شارەزاکانی ئەو سەردەمە فێر بووبوو، ئەوانە کاریگەرییان هەبووە لە بونیادنانی کەسایەتی ئەودا و وایان لێکرد کە ببێتە مامۆستا و قازی و لەسەروو هەمووشیانەوە (موفتی مەولا لوتفی تۆقانی) (ڕەحمەتی خوای لەسەر بێت) کە زانایەکی پایە بەرزبوو، لە کۆڕ و کۆبوونەوەکانی (سوڵتان محەمەد فاتح)دا ئامادەبوو، لێپرسراوی کتێبخانەکان بوو، کە بواری خوێندنەوەی پەڕتووکە دەگمەنەکانی هەبوو[١٩]، کە مەولا لوتفی تۆقانی لە یەکێک لە هەشت قوتابخانەکانەکە خوێندوویەتی. زۆر ئازادبوو لە ڕاوبۆچوونەکانیدا و دووربوو

له دەمارگیری، بەهۆی قینلەدڵی هەندێ نەیارانی تۆمەتی بێباوەڕی و (زەندیقی)یان خستە پاڵی[٢٠] و کۆشتنیان حەڵاڵ کردووە، بەڵام شایەتیدانی هەندێک لە زانایان بێبەریکردنی لەو تۆمەتانەی کە درانە پاڵی و ئەمەش وایکرد کە کاریگەریەکی زۆری هەبێت لەسەر کەسایەتی (ئیبن کەمال) و وابکاتت کە توێشوویەکی فیکری ئاڕاستە جیاواز بەجێبهێڵێت.

لە مامۆستاکانی (موسڵیحەدین قەستەڵانی)یە، کە لە ساڵی (٩٠١ک) کۆچی دوایی کردووە، کە خاوەنی زانستێکی فراوانبووە. کاتێک سوڵتان (محەمەد فاتح) هەشت قوتابخانەکەی دامەزراند، کردیە بەڕێوەبەری یەکێک لە قوتابخانەکان، لە کۆتایی فەرمانڕەوایەتیدا کردیە قازی لە (عسکر المنسور)، قسەی هەقی دەکرد ئەگەر لەسەریشی بکەوتایە، (قەستەڵانی) نەیتوانی لێبڕێت بۆ نووسین لەبەر سەرقاڵبوونی بە وانەبێژی دادوەرییەوە، لە مامۆستاکانیشی (موالی خەتیب زادە)[٢١] بوو.

(ئیبن کەمال پاشا) لە زۆر قوتابخانەدا دەستبەکاربووە و لە نێوان شارەکانا گەڕاوە و زۆرێک لە خوێندکاران سوودیان لێبینیوە، لەوانەش (شێخولئیسلام ئەبو سعود ئەفەندی)، (ڕەحمەتی خوای لێ بێت)، کە نازناوی (شیخ الإسلام)ی دوای مامۆستاکەی پێدرا. لە بەناوبانگترین زانایانی ئیسلام بووە لە دەوڵەتی عوسمانیدا، تا کۆچی دوایی کرد لە (٩٧٢ک/١٥٧٤ز)دا و ڕۆڵێکی گرنگ و پێگەیەکی باڵای هەبوو لای سوڵتان سولەیمانی قانونی، ڕۆڵی هەبوو لە دانانی کۆمەڵێک یاسا، کە لە سەردەمی سوڵتان (سلیمان)دا داڕێژران.[٢٢]

ئیبن کەمال خەرمانێکی فیکری نایاب و فرەلایەنی لە پاش بەجێماوە، کۆمەڵێک نووسین و بەرهەمی هەیە لەگەڵ وتار و نامیلکە لە زۆرێک لە هونەرە جیاوازەکان، کە زیاترە لە ٣٠٠ نووسراو،[٢٣] کە هەندێکیان چاپکراون[٢٤] و هەندێکیشیان دەستنووسن. خاوەنی (معجم المطبوعات) دەڵێت: "لە هەر بوارێکی زانستدا نووسینێکی هەیە".[٢٥] ڕۆڵێکی گەورەی هەبوو لە دانانی (قوانین نامە) لە سەردەمی سوڵتان (سەلیم)ی یەکەمدا.[٢٦]

لە گرنگترین نووسینەکانی[٢٧] لە تەفسیردا: (تفسیر القرآن العزیز)ە، (کە گەیشتبووە سورەتی الصافات تەواوی نەکردبوو)، حاجی خەلیفە دەڵێت:

"تەفسیرێکی نەرمونیان و دڵڕفێنە، وردەکاری و هەڵسوکەوتی سەیری لەخۆگرتووە"[٢٨]، پەراوێزی لە (الكشاف) و پەراوێز لە (أنوار النزيل)ی (البيضاوی) لەسەر نووسراوە:

لە فەرموودەدا ئەمانەی هەیە: شیکردنەوەی چل فەرموودە و شیکردنەوەی هەندێ لە فەرموودەکانی ناو (بوخاری)، لە فیقە و ئوسوڵیشدا: شیکردنەوەی بەشێکی (الهداية)ی (مرغینانی) (٥٩٣ک/١١٩٧ز)، لە فیقهی ئیمامی ئەبی حەنیفە، (الإصلاح والإيضاح)ی نووسیوە، لەگەڵ (تغيير التنقيح) کە کتێبەکە لەسەر ئوصول[٢٩]، پەراوێزێکی لەسەر (التلويح) لەسەر (التوضيح)ی (التفتازاني) نوسیووە؛ ڕاڤەی (الفرائض السراجية)ی کردووە، نووسراوێکی لەسەر ڕوونکردنەوەی (الربا) و نامیلکەیەکیشی لەسەر (البيع) و (الإجتهاد) نوسیووە، هەروەها لەبارەی زانستی (کەلام) و فەلسەفەوە: نزیکەی پەنجا نووسراوی هەیە، لەوانە: (تجويد التجويد)، مەتن و شیکردنەوەی لە زانستی کەلام و پەراوێزێکیشی هەیە لەسەر (المواقف) لە زانستی کەلام و نووسراوێکیش لەبارەی (بيان العقل)، نووسراوی دیکەشی لە بوارەکانی زمان و ئەدەب و سوفیگەری و ڕەوشتدا هەیە.

(ئیبن کەمال پاشا) جگە لە زمانی عەرەبی، چەند بەرهەمێکی بە زمانی تورکی هەیە، لەوانە: (مێژووی ئال عوسمان) کە لەسەر داوای سوڵتان (بایەزیدی دووەم) بە وەسیەتی (موئەیەد زادە عەبدولڕەحمان ئەفەندی)، کە لە بەرواری (٩٢٢ک/١٥١٦ز) کۆچی دوایی کردووە، مێژووی پەڕتووکەکە لە (٦٩٩ک/١٢٩٩ز) دەستپێدەکات، کە ئەو مێژووە بریتیە لە دامەزراندنی دەوڵەتی عوسمانی تا ساڵی (٩٣٣ک/١٥٢٧ز) کە دەکاتە حەوت ساڵ پێش مردنی. هەروەها نووسینی بە زمانی فارسیش هەیە، لەسەر شێوەی کتێبی (گلستان) لە ئەدەبدا، ناوی لێنابوو (نكارستان)، هەموو بەرهەمەکانی جێگای سەرنجی خەڵکیبوون.[٣٠] لە پاڵ ئەم نووسینانەنشدا ڕۆڵی بینی لە نووسینەوەی (قانون نامە ميسر) بۆ جارێکی تر، چونکە یاسا کۆنەکانی مەمالیک باری گرانبوو بۆ سەرشانی خەڵکەکەی، پێچەوانەی شەریعەت و عورفیش بوو، هەروەها لە نووسینەوەی یاساکانی (ولاية قرمان) بەشدار بوو، بە هۆی سەرپێچیکردنی لەگەڵ شەریعەتی ئیسلامیدا، بۆیە هەستا بە نووسینەوەی سەرلەنوێی و لە ساڵی (٩٢٤ک/١٥١٨ز)دا تەواوکرا بە فەرمانی سوڵتان سەلیم.[٣١]

ـ سێیەم: ئەو سەرچاوە گرنگانەی کە ئیبن کەمال پاشا پشتی پێبەستوون:

ئیبن کەمال پاشا پشتی بە کۆمەڵێک سەرچاوەی گرنگ بەستووە لە بەرهەمەکانیدا، لەوانە:

١ـ سەرچاوەکانی لە تەفسیردا کە سوودی لێ بینیون لە بواری تەفسیردا جیاواز و جۆراوجۆر بوون، بەم شێوەیە: (النكت والعيون)ی (الماوردي) (٤٥٠ک/١٠٥٨ز) کۆچی دوایی کردووە، (الراغب الأصفهاني)ی (أبي القاسم حسين)، ناسراو بە (راغب الأصفهاني) (٥٠٢ک/١١٠٨ز) کۆچی دوایی کردووە، (الكشاف)ی (زمخشري) (٥٣٨ک/١١٤٤ز) کۆچی دوایی کردووە، هەروەها (المحرر الوجيز فی تفسير الكتاب العزيز)ی (ابن عطية الأندلي)، کە لە ساڵی (٥٤٦ک)دا کۆچی دوایی کردووە. هەروەها (التفسير الكبير) یان (مفاتيح الغيب)ی فەخرەدینی رازی، کە لە ساڵی (٦٠٦ک/ ١٢٠٩ز) کۆچی دوایی کردووە، تەفسیری (الجامع لأحكام القرآن)ی (قورتووبی) کە لە ساڵی (٦٧١ک/١٢٧٣ز) کۆچی دوایی کردووە، (أنوار التنزيل)ی (البيضاوي) (٦٨٥ک/١٢٨٦ز) کۆچی دوایی کردووە و (تفسير النسفي)ی (أبی البركات النسفي)، کە لە ساڵی (٧١٩ک/١٣١٠ز) کۆچی دوایی کردووە، تەفسیری (بحر المحيط)ی (أبي حيان الأندلسي)، کە لە ساڵی (٧٤٥ک/١٣٤٤ز) کۆچی دوایی کردووە، هەروەها (أسباب نزول القرآن)ی (واحدي)، کە لە ساڵی (٤٦٨ک) کۆچی دوایی کردووە، (الدرء المصون في علم الكتاب المكنون)، (سمين الحلبي)، لە ساڵی (٧٥٦ک) کۆچی دوایی کردووە، (جواهر الحسان في تفسير القرآن)ی (عبدالرحمن الثعالبي)، کە لە ساڵی (٨٧٥ک)دا کۆچی دوایی کردووە.

٢ـ سەرچاوەکانی لە فەرموودەدا: هەردوو (صحيح البخاري ومسلم) و کتێبەکانی (السنن).

٣ـ سەرچاوەکانی لە پەڕتووکەکانی فیقە و ئوسوڵدا: (الهداية) لە فیقهی حەنەفی، (مرغینانی)، (کە لە ساڵی ٥٩٣ک/١١٩٧ز کۆچی دوایی کردووە)، (الذخيرة) لە فیقهی مالیکی، (شهاب الدين القرافي)، کە لە ساڵی (٦٨٤ک/١٢٨٥ز) کۆچی دوایی کردووە و (المنار) لە (أصول الفقه)ی (أبي البركات)، ناسراو بە (حافظ الدين النسفي)، کە لە ساڵی (٧١٠ک/ ١٣١٠ز) کۆچی دوایی کردووە،

(المبسوط) لە فیقهی حەنەفی، (السرخسي) کە لە ساڵی (٤٨٣ک/١٠٩٠ز) کۆچی دوایی کردووە، هەروەها (أصول السرخسي)ی (السرخسي).

هەروەها جگە لەم سەرچاوانە، سەرچاوەکانیشی لە فەتوادا ئەمانە بوون: (الفتاوی البزازية) و (جواهر الفتاوی) و کتێبی (التترخانية) و (الفتاوی الخانية).

٤. سەرچاوەکانی لە زانستی کەلام و فەلسەفەدا: (تمهيد الدلائل)ی (قاضي باقلانی) (٤٠٣ک/١٠١٣ز) و (البيان عن الفرق بين المعجزة والكرامة)ی (قازی باقلاني) و پەڕتووکی (النجاة)، کە پوختەی پەڕتووکی (الشفاء)ی (ئیبن سینا)یە (٤٢٨ک/١٠٣٧ز)، (الإشارات والتنبيهات) و (المعاد)ی (ابن سينا) و (الفَرق بين الفِرق)ی (عبدالقادر البغدادي) (٤٢٩ک/١٠٣٧ز)، (أصول الدين)ی (عبدالقادر البغدادي) و (إحياء علوم الدين)ی (الغزالي) (٥٠٥ک/١١١١ز) و (الإقتصاد في الإعتقاد) و (تهافت الفلاسفة) و (مقاصد الفلاسفة) و (إلجام العوام عن علم الكلام)ی (الغزالي) و (المشارع والمطارحات)ی (شهاب السهروردي) (٥٨٧ک/١١٩١ز) و (محصل أفكار المتقدمين والمتأخرين من العلماء والحكماء والمتكلمين)ی (فخر الدين الرازي) (٦٠٦ک/١٢٠٩ز) و (المطالب العالية في علم الكلام)ی (فخرالدين الرازي) و (الأربعون في أصول الدين) و (الملخص في الحكمة)ی (فخرالدين الرازي) و (شرح قسم إلالهيات من الإشارات)ی (ابن سينا) و (فخرالدين الرازي) و (أبكار الأفكار) لە زانستی کەلامی (الآمدي) (٦٣١ک/١٢٣٣ز) و (تجريد العقائد)ی ناسراو بە (تجريد الكلام)ی (نصيرالدين الطوسي) (٦٧٢ک/١٢٧٤ز) و (تلخيص المحصل)ی (نصير الدين الطوسي) و (شرح قسم إلالهيات من الإشارات)ی (ابن سينا) و (نصير الدين الطوسي)، (مقاصد الطالبين) (في الكلام)ی (سعدالدين التفتازاني) (٧٩٣ک/١٣٩٠ز)، شیکردنەوەی (العقائد النسفية)ی (سعد الدين التفتازاني) و (التلويح إلى كشف غوامض التنقيح)ی (سعد الدين التفتازاني) و (شرح مواقف الإيجي)ی (الجرجاني) (٨١٦ک/١٤١٣ز) کتێبی (الذخيرة)ی عەلائەدین عەلی تووسی (٨٨٧ک/١٤٨٢ز). جگە لەم سەرچاوانەش، لە زمان و نەحو و ژیاننامەکان و ڕەوانبێژی و مێژوودا، دەگەڕایەوە بۆ ئەم سەرچاوانە: (معاني القرآن، إعراب القرآن)ی (الزجاج) (٣١١ک/ ٩٢٣ز)، (تهذيب اللغة)ی (الأزهري) (٣٧٠ک/٩٨١ز) و

(صحاح تاج اللغة)ی (أبي نصر الجوهري) (٣٩٣ک/١٠٠٣ز) (دلائل الإعجاز) له ئەدەب و ڕەوانبێژیدا (عبدالقاهر الجرجاني) (٤٧١ک).

سەرچاوەکانیشی لە بواری مێژوودا هەمەجۆربوون و لە گرنگترینیان: (بهجة التواريخ)ی (شکر الله الرومي) (٨٩٤ک/ ١٤٨٨ز)، (تأريخ أبو الفتح)ی (طورسون بک) (٩٠٥ک/ ١٤٩٩ز) و (تأريخ سلاطين بني عثمان)ی (محمد باشا التوقيعي) و هەندێکی تر.[٣٢]

بەم شێوەیە سەرچاوەکانی (إبن کەمال پاشا) لە تەفسیر و فەرموودە و فیقهە، زانستی و وتە و فەلسەفەدا. لەگەڵ ئەوەی کە (حەنەفی) مەزهەب بووە، بەڵام هیچ جۆرە دەمارگیریەکی بۆ مەزهەبەکەی نەبووە، بەڵکو سوودیشی لە زانایانی شیعە مەزهەبیش بینیووە.

چوارەم : ژیانی سیاسی و بەڕێوەبردن و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری لە سەردەمی ئیبن کەمال پاشادا :

ئیبن کەمال پاشا لە سەردەمی سێ سوڵتانی عوسمانیدا ژیاوە، لەبەرئەوەی لە نێوان نیوەی سەدەی نۆیەم تاکو نیوەی سەدەی دەیەمی کۆچیدا ژیاوە، واتا لە دوای ڕزگارکردنی (قوستەنتینیە)، کاروباری دەوڵەت ڕۆژ لە دوای ڕۆژ جۆرێک سەقامگیری وەرگرت و کەوتە قۆناغێکی تازەوە، شاری قوستەنتینیە بووە پایتەختی موسڵمانان و (ديوان الهمايون) دامەزرا، کە لە (ئەنجومەنی وەزیرانی) ئێستا دەچێت، سوڵتان (محەمەد فاتیح) هەستی بە پێویستی یاساو دامەزراوەکان کرد بۆ بەڕێوەبردنی وڵات، کاتێکیش کۆچی دوایی کرد، بەیعەتدرا بە کوڕەکەی (سوڵتان بایەزیدی دووەم) لە ساڵی (١٤٨١ز).[٣٣] بایەزیدی دووەم یەکێک بوو لە سوڵتانە دەگمەنەکان، کە نازناوی (والی) پێدرابوو، هەندێک ڕووداو سەرقاڵیان کرد لەو کاتەدا، کە یەکەمیان ڕووداوی شازادە (جم)ی برا بچووکی سوڵتان (بایەزیدی دووەم) بوو، کاتێک یاخیبوونی ڕاگەیاند لە دژی براکەی و داوای بوون بە (سوڵتانی) دەکرد. بۆیە هەندێک لە پاشاکانی مەسیحیەتی ئەو کاتە، ویستیان کە (جم) بەکاربهێنن بۆ نانەوەی ئاژاوە و پشێوی لە ناو دەوڵەتی عوسمانیدا، لە پاش ئەوەی (سوڵتان بایەزید)

ڕزگاری بوو لە براکەی، توانی بدا بەسەر (ئیتاڵیا)دا، بەڵام بارودۆخەکە زۆر لەبارنەبوو بەهۆی ئەو ئاژاوەیەی کە کەوتە نێوان دەوڵەتی مەمالیک لە میسر و دەوڵەتی عوسمانیەوە، لە ساڵی (٨٩٠ک/١٤٨٥ز)دا سوڵتان (بایەزید) سوپایەکی ناردە سەر ئەو مەمالیکانەی کە دەستدرێژیان کرد بۆ سەر حاجیەکانی عوسمانیەکان و شەڕ لە نێوانیاندا ڕوویدا. دوای چەند ساڵێک لە شەڕوشۆڕ، ڕێکەوتن لەسەر دابەشکردنی زەوییەکانی نێوانیان و لە دوای بەستنی پەیمانی ڕێکەوتنەکە لەگەڵ مەمالیکدا، یەکەم کاری دەوڵەتی عوسمانی، چوونیان بوو بەرەو ئەوروپا و سوپاکەیان توانی سەرکەوتنی زۆر تۆمار بکات لەو شەڕانەدا.

لە هەمانکاتدا کێشەیەکی دیکە سەریهەڵدا، کە بارودۆخەکەی ئاڵۆزتر کرد، ئەویش کێشەی دەوڵەتی (سەفەوی) بوو لە باشووری ئەنادۆڵ، کە بووە بەربەست لە ڕێگای دەوڵەتی عوسمانیدا بۆ چەند ساڵێک، چونکە هەوڵی بڵاوکردنەوەی مەزهەبەکەیان دەدا و شا (ئیسماعیل) پەلاماری ئەمارەتی (عەلائەدین)ی دا و ستەم و کوشتارێکی زۆری دەرهەق بەو خەڵکەی ئەوێکرد، بەڵام کاردانەوەی سوڵتان (سەلیمی یەکەم)ی کوڕی بایەزید، زۆر خێرا بوو، کە ئەو کاتە والی بوو بەسەر لیوای (ترابزون)ەوە، پەلاماری (جۆرجیای) دا و لەوێ تووشی سوپای (شا ئیسماعیل)ی سەفەوی بوون و لە نزیک (ئازەربایجان) تێکیان شکاندن و خەڵکی ناوچەکەش زۆر دڵخۆشبوون بەم سەرکەوتنەی عوسمانیەکان، بەڵام بەهۆی نەخۆشی و چوونە تەمەنەوە، سوڵتان بایەزید دەستبەرداری کورسی دەسەڵات بوو بۆ سوڵتان (سەلیمی یەکەم)ی کوڕی لە ساڵی (٩١٨ک/ ١٥١٢ز)دا.

سوڵتان سەلیمی یەکەم، خۆی ئامادەکرد لە ڕووی ماددی و مەعنەوییەوە بۆ لادانی ئەو هەڕەشەیەی کە دەوڵەتی (سەفەوی) دروستی کردبوو لە بەرامبەر ئەو یەکگرتنە ئیسلامیەدا و لە دوای ئەوەی ڕەزامەندی وەرگرت لە زانایان، لە سەروو هەمووشیانەوە (ئیبن کەمال پاشا)، لە بە پێویستزانینی لابردنی ئەو ئاژاوەیەدا، لەگەڵ (شا ئیسماعیل) لە (چاڵدێران) کەوتە شەڕەوە لە

ساڵی (٩٢٠ک/١٥١٤ز) و سەرکەوتنی بەدەستهێنا و دەروازەکانی ڕۆژهەڵات و باشوور لەبەردەم دەوڵەتی عوسمانیدا والابوو.[٣٤]

لە دوای گواستنەوەی ناوەندی خەلافەت بۆ عوسمانیەکان، لێپرسراوێتی سوڵتان سەلیم زیاتربوو، نازناوی (جێنشینی موسڵمانان) و (خادم الحرمین الشریفین)ی پێدراو گەیشتە شوێنی (پێشەوای موسڵمانان)[٣٥]. ئەم نازناوە بەشێوەیەکی بەرچاو دەنوسرایەوە لە سەرەتای (قوانین نامە)دا: (خلیفة الله السلطان سلیم خان ابن السلطان بایزید خان)[٣٦]، ئەم نازناوە زیاتر لە سەردەمی (سوڵتان سلێمانی قانونی) کوڕیدا دەرکەوت، کە لەگەڵیدا ئەم نازناوانەش دەرکەوتن: (الخلافة الكبرى)، (الإمامه العظمى) و (خلافة المسلمین)[٣٧]، تا وای لێهات خەلافەت و سوڵتان بە تەواوی یەکیان گرت.[٣٨]

بەهۆی پابەندبوونی دەوڵەتی عوسمانی بە مەزهەبی (حەنەفی) و داناناني وەک مەزهەبی فەرمی دەوڵەت، بەتایبەتی لە سەردەمی سوڵتان سەلیمی یەکەمدا و لەبەر ئەوەی زۆربەی زانایان و موفتیەکان[٣٩] لە کارمەندانی مەزهەبی حەنەفیبوون، بۆیە لە زۆربەی فەتوا تایبەت و گشتیەکان و بەڕێوەبردنی دەوڵەت و جیهاد و ئابووری و سیاسەتی ناوخۆی و دەرەکیدا و لە پەیماننامە نێودەوڵەتیەکان و یاساکانی (قوانین نامە) و ڕێکخستنیدا، لە سەرچاوە حەنەفیەکان سوود وەرگیراوە، لە کتێبی (الخراج)ی (ئەبی یوسف) (١٨٢ک)، (السیر الکبیر)ی (محەمەدی شەیبانی) (١٨٩ک) و هەندێکی تر.[٤٠]

دەوڵەتی عوسمانیش فراوانبوونی بە خۆیەوە بینی بەهۆی هاتنەناوەوەی زۆرێک لە وڵاتانی ئیسلامی بۆ ژێر دەستەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی و بەهۆیەوە توانای دارایی و بەڕێوەبردنی بەهێزتربوو، بێگومان (ئیبن کەمال پاشا) و قوتابیەکەی (ئەبی سعود ئەفەندی) ڕۆڵێکی گەورەیان بینی لە (مؤسسة المشیخة)دا.[٤١]

کاتێک سوڵتان سەلیمی یەکەم کۆچی دوایی کرد لە ساڵی (٩٢٦ک/ ١٥٢٠ز)دا، سوڵتان سلیمان کاروباری گرتەدەست، کە بە مەزنترین سوڵتانی (ئال عوسمان) دادەنرێت، هەوڵەکانی لە هی باوباپیرانی کەمتر نەبوو، تەنها سەردەمی فراوانی دەسەڵات نەبوو، بەڵکو چالاکیەکی زانستی زۆری بەخۆوە

بینی و بە چالاکترین سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی هەژمار دەکرێت لەسەر ئاستی شارستانیەتی ئیسلامیدا.

ئەم سەردەمەی کە (ئیبن کەمال پاشا) تێیدا ژیابوو، بە سەردەمی زۆری مەزهەبە فیکرییەکان هەژمار دەکرێت و کاریگەری ڕەوتە سیاسیەکانیشی لەسەر هەبووە و لە بەرهەمەکانیدا ڕەنگیانداوەتەوە، پێیوابوو کە ئەهلی بیدعە و حلولیەکان و دەهریەکان و جەهمیەکان و ئەستێرەناسان و ئەوانیتریش، یان موسڵمانن و یاخود ناموسڵمانەکان (جزیە)شیان لێوەرناگیرێت وەک جولەکە و مەسیحییەکان داوای تەوبەیان لێدەکرێت، ئەگەر نەگەڕانەوە ئەوا پێویستە بکوژرێن، ئەهلی بیدعە لە سەربڕاویان ناخورێت و ژنیان لێ مارە ناکرێت، نابێت بچنە ناو مزگەوتەکانەوە، حلولی و باتنییەکان لە گۆڕستانی موسڵماناندا نانێژرێن، چونکە ئەوانە لە حوکمی هەڵگەڕاوەکاندان.(٤٢)

دەوڵەتی عوسمانی لەو سەردەمەی کە (ئیبن کەمال پاشا) قازی بوو لە (عەسکەر مەنسور)، لە کاتی پیرێتیدا بوو، بانگەوازی مەزهەبی و شەپۆلێکی بێباوەڕی زۆر هەبوو، لە لایەن ئەهلی بیدعە و (الغلاة و الروافض)، وەک: (مەلا قابض) کە ڕێبازێکی دامەزراند بە ناوی (خۆشەویستانی مەسیح)، لە وڵاتی فارسەکان بوو، لەو زانایانە بوو کە مەیلی عیساییان هەبوو، بانگەشەی ئەوەی دەکرد بۆ بەرزڕاگرتنی هەندێک لە پێغەمبەران جگە لەوانی تر، بە میوانداریەکی تایبەت بانگهێشت کرا بۆ گفتوگۆکردن لەسەر بیروڕاکانی لە دانیشتنێکی تایبەتدا و سوڵتان سولەیمان لە پشت پەنجەرەوە ئامادە بوو، لەگەڵ وەزیری گەورە (ئیبراهیم پاشا) و (قازییەکانی) (عەسکەر). (مەلا قابض) بۆچوونەکانی خۆی خستەڕوو، لە دوای گفتوگۆیەکی دورودرێژ، قازییەکان نەیانتوانی وەڵامی بدەنەوە، بۆیە سوڵتان (سلیمان) زۆر تووڕەبوو لە قازییەکانی (عەسکەر) و داوای کرد جارێکیتر بانگهێشت بکرێت بۆ لای شێخی ئیسلام (ئیبن کەمال پاشا) و قازی (ئەستەمبوڵ) (سەعدی جلبی)، (مەلا قابض) هەر لەسەر ڕاکانی خۆی سوور بوو و پەشیمان نەبووەوە، (ئیبن کەمال پاشا) وەڵامی دایەوە بە زانستیانە و بە ئایەت و فەرموودەی پێغەمبەر و بۆی سەلماند کە لەسەر ڕێبازێکی هەڵەیە و پێویستە تەوبە بکات و بگەڕێتەوە بۆ

لای هەق، بەڵام ئەو هەر سووربوو لەسەر ڕای خۆی، بۆیە لەلایەن (ئیبن کەمال پاشا)وە تۆمەتبارکرا و فەرمانی لەسێدارەدانی بۆ دەرکرا.[٤٣]

لە دوای ئەم ڕووداوە، شێخی ئیسلام ئیبن کەمال پاشا، نامەیەکی نووسی بە ناوی (رسالة في تفضيل نبينا)[٤٤]، بەمەشەوە نەوەستا، بەڵکو لە بارەی هەرشتێک کە پەیوەندی هەبوو بەو کات و شوێنەوە نووسراوی لەسەر دانا، ئەوەی پەیوەندی هەبوو بەو کۆمەڵ و گرووپە ئیسلامیە جیاوازانەوە، دەربارەی ڕەگ و ڕیشە و بیروباوەڕیان، لەوانەش:

- رسالة في بيان الفرق الضالة.
- رسالة في تصنيف الفرق الإسلامية.
- رسالة في تكفير الروافض.
- الإختلاف بين الأشاعرة والماتريدية.
- رسالة في السب.
- رسالة في تصحيح لفظ الزنديق وتوضيح معناه الدقيق.[٤٥]

ئیبن کەمال پاشا لەسەر بیروباوەڕی ئەهلی سوننەت و جەماعات بوو، بەرهەمەکانیشی گەواهی ئەو ڕاستیە دەدەن کە سەر بە هیچ کۆمەڵێکی لادەرنەبووە، بەتایبەت شیعە، دەگەڕایەوە بۆ فەتواکانی (حەنەفی)، وەکو (فتاوى البزازية) و (التترخانية)[٤٦] تەنانەت فەتوای داوە بۆ سەقامگیربوونی دەوڵەتی عوسمانی و دورخستنەوەی ئاژاوە و گەندەڵی، پێی وابووە کە سوڵتانەکانی دەوڵەتی عوسمانی، سوڵتانی هەموو موسڵمانانن، ئەوانە پارێزەری ئایین و بیروباوەڕی ئەهلی سوننەن، سنووری دەوڵەتی عوسمانیش، سنووری وڵاتی ئیسلام.[٤٧]

کۆتایی:

شێخی ئیسلام (ئیبن کەمال پاشا) زۆر بەئاگابوو لە کۆمەڵگا و بارودۆخە هەمەجۆرەکەی. هاوچەرخی کۆمەڵێکی زۆر لە ڕووداو و بانگەوازە بیباوەڕی و ڕێبازە لادەرەکان بووە، پشکی هەبووە لە چارەسەری کێشەکاندا، لەوانە کێشەی (مەلا قابض)، کە ڕێبازێکی بۆ خۆشەویستی مەسیح دامەزراند و ڕووبەڕووی دەوڵەتی (سەفەوی) بووەوە لە بەرامبەر یەکگرتوویی ئیسلامدا، هاوچەرخی زۆر کەسایەتی بووە کە ڕۆڵیان هەبووە لە سەرلێشێواندنی خەڵکی بەرەو ئاژاوە (زەندەقە)یی لەناو کۆمەڵگادا، لە نموونەی (مەلا قابض) و (شا ئیسماعیل)ی سەفەوی.

لەلایەکی ترەوە (ئیبن کەمال پاشا) دەرکەوتنی دەوڵەتی سەفەوی بینی لە باشووری ئەنادۆڵ و ترسناکی ئەو دەوڵەتەی خستووەتە ڕوو، کە هەڕەشەیەک بوو بۆ سەر دەوڵەتی عوسمانی، دوای ئەوەی ڕاستێتی و پاڵنەرەکانیان و کاریگەریەکانیان لەسەر بیروباوەڕی ئیسلامی دەرکەوت، بۆیە هەستا بە نووسینی پەڕتووک و نامەکانی و فەتوای دەرکرد لەبارەی بەگژداچوونەوەی شا ئیسماعیل، کافربوون و هەڵگەڕانەوەکانی دەرخست، هەروەها ئاگاداری دا لەسەر سۆفیگەری و لادانەکانیان لە ڕێبازی ڕاستەقینە و نامیلکەیەکی نووسی لەسەر (تحريم الرقص والدوران) و هەستا بە ڕاستکردنەوەی تێگەیشتنە هەڵەکان لەبارەی باو و نەریتی زۆرینەی خەڵک، هەروەک پێیوابوو کە دەوڵەتی عوسمانی پارێزەری ئایین و بیروباوەڕی ئەهلی سوننەیە.

ئیبن کەمال پاشا ژیانێکی پڕ لە زانستی بەڕێکرد، هەوڵ و کاتی بۆ موسڵمانان تەرخان کرد، زۆرێک لە نووسینەکانی چاپنەکراون و بەدەستنووسی لە خانەی دەستنووسەکاندا ماونەتەوە، پێویستە لەسەر توێژەران و شارەزایانی ئەو بوارە، کە فەتواکانی ئیبن کەمال پاشا کۆبکەنەوە و بڵاوی بکەنەوە بۆ سوودگەیاندنی، پێویستە بەرهەمە پەرشوبڵاوەکەی کۆبکرێتەوە، وردبینی بۆ بکرێت و بڵاوبکرێتەوە، چونکە بەرهەمەکانی هەموو گۆشەیەکی ژیانی کۆمەڵایەتی و فیکرییە جۆراوجۆرەکەی کۆمەڵگەی ئیسلامی لە سەدەی پانزەیەم و شانزەیەمی کۆچی گرتۆتەوە.

سەرچاوەکان

١ - طاشكوبري زاده، عصام الدين أبي الخير، الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية، تحقيق: احمد صبحي فرات، إستانبول، ص٣٧٧، Edebiyat. Basimevi fak

٢- Uzunçarşili ،Ismal Hakki. Osmanli Tarihia ،Turk Tarih Kurumu ٢bs ٦٦٩١٢/١٩٧٥

انظر أيضاً:

- كمال، عمر رضا، معجم المؤلفين، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ج١، ص٢٣٨.

٣ - باپیر و باوکی دوو ئەفسەری پلەداری سوپای عوسمانی بوون، انظر:

Bulut ،H. Ibrahim ،Kemal Paşazada،re Fi Hakikati ١ -Mucize Adi Risalesinis Tahlil ve Degerlendirilmesi ،Sakariya ، Universiesi Ilahiyat Fakültesi Dergisi ، Sakariya٢٠٠٢ ،s١٨٧ ،

٤ - طاشكوبري زاده، في علماء الدولة العثمانية، مرجع سابق، ص٣٧٧، ٣٧٨، انظر أيضاً:

- ابن العماد، عبدالحي بن محمد. شذرات الذهب، وردبينى: عبدالقادر الأرناؤوط، ومحمود الأرناؤوط، دمشق: دار ابن كثير، ط١، ١٩٨٦. ج٨، ص٢٣٨.

٥ - پایتەختی (مقدونیا)ی ئێستا.

٦ - (صحن الثمان)، ناوی هەشت قوتابخانە بوو کە (محمد الفاتح) دایمەزراندن، کە لە جیاتی پەیمانگایەک بووە لەو سەردەمەدا.

٧ - طاشكوبري زاده، الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية، مرجع سابق، ص٣٧٨، انظر أيضاً:

- ابن العماد، شذرات الذهب، مرجع سابق، ج٨، ص٢٣٨.

٨ - طاشكوبرى زاده، الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية، مرجع سابق، ص٣٧٨.

٩ - اللكنوي، محمد عبدالحي. الفوائد البهية، بيروت: دار الأرقم بن أبي الأرقم، ١٩٩٨، ص.٤٣

١٠ - Akgündüz ،Ahmed Osmanli Kauunnameleler ،Fey Vakti Yay ،Istanbul٣،١٩٩١./٧،

١١ - A Kgündüz ‹Murat Osmanlı Devletinde Seyhuli - slamlik ‹ Beyan Yay ‹Istanbul‹٢٠٠٢ ‹s ‹٤٩ ‹vd.

١٢ – طاشكوبري زاده، الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية، مرجع سابق، ص٣٧٨.

١٣- Gökbilgin‹M. Tayyib ‹Süleyman ‹Islam Ansikilos pedisit‹

١٤ – بەرەوپێشچوونی پێگەی شێخی ئیسلام، بەشێوەیەک گرنگی پەیدا کرد بەشێوەیەکی چالاک لەگەڵ شێخی ئیسلام زەنبیلی عەلی ئەفەندی و ئیبن کەمال و شێخی ئیسلام ئەبی سعود ئەفەندی، لەبەر گرنگی ئەو دامەزراوەیە، تەنها کەسێک دەبێتە سەرۆکی، کە پێگەی قازی (عسکر)ی هەبووبێت. انظر:

- Uzuncarsili ‹Ismail Hakki ‹Osmanli Devletnia Teşkilati ‹Turk Tarih Kurumu Yay٣ ‹b.s ‹Ankaara ١٩٨٨-s١٧٦‹١٧٧ ‹_; Akgündüz ‹ Osmanli Devletinde Şeyhülislamiks.٥٥ ‹

١٥ – طاشكوبري زاده، الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية، مرجع سابق، ص٣٧٨، انظر أيضاً:

– العكري، شذرات الذهب، مرجع سابق، ج٨، ص٢٣٩.

١٦ – الكلنوي، الفوائد البهية، مرجع سابق، ص٤٢.

١٧ – طاشكوبري زاده، الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية، مرجع سابق، ص٣٧٨، ٣٧٩.

١٨ – الكنوي، الفوائد البهية، مرجع سابق، پەراوێز، ص٤٢.

١٩ – طاشكوبري زاده، الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية، مرجع سابق، ص٢٧٩.

٢٠ – مرجع سابق، ص٢٧٩.

٢١ – مرجع سابق، ص١٤٧.

٢٢ - A Kgündüz ‹Ahmed ‹md »Ebussuud Efendi‹Türkiye Diyanet Vakfi Islam Ansiklopedisi ‹Istanbul. ‹‹٣٦٥/١٠١٩٩٤.

٢٣ – طاشكوبري زاده و إبن عابدين، محمد أمين: پەراوێزی (رد المحتار) بيروت: دار الفكر، ٢٠٠٠، ج١، ص٢٨.

٢٤ – أحمد جودت باشا، ٣٦ نووسراو لە بەرهەمەکانی کۆکردووەتەوە، کە چاپی کردووە بە ناوی: (رسائل ابن كمال)، في مطبعة (قدام)، سنة ١٣١٦هـ و انظر:

- bk.Sayin. Dalkiran İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz ،Osmanli Arastirmalari Vakfi Yay،Istanbul ،١٩٩٧،s.٦٠.

٢٥ – سركيس، يوسف اليان. معجم المطبوعات العربية، القاهرة: دار الكتب المصرية، ج١، ص٢٢٧.

٢٦ ـ Akgündüz ،Kanunnameler.٣٠٨ ،٧/٣ ،

٢٧ – طاشكوبرى زاده، الشقائق النعمانية في علماء الدوله العثمانية، مرجع سابق، ص٣٧٩، انظر أيضاً:

– كنوى، الفوائد البهية، مرجع سابق، ص٤٣.

٢٨ – حاجى، خليفة. كشف الظنون، بيروت، دار الكتب العلمية، ١٤١٣هـ/ ١٩٩٢م، ج١، ص٤٣٩.

٢٩ – طاشكوبرى زاده، الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية، مرجع سابق، ص٣٧٩، انظر أيضاً:

– الكنوي، الفوائد البهية، مرجع سابق، ص٤٣. موجود في المكتبة السليمانية، قسم آياصوفيا، رقم: ٩٥٠.

٣٠ – طاشكوبري زاده، الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية، مرجع سابق، ص٢٧٩، انظر أيضاً:

- bk. Dalkiran ،ibn-i Kemal ve Düsünce Tarihimiz،s٥٤،٦١ ،. Vd ٣١. - Başbakanlik Osmanlı Arşivi ،Tapu Tahrir Defteri ، no ، ٦٣:s. ٢-٣.

- ٣٢Dalkiran ،ibn-i Kemal ve Düşünce Tarhimiz،s. .٦٦.٦٨

٣٣ ـ ارسلان، أمير شكيب، تأريخ الدولة العثمانية، دمشق: دار ابن كثير، ٢٠٠١، ص١١٥.

٣٤ ـ المرجع السابق، ص١٣٤.

٣٥- Uzunçarsili_ismail Hakki ،Osmanli Tarihi٣ ،bs. Turk Tarih Kurumu Yay ،Ankara; ٣٠٥،٣٠٦/١٩٧٣،٢Emecan ‘Osmanli Siyasi Tarihi ،‘Osmanli Devleti Tarihi Feza Yay ،Istanbul ١/٣٢.

٣٦ - Akgündüz ،Kanunnameler-٣/٤٤٢.

٣٧ - Emecan ،Osmanli Siyasi Tarihi، ١/٣٢.

٣٨ ـ جياوازى بنەڕەتى، كە سەرۆكى گۆڤارى (الأحكام العدلية) (أحمد جودت باشا) ئاماژەى پێكردووە، كەوا (بادى شاە) واتا سولّتانى دەولّەتى عوسانى، بۆتە

جێنشینی موسوڵمانان، بە سیفەتی سوڵتانی فەرمانڕەوا بەسەر غەیرە موسڵمانەکانیشدا، انظر:

- Sezen، Yumni، "Osmanli de Din – Devlet liskilerinin Teorik ve Teolojik Baglanyla Uyumu". Osmanli، (Editor. Guler Eren) Yeni Turkiya Yay.، Ankara، ١٩٩٩، ٦/٤٩.

٣٩ ـ لەو ماوەیەدا زۆرێک لە گەورە زانایانی ئیسلام ناوبانگیان دەرکرد، لە نمونەی: (تشفی زادە) و (ابن کمال) و (ابو السعود أفندی).

٤٠- Hazerfen ،Telhisal-Beyan fi Kavanin-i Al-i Osman ،(Haz. Sevim Ilgürel)، Turk Tarih Kurum ،Ankara ،١٩٩٨ ،s ١٠٨.١٧٤ ،; Panaitie ،Viorel "Islami Gelenek ve osmanh Milletler Hukuku". (Cev.Ozgur Cinarli/Gulcin Yatin)، Turkler، yeni Turkiye Yay، Ankara، ٢٠٠٢،١٠/٢٦٣.

٤١- Hazerfin Telhisn 'I. Beyan s. ٤٥-١٧٤; Akgündüz ، Kanunnameler ٣/٣٠٧ ; Demir Abdullah، Ebussuud Efendi nin Osmanli HukuKundaki Yer، (Yayinlanmamis Doktora Tezi)، Marmara Universitesi Sosyal Bilimler Enstitüsiu ،Istanbul ٢٠٠٤ ،s. ٢٢٢.

٤٢- - Dalkiram ،ibn-i Kemal ve Dusunce Tarikhimiz، ٧٥.

٤٣- - Dalkiram ،ibn-i Kemal ve Dusunce Tarikhimiz، ١٠٤، ١٠٥.

٤٤- Dalkiram ،ibn-i Kemal ve Dusunce Tarikhimiz، ١٠٥.

s. ١٠٥، (ئەم نامەیە لە کتێبخانەی سلێمانی هەیە) Süleyman Sirri Kotle ، nr ،٦٧٧vr-٢٨٠a-٢٨٤b).

٤٥ - Dalkiran ،ibn-i Kemal ve Düsünce Tarihimiz ،S.٧٥ ،

٤٦ ـ المرجع السابق، ص٩١.

٤٧ ـ المرجع السابق، ص٥٧.

بەشی پێنجەم

محەمەدی کوڕی تولۆنی دیمەشقی

(٨٨٠ - ٩٥٣ک/ ١٤٧٥ - ١٥٤٦ز)

بوران تاهیر لبنیة
دکتۆرا لە مێژووی ئیسلامی، توێژەر
Hatiam١.a.r@gmail.com

پێشەکی:

پێویستە لەسەر ئەو مێژوونووس و توێژەرانەی کە دەربارەی شاری دیمەشق، لە ماوەی کۆتایی دەوڵەتی مەملوکی و سەرەتای دەوڵەتی عوسمانی کە توێژینەوە دەکەن، تەماشای بەرهەمە جیاواز و هەمەجۆرەکانی (ئیبن تۆلۆن دیمەشقی) بکەن، چونکە لە دوو ماوەی گرنگی مێژووی شاری دیمەشقدا ژیاوە، کە زۆرترین گۆڕانکاری لە ڕووی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیرییەوە بەخۆیەوە بینیووە، هاوکات بووە لەگەڵ ئەو ئاژاوە و تەنگژەو تاوان و دزی و تاڵانیەی کە لەو قۆناغی گواستنەوەیەدا ڕوویانداوە.

ئیبن تۆلۆن لە نووسینەکانیدا بەشێوەیەکی چڕوپڕ باس لە بارودۆخی شارەکە دەکات لەو ماوەیەدا لە کتێبی (الفلک المشحون في أحوال محمد بن طولون)، کە دەڵێت: "بارودۆخ زۆر ئاڵۆزە و ڕۆژگارەکان سەختن، ڕووداوەکانی زۆر تاڵن، هێز و فیکر لاوازە و بەڵا و ناڕەحەتی زۆر زیادی کردووە."

ئەم توێژینەوەیە بۆ ناسینی کەسایەتی (ئیبن تۆلۆن)ە و بە ئەو بارودۆخە جیاوازەی کە ڕۆڵی هەبوو لە بنیادنانی کەسایەتی و فیکریدا، گرنگترین دەستکەوتە فیکری و چاکسازییەکانی کە ڕۆڵیان هەبوو لە دەستپێکی قۆناغێکی گرنگ لە مێژووی شاری دیمەشق و کۆتاییەکەی.

یەکەم: ناو و ڕەچەڵەکی:

محەمەدی کوڕی عەلی کوڕی ئەحمەد (ناسراو بە محەمەد)ی کوڕی عەلی کوڕی خمارویە، کوڕی تۆڵۆن، ساڵحی دیمەشقی، حەنەفییە و نازناوی (شەمسەدین)ی پێدراوە و ناسراو بە (ئەبی فەزڵ).[١]

هەندێک لە مێژوونووسان پێیانوایە کە بە (ئیبن تۆڵۆن)[٢] بەناوبانگە لە ڕەچەڵەکی شازادە (ئەحمەد بن تۆڵۆن)[٣]وە هاتووە. ئەگەری ئەمەش ئەوەیە کە لەمبارەیەوە پەڕتووکێکی لەسەر ئەو بنەماڵەیە نووسیوە، بەناوی: (العقود الدرية أو اللؤلؤية في الدولة الطولونية) و (حور العيون في تأريخ ابن طولون) و (سيرة احمد بن طولون). باوکیشی (عەلی کوڕی ئەحمەد)ە، کە بە (محمد بن علي الزرعي الصالحي) بانگ کراوە، هەروەها بە (ئیبن تۆڵۆن)(٤) بەناوبانگ بووە.

باوکی لە بازاڕی لۆکەدا لە (صالحية)[٥] کاری دەکرد، بەڵام وازی هێناو لە خانەقای (یونسییە) جێگیربوو لە بەشی سەرەوەی[٦]، تاکو مردنی لە ساڵی (٩١١ک/١٥٠٥ز)[٧]، بەڵام دایکی ناوی (ئازدان رومیە) بوو، لە ئەنجامی تووشبوونی بە (تاعونی دیمەشق) لە ساڵی (٨٨١ک/ ١٤٧٦ز کۆچی دوایی کرد)، کە ئیبن تۆڵۆن هێشتا تەمەنی لە ساڵێک کەمتربوو.[٨]

ئیبن تۆڵۆن لە ناوچەی وەقفکراودا لەدایکبووە، کە ناسراو بووە بە (حكر حجاج)[٩]، وە ناسراو بووە بە (حكر بنى القلاسينى)، لە ساڵحیەی دیمەشق، لە ساڵی (٨٨٠ک/ ١٤٧٥ز).[١٠]

لە دوای مردنی دایکی، باوکی ئەرکی بەخێوکردنی گرتەئەستۆ[١١]، زۆر نیگەران بوو بە کۆچی دوایی باپیری، کە بە نەخۆشیەکی کتوپڕ لە ساڵی (٨٨٧ک/١٤٨٧ز)[١٢]دا کۆچی دوایی کرد، هەروەها مامیشی (جەمالەدین بن تۆڵۆن) کە موفتی (دار العدل) بوو، لە بەخێوکردنیدا بەشداربوو، لەگەڵ براکەی لە دایکیەوە (بورهانەدین بن قەندیل).[١٣]

بەڵام لە بارەی ژنەکەی، لە سەرچاوەکاندا ئاماژەی پێنەکراوە، لەو سەرچاوانەی کە (ئیبن تۆڵۆن) لە بارەی خۆیەوە نووسیویەتی، یان خێزانەکەی، یان هەر ڕووداوێک کە پەیوەندی بەوەوە هەبێت.

ئیبن تۆڵۆن کوڕێک و دوو کچی هەبوو کە لەدەستیدان لەکاتێکدا خۆی لە ژیاندابوو، زۆرجار لە کاتی وانەوتنەوەدا لەگەڵیدابوون[١٤]، (عوسمان)ی کوڕی لە ساڵی ٩٣١ک/ ١٥٢٢زدا لەدایکبووە و لە تەمەنی حەوت ساڵیدا کۆچی دوایی کردووە[١٥]، کچەکانیشی، یەکێکیان (خەدیجە) کە ناسراوە بە مامۆستای زانایان، لە ساڵی ٩١٥ک/ ١٥٠٩ز لەدایکبووە و مۆڵەتی لەسەردەستی (وتاربێژ سراجەدین صیرفی) وەرگرتووە، لە تاعوونی دیمەشقدا ساڵی ٩٢٦ک/١٥١٩ز) کۆچی دوایی کردووە.[١٦] دووەمیشی ناوی (عائیشە) بوو، لە ساڵی ٩٢٦ک/١٥١٩ز) لەدایکبووە و مۆڵەتی زانستی لەسەردەستی (کەمالەدین بن حەمزە) و (ئەبو فەزڵ مەقدسی) وەرگرتووە، لە ساڵی (٩٤٣ک/ ١٥٣٦ز) کۆچی دوایی کردووە.[١٧]

ئیبن تۆڵۆن سەر بە بنەماڵەیەکە، کە زۆرێک لە زانایانی گەورەی تێدابووە کە سەرقاڵبوون بە جۆرەکانی زانستەوە، زۆر پێگە و پۆستی ئاینییان بەڕێوە بردووە، لەوانە مامی (جەمالەدین بن تۆڵۆن) (٩٣٧ک/١٥٣٠ز)[١٨] کە پۆستی جێگری دادگای حەنەفی[١٩] و موفتی (دار عەدل) و وانەی لە ژمارەیەک لە قوتابخانە حەنەفیەکانی دیمەشقدا وتۆتەوە(٢٠)، لە خزمەکانیشی (بەدری بن قەندیل) کە مێردی (عائیشە باعونی) بووە، (٩٢٣ک/١٥١٧ز)، کە مامۆستای (ئبن تۆڵۆن) بووە.[٢١]

ئیبن تۆڵۆن هەر لە منداڵیەوە بە زیرەکی ناسراوە و تاکو گەیشت بەوەی کە پێیگەیشت لە کۆمەڵگای شاری دیمەشق، کە فێری نووسین بوو لە قوتابخانەی (الحاجبیة) لە نزیک ماڵی خۆیان[٢٢]، قورئانی پیرۆزی لەبەرکرد لە نووسینگەی مزگەوتی (کوافی) ناسراو بە مزگەوتی (عەساکرە) لە بەشی سەرەوە[٢٣]، هەر لەوێ خەتمی قورئانی کردو یەکەم نوێژی بە کۆمەڵی کرد، شێخی ئیسلام (زەینەدین ئیبن عەینی) و (شەمسەدین بەغدادی) نوێژیان لە دوایەوە کردووە.[٢٤]

ئیبن تۆڵۆن پێشئەوەی بگاتە تەمەنی چواردە ساڵی، (المنار)[٢٥] و (ألفیة)[٢٦] (الجزریة)[٢٧] و (المقدة الأجرامیة)[٢٨]، خستویەتە ڕوو بۆ کۆمەڵێک لە زانایانی وەکو: (تەقیەدین ئیبن قازی عجلون)[٢٩] شیخی شافیعی و (شەهابەدین عەسکەری)[٣٠] شێخی حەبنەلیەکان.

دووەم: خوێندن و مامۆستاکانی:

ئیبن تۆڵۆن لەسەردەستی زۆرێک لە زانایانی ژن و پیاوی سەردەمەکەیدا وانە ئاینیەکانی لە هەموو بوارەکانی زانستی عەقڵی و نەقڵی و فەلسەفە و تیۆری و پراکتیکی خوێندووە، لەوانە (شێخ عەبدولقادر بن محەمەد نعێمی (٩٢٧ک/١٥٢٠ز) کە یەکێک بوو لە قازییەکانی شافیعی و بەرهەمێکی زۆری نووسینی هەیە، کە بەناوبانگترینیان: (الدارس في تأريخ المدارس)ە[٣١]، ئیبن تۆڵۆن زۆر پەیوەست بووە بە (نعێمی) مامۆستایەوە، زۆربەی کات ناوی ئەوی دەهێنا پێش ناوی خۆی[٣٢]، زۆرێک لە وتەکانی ئەوی باسکردووە لە پەڕتووکی (مفاكهة الخلان)[٣٣]، هەروەها لە پێشەکی پەڕتووکی (الفلك المشحون فی أصوال محمد ابن طولون) کە تایبەتبوو بە ژیانی خۆی و لەسەر داوای مامۆستاکەی (نعێمی) نوسیوویەتی.[٣٤]

هەروەها یەکێک لە مامۆستایانی (ئیبن تۆڵۆن)، جەمالەدین، یوسفی کوڕی عەبدولهادی، سالّحی، حەنبەلییە، کە ناسراوە بە (إبن المبرد) (٩٠٩ک/١٥٠٢ز)،[٣٥] کە ئیبن تۆڵۆن زۆرێک لە زانستەکانی لا خوێندووە، کە گرنگترینیان، زانستی مێژووە، پەڕتووکی (الشماريخ في علم التواريخ)[٣٦] و زانستی (التصريف) و پەڕتووکی (صدق التشوف إلى معرفة علم التصوف)ی لا خوێندووە و پەڕتووکی (يد العلقة بلبس الخرقة). مامۆستاکەی ئەو جلوبەرگە شڕەی (الخرقة)[٣٧]ی لەبەرکرد، بەردەوام دەچووە ناو باخەکەی لە بەشی سەروو.[٣٨]

ئیبن تۆڵۆن لە چەند جێگایەکدا وانەکانی زانستی فەرموودەی لەلای ئەم مامۆستایەی خوێندووە، لەوانە (دار القرآن الخيضرية)[٣٩] و لە کۆمەڵێ قوتابخانەکان لە دیمەشق، وەکو: (الجمالية)[٤٠] و (الركنية)[٤١]، هەروەها ئیبن تۆڵۆن وەک وەفایەک بۆ مامۆستاکەی و کاریگەربوون پێی، پەڕتووکێکی لەسەر ژیانی مامۆستا (ئیبن عەبدولهادی) نووسی و ناوی لێنا: (الهادي إلى ترجمة شيخنا المحدث جمال بن عبدالهادي)[٤٢]. هەروەها لە مامۆستاکانی، تەقیەدین بن عەبدوڵڵا، ئەبوبەکر، کوڕی قازیی عەجلون، زەرعی دیمەشقی. لە

دیمەشق لە ساڵی (٨٤١ک/ ١٤٣٧ز) لەدایکبووە، زانایەکی شارەزابووە لە زانستەکان.[٤٣]

لە مزگەوتی (الأموي) وانەی خوێندووە، لەگەڵ کۆمەڵێک لە قوتابخانە شافیعیەکانی دیمەشق[٤٤]، سەرۆکی (مشیخة الإسلام) و سەرۆکایەتی شافیعیەتی کردووە[٤٥]. ئیبن تۆڵۆن دەگێڕیتەوە کە پارێزراوەکانی خراوەتە بەردەست و مۆڵەتی پێدراوە و لە کۆڕی بۆ گیراوە و زۆر سوودی لێ بینیوە.[٤٦]

ئەوەی جێی سەرنجە لە ژیاننامەی (ئیبن تۆڵۆن)دا، وانەی لەسەردەستی ژمارەیەک لە زانا ئافرەتە بەناوبانگەکانی ئەو سەردەمە خوێندووە، لە نێو ئەوانەدا: (خدیجە الأرمویە) دایکی عەبدولڕەزاقی ساڵحی (٨٩٩ک/١٤٩٣ز)، لە دیوەخانی زانا (زەینەدین ئیبن عەینی) لە مزگەوتی نوێی صاڵحیەی دیمەشق، وانەی پێووتووە.[٤٧]

هەروەها زانا (عائشە الباعونیة) (٩٢٣ک/١٥١٧ز)، کە ناسراوە بە دایکی (عەبدولوەهاب) کچی (ناسر باعونی)، شافیعی،[٤٨] کە زانا و شاعیر و سۆفیش بووە[٤٩]، مۆڵەتی فەتوا و وانەبێژی لە قاهیرە پێدراوە[٥٠]، ئیبن تۆڵۆن کاریگەر بووە بە خەسڵەتە سوفیگەریەکەی و زۆرجاریش شیعری بۆ خوێندۆتەوە لە ماڵی خۆیدا لە (شرف الأعلی).[٥١]

هەروەها (ئیبن تۆڵۆن) لای زۆرێک لە زانایانی سەردەمەکەی خوێندوویەتی، لە وێنەی (عەبدولقادر بن مەنجک)، کە فیقهی پێوتووە[٥٢]، (محەمەد مەیدانی) کە وانەی (قیراآت)ی پێوتووە[٥٣]، (محەمەد بەسامی) کە وانەی فەرموودەی لا خوێندووە،[٥٤] (بورهانەدین هیلالی)[٥٥] و (حورانی).[٥٦]

لە میانەی خستنەڕووی ژیانی (ئیبن تۆڵۆن) و مامۆستاکانی کە وانەیان پێوتووە، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە ئەم جۆرە زانستانەی خوێندووە: زانستی نەحو و بنەماکانی، زانستی فەرموودە، زانستی قیرائات و فیقە و بنەماکانی، زانستی تەفسیر، زانستی کەلام و زانستی زمان، زانستی عەروز، زانستی تەسریف و مێژوو و زانستی مەعانی و زانستی مەنتیق و زانستی پزیشکی و زانستی شێوە و زانستی ئەندازە و زانستی بیرکاری و سۆفیگەری.

سێیەم: پۆست و ئیشوکارەکانی:

ئیبن تۆڵۆن کۆمەڵێک کاروباری بەڕێوەبردووە لە سەردەمی مەمالیک و عوسمانیەکانیشدا، زۆربەی کات پەیوەندی هەبووە بە کاروباری زانستیەوە، لەو کارانەش کە ڕاپەڕاندووە:

١. مامۆستای فیقە (شارەزا):

زانستی شەریعەتی ئیسلامیە، کە لە قورئانی پیرۆز و فەرموودەی پیرۆز و قیاس و ئیجتیهادەوە،[٥٧] وەرگیراوە، ئەمە یەکەم کارێکە کە ئیبن تۆڵۆن کردوویەتی، لە چەند قوتابخانەیەکدا لە شاری دیمەشق وانەی وتووەتەوە، لەوانە: قوتابخانەی (المرشدية) (٨٩٤ک/١٤٨٨ز)[٥٨]، مزگەوتی نوێ لە ساڵی (٨٩٥ک/١٤٨٩ز)[٥٩]، قوتابخانەی (الخاتونية البرانية) لە ساڵی (٩٠٢ک/١٤٩٦ز).[٦٠]

٢. یاریدەدەری مامۆستا:

کارێکە وەکو کاری زانایان، بەپلەی دووەم دێت لە دوای مامۆستا، ئەرکەکەی زیاتر تیگەیاندنی قوتابیانە، پێویستە ئەندازەیەکی زیاتر گوێ بۆ وانەکە بگرێت، بۆ ئەوەی هەندێ لە قوتابیان زیاتر تێبگەیەنێت و سوودیان پێبگەیەنێت، نەریتیش وابووە کە مامۆستا یاریدەدەرەکان لە لای ڕاستی مامۆستاوە دادەنیشێت، لە کاتی وانەوتنەوەی مامۆستادا.[٦١] ئیبن تۆڵۆن لە مانگی موحەڕەمی ساڵی (٩٢١ک) شوباتی (١٥١٥ز)[٦٢] ئەم کارەی لە پێشەکی (البرانية)دا بەڕێوەبردووە.

٣. مامۆستا:

ئیبن تۆڵۆن لە زۆربەی زانستەکاندا وانەی بە قوتابیان وتۆتەوە، لە گرنگترینیشیان شەرعییەکانە، ئەوەشی کە پەیوەندی پێیانەوە هەیە لە تەفسیر و فەرموودە و فیقە و تەسریف و زمان.[٦٣]

هەروەها ئیبن تۆڵۆن لە زۆربەی قوتابخانەکانی دیمەشقدا وانەی وتۆتەوە، لەوانەش: (الماردانيه) ساڵی (٨٩٤ک/١٤٨٨ز)[٦٤] و (العذراويه) لە ماوەی (٩٢٦ – ٩٢٨ک/١٥١٩ – ١٥٢١ز)،[٦٥] هەروەها پەیوەندی کردووە بە (الجامع الأموي) لە ساڵی (٩٢١ک/١٥١٥ز).[٦٦]

٤. چاودێری ئەوقاف:

چاودێری بە مانا سەرپەرشتی دێت، کە سەرپەرشتی و بەڕێوەبردنی کاروباری وەقفی کردووە، کە سەرپەرشتی وەقفی کردووە و چاوی لە بەرژەوەندییەکانی بووە، هەروەها هەستاوە بە نوێکردنەوەی و گەشەپێدانی، کاروبارەکانی بەڕێوەبردووە، چاودێری فەرمانبەرەکانی کردووە، داهاتەکەی کۆکردووەتەوە، وە خەرجی کردووە بەپێی مەرجەکانی ئەو کەسەی وەقفەکە دەدات.[٦٧] لە مێژووی ژیانی ئیبن تۆڵۆندا هاتووە، کە سەرپەرشتی وەقفەکانی زاویەی مەنجیە و بدایە، کائنە بالربوە، لەسەر وەقفەکانی لە (الزاوية المنبجية)ی کردووە لە مانگی ڕەجەبی (٩٠٩ک/ تشرینی یەکەمی ١٥٠٣ز)[٦٨]، لە (الزاوية اليونسية) و (السيوفية) لە ساڵی (٩٢٦ک/ ١٥١٩ز).[٦٩]

جگە لەم پۆستانەی کە سەرپەرشتی کردوون، ئیبن تۆڵۆن ئەرکی تری زۆری بەڕێوەبردووە، وەک پۆستی فەتوا، وتاربێژی و پێشنوێژی و فەرموودە و قورئانخوێن و هەڵسەنگاندنی نووسینی پەڕتووک و بەڕێوەبەری سەنتەرە ئاینیەکان و سەرپەرشتی خوێندن و بەڵگەنامەکانی کردووە.

چوارەم: قوتابییەکانی:

ئیبن تۆڵۆن باسی زۆرێک لە قوتابیەکانی خۆی کردووە، کە لە زۆربەی زانستەکان و زمانەکاندا وانەی پێوتوون، کە هەندێکیشیان پۆست و پلەی گرنگیان هەبووە لە هەردوو ماوەی حوکمڕانیدا: مەمالیکەکان و سەرەتای عوسمانیەکان. لێرەدا باسی یەکێک لە قوتابیەکان دەکەین لە هەموو ڕووەکانەوە:

١. فەرموودە: (عەلی بن حەمزە حسینی) (٩٠٨ - ٩٨٩ک/١٥٠٢- ١٥٨١ز)

لە کتێبی (التمتع بالأقران)دا باسی لەم قوتابیەی کردووە کە زانستی فەرموودەی پێوتووە. ئەوەی زانراوە کە عەلی بن حمزة الحسيني، چەند پۆستێکی پێدراوە، لەوانە: جێگری شافعیە لەلای قازی و سەندیکای پیاوماقوڵان لە دیمەشق.[٧٠]

٢. زانستی شەریعەت: محەمەدی کوڕی هیلالی حیمسی (٩٢٠-٠٠٠ک/١٥١٤-٠٠٠ز)، ناوی محەمەد کوڕی شەهابەدینی، شەمسەدینی حیمسی دیمەشقی، حەنەفییە، لەلای (ئیبن تۆڵۆن) وانەی فیقهی خوێندووە و زۆر شارەزا بووە تیایدا، هەروەها ئەدیب بووە و لێپرسراوی فەتوای حەنەفی بووە لە دیمەشق، پێشنوێژی مزگەوتی (السليمية)ی پێ سپێردراوە، سەرپەرشتی نووسینی فەتوای کردووە.[٧١]

٣. نەحو: عەبدولواحید مەغربی (٠٠٠ – ٩٤٠ک/٠٠٠-١٥٣٧ز)

ئەبو قاسم کوڕی محەمەدی مەغریبی، سوسی، مالیکی، دانیشتووی دیمەشق، (ألفية ابن مالک)ی لای (ئیبن تۆڵۆن) خوێندووە، لەگەڵ زانستی فەرموودە، نووسینگەیەکی هەبووە منداڵان لەلای خوێندوویانە.[٧٢]

٤. زانستەکانی زمان: عەلائەدین بن عیماد (٩١٧-٩٧١ک/١٥١١-١٥٦٣ز)

- کە ناوی عەلی کوڕی ئیسماعیلی کوڕی حەسەن لوزەعی دیمەشقی، شافیعییە، بەناوبانگ بووە بە (ئیبن عەمار و ئیبن ئەلویس)، لەلای زۆر لە زانایان خوێندوویەتی، لەوانە ئیبن تۆڵۆن کە تەفسیر و عەرەبی لای خوێندووە، وەکو مامۆستا و قورئانخوێن و جێگری دادگای شافیعی کاریکردووە.[٧٣]

پێنجەم: دانراوەکانی ئیبن تۆڵۆن:

لە باسی ژیاننامەکەی خۆیدا، ئیبن تۆڵۆن باسی لە ٧٤٦ بەرهەم و دانراوی خۆی کردووە، کە زۆرێک لە کتێبخانە عەرەبی و بیانیەکان هەندێکیان لایە، لە هەمانکاتدا هێشتا گەڕان بەردەوامە بەدوای ئەو بەرهەمانەی کە لە کتێبخانەکانی ماڵاندان، ئەوانەی کە هێشتا پەراوێزیان بۆ دانەنراوە، ئەوانەی کەوا توێژەران بە ونبوو باسیان دەکەن، دەتوانین دانراوەکانی ئیبن تۆڵۆن بەم شێوەیە ڕیزبەند بکەین، لێرەدا دەتوانین ئاماژە بە هەندێک لە بەرهەمەکانی بدەین، لە سیانیشیاندا زۆر وردی دەکەینەوە:

١. ئەو دانراوانەی کە گرنگییان داوە بە کۆمەڵگەی دیمەشق بەشێوەیەکی گشتی، کە بەزۆری دانراوە مێژووییەکانن، لەوانە:

(مفاكهة الخلان في حوادث الزمان)، (القلائد الجوهرية في تأريخ الصالحية)، (إعلام الورى بمن ولي نائباً من الأتراك بدمشق الكبرى)، (التمتع بالأقران بين تراجم الشيوخ والأقران)، (الثغر البسام في من ولي القضاء)، (إنباء الأمراء بأنباء الوزراء)، (الذيل على كتاب تحفة الألباب)، (شرح إعلام الورى الأعلام)، (العقود الدرية في الأمراء المصرية)، (اللمعات البرقية في النكت التأريخية)، (ضوء السراج في ما قيل في النساج)، (نقد الطالب لزغل المناصب)، (البرق السامي في تعداد منازل الحج الشامي)، (كشف القناع في أحكام الإقطاع)، (العقد الغالي في النظم العالي).

٢. نەخشەی دیمەشق: (الإشارات الى أماكن الزيارات)، (الشمعة المضيئة في أخبار القلعة الدمشقية)، (ضرب الحوطة على جميع الغواطة) و (المقصد الجليل في كهف جبريل)، (المعزة فيما قيل في المزة)، (بهجة الأنام في فضل دمشق الشام)، (الأحاديث المسموعة في دور القرآن بدمشق وضواحيها)، (الأحاديث المسموعة في جوامع دمشق وضواحيها، الأحاديث المسموعة في أحد مدارس الحنفية أو الشافعية أو المالكية أو الحنبلية).

٣. ژیاننامەی ئەوانەی کاریگەریان هەبووە لەسەر کۆمەڵگای شاری دیمەشق:

- ژیاننامەی پێشینان، ئەوانەی پێشتر ژیاون: الإختبارات المرضية في أخبار التقي ابن تيمية، إظهار المكني من ترجمة الشيخ تقي الدين الحصني، بسط أسماع المسامر في أخبار بني عامر، تحفة الكرام في ترجمة سيدي أبي بكر بن قوام، الأمانى اللطيفة في مناقب أبي حنيفه.

- **ژیاننامەی هاوسەردەمی خۆی:** الهادي الى ترجمة شيخنا المحدث الجمال بن عبدالهادى، الفلك المشحون في أحوال محمد بن طولون، تبييض القراطيس من وقف بباب الفراديس، تعليقات ابن طولون، ذخائر القصر فى تراجم نبلاء العصر، سلك الجمان فى ما وقع لي من تراجم بنى عثمان.

ـ **کورتە وتار دەربارەی کۆمەڵگەی شاری دیمەشق:** تلخيص التنبيه بمن يبعثه الله على رأس كل مائة، ملخص تنبيه الطالب وإرشاد الدارس لأحوال مواضع الفائدة، حور العيون فى تأريخ أحمد بن طولون، لقط المرجان من وفيات الأعيان.

٤ـ پێناسەیەک دەربارەی هەندێک لە پەڕتووکەکانی (ابن طولون):

أـ (مفاكهة الخلان فى حوادث الزمان):

مێژووییەکی ڕێکخراوە بەپێی مێژووی دەوری ساڵەنەکان، لە دوو بەرگدایە، کە یەکەمیان لە ساڵی (٨٨٠ ـ ٩٢٦ك/ ١٤٧٥ ـ ١٥١٦ز) دەستپێدەکات واتە لە ساڵی لەدایکبونیەوە تاکو هاتنی عوسمانیەکان بۆ ناو شاری دیمەشق، بەرگی دووەمی لە ساڵی (٩٢٦ ـ ٩٥١ك/ ١٥١٦ ـ ١٥٤٣ز)یە، واتە پێش مردنی خۆی بە دوو ساڵ. دەستنووسێکی لەمە لە (توبنجن) (غوطا) هەیە و (محەمەد مستەفا) وردبینی بۆ بەرگی یەکەمی کردووە، بەڵام بەرگی دووەمی نادیارە.

ئەم پەڕتووکە خۆی بەتەنها لە جێگەی فەرهەنگێکی گشتگیرە بۆ شاری دیمەشق، شایەتحاڵێکە لەسەر ماوەیەکی پڕ کێشمەکێشی مێژوویی ئەو شارە، بابەتەکانی بە وردی خراونەتە ڕوو، شیکردنەوە بۆ ڕووداوەکان کراوە کە بەسەر ئەو شارەدا هاتووە لەو ماوەیەدا، بەتایبەت ئەو ڕووداوانەی کە پەیوەندیداربوون بە خەڵکی ناوچەکە و چینە فەرمانڕەواکەی و پیاوانی ئاینیی و کەلەپوور و کەلتوورە کۆمەڵایەتیەکان و ئاوەدانکردنەوە و قوتابخانە و خانەقا و سەنتەرە ئاینیەکان... هتد.

ب ـ (القلائد الجوهرية في تأريخ الصالحية):

دانەیەک لەم پەڕتووکە لە کتێبخانەی (شستربيتى)یە بە ژمارە (٣٤٨٥)، ژمارەی (٤) بە دەستووخەتی نووسەر هەیە، کۆپیەکیشی لە (التيمورية)یە بە ژمارە (٥٢٢) مێژوو، کۆپییەکی تریشی لە (المجمع العلمى)یە لە دیمەشق، کە (محەمەد ئەحمەد دەهمان) هەستاوە بە وردبینیکردنی، لە دوو چاپدا لە ساڵی (١٩٤٧ و ١٩٨٠ز).

ئەم پەڕتووکە باس لە گەڕەکێکی گرنگی دیمەشق دەکات کە (ساڵحیە)یە، کە تیایدا (ئیبن تۆڵۆن) لەدایکبووە و گەشەی تێدا کردووە، هەروەها باسی لە

گرنگترین کەسایەتیەکان و قوتابخانەکان و مزگەوتەکان و ئەوقاف و خانەقا و تەکیە و سەنتەرە ئاینییەکان کردووە. کردوویەتی بە ٤٠ بەشەوە، لە هەر بەشێکدا باسی لە بەشێک لە مێژووی (صالّحیە) کردووە، وەک (قوتابخانەکان) بە هەمەجۆری مەزهەبەکانەوە، شافیعی و حەنەفی و مالیکی و حەنبەلی.

گرنگی ئەم پەڕتووکە لەوەدایە کە ناوچەیەکی شاری یمەشق دەخاتەڕوو، دەکرێت بڵێین کە وێنەیەکی بچووککراوەی کۆمەڵگەی شاری دیمەشقە لە هەموو ڕوویەکەوە.

ت ـ پەڕتووکی: التمتع بالأقران بين تراجم الشيوخ والأقران:

دەستنووسە بنەڕەتیەکەی لە کتێبخانەی (الظاهريه)یە لە دیمەشق بە ژمارەی (٦٤٤٣)، کە (صلاح الدين الشيباني الموصلي) بڵاوی کردۆتەوە لە ساڵی (١٩٨٦)دا.

ئیبن تۆڵۆن لەم نووسینەیدا ژیاننامەی زۆرێک لە کەسایەتی چینە جیاوازەکانی شاری دیمەشقی باسکردووە، لەوانە: بازرگان و مامۆستا و زانای ئاینیی و موفتی و هەندێک لە زانا ئافرەتەکان وەکو: (خەدیجە ئارمویە، عائیشە باعونیە).

لێرەدا شێوازی نووسینی (ئیبن تۆڵۆن) لەم پەرتووکەدا زۆر ئاشکرایە، چونکە بابەتەکانی بەپێی ناو و پیتی (ئەبجەدی) و پیتەکان داڕشتووە.

كۆتایی:

ئیبن تۆڵۆن هاوزەمان بووە لەگەڵ سەردەمێکی پڕ کێشمەکێشی مێژووی شاری دیمەشق، خۆی شایەتحاڵ بووە لەو ڕووداوانەی کە لەو ماوەیەدا ڕوویانداوە، لەگەڵ نووسینەوەی مێژووی شارەکە لە هەموو لایەنە ئابووری و سیاسیی و کۆمەڵایەتی و زانستیەوە، پێشی خستووە لە هەموو بەرهەمەکانی تری کە ناوی لێنابوو (التعليقات)، کە وێنەیەکی ڕوون و ئاشکرای دەربارەی ئەو بارودۆخەی کە دیمەشقی پێدا تێپەڕیبوو کێشا بوو، کە یارمەتیدەربوون بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ بۆ ئاسانکاری دەستبەسەراگرتنی عوسمانیەکان بەسەر ناوچەکەدا، دەتوانین کورتی بکەینەوە لەم چەند دێڕەی خوارەوەدا:

- ئەم ماوەیە بە ناسەقامگیری سیاسی و ئابووری ناسراوبوو، بۆیە ئاژاوە و شۆڕشی گشتی بەرپابوو، جوڵانەوەکانی (زەعران) سەریانهەڵدا و کە سەر بە گرووپە شیعەکانی (زەعران) بوون، نرخی کەلوپەل بەرزبووەوە، کە زۆر گران بوو لە ڕووی کۆمەڵایەتیشەوە، ڕێژەی تاوان و کوشتن و دزی و تاڵانی و گەندەڵی، لە هەڵکشاندابوو.

- کارە ئیدارییەکانی دەوڵەتی مەملوکی وەکو پێشتر وابوو، جێگری سەرۆکی دیمەشق لە پارێزگاری لە سنوور لە دژی (العربان) وەکو خۆی بوو، ئاژاوە ناوخۆییەکان کەمبوونەوە و هەندێ کاری ئیداری دامەزرێندراو باج و سەرپەرشتی قافڵەی حاجیان لە شام بەڕێوەچوو. هەندێک لە خاوەن ئەرکەکان ڕێی پەیوەندی کەسی و بەرتیلەوە، پێگە و پۆستی ئیداری بەدەستبێنن و ڕێکەون لەسەر بەرژەوەندیەکانیان.

- پەیوەندی نێوان مەملوکی و عوسمانیەکان شێوازی جۆراوجۆری بەخۆیەوە بینی، لە شێوازی ئاساییەوە لە سەرەتادا و دواتر گۆڕا بۆ بارودۆخێکی دوژمنکارانە و دواتریش بوو بە لەشکرکێشی و پەلاماری ناوچەکانی باکووری دەوڵەتی مەملوکیەکانی نزیک سنووری عوسمانیەکان. دەوڵەتی مەملوکیەکان، باش دەیزانی کە ڕووبەڕووی هەڕەشەی عوسمانیەکان بوونەتەوە، بەڵام بە هۆکاری ناوخۆیی و دەرەکی، نەیانتوانی بەرەنگاری جموجوڵی عوسمانیەکان بن لەسەر وڵاتانی شام و میسر.

- عوسمانیەکان توانیویانە بەبێ ڕووبەڕووبوونەوە بچنە شاری دیمەشقەوە، زانا و قازییەکان، کلیلی شارەکەیان ڕادەستی عوسمانیەکان کردو پێشوازییان لە سوڵتان سەلیمی یەکەم کردووە، هەر لە سەرەتاوە هەندێک چاکسازی و ئاوەدانکردنەوەی لە ناوچەکەدا کرد و چاککردنی ڕێگاوبان و سنوورێک بۆ دەسەڵاتی (الزعران) و باجەکانی بەسەر خەڵکیدا دابەشکردووە، جۆرێکی نوێی دراوی بۆ ناوچەکە دەرکرد.

- پەیوەندییەکانی نێوان پێکهاتەکانی کۆمەڵگەی دیمەشقی، باش و ئاسایی بووە، موسڵمانان بە جیاوازی مەزهەبەکانیشیانەوە، لەگەڵ مەسیحی و جولەکەدا پەیوەندیان باشبوو، هەموو لایەک ئازادبوون لە بۆنە و سروتە ئاینییەکانیان.

- شاری دیمەشق گرنگییەکی بەرچاوی هەبوو لە ڕووی ئابوورییەوە، بەهۆی زۆری هۆکارەکانی یارمەتیدان و شوێنە گرنگەکەی، کە دەکەوێتە نێوان میسر و وڵاتانی شامەوە، گرێدانی پارچەکانی دەوڵەتی ئیسلامی بە یەکترەوە، هەروەها زۆریی سەرچاوەی سروشتی و پیشەسازییە جۆراوجۆرەکانی.

- ئەو بارودۆخە سیاسیە ناجێگیرە، کاریگەری هەبوو لەسەر دراوی مامەڵە پێکراوەوە، مەراسیمی زۆرکرا بۆ گۆڕینی: لەگەڵ ملکەچبوونی دیمەشق بۆ دەسەڵاتی عوسمانی، بەڵام توانی دراوی نوێ دەربکات بەناوی خۆیەوە. ئەمەش کاریگەری خستەسەر ئەو باجەی کە هەبوو لەسەر خەڵکی شارەکە دانرابوو، لە ڕووی هەمەجۆری و زۆری نرخەکەیەوە.

- هیچ جیاوازییەک نەبوو لە گۆڕینی شێوازی حوکمی مەملوکیەکان بەرەو شێوازی حوکمی عوسمانی، چونکە سەرچاوەکانی بەرهەمهێنان زۆر نزیکبوون لەیەکەوە. هەر بۆیە پێکهاتەکانی کۆمەڵگا زۆر گرنگ نەبوو بە لایانەوە، ڕۆشتنی مەمالیک و هاتنی عوسمانیەکان، بەلای ئەوانەوە تەنها گۆڕینی ناوێک بوو، لە سوڵتانەوە بۆ فەرمانڕەوا، سەردەمی مەملوکیەکان، پڕبوو لە گۆڕانکاری سیاسی و تێکچوونی بارودۆخ، شتێکی ئاسایی بوو.

- ڕۆڵی زانستە جیاوازەکان لەو ماوەیەدا، تەواوکەری سەردەمانی پێشووتربوو، ناوچەکە هیچ ئاوەدانیەکی بۆ دامەزراوە زانستیەکان پێنەبوو، گرنگیدان بە بواری زانست زیاتر گرنگیدان بوو بە زانستە ئاینیەکان و زانستی زمان.

سەرچاوەکان:

١ - ابن طولون، شمس الدين كوڕی محەمەد كوڕی عەلی (٩٥٣ك/ ١٤٥٦ز) الفلك المشحون في أحوال محمد بن طولون، دمشق: مكتبة القدسي والبدير، مطبعة الترقي، ١٣٤٨هـ ص٦، ٩.

٢ - طولون بە زمانی توركی، واتای خاوەن ئێسقانێكی درێژ لە نێوان چاو و گوێچكە، انظر:

.Yenie Turkce ،Red house dictionary

٣ - أحمد بن طولون، دامەزرێنەری دەوڵەتی (الطولونية) لە ميسر، لە نێوان ساڵانی ٢٥٧ - ٢٧٠ك/ ٨٧٠ - ٨٨٣ز، انظر:

- ابن كثير، أبو الفداء اسماعيل بن عمر. البداية والنهاية في التأريخ، وردبينی ئەحمەد ئەبو ملحم و هەندێكی تر، بيروت، دار الكتب العلمية، چ٤، ١٩٨٨م، ج١١، ص٤٥- ٤٦.

٤ - ابن الملا، أحمد بن محمد الحصكفي. "متعة الأذهان من التمتع بالأقران من التمتع بالأقران بين تراجم الشيوخ والأقران"، دەستنووسێكە لە كتێبخانەی (برلين الأهلية)، ئەڵمانيا، ژمارە (٩٨٨٨)، لەبەرگيراوەتەوە لەلايەن صلاح الدين الشيباني، كتێبخانەی (الشيبانية)، دمشق، ورقة ٦١ب.

٥ - صالحية دمشق، مێژووی ئەو ناونانە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی (٥٥٤ك/١٢٥٠ز) كاتێك (بنو قدامة المقادسة) لە ترسی (الفرنج) هەڵاتن و لەوێ جێگيربوون، ئەو ناوەيان لەبەر باشييان لێنراوە، انظر:

- ابن طولون، شمس الدين محمد بن علي، القلائد الجوهرية في تأريخ الصالحية، وردبينی: محمد بن أحمد دهمان، دمشق: چاپخانەی (مجمع اللغة العربية) ١٩٤٩م، ج١، ص٦٦.

- مصطفی، شاكر. (آل قدامة في الصالحية) زانكۆی كويت، حوليات كلية الآداب، الحولية ٣، رسالة ١٤، ١٩٨٢م، ص٨-٢٥.

- ابن الملا، متعة الأزهان من التمتع بالأقران بين تراجم الشيوخ والأقران، مرجع سابق، ورقة٦١ب.

- الخانقاە: جۆرێكە لە پەيمانگا و دامەزراوەی عەرەبی ئيسلامی، هەندێك كاروباری ئاينيی و ڕۆشنبيری و كۆمەڵايەتی تێدا ئەنجام دەدرێت، وەك

قوتابخانەیەکە، بەڵام تایبەتە بە گرووپی سوفیەکانەوە، لەلایەن سوڵتان و فەرمانڕەواکانەوە دادەمەزرا، انظر:

– لينيه، بوران. "الخانقاوات والزوايا الدمشقيه زمن سلاطين المماليک"، نامەی دکتۆرا، لە زانکۆی، الأردنيه، ٢٠٠٤م، ص٥٥.

– الخانقاة اليونسية: هەرخۆی مزگەوتی خانەقای (اليونسية)يە، کە شازادە يونس دودار الملک الظاهر برقوق. دایمەزراندووە لە ساڵی (٧٨٤ک/١٣٨٧ز) لە بەشە کۆنەکەی سەرەوەی دیمەشق. انظر:

– ابن طولون، شمس الدين محمد بن علي، "الأحاديث المسموعة في جوامع دمشق وضواحيها"، پارێزراوە لە کتێبخانەی (شستربتی) بە ژمارە (٣١٠١) ورقة ٥أ، – ١٧ب، أ –١٧ب، کۆپیەکی لە سەنتەری بەڵگە و دەستنووسەکان لە زانکۆی (الأردينة) بەهەمان ژمارە، ص٩ب.

– العلبي، أكرم. خطط دمشق، دمشق: دار الطباع، ط٢، د. ت، ص٣٣٨.

– الشرف الأعلى، دیمەشق لە دوو شوێن پێکهاتووە: سەروو و خواروو، هەردووکیان دەڕوانێت بە سەر (المرجة)دا، باکوورەکەی سەرەوەیە و باشوورەکەی خوارەوەیە، انظر أيضاً:

– ابن كنان، محمد بن عيسى الصالحي. المواكب الإسلامية في الممالك والمحاسن الشامية، وردبينى: حكمت اسماعيل، دمشق، وزارة الثقافة والإرشاد القومي، چ١، ١٩٩٢ز، ج٣، ص٢٥١.

– بدران، عبدالقادر. منادمة الإطلال ومسامرة الخيال، إشراف: محمود زهير الشاويش، دمشق، د.ت، ص٤٠٠.

٦ – ابن طولون، الأحاديث المسموعة في جوامع دمشق وضواحيها، مرجع سابق، ورقة ٩ب.

٧ – ابن الملا، متعة الأذهان من التمتع بالأقران بين تراجم الشيوخ والأقران، مرجع سابق، ورقة ٦١ب.

مەبەستی ئیبن تۆلۆن لە (ڕۆم)، تورکە عوسانیەکانە، کە لە نووسینەکانیدا ئاماژەی پێکردووە، بەتایبەتیش لە پەڕتووکی (مفاكهة الخلان)، انظر:

– ابن طولون، شمس الدين محمد بن علي. مفاكهة الخلان في حوادث الزمان، لێکۆڵینەوەی: محمد مصطفى، القاهرة: الدار المصرية للتأليف والترجمة، وزارة الثقافة والإرشاد القومي، ١٩٦٤م، ج١، س٣٣، ٣٤.

٨ – ابن طولون، الفلک المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص٦.
٩ – المرجع السابق، ص٦.
– الحكر: وشەیەکە بۆ زەوییە بەکرێدراوەکانی ئەوقاف بەکاردێت، فرمانەکەشی (استحكر) بە واتای (أستأجر)یە، واتا زەوییەکەی ئەوقافی بەکرێ گرت، انظر:
– رافق، عبدالكريم، غزة: لێکۆڵینەوەیەکی ئاوەدانی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییە لە ڕوانگەی بەڵگەنامە شەرعیەکانەوە، (١٢٧٣– ١٢٧٧ک/١٨٥٧ ـ ١٨٦١ز) کۆنگرەی سێیەمی وڵاتانی شام، شوێنی کۆنگرەکە، ١٩٨٠م، ص٢٧.
١٠ – ابن طولون، الفلک المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص٦، انظر أيضاً:
– العظم، جميل بک. عقود الجوهر في تراجم من لهم خمسون تصنيفا فمائة فأكثر، بيروت: المطبعة الأهلية، ١٩٠٨م، ص٢٥.
١١ – بدران، منادمة الإطلال ومسامرة الخيال، مرجع سابق، ص٢٩٢.
١٢ – إبن طولون، الفلک المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص٧.
١٣ – المرجع السابق، ص٧، انظر أيضاً:
– ابن طولون، شمس الدين محمد بن علي، التمتع بالأقران بين تراجم الشيوخ والأقران، تدقيق، صلاح الدين الشيباني، دمشقي: مطبعة (الفردوس)، ط١، ١٩٦٨م، ص١٠٦.
موفتی: کارێکە تایبەتە بە شەریعەتی ئیسلامیەوە، (دار العدل): چارەسەرییەکانی سوڵتان بۆ یەکلایکرانەوەی کێشەکان و فەتوا لە بارەی حوکمەکانی (دار العدل)، لەگەڵ چوار قازی دادەنیشێت، تەماشای:
– القلقشندي، أحمد بن علي شهاب الدين. صبح الأعشى في صناعة الإنشاء، شیکردنەوە و ڕوونکردنەوەی: ئەحمەد حسێن شەمسەدین، بەیروت: دار الفكر، دار الكتب العلمية، ط١، ١٩٨٧م، ج٤، ص٣٦، ٣٩، ٤٥، ١٩٢، ج٩، ص٢٥٥ – ٢٥٦.
– ابن شاهين الظاهري، غرس الدين خليل، زبدة كشف الممالیک وبيان الطرق والمسالک، تدقيق: بولس راويس، باريس: المطبعة الجمهورية، ١٩٨٤م، ص١١٥.
– الخواجا: زاراوەیەکی فارسییە، بە مانای بازرگان، یان شێخ، یان گەورە دێت، انظر:

- الباشا، حسن. الألقاب الإسلامية في التأريخ والوثائق والآثار، مصر: دار النهضة العربية، ١٩٧٨م، ص٢٧٩.

- التونجي، محمد، المعجم الذهبي، فارس – عربى، طبعة بيروت، ١٩٦٩، وشەی خواجە، لە دوای (تونجی) ئاماژەی پێدەدرێت، فەرهەنگ.

١٤ - ابن طولون، التمتع بالأقران بين تراجم الشيوخ والأقران، مرجع سابق، ص٢٠٩.

١٥ - ابن الملا، متعة الأذهان من التمتع بالأقران بين تراجم الشيوخ والأقران، مرجع سابق، ورقة ٥٩ب.

١٦ - المرجع السابق، ورقة (١١ب – ١٢أ).

سراج الدين الصيرفى، عمر بن علي الصيرفي (ت٩١٧ک/ ١٥١١ز)، جێگری لێپرسراوی دادگا بوو بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ، وتاربێژی مزگەوتی ئەمەوی بووە بۆ ماوەی ٤٠ ساڵ، شارەزاییەکی باشی لە فەرموودەدا هەبوو، انظر:

- ابن طولون، التمتع بالأقران بين تراجم الشيوخ والأقران، ص١٦٣- ١٦٤.

- الغزي، محمد نجم، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، تدقيق: جبرائيل سليمان جبور، بيروت: دار الآفاق الجديدة، ١٩٧٩ز، ج١، ص٢٨٦.

١٧ - ابن الملا، متعة الأذهان في التمتع بالأقران بين تراجم الشيوخ والأقران، مرجع سابق، ورقة ١١٢ب.

كمال الدين بن حمزة، محمد بن حمزة الحسيني، (ت ٩٣٢ک - ١٥٢٦ز)، پۆستی موفتی لە (دار العدل الدمشقية)ی هەبووە، انظر:

- الغزى، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق، ج١، ص٤٠ - ٤٦.

- أبو الفضل المقدسي، علي بن المقدسي، الشافعي (ت٩٣٤هـ/ ١٥٢٧م)، شارەزا و مۆڵەتپێدەر و فەرموودەزان بووە، انظر:

- الغزي، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق، ج٢، ص١٩١- ١٩٣.

١٨ - ابن طولون، مفاكهة الخلان في حوادث الزمان، مرجع سابق، ج٢، ص١- ٨.

١٩ - المرجع السابق، ب٢، ص٣٥.

٢٠ - ابن طولون، القلائد الجوهرية في تأريخ الصالحية، ب١، ل٢٦٢، انظر:

- ابن طولون، مفاكهة الخلان في حوادث الزمان، مرجع سابق، ج٢، ص٨٠١.

٢١ - إبن طولون، القلائد الجوهرية في تأريخ الصالحية، مرجع سابق، ج٢، ص٤٧، انظر أيضاً:

- الغزي، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق، ج٢، ص٢٩٢.

٢٢ - ابن طولون، الفلك المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص٧.

المدرسة الحاجبية، یەکێک بوو لە قوتابخانە حەنەفیەکانی (صالحیة)، کە شازادە ناسرەدینی کوڕی موبارەک ئابنالی و داودار سودون نوروزی دایانمەزراندووە، تەماشای:

- ابن طولون، شمس الدين محمد بن علي. "الأحاديث المسموعة في أحد مدارس الحنفية أو الشافعية أو المالكية أو الحنابلة"، دەستنووسێکی پارێزراوە لە کتێبخانەی (شستربتی) بە ژمارەی (٣١٠١)، ورقة ١٧ب - ١٦٤ب، کۆپیەکی لەلای (مرکز الوثائق والمخطوطات)ی زانکۆی ئوردونی بەردەستە بە هەمان ژمارە، ورقة ٢٧ب.

- ابن طولون، القلائد الجوهرية في تأريخ الصالحية، مرجع سابق، ج١، ص٩٩-١٠٢.

- مزگەوتی (الكوافي)، یان مزگەوتی (العساكرة)، لە کۆندا بە مزگەوتی (بني هلال) ناسرابوو، لە سەردەمی (ابن طولون)دا بە مزگەوتی (العساكرة) ناسرابوو، انظر:

- ابن طولون، القلائد الجوهرية في تأريخ الصالحية، مرجع سابق، ج١، ص٣٥٢.

- ابن كنان، محمد بن عيسى الصالحي. المروج السندسية الفسيحة في تلخيص الصالحية، وردبینی: محەمەد ئەحمەد دەهمان، دیمەشق، چاپەمەنی بەڕیوەبەرایەتی کەلەپووری کۆنی گشتی، ١٩٤٧م، ص٥٧.

٢٣ - ابن طولون، الفلك المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص٧.

- زين الدين بن العيني، ابن عبدالرحمن الحنفي، عالم، فقيه، مجيز، انظر:

- الغزي، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، ح١، ص١٧٨، ١٨١، ٢٨٥، ج٢، ص١٥٧.

- شمس الدين محمد ابن الشيخ عيسى البغدادي، شارەزا و زانا و مۆڵەتپێدەر، انظر:

- الغزي، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق، ج٣، ص٤.

٢٤ - ابن طولون، الفلك المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص٧.

٢٥ - النسفي، عبدالله بن أحمد بن محمود. منار الأنوار في أصول الفقه، الهند: دهلي (حجر)، ١٨٧٠م.

٢٦ – ابن مالک، محمد بن عبدالله. الألفية في النحو لابن مالک، ط١، ١٨٣٥هـ/ ١٩٦٩م.

٢٧ – ابن الجزري، شمس الدين محمد بن محمد. شرح الجزرية في علم التجويد، مصر: مطبعة بولاق، ١٨٩١م.

٢٨ – ابن أجروم، محمد بن داوود الصنهاجي. المقدمة الأجرومية، تحقيق: محي الدين بن عبد الحميد، القاهرة: البابي الحلبي، ١٩٥٠م. ونشرت عدة مرات.

٢٩ – ابن قاضي عجلون تقي الدين بن بكر (ت٩٢٨هـ/١٥٢٢م)، پۆستی دادگای شافیعی هەبوو لە دیمەشق، موفتیەکی مۆڵەت پێدەربوو، فەرموودەزان بووە، تەماشای:

– الغزي، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق، ج١، ص١١٤-١١٧.

– السيوطي، عبدالرحمن جلال الدين. نظم العقبان في أعيان الأعيان، وردبینی: فيليب حتي، بيروت: المكتبة العلمية، ١٩٢٧م، ص٩٤.

٣٠ – ابن طولون، الفلک المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص٧-٨.

– شهاب الدين بن العسكري، أحمد بن العسكري الحنبلي، پیاوچاکێک بوو، فەتواکانی تۆمار دەکرد لە (دار العدل)، انظر:

– الغزي، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق، ص١٤٩.

– ابن طولون، الفلک المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص٨.

٣١ – الغزی، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق، ج١، ص٢٥٠.

٣٢ – ابن طولون، مفاكهة الخلان في حوادث الزمان، مرجع سابق، ج١، ص٦٩، ٨٨، ١٠٠، ١٣٩، ١٤١، ٢٥٠، ٦، ٧، ٨.

٣٣ – المرجع السابق، ج١، ص٨٨، ١٠٠، ١٤٢، ١٤٩.

٣٤ – ابن طولون، الفلک المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص٥.

٣٥ – الغزي، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق، ج١، ص٣١٦.

* السيوطي، جلال الدين. الشماريخ في علم التواريخ، چاپکراوە و چەند جارێک وردبینی بۆ کراوە، ١٨٨٦م، ١٩٨٧م.

٣٦ – ابن طولون، الفلک المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص١٧.

٣٧ – المرجع السابق، ص٤٨.

٣٨ – ابن طولون، الأحاديث المسموعة في جوامع دمشق وضواحيها، مرجع سابق، ورقة ٨ب.

الخرقة، جلوبەرگی سۆفی، ئیبن تۆڵۆن پێی دەڵێت: جلی خواناسی، بریتیە لە پێنج شت: ڕاستگۆیی، تەقوا، بەجێهێنانی فەرزەکان، نەکردنی گوناهە گەورەکان. خرقة، لە عورفی سۆفیگەریدا، ئەوەیە کە مورید لەلایەن شێخەوە لەبەر دەکرێت کە لەسەر ڕێبازەکەیەتی بۆ جیاکردنەوەی لە خەڵکی ئاسایی، لە پاش وەرگرتنی پەیمان، زیاتر جلێکە، یان چاکەت، یان ڕۆبێک، انظر:

– ابن طولون، شمس الدين محمد بن على. (كمال المروة في جمال الفتوة)، دەستنووسێکی کۆکراوەیە پارێزراوە لە کتێبخانەی (شستربتی) بە ژمارە ٣٧٤٧، ورقة ٤١أ ـ ٤٤ب، کۆپیەکیشی لای دکتۆر محمد عيسى صالحية، ورقة ٤أ.

– السهروردي: أبو حفص عمر بن محمد. عوارف المعارف، بيروت: دار المعرفة، ملحق إحياء علوم الدين للغزالي، ج٣، ص٨٧.

– القسطلاني، محمد بن أحمد، إرتفاع الرتبة باللباس والصحبة، ضمن: رسائل من التراث الصوفى في لبس الخرقة، رسالة رقم (٢)، تحقيق: إحسان الثامري، محمد القدحات، عمان: دار الرازي، ط١، ٢٠٠٢م، ص٧٥.

– شوفليى، جان. التصوف والمتصوفة، وەرگێڕانی: عبدالقادر قنيني، المغرب – بيروت، ئەفریقای ڕۆژهەڵات، د. ت، ص٨.

– لبنية، الخانقاوات والزوايا الدمشقية زمن سلاطين المماليك، مرجع سابق، ص١٥٢ – ١٥٣.

٣٩ – ابن طولون، شمس الدين محمد بن علي، (الأحاديث المسموعة في دور القرآن بدمشق وضواحيها، دەستنووسێکی کۆکراوەی پارێزراوە، لە کتێبخانەی (شستربتي) بە ژمارە (٣١٠١)، ورقة أ، کۆپیەکیشی لە بنکەی بەڵگە و دەستنووسەکانی ئەردەنە، بەهەمان ژمارە.

دار القرآن الخيرية، لە (قصاعين)، لە ناو دەروازەی (الجابية). کە قطب الدين محمد بن عبدالله الخضيري لە ساڵی ٨٧٨ک/ ١٤٧٣ز دایمەزراندووە، انظر:

– ابن طولون، الأحاديث المسموعة في دور القرآن بدمشق وضواحيها، مرجع سابق، ورقة ١أ ـ ٤ب.

- النعيمي، عبدالقادر محمد. الدارس في تأريخ المدارس، پەراوێزی: إبراهيم شمس الدين، بيروت: دار الكتب العلمية، ط١، ١٩٩٠م، ج١، ص٧١.

- بدران، منادمة الأطلال ومسامرة الخيال، مرجع سابق، ص٥.

٤٠ - بدران، منادمة الأطلال ومسامرة الخيال، مرجع سابق، ص١٥٩.

- المدرسة الجمالية، له زەوییە تەختەکەی ڕۆژئاوای (صالحية)، لەسەر لوتکەی (قاسيون) كه (أبو المحاسن) و (جمال الدين الأميرى)، له ساڵی (٧٤٨ك/ ١٣٤٧ز) دایانمەزراند، تەماشای:

- ابن طولون، (القلائد الجوهرية في تأريخ الصالحية)، ج١، ص٢٣٥ - ٢٣٦.

٤١ - ابن طولون، الأحاديث المسموعة، ورقة ٧ب.

- الركنية، مزگەوتی قوتابخانەی (الركنية) كه شازاده (ركن الدين، منكورس الفلكي) له ساڵی (٦٣١ك/١٢٣٣ز) دایمەزراند، انظر:

- بدران، منادمة الأطلال، ص٩٩- ١٠٠.

- بن طولون، القلائد الجوهرية في تأريخ الصالحية، مرجع سابق، ج١، ص٩٥ - ٩٦.

٤٢ - ابن طولون، الفلك المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص٤٨.

٤٣ - الغزي، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق، ج١، ص١٦٤.

٤٤ - المرجع السابق، ج١، ص١٦٤.

٤٥ - المرجع السابق، ج١، ص١٦٤.

٤٦ - ابن طولون، الفلك المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص١١٥ - ١١٦.

٤٧ - ابن طولون، شمس الدين محمد بن علي. (أعلام السائلين عن كتب سيد المرسلين)، وردبينى: محمود الأرناؤوط، بيروت: (د. ن)، ط١، ١٩٨٨، ص٦٤ ـ ٦٦، انظر:

- ابن طولون شمس الدين محمد بن علي. (الأحاديث الأربعين في فضل الرحمة والراحمين)، دەستنووسێکی پارێزراوە لە کتێبخانەی (شستربتی) بە ژمارە (٣٨٤٧)، ژمارەی دەستنووسەکە ١٢، کۆپیکراوە لەلایەن دکتور محەمەد عیسا صالحیە، ورقة٢٢٥.

- ابن طولون، التمتع بالأقران بين تراجم الشيوخ والأقران، مرجع سابق، ص١٢٢.

- كحالة، عمر رضا، أعلام النساء، بيروت، ط٤، ١٩٨٢، ص٣٣٥-٣٣٦، له دواتردا ئاماژەی پێدەدرێت وەک دیاردەیەکی میدیا.

٤٨ - الغزي، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق، ج١، ص٢٨٧ – ٢٨٨.

٤٩ - المرجع السابق، ج١، ص٢٨٧- ٢٨٨.

٥٠ - الزركلي، خيرالدين. الأعلام: فەرهەنگی ژیاننامەی پیاوان و ژنانی عەرەب و عەرەبناس و ڕۆژهەڵاتناسەکان، القاهرة، بيروت: دار العلم للملايين، ط٥، ٢٠٠٢م، ج٣، ص٢٤١.

٥١ - ابن طولون، شمس الدين محمد بن علي، (العقد الغالي في النظم العالي)، دەستنووسێکی پارێزراوە لەلایەن کتێبخانەی (الظاهرية) بە ژمارە (٩٠٥٤)، ورقة ١٩أ ـ ١٢١ب، خۆم کۆپیەکم لایە، ورقة ٢٠أ.

- ابن طولون، مفاكهة الخلان في حوادث الزمان، مرجع سابق، ج٢، ص٧٤.

- الغزي، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق، ج١، ص٢٩٢.

٥٢ - عبدالقادر بن منجک (ت٩٤٠ک/١٥٣٤ز)، زانا، شارەزا، چەندین پەڕتووکی نووسیوە، انظر:

- الغزي، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق، ج١، ص٧٢.

٥٣ - محمد الميداني، شمس الدين الدمشقي (ت٩٢٣ک/١٥١٧ز)، لە شارەزایانی زانستی (قرآآت)، خوێندنەوەی قورئان و زمانزان و چەندین نووسینی هەیە، لەوانە: (ذخر الطلاب في علم الإعراب)، انظر:

- الغزى، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق، ج١، ص٧٢.

٥٤ - محمد البسامي، شمس الدين، أبو الطلحة العجلوني (ت٩٤٠هـ/١٥٣٤م) مسند، محدث، انظر:

- الغزي، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق، ج٢، ص٦٩ – ٧٠.

٥٥ - برهان الدين الهلالي، إبراهيم بن عون الهلالي (ت٩١٦هـ/١٥١٠م)، محدث، زانای شەرع، قورئان خوێن، شارەزا لە شەریعەت، پۆستی موفتی هەبووە لە دیمەشق. انظر:

- الغزي، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق، ج١، ص١٠١.

٥٦ - الحوراني، موسى بن علي الحوراني الشافعي. (ت ٩٠١هـ/ ١٤٩٥م) عالم، فيقه، محدث، مدرس، انظر:

- الغزي، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق، ج١، ص٣١٠.

٥٧ - ابن طولون، شمس الدين محمد بن علي. نقد الطالب لزغل المناصب، تحقيق: محمد أحمد دهمان، بيروت: دار الفكر، ١٩٩٢م، ص٢٨.

- الباشا، الألقاب الإسلامية في التأريخ والوثائق والآثار، مرجع سابق، ج١١، ص٧ - ٨.

٥٨ - ابن طولون، الفلك المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص٢٤. المدرسة المرشدية: یەکێکبوو لە قوتابخانەکانی مەزهەبی (حنفی) لەسەر ڕووباری (یزید)، خاتوو خەدیجەی کچی پاشای گەورە شرف الدین یحیی، إبن الملك العادل، لە ساڵی (٦٥٤هـ/ ١٢٥٦م) دایمەزراندووە، انظر:

- ابن طولون، القلائد الجوهرية في تأريخ الصالحية، مرجع سابق، ج١، ص٢٢٨ - ٢٣٤.

- ابن كنان، المروج السندسية الفسيحة في تلخيص الصالحية، مرجع سابق، ص٤٦.

- بدران، منادمة الأطلال ومسامرة الخيال، مرجع سابق، ص٢٠٠.

٥٩ - ابن طولون، الفلك المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص٢٤، انظر أيضاً:

- بدران، منادمة الأطلال، ص٣٧١.

٦٠ - ابن طولون، الفلك المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص٢٤.

- الخاتونية البرانية: یەکێک بوو لە قوتابخانەکانی حەنەفی لە دیمەشق، لە بەشی سەروو، کە خاتوونی خوشکی (الدقاق) دایمەزراندووە، ابن طولون، قوتابخانەکان، ورقة٢٢أ.

- بدران، منادمة الأطلال ومسامرة الخيال، مرجع سابق، ص١٦٨.

٦١ - ابن طولون، نقد الطالب لزغل المناصب، مرجع سابق، ص١٥٤، انظر أيضاً:

- الباشا، الألقاب الإسلامية في التأريخ والوثائق والآثار، ج٣، ص١١١٣.

- السبكي، تاج الدين عبدالوهاب. معيد النعم ومبيد النقم، بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية، ط١، ١٩٦٢م، ص٨٥.

٦٢ - ابن طولون، الفلك المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص٢٤.

المقدمة البرانية: یەکێکە لە قوتابخانەکانی حەنەفی، لە ناو دەروزاەی (فرادیس)، (محەمەدی کوڕی عبدالملک)، شمس الدین، ناسراو بە (ابن المقدم)، دایمەزراندوە، کوڕەکەشی، قوتابخانەی (المقدم الجوانیة)ی دامەزراندووە، انظر:

- ابن طولون، القلائد الجوهرية في تأريخ الصالحية، مرجع سابق، ج١، ص٢١٥ - ٢١٧.

- بدران، منادمة الأطلال ومسامرة الخيال، مرجع سابق، ص٢٠٦ – ٢٠٨.

٦٣ – ابن طولون، نقد الطالب لزغل المناصب، مرجع سابق، ص١٥٢، انظر أيضاً:

- السبكي، معيد النعم ومبيد النقم، ص٨٣.

- الباشا، الألقاب الإسلامية في التأريخ والوثائق والآثار، ج٣، مرجع سابق، ص١٠٦٤.

٦٤ – ابن طولون، الفلك المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص٢٤.

- المدرسة الماردانية، لەسەر قەراغی ڕووباری (پورا)، عزیزهة الدین أخشاخاتونی کچی پاشا قوتبەدین، فەرمانڕەوای ماردین، دایمەزراندووە لە ساڵی ٦١٠هـ/١٢١٣م. انظر:

- ابن طولون، القلائد الجوهرية في تأريخ الصالحية، مرجع سابق، ج١، ص١١١.

- ابن كنان، المروج السندسية الفسيحة في تلخيص الصالحية، مرجع سابق، ص٤٢.

- بدران، منادمة الاطلال منادمة الأطلال ومسامرة الخيال، مرجع سابق، ص٢٠٥.

٦٥ – ابن طولون، الفلك المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص٢٤.

- المدرسة العذراوية، لە ڕۆژهەڵاتی (دار السعادة)وە، لە (بحارة العزباء) لەناو دەروازەی (النصر)، خاتوو (عذراء)ی کچی سوڵتان (صلاح الدين الأيوبي) دایمەزراندووە، انظر:

- بدران، منادمة الأطلال، ص١٢٨.

- بدران، منادمة الأطلال ومسامرة الخيال، مرجع سابق، ص١٢٨.

٦٦ – ابن طولون، الفلك المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص٢٤، انظر أيضاً:

- ابن طولون، القلائد الجوهرية في تأريخ الصالحية، مرجع سابق، ج١، ص٢٦٢.

٦٧ – ابن طولون، نقد الطالب لزغل المناصب، مرجع سابق، ص٨٩، انظر أيضاً:

- السبكي، معيد النعم ومبيد النقم، مرجع سابق، ص٥٥.
- الطرابلسي، إبراهيم برهان الدين. الإسعاف في أحكام الأوقاف، مكة المكرمة: مكتبة (الطالب الجامعي)، ١٩٨٦م، ص١٢.
- أمين، محمد. الأوقاف والحياة الإجتماعية في مصر، (٦٤٨ – ٩٢٣هـ/١٢٥٠ – ١٥١٧م)، دراسة تأريخية وثائقية، القاهرة: دار النهضة العربية، ط١، ١٩٨٠، ص٢٧٩.
- الباشا، الألقاب الإسلامية فى تأريخ والوثائق والآثار، مرجع سابق، ج٣، ص١٢١٥.
٦٨ - ابن طولون، الفلك المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ص٢٥.
- الزاوية المنبجية، له نووسينەكانی ئیبن تۆڵۆندا ئاماژەی پێنەكراوە، تەنها له پەڕتووكی (الفلك المشحون)دا نەبێ، بەردەستە له (الربوة)، ابن كنان له كتێبی (المواكب الإسلامية)دا ئاماژەی پێداوه له كاتی باسكردنی له قوتابخانەكانی دیمەشقدا، دەڵێت: له (الربوة المبجية) لەسەر چوار پایەیە، (العيني الصالحي) و (جمال ابن طولون)، وانەیان لێخوێندووه، ئێستا هیچ شوێنەواری نەماوە. له وانەیە له (بردا)بێ. ئیبن تۆڵۆن دەڵێت: دەرگاكەی لەسەر دیواری بازاڕی گەوره بوو، بازاڕ لەلای (ثورا) و (بردا)وه بوو، انظر:
- ابن طولون، الفلك المشحون في أحوال محمد بن طولون، مرجع سابق، ل٢٣.
- ابن كنان، المركب الإسلاميه في الممالك والمحاسن الشامية، مرجع سابق، ص٣٢٩–٣٣٠.
٦٩ - ابن طولون، الفلك المشحون في أحوال محمد بن طولون، ص٢٥.
- الزاوية اليونسية: لەلای بەشی باكووری سەروو، (يونس بن يوسف بن ساعد الشيباني) كه دامەزرێنەری ڕێبازی شەیبانیه، له ساڵی (٦١٥ك/١٢٢٣ز) دايمەزراندووه، انظر:
- النعيمي، الدارس في تأريخ المدارس، مرجع سابق، ج٢، ص١٦٦.
- ابن كنان، المواكب الإسلامية في الممالك والمحاسن الشامية، مرجع سابق، ق١، ص٢٥٢.
- العلبي، خطط دمشق، مرجع سابق، ص٤٢٩.
- الزاوية السيوفية: له صالحية، لەسەر لوتكەی (قاسيون)، (نجم الدين بن يحى ابن شاه أرمن الرومي)، دروست كردووه له ساڵی (٧١٠ك/١٢١٠ز)یدا كۆچی دوایی كردووه، انظر:

ـ الذهبي، محمد بن أحمد، دول الإسلام، طبع ونشر: عبدالله الأنصاري، قطر: إحياء التراث الديني، ١٩٨٨م، ب٢، ص٢٢.

- الصقاعي، فضل الله بن فخر. تالي وفيات الأعيان، تحقيق: (جاكلين سوبلة)، دمشق- بيروت: المعهد الفرنسي للدراسات العربية، ط١، ١٩٧٤م، ص١٢٧.

٧٠ - ابن طولون، التمتع بالأقران بين تراجم الشيوخ والأقران، مرجع سابق، ص١٥٥، انظر أيضاً:

- الغزي، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق، ج٣، ص١٧٩-١٨٠.

٧١ - الغزي، محمد بن نجم. لطف السمر وقطف الثمر من تراجم أعيان الطبقة الأولى من القرن الحادي العشر، وردبينى، محمود الشيخ، دمشق: وزاره الثقافة والإرشاد القومي، ١٩٨١م، ج٢، ص٩١ – ٩٢.

- جامع السليميه، يان بيناى سەليميە، يان مزگەوتى خنكار، كەوتووەتە كەنارى ڕووبارى (يزيده) لەلاى مەزارى (المحيوى العربي)يەوە، سوڵتان سەليمى عوسمانى لە كاتى هاتنى بۆ ديمەشق دايمەزراندووە، لە پاش هاتنەوەى لە ميسر، لە ساڵى ٩٢٣هـ/١٥١٧م، انظر:

- ابن طولون، القلائد الجوهرية في تأريخ الصالحية، مرجع سابق، ج٢، ص١١٤-١١٥.

٧٢ - الغزى، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق ، ج٢، ص١٨٥، انظر أيضاً:

- المحبي، بن فضل الله محمد الأمين. خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، تقديم: ليلى الصباغ، دمشق: وزارة الثقافة والإرشاد القومي، ١٩٨٢م، ج١، ص٣٣١ - ٣٣٢.

٧٣ - الغزي، الكواكب السائرة في أعيان المئة العاشرة، مرجع سابق ج٣، ص١٨٢ - ١٨٣.

بەشی شەشەم

ئەحمەد کوڕی مستەفا کوڕی خەلیل، عیسامەدین (تاش کوبری زادە)

(٩٠١ ـ ٩٦٢ک/ ١٤٩٥ ـ ١٥٦٧ز)

محەمەد زاهد جول
توێژەر لە فەلسەفەی ئیسلامی و زانستی کەلام، تورکیا
mohdzahidgol@hotmail.com

پێشەکی:

بێگومان (تاش کوبری زادە) یەکێکە لە زانایانی نوێبوونەوە لە شارستانیەتی ئیسلامیدا، یەکێکە لە گەورە زانایانی دەوڵەتی عوسمانی، بەشداربووە لە ناسینی زانستە فەرهەنگیەکەی و ڕاڤەی ڕوانگە چاکسازی و نوێگەرییەکەی، کە زۆر گشتگیر و تەواوکارە، کە پشت ئەستوورە بە زانیاری چەسپاو لە زانستە عەقڵیە ئیسلامیەکاندا، بەئاگا بە زانستە ئەقڵیەکانی شارستانیەتەکانی تر، بەبێ کەوتنە دوای بەڵای شوێنکەوتن و زیادەڕۆیی، چونکە زۆربەی بەرهەمە فیکرییەکانی مۆرکێکی سەربەخۆیی ڕەخنەیی لە مامەڵەکردن لەگەڵ دەقەکاندا پێوە دیارە.

هەوڵەکانی بۆ چەسپاندنی زانستی لە بواری مامەڵەی ئیسلامیدا، بە گرنگترین و تەواوترین بەشداری زانستی هەژمار دەکرێت لە مێژووی شارستانیەتی ئیسلامیدا، چونکە کاری لەسەر دامەزراندنی یەکەیەکی زانستی ئیسلامی دەکرد کە لەسەر بنەمای قورئان و سونەت و هەڵسوکەوتە

ئیسـلامیەکە بێـت، بەبێ کەوتـنە دوای شـوێنکەوتەی فەلسـەفەی یۆنـانی، ئەوە زۆر ئاشـکرا و دیـارە لـە هەمـوو نووسـینەکانیدا و بەتـایبەتیش لە پەڕتـووکی (مفتاح السعادة)دا، کە بۆ پلەبەندی زانست نووسیویەتی، کە تیایدا سـەربەخۆیی توانـا ڕەخنەییەکـانی بـۆ نووسـراوە یۆنانیەکـان و ئەوانەشـی کە کـاریگەری ئەوانیان لەسەر شارستانیەتی ئیسلامیدا، ئەو پەڕتووکەی یەکێکە لە گرنگترین و تەواوتـرین پەڕتـووکی ئەو بـوارە لە مێژوویـی ڕیزبەنـدی زانسـت لە شارسـتانیەتی ئیسـلامیدا. نامەکەشـی دەربـارەی (آداب البحـث والمنـاظرة)دا بە باشـترین پەڕتـووک هەژمـار دەکرێـت کە لەو بـوارەدا نووسـرا بێـت، چـونکە توانیـویەتی لەوانەی پێشـووتری تێپەڕ بێت، بەپێی ڕوانگەیەکی تـازەگەری بە بنەما، کە ناچێتە پاڵ ئەقڵی یۆنانیەکە، تەنها شـوێنکەوتنی ئەوانەی پێشـوو بەس نیە بۆ چەند بواری ئاڵوگۆڕە ئیسلامیەکە، بۆیە نامەکانی گرێدراون بە زانیـارییە فراوانە بێوێنەکەی لە زانستە عەقڵی و نەقڵییەکاندا.

بەڵام بەداخەوە کەسێک لە کەسـانی تایبەتمەنـد ئاشـنان بە پلـەو گەورەیـی (تــاش کــوبری زادە) و بەشــداریە بەدیهــاتووە ڕەخنەییەکــانی لە زانســتە ئیســـلامیەکاندا، بــۆیە هەڵدەســتین بە ناســـاندنی ئەم زانـــا پــایەدارە، بە سـوودوەرگرتن لەو ژیاننـامەیەی کە خـۆی نووسـیویەتی، هەروەهـا ناسـاندنی بەرهەمە دەستنووس و چاپکراوەکانی، دەرخستنی بەشدارییەکانی لە هەندێ لە زانستەکاندا.

یەکەم: ڕێڕەوەکانی گەشەکردن و بونیادە فیکرییەکەی:

لە کۆتـایی پەڕتـووکی: (الشـقائق النعمانيـة فـي علمـاء الدولـة العثمانيـة)[1] دا دوای باسی ژیانی زاناکانی دەوڵەتی عوسمانی، لەبارەی خۆیەوە دەڵێت:

لە شـارۆچکەی (تـاش کـوبری) لە سـاڵی هەشـت سـەد و پەنجـا و حەوتـی کــۆچی، لەدایکبــووە، دواتــر بــۆتە مامۆســتا لە قوتابخــانەی (الأســدية) لە شارۆچکەی (بروسة)، دواتر بۆتە مامۆستا لە قوتابخانەی (بیضـاء) لە شـاری (ئەنـقەرە)، لە پاشـان بـۆتە مامۆسـتا لە قوتابخـانەی (السـيفية) لە شـارۆچکەی (المزبورة)، دواتر لە قوتابخانەی (الإسحاقية) لە شـارۆچکەی (أسکوب) بـوو بە

مامۆستا، پاشان لە قوتابخانەی (الحلبیة) لە (أدرنة) و دواتر سوڵتان (بایزید) کردیە مامۆستای سوڵتان (سلیم خان)ی کوڕی، بەڵام بەردەوام نەبوو لەسەری لەبەر گەشتکردنی، سوڵتان (بایزید)خان کردیە لێپرسراوی قوتابخانەی (الحسینیة) لە (آماسیة)، دواتر بووە مامۆستا لە سوڵتانیەی (بروسە)، پاشان بووە مامۆستا لە یەکێک لە هەشت قوتابخانەکە، دواتر بووە دادوەر لە شاری (حەڵەب) بە فەرمانی سوڵتان (سەلیم خان)، هەرچەندە باوکی (المولی خلیل)، وەسیەتی بۆ کردبوو کە کاری دادوەری نەکات، بەڵام لەسەر فەرمانی سوڵتان ئەوەی گرتە دەست، دواتر وەسیێتەکەی باوکی بە سوڵتان (سەلیم خان) ڕاگەیاند، سوڵتانیش بەخشی و قوتابخانەیەکی لە هەشت قوتابخانەکە پێدراو جارێکیتر کرایەوە بە مامۆستا لە (سوڵتانیەی بروسە)، مووچەی حەفتا درهەمی بۆ ڕۆژێک بۆ بڕایەوە، لە پاشان بۆیکرا بە نەوەد درهەم، هەرلەوێدا بە مامۆستایی کۆچی دوایی کرد لە ساڵی نۆ سەدو سی و پێنجی کۆچی.

ڕەحمەتی خوای لێبێت، پیاوێکی خواناس و بۆ خوا سوڵحاو و بەشەرم و بەئەدەب بوو، بەخۆیەوە سەرقاڵ بوو، پشتی لە دونیا هەڵکردبوو، کاتەکانی لە شتە گرنگ و تایبەتەکانی خۆیدا بەسەر دەبرد، خۆی لادابوو لە قسەی بەتاڵ و گاڵتەوگەپ، لە تەمەنیدا گوێمان لە وتەیەکی نەبووە کە بۆنی درۆی لێهاتبێ، نە وتەیەکی ناشیرین، ناخ و ڕووخسار پاکبوو، لەخواترس و خۆشەویست بوو بۆ پیاوچاکان و هەژاران، زانیارییەکی تەواوی هەبوو دەربارەی تەفسیر و فەرمووده و بنەماکانی ئیمان و زانستە ئەدەبیەکان بە هەموو جۆرەکانیەوە، زۆر بە کەمی ئاوڕی لە بەڵگە عەقڵییەکان دەدایەوە، خاوەنی شیکردنەوەیەکی ڕوون و ئاشکراو زمانێکی پاراوبوو، لە ساڵی نۆ سەدو شەست و هەشتی کۆچیدا، کۆچی دوایی کردووە.

دووەم: نووسین و بەرهەمەکانی:

تاش کوبری زادە خاوەنی بەرهەمێکی زۆرە، نووسینەکانی ناوبانگیان لە نێو قوتابییەکانیدا هەبوو، بە هۆی نووسینەکانی کە زیاتر نزیکبوو لە قوتابخانە و خوێندنەوە، زۆرێک لە پەڕتووکەکانیم دیاریکردووە، کە نووسیویەتی لە قوتابخانەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا، زۆر هەوڵمداوە بە دوای بەرهەمەکانیدا بگەڕێم لە ڕێی پەراوێز و سەرچاوەکانەوە، بەڵام چەندێک چاوم پیاخشاندۆتەوە، هەستم بە بۆشاییەک کردووە، ئەمە لیستێکە بەو ناوانەی کە تائێستا پێی گەیشتووم:

"أجلّ المواهب في معرفة وجوب الواجب"، کە بریتیە لە پێشەکیەک و سێ داواکراو و یەک وەسیەتنامە[٢]. (إعراب عوامل الجرجاني = إعراب العوامل المائة)[٣]، (الإنصاف في مشاجرة الأسلاف)، لە زانستی ڕەوانبێژیدا[٤] ، (ترجمه الإمام أبي حامد الغزالي)[٥]، نووسینێک بۆ ئاڕاستەکردنی مانایەک: (أكثر من أن يحصى)[٦]، (جامع العبارات لتحقيق الإستعارات)[٧]، پەراوێزێک لەسەر: (حاشية التجريد)ی (شەریفی جورجانی)، لە سەرەتای پەڕتووکەکەوە تاکو بەشی (الماهية)، کە وتارەکانی (المولى القوشجي وجلال الدين الدواني ومير صدر الدين وابن الخطيب)، کە بە کورترین زاراوە و گونجاوترین ئاماژە کاری بۆ کردووە، دواتر چی بە خەیاڵیدا هاتووە بۆ ئەنجامدانی کارەکە و ڕوونکردنەوەی ئەنجامەکە، کردوویەتی[٨].

هەروەها پەراوێزێکی هەیە لە سەرەتای (شرح المفتاح)، کە (شەریف جورجانی) نوسیویەتی، وتەکانی (مەولا موسڵیحەدین)ی باوکی لێکداوە و تەواوی نەکردووە[٩]، (رسالة التعريف والاعلام في حل مشكلات الحد التام)[١٠]، (الرسالة الجامعية) (صف العلوم النافعة)[١١] و نامەی (آداب البحث والمناظرة)[١٢] و نووسینی نامەی (الحمد لله) - یان لە (الحمد له)[١٣] و نامەیەک لە (علم الفرائض)[١٤]دا و نامەیەکیش لە (اجتماع التبعية والتمثيلية)[١٥] و نامەیەکیش لە (القضاء والقدر)[١٦] و لەسەر (المنطق)[١٧] و نامەیەک لە وردبینی (أفعال التفضيل)[١٨]، نامەیەکیش لەسەر تەفسیری (آيه الوضوء)[١٩]، نامەیەکیش لە تەفسیری ئایەتی (هو الذي خلق لكم ما في الأرض جميعاً) (البقرة: ٢٩)[٢٠]،

شـيكردنەوەی (الرسـالة العضـدية) لە ڕەوشـتەكاندا[٢١]، ڕاڤەی (العوامـل) لە كورتكراوەكاندا[٢٢]، ڕوونكردنەوەی (الفوائد الغياثية) كە ڕاڤەيەكی پڕمانايە، كە بەرپەرچـدانەوەی هەنـدێك نووسـينی لەسـەر شـيكردنەوەی (المفتـاح)[٢٣]ی لەخۆگرتووە، هەروەها ڕوونكردنەوەی (المقدمة الجزرية)[٢٤] و ڕوونكردنەوەی (المقدمة في الصلاة)ی (شمس الدين محمد الفناري)[٢٥]، ڕوونكردنەوەی بەشی سـێيەمی پەڕتـووكی (المتـاح)[٢٦]، ڕوونكـردنەوەی پێشـەكی (الطوالـع)[٢٧]. ڕوونكردنەوەی پێشـەكی (الهدايـة)[٢٨]، ڕوونكردنەوەی (رسـالة الإسـتعارات)[٢٩]، ڕوونكـردنەوەی نـامەكەی لە (آداب البحـث والمنـاظرة)[٣٠] و (شـفاء فـي دواء الوباء)[٣١]، و (الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية)[٣٢].

هەروەها پەڕتووكی (الشهود العيني في مباحث الوجود الذهني)[٣٣]، (صـورة الخـلاص في سـورة الإخـلاص)[٣٤]، (عـدة أصـحاب البداية والنهـايه في تحرير مسـائل الهدايـة)[٣٥]، (عـدة الفتـاوى في تغريـد مسـائل الهدايـة)[٣٦] و(العنايـة في تحقيق الإستعارة بالكناية)[٣٧].

هەروەها (فتح الأمر المغلق في مسألة المجهول المطلق)[٣٨] و (فصـول الحل والعقد)[٣٩] و (قصـدة)[٤٠] و (القواعد الجلاليات في تحديد مباحث الكليات)[٤١] و (القواعد الحمليات في تحقيق مباحث الكليات)[٤٢]. پەڕتووكێكی گەورە لەبارەی مێژووەوە داناوە، كە ئەوەی (ابن خلكان) باسی كردووە تيايدا كۆكراوەتەوە، دواتـر ژيـانی هـاوەڵانی پێغەمبەر و دواتـريش تێدا نوسـيووە، دواتـر بەرگێكی كـورتكراوەی لـێ بەرهەمهێنـاوە[٤٣] و (اللـواء المرفـوع فـي حـل مباحـث الموضوع)[٤٤]. كورتەيەك لەبارەی زانستی زمانزانی، لەسـەر شێوازی (مختصـر البيضـاوي)[٤٥]، (مدينـة العلـوم)[٤٦]، بـابەتێكی فيقهـي[٤٧]، (مسـالك الخـلاص فـي مهالـك الخـواص= يـان "المحاكمـة بـين السـعد والجرجـانى فـي اجتمـاع التبعيـة والتمثيلية")، يان (في المحاكمة بين السعد والسيد الشريف)[٤٨]، (المعالم في علم الكلام)[٤٩]، (مفتاح السـعادة ومصـباح السـيادة في موضـوعات العلـوم)[٥٠]، (منيـة الشـبان فـي معاشـرة النسـوان)[٥١]، (نزهـة الألحـاظ فـي عـدم وضـع الألفـاظ للألفـاظ)[٥٢] و (النهـل والعلـل فـي تحقيـق أقسـام العلـل)[٥٣] و (نـوادر الأخبـار في مناقب الأخبار)[٥٤].

سێیەم: شیعرەکانی:

تاش کوبری زادە، شیعری عەرەبی وتووە، کاتێک نابینا بووە، ئەم هۆنراوەیەی بۆ هەندێک لە هاوەڵانی نوسیووە:

سقيت بسيط الأرض في كل ساعة
بدمع جرى في ذكر خير الأحبة
وصفحة خدي كالوشاح المفصل
بقطر دموع بين قانىء عبرة
وعيني عقيق بياقوت مقلة
وإنسان عيني عنبر فوق جمرة
حرمت من الأحباب لذة نظرة
فواحسرتا إن لم أفق قبل موتتي
ولا تجزعى يا نفس من نازل جرى
بتقدير خلاق إله البرية
فإن الرضا والصبر في كل محنة
لمن أخلاق أصحاب النفوس الرضية

کاتێک موفتی (أبو العود) بەشێک لە تەفسیرەکەی بۆ نارد، ئەویش ئەمەی بۆ ناردەوە:

بنفسي جناباً حاز كل فضيلة
وصار لإظهار الحقيقه ضامنا
وأريد روح القدس حسان طبعه
فجلى من الأسرار ما كان كامنا
ونافح عن عرض النبي تأدباً
ففي الحشر يلقاه من الخوف آمنا
بک الملة الزهراء أضحت منيرة
ففي الكوكب السيار قد چرت ئامنا

ئەمەش دێڕە هۆنراوەیەکیەتی:

قفا نبک من ذكرى حبيب ومنزل
فهل عند رسم دارس من معول

چوارەم: ڕوانگەیەکی ڕەخنەیی:

پێدەچێت بەشداریی (کوبری زادە) بە ڕوونی دیاربێ لە دانانە داهێنەرانە سەربەخۆکەی بۆ زانستەکان، کە نزیک بێت لە ڕیزبەندییە زانستیەکەی (ئەرستۆ)، کە بە یەکێک لە پێگەیشتووترین تەفسیری فیکری فەلسەفی کۆن هەژمار دەکرێت، کوڕی نیشاندەری فیکری ڕیزبەندی چەند سەدەیەکی دوور و درێژ بوو. چونکە (ئەرستۆ) زانستەکانی کردبوو بە دوو بەشی سەرەکیەوە، کە لە ژێر هەر بەشێکیاندا چەند زانستێکی لاوەکی لەخۆگرتبوو، بەداخەوە موسڵمانان ئەوەندە بایەخیان نەداوە بەو ڕیزبەندیە لە زانستدا لە ڕووی توێژینەوە و شیکردنەوەوە، هۆکارەکەشی لاوازی گرنگیان بووە بە زانستە پرۆگرامیە گشتیەکە، بەڵام بەگشتی توێژەران، گرنگیەکەیان زیاتر لە دابەشکردنە کۆنەکەی کە کاریگەربووە بە ڕێبازەکەی (ئەرستۆ) لە دانانی ڕۆجەر بیکۆن (١٢١٤-١٢٦٨) و (فرانسیس بیکون) (١٦٢٥ - ١٥٦١).

لە بەرامبەر ئەو لاوازییەی موسڵمانان، ئێستا بەرهەمیان لە بەرهەمی پێشوویان زۆرترە، دەوڵەمەندترە لە بابەتدا، لە بواری بنیادنانی ڕێزبەندی زانستەکان داهێنان کراوە، ئەمە لەوە دەرچووە کە ببێتە بەشداریەک لەم زانستەدا، قوتابخانەیەکی ئیسلامیە لە ڕیزبەندی زانستەکاندا، کە کۆمەڵێکی زۆر لە نووسراوەکان لە هەموو سەردەمەکاندا هەندێکیان تایبەتبوون بەو بوارەی زانست، زۆربەیان لەسەر ڕێبازە کۆنەکەی موسڵمانان نووسراون وەکو دانان و نووسینی فەرهەنگی، ئەگەرچی ئەوەی کە هەیە و دانراوە بۆ ئەم مەبەستە یەک لە دوای یەک و تەواویش نەبێت لەم بوارەدا، ئەوا ئێمە لێرەدا گرنگترین ئەو نووسراوانە لەبارەی ڕیزبەندی زانستەکانەوە کە نووسراون دەخەینە ڕوو، بە تاکی یان بە هاوبەشی، کە بەشداریەکە بۆ پێگەیشتنی ئەو هونەرە لە هونەری زانیاریدا، کە وا لە کەسی توێژەر دەکات بەرچاوڕوون بێت لە تایبەتمەندییەکانی فیکری ئیسلامی لە ڕیزبەندیدا، پێگەی (تاش کوبری زادە) لەو بوارەدا.

لە گرنگترین بەرهەمەکانی ئەو هۆنەرە: (احصاء العلوم)ی فارابی (٣٣٩ک) و (رسائل إخوان الصفاء وخلان الوفا) (ناوەڕاستی سەدەی چوارەمی کۆچی) و

(مفـاتيح العلـوم)ی خـوارزمی (٣٨٦ک) و (الفهرسـت)ی (ئيـبن نەديـم) (٤٣٨ک)، نـامەی (أقسـام العلـوم العقليـة)ی ئيـبن سـينا (٤٢٨ک). نـامەی (مراتـب العلـوم)ی ئيبن حەزم (٤٥٦ک) و (طبقـات العلـوم)ی ئـەبيووری (٥٠٧ک) و (المقدمـة) ئيـبن خەلدون (٨٠٨ک) و (مفتاح السعادة ومصباح السيادة في موضـوعات العلـوم)ی تاش کوبری زادە (٩٦٨ک)، (کشف الظنون عن أسـامي الكتـب والفنـون)ی حـاجی خەلـيفە (١٠٦٧ک) و (کشـاف اصـطلاحات العلـوم)ی تـەهانـەوەی، (١١٥٨ک) و (أبجد العلوم)ی سديقی کوڕی حەسەن قنوجی (١٣٠٧ک/١٨٨٩ز) کۆچی دوايی کردووە.

ئەم بەرهەمـانە يەکسـان نـين لە ڕووی نرخـی ڕيزبەنـدييانەوە، نە لەلايەن نمايشکردنی تايبەتمەندی فيکری ئيسلامی سـەرەکيەوە، بەڵام بـەردەوام گرنگی موسـڵمانان بەو بـوارە دووپـات دەکـاتەوە، بە هەمـاهەنگی لەگەڵ پێکهـاتە پێگەيشـتووەکەی لەگەڵ زانسـتە ئيسـلاميەکە لە ڕووی گەشـە و فراوانـی و لقەکانی.

ئەگەر تەماشای هەوڵێکی (ئەبی يوسف يەعقوب کيندی) لە (٢٥٢ک/ ٨٦٨ز) ناوازەی بکەين لە ڕيزبەندی زانستەکان، ئەوا (فارابی) هەڵدەستێ بە نووسينی بەرهەمێـک لە بـواری فيکـری ئيسـلامی، ئەگەر لە ڕوانـگەی ئەو بـوارەوە تەماشـای بکەيـن، ئەم بەرهەمەی بـازدانێکە بەو شـێوازە بۆمـاوەييەی کە لە (ئەرستۆ)وە بۆ فارابی ماوەتەوە، کە تەمەنی نزيکەی هەزار ساڵە، تا ئێستاش ئەو کاريگەريە (ئەرستۆ)يە بەسـەر هەندێک لە نووسينەکانەوە ديارە، کە زۆر لە فـارابی درەنگترە، بەڵام لە ڕووی نرخـی ڕيزبەنـديەوە زۆر لەوەی (فـارابی) کەمترە، هەمـان بۆچوونيش ڕاستە بۆ ڕيزبەندييەکانی، (ئيبن سينا) و (إخوان الصفا).

ئەگەر بچينە سەر (ئيبن نەديم) ئەوا سەرەتای هەوڵێکی ڕيزبەندی هەڵقوڵاو لە ئەو کاتەی کۆمەڵگای ئيسلامی بێ، کاريگەری لە شارستانيەتەکانی تر بەدی دەکرێت، ئەم هەوڵە وردە وردە گەشـە دەکـات وردە وردە تـا دەگاتە گەشـەی (ئيبن حەزم) و (ئابووری) بۆ گەيشتن بە پلەيەکی بەرزی وەک (ئيبن خەلدون) کە لە ڕيزبەنديەکەيدا تايبەتمەندی فيکری ئيسلامی ڕوون و ئاشکرايە.

له دوای ئەوان (تـاش کـوبری زادە) دێـت و ڕیزبەنـدیەکی تەواو بـۆ فیکـری ئیسـلامی، بە قـوڵی ئامـاژە بـۆ کەلتووری زانسـتی ئیسـلامی دەکـات، بە تەواوی دادەمەزرێت، دواتر (مفتـاح السـعادة) تۆمـارێکی ڕیزبەندی ڕێکوپێک دەدات بەو زانسـتە بەردەسـتانەی کە لە بـازنەی ڕۆشـنبیریی ئیسـلامیەکەدان بە فراوانتـر و لەوەی کە فیکـری ڕیزبەنـدی ئیسـلامی پێناسـراوە، ئەوانەی لە دوای (ئیـبن خەلـدون) و (تـاش کـوبری زادە)وە هـاتوون، هەمـان ڕێچـکەی ئەو ڕێبازەیـان گرتۆتەبەر.

لە پێشـەکی زۆربەی ئەم نووسـینانەدا پێناسـەیەکی زانسـتی ڕیزبەنـدی زانستەکانم کردووە و شێوەزاکەشیم باسکردووە، بەشێوەیەکی گشتی کە ئەم زانستە لەخۆ بگرێت.

ئەمەش هەمان شتە کە (فارابی) لە پێشەکی کتێبەکەیدا باسی لێوەکردووە و دەڵێـت: "لەم پەڕتـووکەدا مەبەسـتمان بـوو کە زانسـتە گرنگەکـان سـەرژمێر بکەیـن، دانە بەدانە، مەبەسـتی هەریەکێکیـان بخەیـنەڕوو، یـان بەشـێک لە بەشەکانی و کۆی هەر بەشێک لە بەشـەکانی"، ئەمەش هەمـان واتایە کە (تـاش کـوبری زادە) باسـی لێـوەکردووە، لە میـانەی پێناسـەکەیدا، لە بـارەی زانسـتی ڕیزبەنـدی، کە دەڵێـت: "زانسـتێکە بـاس لە پلەبەنـدی لە گشـت بابەتەکـانی کە پەیوەندیدارن، بۆ بەدەستهێنانی بابەتە زانستیەکانی کە دەچنە ژێر ڕکێفی ئەو بەشە گشتیەوە."

ئەوەی کە بەوردی تەماشای ئەو بەرهەمە زانستیانە بکات کە باسمان کرد لە ڕووی پێکهـاتە و تایبەتمەنـدییە ڕیزبەنـدیەکەیەوە، لەلایەن پێکهـاتە و ناوەڕۆکیەوە، پەیوەندی بە واقیعی زانست لە ژینگە ڕۆشنبیرییە ئیسلامیەکەوە، بۆی دەردەکەوێت کە پێویستە ئەو ئامانجە دەبێت بە ئەنجام بگات کە فیکرێکی ئیسـلامیانە کە توانـای لەخـۆگرتنی ڕاسـتی ئـاینیی ئیسـلامی لە هەمـوو ڕووەکانیەوە.

کەسـی بەدواداچـوو بە وردی لەم بـابەتەدا، بە ئاسـانی تێـدەگات کە دوو ئاڕاسـتەی جیـاواز هەیە لە ڕیزبەنـدیەکەدا، کە جیـاوازن لە ڕووخسـارە گشـتیەکەیاندا، هەروەهـا جیـاوازن لە تایبەتمەنـدییە ڕیزبەنـدی و سـەرچاوە

ناوخۆییەکەیاندا، ئەمەش کۆتایی بە جیاوازی نێوانیان بەرێژەیە لە ئامانجەکەی هەموو نووسینەکان دەستەبەر دەکات، بۆیە ئاراستەی یەکەم: دیارە بە ڕوونی کە کاریگەری ڕیزبەندی (ئەرستۆیی) بۆ زانستی پێوە دیارە، ئەمەش بە سروشتی شوێنکەوتە و لاساییە، بەڵام ئاراستەی دووەمیان، ئاراستەیەکی تازەگەرییە، کە هەوڵی داوە ڕێباز و بنەمایەک بۆ ڕیزبەندی لە تایبەتمەندیە ڕۆشنبیرییە ئیسلامیەکە بنیاد بنێت، بە سروشتی خۆشی بنەمایە و هیچ گرانیەک لە دامەزراندنی نووسینە شوێنکەوتەییەکاندا نیە، بۆیە هەر سەیرکردنێکی بە تێڕامانەوە، لە شێوازی بەرهەمەکە، ئەوە دیاری دەکات کە ئایا پەیوەندیەکی لەگەڵ ڕیزبەندی (ئەرستۆ) هەیە، یان ئازادە لەو ڕێبازە، لەلایەنی مێژووییەوە ئەو ئاراستە کۆن و تەقلیدیە لەپێشترە لە ئاراستە نوێیەکە، هەماهەنگ بوو لەگەڵ دەرکەوتنی فەلسەفەی یۆنانی لە بەرامبەر فیکری ئیسلامی کە سەرەتاکەی لەسەر دەستی (کیندی) و (فارابی) و (ئیبن سینا) بوو.

لە کاریگەریە تەقلیدییەکان (احصاء العلوم)ی فارابی و (رسائل إخوان الصفا) و (الأقسام العقلية)ی ئیبن سینا.

هەربۆیە (فارابی) لەم بارەیەوە پەڕتووکێکی نووسیوە لەبارەی ڕیزبەندی زانستەکان و ناوی لێناوە (إحصاء العلوم)، (تصنيف العلم) لای (إخوان الصفا) و (تصنيف العلوم) لای ئیبن سینا.

ئیبن سینا لە زۆرێک لە نووسینەکانیدا ئەو بەشکردنەی کردووە بۆ زانستەکان، بەڵام لە نووسینێکیدا بەتایبەتی باسی لێوە کردووە بە ناوی (رسالة في أقسام العلوم العقلية)، زانراویشە کە خاوەنی ئەم نووسینانە بە کاریگەری ڕۆشنبیریان بە فەلسەفەی یۆنانیەوە، بەڵام (فارابی) و (ئیبن سینا) کاریگەربوون بە فەلسەفەی (ئەرستۆ) و (إخوان الصفا) بە فەلسەفەی (ئەفلاتوون)یەوە.

ئەم کاریگەریە بە ڕۆشنبیری فەلسەفەی یۆنانیەوە لە میانەی کاریگەری ڕیزبەندی زانستیدا کە باوبووە لە فیکری یۆنانی و ناوچەکانی هەژموونی و ئەو ڕێزبەندیەش دەگەڕێتەوە بۆ ڕیزبەندی (ئەرستی).

ئەگەرچی ئەم سێ ڕیزبەندییە جیاوازن لە نێو خۆیاندا لە ڕووی ڕێژەی شوێنکەوتن و پێکهاتەوە، ئەوا لە هەندێک تایبەتمەندی پێکهاتەوە هاوبەشن، زۆریان کاریگەربوون بە ڕیزبەندیە یۆنانیەکە، لەگەڵ بوونی هەندێک جیاوازی پلەی وردبینی ئەو تایبەتمەندیانەی کە تیایدایە، ئەگەر ورد بینەوە لە پەیکەرە گشتیەکەی کە ڕیزبەندییەکەی لەسەر بنیاتنراوە و ئاماژەمان پێداوە، دەبینین کە لە ڕووخسارە (ئەرستی)یەکەدا وەرگیراون، لەگەڵ بوونی هەندێک جیاوازی لە نێوانیاندا، لە سوودی ئەوەی کە ڕوخسارێکی نوێیە لە ڕیزبەندیەکەدا.

بەڵام (إخوان الصفا) شتێکی پێچەوانەی (فارابی)یان کردووە، چونکە بەشی یەکەم و دووەمیان تایبەت کردووە بۆ زانستە کردارییەکە لە جیاکردنەوەیەک لە نێوان زانستی ئەدەب و زانستی شەریعەتدا، بەشی سێیەمیان، بۆ زانستە تیۆرییەکان تەرخان کردووە کە بە هەمان شێوەی زانستە تیۆریەکەی لای (ئەرستۆ)یە لەگەڵ هەندێ زیادکردنی وتن، کە (ئەرستۆ) لە دەرەوەی چوارچێوە دایناوە، چونکە پێی وایە کە ئەوانە لە زانستی (ئامێر)ن.

ئەم بەرهەمانە لە شێوەدا کۆکن لەسەر جیاکردنەوەی زانستی تیۆری و کرداری، وایان لە بیردۆزەکە کردووە کە لە بازنەی خواوەندی و بیرکاری بسورێتەوە و سروشتیە کرداریەکەش لە بازنەی ڕەوشتی و سیاسەتی مەدەنی و ماڵیدا بێت، ئەمەش وایکردووە کە شێوە گشتیەکەی وەک شێوە (ئەرستی)یەکە بێت. ئەو زانستە ئیسلامیە جۆراوجۆرانەی کە لە هەناوی بانگەوازی ئیسلامیدا گەشەی کردووە، ڕێگایەکی چوونە ژوورەوەی بۆ ئەو بەرهەمانە نەبووە، بەڵکو چارەنووسی ئەو زانستانە وابووە کە بخرێنە ناو چوارچێوەی ئەو شێوە بۆ ئامادەکراوە، بۆیە زانستی فیقە و زانستی کەلام لای (فارابی) خراونەتە پاڵ زانستە مەدەنیەکە لە بەشی زانستە کرداریەکەدا، لای (إخوان الصفا) بە بەشێک لە دوو بەشەکەی زانستی کرداری دانراوە بۆ زانستە ئیسلامیە تازە پەیدابووەکانی وەک زانستی (لێکدانەوە) و زانستی (گێڕانەوە) و زانستی (فقە) و (یاسا گەردوونیەکان) و زانستی (ئامۆژگاری)، بەڵام (ئیبن سینا) پشتی لە زانستە ئیسلامیەکان کردووە بە تەواوی و لە ڕیزبەندیەکەیدا تۆماری نەکردووە.

ڕوانــگە بەڵگەیــیەکە لە ڕیزبەنــدی زانســتەکاندا درەنگکەوتــووە لە ڕووی کــاتەوە بەپێــی ئەوانەی پێشــووی، چــونکە هــیچ دەرکەوتنێکــی نەبــووە هەتــا درەنگــانێکی ســەدەی چــوارەم کە وادیــارە زانایــانی بــواری وتە، هــیچ هەڵێکیــان نەبووە لەم بارەیەوە، ئەوان نوێنەری زوو دەرکەوتنی شێوازە فەلسەفیەکەن لە ژینگە ئیســلامیەکەدا، کە لەگەڵ دەرکەوتنــی (موعتــەزیلە) لە ســەرەتای ســەدەی دووەم، ئەوانە بەربژێــرن کە ببــنە ســەرکردەی شــێوازە ســەرچاوەیەکەی ڕیزبەندی زانست بە هۆی سروشتی عەقڵیەتی فەلسەفی ڕیزبەندیەوە، لەوانەیە دواکەوتنــی باســکردنی زانایــانی کــەلام بەم ڕۆڵە خــۆی نەداوە لە تەوەرەیەکــی بیروباوەڕ کە ببێتە ڕکابەری لە ڕووبەڕووبوونەوەی ڕاستکردنەوەکاندا، بۆیە قسەکەران خۆیان لەو بوارە نەداوە.

ئەو نووســراوانەی کە ئامــاژەن بــۆ ڕزگــاربوون لە ڕیزبەنــدی یۆنــانی بــۆ زانســت بەپێــی ڕوانگەیەکــی خــۆیی لە ڕیزبەنــدی، لەســەر بنەمــای دەرکەوتنــی، تایبەتمەندی زانستە لە ئانوســاتی ژینگە ڕۆشنبیرییە ئیسـلامیەکە، بۆ داڕشتنی بنەمایەک بۆ ڕیزبەندی کە لە سروشتیدا بگەڕێتەوە ســەر بنەمــا فیکریەکە، کە ژیــنگەی ڕۆشــنبیرییە ئیســلامیەکە درێژکــراوەی ئەوبــوو، یەکێــک بــوو لە ماوەکــانی، ئەو ڕیزبەنــدیانەش لە ڕووی پــلەی پێگەیشــتنیانەوە جیــاوازبوون، بەشــێوەیەکی گشــتی، بە ڕۆیشــتنی کــات، زیــاتر پێگەیشــتووە و زیــاتر لە خــۆی گرتووە و سەرچاوەی لە چوار لە ڕیزبەنیەکانی کە لە ژێر ئەو ئاڕاستەیەیە کە تایبەتمەندیە گشتیەکانی ســەرچاوەیە، کە ئەویــش (الفهرســت)ی (ئیبن نەدیــم) و (رســالة)ی ئیــبن حەزم و (مقدمــة)ی ئیــبن خەلــدون و (مفتــاح الســعادة)ی تــاش کوبری زادەیە.

بەڵام ڕیزبەندی زانست لای (ئیبن نەدیم): پەڕتووکی (پەراوێز)ی ئیبن نەدیم پەڕتووکێکی سەربەخۆی ڕیزبەندی زانست نەبوو، بەڵکو پەڕتــووکێکە مێژووی زانســـتە بڵاوەکـــانە لە کـــۆمەڵگەی ئیســـلامیدا، کە دەربـــارەی زانســـت و مەزهەبەکــانە، دەربــارەی زانایــان و نووســراوەکانیانە، هەرچەنــدە ئەم شــێوە پەڕتــووکەی (ئیــبن نەدیــم) داینــاوە، لەبــری بەڵگەنــامەیەکی گــرنگە لە بنیــادی زانیــاری زانســتەکان، بەڵام ڕیزبەنــدی زانســت لای (ئیــبن حەزم) کە پەڕتــووکی

(رسالة التوقيف) و (رسالة مراتب العلوم)، لەسەر بنەمای جیاوازی نێوان دوو بەشی سەرەکی: بەشێکی سوودبەخش و دەچێتە ناو بازنەی عەقڵ و شەرعەوە، بەشێکی خراپی کە لە دەوری بازنەی عەقڵ و شەرعە، ڕیزبەندی زانست لای (ئیبن خەلدون) کە بەشێکی لە پێشەکیەکەی بۆ تەرخان کردووە، بەم شێوەیە باسی لێوەکردووە: (فصل في أصناف العلوم الواقعة في العمران لهذا العهد)، زانستەکانی دابەشکردووە بە سەر دوو بەشدا:

بەشی یەکەم: مرۆڤ بەرەو هیدایەتی دەچێت بە فیکری خۆی، تایبەت نیە بە میللەتێک، بەڵکو هەمووان یەکسانن و زانستە عەقڵیەکان دەگرێتەوە.

بەشی دووەم: بەشە نەقڵیەکە، لە شەرعەوە سەرچاوەی گرتووە، هیچ بوارێک بۆ عەقڵ نیە، تەنها لە پێکەوەنانی لقەکانی بە بنچینەوە، سەرچاوەی ئەم بەشەش (قورئان و سوننەتە).

ڕیزبەندی زانستەکان لای (تاش کوبری زادە)ش تایبەتمەندی خۆی هەیە، چونکە پەڕتووکی (مفتاح السعادة ومصباح السيادة في موضوعات العلوم)ی ئەحمەدی کوڕی مستەفای ناسراو بە (تاش کوبری زادە)، گەورەترین فەرهەنگی ئیسلامیە لە ڕیزبەندی زانستەکان، ئەم پەڕتووکەی بەپێی پلەبەندی شتەکان داناوە، بەدیهاتنی شتەکان بە چوار قۆناغدا تێپەڕیووە: (لە نووسین، زاراوە، بیروهۆش، بینین)، زانست هەمووی پەیوەستە بەو چوار قۆناغەوە، سێ جۆرەکەی یەکەمیان زانستی ئامێرن، چوارەمیان: تیۆری و کردارییە، هەرکامێکیان یان بەپێی شەرعە، یان بەپێی عەقڵە، بەو شێوەیە لە کۆتاییدا دەکرێت بە حەوت بەشەوە، ناوی هەریەکێکیانی نابوو بە (دوحة)، دابەشیکردبوو بەسەر چەند لقێکدا. کەسێک کە بە وردی لەم نووسینانە وردبێتەوە، بۆی ڕوون دەبێتەوە کە ئەمانە ئازادن لە سەرچاوە گشتیەکەیاندا، هەروەها لە پەیوەندییە ناوخۆییەکەیاندا، لە شێوازە یۆنانیەکەی کە لە (ئەرستۆ)وە ماوەتەوە، لەم نووسینانەدا دابەشبوونە دوانیەکە دیارنەماوە، بۆتە تیۆری و کرداری، هەروەها پلەبەندی بەو پێیەی کە تا چ ڕادەیەک قوڵی لە واتای وشەکە و داماڵڕاوبێت لە زیادەکانی.

تاش کوبری لەم نووسینانەدا پشتی بەستووە بە هەندێک بنەمای تری وەکو لەیەکچوونی زانستەکان و نزیکیان لە یەکترەوە، هەروەها لەسەر بنەمای (ڕێگەپێدراو و لۆمە لەسەرکراو) وەک دابەشکردنەکەی (ئیبن حەزم)، یان لەسەر بنەمای دوانەی (پەسەند و گواستراوە) وەک (ئیبن خەلدون)، هەر چەندە ئەم پەیوەندیە لە ڕووکەشدا جیاوازبن، بەڵام بەهۆی کۆمەڵێک لە تایبەتمەندی لەم نووسینانەدا هەوڵێکی بنەڕەتییە بۆ ڕێبازێکی ڕیزبەندی ئیسلامی، ئەم تایبەتمەندیانە، لە ڕێگەی شیکردنەوەی شێوە ڕیزبەندیەکەیە و پەنابردن بە هەندێک لەو نووسینانە و تێبینیە گفتوگۆییەکانی وەکو، شێوازە هەنووکەییەکەی (واقیعی): ئەو شێوازە زۆر بە ڕوونی دیارە لە نووسینەکاندا، چ لە سەرچاوەکەیەوە، یان لە چۆنیەتی دروستبوونیەوە، یان بۆ ئەو مەبەستەی کە لە پێناویدا دروست کراوە، شێوازەکەی تر (عەقڵیە)، کە هەروەکو ئاماژەی پێکردووە بە هەردوو جۆری - پەسەند و ناپەسەند - (محمود و مذموم)، هەروەکو تێبینی دەکرێت، لای (ئەحمەد بن مستەفا) لە تایبەتکردنی سێ بەشە چڕوپڕەکە (دوحة)ی یەکەم، بۆ زانستی هۆکاری و چوارەکەی تریش، بۆ زانستەکانی مەبەست و ئامانج.

لە چوارچێوەی ئەم بازنانەدا، هەندێک لە زانستەکانی بەپێی لەیەکچوون و نزیکیان ڕیزکردووە، زۆر بە ئاشکرا ئەو زانستانەی ڕەوانەی لای یەکترکردووە وەکو زانستە شەرعیەکان بە قورئان و زانستی فەرموودە و دواتر لکاندنی بە زانستی فیقە و بیروباوەڕ و زانستی زمان، لەبەر هاوشێوەبوونی بەو زانستانە، لە بنەڕەت و دروستبووندا، لە تەماشاکردنی قورئان و فەرموودە، لە بەکارهێنانیدا بۆ دەرخستنی ئەوەی کە تیایدایە، کە پەیوەندیدارە بە پێکهاتەوە واتاوە.

هەڵسوکەوتە سەردەمیانەکەی (تاش کوبری) بەپێی ئەو داواکاریەی ئەو ساتەی موسڵمانان بووە لە ڕووە ڕۆشنبیرییەکەیەوە، بەشێوەیەک پەروەردەیی دایمەزراندوە کە ئامانجی ئاسانکردنی داخوازی موسڵمان بووە بۆ زانست، ڕۆشنبیرکردنی بە شێوەیەک کە گونجاوبێت، لەگەڵ ئامانجە گەورەکانی ژیانی کە بیروباوەڕەکەی بۆی نەخشاندووە، لەبەرئەوە ئە بەرهەم و نووسینانە

نزیكن لەوەی كە ببنە پرۆگرامێكی زانستی بۆ زۆرینەی گەلانی موسڵمان، لە ڕوانگەی ئەو پێویستیانەی كە بۆ نووسینێكی فەلسەفی بۆ ناسینی مرۆڤایەتی بەگشتی.

لەو بەڵگانەی كە دووپاتی دەكەنەوە (تاش كوبری زادە) وایكردووە كە قورئان و فەرموودە ببێتە تەوەری كۆكردنەوەی هەموو زانستە شەرعیەكان، وەك ئاماژەیەكیش بۆ ئەو زانستانە، پێویستە لێكۆڵینەوە تیایاندا پەیوەست بێت بە قورئان و فەرموودەوە، تەوەرێكبن بۆ هەموو زانستە شەرعیەكان لەسەر بنەمای بۆ گەڕانەوە بۆ سەرچاوە، یان بۆ پەنابردن بێت بۆ تێگەیشتن وەك لە زانستی زماندا دەكرێت.

شێوازی یەكگرتووی و گونجاوی زۆر ڕوونە و ئاشكرایە، لەبەرئەوەی هەموو زانستەكان بە جیاوازیشیانەوە، لەسەریەك ئاواز بنیاتنراون، زۆر بە یەكگرتوویی وەك زنجیرەیەكی پێكەوە گرێدراو تەنها جیاوازە لە ڕووی قەبارە و شوێنەوە، یان بە تەماشای شێوەی ڕیزبەندیە گشتیەكەی، یان بەتێڕامان بە پەیوەندی زانستەكان لە ڕووی سەرهەڵدان و وەرگرتنەوە. ئەگەر تەماشای پێكهاتە گشتیەكەی بكەین، دەبینین كە بەشە بنەڕەتیەكان دانراون بەپێی ئانوساتی بیركردنەوەیە كە تایبەتمەندی پەیوەندی و شوێنكەوتەیی هەیە، لەسەر بنەمایەكی ئانساتی بابەتەكانی زانست نیە كە پچڕاون لە یەكتری لە بوونیاندا، هەروەك جیابوونەوەی كەرەستە لە پشتی ئەو دیوی پەنهانەوە، بۆیە لەم ڕیزبەندیەدا ئەو دابەشكردنانەی كە بەندن لەسەر جومگەی نێوان بەشەكان لەسەر شێوازی ئەو دابەشكردنەی كە بە (ئەرستۆ) كاریگەربوون.

بۆیە (ئەحمەد كوڕی مستەفا) ڕاستی ئەو پەیوەندیەی نێوان زانستە شەرعیەكانی ڕوونكردۆتەوە، وەك پێشینەیەك بۆ ڕیزبەندی لە نووسینیدا، لەم بارەیەوە دەڵێت: "دەزانم كە زانستە بیروباوەڕییەكان، یان پەیوەستن بە نەقڵ، یان تێگەیشتن لە گەیەندراوان، یان ئاماژەپێكردنی بە بەڵگە، یان هەڵگۆزینی بڕیارەكان و بەدیهێنانیان، چونكە نەقڵ ئەگەر ئەوە بێت كە پێغەمبەر بە سروشت بۆی هاتووە، ئەوە زانستی جۆرەكانی خوێندنەوەی قورئانە (علم القراءات)، یان ئەوەی كە لە خۆیەوە دەرچووە كە پارێزراوە لە كردنە خراپە،

(علم راوية الحديث) ئەوە زانستی فەرموودەیە، تێگەیشتن (منقول) گواستراوە لە قورئـان و سـوننەت. ئەگەر دەربڕینـی خـوای گەورەبێـت، ئەوا زانسـتی تەفسیری قورئانە (علم تفسر القرآن)، ئەگەر لە وتەی پێغەمبەر بێت (درودی خـوای لەسـەر) ئەوا زانسـتی تێگەیشـتنی فەرمـوودەیە (علـم درايـة الحـديث)، (بڕیاردان) یان بۆچوونە، (تقریر)یش: یان ڕەئییە، کە ئەویش زانستی (أصـول الـدين)ە، يان هەڵسوکەوتە، کەواتە زانستی بنەماکانی فیقە، دەرهێنانی حوکمە شەرعیەکانیش لە بەڵگەکان دەبێت بە زانستی (فیقە).

لەم چوارچێوەیەشـدا ئەحمـەد بـن مسـتەفا هـەموو زانسـتە عەقڵییـەکانی کردووە بە بەشێک لە زانستی کەلام کە زانستێکی شـەرعیە، ئەو بابەتەکانی وەک پێشەکی بۆ ئاماژە لەسەر بابەتەکانی عەقیدە بەکاردەهێنێت، لەم بارەیەوە دەڵێت: "لەوانەیە بڕیار بدرێت لە جێگەی خۆیەوە کە ڕەسـەنایەتی و لقەکانی نێوان زانسـتە عەقڵیەکان دەبێت بابەتی لقەکە وەک بابەتی بنەڕەتەکە وابێت، لەمەوە دەگـەین بـەوەی کـە هەمـوو زانسـتەکان لقن لە زانستی کەلام، چونکە بابەتەکەی لە هەموان گشتگیرترە."

گومانی تێدانیە کە ئەم نووسینە لە نێوان زانستەکاندا، هەروەکو لە (مصباح السعادة)دا هـاتووە، لە سـەرچاوەی یەک ئامـانجەوە دروسـتبووە لە نێوانیانـدا، کاتێک ئامانج خزمەتی ڕاسـتی ئاینبوو، ئەوا هەمـوو زانسـتەکان یەک ڕێگایـان دەگـرتەبەر، تەواوکەر و دەسـت لە نـاو دەسـت دەبـوون بـۆ بەدیهـاتنی ئەو ئامـانجە، ئەو زانسـتانە کە لەگەڵ عەقـڵ و شــەرعدا نـاکۆکبوو، ئامـانجەکەی نەدەپێکا و دژی دەبوو، بە ڕەخنەی گونجاو هەڵەکانی دیاریدەکرد، بۆیە بەو شـێوازە ڕەخنەئـامێزە دانـراو بەردەوامبـوو لە ئامـانجەکەی لەگەڵ ڕیزبەنـدیە گشتیەکە، بەو بڕوایەی کە زانستە پەسەندەکان وادەکات کە کاری پێبکرێت بۆ ئەنجامـدانی ئـاین و ناپەسـەندو خراپەکـانیش لە زانسـت، لە زەرەر و زیـانی خۆدەپارێزن.

شـێوازی پابەنـدبوون لە دانـراوی (تـاش کـوبری زادە) وەکـو ئەوە وایە دارشتنێکی پەروەردەیی زانستی بێت، نەوەک تەنها نووسینێکی وشکی زانستی مرۆیـی گشـتی بێـت، مانـای ئەوەیە، ئەو نووسـینانە پابەنـدن بە بەدیهێنـانی

بابەتێکی دیاریکراو، ئەمەش بێگومان بەدیهێنانی ئاینە، جا چ لەسەر ئاستی باوەڕبێ لە فیکر و هۆشدا یان لەسەر ئاستی کارکردن بێت لە هەڵسوکەوتدا. ئەم ئامانجە بنەڕەتی فەلسەفەی هەڵقوڵاوی نووسینەکەی (تاش کوبری زادە)یە، چ لە ڕووی سەرچاوە گشتیەکەی، یان لە ڕێکخستنی زانستە جیاوازەکان لەو سەرچاوەیەدا، هەروەکو دەرکەوتووە لە پابەندبوون بە شێوازە ڕیزبەندیە گشتیەکە، ئەمەش بە بەردەوامی وادەردەکەوێت، لە دانانی زانستەکان بە دوورودرێژی، لە بواری ڕیزبەندیدا، بەزۆریش زانست بە ڕاگەیاندنی مەبەستەکانی دەردەکەوێت، بۆیە (ئەحمەد بن مستەفا)ش پابەندبووە پێوەی لە هەموو نووسینەکەیدا.

کەسی بەدواداچوو، تێبینی ئەوە دەکات کە ڕۆڵی ئاراستەی ئەو زانستە گەشەی بەخۆیەوە بینیوە بە تێپەڕبوونی کات، هەر لە سەردەمی (ئیبن نەدیم) کە زۆریش بابەتەکە ڕوون نەبوو بەپێی یاسایەکی ڕوون و ئاشکرا، بەڵام بووە کەرەسەیەکی باش بۆ ئەوانەی دوای ئەو هاتن و شێوەیەکی ڕیزبەندیان لێ بنیادنا کە لەسەر بناغەیەکی گونجاو دامەزرا، (ئیبن حەزم) کە زانستە پەسەندکراوەکانی کردە بناغەی دابەشبوونەکان، بەتایبەتیش لای (ئەحمەد مستەفا)، هۆشداری ئەوەی دابوو کە دەبێت ئاراستەی زانستەکان ببێتە هی خزمەتی ئاین.

زیرەکی (تاش کوبری زادە) لە هەموو بەرهەمەکانیدا دیارە، وەک چۆن نووسینەکەی لەبارەی (أدب الجدل والمناظرة) لە زانینێکی توندوتۆڵەوە سەرچاوەی گرتووە، بەبێ ئەوەی بکەوێتە داوی شوێنکەوتەی ئاراستە یۆنانیەکە، چونکە قورئان یەکەم بلێسەی گفتوگۆی شارستانیەتی ئیسلامی داگیرساند کاتێک پەیوەندی گفتوگۆی بە مرۆڤەوە بەستەوە، هانی بەشە پەسەندکراوەکەشی داوە لە شانزە سورەت و بەدرێژایی بیست و نۆ ئایەت، خوای گەورە ڕوونی کردۆتەوە کە مرۆڤ لە کۆن و ئێستادا، دەفەرموێت: (أكثر شيء جدلاً).

تاش کوبری زادە جەختی کردۆتەوە لەسەر بوغزاندنی گفتوگۆی ناپەسەند، چونکە بنیاتنراوە لەسەر خۆبەزلزانی و کەللەڕەقی و بەرەنگاری هەق و ڕاستیە،

ئامۆژگاریمان دەکات بۆ ڕێبازە جەدەلیەکەی حەزرەتی (ئیبراهیم) (سەلامی خوای لێبێت) لەسەربێت کە لەسەر بنەمای بەڵگە و حیکمەت دامەزراوە، نەرمونیانی لە کاتی گفتوگۆدا، خۆپاراستن لە کەوتنە ناو داوی ڕکابەر، چونکە گفتوگۆ شتێکی بنچینەیە لە شارستانیەتی ئێمەدا، لە ڕووی زمانەوانی و زاراویـیەوە، لە ڕووی زمانەوانیەوە: بە واتای توونـدوتۆڵی بەستنەوەی شتێکە بە شتێکی ترەوە، لە ڕووی زاراوەیـیەوە، بە واتای: نزیکیدێت، لە بابەتە ئاینیەکاندا، لە پاشان فەیلەسوف و زانا موسڵمانەکان واتاکەیان فراوانکرد و تا وای لێهات بواری واتاکەیان فراوان کرد، زانا موسڵمانەکان، توانیان بناغەیەک بۆ بیردۆزی جەدەل دابنێن کە ڕێوشوێنی ئەدەبی و ئامانجی هەبێت، سوودیان لە بیردۆزی (ئەرەستۆ) بینیووە و تێیانپەڕاندووە، وتە شایستە و شێوازە بەڵگەییەکەیان لە خزمەتی بابەتە شەرعیە ئیسلامیەکەدا بەکارهێناوە، پەرەپێدان و دامەزراندنی گوتارێکی ئیسلامی کراوە لە بەرامبەر ئەوی تردا، لەو بوارەشدا زانای بواری گفتوگۆ، سەریانهەڵداو شوێندەستیان هەبوو لەو بوارەدا، لەوانەش (إمام الحرمين الجويني) (٤٧٨ك) کۆچی دوایی کردووە، کە خاوەنی پەڕتووکی (لمع الأدلة)یە.

ئەو درێژەپێدەری (أبو حسن الأشعري)یە (٣٢٠ك) کە بواری گفتوگۆی دەوڵەمەندکرد بە هەردوو پەڕتووکەکەی (رسالة استحسان الخوض في علم الكلام) و (اللّمع في الرّد على أهل الزيغ والبدع)، هەروەها (أبو سحاق الشيرازي) (٤٧٦ك) لە پەڕتووکەکەیدا بە ناوی (المعونة في الجدل). لە پاش ئەوانیش، چینێکی تر لە زانایانی پاشینە دەرکەوتن و ڕەگ و ڕیشەی گفتوگۆیان بەهێزترکرد، لەوانەش (أبو منصور الطيرسي)(٦٢٠ك) لە پەڕتووکەکەیدا بەناوی (منتهى ابن الحاجب في علمي الأصول والجدل) و (محيى الدين ابن الجوزي) حەنبەلی (٦٥٦ك)، لە پەڕتووکی: (الإيضاح لقوانين الإصطلاح في الجدل والمناظرة)، پێمواية کە بیردۆزی جەدەل و گفتوگۆی ئیسلامی لە سەدەی دەیەمدا تەواوکرا، لەگەڵ (تاش کوبری زادە)دا، کە خاوەنی پەڕتووکی (مفتاح السعادة ومصباح السيادة) و لەوانەیە توێژەر لە کۆی بەرهەمە فیکرییەکانی (تاش کوبری زادە) بێگومان بێت لە چەسپاوی ڕەگی توندوتۆڵی ئەو زانایە و توانا بەرزەکەی لەو بوارەدا بمانخاتە بەردەم کەلەپورێکی نوێی بێوێنە لەم سەردەمەدا.

کۆتایی:

تـاش کـوبری زاده بە یەکێـک لە زانـا نوێگەرەکـان هەژمـار دەکرێـت لە شارسـتانیەتی ئیسـلامیدا و یەکێکیشـە لە گەورە زانایـانی دەوڵەتـی عوسـمانی، زانیـارییە فەرهەنگـیەکەی بەشـداری دەرکەوتنـی ڕوانگەیەکـی چاکسـازی و نوێگەری کـردووە بەشێوەیەکی گشـتگیر و تەواو، کە لە زانیـارییەکی تەواو بە زانستە عەقڵی و نەقڵییە ئیسـلامیەکەوە سـەرچاوەی گرتـووە، زۆر بە ئاگابووە لەبارەی زانستی شارستانیەتەکانی ترەوە، بەبێ ئەوەی کەوتبێتە داوی لاسایی و شـوێنکەوتنەوە، کۆی بەرهەمە فیکرییەکەی لەسـەر شـێوەیەکی سـەربەخۆی ڕەخنەیـیـە لە مـامەڵەی لەگەڵ بنچیـنە و وەرگێـڕاودا کـردووە، پێـدەچێت هەوڵەکانی لەپێناو بە بەڵگەکردنی زانست بێت لەناو بواری مامەڵەی ئیسلامیدا، لە گرنگتـرین بەشـداریە زانسـتیەکەی بووبێـت لە مێـژووی شارسـتانیەتی ئیسـلامیدا، کاری کـردووە بـۆ بنیادنـانی دامەزراوەیەکی زانیـاری ئیسـلامی کە پشت بە قورئان و سونەت و هەڵسوکەوتە ئیسـلامیەکە ببەستێت، بەبێ بوون بە کـۆیلەی شـوێنکەوتەی یۆنـانی، ئەمەش زۆر بە ڕوونـی لە هەمـوو نووسینەکانیدا دیـارە، بەتـایبەت لە پەڕتـووکی (مفتـاح السـعادة) لە ڕیزبەنـدی زانسـتەکاندا، کە تیایـدا سـەربەخۆیی و توانـا ڕەخنەیـیەکەی بـۆ نووسـراوە یۆنانیەکان بەدەردەکەوێت، کە پێی کاریگەر بووە لـە شارسـتانیەتی ئیسـلامیدا. ئەم پەڕتووکەی بە باشترین و تەواوترین پەڕتووکـەکان دادەنرێت لە مێژووی نووسـینی زانسـتەکاندا لە شارسـتانیەتی ئیسـلامیدا. نامەکەشـی (آداب البحـث والمنـاظرة) لە باشـترین نووسـراوەکان هەژمـار دەکرێت لەو بـوارەدا، چـونکە توانیویەتی پێش هەموو ئەوانەی پێشتر بکەوێت، بەپێی دنیابینیەکی تـازەگەری سـەرچاوەدار کە نەچـۆتە پـاڵ گواسـتراوەی یۆنـانی و شـوێنکەوتەی بـوارە ئاسـاییە ئیسـلامیەکەش نەبـووە، چـونکە نووسـینەکەی هاوکـات بـووە لەگەڵ زانیارییە فراوانە داهێنەرەکەی لە زانستە عەقڵی و نەقڵییەکاندا.

سەرچاوەكان:

١ - طاش كبري زاده، أحمد بن مصطفى، الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية، بيروت: دار الكتاب العربي، ١٩٧٥، ص٣٢٦ وما بعدها.

٢ – ذكره علي بن بالي علاء الدين الرومي، المعروف بمنق الرومي في:

- الرّومي، علي بن بالي علاءالدين. العقد المنظوم في ذكر أفاضل الروم، بيروت: دار الكتاب العربي، ١٩٧٥، ص٣٣٦.

- خليفة، حاجي. كشف الظنون، بغداد: دار المثنى، ج١، ١٩٤١، ص١.

- البغدادي، إسماعيل بن محمد، هدية العارفين، بيروت: دار إحياء التراث، ١٩٦٠، ج١، ص١٤٤.

٣ - له نسخة بمكتبة الجامعة الأمريكية، بيروت، برقم: ٥٧٤. وانظر رقم: ٢١ من قائمة المؤلفات.

٤ - الرومي، العقد المنظوم في ذكر أفاضل الروم، ص٣٣٦، مرجع سابق، انظر أيضاً:

- البغدادي، إسماعيل باشا، إيضاح المكنون، القاهرة: دار الفكر، ١٩٨٢، ج١، ص١٣٤.

- البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، ج١، ص١٤٤. دانەیەكی لە كتێبخانەی پاشایەتیە لە (بەرلین)ە، بە ژمارە: ٧٣٢٣. (المكتبة الأحمدية) لە مزگەوتی زەیتونە، لە تونس، بە ژمارەی: ٦٥٥٢. چەند دانەیەكیشی لە (المكتبة الأزهرية).

٥ - الرومي، العقد المنظوم في ذكر أفاضل الروم، مرجع سابق، ص٣٣٦، دانەیەكی لە كتێبخانەی ناوەندیە لە زانكۆی (الملک سعود) لە (رياض)، بە ژمارەی: ٢٠١٦.

٦ - مرجع سابق، ص٣٣٦.

٧ - دانەیەكی لە (دار الكتب الوطنية)یە لە تونس، بە ژمارە (٣٤٥٤)، لە كتێبخانەی ناوەندی لە زانكۆی (الإمام محمد بن سعود) لە (رياض)، برقم: (٨٤٨٨).

٨ – "تجريد الكلام" لنصير الدين محمد بن محمد الطوسي، المتوفى سنة ٦٧٢هـ ، لە بەناوبانگترین پەرتووكەكانی (الكلام)ە، چەندەها زانا شیكاریان بۆ كردووە، لە گرنگترینیان، شرح أبو الثناء شمس الدين محمود بن أبي القاسم عبدالرحمن بن أحمد الأصبهاني، المتوفى سنة ٧٤٩هـ ، وسمى شرحه: "تشييد القواعد في شرح تجريد العقائد"، لەسەر ئەو شیكردنەوەیە، چەندەها پەراوێز هەیە، لە گرنگترینیان پەراوێزی (السيد شريف علي بن محمد الجرجاني)یە، المتوفى سنة ٨١٦ هـ ، لە میسر لە

چاپخانەی (العلمية الخيرية) لە ساڵی (١٣٢٣ک)دا چاپکراوە، زانایان زۆر گرنگیان بەم پەراوێزە داوە، چەند پەراوێزێکی تریان بۆ زیادکردووە بە هۆی ناوبانگیەوە، تایبەتکرابوو بۆ خوێندنی هەندێک لە سوڵتانەکانی عوسمانی، ئەوەی وانەی لەسەر ئەم پەراوێزە وتۆتەوە (تاش کوبری زادە)یە، کە پەراوێزیشی بۆ نووسیوە، ئەمەش دەستنووسە و چەند دانەیەکی هەیە، لەوانە ئەوەی (بەرلین): (١٧٦٠). هەروەها سەلیم ئاغا (٥٩٥ک) ئەوەی تر تەماشای بکە لە:

- بروكلمان: تأريخ الأدب العربي، القاهرة: الهيئة المصرية العامة، ١٩٩٣، ج٥، ص٣٧٨.

- الرومي، العقد المنظوم في ذكر أفاضل الروم، مرجع سابق، ص٣٣٦.

- خليفة، كشف الظنون، مرجع سابق، ص٣٤٧.

- البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، ج١، ص١٤٤.

٩ - (مفتاح العلوم)ی (سراج الدين أبي يعقوب، يوسف بن أبي بكر السكاكي الخوارزمي)، (٦٢٦ک کۆچی دوایی کردووە)، لە بەناوبانگترین پەڕتووکەکانی زمانەوانیە، لە هەر سێ بەشەکەیدا (النحو، الصرف، المعاني والبيان) زۆرێک لە شیکردنەوەی بۆ کراوە، لە گرنگترینیان: شیکردنەوەی (الجرجاني)یە، (المصباح شرح المفتاح)، لە (ئەستەمبوڵ) لە ساڵی (١٢٤١ک) چاپکراوە، زۆرێک پەراوێزی لەسەر نووسراوە، لەوانە: پەراوێزی (تاش کوبری زادە)، انظر.

- الرومي، العقد المنظوم في ذكر أفاضل الروم، مرجع سابق، ص٣٣٦، انظر:

- البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق ج٢، ص٤٣٢.

١٠ - الرومي، العقد المنظوم في ذكر أفاضل الروم، مرجع سابق، ص٣٣٦، انظر أيضاً:

- البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، ج١، ص١٤٤.

١١ - الرومي، العقد المنظوم في ذكر أفاضل الروم، مرجع سابق، ص٣٣٦، انظر أيضاً:

- الزركلي، خيرالدين. الأعلام، بيروت: دار العلم للملايين، ط٥، ٢٠٠٢، ج١، ص٢٥٧.

- البغدادي، إيضاح المكنون، مرجع سابق، ج١، ص٣٥٩.

- البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، ج١، ص١٤٤.

١٢ - گرنگترین پەڕتووکێکە کە لەم بوارەدا نووسرابێت، لە گرنگترین نووسینەکانی تاش کوبری زادەیە، دەیەها کۆپی دەستنووسی هەیە لە زۆربەی

کتێبخانەکانی جیهاندا، لە چاپخانەی (الخيرية) لە قاهیرە لە ساڵی ١٣١٨ چاپکراوە، دواتر لە بەغداد چاپکراوە بە وردبینی (محەمەد حسێن ئال یاسین) لە ساڵی (١٩٥٥)دا، ئەم نامەیە پرۆگرامی خوێندنی قوتابی بوو لە زۆرێک لە وڵاتە ئیسلامیەکاندا، بۆیە شیکردنەوەی زۆری بۆ کراوە، لە وانەی شیکردنەوەی نووسەر خۆی، هەروەها شیکردنەوەی:

ـ خەلیل بن حەسەن شیرەوی، ناسراو بە (قره خليل)، کە لە ساڵی (١١٢٣ک)دا کۆچی دوایی کردووە و ناوی لێنابوو: (هدية النبي المستطاب في علم النظر والآداب) بە شیکردنەوەی (تاش كبري زاده)، مخطوطة في المكتبة الأزهرية بالرقم: (٨) ٤٥٠٧، (٦٦) ٦٢ ١٨٠٦٢، ٤١٦١٠، انظر:

- البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، ج١، ص٣٥٤.

- كحالة، عمر رضا. معجم المؤلفين، الرياض: مكتبة ملك فهد، ط١، ١٩٩٨م، ج٤، ص١١٧.

- شیکردنەوەی (عبدالله بن محمد الرومي) ناسراو بە (بیادنجانی) کە لە ساڵی (١٠٩٥ک)دا کۆچی دوایی کردووە، ناوی نابوو: (حاشية على آداب طاش كبري زاده)، انظر:

- البغدادي، هدية العارفين، سەرچاوەی پێشوو، ج١، ص٤٧٨.

- شیکردنەوەی (محمد بن محمود الحلبي الحنفي)، (١١٠٤ک) بەناوی (شرح آداب طاش کبری زادە)، انظر:

- البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، ج٢، ص٢٠٤.

- شیکردنەوەی (أبو سعود بن أحمد بن محمد الكواكبي الحلبي)، (١١٣٧ک) بەناوی: (حاشية الكواكبي على رسالة البحث طاش كبري زاده) دەستنووسە لە (الأزهرية) بە ژمارە: ٤٩٢٨٦، انظر:

- المرادي، أبو الفظل محمد خليل، سلك الدرر، بيروت: دار البشائر، ط٣، ١٩٨٨م، ج١، ص٥٧.

- كحالة، معجم المؤلفين، مرجع سابق، ج٤، ص٢١٧.

- شیکردنەوەی (موسى بن أحمد بن أبي البركات النجاتي البركاتي)، (١١٤٢ک)، (شرح آداب طاش كبري زاده) دەستنووسە لە (بترسبۆرگ)، (مۆزەخانەی ئاسیاییەکان) بە ژمارەی، ٩٢٠، انظر:

- البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، ج٢، ص٤٨٢.

- كحالة، معجم المؤلفين، مرجع سابق، ج١٣، ص٣٤.
- شرح عبدالله بن محمد القيصري، المتوفى ١١٥٢هـ "شرح آداب طاش كبري زاده"، مخطوطة في مكتبة برلين، برقم: ٥٣١٦، انظر.
- بروكلمان، تأريخ الأدب العربي، ج٩، ص٣٠٦، (شرح أحمد بن عمر بن أيوب الأزميري الرومي)، المتوفى سنة (١١٨٠ك)، (شرح آداب طاش كبري زاده)، مخطوطة في مكتبة برلين، برقم: ٥٣٢٥، في بلدية الأسكندرية، برقم: ٢٩ -٢، انظر:
- البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، ج١، ص١٧٧.
- بروكلمان، تأريخ الأدب العربي، ج٩، ص٣٠٦.
- شرح محمد بن سعيد الأقحصاري الرومي، (١٣٢٠ك)، (شرح آداب طاش كبرى زاده)، انظر:
- البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، ج٢، ص٣٩٩.

١٣ - البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، وله نسخة بمكتبة الدولة، ببرلين، برقم: ٢٢٧٧.

١٤ - دەستنووسێکە لە کتێبخانەی (أيا صوفيا) لە (ئەستەمبوڵ)، بە ژمارە: ١٦٠٨. هەروەها کتێبخانەی (جوتا) لە (ئەڵمانیا)، بە ژمارە: ١١١٠.

١٥ - مخطوط، نسخة المكتبة الأحمدية بجامع الزيتونة، تونس، برقم: ٥٦٥٢.

١٦ - طبع بعناية محەمەد زاهد جول بمنشورات الجمل، بألمانيا عام ٢٠٠٨م، چەند دانەیەکی دەستنووسی هەیە، لەوانە، نوسخەی (المكتبة العبدلية) (بجامع الزيتونة)، لە تونس بە ژمارە: ٣٢/٣ (١٣٤٩) و لە (الظاهرية) لە دیمەشق، بە ژمارەی: ٩٧٣٠.

١٧ - بەم ناونیشانە: نوسخەیەکی لە (دار الكتب الوطنية) لە ئەبوزەبی، لە (ئیمارات)، بە ژمارە: ١٣/آ ٨٢٠/ ٥١٣مج.

١٨ - مخطوط لە نوسخة بدار الكتب الملكية، (مكتبة الدولة)، برلين، برقم: ٦٨٨٩.

١٩ - الرومي، العقد المنظوم في ذكر أفاضل الروم، مرجع سابق، ص٣٣٦، انظر:
- خليفة، كشف الظنون، مرجع سابق، ص٨٥٤.
- البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، ج١، ص١٤٤.

٢٠ - الرومي، العقد المنظوم في ذكر أفاضل الروم، ص٣٣٦.

٢١ - (أخلاق عضد الدين) أو (الشاهد في الأخلاق) أو (الشاهية في الأخلاق)، أو (نور الخلّاق في علم الأخلاق)، نامەیەکی کورتە کە لە یەک لاپەڕە پێکهاتووە، بەڵام لە بەناوبانگترین مەتنەکانە (ناوەڕۆکەکانە) کە زانایان گرنگیان پێداوە، شیکردنەوەیەکی

زۆریـان بـۆ کـردووه، چـاپکراوه لەگەڵ (أمهـات المتـون)، له سـاڵی (١٢٦٩ و ١٢٩٧ و ١٣٠٢ و ١٣٠٤ و ١٣٢٣ک)، چاپکردنی دووباره کرایەوه، له گرنگترین شیکردنەوەکان لەسەری:

- (شرح علي بن محمد الجرجاني)، المتوفى سنة ٨١٦هـ ، مخطوط في مكتبة برلين: ٥٢٩٥، والإسـكندرية (فنـون١٠) و المتحـف البريطـانى: ٤٢١، والأزهريـة: ٣٥٨ مجـاميع ١٢٨٨١. وقد طبع مع حاشية في دلهي سنة ١٢٩٠هـ .

- شرح الملا محمد شمس الدين الحنفي التبريزي)، المتوفى سـنة ٩٠٠هـ ، زيـاتر له چل نوسـخەی دەستنووسـی له (المكتبـة الأزهريـة) و (كـوبرلي) هەیە، به ژمـاره: ٥٥٤، ٤٥١. لەسـەر ئەم شیکردنەوەیە هەندێک پەراوێز نووسـراوه، لەوانه پەراوێزی: (مير أبي الفتح بن أمين السعيدي الأردبيلي).

- شرح شيخ الإسلام زكريا الأنصاري، المتوفى سنة ٩٢٧هـ .

- شرح إبراهيم بن محمد عربشـاه الإسـفرايني، المعـروف بعصـام الـدين، المتـوفى سنة ٩٤٤هـ ، لة نوسخة في كوبرلي: ٥٥٤، برلين: ٥٥٠٥، باريس: ٤٤٢٤. جاريت: ٨٩٤.

- شرح محمد بن محمد البردعي التبريزي، المتوفى سنة ٩٢٧هـ ، طبـع علـى هـامش تقرير القوانين لساجقلي، إسطنبول ١٢٨٩هـ .

- شرح أحمد بن مصطفى طاش كبري زاده، مخطوط في مانشسـتر: ٧٩٤. ونسـخة بمكتبة برنستون، بأمريكا برقم: ٣٧٧٣.

٢٢ - (العوامل) أو (العوامل المائة) أو (عوامل الجرجاني)ی (أبي بكر عبد القادر بـن عبدالرحمن، الجرجاني)، (٤٧١ک)، که له بەناوبانگترین پەڕتووکی زمـانەوانی خوێندنه، شـەرحی زۆری بۆ کراوه، لەوانه (شـرح طـاش کوبري زاده)، دستنووسـێکه که چەنـد دانەیەکـی هەیە، لەوانه دانەیەکـی له زانکـۆی (ئەمـریکیه) له بەیـروت به ژمـاره: ٦٣١، انظر:

- الرومي، العقد المنظوم في ذكر أفاضل الروم، ص٣٣٦.

- البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، ج١، ص١٤٤.

- كحالة، معجم المؤلفين، مرجع سابق، ج٢، ص١٧٧.

٢٣ - (الفوائد الغياثيـة)ی (عضـد الـدين عبـد الـرحمن بـن محمـد بـن أحمـد الإيجـي) (٧٥٦ک کۆچی دوایی کردووه)، له کتێبه بەناوبانگەکانی زانستی (المعـاني والبيـان)ه، کورتکراوەی پەڕتووکی (المفتاح)ه که باسکرا، زانایـان زۆر گرنگیـان پێداوه له ڕووی فێرکـاری و شـیکردنەوەوه، بۆ چەنـد سـەدەیەک، لەوانه (شـیکردنەوەی تـاش کوبری

زاده) له ئەستەمبوڵ له ساڵی (١٣١٤ک)، چەندین نوسخەی دەستنووسی هەیە، لەوانە نوسخەی بەرلین، (١٣١٤ک)، انظر:

– سركيس، يوسف بن إليان، معجم المطبوعات العربية، القاهرة، مطبعة سركيس، ط١، ١٩٢٨، ص١٢٢٢.

– مخطوط بمكتبة الدولة ببرلين، برقم: ٧٢٥٣. الأزهرية بالقاهرة، برقم: (٣٠٣) ٧٥٢٧.

٢٤ – مخطوط بالمتحف البريطاني بلندن، به ژمارە: ١/٩٤، ومكتبة (كوبرلي) لە ئەستەمبول، بە ژمارە: ٥١/٣. کتێبخانەی (الفاتح) لە (ئەستەمبوڵ) بە ژمارە: ١١٣، (دار الكتب القطرية) لە (الدوحة)، ژمارە: (التجويد والقرآت ٢٦٢). (الظاهرية) لە دیمەشق بە ژمارە: ٥٠٣٥، ٩٤٩٩، ٩٨٨٥، دار الكتب الوطنية، لە تونس، بە ژمارە: ٣٠٩١، ٤٠٦٤، ورقم التسلسل ٤٠٦٤.

(مكتبة المكة المكرمة) لە مەککە، ژمارە: ٥/٢٦. (ئەزهەریە) لە قاهیرە، بە ژمارە: (٥) ٣١٤، (٢٦٧) ٢٢٢٧٤، (١٣٩٢) ٥٣٠٣٤، (٧٤٠ مجاميع)، حليم ٣٤٧٨٧.

٢٥ – الرومي، العقد المنظوم في ذكر أفاضل الروم، مرجع سابق، ص٣٣٦.

٢٦ – (مفتاح العلوم)ی (سراج الدين أبي يعقوب بن أبي بكر بن محمد بن علي السكاكي (الخوارزمي)، (٦٢٦ک)، پەڕتووکێکی مەزن و ئامادەکراوە لە سێ بەش: یەکەمیان (علم الصرف) و دووەمیان: (علم النحو) سێیەم (علم المعاني والبيان)، چەند نووسخەیەکی زۆری چاپکراو و دەستنووسی هەیە، زانایان بۆ چەند سەدەیەک گرنگیان پێداوە لە ڕووی شیکردنەوە و وانە وتنەوەوە، گرنگترین شیکردنەوەشی هی زانا (تەفتازانی) و (جورجانی)یە، بەشی سێیەمی پەڕتووکەکە لە هەموویان بڵاوترە: دەیان شیکردنەوەی لە بارەوە کراوە، لەوانە (تاش کوبری زادە)، دەستنووسێکە لە کتێبخانەی (كوبرلي) بە ژمارە: ٤٨٧، انظر:

– الرومي، العقد المنظوم في ذكر أفاضل الروم، ص٣٣٦.

– البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، ج١، ص١٤٣.

٢٧ – (طوالع الأنوار من مطالع الأنظار)ی (ناصرالدين عبدالله بن عمر بن محمد البيضاوي)، (٦٥٧ک)، لە بەناوبانگترین پەڕتووکی زانستی (کلام)ە، چەند جارێک چاپکراوە و شیکراوەتەوە، گرنگترینیان، ڕاڤەی (أبو الثناء سراج الدين الأصفهاني)یە، (٧٤٩ک)، لەسەر ئەم ڕاڤەیە چەندین پەراوێز نووسراوە، لەوانە (حاجی خلیفة) لە

(كشــف الظنــون)، ص١١١٦، شــيكردنەوەی (تــاش كــوبری زادە) بەو ناونيشــانەی سەرەوە.

- الرومي، العقد المنظوم في ذكر أفاضل الروم، مرجع سابق.

٢٨ - بەم ناونيشـانە لـە ژمارەيـەک سـەرچاوەدا، وەک: (العقـد المنظـوم) و (هديـة العارفين) و (تأريخ التراث)ی (بروكلمان): ٦٨٦ک. دەستنووسی نیە بەپێی زانیاری من، لەوانەیە هەمان پەڕتووكی باسكراوبێت، بە ژمارە: ٣٥، چونكە هەردووكيـان شيكاری پەڕتـووكی (الهدايـة)ن لە فيقهدا، كە نووسـينی (بورهـانەدين ئەبی حەسـەن عەلـی بـن ئەبی بەكر فرغانی ميرغينانی)يە، (٥٩٣ک).

لە زۆربەی سەرچاوەكاندا، وەكو (العقد المنظوم).

٢٩ - (آداب البحث) أو (رسالة الاستعارات)، أو (الرسـالة السـمرقندية)، أو (الرسـالة الترشيحية) لأبي قاسم بن أبي ليث السمرقندي، المتوفى سنة ٨٨٨ هـ ، لە نـاودارترين نووسـينی ئەو بەشـەيە، لە زۆرێـک لە قوتابخانەكـانی ميسـر و وڵاتە ئيسـلاميەكاندا پرۆگرامـی خوێنـدن بـووە، بـۆيە شـيكاری زۆری بـۆ كـراوە، لەوانەش شـيكردنەوەی (تاش كوبری زادە)يە كە دەستنووسێكە لە (دار الكتب الوطنيـة)، لـە تـونس، بە ژمـارە: (١٧٦٥)، لە سەرچاوەكانی ناساندنی ژياننامەدا هيچ باسێكی نەبينی لەسەری.

٣٠ - وەكــو دانە ڕەســەنەكەی، دەيەهــا دانەی دەستنووســی هەيە لە جيهانــدا، چـاپكراوە لەگەڵ سـەرچاوەكانی تـر، چەنـد جارێـک، پەراوێـزی زۆريشـی لەسـەر نووسراوە، لەوانە:

- پەراوێزی (محەمەد ئەبی بەكری كرمانی)، دەستنووسە لە (المكتبة الأزهرية)، بە ژمارە: ٢٩١ (مجا ويج ٨٧٩٩).

- پەراوێزی (محەمەد بن عەلی)، (١١٢٠ک)، (تعليقات الشيخ محمد بن علي) لەسەر شـيكردنەوەی (تـاش كـوبری زادە) لەسـەر نووسـينەكەی (آداب البحـث)، كە بـۆ كوڕەكەی نووسيبوی، لە ساڵی (١١٢٠ک)، دەستنووسێكە لە كتێبخانەی (الأزهريـة) بە ژمارە: ٤٩١٩٦.

- پەراوێزی (ئيسماعيل موفيد بن عەلـی عەتـاری رومـی)، (١٢١٧ک)، (حاشية على شرح آداب طاش كبری زادە)، دەستنووسە لە (دار الكتب المصرية) انظر:

- البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، ج١، ص٢٢٣.

- كحالة، معجم المؤلفين، مرجع سابق، ج٢، ص٢٩٨.

٣١ - دەستنووسـە، چەنـد دانەیەکـی لە کتێبخانەکانـدا هەیە، لەوانە (مکتبـة رضـا)، (برامبـور الهنـد)، ژمـارەی پاراسـتن، ٣٤٨/١ (٢٠٠). (الخديويـة) لە قـاهيرە، ژمـارەی پاراستن: ١٥٢/٦. پەیمانگای (لیدن) (هۆڵندا)، ژمارەی پاراستن: ٢٠٣٧، (الأزهريـة) لە قاهیرە، ژمارەی پاراستن: (٣٧)٤٧٦٢. (الظاهرية) لە دیمەشق، ژمارەی پاراستن ٩٧٤٥: (المتحف الآسيوي) لە (سان بترسبۆرگ) ژمارەی پاراستن: ٩٣٠.

٣٢ - حـاجی خلیفـة، وتـی: ئەم نووسـینە لە (الشـقائق النعمانیـة فـي علمـاء الدولـة العثمانية) هەیە، مێژوونووسان خەسڵەتی زانایانیان تۆمار کردووە، بەڵام هیچ کەس دەنگوباسـی زانایـانی ئەم وڵاتـانەی لانیە، نزیکبـوو کە نـاو و وێنەیـان لەسـەر زمـانی هەموو هاتوو و ڕۆیشتوویەک بسڕێتەوە، کاتێک هەندێک لە پیاوچاکان ئەوەیان بینی، داوایـان لە مـن کـرد کە ژیاننـامەی زانایـانی ڕۆم کۆبکەمەوە، وەڵامـی داواکـاریەکەم دایەوە و دەستم کرد بە باسکردنی زانایانی شـەریعەت و باسکرنی حـاڵی شـێخەکانی تەریقەت، لەوانەیە ئەوەی جێمهێشتبێت لەوە زیاتربێت کە باسم کردبێت، کاتێک کـاتی کـۆچی کـۆی دوایـی ئەوانـم نەزانـی، نووسـینەکەم بەپێـی سـوڵتانەکانی عوسـمانی ڕێکخست، انظر:

- خليفة، كشف الظنون، مرجع سابق، ج٢، ص١٠٥٧.

"لە ڕەمەزاندا لە ساڵی نۆ سەدو شەست و پێنجدا ئەم پەڕتووکەی داناوە، ژمارەی ئەوانەی لە دە چیندا نووسراون، پێنجسەدو بیست و یەک کەسـە، سـەدو پەنجایـان لە شێخەکانن، ئەوەی کە ماوەتەوە زاناکانن، کۆمەڵێک لە زانایـان لەسـەر هەمـان ڕێچکە ڕۆیشتن، هەبوو لەوانە لەسەری نووسی، هەبوو ژیاننامەی نووسی و ڕێکیخست.

- (مـحەمەد خـاکی) ناسـراو بە (ئیـبن موحتەسـب بلغـرادی) وەریگێـڕاوەتە سـەر زمـانی تـورکی لە سـەردەمی ژیـانی خۆیـدا، نـاوی لێنـاوە "حـدائق الريحـان"، ئەو وەرگێڕانە بەپێی پێویست نەبوو.

- (مــحەمەد بــن عەلــی) ناســراو بە (عاشــق)، لە ژیانیــدا ڕاســپێرراوە بــۆ وەرگێڕانەکەی، کاتێک پیشانی نووسەریدا، وتـی: گەورەم بە توورکی نووسیومە بۆ ئەوەی پێویستی بە وەرگێڕان نەبێت جارێکیتر، لە پاشکۆیەکی تردا بڵاویکردەوە لە ناوەندی دەوڵەتی (السليمية) لە پەڕتووکێکی تردا.

- (محەمەد کوڕی مستەفا) ناسراو بە (لوتفی بەگزادە) ڕێکیخستووە، بەپێی پیتە عەرەبیەکان، لەگەڵ هەندێک پێکەوەلکاندن، بەڵام بە گەنجی مرد لە ساڵی ٩٩٥ک، لە مسۆدەکەدا مایەوە و لە دوای خۆی دەرنەکەوت.

- (عەلی بن بالی) ناسراو بە (منق)، پاشكۆی كرد لەگەڵ ئەوەی كە نابۆوە لە پاشكۆی (عاشق)، هەتا سەرەتای دەوڵەتی مورادی سێیەم، ئەوەی نووسەر بیری چووبوو، ئەو بیری خستەوە، بۆیە زۆرباش دروستی كرد، لە ساڵی (٩٩٢ك) كۆچی دوایی كرد، ئەم پاشكۆیە بەناوی (العقد المنظوم في ذكر أفاضل الروم)ە.

- (عەبدولقادر بن ئەمیر كیسودار) ناسراو بە (بلانجق أفندی)، بەرپەرچیدایەوە، پاشكۆیەكی لێكدانەوەی وشەی لاوازەكان، لە ساڵی ١٠٠٠ك كۆچی دوایی كردووە.

- (حسین الاشتیبی المتخلص) (بصدری) بە دوایدا گەڕاوە، تاكو ساڵی (٩٩٠ك)، پاشكۆیەكی بۆ نووسی تا گەیشتە ساڵی (٩٩٠ك).

- (مولی قرە جە أحمد الحمیدي) (١٠٢٤ك)، پاشكۆی بۆ نووسیوە تاكو گەیشتۆتە كاتی ئەو.

- (أمر الله محمد بن سیرک محي الدین الحسني) پاشكۆی بۆ نووسیوە لەگەڵ گەیاندنی پەراوێزی بنەڕەتیەكە، لە ساڵی (١٠٨٠ك) كۆچی دوایی كردووە.

- (عبدالكریم بن سنان الاقحصاری)، هەندێک لە مردنەكانی بۆ تەواو كردووە، لە ساڵی (١٠٣٨ك)دا كۆچی دوایی كردووە.

- (محمد الأدرنەوی) ناسراو بە (مجدی)، ژیاننامەی نووسیووە بە باشی، لە ساڵی (٩٩٥ك)، تەواوی كردووە، ناوی لێناوە (حقائق الشقائق)، لەو پاشكۆیانەی كە باسكران، هەندێكی تری خستە پاڵی و هەموو شتێكی بۆ كرد و مێژووی وازهێنان و دەستبەكاربوونی تۆماركرد، لە ساڵی (٩٩٩ك)دا كۆچی دوایی كرد.

- لە دوایدا (عطا اللە بن یحیی) ناسراو بە (نوعی زادە)، هەموو پاشكۆ و ژیاننامەكانی زاناو شارەزاكانی كۆكردەوە، دەستی پێكرد لە كۆتایی (الشقائق)وە، لە ژیاننامەكانیاندا زۆر لێزان بوو، لە حەوت چین لە چینەكانی سوڵتانەكان، هەریەكێكیان لە بەرگێكدا، هیچ خاڵێكی بیرنەچوو كە تۆماری بكات، بۆیە بووە مێژووییەک لە هەواڵی زانایان و سوڵتانەكانی ئەو سەردەمە، لە حەوت بەرگدا، لە ڕۆمدا نەنووسراوە بەو شێوەیە، شوێنپێی بە سوودی هەڵگرت و پەڕتووكەكەی كردە پاشكۆیەک بۆ ژیاننامەكەی و ناوی لێنا: (حدائق الحقائق في تكملة الشقائق)، كاتێک كۆچی دوایی كرد لە ساڵی (١٠٤٢ك)دا، پەڕتووكەكەی لەوێ مایەوە، فریای چینی مورادی چوارەم نەكەوت.

- ثم ذیَّل "ذیل عطاء الله" المولی فاضل السید ابراهیم بن السید عبدالباقي المدعو بابن العشاقي، كە لە ساڵی (١١٣٦ك) كۆچی دوایی كردووە، بە فەرمانی شێخی

ئیسلام (فیض الله الأفندي)، (١١١٥ک)، ژیاننامەی (عطاء الله)ی کردە پاشکۆیەک تاکو گەیشتە (١١١٢ک)، زۆر بەباشی نووسیبوی.

ـ وذیله الشیخ محمد بن الشیخ حسن الفیضي المعروف بالشیخي، کە لە ساڵی (١١٤٥ک) کۆچی دوایی کردووە، پاشکۆی بۆ کردووە، لە دەستپێکی ساڵی (١٠٤٢ک) هەتا کۆتایی (١١٤٣ک)، لە سێ بەرگدا، بەناوی: (وقائع الفضلاء).

پەڕتووکی (الشقائق) چەند جارێک چاپکراوە، یەکەمیان بە پەراوێزی: (وفیات الأعیان)ی (ابن خلکان)، لە میسر (١٢٩٩ک، ١٣١٠ک). دواتر لە (دار الکتاب العربي) لە بەیروت، لە ساڵی ١٣٩٥ک، بەبێ لێکۆڵینەوە چاپکراوە، هێشتا پێویستی بە وردبینییەکی زانستی هەیە.

٣٣ – چاپکراوە بە یارمەتی (محمد زاهد جول)، لە (منشورات الجمل) لە ئەڵمانیا لە ساڵی ٢٠٠٨زدا، چەند دانەیەکی دەستنووسی هەیە، لەوانە: دانەیەکی (مکتبة الدولة) لە بەرلین بە ژمارە: (٥١٠٦)، دانەیەکی (دار الکتب القطریة) لە (دۆحە)، بە ژمارەی: (المنطق وآداب البحث ٤٤).

٣٤ – الرومي، العقد المنظوم في ذکر أفاضل الروم، ص٣٣٦، مرجع سابق، انظر أیضاً:

– خلیفة، کشف الظنون، مرجع سابق، ج٢، ص١٠٨٤.

– البغدادي، هدیة العارفین، مرجع سابق، ص١٤٥.

٣٥ – خلیفة، کشف الظنون، مرجع سابق، ج٢، ص٢٠٢٢ و وتی: "لە بەرگێکدا کە ناوی نابوو، (عدة أصحاب البدایة والنهایة في تجرید مسائل الهدایة)"، تیایدا باسی لەم پەڕتووکە کردبوو کە باشتر نییە کە لە فیقهدا دانرابێت، بەڵام زۆربەی بابەتە گرنگەکان، باسیانکرابوو لە چوارچێوەی بەڵگە بە پێوانە، چونکە لە شوێنی خۆیدا باس نەکرابوو، ببوە جێی گومان، بۆیە هەموو بابەتەکانی کۆکردەوە، دایبڕی لە بەڵگە، لەگەڵ ئاماژە بە بابەتەکانی کە خاوەنی (الهدایة) باسی لێوەکردبوو، هەندێک شیکردنەوەی کەمی کە پێویست بوو چارەسەرکردنی، کارەکەی تەواوکرد لە (جمادي الآخرة) لە ساڵی (١٠٢٤ک).

دانەیەکی لە کتێبخانەی (برنستون) لە (ئەمریکا) هەیە بە ژمارە: ٥٨٤٥.

٣٦ – دەستنووسێکە، دانەیەکی لە کتێبخانەی (داماد زادە) هەیە لە ئەستەمبوڵ، بە ژمارەی: ١٠٠٧، لە (سەلیم ئاغا)ش لە ئەستامبوڵ، بە ژمارە: ٣٧٧ – ٣٧٨. لە

کتێبخـانەی (العبدلیـة) لە مزگەوتـی (الزیتـونە) لە (تـونس)، بە ژمـارە: ١٥٤/٤، ژمـارە: ٢١٤٧.

٣٧ – خليفة، كشف الظنون، ج٢، ص١١٧٣، انظر أيضاً:

– البغدادي، ايضاح المكنون، مرجع سابق، ج٢، ص١٢٦.

– البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، دەستنووسێکە لە کتێبخانەی برنستۆن (کۆمەڵەی بریـل)، بە ژمـارە: ٢/٤٨٠٢٥ و ٤٨٠b h. کتێبخـانەی (الدولـة)، بەرلـین، بە ژمـارە: ٧٣٢٥. کتێبخانـەی ئەحمـدیە، لـە مزگەوتـی (زیتـونە)، لـە تـونس، بە ژمـارەی: ٦٥٥٢.

٣٨ – الرومي، العقد المنظوم في ذكر أفاضل الروم، ص٣٣٦، انظر أيضاً:

– خليفه، كشف الظنون، ج٢، مرجع سابق، ص١٢٣١.

– البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، ص١٧٦.

٣٩ – دانەیەکی لە (مركـز الملـك فيصـل للبحـوث والدراسـات الإسـلامية) هـەیە لە ریاز، ژمارەی سپاردن: ٥٤١٩، بە ناوی (تاش کوبری زادە)، بەڵام هی ئەو نیە، بەڵکو هــی (مصـــطفی المـــتخلص)ە، کە ناســـراوە بە (عـــالی)، پەڕتوکێکـــە لـــە مێـــژووی عوسمانییەکان.

٤٠ – بەو ناونیشانە، دەستنووسە لە کتێبخانەی (الدولـة)، لە بەرلین، بە ژمـارەی: ٢/٧٩٣٩.

٤١ – بەو ناونیشـانە، دەستنووسـە لە کتێبخـانەی (الدولـة)، لە بەرلـین، بە ژمـارەی: ٥١٤٣، لەوانەیە کە هەمان نامەی دوایی ئەوبێت.

٤٢ – الرومي، العقد المنظوم في ذكر أفاضل الروم، مرجع سابق، ص٣٣٦.

٤٣ – المرجع السابق، ص٣٣٦.

٤٤ – خليفة، كشف الظنون، ج٢، ص١٥٦٦. دەستنووسە لە (مكتبة الدولـة)، بەرلـین، بە ژمارە: ٥٢٠٥. (مكتبة برنستون)، لە ئەمریکا بە ژمارە: ٢٧٥٣.

٤٥ – الرومي، العقد المنظور في ذكر أفاضل الروم، ص٣٣٦.

٤٦ – له نسخة بالخزانة الملكية الحسنية، رباط، رقم: ١٤٨٧ز، ١١٨٨٩ز.

٤٧ – بەم شـێوەیەیە بەو ناونیشـانە: دەستنووسـە لە (مكتبـة الدولـة)، بەرلـین، بە ژمارە: ٤٩٩٩.

٤٨ – چەند دانەیەکی لە کتێبخانەکاندا هەیە، لەوانە: دانەیەکی لە (المكتبـة الوطنيـة)، لە پاریس بە ژمـارە: ٤٦٠٦/٣، (دار الكتب المصـرية)، لـە قاهیرە، بە ژمـارەی: ٢١٨/٤.

(مكتبـة الدولـة) لـه بەرلـين، بە ژمـارە: ٧٣٢٢، ٧٣٢٤. (المكتبـة الوطنيـة)، لـە الجزائـر، بە ژمارە: ٢٢٨. (مكتبة برنستون) لە ئەمریکا، بە ژمارەی: ١٢٤٤.

٤٩ – الرومي، العقد المنظوم في ذكر أفاضل الروم، مرجع سابق، ص٣٣٦.

٥٠ – هەموو ئەوانەی دەربارەی ژیانی ئەو نووسیویانە، باسیان کردووە، چەند جارێک چاپکراوە، لە پەڕتووکە پڕ بەکارەکانە، نووسەر تیایدا باسی هەموو جۆرە زانستەکانی کردووە، بابەت و نووسینە بەناوبانگەکانی هەموو هونەرێک، لەگەڵ کورتەیەک لە مێژووی دانەرەکانی، مێژوونووس و تایبەتمەندەکان وەکو سەرچاوە و فەرهەنگ ناساندوویانە، ناوی هەموو پەڕتووکەکان لەخۆدەگرێت، لە هەموو زانستە مرۆڤایەتیەکان. دانەیەکی لە کتێبخانەی (عارف حكمت)، لە (المدينة المنورة) هەیە، بە ژمارە: ٣١. لە (دار الكتب الوطنية)، لە تونس، بە ژمارە: ٥٢٠٧. (المكتبة الأزهرية) لە قاهیرە، بە ژمارە: (٢٤٥) ٤٨٥١. (مكتبة فاتيكان)، بە ژمارە: ١٥٨٠. (مكتبة برنستون) لە ئەمریکا، بە ژمارە: ٣٢٤٨. (المكتبة المحمودية)، لە (المدينة المنورة)، بە ژمارە: ٢٥٦٥.

٥١ – مخطوط بمكتبة كوبرلي، باستانبول، برقم: ١٤٠٢.

٥٢ – الرومى، العقد المنظوم في ذكر أفاضل الروم، مرجع سابق، ص٣٣٦.

٥٣ – بەم ناونیشانە، دەستنووسە لە (مكتبة الدولة)، لە بەرلین، بە ژمارە: ٥١٤٤.

٥٤ – الزركلي، الأعلام، مرجع سابق، ج١، ص٢٥٧.

بەشی حەوتەم

ئیمامی سەرهەندی (٩٧١ - ١٠٣٤ک/ ١٥٦٣ - ١٦٢٤ز)

سوهەیل فتیانی
دکتۆرا لە ئەدەبی فەرموودە، مامۆستای یاریدەدەر
لە زانکۆی حائل لە شانشینی عەرەبی سعودیی

پێشەکی:

ئەوەی پێویست بە وتن ناکات، ئەمەیە کە ئیسلام لە ناوەرۆکدا بانگەوازێکی چاکسازیی گشتگیرە، لە گرنگترین ئامانجەکانیشی، ڕزگارکردنی مرڤبوو لە هاوەڵ پەیداکردن بۆ خودا و لە گومڕایی، ڕزگارکردنی لەو خەیاڵ و ئەفسانەیەی کە مێشکی داگیرکردبوو.

ئەوەی بەدواداچوونی بۆ مێژووی ئیسلام کردبێ دەزانێت کە بزووتنەوەی چاکسازیی نەوەستاوە، هەر لە سەرەتاوە کە پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) دەستی پێکردووە هەتا ڕۆژگاری ئەمڕۆ، پەیوەست نەبووە بە سەردەمێک، یان شوێنێکی جوگرافی لە جیهانی ئیسلامیدا، بەڵکو بانگەوازی چاکسازیی هەموو کۆمەڵگەی ئیسلامی گرتۆتەوە لە سەردەمە جیاوازەکاندا.

نیوە کیشوەری هیندیش هەروەکو بەشەکانی تری وڵاتانی ئیسلامی، بەدەرنەبووە لەو هەوڵە چاکسازییانەی کە ئامانج لێی نوێکردنەوەی تێگەیشتنە ئاینیەکە بوون، بۆیە زۆرێک لە بزاوتی چاکسازی و پێشەوای فیکر و چاکەخوازی هێنایە بەرهەم لە سەردەمە جیاوازەکاندا.

پێشەوا سەرهەندی دادەنرێت بە یەکێک لە دیارترین بانگخوازانی بواری چاکسازیی و نوێگەری لە کیشوەری هیندیدا، کە پشکی زۆری هەبوو لە چاکسازییە ئاشکراکان لەو سەردەمەدا و بە دیاریکراویش لە کۆتایی سەدەی دەیەم و چارەکی یەکەمی سەدەی یانزەیەمی کۆچیدا.

ئەوەی جێی ئاماژەیە، ئەوەیە کە کاریگەریەکەی تەنها لەسەر سەردەمەکەی خۆی نەبووە، بەڵکو کاریگەری هەبوو لەسەر ئەو بزووتنەوە چاکسازیانەی کە لە دوای خۆی لە هیندستان سەریانهەڵداو بیروڕا چاکسازییەکەی بەتەنها لە هیندستاندا پەنگی نەخواردبۆوە، بەڵکو تەشەنەی کردبوو بۆ زۆر وڵاتانی دیکە. بە لەبەرچاوگرتنی ئەو هەوڵە زۆرانەی و ئەو سەرکەوتنە بەرچاوانەی کە ئەنجامی دابوو، بۆیە ناوناوی (مجدد الألف الثانی) پێدرابوو.

پێش باسکردنی هەوڵە چاکسازییەکانی، پێویستە هەڵوێستەیەک لەسەر کەسایەتییەکەی بکەین بە ئاکارە ئاینیی و فیکری و ڕووحیەکەیەوە، هەروەها گرنگترین کەسایەتیەکانی کە کاریگەریان هەبووە لەسەر کەسایەتیە ئاینیەکەی، ئاگاداربین لە دیارترین نیشانە ئاینیی و فیکرییەکانی ئەو قۆناغە مێژووییەی کە تیایدا گەشەی کردووە، کە بێگومان کاریگەرییەکی زۆری هەبووە لەسەر چالاکیە بانگخوازی و چاکسازییەکەی.

یەکەم: پێناسەی پێشەوا سەرهەندی:

پێشەوا ئەحمەی کوڕی عەبدولواحدی سەرهەندی لە چواری شەوالی ساڵی ٩٧١ی کۆچیدا لەدایکبووە لە شارۆچکەی (سەرهەند) کە دەکەوێتە ناوچەی (بەنجاب) کە یەکێکە لە ویلایەتەکانی هیندستان. سەرهەندی لە ڕەچەڵەکی خێزانێکی بەناوبانگن کە دەچنەوە سەر (عومەری کوڕی خەتتاب) (ڕەزای خوای لێ بێ)، زۆرێک لە ئەندامانی خێزانەکەی لە زانا خواناسەکان بوون، لەوانەی کە ناوبانگیان هەبوو بە زانست و کردەوە، خاوەنی زوهد و سەرقاڵی پەروەردە و چاکسازی و وەرگرتنی زانست و پاککردنەوەی دەروونیان بوون.(١)

شارۆچکەی سەرهەند هەر لە سەدەی هەشتەمی کۆچییەوە ئاوەدان بوو بە زانایان و پیاوچاکان، لانکەی زۆرێک لە زانایان و بانگخوازان بووە، شێخ (عدولئەحەد بن زەینلعابدین)ی باوکی کە لە ساڵی (١٠٠٧ک)دا کۆچی دوایی کردووە، یەکێکبووە لەوانە، خاوەنی قوتابخانە و تەکیەش بووە لە هەمانکاتدا، کاریگەرییەکی ئاشکرای هەبووە لە دروستبوونی کەسایەتیە ئاینیی و زانستی و ڕۆحیەکەی پێشەوا (سەرهەندی).

١. گەشە زانستیەکەی:

پێشەوا سەرهەندی هەر لە منداڵیەوە، نیشانەکانی پێگەیشتن و چاکەخواز تێدا بەدی کراوە، باوکی یەکەمین مامۆستای بووە، گەشتە زانستیەکەی بە لەبەرکردنی قوئانی پیرۆز دەستپێکردووە، لە دوای ئەوە، سەرەتاکانی زانستی وەرگرت لەلایەن باوکیەوە، هەندێک زانستی تری لە زانایانی هیندییەوە وەرگرت، لە دوای ماوەیەکی کەم، بە هرەکانی دەرکەوتن لەبارەی خێرایی وەرگرتنەوە.

هەوڵە فێرکاریەکانیشی تەنها لە سنووری شارەکەیدا نەبوو، بەڵکو کەشکۆڵی دا بە کۆڵیاو گەشتی بەرەو شاری (سیالکوت) کرد، کە لەو سەردەمەدا مەڵبەندێکی زانستی بووە، لەسەردەستی کۆمەڵێک لە زانایان خوێندوویەتی، کە دیارترینیان: (شێخ کەمالەدین کشمیریی)ە، کە لە ساڵی ١٠٠٧ک کۆچی دوایی کردووە، وانەکانی (المنطق، فلسفة، الکلام، أصول الفقه)ی لا خوێندووە، زانستی فەرموودەی لەلای شێخ (یەعقوب کشمیریی) خوێندووە، کە لە ساڵی (١٠٠٣ک)دا کۆچی دوایی کردووە، قوتابی زانای فەرموودە (شێخ شەهابەدین ئەحمەد بن حجەری هەیسەمی مالیکی) بووە، (سەحیحی بوخاری) لای زانای خواناس و فەرموودەزان و قازی (بەهلول بەدەخشانی) خوێندووە، یەکێک بووە لە قوتابییەکانی، (ئیبن حەجەری عەسقەلانی).

سەرەڕای سەرقاڵبونی بە زانستەکانی قورئان و سونەت، زۆر گرنگیداوە بە پاککردنەوەی دەروون و پەروەردەی ڕۆحی خۆی لەسەردەستی زانایانی سەردەمەکەی، لە سەرووی هەموویانەوە، (شێخ عەبدولئەحەد)ی باوکی،

بەردەوام لەگەڵیدابووە و سوودی زۆری لێوەرگرتووە لەو بوارەدا. لە دوای کۆچی دوایی باوکی بەماوەیەک، پێشەوا بەرەومالّی خوا بەڕێکەوت بۆ بەجێهێنانی فەریزەی حەج، لە ڕێگادا لە (دەلهی) چاوی دەکەوێت بە (شێخ عەبدولقادری نەقشبەندی دەهلەوی) کە یەکێکە لە گەورەکانی ڕێبازی نەقشبەندی، پێشەوا پەیوەندی پێوە دەکات و لەگەڵیدا گەشتە ڕۆحیەکەی درێژە پێدەدات و ئەو پەروەردە خوداییەی کە لە هەوڵدابوو بۆی، دەستیدەکەوێت.

(شێخ عەبدولقادر) زۆر سەرسام دەبێت بە پێشەوا (سەرهەندی)، کە هەندێک لە هاوەڵانی باس لە پەیوەندی نێوانیان دەکەن: (شێخ ئەحمەد کە یەکێکە لە دانیشتوانی (سەرهەند)، زانای خواناس و فرە زانیاری و کردار، ماوەیەکی کەم هاوەڵی ئەو هەژارە بوو، دەبینیێ ئەم هەژارە چەندە جێی سەرنجە و خاوەن ڕەوشتی جوان و پێگەی بەرزە، فەرمووی هیوام وایە کە چرایەک بێت بۆ ڕۆشنکردنەوەی جیهان، من زۆر بێگومانم لە متمانە و کاروباری بە جوانی)[٢]. پێشەوا (سەرهەندی) لەگەڵ ئەو ڕەوشتە بەرزانە و ئەو پێگە زانستی و ڕووحیەشدا کە پێی گەیشتبوو، لەوپەڕی شەرم و شکۆدابوو لەگەڵ مامۆستاکەیدا.

٢- چالاکیە زانستی و ڕۆحیەکەی:

بە ڕوونی دیارە لەوەی کە باسکرا لە ژیاننامەی (سەرهەندی) کەوا زانا و مامۆستایەکی خواناس بووە، هەردوو بواری زانست و پەروەردەیی کۆکردبۆوە، بەو هۆیەوە سەرقاڵ بوو لە زۆر بواردا، سەرقاڵیەک بە بڵاوکردنەوەی زانست بە وانەوتنەوە و نووسین، سەرقاڵیەکەیشی بە پاککردنەوەی دەروون و پەروەردەی ڕۆحی و ئامۆژگاری و نووسین و دانان. بەوشێوەیە ئەم دوو سەرقاڵیە هاوڕێی تەمەنی بوون، کە دەتوانین بیکەین بە دوو قۆناغەوە:

قۆناغی یەکەم: زیاتر زانست زاڵ بوو لە چالاکیەکانیدا، قۆناغی دووەمیش: سەرقاڵی بە پەروەردەی دەروونەوە لە هەموو شتێکی زیاتر بوو، سەرەڕای

ئەوەی لە هیچ قۆناغێکی ژیانیدا لە زانست دانەبڕاوە، جگە لەو کاتانەی دوایی تەمەنی کە چووە خەڵوەتەوە خۆی یەکلایی کردەوە بۆ زیکر و بەندایەتی و ئامادەکاری بۆ گەیشتن بە دیداری پەروەردگار، تاکو کۆچی دوایی کرد لە سەرلەبەیانی ڕۆژی سێشەممە، بیست و هەشتی (سەفەر)ی ساڵی (١٠٣٤ک) کە ڕێکەوتی (١٦٢٤ز)، لە تەمەنی شەست و سێ ساڵیدا.

٣. دانراوەکانی و نامیلکەکانی:

ئیمامی (سەرهەندی) کۆمەڵێک لە نووسین و پەڕتووک و نامیلکەی لە پاش جێماوە کە زۆربەیان بە فارسی نووسراون کە ژمارەیان (٥٣٦) نامیلکەیە، لە هەمووشیان بەناوبانگتر کۆمەڵێک نامیلکەیە بەناوی (مكتوبات الإمام الرباني)یە، کە وەرگێڕاوەتە سەرزمانەکانی عەرەبی و تورکی و هەندێک لە زمانی تر، زۆربەی وتە و ڕا و بۆچوونەکانی لەخۆگرتووە.

بەگرنگترین نوسینە زانستی و چاکسازی و نوێگەرییەکەی دادەنرێت، چونکە وێنەی سۆز و هەستەکانیەتی، لە ڕێگای ئەمانەوە پێگەی لە نوێگەری و چاکسازی و گەیشتن بە پلەی تێکۆشەر و پێشەوا لە زانستە خوداییەکە و هەوڵدان بۆ سەرخستنی قورئان و سوننەت دیاریدەکرێت، ئەم نامیلکانە زۆر جێگای توێژینەوە و تێڕامان بوون و زۆریش بڵاوبووبوونەوە، لە گرنگترینیان:

- إثبات النبوة.
- ردّ الروافض، کە وەڵامی هەندێک لە شیعەکانی ئێرانە.
- الرسالة التهليلية (بە عەرەبی).
- المبدأ والمعاد، (بە فارسی) کۆمەڵێک زانیارییە لەبارەی ئیمامی (سەرهەندی) و زانستەکانی، لە ٦١ بەش پێکدێت و وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی.

٤. بەناوبانگترین قوتابییەکانی:

لەبەر ئەو پێگە ڕووحی و چاکەخوازییەی کە ئیمامی (سەرهەندی) هەیبوو، توانیبووی پێگەیەکی بەرزی هەبێت لە نێو زاناکانی سەردەمەکەیدا، بانگەوازەکەشی وەڵامێکی فراوانی هەبوو، هەوڵە چاکسازییەکەشی بەرهەمی هەبوو، بەڵگەش بۆ ئەوە، ئەو کۆمەڵە زۆرەبوون لە شوێنکەوتووانی بانگەوازەکەی لە هیندستان و وڵاتانی دیکە، کە ژمارەیان هەزاران کەسبوو، لە وڵاتانی جیاوازدا بڵاوبوون و بانگەوازەکەیان بڵاودەکردەوە لە نێوان خەڵکیدا، لەوانەش: شێخی پێشەوا (محەمەد سەرهەندی) و شێخ (ئادەم بنوری عاملی) و شێخ (سەیفەدین سەرهەندی)، و شێخ (تاهیری لاهوری) و هەندێکی تر لە زانا و شارەزایان کە ناکرێت لێرەدا باس لە هەموویان بکرێت(٣).

دووەم: بارودۆخی ئاینیی و ڕۆحی لە هیند، لە سەدەی دەیەمی کۆچیدا:

هیندستان لە هەردوو سەدەی دەیەم و یانزەیەمی کۆچیدا، بە دیاریکراویش لە نێوان ساڵانی ٩٧١ و ١٠٣٤ کۆچیدا، کەوتبووە ژێر ڕکێفی ئیمپراتۆریەتی مەغۆلییەوە، کە نزیکەی سێ سەدە بەردەوامبوو (١٥٢٦ز-١٨٥٧ز)، پاشان (زاهیرەدین بابر مەغۆلی)، کە لە نەوەی (تەیموری لەنگ)ە و دامەزرێنەری ئیمپراتۆریەتەکەیە، لە پاشان (جەلالەدین محەمەد ئەکبەر)، جڵەوی دەستەڵاتی گرتەدەست لە سەردەمی ئیمامی (سەرهەندی)دا بەردەوامبوو لە دەستەڵات لە دەستپێکی ساڵی (٩٦٣ک) بۆ ماوەی نیو سەدە.

سەرچاوە مێژووییەکان پێیانوایە، کە دەوڵەتی ئیسلامی لە هیندستان لە سەدەی هەشتەمی کۆچیەوە دامەزراوە لەسەردەستی چەند کاربەدەستێکی بەڕەچەڵەک ئەفغانی یان تورکیەوە، بۆیە ئایین کاریگەرییەکی قوڵی هەبووە لەسەر دڵ و دەروونی خەڵکی هیندستان، مێژووی تایبەت بە هیندستان، ژمارەیەک لە سوڵتانەکان هەستاون بە بەرگری لە شەریعەتی ئیسلامی و ڕێبازی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر)، بەگژاچوونەوەی کافران و بێباوەڕەکان، لە بەرامبەری بیدعە و خراپەکاری وەستابوونەوە، ئەم ناوچەیەش، بەتایبەتی لە سەدەی دەیەمدا گەشەیەکی بەرچاوی لە

سۆفیگەرایەتی و بڵاوبوونەوەی ڕێبازە جیاوازەکانی سۆفیەتی بەخۆوە بینییوە، کە گرنگی بە زوهد و پاکێتی دەدات.

لە بەرامبەر ئەم بارودۆخە باشەدا، وێنەیەکی تەواو پێچەوانەش هەبوو، کە بریتیبوو لە سەرلێشێوانی فیکری و بیروباوەڕ لە هیندستان، کە پێشتر نەبووە، کۆمەڵێک هۆکار هەبوون بۆ سەرهەڵدانی ئەم دیاردانە، لە گرنگترینیان دووری وڵاتی هیندستان لە مەڵبەندە ئاینیی و ڕۆشنبیرییە ئیسلامیەکانەوە، لاوازی لایەنە زانستیەکە و بەتایبەتیش زمانی عەرەبی، فەرامۆشکردنی زانستی فەرموودە، کە دەرخەری ڕۆحی ئاینیی ڕاستیە، جیاکەرەوەی نێوان سونەت و بیدعەیە، هۆکارێکی تری زۆر گرنگ، کە بوونی موسڵمانان بوو لەناو زۆرینەیەکی ناموسڵمانی هیندۆسی، کە هێشتا لە سەر بیروڕاو کەلتووری خۆیان بەردەوامبوون کە دووربوو لە ئیسلامەوە، کە بریتیبوو لە ئەفسانە و درۆ و دەلەسە، ئەم جۆرە هەوڵانە یەکبوون بۆ بڵاوبوونەوەی بانگەوازە ڕووخێنەرەکان و کۆمەڵە گومڕاکان، بازرگانەکانی ئایین، لەپێناو بەرژەوەندییە کەسیەکانیاندا، مەترسیدارترینی ئەو بانگەوازانە، ئەوانەبوون کەوا شێوازی (شیعەگەرایی) کە گەشەی کرد بە کاریگەری ئێرانیەکان لە هەندێک لە ناوچەکانی ڕۆژئاوای هیندستان، کە هەندێک لە مەزهەبەکانی شیعە توندڕەوەکان پەیدابوون، لە دیارترینیان: کۆمەڵی (المهدویة) و (الروشنائية) و بزووتنەوەی (ذکری).

سێیەم: هەوڵە چاکسازییەکانی پێشەوا (سەرهەندی):

لەوەی پێشووەوە بۆمان دەرکەوت کە بارودۆخە ئاینیی و فیکرییە لاوازەکەی کە باڵی کێشابوو بەسەر کۆمەڵگەی هیندیدا، ئەو تێکچوونەی لە ڕووی فیکری و باوەڕەوە، لەبەردەم ئەم کارەساتەدا، هیندستان چاوەڕێی کەسایەتیەکی چاکەخوازی دەکرد کە ڕووبەڕووی ئەو شەپۆلە بێباوەڕییە ببێتەوە، کە ڕووبەڕووی بوونی ئیسلامی ببووەوە لە کیشوەری هیندیدا.

ئەو کەسە چاوەڕوانکراوە لە (ئیمام سەرهەندی)دا ڕەنگیدایەوە، کە ڕۆڵەکەی بە جوانترین شێواز بینی، بە سەرکەوتنە ناوازەکەی کێشە عەقڵی و

دەروونیەکانی بە جوانترین شێوە چارەسەرکرد، توانیشی وێنە ڕاستیەکەی ئیمان پیشانبدات، ئەوەی ئیمامی (سەرهەندی) جیا دەکردەوە لەوانی تر، لەگەڵبوونی زۆرێک لە زانایان بوو لەو سەردەمەدا پێداگری بوو لەسەر ماڵ و سەروەتی موسڵمانان، ئەوەش بوو بە هۆکاری نازناوی (مجدد الألف الثاني)، بانگەوازەکەشی گشتگیر و هەمەچەشن بوو، هەموو بەشەکانی کۆمەڵگای گرتبۆوە، زۆرینەی خەڵکی و زانایان، وەزیرەکان، پیاوماقوڵ و کاربەدەستان و هەموو چین و توێژەکان.

کۆدەنگیەک هەیە لەلایەن ئەوانەی کە توێژینەوەیان کردووە لە بارەی مێژووی ئیسلامیەوە کە ئەو ڕۆڵە گرنگەی ئیمامی (سەرهەندی) گێڕاویەتی بۆ پارێزگاری لە ئیسلام و سەرخستنی، دەرکەوتنی فیکری ئیسلامی بەشێوە ڕاستەقینەکەی و زیندووکرنەوەی ڕۆحی ئاینیی لە هیندستان، هەموویان کۆکن لەسەر گرنگی و گەورەیی هەوڵەکانی لەپێناو وەستان لەبەرامبەر بانگەوازە گومڕا و سەرلێشێواوەکانی کە دامەزرابوون لەسەر زانستی بیرکاریانە و هەوڵی تاکەکەس، هەروەها بەرەنگاربوونەوەی تاقیکردنەوە دەروونی و ڕوحیەکانی کە پەیوەستبوون بە هۆکارەکانی دوور لە شەریعەتەوە.

بۆیە (سەرهەندی) دەستیدایە جوڵانەوەیەکی چاکسازی گشتگیر و شۆڕشێکی ئاینیی کە گەیشتە ئەودیو سنوورەکانی نیمچە کیشوەری هیندستان، ڕووناکیەکەی هەموو ئەو ناوچانەی ڕۆشن کردەوە کە لە چواردەوری هیندستانیان داوە و موسڵمانی لێیە.

دەرکەوتنی زانایانی شارەزا، یەکێک بوو لە بەرهەمی کارە چاکسازییەکەی کە کاریگەربوون بەو ڕەوتە و لە نێوان قوتابی و موریدەکانیان بڵاویان کردەوە، کارەکانیان لە زۆر ڕووەوە دەرکەوت: وەکو بڵاوکردنەوەی زانست و دامەزراندنی قوتابخانەی شەرعی و پەروەردەی ڕوحی، چاکسازی لە بیروباوەڕ و بەگژاچوونەوەی بیدعە، لە ئەنجامی هەوڵەکانیان، هیندستانیان کردە یەکێک لە مەڵبەندەکانی جیهانی ئیسلامی لەسەر ئاستی زانستە ئاینیەکان و فیکر و بانگەواز.

ـ بزووتنەوە چاکسازییەکەی سەرهەندی، دەستی پێکرد بە هەماهەنگی بارودۆخی ئەو کاتەی هیندستان و ئەو بارودۆخە نالەبارەی کە ڕووبەڕووی ناوچەکە ببۆوە لەلادان و سەرلێشێواوی، دەتوانین ئەو کێبڕکێیانە کورت بکەینەوە لە چەند خاڵێکدا، کە ڕووبەڕووی موسڵمانان لە سەردەمی (سەرهەندی)دا لە ئارادابوو:

١ـ هەڵگەڕانەوەی پاشای مەغۆلی (جەلالەدین ئەکبەر) لە ئیسلام و هەوڵەکانی بۆ لەناوبردنی ئیسلام و ملکەچکردنی زانایانی خراپ و دامودەزگاکانی دەوڵەت بۆ ئەم مەبەستە، گۆڕینی دیمۆگرافیای هیند لە وڵاتێکی ئیسلامیەوە بۆ وڵاتێکی زۆرینە هیندۆسی و ئەهلی ئاینە جیاوازەکانی تر، بۆ بەدیهێنانی جێگیری سیاسی.

٢ـ بڵاوبوونەوەی بیدعە و ئەفسانە، بڵاوبوونەوەی سۆفیگەرایی دەرچوو لە ڕێبازە ڕاستەکەی خۆی، سەرقاڵی زۆرێک لە ئەهلی تەکیە و خانەقا بە فیکرەی (وحدة الوجود) و بیروباوەڕی (الحلول والإتحاد)، بانگەوازی کەوتنی فەرمانە شەرعیەکان، کە لە ناوەندی سۆفیەکاندا دەوترا، هەرکاتێک ئیمان و بێباوەڕی تێکەڵبوون بە یەکتری ئەوا بەندایەتی و خواپەرستی هەڵدەگیرێ.

٣ـ هەژموونی فەلسەفەی یۆنانی بە سەر عەقڵەکاندا و لادانی خەڵکی بەو هۆیەوە و وتنەوەی دروشمە فەلسەفیەکان لەلایەن زانایانەوە، سەرقاڵبوونیان بە گفتوگۆ و دەمەقاڵێ لەو بوارەدا.

٤ـ زۆربوونی کەسانی نەفس نزم و زانایانی خراپەکار و ئەهلی مەبەستە دنیاییەکان.

ئیمامی سەرهەندی پێیوابوو کە ئەم بارودۆخەی موسڵمانان، زۆر مەترسیدارە لە ڕووی ئاینییەوە، چارەسەریشیی زۆر ئاسان نیە، بۆیە زۆر بە هێمنی و لێزانی دەستی پێکرد، لە سەرەتاوە هەڵوێستی ناڕەزایی دەرنەبڕی لەگەڵ ئەوەی کە ئەو بارودۆخە زۆر ئازاریدابوو.

بۆیە کاتێک نامەیەکی نووسی بۆ یەکێک لە بەرپرسانی دەوڵەت: "وەیل و ناڕەحەتی خەفەت و حەسرەت: شوێنکەوتووانی محەمەد (درودی خوای لەسەر) کە خۆشەویستی خوایە، رسوا و سەرگەردان، دەچەوسێنەوە، ئەوانەی

باوەڕیان نیە بە پێغەمبەرایەتی محەمەد (درودی خوای لەسەر) گەورە و بەهێز و شکۆدارن... خۆری هیدایەت ئاوابووە لە تاریکی گومڕاییدا، ڕووناکی ڕاستی دیارنەماوە لەبەر پەردەی درۆ و هەوری چڵکن."[٤]

هەر بۆیە شێخ (سەرهەندی) کۆمەڵێک هۆکاری گرتەبەر بۆ بەدیهێنانی چاکسازی ئاینیی و بیروباوەڕەکەی، ڕزگارکردنی هیندستان لەو پاشاگەردانیە فیکری و ئاینییە. لە هۆکارەکانیشی:

نووسینی نامە و نامەگۆڕینەوە. ئەم شێوازەی پیادەکرد بۆ پەیوەندیکردن بە کەسایەتی و پیاوانی زانست و خاوەن تەکیە و خانەقا و والیەکان.

لە گرنگترین ئەو شتانەی کە ئیمامی (سەرهەندی) لە دوای خۆی بەجێیهێشتووە، کۆمەڵە نامیلکە و نووسینەکانیەتی، کە دەربڕینی ئارەزووی ناخیەتی، قسەکەرێکی ڕاستگۆی زانست و زانیارییەکانیەتی، بەڵگەیەکی ڕوونی قاڵبونەوەیەتی لە زانست و فەلسەفەی ورد و زانیارییە ڕووحی و ڕەوشتیەکانی. ویستی خودا وابوو کە ئەم نامیلکانە ببنە جێی ڕەزامەندی هەموو ناوەند و پیاوانی بانگەواز و چاکسازی، بۆیە بوو بە سەرچاوەیەکی پاراو و چاوگی ڕووناکی ڕووحی بۆ چاکەخوازان و ڕێنمونیکەران.

پێشەوا ئەم نامیلکانەی لە بانگەوازەکەیدا بەکارهێنابوو، تیایدابوو کە تایبەتبوو بە لێپرسراو و کاربەدەستانی کۆشک بە ئامانجی کارتێکردنیان، جوڵاندنی هەستی ئاینییان، هەندێکی تری بۆ قوتابیەکانی بوو، لە نامەکانیدا زۆر جەختی لەسەر هەوڵی زانایان دەکردەوە، ئاماژەی بە مەترسی زانایانی خراپ داوە لەسەر ئیسلام و موسوڵمانان، لە بارەیانەوە دەڵێت: "هاوەڵیکردنیان ژەهرێکی کوشندەیە، گەندەڵییان بۆ هەموانە و دەگوازرێتەوە، لە سەردەمی پاشا (ئەکبەر) ئەوان لە پشت ئەو گەندەڵییەوە بوون و سەریان لە کاربەدەستان شێواندبوو، ئیسلامیان خستبووە بارودۆخێکی نالەبارەوە."(٥)

جەختی کردەوە لەسەر بوونی فەرمانڕەوایەکی موسڵمان، ڕۆڵی لە چاککردنی میللەت، دەربارەی سوڵتان، دەڵێت: "سوڵتان وەکو دڵ وایە بۆ جەستە، ئەگەر دڵەکە باشبوو، لاشەش باش دەبێت، ئەگەر سوڵتان باش بێت،

ئەوا خێروخۆشـــیی بـــۆ جیهـــانە، ئەگەر گەنـــدەڵبوو ئەوا هەمـــوو کۆمەڵگـــا دەگرێتەوە".

ئیمـامی (سـەرهەندی) قەڵەمەکەی بەکارهێنـا بـۆ ڕازیکردنـی دڵەکـان لەبـری شمشێر هەڵکێشان بۆ پەڕاندنی سەرەکان.

نامەکانی (سەرهەندی) پڕبوون لە زانستی بێ شومار، هەستێکی کاریگەر و شـێوازێکی دڵفـڕێن لە وشـەکانیدا هەبـوو، بـۆیە کودەتـایەکی بەرپـاکرد لە نـاو ناوەندە سیاسی و پیاوانی خاوەن دەسەڵات.

بەلێزانی خـۆی توانی گـۆڕانکارییەکی ڕیشـەیی لە بنەمـاڵە دەسـتەڵاتدارەکەدا بکـات، کاتێـک ئیمپراتـۆر (جیهـانگیر) چـووە شـوێنی (ئەکـبەر)ی بـاوکی، ڕێگـری کرد لە بێبـاوەڕی و گەندەڵی، لە پاش ئەو (شـاهجهان) دەسـتەڵاتی گرتەدەسـت کە لە (جیهانگیر)یش باشـتربوو، لە دوای ئەوانیش (ئۆرنگ زیب عـالەمگیر)، کە بـووە خـاوەنی تەختـی دەسـتەڵاتی مەغۆلییەکـان، لە پاشـا باشـەکان بـوو، ئەم دەستکەوتە گرنگانە بەدەستهات بەبێ ئەوەی دڵۆپێک خوێن بڕژێت.

ڕێکـاری دووەم: نـاردنی نـوێنەر و نیـردراو لە بـانگخوازان و پیاوچاکـان بـۆ هەمـوو ناوچەکـانی هیندسـتان و دەرەوەی. ئەو نێـردراوانە لەسـەر شـێوەی کـۆمەڵ و دەسـتە و ڕێکخـراو بـوون، لێپرسـراویان لەگەڵ بـوو بـۆ سەرپەرشتیکردنی کارەکانیـان، هەندێکیانی نـارد بـۆ (تورکمانستان) و (حیجـاز) و (یەمەن و شام)، هەروەها بۆ (توران، بەدەخشان و خوراسان)، لە ئەنجامی ناردنی ئەو نێردراوانەدا، زۆرێک خەڵکی بە کۆمەڵ لە نـاوچە جیاجیاکانی هیند و چواردەوریدا، گوێیان بۆ بانگەوازەکە گرت و کاریگەربوون پێی.

- چوارەم: ڕۆڵی سەرهەندی لە ڕووبەڕووبوونەوەی لادانی ئایینی:

سـەرهەندی ئامـانجی گەڕانەوە و چـاککردنی خەڵکـی بـوو بەرەو ئیمـانی ڕاسـتەقینە و متمـانە نـوێکردنەوە بە ئیسـلام، ڕزگارکردنیـان لە لادانە بیروباوەڕیەکە، لە گرنگترین ئەو سەرلێشوان و لادانە ئیمانیانەش:

١- بەڵا گەورەکەی سەدەی دەیەمی کۆچی:

ئەوەش پەیوەستە بە ئیمپراتۆر (جەلالەدین محەمەد ئەکبەر)، کوڕی دامەزرێنەری ئیمپراتۆریەتی مەغۆلی، کە نیو سەدە فەرمانڕەوایی هیندستان کردووە، کە زۆر تامەزرۆی گفتوگۆی ئایینی بوو، بۆیە لە دانیشتنەکانیدا زانایانی لە هەموو مەزهەب و گرووپە جیاوازەکان بانگهێشت دەکرد بۆ گفتوگۆ لەسەر بابەتە ئاینیی و فکرییەکان و لە کۆڕ و کۆبوونەوەکانییدا سوننە و شیعە و هیندۆسی و مەسیحی تێدابوو، هەندێک لە زانایانی نەفسنزم و مشەخۆری سەر بە دەسەڵات زەمینەیان بۆ سازکرد، کە ڕۆڵێکی ئاشکرایان هەبوو لەسەر فیکری سوڵتان و بیروباوەڕەکەی.

لایەنە سیاسییەکەی ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو لەسەر بیروباوەڕی (ئەکبەر)ی ئیمپراتۆر، حکومەتەکەی زەمینەیەکی لەباری ڕەخساندبوو بۆ گەشەی شیعە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئیمپراتۆر (هومایۆن)ی باوکی، کاتێک دەسەڵاتی لەدەستدا و هەڵهات بەرەو وڵاتی (ئێران)، کە شیعە سەفەوییەکان حوکمیان دەکرد، داوای پشتگیری و یارمەتی لێکردن، ئەوانیش یارمەتیاندا لە گەڕانەوەیدا بۆ دەسەڵات، کە ئەمەش بووە هۆی تەراتێنی شیعە لە وڵاتی هیندستاندا.

حەزی ئیمپراتۆر (ئەکبەر) زیاتر بوو بۆ بەهیزکردنی فەرمانڕەوایەتی لە هینددا، بۆیە ئەوەش وایکرد کە بەلای زۆرینە هیندۆسییەکەدا ئارەزوومەندبێ، بۆیە هەستا بە مارەکردنی زۆرێک لە ئافرەتە هیندۆسیەکان و زۆرێک لە هیندۆسیەکانیشی دامەزراند لە پایە گرنگەکانی دەستەڵاتدا.

لە کۆتایی سەدەی دەیەمی کۆچیدا بیرۆکەیەک سەریهەڵدا کە پوختەکەی ئەوەبوو، گوایە ناردنی پێغەمبەر و پەیامەکەی تەنها بۆ هەزار ساڵە، لەگەڵ هاتنی هەزارەی دووەم، پێویستی بە هاتنی ئاینێکی نوێیە. ئەم بیرۆکەیەی پەسندبوو لای ئیمپراتۆر بە هاندانی زانا ملکەچەکانی ژێردەسەڵاتی خۆی، حەزیشی بە توانەوەی ئاینەکان بوو لە ناویەک ئایندا لە هیندستان، بۆیە هەستا بە ڕاگەیاندنی ئاینێکی نوێ بە ناوی (الدین الإلهي)، بە تێکەڵکردنی هەندێک بنەمای ئیسلام لەگەڵ ئەفسانە هیندۆسی و بەراهیمی و مەسیحییەکان، لەم بارەیەوە زۆرێک لە زانایانی ئاینەکان و گرووپەکانی لە هیند و ئێران و

وڵاتـانی پشـتی دەریـای بانگهێشـت کـردو جێگـایەکی دامەزرانـد بەنـاوی (دار العقیـدة)، بـۆ ئەوەی نێـردەی زەردەشـتی و بـوزی و مەسـیحییەکان سـەردانی بکەن و گوێبیسـتی بیروبـاوەڕ و بۆچوونەکانیـان بێـت لەگەڵ پـوختەی ئـاینە تازەکەی.

لە ساڵی (١٥٨٢ز)دا، بڕیاری فەرزکردنی (الدین الإلهي)دا بەسـەر خەڵکیدا[٦]، فەرمانیـدا بە گێڕانـی ئـاهەنگی نەورۆز و ڕازانـدنەوەی شـەقام و ماڵەکـان، لە بنەماکـانی ئەم ئـاینە تـازەیە: پیرۆزکردنـی خـۆر و ئـاگر، ڕێگەپێـدان بە مارەکردنەوەی بێوەژن، حەرامکردنی سوتاندنی ژن لە کاتی مردنی هاوسـەریدا یـان تەڵاقدانیـدا، حەرامکردنـی سـەربڕینی مانگـا و حەڵاڵکردنـی گۆشـتی بەراز، ڕێگریکـردن لە نـوێژ و خوێنـدنی زمـانی عەرەبـی و ڕێگـری لە بانگـدان لە مزگەوتەکانـدا، ڕەتکـردنەوەی نـاوە ئیسـلامیەکانی وەک (مـحەمەد و ئەحـمەد)، سـەرەڕای ئەمـانەش خۆی کـردە گەورەی مرۆڤەکـان، هەربۆیەش فەرمانیدا بە گەورەزانینـی لەلایەن خەڵکیەوە، بـانگکردنی بە (اللـه أکبـر) و ڕۆژمێری کـۆچی ڕەتکـــردەوە، لەبـــری ئەوە ڕۆژمێـــری (الإلهـــي) دانـــا، کە لە مێـــژووی دەستبەکاربوونی حکومەتە ئیمپراتۆرەکەیەوە دەست پێدەکات.

پێشەوا (سەرهەندی) ئازاو چاونەترس بوو، لەوانەبوو کە ئەو سـوکایەتیە و لادانە ئاینی و فیکرییەی کە لە هیندا بڵاوبوو قبـوڵ نەکـات، بۆیە دەسـتیکرد بە تێکۆشـان دژی ئەو سـوکایەتیەی کە بە بنەماکـانی ئیسـلام دەکران، بەرەنگـاری ئەو بێبـاوەڕییەی دەکـرا کە ئیمپراتـۆر سـەپاندبووی. خـوای گەورە ئامـادەی کردبـوو کە بوەسـتێتەوە بەرامـبەر ئەو جـۆرە لە سـنوربەزاندنە، لێـرەدا ڕۆڵە مێژووی و هەوڵە چاکسازییەکەی دەردەکەوێت، سەرکەوتووبوو لە لەناوبردنی بەڵای (الـدین الإلهـي) و گێـڕانەوەی متمـانەی موسـڵمانان بە ئـاین و بنەمـا بەهێزەکـانی، هەرچـی لە توانایـدا هـەبوو بەخشـی لەپێنـاو گـۆڕینی ڕێـڕەوی ئیمپراتـۆریەتی مەغـۆلی لە کـوفر و بێبـاوەڕیەوە بـۆ پارێزگـاری ئیسـلام و بیروباوەڕەکەی، بۆیە نامەی نارد بۆ زانایان و لێپرسراوان و پیاوانی کۆشک، بـۆ ڕزگـارکردنی ئیمپراتـۆر (ئەکـبەر) و شـوێنکەوتووانی لەو گـومڕاییە و بەتاڵکردنەوەی هەموو گومانەکان لەسەر ئیسلام و بنەما و بیروباوەڕەکەی.

بانگەوازەکەی ئیمامی نوێخواز، بەردەوامبوو لە سەردەمی فەرمانڕەوایی (ئەکبەر)دا، کاتێک (جیهانگیر)ی کوڕی دەسەڵاتی گرتەدەست، چاوی گێڕا بە چالاکی شێخ و کاریگەری لەسەر خەڵک، بۆیە فەرمانیدا بە بە بەندکردنی. لەو هەڵوێستە جوامێرانەی کە پێشەوا (سەرهەندی)یش نواندی لە بەرامبەریدا کاتی بانگکردنی بوو بۆ کۆشکی پاشا و کاتێک هات کڕنووشی بۆی نەبرد و وتی: "جگە لە پەروەردگار، قەت کڕنووشم نەبردووە، بۆ ئەو نەبێ بۆ هیچ کەس کڕنووش نابەم."، بۆیە پاشا زۆر توڕە و نیگەرانبوو، فەرمانیکرد بە بەندکردنی لە قەڵای (کوالیار).

لە میانەی مانەوەی لەو شوێنەدا، شێخ توانی بەندیخانەکە بگۆڕێت بۆ خانەی چاکسازی و بانگەواز، لەسەردەستی ئەو، خوا هیدایەتی زۆرێک لە بەندکراو و دز و ڕێگر و پیاوکوژیدا و بوونە شوێنکەوتەی بانگەوازەکەی، هەر لەمبارەیەوە (ئارنۆڵد)ی ڕۆژهەڵاتناس، باسی ئەو ڕووداوەی لە پەڕتووکە ناسراوەکەیدا (PRECHING OF ISLAM) یان (الدعوة الإسلامية)دا دەڵێت: "لە سەردەمی سوڵتان (جیهانگیر)دا، زانایەکی سوننی هەبوو بەناوی (ئەحمەد)ی تازەگەر، کە ناوبانگی هەبوو بە بەرپەرچدانەوەی (شیعە)، شیعەکان خاوەنی قسەبوون لە کۆشکدا، فێڵیان لێکرد و بوونە هۆی بەندکردنی بۆ ماوەی دوو ساڵ، لەو ماوەیەدا بەسەدان کەس لە هاوەڵانی بەندیخانەی گەڕانەوە سەر ئاینیی ئیسلام و موسڵمان بوون".(٧)

لە پاش ئەوەی کە (پاشا) گەورەیی هەوڵە چاکسازییەکەی شێخی بۆ دەرکەوت، بەتایبەتیش کە بۆی دەرکەوت کە هیچ مەترسیەکی بۆ سەر دەوڵەت نیە، بۆیە بانگی کرد بۆ کۆشک و بەشێوەیەکی چاوەڕواننەکراو پێشوازی لێکرد، کاتێک ڕێبازەکەی شێخ و هەڵسوکەوتی بینی، فەرمانیکرد بە وازهێنان لە (الدين الإلهی) و بەیاننامەیەکی دەرکرد کە ڕێگەیدا بە سەربڕینی مانگا و خواردنی گیانلەبەرەکان، حەرامکردنی کڕنووش بۆ پاشا و دووبارە بنیادنانەوەی مزگەوت و کارکردن بە حوکمەکانی شەریعەتی ئیسلامی.

٢. هەوڵەکانی بۆ چاکسازیی سوفیگەرایی:

لەو کـــارە گرنگـــانەی کە ئیمـــامی (ســـەرهەندیی) پێـــی هەســـتابوو، بەرپەرچـدانەوەی بیـدعە و پـاککردنەوەی ئیسـلام لەو خەوش و گەردەی کە تووشـی هـاتبوو بەهـۆی بڵاوبـوونەوەی سـوفیگەری لە ڕێـلادراو لە نێـوان خەڵکیـدا، کەوتـنە داوی گـومڕایی بەهـۆی شـوێنکەوتەیی ئەو بیروبـاوەڕە نابەجێیـانەوە، وەک گرووپەکـانی (الحلـول، الإتحـاد، وحـدة الوجـود)، هەروەهـا دەرچـوون لە بەجێنـەهێنانی فەرزە ئاینییەکـان بە بیـانووی لێکـدانەوەی هەڵەی دەقەکـانەوە، کـە ئـەوەش دەرگـای بێبـاوەڕی و ئـازادی ڕەهـا و بێئـابڕوویی دەکاتـەوە، جیـاوازیی ناکـات لە نێـوان ڕاسـتی و گـومڕایی و کـوفر و ئیمانـدا، ئـەوەش لادانـی سـۆفیگەری لە هینـد و تێکەڵبـوونی بە بیروبـاوەڕی ئـاین و مەزهەبە بڵاوەکـانی ئەوێ، وەکـو (یۆگـا، تـەنسـک، ڕەهبـانیەت) بەتـایبەتی لای بەراهیمە و بووزییەکان بوو.

ئیمـامی سـەرهەندی بە شـێکی زۆری هەوڵەکـانی لە پێنـاو بەتـاڵکردنەوەی بیروبـاوەڕی (وحـدة الوجـود) و (الإتحـاد)دا تەرخـانکردبوو، لە بـاتی ئەوە، بیـرۆکەی (وحـدة الشـهود)ی خسـتبووە بەربـاس، هەر بـۆیە لە نامەکانیـدا کە نـاردبوی بـۆ شـارەزایانی سـەردەمەکەی و خـاوەن تەکـیە و خانەقاکـان، ئەو بـارودۆخەی خسـتبووە ڕوو: "بیـدعە و شـتی نـوێ زۆر بـووە لەم ڕۆژگـارەدا زۆربـونێکی خـراپ، هەتـا وا لە مـرۆڤ دەکـات کە وابزانێت لە نـاو دەریـایەکی تاریکدایە کە شـەپۆلەکانی لێکدەدەن، ڕوونـاکی سونەت لەم دەریـا هەڵچـوو بە نـاویەکەدا، دەدرەوشـێتەوە وەک درەوشـانەوەی (براعـة) کە زینـدەوەرێکی بچووکی کەنار دەریایەکانە، دەفڕێت و ڕووناکی پەخش دەکات و بڵاودەبێتەوە بە ناو ڕووناکی شەوەزەنگدا."

لەو بـارودۆخەدا، هەسـتا بە ڕزگـارکردنی سـۆفیگەرایی، لەو شـتە نـامۆ و گومڕاییەی کە پێوەی لکێندرابوو، وەک پێشخسـتنی ڕاستی بەسـەر شـەریعەتدا و ملکەچـی تەواو بـۆ شـێخی تەریـقەت و زاراوە هەڵەکـانی: وەکـو (أحـوال، مواجید، علوم، معارف، شطحات).

ڕوونیکردەوە، کارکردن بە شەریعەتی خوا لە پێش هەموو ڕاستیەکانەوەیە، بە ڕزگاربوون لە نەخۆشیە ناوەکیەکان، شەریعەت بەسوودترە لە (ریاضیات و مجاهدات)، کە دوو زاراوەی ڕێبازی سۆفیگەراییین. زۆر دژی ئەو زیادەڕۆی و شیرک و کەلتوورە شوێنکەوتووەی بێباوەڕان بووە لە بۆنە و یادە ئاینییەکاندا، هەروەها دژی نەزر و سەربڕینی قوربانی بۆ پیاوچاکان بووە، نکوڵی لە سڵاوکردن کردووە بۆ پاشا و سوڵتانەکان.

٣. هەڵوێستی لەسەر بابەتی (وحدة الوجود):

ئەم بیرۆکەیە، بیرۆکەیەکی کۆنە لە کەلتووری ئیسلامیدا و لەسەر زاری سۆفیگەرەکان سەریهەڵدا، شێخ (محیدین ئیبن عەرەبی) بە پێشەوا و دامەزرێنەری ئەم ڕێبازە دادەنرێت، لە ناوەندەکانی سۆفی و وڵاتە ئیسلامیەکاندا بڵاوبوویەوە، لە سەدەی هەشتەمی کۆچیدا ئەم بیرۆکەیە گەیشتە هیندستان، بەخێرایی تەشەنەی کرد، بەهۆی بیروباوەڕ و مەزهەبە (الإشراقی و الباطنی)یەکانەوە.

زانایانی هیندستان لەسەر ئەم بیرۆکەیە، بوون بە سێ بەشەوە، کە زانا (حەسەن نەدەوی) لە کتێبەکەیدا لەسەر (سەرهەندی)، دەڵێت:

ـ کۆمەڵی یەکەم تەواو هاوڕابوون لەگەڵ بۆچوونەکەیدا، کە پێیانوابوو تەواو ڕاستیە و ئامانجێکە بۆ گەیشتن بە زانینی ڕاستەقینە.

ـ کۆمەڵی دووەم کە تەواو دژی وەستانەوە، پێیانوابوو کە سەرەنجامی ئەفسانە و خەیاڵە.

ـ لەم نێوەندەدا، ڕایەکی سێیەم هەیە کە بیرۆکەی (وحدة الوجود)ە، چونکە هەرچیەک (واجب الوجود) بێت، (معدوم)ە هیچ ڕاستیەکی نیە، بۆیە لێرەدا ئیمامی سەرهەندی مەزهەبێکی چوارەمی داناوە، کە زیادکراوە بۆ ئەو سێ بۆچوونەی پێشوو، کە پێیوایە:

(وحدة الوجود) پێگەیەکە بۆ کەسی (سالک) لە ڕێگەی (سلوک)ەوە، دەگاتە قۆناغی (شاهد) بە شێوەی (عیان) نەوەک (جهار)، کەواتە هیچ بوونێک نیە تەنها (واجب الوجود) بێت، ئەوەی کە مرۆڤ دەیبینێت یەک (وجود)ە، ئەوانیتر

تەنها ڕەنگدانەوەی ئەو بوونە ڕاستەقینەیەیە، ئەگەر خوا یارمەتیدەری کەسێکی بۆ خوا سوڵحاو و ئیمانداربێت کە بە (سالک) ناوی دەبرێت لە ڕێبازی تەریقەتدا و هاوکات هیدایەتی پێغەمبەریشی لەگەڵدا بێت، خۆشی خاوەنی ئاوات و هیمەت بەرزی هەبێت، ئەوا دەگاتە پێگە و مەقامی (وحدة الشهود). ئەم بۆچوونەی کە ئیمامی (سەرهەندی) خستۆیەتە ڕوو، بە ڕایەکەی ناوەند هەژمار دەکرێت، هەڵویستێکی مامناوەندی هەبوو لە بەرامبەر (ئیبن عەرەبی)، لای ئەو قبوڵکراو بووە، لەگەڵ ئەوەشدا بەرهەڵستی زانیارییەکانی کردووە و پێیوابووە کە لەگەڵ بیروباوەڕی زۆرینەی ئۆمەتدا یەکناگرێتەوە، پێچەوانەی ڕووکەشی قورئان و سونەتە. بەم تێڕوانینەی بۆ بابەتەکە، ئیمامی (سەرهەندی) شتێکی نوێی لەسەر بۆچوونی (وحدة الوجود) هێناوەتە ئاراوە، کە شتێکی بڵاوە لە ناوەندی سۆفیگەراییدا، پێناسەیەکی نوێی بۆ داڕشتووە کە گونجاوبێت لەگەڵ قورئان و سوننەتدا.

٤- هەوڵەکانی لەبارەی ڕەخنە لە بیرۆکەی (العقل المجرد):

لە سەردەمی پێشەوا (سەرهەندی)دا فەلسەفەی یۆنانی زۆر بڵاوبوو، لەبارەی بابەتە پەنهانیەکان (غەیبیەکان)وە، بەتایبەتیش لەلای زانایان و پیاوانی ئاینی، کە دیاربوو زۆر سەرقاڵبوون پێوەی لە گفتوگۆکانیاندا، لە ئەنجامدا ئەمەش بووە هۆی کاریگەری نەرێنی لەسەر بیرو هۆشی خەڵک و گومڕابوونیان بەو هۆکارانەوە.

لە کارە نوێیەکانی کە ئیمامی (سەرهەندی) ئەنجامیدابوو لەو بوارەدا، بێتوانایی بیروهۆش لە زانینی غەیبدا، کەموکورتیان لە زانینی بابەتە نهێنییەکان، بۆیە هۆشداریدا لەوەی کە ئەو زانیارییەی کە لە دەرئەنجامی بیرو هۆشەوە دێتە بەرهەم، ڕاستیەکی بێگومان نیە، دەرەنجامە دەستکەوتووەکانیشی بێ گومان و بێ هەڵە و بێ کەموکوڕی نین.

لەم ڕوانگەیەوە، ناسینی ڕاستەقینەی خوای گەورە نازانرێت تەنها لە ڕێگەی سروش و پێغەمبەرانەوە نەبێت.

جەختدەکاتەوە لەسەر نەگونجانی زانیاری فەیلەسوفەکان و هیدایەتی پێغەمبەران، زۆر هەڵویستە دەکات لەسەر بابەتی (عەقڵ و پێغەمبەرایەتی، پێی وایە کە ئەگەر عەقڵ لە پشت هەستەکانەوە بێت ئەوا پێغەمبەرایەتی لە پشت عەقڵەوەیە.)

ئەوەی زانراوە لەبارەی فەلسەفەوە، ئەوەیە کە عەقڵ سەرچاوەی هۆکاری زانینی ڕاستیەکانی گەردوونە، بۆیە زۆرێک لە فەیلەسوفەکان ڕەتیدەکەنەوە کە خودا خاوەنی سیفەتەکانی، (بەدیهێنان، توانا، هەڵبژاردن، تێگەیشتن) بێت، پێیانوایە هیچ ڕۆڵی نیە لە بەدیهێنانی گەردوون، بەم هۆیەوە تووشی گومڕایی بوون. پێشەوا سەرهەندی لەمبارەیەوە، دەڵێت: "ئەگەر بیروهۆش بەس بێت بۆ ناسینی زاتی خودا، ئەوا بێمێشکی شارەزایانی یۆنانی لاری تێدا نەدەبوو بۆ ناسینی خوداوەند." فەیلەسوفەکانی یۆنانی کاتێک عەقڵیان کردە پێشەوا و سەرکردەیان، لە تاریکیدا ونبوون، ئەگەر ئاوا بیریان نەکردبایەتەوە، لە هەموو کەس باشتر ئەو ڕاستیەیان دەزانی، نەشارەزابوون بە ناوە پیرۆزەکانی خودا و سیفەتەکانی، بۆیە پێیانوابوو کە خودا بوونێکی بێ ڕۆڵ و کاریگەری هەیە، پێانوابووە کە خودا تەنها بیروهۆشی دروستکردووە".[٨]

سەلماندی کە عەقڵی مرۆڤ ناکرێت تەنها و دابڕاوبێت، ناکرێت پشتگوێخراوبێت لە زانینی ڕاستیە خوداییەکان. لە نامەیەکیدا ئیمامی سەرهەندی ئەم بابەتەی ڕوونکردۆتەوە و دەڵێت: "هێشتا عەقڵ پەیوەندی هەیە بە پێکهاتەی لەشولارەوە، هیچ بوارێکی نیە بۆ ئازادبوون و دابڕان لێی، ئەو هێزە نادیارە دەستی بەسەرداگرتووە، ئەو هێزە جڵەویگرتووە، هێزی توڕەیی و حەز و ئارەزوو وەک سێبەری دانەبڕاوە، سیفەتەکانی پێداگری و چاوچنۆکی خراپ پێوەی نوساوە، هەڵە و لەبیرچوون لە پێویستیەکانی مرۆڤن، هەربۆیە ژێریی جێگەی متمانە و پشت پێبەستن نیە، فەرمان و ئەنجامەکانیشی ئازاد نیە لە کۆن و زنجیری خەیاڵ... بۆیە زانیاری بەدەستهاتوو لە هەڵسوکەوتەکانی ژێری خۆی جێگەی گومانە."[٩]

ئەو هەوڵە فیکرییەی ئیمامی (سەرهەندی) داویەتی لەپێناو کەمکردنەوەی هەژموونی فەلسەفەی ژێریی، بە کارێکی زۆر گرنگ هەژمار دەکرێت، لەوانەیە

ڕاوبۆچــوونە لێزانانەکــەی لەم بــوارەدا بەدەرکەوتبێــت بۆمــان لە میــانەی بەدواداچوونمان بۆ فەلسـەفەی نوێ: هەربۆیە فەیلەسوفی ئەڵمانی بەناوبانگ، (ئیمانوێـل کانـت) (١٧٢٤ – ١٨٠٦ز) هەسـتاوە بە دانـانی پەڕتـووکێکی تـایبەت بەنـاوی (نقد العقل الخـالص)، کە لە سـاڵی (١٧٨١ز)دا نووسـیویەتی، واتە: دوای نزیکەی دوو سەدە لە بانگەوازەکەی (سـەرهەندی)، وردبینی دەکات لە توانـای ژیریـی و ڕێگـای زانیـاری لە ڕاسـتی دامـاڵینی لە ژینگە و هۆکارەکـانی ژینگە، لەسەر نەریت و بیروباوەڕ. (کانت) لە پەڕتووکەکەیدا، دەڵێت: "فیکر بە بانگەواز دەســتپێدەکات، پشتدەبەســتێت بەبــێ هەســتکردن، لە زۆربەی کاتــدا لەبەر سادەیی، لە ڕاسـتی پێشـەکی و گریمـانە و تواناکـانی، زۆر بە بڕوا و متمـانەوە کە توانـای چارەســەری هەمـوو کێشــەکانی هەیە، دەگـاتە نهێنـی گەردوون، لە پاشان بارودۆخێکی بەسەرداد‌ێت کە بۆی دەردەکەوێت کە ئەم بنەما ژیریـانە، لە هەور تێپەڕ نـاکەن، نـاگەنە کەشـکەلانی فەلەک، ناتوانرێت ڕێکەوتـن بکرێت لەسەر ڕێوشوێنێک کە لەسەر بنەمای ئامادەکاری بکرێت، ئەو ماوەیە ماوەی گومان و دڵەڕاوکێیە."[١٠]

کۆتایی:

لە پاش ئەو سوڕانەوەیە لە گۆڕەپانی فیکری پێشەوا (سـەرهەندی) و هەوڵە چاکسازییەکەی، دەتوانین کورتەی کارە نوێگەری و ڕۆڵە بانگخوازییەکەی لەم خاڵانەی خوارەوەدا بخەینەڕوو:

ـ هەسـتا بە گێڕانەوەی فەرمانڕەواکـانی هیندسـتان بـۆ سـەر شـەریعەت و پارێزگاری لە ناسنامەی ئیسلامی لە کیشوەری هیندیدا کرد.

ـ گێڕانەوەی متمانەی موسڵمانان بە ئاینەکەیان لە پاش ئەو پاشـاگەردانییەی کە بــووە هــۆی نیشــاندانی وێنەیەکــی ناپەســەند لەســەر ئیســلام و بنەمــا ڕاستەکەی.

ـ بەتـاڵکردنەوەی گەورەترین هەوڵ لە مێژووی هیندستاندا بـۆ تێکەڵکردنـی ئاینەکـان، زاڵبـونی بنەمـا بتپەرسـتیەکان بەســەر بنەمـای یەکتاپەرسـتیدا، کە بێگومان ئامانجی لەناوبردنی ئیسلامبوو.

ـ هەستا بە پاککردنەوەی ڕێبازی سۆفیگەرایی لە بیرۆکە بێباوەڕی و بێ ئابڕووەکان، کە خزابوونە نێو ڕێبازی سۆفیەکان بە کاریگەری زەندیق و درۆزنەکانەوە.

ـ دانانی سنوورێک بۆ گومڕاییەکان، کە فەیلەسوفەکان و خاوەن زانیارییە کەشفیەکانی ئەهلی سوفیگەرایی بانگەوازیان بۆ دەکرد.

سەرچاوەکان:

١ – الندوي، أبو الحسن علي الحسني، رجال الفكر والدعوة في الإسلام، تعريب: سليمان الحسين الندوي، كويت، دار القلم، چ٣، ١٩٩٣ز. زۆر پشتمان بەم پەڕتووکە بەستووە لەم توێژینەوەیەدا لەسەر ئیمامی (سەرهەندی).

٢ – الكشي، محمد. زبدة المقامات، القاهرة، دار إحياء التراث، ط١، ١٩٩٠م، ص١٥٨.

٣ – ذكر الندوي عدداً وافراً من تلاميذه في:

ـ الندوي، رجال الفكر والدعوة في الإسلام، مرجع سابق، ص٣٣٧ وما بعدها.

٤ – المرجع السابق، ص٣٠٦.

٥ – السرهندي، أحمد. المكتوبات، بيروت: دار الكتب العلمية، ٢٠٠٤م، ج١، ص٤٧.

٦ – الفقي، عماد الدين، بلاد الهند في العصر الإسلامي، القاهرة: عالم الكتب، ١٩٨٠م، ص٢٠٠.

٧ – توماس، أرنولد، الدعوة الى الإسلام، ترجمة: حسن ابراهيم و آخرون، ط١، ميسر: مكتبه النهضة، ١٩٤٧.

٨ – السرهندي، المجموعة الثالثة، الرسالة رقم ٢٣.

٩ – مرجع سابق.

١٠ – مرجع سابق.

بەشی هەشتەم

ڕێزدار: محەمەد باقر داماد

(٩٦٩ - ١٠٤١ک/ ١٥٦١ - ١٦٣١ز)

زەکی میلاد
توێژەر و بیرمەندی ئیسلامی
سەرنووسەری گۆڤاری (الکلمة)ی سعودی
almilad@almilad.org

پێشەکی:

زانایان هەوڵێکی زۆریان داوە تا بگەن بە ئامانجیان لە زانستدا، لە ڕوانگەی ڕێنموونییە قورئانیەکان و فەرموودەکانی پێغەمبەرەوە (درودی خوای لەسەر)، بەسوودوەرگرتن لەو کەلتوورە زانستیە گەورەیەی کە پێشینان بۆ پاشینانیان بەجێهێشتووە.

بەڕێز (محەمەد باقر دامادی) بە یەکێک لە زانایانی فەلسەفەی ئیسلامی دادەنرێت، کە توانی پێگەیەک و دەستێکی باڵای هەبێت، لێرەوە گرنگی بیرۆکەی ئەم توێژینەوەیە دەردەکەوێت، کە ئامانجی دەرخستنی تەوەرەی گرنگ لە ژیانی (دامادی)ی زانستی و دەرخستنی ئەو هەڵوێستە فەلسەفیانەی کە جیای دەکردەوە لە هەموو زانایانی بواری فەلسەفەی ئیسلامی. هەروەها ئەم توێژینەوەیە باس لە ژیانی (داماد) دەکات، بەشێوەیەکی کورت، لەبەر نەبوونی سەرچاوەی زۆر لەسەر ژیانی، گرنگترین جومگە فیکرییەکانی کە بۆتە هۆی بەرزکردنەوەی پێگەی ئەو زانایە، کە شایستەی نازناوی مامۆستای سێهەم بێت.

هەروەها توێژینەوەکە باس لە نموونەیەک لە قوتابیەکانی دەکات کە ئەویش (الملا صدرا)یە، بۆ خستنەڕووی کاریگەری لەسەر قوتابی و ئەو زانایانەی کە لە سەردەمی ئەودا ژیاون، ئەوانەشی لە دواتردا هاتوون.

- یەکەم: ژیاننامە و پێگەکەی:

لەو نــاوانەی کە مێــژوو بە گــرنگیەوە باســـی لێــوەکردوون لە مێــژووی پێشـکەوتنی فیکـری ئیسـلامی لە ئێرانـدا، لە نیـوەی دووەمـی سـەدەی دەیەم و نیـوەی یەکەمـی سـەدەی یـانزەیەمی کۆچیـدا، ڕێـزدار (مـحەمەد بـاقر کـوڕی محەمەد حسینی ئوستورئابادی) ناسراو بە (دامادی)ە، (داماد)یش بە فارسـی بە واتای (زاوا) دێت، بەپێی فەرهەنگی (طبقات الفقهاء): "گوایە باوکی کوڕی (عەلـی بــن عەبــدولعالی کرکــی) ناســراو بە (لێکــۆڵەری دووەم)، دوای بــاوکی ئەو نازناوەی پێدراوە".[١]

زۆربەی پەڕتووکەکانی ژیانی زانایان هیچ بەرواری لەدایکبوونی ئەوی تێدا نیە، هەروەکو تـوێژەری ئێرانـی تایبەتمەند بە لێکۆڵینەوە فەلسـەفیەکان (حسـێن دنیـانی) باسـی لێـوەکردووە، هەروەهـا، بەڕێـز (طباطبـائی) کە ڕاسـتکەرەوەی پەڕتووکی (نخبة المقال في اسماء الرجال)ە، کە تـوانی مێژووی لەدایکبوون و مردنـی لە (٩٦٩ک/١٥٦١ز) بزانێـت[٢]، لە فەرهەنگـی (موسـوعة طبقـات الفقهـاء)دا کە شێخ (جەعفەر سـەجانی) ئامـاژەی بە سـاڵی (٩٧٠ک) کـردووە، کە لە عێـراق لە سـاڵی (١٠٤١ک/ ١٦٣١ز)دا، کە لەگەڵ پاشـا (صـەفی صـەفەوی) بـۆ زیـارەتی سەردانی شوێنە پیرۆزەکانی (أهل البیت) هـاتبوو، دواتـر تەرمەکەی گـوازرایەوە بۆ (نەجەف) و لەوێدا نێژرا.

سێ هۆکاری بنەڕەتی هەبوو وایکرد باسی بەڕێز (دامادی) بکرێت و ئامـاژە بە پـێگە زانسـتی و فەلسـەفیەکەی لە مێـژووی جـوڵانەوەی فیکـری فەلسـەفی ئیسلامیدا لە ئێراندا بکرێت، ئەو سێ هۆکارەش ئەمانەن:

١- ڕۆڵـی گرنگی لە دروسـتبوونی قوتابخـانەی (ئەصـفەهان)ی فەلسـەفیدا لە سـەردەمی (صـەفەوی)یدا، پێشکەوتنی لە چاو قوتابخـانەی (شـیراز)ی فەلسـەفی، کە هەمووان چاویان بڕیبووە لێکۆڵەر و فەیلەسوفی ئێرانی (جەلالەدین دەوانی) (٨٣٠ - ٩٠٨ک/ ١٥٠٢ز) لە شـیراز، ئەسـتێرەی (سـەید دامـادی) لە ئاسـمانی ئەسـفەهاندا درەوشـایەوە، لە پـاش نیـو سـەدە لە کـۆچی تـوێژەر (دەوانـی)، چاویان خستە سەر (دامادی).

قوتابخـــانەی (ئەســـفەهان)ی فەلســـەفی ڕۆڵـــی گرنگـــی گێـــڕا لە مێـــژووی بەرەوپێشچوونی فیکری و فەلسـەفەی ئـاینی لە ئێران، بەتـایبەتیش کە لەو کـاتەدا پایتەخت و مەڵبەندێکی ئێران بوو، کەوتۆتە بەشی ناوەڕاستی ڕۆژئاوای ئێرانەوە، ناســراوە بە زۆری مزگەوتەکــانی، (حســین دینــانی) پێیــوایە کە کاروبارەکــانی قوتابخانەی (ئەسفەهان)ی فەلسـەفی بە بیروڕاکانی بەڕێز (دامـادی) دەسـتیپێکرد، ئەگەر ئەو نەبوایە، ئەو قوتابخانەیە نەدەگەیشتە ئەو ئاستەی کە پێیگەیشت.[٣]

ڕۆژهەڵاتناسـی ژاپـۆنی (توشـیهیکو ئیزوتسـو)، کە تایبەتمەنـدە لە فەلســەفەی ئیسـلامیدا، ئامـاژەی بەوەداوە کە مێژوونووسـان لە ڕۆژئـاوا باسـیان لە قۆنـاغی گەشــەی ســەفەوی کــردووە لە ڕۆشــنبیریی ئیســلامیدا، شــارەزایانیان لە بــواری فەلسـەفەدا دەسـتیان داوەتە گفتوگۆی دروسـتبوونی قوتابخـانەی (ئەسـفەهان) و گەشەکردنی لە فەلسەفەی ئیسلامیدا، (تۆشیهۆکۆ) پێی وایە کە (دامـاد) یەکێکە لە گەورەتــرین کەســایەتیەکانی مێــژووی فەلســـەفی ئیســـلامی کە دەرکەوتــووە لە سەردەمی سەفەویدا، کەس ناتوانێت بە وردی لە ڕاستی مانای نامە فەلسەفیەکەی قوتابخـانەی (ئەسـفەهان) تێبگـات، بەبێ ئەوەی بتوانێـت کە پـێگەی تـایبەتی میـر (داماد) شارەزابێت لە مێژووی پێشکەوتنی ئەو قوتابخانەیەدا[٤].

٢ــ سروشــتی پەیوەنــدییەکانی نێــوان (دامــاد) و دەوڵەتــی ســـەفەوی و فەرمانڕەواکـانی، چـونکە دەرکەوتنـی لە سـەرەتای سـەدەی دەیەمـی کۆچیـدا ڕووداوێکــی گەورە و کــاریگەربوو لە مێــژووی سیاســی و ڕۆشـــنبیری و مێژوویی پێشکەوتنی جیهانی ئیسلامیدا بە گشتی.

ئەوانەی کە ژیاننامەی (دامادی)یان نووسیوەتەوە، ئاماژەیـان بەوە کـردووە کە پێگەیەکــی گەورەی هەبــووە لەلای پاشــاکانی ســـەفەوی لە ئێرانـــدا[٥]، جێگەیەکـی تـایبەتی هەبـووە لە کۆشـکدا. بەڕێـز (دامـادی) زۆر سـوودی لەو پەیوەنـدیانە بینیــوە لە ڕووی پشــتگیری لە پێگــە فیکــری و ئــاینییەکەیەوە، پارێزگاری کردن لە ڕاوبۆچوونەکانی، کە دکتۆر (دینـانی) باسـی لێوەدەکـات و دەڵێـت: "لەوانەیە پشــتگیری ســەفەویەکان نەبـوایە، دامـاد نەیـدەتوانی سـفرە فەلســـەفیەکەی بە ئاســـانی ڕابخـــات، یـــان هەوڵـــدات بـــۆ بڵاوکـــردنەوەی زانیارییەکـانی بەو شـێوەیە... (دامـادی) یەکێـک لە گرنگتـرین پەڕتووکەکـانی بە ناوی (الجذوات)ە، بۆ شا عەباسی سەفەوی بە فەرمانی ئەو نوسیووە."[٦]

٣ـ پەیوەندی بەڕێز (دامادی) بە (مەلا صەدرا)وە کە قوتابیەکی نزیک و ناسراوی بووە، ئەو فەیلەسوفەیە کە ناوبانگێکی زۆری پەیداکردووە لای ئێرانیەکان تاکو ئەمڕۆش، کە کەسێکی تر نەیتوانیوە ڕکابەری بکات.

ئەم بە گەورەناسینەی (مەلا صەدرای شیراز)ی پێی گەیشتبوو بەهۆی (دامادی)ی مامۆستایەوە بوو، لەم بارەیەوە ڕۆژهەڵاتناسی ژاپۆنی (توشیهیکو) پێی وایە، پێگەی میر (داماد) زیاتر گرنگتربوو کاتێک (مەلا صەدرا)ی (١٥٧١ – ١٦٤٠ز)ی قوتابی بە زانیارییەکی دەگمەنەوە دەرکەوت.[٧]

دووەم: مامۆستا و قوتابی و نووسینەکانی:

زۆرترین شت کە لەبارەی (دامادی)ەوە نووسرابێت پەیوەندی هەیە بە مامۆستاکان و قوتابیەکان و نووسینەکانییەوە، ئەمەش بۆتە هۆی گرنگی باسکردنی ئێمە لەبارەی ژیانیەوە. زۆرێک لە مامۆستای ناسراو هەن لە ژیاننامەی (داماد)دا و لێرەدا بەپێی بەرواری کۆچی دواییان باسیان دەکەین:

١ـ مامۆستاکانی:

أـ سەید عەلی کوڕی حوسێن عاملی (لە ٩٨٠ک/ ١٥٧٢ز کۆچی دوایی کردووە)

یەکێکە لە زاناکانی (جەبەل عامل) لە لوبنان، قوتابی (شێخ زەینەدین جبعی عاملی) ناسراو بە شەهیدی دووەم لای زانایانی (الإمامیة)، یەکێکبووە لە مامۆستاکانی لێکۆڵەری شارەزا (مەولا ئەحمەد ئەردەبیلی) لە پەڕتووکە ناسراوەکانی (شرح الشرائح) و (مجمع البیان في شرح إرشاد الأذهان).

ب. شێخ حوسێن کوڕی عەبدولسەمەد عاملی (٩١٨ ـ ٩٨٤ک/ ١٥١٢ ـ ١٥٧٦ز)

لە زاناکانی (جەبەل لوبنان)ە، کۆچی کردووە بۆ ئێران، لە سەردەمی دەوڵەتی سەفەویدا، لە جێگەی لێکۆڵەر (کرکی) لە دوای مردنی ئەو کراوەتە شێخی ئیسلام لەو جێگەیەدا، زۆر نزیکبووە لە فەرمانڕەواکانی دەوڵەتی سەفەویەوە، لە کۆتایی ژیانیدا دەستی لە پۆستی دەوڵەتی سەفەوی کێشایەوە، ڕوویکردەماڵی خودا بۆ حەج و نەگەڕایەوە بۆ ئێران، لە بەحرێن نیشتەجێ بوو، هەرلەوێش کۆچی دوایی کردووە، باوکی شێخ (بەهائی)یە کە ناوبانگێکی گەورەی هەبوو لە نێوان زانایانی (ئیمامی)دا.

ت ـ شێخ عەبدولعالی کوڕی عەلی کرکی عاملی (٩٢٦ ـ ٩٩٣ک/ ١٥١٩ ـ ١٥٨٥ز)

خاڵی بەڕێز (داماد)ە لە ڕەچەڵەکەوە، کوڕی شێخ (عەلی کرکی)یە، کە ناسراوە بە لێکۆڵەری دووەم. لە شاری (ئەسفەهان)ی ئێران کۆچی دوایی کردووە، هەر لەوێش نێژراوە، شێخ (کرکی) باوک، یەکێکبووە لە زانا گەورەکانی کە هاوکاربوون لەگەڵ دەوڵەتی صەفەوی، پێگەیەکی بڵندی هەبووە لە سەردەمی شا تەهماسب، کە بووە جێگرەوەی شا ئیسماعیلی باوکی، کە دامەزرێنەری دەوڵەتی سەفەوییە لە پاش مردنی.

س ـ حسێن ساعد کوڕی شەمسەدینی تووسی:

عەلی موسەوی بەهبەهائی باسی کردووە لە کتێبەکەیدا (میر داماد حکیم أستراباد)، کە ئەویش لە دکتۆر غولام حسێن دینانیەوە گواستیویەتییەوە لە کتێبەکەیدا (حركة الفكر الفلسفي في العالم الاسلامي).

ج ـ شێخ عەبدولعالی کوڕی مەحمود جابلقی:

لە (موسوعة طبقات الفقهاء)دا باسی لێوەکراوە، کە شێخ (جەعفەر سبحانی)، سەرپەرشتی نووسینی کردووە.

(دینانی) تێبینی ئەوەی کردووە کە مامۆستاکانی بەڕێز (دامادی)، کەسایەتیەکی فەلسەفی ناسراویان تێدا نەبووە، ئەمەش وایکردووە کە (دامادی) جیاوازبێت و دەرکەوێت لەو بوارەدا، کاریگەری مامۆستاکانی بە سەرەوە نەبێت، لێرەوە لە ڕوانگەی (دینانی)یەوە پێویستە قسە لەسەر کەسایەتی (دامادی)ی لە ڕووی فەلسەفە و سەرکەوتنەکانی لە زانستی عەقڵیدا بکرێت، دوور لە پەیوەندی بە مامۆستاکانیەوە.(٨)

٢ـ قوتابییەکانی:

پەڕتووکەکانی تایبەت بە ژیاننامەی زانایان باسی ژمارەیەک لە قوتابییە ناسراوەکانی بەڕێز (دامادی)یان کردووە بەپێی مێژووی کۆچکردنیان:

أـ بەڕێز حسێن کوڕی حەیدەر حسینی کرکی، لە (١٠٤١ک)دا کۆچی دوایی کردووە، ناسراوبووە بە گەڕان بە شوێن زانستدا، لە خزمەتی زۆرێک لە زانایاندا لە شارە جیاجیاکاندا وانەی خوێندووە، لەو شارانەش، (ئەسفەهان) و

(قوم) له ئێران و (نەجەف) و (کەربەلا) له عێراق و (مەدینە) له حیجاز و (هیرات) له ئەفغانستان. هەروەها ئامادەبوونی له وانەکانی بەڕێز (دامادی)دا، دەگێڕنەوە که ساڵانێکی زۆر له وانەکانی بەڕێز (دامادی)دا بووە و مۆڵەتی ئەوەی پێداوە که وتەکانی ئەو بگەیەنێت له فەتوا و بابەتەکانی حەڵاڵ و حەرامدا و لەبارەی نووسینەکانیەوە، هەروەها لەبارەی نووسینەکانی لێکۆڵەر (کرکی) و هەندێکیتر[٩]، له (ئەسفەهان) کۆچی دوایی کردووە و هەر لەوپێش بەخاکسپێردراوە.

ب - شێخ محەمەد کوڕی ئیبراهیمی شیرازی (٩٧١ - ١٠٥٠ک/ ١٥١٧ - ١٦٤٠ز)، فەیلەسوفێکی ئێرانیە، ناسراوە بە (مەلا صەدرا)، که توانی ناوبانگێکی گەورەی هەبێت له مێژووی فەلسەفەدا له ئێران له سەدەی یانزەیەمی کۆچی/ حەڤدەیەمی زاینی، هەتا ڕۆژگاری ئەمڕۆ. ڕۆژهەڵاتناسی ژاپۆنی (توشیهیکو) پێی وایە که (دامادی) مامۆستای دامەزرێنەری (مەلا صەدرا)[١٠] بووە، له ڕێگای حەج له شاری بەسرەی عێراق، له ساڵی ١٠٥٠ز کۆچی دوایی کردووە.

ت - شێخ عەبدولڕەزاق لاهیجی له (١٠٥١ک/١٦٤١ز)دا کۆچی دوایی کردووە، له فەیلەسوفە گەورە و ناسراوەکانی ئێران بووە، زاوا و قوتابی (مەلا صەدرا)ی شیرازی بووە، هەرئەویش نازناوی (الفیاض)ی پێبەخشیووە، بەرهەمێکی زۆری له (فلسفة و کلام و منطق)دا هەیە، هەوادارانی فەلسەفە بە پەڕتووکی: (الشوارق) ناسیویانە.

س - شێخ خەلیل غازی قەزوینی: (١٠٠١ - ١٠٨٩ک/ ١٥٩٢ - ١٦٧٨ز)، له ژیاننامەکەیدا هاتووە له پەڕتووکی (موسوعة طبقات الفقهاء)دا که هەر له منداڵیەوە زیرەکیەکەی دەرکەوتووە، بەرەو (مەککە) کۆچی کردووە، لەوێ بۆ ماوەیەک خەریکی کۆکردنەوەی زانیاری و نووسین بووە، دواتر گەڕاوەتەوە بۆ شارۆچکەی (قەزوین) له ئێران، لەوێ نیشتەجێبووە، خەریکی نووسین و بڵاوکردنەوەی زانیاری بووە، له بەرهەمەکانیشی (الصافي في شرح الکافي)ی (الکلینی)یە، که له ماوەی بیست ساڵ دا بە فارسی نووسیویەتی.[١١]

ج - شێخ محەمەد موحسین کاشانی (١٠٠٧ - ١٠٩١ک/ ١٥٩٨ - ١٦٨٠ز)، ناسراوە بە (فیض الکاشاني)، له شاری (کاشان)ی ئێران لەدایکبووە، له شاری

(ئەســفەهان) خوێنــدوویەتی، بــۆ مــاوەی هەشــت ســاڵ لە شــاری (قــوم) لەسەردەســتی (مەلا صــەدرا) خوێندوویــەتی و ژن و ژنخوازیشــیان لەنێوانــدا هەبووە.

نووســینێکی زۆری هەیە لە هەمــوو بوارەکــانی زانســتی ئیســلامیدا، لەوانە: پەڕتووکی (مفاتيح الشرائع) لە فیقهدا، کە پێکهاتووە لە سێ بەش، پەڕتوهوکی (أصــول المعــارف)، پەڕتــووکێکیش لەگەڵ پەڕتــووکەکەی (الإحيــاء)ی ئیمــامی (غەزالی) بەناونیشانی (المحجة البيضاء في إحياء الأحياء).

ح ـ محەمەد تەقی حسینی ئوستورئابادی:

پەڕتووکەکــانی ژیاننــامە ئاماژەیــان بە مێــژووی مردنــی نەکــردووە، لە پەڕتــووکی (موســوعة طبقــات الفقهــاء)دا هــاتووە، کە شــارەزا و زانــابووە بە زۆرێک لە زانستەکانی وەکو (أصول الفقه، كلام، رياضيات، نحو، معاني، بيان)، لە ساڵی ١٠١٥ک/ ١٦٠٦ز پەڕتووکی (إيقاظ النائمين في تصحيف المصحفين) نووسیوە، بە ئاماژەی میر (دامــاد)ی مامۆستای، کە تیایدا هەندێک وەڵامی بۆ بابەتە فیقهیەکانی (عەبدوڵڵای کوڕی حوسەین توستوری) نووسیوە.[١٢]

لە نووسینە بەناوبانگەکانی:

پەڕتووکی (مناهج الصواب) لەسەر شیکردنەوەی (خلاصة الحساب)ی (شێخ بــەهــائی) مامۆســتایەتی، کە لە ســاڵی (١٠٢٨ک/١٦١٨ز)دا تەواوی کــردووە، هەروەها پەڕتووکی (مجمع الفوائد) لە (کلام)دا و پەڕتووکی (مجمع الفرائد) لە (مەعانی و بەیان)دا.

خ ـ شێخ محەمەد کوڕی عەلی ئەشکوری لاهیجی، ناسراو بە (قوتبەدین ئەشکوری)، خاوەنی پەڕتووکی (محبوب القلوب)ە.

د ـ بەڕێز محەمەد موحسین کوڕی عەلی ئەکبەر حسەینی ڕەزەوی، ناوی لە پەڕتووکەکە: (موسوعة طبقات الفقهاء)ی (میر دامادی)دا هاتووە.

ڕـ بەڕێز ئەحمەد عاملی، زاوای بەڕێز (دامادی)ە، لەسەر دەستی ئەودا مۆڵەتی زانستی پێدراوە.

٣. دانراوەکانی:

زۆربەی نووسینەکانی بەڕێز دامادی لە بواری فەلسەفە و کەلامدان، هەندێکیان چاپ و بڵاوکراونەتەوە و هەندێکیشیان چاپنەکراوە. پەڕتووکەکانی تایبەت بە ژیاننامە، بە گوێرەی مێژوو ڕێکیان نەخستووە، یان بەگوێرەی بوارەکان، بەڵکو زیاتر گرنگیان بە باسکردنی داوە بەبێ ئاماژە بە وردەکارییەکانی.

ـ ئەو نووسین و بەرهەمانەش بریتین لە:

ـ الرواشح السماوية في شرح الأحاديث الإمامية: پەڕتووکێکە لەسەر شیکردنەوەی پەڕتووکی (الكافي)ی شێخ محەمەد کوڕی یەعقوب (کلینی)، کە دکتۆر (دینانی) بە پەڕتووکە گرنگەکانی (حكمة و حديث)ی هەژمار کردووە، کە تیایدا باسی بابەتی فەلسەفی گرنگی تێدا کردووە، کە مەحاڵە لە پەڕتووکی ترا باسکرابن.[١٣]

ـ (القبسات): پەڕتووکێکە لەسەر (حیکمەت)، کە (مەهدی محمود) وردبینی بۆ کردووە، لە (تاران) دەرچووە، (توشیهیکۆ)ی ڕۆژهەڵاتناسی ژاپۆنی بە کارێکی ناوازەی ئەدەبیی لە بواری میتافیزیکدا دایناوە.[١٤]

ـ الجذوات: بە ڕای دکتۆر (دینانی) یەکێکە لە هەرە نووسینە گرنگەکانی (دامادی)، کە بۆ شا عەباسی سەفەوی نووسیوە و بە فەرمانی ئەو بووە.[١٥]

ـ الإيقاضات: نامیلکەیەکی چاپکراوە، کە شێخ (مرتضى المطهري) ئاماژەی پێداوە، کە تیایدا باس لە قەزا و قەدەر کراوە لەگەڵ جەبر و ئیختیار، هەندێک سەرنجی تایبەتی لە بارەیەوە داوە[١٥].

ـ الإيماضات:

ـ نبراس الضياء في تحقيق معنى البداء.

ـ الأفق المبين: پەڕتووکێکە لە بارەی دانایی پەروەردگارەوە.

ـ تقويم الإيمان: پەڕتووکێکە لە بارەی زانستی کەلام.

ـ السبع الشدائد: پەڕتووکێکە چاپکراوە، باس لە زۆر شێوازی زانست دەکات.

ـ شارع النجاة: پەڕتووکێکە لە بواری فیقهدا.

ـ ضوابط الرضاع: پەڕتووکێکە لە بارەی جیاوازی ژن و مێرد لە پێش هاوسەرگیری.

ـ سدرة المنتهی: پەڕتووکێکە لە بارەی تەفسیری قورئان.

ـ الصراط المستقيم: پەڕتووکێکە لە بواری داناییدا.

ـ الحبل المتين: پەڕتووکێکە لە بواری داناییدا.

ـ پەراوێزی پەڕتووکی (مختلف الشيعة إلى أحكام الشريعة)ی زانا و شارەزا حەسەنی کوڕی موتەهیر حلی.

ـ شیکردنەوەی پەڕتووکی (الإستبصار) لە بواری فەرموودەدا، شێخ محەمەدی کوڕی حەسەن تووسی نووسیویەتی.

ـ نامیلکەیەک لە بارەی (المنطق).

ـ پەراوێزێک لەسەر پەڕتووکی (رجال النجاشي)ی شێخ ئەحمەدی کوڕی عەلی کوڕی عەباسی نەجاشییە، یەکێکە لە زانایانی سەدەی پانزەیەمی کۆچی.

ـ پەراوێزێک لەسەر پەڕتووکی (رجال الطوسي)ی شێخ محەمەد کوڕی حەسەن تووسییە (٣٨٥ – ٤٦٠ک).

ـ نامەیەکە لەسەر ڕێبازی (أرسطاطاليس)، شێخ (مورتەزا موتەهەری) ئاماژەی پێداوە، لەبارەی بەدیهێنانی گەردوون و بیردۆزی فەیلەسوفەکانە لەسەر کۆنی تەمەنی ماددە، چارەسەرێکی پێشنیارکردووە بۆ ئەو جیاوازییەی (ئەفلاتون) و (ئەرستۆ)[١٧].

ـ أجوبة المسائل.

ـ اللوامع الربانية في رد شبه النصرانية.

ـ رسالة في جيب الزاوية: پەڕتووکێکە لە بواری بیرکاریدا.

ـ عيون المسائل، ئەم کتێبەی تەواو نەکردووە.

ـ سێیەم: فەلسەفەکەی و تیۆرەکانی:

یەکێک لەو نووسینە گرنگانەی کە ڕاڤەی فەلسەفەی بەڕێز (دامادی) دەکات، ئەو نووسینەیە کە ڕۆژهەڵاتناسی ژاپۆنی شارەزا لە فەلسەفەی ئیسلامیدا (توشیهیکۆ ئیزوتسو) نووسیویەتی، بەناوی (المدخل إلى فلسفة المير داماد)، کە

بابەتێکی زۆر پێویستە بۆ کەسێک کە بیەوێت شارەزابێت لە فەلسەفەی (میر دامادی)دا.

ئەو نووسینە هەرچەندە کورتەیەکە، بەڵام توانیویەتی فەلسەفەی (میر دامادی) لەخۆبگرێت، بەشێوەیەکی ئاشکرا و چڕوپڕ و بە زمانێکی سەردەمیانە و ئاسان و دوور لە پێچوپەنا، کە فەلسەفەی پێ ناسراوە، ئەو دوو خەسڵەتەیە کە (میر دامادی)ی پێناسراوە بەڕای (دینانی)، ئەو نووسینە کراوە بە پاشکۆی پەرتووکی (القبسات)ی بەڕێز (دامادی)، لەو چاپەی کە دکتۆر (مەهدی موحەقیق) وردبینی بۆ کردووە، گۆڤاری (المحجة) لە بەیروت لە پەیمانگای (المعارف الحكمية للدراسات الدينية والفلسفية) لە ژمارەی سیانزەیەمیدا لە ساڵی (٢٠٠٥ ز– ١٤٢٦ک)دا چاپکراوەتەوە.

ئاشکرایە بەڕێز (دامادی) کە بڕوایەکی تەواوی بە خۆی و بیروبۆچوونەکانی هەبووە، ئەوەی جێگەی سەرنجە وەک (دینانی) دەڵێت: خۆی وەک (ئیبن سینا) و (فارابی) هەژمار کردووە، پێی وابووە کە ئەو دوانە هاوبەشن لە درووستکردنی زانستدا، لە پەرتووکی (الجذوات)دا ئاماژەی پێکردوون، لە بارەی (ئیبن سینا)وە دەڵێت: "ئەو هاوبەشی پێشوومان بووە لە بارەی سەرکردایەتیکردنی دانایانی ئیسلامی"، لەسەر (فارابی) دەڵێت: "هاوبەشی پێشوومان بووە لە زانین و ڕاستکردنەوەی فەلسەفەی ئیسلامیدا".[(١٧)]

هەڵوێستی لەسەر ئەم بابەتە، (دینانی) پێیوایە، کە هەرچیەک لەمبارەیەوە بووترێت، هەرچۆنێک وتەکانی لێکبدەینەوە، ئەوا گومانمان نیە لەوەی کە فەیلەسوفێکی مەزنە، زمانحاڵێکی ژمارە یەکە، خەسڵەتی باوەڕبەخۆبوون گوزارشت لە خۆی دەکات بە ئاشکرا و زیاتر لە هەموو بیرمەندێکی تر، بەتایبەتیش لە شێوازی گوتار و ئاوازی وشەکانی، زۆر بەکەمی تێبینی دوودڵی فەلسەفی لە نووسینەکانیدا هەست پێدەکرێت، سەرەڕای ئەوەی کە لەرینەوەی زاراوەکانی بەهێزن بەشێوەیەک کە بۆنی لاوازیی لێناکرێت.[(١٩)]

بۆ پشتگیری ئەم هەڵوێستەش، (توشیهیکو) پێی وایە کە نازناوی بەڕێز و گەورەی کە (میرداماد)ی پێناسراوە بە (مامۆستای سێیەم) زۆر شیاوە بۆ ئەو،

ئەو نازناوە بەڵگەیە لەسەر ئەو ناوبانگە گەورە تاکە کەسیەی کە لە ناو جیهانی فەلسەفەی شیعەی ئێرانیدا ناسراوە. هەروەها ئەو ڕێز و پێگەیە دەردەخات کە (میر دامادی) وەکو فەیلەسوفێکی موسڵمان لە ژیان و مردنیدا پێی بەخشراوە. بێگومان ئەو ڕوانگە فەلسەفیەی ڕێگەی بۆ هەزارەها لە بیرمەندانی ئێرانی ڕۆشنکردۆتەوە هەتا ڕۆژگاری ئەمڕۆ.[٢٠]

(توشیهیکو) باسی لەوە نەکردووە کە ئایا نازناوی (المعلم الثالث)ی میرداماد لە کوێوە سەرچاوەی گرتووە، بارودۆخەکەی چۆنبووە، ئەم نازناوەی پێدراوە هەرچەندە بەوەش زۆر نەناسراوە، وەک ئەوەی کە (ئەرستۆ) بە (یەکەم مامۆستا) ناسراوە و (فارابی) بە دووەم مامۆستا ناسراوە، (دینانی) ئاماژەی بەم نازناوە نەداوە لە میانەی قسەکردنیدا لەسەر بەڕێز (دامادی) لە پەڕتووکی (حركة الفكر الفلسفي في العالم الإسلامی)، کە ئەو خۆی چارەسەرکەر و زانابووە بە مێژووی فەلسەفە و بیرۆکەی فەلسەفی لە ئێراندا.

وادیارە ئەو نازناوە پەیوەندی بەوەوە هەیە کە (دامادی) خۆی وا دەبینی، کە لە ئاستی (ئیبن سینا) و (فارابی)دایە، بە هاوبەشی خۆی ناوزەدی کردوون.

لە ڕووی ئەوەی کە سەربەکام ڕێبازی فەلسەفی بێت، بە فەلسەفەی (ئیشراقی) هەژمار دەکرێت بە بۆچوونی شێخ (عەبدوڵلا نیعمە) لە زۆرێک لە ناوەکانی ناو پەڕتووکەکەی[٢١]، هەروەک (دینانی) دەڵێت لە بارەی بەڕێز (دامادی)ەوە کە خۆی وادەبینێتەوە سەر بە فەلسەفەی: (الإشراق السهروردیة)یە.[٢٢] هەر دوو فەلسەفەکانی (ئیبن سینا) و (شهاب الدین السهروردی) بەیەکدەگەن، ئەوە بۆ ئەوانە ئاشکرایە کە ئاشنا دەبن بەو فەلسەفەیە. دکتۆر (دینانی) پێی وایە ئەو بەیەکگەیشتنە، خەسڵەتێکە کە قوتابخانەی (ئەسفەهان)ی فەلسەفی پێناسراوە، کە جۆرێک لەخۆگرتن و گونجان هەیە لە نێوان (ئیبن سینا) و (السهروردی)دا.[٢٣]

(توشیهیکۆ) گرنگیداوە بە شیکردنەوەی ئەو بەیەکگەیشتنە لە فەلسەفەی بەڕێز دامادی و جەختکردنەوەی، بە شتێکی بنەڕەتیە لە دامەزراندنی فەلسەفەی (دامادی)دا. توشیهیکۆی ژاپۆنی، لە باسەکەیدا دەڵێت: فەلسەفەی

بنەڕەتی میر (دامادی) جۆرێک لە پێکهاتەی گونجاوی لە نێوان بیرکردنەوەی عەقڵانی و ئەزموونی بینینی لەخۆگرتووە، یان ئاڵوگۆڕێکی گەرموگوڕی نێوان بیرکردنەوەی عەقڵانی و خەملاندنێکی سۆفیگەریی... لە ئەنجامدا دەبینین کە لە کەسایەتی میر (دامادی)دا یەکگرتنێکی ناوازە هەیە لە نێوان لایەنی قوتابخانەی ڕووتی (ئیبن سینا) و ڕووناکی بینینی (السهروردی)دا.[٢٤]

لێرەدا دوو بابەت هەیە کە توێژەران بە گرنگترین بابەتەکانیان هەژمارکردووە کە (میر دامادی) چارەسەری کردوون، بەهۆیانەوە فەلسەفەکەی میر (دامادی) جیا دەکرێتەوە لەوانی تر، ئەوانیش بریتین لە:

١- بابەتی ڕووداوی دەهری (پەیدابوونی جیهان):

ئەم بابەتە لە ڕوانگەی شێخ (موتەهەری)یەوە لە گرنگترین بابەتەکانی بەڕێز (دامادی)یە،[٢٥] ئەم بابەتە لە ڕوانگەی (دینانی)یشەوە لە بەناوبانگترین بابەتەکانی میر (دامادی)[٢٦] و ئەمەش وای لە میر (دامادی) کردووە لە ڕوانگەی (توشیهیکو) شوێنێکی تایبەتی لە مێژووی گشتی فەلسەفەی ئیسلامیدا هەبێت، بەهۆی گرنگی ئەو بابەتەی کە پێی ناسراوە.[٢٧]

ئەم بابەتە پەیوەستە بە ڕوودانی جیهان و کۆنیەکەی، ئەو بابەتەیە کە زۆر زوو زانراوە لەلایەن مێژووی فەلسەفەی ئیسلامیەوە، جێگەی مشتومڕێکی دووروودرێژ و توندبووە لە نێوان فەیلەسوف و شارەزایاندا.

لە ڕوانگەی بەڕێز (داماد)ەوە، هەروەکو (دینانی)، دەڵێت کە دەکرێت فەیلەسوف و وتەبێژانەی ئەو بوارە ڕێکبکەون لەسەر ئەو بابەتە، چارەسەری جیاوازیەکەیان بکەن دەربارەی ئەوە، بۆ گەیشتن بە چارەسەری زۆر لە کێشەکانی تر، میر (داماد) ڕوونکردنەوەیەکی خستەڕوو بۆ پەیدابوونی جیهان، بەپێی ڕوودانی کاتیی نا، وەک ئەوەی کە قسەی لەبارەوە کراوە، نەوەک پەیدابوونی خۆی وەک فەیلەسوفەکان قسەیان لەسەر کردووە، بەڵکو بە بیرۆکەیەکی تازە گوزارشی لێکرد بە شێوەی ڕوودانی دەهری.[٢٨]

لەمبارەیەوە توێژەرانی بواری فەلسەفە، هەوڵێکی زۆریانداوە بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم بابەتە و لابردنی گومان و دوودڵی لەسەری، کاتێک (توشیهیکو)، لەسەر ئەم بابەتە هەڵویستەی کردو وتی: "لێرەدا پێویستە دان

بەو ڕاستیەدا بنێین کە ڕووبەرێکی فراوانی نادیار بەشێکی بیرکردنەوەی ئەوی داپۆشیوە، زۆر ئەستەمە زانینی."[٢٩] ئەو ڕوونکردنەوەیەی کە (توشیهیکو) خستویەتیە ڕوو، کەرەسەیەکی گرنگە بۆ زانینی ئەم بابەتە:

بەپێی ڕوونکردنەوەی (دینانی) بۆ ئەم بابەتە، لە پاش ئاماژەدان بە سێ پێشەکی سەرەتایی، دەرکەوت کە: "بەڕێز (دامادی) پێیوایە کە جیهان ڕووداوێکە بە ڕوودانی دەهری، واتا پێش جیهانی نادیار هەبوو، جیهانی غەریب لەناو دەفری دەهریدایە، بەواتای ئەوەی کە دەهری وەک دەفرێکە بۆ جیهانی دیارە، یان جیهانی سروشتی مرۆیی (ناسوت)".[٣٠]

کورتەکەی ئەوەیە کە بە ڕێز دامادی، پێیوایە کە پەیدابوونی گەردوون پێش هەموو ڕاستیەکی دەهرییە، بۆیە پێیوایە ڕووداوێکی هەتاهەتاییە.

٢. بابەتی ڕاستەقینەیی ماهیەت (ڕاستی شتەکان):

ئەمەش بابەتی دووەمە کە بۆتە جێی گرنگیپێدانی توێژەرانی فەلسەفەی بەڕێز (دامادی)، ئەم بابەتە زۆر ئاشکرایە لە فەلسەفەکەیدا، بەوەش ناسراوە، جەختی لەسەر کردۆتەوە لە زۆر بۆنەدا، ئەو تەنها کەس نەبووە کە لە دەرگای ئەم بابەتەی داوە، بەڵکو چەند سەدەیەک پێش ئەو، شێخ (شەهابەدین سەهەرەوەردی) فەیلەسوفی ئیشراقی بەناوبانگ باسی لێوەکردووە. (توشیهیکۆ)ی ژاپۆنی پێی وایە کە بەڕێز (دامادی) شوێنکەوتەیەکی دڵسۆزی ئەم بابەتەی (سەهەرەوەردی) بووە، بەپێی وتەی ئەو: "ئەو هەڵوێستە داڕێژراوەتەوە بە دەربڕینێکی ڕوون بۆ یەکەمجار لە مێژووی فەلسەفەی ئیسلامیدا لەسەر دەستی (سەهەرەوەردی)، لەم بابەتەدا (میرداماد) شوێنکەوتەیەکی دڵسۆزی (سەهەرەوەردی) بووە".[٣١]

بەپێچەوانەی بابەتەکەی پێشووەوە، توێژەران هیچ گومان و دوودڵییەکیان نەبوو لە شیکردنەوەی ئەم بابەتە، بۆ زانین لە بارەیەوە، لەبەرئەوە، نەچوونە قوڵایی باسکردن و شیکردنەوە لێکدانەوەی. بەتایبەت ئەو بابەتە پێشتر ناسرابوو، دوو بۆچوونی دژبەیەکی ئاڕاستەکرابوو، ئاڕاستەیەک پێیوابوو کە ماهیەت سەرچاوەی بوونە، کە ئەمە ڕای (سەهەرەوەردی) و بەڕێز (دامادی) بوو، ئاڕاستەیەکیش پێیوایە بوون بنەڕەتە و ماهیەت و ڕاستی گریمانەییە، هەروەها پێشخستنی بوون بەسەر گریمانەییدا، ئەمەش ڕاوبۆچوونی (مەلا صەدرا) و هەندێکیترە.

چوارەم: نموونەیەک لە قوتابیەکانی (دامادی):

دەکرێت بڵێین کە گرنگترین گفتوگۆی فیکری و مێژووی دەربارەی بەڕێز (دامـادی) ئەو گفتوگـۆیەیەتی لەگەڵ قوتـابیەکەی (مەلا صـەدرا) کردوویـەتی، لەوانەیە ئەمە جیـاوازییەک بێـت کە پەیوەنـدی هەیە بە پەیوەنـدی قوتـابی بە مامۆسـتاکەیەوە. ئەم گفتوگـۆیە دوو ئاڕاسـتە لەخـۆ دەگرێـت، ئاڕاسـتەیەک پەیوەنـدی هەیە بە ناوبانگییـەوە، کە بەڕێـز (دامـادی) پێـی گەیشـت، ئاڕاسـتەیەکیش پەیوەنـدی هەیە بە فەلسـەفەی بەڕێز دامـادی و چارەنووسـی، ئەو دوو ئاڕاستەیەش بریتین لە:

ئاڕاسـتەی یەکەم: بە ئەنـدازەی گەورەبـووی ناوبـانگی بەڕێـز (دامـادی) لە ڕووی پەیوەندی مامۆستاییەوە بە (مەلا صەدرا)ی قوتابییەوە.

ناوبـانگی بەڕێـز (دامـاد) لە ڕووی پەیوەنـدییەوە دابەزی لەو ئاسـتەی پێشـتری، لێکـدانەوەی ئەو جیـاوازییە، ئەوەیە کە ناوبـانگی (مەلا صـەدرا) زیـادیکرد بەشـێوەیەک کە ناوبـانگی بەڕێـز دامـادی شـاردەوە و بـووە هـۆی کەمکردنەوەی ئەو ناوبانگە، بـووە هـۆی سـەپاندنی پێگەی فیکری و فەلسـەفی مامۆستاکەی، ناوبانگی (مەلا صەدرا) بەرزبووەوە بە شێوەیەکی یەک لە دوای یەک، بە جۆرێـک هـیچ بـوارێکی بەراوردکـردن نەمـا لە نێوانیانـدا، هێشـتا (مەلا صـەدرا) پارێزگـاری لە پێگە و ناوبـانگە بێوێنەکەی دەکـات کە کەس نەتوانێت ڕکابەری بێت، لە ناو فەلسەفەی ئێرانیدا، لە سەردەمی خۆشیدا، دەتـوانین بڵێین کە (مەلا صـەدرا) کۆتـایی بە سـەردەمی بەڕێـز (دامـادی) هێنـا، سـەردەمێکی نوێیان دەستپێکردووە کە هێشتا لە ئارادایە و کاریگەرە هەتا ئەمڕۆ.

ئاڕاستەی دووەم: ئەوەی کە زیـاتر تـوێژەرانی والێکردووە کە هەڵوێستەی لەسـەر بکەن، جێگەی سـەرنجیان بووە لە فەلسـەفەی (دامـادی)دا، هەڵوێسـتی (مەلا صـەدرا)یە، بەتـایبەتیش لەبـارەی هەردوو بـابەتی پەیـدابوونی ڕاسـتی گەردوون و بەیـانکردنی ڕاسـتی شـتەکان، دیـارە کە هەڵوێسـتی لە نێـوان پشتگوێخسـتن و بێدەنگیـدابووە لە بەرامـبەر بـابەتی پەیـدابوونی بـێ کـات و شـوێن، هەڵوێسـتی ڕازیبـوون یـان ڕەتکـردنەوە لە بەرامـبەر بـابەتی بـوونی ڕاستیەکان.

دەربــارەی ئەو دوو بــابەتە، دەکرێــت بەم شــێوەیە هەڵوێســتەکە ڕوون بکرێتەوە:

بــابەتی یەکەم: تــوێژەران ســەریان ســوڕمابوو لەمەڕ هەڵوێســتی (مەلا صــەدرا) لە بەرامبەر تیۆرەکەی بەڕێز (دامـادی) لە پەیـدابوونی گەردوونــی، دکتــۆر (دینـانی) ئامــاژەی بەو بـابەتە کـردووە و دەڵێـت: "هەر چەنـدە (مەلا صەدرا) یەکێکبووە لە قوتابیە دڵسۆزەکانی بەڕێز (دامادی)، بەڵام لە بەرامبەر بیـردۆزەکەی (دامـاد)ی مامۆسـتای، خـۆی بـێ ئاگـا نیشـاندا، بە بێـدەنگیەکی ساردوسڕەوە کە تێکەڵە لە نکۆڵیکردن، ناگونجێت لەگەڵ ئەو گەرموگوڕیە، کە بەڕێـز (دامـادە) دەربیبڕیبـوو لە خسـتنەڕووی پەیـدابوونی گەردوونـی لەگەڵ بێدەنگی (مەلا صەدرا) و گرنگی پێنەدانی[٣١].

لەوانەیە گونجـاوترین لێکـدانەوە بـۆ ئەم هەڵوێســتە، ئەوەبێـت کە (شـێخ مورتەزا موتەهەریی) ئاماژەی پێداوە، کە (مەلا صەدرا) و ئەم بیردۆزەی قبوڵ نەبووە و هیچ کاتێک لێی نەکۆڵیوەتەوە، لەبەرئەوەی نەیویستووە هێرش بکاتە ســەر بۆچــوونەکەی (دامــادی)ی مامۆســتای، چــونکە بەردەوام بە ڕێــز و حورمەتەوە باسـی لێکردووە لە بەرگـی دووەمـی (الأسـفار في بحث الجواهر والأمـراض)دا[٣٢]. زۆر بە ئاسـانی دەکرێـت تێبینـی ئەو هەڵوێسـتە بکرێـت، کە شێخی (موتەهەری) ئاماژەی پێداوە، بە گونجاوی زانیوە، لەبەرئەوەی کە زۆر ڕێی تێدەچێت لەبەرئەو هەڵوێستە بووبێت.

بابەتی دووەم: (توشیهیکو) گرنگیەکی تایبەتی داوە بەو بابەتە لە ئەنجامی هەڵوێستی (مەلا صەدرا) کە جیاواز بووە لە (دامادی) مامۆستای، پێیوابووە کە گرنگە تێبینی ئەوە بکرێت کە (مەلا صەدرا) قوتابیەکی خـاوەن ڕێز و گرنگی تـایبەتی (میر دامـادی) بـووە، زۆر بە وردی شـوێنکەوتەی مامۆسـتای بـووە لە پشـتگیری بـابەتی سـەرەتای دروسـتبوون و ڕاسـتی بـووە لە گەنجیەتیـدا، لە پاشـان بـۆتە شـوێنکەوتەی ڕاوبۆچـوونە پـێچەوانەکە، کە ئەمەش جـۆرێکە لە هیدایەتی فەلسـەفی و ڕۆحـی، هەروەکو خـۆی باسـی لێوەدەکات و دەڵێت: "لە سەرەتای گەنجێتیمدا داکۆکیکارێکی سەرسەختی بیرۆکەی کە گوایە ماهیەتی شتەکان بوونێکی ڕاستەقینەیان هەیە لە دەرەوەی عەقڵبوون هیچ نیە جگە لە

بنیـادێکی عەقڵـی، هەتـاکو خـودا هیـدایەتی داو وایلێکـردم بەڵـگە و نیشـانەکانی ببیـنم، لە پڕێکـدا و بەشـێوەیەکی زۆر ڕوون و ئاشـکرا، بە چـاوی بیروهـۆش بینیم کە ڕاستیەکە پێچەوانەی بۆچوونی فەیلەسوفەکانە بەگشتی، سـوپاس بۆ خوا کە بە نووری بینین دەریکردم لە تاریکی ئەو بیرۆکانەی کە بێ بنەمـابوون و جێگیری کردم بە پتەوی لەسەر ئەو بۆچوونەی کە هەرگیز ناگۆڕێ".[٣٣]

لە پاش ئەو گۆڕانکاریەی (مەلا صـەدرا) بابەتی بـوونی ڕاستی شتەکان لە گرنگتـرین بـابەتێکە کە فەلسـەفەکەی (مەلا صـەدرا)ی لەسـەر دامەزراوە، ئەو بناغەیەیە کە بەشەکانی تری لەسەر بەندکراوە و سـەرچاوەی بابەتەکانی تـرە، وەک شێخ (موتەهەری) باسی لێوە دەکات.[٣٥]

ئەم هەڵوێستە لە (مەلا صەدرا)، بووە هۆکاری گۆڕینی ئاڕاستەی فەلسـەفە و جـوڵانەوەکەی لە ئێرانـدا، هەتـا ئەمـڕۆش لەسـەر ئەو ئاڕاسـتەیەیە، بەمەش (مەلا صەدرا) کۆتایی بە بەڕێز(داماد) و فەلسەفەکەی هێنا.

کۆتایی:

بەڕێز (دامادی) بەرهەمێکی زۆری لە بواری فەلسەفەی ئیسلامی و بابەتی تر بەجێهێشتووە، کە گەورەترین کاریگەری هەبووە لەسەر ڕێڕەوی فەلسەفەی ئیسلامی لە ئێران، لەبەرئەوەی پەڕتووکەکانی (دامادی) لە سەردەمی دەوڵەتی (سەفەوی) و بە چاودێری پاشاکانی بووە، زۆرێک لە نووسینەکانی بە فەرمانی هەندێک لەو پاشایانە نووسیووە.

بەڕێز (داماد) ئەڵقەیەکی گرێدراوی گرنگە لە نێوان ژمارەیەک لە نەوەی زانایانی فەلسەفەی ئیسلامی، کەسێکی گرنگە لە هەژماری فەلسەفەی ڕووناکی کە فەیلەسوفی زانا (شەهابەدین سەهرەوەردی) ئامادەکاریی بۆ کردووە، وێستگەیەکی جیاوازە لە بابەتی هەستکردنی ڕاستیەکانە لە دەرەوەی عەقڵ و بنەڕەتی ڕاستی بابەتەکان، هەربۆیە نازناوی مامۆستای سێیەمی فەلسەفەی لە پاش (ئەرستۆ) و (ئیبن سینا) پێبەخشرا، ئەمەش ئاماژەیەکی ڕوون و ئاشکرایە بەو ڕۆڵەی کە (داماد)ی و نووسینەکانی گێڕاویانە بۆ تەواوکردنی بازنەی فەلسەفەی ئیسلامی هەتا گەیشتە دەستی قوتابیەکانی وەکو (مەلا سەدرا)، کە ڕێڕەوی (داماد)ی مامۆستای تەواوکرد.

سەرچاوەکان:

١ ـ السبحانی، جعفر. موسوعة طبقات الفقهاء، بیروت، دار الأضواء، ٢٠٠١م، ج١١، ص٣١٥.

٢ ـ دینانی، غلام حسین. حركة الفكر الفلسفي في العالم الإسلامی، تعریب: عبدالرحمن العلوي، بیروت: دار الهادي، ٢٠٠١م، ج٢، ص١٠٦. نقلا عن: بهبهائی، علي الموسوي. میر داماد حكیم أستراباد، طهران: إصدارات كیهان، ص٤٥.

٣ ـ المرجع السابق، ص١٠٧ – ١١١.

٤ ـ إیزوتسو، توشیهیكو، "مدخل الی فلسفة المیر داماد"، ترجمة: محمد ثائر القدسي، مجلة (المحجه)، بیروت، یصدرها عن معهد المعارف الحكمیة للدراسات الدینیة والفلسفیة، عدد ١٣، ١٤٢٦هـ/ ٢٠٠٥م، ص١٩٤.

٥ ـ نعمة، عبدالله. فلاسفة الشیعة حیاتهم وآرائهم، بیروت: دار الفكر اللبناني، ١٩٨٧م، ص٤٤٢.

٦ ـ دینانی، حركة الفكر الفلسفي في العالم الإسلامی، مرجع سابق، ج٢، ص١٠٨.

٧ ـ المرجع السابق، ج٢، ص١٠٨.

٨ ـ المرجع السابق، ج٢، ص١٠٧.

٩ ـ السبحاني، موسوعة طبقات الفقهاء، مرجع سابق، ج١١، ص٨٥.

١٠ ـ إیزوتسو، مدخل إلی فلسفة المیر داماد، مرجع سابق، ص١٩٤.

١١ ـ السبحاني، موسوعة طبقات الفقهاء، مرجع سابق، ج١١، ص١٠٢.

١٢ ـ المرجع السابق، ج١١، ص٣٢٠.

١٣ ـ دینانی، حركة الفكر الفلسفة في العالم الإسلامی، مرجع سابق، ج٢، ص١٠٨.

١٤ ـ إیزوتسو، مدخل إلی فلسفة المیر داماد، مرجع سابق، ص١٩٥.

١٥ـ دینانی، حركة الفكر الفلسفي في العالم الإسلامی، مرجع سابق، ج٢، ص١٠٨.

١٦ ـ المطهری، مرتضی. محاضرات في الفلسفة الإسلامیة، ترجمة: عبدالجبار الرفاعي، قم: دار الكتاب الاسلامی، د. ت، ص٨٨.

١٧ ـ المرجع السابق، ص٨٨.

١٨ ـ الداماد، محمد باقر. الجذوات، طهران: إصدارات بهنام، طهران، ١٩٤٦م، ص٤٩.

١٩ ـ ديناني، حركة الفكر الفلسفي في العالم الإسلامي، مرجع سابق، ص١٠٧ – ١٢٠.

٢٠ ـ إيزوتسو، مدخل إلى فلسفة المير داماد، مرجع سابق، ص١٩٤.

٢١ ـ نعمة، فلاسفة الشيعة حياتهم وآرائهم، مرجع سابق، ص٤٤٣.

٢٢ ـ ديناني، حركة الفكر الفلسفي في العالم الإسلامى، مرجع سابق، ص١٠٩.

٢٣ ـ المرجع السابق، ص١١٠.

٢٤ ـ إيزوتسو، مدخل الى فلسفة المير داماد، مرجع سابق، ص١٩٥.

٢٥ ـ المطهري، محاضرات في الفلسفة الإسلامية، مرجع سابق، ص٨١.

٢٦ ـ ديناني، حركة الفكر الفلسفي في العالم الإسلامي، مرجع سابق، ص١١١.

٢٧ ـ إيزوتسو، مدخل إلى فلسفة المير داماد، مرجع سابق، ص١٩٦.

٢٨ ـ ديناني، حركة الفكر الفلسفي في العالم الإسلامي، مرجع سابق، ص١١٣.

٢٩ ـ إبزوتسو، مدخل إلى فلسفة المير داماد، مرجع سابق، ص١٩٦.

٣٠ ـ ديناني، حركة الفكر الفلسفي في العالم الإسلامي، مرجع سابق، ص١١٥.

٣١ ـ إبزوتسو، مدخل إلى فلسفة المير داماد، مرجع سابق، ص٢٠٣.

٣٢ ـ ديناني، حركة الفكر الفلسفي في العالم الإسلامي، مرجع سابق، ص١١٦.

٣٣ ـ المطهري، محاضرات في الفلسفة الاسلامية، مرجع سابق، ص٨١.

٣٤ ـ إبزوتسو، مدخل إلى فلسفة المير داماد، مرجع سابق، ص٢٠٤.

٣٥ ـ المطهري، محاضرات في الفلسفة الإسلامية، مرجع سابق، ص١٢٩.

بەشی نۆیەم

محەمەد عەلی فاروقی تەهانەوی ڕابەر و هەوڵە فیکریی و چاکسازییەکانی

(١١٠٠ – ١١٩١ک/ ١٦٨٨ – ١٧٧٩ز)

مونير بن سالم بازهير
مامۆستای مێژووی ئیسلامی،
توێژەر لە خوێندنی ئیسلامی و کەلتوور، یەمەن
M١٤٣٣@hotmail.com

پێشەکی:

باشترین هۆکار بۆ دەرکەوتنی لێهاتوویی و وروژاندنی دەروون و ڕاستکردنەوەی ڕەوشت و پێداگری لەسەر بەرەنگاری ژینگەیەکی نەخۆش و کۆمەڵگەیەکی گەندەڵ و گەیشتن بە کارە باڵاکان، بریتیە لە ژیاننامەی پیاوچاکان و پێشەوایانی چاکسازی و نوێگەری و خواناسان و ڕاستگۆیان، بەم شێوەیە، متمانە و گوڕوتین لەلای وەچەی وڵاتانی موسڵمانان نوێ دەبێتەوە بۆ مێژووی چاکسازی و گۆڕانکاری، بە چاکبوونی ئیسلام و بنەماکانی، بۆ دۆزینەوەی پیاوچاکان و بانگخوازان و خاوەن پەیام، داهێنان لە فیکر و بەرهەمدا.

لەم ڕوانگەیەوە، لەم چەند لاپەڕەیەوە، کورتەیەک دەربارەی پێشەوایەک لە پێشەوایانی چاکسازی لە سەدەی دوانزەیەمی کۆچی، هەژدەیەمی زایینی، پێشکەش دەکەم، کە ئەویش بە تەنها بەرهەمێکی گەورەی لە بەخشینی فیکری و بەرهەمی زانستی پێشکەشی ئومەتی ئیسلام کردووە و لە دووتوێی ژیانیدا ڕوانگەیەکی چاکسازی لە شێوەی مامەڵە لەگەڵ زانستە مرۆڤایەتیەکە لە هەموو ئاڕاستە و پێکهاتەکانیدا لەخۆگرتووە. ئەم زانایە، زانای فەرهەنگی مەزن، (محەمەد ئەعەلا کوڕی عەلی تەهانەوی فاروقی)یە، ڕەحمەتی خوای لەسەر بێت.

بارودۆخی ژیان لە سەردەمی زانا و شارەزا (تەهانەوی):

ژیـانی سیاسـی و فیکـری و کـۆمەڵایەتی لە سـەدەی دوانزەیەمـی کـۆچی لە هیندسـتان، کـاریگەریەکی ڕاسـتەوخۆی کردبـووە سـەر کەسـایەتی پێشـەوا (تـەهانـەوی) و پێکهـاتە فیکـری و داهێنـان و چاکسـازییەکەی، چونکە هیندسـتان دەینالاند بەدەسـت کـاریگەریە شارسـتانیە ئێـرانیەکەی تـێکەڵ بە ئاڕاسـتە مەجوسـیەکەی، کە هـاتبووە نێـو سـەردەمی پاشـا (ئەکـبەر)ەوە، کە خـۆی لە جۆرەکـانی سـاڵنامەی ئێرانـی و جەژنـی نەورۆز و هەنـدێکیتر لەو کاریگەرییـانە هاتوانەی شارستانیەتی ئێرانی، لە دوای گرتنەدەستی دەسـەڵات لەلایەن (ئاورنگ زیـب عـالمگیر) (١١١٨ک)، هیندسـتان ئاڕاسـتەی هەمـوو خەمەکـانی کـردە ڕووی لەنـاوبردنی شـوێنەواری سـەردەمی (ئەکبەر) پاشـای پێچەوانە لەگەڵ ئیسـلام و ڕێگری لە کاریگەری شیعەگەریی، کە مەڵبەندە گەورەکانی لە ڕۆژئاوای هیندستان بـوو، هەر بـۆیە پێشـەوا (عـالمگیر) بەشـی هەرەزۆری ژیـان و تواناکـانی بـۆ ڕەیشەکێشـکردنی کـاریگەری شارسـتانی ئێرانـی تەرخـانکرد، پـێگە و دەسـەڵاتی شـەرعی ئـەژمارکراو تـایبەت کـرد، بـۆ گەڕانەوەی خەڵکـی لە کردنـی گونـاە حەرامکراوەکـان، زۆرێـک لە سـەرچاوەی ئـابووری حەرامـی لەکارخسـت کە سـامانێکی زۆری بـۆ دەوڵەت دەسـتەبەر دەکـرد، سـەما و گـۆرانی قەدەغە کـرد، لەگەڵ کۆبوونەوە بۆ چوونە سەردانی سوڵتان، کە بۆنی پیرۆزکردنی لێدەهات و هەستا بە دامەزراندنی دادوەرانی شارەزا لە بواری شـەرعدا، دەسـەڵات و مـاف و هێـزی گەورەی پێبەخشـین، دەسـتیکرد بە نووسـینەوەی بـابەتە فیقهیەکـان و سـەرلەنوێ ڕێکخسـتنەوەیان، لە ئەنجـامی ئەو کارەشـدا کـۆمەڵێکی زۆر گەورە لە فەتـوا دەرکەوت بەنـاوی (الفتـاوی العالمکیریـة)، کە لە میسـر و شامیشـدا بڵاوبـووەوە، ناسراویشـبوو بە (الفتـاوی الهندیـة)، وەک سـەرچاوەیەکی یاسـای ئیسلامی کاری پێدەکرا.

سەرەڕای ئەو هەموو کاریگەریە چاکسازییانەی، لە گەورەترین و دیارترین ئەو تایبەتمەندیانەی هەبوو، کە گرنگترینیان بەئاگایی و زیرەکی و پابەندبوون و چـالاکی و گرنگـی بە لێپرسـراوێتی و زانیـاری ورد بە هەمـوو کاروبـاری بچووک و گەورەی وڵات[١]. هەرچەندە کە کاریگەری فیکری بەشێوازی ئێرانی لە هیندستان، کاریگەرییەکەی چۆتە ناو چینی زانایانی هیندستانەوە لە سەدەی

دوانزەیەمی کۆچیەوە، بۆیە بەرەو زانستی دانایی فەلسەفە هەنگاویاننا، ڕەگی ئەو هێزە لە ڕیشە دەرنەکرا تاکو درەنگانێکی مێژووی هیند، هیچ ئامرازێک نەبوو کە زانایان بتوانن لە ڕێگەیەوە زانایی و شارەزایی و زیرەکی خۆیانی لێوەدەرخەن، تەنها شیکردنەوەی زاراوەی زاناکانی پێش خۆیان نەبێت لە فەیلەسوفەکان و هەوڵی تێگەیشتن و تێگەیاندنی، ڕەخنەی سوود و قازانجی دڵنیابوونی نەزانی و گەمژەیی و تێنەگەیشتنە.(٢)

دووەم: کاریگەرییەکانی لەسەر بنیاتنانی کەسایەتیە فیکرییەکەی:

سەرچاوەکان هیچ شتێکیان لەبارەی لەدایکبوونی (تەهانەویی) خاوەنی (الکشاف) پێ نەداوین، هەرچەندە کەمیش بێت، هەرچەندە مێژوونووسان کۆدەنگیان لەسەر ئەوەیە کە یەکێکە لە زانایانی سەدەی دوانزەیەی کۆچی/ هەژدەیەمی زاینی.

نووسینی پەڕتووکی (کشاف إصطلاحات الفنون) لە پەنجاکانی سەدەی دوانزەیەمدا بوو، لە ساڵی (١١٥٨ک)دا ڕەشنووسی ئەو پەڕتووکەی تەواوکرد بەپێی قسەی خۆی لە پێشەکی (الکشاف)دا، کە دەڵێت: "کاتێک کە تەواوبووم لە خوێندنی زانستە شەرعی و عەرەبیەکان لە خزمەت مامۆستا و باوکم، شوێنپێم قایمکرد بۆ وەرگرتنی زانیاری زانستە دانایی و فەلسەفییەکان، دانایی سروشتی و خوایی و بیرکاری وەک ژمێرییاری و ئەندازە و ئامێری پێوانی بەرزی ئەستێرەکان، نەمتوانی لای مامۆستاکان بیانخوێنم، بۆیە بۆ ماوەیەک هەستام بە خوێندنی کورتەیەکی ئەو زانستانە کە هەمبوون، خوای گەورەش یارمەتیدام لە تێگەیشتنیدا، توانیم زاراوەکانی تێبگەم و بابەتەکانی جیا بکەمەوە، بەش بەشی بکەم بە گوێرەی پیتەکانی (هیجاء) بۆ ئاسانکاری بۆ هەموو کەس، بەو شێوەیە لە هەموو زانستەکان وەرمگرت و لە پاش چەند ساڵێک پەڕتووکێکی کۆکەرەوەم لێدروستکرد، کاتێک لە ڕەشنووسەکەی تەواوبووم لە هەزار و سەد و هەشتا و پێنجی کۆچیدا، ناوی (کشاف اصطلاحات الفنون)م لێنا."(٣)

لە پاش وردبوونەوە لەم چەند دێڕە، تێبینی گریمانەی ئەوە دەکرێت کە پەڕتووکەکەی لە پەنجاکان، یان لە شەستەکانی تەمەنیدا نوسیبێت بەلایەنی

کەمەوە، چونکە لە پێش ئەوەدا ئەو زانستانەی پێویستبووە لە عەرەبی و شەرعیدا وەریگرتووە، ئاماژەی بەوەکرد، کە شتێک هەبووە لە ناخیدا کە هەستێت بە نووسینی پەڕتووکێکی پڕ مانا لە زاراوەی هەموو زانستەکان[٤]، دەتوانێت کە گریمانەی ئەوە دابنێت کە چەندێک لە کات پێویستە بۆ تێگەیشتن و لە خۆگرتن و وردبینی بابەتە زانستیە جیاوازەکان لە کۆکردنەوەی بەشەکانی و خوێندنەوەی و جیاکردنەوەی بۆ نووسینێکی تەواو و پێگەیشتوو، بە ڕوونی دەردەکەوێت کە ئەو پەڕتووکەی لە قۆناغی پەنجاکان، یا شەستەکانی تەمەنیدا کە گونجاوبووە بۆ ئەو سەردەمەی تەمەنی لەگەڵ پانتایی ئەو کارە گەورەیە و فەرهەنگی بوونی پێویستیەکانی و شارەزاییەکەی، لەبەرئەوەیە کە لەدایکبوونی لە سەرەتای سەدەی یانزەیەمی کۆچیدا بووە، بەڵگەش بۆ ئەوە کارکردنی بووە لە پۆستی دادوەریدا لە سەردەمی پاشا (عالمگیر)، کە لە ساڵی (١١١٨ک) کۆچیدا، کۆچی دوایی کردووە، هەروەکو (عەبدولحەی نەدەویی) لە (شێخ ئەشرەف عەلی تەهانەوی) گێڕاوێتیەوە، کە پێشەوا (تەهانەوی) دادوەر بووە لە شارۆچکەی (تەهانە) لە سەردەمی پاشا (عالمگیر)دا[٥].

بەڵام ڕەچەڵەکی، هەروەکو (نەدەوی) ئاماژەی بۆ کردووە و دەڵێ: کە ناوی (محەمەد عەلی کوڕی شێخ عەلی قازی محەمەد حامدی کوڕی مەولانا ئەتقا عولەما محەمەدی کوڕی سابیر فاروقی سوننی حەنەفی)[٦]یە. فاروقی دەگەڕێتەوە بۆ نازناوی عومەری کوڕی خەتاب (خوای لێ ڕازی بێت)، نازناوی دەوڵەتی (فاروقیین)ە لە (خەندیش) لە هیندستان، کاتێک ئەو دەوڵەتە سەربەخۆیی خۆی ڕاگەیاند لە (دەلهی) لە پاش مردنی (فەیروز تەغلق) لە کۆتاییەکانی سەدەی هەشتەمی کۆچیدا، بەردەوامبوو هەتاکو سەرەتاکانی سەدەی یانزەیەمی کۆچی، بەڵام نازناوی (تەهانەوی) ناوی شارۆچکەیەکی بچووکە بەناوی (تەهانە بهون) لە ناوچەی (مزەفەر نەکر) لە ناوچەی (دەلهی)، هەندێک زانای تریش هەر سەربەو شارۆچکەیەن، لەوانە: شێخ عەبدولڕەحیم تەهانەوی(١٢٢٣ک)، شێخ محەمەد حەمدوڵڵا تەهانەوی، قوتب زەمان ئیمدادوڵڵا تەهانەوی و فاروقی سابیری مهاجر مەکی و هەندێکی تر[٧].

ژینگە زانستیەکەی کە پێشەوا (تەهانەوی) تێدا گەورە بووە، ڕۆڵی گەورەی گێڕاوە لە زوو دروستبوونی و زیرەکی و بیرتیژیە زانستیەکەیدا، هەروەها لە

بنەماڵەیەکی خاوەن زانست و ڕێزدار گەورە بووە، زۆرێک لە جۆرەکانی زانست و زانیاری لە باوکی و مامۆستای یەکەمیەوە وەرگرتووە و زمان پاراوی و هونەری قسەکردن و تامەزرۆیی زانستی هەر لەوەوە فێربووە، هەروەکو بە ئاشکرا لە پێشەکی (کشاف)دا باسی لێوەدەکات: "کاتێک لە خوێندنی زانستە عەرەبی و شەرعیەکان تەواوبووم، لەلای باوکم و مامۆستام بەشێوەیەکی جدی چوومە ناو بواری زانستییەوە"[٨]، هیچ سەرچاوەیەکی مێژووی نموونەی مامۆستایەکی ئاماژە پێنەکردووە، بەڵکو زانیارییەکان لەسەر ژیانی ئەم پێشەوایە لە پەڕتووکە مێژووییەکان هەتا ئێستاش شتێکی نوێی تێدا نیە بۆ توێژەران و پەیوەندیدار بە وردەکاری ژیانی ئەم پێشەوا و زانایە، وەک ئاماژەم بە جەنجاڵی جوڵانەوەی زانستی ئەو سەردەمە ئاڵۆزە کرد، ڕادەی کاریگەریان بە زانستە نوورانیەکان و فەلسەفەوە، هەتاکو ئەو ڕادەیەی کە کەسیان بە زانا نەدەزانی ئەگەر هاتو تێنەگەیشتبا لە ئاماژەی فەیلەسوفەکان، بە وردبوونەوە لە هەندێک زاراوەی پێشەکی پەڕتووکی (الكشاف)، بە ڕوونی بۆمان دەردەکەوێت، کە پێشەوا (تەهانەوی) چەندە کاریگەربووە بە فەلسەفەی نوورانییەوە، وەک خۆی دەڵێت:"خوای گەورە بۆی دەرخستم."، (کشف)یش لە زاراوەکانی نوورانیەکانە کە جەخت لەسەر ڕادەی ڕەنگدانەوەی ئەو زانایە بەو زانستانەوە و تێکەڵبوونی لەگەڵیاندا دەکاتەوە، هەرچەندە لە ڕێگەی شەرع و سنوور لاینەداوە بەو هۆیەوە، دەبینین بە ڕووخساری فەرمانەکاندا زۆر پابەندبووە، لۆمەی ئەو کەسانەی کردووە کە فێڵ و تەڵەکەیان کردووە لە بەجێهێنانیدا، وەک باس لە فەتوای ساختە دەکات و دەڵێت[٩]: "موفتی بێ ئابڕوو، ئەو کەسەیە کە گرنگ نیە بەلایەوە حەرام حەلاڵ بکات" یان بەپێچەوانەوە، خەڵکی فێری تەڵەکەبازی بکات وەک فێرکردنی ژن و مێرد بە هەڵگەڕانەوە لە ئاین بۆ نەدانی زەکات، یان مارەی بکات لێی، هەر وەکو لە (الذخیرة)دا هاتووە"، هەموو فێڵێک سەردەکێشی بۆ زەرەر کە ڕێپێدراونەبێ لە ئایندا، ئەگەر لە فەتواشدا ڕێگەی پێدرابێت، لە (جامع الرموز) لە پەرتووکی (الحجر)دا هاتووە".[١٠]

لەم نووسراوەوە چەند بابەتێکمان دەست دەکەوێت:

ـ باوکی پێشەوا (تەهانەویی) زۆر مەیلی بۆ زانستە فەلسەفیەکان نەبووە، بەڵکو مەیلی بەرەو سۆفیگەری سەلەفی بووە، هەربۆیە لە کاتی خوێندنیدا هیچ ئاماژەیەکی بۆ خوێندنی پەڕتووکێکی فەلسەفی نەکردووە لەسەر دەستی باوکی، بەڵکو خۆی خوێندویەتیەوە، لەوانەیە باوکی نەیهێشتبێت فەلسەفە لای هیچ مامۆستایەک بخوێنێت نەوەک بکەوێتە گێژاوی کارێکی ڕێڕەوەکانی فەلسەفە.

ـ یەکێکیتر لە هۆکارەکان، ئەوەیە کە لە نووسراوەکەیدا ئاماژەی پێکردووە کە بریتییە لە نەبەزاندنی سنووری شەرعی و هاوسەنگی زانست و کردار و بەکارهێنانی فێڵ و تەڵەکەبازی لەلایەن هەندێک زانا و موفتی خراپ، کە لە ئەنجامی فەلسەفەی دەقەکانەوە دەبێت، لەگەڵ بێئاگایی لە بەروبوومی ئەو یاریکردنە لە کەوتنی ڕووکەشی فەرمانە شەرعیەکاندا، دواتر نەبوونی حیکمەت و مەبەستەکەی دیاریکردن بە فەرمانەکانی، کە وەک ڕەخنەگرتن هێناویەتی بۆ بارودۆخی هەندێک لە زانایانی کۆمەڵگا.

ـ لە چەند دێڕەکەی پێشوودا، ئاماژەیەک هەیە بۆ پاشخانێکی فیقهی لەلای ئەم پێشەوایە و پابەندبوونی بە بنەماکانی فەرمانە شەرعیە بێبنەما و ساختەکان، لەمەشەوە بناغەیەکی شەرعی دێتە ئاراوە: کە هەر فێڵێک بەرەو زەرەرو زیان سەربکێشێ، لە ئایندا ڕێگەپێدراو نیە ئەگەر لە فەتواشدا هاتبێت، کە ئەمەش ئاماژەیەکی وردە و بەڵگەیە لەسەر شارەزایی ئەم زانایە لە فیقهی شەریعەت و بنەماکانی، هەروەها تا چ ڕادەیەک لە خوا ترساوە، جیاوازی نێوان ناوەوە و دەرەوەی کەسەکە، ئەمەش زۆر ئاشکرایە لە قسەکانیدا کە دەڵێت:" لە ئایندا ڕێگەپێدراو نیە، هەرچەندە لە فەتواشدا هەبێت، ئەوەش جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە وتمان سۆفییەکە لەسەر بنەمای سۆفیگەری پێشینان، ئاماژەیە بۆ بوونی مەرجەکانی دادوەری داپەروەر لە کەسایەتی ئەم زانایەدا، بوونی بنەماکانی دادوەری پاک لە کەسایەتیەکەیدا، ڕەحمەتی خودا لێبێت، ئەم ڕەوشتانەی بوونەتە هۆکاری دیاریکردنی وەک دادوەری ناوچەی (تەهانە) لەلایەن پاشا (عالمگیر)ەوە.

بە تێڕوانینێکــــی ورد لەوەی کە لەســــەر ئەم پێشـــەوایە نووســـراوە، بە تەماشــاکردن بەدواداچــوونی پاشــخانە فیکــری و دەروونــیە گشــتیەکەی لە ڕوانگەی هەندێک لە زاراوەکانی ناو پەڕتووکی (الکشاف)دا، گەیشتمە ئەوەی کە ئەو کاریگەریانە ڕۆڵیان هەبووە لە دروستبوونیدا لە دوو هۆکاردا خۆی دەبینێتەوە، ڕۆڵیان هەبوو لە ئامادەکاری فیکری و دەروونی ئەم پێشەوایەدا، کە بریتین لە: باوکی و ژینگە زانستی و کۆمەڵایەتیەکەی هیندستان.

١- کاریگەری باوکی:

لە پێشەکی پەڕتووکی (الکشاف)دا باسی لەوە کردووە کە زانستە عەرەبی و شــەرعیەکانی لە خــزمەت بــاوکی و مامۆســتایدا خوێنــدووە[١١]، ئامــاژەی بە کاریگەری ڕاستەوخۆی باوکی کردووە لە سێ ئاڕاستەی جیاوازدا:

أ- ئاڕاستەی پەروەردەیی:

ئەو کاریگەریە بە ڕوونی دەردەکەوێت لە کاتی باسکردنی باوکی وەک ڕێزدار و گەورەیەک کە دەڵێت: "حەزرەتی مامۆستا باوکی بەڕێز." کە ئەم دەستەواژەیە زۆر کــاریگەری ئەدەبــی و دەروونــی و پەروەردەیــی خێزانــی پێــوە دیــارە، بەتایبەتیش باوکی کە هەر لە منداڵیەوە لە ژینگەیەکی خێزانی خاوەن شەرم و حەیا و ڕیــزدار و ڕەوشــت بەرزیــدا بــوون، ئەو جــۆرە لە پەروەردەکــردن لە منداڵیەوە بووە هۆی ئەوەی تامەزرۆی ڕەوشتی بەرز بێت و دوربێت لە ڕەوشتی ناپەسەند، لە بەرزترین ڕەوشتەکانیش هۆگری زانست و زانیارییە و هەوڵدانە بۆ بەدەســتهێنانی، ئەو نووســینەی پێشــوو ئامــاژە بــۆ ئەو پەروەردە ســۆفیگەریە سەلەفیەی کە باوکی پەروەردەی کردبوو دەکات، کاتێک باس لە زاراوەی شێخ و مامۆستا دەکات، دەڵێت: "ئەگەر مورید گەیشتە پلەی شێخ پێویستە زۆر هەوڵبدات و ماندووبێت، بۆ ناسینی شێخ کە ئایا گونجاوە بۆ ئەو پلە و مەقامە، چونکە زۆربەی فێرخــوازان شکســتیان هێنــا لەو پــێگەیەدا، شکســتی زۆرینــەی خەڵکــی بەهۆی شوێنکەوتەی پێشەوای گومڕاوەیە، پێویستە پشکنینی ئەوە بکرێت کە ئایا لەسەر ڕێباز و ڕاستییە."[١٢] لەمەوە پێداگری دەکات لەسەر پێویستی هاوڕێیەتی مامۆستایانی پەروەردە و هۆشداری دەدات لە پێچەوانەکەی.

ئاماژەی بۆ ڕێگەیەکی دیکە داوە ئەگەر هاتو نەیتوانی مامۆستایەکی بەو شێوەیەی هەبێت لە پەروەردەکردندا، دەڵێت: "شێخەکانی (شازلی) کە بەشێکن

لە ڕێبازی (قادری) دەڵێت: ڕێگای هەڵسوکەوت بۆ دەستکەوتنی زانست و نزیکبوونەوە لە پەروەردگار، لە سەردەمی نەبوونی پیاوچاک و ڕێنمونیکەر، دەکرێت بە پابەندبوون بە ڕووکەشی شەریعەت، بەردەوامی زیکر و بیرکردنەوە و زۆری سەڵاوات لەسەر پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر)، چونکە لە ئەنجامی زۆر سەڵاواتدان لەسەر پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر)، ڕووناکیەک لە ناخی موریدا سەرهەڵدەدات، ڕێگەی بۆ ڕۆشن دەکاتەوە"[(١٣)]، پێدەچێت شێخ زۆر پەنای بردبێتە بەر پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) و وەک لە پێشەکی پەڕتووکەکەیدا دەڵێت:"سەلام لەسەر ئەو کەسەی کە بوونی ڕەحمەتە، محەمەد نێردراوی فریشتە و مرۆڤ و جنۆکە و هەموویانە، لە هەمووشیان گەورەترە، لەسەر یار و یاوەرانی، کە بە هۆیانەوە ڕۆژگاری ڕاست و هەق پرشنگیدا، ڕووی ئاینیی ڕووناک کردەوە، تاریکی ناخ ڕەوییەوە، ڕووناکی ڕاستەقینە پرشنگی دایەوە"[(١٤)] سەرەڕای نووسینە درێژەکانی کە پەیوەستن بە زاراوەکانی سۆفیگەرییەوە، ئەمەش حەزە سۆفیەتیەکەی زیاتر دەردەخات، لە (کشاف)دا زۆر ڕوون و ئاشکرایە. لە کۆمەڵگەکەیدا ناوبانگی خواناسیەکەی دەنگی دابۆوە و بەم شێوەیە باسیان لێوە کردۆتەوە: "ئەوەی لە نزیک مەزاری ئەو بخوێنێتەوە، مانای زۆر وردی بۆ دەردەکەوێت"[(١٥)].

زانراویشە هەندێک شوێن کە نزرگەی پیاوچاکانە، شوێنی بۆنێکی خۆش و دەروون ئارام دەکاتەوە، هەر بۆیە (جوبرەئیل) ویستی پێغەمبەر دابەزێنێت لە (بەیتەلەحم) کە (عیسا)ی تێدا لەدایکبووە بۆ ئەوەی لەوێ نوێژ بکات لە باسی (اسراء و المعراج)دا. باوکی (تاج سوبوکیی) ڕومەتی دەخستە سەر ئەو زەوییەی کە پارچە کومبارێکی لەسەربوو، شوێنی دانیشتنی ئیمامی نەوەویی بوو لە کاتی وانە خوێندنیدا، ئەم پارچە شیعرەی دەوتەوە[(١٦)]:

وفي دار الحديث لطيف معنى
على بسط لها أصبو وآوي
عسى أن أمس لجر وجهي
مكانا مسه قدم النواوي

بێگومــان دەقە شــەرعیەکان نکۆڵیــان کــردووە لە شــوێنە تاریکەکــان، ئەگەر ناچاربووین، دەبێت بەخێرایی تێپەڕین، هەروەکو لە پێغەمبەرەوە (درودی خوای لەسەر) گێڕاوەتەوە کاتێک بە دۆڵی (سەمود)دا تێپەڕبوون فەرمانی کرد کە بەپەلە تێپەڕن، فەرمـووی: "هـذا واد ملعـون"، ئەمـە شـیوی نـەفرین لێکـراوە، "جـارێکیتر فەرمانیدا بە فڕیدانی ئەو هەویرەی کە بە ئاوی ئەو دۆڵە شێلرابوو".[١٧]

کــاریگەربوونی بە پەروەردەی بــاوکە ســۆفیەکەی، زۆر ئاشــکرایە لەو بابەتەی کە باسمان لێوەکرد، هەرچەندە سۆفیەتیەکەی سەلەفیانە بووە.

ب ـ ئاڕاستەی فیقهی:

ئەگەر بــاوکی کــاریگەری ڕەوشــتی و پەروەردەیــی ڕوحــی لەســەری جێهێشــتبێت، ئەوا تـامەزرۆبوونی بە لایەنـی شـەرعی و زانسـتی وایلێکـرد کە زانسـتەکەی خۆشـبوێت و بچێـتە نـاو بـوارە فـراوانەکەیەوە و شـارەزا بێـت بەبابەت و بنەما و لقەکانیەوە، هەتا لە قۆناغێکی کەمی تەمەنیدا، گەیشتە پێگەی دادوەر، ماوەیەک دادوەریی کردووە لە سەردەمی (عالمگیر)دا، ئەگەر تەماشـای وتەکانی بکەی لە زاراوە فیقهیەکـان و گفتوگۆکردن لە بارەیەوە، دەردەکەوێت کە تــا چ ڕادەیەک شــارەزا و وردبــووە لە زۆربەی بابەتەکانــدا. دەتوانرێــت تەماشـای وتەکـانی بکرێت لە بـابەتی (عمـوم المشـترک)[١٨]دا. ئەگەر تەماشـای زاراوەی (الصلاة) بکرێت، حەزو شارەزاییە فیقهیەکەی لەو زانستەدا بەسە بۆ ئەوەی هیچیتر نەوترێت لەسەری[١٩].

سـەرەڕای ئەوەی کە لـە دیـارترین نووسـینەکانی پەڕتووکێکە لە فیقهدا، کە تیایدا باس لە حوکمی زەوی و زار دەکات، بێگومـان ئەم بەرهەمـانەش بەهـۆی کاریگەری باوکیەوە بووە.

ت ـ ئاڕاستەی زمانەوانیەکەی:

توانای زمانەوانی و ئەدەبی (تەهانەوی) خەسڵەتێکی دیارە لەسـەر لاپەڕەکانی پەڕتـووکەکەی (کشـاف إصـطلاحات الفنـون). زانراویشـە کە جگە لە بـاوکی هـیچ مامۆسـتایەکی زمـانەوانی نەبـووە، لێرەوە دەردەکەوێت کە تـا چ ڕادەیەک بـاوکی گرنگیـداوە بە زمـانی عەرەبـی و شــارەزای بـوارەکە بـووە، ئەمەش لە ڕوانـگەی نووسینەکانی کوڕەکەیەوە گەیشتوینەتە ئەو ئەنجامە، زیادەڕەویش نیە ئەگەر بڵێم

هەندێک وتەی لەبارەی باسکردنی هەندێک لە زاراوە زمانەوانیەکان دەکرێت وەک بەشێکی سەربەخۆی وشەکەی لێبکرێت لەبەر جوانی و درێژی باسکردنی وشەکە وەک گەڕان لە بابەتی (الإستعارە)دا، تەماشای باسکردنی بکە، یان لە (عطف) و (کنایة) و (الظرف)دا، کە زۆرجار پێنج لاپەڕەی لەسەر ئەو بابەتانە نووسیووە، ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە کە توانایەکی لە ڕادەبەدری زمانەوانی و شارەزایی هەبووە لە زمانی عەرەبیدا، کە لە وڵاتێکدا ژیاوە بە زمانی عەرەبی قسەیان نەکردووە، بەڵام ئەمە تۆوێک بووە کە مامۆستایەکی لێزان لە زەویەکی پاراوی بەپیت و بەرەکەتدا چاندوویەتی.

- ژینگە زانستی و کۆمەڵایەتیەکەی وڵاتی هیندستان:

ئەگەر پشکنینێکی سەرچاوەکانی پەڕتووکی (کشاف إصطلاحات الفنون) بکرێت، دەردەکەوێت کە وڵاتێک جێگەی ئەو هەموو سەرچاوە زانستیە بووبێت، شایانی ئەوەیە کە بە بەشێکی گرنگی جیهانی ئیسلامی هەژمار بکرێت، جێگەی شانازییە کە زانایانی گەورە و شارەزای وەکو (تەهانەوی) پێشکەش بە جیهان بکات.

بوونی ئەو هەموو جۆرە لە پەڕتووکە دەگمەن و هونەرانە لەو ژینگەیەدا، ئەنجامی ڕاستی ئەو ئاستە زانستیەیە کە لەو سەردەمەدا لە هیندا هەبووە، گەورەیی هەنگاوە زانستیەکانی ئەو پیاوچاک و زانایانە دەردەخات لەو سەردەمانەدا، کاریگەری ئەو ڕابوون و کرانەوەیە و ئەو ئارەزووە زانستیەیە کە بۆتە هۆی بەرهەمهێنان و ئامادەکردنی بەهرەمەندی وەکو پێشەوا (تەهانەوی) ڕەحمەتی خوای لێبێت، هەروەها گرنگیدانیان بوو بە زانستە عەقڵی و فەلسەفیەکان تا ئەو ڕادەیەی کە ناچنە گفتوگۆی هیچ بابەتێکەوە، ئەوە پاڵنەرێکی تر بووە، ڕۆڵی هەبوو لە فەرهەنگیبوونی ئەو پێشەوایەدا، کە توانی هەموو لایەنەکانی زانست لەخۆبگرێت، هەموو ئەمانە لە چوارچێوەی پەڕتووکە مەزنەکەیدا (کشاف اصطلاحات الفنون)ەوە، لە ڕێی ئەوەوە مێژووییەکی گشتگیری زانستەکانی عەرەب و موسڵمانان بە درێژایی سەردەمە شارستانیە درەوشاوەکەیان بخەنە ڕوو، لە کاتی درەوشانەوەی توانا و لێهاتووی و کرانەوەیان، لەگەڵ زانستی پێشینانی پێشکەوتوو لەگەڵ شوێنکەوتنی کرداری ئەوانەی دواتر.

ئەمانە هەمووی ئاسانکارین بۆ کەسانی تینو بۆ فراوانکردنی بوارەکانی زانست و شیکردنەوەی زاراوەکان و کۆکردنەوەی لە پەڕتووکێکدا کە خوێندنەوەی ئاسان بێت، پێوستی بە مامۆستا نەبێت لە زۆر بابەتی بچووکدا، ئەوەش بەشێکە لە مەبەستەکانی نووسین لای نووسەر، کە ئاماژەی پێدەکات و دەڵێت: "دەمێکبوو لە سینەمدا پەنگی خواردبووەوە گەیشتن بە دانانی پەڕتووکێک، کە زاراوەی زانستەکانی بەتەواوی لەخۆگرتبێت، زانستە عەرەبیەکەی دەسکەوێت، هەر بۆ تەبەڕوک و پشتگیری بچێتە لای مامۆستا و زانایان."[٢٠]

ئەمانە گرنگترین کاریگەرییەکانی سەر فیکر و دەروونی پێشەوا (تەهانەوی) بوون، کە بە وردبوونەوە دەگەیتە بەرهەم و کەلەپوورەکەی. بەڵام پێشەوا (تەهانەویی) ئەو کارتێکەرانەی بەشێوەیەکی بنیادنەرانە ئامادەکرد کە نەچێتە دەرەوەی ئەو کەلەپوورە خوداییە و پایەکانی، بەڵکو دابەشی بکات بەپێی زاراوەکانی شەرع، لە ڕێگەیەوە بنەماکانی شارستانیەتی مرۆڤایەتی کە ئیسلام خستویەتە سەرشانی، بۆ جیهان، بە هاوسەنگیەکی سەرکەوتوو بیوێنە.

- کۆچی دوایی پێشەوا (تەهانەویی):

هەروەکو لە دیاریکردنی مێژووی لەدایکبوونیدا شتێکی ڕوون و ئاشکرا نەبوو، بۆ مردنیشی هەر بەهەمان شێوە بوو، سەرچاوە مێژووییەکان هیچیان لەبارەی کۆچی دوایی پێشەوا نەخستۆتە ڕوو، ئەوەی بەردەستە، ئەوەیە کە لە (کشاف)دا هەیە، کە ساڵی (١١٥٨ک) کە لە زۆرێک لە نووسینەکانی (الکشاف) تەواو بووە، زیندووبووە.

بەڵام ئەوەی لە (کشاف)دا وەکو سەرچاوە هاتووە، لە سەرەتای سەدەی سیانزەیەمی کۆچیدا، کاری زیادکراوی قوتابیەکانیەتی، چونکە ئەوان بەدواداچوونیان بۆ نووسینەکان و کۆکردنەوەی (کشاف) کردووە، (عەبدولحەی حسێنی) هیچ شتێکی لەوبارەیەوە لە (نزهة الخواطر)دا باسنەکرووە، کە ئەو کۆنترین کەسە لەبارەی (تەهانەویی)ەوە بابەتەکانی تۆماری کردبێت.

بەڵام زانــای پــایەبەرز (ئەبـا حەســەن نەدەویــی)، لەســەر قســەی بــاوکی، لێدوانیداوە دەربارەی مێژووی (تەهانەویی)، کاتێک دەڵێت: "مێژووی کۆچی دوایی نازانرێت، لە پاش وردبینی لە هەندێ سەرچاوەدا، لە نیوەی کۆتایی ساڵی (١١٩١ک) کۆچی دوایی کردووە، مانگ و ڕۆژەکەی نەزانراوە، ئەمەش هــەواڵیــداوە (مــحەمەد ئەعــلا) و مفتــی (ئیلاهــی بەخــش کانــدهلوی) لە یادەوەرییەکانیدا باسی لێوەکردووە، بەپێی ئەوەی کە باسکراوە کە پۆستی ســەرۆکی دادگــا بــووە لە ســەردەمی (عــالەمگیر)ی دووەمــی کــوڕی (ئیــبن مەعـزەدین)، کە لە ســاڵی (١١٦٧ک) دەســەڵاتی گرتەدەســت، بەردەوامبــوو لە سەرۆکی دادگا هەتاکو سەردەمی شا (عالم)ی دووەم لە ساڵی (١١٩١ک)"[٢١].

وتم: "ئەگەر ئەمە ڕاست بێت، کەواتە پێشەوا (تەهانەویی) تەمەندرێژ بووە، چونکە ئەگەر گریمان لەدایکبوونی لە ساڵی (١١٠٠ک) بووبێت، ئەوا تەمەنی نەوەدو یەک ســاڵ بــووە، بەڵام ئەگەر بەپێــی ئەوەبێــت کە مێژوونووســان پێیانوایە، کە لەدایکبوونی لە کۆتایی سەدەی یانزەیەمدا بوبێت، ئەوا تەمەنی سەرو سەد ساڵبووە، خوا باشتر دەزانێت . بە ڕاستی بابەتەکە، لە کۆتاییدا، لەدایکبــوون و مردنــی نادیــارە، ئەوەی کە باســمان کــردووە لێــرەدا لەلایەن خاوەنەکانیانەوە پشتڕاست نەکراونەتەوە، هەروەکو زانا (نەدەوی) دەڵێت: "لەوانەیە مەبەست لە (عالەمگیر)ی دووەم[٢٢] بێت بەپێی وتەی باوکی، کاتێک دادگای گرتۆتەدەست، بۆیە بابەتەکە گریمانەیە و یەکلانەبۆتەوە."

چوارەم: دانراوەکانی[٢٣]:

زانایەکی وەکو (تەهانەویی) شوێنی خستنەڕووی زانیاری بووە، چاوەڕوان دەکرا زۆر نووسینی گەورە و گرنگ جێبهێڵێت کە لە پاش خۆی جیهانێک ڕۆشــن بکــاتەوە، بەڵام پەڕتــووکە کــۆن و نوێیەکــانی ژیاننــامەی زانایــانی هیندستان، لەو بەرهەمانە تەنها باسی لە سێ بەرهەمی ئەو زانایەی کردووە، ئەوانیش:

١ـ (أحكام الأراضي): له كتێبخانەی (الهندية) به ژمارەی (١٧٣٠)، کتێبخانەی (بانکی بور) به ژماره (١٥٩٩)، پەڕتووکەکه له (١٩) لاپەڕه پێکهاتووه، ئەم بەشانەی لەخۆگرتووه:

ـ له مانای (دار الإسلام ودار الحرب).

ـ له مانای (أحكام أراضي دار الإسلام).

ـ له مانای (أنواع الأراضي وأحكامها).

کتێبەکه تا ئێستەش دەستنووسه و چاپنەکراوه.

٢ـ (سبق الغايات في نسق الآيات): پەڕتووکێکه دەربارەی تەفسیری قورئانی پیرۆز، زۆرێک له نووسەرەکان پێیانوایه هی (تەهانەویی) بێت، له هیندستان له ساڵی (١٣١٦ک)دا چاپکراوه.

٣ـ (كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم): له گرنگترین پەڕتووکەکان و کاره فەرهەنگیەکانیەتی، گرنگیەکی زۆری هەبووه لەلای ئەهلی زانست و شارەزایان، تا ئەوەی که (ئەبو حەسەنی نەدەوی) له باسی ئەو پەڕتووکەدا دەڵێت: "ئەو پەڕتووکه زۆر بێ وێنەیه."[٢٤] چەند جارێک چاپکراوه،[٢٥] ئەوەی شایەنی باسه هەموو چاپەکان تەنها دەقی نووسینەکانیان چاپکردووه، تەنها چاپه میسرییەکه نەبێت، که ئەوانەی هەستاون به وردبینیکردنی هەوڵیانداوه وتەکان بگێڕنەوه لای سەرچاوەکەی خۆی، هەندێکجاریش بگەڕێنەوه، شوێنکەوتەی ئەو ڕێبازه نەبوون له هەموو جێگایەکی دەقەکاندا، دەقه فارسیەکانیان کردووه به عەرەبی.

(کشاف)ی تەهانەوی وەکو ملوانکەی ملی نووسینەکانیەتی، وەڵامێک بوو بۆ پڕکردنەوەی بۆشایی له کتێبخانەی عەرەبی و ئیسلامیدا، تیادا گەڕانی بۆ واتاکانی کردووه بەشێوازه جیاوازەکانی واتا، بەپلەبەندی بەپێی واتای زمانەوانی تاکو واتای زاراوەیی و عەقڵی و زانستی. هەندێکجاریش به فراوانی هێناویەتی له هەندێک بابەتدا که پێویست بووبێت، یان بوارێک له بوارەکان، لەسەر هەمان ڕێچکه ڕۆشتووه له هەندێک وشەی فارسی، بەتایبەت له کۆتاییەکەیدا، له هەموو

شـــيكردنەوەی پشـــتی بە پەڕتـــووکە متمانەپێکراوەکـــان بەســـتووە لە زانســـتە جیاوازەکانـدا، نـاوی پەڕتـوکەکە و خـاوەنەکەی هێنـاوە هەروەک چۆن نـاوی ئەو نووسەرانەی هێناوە کە جێی متمانەن. بە گشتی نووسەری (کشاف) وەکو وتـراوە دەربارەی: توێژەرێکی هیندییە، شارەزای زمانە، پێشەوایەکی لێهاتووی زانست و زاراوەکانیەتی، چاکەیەکە لە چاکەکانی ئیسلام لە هیندستان[٢٦].

پێنجەم/ سیمای کەسایەتی تەهانەویی:

١ـ ڕەبـانیەت بە واتـا فـراوانەکەی لە ڕووی زانسـت و کـردار و ڕەوشـتی، بەڵـگەش ئەوەی کە باسـکرا لە بـابەتی زاراوەی فەتـوا، کە دەڵێـت: "مـوفتی بـێ ئـابڕوو ئەوەیە کە گـوێ بەوە نەدات کە حەڵاڵ حەرام بکـات و حەرام حەڵاڵ بکات و پێچەوانەشەوە، خەڵکی فێری فێڵ و تەڵەکە بکات بـە دەربازبوونیان لە هەندێ فـەرمان و حـوکمی شـەرعیی، هەر فێڵێک بەرەو زەرەر و زیـان بچێت، ڕێگەپێدراو نیە، با فەتواشی لەسەر بێت".

دەقەکە لە کۆتاییـدا ئامـاژە بـۆ گرنگـی ڕاسـتی دەکـات لە حـوکمە شـەرعیە هەنـاوی و دەرەکیەکانـدا دەکـات، ئەمەش تەنهـا لای زانایـانی خوانـاس گرنگـی پێـــدەدرێت، کە لە خواترســـانیش پـــایەیەکی خـــوداییە. هەروەهـــا (زانســـتی ڕاســـتیەکان بەرهەمەم و ئەنجـــامی هەمـــوو زانســـتەکانە)[٢٧]، ئەو مامۆســـتا پایەبەرزەش لە کەسایەتی ئەو پێشەوا خواناسەدا دەرکەوت.

٢ـ پێگەیشـتن بە هەوڵ و کۆششـی خـۆی و ئـارامگرتنی بێـوێنەی لەپێنـاو فێربوونی هەموو جۆرە زانستەکان و گەڕان بەناو بابەتەکانیدا و کۆکردنەوەی بنەمـــا زانســـتیەکانی، لە پرۆگرامێکـــی زانســـتی بێـــوێنە و وردداد، لە ڕووی باسـکردنی سـەرچاوەکان و بەڵـگەی زانسـتی و بەرنـامە بـۆ داڕێـژراو، لە ڕیزبەنـدی زانیارییەکـان بە شـێوازە جیـاوازەکـانی، کە پێویسـتی بە کـۆمەڵە کەسانێک هەیە بۆ ئەنجامدانی ئەو کارە، تەهانـەویی بەتەنهـا خـۆی سـەلماندی کە ئۆمەتێک بووە لە ناو کەسایەتیەکدا.

٣ـ بیروهۆشێکی پڕشنگدار، بیرۆکەی ئازاد و ڕۆشـن بە ڕووناکی شـەرع لە هەموو وردەکارییەکاندا.

٤. ئارەزووی فیقهی و خەسڵەتە ئوسوڵیەکەی، شارەزاییەکی وردبین بوو، بەئاگا بۆ حوکمی دامەزراو لە ڕووی تێڕامان و وردبوونەوە، بەڵگەکاریەک بۆ لایەنەکانی کێشەکە.

٥. توانا و لێهاتوویەکەی لە زمانەوانیدا وایکردووە کە ئەوانەی (کشاف)یان خوێندۆتەوە بە زمانەوان و ئەدیب و شارەزا و نەحوییەکی لێزانە، کە زمانزانییەکەی کەسایەتیەکەی داڕشتووە، بۆ ئومەتیش زمانێکی نوێی داڕشت، کە درێژکراوەی شارستانیەتە فراوانەکەی ئیسلام بێ بە درێژایی سەدەکان.

٦- شەرم و شکۆ زانستیەکەی و لانەدان لە چوارچێوەی بابەتەکان لە نووسینەکانیدا، پیادەکردنی وردەکاری بە ئاگایی و دادپەروەر لە نووسینەکانیدا، بەبێ بریندارکردن، بەڵکو ڕوونکردنەوە و دەرخستنی ڕاستی و لەڕوو بێ.

٧- یەک بەرنامەیی و بابەتیی بوون و دەروون ئارامی پێگەیەکی زانستی دامەزراو.

٨- چاککردنی ڕەوشت و بەرزکردنەوەی ئاستی ڕۆشنبیری ئومەتی ئیسلامی.

٩- پێداگری لەسەر بەفیڕۆنەدانی کات کە بەسەربریێت بەبێ هەوڵدان و بەرهەم. کە بەسوودبێت بۆ میللەت و ڕووناکی بێت بۆ ڕێنمویی و گەشە بێت بۆ زانست.

١٠. ئازایەتی زانستی، چاونەترس بێت بۆ چوونە ناو ئاڵۆزی زانستەکان و فەلسەفە و فەلەک و وەرزش و پزیشکی و ئەندازە و ئەوانیتر.

کۆتایی

چــاکەخواز و ڕۆشــنگەر ئەو کەســایەتیە ئــاینییە هاوســەنگە بەهێــزەیە کە دەرکەوێت بە ئاستێکی گشتی لە توانا عەقڵی و ڕۆحیەکەیدا، لە توانا و کاریگەر و بەهێزبێـت، دڵەکـان بـۆ خـۆی کـێش بکـات، گومـان و دوودڵـی بـڕەوێنێتەوە لە دەروونەکانـدا، گیـانێکی نـوێی بکـاتەوە بە بەری جەسـتەی کۆمەڵگـادا، متمـانەی نەمری ئیسلام بگێڕێتەوە بۆ تاکی ئومەت، ڕاستی پەیامی پێغەمبەر و شـەریعەتی ئیسلامی بگەیەنێت، هۆکاری شکۆمەندی و بەزری بەستراوە بەوانەوە[٢٨].

کەسایەتی (تەهانـەویی) هەمـوو ئەو بنەمایـانەی لەخۆگرتبوو، بۆیە ئەو بەبێ گومان لە کۆمەڵی نوێگەری و چاکسازانە، گرنگترین چاکسازییەکانیشی ئەمانەن:

١ــ زینـدوڕاگرتنی زانسـتە ئیسـلامیەکان و نـوێکردنەوەی فیکـری ئیسـلامی، ئەوەش لە پەراوێــزی پەڕتووکەکەیــدا بە ڕوونـــی دیــارە، کە زاراوەی هەمـــوو زانسـتەکانی بەشـێوەیەکی نـوێ خسـتۆتە ڕوو، لەگەڵ کـۆکردنەوەی فەتواکـانی (عـــالەمگیریە) لە ســـەردەمی (تەهانـــەویـــی)دا، ڕێکخســـتنیان لە پەڕتـــووکێکی کۆکەرەوەدا، ئەم کـارەی ئامـاژەیە بـۆ ڕوانـگەی نـوێگەری هاوکـات لەگەڵ ژیـانی (تەهانەویی).

٢ـــ بەرەنگـــاربوونەوەی بە بەردبـــوونی زانســـت و دەمـــارگیری توونـــدی بەرپەرچـدانەوەی بـابەتە نوێیەکـانی زانسـت، سـوودوەرگرتنی لە هەمـوو جـۆرە زانسـتە مرۆڤایەتیەکـان، خسـتنەڕووی ئەو زانسـتانە بەشـێوەیەک کە ڕێکبکەوێت لەگەڵ لێبوردەیی ئیسلام و بنەماکانی.

٣ـ بـانگەواز بـۆ پـاککردنەوەی دڵ و دەروون و گەیشـتن بە پلەی (إحسـان) و فێرکردنی ڕێبازەکەی، پەروەردەی پیاوانی لێهاتوو بـۆ ئەو مەبەسـتە، ئەوانەش لە شوێنەوارەکانی ژینگەی پێشەوا (دەهلەویی) و پەروردە ڕۆحیە تایبەتیەکەیەتی.

٤ ـ کردنەوەی ئاسـۆیەکی فـراوان بـۆ داهێنـانی عەقڵی و فیکری و پێشخسـتنی کـردەوەی گەڕان و بەدواداچـوون بـۆ زانسـت و زاراوە و بەڵـگە ئیسـلامیەکان بـۆ گەیشتن بە شارستانیەتێکی تەواوی هەموو لایەنەکانی ژیان.

٥ـ گەشـەپێدانی واتاکانی زمـانی عەرەبی و زیندووڕاگرتنی زاراوە کەلتووریە زانستیە گەورەکەی، هەموو زانستەکان و تەنها لە ڕووی واتای عەرەبیەوە نەبێت، وەک (تەهانەوی) لە زاراوەکاندا پیادەی کردبوو.

٦ ـ تۆکمەکردنی ئومەتی ئیسلامی لە بنەمایەک بۆ بنیاتنانەوە، شارستانیەتێکی زانسـتی، لە ڕێـگەی تێگەیانـدنی تاکەکـانی کۆمەڵگـا بە زاراوە زانسـتیەکان و کارپێکردنیان لە بارودۆخەکەدا، بۆ ئەوەی شارستانیەتێک بێت هەمـوو بنەماکانی بەرزی مرۆڤایەتی لە ژێر سێبەری مەبەستەکانی شەریعەتدا کۆبکاتەوە.

٧ـ ئاڕاستەکردنی عەقڵی مرۆڤایەتی بەرەو سەرلەنوێ داڕشتنەوەی زانستەکان و نوێکردنەوەیـان لە مـاوەیەکی دیـاریکراوی سـەردەمەکاندا، بۆ خێراکردنی کردە ڕۆشنبیرییەکان، تێگەیشتنی بنەماکانی شارستانیەت بەمانا فراوانەکەی.

٨ ـ دەرکرنـی فەلسـەفە لەو تەم و نـاڕوونیە و سـوڕانەوە نەزۆکەی بەرەو ڕاسـتییەکانی کە شـەرع باسـی لێـوەکردووە، بەوەی کە زانینـی غەیبـی بەبـێ گەڕانەوە بـۆ سروشـتی خـوایی مەحـاڵە، بەڵام زانسـتە عەقڵـی و بیرکارییەکـان، ڕێگـاکەی بـریتییە لە عەقـڵ، زانسـتی تـاقیکردنەوەش لە ڕێـی هەسـتەکانەوەیەو ئامانجەکەشیان گومـانە نەوەک ڕاستی تەواو، پێیوابـوو کە خواناسـی هاوکـارە لە بەهێزبوونی هاوشێوەکانی لە دەرخستنی ڕاستی هەموو ئەوانەدا.

٩ـ فراوانی و گەشـەی وشـە و زاراوەکـانی زمـانی عەرەبی سـەلماند، هەروەهـا توانـای لەخـۆگرتنی زاراوەی هەمـوو شارسـتانیەتەکان و جـوانی زمـانی عەرەبی دەرخست.

١٠ ـ ئاڕاسـتەکردنی کـارکردن بە فیقهـی ئیسـلامی لەگەڵ هاوسـەنگی نێـوان دەرەوە و ناوەوەی بابەتەکان کە ئەمەش پێکەوەبوونە خودایەکەیە وەک زانست و کردار و بانگەواز.

ئەمە گرنگترین خاڵەکانی ژیانی پێشـەوا (تەهانـەویی) بـوو کە لەوانەیە مێژوو زیاترمـان بـۆ دەرخـات دەربـارەی ئەم پێشـەوایە، کە لەوانەیە لێـرەدا ئامـاژەی پێنەدرابێت، بە زانسـت زانسـت بەرهەم دێت، بەچڕبوونەوەی زانسـت و زانیـاری، ئاسۆی تێگەیشتن فراوانتر دەبێت.

سەرچاوەکان:

١ ـ الندوي، علي الحسني، رجال الفكر والدعوة، تعريب: سليمان الندوي، كويت: دار القلم، ط٣، ج٤، ص٣٩-٤٠.

٢ ـ المرجع السابق، ج٤، ص٣٣-٣٤.

٣ ـ التهانوي، محمد علي. كشاف اصطلاحات الفنون، لبنان: مكتبة لبنان، ١٩٩٦م، ج١، ص١-٢.

٤ – المرجع السابق، ج١، ص١.

٥ ـ الندوي، عبد الحي. نزهه الخواطر، بيروت: دار ابن حزم، ج٦، ص٤٠٨.

٦ ـ المرجع السابق، ج٦، ص٤٠٨.

٧ ـ التهانوي، كشاف اصطلاحات الفنون، مرجع سابق، المقدمة، ص٣.

٨ ـ المرجع السابق، ج١، ص١.

٩ ـ المرجع السابق، ج١، ص١٧٠.

١٠ – البخاري، برهان الدين محمود بن عبد العزيز، (ذخيرة الفتاوى) المشهورة بـ(الذخيرة البرهانية)، بيروت: دار صادر، (د.ت)، ص٦٥، انظر أيضاً:

ـ خليفة، حاجي. كشف الظنون، بغداد: مكتبة المثنى، ط١، ١٩٤١، ج١، ص٨٢٣.

١١ ـ التهانوي، كشاف إصطلاحات الفنون، مرجع سابق، ج١، ص١.

١٢ ـ المرجع السابق، ج١، ص١٠٥٠.

١٣ ـ المرجع السابق، ج٢، ص١٠٨٥.

١٤ ـ المرجع السابق، ج١، ص١.

١٥ ـ الندوي، نزهة الخواطر، مرجع سابق، ج٦، ص٨٠٤.

١٦ – السبكي، تاج الدين بن عبدالوهاب، طبقات الشافعية الكبرى، البحرين: دار هجر، ط٢، ١٩٩٣، ج٨، ص٣٩٦.

١٧ ـ ابن عبد البر، يوسف بن عبدالله، الإستذكار، بيروت: دار الكتب العلمية، ط١، ١٩٩٠، ج١، ص١١٦.

١٨ ـ التهانوي، كشاف اصطلاحات الفنون، مرجع سابق، ج١، ص٢٠٤.

١٩ ـ المرجع السابق، ج١، ص١٠٨١.

٢٠ ـ المرجع السابق، ج١، ص١.

٢١ ـ انظر تعليقات الندوي على:

ـ الندوي، نزهة الخواطر، مرجع سابق، ج٦، ص٨٠٥.

٢٢ ـ المرجع السابق، الصفحة نفسها.

٢٣ ـ انظر:

ـ الزركلي، خيرالدين، الأعلام، بيروت: دار العلم للملايين، ط٥، ٢٠٠٢، ج٦، ص٢٩٥.

ـ كحالة، عمر رضا. معجم المؤلفين، الرياض: مكتبه الملك فهد، ط١، ١٩٩٨، ج١١، ص٤٧.

٢٤ـ الندوي، رجال الفكر والدعوة، مرجع سابق، ج٤، ص٥٥.

٢٥ـ طبع بالهند لأول مرة عام ١٨٦٢م على يد جمعية البنغال الآسيوية من سلسلة المكتبة الهندية، كلكتا، وصححه المولوي محمد وجيه والمولوي عبد الحق والمولوي غلام قادر، واهتم به المستشرق النمساوي لويس سير نغر التيرولي (توفي ١٨٩٣/١٣١٠م). والمستشرق الإيرلندي وليس ناسوليس. وصدرت هذه الطبعة في مجلدين كبيرين عدد صفحاتهما ١٥٦٤ صفحة.

الطبعة الثانية كانت بالآستانة عما ١٣١٧هـ وهذه الطبعة ليست كاملة، إذ انتهى الكتاب بفصل الياء من باب الصاد، في مجلد واحد كبير، عدد صفحاته ٩٥٥ صفحة كبيرة، يليها خمس صفحات تتضمن استدراكات على الأخطاء الواردة في الطباعة.

الطبعة الثالثة كانت بتحقيق لطفي عبد البديع وعبد المنعم محمد حسنين، وراجعه أمين الخولي، وصدرت عن مطبعة السعادة بمصر عام ١٣٨٢هـ ١٩٦٣م، تحت إشراف وعناية وزارة الثقافة والإرشاد القومي. وكانت هذه الطبعة في أربعة أجزاء، وهي غير كاملة فقد توقفت عند حرف الصاد، كما هو حال طبعة الأستانة. ثم صور في مكتبة صادر ولدى شركة خياط في بيروت، والصورتان تحصلتا عن طبعتا كلكتا.

٢٦ـ كحالة، معجم المؤلفين، مرجع سابق، ج١١، ص٤٧ انظر أيضاً:

– التهانوي، كشاف اصطلاحات الفنون، مرجع سابق، المقدمة، ط الهندي، ص (و).

٢٧ـ التهانوي، كشاف اصطلاحات الفنون، مرجع سابق، ج١، ص٤٢.

٢٨ـ الندوي، رجال الفكر والدعوة، مرجع سابق، ج٤، ص٥٧.

بەشی دەیەم
شێخ عەبدولغەنی نابلوسیی
(١٠٥٠ ـ ١١٤٣ ک/ ١٦٤١ ـ ١٧٣١ز)

مەروە خرمە
دکتۆرا لە عەقیدە و فەلسەفە، مامۆستای یاریدەدەر
لە فەلسەفە و ئوسولی دین/ زانکۆی ئوردون – ئوردون
Ad_marwa@yahoo.com

پێشەکی:

شارستانیەتی ئیسلامی، شارستانیەتێکی بەپیتە، پڕیەتی لە پیاوانی مەزن، کە بەناوبانگبوون لە زانست و چاکسازی و ڕەوشتدا، بۆیە پێویستە لەسەرمان کە ئەو کەلەپوورە شارستانیە گەورەیە و ئەو کەسایەتیە کاریگەرانە بەرز بنرخێنین، بچینە قوڵایی دەریای زانست و نهێنی هەڵوێستە چاکسازییەکەی سەردەمەکەیان و شوێن پێیان وننەکەین.

ئەوەی هۆکاربوو بۆ ئەم تویژەرە کە لەسەر ئەم بابەتە بنوسێت، ئارەزووییەکی ڕاستەقینەی زیندووکردنەوەی کەلەپووری هزری ئیسلامی بوو، کە پیاوانێکی هێناوەتە بەرهەم، کە ڕاستگۆبوون بەو بەڵێنەی بە پەروەردگاریان داویانە، شوێندەستیان دیاربوو کە ئاماژەبوو بۆ ئەوان. یەکەمین بابەتەکانی ئەم توێژینەوەیە ئەوەبوو کە دەربارەی ڕێبازی ئەو کەڵە پیاوانە و خستنەڕووی ئەو خەسڵەتانەی کە پێی جیادەکرانەوە لەوانیتر، لە پاشان شوێنکەوتنی ڕێبازەکەیان، بۆ خزمەتی ئۆمەتی ئیسلامی، هەروەک چۆن ئەوان بە گیان و ڕێبازەکەیان کردیان، ئەمەش زۆر گرنگ و جێی بایەخی

پەیمانگای جیهانی بۆ فیکری ئیسلامیە، لەبەر هەستکردنی بە گرنگی بابەتی گرێدانی ئێستا بە ڕابووردووەوە، وانە لەوانەی پێشوومان فێربین، گرنگی لێکۆڵینەوە لەبارەی ڕێبازەکان، پێویستی زۆرمان بە دۆزینەوەی پرۆگرامی زانستی و کرداریە کە هەڵقولاوی کەلەپوور و فیکری ئیسلامی بێت، گونجاو بێت بۆ مامەڵەی هەموو پێشهاتەکانی سەردەم.

بۆیە ئەم توێژەرە کەسایەتی (شێخ عەبدولغەنی نابلوسی) هەڵبژاردووە، چونکە ئەم کەسایەتیە چاکەخوازە ڕۆڵێکی بەرچاوی گێڕاوە لە وڵاتی شامدا، لە سەردەمی داڕوخانی گشتی دەوڵەتی عوسمانی لە هەموو بوارەکانی ژیاندا، ڕۆڵی پێشەوا و سەرکردەی گێڕا لە ڕابوون و چاکسازی سەردەمەکەی لە وڵاتی شام.

ئەم بەشەم دابەشکردووە بەسەر سێ بەشدا: یەکەمیان، لەبارەی ناساندنی (نابلوسی)، ناساندنی بنەماڵەی و ناوی و ڕەچەڵەکی و لەدایکبوون و گەشە و خووڕەوشت و گەشتەکانی و پاشان مردنی. بەشی دووەمیش دەربارەی ناسینی ئەوانەی کە پێی کاریگەربوون و کاریگەری لەسەر کێ هەبووە، لە مامۆستا و قوتابیەکانی. پاشان بەشی سێیەم بۆ ڕوونکردنەوەی هەوڵە فیکری و چاکسازییەکانی لە سەردەمەکەیدا. باسکردنی هەموو ئەوانە لێرەوەیە:

یەکەم: پێناسەی شێخ عەبدولغەنی نابلوسی:

شێخ عەبدولغەنی نابلوسی لە ماوەی نیوەی سەدەی یانزەیەم بۆ نیوەی سەدەی دوانزەیەمی کۆچیدا ژیاوە، بۆ ناسینی شێخی نابلوسی پێویستمان بە ناسینی ئەو ماڵەیە کە تیایدا گەورە بووە، کە بە ماڵی زانست ناسراوە، لەگەڵ باسکردنی ناوی شێخ و ڕەچەڵەک و لەدایکبوونی لە دیمەشق و گەشەی لە وەرگرتنی زانست و فراوانی ڕۆشنبیری و جیاوازی کەسایەتیەکەی، لەگەڵ زانیاری دەربارەی ماڵەکەی لە شام و گەشتەکانی، دواتر باسی مردنی.

خوای گەورە بە ڕەحمی خۆی چاودێری و سەرپەرشتیەکی تایبەتی دابوو بەم کەسایەتیە، ماڵێکی پڕ لە خواناسی و زانست بووە شوێنی، هەروەک (ئیبن سەبتە)[١] کەمالەدین غزیی[٢]، باسی دەکات و دەڵێت: "ماڵێک بە پیاوانی بێوێنە

و جێی پیاوماقوڵان، لە ئەهلی دیمەشقی شام،ماڵێک پڕ نوور کە ڕووناکیدابوو بە خەڵکی شام، زاناکانی مەلەوانی دەریای ئەفکاربوون، شوێنی بەیەکگەیشتنی زانایانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوابوون، ڕەچەڵەکیان لە (نابلوسی) بووە، لە پاشان هاتوونەتە دیمەشقی شام، زانایانی ئەو ماڵە، ئاماژەی دەرئاسای باسکردنبوون و باخچەی خوازراوی ڕوونکردنەوە بوون، ڕێگەی ڕاستەقینەی خورەوشتی تەواوبوون، پێشەوای زانایان بوون... هیچ دەروازەیەک نەماوە لێیان نەدابێت، لەسەر ئەمە وتراو:

ورث الفضائل كابراً عن كابر

ورقى إلى العلياء وهو عظيم[٣].

دواتر دەربارەی (شێخ عەبدولغەنی نابلوسی)، وتی: "شێخی نابلوسی لە ڕەچەڵەکی ئەو ماڵەیە، هەموو چاکە و باشیەکی تێدابوو، هیچ پلەوپایە بەرزیەک نەمابوو کە نەیەت و دەستی ماچ نەکات".[٤]

ئەم پیاهەڵدانە جوانەی ماڵی شێخ نابلوسی، پێگە و شکۆمەندی ئەو ماڵە دەردەخات کە هەموویان ناوبانگیان لە زانست و گەورەیی و خواناسیدا هەبوو بە ڕادەیەکی ئیجگار زۆر.

ناوی بنەماڵەکەی (شێخ بەنو جەماعە) لە (بيت المقدس)، پێیاندەوترێت (المقادسة) و (الحنابلة)[٥]، بەڵام هۆکاری ناوبانگیان بە (بەنی نابلوسی) دەگەڕێتەوە بۆ نیشتەجێبوونی چوارەم باپیریان لە (نابلوس) بۆ ماوەیەک، کاتێک لە (بيت المقدس) ڕۆشتبوو، لەوێوە چووە دیمەشق و نیشتەجێبوو، وەچەکانی لەویدا مانەوە، ناوبانگیان بە (بەنی نابلوسی) دەرکرد و نازناوی (بەنو جەماعە)یان لێ سڕایەوە[٦].

بەو شێوەیە، ماڵی شێخی نابلوسی ماڵی زانست و ئاین و خواناسی بوو، ئەمەش کاریگەری هەبووە لەسەر کەسایەتی و بۆچوونەکانی.

شێخ عەبدولغەنی کوڕی ئیسماعیلی کوڕی عەبدولغەنی کوڕی ئیسماعیل، هەروەک پێشینەکانی ناسراوە بە (نابلوسی)، (الحنفي الدمشقي النقشبندي القادري)[٧].

شـێخ نابلوسـی زۆر هـیلاک نەبـوین بە دەسـت گەڕان بە دوای نـاو و ڕەچەڵەکیدا، چونکە ناو و ڕەچەڵەکە پاکەکەی بۆ باسکردوین و ئاماژەی داوە بە بنەو بنەچەی لە پێشەکی کتێبەکەی (الأشباه والنظائر)[٨]، (کەمالەدین غەزیی) بـاس لەوە دەکـات کە ڕەچەڵەکـی (نابلوسـی) بەسـتراوەتەوە بە خەلـیفەی موسڵمانانەوە، (عومەر کوڕی خەتاب) ڕەزای خوای لەسەر بێت، لە ڕێگەی باوباپیرانیەوە لە (بەنی قودامە)[٩].

سەرچاوەکانی ژیاننامەی (نابلوسی) هەموویان هاوڕان لەسەر ئەوەی کە لە دیمەشق لەدایکبووە لە ساڵی (١٠٥٠ک) بەرامبەر (١٦٤١ز)دا.[١٠]

بەڵام لەبارەی گەشەکردن و گەورەبوونی، لەپێشتردا زانیمان کە لە ماڵێکی پێشـەوا و سـەرکردە لە بـواری زانسـتدا، لە ژینگەیەکی خوانـاس و ئیمانـداردا، گەورە بـووە، تـاکێکە لە بنەمـاڵەیەکی زانسـتخواز و ئەدەب دۆسـت، پێگەیەکـی مەزن و پلەیەکـی بەرزیـان هەبـوو لە کۆمەڵگـادا لە: "فەتـوا و وتـاردان و وانەوتنەوە و دادوەریدا، کە بۆیان مابووەوە هەتا گەیشتە نەوەکەیان (شێخ نابلوسی)، لە ماڵێکی پڕ لە ئەدەب و خواناسیدا گەشـەی کرد و هـاوەڵی باوکی بـوو، کە بە یەکەم مامۆسـتای ژیـانی هەژمـار دەکرێت، لەسـەر خۆشەویستی زانسـت و زانیـاری پەروەردەی کـرد، یەکەم کاریشـی لەبەرکردنـی قورئـانی پیـرۆز بـوو، هەر لە منداڵیەوە بە زیرەکـی و بیرتیـژییەکەی ناسـرابوو، بـاوکی توانی لە حەوت ساڵیدا قورئانی پێ لەبەر بکات، لە دوای ئەوەی لە پێنج ساڵیدا هەمـووی خەتـم کردبـوو، لە نـۆ سـاڵیدا تـوانی لە خوێنـدنەوە و تێگەیشـتنی قورئاندا سەرکەوتوو بێت"[١١].

کاتێک (نابلوسی) تەمەنی بووە دوانزە ساڵ، باوکی کۆچی دوایی کرد و لە پاش مردنی باوکیشـی بەردەوامبوو لە وەرگرتنـی زانسـت بە یـارمەتی خـوای گەورە و هەوڵـی دایـکە شـارەزاکەی لە بـواری فیقهـدا، لەگەڵ ئەو توانـا خۆڕسکەی هەیبـوو بۆ ئـارەزووی وەرگرتنـی زانسـت[١٢]، بـۆیە دەسـتیکرد بە خوێنـدنی زانسـتە ئـاینی و زمانەوانیەکـان لەسەردەسـتی گەورە زاناکـانی سـەردەمەکەی، تـوانی شـارەزایی تەواو پەیـدا بکـات لە سـەرجەم زانسـتەکاندا، بۆیە مۆڵەتی وانەوتنەوە و دادگا و فەتوایان پێبەخشی، چونکە سـەرکەوتوبوو

بەسەر هاوپۆلەکانیدا لە هەموو وانەکاندا پێش ئەوەی بگاتە تەمەنی بیست ساڵی[١٣].

کاتێک تەمەنی گەیشتە بیست ساڵی، دەستی کرد بە وانە وتنەوە و شیکردنەوە و نووسین لە هەموو زانستەکاندا.

زۆر ئالودەی خوێندنەوەی پەڕتووکەکانی (ئەکبەر محیّدین ئیبن عەرەبی) بوو، هەروەها پەڕتووکەکانی ساداتی سۆفیەکانی (بن سەبعین)[١٤] و (عەفیف تەلمەسانی)[١٥] بوو ڕەحمەتی خوایان لەسەر بێت[١٦].

لەبارەی وانەکانیەوە، لە زۆرێک لە مزگەوت و قوتابخانەکاندا وانەی گشتی هەبووە، لە ماڵەکەی خۆیدا وانە تایبەتەکانی دەخوێند[١٧]. کاتێک تەمەنی گەیشتە چلویەک ساڵ، بارودۆخێکی سەیر هات بەسەریدا و کەوتە خەڵوەتەوە[١٨] لە ماڵەکەی خۆیدا کە لە نزیک مزگەوتی (ئەمەویی) لە بازاڕی (العنبرانیین) بوو، نزیکەی حەوت ساڵ نەچووە دەرەوە، شێخی (المرادی)، دەڵێت: "لە بارودۆخێکی سەیردا مایەوە، تا وای لێهات خەڵکانی حەسوود هەندێک وشەی نەشیاویان پێدەگوت و پڕوپاگەندەی ئەوەیان بۆ کرد کە گوایە وازی لە نوێژ هێناوە و بە شیعر جنێوو بە خەڵکی دەدات، بێگومان ئەو بێ تاوان بوو لەو بابەتەدا، خەڵکی دیمەشق لێی هەستان و هەندێک کاری نەشیاویان لە دژی ئەنجامدا"[١٩].

ئەو بارودۆخە ئەوەندەی نەخایاند، خوای گەورە شێخ نابلوسی سەرخست بەسەر ئەوانەی دژایەتیان کرد، (مورادی) باس لە بارودۆخی شێخی نابلوسی دەکات لە پاش چوونە خەڵوەتەکەی، کە بەردەوام بوو لە ساڵی (١٠٩١ک) تاکو ساڵی (١٠٩٨ک) و دەڵێت: "هێشتا لەو بارەدابوو هەتا خوای گەورە هێنایەوە بوون و ڕۆژگارەکانی پێ ڕووناک کردەوە... بە کۆمەڵ دەهاتن بۆ خزمەتی، بووە جێنزرگەی هاتووان و ڕۆیشتووان، مۆڵەت درا لە سەرتاپای وڵاتدا، بەرەکەتی زانستەکەی هەمووانی گرتەوە".[٢٠]

شێخ لە کاتی خەڵوەتەکەیدا بەرهەمداربوو، گوڕوتینی زیاتری هەبوو بۆ بڵاوکردنەوەی زانست، دەستی کرد بە گەشت بە وڵاتاندا بۆ بڵاوکردنەوەی زانستەکەی بەسەر خەڵکیدا، لێرەدا (موحیبی) باس لەو بارودۆخەی دەکات و

دەڵێت: "بۆ ماوەیەک خۆی گرتەوە لە خەڵکی، دەستیدایە خوێندنەوەی زانست و هونەرەکانی، چاوی لێک نەنا بۆ خەو، دەستی کرد بە گەشتی فراوانی بە خاکی فراوانی شامدا".[٢١]

شێخی نابلوسی بە ڕەوشت و خەسڵەتی بەرز و جوان ناسرابوو، وەک (کەمالەدین غەزیی) لە باسکردنیدا دەڵێت: لاشەی پڕ و باڵای کەمێک بەرزبوو، سپی پێست و ڕێک ئەندام بوو، لەشولاری ڕێک و خوو ڕەوشتی جوان بوو، ڕوو خۆش و دەم بە خەندە و بەشەرم و شکۆ بوو، ڕوویەکی گەشی هەبوو، زمانپاریز و دوور لە جنێوبوو، ڕقی لە کەس نەبوو، قسە و گوفتاری بەپێی پێویست بوو[٢٢]. هەروەها سنگفراوان و دەستکراوە و نەرمونیان بوو، ئارامگر و لەسەرخۆبوو... زۆرێکی تر لە خوڕەوشتی جوانی، کە لە پەڕتووکی (الورد الأنسی)دا باسی لێوە کردووە[٢٣].

بە خۆشەویستی بۆ پیاوچاک و هەژاران و قوتابیانی زانست ناسرابوو، قسەی خۆشبوو لەگەڵیان[٢٤] و ڕێزی لێدەگرتن، هەوڵی لێخۆشبوونی دەدا بۆ خەڵکی لەلای فەرمانڕەوایان و داواکەی ڕەتنەدەکرایەوە[٢٥].

یەکێک لە نموونەی مەزنیی ئەم زانایە ئەوەبوو کە لەلایەن خەڵکی دیمەشقەوە بەزۆرینەی دەنگ داوایان لێکرد کە ببێتە موفتی شارەکە لە پاش مردنی موفتی دیمەشق، بەڵام ڕەتیکردەوە، لە پاش ئەوەی زۆریان لێکرد تا ڕازیانکرد بێتە سەرپەرشتیاری پرسیارە فیقهیەکان[٢٦].

بۆ ماوەیەکیش نابلوسی بووە سەرپەرشتیاری ئەوقاف، بەهۆی ئەو پێگە و سەنگەی کە هەیبوو، کەسێکی دنیانەویست بوو، خاوەنی دەروونێکی بەرزی بوو، بۆ خوا ژیاوبوو، هەرگیز دیاری لە وەزیر و فەرمانڕەواکان وەرنەدەگرت[٢٧].

لە گرنگترین خەسڵەتەکانی شێخی نابلوسی، گرنگی دانیبوو بە زانست و فێرخوازانی زانست، زۆر خۆشی دەویستن و ڕێزی لێدەگرتن، زۆر چێژی لە بڵاوکردنەوەی زانست و نووسین وەردەگرت[٢٨]، لە خەسڵەتە جیاوازەکانی ئەوەبوو کە هەر بابەتێکی نەقڵی باسکردایە، باسی لە خاوەنەکەشی دەکرد و

دەیـدایە پـاڵ خـاوەنەکەی، بابەتەکـانی بەشـێوەیەکی وابـاس دەکـرد کە لای هەمووان پەسەندبوو، ئەوە خووی بەردەوامی بوو لە نووسین و وانەکانیدا[٢٩].

(نابلوسی) خاوەنی کەراماتی زۆربوو، پێی خۆشنەبوو کە پێوەی دیاربێت، یـان بـاس بکرێـت، لەگەڵ ئەوەی خەڵکـی زۆر خۆشـیان دەویسـت و تێکەڵـی دەبوون، لە ماوەی کۆتایی تەمەنیدا خوای گەورە پێگە و شکۆیەکی پێبەخشی و هێـز و تینێکـی زیـاتری پێـدا بەوەی کە بەردەوام شـەونوێژی دەکـرد و لە ماڵەکەیدا پێشنوێژی تەراویحی بۆ خەڵک دەکرد هەتاکو کۆچی دوایی کرد، توانـای خوێنـدنەوە و نووسـینی هەبـوو زۆر بە وردی، هەرچەنـدە تەمەنـی لە نەوەد ساڵی تێپەڕی کردبوو[٣٠].

نابلوسی هەندێک خووی تری هەبوو، وەک: کێشانی توتن و خـواردنەوەی قاوە و گوێگرتن لە مۆسیقا[٣١]، سروشتێکی گاڵتەئامێزی هەبوو، حەزی لە نـاو خەڵـک و کـۆڕ و چـوونە سـەیران دەکـرد، کە تـا ئێسـتاش خەڵکـی دیمەشـق بەشێوەیەکی گشتی گرنگی پێدەدەن، بۆیە شێخ بۆ چەند ڕۆژێک دەچووە کێڵگە و باخچەکان بە یاوەری کاربەدەست و گەورەکانی شاری دیمەشق، سروشتی وابـوو کە هەرچـیەک سـەرنجی ڕابکیشـایە، هـۆنراوەیەکی لەبـارەیەوە دەنووسـی[٣٢]، چونکە شـاعیرێکی هەسـت ناسکبوو، شـیعر هۆکـارێکی گرنگـی دەربڕینی هەستەکانی بوو[٣٣].

شـێخی نابلوسـی زۆر ئارەزوومەنـدی گەشـت و گەڕان بـوو، هەرچەنـدە گەشـتەکانی لە کۆتـایی تەمەنیـدابوو، لە پـاش مـاوەی چـوونە خـەڵوەتی، بـۆیە دەستی کرد بە گەڕان لە زەوی فراوانی خودادا، لەو گەشتانەش[٣٤]:

١ـ سـەردانی شـوێنە پیرۆز و پێگەی پیاوچاکـان، بـۆ ئـارامبوونی دەروونە سـۆفیەکەی، ئەوەش لە گرنگتـرین مەبەسـتەکانی گەشـتەکانی بـوو، لە نووسینەکانیدا ئاماژەی پێکردووە[٣٥].

٢ـ شـادبوون بە بینینـی لە خـواترس و پیاوچاکـان بـۆ ڕەزامەنـدی بەشـە ئاینییەکەی دەروونی.

٣ـ گفتوگۆ لەگەڵ زانایانی ئەو شوێنانەی کە سەردانی دەکرد بۆ ئارامبوونی بەشە زانستەکەی دەروونی.

٤ـ چێژوەرگرتن لە گەڕانی بەناو کێڵگە و باخچەکاندا بۆ ئارامبوونەوەی حەزە خۆڕسکەکەی، بەهۆی جوانی سروشتی ئەو شوێنانەوە.

شێخی نابلوسی لە هەموو گەشتەکانیدا تێبینیەکانی تۆمار دەکرد لە دووتوێی ئەو پەڕتووکانەی گەیشتونەتە دەستمان، هەروەها کردبویە تۆمارگایەکی مێژوویی و زانستی و ئەدەبی و کۆمەڵایەتی و جوگرافی، گەشتەکانیش بریتین لە[٣٦]:

ـ گەشتێک بۆ ماڵی خەلافەتی ئیسلامی لە (ئاستانە)، ئەمە یەکەم گەشتیەتی لە پێش ماوەی خەڵوەتەکەی، بەڕتووکێکی لەو بارەیەوە نووسیوە بەناوی (الرحلة الى أستانبول)[٣٧]، گەشتی دووەمی بەرەو (بقاع) و (جبل لبنان) بوو، ناوی نا: بە (الرحلة الصغرى)، لە پەڕتووکێکدا تۆماری کردووە بەناوی (رحلة الذهب الإبريز في رحلة بعلبك والبقاع العزيز). گەشتی سێیەمی بەرەو (بيت المقدس) بوو، لە ژێر ناوی (الرحلة الوسطى)، لە پەڕتووکێکدا تۆماری کردووە بە ناوی (الحضرة الأنسية في الرحلة القدسية). گەشتی چوارەمی بەرەو شارەکانی (شام و میسر و حیجاز) بوو، ناوی لێنا (الرحلة الكبرى)، کە شێخ تیایدا فەریزەی حەجی بەجێهێنا، لە پەڕتووکێکدا تۆماریکرد بە ناوی (الحقيقة والمجاز في رحلة بلاد الشام والحجاز). گەشتی پێنجەمی بۆ (تەڕابلووس)ی (شام) بوو، کە لە پەڕتووکێکدا تۆماری کرد بەناوی (التحفة النابلسية في الرحلة الطرابلسي).

شێخی نابلوسی لەم گەشتانەیدا چاویکەوت بە ژمارەیەکی زۆر لە ئەهلی زانست و پیاوچاکان، گەلێک مۆڵەتی زانستی پێدراو ئەمیش پێیدان، گەشتەکانی پڕبوون لە ناوی زانایان و ئەدیبان، کە توانیان ئاڵوگۆڕی زانیاری و ڕاوبۆچوون لەسەر بابەتە ئەدەبیەکان و فیقهی و یەکتاپەرستی و سۆفیگەری و بابەتی تر بکەن، لە هەر شوێنێک لایدابێت، زۆرێک لە فێرخوازان و زانایان بەخێرهاتنیان کردووە و "هێشتا و بەردەوام لە وەستان و جوڵەدا، ڕێکەوتە لەگەڵ بەرەکەت، هەمووان بە دیداری شادن، هەروەک مانگی بەدر و دنیاش جێنزرگەی ئەو بێت[٣٨].

زۆربەی سەرچاوەکان هاوڕان لەسەر مێژووی کۆچی دوایی کە لە بەرواری هەزار و سەدوچل و سێی کۆچیدا بووە[٣٩]. چونکە لە ٢٦ی شەعبانی ئەو ساڵەدا نەخۆش دەکەوێت، نەخۆشیەکەی نۆ ڕۆژ دەخایەنێت هەتاکو لە ڕۆژی یەکشەممە بیست و چواری شەعبان، لە تەمەنی نەوەدو سێ ساڵیدا کۆچی دوایی کرد و ڕۆژی دواتر بە ئامادەبوونی زانایانی دیمەشق نوێژی لەسەرکرا و لەو گومەزەی کە درووستی کردبوو لە ماڵەکەی خۆیدا بەخاکسپێرا[٤٠]، ئەو شوێنەش نهێنیەک بوو لای قوتابی و زاواکەی (شمس الدين الغزي) تاکو ڕۆژی مردنەکەی لای کەس باسی نەکردبوو[٤١].

ئەوەی جێی ئاماژەیە، کۆبوونەوەی خەڵکێکی زۆر لە ڕۆژی ناشتنی تەرمەکەی و خامۆشی شار و بڵاوبوونەوەی خەڵکی لە شاخی (ساڵحیە) لەبەر نەبوونی جێگا لە ماڵەکەیان، ئەمەش بەڵگەیەکە لەسەر بەرزی پلەی ئەم زانا خواناسە لەلای خەڵکی و دروستکردنی مزگەوتێک[٤٢] لە تەنیشت مەزاری پیرۆزی لەلایەن شێخ (مستەفا نابلوسی)[٤٣]یەوە بە شێوازێکی جوان[٤٤].

دووەم: مامۆستا و قوتابیەکانی شێخ نابلوسی:

گەشەکردنی شێخ نابلوسی لە ماڵێکی زانستی لەو شێوەیەدا، ئارەزووی ئەوەی لادروست کرد کە ڕوانگەیەکی فراوانی هەبێت بۆ خوێندن و شارەزابوون لەسەردەستی ژمارەیەکی زۆر لە زانایانی سەردەمەکەی.

لەوانەش: (شێخ ئیسماعیل بن عەبدولغەنی نابلوسی) باوکی و پێشەوا (نەجمەدین ئیبن غەزیی) و (شێخ نورەدین شبراملسی) و (شێخ عەبدولباقی بەعلیی) و (شێخ محەمەد بن کەمالەدین) ناسراو بە (ئیبن حەمزە) و (شێخ عەبدولقادر صفوریی) و (شێخ محەمەد مەحاسنی) و پێشەوا (ئەحمەد) ناسراو بە (قەلعی) و شێخ (کەمالەدین) ناسراو بە (الفرضی) و (شێخ مەحمود کوردیی)، لەگەڵ هەندێکیتر لەوانەی کە (کەمالەدین غەزیی) باسی لێوە کردوون لە پەڕتووکی (الورد الأنثى)[٤٥].

دەکرێت بڵێین کە ئەو ژمارە زۆرە لە مامۆستا، بەڵگەیە لەسەر ڕادەی پێداگری شێخی نابلوسی لە وەرگرتنی زانست لە سەرچاوە سەرەکیەکانیەوە

لەو سەردەمەدا، بەتەنها بە وانەی زانایانی ناوچەکەی خۆی ڕازینەبووە، بەڵکو لەسەردەستی ئەوانەش کە لە گەشتەکانیدا چاوی پێیان کەوتووە، هەندێک زانستیشی بەبێ مامۆستا خوێندووە، تەنها لە ڕێی پەڕتووکەوە، وەک: پزیشکی و مۆسیقا و کشتوکاڵ، بەو بۆنەیەشەوە پەڕتووکێکی نووسیوە[٤٦].

لەبەر زۆر ڕۆچوونی بەو شتانەی کە لە گەردووندا هەن کە نیشانە و بەڵگەی خودان لەبەرچاو، زۆریان لێوەفێربوو و کردنیە مامۆستای خۆی، وەک مامۆستاکەی (ئیبن عەرەبی)، کە زۆر پابەندبوو پێوەی، کردبویە نموونە و ڕێنیشاندەری[٤٧].

لە میانەی بەدواداچوونمان بۆ ئەو زانستانەی لە مامۆستاکانیەوە وەریگرتبوو، چەندین مۆڵەتی تایبەتی و گشتی کە لە بواری وانەبێژی و فەتوادا پێی بەخشرابوو، بۆمان ئاشکرا دەبێت کە تا چ ڕادەیەک ڕۆشنبیرییەکی فراوان و گشتگیری هەبووە بۆ هەموو زانستە شەرعی و عەقڵیەکانی وەکو: شیعر و پزیشکی و جوگرافیا و فەلسەفە و زانستی دەروونزانی و تەجوید و خەتی عەرەبی و چەندانی تر[٤٨].

شێخی نابلوسی، "فەرهەنگێکی ڕۆشنبیری"[٤٩] بێوێنە بوو، ئەمەش لە ڕێی ناسینی مامۆستاکان و پێگە و ئاستی زانستیان و ڕادەی متمانەیان بە خۆی و زانستەکەی دەردەکەوێت، هەروەها وردبوونەوەیەکی ورد لە نووسینەکانی و بابەتەکانی، ئەوە دەردەخات کە ڕۆشنبیرییەکەی زۆر گشتگیر بووە، توانای سەرکەوتنی لە هەموو جۆرە زانستەکاندا هەبووە.

هەربۆیە (شیال) دەربارەی شێخی نابلوسی دەڵێت: لەم سەردەمەدا پێشەوای هەردوو بواری ئاینی و ئەدەبییە لە شام بەبێ ڕکابەر، چونکە خاوەنی ڕۆشنبیرییەکی جۆراوجۆرە، خاوەن بەرهەمێکی زۆرە، لەسەر زۆرێک لە بابەتە هەمەجۆرەکانی نووسیوە"[٥٠] وەکو (کەحالە) باسی لێوە دەکات: "زانا و ئەدیب و دانەری هۆنراوە و پەخشان، سۆفی و بەشدار لە هەموو جۆرەکانی زانست"[٥١]، کاتێک پرسیاریان لە مامۆستا (یافی) کرد دەربارەی شێخی نابلوسی وتی: پێشەوا و شێخ (عەبدولغەنی نابلوسی) زانای فەرهەنگی ناسراو لە ناوەندە زانستیەکەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا، جێی شانازی هەردوو جیهانی

ئیسلامی و عەرەبیە[٥٢]. چەند نازناوێکی زانستی پێدراوە لەوانە: "مامۆستا"، "مامۆستای مامۆستاکان"[٥٣].

بەو شێوەیە پیاهەڵدانەکان لەبارەیەوە زۆرن، ئەوە دەردەخەن کە ئاگایی و بەدواداچوونێکی فراوان و توانایەکی باشی هەبووە لە هەموو بوارەکانی زانستدا،[٥٤] ئەمانەش بەڵگەن لەسەر هەبوونی زانیارییەکی زۆر و شوێنپەنجەی لە هەموو بوارە جیاوازەکاندا.

هەربۆیە فێرخوازانی زۆر ڕوویان کردە شێخی (نابلوسی) بۆ سوودوەرگرتن لە زانیارییەکانی، ژمارەیان زۆربوو لە خەڵکی شام و هەموو شوێنەکانی جیهانی ئیسلامی، لەگەڵ ژمارەی گەشتەکانیشی لە نێوان (میسر و حیجاز و قودس و لوبنان) و شوێنەکانی تر، کە وایکرد چاوی بە زۆرێک لە فێرخوازانی زانست بکەوێت لەگەڵ ئەوانەش کە لە دوورەوە بە دەستنووس مۆڵەتی پێدابوون، لێرەدا ئاماژە بە هەندێک ناوی ئەو فێرخوازانە دەکەین: محەمەدی کوڕی ئیبراهیم، ناسراو بە (دەکدکجی) و (محەمەد کوڕی عەبدولڕەحمانی غوزیی)، کە زاوای شێخ نابلوسی بوو، (محەمەد کوڕی عەبدولڕەحمان) ناسراو بە (کوڕی تاجی) و (محەمەد کوڕی موراد) ناسراو بە (کورادی) و (ئەحمەدی کوڕی عەبدولمونعیم) ناسراو بە (دەمنهوری) و (ئیسماعیل کوڕی محەمەدی عەجلونی) و (حسێن کوڕی تەعمە) ناسراو بە (بیتمانی) و (عەبدولڕەحمان کوڕی محەمەد) ناسراو بە (بەهلول) و (مستەفای کوڕی کەمالەدینی بەکری سدیقی)[٥٥].

سێیەم: هەوڵە فیکری و چاکسازییەکانی (نابلوسی) لەو سەردەمەدا:

نابلوسی لە سەردەمێکدا ژیاوە کە پڕبووە لە تەنگەژەی سیاسی، کە ڕەنگدانەوەی لەسەر بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئابووری و زانستی لە وڵاتدا هەبووە، گەندەڵی و هەژاری و پاشاگەردانی و وەستانی زانست و تێکچوونی بارودۆخی گشتی و هەرەسهێنانی دەوڵەتی عوسمان لەو سەردەمەدا بڵاوبووە، بەڵام هەموو ئەمانە ڕێگرنەبوون لە بەرامبەر جوڵانەوەی ڕابوون و

چاکسازی لە وڵاتی شام، شێخی نابلوسی لە سەرووی هەموو چاکەخوازانەوە بوو لەو سەردەمەدا، ڕۆڵێکی کاریگەری هەبووە لە هەموو بوارەکانی ژیاندا.

تەنگژەی سیاسی زۆر لەو ماوەیەدا سەریان هەڵدا لە کۆتایی سەدەی شانزەیەم و سەرەتای سەدەی حەڤدەیەمی زایینی، کە هەندێک لە یاخیبوانی ناوخۆیی لە باکووری (حەڵەب) پێی هەستان[٥٦]. بەڵام لەبارەی ئەو گۆڕانکاریانەی کە لە وڵاتی شام ڕوویاندا لە ژیانی شێخدا، وەک بەردەوامی دانانەوەی جێنشینی عوسمانیەکان لە دیمەشق کە کەسێکی بە ڕەچەڵەک (ڕۆمی) بوو، هیچ جێنشینێکی ناوخۆیی دانەنرا هەتاکو سەرەتای سەدەی هەژدەیەمی زایینی[٥٧]، لەم ماوەیەدا، وڵاتی شام گۆڕانکارییەکی گرنگی بە خۆوەبینی بە گواستنەوەی ئیمارەتی حەج بۆ دیمەشق و دامەزراندنی والی شام بە بەردەوامی بۆ ئەو پۆستە لەساڵی (١١٢٠ک)، کە دامەزراندنی کاربەدەستانی شام بۆ پۆستی پێشەوای حاجیان، لوتکەی گۆڕانکاری سیاسی و کێبڕکێ لەسەر دەسەڵات بوو لە وڵاتی شامدا لە سەدەی حەڤدەیەمی زایینیدا، لە ئەنجامی ئەم گۆڕانکاریەدا بێئاگایی ڕوویکردە دیمەشق بۆ ماوەی نزیکەی چوار مانگ لە هەر وەرزێکی حەجدا بۆ ماوەیەکی تریش بەهۆی سەرقاڵیان بە ئامادەکردنی قافڵەی حاجیانی ماڵی خودا، ئەم بێئاگاییە دووردرێژە لەلایەن کاربەدەستانی شامەوە، بووە هۆی لاوازی دەسەڵاتی سەر دیمەشق و فەرمانڕەوای شارەکە، زۆربەی موسڵمان کۆبوونەوە بۆ پیادەکردنی دەسەڵاتێکی بەهێز لە وڵاتدا[٥٨].

بەم شێوەیە نابلوسی لە ماوەی داڕووخانی دەوڵەتی عوسمانیدا و لە تێکچوونی بارودۆخی سیاسیدا ژیاوە، هەموو وڵات تووشی پاشاگەردانی و یاخیبوون بوو لەلایەن سوپا و خەڵکیەوە لە دژی دەوڵەت، ئەم جۆرە بارودۆخانەش کاریگەری ئاشکرای هەبوو بۆ باری کۆمەڵایەتی و ئابووری و زانستی ئەو وڵاتە، لە سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانیدا، ئەو والیانەی کە دەکرانە فەرمانڕەوا لە تیرە و ڕەچەڵەکی جیاوازبوون، خەڵکی ناوچەکە و زانایانیان دەچەوساندەوە، بۆیە لە بارودۆخی لاوازی دەوڵەتی عوسمانیدا، خەڵکی ناوچەکە ڕوویانکردە زانایان و پشتیان کردە فەرمانڕەوایان، لەبەر

خراپی و زبری مامەڵەیان، تێکچوونی بارودۆخەکە شوێنەواری لەسەر خەڵکی بەجێهیشت، تێگەیشتنەکانی لە بارەی فەرمان و فەرمانڕەوایەتی گۆڕی، لەبەر زۆری زوڵم و ستەم لە بەرامبەر تاکەکانی کۆمەڵگادا، کە بووە هۆی ئەوەی گاڵتەیان بە خاوەنی دەسەڵات دەکرد، کە تەنها کاریان ببووە چەوسانەوە و لەسنوور دەرچوون و مامەڵەی زبر دەرهەق بە خەڵکی موسڵمان.

بۆیە خەڵکی ناوچەکە پشتیان بەخۆیان بەست و ڕێکخراوەکانیان وەکو سەندیکا پیشەییەکان، بۆ بەرگریکردن لە مافەکانیان و لایەنگیرییەکی ڕاستەوخۆیان بۆ ئەو ڕێکخراوانە دەکرد، کە داکۆکیان لە مافی تاکەکان دەکرد. خەڵکی چوونە پاڵ هۆزی (ئینکیشاریی) لە دیمەشق، ناویاننا (الإنكشارية المحلية) (اليرليه)، ئەمەش بووە هۆی گواستنەوەی پاراستنی خۆجێی بۆ خەڵکی ناوخۆ، دەسەڵاتیان بەهێزبوو کە بتوانن خەڵکی خۆیان بکەنە والی لەگەڵ هاتنی سەرەتای سەدەی هەژدەیەمی زایینی، بەڵام دەوڵەت هەوڵیدا ئەو بارودۆخە بگۆڕێت و بە گۆڕینی والیەکان لاوازیان بکات و دەسەڵات و هەژموونی خۆی بەهێز بکات بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی، لەگەڵ لاوازبوونی دەوڵەتدا، زیاتر ئەو کەسانەی دەکردە فەرمانڕەوا کە شیاوی ئەو جێگەیە نەبوون و بە پارە و بەرتیل پۆستەکانیان یەکلا دەکردەوە، ئەوەی کە خەرجیان دەکرد، لە میللەتی ڕەشوڕوتیان دەستاندەوە بەهۆی فشارکردنە سەریان[٥٩]، تا خەڵکی وایان لێهات ماڵ و سامانیان دەشاردەوە لە ترسی دەوڵەت[٦٠]، دیارنەمانی نەختینە وایکرد کە فشاری ئابووری دروست بێت، ئەمەش بووە هۆی یاخیبوونی (ئینکشاریە) و زیادبوونی زوڵم و زۆری دەوڵەت لەسەر هاوڵاتیان، لەگەڵ پەیدابوونی دیاردەی بەرتیل لە نێوان فەرمانبەران و بەرزبوونەوەی ئاستی بژێوی خەڵک و دابەزینی بەهای دراو[٦١].

ململانێ و دووبەرەکی و تێکچوون لە دیمەشق لە نێوان هۆزی (ئینکشاری) لاواز و هۆزی (قابی قول)ی بەهێز، بەردەوام بوو بۆ ماوەیەک لە دیمەشق، بەهۆی بەرەنگاربوونەوەی زانایان لە بەرامبەر زوڵم و ستەمی والیەکان، دەستیان کرد بە ئازاردانی هاووڵاتیان، بەجۆرەها ئەشکەنجە و ئازار و

کوشــتنیان، بە پشتبەســتن لــە پشــتیوانی کردنــی ســوڵتان و هێــزی گەورەی (ئەستەمبوڵ).

زانایان بێدەنگ نەبوون لە بەرامبەر ئەو ستەمە، شۆڕشیان لە دژی دەوڵەت کـرد و فشـاریان خسـتە سـەر سـوڵتان بـۆ لابردنـی والـیە سـتەمکارەکان و دامەزراندنی کەسانی تر، بەڵام هەموویان لەسەر هەمان ڕێبازبوون لە گومڕای و خراپیدا[٦٢].

گرانیەکی زۆر ڕوویکردە وڵات، بۆیە هەژاران شۆڕشیان لە دژی والیەکان ڕاگەیاند بەهـۆی گرانیەوە[٦٣]، بەهـۆی ئەوەوە نرخەکان دابەزین و هەنـدێک لە ستەم و زۆرداریش لەسەریان هەڵگیرا.[٦٤]

بەڵام دەربـارەی بـاری ئـابووری، کە پەیوەنـدی هەیە بە بـاری کۆمەڵایەتیەوە، نرخـی دراو دابـەزی بـوو بەهـۆی شۆڕشـە سـەربازییەکان، کە لە مـاوەی حـوکمی عوسمانیدا ڕوویانـدا، هەنـدێک هۆکـاری سروشـتی هۆکـار بـوو بۆ ئەو بـارودۆخە ئـابوورییە خـراپە، وەک: وشکەسـاڵی و تـاعوون و گرانبـوونی دانەوێـڵە لە وڵاتـی شـام، هەمـوو ئەمـانە بـوونە هـۆی خراپترکردنـی بـارودۆخەکە[٦٥]، دەوڵەتـیش نەیتوانی ئەو کورتهێنانەی گەنم چارەسـەر بکات، چاوچنۆکی بازرگان و خـاوەن نانەواکـان بەرپرسـیاربوون لەسـەر تێکچـوونی بـارودۆخەکە، لەگەڵ بەهەلزانینـی (ئینکشاریە)کان بە داگیرکردنی ماڵ و زەوی جوتیاران لەو ڕۆژە سەختانەدا.

ژیـانی زانسـتیش، لەو مـاوەیەی حـوکمی عوسـمانیدا، شـاری (قوسـتەنتینیە) کـرایە پایتەخـت و زمـانی (تـورکی) کـرایە زمـانی فەرمـی دەوڵەت و هاوکـات گواستنەوەی باشتری زانایان و خاوەن پیشە و بەهرەمەندان لەگەڵ زۆرێک لە پەڕتــووکە کەم وێنەکــان لە وڵاتــانی عەرەبــیەوە بەرەو پــایتەختی دەوڵەتــی عوسـمانی، بە فەرمـانی (سـوڵتان سـەلیمی یەکەم)، کە بـووە هـۆی سـڕکردنی باری زانستی و فیکری[٦٦].

بەم شـێوەیە جـوڵانەوەی فیکـری و زانسـتی لە پاشەکشـەدابوو لە وڵاتـانی عەرەبیدا و بەتایبەتیش لە (میسر و شام)، گەندەڵی دەسەڵات هۆکارێک بـوو بۆ ئەوەی خەڵکـی پەنـابەرنە بەر زانایـان بـۆ پاراسـتنیان لە سـتەم، زانایـانیش لە ئاسـتی بەرپرسـیارێتیدا بـوون و گوێیـان بـۆ سـکاڵای هاووڵاتیـان دەگـرت و

پێداگریان دەکرد لەسەر مافەکانیان، هەرچەندە زۆرجاریش ڕووبەڕووی مەرگ و ئازار دەبوونەوە لە پێش چاوی هاوولاتیاندا، بۆیە زانایان وەک پیشەوایەکی شوێنکەوتەی کۆن مابوونەوە.

بەڵام مەڵبەندە زانستیەکانی وەک (ئەزهەر) لەم سەردەمەدا لە (میسر) و لە ولاتی شامیش لاوازتربوو، کە بریتیی بوو لە (دیمەشق و حەڵەب)[٦٧].

فێرخوازانی زانست کۆچیان دەکرد بۆ (میسر و شام) و (مەککەی پیرۆز و مەدینەی درەوشاوە)، پیشەی وانەوتنەوە زیاتر بە بۆماوەیی بوو نەوەک بە لێهاتوویی، هەندێکیان لەیەککاتدا لە چەند شوێنێکی جیاوازدا وانەیان دەوتەوە، چەند کارێکیان گرتبووە دەست، بۆیە وانەیان بە باشی نەدەوتەوە. وەستانی فیکریی مۆرکی ئەم سەدەیە بوو، مامۆستاکان تەنها بابەتە کۆنەکانیان دەوتەوە، پەڕتوکە کۆنەکانیان کردبووە پرۆگرامی خۆیان، بۆیە داهێنان نەبوو، قوتابیانیش هەر ئەوەیان دەوتەوە کە بەردەوام گوێیان لێبوو، زیاتر گرنگیان بە دوعا و نزا و لەبەرکردن بوو لەبری تێگەیشتن و تێڕوانین[٦٨].

بەگشتی، ژیانی ڕۆشنبیریی لە جیهانی عەرەبیدا و لەم سەردەمەدا زۆر لەدواوە بوو لە چاو سەردەمەکانی پێشوو، هەموو بوارە زانستیەکانی وەک پزیشکی و مێژوویی و ئەدەبی گرتبووەوە[٦٩].

بەڵام ژیانی جەماوەرە ئاینییەکە لە ژێر کاریگەری ڕێبازە سۆفیە بەربلاوەکاندا بوو، ئەفسانە و خەیاڵ لەلایەن فێڵباز و ساحیرەکانەوە بۆ مەرامی تایبەت بەکاردەهات[٧٠]، هەرچەندە لایەنی باشی سۆفیەت لەسەر ژیانی خەڵکی دیاربوو، لەوبارەیەوە (بروکلمان) دەڵێت: دەبێت ئەوە بوترێت کە سۆفیەت کاریگەری زۆری هەبوو لەسەر باشبوونی گشتی خەڵک، کەمکردنەوەی دیمەنی بێ سەروبەرەیی کە ژیانیانی گرتبووەوە[٧١].

سەرەڕای سڕبوونی بواری فیکری، کە باڵی کێشابوو بەسەر ولاتدا، بەهۆی کەمی داهێنان و نوێگەریی، ساردبونەوەی گوڕوتین و دامرکاندنەوەی ئەو دەنگانەی کە داوای چاکسازییان دەکرد، تەنها تروسکاییەک مابوو، ئەویش هەڵوێستی زانایانی داکۆکیکار بوو لە بەرژەوەندییەکانی میللەت، داوای هەڵگرتنی ستەمیان دەکرد، بەرەبەرە ئەو بەستەڵەکی فیکرییە تواوەتەوە لە

سەدەی هەژدەیەمی زاینیدا و وردە وردە دەشتپێشخەری جولانەوە چاکسازی دەرکەوتن لە میسر و شام، سیمای هەستانەوەی چاکسازی لە سێ بواردا بەدەرکەوت[٧٢]:

أ ــ هەڵوێستە جوامێرانەکانی زانایان لە بەرامبەر فەرمانڕەوایان بۆ ڕێگریکردنیان لە ستەم، داکۆکی لە بەرژەوەندییەکانی میللەت.

ب ـ ئەو بزووتنەوانەی کە هەندێ کەس و کۆمەڵ پێی هەستان لە دژی ئەو ئەفسانە و بیدعە بڵاوەکانی ناو کۆمەڵگا.

ت ــ دەرکەوتنی هەندێک لە زانا و بیرمەند، کە بوونە سەرمەشقی ئەو هەستانەوە ڕۆشنبیرییە نوێیە.

لە دەرکەوتووترینی ئەو زانایانەش، شێخی (نابلوسی) بوو، کە ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو لە سەردەمەکەیدا، داکۆکیکارێکی سەرسەختی ئیسلام و موسڵمانان بوو لە سەردەمەکەیدا[٧٣]، هەر لە منداڵیەوە ببووە خاوەنی پێگەیەکی مەزن و لە حەڤدە ساڵیەوە وانەی وتۆتەوە لە مزگەوتی (ئەمەوی) لە دیمەشق و لە مزگەوتی (سەغیر) لە (میدان التحتانی)، هەندێکجاریش لە مزگەوتی (ئەربەعین) لەسەرووی (جەبەل قاسیون)، دواتر کرا بە مامۆستا لە مزگەوتی (الدرویشیة) بەپێی فەرمانێکی سوڵتانی لە پایتەختی خەلافەتەوە، کە تەمەنی گەیشتە بیست و شەش ساڵی، کرا بە لێپرسراوی داد لە دادگای (المیدان الکبری)، بەڵام لەم پۆستەدا زۆر نەمایەوە، چونکە لە وانەوتنەوە دوای خستبوو، کاروباری فەتوای حەنەفی پێسپێردرا لە ویلایەتی دیمەشق لە ساڵی (١١١٣ک) بەپێی فەرمانێکی سوڵتانی لەسەر ڕەزامەندی شێخی ئیسلام لە (ئەستەمبوڵ)، لەم پۆستەدا مایەوە تا کۆتایی تەمەنی[٧٤]، بە هەزاران فەتوای دەرکردووە کە کراونەتە یاسا و بونەتە سەرچاوە بۆ هەموو پێشەواکانی دوای ئەم، زانایانی (ئەزهەر) فەتواکانیان بە زۆر گرنگ داناوە، کردویانەتە سەرچاوەی زۆربەی کێشەکان، پرسیاری زۆری بۆ دەهات لە وڵاتانی ڕۆم و هەموو ویلایەتەکانی دەوڵەتی عوسمانی لە ئەوروپا و پایتەختی خەلافەتیش، لە هەندێک قەشەی مەسیحیەکان، وەڵامەکانیش وەکو فەتوا بوون بۆ ئەو جێگایانە[٧٥].

ئەمانە کۆی پۆستە سیاسیەکان بوون کە شێخ نابلوسی گرتبویە دەست، بەڵام لەبارەی پێگەی کۆمەڵایەتیەوە وەک پاشاکان وابوو لە دەرچوون و

سـەردانەكانیدا و خەڵكـی بەمـلاولای ڕێگـادا دەوەسـتان كاتێـك بهاتـایە بـۆ بـازاڕ[٧٦]، كاتێـك سـوڵتان یـان وەزیرێـك ببیینیـایە، پێسـتی ملیـان دەلەرزی، هەرچەنـدە ئەو زۆر نەرمونیـان بـوو لەگەڵ هەمـووان، هەژار و دەوڵەمەنـد یەكسانبوون لە كۆڕەكانیدا و جیاوازی گەورە و بچووكی نەدەكرد[٧٧].

شایانی باسە كاتێك لە بابەتێكدا قسەی هەقیكرد، هەندێكەس لێی هەستان و قسـە و هەڵسـوكەوتی نەشـیاویان بەرامـبەر كـرد، بەڵام بە پشـتیوانی خـوا سەركەوت بەسەریاندا و بەهیلاك چوون[٧٨].

وتەكـانی جێی ڕەزامەنـدی بـوون لای فەرمـانڕەوا و خـاوەن پێگەی بەرزی دەسـەڵات، هەڵویسـتی مەردانەی هەبـوو لە داكـۆكیكردن لە مـافی خەڵكـی، هەڵوێسـتی لە بەرامـبەر كێشـەی هـۆزی (القـابی قـول)، كە هەنـدێ خەڵكـی لە خۆباییـان بەنـاوی (زعـران مەنـاحیس) بـۆ دزی و ڕاوڕووتـی مـاڵی خەڵكـی و دەستدرێژیی كردنە سەریان، بۆیە شێخ توانی بیانوەستێنێت و نەهێڵێت چیتر دەسـتبگرن بەسـەر سـامانی خەڵكیـدا، بە هـۆنراوەیەك كێشـەكەی بـردە بەردەم والـی، باسـی لەو دەسـتدرێژییە بەردەوامـانە كـرد كە لە دژی هاووڵاتیـان ئەنجامی دەدەن، بۆیە والی هەوڵیدا بیانگرێت و بەدوایانەوە بێت[٧٩].

پـێگەی زانسـتی شـێخ، كە پەیوەنـدی توونـدوتۆڵی هەبـوو بە ژیـانی كۆمەڵایەتیەوە، بەردەوام بیرۆكەی ڕەخنەیی ئاڕاستەی كۆمەڵگاكەی كردووە، توێژینەوەكانیشـی لە زانسـتە كۆمەڵایەتیەكانـدا زیـاتر دەربـارەی بـابەتە كـۆمەڵایەتی و پەروەردەیـی و دەروونییـەكان بـووە، بە بەكارهێنـانی شـیكاری دەروونی و كۆمەڵایەتی لە گەشتەكانیدا، شۆڕشێكی فیكری بەرپا كرد[٨٠].

زۆرێـك لە زانایـانی هـاوەڵی لۆمەیـان دەكـرد لەسـەر ئەو هەڵوێسـتە جـوامێرانەی و مەیـلە شۆڕشـگێڕییەكەی، بەڵام لە پـاش گـوێگرتن لێـی و خوێندنەوەی نووسینەكانی، هـاتنەوە بەرەی (نابلوسی) و فێرخـوازان و مورید و زانایـان لە دەوری كۆبـوونەوە لە هەمـوو لایەكـی جیهـانی عەرەبـی و ئیسـلامیەوە، هەتـا ناوبـانگی دەركـرد[٨١]، كـاتێكیش پەیوەنـدی نێـوان (میسـر و شام) باشبوو لە بواری زانستدا، زۆرێك لە زانایانی (میسر) كاریگەربوون بە ئامانجەكانی و قوتابخانەكەی شێخی نابلوسی سۆفی[٨٢].

تێبینی ئەوە دەکرێت کە لە زۆر بابەتدا شوێنکەوتەی کەلتووره کۆنەکە بوو وەک زاناکـانی سـەردەمەکەی، جیـاوازبوو لـە ئـەوان لەلایـەکی تـرەوە، کـە شـیکەرەوە و بێـژەر و دانـەری زانسـتەکان بـووە، ڕوانگەیەکـی گشـتگیر و تێگەیشـتنێکی ڕاسـت و دروسـتی هەبـووە بە هێنـانەوەی بەڵـگەی گونجـاو، کێشـەکانی بەرگێکی سۆفی کردبوو بە بەریدا بۆ ئەوەی ئاسان وەربگیرێ و زۆر بابەتییانە تـوێژینەوەی دەکـرد، کە زۆر نزیک بـوو لە پرۆگرامـی زانسـتی نوێـوە، داهێنەربـوو لە نووسـینی پەڕتـووکی (ذخـائر المواريـث)، کە کـاریگەری هەبـوو لەسـەر تـوێژەران لە پـاش خـۆی بـۆ ئاسـان گەیشـتن بە شـوێنی فەرموودەکـان و سـەرچاوەکانیان، ئەمەش زۆر کـاتی گێڕایەوە لەگەڵ هەوڵ و ماندووبوون بۆ توێژەران لە هەوڵەکانیاندا[٨٣]. بەو شێوەیە شێخی نابلوسـی بە جیـاوازی مـایەوە لەنـاو هاوەڵەکانیـدا لەو سـەردەمەدا هەتـا کۆتـایی ژیـانی، بەردەوام بـوو لەسـەر وانەبێژی و فەتـوا و بانگەواز و ئامۆژگـاری بۆ هەمـوو زانایـان و فێرخـوازان لە هەمـوو بەشـێکی جیهـان، هەرگیـز کـۆڵی نەداوە و لە چـالاکی نەکەوتـووە، کـاریکردووە لە مـاڵ و مـزگەوت و گەشـتەکانی بە وانە وتـنەوە و ئامۆژگـاری و ڕێنمـوونیی و چـاکەکردن لەگەڵ هەمواندا، بەوەی کە خوا پێی بەخشیبوو لە زانست و ڕێز[٨٤].

چوارەم: دانراوەکانی شێخ نابلوسی:

هەموو ژیانی شێخی نابلوسی بریتیبوو لە پێشەوایەکی خواناس و زانایەکی مامۆسـتا و خـوێنەرێکی نووسـەر، بـۆیە سەرسـامنابین بەوەی کە سـامانێکی فیکری گەورەی لە نووسین بۆ جێهێشتبین، ژمـارەی نووسـینەکانی مشتومڕی زۆری لەسـەر کـراوە[٨٥]، کە هەنـدێکیان بە نەوەد نووسـین خەملانـدوویانە،[٨٦] هەنـدێکیتر پێیـانوایە کە دوو سـەد و کەمـێکە[٨٧]، هەنـدێکیتر بە سـێ سـەد نووسـراو،[٨٨] و زیـاتریش[٨٩] خەملانـدوویانە. بەڵام شـێخ نابلوسـی خـۆی لیستێکی بۆ نووسینەکانی داناوە[٩٠] کە هەندێکیان چاپکراون و زۆربەشیان تا ئێستا بە دەستنووسی ماوەتەوە و چاپنەکراوە[٩١].

ڕۆشنبیریی شێخی نابلوسی و هەمەجۆری بوارەکانی ئەو زانستانەی کە تیایدا شارەزابوو هۆکاربوون بۆ هەمەلایەنی بابەتی و نووسینەکانی، کەسێکی فەرهەنگی بەرهەمدار بوو، چونکە توانیبووی لە هەموو بوارەکاندا بنووسێت، وەک: سۆفییەت و شیعر و گەشت و فیقە و فەرمووده و یەکتاپەرستی و خەوننامە و تەفسیر و هونەرە جیاوازەکانی وەک کشتوکاڵ و پزیشکی و مۆسیقا و زۆرێکی تر، بۆ نموونە، ئەمانە هەندێک لە نووسراوەکانیەتی(٩٢):

١ـ لە سۆفیگەرییدا: (إيضاح المقصود من معنى وحدة الوجود)، (التنبيه من النوم في حكم مواجيد القوم)، (الرد المتين على منتقص العارف محيى الدين)، (أنوار السلوك في أسرار الملوك)، دەربارەی کاروباری ئەولیاکان: (الأسرار في منع الأشرار من الطعن بالصوفية الأخيار)، (تحفة ذوي العرفان في مولد سيد بني عدنان)، (بداية المريد ونهاية السعيد)، (التكليف الظاهري والباطني)، (كشف النور عن أصحاب القبور).

٢ـ لە شیعردا: (ديوان الدواوين)، (ديوان الحقائق)، (شرح ديوان ابن الفارض)، (نفحة القبول في مدح الرسول).

٣ــ دەربارەی گەشتەکانی: پێنج پەڕتووکە و لە بەشی گەشتەکانیدا باسکراوە.

٤ـ لە فیقهدا: (الإبتهاج بمناسك الحاج)، (خلاصة التحقيق في بيان حكم التقليد والتلفيق)، (الإحكام بشرح درر الأحكام)، (الأشكال المشهورة في الصلاة الإبراهيمية)، (تحرير الأبحاث في مسألة روحي طالقة بالثلاث)، (كشف الستر عن فريضة الوتر)، (تحقيق القضية في الفرق بين الرشوة والهدية)، (صحيفة فيما يحتاج الشافعي إلى التقليد لأبي حنيفة)، (إيضاح الدلالات في سماع الآلات).

٥ــ لە فەرموودەی پیرۆزدا: (ذخائر المواريث في الدلالة على مواضع الأحاديث)، (الأحاديث المنثورة والأخبار المأثورة)، (تمهيد السنة في تجريد الستة)، (إزالة الخفا عن حلية المصطفى)، (شرح قصيدة البردة)، (فتح القدير)، (المسالك في الجمع بين الكتب والسنة وموطأ مالك)، (كنز الحق المبين في أحاديث سيد المرسلين).

٦ـ له بواری یەکتاپەرستیدا: (الفتح الرباني والفيض الرحماني)، (التوفيق الجلي بين الأشعري والحنبلي)، (الوجود الحق والخطاب الصدق)، (اللطائف الأنسية في شرح نظم العقيدة السنوسية)، (لمعات الأنوار في المقطوع لهم بالجنة والمقطوع لهم بالنار)، (اللؤلؤ المكنون في حكم الأخبار عما سيكون)، (الطلعة البدرية في شرح العقيدة المضريه)، (ورد الجاهل في الصواب في جواز إضافة التأثير للأسباب)، (ركوب التغيير بالإذعان فى وجوب التقليد في الأديان)، (صفوت الأصفياء في بيان فضيلة الأنبياء)، (قلائد المرجان في عقائد الإيمان)، (رائحة الجنة شرح إضاءة الدجنة في عقائد أهل السنة).

٧ـ لەبارەی لێکدانەوەی خەوەوە: (تعطير الأنام في تعبير المنام)، (رسالة العبير في التعبير)، (روض الأنام في حكم الإجازة في المنام).

٨ـ له بواری تەفسیردا: (أسرار القرآن وأنوار الفرقان)، (إشارات القرآن العظيم)، (التحرير الحادي شرح تفسير البيضاوي)، (عنوان الآيات في الكشف عن أوائل الآيات)، (مجالس في التفسير)، (التحرير الحاوي شرح تفسير البيضاوي)، تیایدا گەیشتۆتە ئایەتی (٩٨)ی سورەتی (البقرة) له سێ بەرگدا، پێش ئەوەی تەواوی بکات، کۆچی دوایی کردووە.

٩ـ هونەر و زانیارییە جیاوازەکانی تر: (إيضاح الدلالات في سماع الآلات) (علم الملاحة في علم الفلاحة)، (مجموعة رسائل النابلسي)، (أرجوزه النابلسي في المنطق)، (زجر الأخوان عن أبواب السلطان)، (تكميل البيوت فى لزوم البيوت)، (بدعة الحشيش)، (الأبيات النورانية في تأريخ ملوك الدولة العثمانية)، (مقدمة في التجويد)، لەگەڵ هەندێکی تر له نووسینە بەپێزەکانی[٩٣].

لەوانەیە لەم نووسینەدا بواری باسکردنی ئەوانەی نەبێت کە وتراوە لەبارەی فراوانی زانیاری شێخی نابلوسیی و زۆرێ له نووسینەکانی تر، بۆیە کۆتایی بەم بەشە دەهێنم بە پیاهەڵدانێکی زانای پایەبەرز (ئیبن شاشو) کە باسی شێخ و نووسینەکانی دەکات و دەڵێت: "هێشتا کەسێک هەیە لەم زەمانەدا... له هەموو هونەرێکدا نووسینی بێ شوماری هەیە، پەڕتووکەکانی کە کەس شانی نەداوە لە شانی، هۆنراوە و هەڵبەست ئەگەر هەموو قەڵەمەکان بیانەوێت دەریببڕن، لە دەریایی ئەودا نقوم دەبن و ناگەنە مەبەستی ڕاستەقینەی خۆیان".[٩٤]

کۆتایی:

بەدڵنیاییەوە شێخ (عەبدولغەنی نابلوسی) ڕەحمەتی خوای لەسەربێت، نمونەیەکە لە هەوڵدان بۆ چاکسازیی ئومەت، کە دەکرێت چاوی لێبکرێت، دەتوانین ئامۆژگاری لە کورتەی ژیانی ئەودا ببینین و چاکسازیی بە چاککردنی دڵ و دەروونمان و گرنگی بە پەروەردەی ڕۆحی ئومەت دەست پێبکەین، چەند پەیوەندی نێوان بەندە و پەروەردگاری بەهێز بێت، ئەوەندەش سەرکەوتنی تاک و کۆمەڵگا نزیکە، گرنگیدان بە زانست و ڕاهێنان و پاککردنەوەی ڕۆح و دەروون بە چاکە و پاککردنەوەی لە خراپە و سەرقاڵی تەنها بەخوداوە، بۆ ئەوانەی هۆکاری هەستانەوەی میللەتن لە خەوی غەفڵەت، پێویستە لەسەر هەموو تاکێک کە هەوڵبدات بۆ زیاتری زانست و خواناسیی، بازنەی چاکسازیی فراوانتر بکات، بۆ زیاتر کاریگەری لە دەوروپشتی، بۆ چاکبوونی هەمووان لە کۆمەڵگادا، چونکە خوای گەورە، دەفەرموێت: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَنصُرُوا اللَّهَ يَنصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ) (سورەتی محمد: ٧)، هەروەها دەفەرموێت: (وَأَعِدُّواْ لَهُم مَّا اسْتَطَعْتُم مِّن قُوَّةٍ وَمِن رِّبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدْوَّ اللّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِن دُونِهِمْ لاَ تَعْلَمُونَهُمُ اللّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنفِقُواْ مِن شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنتُمْ لاَ تُظْلَمُونَ) (سورەتی الأنفال، ئایەتی: ٦٠).

هێزی ئیمان سەرچاوەی هەموو هێزەکانە و بنەمای هەموو خێرو چاکەیەکە.

بۆیە پێویستە هەستکردن بە لێپرسراوی و چاکسازیی لەسەر هەموو تاکێکی کۆمەڵگای موسڵمان، تەنها لۆمەی ئەوانیتر بەس نەبێت کە هەڵنەساون بە فەرمانی چاکسازی، چونکە خۆدزینەوە لە لێرسراوێتی و فڕێدانی بۆ سەرشانی ئەوانیتر، هیچ سوودێکی نابێت و گەل بە ئاگا ناهێنێت، چونکە هەر تاکێک لە ئێمە بەرپرسیارە لەوەی چی پێشکەشی گەلەکەی کردووە، لە بارەی کردەوەی ئەوانیترەوە لێپرسینەوەی لەگەڵ ناکرێت، وەک خوای گەورە دەفەرموێت: (مَّنِ اهْتَدَى فَإِنَّمَا يَهْتَدي لِنَفْسِهِ وَمَن ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَلاَ تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولاً) (سورەتی الإسراء- ئایەتی ١٥)".

بۆیە شێخی نابلوسی ئامۆژگاریمان دەکات، کە هەر یەکێک لە ئێمە هەستێت بە ئەرکی چاکسازیی لە خۆی و دەروونیەوە، لە پاشان ئەوانەی چواردەوری، بۆ هاتنە کایەی چاکبوون و چاکسازی بە پشتیوانی خوا، چونکە ئەگەر پەیوەندیمان باشبوو بە خوداوە، ئەوا بە دڵنیاییەوە بارودۆخی ژیانمان باشتر دەبێت بە پشتیوانی و کۆمەکی خودا، خوای گەورە پەنای هەموان بێت.

سەرچاوەکان:

١ - السبط، السبطان، والأسباط، بەتایبەت منداڵان، کوڕی کوڕ، یان کوڕ و کچی کوڕ، یان کوڕانی کوڕ و کوڕانی کچ، تەماشای:

- ابن منظور، محمد بن مكرم. لسان العرب، بيروت: دار إحياء التراث العالمي، ط٣، ١٩٩٣، ج٦، ص١٥٤، مەبەست لێرەدا: کوڕی کچە.

٢ - محەمەد کوڕی محەمەدی غزی عامری حسين صديقي، (أبو الفضل كمال الدين)ی مێژوونووس، ڕەچەڵەکناس، ئەدیب، موفتی شافیعیەکان بووە لە دیمەشق، لەوێدا لەدایکبووە لە ساڵی ١١٧٣ک، لەوێش مردووە لە (١٢١٤ک)، نووسین و شیعری هەیە، لەوانە: (التذكرة الكمالية) (الدر المكنون)، (الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبد الغني النابلسي)، لە ڕەچەڵەکی نابلوسییە، نەنکی لە باوکیەوە (زینب کچی شێخ نابلوسی)یە، انظر:

- الزركلي، خيرالدين. الأعلام، القاهرة: مطبعة كوستاتسوماس وشركاء، ط٢، ١٩٥٩، ج٧، ص٢٩٨.

- النابلسي، محمد أديب. دمشق الشام وصالحيتها من خلال ترجمة الشيخ عبد الغني النابلسي، في القرنين الحادي عشر والثاني عشر الهجريتين، دمشق: مكتبة دار الصفا، ٢٠٠١، ص٥٦.

٣ - عطا، عبد القادر. التصوف الإسلامي بين الأصالة والاقتباس في عصر النابلسي، بيروت: دار الجيل، ط١، ١٩٨٧م، ص٧٨، نقلاً عن مخطوطة الورد أنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي لكمال الدين الغزي، ق١٤.

٤ - المرجع السابق، ص٧٨.

٥ - النابلسي، دمشق الشام وصالحيتها من خلال ترجمة الشيخ عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، ص٤٣.

٦ - انظر: الغزي، كمال الدين محمد العامري الحسيني الصديقي. الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مخطوطة في قسم المراجع والمجموعات الخاصة، شعبة التصوير، (مايكروفيلم)، مكتبة الجامعة الأردنية، عمان، رقم (٨١)، ورقة رقم٣٢ وجه.

٧ – انظر ترجمته عند:

- المحبي، محمد أمين. نفحة الريحانة ورشحة طلاء الحانة، بيروت: دار إحياء الكتب العربية، ط١، ١٩٦٨م، ج٢، ص١٣٧ - ١٤١.
- ابن شاشو، عبدالرحمن. تراجم بعض أعيان دمشق، بيروت - دمشق: چاپخانهى (اللبنانية)، (مكتبة الأسد) ١٩٨٦م، رقم (ص٥٢٤٩٧ ن ص١٣٩٩٩٨ن)، (مجموعة نادرة)، ص٦٧- ٨٣.
- البكري، مصطفى الصديقي. الفتح الطري الجني في بعض مآثر الشيخ عبد الغني، دمشق، مكتبة الأسد، (مخطوط)، رقم (٥٣١٦)، ورقة٤٢٢- ٤٣٤.
- الغزي، شمس الدين محمد العامري الشافعي. لطائف المنة في فوائد خدمة السُّنة، مركز الوثائق والمخطوطات مكتبة الجامعة الأردنية، عمان، (مخطوط)، رقم (١٥٨)، ورقة٢٧ وجه - ٣١ ظهر.
- المنيني، أحمد بن علي. الإعلام بفضائل الشام، دمشق، مكتبة الأسد، (مخطوط)، رقم (٧٩١٦)، ورقة٣١- ٣٢.
- البغدادي، إسماعيل باشا. هدية العارفين، بيروت، دار الفكر، ١٩٩٠، ج٥، ص٥٩٠ - ٥٩٤.
- المرادي، محمد خليل. سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، بيروت: دار الكتب العلمية، ط١، ١٩٩٧م، ج٣، ص٣١ -٣٨.
- الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ص١١ إلى آخر الكتاب.
- الجبرتى، عبدالرحمن. تأريخ الجبرتي، بيروت: دار المكتبة العلمية، ط١، ١٩٩٧م، ج١، ص١٦٥.
- زيدان، جرجي. تأريخ آداب اللغة العربية، بيروت: دار مكتبة الحياة، ١٩٩٢م، ج٣، ص٣٤١ — ٣٤٢.
- النبهاني، يوسف. جامع كرامات الأولياء، تحقيق ومراجعة: إبراهيم عوض، بيروت: المكتبة الشعبية، ط٤، ١٩٨٣م، ج٢، ص١٩٤ — ٢٠٠.
- العظيم، جميل بك. عقود الجوهر في تراجم من لهم خمسون تصنيفا فمائة فأكثر، بيروت: المطبعة الأهلية، ١٣٢٦ك، مكتبة الجامعة الأردنية، عمان، (رقم ٩٢٨.٤ جمى)، ص٥٦- ٦٧ (مجموعة خاصة).
- مصطفى، محمود. إعجام الأعلام، بيروت، دار الكتب العلمية، ط١، ١٩٨٣م، ص١٤٧.

- كراتشوفسكى، أغناطيوس. تأريخ الأدب الجغرافي العربي، ترجمة: صلاح الدين هاشم، بيروت: دار الغرب الإسلامي، ط٢، ١٩٨٧م، ص٨٣١ – ٨٣٤.
- الزركلي، الأعلام، مرجع سابق، ب٤، ص٣٢ - ٣٣.
- كحالة، عمر. معجم المؤلفين، دمشق: مطبعة الترقي، ١٩٥٨م، ج٥، ص٢٧١.
- عطاء، التصوف الإسلامي بين الأصالة والاقتباس في عصر النابلسي، مرجع سابق، ص٧٧- ١٥٢.
- الشيال، جمال الدين، محاضرات في الحركات الإصلاحيه ومراكز الثقافة في الشرق الإسلامى الحديث، القاهرة: جامعة الدول العربية، معهد الدراسات العربية العالمية، السلسلة الثانية، ١٩٥٨م، ص٨٣- ٨٧.
- النابلسي، دمشق الشام وصالحيتها من خلال ترجمة الشيخ عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، ص١٣- وما بعدها.
- فلايحيان، شوغيك. (عبدالغني النابلسي حياته وشعره)، (رسالة ماجستير، ملية الآداب، جامعة الدمشق، ١٩٨٩م)، ص٩٩ وما بعدها.
- الدبس، المطران يوسف. تأريخ سورية الدنيوي والديني، دمشق: دار نظير عبود، ١٩٩٤م، ج٧، ص٣٨٣ -٣٨٤.
- سركيس، يوسف اليان. معجم المطبوعات العربية والمعربة، مصر: مطبعة سركيس، ١٩٢٨م، ص١٨٣٢.
- البستاني، بطرس. دائرة المعارف، بيروت: دار المعرفة، د. ت، ج١١، ص٦١٠ – ٦١٤.

٨ – النابلسي، عبدالغني. كشف الحظائر على الأشباه والنظائر، مركز الوثائق والمخطوطات، عمان، مكتبة الجامعة الأردنية، (مخطوط)، رقم ٥٩٧، ورقة ١ وجه.

٩ – الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ورقة٢٩ وجه - ٣٠ ظهر.

١٠ – النابلسى، عبد الغنى. الحوض المورود في زيارة الشيخ يوسف والشيخ محمود، دمشق: مكتبة الأسد، (مخطوط)، عدد ٣٦٧١، ورقة٨٢ ظهر.
- الغزي، لطائف المنة في فوائد خدمة السنة، (مخطوط)، ص٢٧ صدر.
- الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ورقة٣٣ وجه.
- المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج٣، ص٣٢.

- العظيم، عقود الجوهر في تراجم من لهم خمسون تصنيفا فمائة فأكثر، مرجع سابق، ص٤٨.
- الشيال، جمال الدين، محاضرات في الحركات الإصلاحيه ومراكز الثقافة في الشرق الإسلامى الحديث، مرجع سابق، ص٨٣.
- كحالة معجم المؤلفين، مرجع سابق، ج٥، ص٢٧١.
- البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، ج٥، ص٥٩٠.
- الجبرتي، تأريخ الجبرتي، مرجع سابق، ج١، ص١٦٥.
- البستاني، دائرة المعارف، مرجع سابق، ج١١، ص٦١٠.

١١ - الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ورقة٣٦ وجه.
- النابلسي، دمشق الشام وصالحيتها من خلال ترجمة الشيخ عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، ص٥٢٢- ٥٢٣.

١٢- النابلسي، دمشق الشام وصالحيتها من خلال ترجمة الشيخ عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، ص٩١ بتصرف.

١٣ - الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ورقة٣٧ صدر - ٤١ وجه.

١٤ - عەبدولحەقی کوڕی ئیبراهیم، کوڕی سەبعین، ئیشبیلی میرسی، ئەبو محەمەد، لە فەیلەسوفە زاهیدەکانە، باوەڕی بە یەکبوونی هەیە، لە (٦١٣ک) لەدایکبووە، لە (٦٦٩ک) کۆچی دوایی کردووە، لە نووسینەکانی (الحروف الوضعية في الصور الفلكية) و کتێبی (البدو) و کتێبی (اللهو)، شوێنکەوتەی هەیە بە (سبعينية) ناسراون، انظر:
- ابن كثير، اسماعيل بن عمر، البداية والنهاية، بيروت: مكتبة المعارف، ط٤، ١٩٨٢م، ج١٣، ص٢٦١.

١٥ - سليمان بن علي الكوفي التلمساني، عفيف الدين، شاعیرێکی سۆفی بووە، شوێنکەوتەی ڕێبازی (إبن العربي)یە لە قسە و کرداریدا، لە (٦٦٠ک)دا لەدایکبووە، لە (٦٩٠ک) لە دیمەشق کۆچی دوایی کردووە، پەڕتوکی زۆری نووسیوە: (شرح موافق النفري) و (شرح النصوصي)ی (ئیبن عەرەبی)، انظر:
- ابن كثير، البداية والنهاية، مرجع سابق، ج١٣، ص٣٢٦.
- الزركلي، الأعلام، مرجع سابق، ج٣، ص١٩٣.

١٦ - الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ورقة٣٧ ظهر - ٤١ وجه.

١٧ - المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج٣، ص٣٢ – ٣٣، انظر أيضاً:

- الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ورقة٤٢ ظهر.

- النابلسي، عبد الغني، الحضرة الانسية في الرحلة القدسية، وردبينى: أكرم حسن العلبى، بيروت: دار الصادر، ط١، ١٩٩٠م، ص٩، من مقدمة الكتاب لأكرم علي.

١٨ - ئەمەش بەڵگەیە لەسەر بۆماوەیی محەمەدی، بەپێی دەربڕینی پێشەوا کەمالەدین غزی، انظر:

- الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ق ٤٥ و.

١٩ - المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج٣، ص٣٢ - ٣٣.

٢٠ - المرجع السابق، ج٣، ص٣٣.

٢١ - المحبي، نفحة الريحانة ورشحة طلاء الحانة، مرجع سابق، ج٢، ص١٣٨.

٢٢ - الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ص٤٥ وجه.

٢٣ - المرجع السابق، ورقة٤٥ صدر - ٤٧ ظهر.

٢٤ - البيتماني، حسين بن طعمة. السهام المرسلة الرشيقة في قلوب الناهين عن الحقيقة، دمشق: مكتبة الأسد، (مخطوط)، ژماره (٦٠٦٩)، ورقة١٨٥ وجه.

٢٥ - الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ورقة٤٥ وجه.

٢٦ - المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج٢، ص٨٤.

٢٧ - الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ورقة٤٤ ظهر، انظر أيضاً:

- المحبي، نفحة الريحانة ورشحة طلاء الحانة، مرجع سابق، ج٢، ص١٣٧- ١٤٠.

٢٨ - الغزي، لطائف المنة في فوائد خدمة السنة، مرجع سابق، (مخطوط)، ورقة٣٠ ظهر.

٢٩ – الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ورقة١٦٩ ظهر.

٣٠ – الغزي، لطائف المنة في فوائد خدمة السنة، مرجع سابق، (مخطوط)، ورقة٣٠وجه، انظر أيضاً:

– المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج٣، ص٣٧.

٣١ – شێخی نابلوسی، ڕایەکی هەبوو بەبەڵگە لە بارەی جگەرەکێشان و گوێگرتنی مۆسیقاوە، دوو پەڕتووکی لەبارەیەوە نووسیووە، بە ناوی (الصلح بين الإخوان في حكم إباحة الدخان)، تیایدا بەڵگەی حەرامی و حەڵاڵی، بەڕای خۆی بەڵگە بەهێزەکانی هەڵبژاردووە بەتایبەتی لەوکاتەدا زیانەکانی جگەرەکێشان دەرنەکەوتبوون، نەدەفرۆشرا تا بڵێن ئیسرافە، بۆیە ڕێگەپێدراوبووە بە پێچەوانەی ڕۆژگاری ئەمڕۆ – خوای گەورە باشتر دەزانێت – . دووەم بەناونیشانی (إيضاح الدلالات في سماع الآلات) بە درێژی باسی ڕای زانایان دەکات و ڕوونی دەکاتەوە: کەی حەڵاڵە و کەی حەرامە گوێی لێ بگرن؟ بۆ زانینی ئیجتیهادی ئەو لەو بابەتەدا: انظر:

ـ النابلسي، عبد الغني، الصلح بين الإخوان في حكم إباحة الدخان، مركز الوثائق والمخطوطات، عمان: مكتبة الجامعة الأردنية، (مخطوط)، رقم ٢٢٠، ورقم ٢٥٦.

– النابلسي، عبدالغني إيضاح الدلالات في سماع الآلات، تحقيق: أحمد راتب حموش، دمشق: دار الفكر، ط١، ١٩٨١.

٣٢ – الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ورقة٥٠ وجه.

٣٣ – الشيال، محاضرات في الحركات الإصلاحية ومراكز الثقافة في الشرق الإسلامي الحديث، مرجع سابق، ص٨٤.

٣٤ – انظر هذه الاهداف في:

– النابلسي، عبدالغني، الحقيقه والمجاز فى الرحلة إلى بلاد الشام ومصر والحجاز، تقديم وإعداد: أحمد عبد المجيد هريدي، مصر: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٨٦م، ص١١، له من مقدمة الكتاب لرياض مراد.

٣٥ – انظر مثلاً:

– النابلسي، الحقيقه والمجاز في الرحلة إلى بلاد الشام ومصر والحجاز، مرجع سابق، ص٣.

- النابلسي، عبدالغني، التحفة النابلسية في الرحلة الطرابلسية، تحقيق وتقديم: هربيرت بوسه، بيروت: المطبعة الكاثوليكية، ١٩٧١م، ص٣٥.

- النابلسي، عبدالغنى. حلة الذهب الإبريز في رحلة بعلبك والبقاع العزيز، تحقيق: صلاح الدين المنجد، ضمن: رحلتان إلى لبنان، بيروت: المطبعة الكاثوليكية، ١٩٧٩م، ص٥٦.

٣٦ - باسی ئەو پێنج گەشتەی نابلوسی کراوە لە کتێبەکانی ژیاننامەی نابلوسی، انظر مثلاً:

- الغزي، لطائف المنة في فوائد خدمة السنة، مرجع سابق، (مخطوط)، ص٢٨ ظهر.

- المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج٣، ص٣٣.

- الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبد الغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ص٤٨ وجه.

- كراتشكوفسكى، تأريخ الأدب الجغرافي العربي، مرجع سابق، ص٨٣٢- ٨٣٤.

٣٧ - عطاء، التصوف الإسلامي بين الأصالة والاقتباس في عصر النابلسي، مرجع سابق، ص١٣١.

٣٨ - المحبي، نفحة الريحانة ورشحة طلاء الحانة، مرجع سابق، ج٢، ص١٣٩.

٣٩- انظر مثلاً:

- البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، ج٥، ص٥٩٠.

- الجبرتي، تأريخ الجبرتي، مرجع سابق، ج١، ص١٦٥.

- زيدان، تأريخ آداب اللغة العربية، مرجع سابق، ج٣، ص٣٤١.

- مصطفى، إعجام الأعلام، مرجع سابق، ص١٤٧.

- الغزي، لطائف المنة في فوائد خدمة السنة، مرجع سابق، (مخطوط)، ص٣٠ ظهر.

- المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج٣، ص٣٨.

- كحالة، معجم المؤلفين، مرجع سابق، ج٥، ص٢٧١.

- الشيال، محاضرات في الحركات الإصلاحيه ومراكز الثقافة في الشرق الإسلامى الحديث، مرجع سابق، ص٨٣.

٤٠ - المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج٣، ص٣٨.

٤١ - الغزي، لطائف المنة في فوائد خدمة السنة، مرجع سابق، (مخطوط)، ص٣٠ وجه.

٤٢ – مستەفا کوڕی ئیسماعیل کوڕی عەبدولغەنی، ناسراو بە نابلوسی، الحنفي، الدمشقي الصالحي، شێخی گەورە، لە ساڵی ١١٣ک لەدایکبووە، لە باوەشی باپیریدا گەورە بووە (شێخی نابلوسی) کە خۆشیویستووە، یەکێک بوو لە پیاوچاکان، لە (١١٩١ک)دا کۆچی دوایی کردووە، انظر:

- المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج٤، ص١٩٠.

٤٣ – زۆر گۆڕانکاری بەسەر مزگەوتەکەی (نابلوسی)دا هاتووە لەسەردەستی نەوەکانی، لە ساڵی (١١٤٦ک) تاکو (١٤١٣ک)، ئێستا ڕووبەرەکەی پێنج ئەوەندەی پێشووە، تەماشای ئەو گۆڕانکارییانە بکە لە:

- النابلسي، دمشق الشام وصالحيتها من خلال ترجمة الشيخ عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، ص١٤٤– ١٥٠.

٤٤ – الغزي، لطائف المنة في فوائد خدمة السنة، مرجع سابق، (مخطوط)، ق ٣٠ و، انظر أيضاً:

- المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج٣، ص٣٨.

٤٥ – كمال الدين الغزي، دەروازەی چوارەمی کتێبی (الورد الأنسی) تایبەت کردووە بە شێخەکانی نابلوسی لە جۆرەکای زانست و بەشەکانی هونەر، تەماشای ژياننامەكانيان بكە لە:

ـ الغزي، لطائف المنة، ص٣.

٤٦ – عطا، التصوف الإسلامي بين الأصالة والاقتباس في عصر النابلسي، مرجع سابق، ص١١١.

٤٧ – عطا، التصوف الإسلامي بين الأصالة والاقتباس في عصر النابلسي، مرجع سابق، ص١٠٦، انظر:

- الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبد الغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ق٤٩ و . وقد أوصح النابلسي ذلك بنفسه، انظر:

- النابلسي، عبد الغني، مفتاح المعية في شرح الطريقة النقشبندية، عمان، مركز الوثائق والمخطوطات، مكتبة الجامعة الأردنية، (مخطوط)، ژماره ١٩٢، ص١٥٣ ظهر – ١٥٣ وجه.

٤٨ – النابلسي، دمشق الشام وصالحيتها من خلال ترجمة الشيخ عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، ص١١٠، ١٩١.

٤٩ - الشيال، محاضرات في الحركات الإصلاحيه ومراكز الثقافة في الشرق الإسلامى الحديث، مرجع سابق، ص٨٧، انظر أيضاً:

- النابلسي عبدالغني. الفتح الرباني والفيض الرحماني، وردبينى: محمد عبدالقادر عطا، بيروت: دار الكتب العلمية، ط١، ١٩٨٥م، ص٣، من مقدمة الكتاب لأحمد عطا.

٥٠ - الشيال، محاضرات في الحركات الإصلاحيه ومراكز الثقافة في الشرق الإسلامى الحديث، مرجع سابق، ص٨٣.

٥١ - كحالة، معجم المؤلفين، مرجع سابق، ج٥، ص٢٧١.

٥٢ - النابلسي، دمشق الشام وصالحيتها من خلال ترجمة الشيخ عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، ص٤٩١.

٥٣ - مرجع سابق، ص٢٦، انظر أيضاً:

- المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج٣، ص٣١.

- زيدان، تأريخ أدب اللغة العربية، مرجع سابق، ج٣، ص٣٤١.

- مصطفى، إعجام الأعلام، مرجع سابق، ص١٤٣.

٥٤ - تەماشای وردەکاری مەدح و نووسینەکان لەبارەی شێخ نابلوسییەوە بکە لە:

- غزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ص١٧٥ وجه – ١٩٧ ظهر.

٥٥ - غزي بەشی پێنجەمی لە کتێبی (الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي) تایبەت کردبوو بە ژیاننامەی فێرخوازەکانی نابلوسی، انظر:

- مرجع سابق، ص٧١ وجه - ١٦٨ ظهر.

٥٦ - عطا، التصوف الإسلامي بين الأصالة والاقتباس في عصر النابلسي، مرجع سابق، ص٣٩، انظر أيضاً:

- رافق، عبدالكريم، بحوث في التأريخ الإقتصادي والإجتماعي لبلاد الشام في العصر الحديث، دمشق، (د. ن) ١٩٨٥م، ص١٩١.

٥٧ - رافق، بحوث في التأريخ الإقتصادي والإجتماعي لبلاد الشام في العصر الحديث، مرجع سابق، ص٨٥، ٤٢٢.

٥٨ - المرجع السابق، ص٢٢٤ – ٢٣٠، انظر أيضاً:

- الحلاق، أحمد البديري. حوادث دمشق اليومية، القاهرة، مطبعة لجنة البيان العربي، ط۱، ۱۹٥۹م، ص٤٧- ٤٨.

٥٩ – رافق، عبدالكريم، بلاد الشام ومصر، جامعة دمشق، ط٢، ١٩٨٦، ص٤٢٠ – ٤٢٢، انظر أيضاً:

ـ عطا، التصوف الإسلامي بين الأصالة والاقتباس في عصر النابلسي، مرجع سابق، ص٥٣.

٦٠ – علي، محمد كرد. خطط الشام، دمشق: المطبعة الحديثة، ١٩٢٥م، ج٢، ص٢٧٧.

٦١ – رافق، بلاد الشام ومصر، مرجع سابق، ص٤٢٠.

٦٢ – رافق، بحوث في التأريخ الاقتصادي والاجتماعي لبلاد الشام في العصر الحديث، مرجع سابق، ص: ي – ش.

٦٣ – تەماشای وردەکاری ئەو گرانیە بکە لە:

- الجبرتي، تأريخ الجبرتي، مرجع سابق، ج١، ص٥٨- ٥٩.

٦٤ – عطا، التصوف الإسلامي بين الأصالة والاقتباس في عصر النابلسي، مرجع سابق، ص٥٤.

٦٥ – علي، خطط الشام، مرجع سابق، ج٢، ص٢٧٦، انظر أيضاً:

- رافق، بلاد الشام ومصر، مرجع سابق، ص١٨٧.

٦٦ – الشيال، محاضرات في الحركات الإصلاحيه ومراكز الثقافة في الشرق الإسلامى الحديث، مرجع سابق، ص٧.

٦٧ – المرجع السابق، ص٧- ١٠.

٦٨ – المرجع السابق، ص١٠-١١، انظر أيضاً:

- زيدان، تأريخ آداب اللغة العربية، مرجع سابق، ج٣، ص٢٩١.

ـ بروكلمان، كارل. تأريخ الشعوب الإسلاميه، ترجمة: نبيه فارس، ومنير البعلبكي، بيروت: دار العلم للملايين، ط٥، ١٩٦٨م، ص٤٨٢.

٦٩ ـ تەماشای وردەکاری ئەو بارودۆخە لە هەموو جۆرەکانی زانستدا بکە لە:

ـ الشيال، محاضرات في الحركات الإصلاحيه ومراكز الثقافة في الشرق الإسلامى الحديث، مرجع سابق، ص١٢ وما بعدها.

٧٠ ـ بروكلمان، تأريخ الشعوب الإسلامية، مرجع سابق، ص٤٨١.

٧١ ـ المرجع السابق، ص٤٨٢.

٧٢ ـ الشيال، محاضرات في الحركات الإصلاحيه ومراكز الثقافة في الشرق الإسلامى الحديث، مرجع سابق، ص٢٣.

٧٣ ـ عطا، التصوف الإسلامي بين الأصالة والاقتباس في عصر النابلسي، مرجع سابق، ص١٤٩.

٧٤ ـ الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ص٤١ وجه- ٤٢ ظهر.

٧٥ ـ النابلسي، دمشق الشام وصالحيتها من خلال ترجمة الشيخ عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، ص١٨٥ باختصار.

٧٦ ـ الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ص٥٥ظهر - وجه.

٧٧ـ النابلسي، دمشق الشام وصالحيتها من خلال ترجمة الشيخ عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، ص٥٠٤، وەرگيراوە لە يەكێك لە قوتابيەكانى (شێخ نابلوسى)ەوە.

٧٨ - الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ص٤٣ ظهر، ٤٧ وجه- ٤٧ ظهر.

٧٩ - النابلسي، دمشق الشام وصالحيتها من خلال ترجمة الشيخ عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، ص٣٧٩.

٨٠ - المرجع السابق، ص١٨٠- ١٨٢.

٨١ - المرجع السابق، ص١٨١. بگەڕێوە بۆ وردەكارى تر لەسەر پێگەى شێخ نابلوسى لە نێوان زانایاندا لە:

- عطا، التصوف الإسلامي بين الأصالة والاقتباس في عصر النابلسي، مرجع سابق، ص١٤٨- ١٥٢.

٨٢ - النابلسي، دمشق الشام وصالحيتها من خلال ترجمة الشيخ عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، ص٣٨٣.

٨٣ - عطا، التصوف الإسلامي بين الأصالة والاقتباس في عصر النابلسي، مرجع سابق، ص١٤٧.

٨٤ - النابلسي، دمشق الشام وصالحيتها من خلال ترجمة الشيخ عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، ص١٨٦.

٨٥ - شێخ (محمد أديب)ى نابلوسى، تويژينەوەيەكى دورودرێژى لەبارەى نووسينەكانى شێخ (عبد الغنى) كردووە، گەيشتووەتە سەرژمێرييەكى خەملێنراو لە

نێوان ٣٦٠ – تاکو ٤٠٠ نووسین لە پەڕتووکی گەورە و نامیلکە و فەتوا و وەڵامی پرسیار، لەوانەیە ژمارە لە یەکچووەکانی نووسینەکانی بگەڕێتەوە بۆ جیاوازی نێوان ناونیشانی کتێبەکان، تەماشای وردەکاری ئەم بابەتە بکە لە:

– النابلسي، دمشق الشام وصالحيتها من خلال ترجمة الشيخ عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، ص١٩٠– ١٩٣. هەروەها (بكري علاء الدين) توێژینەوەیەکی کردووە بۆ زانینی نووسینەکانی نابلوسیی، تەماشای وردەکارییەکەی بکە لە:

– بكري، علاء الدين، (المسرد النقدي بأسماء مؤلفات الشيخ عبدالغني النابلسي)، مجمع اللغة العربية بدمشق، (مجلة المجمع العلمي العربي سابقا)، مج٥٩، عدد ٥٩، دمشق، ١٩٨٤م، قسم الأول في الجزء الأول، ص٩٧– ١١٥، والقسم الثاني في الجزء الثاني من نفس المجلد، ص٣٣٤– ٣٨٨.

٨٦ – زيدان، تأريخ آداب اللغة العربية، مرجع سابق، ج٣، ص٣٤١، انظر أيضاً:

– مصطفى، اعجام الأعلام، مرجع سابق، ص١٤٧.

٨٧ – الغزي، لطائف المنة في فوائد خدمة السنة، مرجع سابق، (مخطوط)، ص٢٨ وجه، انظر أيضاً:

– البغدادي، هدية العارفين، مرجع سابق، ج٥، ص٥٩٠– ٥٩٤.

– المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج٣، ص٣٣– ٣٧.

– العظم، عقود الجوهر في تراجم من لهم خمسون تصنيفا فمائة فأكثر، مرجع سابق، ص٥٦–٦٧.

– الزركلي، الأعلام، مرجع سابق، ج٤، ص٣٢– ٣٣.

– البستاني، دائرة المعارف، مرجع سابق، ج١١، ص٦١–٦٤.

٨٨ – النابلسي، الحقيقة والمجاز في الرحلة إلى بلاد الشام ومصر والحجاز، مرجع سابق، ص١١، من مقدمة الكتاب لرياض مراد.

٨٩ – الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ص١٦٩ظهر.

٩٠ – النابلسي، عبد الغني. فهرس مصنفات الشيخ عبدالغني النابلسي، مركز الوثائق والمخطوطات، عمان: مكتبة الجامعة الأردنية، (مخطوط)، عدد ٢٥٦، ص٢٧ وجه.

٩١ – له ئێستادا له كتێبخانەی (الجامعة الأردنية) سیانزه نووسراوی چاپكراوی نابلوسیی بەردەسته لەگەڵ (١٠٠) (مخطوط).

٩٢ – انظر: دابەشكردنی نووسینەكانی شێخ بەسەر جۆرەها زانستی جیاوازدا له.

– عطا، التصوف الإسلامي بين الأصالة والإقتباس في عصر النابلسي، مرجع سابق، ص١١٧– ١٤٦.

٩٣ – انظر مثلاً في:

– النابلسي، فهرس مصنفات الشيخ عبدالغني النابلسي مرجع سابق، (مخطوط)، ص٢٧ظهر – ٣٣وجه.

– الغزي، لطائف المنة في فوائد خدمة السنة، مرجع سابق، (مخطوط)، ص٢٨ وجه – ٢٩ ظهر.

– المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج٣، ص٣٣– ٣٧.

– الغزي، الورد الأنسي والوارد القدسي في ترجمة العارف عبدالغني النابلسي، مرجع سابق، (مخطوط)، ص١٦٩ ظهر – ص١٧٥وجه.

٩٤ – ابن شاشو، تراجم بعض أعيان دمشق، مرجع سابق، ص٦٨.

بەشی یانزەیەم

ئیبراهیم متفرقە (١٠٨٤ – ١١٥٦ک/ ١٦٧٤ – ١٧٤٤ز)

پیاوی دەوڵەتداری و ڕۆشنگەری و دامەزرێنەری یەکەم چاپخانەی ئیسلامی

محەمەد زاهد جول
توێژەر لە فەلسەفەی ئیسلامی و زانستی کەلام، تورکیا
zahidgol@gmail.com

پێشەکی:

دەوڵەتی عوسمانی بۆ یەکەمجار لە مێژوودا بە شێوەیەکی فەرمی، دانینا بە شکستی لە بەرامبەر ئەوروپای مەسیحی، لە پاش ڕێککەوتنە بەناوبانگەکەی کە لە نێوان هەردوو ئیمپراتۆریەتی ئەڵمانی و نەمساوی لە شاری (کارلوییتز Karloeitz) بەسترا، ئەم ڕێککەوتنە، گۆڕانکاریەکی یەکلاکەرەوەی دروستکرد، لە مێژووی سیاسیی دەوڵەتی عوسمانیدا، کە نوێنەری جیهانی ئیسلامی بوو لەو سەردەمەدا، لە ئەنجامی ئەو ڕێککەوتنەی ساڵی (١٦٩٩ز)دا کۆتایی هێنا بە ماوەیەکی دوورودرێژی ئەو جەنگانەی دەوڵەتی عوسمانی کردی لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی نەمساویدا، هەروەها بووە هۆی شۆکێکی گەورە بۆ سەرکردە و زانایان و بیرمەندان و هەموو تاکێکی کۆمەڵگەی دەوڵەتی عوسمانی[١].

هەندێک لە نەوەی کۆمەڵگای عوسمانی ئەو شکستەیان بە دورکەوتنەوەی دەوڵەتی عوسمانی لە پیادەکردنی شەریعەتی ئیسلامی هەژمارکرد، لە هەمانکاتدا، هەندێک لە بیرمەندان و ڕۆشنگەران و هەندێک لە پیاوانی دەوڵەت،

ئەو شکستەیان بەستەوە بە سروشتی ڕژێمە شوێنکەوتەکەی، کە بێتوانابوو لە ئاست ئەو پێشکەوتن و گۆڕانکاریانەی کە هاتبوونە ئاراوە، ئەمەش بووە هۆی بیرکردنەوە لە پێویستی بەدواداچوونی ئەو چاکسازییانە کە لە ڕۆژئاوادا لەئارادابوون[٢].

چاکەخوازان و بیرمەندان دوانەکەوتبوون لە هەستکردن بەو گۆڕانکاریانە، هەرچەندە لە سەرەتادا ژمارەیەکی کەمی کاربەدەستانی عوسمانیەکان بەئاگابوون لە کاتێکی زووی سەدەی حەڤدەیەمی زاینیدا، بەهۆی دوو بابەتی پێکەوە بەستراوەوە، کە ئەوانیش بریتین لە:

- تێکچوونی بارودۆخی بەڕێوەبردن و ئابووری لە دەوڵەتی عوسمانیدا، کە دووان لە کاربەدەستان لە کاروباری سوڵتانی ئەو کاتە بە ناوەکانی (کاتب چەلەبی، حاجی خەلیفە) (١٦٠٩/ ١٦٥٩ز) و (قوچی بێگ)، لە نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەیەمدا و لە ڕێگەی نامەوە سوڵتانیان ئاگادارکردبۆوە[٣].

ڕۆشنگەرە عوسمانیەکان بەئاگابوون لەوەی کە هەر چەندە لاوازییەکی سەربازی ڕوویکردۆتە هەندێک لە دەوڵەتانی ئەوروپی لە بەرامبەر کەشتیگەل و سوپای عوسمانیەکان، بەڵام ئەو دەوڵەتانە خەریکی بەرەوپێشبردنی هونەر و دەریاوانی و کارگێڕی و بازرگانین، چونکە کات زوو تێدەپەڕێت و دەتوانن بگەنە دەریا دوورەکانی دەوروپشتی وڵاتانی موسڵمان.

لەڕاستیشدا عوسمانیەکان کە لەو سەردەمەدا نوێنەرایەتی دەوڵەتی عوسمانی گەورەیان دەکرد، هەستیان بەوە نەکردبوو کە دنیا گۆڕاوە، هەتاکو دوای ئەو شکستە گەورەیەی لە کۆتا ساڵی سەدەی حەڤدەیەمدا تووشی هاتن، کاتێک سوپای عوسمانیەکان لە بەرامبەر نەمسا و ڕووسیادا تێکشکان.

هەرچەندە سوڵتان (ئەحمەد)ی سێیەم (١٧٠٣-١٧٣٠) هەستی بە پێویستی نوێبوونەوە کردبوو، بەڵام ئەم هەستکردنە تەنها لەلایەن کەمینەیەکی دارودەستەکەی پشتیوانی لێوە کرا، ئەو هەستکردنەش لە هۆشی چینە فەرمانڕەواکەدا تەنها بواری سەربازی گرتبۆوە، لەگەڵ ئەوەی یەکێک لە کاربەدەستانی کاروباری دەوڵەتی عوسمانی کە ناسراوبوو بە (ئیبراهیم متفرقە) ئەو کەسایەتیە ڕۆڵێکی گرنگی بینی لە کرانەوەی عوسمانی بە ڕووی

ئەوروپادا، ئەو کارە گرنگەشی کە بووە هۆی زیاتر ناسینی، دامەزراندنی یەکەم چاپخانەی ئیسلامی بوو لە (ئەستەمبوڵ) لە ساڵی (١٧٢٧ز)دا، ئەو کارە گرنگە نەدەکرا ئەگەر پێداگری و بەهرەمەندی ئەوی لەگەڵدا نەبوایە، کە هەرچەندە ژمارەیەک کەسایەتی باوەڕدار بۆ گواستنەوەی ئەو داهێنانەی کە لە ئەوروپا دەرکەوتبوو، لەوانەیە سوڵتان (ئەحمەد)ی سێیەمیش هانی کردنی ئەو کارەی دابێت(٤).

دامەزراندنی چاپخانە، پەیوەستبوو بە هەندێک بابەتەوە، لەوانە ڕەزامەندی پێشوەختەی شێخی ئیسلام، بۆ ئەو مەبەستەش (ئیبراهیم متفرقە) نامەیەکی کورتی ئاڕاستەکرد بە ناونیشانی: (وسیلة الطباعة) کە تیایدا باسی لە گرنگی و پێوستی هێنانی هونەری چاپەمەنی بۆ ناو دەوڵەتی عوسمانی کردبوو، فەرمانی سوڵتانی بۆ کردنەوەی چاپخانە دەرنەدەکرا بەبێ ڕەزامەندی شێخی ئیسلام، کە مەرجی ئەوەی هەبوو کە نابێت هەموو جۆرە کتێبە ئاینییەکان چاپکرێن، دوو کەس دامەزرێندران وەک چاودێرێک بەسەر بڵاوکراوەکانی چاپخانەکەوە، چاپخانەکە بەردەوام بوو لە کارکردن لە دامەزراندنیەوە لە ساڵی ١٧٢٧ هەتاکو کۆچی دوایی دامەزرێنەر و سەرپەرشتیکارەکەی (ئیبراهیم متفرقە).

ئیبراهیم متفرقە نامەیەکی تری نووسی بە ناونیشانی (أصول الحكم في نظام الأمم)، کە تیایدا تێگەیشتنێکی عەقڵانی بۆ جیهانی چواردەوری دەوڵەتی عوسمانی خستبووە ڕوو، ئاماژەی بە پێشکەوتنی زانست و بیر و ڕژێمەکانی وڵاتانی ئەوروپا کردبوو، باسی لەوەکردبوو کەوا ڕووسیای کۆنەپەرست دەتوانێ شکست بە دەوڵەتی عوسمانی بهێنێت ئەگەر گرنگی نەدابا بەو ڕێکارە نوێیانەی کە هاتوونەتە ئاراوە، لە گرنگترین ئەو بابەتانەی کە باسی لێوەکردبوون: "میللەتانی ئەوروپا پابەندن بەو یاسا و ڕێسا عەقڵیانەی کە لە ڕووناکی هزرەوە سەرچاوەیان گرتووە"، کە ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەو گۆڕانکاریە کاریگەرەی لە ئەوروپادا کراوە تەنها کەڵەکەبوونی زانست نەبووە، بەڵکو بە داڕشتنی بنەماکانی پێشکەوتن بووە.

بۆیە لەم بابەتەدا هەوڵدەدەین کەسایەتی (ئیبراهیم متفرقە) بناسین لەگەڵ هەندێک لە دەستکەوتە زانستی و کردارییەکانی، بەتایبەتیش چاپخانەکەی، کە بە گرنگترین دەستکەوت و ناوبانگ هەژمار دەکرێت لە ژیانیدا.

یەکەم: کێشمەکێشی گەشە و بیروباوەڕی:

(ئیبراهیم متفرقە)[٥] لە ساڵی ١٦٧٤ز[٦] لە شاری (قولزوار)[٧]ی (مەجەڕ) کە کەوتۆتە (بترانسیلفانیا)، کە بە (ئاردل Erdel) ناسرابوو، لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، لەدایکبووە. لە باوەشی دایک و باوکێکی ئیماندار لەسەر مەزهەبی (یەکتاپەرستی) (Unitarius)ی (پرۆتستانتی)، ناسراو بە تەنها بوونی پەروەردگار و هاوبەشی نەکردنی مەسیح لە خوداوەندیدا، لەبەر ئەم هۆکارەش ئەم بۆچوونە جیاوازەی هەبوو لەگەڵ (کاسۆلیکی) و (کلفینیە) لە ڕەگوڕیشەوە، ئەم بۆچوونانەش لەو کاتەدا لە (ئاردل) لە ململانێیەکی سەختدا بوون، ئەو بۆچوونەش زۆر نزیک بوو لە ئیسلامەوە لە چاو (نەسرانیەت)[٨]ی مەسیحیدا. ئەوەش بووە هۆی ئەوەی کە دوژمنایەتی زۆری کاسۆلیکی بکات تەنانەت دوای ئەوەی هاتە ناوئیسلامیشەوە.

زۆربەی سەرچاوەکان بەم شێوەیە باسیان لە ژیاننامەی (ئیبراهیم متفرقە) کردووە:

لە ڕەچەڵەکی (مەجەڕ)یەوە هاتۆتە ناو ئیسلام و ئارەزووی بوون بە باوکێکی (پرۆتستانتی) هەبووە لە پاش ئەوەی لە قوتابخانە ئاینییەکەی دەربچێت، بەڵام لە کاتی جەنگدا تووشی کۆمەڵێک چەکداری عوسمانی دەبێت لە کاتی ئەو شەڕەی لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی و نەمسادا ڕوویدا لە ساڵی (١٦٩٣ز) و بەدیلی دەگیرێ لایەن سوپای عوسمانیەوە، لەبەر هەژاری خێزانەکەی، کەس نەبوو فدییەی ئازادبوونی بۆ بدات، بۆیە هێنرایەوە بۆ ئەستەمبوڵ، کە ئەو کاتە تەمەنی هەژدە ساڵبوو.

لە ئەستەمبوڵ کەوتە ژێردەستی کابرایەکی تورکی ستەمکار و ماوەیەکی زۆری لە ژێر بیزاری و داماویدا بردەسەر، هیچ ڕێگایەک نەبوو کە لە دەستی

ئەو ستەمکارە ڕزگاری بکات تەنها موسڵمانبوون نەبێت، بۆیە موسڵمانبوونی خۆی ڕاگەیاند و ناوی خۆی گۆڕی بۆ (ئیبراهیم).

ئیبراهیم کەسێکی زیرەک و چالاک بوو، زۆر گرنگی بە زمانی تورکی و بنەماکانی ئاینی ئیسلام دا، لە چەند ساڵێکدا، لە ساڵی (١٧٤٥ز) و لە تەمەنی حەفتا ساڵیدا کۆچی دوایی کرد.[٩]

ئەوەبوو ئەو زانیارییە کەمەی لە سەرچاوەکانی ژیاننامەی (ئیبراهیم متفرقە)، ئاماژەیان پێکرابوو کە گرنگترین ڕووداوەکانێتی برتیبوون لەم چەند خاڵەی خوارەوە:

١. گەشە و گەورەبوونی لە خێزانێکی (کلفینیە پروتستانتیە).

٢. گرتنی بەدیلی لە جەنگدا لەلایەن عوسمانیەکانەوە.

٣. بەزۆر موسڵمانبوونی، بۆ ئەوەی لە ستەمی خاوەنە عوسمانیەکەی ڕزگاری ببێت.

٤. پابەندنەبوونی بە فەرمانە شەرعیە ئیسلامیەکانەوە، لە پاش موسڵمانبوونی.

لەو بارەیەوە زۆرێک لە توێژەرانی تورک لێکۆڵینەوەیان لەبارەی ئەو تۆمەتانەوە کردووە کە ئاڕاستەی کرابوون. لێرەدا هەوڵدەدەین کورتەی ڕاوبۆچوونی توێژەران سەبارەت بەو تۆمەتانە بخەینەڕوو، چونکە زۆربەیان پێیانوایە ئەو تۆمەتانە دروستکراون لەلایەن دوو قەشەی مەسیحییەوە: کە یەکێکیان لە سەردەمی (ئیبراهیم)دا ژیاوە، بەناوی (دو سوسوار D.Saussure)، و دووەمیان بەناوی (قرەجون Karacun). ئەم چیرۆکە جێی باوەڕی زۆربەی توێژەران بوون، هەتا ئەو کاتەی توێژەر (نیازی برکس)[١٠] هەستا بە توێژینەوەیەکی فراوان لەبارەی ژیان و ئاین و فیکری (ئیبراهیم متفرقە)وە، زۆرێک لەو بانگەشانەی ڕەتکردەوە بەتایبەتیش باسکردنی ڕۆژهەڵاتناسەکان، لە پاش ئەو، توێژەر (ئەسعەد خەلیل نەجاتی ئوغلو)، کە پەڕتووکێکی نووسی بەناونیشانی (ئیبراهیم متفرقە و پەڕتووکەکەی: (رسالة إسلامیە)[١١]، جەختی لەوەکردەوە کە پێشتر (نیازی برکس) باسی کردبوو بە بەڵگەی نوێوە، لە پاش ئەمەش کۆمەڵێکی زۆر لە

وتار و توێژینەوە، جەختیان لە بێ بنەمایی ئەو تۆمەتانە کردەوە، بەتایبەتیش ئەوەی کە تایبەتبوو بە لایەنی ئاینی بیروباوەڕی (ئیبراهیم متفرقە)وە، پوختەی ئەو توێژینەوانە دەربارەی ئەوەبوون کە (ئیبراهیم متفرقە) لە شوێنێکدا گەورەبووە خەڵکەکەی باوەڕیان بە مەزهەبی (Unitarianism) یەکتاپەرستی هەبووە، کە لە شاری (ئاردل) لە ناوەڕاستی سەدەی شانزەیەمی زاینییەوە پەرەی سەندووە، زۆرینەی خەڵکی ناوچەکە پابەندبوون پێیەوە، کە پێشتر لەسەر مەزهەبی پروتستانتی (لوسری و کلفینیی) بوون.

لەلایەکی ترەوە، ئەو پەڕتووکەی لە پاش هەشت ساڵ دوای موسڵمانبوونی نووسیوویەتی بەناوی (رسالة إسلامية)وە، بەڵگەیەکی ڕوون و ئاشکرایە لەسەر بەگژداچوونەوەی ئەو بیروباوەڕانەی کە بڵاوبوون لە ناو (مەسیحییەکاندا) بە شێوازێکی زانستی و بە بەراوردکردنێکی گونجاو، کە قەشەی توونڕەو (جیامباتستا تودرینی) (١٧٢٨ – ١٧٩٩ز) باسی لێوە دەکات و پەڕتووکێکیشی لەبارەوە نووسیووە[١٢]. کە تیایدا دەڵێت: "ئیبراهیم متفرقە. ئەو ڕێنمونیکراوە مەجەڕییەی کە وازی لە ئاینەکەی خۆی هێنا و موسڵمان بوو، پیاوێکی وریا و بیرتیژ و چالاک و بەئاگا بوو، جگە لە شارەزایی لە زمانی دایکی هەر سێ زمانەکانی فەڕەنسی و تورکی و ئیسپانی[١٣] دەزانی.

بۆ ڕەتکردنەوەی ئەو بابەتەی کە (ڕاهیب قرجون) کەوا (ئیبراهیم متفرقە) بە دیلی کەوتۆتە دەستی عوسمانیەکان، پێیوایە کە (ئیبراهیم) کاتێک هەستی بەوەکرد کە بەرگەی ئەو فشارە (کاسۆلیکیە) ناگرێت کە کەوتۆتە سەرخۆی و هاوشێوەکانی، بەتایبەتیش لە ساڵی ١٦٨٨دا، بۆیە ڕوویکردە دەوڵەتی عوسمانی کە نزیکترین دەوڵەتبوو کە ئاینی یەکتاپەرستی تێدابوو، کە ئەویش بتوانێت باوەڕەکەی تێدا پیادە بکات، بۆیە زۆری نەخایاند تاکو موسڵمانبوونی خۆی ڕاگەیاند بەویستی خۆی و گرنگی بە ئاینە نوێیەکەی دا.

لەگەڵ ئەوەی زۆرێک لە توێژەران[١٤] ئاماژەیان بە دیلگرتنی[١٥] داوە لەلایەن عوسمانیەکانەوە، سەرچاوەشیان بۆ ئەم ڕووداوە تەنها دوو قەشەکە بوون: (دوسوسوار و قرەجون) بەبێ گەڕانەوە بۆ هیچ سەرچاوەیەکی تر، بەبێ بەڵگەیەکی دروست لەسەر ئەم بابەتە، ئەوەی (قەرەجون) لەبارەی

گرتنیەوە لە شەڕی ساڵی ١٦٩٢ یان ١٦٩٣دا و لە تەمەنی هەژدە ساڵیدا،[١٦] تەنها درۆیەکە و هیچیتر[١٧]، زیاتر بۆ کەمکردنەوەی پلەوپایەی (ئیبراهیم) بووە لە چاوی توێژەراندا، چونکە بەرگەی موسڵمانبوونی هاوولاتیەکی خۆیان نەگرتووە، کە دواتر بۆتە خزمەتکاری دوژمنە عوسمانیەکەیان، بەشداریکردنی لە بڵاوکردنەوەی زانست و زانیاری، بەتایبەتیش لەوکاتەدا (مەجەڕ) لە ڕێکەوتندابوو لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی لە بەرامبەر (نەمسا) لە جەنگدا، بۆیە هیچ مانای نیە عوسمانیەکان سەربازانی (مەجەڕ) بەدیل بگرن، کە پێشتر ڕێکەوتنیان لەنێواندا هەبووە.

لە بارەی ئەوەی کە گوایە بەزۆر موسڵمان بوبێت، ئەوا هیچ ئاماژەیەک لەبەردەستدا نیە جگەلەوەی لەسەر زاری ئەو دوو قەشەیەوە باسکراوە، (ئیبراهیم) خۆی ئەو هەواڵەی ڕەتکردۆتەوە لە پەڕتووکەکەیدا بەناوی (رسالة إسلامية) کە لەبارەی بەرگری لە یەکتاپەرستی خوداوە گفتوگۆی بێ باوەڕەکان لەبارەیەوە، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر بەدەستهێنانی زانستە ئیسلامیەکان بەشێوەیەکی زۆر باش[١٨].

لەبارەی ئەوەی کە گوایە هیچ پابەند نەبووە بە ئاینە نوێیەکەیەوە، ئەم دەنگۆیانە ڕەتکراونەتەوە لەلایەن (دوولا قرووا)ی کە وەرگێڕ بووە لە باڵیۆزخانەی فەرەنسا لە (ئەستەمبوڵ)[١٩]، کە پێی وابووە کە (ئیبراهیم) زۆر بە گرنگیەوە ئاینی کاسۆلیکی پیادە کردووە، لە پاشان پێداگری کردووە لەسەر پاکی بیروباوەڕی لە میانەی پەڕتووکەکەیدا بەناوی (رسالة إسلامية)دا.

دووەم: (ئیبراهیم متفرقە)، پیاوی دەوڵەتداری لێهاتوو:

(ئیبراهیم متفرقە) وەکو وەرگێڕکاری کردووە لە کۆشکی فەرمانڕەوایی لەبەر شارەزایی لە زمانی فەرەنسی و مەجەڕی و تورکی، لە سەرەتای ساڵی (١٧١٥ز)وە چووە ناو کایەی سیاسیەوە[٢٠]، لەو ساڵەدا وەک کاربەدەست لە (کۆشکی خەلافەت)[٢١] کاریکردووە، لەبەر خزمەتەکانی کە پێشکەشی دەوڵەتی عوسمانی کردووە، بۆیە هەستان بە خەڵاتکردنی، موچەی (٩٩) (أقجە)[٢٢]ی بۆ بڕایەوە.

(باب العالي) كە بریتیبوو لە كۆشكی فەرمانڕەوایەتی دەوڵەتی عوسمانی لە ئەستەمبوڵ. هەروەها كۆشكی فەرمانڕەوا ڕۆڵی هەستان بە كاری سیاسی و دیبلۆماسیان پێ سپارد، لەبەر شارەزایی لە كاری ڕێكخستن و توانای نێوەندگیری و ئەو خەسڵەتانەی كە لەو بوارانەدا هەیبوو، بۆیە كرایە ڕاوێژكار و نوێنەری تایبەتی سوڵتان، چەند دانوستانێكی دیبلۆماسی كرد بەتایبەتیش لەگەڵ (نەمسا و ڕووسیا) لە ساڵی (١٧١٥ز)دا.[٢٣]

لە ساڵی (١٧١٦ز)دا نێردرا بۆ (بەلگراد) وەكو وەرگێڕ لەگەڵ ئەو (مەجەڕ)یانەی كە لەوێ كۆبوونەوە، بۆ ڕێكخستنەوەی ڕیزەكانیان لە دژی نەمساوییەكان[٢٤]، كرایە وەرگێڕی تایبەتی (ڕاكوجی) پاشای (مەجەڕ) (١٦٧٦ – ١٧٣٤)، كە دواتر بە دیلی كەوتە دەستی نەمساوییەكان و هەڵات بۆ وڵاتی (بەریتانیا) و دواتر بۆ فەرەنسا، لەوێشەوە بەرەو (ئەستەمبوڵ) بۆیە داوای یارمەتی لە عوسمانیەكان كرد بۆ گێڕانەوەی بۆ فەرمانڕەوایەتی، بۆ ماوەی چەندە ساڵ لەوێدا لە شاری (تكرداغ) مایەوە، تاكو لە ساڵی (١٧٣٤ز) كۆچی دوایی كرد، لەبەر دڵسۆزی و لێهاتوویی لە كارەكانیدا، كۆشكی خەلافەت هەستا بە پاداشكردنی (ئیبراهیم متفرقە) و لە بەرامبەر خزمەتی كۆشك و (راكوجی) پاشای مەجەڕ.

لەبەرئەوەی (ئیبراهیم) بەدواداچوونی بابەتی ڕزگاربوونی (ئاردل) و (مەجەڕ)ی لە دژی حوكمی (هابسبۆرگ (نەمسا) Habsbourg)ی دەكرد، لەگەڵ (كومت دو بۆنفیل Comte de- Bonneval) كە لە دوایدا موسڵمان بوو، بەناوی (خەمبرە جی ئەحمەد پاشا)، هەستان بە پڕۆژەی ڕێكخستنی شەڕ لە دژی (نەمسا)ی هاوكاری (ڕووسیا) لە ساڵی (١٧٣٥ز)دا.[٢٥]

(ئیبراهیم متفرقە) لە گفتوگۆكانی (پۆلۆنیا) و دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی (١٧٣٧ز)دا بەشداربوو، سەرپەرشتی دانیشتنی گفتوگۆكانی كرد لەبارەی ڕادەستكردنی قەڵای (ئورشوا Orsora) لە ساڵی (١٧٣٨ز)دا.[٢٦]

لە ساڵی ١٧٤٣دا چووە وڵاتی (داغستان) بۆ گەیاندنی فەرمانی دامەزراندنی (ئاسمی ئەحمەد Asmay Ahmed) لە ئیمارەتی (قیتاق) (Kaytak hanligi).[٢٧]

بەو شێوەیە دەبینین کە دەوڵەتی عوسمانی متمانەی تەواوی هەبووە پێی، بەڕادەیەک کە کراوەتە بەرپرسی زۆرێک لە دانوستان و ڕێکەوتنی سیاسی لەبری دەوڵەتی عوسمانی بە لەبەرچاوگرتنی زیرەکی و شارەزایی لە زمانەکانی بێگانە و شارەزایی لە سیاسەتی دەرەکی و بەتایبەتیش لە سیاسەتی ئەوروپای ناوەڕاست.

سێیەم: (ئیبراهیم متفرقە) وەک نووسەر و وەرگێڕ:

ئەو (ئیبراهیم)ەی کە بۆ ماوەیەکی زۆر لە بواری دیبلوماسی کاری دەکرد وەک وەرگێڕ و دانوستانکارێکی بەهێز، زۆر پەڕتووکی نووسیووە، یان دانراوی گرنگی داناوە، هەندێکی تریان لەبارەی ژیاننامەکانەوە بوو، لێرەدا هەندێک لە بەرهەمەکانی بە کورتی دەخەینەڕوو، لەگەڵ هەڵوێستەیەک لەسەر پەڕتووکی (أصول الحکم)، لەبەرئەوەی کە گرنگترین نووسراوەکانی ئەوە بەپێی توێژەر، هەروەها نامیلکەی (وسیلة الطباعة)، چونکە گرنگترین کاری ژیانی بوو.

١- (رسالة إسلامية):

یەکەم نووسینی (ئیبراهیم متفرقە) بوو، کە لە ساڵی (١٧١٠ز)دا نووسیویەتی، لە دووتوێی (٦٥) لاپەڕەدایە، تێیدا باس لە هاتنی لە مەسیحیەوە بۆ ناو ئیسلام دەکات، ڕەخنەی توند لە مەزهەبی کاسۆلیکی دەگرێت، هەروەها باس لە سەرکەوتنی ئیسلام دەکات لە ئەوروپا بەسەر کاسۆلیکیدا، ئەم نامیلکەیە هیچ شتێکی لەبارەی چاکسازی تێدا نیە لە نزیک یان لە دوور، لەڕاستیدا ئەم نامیلکەیە جێی بایەخ و گرنگی نیە بۆ نووسینی عوسمانی، بەڵام سوودبەخشە بۆ ناسینی ڕێچکەی گۆڕانکاریی فیکرەی نووسەرەکەی، کە هۆکاری تایبەتی خۆی هەبوو لە دژایەتیکردنی (کاسۆلیکی)، کە هەماهەنگبوو لەگەڵ ئەو بارودۆخەی باڵی کێشابوو بەسەر جیهانی ئیسلامیدا و دوژمنایەتی مەسیحیەت لە ئەوروپادا[٢٨].

هەندێک لە توێژەرە تورکەکان پشتیان بەم نامیلکەیە بەستووە کە سەرقاڵبوون بە گەڕان بەدوای ڕاستی ژیانی (ئیبراهیم متفرقە) و

کەسایەتیەکەی، لە پێش هەمووشیانەوە توێژەر و پرۆفیسۆر (ئەسعەد نجاتی جوشن).

ئەم پەڕتووکە باس لەو تێڕوانینە دەکات کە ئیبراهیم زۆر گرنگی پێداوە، کە باس لە دابەشبوونی جیهان دەکات بەسەر دوو بەرەی ململانێدا، کە نزیکە تووشی شکستێکی قورس بێتەوە، بۆیە ئیبراهیم هەرچەندە لە ناخەوە دژایەتی ئەوروپای مەسیحی دەکرد، بەڵام گەشبین بوو بەو پێشکەوتنە ئەوروپیە و هۆکارەکان و چۆنیەتی بەکارهێنانی لە بەرژەوەندی موسڵمانان باسکردووە.

هەروەها نامیلکەکە جەختی لەسەر ئەوە کردۆتەوە کە ئیسلام دوایین پەیامی خوایە، چۆن کتێبە پێشینەکان مژدەی ئاینی ئیسلام و محەمەد (درودی خوای لەسەر) یان داوە، لەم بارەیەوە زۆرێک لە دەقی کتێبە پیرۆزەکانی لەبارەی ئەو مژدەیەوە باسکردووە، هەروەها ڕەخنەشی لە دەقەکانی کتێبی پیرۆز گرتووە، لەگەڵ هێنانی زۆریَ لە ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز وەک بەڵگە و تەفسیر و هۆکاری هاتنە خوارەوەی ئایەتەکان، هەستاوە بە وەرگێڕانێکی بەپێز بۆ سەر زمانی تورکی.

٢. نامیلکەی (وسیلة الطباعة):

ئەم نامیلکەیە کە لە پێنج لاپەڕە پێکهاتووە لە پێشەکی بەرگی یەکەم لە پەڕتووکی (قاموس وان لي) کە یەکەم پەڕتووکی چاپکراوە لە چاپخانەکەی (ئیبراهیم متفرقە)، نامیلکەیەکی گرنگە کە باس لە گرنگی چاپخانە دەکات لە ژیانی میللەتاندا، باس لەوە دەکات کە جولەکە و مەسیحیەکان چۆن پەڕتووکە ئاینییەکانیان فەرامۆش کردووە، بەپێچەوانەشەوە موسڵمانان گرنگییەکی زۆریان داوە بە قورئانی پیرۆز و فەرموودەکانی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر)، هەروەها باس لە لەناوچوونی زۆر پەڕتووکی گرنگ دەکات لە سەردەمی (جەنگیزخان) و (هۆلاکۆ) و لە سەردەمی کەوتنی شاری ئەندەلووس بۆ ژێردەستی ئەوروپیەکان، نەمانی شارەزایانی خەت و نووسین بۆ نووسینەوەی پەڕتووکە گرنگەکان، ئەوەی لەلایەن ئەوانی ترەوە نووسراونەتەوە پڕیەتی لە هەڵە[٢٩] و کەموکوڕی و ئەمەش بۆتە هۆی فەوتانی

زانست و زانیاری، زۆرێک لەو پەڕتووکە دەگمەنانە لەناوچوون و سووتان، لەو ئاگرکەوتنەوانەی کە لە ئەستەمبوڵ ڕوویانداوە، فێرخوازان بێتوانان لە پەیداکردنی پەڕتووکەکانی پڕۆگرامی خوێندن[٣٠]، چونکە ئەو پەڕتووکە دەستنووسانە نرخیان بەرزبوو.

ئەو پاساو و بەڵگانەی کە ئیبراهیم لە نامیلکەکەیدا باسیکردووە بۆ قایلکردنی سەرانی دەوڵەت، بەڵگەن لەسەر ئەوەی کە هێشتا دەوڵەت ئامادە نیە بۆ ڕەزامەندی لەسەر دانانی ئەم دەزگایە، سەرەڕای ئەوەی کە لە بەرامبەر ئەو هەولانەی کە ڕێگربوون بۆ ئەو بابەتە وەستابوو، بەلام ئاماژەکانی دوودڵی و ڕەتکردنەوە هێشتا دیاربوون، بۆیە لە ساڵی (١٧٢٦ز)دا[٣١] نامەیەکی تری پێشکەشی دامودەزگا پەیوەندیدارەکان کرد و داوای فەتوای کرد لە شێخی ئیسلام و دەرکردنی فەرمانی سوڵتان بە ڕێگەپێدان بۆ چاپکردنی پەڕتووک و بڵاوکراوەکان.

هەروەها پاشکۆیەکی چەند لاپەڕەیەی کردبوو بە نامەکەوە وەک نموونەیەکی چاپەمەنی لە پەڕتووکی (وان قولي)، کە چاوەڕێی چاپکردنی بوون لە پاش ڕەزامەند بوون لەسەری، ئەمەش ئاماژەبوو بۆ ئەوەی کە لەو ماوەیەدا ڕووناکی سەوزی بۆ هەڵکرابوو لەلایەن کاربەدەستانی دەوڵەتەوە، بۆ دامەزراندنی چاپخانەکە و چاوەڕوانی دەرچوونی فەرمان و فەتوابوون، ئەمانەش گرنگترین خاڵێکبوون کە ئەو نامیلکەیە لەخۆی گرتبوو[٣٢].

ئیبراهیم سەرەتای نووسینەکەی بە دوعا دەستپێکرد بۆ سەرۆک وەزیران، دواتر بۆی ڕوونکردەوە کە ئەو ئامادەیە بۆ دامەزراندنی چاپخانەکە و تەواوکردنی بەشێوەیەکی باش بە پشتیوانی خودا، پاش ئەوەی فەرمان دەرچوو بە ڕێگەدان بە چاپکردنی پەڕتووکەکان و هێنانی ئامێرە پێویستیەکان، باس لە دەرکردنی فەرمانێکی سەرۆکایەتی کرا کە ڕێگە بدات بە چاپکردنی پەڕتووک، کە دەبێتە هۆی ئەوەی کاریگەری باش دروست بکات لەسەر فێرخوازانی زانستە شەرعیەکان، هەروەها یارمەتیدەرە بۆ بەدەستهێنانی پەڕتووکە دەگمەن و گرنگەکان بە نرخێکی هەرزان، بوونی پەڕتووک و نامیلکەی زۆر هۆکارێکە بۆ بەدەرخستنی زانست و کارێکی گەورە و

سوودێکی مەزنیشە کە پەیوەستە بە چاودێری خوداوە لەگەڵ هەوڵی لەبیرنەکراوی دەوڵەت و بەتایبەتیش هەوڵ و تەقەلای جەنابی سەرۆک وەزیران. هەروەها لە داواکاریەکەیدا باسی لەوە کردبوو کە سەرەتای کاری چاپەمەنی بە وەرگێڕانی فەرهەنگی (صحاح الجوهري) بۆ سەر زمانی تورکی کە بە (وان قولي) ناسراوە، پەڕتووکێکی متمانەپێکراوە، چەند دانەیەکی دیکەی بەردەستە، زۆر پێویستە بۆ زانا و زانستخواز، بۆیە پێش هەموو شتێک، بڵاوکردنەوەی زۆر پێویستە، لە دوای ئەوەی هەستا بە ڕاستکردنەوەی چەند لاپەڕەیەکی سەرەتاکەی و ڕێکخستنی و چاککردنی، پێشکەشی سەرۆک وەزیرانی کرد.

دواتر (ئیبراهیم متفرقە) دەستیکرد بە دێڕێکی نوێ بۆ ڕوونکردنەوەی ئامانجەکەی، ئامانجی یەکەمی بریتیبوو لەوەی: کە ئومێدەواربوو فەرمانێکی (سەرۆکایەتی) دەرچێت بە چاپکردنی پێنج سەد دانە لە فەرهەنگی (وان قولی) لە ماوەیەکی کەم و بە تێچوویەکی کەم، پەڕتووکێکە بەشێوەی فەرمانە دەکراوەکە بێت.

ئامانجی دووەمی، بریتیبوو لە باسکردنی هونەری چاپەمەنی کە هونەرێکی نوێیە و کارێکی باشە، لە کارە پیشەییەکانە، سوودی لێوەردەگیرێت بۆ جۆرەها پیشە، لەوانە: وێنەکێشان، چاپەمەنی، چاپی پیتە جوانەکان بەپێی ئارەزوو، بۆ چاککردنی پارەی نەختینە و نووسینی دێڕ و ڕێکخستنی وشەکان و کردنی مۆر لەسەر کاغەز، دەڵێت کە ئەم هونەرە شاراوەیە، لە خەڵکی ڕێگەیەکی نوێیە بۆ دەرکردنی پەڕتووک و ڕاستکردنەوەی، هۆکارێکە بۆ سوود و قازانجی بەندەکان"، هەروەها دەڵێت: "هەستانی سەرۆک وەزیران بەو کارەو بە ئاماژەکردن بۆ جەنابی موفتی و شێخی مامۆستایانی ئیسلام بەپێدانی مۆڵەت- یان فتوا- بەو بۆنەیەوە، دەبێتە کارێکی چاک لای خەڵکی، بۆ ئەوەی دەرکەوێ کە کارەکە هاوڕایە لەگەڵ شەرع و ئاین، لە سەرەتای هەموو کتێبێکدا ئەو فەرمانە چاپ دەکرێت".

ئامانجی سێیەمیشی بەم شێوەیە باسکردووە: هۆکاری هاتنە کایەی ئەم بابەتە نویێ و بەسوودە، بەردەوام لەسەر زمانە هەتا ڕۆژی قیامەت دەبێتە هۆی ڕاکێشانی دوعا و نزای خەڵکی بە چاکە لەلایەن هەموو بەندەکانەوە".

داواکارین بە دەرکردنی ئەو فەرمانە لەلایەن سەرۆک وەزیرانەوە ڕێگە بدات بە چاپکردنی پەڕتووکەکانی زمانەوانی و دانایی و شێواز و پزیشکی و ژمێریاری و توێکاری و ئەندازە و پەڕتووکەکانی ڕێگاکان و مەملەکەت و جوگرافیا، فەرمانەکەش لە دەستپێکی هەموو پەڕتووکێکی چاپکراودا، چاپ دەکرێت.

ئیبراهیم ئامانجی چوارەمی تەرخانکردبوو بۆ ڕاستکردنەوەی نووسینەکان، دەڵێت: دامەزراندنی هەندێک لە ئەدیبان و شارەزایانی زمانەوانی – بە ویستی خۆیان- بۆ ڕاستکردنەوەی هەڵە و کەموکوڕییەکان، ئومێدەوارم کە فەرمانێک دەربچێت بۆ دامەزراندنی سێ یان چوار کەس لەو بەڕێزانەی کە هەستاون بە ڕاستکردنەوەی هەڵەی ئەزموونی چاپەمەنی، کە پێشکەش بەڕێزتان کراوە، لەپێناو تەواوکردنی ڕاستکردنەوەی ئەوەی کە ماوە لە پەڕتووکەکە، ئەو فەرمانەش لە پێشەکی هەموو پەڕتووکێکدا چاپ دەکرێت". لە تەنیشتی ڕاستی داواکاری نامەکەدا ناوی ئەو کەسانە نووسراوە کە پەیمانیانداوە بە ڕاستکردنەوەی هەڵەکان، کە ئەوانیش بریتین لە بەڕێزان: (ئیسحاق ئەفەندی، صاحب ئەفەندی، ئەسعەد ئەفەندی، شێخ جامع قاسم پاشا موسا ئەفەندیی).

لە پاش ئەو لە دێڕێکی نوێدا و لە ژێر ناونیشانی: (ئامانجە تایبەتەکان)، دەڵێت: ماوەی هەشت ساڵە (بە هەوڵ و ماندووبوونێکی زۆر بۆ ئامادەکردنی ئەم کارە قورسە، زۆر سوپاس بۆ پەروەردگار، لەسەر ئەم کارە، کارەکە ئاسان بوو، هاتەدی لە ژێر سایەی والی و سوڵتاندا، هەروەها" لێرەوە پێویستمان بە یارمەتیە بۆ چاودێری و بەخشینە، ڕەزامەندی لەسەر ئەم بابەتە لەلایەن سەرۆک وەزیرانەوە دەبێتە هۆی نزاو پاڕانەوەی خەڵکی و دڵخۆشیان دەکات، بۆ فراوانکردنی چاپخانە و زیادکردنی ئامێرەکان و کرێی ئەوانەی کاردەکەن، من داواکارم لە جەنابی سوڵتان، ئاگای لەو بارودۆخە بێت و چاودێری بکات هەتا دەگاتە تەواوبوون، بێگومان بەندەی هەژار پێویستی بە

چاودێری و پشتگیری پێگە و دەسەڵاتی بەخشندەی جەنابتانە بە شێوەیەکی گونجاو، هەتاکو بەشی یەکەم لەو کتێبانە لەلایەن بەڕێزتانەوە پەسەند دەکرێت".

هەروەها نووسیبوی: "سوودم لە خزمەتگوزاری (یونا)ی یەهودی لێهاتوو بینیوە لە ئامێر و بابەتەکانی، کە پەیوەستن بە هونەری ناوبراوەوە – یان چاپخانەکە-، شارەزایە بە کۆی هونەریی چاپکردنی بنەماکانی ئەو هونەرە، دەمەوێت بڵێم کە بەکارهێنانی ئەو کەسە لەو هونەرەدا زۆر پێویستە، ئاواتی لەشساغی بۆ خۆی و ماڵ و مناڵی دەخوازین، داوای ڕێنموونییان بۆ دەکەین بۆ سەر ئاینی ئیسلام لە بیروباوەڕیاندا، داواکارین کە ڕەزامەندی بفەرموون بە ئیشکردنی لە چاپخانەکەدا بۆ سوودوەرگرتن لە شارەزاییەکانی لەو بوارەدا.

ڕایگەیاند کە ئەگەر یارمەتی بدرێت بۆ بەدەستهێنانی ئامانجەکانی، ئەوا دەستبەکار دەبێت و لە ماوەیەکی کەمدا کارەکان ئەنجام دەدات، بە پشتیوانی خوا و هاوکاری سەرۆک وەزیران، خەتەکانی لەبەرگرتنەوە و هەموو ئەو خەتانەش کە سوڵتان دەیەوێت لە ماوەیەکی کەمدا بە جوانترین شێوە و لە ڕووی هونەرییەوە دەستەبەری دەکات.

دواتر گەڕایەوە سەرباسی هەوڵە بێوچانەکەی، کاتێکی زۆری بەسەربردوە بۆ دامەزراندنی ئەو چاپخانەیە، هەست دەکات بێتوانایە، توانای نەماوە و تووشی بێهیوایی بووە، ناچاربووە کە داوای یارمەتی بکات، (سەعید ئاغا یکرمي سەکز[٣٣] ئەفەندی زادە)، ماوەی دوو ساڵە، هێز و توانا و سامانی خۆی خەرج دەکات و بەردەوامە بۆ تەواوکردنی ئەم کارە قورسە، بەڵام خەریکە کۆتایی پێ بێت، منیش هیچ داهاتێکم نیە، نە لە دەوڵەت و نە لە شوێنێکی ترەوە، بۆیە تەواوکردنی ئەم کارە جوانە بەندە بە یارمەتی ئێوەی خاوەن دەسەڵاتەوە، بۆیە جەختی کردۆتەوە لەسەر، دەرکردنی فەرمانێک لەلایەن سوڵتانەوە، بۆ ئەم بەندە هەژارە، بە هەر جۆرە چاکەیەک بێت".

لە کۆتایی داواکاریەکەیدا ئیبراهیم وتی، ئەگەربێتو ئەو کتێبە چاپ بکرێت دەکرێت، نرخێکی گونجاوی لەسەر دانرێت، بە فەرمانێکی بڵند و ڕایەکی جێگیر، خستنەڕووی بۆ فرۆشتن بە بەندەکانی خودا، نرخەکەش نە کەم و نە

زۆر بێت، تاکو کتێبەکە تووشی ڕەتکردنەوە نەبێت لەلایەن کڕیارەوە، بێگومانم سەرۆک وەزیران (ئیبراهیم پاشا)، ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو لە قایلکردنی سوڵتان بە ڕەزامەندی لەسەر دەرکردنی فەرمانی دامەزراندنی چاپخانەکە، هەروەها پێداگری (سەعید ئەفەندیی) کە لەدواییدا کرایە سەرۆک وەزیران- گەورەترین کاریگەری هەبوو لەسەر دەرکردنی فەرمانی سوڵتانیدا[٣٤].

٣. پەڕتووکی (أصول الحكم لنظام الأمم):

ئەم پەڕتووکە لەسەر داوای سوڵتان (مەحمود)ی یەکەم (١٧٣٠ – ١٧٥٤ز) نووسراوە، کە یەکەم کارێکە بە ویستی خۆی پێی هەستاوە بۆ گەڕان بەدوای ئەو ڕێگاچارەیەی کە دەبێتە هۆی زانینی هۆکارەکانی پێشکەوتنی بێباوەڕان بەسەر موسڵماناندا و هۆکارەکانی پێشکەوتنی موسڵمانان بەسەر بێباوەڕەکاندا. ئەم پەڕتووکە زۆر گونجاوبوو، بۆیە یەکسەر لە ساڵی (١٧٣٢ز)دا چاپکرا، قەبارەشی بچووکە، بەڵام زۆر پڕمانایە و لە دووتوێی (٤٨) لاپەڕەدایە[٣٥].

ئیبراهیم پەڕتووکەکەی (أصول الحكم لنظام الأمم)ی کردووە بە سێ بەشەوە:

بەشی یەکەم: چارەسەری پێویستی یاسا و سوودەکانی باسکردووە. بەشی دووەم: کورتەیەک لە بارەی سوودەکانی توێژینەوەی جوگرافی. بەشی سێیەمیش: دەربارەی جۆرەکانی هێز لە سوپای مەسیحیەتدا و بنەما یاساییە پەیڕەوکراوەکانیان و یاسا سەربازییە جێبەجێکراوەکانی جەنگیان.

لە پێشەکیەکەیدا باسی ئەو بارودۆخە دەکات کە پەڕتووکەکەی تێدا نووسیوە، پێدەچێت لە ماوەی دابڕانێکی کاتیدا ئەو پەڕتووکەی نووسیبێت، وەکو ئاماژەی پێکردووە لە پێشەکیەکەیدا، بەتایبەت لە ماوەی ئەو شۆڕشەدا کە بووە هۆی لابردنی سوڵتان ئەحمەدی سێیەم لە دەسەڵات و چوونە سەر حوکمی سوڵتان (مەحمود)ی یەکەم.

ئەو ڕووداوانەی کە هاوکات بوون لەگەڵ شۆڕشەکەدا بوونە هۆی وێرانکردن و سووتاندنی هەندێک دەسکەوت کە لە سەردەمی سوڵتان

(ئەحمەد)ی سێیەمدا بنیادنرابوون، هەندێک لە کۆشکە بڵندەکان کە لەسەر شێوازی ئەوروپی بنیادنرابوون، بووە هۆی کوژرانی (ئیبراهیم داماد پاشا)[٣٦] کە بەرپرسی ئەو کرانەوە گەورەیە بوو، هەرچەندە چاپخانەکە لە سووتان و وێرانکردن پارێزراو بوو، بەڵام سەرپەرشتی کارەکەی بەدووری نەزانی کە هەمان چارەنووسی وەزیرەکەی هەبێت، وەک دەڵێت: "بەو شێوەیە کشامەوە بۆ گۆشەیەک، دواتر خۆم دابەدەستی بیرۆکەکانمەوە، تامی دڵئارامی و خۆشە تایبەتەکانی ژیانم کرد، هەتا خۆری سوڵتانی – مەبەستی- (سوڵتان مەحمودی یەکەم)ی عوسمانی هەڵهات، لە ساڵی (١١٤٣ک/ ١٧٣٠ز)، بینیم مێشکم داگیرساوە، پڕ بوو لە بیرۆکە، لەگەڵ پڕ بوونی دڵم بە ئازار، لە ئەنجامی بینینی ئەو دوژمنکاریە بەدرێژایی ئەو ساڵە، لەگەڵ ئەو نەهامەتیانەی کە لەپڕێکا هات بەسەر دەوڵەتی عوسمانیدا."

ئەگەر ئەوە بارودۆخی نووسینی پەڕتووکەکە بێت، کەواتە هۆکاری نووسینەکە بەم شێوەیەیە کە باسی لێوە دەکات، "لەو ساتەدا، بیر و هۆشم بەرەو هۆکارەکانی ئەو شۆڕشە چوو، دابڕام بۆ گەڕان بەدوای بنەمای ئەو خراپەکاریە، بە هەڵەدا نەچووم کاتێک ئەنجامی ئەو خراپەکاریەم گێڕایەوە بۆ خراپبەکارهێنانی دامودەزگاکانی دەوڵەت و دەستبەرداربوونی وەزیرەکان و گەورە کاربەدەستان لە کارەکانیان و کەمتەرخەمیان لە هەست کردن بە لێپرسراوێتی، زۆر گونجاوە ئەگەر پێموابێ ئەمە نیشانەی لاوازیە لە لاشەی دەوڵەتدا، ئەم دیاردانە لە لاوازی، پێشەکییەکە بۆ ڕووخان و هەڵوەشاندنەوەی."

بێگومان ئیبراهیم لێرەدا شوێنکەوتەی کەلتووری بیرمەندە عوسمانیەکان لە نموونەی: (قوچی بگ) و کاتب چەلەبی (حاجی خەلیفە) و حسێن هەزارفن، لەوانەی کە گەڕان بە شوێن هۆکارەکانی داڕوخانی دەوڵەتدا دەگەڕان لە سەدەی حەڤدەیەمدا، بەڵام ئیبراهیم زانیارییەکی نوێی لابوو لەسەر ئەو بابەتە کە ئەوانی پێشوو بێ ئاگابوون لێی، وەک دەڵێت: "ئەوەی کە زۆر بە توندی پاڵنەرم بوو بۆ ئەو کارەی کە زۆر لە توانای خۆم زیاتربوو، لەوە مەزنتر بوو کە بیرم لێکردبۆوە، ئەو گەلە مەسیحیە (مەبەستی ئەوروپیەکان) بە بەراورد

لەگەڵ موسڵمانەکان، کە ئەوان زۆر کەمتربوون لە موسڵمانەکان لە ڕووی ژمارە و سروشتی لاشە و بیرکردنەوەوە، ڕەگەزێکی بێ هیوان، بەڵام لە چەند ساڵێکی کەمدا بە هەموو شوێنێکی ئەم جیهانەدا بڵاوبوونەوە، توانیان چەند جارێک شکست بە سوپای عوسمانی بهێنن."

کەواتە هۆکارە ئەوروپییەکەی بۆ هۆی کەوتن و داڕوخانی دەوڵەتی عوسمانی، لە کۆتاییدا وێنەی ڕێگایەکی نوێی کێشا بۆ چارەسەری ئەو بابەتە، بەشێوازێکی نوێ، کە جیاواز بوو لە پێشووتر، کە لە بەشەکانی پەڕتووکەکەیدا و لە میانەی سەرچاوە و بابەتەکانی کە نووسەر بەکاریهێناوە لە ئامادەکردنی پەڕتووکەکەیدا، وەک دەڵێت: "زمانی لاتینی کە لێی شارەزابووم، زۆر یارمەتیدەرم بوو لە هەوڵەکانم، چونکە لەو ڕێگەیەوە توانیم زانیاری تەواو لەسەر مێژووی ئەو گەلە (ئەوروپیانە) کۆبکەمەوە، هەروەها پێداچوونەوەم کرد بۆ جۆرەها پەڕتووک لەبارەی هونەرەکانی جەنگ و ژمارەیەک نامەی پەیەندیدار بە تاکتیک و دامەزراوە سەربازییەکانیان، هەروەها سیستمی زانیاریان، هەر لە ڕێگەی زمانی (لاتینەوە) توانیم بگەمە زانینی شارەزایی هەموو میللەتان، کە ئەمەش گۆڕانکاریەکی گەورەیە بۆ ئەم زمانە لە سەدەی هەژدەیەمی زاینیدا.

(ئیبراهیم متفرقە) پەڕتووکەکەی بە باسکردنی پێویستی دەسەڵات بۆ کۆمەڵگاکان، لە بەشی (وجوب الحكام بين الأنام)دا و دەڵێت:

"زۆر پێویستە کە خەڵکی بگەڕێن بە شوێن فریاکەوتنی ئاڵوگۆڕ بۆ زیاتر یارمەتی یەکتر و کۆبوونەوەیان، لەبەر بێ تواناییان بۆ سەرکردایەتیکرنی خۆیان، هەر بۆیە خوای گەورە ناوبەناو پێغەمبەری بۆ ناردوون، یان مژدەدەرێک کە یاسای بۆ داڕشتوون لە زانیاری خۆیان بۆ دەستەبەرکردنی یەکسانی"، دەڵێت: "بەپێی ئەو هەماهەنگیە، دەبینین کە گەلانی دنیا بڵاوبوونەتەوە لە زەویدا، لە شێوەی هۆز و گەلان، هەر کۆمەڵێک سەرکردەیەک بۆخۆی دیاریدەکات، لەدوایدا دەوڵەتەکان دامەزران لەسەر زەوی، لە پاشان جێنشین و سەرۆک کەنیسە و سوڵتانەکان و پاشاکانی ڕۆم (قەیسەر)، پەیدابوون"، ئەو چەندایەتی و جیاوازیە بەمەبەست کراوەوە و بۆ

دەرخستنی ئەو جیاوازییە ڕیژەییەیە لە نێوان شێوازەکانی دەسەڵات لە جیهاندا، ئەمەش تەماشایەکی لێبوردەیە هەموو جۆرەکانی جیاوازی لەخۆدەگرێت. کاتێک دێتە سەرباسی جۆرەکانی دەسەڵات، ناگەڕێتەوە سەر تێگەیشتن و شێوازە ئیسلامیەکە، بەڵکو خوا یاری دابەشبوونە یۆنانیە کۆنەکەیە، جۆرەکانی کورت دەکاتەوە بەم شێوەیە:

شێوازی (ئیفلاتون)ی، پێیوایە کە دەوڵەت پێویستە لەلایەن پاشایەکی دانا و دادپەروەرەوە بەڕێوە ببرێت، ئەم شێوازەی دەسەڵات، بە زمانی لاتینی یان یۆنانی، پێی دەوترێت (المونارشی) یان (پاشایەتی)، زۆربەی زۆری وڵاتانی دنیا بەم شێوازەیە. پاشان شێوازی (ئەرستۆ)ی، بەپێی ئەم شێوازە، پێویستە دەسەڵات لە دەستی گەورە پیاوان و ناودارانی دەوڵەتدا بێت، ئەم شێوەیە بە زمانی فەیلەسوفەکان، پێی دەوترێت (الأرستقراطي)، لەم سەردەمەدا کۆماری (بندوقیە) لەسەر ئەو شێوازی حوکمەیە. کۆتا شێوازیش شێوازی (الديموقراطي)یە، بەپێی ئەم شێوازە، دەبێت دەسەڵات بۆ میللەت بێت، بۆ لابردنی جەور و ستەم، لە ئێستادا (هۆڵەندا و ئینگلتەرا) بەو شێوازی دەستەڵاتەن.

بیرۆکەی سەربازی، باسێکی گەرموگوڕە لە پەڕتووکەکەی ئیبراهیمدا، چونکە لە هەموو لاپەڕەکاندا جەختی لەسەر ئەم لایەنە کردۆتەوە، لە ژێر ناونیشانی: (بيان احتياج الدول في بيان أحكام دولتهم وبقاء نظام أحوالهم إلى ترتيب عشائرهم)، کە تیایدا بە دورودرێژی باس لە جۆرەکانی ڕێکخستنی سوپای مەسیحیەکان دەکات لە جەنگەکاندا و جۆرەکانی چەکی بەکارهاتوو لەگەڵ شێوازەکانی بەرگریی کە بەکاریانهێناوە، لە کۆتایی پەڕتووکەکەیدا باسی ئەزموونە ڕووسیەکە دەکات، پەنا دەباتەبەر شیکارێکی بابەتیانە لە بارەی ئەزموونی (موسکوف)، دەڵێت: "پێویستە تێبینی ئەوە بکەین کە گەلی (موسکوف)، گەلێکی داماو و بێ هیوابوون لە پێشوودا، بەڕادەیەک ئازانەبوون کە شەڕ لەگەڵ هیچ سوپایەکدا بکەن، بۆیە بڕیاریاندا پاشەکشە بکەن بۆ ناوچەیەکی دوری گۆشەی زەوی لە کەشێکی سەهۆڵبەنداندا، لەو بارودۆخەدا بوون تاکو لەناکاو پاشایەکی لێهاتوو و شارەزا بە کاروباری دەسەڵات لە

وڵاتانی تر، گەڕا بە شوێن جۆری یاسا سەربازییەکانیان و بنەما حوکمڕانیەکانیان و چۆنیەتی بەڕێوەچوونی کاروباری سیاسی و مەدەنیەکان، لە پاش ئەوە هێزە زەمینییەکانی ڕێکخست بە شێوازی وڵاتە ئەوروپیەکان، تێبینی ئەوەی کرد کە ڕووباری قەزوین ئازادە و لە ژێر دەسەڵاتی هیچ وڵاتێکدا نیە، بۆیە پلانی دارشت بۆ دەستبەسەراگرتنی، پاپۆڕ و کەشتیگەل و بەندەری دامەزراند، ڕایگەیاند کە بەنیازی بازرگانیە لەگەڵ وڵاتانی فارس، بانگهێشتی ئەندازیارانی کرد لە جۆرەها ڕەگەز، نەخشەی وردی وڵاتانی دەوروبەریان بۆ کێشا بۆ ئەوەی بەکاریبێنێت لە جەنگەکانی لە دژی فارس و داغستان و هەرێمەکانی دراوسێیان".

زۆر سروشتیە کە ئیبراهیم گرنگیدابێت بە جوگرافیا، چونکە ناکرێت لە جەنگدا براوەبیت بەبێ شارەزایی لە جوگرافیادا، لەم بارەیەوە دەڵێت: "لەڕاستیدا جوگرافیا، ئاوێنەیەکی زۆر گونجاوە کە تیایدا بە یەکسانی هەموو گەل و میللەتانی سەر زەوی بە ڕوونی دەبینرێت، گەلانی ئیماندار بە یەکتاپەرستی خودا کە لە هەموو لایەکی ئەم جیهانەدان، بەهۆی (جوگرافیاوە) پەیوەندی بە یەکترییەوە دەکەن، سەرلەنوێ هێز و تواناکانیان ڕێکدەخەنەوە، یەکیەتیەک دروستدەکەن کە ستەمی ستەمکاران ڕادەماڵن.

لە دەربڕینێکی دیار و سەرنجاویدا، تێبینی ئەوە دەکرێت کە ئیبراهیم لە میانەی باسی یاسای ئەوروپیەکاندا، دەڵێت: گەلانی مەسیحی لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا یاسایەکی پیرۆزیان نیە دەربارەی بەڕێوەبردنی کاروباری حکومەت، واتا یاسایەکی خودایی کە لەڕووی ئاینەوە پەیوەستیان بکات، چ لەبارەی شەریعەت یان لە بارەی بڕیارەکانی بەڕیوەبردن دەوڵەتدا، ئەوانە تەنها پابەندن بە یاسا و ڕێسای مرۆیی، کە بەرهەمی ڕووناکی بیروهۆشی مرۆڤە".

بێگومان ئەمە ئاماژەیەکی گرنگە، لە بیرمەندێکی موسڵمان، لە سەرەتای سەدەی هەژدەیەمی زاینیدا، بەدڵنیاییەوە ئەمە ئەو ڕابۆچوونی تەواوی ئەوە نیە کە ئیبراهیم هەیەتی لە بارەی ئەوروپیەکانەوە، لەوانەیە ئەم تێبینییەی کاتێک لا دروست بووبێت کە چاودێری باوردۆخی حکومەتە ئەوروپیەکان و چۆنیەتی کارکردنیانی دەکرد، نەوەک لە ڕوانگەی کاروباری بیرمەندە

ئەوروپییەکانی سەردەمەکەیەوە، لەبەرئەوەی ئیبراهیم هاوسەردەم بوو لەگەڵ (لابنتز و مالیراتش) و لە دوای سەردەمی (دیکارت و اسبینوزا) ژیاوە، بۆیە بەدوری دەزانم کە هیچ شتێکی ئەو نووسەرانەی خوێندبێتەوە، یان گەڕابێت بە شوێن کەلتووری عەقڵانیەتی ئەوروپیدا.

گرنگیپێدانی ئیبراهیم تەنها بە لایەنی پێشکەوتنی زانستی و سەربازی ئەوروپی بووە، بەڵام ئەوەی کە گرنگە ئەوەیە، جیاکردنەوەی ئەو پێشکەوتنە لەلایەک و ئەوانەشی هۆکاربوون بۆ ئەو پێشکەوتنە. لەلایەکی ترەوە، چونکە ناکرێت هەرچی بەرهەمێک لەلایەن کەسانی ناموسڵمانەوە دۆزرابێتەوە، بایەخی پێنەدرێت، بەڵکو بەپێچەوانەوە، ئەوەی لە بواری جوگرافیادا هاتۆتە ئاراوە، لەوانەیە سوودێکی زۆری هەبێت بۆ ئیمانداران، واتە (ئیبراهیم متفرقە) هەوڵیداوە جیاکارییەک بکات لەنێوان گەندەڵی ئاینی ئەوروپییەکان و چاکی و باشی ئەو زانستانە و تاقیکردنەوەیان، یان زیاتر لەوەش، بێباوەڕی ئەوروپییەکان ڕێگر نەبووە لە گەیشتنیان بە پلەیەکی بەرزتری هێز و پێشکەوتن لە چاو ئەوەی کە ئیمانداران گەیشتوون پێی.

لە کۆتاییدا دەکرێت بڵێین، کە پەڕتووکی (أصول الحکم في نظام الأمم)، یەکەمین هەوڵی تیۆریە کە بابەتی سودوەرگرتن لە زانیاری ئەوروپای خستۆتە ڕوو، پێویستی دەستکەوتنی تەکنیکی نوێ، لەلایەکی تریشەوە، ئەم پەڕتووکە گۆڕانکاریی بوو بۆ تەماشاکردنی موسڵمان بۆ ئەوروپای خستۆتە ڕوو، پێویستی دەستکەوتنی تەکنیکی نوێ، لەلایەکی تریشەوە، ئەم پەڕتووکە، گۆڕانکاریی بوو بۆ تەماشاکردنی موسڵمان بۆ ئەوروپییەکان، کە پێشتر وێنەی نەبووە، لەوکاتەوە ئەوروپا بۆتە سەنتەری وەرگرتنی ڕۆشنفیکری ئیسلامی کە زیاتر هەستیاربووە بە گۆڕانکارییەکانی سەردەم.

لە پوختەی قسەکانی (ئیبراهیم)ەوە تێدەگەین کە پیاوێکی سەردەمیانە و ژیربووە، لە دەستنیشانکردنی کەموکورتیەکاندا پەنای بۆ هۆکارەکانی بردووە، کە لە زاراوەی ڕۆشنبیریی ئیسلامیدا بە (یاسا گەردوونیەکان ناسراوە).[٣٧]

٤. پەڕتووکی (ترجمة تأريخ سياح أفغانستان):

ئەم پەڕتووکە باس لە جەنگەکانی ئەفغان دەکات لەگەڵ فارسەکاندا و ڕووخانی دەوڵەتی (سەفەوی) لە وڵاتی فارس، لە پاش حوکمێکی دووروودرێژ کە ماوەی دوو سەد و بیست و هەشتساڵ بەردەوام بوو، نووسەر هۆکاری کەوتنی ئەو دەسەڵاتە دەگێڕێتەوە بۆ سەرکوتکاری پاشا پێشینەکانیان و پێدانی بەرتیل لە ناو دەزگاکانی دەسەڵاتدا، هەروەها ئەو ململانێ ناوخۆییانەی نێوان کاربەدەستان کە بووە هۆی لاوازی دەوڵەت و دابەشبوونی، هەروەها پابەندنەبوون بە پیادەکردنی شەریعەت و ڕێگەدان بە خواردنەوەی مەی و ڕێگریکردن لە بەجێهێنانی حەج.

ئەو پەڕتووکەی لەسەرەوە ئاماژەمان پێکرد لە نووسینی (الأب اليسوعي البولوني (تاديي كريزنسكی)یە، کە بۆ ماوەی پێنج ساڵ لە وڵاتی فارس ژیاوە پێش ئەوەی پەڕتووکەکەی بنووسێ بە لاتینی و دواتر ئیبراهیم وەریگێڕاوەتە سەر زمانی تورکی، وەک لە پێشەکی پەڕتووکەکەدا دەڵێت: کە بە هەوڵ و ماندووبوونێکی زۆرەوە، وەرمگێڕاوەتە سەر زمانی تورکی(٣٨).

٥. وەرگێڕانی پەڕتووکی (فيوضات مغناطيسية):

ئەم پەڕتووکە باس لە چۆنیەتی سوود لێوەگرتنی ئامێری قیبلەنوما کە لە ساڵی (١٣٦٠ز)دا دۆزرایەوە، هەروەها بەکارهێنانی لە گەشتی حەجدا لەلایەن موسڵمانەکانەوە، ئەمانە گرنگترین باسی ناو ئەو پەڕتووکە بوون. ئەم پەڕتووکە هەڵبژاردەیەکە لە چەند پەڕتووکێکی لاتینی، کە ئیبراهیم کۆیکردونەتەوە، کە تیایدا باس لە قیبلەنوما و سوودەکانی دەکات بۆ کەشتی و پاپۆڕەکان، ڕێگری دەکات لە هەڵە ڕۆشتنی دەریاوانەکان(٣٩).

٦. ڕێزمانی تورکی (Grammaire Turque):

پەڕتووکێکە دەربارەی ڕێزمانی تورکی، لە ساڵی (١٧٣١ز)دا چاپکراوە لە دووتوێی (٢١٨) لاپەڕەدا، گوایە ئەو پیتانەی کە لە چاپکردنی ئەو پەڕتووکەدا بەکارهاتووە لە فەرەنساوە هاتووە، نووسەری پەڕتووکەکە ناوی (هوڵدرمان)

بووە، مەبەست لە نووسینیشی، فێربوونی زمانی تورکیە لەلایەن ئەو فەرەنسیانەی کە بۆ بازرگانی دەهاتن بۆ دەوڵەتی عوسمانی.

ئەوەی ئەم پەڕتووکەی ئیبراهیم جیا دەکاتەوە لەوانیتر ئەوەیە، کە پیتی لاتینی تێدا بەکارهاتووە، پەڕتووکەکە لەسەر شێوەی فەرهەنگە سەردەمیەکانی ئێستایە، هەموو ئەو زاراوە عوسمانیە باوانەی لەخۆگرتووە کە بێگانەکان بەکاری دەهێنن، لەپاڵ وەرگێڕانە فەڕەنسیەکەی، دەربڕینە عوسانیەکەی تێدایە بە پیتی لاتینی بۆ زیاتر ئاسانکردنی بەشێوەیەکی دروست.

چوارەم: (ئیبراهیم متفرقە) و دامەزراندنی یەکەم چاپخانەی ئیسلامی:

ئیبراهیم لە ژیانیدا زۆر کاری کردووە، وەک: چاپەمەنی و بڵاوکردنەوە و نووسین و وەرگێڕان، بەڵام لە گرنگترین کارێک کە ناوبانگی دەرکردبێت، هەستانی بوو بە دامەزراندنی یەکەم چاپخانەی ئیسلامی تورکی لە دەوڵەتی عوسمانیدا، ئەو بەربەستەی شکاند کە ببوە ڕێگر لە بەردەم هێنانی چاپخانەیەک بۆ وڵاتانی موسڵمان.

بەدڵنیاییەوە ئیبراهیم شارەزای هونەری چاپکردن بوو پێش ئەوەی بێتە دەوڵەتی عوسمانیەوە، وەک باسیکردووە کە فێری چاپکردن بووە لە ڕۆژانی خوێندنی لە کۆلێژی (لاهوت)ی لە شاری (قولزوار) لە (کەنیسەی کلفینیە)[٤٠]، لە ساڵی (١٦٨٩ز)، لەسەردەستی بەناوبانگترین چاپکەری ئەو سەردەمە (میخائیل مستوتفالوسی کیس Mihail Misztotfalusi Kiss)، کە لە ساڵی (١٧٠٢ز)دا کۆچی دوایی کردووە، خاوەنی یەکەم چاپخانەی مەزهەبی (یەکتاپەرستی Onitarius)یە، لەوکاتەدا ئیبراهیم قوتابی کۆلێژی (لاهوت) بووە، (ئاردل) و (مەجەر) لە گرنگترین وڵاتە ئەوروپیەکان بوون لەو سەردەمەدا، کە هونەری چاپەمەنی تێدا بڵاوبۆوە بەخێرایی، ئەو بابەتەی بۆ سەرۆک وەزیران (داماد پاشا) و نوێنەری دەوڵەتی عوسمانی لە فەرەنسا (چلبی محەمەد ئەفەندی یەکرمی سکز) باسکردبوو، کە پێویستە دەستبکرێت بە دامەزراندنی ئەو چاپخانەیە، وەک لەسەر زاری یەکێک لە دیبلۆماتکارە فەرەنسییەکان لە ئەستەمبوڵ باسی لێوەکراوە، کە دەڵێن ئیبراهیم ئەو پرۆژەیەی خستە پێش

چاوی وەزیرەکان، کە قایلبوون بە بابەتەکەی، بەڵام پێیانوابوو کە جێبەجێکردنی قورسە لەو ساتەوەختەدا[٤١].

کاتێک نوێنەرەکە و کوڕەکەی گەڕانەوە لە پاریس، ئیبراهیم دووبارە پێویستی بەجێگەیاندنی چاپخانەکەی بۆ دووبارەکردنەوە، نامە بەناوبانگەکەی بۆ نووسی بەناوی (وسيلة الطباعة)، بۆ ئەوەی پێشکەشی سەرۆک وەزیرانی بکات و لەویشەوە بگات بە دەستی سوڵتان ئەحمەدی سێیەم، بۆ پێدانی مۆڵەتی دامەزراندنی چاپخانەکە.

سوڵتان ئەحمەدی سێیەم لە فەرمانەکەیدا لە ساڵی (١٧٢٦ز)دا دەریکردووە،[٤٢] دەڵێت: لەسەر داوای (سەعید ئەفەندیی) و (ئیبراهیم متفرقە)، بڕیاردرا بە مۆڵەت پێدانیان کە هەستن بەکاری چاپەمەنی و دامەزراندنی چاپخانەکە، بۆ بڵاوکردنەوەی زانست و زانیاری لە نێوان تاکەکانی کۆمەڵگای ئیسلامی و چاپکردنی پەڕتووکی زانایانی ئایینی و پاراستنی نووسینەکانیان لە تیاچوون، چونکە زۆر پەڕتووکی دەگمەن سووتان و لەناوچوون لە کاتی (جەنگیزخان) و (هۆلاکۆ) و پەلاماری ئەوروپییەکان بۆ سەر (ئەندەلووس) و ئەو ئاگرکەوتنەوە و شەڕانەی کە ناو بە ناو ڕوویانداوە، هەموو ئەمانە وایانکردووە کە دامەزراندنی چاپخانە پێویست بێت، لە ئێستادا دەستبکرێت بە چاپکردنی فەرهەنگی (وان قولي) لەبەر پێویستی فێرخوازان و لەبەرئەوەی پەڕتووکێکی گەورەیە کە ناتوانرێت بە ئاسانی کۆپی بکرێت.

لە فەرمانەکەی سوڵتاندا هاتووە کە ڕێگەبدرێت بە چاپکردنی هەموو جۆرە پەڕتووکێک، جگە لە پەڕتووکەکانی (فیقە و تەفسیر و فەرموودە و پەڕتووکەکانی زانستی کەلام).

هەر لە فەرمانەکەدا هاتووە ئەگەر هاتوو کەسێک بانگەشەی ئەوەی کرد کەوا لێهاتووە لە هونەری چاپەمەنیدا توانای هەیە پیتەکانی ئەو ئامێرە و مۆرکردنی بکات لەسەر کاغەز، ئایا دەکرێ مۆڵەتی کاری پێبدرێت؟ وتی: ئەگەر کەسێک شارەزا لە هونەری چاپەمەنیدا هەستا بە چاپی پیت و وشەکانی پەڕتووکێکی ئامادەکراو بۆ چاپکردن بە شێوەیەکی ڕاست و دروست و چاپکردنی لەسەر کاغەز لە کاتێکی دیاریکراودا، کە دەبێتە هۆی لەبەرگرتنەوەی پەڕتووکەکە و

بڵاوکردنەوەی زانیارییەکانی لە نێوان خەڵکیدا، دامەزراندنی کەسانێک لەوانەی کە وردبینی بۆ ڕاستکردنەوەی هەڵە و کەموکوڕییەکان دەکەن و ئامادەی دەکەن بۆ چاپکردن، ئەمانە هەمووی لە باشترینی کارە باشەکانن.

هەروەها سوڵتان لە فەرمانەکەیدا، ئاماژەیداوە بە دامەزراندنی چەند هەڵەدۆزێک بۆ چاپخانەکە، کە بریتین لە دادوەری پێشووی ئەستەمبوڵ (مەولانا ئیسحاق) و دادوەری (سلانیک)ی پێشوو (مەولانا صاحب) و دادوەری پێشووی (غەلتە) (مەولانا ئەسعەد و شێخ مەولویە قاسم پاشا و مەولانا موسا). سێ بارە جەختی کردەوە لەسەر جۆری ئەو پەڕتووکانەی کە ڕێگەپێدراون (اللغة، المنطق، الحكمة، الهيئة) لە زانستەکانی زانستی ئامێر، ئەو چەندبارە کردنەوەیەی جۆری پەڕتووکە مۆڵەت پێدراوەکان جێی گرنگین لە فەرمانی سوڵتان (ئەحمەد)ی سێیەمدا.

لە کۆتایی فەرمانەکەی سوڵتاندا بەرواری دەرچوون و جێبەجێکردنی نووسراوە لە ناوەڕاستی (زی قەعدە) هەزار و سەدو سی و نۆی زاینیی لە جێگەی (مەحروسە) لە (قوستنەتینیە) لە بەرگی یەکەمی فەرهەنگەکەی (وان قولي)دا، فەتواکەی (شێخ الإسلام) بە دەقی فەرمانەکەی سوڵتان (ئەحمەد)ی سێیەم و لە کۆتاییەکەیدا پێداچوونەوە و تەماشاکردنی ئەو زانایانەی تێدا تۆمارکراوە کە دەربارەی پەڕتووکەکە نووسیویانە بەم شێوەیەی خوارەوە: پێداچوونەوەی (داماد زادە ئەفەندی، میرزادە ئەفەندی، عەبدوڵڵا ئەفەندیی، فەیزوڵڵا ئەفەندی محەمەد ئەفەندی، صاڵح ئەفەندی، صەدری ئەنادوڵی پێشوو، دوڕی ئەفەندی صەدری ئەنادۆڵی پێشوو، مستەفا ئەفەندی صەدری ئەنادۆڵی ئێستا، سالم ئەفەندی، دادوەری پێشووی ئەستەمبوڵ، ئیسحاق ئەفەندی قازی پێشووی ئەستەمبوڵ. عەبدولڕەحمان ئەفەندی، ئیمام شهریاری و قازی پێشووی ئەستەمبوڵ، شێخ زادە محەمەد ئەفەندی، قازی پێشووی ئەستەمبوڵ، زەینلعابدین ئەفەندیی نەقیبی ئێستای ئەشراف، زلالی ئەفەندیی قازی ئێستای ئەستەمبوڵ، ئیسحاق زادە ئەفەندی، قازی پێشووی ئەستەمبوڵ).

پێدەچێت بەشداریی ئەو ژمارە زۆرەی زانایان لە نووسینی پێداچوونەوە بۆ ئەو پەڕتووکە بەڵگەیەکی ڕوون و ئاشکرای ڕازیبوونیانە لە بارەی دامەزراندنی چاپخانەکەوە.

- پێنجەم: بەرهەمە چاپکراوەکانی (ئیبراهیم متفرقە):

لە ماوەی (١٤) ساڵدا حەڤدە پەڕتووک و (٢٢) بەرگی پەڕتووک چاپکراوە، بەم ناونیشانەی خوارەوە:

١- (فەرهەنگی وان قولي)، کە وەرگێڕانی (الصحاح)ی ئیمامی جەوهەریە. ئەمە یەکەم پەڕتووکی تورکی چاپکراوە بە پیتی عەرەبی لە ناو دەوڵەتی عوسمانیدا.

٢- (تحفة الكبار في أسفار البحار)ی (کاتب چەلەبی)یە، پەڕتووکەکە باس لە مێژووی هێزی دەریایی تورکی دەکات، پێکهاتووە لە پێنج نەخشە، کە ئیبراهیم کێشاویەتی.

٣- وەرگێڕانی پەڕتووکی (تأريخ سياح أفغانستان)، لەلایەن ئیبراهیمەوە.

٤- (تأريخ الهند الغربي) ناسراو بە (حديث نو)[٤٣].

٥- (تأريخ تيمور كوركان)ی (نەزمی زادە بەغدادیی)، وەرگێڕانی پەڕتووکی (عجائب المقدور في نوائب تيمور)ی (ئیبن عەربشا).

٦- (تأريخ مصر القديم والجديد)ی (سەهیلی ئەفەندی).

٧- (كلشن خلفا)ی نەزمی زادە بەغدادیی.

٨- (جرامر تركى Grammaire Turque)ی (ئیبراهیم متفرقە).

٩- (أصول الحكم لنظام الأمم)ی ئیبراهیم متفرقە.

١٠- (فيوضات مغناطيسية)ی ئیبراهیم متفرقە.

١١- (جهان نما) (مرآة العالم)ی کاتب چەلەبی (حاجی خەلیفە)[٤٤].

١٢- (تقويم التواريخ)ی کاتب چەلەبی، (حاجی خەلیفە)[٤٥].

١٣- (تأريخ نعيما).

١٤- (تأريخ راشد).

١٥- (تأريخ جلبى زادە)ی عاصم ئەفەندی.

١٦- (أحوال غزوات درديار بوسنه)

١٧- (لسان العجم) ناسراو بە (فرهنك شعورى).

کۆتایی:

گرنگترین کارێک کە ئیبراهیم ئەنجامی دابێت، هێنانی چاپخانەبوو لە سەدەی هەژدەیەمدا بۆ ناو دەوڵەتی عوسمانی، ئەو کارەش ڕووبەڕووی ناڕەزاییەکی زۆر بووەوە لەلایەن هەندێک لە پیران و پیاوانی دەوڵەتەوە، لەبەر هۆکاری ئاینیی و کۆمەڵایەتی، بۆیە ئیبراهیم هەوڵێکی دوو هێندەی دا بۆ قایلکردنی هەردوولای دەسەڵات، لایەنی ئاینیی و سیاسی، بۆ ڕەزامەندی لەسەر هێنانی چاپخانە و گرنگی ڕۆڵی ڕۆشنگەری لەسەر دەوڵەت و کۆمەڵگا، ئەو پاشخانە ڕۆشنبیریی و ئاینییەی ئیبراهیم لێوەی هاتبوو، کاریگەری گەورەی هەبوو لەسەر بەئاگایی و پێویستی نوێکردنەوە و پێشکەوتن، چونکە لە پێش ئیسلامدا ئیبراهیم مەسیحییەکی (پرۆتستانتی کالفین)ی مەجەڕی بوو، کە ئەو کات بە قۆناغێکی گۆڕانکاریی و چاکسازیی و ڕۆشنگەریدا تێدەپەڕی، ئەو کاریگەریانەش بە ڕوونی لە کەسایەتی ئیبراهیمدا بەدەرکەوتبوو لە ڕێگەی نووسین و کارەکانیەوە، کە تیایدا زانیاری هەبوو بە بارودۆخی ئێستای ڕۆشنگەری ئەوروپا، کە زۆر لە نزیکەوە چاودێری دەکرد، سەرەڕای نەبوونی زانیاری ڕاستەوخۆی لەسەر بیرمەندەکانی سەردەمی نوێبوونەوە. کێشەی پێشکەوتن و دواکەوتن کە ڕەنگدانەوەی هەبوو لەسەر سەدەی نوێگەری ئەوروپا، بیرۆکەیەکی لای ئیبراهیم گەڵاڵە کرد، زۆر زوو هەستی کرد بەو کودەتایەی کە ڕووبەڕووی جیهان دەبێتەوە لە ئارەزووی پێشکەوتن و گۆڕانکاری و نوێگەریی، کە باڵی کێشابوو بەسەر خۆرئاوادا، لەکاتێکدا کە دەوڵەتی عوسمانی هێشتا لە چوارچێوەی شوێنکەوتەیی و پارێزگاریکردن و وەستاندابوو، هەربۆیە چاپخانە، کە یەکێک بوو لە گرنگترین سیماکانی پێشکەوتن و ئامادەیەک بوو بۆ ڕۆشنگەری لەوکاتەی کە دەوڵەتی عوسمانی

سەرقاڵی بواری سەربازی بوو، بۆیە ئیبراهیم پێویستی بە پاڵپشتی پیرانی دەوڵەتی عوسمانی و کۆمەکی ئەوان بوو بۆ هێنانی پرۆگرامە چاپەمەنیەکان، کە دوو بەرەیان پێکهێنابوو لەبارەی ڕەوایەتی هێنانی چاپخانەکە، ئەوانەشی کە هاوڕابوون لەگەڵ ئیبراهیم، مەرجی ئەوەیان هەبوو کە نابێت پەڕتووکی ئاینیی چاپ بکرێت و تەنها پەڕتووکەکانی زانستی سروشتی و هەندێک لە زانستەکانی ئامێر.

پێدەچێت ئیبراهیم بەئاگابووبێت لەو کێشە و کێبڕکێیانەی کە دەوڵەتی عوسمانی پێیدا تێپەڕ دەبێت، سەرەڕای کەمی بەرهەمە فیکرییەکەشی، بۆیە هەستی بە گێڕانی ڕۆڵی ڕێنمویکەر و ڕۆشنگەر و ئامۆژگاریکەرێکی دەستپاک و باوەڕپێکراو بینی.

سەرچاوەکان:

١- SHAW ،Stanford Between old and new. The Ottoman empire under Sultan Salim III (١٨٠٧-١٧٨٩) Harvard ١٩٧١. Vol.١.p٢٢٤.

٢- KARAL ،E. Z: La transformation de la Turquie dun empire oriental enam erat modern J. W. H.(١٩٥٦)p.٤٣٠.

٣- Canon de sultan suleiman ١١represente a sultan murad IV pour son instruction a paris MOCCXXV paris pp ٢١٨.-١٦٣

٤- Lewis ،Bernard: The impact othe French revolution on TurKey W.H. (١٩٥٣) ١.p.٣٥.

٥ – (متفرقە) نازناوێکە لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا بە جۆرێک لە کاربەدەست دەوترا، کە کاریان خزمەتی سوڵتان و وەزیرەکان و هەندێک لە پیاوانی دەوڵەت، لەگەڵیاندابوون، کەسانی متمانەپێکراویان لەناو خەڵکیدا هەڵدەبژارد کە ناوبانگیان هەبوو بە ڕەسەنایەتی و متمانەیان، بۆ زانیاری زیاتر تەماشای:

-Mehmet Zeki pakalın: Osmanli tarih deyimleri ve terimleri Sozlugu ، Istanbul Milli Egitim Basmevi.٦٣٨-٦٣٧/٢-١٩٨٣ ،

٦ – هەندێک لە سەرچاوەکان دەڵێن کە لە ساڵی (١٦٧٠ز) لەدایکبووە، (وحید قدورە) دەڵێت: "لە ساڵی (١٦٧٥ز) لەدایکبووە. انظر:

– وحيد، قدورة. بداية الطباعة العربية في أسطنبول وبلاد الشام، جوان: مركز الدراسات و البحوث، ١٩٢٢، ص٢٦١.

٧ – kolozsfar یان kolojnar شاری (Cluj) دەکەوێتە باکوری ڕۆژئاوای ڕۆمانیاوە لە ئێستادا. زاراوەی (وار) بە زمانی مەجەڕی واتا قەڵا. انظر:

– سامی، شمس الدين. قاموس الأعلام، (اسطنبول): مهران مطبعة سى، ١٣٠٦هـ ج٥، ص٣٧٥٦ (مادة: قول).

٨- Turk Ansiklopedisi ،Ankara ،Mili Egitim Baknaligi ٢١-٢٠/٣٣ ١٩٧١ ، (unitarlar mad) .

Niyazi BerKes: (Turkiye de Cagdaslasma). Istanbul ،Batie Dogn Yay ١٩٧٨sy :٥٢.

وتاری (التوزيع العام لكنائس الله المحافظة على السبت) عدد ١٢٢ في ص٢٢ وما بعدها. (السبارتاريان)/ (السبتيين فی ترانسيلفانيا)، بەهۆی (صموئيل كون)وە، وەرگێڕانی: ت. ماكيلوين و ب. روك) دەرچووی (كوكس) ولايەتە يەكگرتووەكانی ئەمریکا CCG بۆ بڵاوكردنەوە، ١٩٩٨م.

٩ – ژیانی ئیبراهیم متفرقە بەو شێوەیە هاتووە لە سەرچاوەکانی عەرەبی و تورکی و بیانیەکاندا، بۆ نموونە تەماشای بابەتی: (ابراهيم متفرقة) لە: دائرة المعارف الإسلامية،

وەرگێڕانی: (أحمد الشنتناوي إبراهيم خورشيد، وعبد الحميد يونس)، القاهرة: ١٩٣٣م، ج١، ص٥٨-٥٩.

- كراتشكوفسكي، إغناطيوس، تأريخ الأدب الجغرافي العربي، بيروت: دار الغرب الإسلامي، ط٢، ١٩٨٧م، ص٧١٥.

- دائرة المعارف الإسلامية، الطبعة الإنجليزية الثانية:

-Ibrahim Muteferrika ‹Encyclopaedia of Islam ‹Second edition ‹ III/٩٩٥- .٢٩٨

- نزهت سليم، تأريخ الطباعة في تركيا، ترجمة: سهيل صابان، رياض: مكتبة الملك فهد الوطنية، ١٩٩٣م، السلسلة الثانية (٨)، ص٣٧-٣٨.

- قدورة، بدايه الطباعة العربية في اسطنبول وبلاد الشام، مرجع سابق، ص٢٦١.

- (الموسوعة الإسلامية) (بالتركية)، إسطنبول، وزارة الشؤن الدينية، ط١، (د.ت)، ج٤٩، ص٨٩٧.

-Abdulhak Adnan Adliver (Osmanli Tenklerinde ilim) .٤Baski ‹Istanbul ‹Ramz: Kitapevi١٩٨٢ ‹. Sy: ١٦٧–١٦٨. (Hayat Kucuk Ansiklopedi) Hayat Yay. ١٩٦٨. Sy: ٢٥٢.

- ئەوەی کە بەدواداچوونی بۆ هەموو سەرچاوە ئاماژە پێکراوەکان کردبێت، لەسەر (ابراهيم) هەموویان پشتیان بە نووسینی ڕۆژهەڵاتناسان بەستبوو لە:

- جون، قره (ابراهيم متفرقة) مجلة مجمع التأريخ العثماني، (تأريخ عثماني أنجمني مجموعة سى)، عدد٣، ١٩١٠م، ص١٧٨-١٩٠.

١٠- Niyazi Berkesa:) IlK Turk matbaasi Kurucusunun dini ve (fikri Kimligi) ‹Belleten Dergisi: ١٠٤(Ekim ١٩٦٢).٧٣٧-٧١٥/٢٦

Niyazi Berkes :(Turkiyede Cagedaşlaşm a ‹Istanbul) ‹Bati Dogn Yay. .١٩٧٨

١١- Halil Necatioglu (Ibrahim Muteferrika ve Risale Islamiye) ‹Ankara ١٩٨٢.

١٢ - پەڕتووکەکە بە زمانی فەڕەنسییە: (Delaliterature des Turcs) وەرگێڕاوەتە سەر زمانی تورکی لە ساڵی ١٩٩٠ بە ناونیشانی:

-Ibrahim Muteferrika matbaasi ve Turk matbaaciligi.

١٣- Giambatista Toderini: Ibrahim Mutefertika matbaasi ve Turk matbaaciligin sy ٢٠،١٤٠.

١٤ - قدوره، بداية الطباعة العربية في أسطنبول وبلاد الشام، مرجع سابق، ص٢٦١، نقلا عن:

-Encycl. Islam zed T ٣pp. ١٠٢١article Ibrahim Muteferrika Voir aussi d'Saussure Czearnak ‹De letters de Turquie (١٧٣٩-١٧٣٠) Budpest ١٩٠٩.p.٥٤.

١٥ – لەسەر ئەم بابەتە و تۆزێک بەدرێژی، بەتایبەت لەو شەڕانەی کە ڕوویداوە لە نێوان عوسمانی و نەمسا لەو ماوەیەدا، انظر:

-Nieyazi Berkes: Ilk Turk matbaasi Kurucusu: .٧٣٤-٧٣٣/٢٦

١٦ – قره، إبراهيم متفرقة، مرجع سابق، ج١، ص١٧٩.

`٧- Nayazi berkes:IIK Tark matbacsi Kurucusu ٧٢٢./٢٦

١٨ – قره، إبراهيم متفرقة، مرجع سابق، ج١، ص١٨٠.

١٩ – نزهت، تأريخ الطباعة في تركيا، مرجع سابق، ص٣٨.

٢٠ – قره، إبراهيم متفرقة، مرجع سابق، ج١، ص١٨١.

٢١- Turk dili edebiyan asiklopedisi» ٣٢٨./٤

٢٢ – جودت باشا، أحمد، المعلومات النافعة، أسطنبول، مكتبة الحقيقة، ١٩٩٩م، ج١، ص٧٤.

٢٣ – قدورة، بداية الطباعة العربية في اسطنبول وبلاد الشام، مرجع سابق، ص٢٦١-٢٦٢.

٢٤- Turk ansiklopedisi ٥٠٩./١٩

٢٥ – جودت باشا، الحقيقة النافعة، ج١، ص٧٧.

٢٦- Turk ansiklopedisi ٥١٠/١٩.

٢٧- Turk dili ve edebiyau ansiKlopedisi : ٣٢٨/٤.

٢٨- BERKES ‹Niyazi: art Ibrahim Muteferriqa ‹El (٢). Vol. ٣.p.١٠٢١.

٢٩ – نزهت، تأريخ الطباعة في تركيا، مرجع سابق، ص٣٨ – ٣٩.

٣٠ – أفضل الدين، (ممالک عثمانية ده طباعتک قدمی)، (مجلة تأريخ عثمانی أنجمينی مجموعة سمي)، تشرين أول، ١٣٣٢هـ ج٤٠، ص٢٤٨.

١٣- Turk dili ve edebiyati ansiklopedis: ٣٣٨/٤.

٣٢ – ثم اقتباس هذه النقاط من:

- نزهت، تأريخ الطباعة في تركيا، مرجع سابق، ص٤٢ وما بعدها، نقلا عن المقالة.

٣٣ – محمد جلبی يکرمی سکز: پیاوێکی سیاسی دەوڵەتی عوسانیبوو لە سەدەی هەژدەیەمی زاینیدا، بەناوبانگبوو بە کونسوڵگەریەکەی لە فەرەنسا، پەڕتووکەکەی بەو ناوەوە نووسیوە، لە ساڵی (١٧٢١ز) لە پاریس گەڕایەوە پاش ساڵێکی تەواو، دامەزرێندرا لە دیوەخانی همایۆنی، بەردەوام بوو تا ساڵی (١٧٣٠ز)، نەفیکرا بۆ (قوبرس) بەهۆی یاخیبوونی لە (باطرونا خلیل)، هەر لەوێدا مرد لە ساڵی (١٧٣٢ز)، لەگەڵ (ابراهیم پاشا) کاریکردووە، تەماشای: - : Turk ansiklopedisi٤٠٥/٢٣.

٣٤ – جودت باشا، الحقيقة النابغة، ٧٤/١.

٣٥ – وەرگێڕاوە فەرەنسیەکەی چاپکراوە:

Traitede la tactique ou methode arrificielle pour ordonnane des troupes.

- لەلایەن (بارون)وە دەگێڕنەوە (Rewick) انظر:

Niyazi Berkes: Turkiye'de cagdaslasmá Sy: ٥٥٧.

٣٦ - دامادا إبراهيم باشا (١٦٧٠ – ١٧٣٠ز) زاوای سوڵتان ئەحمەدی سێیەم، لە ئیدارەی ژمێریاری مەککە و مەدینە دامەزرێندرا لە ساڵی (١٧٠٩ز)، پاشان لە (١٧١٩)دا کرا بە وەزیر، سوڵتان کچەکەی خۆی لێ مارەکرد لەو ساڵەدا، لە ساڵی (١٧١٨) بووە سەرۆکی وەزیران، لە هەمان ساڵدا پەیماننامەی (باسارۆفجا Pasarofca)ی ئیمزاکرد کە تایبەتبوو بە کۆتایی هێنانی جەنگ، لە ساڵی (١٧٣٠)دا کوژرا بەهۆی یاخیبوونی (بطرونا خليل)وە، ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو لە دامەزراندنی چاپخانەکەی (ئیبراهیم)دا، یەکێک بوو لە کەسە دیارەکانی ناو جوڵانەوەی کرانەوە و ڕۆشنگەری.

٣٧- Niyazi Benkes: Tun kiyede Cagdaslasma Sy: .٥٦-٥٥

Turk dili ve edebiyat ansiklopedis .٣٢٨/٤

٣٨ ـ قدورة، بداية الطباعة العربية في اسطنبول وبلاد الشام، مرجع سابق، ص٢٧٩ – ٢٨٠. انظر أيضاً:

ـ نزهت، تأريخ الطباعة في تركيا، مرجع سابق، ص٥٣ – ٥٤.

٣٩- Giambatista Toderini: Ibrahim Muteferriko matbaasi… sy: ٧٣-٧١.

انظر أيضاً:

- قدوره، بداية الطباعة العربية في اسطنبول وبلاد الشام، مرجع سابق، ص٢٨٤.

٤٠ – قدورة، بداية الطباعة العربية، ص٢٨٥.

٤١- Niyazi Berkes Turkiyezde cagdaslasma. Sy ٥٧.

٤٢ – دەقی فەرمانەکە لە یەکەم لاپەڕەی بەرگی یەکەم لە کتێبی (وان قولي) چاپکراوە لە چاپخانەی (متفرقة).

٤٣ – گرنگی ئەو پەڕتووکە لەوەدایە کە زۆرێک لە نەخشە و وێنەی فەلەکی لەخۆگرتووە، لە سەرچاوە دەستنووسەکەدا ئەوانەی تێدا نیە، تەماشای:

– نزهت، تأريخ الطباعة في تركيا، مرجع سابق، ص٥٥.

٤٤ – لە گرنگترین کتێبەکانی (ابراهيم)ە، (٣٩) نەخشەی جوگرافی و فەلەکی لەخۆدەگرێت، لە پێشەکی پەڕتووکەکەوە تێدەگەین کە شێخی ئیسلام (أبا الخير داماد زادە ئەفەندی)، زۆر هانی ئیبراهیمی داوە بۆ چاپکردنی ئەو پەڕتووکە، پەڕتووکەکە ئەنتیکەیەکی هونەری جوانی چاپخانەکەی ئیبراهیمە، لەسەر نوسخەیەکی دەستنووسی نووسەرەکەی چاپکراوە، لە کاتی چاپکردنیدا پەراوێز و تێبینی لەسەر ڕەشنووسەکەی نووسراوە، کە لە دەقەکەیدا نیە، بەڵام (جهان نما) بە ناتەواوی مایەوە، بۆیە (ئیبراهیم) ویستی ئەو ناتەواوییە پڕبکاتەوە، بۆیە پەنای بردەبەر (ئەبی بەکر بن بهرام دمشقی) ناسراو بە (مختصر الجغرافيا الكبير)، لەو بارەیەوە ئیبراهیم دەڵێت: ڕەشنووسە

ڕەسەنەکەی پەڕتووکی (جهان نما) دیارنەبوو، بۆیە هەندێک بەشی پەڕتووکەکەم فراوان کرد بە گەڕانەوە بۆ سەرچاوەکانی ئەو پەڕتووکە. جیامکردەوە بە ناونیشانی (پەراوێزی چاپ) بۆ نموونە تەماشای لا٧، ٤٢٢، ٤٥١، ٦٣٠، لە پەڕتووکی (جهان نامە)ی لەچاپدراو، زیادکردنی شێوەکان و وێنەکانی، هەندێک جاریش بە گواستنەوە لە پەڕتووکی (الجغرافيا)ی (أبي بەکر بن بهرام الدمشقي)، هەروەها لە پەراوێزەکانی (حاجی خەلیفە)م بۆ هێناوە، پەڕتوکی (جهان نما)م تەواوکرد بە نووسینی ئەو بەشانەی کە نووسەر نەینووسیبوو، بەڵام لەسەر ڕێچکەی ئەو ڕۆیشتبوو و هەمان شێوازی گرتبووە بەر بەپێی توانا، لە بەشی چل و یەکەوە کە تایبەتبوو بە (ئەرمینیا)، ئەو بەشانەی دوایی گواستەوە لە پەڕتووکەکەی (أبي بکر بن بهرام الدمشقی)یەوە، وەرگێڕی پەڕتووکی (الجغرافيا الكبير) بە کورتی هەندێکی لێ هەڵبژارد، هەندێک بابەتی گواستۆتەوە لە قسەکانی ئەو بە تەواوی (جهان نامە) دەقە چاپکراوەکە، ل٣-٤ و ل٤٠٣، پاشکۆ لە پەڕتوکی (ئەبوبەکر ئەفەندی)، هەروەها ل٤٠٤، ٤٠٨ پاشکۆ: لێرەدا هەندێک زاراوە زیادکراوە لە پەڕتووکەکەی (جغرافيا)ی ئەبوبەکر بن بهرام دیمشقی، هەروەها ل٤٢٢، بەناونیشانی (تذبيل الطبايع) لاپەڕەکانی ٤٢٢ تاکو ٦٩٨ لە پەڕتووکی (جهان نما)ی چاپکراو، کە هی (أبي بکر بن بهرام الدمشقي)یە، وەرگیراوە لە پەڕتووکی (مختصر جغرافيا الكبير) ئەم لاپەڕانە بەشەکانی کە پەیوەستە بە عێراق و دورگەی عەرەبی وڵاتی شام و ئەنادۆڵ و بەشێکی ئەستەمبوڵ لەخۆدەگرێت کە (حاجی خەلیفە) نەینوسیوە.

(A Adnan Adirar Osmanli Turklerinde Lim ،S١٧١-١٥٥.١٧٠).

هەندێک زیادکراوی ئیبراهیم کە تەنها لەبەر دەقەکانی (إبن بهرامی) نەبوو، بەڵکو دەقەکانی کە (حاجی خەلیفە)شی لەخۆگرتبوو، زانیاریی لەسەر پەیوەندی وڵاتی عوسمانی و داغستان و شروان بۆ زیادکردبوو، لەو بارەیەوە ئاماژەی داوە بە ناردنی سەرۆکی ئەندازیارانی بیناسازی عوسمانیەکان (خنبرە جی محمد آغا) بۆ ئەو وڵاتانە لە ساڵی ١١٣٥ک، ئەمەش مێژوویەکی نزیکە لە کاتی چاپکردنی پەڕتووکەکەوە لە ساڵی (١١٤٥ک)، ئیبراهیم ئەم زانیاریانەی لە ئەزموونی کەسی خۆیەوە نوسیووە.

٤٥ - ئیبراهیم متفرقە لە خستنەڕووی پەڕتووکەکەدا، وادەردەخات کە نووسەر ڕووداوەکانی تاکو ساڵی (١٦٤٨ز) تیا نووسیبێ، لە پاشان (أمير البخاري، شيخ محمد افندی) هاتووە و ڕووداوەکانی تاکو ساڵی (١٧٣١ز) تۆمارکردووە، ئیبراهیم هەستاوە بە نووسینەوەی ڕووداوە گرنگەکان، کە لە ماوەی دوو ساڵدا ڕوویانداوە، بەمەش توانی پەڕتووکەکە تەواو بکات و هەموو ڕووداوەکانی تریشی تیا تۆمارکراوە هەتاکو بەرواری چاپکردنی.

بەشی دوانزەیەم

مێژوونووس عەبدوڵڵا سوەیدی

(١١٠٤-١١٧٥ك / ١٦٩٢-١٧٦١ز)

عودة الشرعة
دکتۆرا لە مێژووی ئیسلامی ناوەند،
توێژەر لە وەزارەتی پەروەردە و فێرکردن – ئوردون
Jasem٢٠٠٥@yahoo.com

پێشەکی:

سوەیدی مافی خۆی پێنەدراوە لەم توێژینەوەیەدا، چونکە زۆر لایەنی ژیانی هەیە کە تائێستا باس نەکراوە، ئەم توێژینەوەیە لە هەوڵدایە کە تیشکێک بخاتە سەر ژیان و بەرهەمەکانی ئەم زانایە. پێویستە ئاماژەیەک بدرێت بە بارودۆخی سیاسیی ناوچەکە لەو ماوەیەدا، کە ململانێی نێوان دەوڵەتی عوسمانی – ئێرانی، (سوننی، شیعی) بوو، لە هەلومەرجی ئەو بارودۆخەدا سوەیدی دەرکەوت و توانی بەردەوام بێت لە خوێندن هەتا وەک بەناوبانگترین زانایانی عێراق دەرکەوت.

لە دواییدا ئاماژەمان بۆ دیارترین لە مامۆستاکانی کردووە، لەگەڵ قوتابییەکانی کە زانستیان لێوەرگرتووە، هەروەها بەرهەم و نووسینەکانی کە هێشتا هەندێکیان دەستنووسە و ڕووناکی چاپکردنی بەخۆوە نەدیوە.

گرنگترین نووسینەکانی سوەیدی، گەشتەکەی بوو، کە ناوی نابوو (النفحة المسكية في الرحلة المكية)، کە وەک ئاوێنەیەک وابوو بۆ ئەو سەردەمە و ئەوەی جێی سەرنجە لەو گەشتەیدا، تێڕوانینە ڕەخنەییەکەیەتی لە بارودۆخی جیهانی ئیسلامی و ڕوانگەی لەبارەی زانایانی ئەو سەردەمەوە و پێشەنگ

بووه له دابەشکردنی کۆمەڵگادا، کاتێک که کۆمەڵگای شامی بۆ چەند چینێک دابەشکردووه زۆر بەجوانی. هەروەها ڕۆڵی له کۆنگرەی نەجەف، که (نادر شا)ی ئێران بانگەوازی بۆ کردبوو له ژێر ناوی (نزیککردنەوەی بۆچوونەکان)، که لەوێدا سوەیدی توانی زۆربەی زانایان قایل بکات به دانپێدانانی ئەو بیدعانەی که هەندێک له شیعەکان ئەنجامی دەدەن.

یەکەم: گۆڕانکارییه سیاسیەکانی ناوچەکه:

له ناوەڕاستی سەدەی حەڤدەیەمی زاینییەوە تاکو سەرەتاکانی سەدەی هەژدەیەمی زایینی، مێژووی بەغداد پڕی بوو له گۆڕینی دەسەڵات و زیادبوونی پێکدادان بەهۆی داگیرکاری سەفەوی و هێرشی عوسمانیەکانەوه. بەڵام لەگەڵ هاتنی سەدەی هەژدەیەم و بەتایبەت ساڵی (١١١٦ك/١٧٠٤ز) و له سەردەمی ویلایەتی ئیحسان پاشادا، بارودۆخەکه بەرەو باشتر هەنگاوی نا و سەلماندی که کەسایەتیەکی لێهاتووه له لایەنی سیاسیی و سەربازی و کارگێڕیەوە و ماوەیەکی دوور و درێژ حوکمەکەی بەردەوام بوو (١١١٦ك/١٧٠٤ز – ١١٣٦ك/١٧٢٣ز) و درێژ بۆوە تاکو سەردەمی کوڕەکەی (ئەحمەد پاشا) له ١١٣٦ك/١٧٢٣ز – ١١٦٠ك- ١٧٤٧ز) و خاڵی گۆڕانکاریی بوو له مێژووی عێراقدا. (حەسەن پاشا) به دامەزرێنەری ڕاستەقینەی (حوکمی مەملوکی)[1] نیمچه بۆماوەیی دادەنرێت، چونکه هیچ پەیوەندیەکی خزمایەتی و مێژوویی هاوبەش لەنێوان مەمالیکی (قاهیره) و (بەغداد)دا نییه، که به ڕەگ و ڕیشەی کۆمەڵگای میسریدا چووبوونه خوارەوه، دەسەڵاتی (حەسەن پاشا) جێگیر بوو له عێراقدا لەمیانەی ئەو گۆڕانکارییه سیاسییانەی که تووشی سەرچاوەی پەیوەندیه مێژووییەکانی ناوچەکه هاتبوو، چونکه دەسەڵاتی (سەفەوی) له ساڵی (١١٣٥ك/ ١٧٢٢ز) و چالاکییەکانی کۆتایی پێهات، له پاش جەنگی (جولناباد) لەلایەن سەرکردەی ئەفغانی (میر مەحمود)ەوە، که سەرکردایەتی هێزه خێڵەکیەکەی کرد بەمەبەستی دامەزراندنی دەوڵەتێکی (سوننی) له ئێراندا لەژێر سایەی دەسەڵاتی خۆیدا و کۆتایی به (شا حسینی) یەکەم هێنا له ساڵی (١١٠٦ك/ ١٦٩٤ز)دا، که (شا حسین) بەدیلگیراو کوڕەکەی

(تەهماسب)ی دووەم هەڵهات لە ساڵی (١١٣٥ك/ ١٧٢٢ز – ١١٤٥ك/١٧٣٢ز) و پەیماننامەیەکی بەست لەگەڵ قەیسەری ڕووسی (بطرس الأكبر) لە ساڵی (١١٣٦ك/ ١٧٢٣ز)، کە بەپێی ئەو ڕێککەوتننامەیە، یارمەتیدانی (تەهماسب)ی دووەم بۆ دووبارە بەدەستهێنانەوەی دەسەڵاتەکانی لە بەرامبەر دەستبەردار بوونی (شا) لە هەندێ لە ناوچەکانی باکووری وڵات[٢].

بە لەبەرچاوگرتنی زیادبوونی مەترسی ئەفغانیەکان و حەز و ئارەزووی دەوڵەتی عوسمانی بۆ ڕێگری کردن لە تاکڕەوی قەڵەمڕەوی قەیسەری ڕووسیا (بطرس الأكبر) لە داگیرکردنی ناوچەکانی باکووری ئێران، عوسمانیەکان دەستێوەردانیان کرد لە ناوچەکانی (کەرەچ) و گەیشتنە ڕێککەوتنێک لەگەڵ ڕووسیادا لە ساڵی (١١٣٧ك/١٧٢٤ز)دا بە دابەشکردنی باکووری ئێران و سوپای عوسمانی بە سەرکردایەتی (حەسەن پاشا) لە ڕۆژئاواوە (کرماشان)ی داگیرکرد، لە کاتی ئەو پەلامارەدا (حەسەن پاشا) لە ڕێگەی چوونی بۆ (هەمەدان) لە ساڵی ١١٣٦ك/١٧٢٣ز) کۆچی دوایی کرد، پاشان کوڕەکەی (ئەحمەد پاشا) کرایە جێنشینی باوکی لە ویلایەتی (بەغداد) و سەرکردایەتی سوپای عوسمانی[٣].

لە ساڵی ١١٤٠ك/ ١٧٢٧ز)دا ئەو پەلامارە کۆتایی هات، چونکە ڕای گشتی پێیان وابوو کە ئەو پەلامارانەی کە سەرکردەکانی دەوڵەتی عوسمانی دەیکەنە سەر ئەفغانیەکانی زاڵ بەسەر ئێراندا، جەنگی (سوننی دژی سوننی)یە، کە بێگومان پێچەوانەی شەریعەتە، بۆیە فەرمانی سوڵتانی گەیشت بۆ کردنەوەی دەرگای گفتوگۆکان و ریکەوتنەکە بەوە کۆتاییهات کە (هەمەدان و کرماشان و ئەردەڵان و لوڕستان) بەشی سوڵتان بێت و (ئەشرەف خان)ی ئەفغانی پاشا بێت لە ئێران لەژێر فەرمانڕەوایی خەلیفەی ڕووحیدا بێت[٤].

لە کاتی دەستبەسەراگرتنی دەسەڵاتی ئەفغانی بەسەر ئێراندا، سەرکردەیەکی شەرعی لە هۆزی ئەفشاری تورکمانی دەرکەوت بەناوی (نادر قولیی) و دەستی کرد بە نزیکبوونەوە لە سەفەوییە دوورخراوەکان، لەئەنجامی ئەو خزمەتگوزاریانەی دەستی تیادا هەبوو، پشتگیری تەواوی بەدەستهێنا لەلایەن (شا تەهماسب)ی دووەمەوە و (نادر قولیی) توانی دەستبگرێت بەسەر ئەسفەهاندا و

ئەفغانیەکان لە ئێران دەربکات لە ساڵی (١١٤٢ک/ ١٧٢٩ز)دا و سەفەوییەکان گەڕانەوە بۆ ئێران و شای سەفەوی داوای لە عوسمانیەکان کرد کە ئەو زەویانە ڕادەستی ئێران بکەنەوە کە لکاندوویانە بە دەوڵەتی عوسمانیەوە[٥]. بۆیە جەنگ بەرپا بوو لە ساڵی (١١٤٤ک/١٧٣٠ز)و شکستێکی گەورە تووشی سوپای سەفەوی بوو، نیوەی سوپاکەی تیاچوو، لەکاتێکدا زیانی عوسمانیەکان لە هەزار کەس تێپەڕی نەکرد و دانوستانی ڕێکەوتن کۆتاییهات لە ساڵی (١١٤٥ک/١٧٣٥ز) بە بەستنی پەیماننامەیەک لەنێوان هەردوولادا و ڕێکەوتن لەسەر ئەوەی هەرێمەکانی رۆژئاوای ئێران لەژێر دەسەڵاتی شادا بێت[٦].

(نادر قولی) بەم پەیمانەی کە شا (تەهماسب) ئیمزای کردبوو ڕازی نەبوو، بۆیە ڕەتی کردەوە و دەسەڵاتی لە شا وەرگرتەوە و کوڕی مناڵەکەی (عباس میرزا)ی لەجێی دانا و خۆی کردە راسپێردراو لەسەری. لە سەرەتاکانی ساڵی (١١٤٦ک/١٧٣٢ز) (نادر قولی) بەخۆی و سوپاکەیەوە کشان بەرەو بەغداد و گەمارۆیەکی توونديان دا بۆ چەند مانگێک، خەڵکەکەی زۆریان چەشت لە ئازار و برسێتی و تووندوتیژی و نەخۆشی بەبێ ئەوەی خۆیان ڕادەست بکەن و عوسمانیەکان توانیان ئەو گەمارۆیە بشکێنن، بەڵام (نادر قولی) جارێکیتر گەڕایەوە لەگەڵ سوپاکەیدا لە کۆتاییەکانی ساڵی (١١٤٦ک/١٧٣٣ز)دا، لەگەڵ سوپای عوسمانیدا لە نزیک کەرکوک شکستیان پێهێنان، بەڵام نەیانتوانی دەستبگرن بەسەر هەرێمە عێراقیەکاندا، بەهۆی ئەو شۆڕشەی کە لە ئێراندا سەریهەڵدا و ڕازیبوو بەئیمزاکردنی ڕێکەوتن[٧].

بەڵام ئارەزووی دەسەڵاتی (نادر شا) بەردەوام ئاگری شەڕی خۆش دەکرد، بۆیە سوپایەکی گەورەی ئامادەکرد و لە ماوەی دوو ساڵدا (١١٥٤ک-١١٥٦ک/١٧٤١ز – ١٧٤٣ز) بۆ ئەوەی عێراق داگیر بکات، بەڵام ئەم جارە گەمارۆی (بەغداد)ی نەدا، بەڵکو ئامادەکاری کرد بۆ گرتنی موسڵ و توانی گەمارۆی بدات، لە پاش ئەوەی زۆربەی ڕێگا و شارە گرنگەکانی عێراقی گرت، بەتایبەتیش داگیرکردنی شارەکانی (کەرکوک و ئەربیل) و رۆیشتنی بەرەو شاری موسڵ و گەمارۆی شارەکەیدا بە هێزێکی سێ سەد هەزار کەسیەوە، بەڵام پلانەکانی (نادر شا) شکستی هێنا و لە پاش ئەوەی بارودۆخەکە ئارام بووەوە و

هەردوولا ماندووبوون و جەنگ بەردەوام بوو لەنێوان فارس و عوسمانیەکان هەتاکو ساڵی (١١٥٩ک/١٧٤٦ز) پەیماننامەیەکی ئاشتی کۆتاییان ئیمزا کرد[٨].

له ساڵی (١١٦٠ک/١٧٤٧ز)دا، مردنی (نادر شا) ڕاگەیەنراو، پاشان ئەحمەد پاشای کوڕی حسین پاشا لە دوای دوو مانگ کۆچی دوایی کرد، ئەو دوو وەزیرە کاریان بۆ هێنانی مەمالیکی (کیر لیمیین)ی بەندە سپییەکان کرد لە (قەوقاسیا) و (جۆرجیا) و دەستیان کرد بە مەشقپێکردن و ڕێکخستنیان و رۆشنبیرکردنیان بۆ ئەوەی لە سەدەی هەژدەیەمی زاییندا چینێکی سەربازی و ئیداری دەسەڵاتدار لە بەغدا دابمەزرێنن، چونکە ئەو مەمالیکانە لە ساڵی ١١٦٣ک/ ١٢٤٧ک/ ١٧٤٩-١٨٣١ز) حوکمی عێراقیان دەکرد. بەڵام هەڵبژاردەیەکی سەربازی نەبوون وەکو ئەوەی کە لە میسر هەبوون، بەڵکو زیاتر هەڵبژاردەیەکی ئیداری بوون[٩].

دەکرێت بڵێین ئەم جەنگانەی عوسمانی و ئێرانیەکان، عوسمانیەکانی بەئاگاهێنایەوە بۆ زیاتر گرنگیدان بە شارەکانی عێراق و چاودێری دامەزراوە سەربازیەکانی، لەبەر هێرشی ئێرانی چاوەڕوانکراو لە هەر کاتێکدا بێت، ئەوە تاکە دیمەنی ئاوەدانکردنەوەی شارەکانی عێراق بوو، کە بەخۆیەوە بینیبووی لە سەرەتای سەدەکانی عوسمانیەکان و گرتنەدەستی دەسەڵات لەلایەن مەمالیکەکانەوە و هەستانەوەی بنەماڵە خۆجێیەکانەوە، یەکەمجار بوو عێراق ئاوەدانی لەو شێوەیە بەخۆیەوە ببینێ.[١٠]

لەلایەکی ترەوە، ئەم جەنگانە هۆکاری سەرهەڵدانی برسێتی و تاعوون و تێکدان بوون، لە هەموویان ترسناکتر ئەو زنجیرە یاخیبوونە خێڵەکیانە بوو. ئارەزووی گرتنەدەستی دەسەڵات لەلایەن هۆز و خێڵە ئازادەکانەوە سەری هەڵدا و چەند حکومەتێکی خێڵەکی لە شارە پیرۆزەکان دروست بوو، تەنانەت (دیاربەکر) و هۆزەکانی (شەمەر)، کە هاوپەیمانی (نادر شا) بوون، شانازیان پێوە دەکرد، بەڵام هۆزی (بەنو لام) بەئاشکرا پشتگیری ئێران بوون[١١]، لەم ساتەوەختەدا، (بەریتانیا) پێگەی داگیرکاری خۆی پتەوکرد لە ڕێگەی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتەوە، توانی فرۆشگایەکی بەردەوام بکاتەوە لە شاری (بەسرە)[١٢].

دووەم: ناسینی عەبدوڵڵای سوەیدی:

ناوی مورتەزایە، ناسراوە بە عەبدوڵڵای کوڕی حسێنی کوڕی مەرعی کوڕی ناسرەدینی کوڕی حوسەینی کوڕی عەلی کوڕی ئەبی بەکری کوڕی فەزڵی کوڕی ئەحمەدی کوڕی عەبدوڵڵای کوڕی محەمەدی کوڕی عەبدوڵڵای کوڕی ئەحمەدی کوڕی ئیسحاقی کوڕی جەعفەری کوڕی ئەحمەدی کوڕی مووەفق تەڵحەی کوڕی جەعفەری کوڕی محەمەدی کوڕی ڕەشیدی کوڕی محەمەدی کوڕی عبدوڵڵای مەنسوری کوڕی محەمەد کوڕی عەلی کوڕی عەبدوڵڵای کوڕی عەباسی کوڕی عەبدولموتەلیبی هاشمیی قوڕەشیی(١٣). نازناوی (أبو البركات)ە، جەمالەدین ناسراو بە سوەیدی(١٤) و بنەماڵەکەشی یەکێکن لە بنەماڵە ناسراوەکانی شاری (بەغداد) و لە ڕەچەڵەکی ماڵی (عەباس)ین، کە خەلافەتی ئیسلامیان بۆ ماوەیەکی زۆر بەدەستەوە بوو(١٥).

لە ساڵی (١١٠٤ک/١٦٩٢ز) لە (کەرخ)ی (بەغداد) لەدایکبووە(١٦)، لە تەمەنی پێنج ساڵاندا باوکی کۆچی دوایی کردووە، بۆیە ئەحمەدی کوڕی سوەیدی سۆفیی خاڵۆیان، ئەرکی بەخێوکردنی (عەبدوڵڵا) و خوشکەکانی گرتۆتە ئەستۆ(١٧). بەڵام (موڕادی) لە پەڕتووکی (سلك الدرر)دا دەڵێت کەوا (شێخ ئەحمەد بن سوەید)ی مامیان ئەرکی بەخێوکردنیانی گرتۆتە ئەستۆ(١٨). لە ساڵی (١١٧٥ک/ ١٧٦١ز)(١٩) کۆچی دوایی کردووە، لە تەنیشت مزگەوتی (شێخ مەعروفی کەرخی) لە گۆڕستانی لای ڕۆژئاوای بەغداد بەخاکسپێردراوە(٢٠)، لە پاش تەواوبوونی لە خوێندنی زانستە عەرەبییەکان و خەت، خاڵی ناردیە لای (شێخ حسین نوح)، کە لە قوتابخانەی (العمرية) وانەبێژ بوو، لەوێ دەستبەکار بوو و بەو یارمەتیەی کە لەوێ وەریدەگرت توانی بەردەوامی بە خوێندنەکەی بدات و خۆی یەکلایی کردەوە بۆ خوێندن، هەتا توانی پێش هاوەڵەکانی بکەوێت و ببێتە جێگای شانازی مامۆستاکەی، زۆری نەبرد چووە لای هەندێک مامۆستا و زانای تر بۆ وەرگرتنی زیاتری زانست، پاشان چووە قوتابخانەی (المرجانية) و دواتر (الإحسائية) و لەدوایدا گەشتی کرد بۆ شاری موسڵ، بەئامانجی شارەزابوون لەو زانستانەی کە لە شاری (بەغداد) نەبوون، لەوێ مایەوە بۆ ماوەی سیانزە مانگ، لە بارودۆخێکی ناخۆشی بێ پشت و پەنا و

یارمەتی. لە پاش گەڕانەوەی بۆ (بەغداد)، ناوبانگی دەرکرد، چونکە زانستێکی دەستکەوت کە هیچ یەکێک لە هاوەڵەکانی پێی نەگەیشتبوون، هەتاکو ناوبانگی دەرکرد بە سوەیدی، بارودۆخی بەرەو باشی چوو، ئافرەتێکی مارە کرد کە ناوی (فاتیمە) بوو، کە زۆر هاندەری بوو بۆ فێربوونی زیاتر(٢١).

زیاتر ناوبانگی دەرکرد، کاتێک پەیوەندی کرد بە (ئەحمەد پاشای کوڕی حەسەن پاشا)، کە زۆر ئارەزووی نزیکی زانایان و ئەدیبانی دەکرد و لەنێوان پاشا و شێخدا پەیوەندیەکی توندوتۆڵ دروستبوو. لە دوای گەمارۆی (نادر شا) بۆ سەر شاری بەغداد لە ساڵی (١١٤٥ک/١٧٣٢ز) خۆی و خێزانەکەی، بەرگرییان لە پاشا کرد، (نادر شا) شکستی هێنا لە چوونە ناو شاری بەغداوە، بۆیە ناوبانگ و لێهاتوویی کەسایەتی شێخ سەرنجی پاشای ڕاکێشا و فەرمانی کرد بە دامەزراندنی وەک موفتی بەسەر هەردوو شاری (نەجەف و کەربەلا)وە(٢٢).

زۆر چالاک بوو لە بواری زانست و فێرکاریدا، دەستی کرد بە وانەوتنەوە لە مزگەوتی پێشەوا (أبي حنيفة النعمان) و قوتابخانەی (المرجانية) و قوتابخانەی (عەبدولقادری گەیلانی)(٢٣).

کرایە نوێنەری لایەنی عوسمانی لە سەربازگەی (نادر شا) لەو کۆنگرەیەی کە لەوێ بەسترا، بەمەبەستی ڕێکەوتنی مەزهەبە ئیسلامیەکان و لە پاش تەواوبوونی لەو کارەی و هەستکردنی بە ڕەزامەندی لە گێڕانی ئەو ڕۆڵەی کە بینی لەو پێناوەدا، بڕیاریدا کە حەج بکات و دەستی کرد بە گەشتێکی دوورو درێژ بەرەو شاری (مەککە)ی پیرۆز، سەردانی زۆر شار و گوندی کرد و چاوی کەوت بە زۆرێک لە ئەدیب و زانایان، باس و خواسی گەشتەکەی تۆمارکرد لە پەڕتووکی (النفحة المسكية في الرحلة المكية)(٢٤).

ئەو سەردەمەی کە مێژوونووس سوەیدی تیایدا ژیاوە، کاریگەری هەبووە لە بنیادنانی کەسایەتیە زانستیەکەی و چینی ڕۆشنبیر و خوێندەوار، ڕێزێکی تایبەتیان لێگیراوە لەلایەن کۆمەڵگاوە، بۆیە ئەحمەدی کوڕی سوەیدی سۆفی خاڵی، ئاراستەی وەرگرتنی زانستی کردووە، تا وای لێکردووە کە خۆشەویستی هەبێت بۆ فێربوونی زانست، هەروەها مامۆستاکەشی کاریگەری

هەبوو لەسەر دروستبوونی کەسایەتی، لەگەڵ ئەو ئارەزووەە لە ڕادەبەدەرەی خۆی بۆ بەردەوامبوونی لە وەرگرتنی زانیاریی، بۆیە هەوڵی زۆری دا و خۆشەویستی زۆری هەبوو بۆ فێربوون هەتا پابەند بوو بە قوتابخانەی (العمرية) و (مرجانية) و (إحسائية) و بۆ زیاتر فێربوون ڕووی کردە (موسڵ)، هەتا کۆتایی ژیانی خوازیاری زانست و زانیاری بوو هەتا گەشتی کرد بۆ حەج و یادەوەرییەکانی لە پەڕتووکی (النفخة المسكية)[٢٥]دا تۆمارکرد و لەوبارەیەوە دەڵێت: لە ئەنجامدا هەوڵمدا لە وەرگرتنی زانست لە کۆتایی ماندووبوون بەبێ یارمەتی و کۆمەک و پشت و پەنایەک، تا گەیشتمە زۆرترین هونەری هەموو زانستەکان[٢٦].

سێیەم: مامۆستاکانی و قوتابیەکانی:

سوەیدی لەسەر دەستی ژمارەیەکی زۆر لە زانایان و پیران وانەی خوێندووە لە بەغداد و موسڵ و وڵاتی شام و هەردوو شاری پیرۆزی مەککە و مەدینە، لەوانەش شێخ محەمەد کوڕی عەلی السندروسی تەرابلوسی کە لە (١١٧٧ک/١٧٦٣ز)دا کۆچی دوایی کردووە، هەروەها شێخ (علی بن مصطفى الدباغ) ناسراو بە (الميقاتي)، کە لە ساڵی (١١٧٤ک/١٧٦٠ز)دا کۆچی دوایی کردووە، هەروەها شێخ (عبدالكريم بن أحمد الشراباين الحلبي) کە لە ساڵی ١١٧٨ک/١٧٧٣ز)دا کۆچی دوایی کردووە[٢٧].

سوەیدی لە زۆرێک لەو شوێنانەی سەردانی کردووە وانەی تایبەت و گشتی بە جەماوەرێکی زۆر وتۆتەوە، وەک حەڵەب و دیمەشق و شاری مەدینە، ناودارترین قوتابیەکانیشی: (عبد الرحمن بن عبد الله السويدي – أبو الخير) (١٢٠٠ک/١٧٨٦ز) کۆچی دوایی کردووە و (أحمد بن عبد الله السويدي – أبو المحامد) (١٢١٠ک/١٧٩٥ز) کۆچی دوایی کردووە[٢٨].

چوارەم: دانراوەکانی:

سوەیدی ژمارەیەکی زۆری لە پەڕتووک و نامیلکە لە بوارە زانستییەکاندا نووسیوە، کە گرنگی پێداوە و بریتین لە زانستی خوێندنەوەی قورئان و تەفسیر و فەرموودە و زمان و نەحو و ئەدەب و هۆنراوە.

نووسەرانی ژیاننامەی (عەبدوڵلا) ئاماژەیان بە زۆر بەرهەمی ئەم مێژوونووسە کردووە، بەڵام هیچیان ناونیشانی تەواوی بەرهەمەکانیان نەخستۆتەڕوو، هەندێک سەرچاوە هەواڵیان داوە لەبارەی زۆر بەرهەمی فەوتاوی، کە لەبارەی چارەنووسیان هیچ نەزانراوە. گرنگترین بەرهەمەکانیشی ئەمانەن:

١. تێبینی لەسەر شیکردنەوەی (المقدمة الجزرية) لە زانستی جوان خوێندنەوەی قورئاندا (التجويد).

٢. ڕاڤەی (صحيح البخاري).

٣. (أنفع الوسائل فى شرح الدلائل) شیکردنەوەیەکە لەسەر پەڕتووکی (دلائل الخيرات وشوارق الأنوار في ذكر الصلاة على النبي المختار).

٤. نامیلکەیەک کە زۆر بابەتی یەکتاپەرستی و فیقهی لەخۆگرتووە، کە پشتیان بە هەندێک پەڕتووکی ڕەتکراوە بەستووە و گفتوگۆی لەبارەیەوە کردووە، ڕێکیخستوە بەپێی بابەتەکانی و هەر بابەتێکیشی جیاکردۆتەوە[٢٩].

٥. رشف الغرب في شرح لامية العرب[٣٠].

٦. اتحاف الحبيب على شرح مغني اللبيب، پەڕاوێزێکە کە تیایدا باسی لە پەڕتووکی (مغني اللبيب من كتب الأعاريب) کردووە.

٧. وتاری (الأمثال السائرة المتضمنة للأحوال الموصلة للمقامات الآخرة).

٨. چیرۆکێکی پەند ئامێزی ئەدەبیی، دایڕشتووە لەسەر زمانی (قيس الشجون)، کە تیایدا هەواڵی (أبي الوله العزام)ی باس کردووە.

٩. (الجمان) لە خواستندا (الإستعارة)[٣١].

١٠. النفحة المسكية في الرحلة المكية[٣٢].

پێنجەم: بەرهەمە فیکریەکەی:

سەرچاوەی بەرهەمە فیکریەکانی سوەیدی بریتیە لەوەی کە فێری بووە لە مامۆستایان و زانایانەوە، لەو بابەتەدا نووسیویەتی کە گرنگ بووە بە لایەوە و لە زۆر بواردا بەرهەم و نووسینی هەیە. ئەوەی بەدواداچوونی بۆ بەرهەمەکانی کردبێت، دەزانێت کە نووسینی هەیە لە بوارەکانی: زانستی قورئان و فەرموودە و زانستی یەکتاپەرستی و ویردەکان و ڕەوشتە ئیمانیەکان و بەرپەرچدانەوەی گفتوگۆ و زمانەوانی و نەحو و ئەدەب و وانەبێژی و مێژوو و گەشت و هۆنراوە و قسەی نەستەق.

ئەوەی جێی سەرنجە، بەرهەم و نووسینەکانی سوەیدی پڕیەتی لە هەستێکی ڕەخنەیی نوێ، کە پێشتر تێبینی نەکراوە لە زانایان و نووسەرانی پێشوو و هاوەڵەکانیشیدا، مژدەی لەدایکبوونی ئاڕاستەیەکی بەهێزی لە بەرامبەر پەڕتووکە پیرۆزە کەلتووریەکان و ئەوانەش کە متمانەیەکی تەواویان بەو جۆرە پەڕتووکانە هەبووە لە زانایان و ناوداران، هەروەها هەڵوێستی ڕەخنەئامێزی لە بەرامبەر دیاردە کۆمەڵایەتیە باوەکاندا. ئەم ڕۆحە نوێیە ڕەخنەییەی لە بەرامبەر دەقەکان و گفتوگۆی خاوەنەکانیان، لە هەر ئاستێکدا بێت، بەنرخترین میراتێکە کە بۆ قوتابیەکانی بەجێهێشتووە، بەهۆیەوە بۆتە پێشەنگی قوتابخانەیەکی ڕەخنەیی ڕاستەقینە، کە وا لە توێژەر دەکات لەتوانایدا بێت شوێنپێی ئەو ڕێچکەیە بگرێت کە لە سەدەی دوانزەیەمی کۆچی/ سەدەی هەژدەیەمی زاینییەوە هاتۆتە کایەوە.[٣٣]

سوەیدی نمایشی کۆتاییهێنان بوو بە سەردەمێکی شوێنکەوتەی لە هەموو شتێکدا، سەرەتایەک بوو بۆ دەستپێکردنی قۆناغێکی نوێ – لەگەڵ ڕۆیشتنی کاتدا- و سیماکانی هەستانەوەی ڕۆشنبیریەکی نوێ، لەلایەکەوە بەشداربوو لە گرێدانەوەی پەیوەندیەکانی نێوان رۆشنبیرانی وڵات و رۆشنبیرانی عەرەب بەشێوەیەکی گشتی، لەلایەکی دیکەوە هەستا بە دامەزراندنی ڕەوتێکی سەربازیی لە عێراقدا کە بتوانێت هەڵوێستێکی ڕاستەقینە لە بەرامبەر زانست و زانیاریە باوەکانی ئەو سەردەمەدا وەرگرێت و بتوانێت بەوپەڕی متمانە و ئازادیەوە گفتوگۆیان لەبارەوە بکات، کە پێشتر ئەم جۆرە هەڵوێستانە

بەردەست نەبوون لە سەردەمە تاریکەکاندا، کە لە پاش ڕووخانی سیستمی سیاسی (عەباسی)یەکاندا ڕوویاندا و بەخێرایی گەشەی کرد و بووە هەڵوێستێکی فیکری لەلای ڕۆشنبیرە دواینەکان لە بەرامبەر بارودۆخی ئەو کاتەی کۆمەڵگای عێراقی لە سەردەمی نوێدا[٣٤].

لە گرنگترین ئەو کاریگەرییانەی کە بوونە پاڵنەری نووسینی لە هەموو بوارەکاندا، دامەزراندنی ئەو هەڵوێست و قوتابخانە ڕەخنەیی و ئەو ڕەنگنامە و چێژەی زانست و تێگەیشتن بوو لەگەڵ تێپەڕاندنی ئەو شتە باوانە و بەرپەرچدانەوەی بیردۆزە هەڵەکانی ناو ئەو پەڕتووکانە بوو، کە زۆر بە پیرۆزی تەماشایان دەکرا و دەخوێندران. ڕێبازەکەی لە نموونەی زۆر نموونەدا دەرکەوتبوو، لەوانە ڕەخنەی لە پڕۆگرامی شێخ (اسماعیل العجلونی)[٣٥] زۆر بە توندی، هەڵسەنگاندنی بۆ ڕاڤەی (صحیح البخاری)، کە پێی وابوو تەنها گواستنەوەی زانیاریە نەوەک گفتوگۆ و لێکدانەوەی مانا و ڕێکخستنی بابەتەکان بووبێت، بەڵکو شیکردنەوەی هەندێک بابەتی هێناوە و بە شیکردنەوەی بابەتێکی تر باسی لێوە کردووە، لەنێوان ئەو دوو دەربڕینەشدا جیاوازی هەبووە، کە هیچ کام لەو بۆچوونە جیاوازانەی بەسەر یەکتریدا پەسەند نەکردووە، ڕێکی خستوون، درێژەی پێداوە بەبێ سوودێک. ڕەخنەی لە ڕێبازەکەی گرتووە لە باسکردنی چۆنیەتی ڕاڤەکردنەکەیدا کەوا بەبێ هەڵسەنگاندن و پێداچوونەوە و بەبێ چارەسەری کێشەکانی، نەیتوانیوە گرێ و گۆڵی بابەتە ئاڵۆزەکان یەکلایی بکاتەوە، بۆیە پێیوایە بابەتێکی ئاوا پڕ لە کەموکوڕی، ناکرێتە پرۆگرامی خوێندن بە تەواوی[٣٦].

دەکرێت پەڕتووکی گەشتەکەی (النفحة المسكیة في الرحلة المكیة)ی، ڕێگەیەک بێت بۆ ژیانی ڕۆشنبیری لە ڕۆژهەڵاتی عەرەبی لە سەدەی دوانزەیەمی کۆچی/ سەدەی هەژدەیەمی زاینیدا، کە قووڵی پەیوەندییە ڕۆشنبیریەکانی نێوان زانایان و ئەدیبانی شارە عەرەبییەکانی لەو سەردەمەدا ڕوونکردۆتەوە، ناو و ژیاننامەی هەندێک لەو زانایانەی تۆمارکردووە، ئاماژەی بە زانست و زانیارییەکان و ناونیشانی نووسینەکانیانی کردووە، باسی لەو چاوپێکەوتن و گفتوگۆ زانستیانەی نێوان خۆی و مۆڵەت وەرگرتن و مۆڵەت

پێدانانه کردووه که لەو ماوەیەدا ڕوویانداوە. گرنگی ئەو مۆڵەتە زانستیانەش لەوەدا دەردەکەوێت کە لیستی ناوی زاناکانی تێدا زۆر بە وردی تۆمارکراوە کە مۆڵەت پێدراوە کە وەریگرتووە لەگەڵ ئاشکراکردنی شێوازی زنجیرەی زانستەکە و وەرگرتنی لەگەڵ لیستی نموونەی هەندێک لە دەقە ئەدەبیە ئاڵوگۆڕکراوەکانی نێوان عەبدوڵڵا و هاوڕێکانی لە زانایان و ئەدیبانی ئەو سەردەمە، سوودێکی زۆر کە هەڵقوڵاوی ڕووحی ئەو سەردەمە و هەستونەستی ئەو دەردەخات.

ئاماژەی تێڕوانینێکی رەخنەگرانەی سەردەمەکەی تێدا بەدی دەکرێت، هەروەک چۆن لەبارەی زانایانی دیمەشقەوە دەڵێت: "زانایانی ئەوێ نە وردبینی دەکەن و نە شارەزان، لە وانەکانی شێخ (اسماعیل العجلونی)دا چەند جارێک ئامادەبووم و فێرخوازەکانیشی بەدەوریدا بوون و هەریەکە و مێزەرێکی گەورەی هێندەی (ئەتڵەس)ێک لەسەر کردبوو، مامۆستا (شەرحی بوخاری) بۆ دەخوێندنەوە و کە ڕاڤەی لەسەر ڕاڤە تێدا بوو بەبێ ڕاستکردنەوە و جوانکاری و باسی مانای وشە و زاراوەکان، بەڵکو ڕاڤە یەک بەدوای یەکدا، پەسەندکردنی ڕا جیاوازەکانی و لێکنەدانیان، هەندێکجار هەردوو دەربڕینەکان چوونیەک دەبوون و زۆر درێژە بە بابەتەکە دەدرا بەبێ ئەوەی سوودێکی هەبێت[٣٧].

بەڵام تۆزێ زیادەڕۆیشی کردووە لە ڕەخنەگرتن لە زانایانی دیمەشق کاتێک دەڵێت: سوێند بە خوا، نەزانترین قوتابی لە وڵاتی ئێمە، مەبەستی عێراقە، لەوانە باشترە"[٣٨]، ڕەخنەش لە کوڕی (ئەحمەد منینی) دەگرێت و دەڵێت "بینیم و پەڕتووکەکەی (القسطلاني) بەدەستەوە بوو، دەیوتەوە بەبێ وردبینی و هەڵسەنگاندن، بەڵام سامانێکی زۆری لە ماڵی دنیا لێ دەستدەکەوت، کە ڕۆژانەکەی بۆ هەر ڕۆژێکی هەزار درهەمی عوسمانی بوو، بەهەمانشێوە شێخی یەکەمیش".[٣٩]

پێیوایە کە ئەو زانایانەی هەڵە و کەموکوڕییان هەیە، بۆیە تێکەڵی زۆر کەس ناکەن بۆ ئەوەی نەزانیەکەیان بشارنەوە[٤٠]، سوەیدی تووشی سەرسوڕمان بووە کاتێک کەسێکی ئاسایی لە خەڵکی بەغداد دەچێتە دیمەشق

و لەڕێدا بانگەشەی زانایی خۆی دەکات، زۆر کەم لە ماڵ دەچێتە دەر، هەتاکو وای لێهات، ناوبانگی بە (شێخ حوسەین) پەیدا کردووە و لە هەموو دیمەشقدا دەنگی دایەوە، کە زانایەکی بەناوبانگە، کە لەڕاستیدا یەکێک بوو لە لایەنگرانی ستەمکارەکانی ئەو سەردەمە[٤١].

سوەیدی یەکەمین کەسە کە کۆمەڵگای دیمەشقی دابەش کردووە بەسەر چەند چین و توێژێکدا، کە بریتین لە سێ جۆر: یەکەم: چینی ژێرەوە کە پێیان دەوترێت (الینکجریة)[٤٢]، لەگەڵ ئەوانەی لەسەر هەمان ڕێبازی سووک و ڕیسوایی بوون، هیچ ئایین و پیاوەتیان تێدا نەبوو. چینی دووەمیش: چینی سەرەوە: کە بریتیبوون لە زانایان و شێخەکانی تەریقەت، ئەمانە درۆزن و ڕیاییکەر بوون و زانست و کردەوەیان نەبوو، سۆفیەکان لەم جۆرە بوون، ئەمانە زۆر ئارەزوویان بە پیاهەڵدان و خۆدەرخستن بوو، تەنانەت یەکێک لە شوێنکەوتەکانیان بهاتایە، دەستیان بۆ درێژ دەکرد بۆ ئەوەی ماچی بکات، هەروەها ئەگەر بچوونایە بۆ نوێژ، بەرماڵێکیان دەخستە سەرشانیان بۆ ئەوەی لەسەر حەسیر نوێژ نەکەن، هەشیان بوو لە ماڵ دەرنەدەچوو بۆ ئەوەی خەڵکی سادە بهاتنایە بۆ لای و سەردانی بکەن، ئەگەر پارەیەکیان بکەوتایەتە بەردەست دەیانخوارد ئەگەر بەناهەقیش بوایە[٤٣]. بەڵام چینی مام ناوەند: ئەوانە بوون کە خاوەن پیشە و دەستڕەنگین بوون لە بوارەکانی: عەتاری و قووماش فرۆشی و بەقاڵی و هەندێک لەو زانا ئاینیانەی کە لەسەر هەمان ڕێچکەی ئەوان بوون، سوەیدی لەو چینە بوو، بەم شێوەیە باسی لێوە کردوون: نەرمونیان و ئیماندار و چاکەخوازن، جێی متمانە و ڕێزی غەریبانن و گومانی خێر بە هەموو چاکەخوازێک دەبەن، دۆستایەتی خەڵکی نامۆ دەکەن و ڕێز و حورمەتی لێدەگرن[٤٤].

ئەو هۆکارەی بووە هۆی هەڵبژاردنی نوێنەری ئەهلی سوننە لە بەشداریکردن لەو کۆنگرەیەی کە لەسەر داواکاری (نادر شا) بەڕێوەچوو بۆ یەکگرتنی بۆچوونە ئیسلامیەکان بەسترا، وەزیر ئەحمەد پاشا) هەڵیبژارد بۆ بەشداری لەو کۆنگرەیەی کە لە نەجەف دەبەسترێت، لەپێشدا سوەیدی نەیویست بەشداریی بکات، لەبەر ستەمی (نادر شا) و کەللەڕەقیەکەی، بەڵام

پێداگری وەزیر لەسەر بەشداربوونی، بەهێزتر بوو لە نارەزایەتیەکەی خۆی بۆ بەشداری نەکردن[٤٥]. لەڕاستیدا هۆکاری (نادر شا) بۆ بەستنی ئەو کۆنگرەیە ئەو هەستکردنە بوو بە مەترسی لەناو دەوڵەتەکەیدا، کە تورکستان و ئەفغانستانی (سوننی) لەخۆگرتبوو، لەگەڵ ئێرانیە (شیعەکان)، هەرکامیان ئەویتری تۆمەتبار دەکرد بە بێباوەڕی[٤٦].

سوەیدی باسی ئەو پێشوازیە گەرمەی (نادر شا) و دەست و پێوەندەکەی دەکات بۆ ئەو هەموو ڕێزەی کە نواندوویانە بەرامبەری، ئەمەش ترس و دڵەڕاوکێی لە بەرامبەر بارودۆخەکەدا کەم کردەوە.

یەکەم کەس کە گفتوگۆی لەگەڵدا کرد، (مەلا باشی) بوو، کە یەکێکە لە زانایانی مەزهەبی (شیعە) و لە قسەکانیدا تەنها بەڵگەی بە قورئان و فەرموودە دەهێنایەوە لەسەر ڕێز و گەورەیی (عەلی کوڕی ئەبی تالیب)، (سوەیدی)ی بە بەڵگەی بەهێزتر وەڵامی دەدایەوە، هەتا وای لێهات کۆمەڵێک لە ئامادەبووان داوایان لە (مەلا باشی) کرد کە گفتوگۆکە جێبهێڵێت، چونکە ئەمە (شەیتانە)، مەبەستیان لە (سوەیدی) بوو، زانیان کە توانا و بەڵگەکانی (سوەیدی) حاشا هەڵنەگرن لە ڕووی زانستیەوە. بۆیە کاتێک نۆرەی قسەکردنی (سوەیدی) دەهات بۆ قسەکردن و پرسیار کردن لە (مەلا باشی)، هیچ فەرموودە و ئایەتێکی نەدەهێنایەوە لە ترسی ئەوەی (مەلا باشی) ڕاڤەیەکی ناهەمواری بۆ بکات بەشێوازێکی تر، لەگەڵ ئەوەشدا وەڵامەکانی (سوەیدی) وەڵامێکی یەکلاکەرەوە بوون بۆ (مەلا باشی)[٤٧].

کاتێک نادر شا بەو ڕووداوەی زانی، بڕیاری دا هەموو زانایانی ئێران و ئەفغانستان و زانایانی ئەوبەری ڕووبار کۆبکاتەوە و (سویدەی) کردە سەرمەشقیان. لە ڕۆژی یەکەمی کۆنگرەکەدا و لەلای مەزاری (پێشەوا عەلی) کۆی کردنەوە، کە ژمارەیان حەفتا زانا بوو، ڕێککەوتن لەسەر کۆتاییهێنان بەو سووکایەتیەی کە دەکرا بە جێنشینەکانی پێغەمبەری خوا و کافرکردنی هاوەڵانی پێغەمبەر بوو، زانایانی شیعە مەزهەب پەیمانیاندا کە نکۆڵی لەو جۆرە سووکایەتیانە بکەن. لە پاشان بە موسڵمان هەژمار دەکرێت و دەبێت ڕێزی ئەوە بگرن کە لەسەریانە و سوننەکانیش بەهەمان شێوە[٤٨].

له ڕۆژی دووەمی کۆنگرەدا، زانایان کۆبوونەوە و کاغەزێکیان هێنا کە لەسەری ئەم دەقە بنووسرێت: هاوەڵانی پێغەمبەر هەموویان ڕاست بوون، کۆتایی بە قسەی نەشیاو و تەکفیرکردن بهێنرێت، ڕێز و گەورەیی جێنشینەکانی پێغەمبەری خوا بەپێی پلەی جێنشینیان لەدوای پێغەمبەرەوە (درودی خوای لەسەر)، واتا بەم شێوەیە:

(ئەبوبەکر و عومەر و عوسمان و عەلی) ڕەحمەتی خوایان لەسەر بێت، هەرکەس بەپێچەوانەی ئەم ڕێککەوتنەوە بێت، ئەوا بەر نەفرەتی خودا و فریشتەکان و هەموو موسڵمانان دەکەوێت، تووڕەیی (نادر شا)ی بەسەردا دەبارێت[٤٩]. وا دیاربوو کە بەرپرسیارێتی ئەو بیدعە و سووکایەتیانەی شیعەیان خستە ئەستۆی (شا ئیسماعیلی سەفەوی)[٥٠]، هەموویان بە زۆرینەی دەنگ ئەو پەیماننامەیەیان ئیمزا کرد، (نادر شا) ڕەزامەندی لەسەر نواند و مۆری کرد.

کۆتایی

عەبدوڵڵا سوەیدی لە قۆناغێکی پڕ لە کێشمەکێشی سیاسی نێوان (سوننە و شیعە)دا ژیاوە، لەگەڵ ئەوەشدا زانایەکی لێهاتوو و کەم وێنەبوو، لە مەزنترین زاناکانی عێراق بوو لە سەدەی نۆزدەیەمی زاینیدا، پەروەردەی دەست کۆمەڵێک لەو زانایانە بوو کە گەورەترین کاریگەریان هەبوو لەسەر هەڵکەوتنی.

هەروەها پاشخانێکی زانستی لە هەموو بوارەکانی زانست و نووسیندا لە پاش بەجێماوە. پەڕتووکی (النفحة المسكية في الرحلة المكية) لە هەرە بەناوبانگترین بەرهەمەکانی سوەیدیە و زۆر بابەتی تێدایە لەسەر ناوچەکانی (شام و عێراق و حیجاز). یەکەم کەسیشە کە کۆمەڵگای دیمەشقی دابەشکردووە بەسەر سێ چین و توێژدا، هەروەها تێڕوانینێکی ڕەخنەیی ئاشکرای هەبوو لە بەرامبەر زانایانی سەردەمەکەی و بەتایبەتیش زانایانی وڵاتی شام.

سەرچاوەکان:

١ - مجموعة من الباحثين، العراق في التأريخ، بغداد: دار الحرية للطباعة، ١٩٨٣م، ص٥٨٦- ٥٨٧.

٢ - الجميل، سيار كوكب. تكوين العرب الحديث، الموصل: دار الكتب، ط١، ١٩٩١، ص٢٠٨.

٣- مجموعة من الباحثين، العراق في التأريخ، مرجع سابق، ص٥٨٩-٥٩٠.

٤ – ستيفن، هيمسلى لونكريك. أربعة قرون تأريخ العراق الحديث، ترجمة: جعفر خياط، بغداد: مطبعة البرهان، ط٣، ١٩٦٢م، ص١٣٣.

٥ - الجميل، تكوين العرب الحديث، مرجع سابق، ص٢٠٩.

٦ - ستيفن، أربعة قرون من تأريخ العراق، مرجع سابق، ص١٣٥.

٧ - الجميل، تكوين العرب الحديث، مرجع سابق، ص٢١٠.

٨ - غرايبة، عبدالكريم. تأريخ العرب الحديث، بيروت: الأهلية للنشر، ١٩٨٧، ص٥٦.

٩ - الجميل، تكوين العرب الحديث، مرجع سابق، ص٢١١.

١٠ – مجموعة من الباحثين، العراق في التأريخ، مرجع سابق، ص٦٠٢.

١١ - ستيفن، أربعة قرون من تأريخ العراق، مرجع سابق، ص١٥٣.

١٢ - المرجع السابق، ص١٥٥.

١٣ - رؤوف، عماد عبدالسلام. عبد الله السويدي وسيرته ورحلته، العراق: دار الشؤون الثقافية العامة، ١٩٨٨، ص١٣.

١٤ - المرادي، محمد بن خليل أفندي. سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، بيروت: دار صادر، ط١، ١٩٩٥، ج٢، ص٨٤.

١٥ – مقتطف من مذكرات السويدي من:

ـ السويدي، عبد الله، كۆنگرەی نەجەف، تقديم: محي الدين الخطيب، بغداد: مطبعة البصري، (د.ت)، ص١٥.

١٦ - العزاوي، عباس. تأريخ علم الفلك في العراق، بغداد: بيت الحكمة، ط١، ٢٠٠٤م، ص٤٨٨.

١٧ - رؤوف، عبد الله السويدي وسيرته ورحلته، مرجع سابق، ص١٥.

١٨ - المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج٢، ص٨٥.

١٩ - كحاله، عمر رضا. معجم المؤلفين: تراجم مصنفي الكتب العربية، بيروت: مؤسسة الرسالة، ط١، ١٩٩٣، ج٢، ص٢٣٨.

٢٠ - رؤوف، عبد الله السويدي وسيرته ورحلته، مرجع سابق، ص٢٧.
٢١ - المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج٢، ص٨٤.
٢٢ - رؤوف، عبد الله السويدي وسيرته ورحلته، مرجع سابق، ص٢٨.
٢٣ - رؤوف، عماد عبدالسلام. الآثار الخطية في المكتبة القادرية، بغداد: مكتبة المثنى، ١٩٧٣، ج١، المقدمة.
٢٤ - السويدي، مؤتمر النجف، مرجع سابق، ص١٥.
٢٥ - رؤوف، عبد الله السويدي وسيرته ورحلته، مرجع سابق، ص١٥.
٢٦ - السويدي، عبد الله بن حسين. النفحة المسكية في الرحلة المكية، تحقيق: عماد عبدالسلام رؤوف، الإمارات العربية المتحدة: المجمع الثقافي، ٢٠٠٣، ص٧٢.
٢٧ - رؤوف، عبد الله السويدي وسيرته ورحلته، مرجع سابق، ص١٧.
٢٨ - المرجع السابق، ص٢٧.
٢٩ - المرجع السابق، ص٤٤.
٣٠ - كحالة، معجم المؤلفين: تراجم مصنفي الكتب العربية، مرجع سابق، ج٢، ص.٤٦
٣١ - رؤوف، عبد الله السويدي وسيرته ورحلته، مرجع سابق، ص٥٢.
٣٢ – كحاله، معجم المؤلفين: تراجم مصنفي الكتب العربية، مرجع سابق، ج٦، ص٤٨.
٣٣ - رؤوف، عبد الله السويدي وسيرته ورحلته، مرجع سابق، ص٥٢.
٣٤ - المرجع السابق، ص٥.
٣٥ - ئیسماعیل کوڕی محەمەدی کوڕی عەبدولهادی (العجلوني)، لە شارۆچکەی (عجلون) لەدایکبووە، خوێندنی لەسەردەستی زانایانی دیمەشق بووە، دواتر کراوەتە مامۆستای مزگەوتی ئەمەوی هەتاکو مردنی، لە ساڵی ١١٦٢ک/١٧٤٩ز، انظر:
- المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج١، ص٢٥٩.
٣٦ - رؤوف، عبد الله السويدي وسيرته ورحلته، مرجع سابق، ص٥.
٣٧ - السويدي، النفحة المسكية في الرحلة المكية، مرجع سابق، ص٢٤٣.
٣٨ - المرجع السابق، ص٢٤٣.
٣٩ – ئەحمەدی کوڕی عەلی تەرابلسی، لە ساڵی ١٠٨٩ک/١٦٧٨ز لە (منين) لەدایکبووە، لەسەر دەستی زانا گەورەکانی دیمەشق خوێندنی تەواوکردووە، هەردوو ڕێبازی (نەقشبەندی و قادری) وەرگرتووە، چەندین بەرهەم و نووسینی هەیە،

هەموویان گرنگتر (الأعلام بفضائل الشام)، (الفتح الوهبي في شرح تأريخ أبي نصر العتبي)، ١١٧٢ک/١٧٥٩ز، انظر:

- كحاله، معجم المؤلفين: تراجم مصنفي الكتب العربية، مرجع سابق، ج٢، ص١٥.

٤٠ - السويدي، النفحة المسكية في الرحلة المكية، مرجع سابق، ص٢٤٤.

٤١ - المرجع السابق، ص٢٤٥.

٤٢ - الينكجرية: سوپايەکی ڕێکخراو بوو، زۆربەیان هێزی پیادە و تۆپهاوێژ و هەڵگری چەک بوون، لە نیوەی دووەمی ساڵی (١٠١٤ز) دامەزرا، لە کۆتاییەکانی سەدەی حەڤدەیەمدا ژمارەیان گەیشتە ٣٠٠٠ بۆ ٤٠٠٠ سەرباز لە دیمەشق، انظر:

- الحمود، نوفان رجا. العسكر في بلاد الشام، بيروت: دار الآفاق الجديدة، ١٩٨١م، ص٤٢.

٤٣ - السويدي، النفحة المسكية في الرحلة المكية، مرجع سابق، ص٢٤٢- ٢٤٣.

٤٤ - مرجع سابق، ص٢٤٥.

٤٥ - السويدي، مؤتمر النجف، مرجع سابق، ص١٧.

٤٦ - مرجع سابق، ص٢١.

٤٧ - مرجع سابق، ص٢٨- ٣١.

٤٨ - مرجع سابق، ص٣١- ٣٦.

٤٩ - مرجع سابق، ص٤١.

٥٠ - مرجع سابق، ص٤٠.

بەشی سیانزەیەم

گەڕیدەی توورکی ئەولیا جەلەبی و پەڕتووکی سیاحەتنامە

(١٠٢٠ – ١٠٩٥ک/ ١٦١١ - ١٦٨٤ز)

عەلیان جالودی
مامۆستای مێژووی ئیسلامی بەشدار
کۆلیژی ئاداب، زانکۆی آل بیت.
Omaniunit٢٠٠٩@aabu.edu.jo

پێشەکی:

(ئەولیا چەلەبی) بە (ابن بطوطة)ی تورکی ناوزەد کراوە، لەبەر زۆری گەشت و گەڕانی بە هەموو شوێنێکی جیهانی ئیسلامی ئاوەداندا لە سەدەی یانزەیەمی کۆچی/ حەڤدەیەمی زایینیدا، بەو هۆیەوە باسێکی گشتگیری بارودۆخی ئەو وڵاتانەی کردووە کە سەردانی کردوون، لە ڕووی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە، لە چوارچێوەی پەڕتووکێکدا بەناوی (سیاحەتنامە)، یان پەڕتووکی گەشت.

لەبەر ئەوە گرنگە ئەو گەڕیدەیە بناسرێت و بەشداری و ڕۆڵی لە پیشاندانی وێنەیەکی تەواوی بارودۆحی جیهانی ئیسلامی لە سەردەمەکەیدا، هەروەها ناساندنی لایەنە گرنگەکانی پەڕتووکەکەی و ئەو بابەتانەش کە مێژوونووسان وەریانگرتووە لە گەشتەکەیدا.

یەکەم: ئەولیا چەلەبی، **ژیان و بونیادە زانستیەکەی:**

(ئەولیا چەلەبی) کوڕی دەروێش حەمەد، لە ئەستەنبولی پایتەختی عوسمانی و لە گەڕەکی (أونكيات) لە ٢٠ی ئازاری (١٦١١ز)دا لەدایکبووە، ناوی ڕاستەقینەی نەزانراوە، بەڵام دەوترێت کە ناوی: (حافز ئەحمەدی کوڕی دەروێش محەمەد ئاغا)[١]یە و باوکی زیاتر لە سەد و بیست ساڵ ژیاوە، خزمەتی دە سوڵتان لە سوڵتانەکانی عوسمانی کردووە، هەر لە سوڵتان (سلێمان قانوونی)ەوە (١٥٢٠- ١٥٦٦ز)، کە شارەزای خشڵ و گەوهەر بووە، دواتر کاری دروستکردنی ئاو و ئاوەڕۆی (کەعبەی پیرۆز)ی پێسپێردراوە، لەگەڵ قافڵەیەکی حەجدا بەرەوماڵە پیرۆزەکەی (حیجاز) بەڕێکەوتووە بۆ بەجێگەیاندنی فەریزەی حەج، لە سەردەمی سوڵتان ئەحمەدی یەکەم لە ساڵی (١٦٠٣- ١٦١٧)دا.

بۆ یەکەمجار لە قوتابخانەی شێخی موسڵمانان (حامید ئەفەندی)دا وانەکانی قورئان و تەفسیر و تەجویدی بۆ ماوەی حەوت ساڵ خوێندووە لەسەردەستی چەند مامۆستایەکی هەڵبژاردە، لە پێش هەمووشیانەوە (ئەولیا محەمەد ئەفەندی)، کە دەوترێت: (ئەولیا چەلەبی) چۆتە لای (حەسەن ئەفەندی جەنی و ئەخفەش ئەفەندی)، هەروەها لەسەردەستی باوکی فێری خەت خۆشی و هونەری توانەوەی زیو بووە.

پاش ئەوە بۆ خوێندن چۆتە قوتابخانەی کۆشکی عوسمانی لە خزمەتگوزاری ناوخۆ لە (أندرون)، کە لە سەردمی سوڵتان (موراد)ی چوارەمدا دامەزراوە (١٦٢٣- ١٦٣٩ز)، هەر لەوێدا زانستەکانی قورئان و فەرموودە و ئەدەب و زمانەکانی یۆنانی و عەرەبی و فارسی وەرگرتووە، لەگەڵ زانستەکانی (منطق) و بیرکاری و بنەمای کەلتووری کۆشکی عوسمانی و هەموو جۆرە هونەرەکانی تری خوێندووە[٢].

پاش تەواوکردنی خوێندن، لە کۆشکی (موراد)ی چوارەمی سوڵتانی عوسمانی دامەزرا، لە کۆگاکانی کۆشکی عوسمانی بۆ ماوەی چوار ساڵ، پاشان پەیوەندی کرد بە تیمی سوارچاکانی (السباهية) بە مووچەی چل (أقچة)[٣]، مانەوەی لە کۆشکدا یارمەتیدەری بوو بۆ کرانەوە و فراوانبوونی بیر

و هۆش و بونیادە زانستی و هەمەڕەنگی و ڕۆشنبیریەکەی، کە ئامادەی کرد بۆ وەرگرتنی زۆر پۆستی باڵا، لەوانەش: بانگبێژ و پێشنوێژی هەندێک لە وەزیرەکانی سەردەمی سوڵتان (ئیبراهیم خان- ١٦٣٩- ١٦٤٨ز) لەگەڵ بەڕێوەبردنی هەندێک لە پێگە و پۆستی حکومی تردا[٤].

ساڵی (١٦٤٨ز) بە خاڵی وەرچەرخان دادەنرێت لە ژیانی (ئەولیا چەلەبی)دا، بە سەرەتایی دەستپێکی گەشتەکانی بە دەوری جیهانی ئیسلامیدا، کە زیاتر لە پەنجا ساڵی خایاند، کە سەرەتا لە ئەستانبولەوە دەستی پێکرد بەرەو شاری (ئەنازۆڵ) و بەردەوام بوو لە گەڕان بە درێژایی کیشوەرەکانی جیهانی کۆن، چاودێری بارودۆخی خەڵکی و ئەو شارانەی کرد کە سەردانی دەکردن، پوختەی هەموو بارودۆخ و بەسەرهاتەکانی دەکرد، لەگەڵ تایبەتمەندی ئەو وڵات و شارانەی کە سەردانی دەکردن، ئەو شتانەی کە لەو شوێنانەدا بەرچاوی کەوتبوون، زۆر بە گرنگیەوە تۆماری کردبوو[٥].

(ئەولیا چەلەبی) سەردانی وڵاتی (شام و فەلەستین و عێراق)ی کردووە، پاشان بۆ بەجێهێنانی فەریزەی حەج ڕۆیشتووە و دواتر گەشتی بۆ (میسر) و (حەبەشە) و (سودان) کردووە، پێدەچێت نزیکەی دە ساڵ لە (میسر) مابێتەوە، سەرەڕای گەشتی بۆ وڵاتانی ئەوروپایی وەک (نەمسا و هۆڵەندا و سوید و دانیمارک و ئیسپانیا) کردووە، ئەمانەی هەمووی لە دووتوێی پەڕتووکێکدا کۆکردەوە و ناوی لێنا (سیاحەتنامە سی)، کە پێکهاتووە لە دە بەرگ[٦].

هیچ زانیاریەکیش لەبارەی مێژووی کۆچی دواییەوە نیە، هەرچەندە هەندێک پێیانوایە، (١٦٨٤ز) بێت، هەندێک بە (١٦٨٤ز)ی دادەنێن، ئەمەش واتای ئەوەیە کە هیچ لەبارەی شوێن و بەرواری مردنیەوە نیە، هەرچەندە دوایین ئاماژەکانی کە بەردەستن لە گەشتەکەیدا ئاماژە بەو دوو بەروارە مێژوویە دەکات[٧]، کە لە تەمەنی حەفتا ساڵیدا کۆچی دوایی کردووە، کە زۆربەی لە گەڕان و هاوەڵی کردنی پیاوانی دەوڵەتدا بەسەربردووە، بەتایبەتیش سەرۆک وەزیران سوڵتان (ئەحمەد پاشا- ١٦٥٠- ١٦٥١ز)، کە دەوترێت ئەوە خاڵی بووە سەرەڕای بەشداریەکانی لە جەنگەکانی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتانی تردا[٨].

دووەم: پەڕتووکی سیاحەتنامە[٩]:

پەڕتووکی (سیاحەتنامە) بە سەرچاوەیەکی ڕەسمی هەموو توێژەرێکی مێژووی دەوڵەتی عوسمانی و جیهانی ئیسلامی دادەنرێت لە سەدەی حەڤدەیەمی زاینیدا، بۆتە جێگری بایەخی زۆرێک لە توێژەرانی عەرەب و تورک و ئەوروپیەکان لە سەدەی ڕابردووەوە تاکو ئێستا، لەو پەڕتووکە چەند دانەیەکی دەستنووسی هەیە، زیاتر لە جارێکیش لە چاپدراوە لە تورکیا و دەرەوەی[١٠].

ئەو شوێن و بابەتانەی کە لە گەشتەکەی (ئەولیا چەلەبی)دا باسکراو بەپێی دە بەرگی کتێبەکە، بەم شێوەیە دابەشکراون:

بەشی یەکەم: کە (ئەولیا چەلەبی) تایبەتی کردووە بە شاری ئەستانبولەوە، کە دەستپێکی گەشتەکەیە و باس لە ساڵی بونیادنان و دامەزراوە ئاوەدانیەکانی و قەڵاکەی و ئەو ململانێ سەربازیانەی کە تووشی ئەو شارە و چواردەورەکەشی هاتووە، هەتاکو کۆتایی هات بە ڕزگارکردنی لەسەردەستی (محمد الفاتح)ی سوڵتانی عوسمانی لە ساڵی (١٤٥٣ز)دا، بە وردی باسی لە چیرۆکی ڕزگارکردنەکەی و دامەزراوەکانی کردووە، لە پاش ئەوەدا باسی ڕووداوەکانی دەوڵەتی عوسمانی دەکات لە سەردەمی سوڵتان (بایەزید)ی دووەم و دامەزراوە (وەقفیەکانی) تایبەت بە هەردوو مزگەوتی پیرۆز لە ئەستانبول و سودمەندبوان لە بەرهەمەکانی، لە دامەزراوە ئاینیەکان یان پیاوماقوڵانی (مەککە) و هەژارەکانی هەردوو مزگەوتە پیرۆزەکە، پاشان باسی کەسایەتیە گرنگەکانی سەردەمی سوڵتان (سولەیمانی قانونی) و ڕێکخستنە ئیداریەکان و یاسا دەرکراوەکان دەکات، هەروەها باسی ڕووداوە سیاسیەکانی سەردەمی سوڵتانەکانەکانی وەک: سوڵتان سەلیمی دووەم (١٥٦٦- ١٥٧٤ز) و موورادی سێیەم (١٥٧٤- ١٥٩٥ز) و سوڵتان محەمەد خانی کوڕی سوڵتان موراد (١٥٩٥-١٦٠٢ز) و سوڵتان ئەحمەد خانی یەکەم (١٦٠٢- ١٦١٧ز)، لە سەردەمی سوڵتان محەمەد خانی چوارەم.

بەشی دووەم: باسی گەشتەکەی دەکات بۆ شاری (بورصە) لە (١٦٤٠ز)دا و کەلەپووری ئەو شارە مێژوویە و سیمای ئاوەدانی لە مزگەوت قەڵا و

گەرماوەکان و ئاشەکان و بازاڕەکان و پیشە دەستیەکان و لە هەمووشیان گرنگتر پیشەسازی ڕستن، لە پاشان چۆتە سەر باسی ڕووداوە سیاسی و سەربازیەکانی سەردەمی سوڵتانەکانی وەک: مورادی یەکەم (١٣٦٠- ١٣٨٩)، و سوڵتان بایەزیدی کوڕی (١٣٨٩- ١٤٠٢ز) و سوڵتان چەلەبی محەمەدی کوڕی (١٤١٣- ١٤٢١ز).

لەدوای ئەمانەوە، دەچێتە سەر باسی گەشتەکەی لە شاری (بورصە)وە بەرەو شاری (ئەستانبول)، لەویشەوە بەرەو وڵاتانی ڕۆژهەڵات لە (ئەرزڕۆم) و هەندێک لە شارەکانی ئێران، بە وردی باس لە کەلتوور و داب و نەریتی فارسەکان و سیمای ژیانی کۆمەڵایەتیان و شوێنەوارە مێژوویەکانیان، لەگەڵ ئاماژە بە هەندێک جێگای تر لە ڕێگادا بەرەو (جۆرجیا) و (تفلیس)، باسی لە مێژووی (جۆرجیا) کردووە و لە پاشان گەشتی گەڕانەوەی بەرەو (ئەستانبول) لە زستانی ساڵی (١٦٤٦ز)دا، کۆتایی ئەم بەشەی بە باسی هەندێک لە قۆناغەکانی گەشتەکەی دەکات لە ئەستانبولەوە بەرەو دیمەشقی شام کە بە هاوەڵی (السلحدار مصطفى باشا) چووە لە ساڵی (١٦٤٧ز)دا.

بەشی سێیەم: (ئەولیا چەلەبی) ئەم بەشەی تایبەتکردووە بە باسکردنی گەشتەکەی لە (شام)ەوە بەرەو شاری (صیدا)ی لوبنانی لە ساڵی (١٦٤٧ز)دا، بە هاوەڵی (مرتضى پاشا) و سەربازەکانی لە کاتی هێرشکردنە سەر کۆمەڵی (المعنیین) لە ناوچەی (جبل لبنان)ەوە، باسی مەزار و شوێنە پیرۆزەکانی (جبل لبنان) دەکات و هاوکات شارۆچکە فەلەستینیەکانی وەکو: (سەفەد و عەسقەلان و غەزە) و پاشان دەچێتە سەر باسی ڕێگای گەڕانەوەکانی بەرەو (ئەنازۆڵ) لە دوای بەجێهێشتنی وڵاتی شام لە ساڵی (١٦٤٩ز)، لە ڕێگای (ڕەهاد، قەیسەری و سێواس و دیاربەکر). زۆر بە وردی باسی لە شارەکانی ڕۆژهەڵاتی تورکیای کردووە، دواتر باسی گەڕانەوەی بەرەو شاری (ئەستانبول) لە ساڵی (١٦٥٠ز)دا. لەم بەشەدا باس لە بارودۆخی دەوڵەتی عوسمانی دەکات لە سەردەمی سوڵتان محەمەدی چوارەمدا، پاشان دەچێتە سەرباسی سەردانەکەی دەکات بۆ شارەکانی (بەڵقان) لەساڵی (١٦٥٢ز)دا، وەک شارەکانی (فیلبە و صوفیا)، دواتر چۆتە سەر باسی ڕێگەی گەڕانەوەی بەرەو

(ئەستانبول) لە مانگی شەعبانی ساڵی (١٠٦٣ک/ ١٦٥٢ز) و دواتر بەجێهێشتنی (ئەستانبول) لە مانگی (جمادي الأول) لە ساڵی ١٠٦٥ک/ ١٦٥٤ز) بەرەو شاری (وان) لە ڕۆژهەڵاتی تورکیا بە یاوەری سەرۆک وەزیرانی لەکار لادراو (ملک أحمد).

بەشی چوارەم:- لەم بەشەی پەڕتووکی گەشتەکەیدا باسی وردەکاری سەردانەکەی دەکات لە شاری (ئەستانبول) وە بۆ شاری (وان) لە ڕۆژهەڵاتی تورکیا، دێتە سەر باسی مزگەوت و کەسایەتیە گرنگەکانی کە لەوێ چاوی پێیان کەوتووە و شوێنەوارە گەشتوگوزاریەکانی کوردستان و شارۆچکە کوردنشینەکان و بارودۆخی ژیانی خەڵکی ئەو ناوچانە و (تۆبۆگرافیای) ناوچەکە و سەرچاوەکانی ئاو و باسکردنی سیمای ژیانی کۆمەڵایەتی لە جل و بەرگ و خواردن و خەوتن و پیشەسازیە دەستییەکان، لە پاشان باسی ڕێگەی گەڕانەوە بەرەو شاری (ئەستانبول).

بەشی پێنجەم: (ئەولیا چەلەبی) لەم بەشەدا باسی ڕووداوەکانی گەشتەکەی دەکات بەرەو شاری (وان) و (بەدلیس)، هەندێک ناوچەی تر کە لە ڕێگادا پێیدا تێپەڕبووە لەڕێی گەڕانەوەیدا بۆ (ئەستانبول) لە ساڵی (١٦٥٥ز)دا.

باس لەوردەکاری هێرشی عوسمانیەکان دەکات بۆ سەر (پۆڵەندا) لە ساڵی (١٦٥٦ز)دا، باس لە بارودۆخی سیاسی (ئەستانبول) و وڵاتی (ئەنازۆڵ)ی ئەوکات و سەردانی شاری بغدان، یان (الجبل الأسود)، (مۆنتینیگرۆ) لە ساڵی (١٦٥٩ز)، باسی شۆڕشەکەی (الأفلاق) دەکات لەو کاتەدا و هۆکارەکانی، هەروەها باسی بارودۆخی گشتی لە (البوسنة والهرسک) دەکات و هەندێک پێناسەی شارەکانی (ڕۆمانیا).

بەشی شەشەم: (ئەولیا چەلەبی) ئەم بەشەی تایبەت کردووە بە گەشتێکی بۆ وڵاتانی (مەجەڕ و ئەڵمانیا و هوڵەندا و سوید و هەندێک لە وڵاتانی تری ئەوروپا، کە لە ساڵی (١٦٦٠ز)دا سەردانی کردوون بە هاوەڵی سوپای عوسمانی، لە ئەوروپا لەو ساتەوەختانەدا، پاشان دەچێتە سەرباسی ڕووداوە ناوخۆییەکانی دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی (١٦٦٣ز)دا. ڕوویکردە وڵاتی (مەجەڕ) و باسی بارودۆخی سیاسی و ئابووری کۆمەڵایەتی ئەو وڵاتانە و

باسکردنی شەڕەکانی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و (مەجەڕ)، هەروەها باسی ڕزگارکردنی هەردوو وڵاتی (کرواتیا و سلۆڤینیا) دەکات.

بەشی حەوتەم: لێرەدا (ئەولیا چەلەبی) باسێکی وردی وڵاتانی ناوەڕاست و ڕۆژهەڵات و باکووری ئەوروپای وەک: (مەجەڕ و نەمسا و بولگاریا) دەکات و باسی بارودۆخە ئاوەدانیەکەی و دواتر دەچێتە سەرباسی دوورگەی (قرم) و داغستان و بوخارا و خوراسان و ئێران، کۆتایی باسەکەشی بە بینینی دیمەنی ئەو شارانەی کە لەڕێی گەڕانەوەیدا پێیاندا تێپەڕبووە دەهێنێت.

بەشی هەشتەم: باس لە گەشتەکەی دەکات بۆ لای شازادەکانی (قەرەم) و کورتەیەک لە بارەیانەوە، باسی لە ڕێگای گەڕانەوەی کردووە بۆ (أدرنە) و (سلانیک)، پاشان باسی گەشتەکەی دەکات بۆ (ڕۆمانیا) لە ساڵی (١٦٦٧ز) و (ألبانیا) و (کریت)، لەدواییدا دەچێتە سەر باسی دیمەنەکانی گەشتە نوێیەکەی بۆ ناوەڕاستی وڵاتی (ئەنازۆل) لە ساڵی (١٦٧٠ز)دا، پاشان گەشتەکەی بۆ (حیجاز) بۆ بەجێگەیاندنی فەرمانی (حەج) و باسی ئەو ناوچانە کە پیایدا تێپەڕیوە لە ڕێگای چوونی بۆ (حیجاز) لە خوارووی وڵاتی شام بەشێوەیەکی دورودرێژ.

بەشی نۆیەم: ئەم بەشەی تایبەت کردووە بە گەشتەکەی بەرەو (حیجاز) و تیایدا زۆر بە وردی باسی بەشەکانی (حەجی شامی) کردووە لە دیمەشقەوە تاکو (مەککە) و قەڵا و سەرچاوەکانی ئاو هەتاکو مەککە، هەروەها بارودۆخی هۆز و خێڵە عەرەبیەکان کە نیشتەجێن لە ڕێگای حەج و ئەو خزمەتگوزاریانەی کە پێشکەشی حاجیانی دەکەن و پەیوەندیان لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا، هەروەها باسی بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئابووری لە (مەککە)ی پیرۆز، قسەکردن لەبارەی خەڵکەکەی و پیاوماقوڵانی شاری (مەککە)ی پیرۆز، هەروەها شوێنەوارە مێژوویەکە و باسکردنی مزگەوتی مەککە و ئاوەدانی و هەست و سۆزی ئەو شوێنە، زانیاری مێژوویی لەبارەی بیری (زەم زەم) و (بەردەڕەشەکە).

پاشان چۆتە سەرباسی شاری (مەدینە)ی پیرۆز، باسێکی وردی لە بارودۆخی نیشتەجێی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و ئاوەدانیەکەی کردووە.

بەشی دەیەم: ئەم بەشەی پەڕتووکەکە، تەنها بەشی وەرگێڕاوە بۆ سەر زمانی عەرەبی، (ئەولیا چەلەبی) ئەم بەشەی تایبەتکردووە بە وڵاتی (میسر و سودان و حەبەشە)وە، تیایدا بە وردی باس لە خوونەریتی گەلانی ئەو ناوچەیە و بارودۆخی ژیانی کۆمەڵایەتیان و زاراوە و زمان و مێژوویان بەدرێژای سەردەمە جیاوازەکان کردووە، هەروەها باسی لە بارودۆخی ئابووری لە ڕووی: کشتوکاڵ و پیشەگەری و سەرەڕای باسکردنی ڕێبازەکانی سۆفیگەرایی، کە بابەتێکی دەوڵەمەندە لەبارەی مێژووی ئەو وڵاتانە لە حەفتاکانی سەدەی حەڤدەیەمی زاینی[١١].

سێیەم: پرۆگرامی پەڕتووکەکە:

(ئەولیا چەلەبی) ئاماژەی بەوە کردووە کە هەرچەندە خۆی ئارەزووی گەڕان و دۆزینەوەی نادیاری هەبوە لە ناخیدا، بەڵام پاڵنەرێکی تر هەبووە کە وای لێکردووە هەستێت بەم کارە کە زیاتر هانی داوە بۆ سووربوون لەسەر گەڕان، ئەویش ئەو ڕووداوەیە کە زیادەڕەوی تێدایە و خۆی باسی لێوە دەکات، کە بینینی خەوێکە و سەراپای ژیانی ئەوی گۆڕیوە، هانیداوە بەرەو جیهانێکی نوێ، وەک خۆی دەڵێت: لە شەوی عاشورای مانگی موحەڕەمی ساڵی (١٦٣٠ز)دا، لەکاتێکدا نوێژم دەکرد لە مزگەوتی (آخی جلبی)، کاتێک بینیم پێغەمبەری خوا (درودی خوای لەسەر) لەبەردەممدا ڕاوەستاوە، زۆر شپرزە بووم لە گەورەیی بارودۆخەکە، بەو هۆیەوە زۆر سەرسام بووم کە تەواو هەست و هۆشم لای خۆم نەمابوو، لە باتی داوای شەفاعەت بکەم، لەو ساتەوەختەدا وتم (سیاحەت ئەی پێغەمبەری خوا)، لەو کاتەدا یەکێک لە ناو خەڵکەکەوە هات بۆ لام، کە ئەویش (سەعدی کوڕی ئەبی وەقاس) بوو –خوای لێ ڕازی بێت- پێی وتم: دەرچۆ وەک تیر و ڕم لە خاکی خودادا، هەرچی ڕووداو و کارەساتی نامۆ هەیە لەسەر ڕێگەدا هەمووی تۆمار بکە، دەربارەی خواردن و شوێن و خواردنەوە و خوڕەوشت و داب و نەریتیان بنووسە[١٢].

(ئەولیا چەلەبی) لە خستنەڕووی زانیاری لەبارەی وڵاتان و ئەو شوێنانە، کە سەردانی کردوون. پشتی بە بینین و تەماشای خۆی بەستوە لە پلەی

یەکەمدا، لەگەڵ هەندێ سەرچاوەی مێژوویی لەبەردەستدا، ئەو گەڕانە فراوانەی بۆتە هۆی شارەزابوون و بەئاگابوونی لە زۆرێک لە سەرچاوە مێژوویە هەمەجۆرەکان، کە لەمیانەی گەشتەکانیدا لە ڕێگادا باسی لێوەکردوون، بەڵام زۆرجاریش ئاماژەی بەو سەرچاوانە نەکردووە کە بەردەست بوون[١٣]، کاتێک تەماشای نووسینەکانی دەکەی لەبارەی باسکردنی وڵاتە عەرەبیەکان، پشتی بە هەندێک سەرچاوەکانی وەک: (نووسینەکانی (الطبری و المقریزي و الذهبي) بەستووە.

تێبینی ئەوە دەکرێت کە هەندێکجار لە نووسینەکانیدا زمانێکی سادە و لەق و ناتەواوی بەکارهێناوە، بەڵام توانیویەتی سەرکەوتووبێت لە باسکردنی ئەو بابەتە نامۆ و سەیر و سەمەرانەدا بە تامەزرۆکردنی کەسی خوێنەر و سەرنجڕاکێشانی، کاتێک باس لەو ئەفسانە و هەواڵە پڕ لە زیادەڕۆیانە دەکات بەشێوازێکی چیرۆک ئامێز، بۆ نموونە کاتێک باسی ساردو سەرمای سەختی (ئەرزڕوم) دەکات: دەگێڕێتەوە لەسەر زمانی خەڵکی ناوچەکە کە گوایە پشیلەیەک ویستی لە سەربانێکەوە بۆ سەربانێکی تر بازبدات، بەڵام کاتێک خۆی هەڵدا، لەنێوان هەردوو ماڵەکەدا بوو بە سەهۆڵ و لە سەرمادا هەموو لەشی بەستبوی، لەپاش هەشت مانگ کاتێک کەش و هەوا ئاسایی بۆوە و بەفرەکان توانەوە، پشیلەکە کەوتەخوارەوە بۆ سەرزەوی و دەستی کرد بە میاوە میاوێکی سەیر، پێش ئەوەی بە هەموو خێرایی ڕایکردو لە کۆڵانەکاندا ون بوو[١٤].

ئەندێشە پاراوەکەی بە دیاردەکەوێت، کاتێک باس لەوە کراوە بە هۆی بەرکەوتنی بە گوللەیەک لەسەریدا، چۆن پزیشکەکە کاسەی سەری هەڵگرتووە و گوللەکەی سەری دەرهێناوە و جێگای برینەکەی پاککرۆدتەوە و کاسەی سەری لە شوێنی خۆی داناوەتەوە و پزیشکەکە بە سەدان مێروولەی (دودة الحصان)ی خستۆتە سەر برینەکە و دانە دانە سەری مێروولەکانی لێ کردۆتەوە بە مقەستێک هەتا وردە وردە شوێنی برینەکە پڕبۆتەوە و بۆتە هۆی وشکبوونی برینی سەری بریندارەکە و پاش چەند هەفتەیەک نەخۆشەکە بە تەواوی چاک بۆتەوە[١٥].

شتێکی تری (ئەولیا چەلەبی) کە جێی تێڕامانە، ئەویش ئەوەیە کە بەفراوانی ئەو ئەفسانە و چیرۆکە ئەندێشەییانەی کە باوبوون لەناو خەڵکیدا، گێڕاوەتەوە لەو جێگایانەی کە سەردانی کردوون لەبارەی قارەمانێتی سوارچاکان و کەراماتی ئەولیا و دەروێشەکان، کە زۆربەیان لە ئەندێشە و ئەفسانەوە نزیک بوون، نەوەک لە ڕاستیەکی مێژووییەوە[١٦].

کەسی خوێنەر ناگاتە ئەو باوەڕەی کەوا (ئەولیا چەلەبی) بەڕاستی سەردانی ئەو وڵات و شوێنانەی کردبێت کە لە گەشتەکانیدا باسی لێوە کردوون، ئەمەش پێویستی بە توێژینەوەی ئەو لایەنە و بەراورد لەگەڵ ئەو ڕووداوانەی کە لە سەرچاوەکانی تردا باس کراوە، ئەوە دەردەخەن کە ئایا باسکردنەکەی باسکردنێکی شایەتحاڵانە و بینینی ئەو بابەتانەیە کە بیستویەتی و گێڕاوێتیەوە، یان کە لە سەرچاوەکانەوە وەریگرتوون، لەوانەیە زانینی زمانەکانی (عەرەبی و فارسی و یۆنانی) وای کردووە بتوانێت ئاگاداری ئەو پەڕتووک و بەڵگە نووسراوانە بێت بەو زمانانە و بەکارهێنانی لە گەشتەکەیدا[١٧].

بەڵام زۆربەی ڕووداوە مێژوویە تۆمارکراوەکانی ناو پەڕتووکەکەی و باسکردنی جەنگ و پەیوەندیەکانی دەوڵەتی عوسمانی و دراوسێکانی و بینینە زیندووەکانی لە زۆرێک وڵاتەکانی کە لە پەڕتووکەکەدا تۆمارکراون، گەواهی ئەو ڕاستیەن و جێی گومان نیە، کە هەموو ئەمانە سەرەنجامی ئەزموونی خودی خۆیەتی کە وەریگرتووە لە میانەی گەشتی بۆ ئەو وڵاتانە.

ناوەرۆکی بابەتەکە ئەوەیە کە ئەم گەشتە بابەتێکی بەپێزەو بارودۆخی دەوڵەتی عوسمانی و ویلایەتەکانی ژێر دەسەڵاتی دەخاتە ڕوو لەگەڵ ئەو وڵاتانەی چواردەوری لە ئاسیا و ئەفریقا و ئەوروپا، لەلایەنی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و ئاوەدانی و ڕۆشنبیریەوە، کە بۆتە ڕەخساندنی هەلێکی گونجاو بۆ توێژەران بۆ توێژینەوەی قوڵ و بەربڵاو لەو بوارەدا[١٨].

چوارەم: نموونەی هەندێک لە باس و بینینەکانی (ئەولیا چەلبی):

ئاسان نیە بۆ توێژەر لە تێگەیشتنی هەموو لایەنەکانی ئەم پەڕتووکە لەبەر زۆری بابەتەکانی و فراوانی ناوچە باسکراوەکانی. پێویستە ئاماژە بە هەندێک لایەنی ئەو بابەتە بکرێت: بۆ نموونە لە باسکردنی سەردانەکەی بۆ موسڵ و دوورگەی فورات، باسێکی گرنگی لەبارەی بواری ئاوەدانی و ئابووری و کۆمەلایەتی کردووە لەگەڵ ئاماژەکردن بۆ هەمەجۆری ناسنامە و ڕەگەز و هۆزەکانی ئەو ناوچانەی کە عەرەب و تورک و کورد و سریان و ئەرمەنیان تێدا نیشتەجێیە، هەروەها پێکهاتەی موسڵمان و مەسیحی و جولەکەشیان تێدایە شان بە شانی هەندێک ئاینی نامۆی وەک (یەزیدی)، کە هۆزێکی ئاینین و دەوڵەتی عوسمانی دانی بەوەدا ناوە کە ئەمانە میللەتێکن لە میللەتانی تری جیهان، بەڵام ئاینەکەیان زۆر ڕوون و ئاشکرا نیە، بەهۆی کەمی زانیاری مێژوویی بەردەست دەربارەی ڕاستی و دروستی ئاینەکەیان و بیروباوەڕ و بۆنە و چالاکیەکانی کە پێی هەڵدەستن، هەروەها بەهۆی ئەو شاراوەیی و بێدەنگیەی کە دەوروپشتی خۆیانیان پێ تەنیوە.

لە هاوینی ساڵی (١٦٥٥ز)دا (ئەولیا چەلەبی) چاوی بە کۆمەڵێک لە یەزیدیەکانی شاخی (سنجار) دەکەوێت و قژی درێژی پیاوەکانیان سەرنجی ڕادەکێشێت و وا پێناسەیان دەکات کە وا ڕوخسار پیس و ناشیرینن و شمشێر و خەنجەریان پێیە، شارەزا و لێهاتوون لە هەڵدانی ڕم و تیرهاوێژیدا، بەشێوەیەک کە دەتوانن چاوی کێچ و ئانیشکی حوشتر بپێکن. دەربارەیان دەڵێت کە وا سەگیان لا پیرۆزە و شیرەکەی دەدەن بە منداڵ و ئەگەر کەسێک لە پیاوماقوڵانیان بمرێت بە ئاوی پیاز دەیشۆن، بڕێکی زۆر لە پیاز دەخەنە ناو گۆڕەکەیەوە لە کاتی ناشتنیدا[١٩].

ئەوەی جێگەی باسە (ئەولیا چەلەبی) گرنگیەکی زۆری بە سۆفیگەرایی داوە لەو وڵاتانەی کە سەردانی کردوون، جێگەی باوەڕ و متمانەی باوەڕی بووە لە زۆرێک لەو هەواڵانەی کە لەم بارەیەوە داویەتی لە ڕێگەی بینین و ئەزموونی خۆی و شارەزاییەکەی بە بارودۆخی ئەو وڵاتانەی کە سەردانی کردووە، هەروەها لە سەرچاوەی پەڕتووکە مێژوویی و گەشتەکانیدا کە توانیویەتی

بەئاگابیٚ لیٚیان، لەم بارەیەوە زۆر گرنگی داوە بە قسەکردن دەربارەی ئاوەدانکردنەوەی مەزاری شێخ (محی الدین ابن عربی) و مزگەوتەکەی لەلایەن سوڵتان (سەلیم)ی عوسمانیەوە، ڕوونی دەکاتەوە کەوا ئەو ئەفسانە و شتانەی کە لەبارەیەوە وتراون، بریتیە لەو ئەندێشە کەڵەکەبووە جەماوەریانەی کە بە درێژایی مێژوو بۆی دروستکراوە[٢٠].

هەروەها بە درێژی باس لە (تەکیە و ڕێبازە سۆفیگەراییەکان دەکات، لە (میسر) کە بوونە جێی گرنگیپێدانی سوڵتانەکان و فەرمانڕەوا عوسمانیەکان، دەڵێت: کەوا تەنها لە (قاهیرە) نزیکەی (١٠٦٠) شوێن هەیە بۆ سۆفیەکان و (٢٠٦٠) شوێن هەیە بۆ ڕێبازی شێخ (أحمد البدوی) تەنها لە (مصر) (٢٠٠) سوچ و قوژبنی سۆفیەکان هەیە[٢١]، چل و سێ تەکیەی ئاوەدان لە میسر هەیە[٢٢]، زۆر ڕۆچووە لە باسکردنی بۆنە و سروتە ئیمانییەکانی سۆفیەت لە (مصر) وەک: زیندووکردنەوەی هەندێک شەو تا بەیانی بۆ قورئان خوێندن و کۆبوونەوە لە پاش نوێژی جومعە خوێندنی سورەتی (الکهف) و ویرد و دوعا و سروتە ئاینیەکان و چوونە خەڵوەت و ڕۆژوو و وانەوتنەوە و خزمەتی موریدەکان لە تەکیەکاندا، ئاهەنگی مەولودنامە و شێخ و ئەولیا و دامەزرێنەرانی ڕێبازەکانی سۆفیگەرایی[٢٣].

هەندێک نموونەی تر لەبارەی خوێندنەوەی قوڵی گەڕیدە (ئەولیا چەلەبی) بۆ لایەنەکانی مێژووی ئابووری، لە کشتوکاڵ و پیشەسازی و کاری دەستی هۆزە دەستڕەنگینەکانی قاهیرە کە ژمارەیان (٢٩٣) هۆزە لە ناوچەکانی (میسر)ی کۆن و (بولاق)، کە ئاماژەیە بۆ ڕادەی پێشکەوتنی پیشەسازییە دەستییەکان لە شارە ئیسلامیەکاندا، هەروەها هەمەجۆری ئەو پیشانە کە هەموو لایەنەکانی چالاکی ئابووری و کۆمەڵایەتی لەخۆگرتووە، هەروەها ئاماژەی بە ڕێکخستنی ئەو هۆزانە و کارنامە پیادەکراوەکەیان داوە لەناو ئەو هۆزانەدا، هەروەها فەرمانە چاودێریەکان لەسەریان لە ڕێگەی لێپرسینەوە و بەدواداچوونەکان لە چاودێریە فەرمیەکانی دەوڵەت و پەیوەندی ئەو پیشەوەرانە لەگەڵ یەکتریدا[٢٤].

هەروەها هەمەجۆری زمان و بوونی زاراوە جیاوازەکانی زمان، ببوە جێی گرنگی (ئەولیا چەلەبی) لە گەشتەکانیدا، هەروەها پێشکەوتنی بە مانای وشە و

گۆڕانکاری مەبەستەکانی تواناکانی بۆ بەکارهێنانی ئەو کەلەپوورە مێژوویە لە لێکدانەوەی ئەو مانایانە و بەستنەوەی بە قورئانی پیرۆز، پەڕتووکەکانی فەرموودە و نووسراوە مێژووییەکان و جوگرافیا و پەڕتووکە گەشتیاریەکان، هەروەها گرنگیدانی بەو نووسینە هەڵکۆڵراوانەی سەرپەرستگاکان و هەوڵدان بۆ خوێندنەوەیان، ئەمە بە ڕوونی دەردەکەوێت لەڕێی ئاماژەکانیەوە بۆ خوێندنەوەی نەخش و نیگارە هەڵکۆڵێنراوەکانی شاری (قسطنطينيه) و پەرستگا فیرعەونیەکانی (میسر) و بەراوردکاریەکانی لەنێوان زمانەکانی (عەرەبی و عیبری و لاتینی و قبتی)، هەروەها گرنگیدان بە وەرگێڕانی زاراوە و واتای ناو و نازناوەکان و هێنانی ناوی زۆر جێگا بە زمانە جیاوازەکان و گۆڕانکاری ئەو ئاماژانەی ئەو زمانانە و زاراوەکانیان لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی تر(٢٥).

کۆتایی نموونە و باسەکانی ناو پەڕتووکی (سیاحەتنامە) بە باسکردنی بارودۆخی ئابووری شاری (مەککە)ی پیرۆز دەهێنێت، کە ئاماژەی بەوە داوە تاکە سەرچاوەی ژیانی ڕۆژانەی خەڵکی (حیجاز) لەسەر ئەو یارمەتیە داراییانە بووە کە دەوڵەتی عوسمانی ناردویەتی لە کاتی وەرزی حەجدا، کە پێی وتراوە پارەی (صُرَّة) و گەنم و جۆ و خواردەمەنی و کە لە میسر و یەمەنەوە دەنێردرا، هەروەها ئاماژەی داوە بە بازاڕی (مەککە) کە پڕی بوو لە جۆرەها خواردن و میوەهات لە کاتی وەرزی حەجدا، هەروەها باس لە شێوە و سروشتی خەڵکی مەککە و توڕەییان و لاوازیان بەهۆی کاریگەری گەرماوە، زۆرینەیان شوێنکەوتەی مەزهەبی (شافیعی)ین، ژمارەیەکی زۆر کەم لە (شیعە)ی (زەیدی) لێیە، زۆربەیان خەریکی بازرگانین، نزیکەی (١٣٠٠) فرۆشگای بازرگانی تێدایە، سێ کۆمەڵگای بازاڕیش، زۆربەی دوکانەکانی تایەبەتن بە فرۆشتنی قوماش و وشکە فرۆشی، هەروەها ئاماژەی کردووە بە سیمای دەوڵەمەندی خەڵکی مەککە، کە لە ژیانی ڕۆژانەیاندا ڕەنگی داوەتەوە.

هەروەها ئاماژەی داوە بە کۆمەڵەی (أشراف) یان پیاوماقوڵان، کە پشتیان بەو یارمەتیانە بەستووە کە لە هەموو دنیای جیهانی ئیسلامیەوە پێیان دەگات، لەگەڵ بەشێک لە داهاتی گومرگی بەندەری (جدە)، کە دەگاتە نیوە.(٢٦)

کۆتایی

توێژەر هەوڵیداوە لەم بابەتەدا پێناسەی پەڕتووکی (سیاحەتنامە)ی گەڕیدەی تورکی (ئەولیا چەلەبی) بکات و گرنگی بابەتە بەپێزەکەی بخاتە ڕوو، کە پێکهاتەیەکی بەپیتە بۆ توێژەران، نمایشکردنی وێنەیەکی گرنگ لە بارودۆخی دەوڵەتی عوسمانی و ویلایەتەکانی و دەوڵەتە ئەوروپییەکان، کە (ئەولیا چەلەبی) سەردانی کردوون، وەک سەرچاوەیەک لەگەڵ سەرچاوە بەردەستەکانی تردا دەرفەتێکی لەباری ڕەخساندووە بۆ توێژەران بۆ توێژینەوەیەکی وردی لایەنەکانی مێژووی ئابووری و کۆمەڵایەتی جیهانی ئیسلامی لە سەدەی حەڤدەیەمی زایینیدا، لەلایەکی ترەوە، ناساندنی ئەم گەڕیدە و پەڕتووکەکەی بوارێکی بۆ خوێنەر ڕەخساندووە کە ئاشنا بێت بە نموونەی پەڕتووکی گەشتەکەی، کە کتێبخانەی عەرەبی و ئیسلامی ئاوەدانکردۆتەوە بەو بابەتە بەپێزەی ئەو سەرچاوەیە کە هەلی ڕەخساندووە بۆ توێژەر توێژینەوە بکات لەبارەی مێژووی ئابووری و کۆمەڵایەتی و مێژووی مەزهەبەکان و زمانەوانی و هەموو لایەنەکانی مێژووی شارستانی کە بەدەگمەن لە سەرچاوەکانی تردا دەبینرێت.

کتێبخانەی عەرەبی لەمڕۆدا زۆر پێویستی بە هەوڵی توێژەران و دامەزراوە ئەکادیمیەکان هەیە بۆ وەرگێڕانی ئەم پەڕتووکە بۆ سەر زمانی عەرەبی و بیخاتە بەردەستی توێژەران بۆ زیاتر دەوڵەمەندکردنی توێژینەوە مێژووییەکان لەبارەی وڵاتە عەرەبییەکانەوە لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا بەگشتی و دانانی ئەم پەڕتووکە لە جێگەی شیاوی خۆی لەنێوان نووسراوە مێژووییەکانی سەردەمە دواییەکان. پەڕتووکەکەش بە بڕوای من شایەتحاڵێکی گرنگە - لە تەنیشت نووسراوەکانی تردا کە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سەردەمانە، بۆ بەرپەرچدانەوەی ئەو قسە نابەجێیەی کە ئەو سەردەمانەی تاوانبار کردووە بە نەزۆکی فیکر و هۆش.

سەرچاوەکان:

١ - ثريا، محمد. سجل عثماني أو تذكرة مشاهير عثمانية، استانبول: المطبعة العامرة، ١٣٠٨هـ ج١، ص٤٤٤.

٢- Alptekin A. B. Evliya Gelebi Seyahathamesinde Segmeler ، Ankara. ،٢٠٠٥P.١٨

٣ - أقجه: یەکەم دراوی سەرەکیە لە دەوڵەتی عوسمانیدا، لە زیو دروست کراوە، تەماشای:

- ساحلي، خليل. "النقود العثمانية في البلاد العربية" حولية كلية الآداب، جامعة الأردنية، ج٣، أيار ١٩٧١م، ص١٠٥ وما بعدها.

٤ - سامي، شمس الدين. قاموس الأعلام، مهران استانبول: مطبعة سى، ١٣١٦هـ ج٢، ص١١٠٠.

٥- Isik ،l. Yazalarsozlagu ،Risale yay ،Istanbul ،١٩٩٠ ،P. ١٧٦-١٧٥.

٦- The Encyclopedia of Islam Vol II liden ،١٩٩١PP ٧١٩-٧١٧.

٧- Islam Encyclopaedia Turkiya Dianet Vacfi Vol II،P٥٧٩.

٨- Turk Dili Edebiyati Ansi Klopedisi ،Istanbul: Dergah yey ،١٩٧٩ Vol ،٣P.P ١٢٦-١٢٥.

٩ ـ ئەم گەشتە چەند جارێک چاپکراوە، لە هەموویان کۆنتر چاپەکەی (بولاق)ە لە قاهیرە لە ساڵی ١٨٤٨ز، بەناوی: منتخبات أوليا چلبي، دواتر چاپکراوە لە (دار اقبال) لەنێوان ١٨٩٦- ١٩٠٢ز و (نهاد أوزاون) چاپێکی تری لێ دەرکردووە لەنێوان ساڵانی ١٩٤٤- ١٩٤٥ز و چاپێکی تری کە لە تۆفیق بوران و نجاتی أقطاش لەنێوان ساڵانی ١٩٧٥-١٩٧٦ زاینیدا دەرچووە، دواتر چاپی- دار أوج لە استانبول لە ساڵی ١٩٨٥، لەگەڵ هەندێ چاپی تردا، کە نەمانتوانی ئاماژەیان پێبدەین، چەند هەڵبژاردەیەکی لە گەشتەکە بڵاوکراوەتەوە، لەوانە (أجمل النصوص من رحلة أوليا جلبي) کە (محمد أقسوي) و (سوري سرور أسكيت) لە ساڵی ١٩٦٢زدا کۆیان کردۆتەوە، (هەروەها هەڵبژاردەی تر لە گەشتەکەی أوليا جلبی) کە (نهال إتسر) ئامادەی کردووە لە ساڵانی (١٩٧١-١٩٧٢ز)، بەشی یەکەم و دووەمی لێ وەرگێڕاوەتە سەر زمانی ئینگلیزی لەلایەن (هامر) لە لەندەن لە ساڵانی ١٨٣٤- ١٨٥٠ بەناونیشانی: Nartative of Africa by Evliya Eferdi ،Asia ،Europe ،Traveksim بەشی یەکەمی کە تایبەتە بە (مەجەڕ) وەرگێڕاوەتە سەر زمانی (مەجەڕ)ی لەلایەن (کارجوان)، توێژینەوەی زانستی زۆر کراوە لەسەر گەشتەکە، دوو کۆنگرەی زانستی لەبارەی (ئەولیا چەلەبی)

بەستراوە، یەکێکیان لە (إستانبول) لە ساڵی (٢٠١٠ز)دا، ئەویتر لە (زانکۆی آل البیت) لە ساڵی ٢٠١١ زاینیدا بەستراوە، بۆ زانیاری زیاتر، تەماشای:

-Islam Encyclopedi Turkiye Diyamanet Vacfe ،Istanbul ١٩٩٥Islam Ansiklopedisi T. D. V: ٥٣٣/١١.

بەپێی ئەو زانیاریانەی من، هەتا ئێستا وەرنەگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی، تەنها بەرگی دەیەمی نەبێت لە ساڵی (٢٠٠٦ز)دا بەناونیشانی (أوليا جلبی: الرحلة إلى مصر والسودان والحبشة)، کە (حسين مجيب المصري) و چەند کەسێکی تر وەریانگێڕاوە، لە قاهيرە، دار الآفاق العربية، ب٢، ٢٠٠٦ زاینی، وەرگێڕانی دووەمیان بە ناونیشانی: (سياحت مصر أوليا جلبي)، وەرگێڕانی: محمد علي عوني، وردبینی: عبدالوهاب عزام، وأحمد السيد سليمان، قاهرة، دار الكتب والوثائق المصرية، ٢٠٠٩ زاینی.

١٠ ـ ئەم پەڕتووکە چەند دانەیەکی دەستنووسی لە کتێبخانەکانی (إستانبول) و جیهاندا هەیە، بەناوبانگترینیان ئەوەی (مكتبة ملت) لە گەڕەکی (فاتح) و ئەوەی (مكتبة السليمانية) و (مكتبة قصر طوب قابي).

١١ ـ توێژەر باسی کردووە لە ئامادەکردنی ئەم خستنەڕووە فراوانە بۆ پێکهاتەکانی پەڕتووکی (سیاحتنامە)، لەو نووسینانەی کە پێشکەش کراون بە کۆنگرەکەی کە (مركز دراسات العالم الإسلامي/ جامعة آل البيت، بە هاوکاری لەگەڵ (أرسيكا) لە ساڵی ٢٠١١ زاینیدا بەستراوە، وە لە پێش هەمووشیانەوە ئەو نووسینەی کە (محمد نجم الحق الندوي) پێشکەشی کرد بە ناوی: (تصوير أوضاع الحجاز في رحلة أوليا جلبی): توێژینەوەیەکی مێژووییە لە پاڵ بابەتەکانی تری کۆنگرەکەدا.

١٢- Alptekin Evliy a Gelebi ،P١٨.

١٣- Encyclopaedia of Islam Vol II ،PP ٧٢-٧١٩.

١٤- The Encyclopaedia of Islam Vol II P. ١٠٩.

١٥ – مردان، نصرت. "الرحالة أوليا جلبي واليونسكو"، مجلة (الإخاء)، ع ٢٤٧–٢٤٨، ٢٠١٠م، ص٨– ٩.

١٦ – محمد، هشام سوادي، "رحلة أوليا جلبي من ملاطية الى الموصل"، (ندوة سياحت نامة) أوليا جلبی، جامعة آل البيت، ٢٠١١م، ص٥ وما بعدها.

١٧– The Encyclopaedia of Islam Vol II ،PP. ٧٢١-٧١٩.

١٨ – لويس: برنارد. (استانبول حضارة الخلافة الإسلامية)، ترجمة: سيد رضوان علي، الرياض: الدار السعودية، ١٩٨٢م، ص٢٠ وما بعدها.

١٩ – للمزيد انظر:

- محمد، رحلة أوليا جلبي من ملاطية الى الموصل، مرجع سابق، ص٩- ١٠.

٢٠ – انظر نص الحكاية في:

- جلبي، أوليا. سياحتنامه مصر، ترجمة: محمد علي عوني، القاهرة، دار الوثائق القومية، ٢٠٠٩م، ص١٦٦.

٢١ ـ المرجع السابق، ص٣١٩-٣٣٦.

٢٢ ـ المرجع السابق، ص٣١٩-٣٣٦.

٢٣ – مرجع سابق، ص٣١٩-٣٣٣، ولتفاصيل أوفى حول هذا الجانب انظر:

عودة، أمين يوسف. "دولة التصوف: ظاهرها وتجليات نظمها في سياحتنامه مصر للرحالة التركي أوليا جلبي"، ندوة سياحتنامة أوليا جلبي، مركز دراسات العالم الإسلامي، ٢٠١١م، ص٥ وما بعدها.

٢٤ – لمزيد حول هذا الجانب انظر:

- هريدي، صلاح أحمد، الطوائف الحرفية في القاهرة من واقع سياحتنامة مصر للرحالة أوليا جلبي، ندوة سياحتنامه أوليا جلبي، مركز الدراسات العالم الإسلامي، ص١ وما بعدها.

٢٥ – لتفاصيل أوفى حول هذا الجانب في كتاب سياحتنامه، انظر:

- الشبلي، سهيلا. "عالم اللغات في سياحتنامة أوليا جلبي إلى مصر والسودان والحبشة"، ندوة سياحتنامة أوليا جلبي، مركز دراسات العالم الإسلامي، ص١ وما بعدها.

٢٦ - للمزيد من التفاصيل انظر:

- الندوي، محمد نجم الحق، تصوير أوضاع الحجاز في رحلة أوليا جلبى: دراسة تأريخية، ندوة سياحتنامة أوليا جلبي، مركز دراسات العالم الإسلامى، ص١١ وما بعدها.

بەشی چواردەیەم
پێشەوا محەمەد کوڕی عەلی شەوکانی: ژیانی و هزری
(١١٧٣ک/ ١٧٥٩ز – ١٢٥٠ک/ ١٨٣٤ز)

یحیی زکریا علي معابده
دکتۆرا لە فەرموودە، مامۆستای یاریدەدەر
لە زانکۆی زانستی ئیسلامی جیهانی – ئوردون.
dyhiaq@yahoo.com

پێشەکی:

پێشەوا شەوکانی یەکێکە لە زانایانی مێژووی ئیسلامی، کە شوێندەستی ئاشکرایان هەبووە لە گۆڕانکارییە فیکریەکانی سەدەی سیانزەیەمی کۆچیدا. نیشانەکانی ڕابوونی فیکری لە کەسایەتی شەوکانیدا هەر لە قۆناغە سەرەتاییەکانی تەمەنیەوە دەرکەوت، توانی پێگەیەکی زانستی شیاو بەدەست بێنێت بەهۆی ئەو هەموو کەلەپوورە فیکری و زانستیەی، کە زیاتر لە دوو سەدو سی بەرهەمی نووسینی هەیە، هەروەها ئەزموونێکی چاکسازیی سەرمەشقی جێهێشتوە، کە بەردەوام لە هەوڵی پێگەیشتنی هەلومەرجی میللەت و هەستانەوەی، جەنگاوە لە دژی شوێنکەوتەیی و دەمارگیری مەزهەبی و بانگەشەی کردووە بۆ کردنەوەی دەرگای ئیجتیهاد و کۆشش و یەکبوونی میللەتانی موسڵمان، بەرەنگاری بیروبۆچوونە نامۆکان بۆتەوە، کە گرووپە ئیسلامیەکان بانگەشەیان بۆ کردووە، بۆیە بە تەنها گرتنی زانستی و هەوڵی کەسی خۆی لە بۆتەی مەزهەبی دەرچوو، بانگەشەی کرد بۆ گەڕانەوە بۆ

قورئان و سوننە و نوێگەری کرد لە ڕێبازی فیقهی ئیسلامیدا، هەستا بە چاکسازی سیاسی و کۆمەڵایەتی، ڕۆڵی ئاشکرای هەبوو لە بارودۆخی (یەمەن)ی ئەو کاتە، کاریگەرییەکانی سنوورەکانی (یەمەن)ی تێپەڕاندووە و وڵاتانی دوورگەی عەرەبی و هەتا گەیشتە هیندستان و هێشتا کەلەپوورە فیکری و زانستیەکەی دەژی لە توێژینەوە نوێ و تایبەتمەندە پێشکەوتووە بەهێزەکان، بەتایبەتیش لەلایەنی فیقهیدا.

یەکەم: ژیانی زانستی و کرداری پێشەوا (شەوکانی):

ئەبو عەلی محەمەدی کوڕی عەلی کوڕی محەمەدی کوڕی عەبدوڵڵا شەوکانی لە (هجرە شوکان) کە گوندێکی بچووکە لە (شەوکان) لەدایکبووە. لە (سەنعا)ی نزیکی ئەو شوێنە لەگەڵ بنەماڵەکەی نیشتەجێ بووە تاکو کاتی مردنی[١]، گەلێک هۆکار، کاریگەرییان هەبووە لە بنیادی کەسایەتی فیکری شەوکانی، هەر لە پەروەردەی منداڵی کە گەشەی تێدا کردووە، بە تێپەڕینی سروشتی زانیارییەکان کە پێیگەیشتووە و بە بارودۆخی سەردەمەکەی کۆتایی پێهاتووە.

شەوکانی لە ماڵێکی زانستپەروەر و زانیاریی ڕەسەندا گەشەی کردووە، باوکی یەکێکە لە زانا بەناوبانگەکانی (یەمەن) لەو سەردەمەدا و هەوڵ و کۆششی زۆری کردووە بۆ بڵاوکردنەوەی زانست، هەروەها کاری وانەبێژی و فەتوا و دادگاشی کردووە[٢]. شەوکانی کاریگەری باوکی لەسەری نەشاردۆتەوە و باسی خووڕەوشت و باشیەکانی دەکات و بە ڕوونی ئاماژە بەو پەروەردە و پێداگریەی باوکی دەکات لە وەرگرتنی زانستدا، دەڵێت: لەگەڵمدا بوو بە هەموو توانایەکیەوە لە بەزەیی و چاکە و چاودێری بۆ فێربوونی زانست و کردنی ئەوەی پێویستە پێی بگەم و هەموو داواکارییەکانی بەجێهێناوە، بۆیە داواکارم خوا پاداشتی بە خێر و بە چاکە بداتەوە[٣].

هەوڵە زۆرەکانی باوکی بێ ئاکام دەبوون ئەگەر ئەو توانا شاراوە و[٤] زیرەکیە خۆڕسکەی نەبوایە[٥] لە وەرگرتنی زانست، کە لە یەکەم چرکەی بەئاگاهاتنیەوە هاتە کایەوە، گفتوگۆی لەگەڵ باوکی دەکرد و پرسیاری لێ

دەکرد، باوکیشی بوارێکی فراوانی بۆ دەڕەخساند لە ئازادی بیرکردنەوەیەکی هاوتەریب بە ئامۆژگارییەکی ڕێکوپێک لەگەڵ یارمەتی و کۆمەکی خودایی بۆ وەرگرتنی زانیاری و کردنەوەی دەرگای بیرکردنەوە. شەوکانی لەسەر سەرەتایی دەستکردنی بە وەرگرتنی زانیاریی دەڵێت: یەکەم بابەت کە خوێندم لە بارەی باسی دەستنوێژ بوو لە پەڕتووکی (الإزهار) و شیی کردنەوەکەی بوو، ئەو بابەتەم خوێندەوە لای مامۆستاکەم و بەئامادەبوونی قوتابییەکانی، بینیم کە جیاوازییەکی زۆر هەیە لەسەر ڕاوبۆچوون لەبارەی ئەو بابەتە، بۆیە پرسیارم لە باوکم کرد لەبارەی ئەو جۆرە جیاوازییانەوە، وتم: بە کامیان کار بکەم؟ وتی: بەوەی کە لە پەڕتووکی (الإزهار)دا نووسراوە، وتم: ئایا خاوەنی پەڕتووکی (إزهار) باشتر دەزانێت لەمانە؟ وتی: نەخێر، وتم: باشە چۆن ئەبێ شوێنکەوتەی قسەی ئەو پێویستتر بێ لە هی ئەوانی تر؟ باوکم وتی کوڕم ئەوە بکە کە زۆرینەی خەڵک دەیکەن، ئەگەر خوا دەرگای ئەوەی لێ کردینەوە ئەو کاتە فێر دەبی چی پێویستە بکرێ و چیش پێویستە وەرنەگیرێ، شەوکانی وتی: زۆر پاڕامەوە لە پەروەردگارم کە دەرگای ڕەحمەتی فێربوونم بۆ والا بکات، کە بتوانم جیاوازیی بکەم لە ڕاوبۆچوونێکی شیاوتر لە چاو ڕایەکی شیاو[٦].

هاوەڵی کردنی باوکی و مامۆستای یەکەمی لە دوای تەمەنی هەرزەکاریەوە، نزیکەی سی ساڵی خایاند، هەتا باوکی کۆچی دوایی کرد لە ساڵی (١٢١١ک)دا، هیچ کاتێک لە وانەکانی دانەبڕاوە لەو تەمەنەدا لە نێوان قوتابی و مامۆستا و کوڕ و باوکدا، زۆرجار من لەبەردەستی دەمخوێند، زۆر کاتیش دەبوومە مامۆستای، لەم بارەیەوە شەوکانی دەڵێت: وانەم پێ وتووە (خوای لێ ڕازی بێت) لە پەڕتووکی (إزهار)دا، ئەویش وانەی بە خۆم و کۆمەڵێک قوتابی وتووە لە کۆتاییەکانی تەمەنیدا لە (صحیح البخاری)[٧]دا.

ژینگە زانستیەکەی شارەکەی، واتە (سەنعا)، بوارێکی باش و بناغەیەکی پتەوی لە گەشەی زانستی بۆ شەوکانی ڕەخساندبوو، هەموو وانە زانستیەکانی دەخوێند، لەم بارەیەوە شەوکانی لەبارەی ژینگەی ئەو سەردەمەوە دەڵێت: ئەو کۆچە -کۆچی شەوکان- ئاوەدانە بە خەڵکی خاوەن

ڕێز و چاکەخواز و ئایندار لە سەردەمی زووەوە، هەر سەردەمێک زانایەکیان هەبووە، بەڵام جارێک لەم ناوچەیە و جارێکی تر لە ناوچەیەکی تر دەبوو، ئەوان لەلای پێشینەی میللەتەوە شکۆیەکی گەورەیان هەیە(٨).

بەڵام حەزە خۆڕسکەکەی شەوکانی وای لێکردبوو کە خوێندنەوەی خۆیی هەبێت بۆ خوێندنەوەی زۆر زانستی وەکو: ئەدەب و مێژوو، هەروەها لەبەرکردنی هەندێک کورتکراوە پێش ئەوەی لای باوکی و مامۆستاکانی دەست پێ بکات، ئەمەش وایکرد کە ئەو زانستانەی کە لەکیسی چوون دووبارە تەواویان بکات لە (سەنعا) لەو سەردەمەدا، بەشداریی کۆڕی وانەکانی نەکرد هەتاکو هەموو وانە بنەڕەتیەکانی زانستی خوێند. شەوکانی لەبارەی خۆیەوە لە ژیاننامەکەیدا دەڵێت: لەبەرکردنی ئەو کورتکراوانە لە پێش وەرگرتن و خوێندنی زانستەوە، هەندێکیان لە پاش خوێندنی، پاشان پێش دەستپێکردن بە خوێندنیان، زۆر سەرقاڵ بووە بە خوێندنەوەی پەڕتووکە مێژووییەکان و کۆکراوە ئەدەبیەکان لە ڕۆژانەدا لە قوتابخانە، بۆیە پەڕتووکێکی زۆری خوێندەوە لەگەڵ کۆکراوەیەکی زۆر، ئەوسا داوای فێربوونی کردووە، لەلای باوکی و وانەکانی دەخوێند(٩).

حەز و ئارەزووی فێربوون لای شەوکانی بەوەوە نەوەستایەوە کە چەند پەڕتووک و دانراوەکان بخوێنێت لە ڕێگەی زانایانەوە، بەڵکو خۆی زیاتری دەیخوێندەوە بۆ دەستکەوتنی زانیاریی زیاتر لە ڕێگای پەڕتووکەکانەوە، بۆیە دواتر بووە مامۆستای. شەوکانی لەبارەی خۆیەوە دەڵێت: قوتابیەکانی زۆر شتی لێوە فێربوون کە خۆی پێشتر لەبارەیەوە نەیخوێندبوو لە زانست و هونەرە جۆربەجۆرەکانی، وەک زانستی دانایی و زانستی بیرکاری و سروشتی و ئیلاهیات زانستی ڕوخسار و دیمەن و زانستی (وضع)(١٠).

شەوکانی بە تەنها پشتی بە سەرچاوە زانستیەکەی کە بۆچوونی (زەیدی) دەستەبەری کردبوو نەبەستبوو لەو سەردەمەدا، بەڵکو سووربوو لەسەر خوێندنی بەرهەمە بەناوبانگەکان (قوتابخانە فیقهیەکانی تر، زۆر بە ڕوونی لە نووسینەکانیدا دەردەکەوێت کە ڕوانگەیەکی فراوانی هەیە لەسەر مەزهەبی پێشەوا بەناوبانگەکان، هەموو ئەم پەڕتووکانەشی لە مامۆستاکانیەوە

وەرگرتووە[١١]، ئەمەش هەمەجۆریەکی فیکری وای بۆ دروستکرد کە توانای شیی کردنەوە و شیاوکردن و تێبگات و بنوسێت لە زۆربەی زانستەکاندا، هەتا توانی لە هەموویاندا شارەزا بێت. لەم بارەیەوە (محەمەد موحسین) لەبارەی (شوکانی)ەوە دەڵێت: یەکێک بووە لەوانەی هەموو قورئانی لەبەر بووە، لە باشترین تێکۆشەران و نووسەرانە، راڤەی قورئانی کرد، شارەزا و مێژوونووسە، ئەدیبە، زمانزانە، دانا و زانایە بە زانستی یەکتاپەرستیی[١٢].

هەروەها لانکەی زانستی دەوڵەت و بارودۆخی سیاسی بووە لە ماوەی دەیان ساڵدا، ڕۆڵی گرنگی هەبووە لە دامەزراندنی ئەو ژینگە زانستیە لە (سەنعا) هەبووە، بۆ بنیادی فیکری (شەوکانی)، ئەمەش سەرەنجامێکی سروشتییە بۆ دەرکەوتنی پڕۆژەی دەوڵەتی (الزيدية القاسمية) لە کاتی دەرچوونی (یەمەن) لە ژێر دەسەڵات و هەژموونی دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی (١٠٤٥ک)دا. ئەم پڕۆژەیە دامەزرێنەری جێنشینییە لەبەر ڕۆشنایی فیکری (زەیدی)دا، پایەکانیشی زانایانن، لە چوارچێوەی پڕۆژەیەک کە ململانێی مانەوەی کرد لەبەرامبەر دڕندەیی دەوڵەتی عوسمانی لەلایەک و هەروەها ئەو یاخیبوونە خێڵەکیانە لەلایەکی ترەوە، ئەمەش بوارێکی فراوانی ئازادی دەستەبەرکرد بۆ بیرکردنەوە، ژینگەیەکی زانستی گەشەسەندووی لەسەر هەموو ئاستەکان فەراهەم کرد، بووە هۆی یەکگرتنی دەسەڵات و زانایان، کە هۆکارە بۆ داواکاری لەسەر زانست، شەوکانی لەبارەی زانایانەوە لەو سەردەمەدا دەڵێت: زانا ناودارەکان پشتی میلەتیان گرت لە شەڕەکان لە دژی تورکەکان و ڕۆڵیان بینی، زۆرێک لە زانایانی پایەبەرز و ناسراو لە دادگاکاندا بەناو خەڵکیدا بڵاوبوونەوە و هانی جەماوەریاندا لە ناو هۆز و خێڵەکاندا و داوایان لێکردن کە تێبکۆشن و بجەنگێن لە دژی تورکەکان[١٣].

پێشەوا شەوکانی لە ژیانیدا بە چەند قۆناغێکی هەستیاردا تێپەڕیوە، کە جیایی دەکاتەوە لە نویگەرانی تر، چونکە ئەو مامۆستا و دادوەر و موفتی و سیاسی بوو، هەموو بوارەکانی لەخۆگرتبوو لە کۆتاییەکانی تەمەنیدا، لە سەرەتای تەمەنیەوە دەستی کردووە بە وانەوتنەوە، فێرخواز و مامۆستا بوو لە یەککاتدا. شەوکانی خۆی ئاماژە بەوە دەکات کە کەسایەتییە فیکرییەکەی

پێگەیشتووە پێش ئەوەی تەمەنی بگاتە سی ساڵیی، لە شوێنکەوتەیی بۆچوون و لاساییکردنەوە سەربەخۆ بوو، زۆربەی نووسینەکانی پێش تەمەنی چل ساڵی ئەنجامداوە، هەموو ئەو خوێندنانەی کە بەدەستهاتوون لە وانە وەرگرتن و وانە وتنەوە لەو زانستانەدا، وانەی بە خوێندکارەکانی و نووسینی بەرهەمەکانی، هەمووی پێش ئەوەی خاوەنی ئەم ژیاننامەیە بگاتە تەمەنی چل ساڵی ئەنجامیداوە، هەوڵ و کۆششی پێش ئەوە بووە و شوێنکەوتەیی وازلێهێناوە و بە بیری خۆی کۆششی کردووە بە ڕەهایی و بەبێ کۆت و بەند لە پێش سی ساڵیدا"[١٤].

شەوکانی خۆی تەرخانکردووە بۆ کاری فەتوا لە تەمەنێکی لاویدا، کە هێشتا مامۆستاکانیشی لە ژیاندا بوون، خەڵکی تایبەت و گشتی ڕوویان تێدەکرد بۆ بابەتی فەتوا، لە تەمەنی بیست ساڵیەوە فەتوای داوە و دواتریشدا، چوونیشی بۆ بواری دادوەری لەنێوان سی ساڵی تا چل ساڵی[١٥] تەمەنیدا بووە، هەتاکو مردنی.

هەروەها کاریشی لە بواری سیاسەتدا هەر لە کاتی وەرگرتنی پۆستی دادوەریدا بووە بۆ ماوەی چل ساڵ و تا کاتی مردنی، تێکەڵبوونی شەوکانی لە کاروباری سیاسیدا کاریگەری ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆی هەبووە لەسەر ڕووداوەکانی سەردەمەکەی، سیاسیەکانی ئەو سەردەمە لە ڕەخنەی شەوکانی بێبەش نەبوون، خۆی هەستاوە بە بەشداریکردن لە دامرکاندنەوەی ئەو ئاژاوە ناوخۆییانە[١٦]، ئاماژەی بە زۆرێک لەو ڕووداوانە کردووە، گرنگترینیان لەسەر ئاستی ناوخۆیی ئەوە بوو کە لە ساڵی (١٢٢٤ک)دا ڕوویدا کە پیرۆزبایی و دەسخۆشی کردنی بوو لە پێشەوا (أحمد بن إمام المنصور)، کە دەسەڵاتی بەهێز لە باوکی وەرگرت و شەوکانی یەکەم کەس بوو کە متمانەی پێداو سەرپەرشتی ئەو متمانەپێکردنەی گرتەدەست لەجیاتی برا و مامەکانی و هەموو هۆزی (إمام قاسم) و پیاوماقوڵان و زانایان و سەرکردەکان[١٧].

دووەم: بنیادە فیکرییەکانی

هەمەجۆری مامۆستاکانی شەوکانی وەک زانکۆیەکی فیکری و دەروونی وابوون، کە ڕۆڵیان گێڕا لە بنیادنانی کەسایەتی ئەو لە زۆر لایەنەوە، بۆیە جگە لە ڕۆڵی باوکی کە باسکرا، دەتوانین ڕۆڵی ئەو مامۆستایانە بزانین لەسەر زاری شەوکانی خۆیەوە کە بە درێژیی باسیان لێوە دەکات، گرنگترین مامۆستا کاریگەرەکانیشی لەم بوارەدا، ئەمانەن:

ـ عبدالقادر بن أحمد الكوكباني: کە هەموو زانستەکانی لا خوێندووە، هانیداوە بۆ نووسینی شیکردنەوەی پەڕتووکی (المنتقى) و ئەنجامی داوە، هەروەها هانی داوە بۆ کورتکردنەوەی بیست بەرگی پەڕتووکێک بۆ چوار بەرگ، بۆ ئەوەی ببێتە پەڕتووکی (نيل الأوطار).[18]

ـ أحمد بن محمد الحرازي: کە لە بواری فیقهدا سودی لێ بینیوە، لەسەر دەستی ئەو تەواوی کردووە، سیانزە ساڵ لە خزمەتیدا بووە[19].

ـ الحسن بن اسماعيل المغربي: لەلای ئەم مامۆستایە لە ڕووی دەروونی و ڕووحیەوە گەشەی بە ناخی داوە[20]، ڕێبازی وانە وتنەوەکەی زۆر پێ باشبووە، لە هەموویان زیاتر گرنگی پێداوە، چونکە کەسێکی زۆر سادە بووە، کاتێک پرسیاری بابەتێکی لێ کراوە، داوای لە فێرخوازەکانی کردووە تاکو وەڵام بدەنەوە، زۆر شەرمی کردووە لە خێرا وەڵامدانەوە، لەبارەیەوە شەوکانی دەڵێت: هەرکاتێک ئەم مامۆستایەم دیبێ، یادی خوام بیرکەوتووەتەوە، هەموو خوڕەوشتەکانی بەپێی چاکانی پێشوو بووە، زۆر بە شەرم و بەشکۆ بووە لەناو قوتابیەکانی و ڕاوێژی پێ دەکردن و بەبێدوڵی پرسیاری لێ دەکردن و گوێی بۆ دەگرتن، بۆیە شاخێک بوو لە خۆبەکەمزانین[21].

ـ عبد الله بن إسماعيل بن حسن بن هادي النهمي: (الشربجى) وای دەبینێت کە ئەو توانا و لێهاتوویەی شەوکانی لە بواری وانە وتنەوەدا هەمووی لەم مامۆستایەوە فێربووە و زۆرتریش لە خووڕەوشتی فێرکاری[22]، لەبارەی مامۆستاکەیەوە دەڵێت: چاودێریەکی تایبەتی هەبوو بۆ قوتابی و بەردەوامی

لەسەر فێربوون و تەواوکردنی زانست، هەستی بە ماندووبوون نەکردووە هەتاکو قوتابیەکەی ماندووبووە[٢٣].

شەوکانی بە تەنها خۆی نەبوو بۆ دیاریکردنی سروشتی پێکهاتە فیکرییەکەی و ئاڕاستەی دانراوەکانی، بەڵام دابینکەری خۆداماڵین بوو لە کۆتی تەقلیدی مەزهەبی لە سەردەمێکدا کە ململانێ و نزیککردنەوەی مەزهەبەکانی تێدا بڵاوبووە، بۆیە خۆی بینیەوە لە ئاینی ڕاستەقینە، نەک بە کەلتووری فکری کە دەقەکانی جێگەیان گرتەوە، کۆمەڵێک هۆکار هەبوون بۆ یارمەتیدانی (شوکانی) لە بنیادنانی لایەنی فیکری و رۆشنبیری ئەم پێشەوایە، کە گرنگترینیان بریتین لە:

١- گەشەکردنی لە ژێر سایە و سێبەری مەزهەبی زەیدی، کە باوەڕی بە داخستنی دەرگای ئیجتیهاد نیە لە شەریعەتدا[٢٤].

پێشەوا شەوکانی ئاماژە بۆ تایبەتمەندییەکانی بۆچوونی (زەیدی) دەکات و لەهەمانکاتیشدا ڕەخنە دەگرێت لەو دەمارگیریەی کە تووشی ئەو بۆچوونە هاتووە، بۆیە دەڵێت: زەیدیەکان لەگەڵ ئەوەی زۆرێک لە کەسایەتی چاک و بەرچاویان هەیە بە درێژایی مێژوو، بەڵام زۆرێک لەو چاکە و جوانیەی خەڵکی خۆیان فەرامۆشکردووە و ناشتوویانە، شانازیەکانی خۆیان سڕیوەتەوە، هیچ لەو هەڵبەست و هۆنراوە و پەخشانەیان نەگەیاندۆتە ئاستێکی بەرز، بە ئەندازەی ئەوەی ئارەزوویان هەیە بۆ ئەو شتانەی کە لە دەرەوەی خۆیانەوە دەردەچێت و سەرقاڵیان بە خەڵکێکی ترەوە و زانیاری لەبارەی تیرە و هۆزەکانی تر لە ناو پەڕتووکە مێژوویەکانیاندا و کۆمەڵێ بابەتی تریش[٢٥].

٢- پێشەوا شەوکانی بە درێژەپێدەری ئەو زنجیرە چاکەخوازەیە ئەژمار دەکرێت کە مێژووی ئیسلامی تۆماری کردوون، کە هەمان بارودۆخی (یەمەن) بەسەریاندا هاتووە، بەتایبەتی کاتێک شەوکانی هەڵدەستێت بە دامەزراندنی فیکرێکی چاکسازیی، ئاماژە بەوە دەکات کە ئەم بابەتە یەکەم داهێنان نیە لە مێژووی ئیسلامیدا، بەڵکو سەرسوڕمانی خۆی دەردەبڕێت لە بەرامبەر زۆرێک لە کەسایەتی کە ڕۆڵیان گێڕاوە لە دژایەتی شوێنکەوتن و لاسایی و نەزانی و

هەوڵ و کۆششی چاکسازیی لە وڵاتی (یەمەن)دا، لەوانەش: "محمد بن إبراهيم الوزير، ومحمد بن إسماعيل الأمير الصنعاني، وحسن بن مهدي المقبلي، والحسين أحمد الجلال"[٢٦]، بەڵکو هەوڵە چاکەخوازییەکان بەرز دەنرخێنێت، لە دەرەوەی کاریگەری کات و شوێن و مەزهەب، زۆر سوپاسگوزاری هەموو ئەوانەیە کە هەڵگری ئاڵای چاکسازی و وازهێنانن لە شوێنکەوتەیی لە پێشەواکانی وەک: (پێشەوا مالیک و ئەحمەد و بوخاری و ئیبن تەیمیە و ئیبن حەزمی ظاهیری[٢٧] و محەمەدی کوری عەبدولوەهاب)[٢٨].

بەڵام وادەردەکەوێت کە شەوکانی زیاتر کاریگەر بووبێت بە (ئیبن تەیمیە و ئیبن حەزم)، شەوکانی لەبارەی ئیبن تەیمیە و ئیبن حەزمەوە دەڵێت: من وا نازانم لە پاش ئیبن حەزم نموونەی هەبێت، وانازانم کە بوار هەبێت بۆ هاتنی کەسێک وەکو ئەوان یان نزیک بێتەوە لە پلەوپایەی ئەوان. لەگەڵ ئەوەی کە ئەو دوو زانا سەر بە دوو ڕێبازی فیکری جیاوازن، بەڵام شەوکانی بە زیرەکی و لێهاتوویی خۆی، توانیویەتی هاوسەنگییەک بکات لەنێوانیاندا بۆ سوودوەرگرتن لێیان و تام و چێژێکی نوێ ببەخشێ و ببێتە تازەگەرێکی سەربەخۆ و جیاواز لەوانە و ئەوانی پێشووتریش، بەو ڕێبازەی خۆی هەیەتی لە هەڵسەنگاندنی بابەتەکان، جارێک بە ڕازیبوون و جارێکی تر بە ناڕازیی و ڕەخنە دەربڕین لەسەر شتەکان، هەروەکو (صعیدی) لەم بارەیەوە دەڵێت: "لەم بوارەدا هەردوو ڕێبازەکەی کۆکردبۆوە لە خۆیدا، لەگەڵ ئەوەی کە سەر بە دوو ڕێبازی جیاوازن، چونکە هەردووکیان هاوڕابوون لەسەر شۆڕش لە دژی شوێنکەوتن لە لقەکانی شەریعەتدا.[٢٩]

سەعیدی پێی وایە کە شەوکانی زیاتر مەیلی بەلای ئیبن تەیمیەدا دەچێت، "چونکە ئەو زیاتر نزیکە لە بۆچوونی سەلەف لە ئیبن حەزم، جیاوازی ناکات لەنێوان ئەو لە نێوان ئیبن تەیمیەدا، بەڵام ئەوەندە هەیە کە ئەو لەسەر مەزهەبی زەیدی گەورە بووە لە لقەکاندا، کە ئەوەش تیایدا سەرکەوتوو بووە"[٣٠].

ئەمەش کارێکە پێویستی بە پابەندبوونە، چونکە بنەماکانی نوێگەری کە لە مێژووی ئیسلامیدا سەریانهەڵداوە، کۆمەڵێک ڕێبازی چاکسازیی هێناوەتە

بەرهەم، کە لە بنەماکاندا نزیکبوون لە یەکتری، هەرچەندە لە لقەکاندا جۆرێک لە نزیکییان هەبووە، تەنانەت ئەوانەشی کە لە کۆمەڵە ئیسلامیەکان چوونەتە دەرەوە، کە جۆرێک لە دورییان هەیە لە بۆچوونە پەسەندەکان، ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت کە پابەند بێ بە قوتابخانەیەکی دیاریکراوەوە. لەبارەی ئەوەی کە شەوکانی خاوەنی سەربەخۆ بوونی وەک تێکۆشەرێکی ڕەها بێت، جیاوازی ڕاوبۆچوونی لەگەڵ (ئیبن حەزم و ئیبن تەیمیە) لە بابەتگەلێکی گرنگدا، لەگەڵ ئەوەی نەیتوانیوە بە تەواوی ئازاد بێت لە بابەتە بەشیەکانی بۆچوونی زەیدی، وەکو بابەتەکانی (پێشەوایەتی)، بەڵام جەختکردنەوەی لەسەر کۆی گشتی ئیسلام، ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی لەسەر نوێخوازان لە مێژووی ئیسلامیدا هەژمار بکرێت.

٣- بینینی زۆر ڕووداوی سیاسیی گەورە لەسەر ئاستی ناوخۆیی و دەرەکی. لەبەرئەوەی ئومەتی ئیسلامی هێرشی فیکری و سەربازییان کراوەتە سەر، هێرشی فەرەنسیەکان بۆ سەر (میسر) گرنگترین ڕووداوی ئەو سەردەمە بوو[٣١]، پەیوەندیەکانی دەوڵەتی (زەیدی) لە بەرز و نزمی بەردەوامدا بوو، بۆیە لە ژێر دەستیی عوسمانی دەرچووە، بۆیە بەردەوام چاوەڕێی پەلاماردانی دەکرا، زۆر جاریش دیاردەی ڕێکەوتنی بەخۆوە دەبینی[٣٢]، بەڵام لەسەر ئاستی ناوخۆیی، وڵاتی یەمەن ئاژاوەیەکی ناوخۆیی زۆر و ململانێی لەسەر دەسەڵات بەخۆوە بینیوە[٣٣].

بەڵام لە بواری فیکری و ئاینی، لەو کاتەدا، دەمارگیریەکی مەزهەبی نەفامی و بڵاوبوونەوەی بیدعە و ئەفسانەگەری زۆرێک لە کێشەی کۆمەڵایەتی و ئابووری سەریانهەڵدا کە وەخت بوو دەوڵەتی زەیدی لەناوبەرێت[٣٤].

ئەو بارودۆخەی کە شەوکانی تیایدا ژیاوە، کاریگەریەکی ئاشکرای لەسەر بونیادی فیکری و جۆری بەرهەمە زانستی و ئاڕاستەکانی داناوە، هەروەها دیاریکردنی ئەوەی لە نووسیندا لە کیسی چووە، هەوڵێکی چاکسازیی کە بتوانێت مامەڵەی لەگەڵ بکات لەگەڵ بارودۆخەکە بۆ گرەنتی یەکگرتوویی وڵات و کۆمەڵگا و هەوڵی هەستانەوەی ئومەت.

سێیەم: هەوڵە فیکریەکانی:

بەرهەمە فیکرییەکانی شەوکانی زۆرن ئەگەربێتو بەراورد بکرێن لەگەڵ ئەوانەی کە هێندەی تەمەنی ئەو ژیاون، کە حەفتا و شەش ساڵە، چونکە کتێبخانەی ئیسلامی بە زیاتر لە (٢٨٧) نووسین ئاوەدانکردۆتەوە، کە زۆربەیان هێشتا دەستنووسن، چاپکراوەکانیش خۆی دەدات لە چل دانراو[٣٥]، ئەگەر شەوکانی خاوەنی پڕۆژەیەکی چاکسازیی هەستانەوە بێت و لە هەوڵی یەکگرتنی میللەت و چارەسەری کێشەکانی بێت، ئەوا ڕوانگەی نووسینەکانی بەرەو چارەسەری کێشەکانی کۆمەڵگا بووە لەو سەردەمەدا، بۆ ڕاستکردنەوەی تێگەیشتنەکان و بنیادنانی چارەسەر لە هەموو ڕوویەکی یەکتاپەرستی و بیروباوەڕ و فیقە و فێرکاری و سیاسەت. کەلەپوورە پەڕتووکیەکەی پێویستە بۆ بەرهەمی فیکری نووسەر، ئەگەر درۆیەک نەبێت و بەدەمیەوە کرابێت، لە کۆتاییدا پێویستە ئەو نووسینانە کۆکبن لەگەڵ یەکتریدا، لەگەڵ چاوپۆشی کە لەوانەیە هەندێک لە بیرۆکەکان پێبگەن یان نەخشەی تێگەیشتنیان گۆڕانکاری بەسەردا بێنن لەلای نووسەر و کاریگەری بەو باردۆخەی کە تێیدا دەژی.

زۆربەی کات بەرهەمی فیکری نووسەر و ئەو فەلسەفەیە لەسەری دەستی پێکردووە، پاشان ڕوانگە فەلسەفیەکەی بۆ بارودۆخی هەنوکەیی بۆ کێشە و چارەسەرەکان، بۆیە نووسینەکانی شەوکانی باسێکی ئەزموونی بوو بۆ پیادەکردنی فەلسەفە لەسەر ئەو بارودۆخەی کە تیایدا ژیاوە، چونکە ئەو لە ئاستی جێبەجێکردندا بوو لەکاتێکدا لە ناو کایەی سیاسییدا بوو، یان با بڵێین بەڕێوەبردنی فەلسەفە، لە کۆتاییدا دەرفەتی تاقیکردنەوەی ئەو فەلسەفانەی بۆ ڕەخسابوو، ڕووداوەکانیش زیاتر هێزیان بەخشی بە دواکەوتنی نووسینی پەڕتووکەکەم، دەکرێت بڵێین کە شەوکانی وەک ئەوانی تر لەسەر جێگە نەمرد، بەڵکو هەردوو قۆناغی تیۆری و کرداری بەیەکەوە بەجێگەیاند.

نووسینەکانی شەوکانی هەمە لایەن بوون، کە لەبری فەرهەنگێک، یان دەریایەکی زانیاری بوون بۆ هەموو بوارەکانی زانست و زانیاری، ئەو نووسینانە جێگای گرنگی و بایەخ بوون و شوێنێکی گرنگیان هەبوو لە توێژینەوە تایبەتمەندیەکانی خوێندنی زانکۆیی، نموونەی بەرهەم و نووسینەکانیشی بریتین لە:

١- پەڕتووكی: فتح القدير الجامع بين فني الرواية والدراية من علم التفسير:

شەوكانی زۆر چالاك بوو لە ڕاڤەكردنی قورئاندا، چونكە پێی وابوو زانستێكی گرنگ و مەزنە، یەكەم سەرچاوەی زانیاری ئیسلامیە، لەپاڵ ئەم زانستەدا، گرنگی داوە بە ڕوونكردنەوەی بیروباوەڕی ڕاستەقینە و باس لە بابەتە فیقهیەكان دەكات بەپێی ئایەتەكانی قورئان، دوور لە دەمارگیری و شوێنكەوتەی مەزهەبی. شەوكانی لەم پەڕتووكەیدا، بابەتێكی گرنگ دادەمەزرێنێت كە هەر لە ناونیشانی پەڕتووكەكەیدا دیارە، كە هیچ بەریەككەوتنێك نیە لەنێوان زانستی گێڕانەوە و زانستی تێگەیشتن، وەكو زۆرێك لە ڕاڤە و شیكردنەوەكان پێیان وایە، بەڵكو هەردووكیانی پێكەوە گرێداوە، هەردوو لایەنەكە پێكاویانە و درێژەیان پێداوە و ڕێگەپێدراو و چاكە[٣٦].

ڕاڤەی قورئان كەڵكی زۆرە، چونكە پێكهاتووە لە هۆكار و مەبەست لەنێوان ئایەتەكان، زۆر پەیوەندی بە زمانەوانیەوە هەیە، لەسەر زاری پێشەواكانی وەكو (المبرد، أبي عبيدة والفراء) دەگێڕێتەوە، زۆر جاریش تووشی بابەتی حەوت جۆرەكەی خوێندنەوەی قورئان دەبێت، پەنا دەباتە بەر بۆچوونی زانا فیقهیەكان لە بابەتەكاندا، بەڵگە و جیاوازییەكانیان دەخاتە ڕوو[٣٧].

٢- پەڕتووكی: (نيل الأوطار):

ئەگەر پەڕتووكی (فتح القدير) بۆ ڕاڤەكردی قورئان بووبێت، ئەوا ئەم پەڕتووكی (نيل الأوطار)ی بۆ خزمەتی فەرموودەی پێغەمبەر بووە (درودی خوای لەسەر)، بۆیە هەستاوە بە ڕاڤەی پەڕتووكی: (منتقى الأخبار)، كە یەكێكە لە پەڕتووكە گرنگەكانی، كە سونەتی پێغەمبەری (درودی خوای لەسەر) كۆكردۆتەوە و لەبارەی بەشەكانی فیقهدایە[٣٨]، بیخاتە بەردەستی خوێنەران و فێرخوازانی زانست، تیایدا زۆر پێداگری كردووە لەسەر دەرهێنانی ململانێی فیقهی و شیاویەتی ڕاوبۆچوون، هەروەها زۆر بابەتی بەسوودی لە ڕووی زمان و فەرموودەوە بۆ زیادكردووە، وتە و بابەتە بەناوبانگەكانی پێشەواكانی مەزهەبەكانی هێناوە، بانگەشەی بۆ شوێنكەوتنی بەڵگە و وازهێنان لە

دەمارگیریی مەزهەبی کردووە[39]، بەشێوازێکی فێرکاری ئامادەی کردووە، کە ببێتە یارمەتیدەر بۆ فێرخوازی زانست، کە تێبگات لە شێوازە جیاوازیەکە و بنیادنانی خەسڵەتێکی فیقهی و ڕەخنەیی بێت. لەم پەڕتووکەدا ڕوانگە چاکسازییەکەی خۆی خستۆتە ڕوو، بە ئامانجی بەرەو یەکگرتوویی میللەت و وازهێنان لە شوێنکەوتەیی و دەمارگیری مەزهەبی، گەڕانەوە بۆ قورئان و سوننەت، نەوەک بەپیرۆزکردنی کەلتووری فیقهی بێ بنەما و بەڵگە.

٣- هەردوو پەڕتووکی: (ارشاد الفحول إلى تحقيق علم الأصول) و (السيل الجرار المتدفق على حدائق الأزهار):

ئەم دوو پەڕتووکە لە گرنگترین پەڕتووکەکانی پێشەوا شەوکانییە و جێی بایەخی ناوەندە توێژینەوەییە سەردەمیەکانە لە خوێندنی زانکۆییدا، جیاوازیشە لە پەڕتووکەکانی تر، چونکە لە پاش پێگەیشتنی فیکری و زانستی ئامادەی کردوون، بۆیە زۆر کاری کردۆتە سەر سروشتی نووسینەکەی[40]، شەوکانی ڕێبازە نوێگەریە فیکریەکەی تێدا باسکردووە کە لەسەر بنەمای حەرامکردنی شوێنکەوتن و بەجێگەیاندنی زانستی بنەماکانی فیقهە، نوێکردنەوەی پرۆگرامی خوێندنە فیقهیەکان و دامەزراندنی بابەتی کراوە لەسەر مەزهەبە فیقهیەکانی تری تێدا باسکردووە[41].

٤- پەڕتووکی (أدب الطلب ومنتهى الأدب):

ئەم پەڕتووکە بە یەکێک لە پەڕتووکە گرنگەکانی پێشەوا شەوکانی هەژمار دەکرێت، کە تیایدا کەسایەتیە فەرهەنگیەکەی دەخاتە ڕوو، چونکە هەڵقوڵاوی ئەزموونە زانستیە دەوڵەمەندەکەی خۆیەتی[42]، لەوەش گرنگتر، ڕوونکردنەوەی تێڕوانینە چاکسازیەکەی بۆ زانست، چونکە لەم پەڕتووکەدا گرنگی زانست و کاری مامۆستا و چۆنیەتی زانست و ئاستەکانی خستۆتە ڕوو، گرنگی هەریەکێکیان لە داواکردندا، سەرچاوەی هەموو زانستەکانی ئاشکرا کردووە و تیایدا باسی سروشتی مرۆڤایەتی و ڕێکارەکانی زانستی باسکردووە[43].

٥- پەڕتووکی: "الدواء العاجل في دفع العدو الصائل"[٤٤]:

ئەم پەڕتووکەی شەوکانی بارودۆخی ئەو کاتە لە ڕووی سیاسی و ئابووری کە وڵاتی (یەمەن)ی پێیدا تێپەڕبووە لەو سەردەمەدا خستۆتە ڕوو، باسی لە هۆکار و چارەسەرەکان کردووە، هەروەها ڕۆڵی زانایان لە چارەسەرکردنی کێشەکان، ڕۆڵی دەوڵەت و چاودێری و پیادەکردنی ئاینە نەوەک پارە کۆکردنەوە لە خەڵکی، تیایدا بانگەوازیی کردووە بۆ بڵاوکردنەوەی زانست و چاکسازیی داوەریی و بەڕێوەبردن.

٦- "البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع":

لەگەڵ ئەوەی ئەم پەڕتووکە بە یەکێک لە پەڕتووکە مێژووییەکان هەژمار دەکرێت، بەڵام شەوکانی خستویەتیە خزمەتی پرۆژە چاکسازیەکەی، هۆکاری سەرەکی بۆ نووسینی ئەم پەرتووکە بۆ هەوڵی زیندووکردنەوەی ورەی ئومەت بووە و بۆ جیابوونەوەی لە بیر و هۆشی شوێنکەوتەیی، کە ئاماژەکانی چاکەی سڕیوەتەوە لەو سەردەمەدا، شەوکانی لەم بارەیەوە دەڵێت: "کاتێک لەسەر زمانی کەسانێکەوە باس لە تایبەتمەندی پێشینانی ئەم میللەتە بەپێشبینی چاکەی و پێزانینی زانستەکان بێ ئەوانەی لە پاشدا دێن، هەتا کۆمەڵێک لە ئەهلی ئەم چوار مەزهەبە هاتنی تێکۆشەرێکی بواری فیقهی بە ئەستەم بزانن لە دوای سەد ساڵی شەشەمەوە، بەبێ بەڵگە و قورئانێک، ئەم وتارە لاواز و ڕسوایە پێویستی نەبوونی ئەم سەردەمە دواییناەیە بە هاتنی کەسێک کە بەڵگەی خودا و پەیامدەری قورئان و سونەتی پێغەمبەر بێت، ڕاڤەکار بێت بۆ ئەو شەرعەی خودا بۆ بەندەکانی داناوە، ئەو بۆچوونەش تیاچوونە"[٤٥]. شەوکانی بەمە پرۆگرامی نووسینەوەی مێژووی نوێکردەوە، کردیە قوتابخانەیەک کە تیایدا بخوێنرێت، چونکە هەر بەوەوە نەوەستاوە کە تەنها ڕووداوەکان باس بکات، بەڵکو پیاوماقوڵەکانی سەردەمەکەی لەخۆگرتووە، بە ئامانجی شیکردنەوەی هەڵوێستە سیاسی و کۆمەڵایەتی و دەروونیەکانە، ئەمانەش بەدڵنیاییەوە بەکەڵک و بەسوودن لە زۆر ڕووەوە.

٧- پەڕتووکی (قطر الولي على حديث الولي)[٤٦]:

لەم پەڕتووکەدا کەسایەتیە زانستییە گشتگیرییەکەی شەوکانی خراوەتە ڕوو، شەوکانی لەم پەڕتووکەدا هاوتایە لەگەڵ شارەزایان و زانایانی پاککردنەوەی دڵ و دەروون، کە گوزەریانکردووە بە ناو ناخی مرۆڤایەتیدا، جیاوازییەکیشی زیادکردووە بۆ بنیادنانی ئەم جۆرە لە نووسین کە لەسەر بنەمای پێوانە سەرچاوەی گرتووە، بۆیە بیرۆکەی دروست و هەڵە دەپێورێ لە کۆمەڵگاکەیدا، پێیوایە کە زانایانی فەرموودە زۆر گرنگیان بە فەرمووده نەداوە، پێیوایە فەرمووده هەڵگری زۆر واتای جوانە، بەپێی پێویست مافی پێنەدراوە، ئەم پەڕتووکەش ئەوە دەسەلمێنێت کە شەوکانی هەڵگری بیرێکی چاکسازیی دیاریکراو و گشتگیرە، کە تیایدا باسی لە گرنگیدان بە ئیجتیهاد و شوێنکەوتن کردووە و پەیوەندی فەرمانڕەوایەتی بە زانستەوە ڕوون کردۆتەوە، هەروەها دژایەتی (مقلد) شوێنکەوتە لەگەڵ خۆیدا، بەرپەرچی ئەو گومانانەی داوەتەوە کە لەسەر فەرمانڕەوایەتی هەبووە لەو سەردەمەدا، باسیشی لە فەرمانڕەوایەتی و زانینی غەیب و کەرامات کردووە و بنەماکانی ڕوون کردۆتەوە، بەرپەرچی ڕۆچووەکانی لە سۆفیگەرایی و یەکتاپەرستی داوەتەوە، لە پاشان باسی لە فێڵ و تەڵەکە و دڵەڕاوکێی شەیتانی و دیاردەی نەخۆشیەکە و ئەوەش کە بابەتی ویلایەتی ڕاستەقینەیە کردووە.

چوارەم: هەوڵە چاکسازییەکانی

دیاردەکانی ڕابوون و هەستانەوە لە کەسایەتی شەوکانیدا لە سەرەتای قۆناغەکانی بەئاگابونیەوە دەرکەوت[٤٧]، ئەزموونێکی چاکسازیی پێشەنگی بەجێهێشت بۆ هەوڵدانی لە تێگەیشتنی لە بارودۆخی ئومەت و هەستانەوەی، ڕاوبۆچوونە چاکسازییەکانی شەوکانی هەڵقوڵاوی سروشتی ئەو بارودۆخە بووە کە تیایدا ژیاوە، لە سەردەمانی کارکردنی لە دادگا و فەتوا و سیاسەت و وانەبێژیدا، دەکرێت لەم چەند خاڵەدا کۆیان بکەینەوە:

١- بانگەواز بۆ نوێگەری فیقهی و وازهێنان لە شوێنکەوتەیی و کردنەوەی دەرگای ئیجتیهاد و گەڕانەوە بۆ قورئان و سوننەت. ئەگەر ئامانجی سەرەکی

زانست پەیڕەوکردنی یاسا ئیسلامیەکان بێت لە هەموو جومگەکانی ژیاندا، ئەوا نوێکردنەوەی فیقهی لەلای شەوکانی پانتاییەکی گەورەی داپۆشیوە لە پرۆژە چاکسازییەکەی، پێیوایە کەلتووری فیقهی جێگەی دەقەکانی وەحیی گرتۆتەوە بە بیانوی شوێنکەوتنەوە، لەبەرئەوە بانگەشە کردنەکەی بۆ گەڕانەوە بۆ لای قورئان و سوننەت و وازهێنان لە شوێنکەوتن، یەکێکە لە دیارترین سیماکانی پرۆژە چاکسازییەکەی. شەوکانی لەمبارەیەوە دەفەرموێت: "هەرکەسێک فەزڵ و گەورەیی خودا کورت بکاتەوە لە هەندێ دروستکراوەکانیدا و تێگەیشتنی ئەم شەریعەتە پاکە کورت بکاتەوە لەسەر ئەوانەی کە لەپێش سەردەمەکەیدا بوون، ئەوا وێراویەتی لە بەرامبەر خوادا و پاشان لەبەرامبەر شەریعەتەکەیدا کە بۆ هەموو بەندەکانیەتی"، پاشان دەڵێت: "ئەم وتارە پێویستی بە بەرزکردنەوەی بەندایەتی هەیە بەپێی قورئان و سونەت، هیچیان نەماوەتەوە جگە لە شوێنکەوتنی ئەو پیاوانەی کە ڕوویان کردۆتە قورئان و سوننەت، وەک پەرستنی ئەوانەی پاش خۆیان هاتوون بێ جیاوازیی"[٤٨].

٢- بانگەواز بۆ سازان لەنێوان بۆچوونە ئیسلامیەکاندا:

جیاوازیی لەنێوان مەزهەبەکان، مانای وانیە دژایەتییە لەسەر ئەو بیروڕایانە، پێدەچێت جیاوازییەکە لە گۆشەی تێڕوانینەکەوە بێت. (ابراهیم السکران) پێیوایە ئاڕاستە سەرەکیەکانی زاناکەی (یەمەن) لە دەوری بیرێکی گونجاودا دەسوڕێتەوە، ئەو ڕێکارە ناوخۆییانەی کە شەوکانی گرتونیەتەبەر بۆ پرۆژە زانستیەکەی بۆ گونجاندن لەنێوان قوتابخانە بەناوبانگەکانی ئەو زانستانە بووە، بۆ ئاشتەوایی لەنێوان توخمە دژ بەیەکەکان و لابردنی تراویلکەی دژایەتییە، هەروەها تێبینی ئەو ڕێبازە دەکرێت لە زۆربەی گفتوگۆکان و بیرو بۆچوونەکانیدا، بۆیە پێویستە نووسینەکانی بەپێی ئاڕاستە ناوخۆییەکان بێت بۆ خزمەتکردنی ئەم بنەمایانە[٤٩].

٣- بەرەنگاربوونەوەی بۆچوونە هەڵەکان و تێگەیشتنە نامۆکان لە سۆنگەی بۆچوون و گرووپە ئیسلامیەکانەوە، کە بە ڕوونی تێبینی دەکرێت لە ڕێی:

گفتوگۆ زانستیەکانی، کە لە نووسینەکانیدا دەیکرد لەبارەی بۆچوونی (زەیدی)، زۆرجار پێچەوانەی بۆچوونی (زەیدی) بووە، پێیوایە پێویستە شتنی هەردوو[٥٠] قاچ و ڕەتکردنەوەی شێوازی (حي على خير العمل) لە کاتی بانگداندا[٥١]، بە درێژیش لەبارەی بابەتەکانی (عەقڵ و لێکدانەوە و بیروباوەڕی زەیدی)[٥٢] گفتوگۆی کردووە، هەروەها بەرپەرچی ئەو کەسانەی داوەتەوە کە نامۆ بوون لەسەر (مەزهەبی زەیدی) لە بابەتی دادپەروەری هاوەڵانی پێغەمبەر و پێویستیەکانیشی ڕوونکردۆتەوە[٥٣].

* گفتوگۆی لەگەڵ (معتزله)دا کردووە لەسەر بابەتی بەدیهێنانی کردەوەکانی بەندەکان و ناوە پیرۆزەکانی خودا و چەند بابەتێکیتر[٥٤]، بەرپەرچی ئەو زیادەڕەویەی سۆفیەکانی داوەتەوە لە بابەتەکانی (حلول واتحاد)[٥٥] دا، و بنەماکانی (باطنی)[٥٦] هەڵوەشاندۆتەوە.

٤- بانگەوازی بۆ کرانەوە بە ڕووی کەلتووری فیقهی ئومەت و دژایەتی دەمارگیری مەزهەبی کردووە، چونکە بەرگریی لە وەستانی فیکری دەکات و ئاگاداری زۆر هۆکاری دواکەوتنی میللەت و پارچەپارچە بوونی دەبێت[٥٧].

شەوکانی پێیوانیە بە تەنها وازهێنان لە شوێنکەوتەیی بەس بێت بۆ گێڕانەوەی ڕۆحی دەقەکانی وەحیی، یان تێگەیشتن لە ماناکەی بەبێ کرانەوە بە ڕووی کەلتووری فیقهیدا و بەبێ ئاگابوون لە پەڕتووکە کۆکەرەوەکانی ڕاوبۆچوونی مەزهەبەکان و بەڵگەکانیان و توێژینەوە لەسەر خەڵکانی بە ویژدان کە دەمارگیرییان نیە بۆ هیچ مەزهەبێک لەوانە، تەنها ئامانجیان ڕاگەیاندنی هەق و ڕاستییە[٥٨].

پێنجەم: ئاماژەکانی پرۆژە چاکسازییەکەی (شەوکانی):

دەکرێت بڵێین دەستبەکاربوونی شەوکانی لە کاروباری دادگا، سەرەتای کرداری پرۆژە چاکسازییەکەیەتی، چونکە بەشداربووە لە وردەکاری وردبینی و دەستبەکاربوونی بۆ کاروباری دەوڵەت و کۆمەڵگا، لە نووسینەکانیشی دا دەریخستوە کە هەستانەوەی ئومەت بەردەوام خەمێکی ئەو بووە، بۆیە نیشانەکانی ئەو پرۆژەیە لە تێڕوانینە ڕیشەییەکەیەوە بۆ بارودۆخی

کۆمەڵگاکەی سەرچاوەی گرتووە، هەرچەندە ڕەگەزەکانی لە سەردەمەکاندا بڵاوبوبێتەوە، کە یەک لە دوای یەک هێناونی لە نووسینەکانیدا. دەتوانین کورتەی نیشانەکانی پرۆژە چاکسازییە هەستانەوەکەی ئەزموونی شەوکانی لە ڕوانگەی نووسین و فەلسەفە و ئەزموونە کردارییەکەی لە چاکسازییدا لە سێ تەوەرەدا باس بکەین:

١- بووژانەوەی پەروەردە و فێرکردن:

شەوکانی پێیوایە لاوازیی ئومەت و ئەوەی بەسەری هاتووە لە کێشەی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری، بەهۆی دووری لە خوای پەروەدگارەوەیە، بۆیە جەخت دەکاتەوە لەسەر پێداگری زانایان لەسەر چاکسازیی لە خەڵکی و ئامۆژگاری فەرمانڕەواکانیان، داوا دەکات کە لە هەموو گوندێکدا مامۆستایەکی چاکەخواز هەبێت[٥٩]، پێیوایە کەوا بڕبڕەی پشتی هەر پرۆژەیەکی چاکسازیی خوێندەوارییە، بەشێکی گرنگی هۆکارەکانی چاکبوونی کۆمەڵگا و هەستانەوەی دەوڵەتە.

تێبینی بانگەوازی شەوکانی دەکرێت بۆ چاکسازیی لە خوێندندا لە زۆرێک لە نووسینەکانیدا، بەڵام چوارچێوە تیۆریەکەی چاکسازیی لە بواری خوێندندا لە پەڕتووکی (أدب الطلب)دا باسکراوە و بابەتە گرنگەکانی ئەدەبیاتی زانستی تێدا ڕوونکراوەتەوە، نەخشەیەکیشی بۆ فێرخواز دیاریکردووە بۆ هەموو ئاستەکانی خوێندن، بۆ هەر ئاستێکیش پرۆگرامی تایبەتی بۆ داناوە[٦٠]. بەدڵنیاییەوە شەوکانی گرنگیەکی تایبەتی داوە بە چاکسازیی زانست لە پرۆژە چاکسازییەکەیدا، کە زانست پێکهاتووە لە هەموو زانستە ئاینی و دنیاییەکان، کە ڕۆڵی هەیە لە جارێکی تر هەستانەوەی ئومەتدا، گرنگترینیان بیروباوەڕە، بۆیە زۆر سوودی لەسەر پێشاندانی وردەکاریەکانی و چارەسەری کێشەکانی، زۆر پێشەکی گرنگی لە بیروباوەڕدا ڕوون کردۆتەوە، وەک نیشانەکانی بوونی خودا و هۆشداری داوە لەبارەی بیدعە و بانگەشەی کردووە بۆ پاککردنەوەی بیروباوەڕی ئیسلامی لە بابەتەکانی هاوەڵ پەیداکردن بۆ خودا[٦١]. هەوڵێکی زۆری داوە بۆ دەرخستنی لایەنە تیۆریە پەروەردەیەکە و سیماکانی مامۆستا و ئەدەبی زانا و فێرخوازی لە پەڕتووکەکەیدا ڕوونکردۆتەوە[٦٢].

ئەوەی کە شەوکانی جیا دەکاتەوە لەو پرۆژە چاکسازییە، هەستکردنی بووە بەو بۆشاییە گەورەیەی نێوان زانستە فیقهیەکان و زانستە سروشتیەکان، تێدەگات کە دنیا بەکەڵک نایەت بەبێ بوونی زانستە شەرعی و سروشتیەکان، بەیەکەوە. شەوکانی لە کاتی خۆیدا هەستی بە بوونی ئەو بۆشاییە گەورەیە کردبوو لە پەروەردەدا، بۆیە ویستی خۆی ڕاستی بکاتەوە، بڕیاری دا هەموو زانستەکان کۆبکاتەوە لە ڕێی توێژینەوەیەکەوە بۆ ئەو پەڕتووکانە، دواتر نووسینی پەڕتووک لەبارەی ئەو زانستانەوە، پێشنیازی بۆ فێرخوازان کرد کە بە ئاگابن لە خوێندنی زانستەکانی تر بۆ گەیشتن بەئاستێکی بەرزتری خوێندەواری و زانست، پێیوایە ئەم زانستانە بیروهۆشیان تیژ دەکات و تێگەیشتنیان پاک دەکاتەوە، دڵ و دەروون خۆش و فراوان دەکات، وەک زانستەکانی بیرکاری و سروشتی و ئەندازە و شێوەکاری و پزیشکیی[٦٣].

دەستبەکاربوونی شەوکانی لە توێژینەوەی فەرموودە لاوازەکان و دانراوەکان، بەشێکی گرنگی چاکسازیی زانست و پاککردنەوەی ناوەرۆکەکەی بوو، لەوانەیە ئەو فەرمووودە لاوازانە هۆکارێکی سەرەکی پارچە پارچەبوونی ئومەت بووبێت، گەلێک سوودی ئەو زانستە باس دەکات و دەڵێت: "با لێی دوربکەونەوە و ئاگادار بن و کاری پێ نەکرێ، یان باوەڕ پێبوونی و ڕێنموییکردنی خەڵکی بەو فەرموودانە کە زۆرێک لە ئامۆژگاریکاران و نووسەرانی بواری فیقهو سەرقاڵبوانی بەندایەتی و ئەوانەی خەریکی دەروون پاککردنەوەن، هەر کەسێکیان ڕوونی بکاتەوە کە چی درۆیە بەناوی سوننەتەوە پاداشتی هەیە لای پەروەردگار و خەڵکیش ڕزگار دەبن لە کارکردن بە درۆ، دوورکەوتنەوە لەوەی کە پەیوەندی بە ئەوانەوە نیە"[٦٤].

٢- لێپرسراوێتی دەوڵەت بۆ چاکسازی و بونیادی هەستانەوە:

شەوکانی ئەو هۆکارە گرنگەی پیادەکردنی یاسای ئیسلامی جیا نەکردۆتەوە کە ئەویش بریتیە لە سیاسەت، بەمەش جیاوازیەکی هەیە لەگەڵ زانایاندا، چونکە ئەو لە قوڵایی ئەزموونی خۆیەوە باس لەو بابەتە دەکات، کاریگەریەکی ئاشکرای هەبووە لە وێناکردنی سیاسەتەکانی دەوڵەتی (قاسمی) ئەو کاتە. تووشهاتنی بەڵا و ناڕەحەتی بەهۆی هەڵوێستە چاکسازیەکانیەوە و

ئازایەتی لە وتنی ڕاستی، کردیە خاوەنی متمانەیەکی بەرز لە پرۆژە چاکسازییەکەی.

شەوکانی پێیوایە کەوا پێشەواییکردن فەرز و پێویستە[٦٥]، چونکە مەبەستەکانی شەریعەت نایەتە دی بەبێ ئەوە، پێداویستیەکانیشی بریتین لە دادپەروەری، فەرمانڕەوا و زانا، لەم بارەیەوە دەڵێت: "زانا و فەرمانڕەوای دادپەروەر و دادوەری پایەبڵند، هەریەکێکیان دەبێت کار بکەن بۆ بنیادنانی ئەو سەرچاوەیە لە هەموو شتێک زیاتر کە لە پێشیاندایە"[٦٦]. بۆیە پێیوایە هیچ جیابوونەوەیەک نیە لەنێوان ئاین و دەوڵەتدا، بۆیە دەوڵەت تەنها ئامرازێکە بۆ پیادەکردنی شەریعەت.

شەوکانی هەستی بە گرنگی کاری سیاسیی کردبوو لەپێناو چاکسازیی کۆمەڵگا و ئومەت لە پاش ئەوەی خۆی کاریگەریەکانی تاقیکردبۆوە، جەختی کردۆتەوە لەسەر بەشداریکردنی خەڵکانی شارەزا لە کاری سیاسیدا، بۆیە دەڵێت: "شاراوە نیە لای هیچ خاوەن عەقڵێک کە ئەگەر هاتوو ڕێگری بکرێت لە خەڵکانی شارەزا و گەورە و دیندار، لە ئاگاداربوون لە فەرمانڕەواکان، ئەوا بێگومان شەریعەت پەک دەخرێت، لەبەر نەبوونی کەسانێک کە هەستن بەو کارە، ئەو کاتە مەملەکەتی ئیسلامی دەگۆڕێت بۆ مەملەکەتی نەفامی لە حوکمە شەرعیەکاندا[٦٧]، شەوکانی تیۆرێکی لەبارەی بەشداریکردن لە دەسەڵات خستۆتە ڕوو، هەندێک بنەمای بۆ داڕشتووە کە دەستەبەری سەرکەوتنی بەشداری زانایانی کردوە لە دەسەڵاتدا لە پەڕتووکی: (رفع الأساطين في حكم الإتصال بالسلاطين)، بەمەش جیاوازە لەو نوێگەرانەی کە نەچوون بەلای ئەم بابەتە گرنگەدا.

شەوکانی لە ڕوانگە چاکسازییە گشتگیرەکەیەوە، لێپرسراوێتی دەوڵەتی بەرامبەر لایەنە جیاوازەکانی ژیان ڕوونکردۆتەوە، باوەڕیشی وابوو هەستانەوەی پەروەردە و فێرکردن ئەرکێکی داواکراوە لە زانایان، ئاماژەش بەوە دەکات کە ئەرکی وڵاتە هەستێت بە بەڕێوەبردنی چاودێری پەروەردەیی، نابێت دەوڵەت تەنها خەمی ئەوەی هەبێت کە باج لە خەڵکی وەربگرێت[٦٨] جەختی لەسەر گرنگی دەوڵەت کردۆتەوە لە چاکسازیی کۆمەڵایەتی و ئابووری و گرنگی دادگا لە بەدیهێنانی دادپەروەری و چاکسازیی دەوڵەتدا، ئەمەش نایەتە دی بەبێ چاککردنی دادگا و تێڕوانینێکی گشتگیر بۆ بابەتەکان[٦٩].

٣- هەستانەوە بە یەکگرتنی میللەتی ئیسلامی:

ئەگەر کەسێک لە کەلتووری فیقهی پێشینان بڕوانێت، زۆر بە کەمیی نووسینێک دەبینێت لەسەر فەلسەفەی سیاسیی، کە پەیوەندیدار بێ بە پەیوەندی نێوان دەوڵەتە ئیسلامیەکان بە ئومەتی ئیسلامەوە، ئەوەش کە شەوکانی جیا دەکاتەوە لەوانیتر، باسکردنی یەکبوونی ئومەتی ئیسلامە، ئەمانەش لە باسکردنی هەندێک لە ڕووداوی سیاسیی و فەرمانە فیقهیەکاندا دەردەکەوێت، کە پەیوەندی بە سیاسەتەوە هەیە، هەروەها پێداگری دەکات لەسەر ئەوەی کە جیاوازی بۆچوونە ئیسلامیەکان و چەندایەتی وڵاتانی ئیسلامین، لە بازنەی ئیسلام دەریان ناکات، چونکە هەموویان زنجیرەیەکن لەناو بازنەی ئیسلامدا.

لەگەڵ ئەوەی شەوکانی کە لەگەڵ پرۆژەی دەوڵەتی (قاسمی) بووە و شەڕکردنیش لە دژی دەوڵەتی عوسمانی[٧٠]، بەڵام بڕوای بە بیرۆکەی یەکبوونی ئیسلامی هەبووە، پێیوابووە دەرچوون لە ئامێزی دەوڵەتی عوسمانی پێویستییەکی ناچاری بووە و هۆکاری شەرعی هەبووە لەو سەردەمەدا، بەڵام لەگەڵ ڕێککەوتن و سازان و ڕاگرتنی کوشتاردا بووە، کە لە سەردەمی (المتوکل)دا ڕویداوە، لەبارەی هێرشی تورکەکانەوە کە وەخت بوو کۆتایی بە دەوڵەتی قاسمی ئەو کاتە بهێنن، دەڵێت: "لە بەزەیی خوداوە نامەی (محەمەد عەلی پاشا و خەلیل پاشا گەیشت کە فەرمانی کردووە کە ڕێککەون و پەلامارەکان ڕاگرن لەو شوێنەی کە گەیشتوون و بەردەوام نوێنەرانی هەردوو لا لە ئاڵوگۆڕدان، نامەی نێوانیان و پێشەوامان خوا بیپارێزێ، بەئاگاداری ئێمەیە، هەتا فەرمانکرا بە گەڕاندنەوەی ئەو ناوچانەی کە لە ژێر دەسەڵاتی (شەریف مەحمود و کوڕەکەی) بوو بگەڕێتەوە بۆیان، سوپاس بۆ خودا، لە پاش ئەو بێ هیواییەی کە تەواوی وڵاتی یەمەنی گرتبۆوە، بەم شێوەیە بەزەیی و میهرەبانی خودا"[٧١].

خەمی شەوکانی بۆ یەکبوونی ئومەتی ئیسلامی بوو، داواکاریەکانی بۆ دژایەتی دەمارگیری و شوێنکەوتەیی لەم چوارچێوەیەدا دەرنەچووە، تێبینی ئەوە دەکرێت لە باسکردنی ئومەتی ئیسلامی لە چوارچێوەی باسکردنی (دار

الكفر و دار الحرب)دايە، ئاگادارکردنەوەش لە کافرکردنی خەڵکی بە تەنها لەبەر کردنی تاوانێک لە چوارچێوەی یەکبوونی ئومەتدایە[٧٢].

شەوکانی جەخت لەوە دەکاتەوە کە هەرکەسێک باوەڕی بە بنەما گشتیەکانی ئیسلام هەبێت ئەوا لە بازنەی ئیسلامدایە، وردەکاریەکان کاریگەری نیە لەسەر بنەڕەتی ئیمان، لەم بارەیەوە دەڵێت: ئەو بابەتانەی کە کۆمەڵی موسڵمانان لەسەری جیاوازن و یەکتری پێ کافر دەکەن بە دەمارگیری و نەترسانیان لە ئاین و بە کاریگەرییی هەوا و ئارەزوو، ئەگەر دەرکەوتنی لە وڵاتی کافراندا بوایە، ئەوە دەبوایە وڵاتی موسڵمانان هەمووی وڵاتی کوفر بوایە، چونکە هیچ شار و شارۆچکە و گوندێک نیە کە بۆچوونیان وەک ئەشعەری و موعتەزیلە و ماتریدیەکان بێ، هەر هۆز و خێڵێک لەمانە" ئەویتر بە کافر دەزانێت، بەسە کە گوێ لەم بەسەرهاتانە بگرێ[٧٣]. پێداگریش دەکات لەسەر ئەوەی کە ناوزەدکردنی کەسانێک بە بێباوەڕ کێشەیەکی مەترسیدارە و ناکرێت وا بە ئاسانی بوترێت، دەڵێت: "زانراوە کە حوکمدانە بەسەر کەسێکی موسڵماندا بە دەرکردنی لە ئیسلام و خستنە خانەی کوفر نابێت بۆ کەسێک کە باوەڕی بە خوا و بە ڕۆژی دوایی هەیە مەگەر بە بەڵگەیەک وەک ڕۆژی ڕووناک دیاربێت[٧٤].

شەوکانی پێیوایە کە ئەگەر دەوڵەت چاکسازیی لە ئایندا بکات ئەوە دەستەبەری ڕێزگرتنی بوونی خۆی دەکات، بەوەی کە پارچەیەکە لە ئومەتی ئیسلامی، نابێت سەرقاڵ بێت بە ململانێ بۆ دەستبەسەراگرتن بەسەریدا. شەوکانی ئاماژە بەو جەنگانە دەکات کە ڕوویداوە لەنێوان (غالب بن مساعد شەریفی مەککە) و (صاحب نجد عبدالعزیز بن سعود)، کە خاوەنی نەجدە هێزێکی گەورەیە، هەرکەس بچێتە ژێردەستییەوە و نوێژ دەکات و زەکات دەدات و ڕۆژوو دەگرێت و هەموو دروشمەکانی ئیسلام پەیڕەوی دەکات[٧٥]، باسی ئەم جەنگە دەکات و دەڵێت هیچ سوودێکی نیە، لەبارەی شەریفی مەککەشەوە: ئەگەر واز لەوە بێنێت و سەرقاڵ بێت بە شتێکی ترەوە، زۆر باشترە بۆی، چونکە ئەوەی بجەنگێ لەگەڵ بەرامبەرەکەیدا و توانای نەبێت، ئەوا تووشی بەڵا دەبێت[٧٦]، شەوکانی لەبارەی جەنگی نێوان دەوڵەتی قاسمی

و شەریف حەمودەوە دەدوێت و دەڵێت: نمونەی ئەم شەڕانەی کە ڕوو دەدەن، بەڵایەکن و ئاژاوەن لە ئەنجامی کەمی پەیوەندی نێوان پیاوانەوەیە هەرچەندە خاوەنی بەزیین[٧٧].

دەکرێت تێبینی ئەو سۆزە ئاینیە بەتینەی شەوکانی بکرێت کاتێک باسی ئەو ڕووداوانەی سەردەمی خۆی دەکات، بەتایبەتیش هێرشی فەڕەنسا بۆ سەر (میسر)، کاتێک لە (میسر) تێکدەشکێن زۆر خۆشحاڵی خۆی دەردەبڕێت و دەڵێت: کاتێک ئەو هەواڵە دەگاتە جەنابی سوڵتانی ئیسلام، خوای گەورە سوپاکەی تێکشکاندن، زاڵبوون بەسەریاندا. لە پێشیانەوە وەزیری بەناوبانگ (ئەحمەد پاشا) خوا پاداشتی بداتەوە، هەموو تیرە و هۆزی عەرەب لە ژێر ئاڵاکەیدا کۆبوونەوە، لە هەموو لایەکەوە موسڵمانان تێکۆشان، تەنانەت حەوت هەزار خۆیان بۆ مردن ئامادە کرد، داواکارین خوا بە گەورەیی توانای خۆی سوپا یەکگرتووەکەی بپارێزێت و سەریانبخات بەسەر بێباوەڕاندا[٧٨]، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی شەوکانی زۆر باوەڕی بە بیرۆکەی یەکێتی ئومەتی ئیسلامی هەبووە کە (جەمالەدینی ئەفغانی) و جگە لەویش لە بیریاران بانگەشەیان بۆ کردووە، (موفق بنی المرجه) دەڵێت: (شەوکانیەت) یەکێکە لە بزووتنەوە ئیسلامیەکان کە کاریان بۆ بەرگریی لە یەکبوونی ئیسلامی کردووە، بە کاریگەری شەوکانی (یەمەن)ی باکوور بە سەرکردایەتی (ئیمام یەحیا) بەردەوام بێت لە گوێڕایەڵی دەوڵەتی عوسمانی هەتاکو جەنگی جیهانی یەکەم و نەمانی دەوڵەتی عوسمانی، کە ئەمەش دیمەنێکی بەسوودە و ڕاستی پەیوەندی بە دروشمەکانی جێنشینی ئیسلامییەوە دەکات[٧٩].

شەشەم: پێگەی قوتابخانەکەی شەوکانی و کاریگەرییەکانی:

هەموو ڕەخنەگرانی سەردەم هاوڕان لەسەر ئەوەی کە شەوکانی یەکێکە لەو زانایانەی کە شوێندەستی دیارە لە مێژووی ئیسلامیدا[٨٠]، (مەحمود شاکر) پێیوایە کە مێژووی تەواوەتی سەردەمی هەستانەوە و ڕابوونی ئیسلامی دەکەوێتە نێوان ناوەڕاستی سەدەی یانزەیەم و ناوەڕاستی سەدەی سیانزەیەمی کۆچی، شەوکانییش یەکێکە لە مەزنترین زانایانی ئەو ماوەیە

لەگەڵ چوار زانای تردا، شایەنی ئەوەیە، چونکە بانگەوازی کرد بۆ تێکۆشان و حەرامکردنی شوێنکەوتەیی، جیاوازی تێکشاند بە بەرەنگاربوونەوەی دەمارگیری[٨١].

شەوکانی گەیشت بەو پلەوپایە بەرزەی بەهۆی کاریگەری ڕوونی لەلایەنی فیکری و زانستییەوە، هەروەها کەلتوورێکی زانستی لە هەموو زانستەکاندا بەجێهێشتوە، شوێن پەنجەی دیاربووە لە گۆڕانکارییە فیکرییەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی سیانزەیەمی کۆچی، لەوانەیە هۆکارەکە بۆ خەمخۆری لە خستنە ڕوو و باش ئامادەکردنی بابەتەکان بێت، بۆیە بەرهەمە زانستیەکانی ئازاد بوون لە شوێنکەوتەیی، ئەمەش بووە هۆی قبوڵکردنی لە دەرەوەی بازنەی مەزهەبی و هەموو مەزهەبە ئیسلامیە جیاوازەکان گەواهی پاکی زانستەکەی دەدەن.

(أهدل) کە یەکێکە لە قوتابیەکانی شەوکانی، بەرهەمی فیکری شەوکانی بەم دەربڕینە کورتە باس دەکات: خوای گەورە دەریای فراوانی بەزەیی و ڕەحمی بەسەر ئەم دادوەر و زانایانەدا ڕژاندبوو بە سێ شێوە، کەوا نازانم لە سەردەمانی تردا کەس بەو شێوەیە بەسەریدا ڕژا بێت: یەکەم: فراوانی مەلەکردنی لە هەموو جۆرەکانی زانستدا. دووەم: زۆری قوتابیانی توێژەر و ڕێزدار وردبین و خاوەن تێگەیشتنی بەتوانا و خاوەن ڕێز و مەزن. سێیەم: زۆری نوسینەکانی[٨٢].

دەکرێت کاریگەریی زانایەکی وەکو شەوکانی پێوانە بکرێت لەڕێی تێڕوانین لە قوتابیەکانییەوە، کە لە ڕووی ژمارە و جۆرەوە زۆرن، (الشرجی) ژمارەیان بۆ نەوەد و دوو قوتابی هەژمار دەکات، کە زۆربەیان لە شارەزاکانی ئەو سەردەمە بوون[٨٣]، هەروەها چاوخشاندنێک بەناو ژیانی شەوکانی و ژیانی قوتابیەکان و نووسینەکانیدا ئەوە دەردەخەن کە خۆی بۆ خۆی قوتابخانەیەکی پەروەردەیی خاوەن تایبەتمەندی خۆی بووە.

کاریگەریشی لەسەر ڕەوتی (زەیدی) توانی ڕێگە بکات لەو ڕەوتە کە بەرەو داڕوخان بچێت لە ڕووی رۆشنبیری و سیاسی و دیاردەی شوێنکەوتەیی و بەشیعەکردن کە لەنەخۆشیەکانی ئەو سەردەمە بوون[٨٤]، لەوانەش گرنگتر،

هیوای گەڕاندەوە بۆ سەرکەوتنی هەوڵە چاکسازیەکان لەناو بۆچوونە جیاوازە ئیسلامیەکاندا و گێڕانەوەیان بۆ سەر قورئان و فەرموودە و دوور لە دەمارگیری بۆچوون و شوێنکەوتن.

بەشداریشی لە کاری سیاسیدا، گوڕوتینێکی بەخشی بە جوڵانەوەی چاکسازیی لەناو بۆچوونی (زەیدی)دا و بواری دەستخستنە ناو کاروباری کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری پێدا[٨٥]، بەبێ کاری سیاسی نەژیاوە، بەو هۆیەوە جیاوازبووە لە زانایانی تری سەردەمەکەی، قسە و کرداریشی لە قوڵایی ئەزموونی کەسێتی خۆیەوە سەرچاوەی گرتبوو، کاریگەری ئاشکرای هەبوو لە وێناکردنی سیاسەتەکانی دەوڵەتی قاسمی ئەو کاتە، تووشهاتنی بە بەڵا و ناڕەحەتی بە هۆی هەڵوێستە چاکسازییەکانیەوە بوو لەگەڵ ئازایەتی لە وتنی ڕاستی، متمانەیان پێ بەخشی لە پرۆژە چاکسازییەکەیدا.

شەوکانی نامەیەکی چاکسازیی ڕوونی بۆ ئامۆژگاری گەیاندە فەرمانڕەوا و خەڵکەکەی لە پەڕتووکەکانیدا، دوور لە درووشم و بیرکردنەوەی ڕووکەش، بێگومان ئەو ئەزموونە سیاسییە و کەلەپوورە نووسراوەکانی کاریگەرییان هەبوو لەسەر گۆڕەپانی یەمەنی لە پاش مردنی. (موەفق بەنی مرجە) پێیوایە کە بەهۆی باوەڕی شەوکانی بە کۆکبوونی موسڵمانانی (یەمەنی باکوور) بە ڕابەرایەتی (ئیمام یەحیا) بەردەوام بێ لە لایەنگری بۆ دەوڵەتی عوسمانی هەتاکو شەڕی جیهانی یەکەم و نەمانی جێنشینی عوسمانی[٨٦].

(عبدالمتعال الصعیدی)ی پێیوایە (شەوکانیەت) هێشتا کاریگەری هەیە لەسەر گۆڕەپانی سیاسی یەمەن، هەرکاتێک دەسەڵات سەرکوتی خەڵکەکەی کردبێت، توانیویەتی شتەکان بخاتەوە شوێنی خۆی[٨٧]، حیزبی (تجمع الإصلاح اليمني) سوودی لەڕوانگە و ئەزموونی شەوکانی وەرگرتووە بۆ دیاریکردن و ڕوانگەی فیکری حیزب و لە دیاریکردنی هەڵوێستەکانی لە بەرامبەر زۆرێک لە کێشەکان، لە گرنگترینیان، پەیوەندییکردن بە فەرمانڕەواکان و ڕێگەی دروستکردنی گۆڕانکاریی سیاسی لە ڕێگەی کاری سیاسیەوە و پلەبەندی لە ڕوودانی ئەو گۆڕانکاریە و گرنگیدان بە چاکسازی کۆمەڵایەتی و ئاینی[٨٨].

توێژەر پێیوایە کە ئەزموونی شەوکانی گرنگیەکی ئەوتۆی پێنەدراوە لەژێر ڕۆشنایی زانستی مەبەستەکان و سیاسەتی شەرعی و یاسایی، بەتایبەتیش شەوکانی بەشداریی هەبووە لە دروستکردنی گۆڕانکاریی سیاسیی لە ترۆپکی دەسەڵاتەوە، بەشداربوو لە متمانەپێدانی دەسەڵاتی (ئیمام متوەکەل عەلەڵڵا ئەحمەدی کوڕی ئیمام مەنسور) کە حوکمی گرتەدەست بە هێز لە باوکی، یەکەم کەسێک کە بەیعەتی پێداو سەرپەرشتی متمانەی لە گیانی برا و مامەکانی و هۆزی ئیمام قاسم و پیاوماقوڵان و زانایان و سەرکردەکان بکات[٨٩]. کاریگەریی شەوکانی لەو ساتەدا تەنها دەربارەی یەمەن نەبوو، بەڵکو هەندێک وڵاتانی نزیک و دووریشی گرتبۆوە، هەر لە وڵاتی هەردوو حەرەمی پیرۆزەوە بۆ میسر و شام، هەتا گەیشتە هیندستان[٩٠]، هەتا ناوبانگی لە هەموو وڵاتان پەیداکردو بەهۆی زانستەکەیەوە خەڵکانێکی زۆر لێی سوودمەند بوون[٩١].

کاریگەریی شەوکانی بارودۆخە هەنووکەیی و شارستانیەکەی تێپەڕاندبوو، (عبدالكريم عبدالرحمن) پێیوایە شەوکانی ڕۆڵی سەرەکی لە دامەزراندنی ڕابوون و هەستانەوەی جیهانی ئیسلامیدا هەبووە لە سەدەی نۆزدەیەمی زاینیدا، بەو بیرۆکە چاکسازیانەی کە خستویەتیە ڕوو لەگەڵ دانانی مەرجەکانی ڕابوون و هەستانەوە و داڕشتنی پرۆگرامێکی زانستیانە بۆ هزر و بیرکردنەوە[٩٢]. (فاتیمە کروشە) پێیوایە کە بزووتنەوە چاکسازییەکانی سەردەمی نوێ، فیکرەکانیان لە ڕێبازی شەوکانییەوە وەرگرتووە[٩٣].

کاریگەری (شێخ ڕەشید ڕەزا) بە شوکانییەوە لەوەوە سەرچاوەی گرتووە کە بەردەوام هەندێ لە سوودە هەڵبژێراوەکاندا شەوکانی دەگوازێتەوە، هەروەها پێیوایە پێشەوایانی وەکو (ئیبن تەیمیە و ئیبن قەیم و ئیبن حەجەر و شەوکانی) لە زانا بەناوبانگەکانی بواری چاکسازیین لە ئیسلامدا.

نووسینەکانی شەوکانی جێی ڕەزامەندی و بڵاوبوونەوەیەکی فراوانن، پێگەیەکی شیاو و بەرزیان هەیە لە توێژینەوە زانستیەکانی هەمو زانستەکاندا و بەتایبەتیش لە: بیروباوەڕ[٩٤]، فیقە[٩٥] و بنەماکانی[٩٦]و تەفسیر[٩٧] و فەرموودە[٩٨] و نەحو و ئەدەب[٩٩] و پەروەردە[١٠٠]و سیاسەت[١٠١].

حەوتەم: بابەتە مشتومڕەکان لەسەر بیروبۆچوونی پێشەوا شەوکانی:

کێشەیەکی پێشبینیکراو هەیە لەبارەی بیروبۆچوونی شەوکانی، کە پەیوەندیدارە بە بیروبۆچوونەکانی و هەڵوێستە سیاسیەکانییەوە.

لە هەمووشیان ترسناکتر ئەوەیە هەوڵی هەندێکیان بۆ ڕاکێشانی شەوکانی بۆ ناو بازنەی ململانێی خۆیان، دوور لە هێنانەدی ئامانجی پێویستی ئەم توێژینەوانە، کە بریتیە لە دەرخستنی ڕووی گەشی ئەو زانایانە لە بوارەکانی هەستانەوە و پارێزگاری لە بوونی ئیسلام وەکو فەلسەفەیەک و شەریعەتێک لە کاتێکی ئاڵۆزی ئەو سەردەمانەدا، هەندێکیان کەلتووره فیکریەکەی ئەو زانایانە بەش بەش کردووە بە سەر پارچەی بچووکی هەندێک کێشەی لابەلای وەکو چوونە سەر قەبران و پاڕانەوە لە گۆڕ کە بۆتە هۆی بچووککردنەوە و لەناوبردنی ئەو زانایانە، سەرلەنوێ گێڕانەوەیان بۆ ناو بۆتەی مەزهەبی، کە ئەو زانایانە هەوڵ و کۆششیان دا لە پێناوی دورکەوتنەوە لەو ململانێیە و ئەو جۆرە کێشە لاوەکیانەش بریتین لە:

١- بابەتی بوونی پێشەوا شەوکانی لە هەڵوێست و نووسینەکانی لە پاش دەستبەکاربوونی لە بواری سیاسییدا:

دەکرێت ئەم مشتومڕە بەشێوەی ئەم پرسیارانە بێت: ئایا شەوکانی لە نووسینەکانیدا -بەتایبەتی ئەوانەی ئەم دواییەی- تەنها ڕای خۆی دەربڕیوە؟ یان بەشداریی لە دەسەڵات وای لێکردووە نووسینەکانی بەشێوەیەک ئامادە بکات کە چاودێری بارودۆخی سروشتی کارە فەرمیەکەی کردبێت تاکو پێگە و شوێنەکەی لای دەسەڵاتی فەرمانڕەوا تووشی زیان نەبێت؟

بۆیە بابەتی بوون پێویستی بە جیاکردنەوەی دوو بابەت هەیە:

یەکەم: ئەو بابەتە فەرمیانەی کە شەوکانی نووسیویەتی بەگوێرەی ئەوەی ڕاوێژکارێکی سیاسی بووە، ناکرێت بیکەین بە بەڵگە بەسەر بیروبۆچوونەکانیەوە، گەر بە هۆکارێک نەبێت. بەڵام بۆ ئەو نووسینانەی کە لە سەردەمی بەشداریی کاری سیاسیدا بووە ئەوا دەتوانین بڵێین ڕاوبۆچوونی خۆی بووە لەسەر بابەتەکان، مەگەر بەڵگەیەک هەبێت لەسەر پێچەوانەکەی. هەندێک بەڵگە کە ڕاستگۆیی تەواوی نووسینەکانی شەوکانی دەردەخەن کە

دەتوانرێت تێبینی بکرێن لە دوو ڕووەوە، شەوکانی بێ پێچ و پەنا ئامۆژگاری خاوەن دەسەڵاتی کردووە، بەوەش سەرکێشیەکی بە بارودۆخە سیاسیەکەی خۆی کردووە کاتێک باسی لە چاکسازیی و دەستنیشانکردنی هۆکاری کێشە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانی بەستۆتەوە بە گەندەڵی لە دەسەڵاتی فەرمانڕەوای ئەو سەردەمەدا(١٠٢).

دووەم: شەوکانی لەبەر بیروبۆچوونە ڕاستکردنەوەکانی تووشی لادان لەسەر کاری میللی و سیاسی بووە، لەلایەن هەندێک لە بانگخوازانی زەیدی کە چاویان بڕیبووە ڕازیکردنی خەڵکی، کۆمەڵێک لە پیاوانی دەسەڵاتیش بەشداربوون لەو هاندانە جەماوەرییە، لە گرنگترینی ئەو هەڵوێستانەی، کاتێک نامەیەکی نووسی لەبارەی دادپەروەری هاوەڵانی پێغەمبەرەوە کە بەرپەرچی ئەوانەی دابووەوە کە پێیانوابوو هاوەڵان دادپەروەر نەبوون، لەو بارەیەوە شەوکانی دەڵێت: "پێموابوو کۆدەنگی خەڵکانی خاوەن زانست و زانیاری پەردە لەسەر چاویان لادەدرێت و لانادەن لەڕێی ڕاست بەرەو تیاچوون، کەچی هەستان بە نووسینی وەڵامی زیاتر لە بیست نامە دەربارەی قسەی نەشیاو و بەرهەڵستی کە تەنها بە گیانەوەران دەوترێت، خۆیان سەرقاڵ کرد بەو نووسینانەوە و لەناو جەماوەردا بڵاویان کردنەوە، لای خەڵکە تایبەتەکەش تەنها ڕازیبوون لەسەر داواکانیان پێدرا لە ترسی ئاژاوە و خراپەکارییان، تا هات خراپەش زیادی کرد و ئاڵۆز بوو، تاکو گەیشتنە لای خەڵکانی دەسەڵات و ئەوانەی تێکەڵاوی پاشا و وەزیر و ئەوانیترن، تا گەیشتنە لای جێنشینی سەردەم خوا بیپارێزێ، خەڵکانێکی چواردەوری بابەتەکەیان گەورە کرد، هەندێک لەوانە پێشنیازی بەندکردنی منیان بۆ دەکرد، یان دەرکردنم لە وڵاتی خۆم، بەڵام ئەو بێدەنگ بوو، ئاوڕی بۆ هیچکام لەوانە نەدایەوە لە ترسی خودا(١٠٣).

٢- هەڵوێستی شەوکانی لەبارەی بانگەوازی وەهابیەتەوە.

سەرەتایی کرداری بۆ دەرکەوتنی دەوڵەتی سعودی یەکەم و گۆڕانی جوڵانەوەی وەهابیەت بەرەو بڵاوبوونەوەی سیاسی لەساڵی (١١٥٧ک)، لە ئەنجامی ئیمزاکردنی ڕێکەوتنی پاراستن بوو لەنێوان (شێخ محەمەدی کوڕی

عەبدولوەهاب و ئەمیر بن سعودی ئەمیری درعیەکان)[١٠٤] بوو، حکومەتی سعودیە دەستیکرد بە فراوانکردنی سنووری جوگرافی لەنێوان هەڵکشان و داکشاندا هەتا گەیشتە سنوورەکانی دەوڵەتی قاسمی لە بەری (الشریف حمود)، کە والی بوو لەلایەن (الإئمام منصور) لە ساڵی (١٢١٧ک)، کە دواتر خۆی بەدەستەوەدا و چووە ڕیزی بانگەوازی (نجدی)یەوە و لە دەوڵەتی (ئیمامی) چووە دەرەوە[١٠٥]. هەندێک دەیانەوێت شەوکانی بهێڵنەوە نزیک بێت یان دوور لە لایەنگریکردنی بانگەوازی وەهابییەت وەک فەلسەفە، لەڕاستیدا شەوکانی ستایشی ئەو بانگەوازەی کردووە، لەگەڵ داواکاری ئەمدا گونجاوە کە بریتیە لە یەکتاپەرستی و دژایەتیکردنی کوفر، شەوکانی دەڵێت: دوو پەڕتووک لە خاوەن دەسەڵاتی (نەجد)ەوە هات بۆ لای جەنابی پێشەوا و ڕابەرمان خوا بیپارێزێ، یەکێکیان نامەی تایبەتبوو بە (محەمەدی کوڕی عەبدولوەهاب)، دەربارەی ئامۆژگاری بۆ دڵسۆزی بۆ یەکتاپەرستی و بێبەری بوون لە هاوەڵ پەیداکردن بۆ خودا لەلایەن ئەوانەی لە گۆڕستان دەپاڕێنەوە، چەند نامەیەکی باش و هاوپێچن بە بەڵگەی قورئان و فەرمودە، پەڕتوکەکەی تریان بریتیە لە بەرپەرچی کۆمەڵێکی کەمتەرخەم لە شارەزایانی (صنعاء و صعدە) کە لەبارەی بنەماکانی ئاین و کۆمەڵێک لە هاوەڵانی پێغەمبەر قسەیان کردبوو، بۆیە وەڵامێکی گونجاوو بەپێزی داونەتەوە بەپێی زانیاریی لەسەر قورئان و فەرموودە[١٠٦].

بەڵام شەوکانی ڕەزامەندی دەرنەبڕی لە بەرامبەر ئەو هەواڵەی کە باس لە حەڵاڵکردنی ڕشتنی خوێن دەکات، ئەمەش بابەتیبوونی ئەو زانایە دەردەخات کە لەوبارەیەوە دەڵێت: "لە کۆی ئەوەی کە پێمانگەیشتووە لە دەسەڵاتداری نەجدەوە کەوا خوێنی کەسانێکی حەڵاڵ کردووە، کە ئامادەی نوێژی بەکۆمەڵ نابن، کە ئەمەش ئەگەر وابێت گونجاو نیە لەگەڵ یاسای شەرعییەکان، ڕاستە لەبارەی کەسێک نە بە کۆمەڵ و نە بە نەخۆشی نوێژ نەکات، ئەوە موسڵمان نیە، بەڵام حەڵاڵکردنی خوێنی کەسێک کە نوێژی بە کۆمەڵ ئەنجام نەدات و خۆی نوێژ بە تەنها بکات، کە خوا خۆی باشتر دەزانێت، زۆر کەس وەکو خەواریج مامەڵەی لەگەڵ دەکەن و پێموانیە راست بێت".[١٠٧] دیارە ڕوانگەی

شەوكانی بۆ ئەو هەوالانەی كە پێیگەیشتون لە بزووتنەوەی (وەهابیە)وە پەیوەندی نەبووە بە ڕازیبوون، یان پێچەوانەبوون لەگەڵ فەلسەفەی ئەو كەسانەی لایەنگری بۆچوونێكی دیاریكراویان كردووە، بۆیە دەستخۆشی لە زۆر ناوەرۆكیان كردووە، وەهابیەكانیش بە زۆر قۆناغی چاوخشاندنەوەدا تێپەڕبوون و نكۆڵیان لە توندڕەوی كردووە بۆ ئەوەی ببێتە بزووتنەوەیەكی چاكسازیی پێشەنگ كە ڕۆڵی هەبێت لە ڕابوونی ئیسلامی لە سەردەمی ئێستادا.

لەوانەشە بابەتەكە لێكەوتەی تری هەبێت، بۆیە (صالح رمضان)ی توێژەر پێیوایە شەوكانی: بەرهەڵستی بۆچوونی وەهابی بووە وەك دەسەڵاتدار، چونكە باوەڕی بە بەكارهێنانی شمشێر نەبووە لە پیادەكردنی بۆچوونێكدا، هەر بۆچوونێك بەرگریی لێ نەكرێت لەلایەن بەڵگەوە، پێویستە لەناو بچێت، وەك ئەوانەی كە لەناوچوون[١٠٨]، بەڵام پێدەچێت كە بابەتەكە بە سیاسی كرابێت لە چەند ڕوویەكەوە: ئەوەی پەیوەندی هەیە بە بوونی دەوڵەتی (الإمامية)وە، بەتایبەتیش فیكری (زەیدی) پێیوایە (إمامة) دەبێت لە (آل البيت) بێت، فراوانبوونی دەوڵەتی وەهابی لە بەرامبەر دەوڵەتی زەیدی دامەزراو، بە واتای كۆتایی ئەم دەوڵەتە. یان ئەوەی پەیوەندی بە ڕاستكردنەوەی شەوكانییەوە هەیە بە گشتی بۆ سەروبەندی فراوانبوونی دەوڵەتی وەهابی و ئەو توندڕەوییەی كە پێی ناسرابوو، هەروەها هەڵسەنگاندنی بارودۆخی سیاسی لە جیهانی ئیسلامی ئەو سەردەمە، كاتێك دەوڵەتی ئیسلامی بەپیاوە نەخۆشەكە ناسرابوو، لەبەر لاوازی، ململانێی دەرەكی لەگەڵ زۆرێك لە داگیركەرانی وەك فەڕەنسا و ڕووسیا و بەریتانیا و هەندێكی تر هەبوو، لەگەڵ ململانێی ناوخۆیی خێڵەكان و زۆربوونی كوشتار و ڕاوڕووت و باڵكێشانی نەفامی و دەمارگیریی[١٠٩] بەسەر وڵاتانی ئیسلامی و پێیوابوو ئومەت لە بارودۆخێكی ئاژاوەو ناڕەحەتیدایە،[١١٠] كە پێویستی بە قۆناغێكی چاكسازیی فیكری و كۆمەڵایەتی و سیاسییە و جەنگەكان یارمەتیدەر نابن بۆ ڕوودانی ئەو چاكسازییانە. دەكرێت ڕاوبۆچوونەكانی لەوەدا كۆبكەینەوە كە باوەڕی بە دەوڵەتی (زەیدی) و پێشینە چاكسازییەكان هەبووە، لە بەرامبەر فراوانبوونی

سیاسی، له پێشەکی پەڕتووکەکەی (الدواء العاجل)دا، که دایناوه بۆ ئەوەی بیکاته پرۆگرامی چاکسازیی دەسەڵات، دوای ئەوەی که (شەریف حەمود و ساڵحی دەوڵەتی نەجدی) هەڵگەڕانەوه له دەوڵەتی ئیمامی و دەڵێت: بەم شێوەیە خوا خەڵک و وڵاتمان دەپارێزێت له خراپەیان، جیامان دەکاتەوه لەوانەی که شەڕی بەندەکانی خوایان دەکرد، سنووری شەرع دەبەزێنن، ژنی سکپڕ و منداڵیش دەکوژن و سکی دووگیان هەڵدەدڕن، ئەوەی که شەرعی داناوه ڕێ بەم جۆره کارانه نادات، حەڵاڵ نیه کوشتنی مناڵ و پیر و ژنانی بێباوەڕان لەلایەن موسڵمانانەوه.[١١١]

٣- بەکارهێنانی دەسەڵات بۆ دژایەتیکردنی نەیارەکانی:

پێشتر باس کرا کەوا شەوکانی ڕووبەڕووی لابردنی سیاسی و جەماوەری بویەوه، بەهۆی دەستگرتنی به ڕاوبۆچوونه چاکسازیەکانییەوه له مەزهەبی (زەیدی)دا و لەوانەش بابەتی دادپەروەریی هاوەڵانی پێغەمبەر، ژمارەیەک له زەیدیەکان ئامادەییان نیشاندا بۆ بەگژاچوونەوەی و هانی جەماوەریاندا له دژی، لەوانەش (إسماعيل النعمي و يحيى بن محمد الحوثي) بوون، بۆیه شەوکانی داوای له (والی) کرد که بەندیان بکات. لەم بارەیەوه شەوکانی دەڵێت: والی سووربوو لەسەر بەندکردنی ئەوانەی که ناومان هێنان، ئاماژەم بۆ کرد بەدواداچوون بۆ لایەنگرانی بکات که هەڵساون بەو کاره، بۆیه گەڕانیان بۆ کرا، ئەوەی که زانرا سەر بەوانەی بەندکراون هێشتا له ڕەمەزاندا گەڕان بەردەوامه تاکو زۆرێکیان لێ دەستگیرکرا[١١٢].

(عبدالعزيز قائد) پێیوایه که: دەستکرانەوەی شەوکانی بەبێ مەبەست بووه لەلایەن خۆیەوه، بەڵکو ململانێکەی له دژی ئەوان لەجیاتی دەوڵەت بووه[١١٣]، بەڵام به ویژدانەوه بڵێین که دەسەڵات تۆڵەی لەوانه کردەوه لەبەرئەوه نەبوو که دژی بۆچوونەکانی شەوکانی بوون، بەڵکو لەبەر ئەوەبوو که ئەمانه مەترسین بۆ سەر دەوڵەت و سەقامگیریی سیاسیی، چونکه هەوڵی تێکدان و کوشتنی هەندێک زانایان داوه، لەوانەش شەوکانی و دەستدرێژیی بۆ سەر ماڵی هەندێک له وەزیرەکان، حوکمدانیان به گرتن بەهەماهەنگی لەگەڵ ڕاوێژکار و سەرۆک خێڵ و وەزیرەکان بووه[١١٢].

کۆتایی

توێژینەوەی بەرهەمی فیکری پێشەوا شەوکانی و هەوڵە چاکسازیی و سیمای پڕۆژە هەستانەوەکەی، بەڵگەن لەسەر ئەوەی کە یەکێکە لە مەزنترین زاناکانی مێژووی ئیسلامی، کە شوێندەستیان بە ڕوونی دیارە لە گۆڕانکارییە فیکریەکانی سەدەی سیانزەیەمی کۆچی، هەتا ڕۆژگاری ئەمڕۆ. لەگەڵ ئەوەی نەیتوانی بەتەواوی ڕزگاربێت لە بابەتە لاوەکیەکانی بۆچوونی زەیدی، بەڵام جەختکردنەوەی لەسەر بەشە سەرەکیەکانی ئیسلام، کردی بە یەکێک لە نوێگەران و نوێخوازانی مێژووی ئیسلامی، دەتوانین لێرەدا ئاماژە بە بەرهەمەکانی شەوکانی بدەین:

١- گێڕانەوەی متمانە بۆ ئەو کات و سەردەمەی کە تیایدا ژیاوە و زیندووکردنەوەی هیوا بە ئومەت بۆ هەوڵی سەرلەنوێ هەستانەوە و بەرەوپێشبردنی و جارێکی تر ڕاستکردنەوەی پەیوەندی لەگەڵ کەلتووری ئومەت لە پاش سڕینەوەی نیشانەکانی داهێنان بەهۆی شوێنکەوتن و پچڕانی پەیوەندی زانستی لەگەڵ کەلەپوور و بانگەشەی بۆ کردنەوەی دەرگای کۆشش و بانگەواز بۆ نوێگەری لە پرۆگرامی فیقهی ئیسلامیدا.

٢- لە پاش خۆی پرۆژەیەکی چاکسازیی و گشتگیری بەجێهێشت بۆ هەوڵدان لە تێگەیشتنی ئێستای میللەت و هەستانەوەی لەو ساتەوەختەی کە تیایدا دەژی و کیشەکانی میللەت لەو سەردەمەدا، پاشان هەوڵدان بۆ دانانی چارەسەر لە بوارە جیاوازەکانی بیروباوەڕ و فیقە و پەروەردە و فێرکردن و سیاسەت. ئەم گشتگیریەش کاری دەوڵەت و پەروەردەی لە ڕوودانی ئەو گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتی و ئابوورییە دیاری کردووە و هەوڵی داوە بۆ هەستانەوەی ئومەت.

٣- شەوکانی هەرگیز سیاسەتی لە دەوڵەت و دەسەڵات جیانەکردۆتەوە و تەنها گرنگی بە لایەنی تیۆری نەداوە بە تەنها، بەڵکو بواری تیۆری و کرداریی پێکەوە گرێداوە و هەستی بە گرنگی کاری سیاسیی کردووە لەپێناو چاککردنی

کۆمەڵگا و ئومەت، چونکە خۆی لە شوێنی راپەڕاندن بووە لە کاری سیاسیدا، پاشان هەلی تاقیکردنەوەی ئەو فەلسەفانەی بۆ ڕەخساوە.

٤- بیرکردنەوەی گونجاوی یەکێک بووە لە ئاڕاستە سەرەکیەکانی شەوکانی، بۆیە بانگەوازی بۆ گونجاندنی ئەو بابەتەی کە جیاوازیەکەی پێشبینی کراوە لەلایەنە فیقهی و بۆچوونە ئیسلامیەکاندا و بانگەوازی بۆ کرانەوە بە ڕووی کەلتووری فیقهی ئومەت کردووە.

توێژەر هاوڕایە لەگەڵ (حليمة كروشة) بە بوونی هەندێک بۆشایی لە بیردۆزەکەی شەوکانی بۆ نوێگەری فیقهی پەیوەندیدار بە ئاڕاستە زانستیەکان بۆ زۆرینەی خەڵکی، کە بە لەدەستدانی ئامڕازەکانی ئیجتیهاد، بونی بۆشاییەک کە تێکەڵی هەوڵەکانی شەوکانی بوو لە زیادەڕەوی لە دەستگرتن بە ڕووکەشی دەقەکانەوە، لەسەر کەمکردنەوە لە نرخی مەبەستەکانی شەریعەتی ئیسلامی(١١٥).

توێژەر ئەوە تێدەگات کە کەلەپووری شەوکانی پێویستی بە چاودێری زیاترە، بەتایبەتیش زۆربەی کەلەپوورە نووسراوەکەی هێشتا دەستنووسە، پێویستە بە ئاڕاستەی توێژینەوەی قوڵتر هەنگاو بنرێت بۆ ئەزموونە چاکسازییەکەی لەژێر ڕۆشنایی زانستی مەبەست و سیاسەتی شەرعی و جیاکردنەوەی ئەوەی کە بنەڕەتە لە فیکری شەوکانی و ئەوانەی کە پەیوەندیداربوون بە کاردانەوە فیکری و سیاسیەکان، پێویستی توێژینەوەی دیاردەی شەوکانی دوور لە بیر و خۆشی پێشینەیی لەچوارچێوەی کات و شوێندا، دەمارگیری نەکردن بۆ بیروڕای شەوکانی تاکو نەیگێڕینەوە بۆ ناو ململانێ مەزهەبیەکەی کە خۆی زۆر هەوڵیدا لەگەڵ زانا نوێخوازەکانی تردا بۆ ڕزگاری ئومەت لەو شوێنکەوتەییە مەزهەبیە و دەرخستنی لایەنەکانی داهێنان لەلای ئەو زانایانە بۆ بنیادنانی هەستانەوە و پارێزگاریی لە بوونی ئیسلام وەک فەلسەفە و یاسا و ڕێسایەک.

سەرچاوەكان:

١ - الشوكاني، محمد بن علي. البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع، بيروت: دار المعرفة، ج٢، ص٢١٤، انظر أيضاً:

- خان، محمد صديق. التاج المكلل من جواهر مآثر الطراز الآخر والأول، الهند: المطبع الصديقي، ١٢٩٨هـ ص٣٠٥.

٢- الشوكاني، البدر الطالع بماحسن من بعد القرن السابع، مرجع سابق، ج١، ص٤٧٨.

٣ - المرجع السابق، ج١، ص٤٨٤.

٤ - الشوكاني، محمد بن علي. السيل الجرار المتدفق على حدائق الأذهار، تحقيق: محمد إبراهيم زايد، بيروت: دار الكتب العلمية، ط١، ١٤٠٥هـ ج١، ص١٧.

٥ - بو كروشة، حليمة. معالم تجديد المنهج الفقهي: أنموذج الشوكاني، قطر: وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، ٢٠٠٢م، ط١، ص٧٩.

٦ - الشوكاني، محمد بن علي. أدب الطلب ومنتهى الأدب، تحقيق: عبدالله يحيى السريحي، بيروت: دار ابن حزم، ط١، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م، ج١، ص٣٥.

٧ - الشوكاني، محمد بن علي. البدر الطالع بماحسن من بعد القرن السابع، مرجع سابق، ج١، ص٤٨٤.

٨ - مرجع سابق، ج٢، ص٤٨١.

٩ - مرجع سابق، ج٢، ص٢١٥.

١٠ - مرجع سابق، ج٢، ص٢١٩.

١١ - مرجع سابق، ج٢، ص٢١٧.

١٢ - محيسن، محمد سالم. معجم حفاظ القرآن عبر التأريخ، بيروت: دار الجيل، ج١، ١٤١٢هـ/ ١٩٩٢م، ج٢، ص٣٩٧.

١٣ - مرجع سابق، ج١، ص٤٨١.

١٤ - الشوكاني، البدر الطالع بماحسن من بعد القرن السابع، مرجع سابق، ج٢، ص٢٢٤.

١٥ - مرجع سابق، الصفحة نفسها.

١٦ - انظر مشاركة الشوكاني في السياسة في:

- العمري، حسين عبدالله. الإمام الشوكاني رائد عصره، بيروت: دار الفكر المعاصر، ط١، ١٩٩٠م، ص٨٧- ٩٤.

١٧ - الشوكاني، البدر الطالع بماحسن من بعد القرن السابع، مرجع سابق، ج١، ص٧٨.

١٨ - المرجع السابق، ج٢، ص٢١٧- ٢١٨.

١٩ - المرجع السابق، ج٢، ص٢١٥.

٢٠ - نومسوك، عبدالله، منهج الإمام الشوكاني في العقيدة، بيروت: مكتبة دار القلم والكتاب، ١٩٩٤م، ط١، ١٤١٤ك، ص٩٣.

٢١ - الشوكاني، البدر الطالع بماحسن من بعد القرن السابع، مرجع سابق، ج١، ص١٩٦.

٢٢ - الشراجي، عبدالغني قاسم. الإمام الشوكاني: حياته وفكره، بيروت: دار الفكر، ص٢٧٣.

٢٣ - الشوكاني، البدر الطالع بماحسن من بعد القرن السابع، مرجع سابق، ج١، ص٣٧٩.

٢٤ - الدسوقي، محمد. الإمام الشوكاني: فقيها ومحدثا، من خلال كتابه (نيل الأوطار)، مجلة مركز بحوث السيرة، عدد ٢، ١٩٨٧م، ص٤٦٠.

٢٥ - الشوكاني، البدر الطالع بماحسن من بعد القرن السابع، مرجع سابق، ج١، ص٦٠.

٢٦ - الشوكاني، أدب الطلب ومنتهى الأدب، مرجع سابق، ص٢١، ٢٥.

٢٧ - الشوكاني، البدر الطالع بماحسن من بعد القرن السابع، مرجع سابق، ج١، ص٦٤.

٢٨ - المرجع السابق، ج٢، ص٧.

٢٩ - الصعيدي، عبد المتعال. المجددون في الإسلام، مصر، مكتبة الآداب ومطبعتها، د.ت، ص٤٧٢.

٣٠- المرجع السابق، ص٤٧٣.

٣١ - الشوكاني، البدر الطالع بماحسن من بعد القرن السابع، مرجع سابق، ج٢، ص١٦.

٣٢ - المرجع السابق، ج١، ص٤٨١.

٣٣ - المرجع السابق، ج١، ص٧٨.

٣٤ - الشوكاني، محمد بن علي. الدواء العاجل في دفع العدو الصائل، المدينة المنورة: الجامعة الإسلامية، ضمن مجموعة رسائل، ١٤١٠هـ ص٥١ - ٥٢.

٣٥ - الشراجي، الإمام الشوكاني: حياته وفكره، مرجع سابق، ص٢٢٩.

٣٦ - الشوكاني، محمد بن علي. فتح القدير الجامع بين فني الرواية والدراية من علم التفسير، بيروت: دار الفكر، ٢٠٠٠م، ج١، ص١٢.

٣٧ - الذهبي، محمد حسين. التفسير والمفسرون، القاهرة: مكتبة وهبة، ط٧، ٢٠٠٠م، ج٢، ص٢١١- ٢٢٠.

٣٨ - الشوكاني، محمد بن علي. نيل الأوطار من أحاديث سيد الأخيار شرح منتقى الأخبار، بيروت: دار الجيل، ١٩٧٣م، ج١، ص١٤.

٣٩ - انظر: الخطيب، خالد أحمد. "الشوكاني ومنهجه في كتاب نيل الأوطار"، (رسالة ماجستير، جامعة أم القرى، ١٩٩٠م).

٤٠ - العمري، الإمام الشوكاني رائد عصره، مرجع سابق، ص١٦٦- ١٦٨.

٤١ - انظر: بو كروشة، معالم تجديد المنهج الفقهي: أنموذج الشوكاني، مرجع سابق، ص١٠٥ وما بعدها.

٤٢ - السريحي، في مقدمة تحقيقه في:

- الشوكاني، أدب الطلب ومنتهى الأدب، مرجع سابق، ص٥.

٤٣ - انظر معالم النظرية التربوية عند الشوكاني في:

- مقبل، صالح محمد. محمد بن علي الشوكاني وجهوده التربوية، بيروت: دار الجيل، ١٩٨٩م.

٤٤ - الشوكاني، الدواء العاجل في دفع العدو الصائل، مرجع سابق، ص٥٥.

٤٥ - الشوكاني، البدر الطالع بماحسن من بعد القرن السابع، مرجع سابق، ج١، ص٢.

٤٦ - الشوكاني، محمد بن علي. قطر الولي على حديث الولي، تحقيق: إبراهيم إبراهيم هلال، القاهرة: دار الكتب الحديثة، ط١، ١٩٧٩م.

٤٧ - الشوكاني، أدب الطلب ومنتهى الأدب، مرجع سابق، ص٨٨.

٤٨ - الشوكاني، محمد بن علي. إرشاد الفحول إلى تحقيق علم الأصول، تحقيق: محمد سعيد البدري، بيروت: دار الفكر، ط١، ١٩٩٢م، ص٤٢٤.

٤٩ – السيلن، إبراهيم عمر. "الموجهات المركزية لعلامة اليمن": خطاب الإمام الشوكاني، مجلة المعرفة، وزاره التربية والتعليم، السعودية، عدد٧٦، ٢٠٠٩م، ص٨٨.

٥٠ – الشوكاني، السيل الجرار المتدفق على حدائق الأزهار، مرجع سابق، ج١، ص٨٦.

٥١ – المرجع السابق، ج١، ص٢٠٥.

٥٢ – أحمد سعيد إبراهيم سيد. "الإمام الشوكاني وآراؤه الإعتقاديه في الإلهيات بين السلف والزيدية"، رسالة ماجستير، جامعة أم القرى، ١٤٠٦هـ ص٧٨- ١١٩.

٥٣ – انظر: الشوكاني، محمد بن علي. إرشاد الغبي إلى مذهب أهل البيت في صحب النبي، تحقيق: مشهور حسن سلمان، بيروت: دار المنار، ١٩٩٢م.

٥٤ – أحمد، الإمام الشوكاني وآراؤه الإعتقادية في الإلهيات بين السلف والزيدية، مرجع سابق، ص٢٦٥- ٣١٤.

٥٥ – الشوكاني، محمد بن علي. الصوارم الحداد القاطعة لعلائق أرباب الإتحاد، تحقيق: محمد صبحي حسن الحلاق، صنعاء: دار الهجرة، للطباعة والنشر والتوزيع، ط١، ١٩٩٠م، ص٢٩.

٥٦ – الشوكاني، أدب الطلب ومنتهى الأدب، مرجع سابق، ص٩٧.

٥٧ – المرجع السابق، ص٣٦- ٤١.

٥٨ – بو كروشة، معالم تجديد المنهج الفقهي: أنموذج الشوكاني، مرجع سابق، ص١٠٥ بتصرف.

٥٩ – الشوكاني، الدواء العاجل في دفع العدو الصائل، مرجع سابق، ص٥٣، ٦٣.

٦٠ – الشوكاني، أدب الطلب ومنتهى الأدب، مرجع سابق.

٦١ – ألف الشوكاني عدة كتب في العقيدة منها:

– الشوكاني، محمد بن علي. التحف في مذاهب السلف، تحقيق: طارق السعود، بيروت: دار الهجرة، ط٢، ١٤٠٨هـ/ ١٩٨٨م.

– نومسوك، منهج الإمام الشوكانى في العقيدة، مرجع سابق.

٦٢ – انظر الفكر التربوي عند الشوكاني في:

– مقبل، صالح محمد. "محمد علي الشوكاني وجهوده التربوية"، رسالة ماجستير، جامعة أم القرى، مكة المكرمة، ١٤٠٨هـ

٦٣ – الشوكاني، أدب الطلب ومنتهى الأدب، مرجع سابق، ص٢٠٧.

٦٤ – الشوكاني، محمد بن علي، الفوائد المجموعة في الأحاديث الموضوعة، تحقيق: عبدالرحمن يحيى المعلمي، بيروت: المكتب الإسلامي، ط٣، ١٩٨٧م، ص٣.

٦٥ – الشوكاني، السيل الجرار المتدفق على حدائق الأزهار، مرجع سابق، ص٥٠٣.

٦٦ – الشوكاني، محمد بن علي. عقد الجمان في شأن حدود البلدان، (مخطوط)، ص١٥١– ١٥٢، نقلا عن الشراجي، الإمام الشوكاني حياته وفكره، مرجع سابق، ص٣٥٨– ٣٦٠.

٦٧ – الشوكاني، محمد بن علي. رفع الأساطين في حكم الإتصال بالسلاطين، (مخطوط)، ص٢٩، نقلا عن الشراجي، الإمام الشوكاني حياته وفكره، مرجع سابق، ص٣٦٣.

٦٨ – الشوكاني، الدواء العاجل في دفع العدو الصائل، مرجع سابق، ص٦٣.

٦٩ – المرجع السابق، ص٦٤، ٦٥.

٧٠ – الشوكاني، البدر الطالع بماحسن من بعد القرن السابع، مرجع سابق، ج٢، ص٤٩.

٧١ – المرجع السابق، ج٢، ص٢٩٧.

٧٢ – الشوكاني، نيل الأوطار من أحاديث سيد الأخيار شرح منتقى الأخبار، مرجع سابق، ج٨، ص١٧٩.

٧٣ – الشوكاني، السيل الجرار المتدفق على حدائق الأزهار، مرجع سابق، ج٤، ص٥٧٦.

٧٤ – مرجع سابق، ج٤، ص٥٧٨.

٧٥ – الشوكاني، البدر الطالع بماحسن من بعد القرن السابع، مرجع سابق، ج٢، ص٥.

٧٦ـ المرجع السابق، ج٢، ص٥.

٧٧ – الشوكاني، محمد بن علي. ذكريات الشوكاني، تحقيق: صالح رمضان محمد، بيروت: دار العودة، ١٩٨٣م، ص١٥٧– ١٥٨.

٧٨ – المرجع السابق، ج٢، ص١٦.

٧٩ - بني المرجة، موفق. صحوة الرجل المريض أو: (السلطان عبد الحميد الثاني والخلافة الإسلامية)، كويت. مؤسسة صقر الخليج للنشر والتوزيع، ١٩٨٤م، ص٣٢٩.

٨٠ - الصعيدي، المجددون في الإسلام، مرجع سابق، ص٤٧٢- ٤٨٥.

٨١ - شاكر، محمود. رسالة في الطريق إلى ثقافتنا، القاهرة: دار الهلال، سلسلة كتاب الهلال، عدد ٤٨٩، ١٩٩١م، ص١١٨- ١٢٢، انظر أيضاً:

- الشوكاني، أدب الطلب ومنتهى الأدب، مرجع سابق، ص١٧.

٨٢ - ابن الأهدل، عبدالرحمن بن سلمان. النفس اليماني في إجازة القضاة بني الشوكاني، صنعاء: مركز الدراسات والأبحاث اليمنية، ١٩٧٩م، ص١٧٧.

٨٣ - الشراجي، الإمام الشوكاني: حياته وفكره، مرجع سابق، ص٢٣٧- ٢٦٦.

٨٤ - المسعودي، عبدالعزيز قائد، الشوكانية الوهابية: تيار مسجد في الفكر العربي الحديث، القاهرة: مكتبة مدبولي، ٢٠٠٦م، ص٢٩٨.

٨٥ - المرجع السابق، ص٢٩٨.

٨٦ - بني المرجة، صحوة الرجل المريض، مرجع سابق، ص٣٥٩.

٨٧ - المسعودي، الشوكانية الوهابية: تيار مسجد في الفكر العربي الحديث، مرجع سابق، ص٣١٠.

٨٨ - غليس، أشواق أحمد مهدي. "فكر الشوكاني السياسي وأثره المعاصر في اليمن"، (رسالة دكتوّراه، جامعه النيلين، السودان، ٢٠١٤م)، من الملخص المنشور على الموقع الإلكتروني المركز الوطني للمعلومات، اليمن.

٨٩ - الشوكاني، البدر الطالع بماحسن من بعد القرن السابع، مرجع سابق، ج١، ص٧٨.

٩٠ - خان، التاج المكلل من جواهر مآثر الطراز الآخر والأول، مرجع سابق، ص٣٠٥.

٩١ - الصعيدي، المجددون في الإسلام، مرجع سابق، ص٤٧٢.

٩٢ - انظر:

- علي. عبدالكريم عبدالرحمن. "دور الفكر التربوي للشوكاني والطهطاوي في التأسيس للنهضة والتنوير خلال القرن التاسع عشر"، (رسالة دكتوراه، جامعة الأردنية، ٢٠٠٥م)، ص١١٨- ١٦٥.

٩٣ - بو كروشة، معالم تجديد المنهج الفقهي، ص١٩٥.

٩٤ - انظر:

- نومسوك، منهج الإمام الشوكاني في العقيدة، مرجع سابق.

- سعيد إبراهيم، الإمام الشوكاني وآراؤه الإعتقادية في الإلهيات بين السلف والزيدية، مرجع سابق.

٩٥ - انظر: أبو سيف، سمير حسني حسين، "الإمام الشوكاني ومنهجه في الفقه الإسلامي"، من خلال كتابه: "السيل الجرار المتدفق على حدائق الأزهار"، (رسالة ماجستير، جامعة الأردنية، ١٩٩٧م).

٩٦ - انظر: محمد، عبد الباسط عبده ردمان، (الإمام الشوكاني: اختياراته الأصولية وتطبيقاتها الفقهية)، (رسالة جامعية، جامعة دمشق، ٢٠٠٩م).

٩٧ - انظر: الغماري، محمد حسن. الإمام الشوكاني مفسراً، جدة: دار الشروق، ١٩٨١م.

٩٨ - انظر: الدسوقي، الإمام الشوكاني فقيهاً ومحدثاً: من خلال كتابه نيل الأوطار، مرجع سابق، ص٤٦١.

٩٩ - انظر: القريات، ماجد شتيوي دخيل الله، "الإمام الشوكاني نحوياً من خلال تفسيره فتح القدير"، (رسالة دكتوراه، جامعة الأردنية، ٢٠٠٩م).

١٠٠- انظر:

- علي، دور الفكر التربوي للشوكاني والطهطاوي في التأسيس للنهضة والتنوير خلال القرن التاسع عشر، مرجع سابق، ص١١٨ — ١٦٥.

١٠١- انظر: محمد، محمد علي محمد. "الفكر السياسي عند الإمام الشوكاني: دراسة مقارنة"، (رسالة جامعية، جامعة القاهرة، ١٩٨٠م).

١٠٢- الشوكاني، الدواء العاجل في دفع العدو الصائل، مرجع سابق، ص٥٤.

١٠٣- الشوكاني، أدب الطلب ومنتهى الأدب، مرجع سابق، ص٤٩.

١٠٤- أبو علية، عبدالفتاح حسن. محاضرات في تأريخ الدولة السعودية الأولى، الرياض: دار المريخ، ط٢، ١٩٩١م، ص١٩.

١٠٥- الشوكاني، البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع، مرجع سابق، ج١، ص٢٤٠.

١٠٦- المرجع السابق، ج٢، ص٧.

١٠٧ـ المرجع السابق، ج٢، ص٦.

١٠٨ـ الشوكاني، ذكريات الشوكاني، مرجع سابق، (المقدمة)، ص١٠، ١١.

١٠٩ـ انظر الوضع السياسي آنذاک في:

ـ الشراجى، الإمام الشوكاني: حياته وفكره، مرجع سابق، ص٧٢- ٧٤.

١١٠ـ الشوكاني، الدواء العاجل في دفع العدو الصائل، مرجع سابق، ص٥١- ٥٢.

١١١ـ مرجع سابق، ص٦٢.

١١٢ـ الشوكاني، البدر الطالع بماحسن من بعد القرن السابع، مرجع سابق، ج٢، ص٣٤٨.

١١٣ـ المسعودي، الشوكانية الوهابية: تيار مستجد في الفكر العربي الحديث، مرجع سابق، ص٢٩٧.

١١٤ـ الشوكاني، البدر الطالع بماحسن من بعد القرن السابع، مرجع سابق، ج٢، ص٢٠٥، ٢٤٦، ٢٤٨.

١١٥ـ انظر تقييم منهج التجديد الفقهي عند الشوكاني في:

ـ بو كروشة، معالم تجديد المنهج الفقهي: أنموذج الشوكاني، مرجع سابق، ص١٩٢ وما بعدها.

دەروازەی دووەم: پەڕتووکەکان

پێشەکی دەروازەی دووەم:

ئەم دەروازەیە تیشک دەخاتە سەر دیارترین ئەو پەڕتووکانەی کە دەکرێت لەم سەردەمەدا سەرژمێر بکرێن و نووسراون، کە کاریگەرییەکی زۆر گەورەیان بەجێهێشتووە لەناو ئەو بزووتنەوانەی کە لەو سەردەمەدا بوژانەوەیان بەخۆیانەوە بینیوە لەناو جیهانی ئیسلامدا و لە دوای ئەم سەردەمانەش، بەشی یەکەم باس لە پەڕتووکی (بدائع الزهور في وقائع الدهور) دەکات، کە لەلایەن مێژوونووس ئیبن ئییاسی حەنەفیەوە نووسراوە (لە ساڵی ٩٢٨ک/١٥٢١ز کۆچی دوایی کردووە)، ئەم پەڕتووکە بە سەرچاوەیەکی گرنگ دادەنرێت لە بواری مێژوودا، چونکە نووسەر لەم پەڕتووکەدا گرنگترین و دیارترین گۆڕانکارییە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتیەکانی خستۆتە ڕوو، کە میسر و شام لە قۆناغی گواستنەوەیاندا بەخۆیانەوە بینیویانە، کە لە نێوان کۆتایی هاتنی دەسەڵاتی مەمالیکەکان و ژێردەستەبوونیان بۆ دەسەڵاتی عوسمانیەکاندا بووە.

بەشی دووەم باس لە پەڕتووکی (الفوائد المدنية) دەکات، کە سەید محەمەد ئەمین ئوستورئابادی نووسیویەتی (لە ساڵی ١٠٣٧ک/١٦٢٣ز کۆچی دوایی کردووە)، ئەم پەڕتووکە یەکێکە لە دیارترین ئەو پەڕتووکانەی کە لە بابەتی زانستی بنەماکانی تێگەیشتن لە ئاین نووسراوە لە بواری فیقهی ئیسلامی شیعیدا، لەم پەڕتووکەدا دیاردەکانی قوتابخانەی هەواڵیی لەلای زانایانی شیعەی دوازدە ئیمامی بەدەردەکەوێت.

لە بەشی سێیەمدا هەڵدەستێت بە پێناسەکردنی پەڕتووکی (الحكمة المتعالية في الأسفار العقلية الأربعة)، کە مەلا سەدرای شیرازی نووسیویەتی، ئەم پەڕتووکە یەکێکە لەو پەڕتووکانەی کە کاریگەرییەکی زۆریان هەبووە لە ڕوانگەی بەرەوپێشچوونی مێژووی فەلسەفە و بیر و هزری فەلسەفی لە ئێران، بەڵکو

تەنانەت کاریگەری هەبووە لەسەر جیهانی ئیسلامی لە سەردەمی خۆیدا، نووسەر لەم پەرتـووکەدا دیـدگای فەلسـەفی خـۆی خسـتۆتە ڕوو، کە ئەو نـاوی لێنـاوە کۆمەڵێک حیکمەتی بەرز، لە سەرەتادا هەوڵی داوە لێکنزیک بوونەوەیەک لە نێوان فەلسـەفەی ئیسـلامی و فەلسـەفی مـەشـائی و فەلسـەفەی ئیشـراقی و عیرفـانی و کەلامدا بکات، لەناویدا هەوڵی داوە هەماهەنگیەک دروست بکات لە نێوان عەقڵ و کەشف و شەریعەتدا.

بەشی چوارەم پەڕتووکی (نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب)ی خستۆتە بەر دیدەو هەوڵیداوە پێناسـەی بکات، کە مـەقـەڕی تـەلمـەسانی نووسیویەتی (لە ساڵی ١٠٤١ک/١٦٣٢ز کۆچی دوایی کردووە)، نووسەر لە پەڕتووکەکەیدا مێژووی سیاسـی و شارسـتانی ئەندەلووسـی خسـتۆتە ڕوو، ئینجـا پـەرژاوەتە سـەر باسکردنی پشکی ئەندەلووسیەکان لـە زانسـتە جیاوازەکانـدا، سـەرەڕای ئەوەی پەڕتـووکەکە کۆمەڵێک بـابەتی تێدایە دەربـارەی پشـکی ئەو ئەندەلووسیانەی کە کۆچیان کردووە بۆ ڕۆژهەڵات و کاریگەریی ئەوان لەسەر جوڵانەوەی بیر و هزر لە ڕۆژهەڵاتی جیهانی ئیسلامی لە سەردەمی نووسەردا.

بەشـی پێنجەمـی تـایبەتکردووە بە ناسـاندنی پەڕتـووکی (كشـاف اصـطلاحات العلـوم والفنـون) کە تەهـانەوەی نووسیویەتی، ئەم پەڕتـووکە یەکێکە لە دیارترین ئەو فەرهـەنـگ و ئینسـکلۆپیدیا زاراوەییـانەی کە لەم بـوارەدا نووسـراوە لە نـاو مێژووی ئیسلامیدا، کە وەکو بابەتێکی گەورە وایە، پڕیەتی لە زانست و زانیاریی، چەندین زانیاری گرنگی لەخۆی گرتووە و دەوڵەمەندە بە لایەنەکانی شارسـتانی و بەرەوپێشچوونی زاراوەکان.

بەشی شەشـەم هەڵدەسـتێت بە ناسـاندنی پەڕتووکی (خزانـة الأدب ولب لبـاب لسـان العرب)، کە عـەبدولقادر بـەغدادی نووسیویەتی (لە سـاڵی ١٠٩٣ک/١٦٨٢ز کۆچی دوایـی کـردووە)، ئەم پەڕتـووکە شـایەتحاڵی ئەو ئاسـتەیە کە بزووتنەوەی زانسـتی بەخـۆیەوە بینیـوە لە ڕوانـگەی بەرەوپێشـچوونی لە سـەردەمی عوسـمانیەکاندا، لە ڕوانـگەی گرنگیـدانی نووسـەر بە پاشـماوەی زمـانەوانیی، ئەم پەڕتـووکە وەکـو ئەوە وایە کە بنـاغەیەک بـێ بـۆ دیـارترین قۆنـاغ، کە لەو سـەردەمەدا بەرەو سـەرهەڵدان چـووە لـە چوارچێوەی بـوژانەوەی ئەدەبـی کـە

بەخۆیەوە بینیوە، جەختی کردووە لەسەر بڵاوکردنەوەی زمانی عەرەبی لەناو بازنەی گرنگیدان بە زیندووکردنەوە بیر و هزردا.

بەشی حەوتەم تیشک دەخاتە سەر پەڕتووکی (کشف الخفاء ومزیل الإلباس عما اشتهر من الأحادیث علی ألسنة الناس)، کە ئیسماعیلی کوڕی محەمەدی عەجلونی جەڕاحی نووسیویەتی (لەساڵی ١١٦٢ک/١٧٤٦ز کۆچی دوایی کردووە)، ئەم پەڕتووکە یەکێکە لەو پەڕتووکانەی کە ناوبانگێکی گەورەی هەبووە لەم گۆڕەپانەدا، لە نێوان سەرجەم ئەو نووسینانەی کە تیشکیان خستۆتە سەر جیاکردنەوەی فەرمووده سەحیحەکان و فەرموودە هەڵبەستراوەکان، هەروەها ئەم پەڕتووکە هەوڵی داوە عەقڵ و هزری مرۆڤی موسڵمان پاک بکاتەوە لەو فەرموودانەی کە هەڵبەستراون و لاوازن، هەروەها ئەم پەڕتووکە توانستی ڕەخنەگرتن لای موسڵمان دروست دەکات و هەوڵی داوە بنەماکانی پەیڕەوی زانستی دروست جێبەجێ بکات بەسەر دەقەکاندا و پشکنینێکی جوانیان بۆ ئەنجام بدات و لە ڕووی خوێندنەوە و شیکاری و دابەشکردنەوە، شێوازی زانستی بگرێتەبەر.

بەشی هەشتەم پەڕتووکی (حجة الله البالغة)ی ناساندووە، کە شاه وەلیوڵڵا دەهلەوی نووسیویەتی، (لە ساڵی ١١٧٦ک/١٧٦٢ز کۆچی دوایی کردووە)، ئەم پیاوە یەکێک بووە لە گەورەترین ئەو کەسانەی کە پێشەنگی بزووتنەوەی چاکسازیی و نوێخوازیی هزریی ئیسلامی بووە لە نیوە کیشوەری هیندی لە سەدەی هەژدەی کۆچیدا، ئەم پەڕتووکە بە یەکێک لەو پەڕتووکە ئیسلامیانەی دادەنرێت کە ناوبانگی دەرکردووە لە سەدەی (١٢ک/١٨ز)دا، لەم پەڕتووکەدا نووسەر بانگەواز دەکات بۆ نوێخوازی و چاکسازیی، هەروەها جەختی لەسەر گرنگیەتی بیروباوەڕی ئاینی دروست کردووە، سەرەڕای ئەوەش چاکسازیکردن لە بواری بیروباوەڕ و کردنەوەی دەرگای ئیجتیهاددا، لەگەڵ ئەوەشدا کارکردن بەوەی کە لە قورئان و سونەتدا هاتووە و هەماهەنگی دروستکردن لە نێوان هەر چوار مەزهەبە سونیەکەدا، پاشان وازهێنان لە تەقلیدی مەزهەبی و کوێرانە شوێنکەوتن.

لە بەشی نۆیەمدا تیشک خراوەتە سەر هەوڵ و کۆششە چاکسازییەکان، کە لە سەدەی (١٢ک/١٨ز)دا لە ئارادا بوون، بەهۆی ئەوەی کە هەوڵدراوە دیارترین ئەو

کەسانە بخرێنەگەڕ کە لەو سەردەمەدا دەستیان هەبووە، ئەویش بریتیە لە زانا محەمەد مورتەزا زەبیدی (لە ساڵی ١٢٠٥ک/١٧٩١ز کۆچی دوایی کردووە)، هەروەها لە ڕێگەی پەڕتووکە دیارەکەی کە لەو سەردەمەدا نووسراوە بە ناوی (إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين)، کە زەبیدی هەوڵی داوە پڕۆژەکەی پێشەوا غەزالی (لە ساڵی ٥٠٥ک/١١١١ز کۆچی دوایی کردووە)، زیندوو بکاتەوە، کە لەناو پەڕتووکی (إحياء علوم الدين)دا بەرجەستە بوو، هەروەها ویستوویەتی پەردە لەسەر ئەو دواکەوتنە هەڵماڵێت، کە لە بواری شارستانیەتدا تووشی ئومەتی ئیسلام بووە لە سەدەی هەژدەیەمدا.

لە بەشی دەیەمیشدا هەوڵدراوە (عجائب الآثار في التراجم والأخبار) بناسێنێت، کە مێژوونووس عەبدولڕەحمان جبریتی نووسیویەتی (لە ساڵی ١٢٤٠ک/١٨٢٥ز کۆچی دوایی کردووە)، ئەم زانا پایەدارە، مێژووی ئەو گۆڕانکاریانەی خستۆتەڕوو کە لە میانەی هاتنی دەسەڵاتی فەڕەنسیەکان بۆ میسر پەیدا بوون، تا ئەو کاتەی کە محەمەد عەلی پاشا بۆتە دەسەڵاتداری میسر. بەهای ئەم پەڕتووکە لەوەدایە کە نووسەر تیایدا بارودۆخە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتیەکان دەخاتەڕوو، هەروەها بەرگریی میسرییەکان لە دژی فەڕەنسیەکان بە جوانی نیشان دەدات، لەگەڵ ئاماژەکردن بە سەرەتاکانی دەرکەوتنی تێگەیشتنی نیشتیمانی لایان.

لە بەشی یازدەیەمیشدا پەڕتووکی (البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع)ی پێشەوا محەمەد کوڕی عەلی شەوکانی دەخاتە ڕوو (لە ساڵی ١٢٥٠ک/١٨٣٤ز کۆچی دوایی کردووە)، لەم پەڕتووکەدا پێشەوا شەوکانی هەوڵیداوە ئەو قسەیە بەدرۆ بخاتەوە کە دەڵێ لە ڕووی شارستانیەتەوە ئوممەتی ئیسلامی لە سەدەکانی دوایدا نەیانتوانیوە هیچ شتێک ببەخشن، ئەمەشی لە ڕێگەی ژیاننامەی کۆمەڵێک کەسایەتی سیاسیی و هزریی ئەو کاتە پشتڕاست کردۆتەوە کە لەو سەردەمەدا دیار بوون، بەپێی بۆچوونی شەوکانی ئەوانە کەمتر نەبوون لەوانەی پێش خۆیان.

بەشی یەکەم

پەڕتووکی (بدائع الزهور في وقائع الدهور)ی ئیبن ئییاس لە ساڵی (٩٢٨ک/١٥٢١ز) کۆچی دوایی کردووە

عیسا مەحمود عەزام
دکتۆرا لە مێژووی ئیسلامی ڕاسپێر، مامۆستای هاوبەش لە بەشی زانستە مرۆڤایەتیەکان، لە زانکۆی زانست و تەکنەلۆژیای ئەردەنی
issadlazam@yahoo.com

یەکەم: ناساندنی نووسەر:

نووسەری پەڕتووکەکە ناوی محەمەدی کوڕی ئەحمەدی کوڕی ئییاس، ئەبو بەرەکاتی حەنەفییە، خەڵکی جەرکسە لە بنەڕەتدا، ناسری قاهیرەیی. ئییاس زۆر کەم لەبارەی خۆی و خێزانەکەی دوواوە لە ناو پەڕتووکەکەیدا، تەنها کەمێکی کەم لەم بارەوە قسەی کردووە، ئەویش لە چەند بۆنەیەکی پەرش و بڵاودا، لە ناو پەڕتووکەکەیدا هەندێک لە بارەی خۆیەوە قسەی کردووە، لەناو پەڕتووکی (بدائع الزهور في وقائع الدهور) ژیاننامەی خۆی و هیچ یەکێک لە ئەندامانی خێزانەکەی بە تەواوی نەنووسیوە.

لە ناو ئەو پەڕتووکانەی کە لەو سەردەمەدا هەبوون و لە سەرچاوەکانیشدا، ژیاننامەی ئەم پیاوەمان دەست ناکەوێت، بەڵکو ئەوەی کە زانیومانە تەنها لە هەندێک لەو ئاماژانەوە بووە، کە وەرمانگرتووە لە پەڕتووکی (بدائع الزهور)دا هەیە، ئەم پیاوە لە قاهیرە لە ٦ی ڕەبیعی دووەمی ساڵی (٨٥٢ک/١٤٤٨ز) لەدایکبووە، لە بنەڕەتدا لە بنەچەی مەملوکیەکانە، باپیرەی ئەم پیاوە کە ناوی ئییاس فەخرییە، یەکێکە لە مەمالیکەکانی سوڵتان زاهیر بەرقوق (٧٨٤ک/١٣٨٢ز - ٨٠١ک/١٣٨٩ز)، بووە بە دەوادار لە دەوڵەتی

سەردار فەرەجی کوڕی بەرقوق (٨٠١ک/١٣٩٨ز - ٨١٥ک/١٤١٢ز)، بەهەمان شێوە، باوکی پەیوەندیەکی بەهێزی هەبووە لەگەڵ دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی مەملوکیەکان و پیاوانی ئەو کاتە، تا ئەو کاتەی کە کۆچی دوای کردووە لە ساڵەکانی (٩٠٨ک/١٥٠٣ز).

ئیبن ئییاس لەناو خێزانێکی دەوڵەمەندا لەدایکبووە، گرنگیان پێداوە لە ڕووی نەشونماوە، وانەی مێژوو و زانستەکانی ئاینی لەسەر دەستی کۆمەڵێک مامۆستای سەردەمی خۆی خوێندووە، لە هەموویان دیارتر مێژوونووسی دیار و بەناوبانگ جەلالەدینی سیووتییە (لە ساڵی ٩١١ک/١٥٠٥ز کۆچی دوایی کردووە)، گرنگیەکی تایبەتی داوە بە مێژوو و جوگرافیا، بەڵام شێوازی نووسینی لە شێوازی نووسینەوەی مێژووودا زۆر ئاسان و سانایە، زمانەکەی لە زمانی بازاڕیەوە نزیکە، وەک لە زمانی ڕێزمانیەوە، چەندین وشەی تورکی و فارسی و یۆنانی تێدا بەکارهێناوە.

ئیبن ئییاس لە نووسینەکانیدا بەوە جیا دەکرێتەوە کە چەندین ڕووداوی مێژوویی بەوپەڕی زانیارییەوە باس دەکات، هەروەها تێبینی ورد دەخاتە ڕوو، لەگەڵ ئەوەشدا تێگەیشتنێکی زۆری هەیە و لە ڕووی هەست و نەستەوە بەهێزە، توانیویەتی زۆر بە جوانی لە ڕووداوەکان تێبگات و شیکارییان بکات و ڕەخنەیان لێ بگرێت، کەسێکی پاک و ئەمانەتپارێز بووە لە ڕووی ئەوەی کە توانیویەتی ڕاستەقینەییە مێژوویەکان بچەسپێنێت بێ ئەوەی لایەنگریی هیچ کەسێک بکات، بۆ پوختکردنەوەی پەند و ئامۆژگاریەکان لە ڕووداوەکانی مێژوو وەربگیرێت، سەرەڕای ئەوەی کە ئەم پیاوە لە بارەی مێژووی گەلێک نووسیویەتی، کە خزمەکانی لە مەمالیک بوون و دەسەڵاتدار بوون، هیچ پەیوەندیەکی فەرمی نەبووە بە دەسەڵاتی سوڵتانی ئەو کاتەوە، هەروەها پەیوەندی نزیکیەتی لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئەو کاتە نەبووە.(1)

ئیبن ئییاس ڕازی نەبووە بەوەی کە ڕووداوە مێژوویەکان و مردنی کەسایەتیەکان بە گوێرەی خەڵکانی پێشوو ڕیزبەند بکات، هەروەک چۆن زانایانی پێشوو ئەم کارەیان کردووە، بەڵکو لە نێوان ڕووداوێک تا ڕووداوێکی تر هەماهەنگی دروست کردووە و بە جوانی و فەلسەفیانە ڕووداوەکان

دەگێڕێتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا زۆر بەهێزە لە بڕیاردان و کەسێکی بە جورئەت و ئازایە لە چۆنیەتی هەڵسەنگاندنی ڕووداوەکاندا، ئینجا لە ڕووی ڕۆچوون لە دروستکردنی وێنەدا زیادەڕەوی دەکات. بۆ نموونە بە شێوەیەکی زۆر باس لە دەسەڵاتی مەلیک ئەشرەف قانسویی غوریی دەکات، کە چۆن دەسەڵاتی وڵاتی بەڕێوە بردووە و ڕۆڵی دەخاتە ڕوو لە ڕوانگەی چۆنیەتی ڕێگریکردنی لە دەسەڵاتی عوسمانیەکان، بەڵام لە کۆتایی قسەکانیدا پەنای بردووە بۆ هەڵسەنگاندنی دەسەڵاتی ئەم پیاوە و چۆنیەتی بەڕێوەبردنی وڵات، باس لە باشی و خراپییەکانی ئەم دەسەڵاتدارە دەکات، بەڵام لایەنی خراپەکانی زیاتر باس دەکات،[٢] بۆ نموونە سەردەمەکەی بەم شێوازە دەخاتەڕوو، ئەو دەڵێت: "ئەو ماوەیەی کە دەسەڵاتدار بووە خەڵک لە ماوەی دەسەڵاتی ئەودا بە ئەندازەی هەزار ساڵ کاتیان لێ درێژ بۆتەوە، پیاوێکی خاوەن هەیبەت و گەورە و بەڕێز بووە، ئەگەر لەبەر زوڵم و ستەمەکەی نەبا ئەوا لە هەموو پاشاکانی جەراکسە باشتر دەبوو، بەڵکو لە هەموو پاشاکانی میسر گەورەتر دەبوو".[٣] لە شوێنێکی تردا باسی دەکات و دەڵێت: "بە کورتی سوڵتان غوریی باشترینی دەسەڵاتدارەکانی جەراکسەیە، هەرچەندە خوارو خێچیشی هەبووە لە دەسەڵاتەکەیدا...، کەسێکی لێوەشاوە بووە بۆ دەسەڵات".[٤] ئیبن ئییاس ڕووداوەکانی شیکاریی کردووە و ڕەخنەی هەبووە بۆیان، لەدوای ئەمەش چەندین پەند و ئامۆژگاری خستۆتەڕوو، بە وردی هەوڵی داوە هەڵسەنگاندن بۆ ڕووداوەکان بکات بە شێوەیەک کە سەرنجی خەڵک ڕادەکێشێت، هەروەها ویستوویەتی بە بێلایەنانە قسە لەسەر ڕووداوەکان بکات.

ئێمە مێژوویەکی دیاریکراومان بەرچاو نەکەوتووە لەمەڕ کاتی دیاریکردنی کۆچی دوایی ئیبن ئییاس، بەڵام ئەوەی کە ڕاستە لێرەدا ئەوەیە کە لە دوای ساڵەکانی (٩٢٨ک/١٥٢١ز) کۆچی دوایی کردووە، ئەم ساڵەش ئەو ساڵە بووە کە کۆتایی هێناوە بە باسکردنی ڕووداوەکانی میسر لەناو پەڕتووکەکەیدا (بدائع الزهور)، لەناو ئەم پەڕتووکەشدا ئاماژەی بەوە کردووە کە نیازی ئەوەی هەیە پەڕتووکێکی تر بنووسێتەوە، بەڵام دیارە کە مردن ڕێگەی نەداوە دەست بکات بە نووسینی ئەو پەڕتووکەی کە ناوی بردووە.

دووەم: نووسینەکانی:

ئیبن ئیاس بە درێژایی ژیانی کەسێکی نوێخواز بووە لە نووسیندا، هەروەها هەوڵی داوە ڕۆژ بەڕۆژ ئەو ڕووداوانەی کە ڕوویانداوە بیاننووسێت، ڕۆژ بە ڕۆژ و مانگ بە مانگ لە بەشە هاوچەرخەکەیاندا لە مێژووەکەی، بەدواداچوونی بۆ کردوون، زۆر جار پشتی بە شیعرەکانی، یاخود شیعری هەندێک لە شاعیرانی تر بەستووە لە سەردەمی خۆیدا، کە بە شێوەیەکی سۆزیارانە ئاماژەن بۆ ئەو دۆخە سیاسی و کۆمەڵایەتیەی کە لەو سەردەمە دیاریکراوەدا لە ئارادا بووە.(٥)

ئیبن ئییاس حەوت پەڕتووکی نووسیون، بەم شێوەیەی خوارەوە:(٦)

١- (بدائع الزهور في وقائع الدهور): ئەم پەڕتووکە پەڕتووکێکی مێژوویی گشتیە بۆ میسر، هەر لە سەردەمی موقەوقیسەوە تا سەردەمی خۆی لە ساڵی (٩٢٨ک/١٥٢١ز)، لەم پەڕتووکەدا باس لە گەورەیی و شکۆی میسر دەکات و مێژووی ئەم شارە و ساڵەکانی ڕزگارکردنی و باسی لە والیەکانی کردووە لە سەرەتای ئیسلامدا، هەروەها باسی هەردوو سەردەمی ئەمەویی و عەباسییەکانی کردووە، لەگەڵ هەموو ئەو دەوڵەتە ئیسلامیانەی یەک لەدوای یەک لە میسردا هاتوونەتە ئاراوە، بە جوانی خستۆتەڕوو، ئینجا بە شێوەیەکی ڕوون و شیکاریانە و گشگیرانە باسی سەردەمی دەوڵەتی مەملوکیەکان و باسی فەتحی عوسمانیەکانی بۆ میسر کردووە. ئەم پەڕتووکە وەکو مەوسوعەیەک وایە بۆ مێژووی میسر لە سەردەمی ئیسلامدا، هەر لەو کاتەی کە فەتح کراوە لە ساڵی (٢٠ک/٦٤٠ز) تا ساڵەکانی (٩٢٨ک/١٥٢١ز)، پەڕتووکەکەش پشکنینی بۆ کراوە و چاپ کراوە.

٢- (جواهر السلوك في أخبار الأمم والملوك): ئەم پەڕتووکە پوختەی پەڕتووکی (بدائع الزهور)ە، کە چەندین دەستنووسی هەیە، لەوانە لە کامبریدیج (Qg٧٤)، هەروەها دەستنووسێکی هەیە لە (دار الكتب المصرية) بە ژمارەی (٦٢٠٣/ مێژوو ف٦٤٨)، دەستنووسێکیش لە مۆزەخانەی بەریتانی بە ژمارە (Qr٦٨٥٤)، لە ئەزهەریش نوسخەیەک هەیە، لە ساڵی (٩١٦ک/١٥١٠ز) نووسراوە، هەروەها نوسخەیەکی لە پاریس هەیە بە ژمارەی (٦٧٣٩).

٣- (نشق الأزهار في عجائب الأقطار): لەم پەڕتووکەدا باسی لە دیاردە سەیر و سەرنجڕاکێشەکانی میسر کردووە، هەروەها ژیاننامەی پاشاکانی خستۆتەڕوو، لەگەڵ ئەوەشدا لە مێژووی نیل و ئەهرامەکان دوواوە، ئینجا هێڵەکانی میسری خستۆتەڕوو. ئەم پەڕتووکە چەند دەستنووسێکی هەیە، لەوانە: دەستنووسێک لە (ڕیبات) لە ژێر ژمارەی (٢٢)دایە، دەستنووسێکی هەیە لە مزگەوتی ئەقصا بە ژمارەی (٥٨٩عام) لە (٣٠٠ وەرەقە) پێکهاتووە، دەستنووسێکی هەیە لە مۆزەخانەی بەریتانی بە ژمارەی (Add٧٥٠٣) لە (٢٩٤ وەرەقە) پێکهاتووە، هەروەها لە پەڕتووکخانەی ئەهلی لە پاریس چوار دەستنووسی تر هەن، کە ئەم ژمارانەیان لەخۆی گرتووە: (A٢٢٠٨) لە (٤١٠) لاپەڕە پێکهاتووە، (٢٢٠٩) لە (٣٨٠) لاپەڕە پێکهاتووە، (٢٢١٠) لە (٥٤) لاپەڕە پێکهاتووە، (٢٢١١) لە (٤٨) لاپەڕە پێکهاتووە.

٤- (نزهة الأمم في العجائب والحكم): ئەم پەڕتووکە دەستنووسە لە پەڕتووکخانەی (ئەیا سۆفیا) بە ژمارەی (٣٥٠٠) لە (٢٨٠) لاپەڕە پێکهاتووە، لە زانکۆی قاهیرە وێنەی گیراوەتەوە لە ژێر ژمارەی (٢٢٩٦٣).

٥- (المنتظم في بدء الدنيا وتاريخ الأمم): دەستنووسە، لە سێ بەرگ پێکهاتووە، لە پەڕتووکخانەی ئەحمەدی سێیەم لە ئەستەنبوڵ لە ژێر ژمارەی (٢٩٠٩) پارێزراوە.

٦- (مرج الزهور في وقائع الدهور): ئەم پەڕتووکە مێژووی پێغەمبەران دەخاتەڕوو، هەندێک لە مێژوونووسان گومانیان هەیە لەوەی کە ئەم پەڕتووکە هی ئەو بێت.

٧- (عقود الجمان في وقائع الأزمان): ئەم پەڕتووکە پوختەی مێژووی میسرە. دەستنووسێکی هەیە کە بەشی دووەمە، یاخود بەرگی دووەمە، لە پەڕتووکخانەی ئەیا سۆفیا لە ئەستەنبوڵ لە ژێر ژمارەی (٣٣١١) بە دەستنووسی نووسەر.

سێیەم: پەڕتووکی (بدائع الزهور في وقائع الدهور):

١ - دەستنووسەکانی ئەم پەڕتووکە:

لەم پەڕتووکەدا ئیبن ئییاس مێژووی میسری خستۆتە ڕوو، هەروەها لایەنە باشی و جوانی و سەرنجڕاکێشەکانی باس کردووە، ئینجا ئاماژەی بە شیعری شاعیران لەبارەی میسرەوە کردووە، پاشان باسی مێژووی میسری کردووە لەڕێی مێژووی ئیسلامی تا ساڵی (٩٢٨ک/١٥٢١ز).

ئەم پەڕتووکە بە چەند چاپێک چاپ کراوە، دیارترینیان: چاپی بۆلاقە، کە لە سێ بەرگدا کۆکراوەتەوە لە ساڵەکانی (١٣١١ک/١٨٩٣ز، ١٣١٢ک/١٨٩٤ز)، لەگەڵیدا پێڕستێک دروستکراوە بۆ ئەو ناوانەی کە لەناویدا بەکارهاتوون، سەید محەمەد عەلی بەبلاوی بە یارمەتی عەلی ئەفەندی سەبەح هەستاوە بە ڕیزبەندیکردنەکە، پاشان چاپی پەڕتووکەکە دووبارە کراوەتەوە بە لێکۆڵینەوە و پێڕستەوە لەلایەن محەمەد مستەفا زیادە، کە لە پێنج بەرگ پێکهاتووە، لەلایەن دەستەی میسری گشتیەوە لە ساڵەکانی ١٩٨٣-١٩٨٤ز چاپ کراوە، پاشان لە پەیمانگای ئەڵمانی لە بەیروت جارێکی تر لەناو زنجیرەی (بڵاوکراوە ئیسلامیەکان)دا چاپ کراوەتەوە، کە لەلایەن کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانیەوە ئەم پەڕتووکە دەرکراوە، جارێکی تر لەناو دەستەی گشتی تەلارە ڕۆشنبیرییەکان لەچوارچێوەی زنجیرەی (الذخائر) چاپ کراوەتەوە.(٧)

زۆربەی چاپخانەکان جارێکی تر هەستاون بە چاپکردنەوەی ئەم پەڕتووکە، لەوانە چاپی پەڕتووکخانەی مەدبولی، لە قاهیرە، لە ساڵی ٢٠٠٥ز، ئەم پەڕتووکخانەیە بە دوو بەرگ چاپیان کردووە، کە لە (١٧٤٨) لاپەڕە پێکهاتووە، لاپەڕەکانیشی قەبارەیان گەورەیە، پێڕستێکی گشتی بۆ کراوە، ئینجا ساڵەکانی بە ساڵی مێژوویی و زاینی خراونەتە ڕوو، کە لە پەڕتووکەکەدا پەیڕەوکراوە.

٢- ناوەڕۆکی پەڕتووکەکە:

ئەم پەڕتووکە بە ئینسکلۆپیدیایەک دادەنرێت بۆ مێژووی میسر، لە سەردەمی ئیسلامدا تاوەکو ساڵەکانی ٩٢٨ک/١٥٢١ز. هەوڵی داوە بابەتە مێژوویەکانی میسر تا سەردەمی مەملوکیەکان باس بکات بە شێوەیەکی پوخت

و جوان، ئینجا هەستاوە بە باسکردنی مێژووی میسر لە ڕووی سیاسی و جەنگی و کارگێڕی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و زانستی و ئاوەدانکردنەوەوە، کە سەرەتا بە سەردەمی مەمالیکەکان دەست پێدەکات تا کۆتایی ڕووداوەکانی فەتحکردنی عوسمانیەکان بۆ میسر.

ئەم پەڕتووکە لەسەر ئەو شێوازە باوە نووسراوە کە لەناو مێژوونووسانی ئەو سەردەمەدا هەبووە، ئەوان ڕووداوەکانیان بە گوێرەی ساڵەکان، ساڵ بە ساڵ باس دەکرد، تا ڕووداوەکانی ساڵی ٨٧٢ک/١٤٦٧ز،[٨] ئەمانەش لە کۆمەڵێک بابەتدا خۆیان دەبینیەوە، کە نووسەر لەو سەردەمەدا نەژیاوە، ئینجا دەهاتن ڕووداوەکانیان مانگ بە مانگ باس دەکرد، تەنانەت جاری وا هەبووە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ ئەو ساڵانەیان باسدەکرد کە خۆیان لەناویاندا ژیاون.[٩]

ئیبن ئییاس لە پەڕتووکەکەیدا قسە دەکات لە بارەی: هەواڵ و بارودۆخی میسرەوە،[١٠] هەروەها لایەنە جوان و سەرنجڕاکێشەکانی دەخاتە ڕوو،[١١] ئاماژە بە وتەی شاعیران دەکات لەمەڕ وەسفی میسردا،[١٢] هەروەها باس لە میسر دەکات لە سەردەمی مقەوقیسدا،[١٣] پاشان باسی فەتحی ئیسلامی دەکات بۆ میسر بە ڕابەرایەتی عەمری کوڕی عاص،[١٤] ئینجا والیەکانی میسر لە سەرەتای ئیسلام و هەردوو سەردەمی ئەمەوی و عەباسیەکاندا،[١٥] پاشان بە کورتی باس لەو دەوڵەتە ئیسلامیانە دەکات کە یەک لە دوای یەک لەسەر زەوی میسر پەیدابوون، وەکو دەوڵەتی تۆلۆنیەکان و[١٦] دەوڵەتی ئیخشیدی[١٧] و دەوڵەتی فاتیمییەکان[١٨] و دەوڵەتی ئەیوبیی،[١٩] ئەو لاپەڕانەی کە ئەم بابەتانەی تێدا باس کردووە، نزیکەی ١٠٠ لاپەڕە دەبێت، ئینجا لە لاپەڕەکانی تری ئەم پەڕتووکە گەورەیەدا لەبارەی دەوڵەتی مەملوکی و فەتحی عوسمانی بۆ میسر قسە دەکات،[٢٠] بەشێوەیەک لەبارەی هەموو ئەو دەسەڵاتدارانەوە قسە دەکات کە دەسەڵاتدار بوون لە سەردەمی مەملوکیەکان و خەلیفەکانی عەباسی و هەندێک لە دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی عوسمانی، وەکو (سەلیم شا کوڕی ئەبو زەید و مەلیک سولەیمان کوڕی سەلیم)، هەروەها ئەم بابەتانە بە نزیکەی ١٦٤٨ لاپەڕە باس دەکات، لەگەڵ ئەوەشدا ساڵەکان بە دوای یەکدا دەژمێرێت.

ئەو دەسـەڵاتدار و خەلیفانەی[٢١] کە ئیبن ئییاس لەبارەیانەوە دەدوێت بەم شێوەیەوەن: پاشا زاهیر بەرقوق، مەلیک ساڵح ئەمیر حاج، مەلیک ناسر فەرەج کوڕی بەرقوق، مەلیک مەنسور عیزەدین، سوڵتان خەلیفە موستەعین بیللا، مەلیک موئەیەد مەحمودی، مەلیک موزەفەر ئەبو سەعادات، پاشا زاهیر تەتەر، مەلیک ساڵح ناسرەدین، مەلیک ئەشرەف برسبای، مەلیک عەزیز ئەبو مەحاسن دەقماقی زاهیری، مەلیک زاهیر جەقمەق، مەلیک مەنسور ئەبو سەعادات، مەلیک ئەشرەف ئینال خەلافەتی موستەنجید بیللا ئەبو مەحاسین، مەلیک موئەید ئەبو فەتح عەلائی ناسری، مەلیک زاهیر ئەبو سەعید، مەلیک زاهیر بلبای موئەیدی، مەلیک ئەشرەف قایتبای، خەلافەتی موتەوەکیل علی الله عەباسی، مەلیک ناسر ئەبو سەعادات، خەلافەتی موستەمسیک بیللا ئەبی سەبر، مەلیک زاهیر ئەبو سەعید قانسوە، مەلیک ئەشرەف ئەبو نەسر جان بلات، مەلیک عادل، مەلیک ئەشرەف، مەلیک ئەشرەف تومان بای، سوڵتان سەلیم شاە کوڕی ئەبو یەزیدی عوسمانی، مەلیک سولەیمانی کوڕی سەلیمی عوسمانی.

ئیبن ئییاس لە نووسینەوەی پەڕتووکی (بدائع الزهور)دا بە گوێرەی ئەوەی کە باس دەکرێت، پشتی بە پەڕتووکی مێژوونووسانی پێش خۆی بەستووە، باس لەوە دەکات کە نزیکەی ٣٧ کتێبی مێژوویی خوێندۆتەوە تا وایلێهاتووە توانیویەتی ئەم پەڕتووکە مێژووییە بنوسێتەوە، ئینجا سەرەڕای ئەوەی کە چەندین ڕووداوی تری بە چاوی خۆی بینیوە و زانیویەتی، یاخود لەلایەن فەرمانبەرەکانی دەوڵەتەوە گواستوویەتیەوە، دیارترین ئەو مێژوونووسانەش کە ئیبن ئیاس لێیانیەوە زانیاری گواستۆتەوە لە پەڕتووکەکەیدا بریتین لە: کیندی[٢٢] (لە ساڵی ٣٥٠ک/٩٦١ز کۆچی دوایی کردووە) و مەسعودی[٢٣] (لە ساڵی ٣٤٦ک/٩٥٧ز کۆچی دوایی کردووە) و قەزاعی[٢٤] (لە ساڵی ٤٥٤ک/١٠٦٢ز کۆچی دوایی کردووە) و ئیبن سەیرەفی (لە ساڵی ٥٤٢ک/١١٤٧ز کۆچی دوایی کردووە) و ئیبن جەوزی (لە ساڵی ٥٩٧ک/١٢٠٠ز کۆچی دوایی کردووە) و ئیبن عەساکیر (لە ساڵی ٥٧١ک/١١٧٥ز کۆچی دوایی کردووە) و ئیبن زولاق (لە ساڵی ٣٨٧ک/٩٩٧ز کۆچی دوایی کردووە) و ئیبن ئەسیر[٢٥] (لە ساڵی٦٣٠ک/١٢٣٢ز کۆچی دوایی کردووە) و مەسبەحی[٢٦] (لە

سالّی ٤٢٠ك/١٠٢٩ز كۆچی دوایی كردووه) و ئیبن كەسیر[٢٧] (لە سالّی ٧٧٤ك/١٣٧٢ز كۆچی دوایی كردووه) و ئیبن وەردی[٢٨] (لە سالّی ٧٤٩ك/١٣٤٨ز كۆچی دوایی كردووه) و ئیبن خەلەكان[٢٩] (لە سالّی ٦٨١ك/١٢٨٢ز كۆچی دوایی كردووه) و سیووتی (لە سالّی ٩١١ك/١٥٠٥ز كۆچی دوایی كردووه) و مەقریزی (لە سالّی ٨٤٥ك/١٤٤١ز كۆچی دوایی كردووه) و ئەبو شامە (لە سالّی ٦٦٥ك/١٢٦٧ز كۆچی دوایی كردووه) و ئیبن تەغری بوردی (لە سالّی ٨٧٤ك/١٤٩٦ز كۆچی دوایی كردووه) و زەهەبی[٣٠] (لە سالّی ٧٤٨ك/١٣٤٧ز كۆچی دوایی كردووه) و بەدرەدینی عەینی (لە ٨٥٥ك/١٤٥١ز كۆچی دوایی كردووه)، هەروەها جگە لەوانە، لە چەندین كەسی تریشەوە.

ئیبن ئییاس لە بەشی یەكەمی پەڕتووكەكەیدا بە كورتی باس لە چۆنیەتی فەتحكردنی میسر دەكات لەلایەن دوڵەتی ئیسلامیەوە، هەروەها باس لەو دەوڵەتە ئیسلامیانە دەكات كە لەسەر زەوی میسر بە دوای یەكدا هاتوون، ئینجا بە شێوەیەكی دوور و درێژ و بەرفراوان دەست دەكات بە نووسینی مێژوو هەر لەو كاتەی كە دەوڵەتی مەملوكیەكان هاتنە سەر تەختی حوكمڕانی لە نیوەی دووەمی سەدەی ٩ك/١٥ز، كە لەگەڵ سەرەتاكانی سەدەی ١٠ك/ سەرەتاكانی سەدەی ١٦ز، ئەمە ئەو سەردەمەیە كە خۆی لەناو ڕووداوەكاندا ژیاوە و تێگەیشتووە لە وێناكردن و ڕووداوەكانی، زۆربەی ئەو ڕووداوانەی كە ڕوویانداوە بە گشتی و بەتایبەتی هەستاوە بە نووسینەوەیان، بە شێوەیەك مێژووەكەی خۆی وەكو تۆمارێكی ڕۆژانە لێكردووە، زۆر بە دوور و درێژی لە بارەی بارودۆخی میسر لە كۆتاییەكانی سەدەی مەملوكیەكانەوە دوواوە، هەروەها ڕووداوەكانی فەتحی عوسمانی بۆ میسر، بۆیە نیوەی پەڕتووكەكەی باس لەو ڕووداوانە دەكات كە لە ساڵەكانی ٩٠٣ك/١٤٩٧ز درێژ دەبێتەوە تا ساڵەكانی ٩٢٨ك/١٥٢١ز، ئینجا مانگ بە مانگ بەدوای یەكدا باس لە ڕووداوەكان دەكات، ئینجا ڕۆژ بە ڕۆژ لەسەریان دەدوێت، ئەم پیاوە بەڵگەنامەیەكی مێژوویی گرنگی بۆ ئێمە بەجێهێشتووە بۆ ئەو ڕووداوانەی لە سەردەمی ئەودا ڕوویانداوە، بەتایبەت ئەو ڕووداوانەی لە سەردەمی

مەملوکیەکاندا ڕوویانداوە تا کۆتایی سەردەمەکانیان، هەروەها ئەو ململانێ تاڵەی کە لەگەڵ عوسمانیەکاندا هەیانبووە، کە لە کۆتایدا بووە هۆی لەناوچوونی دەوڵەتی مەملوکیەکان، هەروەها درێژبوونەوەی دەوڵەتی عوسمانیەکان بۆ میسر و زاڵبوونیان بەسەریدا. ئەو مێژووەی کە ئیبن ئیياس نووسیویەتیەوە، زنجیرەیەک بەڵگەنامەی مێژوویی بە دوای یەکدایە، کە ئەو زانایانەی پێش خۆی بەجێیانهێشتووە، وەکو مەقریزی و ئیبن تەغەری بەردی و سیووتی و بەدرەدینی عەینی، بۆیە دەتوانین لێرەوە ڕووداوەکانی نیوەی سەدەیەک لە مێژوویی میسر بزانین کە بە چاو بینراوە تا کۆتایی دەوڵەتی مەمالیکەکان و فەتحی عوسمانیەکان.

ئیبن ئیياس بە وردی تێبینی لەسەر ڕووداوەکان داوە، هەموو ئەو بابەتە مێژوویانەی بە تێگەیشتنێکی فراوانەوە نووسیوەتەوە و شیکاریی بۆ کردووە و ڕەخنەی لێگرتوون، بەدواداچوونی بۆ هەموو شوێنەواری ڕووداوەکان کردووە، لە هەموو ئەو شوێنانەی کە تێیاندا ڕوویداوە و بە گوێرەی چینە جیاوازەکان، توێژینەوەی بۆ کردوون، بۆ نموونە دەبینین لە گێڕانەوەی چینی دەسەڵاتدارانی مەمالیکدا، قسە لەسەر هەموو چینەکانی کۆمەڵگا دەکات، ئینجا تەنها لێکۆڵینەوە لەسەر خۆشگوزەرانیەکانیان دەکات، لێکۆڵینەوە لەسەر بەرژەوەندیەکانی کۆمەڵگا ناکات. هەست بە نیگای دادوەران دەکات جگە لە ئەوانیش لە پیاوانی ئاینی لە سیاسەتی دەسەڵاتداراندا، کە ئەوان بوونە پاڵپشت بۆ دەسەڵاتداران بۆ دزینی ڕزق و ڕۆزی خەڵک و ماڵ و سامانیان، هەروەها دەرکردنی کۆمەڵێک فەتوا کە بەگوێرەی هەوا و ئارەزووی ئەوان بێت لە دەسەڵات و لە بەڕێوەبردندا. دەبینین چینی ناوەڕاست چینێکی بوژاوەیە ناتوانێت هەموو ڕووداوەکان بە تەواوی بگرێتە دەست، بەڵام چینی گشتی دەبینرێت کە چینێکی تووڕەیە، لە سەرەتای هەموو ئاڵۆزیەکانەوە دەردەکەوێت، بەڵام هەروەکو سروشتی خۆی، هێور دەبێتەوە و بزر دەبێت لەبەردەم هێزدا. دەبینین ئیبن ئیياس شوێن جوڵانەوەی گشتی دەکەوێت، هەروەها بەدواداچوونی بۆ جوڵانەوەی گشتی و سیاسەتی دەسەڵات

بەرامبەری کردووە، شێواز و هەڵسوکەوت و سۆزی ئەوانی وەسف کردووە و باس کردووە.

ئەم پەڕتووکە وەکو ئیسکلۆپیدیایەک وایە، هەموو ئەو لایەنانە باس دەکات و چارەسەریان دەکات کە پەیوەندیان بە کۆمەڵگای میسری و دەوڵەتەوە هەیە، بەتایبەت لە سەدەی مەملوکیەکاندا، هەروەها لە سەردەمی فەتحی عوسمانیدا، ئیبن ئییاس هەوڵ دەدات چارەسەر بۆ بارودۆخی دەسەڵاتدارەکان بکات، لەگەڵ سیاسەت و پەیوەندی ئەوان لەگەڵ یەکتردا، هەروەها باس لە سیاسەتیان دەکات لەگەڵ خەڵکدا، ئینجا گەنگەشەی پەیڕەوە سیاسی و حوکمی و ئیداری و تەشریعیەکانیان دەکات، لە میانەی گێڕانەوە مێژوویەکەیدا بە شێوەیەکی جوان ئەم بارودۆخە دەخاتە ڕوو، باس لەوە دەکات کە چۆن ویلایەتی دەسەڵات دێتە کایەوە، چۆن حوکم بەدەست دێنن، ئایا ئەوان خۆیان بە دەستی دێنن، یان لە ڕێگەی دەسەڵاتدارانەوەیە، هەروەها پەیوەندی ئەوان چۆن بووە لەگەڵ دەسەڵاتدارانی مەمالیک، ئینجا چۆن هەستاون بە هەڵبژاردنی ئەو کەسانەی کە ئەرکی ئاینیان هەیە و پیشەوەری شارستانی، یاخود سوپاین، لەو سەردەمەدا لەناو دەوڵەتدا و چۆن لایانداون. ئینجا لەمەڕ سیاسەتی دەسەڵاتداران دوواوە بەرامبەر بە خەڵک، هەڵوێستی خەڵکی بە گشتی خستۆتەڕوو بەرامبەریان، دوا بە دوای ئەمە باس لەو ئەرکانە دەکات کە لەناو دەوڵەتدا بوونیان هەبووە، وەکو: دەوادار، ئیستادار، ئەمیری چەک، وەزیرەکان و بریکارەکانی خاوەن دەسەڵات و حیسبە و دادگا و ئەمیرەکانی تەپڵخانەکان و جگە لەوانە و هەموو ئەو کەسانەی خاوەن ئەرکی سوپایی و کارگێڕی و دارایی بوون لەو سەردەمەدا، بە درێژی باسیان دەکات.[٣١]

ئیبن ئییاس هەموو ئەو بابەتانە دەخاتەڕوو کە پەیوەندیان بە دەسەڵات و بەڕێوەبردنەوە هەبووە، هەروەها بابەتی بریکاری و جێگرایەتی لە ناو دەوڵەتی شامدا باس کردووە، باسی ژیانی ئەو کاتەی کردووە بە هەموو شێوازەکانی، تەنانەت پۆشاک و جلوبەرگی دەسەڵاتداران و دادوەران و پیشەوەران و سوپا و خەڵکی تایبەت و خەڵکی گشتی باس کردووە.

دوا بەدوای ئەمە باسی گەندەڵی بەڕێوەبردنی خستۆتەڕوو، کە لەو سەردەمەدا هەموو دەوڵەتی مەملوکیەکانی گرتبۆوە، بەشێوەیەک کە هەوڵی کڕینی پلەو پۆست و دەسەڵات دراوە لەناو ناوەندە حکومیەکاندا، سەردەمی مەملوکی بەوە ناسراوە کە خەڵکێکی زۆر دادەمەزرێنراو هەندێکی تریش لادەدرا، لەناویشیاندا دەسەڵاتی سوڵتانیش بەو شێوازە بوو، کۆتایی زۆربەی سوڵتانەکان بریتی بووە لەوەی لابدرێن لەسەر دەستی گەورە دەسەڵاتدارەکان، هەروەها لەم سەردەمەدا و بەرتیل بەشێوەیەکی زۆر بەربڵاو هەبووە.

پیشە کارگێڕی و ئاینی و سوپاییەکان دەدرا بەو کەسانەی کە زۆرترین پارەی دەدا، بەبێ ئەوەی لایەنی لێوەشاوەیی و شایستەیی لەبەرچاو بگیرێت، ئەمە وایکردووە کە زۆربەی ئەرکەکان لە دەست کەسانێکدا بن کە لێهاتوویی و لێوەشاوەییان نەبووە، تەنانەت هیچ مەبەستێکیان نەبووە جگە لەوەی کە هەوڵ بدەن ماڵ و سەروەت و سامان بەدەست بهێنن، بۆیە باج لەناو دەوڵەتدا بەشێوەیەکی زۆر بەرزبۆوە، گەندەڵی باڵی کێشا بەسەر وڵاتدا، ستەم و ستەمکاری بەربڵاو بوو، ئینجا فێڵ و تەڵەکەبازی هاتە ناو خەڵک و دراوی ساختە لێدرا، ئیبن ئیاس لە میانەی قسەکانیدا لەمەڕ سوڵتان قانسوی غوری باس لەوە دەکات کە خراپیەکانی ئەوەندە زۆربوون "کە شێخەکانی ئەو کاتەی دەکرد بە دەسەڵاتدار، کە پێیانوابوو ئەوان نهێنی دەزانن، ئەمە بووە هۆی ئەوەی کە خەڵکێکی زۆر بەرەو هەژاری و نەداری بڕۆن و خەڵکانێکیش لە سۆنگەی ئەم فێڵ و تەڵەکەبازیەوە ژیانیان خۆش بێت و گوزەرانیان خۆش بێت، هەموو ئەو کەسانەی کە لەم سەردەمەدا ژیاون حەزیان کردووە وڵاتەکەی خۆیان بەجێبهێڵن و بڕۆن بۆ شوێنێکی تر لەبەر ئەو ستەمەی کە ئەو کات لە ئارادا بووە".[٣٢]

ئیبن ئیاس لە شوێنێکی تردا باس لەوە دەکات "کە خراپترین کەس لەو سەردەمەدا خۆی لە سوڵتان غوری نزیکە دەکردەوە بە جۆرێک لە جۆرەکانی زوڵم و ستەم، بۆیە بڕیاردەدات بە فرۆشتنی ئەندازەیەکی دیاریکراو لە

خەلەوخەرمانەکان، کە لە هەموو کڕیار و فرۆشیارێک سێ نیوەی دەبرد.... هیچ کەسێک لە بازرگانەکان ڕزگاری نەدەبوو تاکو ئەوەی لێ نەسەنرایە".[٣٣]

ئیبن ئییاس بە وردی باس لە بارودۆخی ئابووری دەوڵەت و کۆمەڵگا دەکات لەو سەردەمەدا، باسی تەنگژە ئابووری و کۆمەڵایەتیەکان دەکات، هەروەها چۆنیەتی زیادبوونی ئەم تەنگەژانە بە ڕوونی دەخاتە ڕوو، ئینجا ناجێگریی نرخی دانەوێڵە و خواردەمەنیەکان لەو سەردەمەدا دەخاتە ڕوو، لەگەڵ باسکردنی شوێنەواری ئەوە لەسەر خەڵک لە کۆمەڵگا و دەوڵەت، هەڵوێستی خەڵک لە بەرامبەر دەوڵەت، هۆکارەکانی ئەم قەیرانانە بەشێوەیەکی ڕوون لەوەدا دەبینێتەوە: کە ئەرکە حکومیەکان کڕین و فرۆشتنیان پێوەدەکرا و خەڵکێکی زۆر خیانەتیان دەکرد لە وڵات و قۆرخکاری دەکرا، لە سەرووی هەموویانەوە دەسەڵاتدارەکان و ئەمیرەکانی مەمالیک هەوڵی قۆرخکاریان دەدا لەناو دەوڵەتدا.

باس لە ڕووخانی ئابووری دەوڵەتی مەمالیک دەکات، بەهۆی گەندەڵی بەڕێوەبردنەوە، هەروەها هەرەسهێنانی بازرگانی نێودەوڵەتی، کە بە خاکی میسردا تێدەپەڕی گەنگەشە دەکات، لەو کاتەدا میسر تێپەڕەیەکی بازرگانی ترانزێت بووە، خەڵکانێک لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاواوە بە ئەوێدا تێپەڕ بوون، لە میانەی لێدوانەکانی لەسەر سوڵتان قانسەوی غوری و جێگرەکانی لە میسر و حیجاز دەڵێت: "بەڕێوەبەری جددە دەیەکی لە بازرگانانی هیند وەردەگرت، ئەمە وایکرد کە بازرگانەکان بە جددەدا نەیەن، وایلێهات کە ئەم ناوچەیە بەرەو خراپبوون بچێت، هەروەها لەنگەری ئەسکەندەریە و لەنگەری دەمیات، بازرگانانی فەرەنگ بەم شوێنانەدا نەدەهاتن لەبەر ئەوەی زوڵم و ستەمێکی زۆر لەو ناوچانە لەئارادا بوو.....".[٣٤]

ئیبن ئییاس گرژیە ناوخۆییەکانی بەوە لێکداوەتەوە کە لە ئەنجامی ململانێی نێوان دەسەڵاتداران و سوڵتانەکانی مەمالیکدا بووە بۆ گەیشتن بە دەسەڵات، هەروەها کاریگەرییەکانی لەسەر کۆمەڵگا[٣٥] و دەوڵەت، درێژە بە قسەکانی دەدات لەبارەی گاڵتە و گەپی عەرەبەکان و دەستدرێژیکردنیانە سەر شار و لادێکان، هەروەها باسی بڵاوبوونەوەی درم و نەخۆشی و تاعوون لەو

سەردەمەدا دەكات كە ڕوویانداوە، هەروەها ڕووداوەكانی ڕۆژگیران و مانگگیرانی باسكردووە بەدوای ئەوەدا، هەواڵی زانایان و فەقیە و شاعیران و خەڵكی میسر دەخاتەڕوو لەگەڵ پەیوەندی دەوڵەت لەگەڵ فەرەنگ و عوسمانیەكان.

لەبارەی ڕووداوەكانی فەتحكردنی عوسمانیەكانەوە دەدوێت،[٣٦] ئەو كاتەی كە هاتنە ناو میسر لەساڵی (٩٢٣ك/١٥١٧ز) و ڕووداوەكان زۆر بە جوانی دەگێڕێتەوە، تۆمارێكی ڕۆژانەی لە دوای خۆی بەجێهێشتووە بۆ ئەم ڕووداوانە، بەشێوەیەكی وردبینانە ئەوەی كە بە چاوی خۆی بینیویەتی تۆماری كردووە، یەك لە دوای یەك ڕووداوەكانی هەژمار كردووە و سەرژمێر كردووە و لەناو تۆمارە مێژوویەكەیدا نووسیویەتی، ڕووداوەكانی فەتحی عوسمانی باس دەكات، پاشان كاریگەری لەسەر كۆمەڵگای میسری دەخاتەڕوو، ئینجا باس لە پاڵەوانیەتی مەمالیكەكان دەكات، بەتایبەتی سوڵتان تۆمان بایی كۆتا دەسەڵاتداری مەمالیك، باس لە لاواندنەوە دەكات بۆ مردنی ئەو و هاوڕێكانی و سوپاكەی، ئینجا كۆمەڵێك دەستەواژە بەكاردێنێت كە نیشانەی تووڕەبوون و بەزەیی ئەوە بەرامبەر ئەو بارودۆخەی كە تێیدا بووە، دوابەدوای ئەمە باس لە ژێربارخبوونی میسر دەكات بۆ دەسەڵاتی عوسمانیەكان، ئینجا لەبارەی سیاسەتی عوسمانیەكانەوە دەدوێت لە میسر، تەنانەت هەڵوێستی مەمالیكەكان و كۆمەڵگا لە بەرامبەر ئەوان بەجوانی دەخاتەڕوو.

پەڕتووكی (بدائع الزهور في وقائع الدهور) بە سەرچاوەیەكی سەرەكی دادەنرێت بۆ هەموو ئەو كەسانەی كە دەیانەوێت مێژووی سەردەمی مەملوكیەكان بنووسنەوە، بەتایبەتی لەو سەردەمەدا كە دەوڵەتی مەملوكی كۆتایی پێهات و فتوحاتی عوسمانیەكان لە میسر دەستی پێكرد.

کۆتایی:

هەوڵەکانی مێژوونووس ئیبن ئییاس لە میانەی نووسینەوە مێژووییەکەی لە پەڕتووکی (بدائع الزهور في وقائع الدهور) بە لێزانی و وردی تێبینیەکانی دەناسرێتەوە، کە لە هێز و توانستیدا بەدیار دەکەوێت لە تێگەیشتن لە ڕووداوەکان و شیکاریکردنیان و ڕەخنەگرتن لێیان، وەک مێژووناسێک کە توانیویەتی بەشێوەیەکی بابەتیانە، ڕاستەقینەییە مێژووییەکان بەدیار بخات، ئینجا ڕەخنە لە دەسەڵاتدارانی سەردەمی خۆی گرتووە لە مەمالیکیەکان، هەروەها هەموو ئەو دامەزراوە سیاسیی و کارگێڕی و ئابووریانەی کە ئەو کاتە هەبوون ڕەخنەیان لێ دەگرێت و باس لە گەندەڵی و بەرەو هەڵدێر چوونی دەوڵەت دەکات لە کۆتاییەکانی سەردەمی مەملوکیدا.

ئەم پەڕتووکە لەڕاستیدا بە یەکێک لە دیارترین پەڕتووکە مەوسوعیەکان لە مێژووی میسردا دادەنرێت تا ساڵی (٨٢٩ک/١٢٥١ز)، گرنگی ئەم پەڕتووکە لەوەدا دەردەکەوێت کە دیدگایەکی سەردەمیانە بۆ قۆناغێکی گوازراوە دەخاتەڕوو، کە میسر بەخۆیەوە بینیوە لە کۆتاییەکانی سەردەمی مەمالیکەکان، هەروەها هاتنی فەتحی عوسمانی لەو سەردەمەدا و باسی ئەو گۆڕانکارییە سیاسی و ئابووریانە دەکات کە بە هۆی گوازرانەوەی دەسەڵاتەوە بۆ عوسمانیەکان لە ناوچەکەدا هاتوونەتە کایەوە.

سەرچاوەکان:

١ – لمزيد من المعلومات عن حياة ابن إياس انظر:

– عنان، محمد عبد الله، مؤرخو مصر الإسلامية ومصادر التأريخ المصري، القاهرة: مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، ١٩٦٩م، ص١٥٢-١٦٩.

– طربين، أحمد. التاريخ والمؤرخون العرب في العصر الحديث، دمشق: أطلس للنشر والتوزيع، ١٩٧٠م، ص٣٦-٣٨.

– الزركلي، خير الدين. الأعلام، بيروت: دار العلم للملايين، ١٩٧٩م، ج٦، ص٥٥.

– عاصي، حسين. ابن إياس مؤرخ الفتح العثماني لمصر، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٩٣م، ص٣١-٥٥.

٢ – ابن إياس، محمد بن أحمد بن إياس الحنفي المصري. بدائع الزهور في وقائع الدهور، القاهرة: مكتبة مدبولي، ٢٠٠٥م، ج٢، ص١٤٣٤-١٤٤٠.

٣ – المرجع السابق، ج٢، ص١٤٣٢.

٤ – المرجع السابق، ج٢، ص١٤٣٨.

٥ – عن الأشعار التي ذكرها على سبيل المثال، انظر:

– ابن إياس، بدائع الزهور، مرجع سابق، ج١، الصفحات: ١٢٩-١٣٨-١٤٤-١٦٣-١٦٥-١٩٥-٢٢٧-٢٢٩-٢٣٩-٢٤٠-٢٦٠-٢٦٦-٢٦٩-٢٧٠-٢٩٥-٢٩٨-٣٠٤-٣٠٦-٣٢١-٣١٥-٤٢٤-٤٢٥....الخ.

٦ – عاصي، ابن إياس مؤرخ الفتح العثماني لمصر، مرجع سابق، ص٥٤-٥٦.

٧ – لمزيد من المعلومات عن مخطوطات الكتاب وطبعات انظر:

– حسين عاصي، ابن إياس مؤرخ الفتح العثماني لمصر، مرجع سابق، ص٦١-٧٥.

٨ – ابن إياس، بدائع الزهور، مرجع سابق، ج١، ص٢٩-٥٤٠.

٩ – المرجع السابق، ج١، ص٥٤١ وما بعدها.

١٠ – المرجع السابق، ج١، ص١١.

١١ – المرجع السابق، ج١، ص١٣-١٧.

١٢ – المرجع السابق، ج١، ص١٩.

١٣ – المرجع السابق، ج١، ص٢١.

١٤ – المرجع السابق، ج١، ص٢٣-٢٧.

١٥ – المرجع السابق، ج١، ص٢٩-٤٣.

١٦ – المرجع السابق، ج١، ص٤٥-٥١.

١٧ – المرجع السابق، ج١، ص٥٣-٥٦.

١٨ – المرجع السابق، ج١، ص٥٧-٨٣.

١٩ – المرجع السابق، ج١، ص٨٥-١١٠.

٢٠ - المرجع السابق، ج١، ص١١٠-١٧٤٦.

٢١ – المرجع السابق، ج٦، ص١١١، وما بعدها.

٢٢ – المرجع السابق، ج١، ص٢٩-٥٦.

٢٣ – المرجع السابق، ج١، ص١٤، ٢٣، ٧٥.

٢٤ – المرجع السابق، ج١، ص٥، ٤٦.

٢٥ – المرجع السابق، ج١، ص٨٧.

٢٦ – المرجع السابق، ج١، ص٥٨-٥٩.

٢٧ – المرجع السابق، ج١، ص٥٧-٨٩.

٢٨ – المرجع السابق، ج١، ص١٩.

٢٩ – المرجع السابق، ج١، ص٦٧-٦٨.

٣٠ – المرجع السابق، ج١، ص٥٧-٦٤.

٣١ – المرجع السابق، ج١، ص٣١٢ وما بعدها. انظر أيضاً:

- عنان، مؤرخو مصر الإسلامية ومصادر التاريخ المصري، مرجع سابق، ص١٥٢-١٦٩.

- عاصي، ابن إياس مؤرخ الفتح العثماني لمصر، مرجع سابق، ص٣١ وما بعدها.

٣٢ – ابن إياس، بدائع الزهور، مرجع سابق، ج٢، ص١٤٣٤-١٤٣٥.

٣٣ – المرجع السابق، ج٢، ص١٤٣٥.

٣٤ – المرجع السابق، ج٢، ص١٤٣٥-١٤٣٦.

٣٥ – عن الاضطرابات على سبيل المثال لا الحصر، انظر:

- ابن إياس، بدائع الزهور، مرجع سابق، ج١، ص٣٨٨، ٣٩٥، ٤٣٣، ٤٣٤، ٥٢١، ٥٢٢، ٦٣٥، ٦٣٦.

٣٦ - عن مجريات الفتح العثماني، انظر:

- ابن إياس، بدائع الزهور، مرجع سابق، ج٢، ص١٤٠٠ وما بعدها.

بەشی دووەم
(الفوائد المدنية)ی سەید محەمەد ئەمین ئوستورئابادی
لە ساڵی ١٠٣٧ک/١٦٢٣ز کۆچی دوایی کردووە

زەکی میلاد
توێژەر و بیرمەندی ئیسلامی
سەرنووسەری گۆڤاری کەلیمە، سعودیە
almilad@almilad.org

پێشەکی:

هیچ یەکێک لە نووسراوە فیقهی و هزریە شیعیەکان ئەوەندەی ئەم پەڕتووکە بڵاونەبۆتەوە و گرنگی پێنەدراوە لەناو جیهانی ئیسلامیدا، ئەوەندەی هاوشێوەکانی لە دانراوە مەزهەبیە فیقهی و فیکرییەکانی تر، لەبەر ئەوەی پەڕتووکە شیعەگەراییەکان مۆرکی ڕەگەزپەرستیان پێوە دیار بووە، بۆیە کەمتر بڵاوبوونەتەوە بەناو جیهانی ئیسلامیدا، پاشان کەمتر کاریگەرییان هەبووە لە دەرەوەی چوارچێوە شیعیەکەدا.

بەڵام دەبینین یەکێک لە نووسینەکانی زانا شیعەکان ڕەواجێکی زۆری هەیە لەناو ناوەندەکانی شیعە و جگە لەوانیش لە زانایانی ئیسلامی، هەرچەندە وەک یەک سەیری ئەم پەڕتووکە ناکەن، بەڵام گشتیان لەسەر ئەوە کۆکن کە ئەم پەڕتووکە پەڕتووکێکی نایاب و باشە، پەڕتووکی (الفوائد المدنية) کە محەمەد ئەمین ئوستورئابادی نووسیویەتی، پێناسەیەکی پوختە لەسەر ئەو هزرە ئاینیەی کە دەرکەوتووە و کاریگەریی هەبووە لە گۆڕەپانی موسڵمانانی

شیعەدا، کە ئەوە بە ڕەوتی هەواڵیی ناوبراوە و دراوەتە پاڵ نووسەری ئەم پەڕتووکە، لێرەوە گرنگی ناساندنی ئەم پەڕتووکە دەردەکەوێت.

ئەم توێژینەوەیە تیشک دەخاتە سەر پەڕتووکی (الفوائد المدنیة)، لە ڕوانگەی هزر و بارودۆخی نووسینەکەی، هەروەها مەبەست لە نووسرانی، هەروەک چۆن تیشک دەخاتە سەر ژیانی نووسەر محەمەد ئەمین ئوستورئابادی، لەگەڵ ئەوەشدا باس لە بەرهەمە زانستیەکانی و ڕۆڵی ئەم پیاوە لەمەڕ زۆرێک لە چەمک و زاراوە شیعیەکان دەکات، کە لەناو ئەم پەڕتووکەدا بەشێوەیەکی بەربڵاو باس کراون.

ئەم پەڕتووکە باس لە سێ بابەتی سەرەکی دەکات، زانستی ئوسوڵی فیقە، وەڵامدانەوەی ئەو کەسەی کە قسە دەکات بە ئیجتیهاد و تەقلید، وەڵامدانەوەی ئەو بیرۆکانەی کە لەو کاتەدا لەئارادا بوون دەربارەی شوێنکەوتنی کەسانی تر بە گوێرەی گومان، لەمەڕ بڕیارە خواییەکان، هەروەها پێیوایە کە دەبێت ئەو زانیاریە وەربگیرێت کە لە بنەماڵەی پێغەمبەرەوە (درودی خوای لەسەر) هاتووە.

یەکەم: ناساندنی نووسەر و ژیاننامەکەی:

پەڕتووکەکانی مێژوو هیچ شتێک لەبارەی ژیاننامەی ئەم نووسەرەوە باس ناکەن، ساڵی لەدایکبوونی نازانرێت، تەنها کەمێکی کەم لە بارەی ژیانی ئەم پیاوەوە زانراوە.

کاتێک کە شێخ ئال عسفور بەحرانی ویستوویەتی لە میانەی باسکردنی ژیانیدا بیناسێنێت، دەڵێت: ناوی محەمەد ئەمینی کوڕی محەمەدی شەریفی ئەخباری ئوستورئابادیە، کە پێی وتراوە مەولا.[١]

ئەخباری هەروەک زانراوە بەشێک نیە لە ناوی ئەم پیاوە، بەڵکو ئەمە ئاماژەیە بۆ شێواز و ڕێبازی بیرکردنەوەی، هەروەها ئوستورئابادی ئاماژەیە بۆ نیشتمانەکەی، وەک زانراوە کە ئەم پیاوە لە ئێران لەدایکبووە، کۆچی کردووە بۆ عێراق و لە حیجاز جێگیر بووە، لەوێدا خوێندوویەتی و پەڕتووکی نووسیوە و هاوسەرگیریی کردووە، لە مەککەی پیرۆز کۆچی دوایی کردووە

و (له ســالّی ۱۰۳۳ك/۱٦۲۳ز) بەخــاک ســپێردراوە، وتــراوە کە (لە ســالّی ۱۰۳٦ك/۱٦۲٦ز کۆچی دوایی کردووە)، زۆربەی پەڕتووکەکانی مێژوو وەکو شـێخ ئـال عسـفور باسـی دەکـات قسـەی یەکەم دەگـوازنەوە، بەلاّم شـێخ جەعـفەری سـوبحانی قسـەی دووەمـی بـەلاوە ڕاسـتە، واتە بۆچـوونی دووەم لەمەڕ مردنـی دەگـوازێتەوە، پێـی ڕاسـت نـیە کە لە (۱۰۳۳ك)دا کـۆچی دوایـی کردبێت، بەڵگەشی ئەوەیە ئوستورئابادی ئەو نـامیلکەیەی کە لەبارەی پاکیەتی عەرەق و پیسـیەکەی نووسـیویەتی بۆ سـوڵتان سـەفیەدینی سـەفەوی بـووە لە مەککەی پیرۆز و لە ساڵی (۱۰۳٤)دا بۆی نووسیوە.[۲]

۱ - مامۆستاکانی:

نووسـەر ئامـاژەی بە هەنـدێک لە مامۆسـتاکانی کـردووە، لە پەڕتووکەکەیـدا (الفوائد المدنية) ناساندوونی، لە پەڕتـووکی مێژوودا ئامـاژە کـراوە بە هەنـدێکی تر لە مامۆستاکانی، کە ئەوان بریتین لە:

- سـەید محەمەد کوڕی عەلی کوڕی حسێن کوڕی ئەبو حەسـەنی موسـەوی عاملی (۱۰۱۱ك/۱٦۰۲ز).

ئەم پیاوە لە زاناکانی چیای عامیل بووە لە باشووری لوبنان، لەنـاو زانایانـدا بە خـاوەنی مەداریک ناسـراوە، لەبەر ئەوەی دەدرێتە پاڵ یەکێک لە دیـارترین نووسینەکانی، ئەویش پەڕتـووکی (مـدارک الأحکـام في شـرح شـرائع الإسـلام)ە، ئوسـتورئابادی لە پێشـەکی پەڕتووکەکەیـدا (الفوائـد المدنيـة) ئامــاژەی پــێ کـردووە، بـاس دەکـات کە ئەم پیـاوە یەکەمـین مامۆسـتاکانی بـووە لە زانسـتی فەرمـوودە و پیاوەکانـدا، بـۆیە دەڵێـت: "یەکەم مامۆسـتای مـن لە زانسـتی فەرمـوودە و پیاوەکانـدا ئەم پیـاوە بـووە - مـن شـەرەفمەند بـووم بەوەی کە سوودم لێی بینیوە و مۆڵەتم لێوەرگرتووە لە سـەرەتای لاوێتیمدا لە مەشـهەدی پیرۆزی غەرەوی لە سـەرەتای ساڵەکانی (۱۰۰۷)، ئەم پیاوە بەڕێزە، پشـتیوان و سەیدی زانای بلیمەت خاوەن پەڕتووکی مەداریکە".[۳]

- سـەید تەقیەدین محەمەد نەسابە

لەلای ئەم پیاوە زانستی ئوسوڵی خوێندووە لە سەرەتاکانی خوێندنیدا، لەوانە پەڕتووکی (شرح العضدي للمختصر الحاجبي)، ئەم پەڕتووکە لە پەڕتووکەکانی مەزهەبی شافیعیە لەبارەی ئوسوڵی فیقە، لەم بارەوە دەڵێت: "من شەرحی عەزودیە کە پوختەی (حاجبیە)یە لە سەرەتاکانی تەمەنمدا خوێندوومە لە (دار العلم شیراز)، لەلای گەورەترین زانای ئەو کاتە و تاقانەی سەردەمەکەی (شا تەقیەدین محەمەد نەساب)، لە ماوەی چوار ساڵدا بۆم خوێندۆتەوە و لێکۆڵینەوەم لەسەر کردووە و توێژینەوەم لەسەر ئەنجامداوە و وردبینیم کردووە".[٤]

- شێخ حەسەن ئیبن شێخ زەینەدین عاملی (٩٥٩-١٠١١ک):

ئەم پیاوە یەکێک بووە لە زاناکانی چیای عامل لە باشووری لوبنان، لەناو فەقیهەکان بە خاوەنی مەعالیم ناسراوە، کە دەدرێتە پاڵ پەڕتووکە بەناوبانگەکەی بەناوی (معالم الدین وملاذ المجتهدین)، لە ئوسوڵی فیقهدا نووسراوە، یەکێکە لەو پەڕتووکانەی کە لە حەوزەکانی زانستەکانی شیعیدا بۆ ماوەیەکی زۆر دانراوە و خوێنراوە. شێخ ئالی عسفور بەحرانی ئاماژەی بەم زانایە کردووە، لە ژیاننامەکەیدا هەروەها باسی کردووە کە شێخ حەسەن خاوەنی (معالم) مۆڵەتی داوە بە ئوستورئابادی.[٥]

- میرزا محەمەد عەلی ئوستورئابادی

ئەم زانایە ناسراوە بەوەی کە خاوەنی پەڕتووکی سێ پیاوەکەیە، کە لە "نهج المقال، الوسیط، والوجیز"دا خۆی دەبینێتەوە، لێوەی دەگێڕنەوە کە لە مەککە جێگیر بووە، لەوێدا کۆچی دوایی کردووە لە ساڵی (١٠٢٨ک/١٦١٨ز). لە هەموو مامۆستاکان زیاتر کاریگەری هەبووە و چاکەی هەبووە بەسەر ئوستورئابادیەوە، هەروەها دواهەمین مامۆستای بووە و باوکی خێزانەکەی بووە. ئوستورئابادی ئاماژەی بەم مامۆستایەی کردووە لە پێشەکی پەڕتووکەکەیدا (الفوائد المدنیة)دا و دەڵێت: "بەڵام کۆتا مامۆستای من لە زانستی فیقهو فەرموودە و پیاوان بریتیە لە زانای لێکۆڵەر و بەناوبانگ و فەیلەسوف و وردبین و گەورەترینی فەرموودەناسان، هەروەها زاناترینی زانایانی پاشین بە پیاوان و لە هەمووان لەخواترسترینیان میرزا محەمەد

ئوستورئابادی بووه، که له جیرانی حەرەمی خوای پەروەردگاردا ماوەتەوە، لەلای خەدیجەی کوبرا نێژراوە، من له مەککەی پیرۆز سوودم لێبینیوه، له سەرەتاکانی ساڵی (١٠١٥) بۆ ماوەی (١٠) ساڵ سوودم لێ بینیوه، ڕێگەی پێداوم که هەموو ئەوانەی لێوه بگێڕمەوه که دروسته ئەو بیانگێڕێتەوە، من پێشنیارم بۆی کردووه که من ڕێبازی زانایانی پێشین هەڵدەبژێرم و زانایانی پاشین ڕەت دەکەمەوه و ئەویش پێی باش بووه و سوپاسی کردووم لەسەری".(٦)

شێخ ئالی عسفور باس دەکات و دەڵێت که بەشێک له مامۆستاکانی ئوستورئابادی بریتین له سەید محەمەدی کوڕی عەلی کوڕی حەسەنی موسەوی عاملییە، بینیم که ئەم ناوه ڕێک وەک ناوی خاوەنی مەداریکە، ئەمەش یەکێکه لەو شتانەی که شێخ ئالی عسفور تێبینی نەکردووه. هەروەها له چاپی نوێی پەڕتووکەکەدا ڕاستی نەکردووەتەوە، که تەنها وەرگێڕانەکەی گواستووەتەوە که شێخ ئال عسفور نووسیوتی له چاپه بەردینه کۆنەکەدا.

٢ - نووسینەکانی:

پەڕتووکەکانی مێژوو کۆمەڵێک له نووسینەکانی ئوستورئابادی باس دەکەن، که له هەموویان زیاتر ئەو دەستنووسانەن که لەبەردەست نین، هەندێک له زانایانی سەردەم ئاگادارینی و باسیان کردووه که ئەم دەستنووسانه بوونیان هەیه و هەندێکیشیان له چاپ نەدراون، شێخ ئالی عسفور ئەم نووسینانەی یەک له دوای یەک باسکردووه له میانەی ژیاننامەی ئوستورئابادیدا، که بریتین لەمانە:

- الفوائد المدنية. ئەم پەڕتووکەی له هەموو پەڕتووکەکانی تر ناوبانگی زیاتره و بەردەستتره، چاپ کراوه و لێکۆڵینەوەی لەسەره.

- الفوائد المكية. خاوەنی (البحار) باسیکردووه بەپێی ڕیوایەتی ئال عسفور خاوەنی (البحار) بریتیه له شێخ محەمەد باقر مەجلیسی، خاوەنی گەورەترین فەرهەنگه له فەرموودەدا، که بریتیه له فەرهەنگی: (بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار).

- شرح أصول الكافي. خاوەنی (اللؤلؤة) باسی کردووە، بەپێی ڕیوایەتی شێخ ئال عسفور. خاوەنی (اللؤلؤة)ش بریتیە لە شێخ یوسفی کوڕی ئەحمەدی کوڕی ئیبراهیمی دەرازی بەحرانی (١١٠٧-١١١٨ک)، (اللؤلوة)ش بریتیە لە پەڕتووکی: (لؤلؤة البحرين في الإجازات وتراجم رجال الحديث).

ئوستورئابادی لە پێشەکی پەڕتووکەکەیدا (الفوائد المدنية) ڕوونی کردۆتەوە کە ئەو سەرقاڵی ئەم ڕاڤەیە بووە و دەڵێ: "داوا دەکەم خوای پەروەردگار یارمەتیم بدات لەسەر ئەو کارەی کە من مەبەستمە تەواوی بکەم، ئەویش بریتیە لە ڕاڤەکردنی بنەماکانی پەڕتووکی (الکافي)".[٧]

(أصول الکافي)یش بریتیە لەو پەڕتووکەی کە لە بارەی فەرموودەوە دەدوێت، کە شێخ محەمەدی کوڕی یەعقوبی کولەیینی نووسیویەتی.

- شرح التهذيب. لە (أمل الآمل)دا باسکراوە کە ئالی عسفور دەیگێڕێتەوە. (أمل الآمل) پەڕتووکێکە لە لایەن محەمەدی کوڕی حەسەنی حوڕی عاملی نووسراوە. دەربارەی ژیاننامەی زانایانی چیای عاملە، ناوی تەواویشی بریتیە لە: (أمل الآمل في علماء جبل عامل). ئوستورئابادی لە پێشەکی پەڕتووکەکەیدا (فوائد المدنية) ئاماژەی بەم پەڕتووکە کردووە، لە میانەی باسکردنی ئەو کاتانەی کە ئەو سەرقاڵ بووە پێیەوە. باسکردنەکەی لە هەمان دەقی پێشوودایە کە ئاماژەی پێکردووە لە ڕاڤەکردنی بۆ (أصول الکافي). (التهذيب)یش پەڕتووکێکە لە فەرموودەدا، کە لە لایەن شێخ محەمەدی کوڕی حەسەنی تووسییەوە دانراوە.

- شرح الإستبصار. حوڕ باسیکردووە بەپێی ڕیوایەتی شێخ ئال عسفور، حوڕ ناوی شێخ محەمەد کوڕی حەسەنی حوڕی عاملییە. (استبصار)یش پەڕتووکێکە لەبارەی فەرموودەوە نووسراوە، شێخ محەمەد کوڕی حەسەنی تووسی نووسیویەتی.

- رسالة في البداء. لەلای خاوەنی (أمل الآمل) هەیە، بەپێی ڕیوایەتی شێخ ئال عسفور، ئەم پەڕتووکە لە بارەی بیروباوەڕەوە نووسراوە.

- نامیلکەیەک لەبارەی پاکێتی و پیسێتی عەرەق. لە (أمل الآمل)دا شێخ ئال عسفور باسی کردووە.

- حاشية على المدارك. خاوەنی (اللؤلؤة) باسی كردووە بەپێی ڕیوایەتی ئالی عسفور. پەڕتووكی (المدارك) پەڕتووكێكە دەربارەی فیقە، كە ماموستاكەی سەید محەمەد كوڕی عەلی كوڕی ئەبی حەسەنی موسەوی عاملیی دایناوە، ناوی تەواوی پەڕتووكەكەش بریتیە لە: (مدارك الأحكام في شرح شرائع الإسلام)ە.

- حواشي الشرح الجديد على التجريد. لە پەڕتووكی (الفوائد المدنية)دا باسیكردووە، كە ئالی عسفور گێڕاویەتیەوە. باسكردنەكەی لە پێشەكیدایە كاتێك دەربارەی ئەو كارانە قسە دەكات كە سەرقاڵە پێیانەوە، ئاماژە بۆ ئەم پەڕتووكە دەكات دەڵێت: "وردي لما أحدثه الفاضلان المتاخصمان المشككان المستعجلان في حواشي الشرح الجديد للتجريد".(٨)

ئەم ڕاڤەیە، ڕاڤەی قۆشەجییە بەپێی ڕوونكردنەوەكانی لێكۆڵەری پەڕتووكەكە لە چاپە نوێیەكەیدا، شێخ ڕەحمەتوڵڵای ئەراكی.

- رسالة في الرد على صاحب الأسفار. لە كۆتایی پەڕتووكی (الفوائد المدنية) باسی كردووە، بەپێی ڕیوایەتی شێخ ئال عسفور.

- أجوبة مسائل شيخنا الشيخ حسين الظهيري العاملي. زۆرێك لە زاناكان لێیانەوە گێڕاوەتەوە بەپێی ڕیوایەتی ئالی عسفور، ئەم نامیلكەیە لكێنراوە بە پەڕتووكی (الفوائد المدنية) لە چاپە نوێیەكەیدا.

- رسالة بالفارسية، نامیلكەیەك بە فارسی ناوی لێناوە (دانشنامه شاهی). شێخ جەعفەری سوبحانی ئاماژەی بەم پەڕتووكە كردووە و دەڵێ دەستنووسە و دانەیەكی لە مەكتەبی مەرعەشی هەیە لە قوم، دیارە كە بە زمانی فارسی نووسیویەتی لە مەككەی پیرۆز، ٤٠ سوودی تێدایە، لە پێشەكیەكەیدا باس لەوە دەكات كە ئەم پەڕتووكە لە بەرامبەر چلینەی (الأربعين)ی فەخری ڕازیدایە.

سەرەڕای ئەم پەڕتووكانەی ئوستورئابادی، ئالی عسفور پەڕتووكێكی تر باس دەكات بە ناوی: (فوائد دقائق العلوم العربية وحقائقها الخفية)، دانەر باسی كردووە لەم پەڕتووكەدا – بەپێی قسەی ئەو – مەبەست پێیشی پەڕتووكی (الفوائد المدنية)یە.

ئـەوەی کـە هەیـە لـە پـەڕتووکی (الفوائـد المدنيـة)دا و دانـەر ئامـاژەی بـۆ کردووە لـە میانـەی قسـەکردنی لەسـەر ئـەو کارانـەی کـە سـەرقاڵە پێیانـەوە و هێشتا تەواوی نەکردوون، کە ناونیشانی جیاوازیان هەیە، دەربارەیان دەڵێت: (وفوائـدي المتعلقـة بـدقائق فنـون الغربيـة وحقائقهـا المخفيـة)[١٠]. هـەمان ئـەو دەسـتەواژەیەیە کـە لـە نوسـخە حەجەریەکـەدا هـاتووە و شـێخ ئـال عسـفور ئامادەی کردووەتەوە بۆ بڵاوکردنەوە، ئەم دەستەواژەیەش هـەروەک ئاشکرایە هاوشێوەی ناونیشانە باسکراوەکەیە کە شێخ ئال عسفور باسی کردووە، کە پەیوەستە بە (دقائق فنون الغربية)، نەک (دقائق العلوم العربية).

دووەم: ناساندنی پەڕتووکەکە:

١- چاپەکان و ڕوونکردنەوەکانی:

أ- چاپە کۆنەکانی:

لە ئێسـتادا دوو چـاپی پەڕتـووکی (الفوائـد المدنيـة) لەبەردەسـتە، چاپێکیـان حەجەری کۆنە بە دەست نووسراوەتەوە، چاپێکی تریان هـونەریی نـوێیە. چاپە حەجەریەکە ناسراوە و لەبەردەست بووە لەنـاو ناوەنـدە زانستی و ئاینیەکانـدا، بۆ مـاوەی چـوار سـەدە کـاری لەسـەر کراوە، کە هەر لەو کـاتەی کە کتێبەکە دەرچووە تا یەکەمین چاپی نوێی لەبەردەستی خەڵکدا بووە.

چـاپە حەجەریەکەی لـە (٢٩٥) لاپەڕەدایە، شـێخ ئەبـو ئـەحمـەدی کـوڕی ئەحمـەدی کوڕی خەڵەفی کوڕی ئەحمـەدی ئالی عسـفوری بەحرانی ئامادەی کـردووە بـۆ بڵاوکـردنەوە، کە خەڵکـی بەحـرەین بـووە و لەسـەر پەیـڕەوی نووسەری پەڕتووکەکە و ڕێبازەکەی ڕۆیشتووە، لەناو ئەم چاپەدا پێشـەکیەک هەیە کە نووسەرەکە دەناسێنێت و باس لە نـاوەخنی پەڕتووکەکە دەکات و لە (١٦) لاپەڕە پێکهاتووە بە خەتی هونەری نووسراوە، لە مێژووی پانزەی مـانگی ڕەبیعی یەکەمی ساڵی (١٤٠٥) کۆچی ئەم نووسینە ئامادە کراوە. بە درێژی و وردی نـاوەڕۆکی بـۆ دانـاوە بـۆ بەشـەکانی، لـە (٨) لاپەڕەدایـە بـە خـەتێکی هونەری نووسراوە.

لەناو زانیاریەکانی پەڕتووکەکەدا باس لەوە دەکات کە لە چاپخانەی مەعموورە - ئەمیر چاپکراوە، بڵاوکەرەوەکەی: (دار النشر لأهل البیت)ە (سەلامی خوایان لێ بێ)، بێ ئەوەی باس لە شوێنی بڵاوکردنەوە و مێژووەکەی بکرێت، ئەوەی لێرەدا دیارە ئەوەیە کە لە شاری قومی ئێران چاپ کراوە.

ب - چاپی نوێی پەڕتووکەکە:

ئەم چاپە لە ساڵی (١٤٢٤ک) لە شاری قومی ئێران بە لێکۆڵینەوەی شێخ ڕەحمەتوڵڵا ڕەحمەتی ئەراکی (ڕەحمەتی خوای لێ بێ) بڵاوکراوەتەوە، بڵاوکەرەوەکەی: دامەزراوەی بڵاوکراوەی ئیسلامی بووە، کە پاشکۆی کۆمەڵەی مامۆستایان بووە لە شاری قوم، ئەم چاپە لە (٥٩١) لاپەڕەدا خۆی دەبینێتەوە لە قەبارەی ئاسایی.

لە پێشەکی پەڕتووکەکەدا، شێوازی پەیڕەوی لێکۆڵینەوەی پەڕتووکەکە خراوەتە ڕوو، بەشێوەیەک کە لێکۆڵەر هەوڵیداوە ئەم نوسخەیە بەراورد بکات لەگەڵ هەموو ئەو نوسخانەی کە ئەو بەدەستی هێناون، هەروەها هەموو ئەو جیاوازیانەی کە لەناو دەقەکاندا هەیە بیانخاتەڕوو، ئەوەی کە ڕاستەکەیە لە پەراوێزدا ئاماژەی پێ بکات. پاراستنی یەکجاری لەوەی کە هەڵەیە، جیاکردنەوەی برگەکان و دانانی نیشانەکانی لە شوێنی خۆیدا و هەموو کاروبارە هونەریەکانی بەگەڕخستووە.

بەراورد لە نێوان پێنج دانەی پەڕتووکەکەدا کراوە: دانەیەکی حەجەری کە لەناو پەڕتووکخانەکاندا هەبووە و لەلای توێژەرەکان هەبووە و ئەو دانەیە کە پێشتر ئاماژەمان پێکرد و چوار دانەی تریشمان هەیە کە بریتین لە:

- ئەو دانەیەی کە لە پەڕتووکخانەی مەرجەعی ئاینی سەید محەمەد ڕەزای گوڵپایگانی لە شاری قوم پارێزراوە.

- ئەو دانەیەی کە لە پەڕتووکخانەی ڕەزەویە لە شاری مەشهەدی ئێران بە ژمارەی گشتی (١٣٩٧٧) پارێزراوە.

- نوسخەی دووەم هەروەها پارێزراوە لە پەڕتووکخانەی ڕەزەویە، بە ژمارەی گشتی (٢٩٢٢).

- ئەو دانەیەی کە لە خەزێنەی پەڕتووکخانەی مەجلیسی شورای ئیسلامی لە تاران پارێزراوە.

ئەم چاپە نوێیە چەندین لێدوانی ڕەخنەیی تێدایە کە لە پەراوێزەکەیدا باسکراوە لەلایەن سەید عەلی کوڕی عەلی موسەوی ناسراوە بە سەید نورەدینی حوسەینی عاملی، کە شاعیر و فەقیە و ئەدیب بووە، خەڵکی چیای عامیل بووە لە باشووری لوبنان، لە ساڵی (١٠٦٢ک/١٦٥١ز) کۆچی دوایی کردووە.

ئەم لێدوانانە ناونیشانێکیان هەیە بە ناوی: (الشواهد المكية في دحض حجج الفوائد المدنية)، دیارە کە چەند ساڵێک دوای ئەم پەڕتووکە هاتووە، بۆیە ناوی لێنراوە شایەتە مەککیەکان، چونکە خاوەنی پەڕتووکەکە خەڵکی مەککەی پیرۆز بووە.

بڵاوکردنەوەی ئەم قسانەش لەبەرئەوە بووە کە لە نوسخە دەستنووسەکەدا بوونیان هەبووە و لەگەڵ پەڕتووکەکەدا نووسراون، پێشەکی چاپە نوێیەکە وایدانابوو کە ئەم قسانە بکرێت بە پەراوێزی پەڕتووکەکە، ئەوەش سەرکەوتنی زیاتری تێدایە و ململانێی هزری لە نێوان دوو پاڵەوان دەردەخات لە پیاوانی زانست. ئەم چاپە هەروەها، نامیلکەیەکی تێدایە کە کۆمەڵێک بابەتی فیقهی و کەلامی تێدایە، کە ئاڕاستەی دانەری پەڕتووکەکە کراوە و وەڵامی داوەتەوە، ئەم وەڵامانەش بڵاوکراونەتەوە.

لێکۆڵەر لە پەراوێزی پەڕتووکەکەدا باس لە چۆنیەتی ناساندنی خاوەنی ئەم نامیلکەیە دەکات، هەروەها باس لەوە دەکات کە چۆن توانیویەتی دانەیەکی دەستنووسی ئەم پەڕتووکەی دەست بکەوێت، دەڵێ: "ئەم پرسیارانە لە کۆتایی چاپی حەجەریدا هاتووە، لە سەرەتاوە دوو لاپەڕەی لێ بڕدراوە کە جیانەکراوەتەوە لە پەڕتووکی (الفوائد المدنية)، ئێمە لە سەرەتای پشکنینەکەماندا زۆر سەرگەردان بووین، نەماندەزانی کێ پرسیاری کردووە و کێ پرسیاری لێ کراوە، هەتا ئەو کاتەی بەڕێز و شکۆمەند و گەورە و جوامێر

سەید حوسەینی موسەوی، کە لە سەراوان دادەنیشت، هاتە لامان و ئاماژەی بەوە کرد کە ئەو لێکۆڵینەوە بۆ پەڕتووکەکە دەکات، کاتێک کە پێی ڕاگەیاندرا دامەزراوەکە ئەم پڕۆژەیەی خستۆتە ئەستۆی خۆی وازی لە تەواوکردنی کارەکە هێنا، ئینجا خۆی هات چی دەست کەوتووە بۆی هێناین و نیشانی داین، ئەم پیاوە دەستنووسێکی تەواوی دەستکەوتبوو بۆ ئەم پرسیارانە، لە خەزێنەی پەڕتووکخانەی مەجلیسی شورای ئیسلامی".(١١)

ئەم نامیلکەیە لە دووتوێی (٢١) لاپەڕەدایە، بە چاپی نوێ چاپ کراوە، پێشەکیەکی لەخۆی گرتووە لەگەڵ کۆمەڵێک بابەت، هەروەها وەڵامەکانیش لە (٨) لاپەڕەدا خۆی دەبینێتەوە.

٢- بابەت و ناوەڕۆکی پەڕتووکەکە:

ناونیشانی پەڕتووکەکە ئاماژەیە بۆ دوو شت، یەکێکیان بابەتێکە کە پەیوەندی بە سروشتی ناوەڕۆکەکەوە هەیە، بابەتەکەی تر پەیوەندی بە سروشتی شوێنەکەوە هەیە. بۆیە وشەی (الفوائد) ئاماژەیە بۆ سروشتی دیدگای نووسەر بۆ ئەو کارە، کە پێی هەستاوە، چونکە ئەو لەم کتێبەدا هەستاوە بە کۆکردنەوەی کۆمەڵێک کەڵک و سوود کە لە: "قسەی بنەماڵەی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) وەریگرتووە، کە ئەوانیش پەیوەندیان بە زانستی هونەری ئوسوڵی فیقە و بەشێکی تر پەیوەندی بە کۆمەڵێک شتی ترەوە هەیە".(١٢)

ئەم پەڕتووکە (٥١) سوودی لەخۆی گرتووە، لە چەند ناونیشانێکی دیاردا ئاماژە بە سوودەکان دەکات، لەگەڵ ئەوەشدا پێشەکی و دواوتەی هەیە، جاری واش هەیە هەر وشەی سوودی نووسیوە لەجیاتی هەموو شتێک، جاری واش هەیە هەر نووسیویەتی سوودێکی پیرۆز و باش، جاری واش هەیە بە زنجیرەی ژمارەیی نووسیویەتی سوودی یەکەم تا دەگاتە کۆتایی بەشەکە، بەو شێوازەی کە لە بەشی نۆیەم و دەیەمدا هاتووە بەم شێوازە دەیخاتەڕوو، جاری واش هەیە سوودێک لەگەڵ سوودێکی تر تێکەڵ دەکات، لە

سەردێڕەکەی دەنووسێت دوو سوودی پیرۆز، لە پاڵ چەند سوودێکی تر کە لە مەتنی دەقەکەدا هاتوون بەشێوازێک کە جوان دەرنەکەوتوون.

وشەی (المدنیة)ش ئاماژەیە بۆ ئەو شوێنەی کە ئەم پەڕتووکەی تێدا نووسراوە، مەبەستیش پێی مەدینەی درەوشاوەیە، ئەو شوێنەی کە نووسەر تەمەنێکی درێژی تێدا بەسەربردووە بۆ پاککردنەوەی پاکتاوکردنی فەرموودەکان، هەروەها لە مەککەشدا هەندێک سوودی تری نووسیوەتەوە، دەڵێت: "کاتێک کە هەندێک لە پیاوە گەورەکان لە مەککەی پیرۆز ویستیان هەندێک لە کتێبە ئوسوڵیەکان بخوێننەوە کە لەلای منە، منیش هەموو ئەو سوودانەم نووسییەوە کە لە قسەی بنەماڵەی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) وەرمگرتووە، کە پەیوەندیان بە ئوسوڵی فیقهەوە هەبوو، هەندێکی تریشیان پەیوەندیان بە کۆمەڵێک بابەتی ترەوە هەبوو، کە ناوم لێناوە (الفوائد المدنیة)".[١٣]

لەم قسەیەوە ئەوە تێدەگەین، کە ئەم سوودانەی ئەم پەڕتووکە لەخۆی گرتووە، نووسەر لە مەدینە هەستاوە بە نووسینیان و لە مەککەش کۆیکردۆتەوە، واتە لە مەککە ڕێکیخستووە بەشێوەیەک کە بتوانێت وەکو وانە بیڵێتەوە. هەروەها ئەوەشی لێ تێدەگەین کە ئەو سوودانەی لە مەککە کۆیکردۆتەوە و خستویەتیە ناو ئەم پەڕتووکەوە، بەشێکن لەو سوودانەی کە پەیوەندیان بە ئوسوڵی فیقهەوە هەیە، هەندێکی تریش پەیوەندی بە کۆمەڵێک بابەتی ترەوە هەیە، کەواتە ئەمە هەموو ئەو سوودانە نین کە لە مەدینەی درەوشاوە پێیانگەیشتووە و نووسیونیەتیەوە، بۆیە لەم کاتەدا دەڵێت: "فوائد أخری متعلقة بدقائق الفنون الغربیة وحقائقها المخفیة".[١٤]

نووسەر ناونیشانی پەڕتووکەکە بە شێوازێکی جوان دەخاتەڕوو و دەڵێت: "ئەمە وەڵامە بۆ ئەو کەسانەی کە ئیجتیهاد دەکەن و کوێرانە شوێن دەکەون، واتە لایەنی گومان هەڵدەبژێرن لە شوێنکەوتنی بڕیارە خواییەکان".[١٥]

ئەم پەڕتووکە پێشەکی و دوانزە بەشی لەخۆی گرتووە، لەگەڵ دوا وتەدایە. پێشەکیەکە زۆر درێژی کردووەتەوە، (٢٠) سوودی لەخۆی گرتووە، وەکو دەرگایەکی گشتی وایە بۆ ڕاڤەکردنی سروشتی ئەو گرفتانەی کە بوونەتە تەوەرەی بابەتەکە، هەروەها سروشتی دیدگای گشتی پەڕتووکەکە لە بیری

نووسـەردا ڕاڤە دەکات، ئەوەش دەخاتەڕوو کە مەبەستیەتی تاوتوێی بکات و وەڵامی بداتەوە و کردوویەتی بە بنەمای گفتوگۆکانی بەو شێوازەی کە زانا شێخ حەسەن کوڕی یوسف وتوویەتی و داهێنانی بۆ کردووە، کە لە نێوان ساڵەکانی (٦٤٨-٧٢٦ک)دا ژیاوە، لەناو پەڕتووکەکەدا گفتوگۆکە دوو بابەت دەگرێتەوە، بریتین لە:

بابەتی یەکەمیان: ئەوەی کە زانا (حلی) دایهێناوە و بۆتە ڕەخنە لەسەری لە دابەشکردنی فەرموودەکان، بۆ چوار بەش، کە بریتین لە: سەحیح، متمانەپێکراو، حەسەن و لاواز، ئەم بۆچوونەش لە دیدگای نووسەرەوە لەلایەن زانا حلیەوە هاتۆتە کایەوە، بەهۆی وردی بیری ئەم پیاوە و پەلەکردنی لە نووسیندا، ئەمە لەلای هاوەڵانی ئێمە – هەروەکو دەڵێت – هاوشێوەی فەخری ڕازیە لەناو خەڵکی گشتییدا.(١٦)

بابەتی دووەمیان: ئەوەی کە زانا حلی بە گوێرەی قسەی نووسەر وەریگرتووە، کە دەڵێت: "خوای گەورە لەو بابەتانەی کە زەرورەتی ئاینیین، یان لە زەرورەتی مەزهەب نین، هیچ بەڵگەیەکی بڕاوە و بێگومان نیە، هەروەها خوای گەورە لەمەدا داوای لە خەڵک نەکردووە پێی هەستن، بە گومانی موجتەهیدەکان، کە موجتەهیدەکان ڕاست بن یان ڕاست نەبن، کە قسەکەشی پەلکێش دەکات بۆ ئەوەی کە ئەم پیاوە خۆی پابەند کردووە بە کۆمەڵێک قسەی ئوسوڵی نووسراو کە لە پەڕتووکە گشتیەکاندا نووسراوەتەوە و پێچەوانەی هەموو ئەو قسانەیە کە پێشەوایانی بنەماڵەی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) لەسەری بوون کە ئەو بێئاگابووە لێیان".(١٧)

ئینجا بەشەکانی پەڕتووکەکە تاوتوێ دەکات، هەروەکو نووسەر لە پێشەکیەکەیدا باسی کردووە، بەم شێوازە:

بەشی یەکەم: ئەو بابەتانە ڕەت دەکاتەوە کە بە گومان هەڵدەهێنجێنرێن لە دەقە شەرعییەکان، بە واجبی داناوە کە کاتێک حوکمێکی یەکلاکەرەوە نەبووە، بوەستێت و تێنەپەڕێنێت، یان بە حوکمێک لە لایەنیەوە هاتبێت (سەلامی خوای لەسەر بێت).

دووەم: لـەبارەی ڕوونکـردنەوەی ئەو بابەتـانەی کە لە بـابەتە زەروریەکـان نین لە ئایندا، ئینجا چ بنەمایی بن یاخود لاوەکی بن، لە چۆنیەتی بیسترانیان لە هەردوو ڕاستگۆکەوە (سەلامی خوایان لەسەر بێت).[١٨]

سـێیەم: لـەبارەی چەسـپاندنی ئەوەی کە ئەسـتەمە لەم ڕووەدا کەسـێکی موجتەهیدی ڕەها بێت.

چـوارەم: لـەبارەی هەڵوەشـاندنەوەی کورتهەڵهێنـانی پێشـەوایەتی لە موجتەهید و موقەلید لە سەردەمێکدا کە ئیمام بوونی نیە.

پێنجەم: لـەبارەی ڕوونکـردنەوەی ئەوەی کە زۆربەی ئەو بابەتـانەی کە بە گومان پەیدا دەبن بەپێی مەزهەبی گشتیەتیە نەک تایبەتەکان.

شەشـەم: لـەبارەی داخسـتنی ئەو دەرگایـانەی کە خەڵکـی گشـتی کردوویانەتەوە بۆ هەڵهێنجانی بابەتە گوماناویەکان لە ڕووی وردەکارییەوە.

حەوتەم: لەبارەی ڕوونکردنەوەی ئەوەی کە پێویستە خەڵک بگەڕێتەوە لای لە دادوەری و فەتواداندا.

هەشـتەم: دەربـارەی وەڵامـدانەوەی ئەو پرسـیارانەی کە ڕووبەڕووی ئێمە دەکرێنەوە لەبارەی سوودوەرگرتن لە قسەی پێشەوایانی بنەماڵەی پێغەمبەر و (درودی خوای لەسەر) ئەو قسانەی کە ئێمە باسمان کردن لەسەر ئەوان.

نـۆیەم: دەبـارەی بەڕاسـتدانانی ئەو فەرمـوودانەی کە ئـێمە لە چەنـد ڕێگەیەکەوە گواستوومانەتەوە، کە هەموویان بڕاوەن و دروستە دەستیان پێوە بگیرێـت، چـونکە بەراورد بەوەی کە نووسـەر نووسـیویەتی لەگەڵ پەڕتووکەکانی تر، ئەم فەرموودانە گشتیان موتەواتیرن. دەربارەی ئـەو یاسـا و ڕێسـایانەی کـە بـۆی دانـاون (سـەلامی خـوای لەسـەربێ)، بـۆ ڕزگـاربوون لـە سەرلێشێواوی لەو ڕووەوە کە فەرموودەی پێچەوانە بن.

دەیەم: دەربـارەی ڕوونکـردنەوەی ئەو زاراوانەی کە خەڵـک بە زۆری پێویستی پێیانە.

یازدەیەم و دوازدەیەم: هۆشداریدان لەسەر کۆمەڵێک هەڵە و دوودڵییە کە زانایانی گەورە تێیکەوتوون. بۆ ئەوەی ڕوون ببێتەوە بۆ ژیرەکان کـە زۆربـەی ئـەو هەڵانـەی کـە تووشـی زانایـان دەبێت لـە هزریاندایـە، ئـەوەش سـەرچاوە

دەگرێت لەو هەڵەیەی لە پێشەکیەوە کە مادەی بابەتەکەیە لە دەروازەکەیدا، یان دوودڵبوون تیایدا.

کۆتاییەکەی: لەبارەی کۆمەڵێک قسەی زانایانی پێشینەوە باس دەکات، بۆ ئەوەی ببێتە ڕوونکەرەوەیەک بۆ قسەکانی پێشووی.[١٩]

ئەوەی کە تێبینی دەکرێت لەسەر بەشەکانی پەڕتووکەکە ئەوەیە، کە ڕێزبەندی لە لاپەڕەکانیدا نیە، بەشێوەیەک کە بەشی یەکەم (٧٤) لاپەڕەیە، بەشی دووەم (٧) لاپەڕەیە، بەشی سێیەم تەنها (٢) لاپەڕەیە، بەشی چوارەمیش کەمترە لە لاپەڕەیەک، بەشی پێنجەمیش بەهەمان شێوە.

ئەوەی کە بووە مایەی ئەوەی ئەم پەڕتووکە بنووسرێت، هەروەکو نووسەر ئاماژەی پێکردووە لە پەڕتووکێکی تردا، کە بە زمانی فارسی بەناونیشانی (دانیشنامەی شاهی) نووسیویەتی، ئەم بابەتە ڕوون دەکاتەوە و دەڵێت: "ئێمە لە کۆتایدا گەیشتینە ئەوەی کە زاناترین کەس لە بواری فەرمووده و پیاوەکان، هەروەها لەخواترسترینیان محەمەد عەلی ئوستورئابادیە، خوای گەورە گۆڕەکەی پرشنگدار بکات، کاتێک من لەلای زانستی فەرموودەم خوێند، ئاماژەی پێکرد و وتی: من ڕێبازی هەواڵیەکان زیندوو دەکەمەوە و ئەو گومانانە وەڵام دەدەمەوە کە لەسەریان هەیە، چونکە ئەم مانایە لە مێشکی مندا هەبوو، بەڵام خوای گەورە وایکرد کە لەسەر دەستی تۆ بێتە کایەوە. دوای ئەوەی من زانستەکانم لای گەورەترینی زاناکان وەرگرت، منیش چەند ساڵێک لە مەدینەی درەوشاوە بەم حاڵەوە مامەوە، دوای ئەوەی کە ملکەچیم نیشاندا بۆ خوای پەروەردگار و هانام بۆ گیانی زانایانی پارێزراو (سەلامی خوایان لێ بێ) برد و جارێکی تر چاوم خشاندەوە بە فەرموودەکاندا و پەڕتووکە گشتییەکان و پەڕتووکە تایبەتەکان، بە شێوازێکی قووڵ و ورد و تێڕامانەوە، تاکو خوای گەورە سەرکەوتووی کردم تیایدا، بە بەرەکەتی گەورەی نێردراوان و پێشەوا پاکەکان (سەلامی خوای گەورەی لەسەر بێت و لەسەر هەموویان بێت)، بە بەرەکەتی ئەوان توانیم ئەم کارە ئەنجام بدەم و پەڕتووکی (الفوائد المدنیة) بنووسمەوە، کاتێک من ئەم

پەڕتـووکەم نیشـانی ئەم زانـا بەڕێـزە دا، بەباشـی زانـی و سـوپاس و سـەنای کردم و بە باشە باسی کردم".[٢٠]

لە دێڕەکـانی کۆتـایی پەڕتـووکەکەدا، مێـژووی لێبـوونەوەی نووسـیوە، کـە دەڵێت: "مـن لە نووسـینەوەی ئەم پەڕتووکە بوومەوە لـە نووسـینەوەی (فوائد المدنیـة وحقـائق قواعـد الأصـول الدینیـة)، لە مـانگی ڕەبیعـی یەکەمـی سـاڵی (١٠٣١ک) لە مەکـکەی پیـرۆز، خـوای پەروەردگـار گەورەتـر و بەڕێزتـری بکات".[٢١] ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە نووسـەرانی پەڕتووکەکە و لێبوونەوەی نووسەر پێش دوو ساڵ لە مردنی بووە، بە گوێرەی قسـەی ئەوانەی کە دەڵێن ساڵی (١٠٣٣ک) کۆچی دوایی کردووە، هەروەها چوار ساڵ پێش مردنی بووە بە قسەی ئەو کەسانەی کە دەڵێن ساڵی (١٠٣٦ک) کۆچی دوایی کردووە.

٣- پەیڕەوی پەڕتووکەکە:

ئوستورئابادی کاتێک ناسرا کە پەڕتـووکی (الفوائد المدنیـة) نووسـی، ئەگەر ئەم پەڕتـــووکە نەبـــایە ئەوا ئەو ناوبانـــگ و پـــێگەیەی لەنـــاو خەڵکـــدا بە دەستنەدەهێنا، لە سـەردەمی خۆی و لە دوای ئەو سـەردەمە و هـەتا ئەمڕۆش، تەنانەت لەلای ئەو کەسـانەی کە هـاوڕای بـوون و ئەوانەش کە دژی بـوون، لـە بواری ئیسلامی شیعی.

ئەم پەڕتووکە، پەڕتووکی سـەرەکیەتی لەناو هەموو پەڕتووکەکانی تریـدا، بە شێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا سروشـتی پەیڕەوی بیر و ئەندێشـەی ئاینی خـۆی ڕوونکردۆتەوە و کۆتـا ئەو پێگـانەی باسکردووە کە پێی گەیشـتووە لە ڕووی بیــر و تێڕوانینـــەوە، کەســـێکی زۆر متمـــانەدار بـــووە و زۆر متمـــانەی بەم پەڕتـووکە بـووە و زۆر زیـادەڕەوی کـردووە لە وەسـفکردنیدا، وەک ئـەوەی هەسـتابێ بـە ڕزگـارکردنێکی گـەورە، گەیشـتووەتە کۆمەڵێک ڕاسـتی کە هـیچ کەســێک لە پــێش خــۆی و دوای خــۆی پێینەگەیشــتووە، ئەمە بە فـــەزڵ و پشتیوانی خوای پەروەردگارەوە بووە، دەڵێت: "مـن هەواڵێکی زۆر گەورەم لەم پەڕتووکەدا خستۆتەگەڕ، ئەم پەڕتووکە چەندین بابەتی گرنگ و ڕاسـتی تێدایە کە کۆکەرەوەی پەڕتووکی پێشین و پاشینە، لەم پەڕتـووکەدا کۆمەڵێک زانسـت

و زانیاری و بنەمای زانایانی موتەکەلیمین و فەقیهی و ئوسولیەکانی تێدایە، ئەمە نموونەیەکە لەوەی کە خوای پەروەردگارم پێمی بەخشیوە"،[٢٢] لە شوێنێکی تردا دەڵێت: "کاتێک خوای پەروەردگار ئەمەی بە ئیلهام بە من دا، پێویست بوو لەسەرم کە دەریبخەم، من لەبەر خاتری خوا لە لۆمەی هیچ لۆمەکارێک نەترسام، بۆیە دەرمخست، خوداش من دەپارێزێت لە خەڵک".[٢٣]

ئەم جۆرە قسەیە، سروشتی دیدگای نووسەر دەردەخات لەو پەڕتووکەیدا کە نووسیویەتی، دیارە کە ئەم جۆرە دیدگایە لای زانایان زۆر قورس بووە و خۆشەویست نەبووە، چونکە بانگەشەکردن بەم شێوازە و دەرخستنی زانست و ئاشکراکردنی هیچ کەسێک پێش ئەو ئەم قسەیەی نەکردووە.

لە لایەکی ترەوە، ئەم پەڕتووکە بە گرنگترین و توندترینی ئەو پەڕتووکانە دادەنرێت، کە هەوڵیداوە ڕەخنە بگرێت لە زانستی بنەماکانی تێگەیشتن، بۆ ئەوەی بەمە ڕووبەڕووی ئوسولی فیقهی پێبکات و ئەو پێشکەوتنانەی ئەوکاتە بەخۆیەوە بینیوە لە بواری ئیسلامی شیعیدا، کۆستێکی گەورەی خوڵقاند لەو سەردەمەدا، کە نزیکبوو پێشکەوتنی ئوسولی فیقە بوەستێنێت لە ڕوانگە عەقلی و ژیریەکەیەوە، بەتایبەتی شێخ عەبدولهادی فەزلی ئەم ڕووداوەی کە ئوستورئابادی خوڵقاندوویەتی بە شۆڕشێکی ڕەخنەیی وەسف دەکات بە ڕووی ئەو ئوسولییانەی کە دەڵێن ئیجتیهاد دەکرێت لە ڕێگەی ئوسول فیقهەوە کە لە عەقڵ وەردەگیرێت، بۆیە هەوڵیداوە کە ڕۆڵی عەقڵ لەکاربخات بەو شێوازەی کە وەسفی دەکات بەوەی کە سەرچاوەیەکە بۆ یاسا و ڕێسا ئوسولیەکان بەوەی کە بەڵگەبوونی ڕووکەشی قورئان و ڕووکەشی فەرموودەی هەڵوەشاندەوە، چونکە بەڵگە لەسەر ئەم بەڵگەبوونە بریتیە لە ژیانی ژیرەکان، یان وتی بریتیە لە بەڵگەی عەقڵ هەروەک چۆن زیاتر لە زانایەکی ئوسول ئەمەی دەربڕیوە.[٢٤]

شێخ جەعفەر سوبحانی پێیوایە کە بیرۆکەی پەڕتووکی (الفوائد المدنية)، لە بنەڕەتدا لە پێنج شتدا خۆی دەبینێتەوە:

- بەڵگەنەبوونی ڕووکەشی قورئان، تەنها کاتێک نەبێت کە تەفسیر هەبێت لە پێشەواکانی ئالوبەیتەوە (سەلامی خوایان لەسەر بێت)، ئەوەش لەبەر ئەوەی

کۆمەڵێک فەرمووده هەیە لای ئەوان کە ڕێگری دەکات لەوەی قورئان بە ڕەئی و بۆچوون ڕاڤە بکرێت، هەروەها تایبەتکردن و بەستنەوەی بۆ دابنرێت، یاخود گشتیەتیەکەی تایبەت بکرێت.

- ڕەتکردنەوەی بەڵگەبوونی عەقڵ لە بابەتە ئوسوڵیەکاندا، هەروەها نەبوونی پەیوەستی لە نێوان عەقڵ و نەقڵدا.

- ڕەتکردنەوە بەڵگەبوونی ئیجماع بەبێ ئەوەی هیچ جیاوازیی بکرێت لەوەی کە بەدەستهاتووە و گوازراوەتەوە.

- بانگەشەکردنی بۆ ئەوەی کە هەموو ئەوەی فەرموودانەی کە لە چوار پەڕتووکە فەرموودەیەکاندا هاتوون ڕیوایەتەکانیان قەتعین، لەبەر ئەوەی هاوەڵانی شیعە ئەو کاتە گرنگیان پێداوە، زانا شارەزاکان پێویستیان بەوە نیە کە لە سەنەدەکەیان بکۆڵێتەوە، لەبەر گرنگیپێدانی خاوەنەکانیان بەو ڕیوایەتانە، کەواتە پێویست ناکات فەقیهەکە لێکۆڵینەوە لە سەنەدەکان بکات، یان دابەشیان بکات بۆ چوار بەشە بەناوبانگەکە.

- وازهێنان لە بڕیاردان لەسەر بابەتەکە، کاتێک کە هیچ بەڵگەیەک نەبوو لە سوننەتدا بڕیار بدات لەسەر بابەتەکە و خۆپارێزی لە پلەی کارکردندا، بۆ نموونە جگەرەکێشان بابەتێکی نوێ بووە لەو کاتەدا لەسەر حوکمەکەی بوەستی، خۆپارێزیکردن لەبەرچاو بگیرێت بە وازهێنان لە کارەکە.(٢٥)

سێیەم: کاریگەریی و بەهای پەڕتووکەکە:

ئەوەی کە جێگای سەرنجە ئەوەیە کە ئەم پەڕتووکە کاریگەرییەکی بەرفراوانی هەبووە لە سەردەمی خۆیدا، ئەم کاریگەرییەی بۆ دوای سەردەمی خۆشی درێژ دەبێتەوە، بۆیە بووە بە یەکێک لەو پەڕتووکانەی کە زۆرترین کاریگەریی بەجێهێشتووە لە سەردەمی خۆیدا و ڕووداوێکی گرنگ بووە، کە بە هۆکاری بەرەوپێشچوونی فیکری ئیسلامی شیعی داینراوە.

ئەم پەڕتووکە توانیویەتی ببێتە ڕوانگەیەکی هزری و بیری، کە ببوە ڕوخسار و ڕێنماییەکانی و دروستکردنی ڕێبازەکەی و کاریگەرییەکانیشی تاکو ئەمڕۆ بەجێماوە، لەم ڕووەوە سەید محەمەد باقر سەدر پێیوایە: میرزا

ئوســـتورئابادی لە پەڕتـــووکەکەی (الفوائـــد المدنیـــة)دا ڕوانـــگەی هەواڵـــی دەرخســـتووە، هەروەهـــا بەڵـــگەی هێنـــاوەتەوە لەســـەر بیـــرو بۆچـــوون و مەزهەبەکەی خۆی و ئەمەی کردۆتە مەزهەبێک.[٢٦]

ئەم پەڕتـووکە لە دیـدگای شـێخ مەهـدی ئەسـفیدا، کە بۆچـوونی هەواڵـی لەخۆی گرتووە، بەشێوەیەکی ڕێکخراو و زانستی.[٢٧]

ئەم پەڕتووکە لەو ماوەیەی کە تێیدا بووە، کاریگەرییەکی فراوانی هەبووە لەسـەر زۆرێـک لە زانـا و فەقیهە گەورەکـان، کە خـاوەنی پـێگە و کـاریگەریی بـوون لەسـەر خەڵـک، مشـتومڕ و گەنگەشـەیەکی گەورەی دروسـتکردووە لە زۆربەی ناوەندە زانستیەکانی ناو موسڵمانانی شیعەدا.

لەو دەقە گرنگـــانەی کە ئەم بـــابەتە دەخـــاتەڕوو ئەوەیە، کە یەکێـــک لە هاوســەردەمانی ئوســتورئابادی ئامــاژەی بــۆ دەکــات، یەکێکیشــە لەوانەی کە کاریگەری ئەوی لەسـەر بووە، بریتیە لـە (شـێخ محـەمـەد تەقی مەجلیسـی) لە میانەی ڕاڤەکردنـی پەڕتـووکی (مـن لا یحضـر الفقیـە)،[٢٨] کە بە زمـانی فارسـی نووسـیویەتی، شـێخ مەجلیسـی دەڵێـت: "زانـای گەورەمـان محـەمـەد ئـەمـین ئوستورئابادی پەڕتووکێکی نووسیوە بەناوی (الفوائد المدنیة)، ئەم پەڕتـووکەی دوای ئەوە نووسـیویەتی کە خـۆی سـەرقاڵکردووە بە خوێنـدنەوەی هەواڵ و فەرمـوودەی زانـا پارێزراوەکـان، ئینجـا ئەم پەڕتـووکەی خـۆی، بـۆ زۆربەی شـــارەکان نـــاردووە، زۆربەی زانایـــانی نەجەف و کەربەلا بە باشـــی وەریـانگرتووە و لایـان وەرگیـراو بـووە و لەسـەر پەیـڕەوەکەی ڕۆیشـتوون، لەڕاستیدا زۆربەی ئەو زانیاریانەی کە محـەمـەدئەمین باسیکردووە ڕاسـتن و هیچ گومانێکی تێدا نیە".[٢٩]

لە دیـارترینی ئەو زانایـانەی کە کـاریگەریی ئەم پەڕتووکـە و پـەیڕەوەکەیـان لەسـەر بـووە، کـە شـێخ جەعـفەر سـوبحانی بە گـوێرەی مێـژووی مردنیـان ڕیکیخستوون، لەناو پەڕتووکەکەیدا (تاریخ الفقه الإسلامی وأدواره)دا ئەمانەن:

- شێخ عەلی کوڕی سولەیمانی بەحرانی، کە بە زەینەدین ناسـراو بـووە (لە ساڵی ١٠٤٦ک کۆچی دوایی کردووە). شێخ یوسـف بەحرانی لە پەڕتووکەکەی کە (لؤلـؤة البحـرین)ە دەڵێـت: "یەکەمـین پەڕتـووک بـووە کە لە زانسـتی

فەرمـوودەدا لە وڵاتـی بـەحرەین بڵاوبـۆتەوە، کـە پێشـتر هـیچ شـوێنەوار و سـەرچاوەیەکی نەبـووە، لەبەر ئەوەی زۆر پابەنـدی فـەرمـوودە بـووە و زۆر خـۆی پێـوە سـەرقاڵ کـردووە، لەنـاو وڵاتـانی عەجەمـدا بە دایکـی فەرمـوودە ناسراو بووە، ئەم پیاوە گەورە و دەسەڵاتدار بووە لە وڵاتی بەحرەین ئاماژەی بۆ کراوە".[٣٠]

- شێخ محەمەد تەقی مەجلیسی بەناوبانگ، کە بە مەجلیسی ئەوەڵ ناسراوە (١٠٠٣-١٠٧٠ک) ژیاوە. پێشتر ئاماژەمان بۆ ئەو دەقە کرد کە دیدگای خـۆی دەربـارەی پەڕتـووکی (الفوائـد المدنیـة) و دانەرەکـەی دەرخسـتووە، هەروەهـا ڕازیبـوونی خـۆی بـۆ نووسـەر و بـۆ ئەو زانیاریـانە دەرخسـتووە کە لەنـاو پەڕتووکەکەدا هاتووە، پێیوایە کە ئەوەی پەڕتووکەکە باسی کردووە ڕاستە و هیچ گومانێکی تێدا نیە، بە گوێرەی قسەی خۆی.

- شـێخ محـەمـەد کـوڕی موحسـین فـەیزی کاشـانی (١٠٠٧-١٠٩١ک). بەوە ناسراوە کە کاریگەریی ئەم پەڕتووکەی لەسەر بووە و نامیلکەیەکی نووسیوە بەناوی (الحق المبین)، دەربارەی ئوستورئابادی دەڵێت: "ئەم پیاوە هەندێک لەو زانیاریانەی پێگەیشتووە کە من پێشتر خوا هیدایەتی داوم بۆی، ئەم پیاوە لە مەککە ژیاوە، مـن هـاوەڵایەتیم کـردووە، پێیوایە کە پێویسـتە کـار بە هەواڵـدان بکرێت، ڕێبازی ئیجتیهاد وەلا بنرێت و بە قسەی موبتەدیعەکان نەکرێت، واز لە بەکارهێنـانی بنەمـا فیقهـیە داهێنراوەکـان بهێنرێـت، سـوێندبێت پێکاویـەتی لەم کارەیدا، دەرگایەکی گەورەی بۆ ئێمە کردۆتەوە لەم بابەتەدا، ئێمەی ڕێنمـایی کردووە بۆ ڕێگەیەکی ڕاست".[٣١]

- شـێخ محـەمـەد کـوڕی حەسـەنی حـوڕی عـاملی، کـە لـە (١٠٣٣-١١٠٤ک) ژیاوە، ئەم پیاوە لە گەورە پیاوانی نووسینی زانستی فەرموودە بووە، پێگەی دادوەری لەنـاو دەسـەڵاتدا پێدراوە، شـێخی ئیسـلامی پێ وتـراوە و کـاریگەریی ئوسـتورئابادی زۆر هەبووە لەسـەری، بە شـێوەیەکی بەرفراوان ویسـتوویەتی بەرگریـی لێبکــات لەبەرامــبەر ئەو کەســانەی کە هەوڵیــان داوە ڕەخــنە لە ئوسـتورئابادی بگـرن، لەبـارەی ئوسـتورئابادیەوە دەڵێت: "خـاوەنی پەڕتـووکی (الفوائد المدنیة)، بانگەشـەی دوو شـت دەکـات، یەکێکیـان کـارنەکردنە بە جگە لە

دەق.... ، لێرەدا چەسپاندوویەتی کە ئەم دوو بابەتە و هیچ شتێکی زیاتر نیە، کۆمەڵێک بەڵگەی عەقڵی هێناوەتەوە، کۆمەڵێک فەرموودەی موتەواتیریشی گواستووەتەوە، بۆیە ناکرێت ئەم بنەمایە پەکبخرێت".[٣٢]

- سەید هاشم کوڕی سولەیمانی بەحرانی (لە ساڵی ١١٠٧ک کۆچی دوایی کردووە)، یەکێک بووە لە پیاوە فەرمووودەناسە گەورەکان، فەرمووودەناس بەحرانی لەبارەیەوە لە پەڕتووکی (لؤلؤة البحرين)دا دەڵێت: "گەورایەتی وڵاتی بۆ لا هاتووە و لە ئەودا کۆتایی هاتووە، هەستاوە بە کاری دادوەرییکردن لە وڵاتدا. کاروباری حسیبەی بەجوانی بەڕێوە بردووە، توانیویەتی فەرمان بە چاکە و بەرگری لە خراپە بەشێوەیەکی زۆر باش ئەنجام بدات".[٣٣]

- شێخ محەمەد باقر کوڕی شێخ محەمەد تەقیی مەجلیسی (١٠٣٧-١١١٠ک)، بە مەجلیسیی دووەم ناسراوە، خاوەنی گەورەترین ئینسکلۆپیدیا لە فەرمووودەدا، ئەویش ئینسکلۆپیدیای (بحار الأنوار)ە، ئەم پەڕتووکە لە (١١٠) بەشدا کۆکراوەتەوە، ئوستورئابادی بە گەورە و سەرۆکی فەرمووودەناسان وەسف دەکات.

- سەید نیعمەتوڵلا کوڕی عەبدوڵلای موسەوی جەزائیری (لە ساڵی ١١١٣ک کۆچی دوایی کردووە)، ئەم پیاوە بە فەرمووودەناس ناسراوە، لە دیارترینی پەڕتووکەکانی (شرح التهذيب)، کە (١٢) بەرگە.

- شێخ سولەیمان ئەبولحەسەن بەحرانی (١٠٧٥-١١٢١ک) ژیاوە، ئەم پیاوە بەوە ناسراوە کە گرنگی بە زانستی فەرمووودە و پیاوان و مێژوو داوە.

- شێخ عەبدوڵلا کوڕی ساڵحی بەحرانی سەماهیجی، ساڵی (١٠٨٦-١١٣٠ک) ژیاوە، یەکێکە لەو کەسانەی کە فەرمووودەناس بووە و گرنگی بە فەرمووودە داوە.

- شێخ یوسف بەحرانی (١١٠٧-١١٨٦ک)، یەکێک بووە لە زانا گەورەکان، لە دیارترینی ئەو پەڕتووکانەی کە نووسیویەتی (الحدائق الناضرة في أحكام العترة الطاهرة). لە (٢٥) بەشدا چاپ کراوە، لە پەڕتووکی (لؤلؤة البحرين)دا ئوستورئابادی بەوە وەسف کراوە کە کەسێکی هەواڵیی زۆر توند بووە، گۆڕانکارییەکی گەورەی کردووە لە فیکری ئەخباریدا لە دوای ئوستورئابادی.

شێخ محەمەدی کوڕی عەبدولنەبی کوڕی عەبدولسانعی نەیسابوری (١١٧٨-١٢٣٥ک)، بە میرزا محەمەدی ئەخباری ناسراوە، لە ناوچەی کازمیەی نزیک بەغداد بە کوژراوی دۆزراوەتەوە، وتراوە هۆکاری کوژرانەکەی ئەوە بووە تانەی لە زانایان داوە و زۆر توند بووە لەسەریان، ئەمەش وایکردووە کە خەڵکێک هێرش بکەنە سەری و بیکوژن.[٣٤]

لە دوای ئەم ڕووداوەوە، بیری ئەخباری کەوتە ناو قۆناغی کشانەوە و بەرەودواوە چوون و سەرەتای پەککەوتن، ئەوەش وایکرد کە پەڕتووکی (الفوائد المدنية) بچێتە ناو بازنەی پشتگوێخستن و وازلێهێنانەوە، دوای ئەو هەمووە باڵادەستی و کاریگەرییەوە.

کۆتایی:

محەمەد ئەمین ئوستورئابادی توانی کاریگەریەکی زۆر دروست بکات لە میانەی پەڕتووکەکەی (الفوائد المدنية)وە، توانی پێشکەوتنێکی گەورە پێشکەش بە زاناکانی شیعە بکات لەو سەردەمەدا، لەگەڵ ئەوەشدا کۆمەڵێک بەڵگەی عەقڵی و نەقڵی زۆری کۆکردووەتەوە ئەوە دەسەلمێنن کە بۆچوونەکانی ڕاست بوون. ئەگەرچی لەو کاتەدا شەپۆلی تەقلیدکردن ئەو سەردەمەی داپۆشیبوو، کە ئەم دانەریە تێدا هات، ئەوا دەبینین پەڕتووکی (الفوائد المدنية) توانی گۆڕانکارییەک دروست بکات و کاریگەری بەجێ بهێڵێت لە سەردەمی خۆی و لە دوای خۆشیدا. لەبەرئەوە ئوستورئابادی نەهاتووە لە مامۆستاکانی و هاوچەرخەکانی بگوازێتەوە، بەڵکو فکرە سەرپڕەکەی بەکارهێناوە، کاریگەری ئەم کارەش دەرکەوتووە لە تەوەرە سەرەکییەکانی پەڕتووکەکەیدا.

ئوستورئابادی بەدوور نەبووە لەو گەردەلوولە فیکریەی کە داویەتی لە هزری ئیسلامی، بەڵام توانیویەتی جێدەستی خۆی قایم بکات لە بابەتەکانی پەڕتووکەکەیدا، توانیویەتی پوختەی دیدگای شیعە و پەیڕەوەکانی ئەوان بەشێوەیەکی ورد و درشت باس بکات و کاریگەریەکی زۆری دروست کرد لە ڕووی پەیڕەو و شێواز و بابەتەوە.

سەرچاوەکان:

١ – الأسترابادي، محمد أمين. الفوائد المدنية، تحقيق: الشيخ رحمة الله الرحمتي الأراكي، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، ط٢، ١٤٢٦هـ، ص٥.

٢ – السبحاني، جعفر. موسوعة طبقات الفقهاء، بيروت: دار الأضواء، ٢٠٠١م، ج١١، ص٣١٥.

٣ – الأسترابادي، الفوائد المدنية، مرجع سابق، ص٥٩.

٤ – السبحاني، جعفر. تاريخ الفقه الإسلامي وأدواره، بيروت: دار الأضواء، ١٩٩٩م، ص٣٩١.

٥ – الأسترابادي، فوائد المدنية، مرجع سابق، ص١٣.

٦ – المرجع السابق، ص٥٩.

٧ – المرجع السابق، ص٣٥.

٨ – المرجع السابق، ص٣٥.

٩ – السبحانى، تاريخ الفقه الإسلامى وأدواره، مرجع سابق، ص٣٨٦.

١٠ – الأسترابادي، الفوائد المدنية، مرجع سابق، ص٣٥.

١١ – المرجع السابق، ص٥٤٧.

١٢ – المرجع السابق، ص٢٩.

١٣ – المرجع السابق، ص٢٩.

١٤ – المرجع السابق، ص٣٥.

١٥ – المرجع السابق، ص٢٩.

١٦ – المرجع السابق، ص٣٠.

١٧ – المرجع السابق، ص٣١.

١٨ – يقصد بهما الإمامين محمد بن علي الباقر، وابنه جعفر بن محمد الصادق-عليهم السلام.

١٩ – الأسترابادي، الفوائد المدنية، مرجع سابق، ص٣٢-٣٤.

٢٠ – المرجع السابق، ص١١.

٢١ – المرجع السابق، ص٥٤٤.

٢٢ – المرجع السابق، ص٣٥.

٢٣ – المرجع السابق، ص٣١.

٢٤ – الفضلي، عبد الهادي. دروس في أصول فقه الإمامية، بيروت: مركز الغدير للدراسات والنشر، ٢٠٠٧م، ج١، ص٧٣.

٢٥ – السبحاني، تاريخ الفقه الإسلامي وأدواره، مرجع سابق، ص٣٨٥.

٢٦ – الصدر، السيد محمد باقر. المعالم الجديدة للأصول، طهران: مركز الأبحاث والدراسات التخصصية للشهيد الصدر، ١٤٢١هـ ص٦٠.

٢٧ – فرحان، عدنان. حركة الاجتهاد عند الشيعة الإمامية، بيروت: دار الهادي، ٢٠٠٤م، ص٣٨٥.

٢٨ – هذا الكتاب من تأليف الشيخ محمد بن علي بن بابويه القمي، المعروف بالشيخ الصدوق، من علماء القرن الرابع الهجري.

٢٩ – السبحاني، تاريخ الفقه الإسلامي وأدواره، مرجع سابق، ص٣٩٣.

٣٠ – المرجع السابق، ص٣٩٥.

٣١ – الأسترابادي، الفوائد المدنية، مرجع سابق، ص٧.

٣٢ – الأسترابادي، الفوائد المدنية، مرجع سابق، ص٧.

٣٣ – السبحاني، تاريخ الفقه الإسلامي وأدواره، مرجع سابق، ص٣٩٩.

٣٤ - المرجع السابق، ص٤٠٥.

بەشی سێیەم
(الحكمة المتعالية في الأسفار العقلية الأربعة)
مەلا سەدراساڵی (٩٧٩ک/١٥٧١ز) کۆچی دوایی کردووە

زەکی میلاد
توێژەر و بیرمەندی ئیسلامی
سەرۆکی گۆڤاری (الكلمة) لە سعودیە
almilad@almilad.org

یەکەم: پێناسەی پەڕتووکەکە.. ڕوونکردنەوەکانی و بابەتەکانی:

پەڕتووکی (الحكمة المتعالية في الأسفار العقلية الأربعة) یەکەمجار لە ساڵی (١٢٨٢ک/١٨٦٥ز) لە ئێران دەرچووە، چاپی بەردین بووە، چوار بەرگی گەورەی لەخۆی گرتووە، (٩٢٦) لاپەڕەیە، لێدوانی مەلا هادی سەبزەواری لەسەرە (١٢١٢ک-١٢٩٧ک/١٨٨٠ز)، یەکێک بووە لە دیارترین شوێنکەوتووانی قوتابخانەی مەلا سەدرا، تەنها لە سێ بەرگدایە. ئەم پەڕتووکە یەکەمین پەڕتووکی مەلا سەدرا بووە کە لە نێوان هەموو پەڕتووکەکانیدا چاپ کراوە، کە نزیک دەبێتەوە لە چل پەڕتووک و نامیلکە.

ئەم پەڕتووکە لە ساڵی (١٣٧٨ک) چاپێکی نوێی بۆ کراوە، بە حەوت بەرگ کەوتۆتە بازاڕ، لێدوانی جیاوازی شەش لە زانایان و مامۆستایانی فەلسەفەی دیاری لەسەرە، بەم شێوەیەی خوارەوە:

عەلی کوڕی جەمشیدی نوری ئەسفەهانی (لە ساڵی ١٢٤٦ک کۆچی دوایی کردووە).

ئیسماعیلی کوڕی سەمیعی ئەسفەهانی (لە ساڵی ١٢٧٧ک کۆچی دوایی کردووە).

مەلا هادی کوڕی مەهدی سەبزاوی (لە ساڵی ١٢٩٧ک/١٨٨٠ز کۆچی دوایی کردووە)، ڕیوایەتێکی تر هەیە دەڵێت (لە ساڵی ١٢٩٥ک/١٨٧٨ز کۆچی دوایی کردووە).

سەید عەلی کوڕی عەبدوڵڵا زنوزی تەبریزی (١٣١٠ک).

محەمەد کوڕی مەعسوم عەلی هیدەجی زەنجانی (لە ساڵی ١٣٤٩ک کۆچی دوایی کردووە).

سید محەمەد حوسەین تەباتەبائی (لە ساڵی ١٤٠٢ک کۆچی دوایی کردووە).

ئەو نوسخەیەی کە ئەمڕۆ لەبەردەستدایە، هی ئەم پەڕتووکە و چاپی دووەمە، ژیانی نووسەری لەسەرە، کە محەمەد ڕەزا موزەفەر نووسیویەتی، ساڵی (١٣٢٢-١٣٨٣ک)، یەکێکە لە دیارترینی پێشەوایانی چاکسازی و نوێخوازی لە دامەزراوە ئاینیەکان لە شاری نەجەفی عێراق، ئەم ژیاننامەیە (٢٢) لاپەڕەی لەخۆگرتووە، زۆربەی ئەوانەی کە ژیانی مەلا سەدرایان نووسیوە گەڕاونەتەوە سەر ئەم ژیاننامەیەی کە ئەم پیاوە نووسیویەتی. ئەم چاپە پێشەکیەکی لەخۆگرتووە، کە هی بڵاوکەرەوەکەی (ڕەزا لوتفی) نووسیویەتی، چوار لاپەڕەی لەخۆ گرتووە، ئینجا پێڕستێکیان بۆ داناوە بۆ ناوی پەڕتووکەکان و ئەو کەسانەی کە لە ناویدا هاتوون، ئینجا ناوەڕۆکی پەڕتووکەکە لە هەموو بەرگێکدا بە درێژی باسکراوە.

نووسەر ویستوویەتی پەڕتووکەکەی بە ڕێگایەک بنووسێت، کە لەگەڵ شێوەی خواناسان بێتەوە، بۆ ئەوەی ببێتە بەڵگە لەسەر ڕێبازی ئەوان، ئینجا ئەم پەڕتووکە کۆمەڵێک ئەسفاری لەخۆ گرتووە، هەروەک لە کۆتایی پێشەکیەکەدا باسیکردووە و دەڵێت: یەکەمیان: پەیوەندی بە سەفەری

بوونەوەر بۆ حەق و ڕاستی، دووەم: سەفەری حەق بۆ حەق، سێیەم: سەفەری حەق بۆ دروستکراو بە حەق، چوارەم: سەفەری حەق لە دروستکراودا.

کاتێک کە شێخ مورتەزای موتەهەری ئەم چوار ئەسفارە بە دیدگای خواناسان و ئەهلی سلوک ڕاڤە دەکات، دەڵێت: زانایانی خواناس پێیانوایە کە ئەو کەسەی کە لە ڕێبازە عیرفانیەکەیدا دەڕوات دەبێت چوار ئەسفارەکە لەبەرچاو بگرێت، لە دروستکراوەوە بۆ حەق، ئەمەش ئەو کەسەی کە لەسەر ڕێبازەکەیە دەبێت لە سروشت تێپەڕێت، هەروەها هەندێک لەو جیهانانە تێپەڕێنێت کە لە دوای سروشتەوەن، بۆ ئەوەی بگاتە خودی خوای گەورە، نابێت هیچ پەردەیەک لە نێوانیاندا هەبێت، ئینجا سەفەری حەق بۆ حەق دوای ئەوە دەبێت کە ئەو کەسەی لەسەر ڕێگاکەیە بە تەواوی خودی حەق دەناسێت، بەوەی کە کۆمەڵێک ڕێوشوێن بگرێتەبەر بۆی. سەفەری حەق لە دروستکراو بۆ حەق، ئەمە تیایدا ئەو کەسەی کە لەسەر ڕێبازەکەیە لەناو خەڵکدا دەمێنێتەوە، بەڵام گەڕانەوەی بۆ ناو دروستکراوەکان مانای ئەوە نادات کە وازبهێنێت لە خودی حەقەکە، چونکە پێیوایە کە خودی حەقەکە لەناو هەموو شتەکاندا هەیە. ئینجا سەفەری دروستکراوەکان بە حەق، ئەمە تیایدا ئەو کەسەی کە لەسەر ڕێبازە هەڵدەستێت بە ڕێنماییکردنی خەڵک و یارمەتیدانیان بۆ ئەوەی بگەن بە حەق.(١)

بەڵام ئەو بابەتانەی کە نووسەر توێژینەوەی لەسەر کردوون و هەوڵی داوە چارەسەریان بکات لەم پەڕتووکەدا، بەم شێوازەی خوارەوەیە:

سەفەری یەکەم: سێ بەرگی لەخۆی گرتووە، کۆمەڵێک بابەتی گرنگی تێدا تاوتوێ کردووە، یاخود زانستی خوایی بە مانا گشتیەکەی توێژیوەتەوە، لێکۆڵینەوەی کردووە لە سروشتی بوون و لێکەوتە زاتیەکان، ئینجا بە دە قۆناغ هەوڵی داوە ئەم بابەتە گەنگەشە بکات و توێژینەوە بکات.

سەفەری دووەم: لە دوو بەش پێکهاتووە، لە ناویدا لەسەر زانستە سروشتیەکان دواوە، بەرگی یەکەمی تایبەت کردووە بە بابەتەکانی (الاعراض)، بەشی دووەمی تایبەت کردووە بە (الجواهر)، ئینجا لەناو (الاعراض)دا چوار

هونەری باسکردووە، بە گوێرەی ناوەکەی خۆی، ئینجا بابەتەکانی (الجواهر)ی لە شەش زانستدا باسکردووە.

سەفەری سێیەم: لە دوو بەرگدا خۆی دەبینێتەوە، تاوتوێی زانستی خوایی کردووە، لە دە هەڵوێستدا بە گوێرەی ناوەکەی خۆی هەوڵیداوە قسەی لەسەر بکات.

سەفەری چوارەم: لە دوو بەرگدا خۆی دەبینێتەوە، تیایدا تاوتوێی زانستی دەروونناسی کردووە و بە درێژی لە (١٢) بابەتدا خستویەتیە ڕوو.

دووەم: ژیاننامە و نووسینەکانی نووسەر:

نووسەری پەڕتووکی (الحكمة المتعالية)، ناوی محەمەدی کوڕی ئیبراهیمی کوڕی یەحیای شیرازی قەوامییە، لەسەر زمانی خەڵکی بە مەلا سەدرا ناسرابوو، لەسەر زمانی قوتابیەکانی قوتابخانەکەی بە سەدری موتەئەهیلین ناسرابوو.[٢] زۆربەی پەڕتووکەکانی ژیاننامە و مێژوو، دڵنیا نین لە مێژووی لەدایکبوونی مەلا سەدرا، بەڵام لێکۆڵەری ئێرانی جەلالەدینی ئەشتیانی،ساڵی لەدایکبوونی بەدەستهێناوە، کە دەڵێ لە ساڵی (٩٧٩ک) لەدایکبووە،[٣] ئەم پیاوە پەڕتووکێکی هەیە لەبارەی ژیانی مەلا سەدرا کە بە زمانی فارسی نووسیویەتی.

شوێنی لەدایکبوونەکەی شیراز دەکات، ئەو کاتە پایتەختی دەوڵەتی فارس بووە، شێخ موزەفەر باسیکردووە کە باوکی ئەو کە ئیبراهیمی کوڕی یەحیای قەوامیە، وەزیر بووە لەناو دەوڵەتی فارسدا، هەروەها لەناو خێزانێکی بەڕێزدا بوون، کە بە خێزانی قەوامی بەناوبانگ بووە، هیچ کوڕێکی نەبووە، نەزری کردووە کە سەروەت و سامانێکی زۆر بەسەر هەژاران و زانایان و فێرخوازاندا دابەش بکات، هەرکاتێک خوای پەروەردگار کوڕێکی پێ بدات، ئەویش ئاواتەکەی هاتۆتە جێ، ناوی لە کوڕەکەی ناوە محەمەد، ئەم پیاوە تەنها ئەو کوڕەی هەبووە، بە ژیانێکی خۆش ژیاوە، باوکی بە زوویی ناردوویەتیە بەرخوێندن.[٤]

توێژەران ژیانی بیری و هزری و زانستی مەلا سەدرایان دابەشکردووە بۆ چەند قۆناغێک، هەندێکی تر دابەشیان کردووە بۆ سێ بەش، وەکو شێخ موزەفەر، شێخ عەبدوڵلا نیعمە لە پەڕتووکەکەیدا (فلاسفة الشیعة حیاتهم وآرائهم) هەمان شتی دووبارە کردۆتەوە. هەندێکی تر دابەشیان کردووە بۆ دوو قۆناغ، وەکو شێخ کەمال حەیدەری لە پەڕتووکەکەیدا (مناهج المعرفة)، هەروەها دکتۆرە زەینەب شوربا لە کتێبەکەیدا (الحرکة الجوهریة ومفهوم التصور والتصدیق عند صدرالدین الشیرازي) دابەشی کردووە بۆ دوو قۆناغ.

ئێمە پشت بە دابەشکردنەکەی شێخ موزەفەر دەبەستین لەگەڵ هەندێک گۆڕانکاریدا، چونکە ئەم پیاوە زیاتر و زۆرتر قۆناغەکانی باسکردووە و ژیاننامەکەی بە تێروتەسەلتر هێناوەتە بەر دیدەی خوێنەران.

ئەم سێ قۆناغانە بەم شێوەیەی خوارەوەن:

قۆناغی یەکەم: قوتابێتی و بەدەستهێنانی زانست:

مێژووی ئەم قۆناغە دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای ڕۆیشتنی مەلا سەدرا بۆ ئەسفەهان، دوای کۆچی دوایی باوکی لە شیراز، لەم قۆناغەدا هەستکرا بەوەی کە ئەم پیاوە هەست دەکات زانستە عەقڵی و فەلسەفیەکان وەربگرێت، لەو کاتەدا دیارترین مامۆستاکانی دوو کەس بوون، ئەوانیش شێخ محەمەد حوسەین کوڕی عەبدولسەمەد بووە کە بە شێخ بەهائی ناسراوە (٩٥٣-١٠٣٠ک) و سەید محەمەد باقر داماد (٩٦٩-١٠٤١ک) بوون.

مەلا سەدرا ئاماژەی بەم قۆناغە کردووە، لە پێشەکی پەڕتووکەکەیدا (الحکمة المتعالیة)، لەوێدا باروودۆخی ژیانی خۆی باسدەکات لە میانەی بەدەستهێنانی زانستدا، دەڵێت: "پاشان من هەموو هێزی خۆمم لە ڕابردوودا خستۆتەگەڕ، هەر لە سەرەتای نەشونما و تەمەنی گەنجێتیمدا هەوڵمداوە فەلسەفەی خوایی بزانم، ئەوەندەی خوای گەورە توانای پێداوم و هەوڵ و تەقەلام داوە بۆ گەیشتن بە ئەم زانستە و شوێن زانایانی پێشین کەوتووم، ویستوومە لە دیدگای ئەوان بەهرەمەند بم و شارەزا بم، هەروەها ئەو

زانیاریانەشم کۆکردۆتەوە کە لە پەڕتووکی یۆنانیەکان و مامۆستایانی پێشیندا هاتوون".[٥]

سەید کەمال حەیدەری بۆچوونی یەکێک لە خوێنەرانی هاوسەردەمی ئەوی باسکردووە کە ناوی نەهێناوە، کە ئەم قۆناغە زانستیانە لە ژیانی مەلا سەدرا دابەش دەکات بۆ دوو قۆناغ، کە بریتین لە:

- وانەی فەلسەفە و بۆچوونە ئاینیەکان و عیرفانیەکانی بە قوڵی خوێندووە، خۆی نەداوەتە پاڵ کەس لە پاڵ هیچ یەکێک لە بۆچوونە تایبەتیەکان، یان فەلسەفیە تایبەتەکان، بەبێ بەڵگە هیچ بۆچوونێکی وەرنەگرتووە، هەروەها لە میانەی لێکۆڵینەوەکانی لە بنەمای مەزهەبەکان و بۆچوون و فەلسەفەکانی دەرخستووە، هەروەک ڕێبازەکانی چەسپاندن تێگەیشتووە لە بەیەککگەیشتن و باشیەکانی، بەشێوەیەکی باش ئەندازەی ڕووەکانی تەواویێتی و ناتەواوێتی زانیوە، بەوەش توانیویەتی ئاگادار بێت لە فەلسەفەکان و ڕاکان و زانستەکان لە گەشەکردنەکانی ئیغریقی و فارسی و ئیسلامی.

- وانەکانی مەزهەبە کەلامیەکانی بە تەواوی خوێندووە، هەموو تەفسیرە عەقڵی و ئاینیەکانی وەرگرتووە، هەموویانی فەرامۆش نەکردووە لەبەرئەوەی تەنها بەڵگەکەیان بەڵگەی جەدەلی ناهاوسەنگە لەگەڵ ڕێگا عەقلیەکان، بەڵکو ئەوانەی فەرامۆش کردووە و لابردووە کە جەدەلن و وەڵامی بەتاڵن، ئەوانەی وەرگرتووە کە گونجاون لەگەڵ بنەما مەنتقیەکاندا.[٦]

یەکێک لەو دەقانەی کە خوێنەران لەسەری هەڵوێستەیان کردووە و گرنگیەکی زۆریان پێداوە لەو قۆناغەدا، ئەو دەقەیە کە مەلا سەدرا پەشیمانی خۆی دەربڕیوە لە نیوەی تەمەنی خۆی، داوای لێخۆشبوونی لە خوا کردووە لەسەری، لە پێشەکی پەڕتووکەکەی (أسفار)دا باسی دەکات، دەڵێت: "من داوای لێخۆشبوون لە خوای گەورە دەکەم لەوەی کە نیوەی تەمەنی خۆم بە زایە داوە لە شوێنکەوتنی بۆچوونی فەلسەفی و تاوتوێکاریەکانی کەلام، تا ئەو کاتەی بۆم دەرکەوتووە کە کۆتایی ئیشەکان بە نوری ئیمان دێت، هەروەها خوای گەورە پاڵپشتی کردم لەوەی کە بەراوردی ئەوان نەزۆکە، ڕێبازیان ناڕێکە، بۆیە خوای گەورە منی گرتەوە لە ئەوان و وازم هێنا لێیان، خوای

گەورە ڕێنمـایی کـردم منـیش گـوێڕایەڵی خـوای گەورەم کـرد، ئەو ئـایەتەم جێبەجێ کرد کە خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانتَهُوا﴾ (الحشر: ٧) واتـە: (ئەوەی کە پێغەمـبەر پێتـان دەدات وەری بگرن ئەوەی کە ڕێگریتان لێدەکات وازی لێبێنن)، تا خوای پەروەردگار دەرگای ڕەحمەت و بەرەکەتی خۆی بۆ کردمەوە و سەرکەوتوو بووم تێیدا".[٧]

لەبەردەم ئەم دەقەدا، دوو هەڵوێســـت هەیە کە خـــوێنەران و لێکـــۆڵەران ئاماژەیان پێکردووە:

هەڵوێستی یەکەم: هـۆگرانی ئەم هەڵوێستە ئەم دەقەیـان کـردۆتە بەڵگە بـۆ ڕەتکردنەوەی فەلسـەفە و زەمکردنـی زانسـتە عەقڵیەکـان، ئەوانەش هەڵوێسـتی ئەو کەســانەن کە دژایەتــی فەلســەفە و پــەیڕەوی مــەلا ســەدرا و مەســلەکە فەلسەفیەکەی دەکەن.

هەڵوێســتی دووەم: هــۆگرانی ئەم هەڵوێســتە هەوڵیــان داوە بە شــێوازێک لێکدانەوە بـۆ قسـەکەی بـکەن کە دژ نەبێت لەگەڵ فەلسـەفەدا، سـەید کەمـال حەیدەری ئەمەی ڕاڤە کردووە و دەڵێت: "ئەم دەقە زەم نیە بۆ زانستە عەقڵی و بۆچوونە فەلسەفیەکان بە شێوەیەکی ڕەهایی، بەڵکو تەنها زەمکردنـی بۆچوونە فەلسەفی و تاوتوێکاریەکانی کەلامە، ئەوەی کە ئەم زانـایە داوای لێخۆشـبوونی کـردووە لەبەرامبەریـدا کۆمەڵێـک بـابەتی زانسـتین، بە بەڵـگەی ئەوەی کە لە کۆتاییەکەیدا دەڵێت: بەراوردی ئەوان نەزۆکە و ڕێبازەکەیان ناڕاستە".[٨]

قۆناغی دووەم: خۆدابڕین و پەیوەستبوون بە پەرستشەوە:

ئەم قۆنـاغە کاتێـک دەسـتی پێکـرد کە مەلا سـەدرا بڕیاریـدا واز لە خەڵـک بهێنێت و خـۆی دووربخـاتەوە لە وانە وتنەوە و وانـە خوێندن و لە کەشێکی زانستی و ناوەندە ئاینیەکان دوور بکەوێتەوە و بە تەواوی خۆی یەکلا بکاتەوە بۆ پەرستنی خوای پەروەردگار و پاککردنەوەی دەروون.

پەڕتووکە مێژووییەکان مێژوویەکی دیاریکراویـان بـۆ سـەرەتای ئەم قۆنـاغە دانەنـاوە، بەڵام ئاماژەیـان بەوە کردووە کە مـاوەی ١٥ سـاڵ بەردەوام بـووە و لەناو گوندێکدا بووە کە پەیوەست بووە بە شاری قوم و ناوی کەهک بووە.

ئەم قۆناغە لە هەموو قۆناغەکان گرنگتر و هەستیارتر بووە لە مێژووی مەلا سەدرادا و ڕێبازە ئاینی و فەلسەفیەکەی، لەبەر ئەوەی سەرنجی خوێنەران و لێکۆڵەرانی ڕاکێشاوە گرنگیەکی زۆریان پێداوە، چونکە بەشێوەیەکی گشتی ڕوانگەی ئاینی و فەلسەفی مەلا سەدرای گۆڕیوە.

هەندێک لە توێژەران باس لەوە دەکەن کە ژیانی ئەم پیاوە وەبیرخەرەوەی ژیانی شێخ ئەبو حامیدی غەزالیە، کە پێشتر بەوە ناسراوە ماوەیەک لە قۆناغێکی هەستیاردا خۆی دابڕی لە خەڵک، ڕێبازی ئاینی و بۆچوونەکانی گۆڕی، بەهەمان شێوە ئەمیش ئەم کارەی ئەنجامداوە.

شێخ عەبدوڵڵا نیعمە لە پەڕتووکەکەی (فلاسفة الشیعة حیاتهم وآراؤهم) ئاماژەی بەم تێبینیە کردووە، دەبوایە ئەم جۆرە تێبینیە دەمەتەقێیەکی هزری و فەلسەفی گرنگ لەخۆی بگرێت لە ئاست بەراوردکردنی ئەم پیاوە بە ئەبو حامیدی غەزالی.

دەکرێت چەند قسەیەکی جۆراوجۆر هەبێت لەمەڕ ڕاڤەکردنی ئەوەی کە بۆچی مەلا سەدرا لەم قۆناغەدا هەوڵیداوە خۆی داببڕێت لە خەڵک، لە نێوان ئەم قسانەدا دەکرێت ئاماژە بکەین بە دوو قسە، کە لە ڕیزبەندی قوتابخانەکەی مەلا سەدرا، ئەوانیش بریتین لە:

- ئەوەی کە پەیوەستە بە هۆکاری بابەتی و دەرەکیەوە، ئەوە بووە کە مەلا سەدرا کۆمەڵێک ڕەخنەی لێگیراوە و هێرشی کراوەتە سەر، بۆیە لەناو ناوەندە ئاینیەکان کۆمەڵێک گرفتی بۆ دروستکراوە، هەروەها لە ڕووی کۆمەڵایەتیەوە ڕووبەڕووی کۆمەڵێک ڕەخنە بۆتەوە، تەنانەت هەندێک کەس گەیشتوونەتە ئەوەی کە تەکفیری بکەن و بە بێباوەڕی دابنێن، چونکە قسەکانی خۆی بە ڕوونی باسدەکرد و بە ڕاشکاوانە دەریدەبڕین، پێیوابووە کە (وحدة الوجود) دروستە، ئەم قسەیەشی لە نامیلکەیەکدا بڵاوکردۆتەوە، گومان وایە کە ئەم پەڕتووکە پێش (الحکمة المتعالیة) نووسراوەتەوە، بە ناونیشانی "طرح الکونین"، لە دوایدا لەم قسەیەش پەشیمان بۆتەوە.

بەهۆی ئەو بارودۆخە ئاینی و کۆمەڵایەتیەوە مەلا سەدرا تووشی زەرەرو زیان بووە، بۆیە ئەمە بووە هۆی ئەوەی کە هەڵوێستی جیابوونەوە لە خەڵک

ڕابگەیەنێت، هەروەها خۆی تایبەت بکات بە پەرستنی خوای پەروەردگار، شێخ موزەفەر لە میانەی باسکردنی ژیاننامەی ئەم پیاوەدا باسی ئەم بابەتەی کردووە.

- ئەوەی پەیوەستە بە لایەنی زانستی و خودیەوە، پەیوەندیەکی هەبووە بە دیدگای مەلا سەدرا بۆ زانستەکان و هونەرە ئیسلامیەکان کە خۆی پێشتر خوێندوونی و لێیانەوە فێر بووە، سەید کەمال حەیدەری ئاماژەی بەوە کردووە و دەڵێت: "دوای ئەوەی کە قۆناغی یەکەمی ژیانی تێپەڕاندووە، مەلا عەلی سەدرا بۆتە مامۆستایەکی تەواو لە زانستە ڕەسمی و کەسبیەکان، هەستی بەوە کردووە کە ئەمە تینوو ناشکێنێت، بەڵکو قۆناغێکی تر هەیە کە دەبێت حەتمەن بەسەریدا تێبپەڕێت و بیگاتێ".[٩]

لە میانەی سەیرکردنی ئەم دوو قسەیەدا دەتوانرێت بوترێت ئەوەی کە ڕاستە لێرەدا ئەوەیە کە هەردووکیان ڕێیان تێدەچێت، قسەی یەکەم ئەوەی پشتڕاست کردۆتەوە کە مەلا عەلی سەدرا لەناو کۆمەڵگای ئاینیدا پێویستی بەوە هەبووە کە گیانی خۆی پاک بکاتەوە و ڕۆحی خۆی ئارام بکات، قسەی دووەم پاڵپشتی ئەوە دەکات کە مەلا سەدرا پێویستی بەوە هەیە کە کۆششی دەروونی بکات و پەرستشێکی زۆر بۆ خوای پەروەردگار ئەنجام بدات.

مەلا سەدرا ئاماژەی بۆ کۆمەڵێک دەقی ڕوون کردووە کە دیدگای خۆی بەرامبەر خۆی ڕوون دەکاتەوە، هەروەها لە لایەکی تریشەوە دیدگای خۆی بۆ ناوەندە ئاینی و زانستیەکان دەخاتەڕوو، لەبارەی خۆیەوە دەڵێت: "من پێشتر زۆر سەرقاڵ بووم بە توێژینەوە و دووبارەکردنەوەی پەڕتووکی زانایانی دانام زۆر خوێندۆتەوە و فێربووم، کاتێک کە چاوڕۆشنیم بە خۆمەوە بینی، سەیری خۆشم کرد بینیم کە هەندێک لەم زانستانەم بە دەستهێناوە و توانیومە سەرکەوتوو بم تێیدا، بەتاڵم لە زانستە حەقیقی و ڕاستیەکان، ئەمانەش تەنها بە زەوق و بە ویژدان پەیدا دەبن، ئەوانەش سەرجەمیان لە ناو قورئان و سونەتدا باسکراون کە بریتین لە ناسینی خوا و سیفەتەکانی و ناوەکانی و پەڕتووکەکانی خوا و پێغەمبەرانی، هەروەها ئاشنابوون بە دەروون و حاڵەتەکانی گۆڕ و زیندووکردنەوەی قیامەت و لێپرسینەوەی خوای

پەروەردگار و تەرازوو و پردی سیرات و بەهەشت و دۆزەخ و جگە لەوانەش، کە تەنها بەوە دەزانرێت کە خوای پەروەردگار فێرت بکات".(١٠)

لەبارەی ناوەندە ئاینی و زانستیەکانی، نووسیویەتی و دەڵێت: "کاتێک کە من ئەم بارودۆخەم بینی بەم شێوازە کە ئەم ماڵانە دوورن لە نهێنیەکان و زانستە ئازادەکان، زانست بەرەو پوکانەوە ڕۆیشتووە، حەق و ڕاستی و ڕووناکیەکانی کوژاونەتەوە، ڕێبازە دادپەروەرییەکان بزر بوون، بۆچوونە بەتاڵ و خراپەکان بڵاوبوونەتەوە، چاوی حەیوانیەت فێڵاوی بووە، خەڵکی ئەم دونیایە زۆر خەریکی بازرگانین، دەم و چاویان دوای ڕۆشنی بەرەو ڕەشی ڕۆیشتووە، ئینجا ئەو بەڵێنانەی کە داویانە بەرەو خەسارەتمەندبوون ڕۆیشتووە، هەموو ئەمانە بوونە مایەی ئەوەی کە دژایەتی ئەم بارودۆخانە بکەم، منیش خۆم دابڕی لە خەڵک تاوەکو کۆمەڵێک کەمتەرخەمی هەیە لایببەم، ئینجا دەست بکەم بە پەرستنی خوای پەروەردگار و بەدەستهێنانی ئەم زانستانە و جێبەجێکردنیان و لابردنی ئەو کێشە و گرفتانەی ڕووبەڕووی ئەو کۆمەڵگایە بووە، کە هەموو ئەمانە نایەنە جێ بەبێ پاککردنی فیکر و بۆچوون، هەروەها ڕێکخستنی خەیاڵ و لابردنی ناسەقامگیریی".(١١)

قۆناغی سێیەم: گەڕانەوە بۆ ناو کۆمەڵگا و گێڕانەوەی ڕۆڵی زانستی:

شێخ موزەفەر ئەم قۆناغەی باسکردووە و بە ڕۆڵی نووسین لێکیداوەتەوە، بەو مانایەی کە زۆربەی نووسینەکانی مەلا سەدرا جگە لە یەک دوو نامیلکەی نەبێ، هەموویان لەم قۆناغەدا نووسراون، لەم قۆناغەدا ڕۆڵی مەلا سەدرا زۆر بەرفراوان بووە، گەڕاوەتەوە ناو کۆمەڵگا و وازی لە خۆدابڕین هێناوە کە بۆ ماوەی ١٥ ساڵ دوورکەوتبۆوە لە خەڵک، ئینجا دووبارە دەستی کردەوە بە نووسین و بڵاوکردنەوەی زانست و وتنەوەی وانە.

ئەم قۆناغە ئەو کاتە دەستی پێکردووە کە مەلا سەدرا هەستی بەوە کردووە کە پێویستە ئەوەی کە لە ناخیدا هەیە جێبەجێی بکات و بیهێنێتەدەر، بۆیە دەڵێت: "بە درێژایی ئەو هەموو کۆششەی کە کردوومە دەروونم تووشی بڵێسە هاتووە و نووری خوای پەروەردگار ڕژاوە بە سەریدا، بەو هۆیەوە

توانیـومە کۆمەڵێـک سـوود و زانسـت و زانیـاری گرنـگ بەردەسـت بـکەم و کۆمەڵێک هێما و شتی ون بۆ من دەرکەوتـوون لە ڕێگەی ئەو هەمـوو هەوڵ و کۆششـــەی کە داومە، خـــوای پەروەردگـــار کۆمەڵێـک نهێنـی نیشـــان داوم کە پێویست بوو من دەریانبخەم".[١٢]

دوای ئەوەی کە مەلا سـەدرا ڕۆڵـی خـۆی گێڕا لەم قۆنـاغەدا، نووسـینەکانی دەرکەوتـن و ناوبانگیـان دەرکـرد و بە مامۆسـتای زانسـت و زانیـاریە خـوای و عەقڵیەکان ناوی دەرکرد، دەسەڵاتداری فارس لەو کاتەدا کە ناوی وەردی خـان بوو، خۆی لێ نزیک کـردۆتەوە، لەم بـارەیەوە ڕۆژهەڵاتناسـی فەڕەنسـی هنـری کۆربان، باسـی ئەوە دەکات، کە وەردی خان مەلا سـەدرای بانگهێشت کـردووە بۆ ئەوەی لە قوتابخـانەی شـیراز وانـە بڵێتەوە، کە ئەو کـاتە بەپێی ڕێگەپێدانی شـا عەباسـی یەکەم کـراوەتەوە و دروسـتکراوە، لەو کـاتەدا شـیرازی وەڵامـی بانگەشـەکەی داوەتەوە و لەوێدا وانەیەکی زۆر وتـراوەتەوە، دوای مردنـی شـا عەبـــاس لە ســـاڵی ١٠٢٢ک، هەروەهـــا دوای ئەوەی کە شـــیرازی گەڕایەوە شارەکەی خۆی، شیراز بوو بە ناوەنـدێکی گرنگی ڕۆشنبیری و زانستەکان لە ئێران، لەم شارەدا شیرازی ژێراو ژوور ببـوو بە زانسـت و زانیـاری، هەروەهـا ئامادەکـــاریەکی زۆر دەکـــرا بـــۆ قوتابیـــان و زانســـتخوازان، بـــۆ نووســـین و تـوێژینەوە، ئەمانـەش هـەمووی لـە ژوورێکـی بچووکـدا بـوو کـە تـا ئێسـتاش دەتوانرێت سـەیری بکرێت لـەو قوتابخانەیـەدا کـە ئـەمڕۆ بـەناوی قوتابخانـەی (خان) بەناوبانگە.[١٣]

سێیەم: مەلا سەدرا و پەڕتووک و نامیلکەکانی:

مەلا ســـەدرا بەوە ناســـراوە کە لە ڕووی نووســـینەوە بەرهەمێکـــی زۆری هەبـووە و ڕێـژەی نووسـینەکانی زیـاتر بـوون لە ٤٠ پەڕتـووک و نـامیلکە، هەموویـان مـاونەتەوە و زۆربەیـان سـەرەتا بە چاپی بەردین چـاپ کـراون، کە ئەمە لە کۆتاییەکانی سەدەی سێزدەیەم و کۆتاییەکانی سـەدەی ١٦ک دا بـوون، ئینجا دوای ئەوە چەندین چاپی نوێی دەرچووە.

ئەم نووسینانە گرنگیەکی زۆریان پێدراوە، لەبەر پێگەی ئاینی مەلا سەدرا و پێگەی بەرزی فەلسەفیەکەی، زۆربەی زۆری ئەم پەڕتووکانە توێژینەوەی زۆر لەسەر کراوە و لەلایەن ئێرانیەکان کە تایبەتمەند بوون لە توێژینەوە فەلسەفیەکان، توێژینەوەیان بۆ کراوە، بۆ نموونە جەلالەدینی ئەشتیانی و حوسەین نەسر و سەید مستەفا محەمەد موحەقیق داماد و جگە لە ئەوانیش.

ئێمە لە توێژینەوەی ئەم پەڕتووکانە پشت بەوە دەبەستین کە شێخ موزەفەر لە ژیاننامەی مەلا سەدرا باسیکردووە، کە بە شێوەیەکی دوورو درێژ و ڕوونکاریەکی گرنگ ئەم بابەتەی خستۆتەڕوو، کە توێژەران بە زۆری دەگەڕێنەوە سەر ئەم زانیاریانەی ئەم پیاوە خستویەتیە ڕوو.

ئێمە هەموو نووسینەکان باس ناکەین، لەبەر ئەوەی زۆرن، هەروەها دەکرێت خوێنەر بگەڕێتەوە سەر ئەم سەرچاوانە کە ئێمە باسمان کرد، گرنگی بەو نووسینانە دەدەین کە مێژووی چاپکردنیان دیاریکراوە و زانراوە، پاشان دیارترینی ئەو نووسینانە ئاماژە پێدەکەین کە لەناو کۆمەڵانی موسڵمانان‌دا بەناوبانگن، سەرەتا ئاماژە بەو نووسینانە دەکەین کە مێژووەکانیان زانراوە، ئینجا بە گوێرەی مێژووی چاپکردنیان یەکەمجار دەیانخەینەڕوو، بەم شێوەیەی خوارەوە:

- الحكمة المتعالية في الأسفار العقلية الأربعة. ساڵی ١٢٨٢ک چاپ کراوە.

- الشواهد الربوبية في المناهج السلوكية. ساڵی ١٢٨٦ک چاپ کراوە، کە ٢٤٦ لاپەڕە لە خۆی دەگرێت، لەبارەی ئەم پەڕتووکەوە شێخ موزەفەر دەڵێت کە لەلای مامۆستایانی هونەر بینیویەتی و کۆتا پەڕتووکی مەلا سەدرا بووە.(١٤)

- رسالة الحدوث. ساڵی ١٣٠٢ک چاپ کراوە، ١٠٩ لاپەڕەیە، لە لاپەڕەی مامناوەند.

- شرح إلهيات الشفاء. ساڵی ١٣٠٣ک چاپ کراوە، ٢٦٤ لاپەڕەیە، لەلاپەڕەی گەورە، لەگەڵ (إلهيات الشفاء)ی ئیبن سینا لەیەک بەرگدان، ئەمە شیکردنەوەیەکی تەواو نەکراوە کە لە کۆتایی وتاری شەشەمدا کۆتایی پێهێناوە.

- رسالة التصور والتصديق. ساڵی ١٣١١ک چاپ کراوە، ٣٠ لاپەڕە لەخۆی دەگرێت لە لاپەڕەی مامناوەند، کراوە بە پاشکۆ بۆ پەڕتووکی (الجوهر النضید) پەڕتووکێکە لە بواری مەنتیقدا، کە زانا حەسەنی کوڕی موتەهەری حیلیی نووسیویەتی.

- لەم پەڕتووکەدا دکتۆر زەینەب ئیبراهیم شۆربا تویژینەوە و شیکاری بۆ کردووە، کە چاپکراوە لەژێر ناونیشانی "الحركة الجوهرية ومفهوم التصور والتصديق عند صدر الدين الشيرازي"، بیروت: دار الهادي ٢٠٠٤ز، ١٦٥ لاپەڕەیە، لە لاپەڕەی ئاسایی.

- شرح الهداية الأثيرية. ساڵی ١٣١٣ک چاپ کراوە، ٣٩٧ لاپەڕەیە، لەلاپەڕەی مامناوەند، پەڕتووکی (الهداية) لە دانراوی ئەسیرەدین موفەزەڵی ئەبهەریە، کە لە زانایانی سەدەی حەوتی کۆچییە.

- المبدأ والمعاد. ساڵی ١٣١٤ک چاپ کراوە، ٣٧٠ لاپەڕەیە، لە لاپەڕەی مامناوەند.

- المشاعر. ساڵی ١٣١٥ک چاپ کراوە، ١٠٨ لاپەڕەیە، لەگەڵ لەسەر نووسین و پەراوێزنووسینی هەندێ مامۆستای فەلسەفە.

- الحكمة العرشية. ساڵی ١٣١٥ک چاپ کراوە، ٩٦ لاپەڕەیە، لە لاپەڕەی بچووک، لەگەڵ کتێبی (المشاعر)دا لەیەک بەرگدا چاپکراون.

- حاشية على شرح حكمة الإشراق للسهروردي، ساڵی ١٣١٦ک چاپ کراوە.

- تفسير القرآن الكريم. ساڵی ١٣٢١ک یان ١٣٢٢ک چاپ کراوە، لە ٦١٦ لاپەڕەدایە، لە لاپەڕەی گەورە، ڕاڤەی سورەت و ئایەتەکانی کردووە بە کورتی.

- أسرار الآيات وأنوار البينات، ساڵی ١٣٩١ک، چاپ کراوە، ٩٢ لاپەڕەیە، لە لاپەڕەی گەورە.

- شرح أصول الكافي للكليني، تا فەرموودەی ٤٩٩ ڕۆیشتووە.

- مفاتح الغيب.

چەندین نووسینی تریشی هەیە.

چوارەم: مەلا سەدرا و فەلسەفەکەی و بەرەوپێشچوونی لە ڕووی فەلسەفیەوە:

پەڕتـووکی (الحکمـة المتعالیـة) یەکـێکە لەو پەڕتووکـانەی کە گەورەتـرین کاریگەری هەبووە لە مێژووی فەلسەفە و هزری فەلسەفی لە ئێراندا، هەروەها لەلای ئەو کەسـانەی کە کـاریگەر بـوون پێـی، زۆر بە گەورە سـەیر کـراوە، بەشـێوەیەک کە هـیچ پەڕتـووکێکی تـر لەم بـوارەدا بەم شـێوازە بە گەورە نەزانـراوە، بەشـێوەیەک قسـەیان لەبـارەوە کـردووە کە سـەرنجی مـرۆڤ ڕادەکێشێت، بەشێوەیەک ئەوان قسەیان کردووە کە وا دەردەخات ئەوان قسە دەکەن دەربارەی پەڕتووکێک کە دەستنووسی مرۆڤ نیە، هەرچەندە هەندێک لە ئەوان جەختیـان لەوە کـردۆتەوە کە ترسـاون لە زۆر پێـداهەڵگوتنی، شـێخ موزەفەر بە پەڕتـووکی گەورە نـاوی هێنـاوە، هەروەهـا بە لـوتکەی پەڕتـووکی فەلسـەفەی زانیـوە لە سـەردەمی کـۆن و نوێـدا. سـەید کەمـال حەیـدەری بە "گەورەترین پەڕتـووکی فەلسـەفە نـاوی بردووە، ئەگەر لەبەر زۆر زیادەڕەوی کردن نەبوایە، دەیوت ئەم پەڕتووکە گەورەترین پەڕتـووکی فەلسـەفیە کە لەم سەردەمەدا بیر و هۆشی مرۆڤ پێی گەیشتووە".[١٥]

ئەم پەڕتووکە بە کۆڵەکەی پەڕتووکەکانی مەلا سـەدرا ناوزەند کراوە و لە هەموویـان بەناوبـانگترە، لە هەمـوو پەڕتووکەکـانی تـری گرنگتـر و گەورەتـرە، بەڵکو بە بنەمایەک دادەنرێت کە سەرجەم پەڕتووکەکانی تری لێوە دەرچوون، ئەمە یەکەم پەڕتووکە کە لە دوای خۆدابڕانەکەی نووسیویەتی، پوختەی بیر و بۆچوونی خۆی و کرۆکی فەلسەفەکەی تێدایە.

بەهـۆی ئەم پەڕتـووکەوە، مەلا سـەدرا لەلایەن خەڵـکەوە بە گەورەیـی سـەیرکراوە، ئەوانەی کە خۆیـان داوەتە پـاڵ قوتابخـانەکەی ئەو و لە هاوچەرخـەکانی زۆر بە گەورە سـەیری دەکەن، بەشـێوەیەک کە هـیچ فەیلەسـوفێکی تـر لە سـەدەی (١١ک) تـا ئەمـڕۆ بەم شـێوازە سـەیر نەکـراوە، بەشـێوەیەک وەسـف کـراوە کە زیـادەڕەوی تێـدا کـراوە، لەبەر ئەوەی زۆر بە گەورەیـی سـەیر کـراوە و کەسـایەتیەکی زۆر کـاریگەر بـوو لە ڕووی فەلسەفیەوە. ئەم پیاوە لەلای شێخ موزەفەر لە گەورەترین پیاوانی فەلسـەفەی ئیلاهیە بوو، کە تەنها لە چەند کاتێکی کەمدا ئەم جۆرە مرۆڤانە لە سـەدەکاندا

دەردەکەون، هەروەها ئەم پیاوە لای ئەوان بە قوتابخانەی یەکەمی فەلسەفی خوایی دادەنرێت لەم سێ سەدەی کۆتایی، لە وڵاتە ئیسلامیە ئیمامیەکاندا، هەروەها میراتگری کۆتایی فەلسەفەی یۆنانی ئیسلامیە، ڕاڤەکاری هەردووکیشیانە، نهێنیەکانیانی دەرخستووە. شێخ موزەفەر بەرزی دەکاتەوە بۆ پێگەی فارابی و ئیبن سینا و نەسیرەدینی تووسیی، هەروەها بە کۆتایی پێکهێنەری ئەوان ناوی هێناوە و ڕاڤەکاری بۆچوونی ئەوانە و پێیوایە کە ئەو ڕەواجپێدەری ڕێبازەکانیشیان بووە، تەنانەت ئەم پیاوە مامۆستای گەورەی هونەری ئەوان بووە و شێخ موزەفەر قسەکەی بۆ تەواو دەکات دەڵێت: ئەگەر ترسی زیادەڕەوی کردن نەبوایە، ئەوا دەموت یەکەم کەسە لە پلەی زانستی، بەتایبەتی لە دەرخستن و عیرفاندا.(١٦)

تویژەری ئێرانی غولام حوسێن دینانی کە پسپۆڕی هەیە لە فەلسەفە و تویژینەوە فەلسەفیەکان، دەڵێت: "تویژینەوەی بابەتە فەلسەفیەکان لە بزووتنەوەی مێژوودا، بەشێوەیەکی دیار بۆمان دەردەخات، کە هیچ فەیلەسوفێک دەرنەکەوتووە گەیشتبێتە گەورەیی مەلا سەدرا و وەکو ئەو بێت لەناو جیهانی ئیسلامیدا، دوای مردنی ئیبن سینا لە سەدەی پێنجی کۆچی و کوژرانی سەهرەوەردی لە سەدەی شەشەمی کۆچیدا".(١٧)

لە دیدگای ئەوانەدا مەلا سەدرا فەلسەفەیەکی نوێی هێناوەتە کایە و زۆر سەرکەوتوو بووە تێیدا و توانیویەتی زاڵ بێت بەسەر فەلسەفەکانی پێش خۆی، هەروەها لەم فەلسەفەیەدا توانیویانە ئەوەی کە دەیانەوێت بەدەستی بهێنن و بەشێوەیەکی زۆر چالاکانە بەرگرییان لێی کردووە و پێگە زانستیەکەیان بە گەورە داناوە و زیادەڕەویان تێدا کردووە و زۆر پیایدا هەڵدەدەن، هەروەها ویستوویانە سەری بخەن.

لەم بارەیەوە شێخ مورتەزا موتەهەری پێیوایە کە مەلا سەدرا پەیڕەوێکی فەلسەفی تایبەتی هێناوە. لەلای ئەوانی پێش خۆی نەبووە، ڕوحی داهێنانی پێوە دیارە، وەک فەلسەفەی ئیبن سینا و سەهرەوەردی وایە، ئەگەر لەوان زیاتر و ڕێکتریش نەبێت.(١٨)

له شوێنێکی تردا موتەهەری دەڵێت: "زانراوە کە سەدری موتەئەهلین بەوە جیا دەکرێتەوە کە دیدگایەکی فەلسەفی گەردوونی بێوێنەی هەبووە، لەناو فەیلەسوفەکان و بیریاران لە جیهانی ئیسلامیدا، بەو ئەندازەیەی من ئاگادارم لە فەلسەفی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا، دەبینین ئەم فەلسەفەیە قوڵایەکی تایبەتی هەیە، لەمەودوا مەوداکەی ڕوون دەبێتەوە بۆ ڕۆژئاوا".(١٩)

بەپێی ئەم هەڵوێستە، فەیلەسوفە ئێرانیەکان لەگەڵ فەیلەسوفەکانی تری ئیمامی هاوچەرخ، زۆرترین ڕەخنەیان هەبووە و بەگومان بوون لەو بۆچوونەی کە پێیوایە ئیبن ڕوشد کۆتا فەیلەسوفی موسڵمانانە و دوای ئەو فەلسەفە وەستاوە، کۆتایی بە سەردەمەکەی هاتووە لە جیهانی ئیسلامیدا، لە هەمانکاتدا ئەوان وا دەبینن کە ئەم بۆچوونە ئەگەر ڕاست بێت، ئەوا مانای وایە فەلسەفە وەستاوە و کۆتایی هاتووە بە سەردەمەکەی لە ڕۆژئاوای جیهانی ئیسلامیدا و دەرکەوتنەوە و نوێبوونەوەی لە ڕۆژهەڵاتی جیهانی ئیسلامیدا، لەبەرئەوە ئیبن ڕوشد کۆتا فەیلەسوفی موسڵمانان نیە.

ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە، پێیانوایە کە فەلسەفەکەی مەلا سەدرا باڵاترە لەوەی ئیبن ڕوشد، ئەوان زۆر دڵنیان لەسەر ئەم ڕایە، تا ئەو ئەندازەیەی کە موتەهەری پێیوایە کە هەڵەیە – بەپێی ڕای ئەو – ئیبن ڕوشد بە فەیلەسوفی گەورە ناوزەد بکرێت، لای ئەو هەڵەی بنەڕەتی ئیبن ڕوشد ئەوەیە زۆر دەمارگیرە بۆ ئەرستۆ. هەروەها پێچەوانەکانی ئیبن سینا بۆ ئەو بە تاوانێکی لێخۆشنەبوو ناوزەد دەکات. موتەهەری پێیوایە کە: "ئەو ناوبانگەی ئیبن ڕوشد هەیەتی دەگەڕێتەوە بۆ ڕاکانی لەبەرامبەر ڕۆژئاوادا، کاتێک ڕۆژئاواییەکان پەڕتووکەکانیان وەرگێڕا بۆ زمانە ئەورووپیەکان لە سەدەکانی دوازدە و سیازدەی زاینیدا.(٢٠)

فەلسەفەی مەلا سەدرا بە فەلسەفەی (الحکمة المتعالیة) ناسراوە، ئەمەش مەلا سەدرا خۆی ئەوەی ویستووە کاتێک ئەو ناوەی هەڵبژاردووە بۆ کتێبەکەی (الأسفار)، لەلای موتەهەری دوو ئەگەری تر هەیە بۆ ئەم ناولێنانە، کە بریتین لە:

ئەگەری یەکەم: ئەم ناوە هاومانایە لەگەڵ دانایی باڵا لە بەرامبەر بیرکاری و سروشتیەکان، بەو پێیەی (الحكمة المتعالية) بریتیە لە فەلسەفەی یەکەمین بە شێوەیەکی ڕەها.

ئەگەری دووەم: (الحكمة المتعالية) بریتیە لە مەزهەبی تایبەتی مەلا سەدرا خۆی لە فەلسەفەی یەکەمدا، ئەوەش ئەوەیە کە لە قسەکانیدا دەردەکەوێت.[٢١]

شێخ موتەهەری ئاماژە بەوە دەکات کە مەلا سەدرا یەکەم کەس نەبووە کە ئەم ناوەی هەڵبژاردووە، بەپێی زانیاری ئەو ئیبن سینا یەکەم کەس بووە کە بە کاری هێناوە لە کۆتایی پەڕتووکەکەیدا (الإشارات والتنبيهات).

فەلسەفەکەی مەلا سەدرا لەلای ئەوانەی خاوەنی ئەم فەلسەفەیەن دیاری دەکرێت، لەوەی کە لەخۆی گرتووە و تێکەڵی کردووە لەگەڵ فەلسەفە گەورەکان، کە لە مێژووی فەلسەفەی ئیسلامیدا ناسراون، کە بریتین لە مەشائیەکان، ئیشراقیەکان، عیرفان، کەلام، عەقڵ و کەشف و شەرعی بەیەکەوە کۆکردۆتەوە، بەشێوەیەک پێشتر ئەم داهێنانە نەکراوە.

مەلا سەدرا وەک موتەهەری دەڵێت: "ڕێبازێکی فەلسەفی داهێناوە، کە توانیویەتی لە سۆنگەیدا جیاوازی نێوان مەشائین و ئیشراقیەکان چارەسەر بکات، بەشێوەیەک لە هەندێک بابەتدا هاوڕابووە لەگەڵ هەردوولا، هەروەها توانیویەتی چارەسەری جیاوازی نێوان فەلسەفە و عیرفان بکات لە زۆر بابەتدا، بەبێ پشتبەستن بە هۆکارە کەلامیە ناسراوەکان، هەروەها توانیویەتی چارەسەری ناکۆکی نێوان فەلسەفە و عیرفان بکات لە زۆر بابەتدا، زۆر لە ڕوانگە ڕاستیەکانی ئیسلام روون بوەتەوە، بەبێ پشتبەستن بە شێوازە کەلامیە ناسراوەکان، لەسەر ئەم قسەیە فەلسەفە مەلا سەدرای یەکەم بە شوێنی بەیەکگەیشتنی هەر چواریان دانراوە، کە بریتین لە: مەشائیەکان و ئیشراقیەکان و عیرفانیەکان و موتەکەلیمین".[٢٢]

هەروەها شێخ موتەهەری زیاتر لەم بارەیەوە دەدوێت و دەڵێت: "ئەم فەلسەفەیە زۆربەی جیاوازیەکانی چارەسەر کردووە، جیاوازی نییە لە نێوان مەشائیەکان و ئیشراقیەکاندا بێت، یان لە نێوان فەیلەسوفەکان و عیرفانیەکاندا بێت، یان لە نێوان فەیلەسوفەکان و موتەکەلیمیندا بێت".[٢٣]

ئەمەش ئەوەیە کە مەلا سەدرا خۆی ڕوونی کردووەتەوە کاتێک باسی ئەوە دەکات کە دەیەوێت پێی هەستێت، لەوەی کە دایدەنێت و هەروەک دەڵێت: "پەڕتووکێکە کۆکەرەوەی بابەتە پەرتەوازەکانی پێشینانە، لەوەی کە دایناوە، هەروەک دەڵێت: "پەڕتووکێکی کۆکەرەوەیە بۆ پەرش و بڵاوەکان کە دۆزیویەتییەوە لە پەڕتووکەکانی پێشین، پوختەی بۆچوونی مەشائیەکانی تێدایە، لەگەڵ پاکێتی سەلیقەی ئەهلی ئیشراق لە حەکیمەکان و ڕەواقیەکان، لەگەڵ زیادەکان کە لە پەڕتووکەکانی خاوەن ئەو هونەرە لە حەکیمانی سەردەم دەست ناکەوێت".[٢٤] بەهەمان شێوە کاتێک پەڕتووکی (الحكمة المتعالية)ی شیی کردەوە ئەوی تێکەڵ کردووە بەپێی قسەی خۆی: "زانستەکانی ئیلاهیات لە حەکیمە بە دواداچوونەکاندا، وتدرعت فيه الحقائق الكشفية بالبيانات التعليمية، وتسربلت الأسرار الربانية بالعبادات المأنوسة للطباع".[٢٥]

لە پەڕتووکی (المبدأ والمعاد) ئاماژەی بە ڕێبازی خۆی کردووە دەڵێت: "ئەولاتر وایە کە بگەڕێنەوە سەر ڕێبازی ئێمە لە زانیاری و زانستی بەدەستهاتوو بە تێکەڵ کردن لە نێوان ڕێبازی خوایەتی لە حەکیمەکان و ملییەکان لە عاریفەکان".[٢٦]

موتەهەری زۆرتر ئەوەی کە هەوڵیداوە بەرگریی کردن بووە لە ڕەخنەگرانی ئەم فەلسەفەیە، بریتی بووە لە جەختکردنەوە لەوەی کە ئەمە فەلسەفەیەکی کۆکەرەوە نیە، بەڵکو بریتیە لە فەلسەفەیەک بینایەکی فەلسەفی دیاری خۆی هەیە، دەتوانرێت بە ڕێکخستنێکی هزری سەربەخۆ دابنرێت، سەرباری کاریگەربوونی لە خستنەڕووی و ئامادەگی لە قوتابخانە فەلسەفەیە ئیسلامیەکانی تردا.[٢٧]

لە بەرامبەر ئەم فەلسەفەیدا چەندین ئاڕاستەی ناحەزی توند لە سەردەمەکانی دواتردا دەرکەوتن، تاوەکو ئەمڕۆش نەوەستاون، لەگەڵ ئەوەشدا ئەم فەلسەفەیە توانیویەتی خۆی ڕابگرێت و بمێنێتەوە، پارێزگاری کردووە لە نوێبوونەوە و بەرەوپێشچوون، لەمڕۆشدا لە چوارچێوەی مەرجەعیەتدا نوێنەرایەتی دەکات کە فەلسەفەی ئیسلامی ئێرانی هاوچەرخ سەر بە ئەوە.

کۆتایی:

مەلا سەدرا یەکێکە لە دیارترین فەیلەسوفەکانی ئێران، لە سەردەمە کۆتاییەکاندا، هەندێک دەیگەیەننە پێگەی فارابی و ئیبن سینا و سەهرەوەردی و نەسیرەدینی تووسی، کە ئەو کۆتایی ئەوان بووە و ڕاڤەکاریان و ڕوونکەرەوەی بابەتەکانیان و پەرەپێدەری ڕێبازیان بووە، بەڵکو لە پەرتووکی (الحكمة المتعالية) و دانراوەکانی تردا، شێوازێکی فەلسەفی بێوینەی خستووەتە ڕوو، بۆ یەکەمجاریش توانیویەتی هەماهەنگی دروست بکات لە نێوان فەلسەفەی مەشائی و ئیشراقی و عیرفانی و کەلامیدا، هەماهەنگی کردووە لە نێوان عەقڵ و شەرع و کەشف، ئەگەر قسەکەی ئیبن ڕوشد ڕاست بێت دەربارەی کۆتایی سەردەمی فەلسەفە لە ڕۆژئاوای ئیسلامی، ئەوا کەسایەتی ئەم پیاوە و بۆچوونە فەلسەفیەکانی، دەرگای کردووەتەوە بۆ زیندووکردنەوەی فەلسەفەی ئیسلامی لە ئێران و ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی.

سەرچاوەکان:

١ – محمد أمين الأسترابادي. الفوائد المدنية، تحقيق: الشيخ رحمة الله الرحمتي الأراكي، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، ط٢، ١٤٢٦هـ ص٤.

٢ – المرجع السابق، ص٥٤٧.

٣ – المرجع السابق، ص٢٩.

٤ – المرجع السابق، ص٢٩.

٥ – المرجع السابق، ص٣٥.

٦ – المرجع السابق، ص٢٩.

٧ – المرجع السابق، ص٣٠.

٨ – المرجع السابق، ص٣١.

٩ – المرجع السابق، ص٣٢ – ٣٤.

١٠ – المرجع السابق، ص١١.

١١ – المرجع السابق، ص٥٤٤.

١٢ – المرجع السابق، ص٥.

١٣ – السبحاني، جعفر. موسوعة طبقات الفقهاء، بيروت: دار الأضواء، ٢٠٠١م، ج١١، ص٣١٥.

١٤ – الأسترابادي، الفوائد المدنية، مرجع سابق، ص٥٩.

١٥ – السبحاني، جعفر. تاريخ الفقه الإسلامي وأدواره، بيروت: دار الأضواء، ١٩٩٩م، ص٣٩١.

١٦ – الأسترابادي، الفوائد المدنية، مرجع سابق، ص١٣.

١٧ – المرجع السابق، ص٥٩.

١٨ – المرجع السابق، ص٣٥.

١٩ – المرجع السابق، ص٣٥.

٢٠ - السبحاني، تاريخ الفقه الإسلامي وأدواره، مرجع سابق، ص٣٨٦.

٢١ – الأسترابادي، الفوائد المدنية، مرجع سابق، ص٣٥.

٢٢ – المرجع السابق، ص٣٥.

٢٣ – المرجع السابق، ص٣١.
٢٤ - الفضلي، عبدالهادي. دروس في أصول فقه الإمامية، بيروت: مركز الغدير للدراسات والنشر، ٢٠٠٧م، ج١، ص٧٣.
٢٥ - السبحاني، تاريخ فقه الإسلامي وأدواره، مرجع سابق، ص٣٨٥.
٢٦ – الصدر، السيد محمد باقر. المعالم الجديدة للأصول، طهران: مركز الأبحاث والدراسات التخصصية للشهيد الصدر، ١٤٢١هـ ص٦٠.
٢٧ – فرحان، عدنان. حركة الاجتهاد عند الشيعة الإمامية، بيروت: دار الهادي، ٢٠٠٤م، ص٣٨٥.

بەشی چوارەم
(نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب)ی مەقەڕی
ساڵی (١٠٤١ک/١٦٣٢ز) کۆچی دوایی کردووە

یوسف ئەحمەد بەنی یاسین
دکتۆرا لە مێژووی ڕۆژئاوا و ئەندەلووس، مامۆستای هاوبەش
لە مێژووی شارستانیەتی ئیسلامی، بەشی مێژوو، زانکۆی ئەردەن.
Yosyassen٦٨@yahoo.com

پێشەکی:

سەرەڕای ئەو بەرەوپێشچوونە شارستانیەتەی کە ئەندەلووسی پێ وەسفکراوە، بەڵام ئەو مێژوو و ڕۆژگارانەی کە گوازراونەتەوە، بۆ ماوەیەک دەماو دەم بووە، بۆیە بەشێکی زۆر گەورە و گرنگ لە مێژووە وردەکەی لەناوچووە، یان گەیشتووە بە ئێمە، بەڵام گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە.

کاتێک ئەندەلووسییەکان هەستیان بەم دیاردەیە کرد، دەستیانکرد بە نووسینەوەی مێژوو، چەندین پەڕتووکی نایابیان لەبارەی مێژووەوە نووسی، چەندین پەڕتووکیان لەبەردەستە، کە گرنگی بە مێژووی ئەندەلووس و مێژووی ئەدەبی ئەندەلووسی دەدات، یەکێک لە دیارترین ئەو پەڕتووکانە، پەڕتووکی: (نفح الطيب في غصن الأندلس الرطيب) بووە، کە مەقەڕی نووسیویەتی.

ئەم تـوێژینەوەیە تیشـک دەخـاتە سـەر ئەم پەڕتـووکە، چـونکە یەکـێکە لەو پەڕتـووکە لەپێشـینانەی کە لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئـاوا گرنگـی زۆری پێـدراوە لە ڕووی توێژینەوە و چاپ و بڵاوکردنەوەوە.

ئامـانجی ئەم تـوێژینەوەیە دەرخسـتنی لایەنە باشـەکانی ئەم پەڕتـووکەیە، بەشـێوەیەک کـە دەبێتـە پەڕتووکێک بـۆ هەمـوو توێژەرێک پێویسـتە لە بـابەتی مێژووی ئەندەلوسدا. زیادلەوەش دەتوانرێت لەسـەر ژیانی نووسـەر بوەسـتێت لە گرنگترین جومگەکانی ژیانیدا، پاشـان ئـەو جێگایانـەی کـە (النفح) کاریگـەری هەبووە لە جگە لە دانراوەکانی تری.

یەکەم: ناساندنی نووسەری پەڕتووکەکە:

نووسـەری پەڕتـووکی (الـنفح الطیـب) بریتیـە لـە: (مەقەڕی)[١] ئـەبولعـەبـاس شەهابەدین ئەحمەد کوڕی محەمـەد کوڕی یـەحیا کـوڕی عـەبدولڕەحمـان کـوڕی ئەبی عەیش کوڕی محەمەد کوڕی یەحیا کوڕی عەبدولڕەحمان کـوڕی بـەکر،[٢] لە تەلمەسان لە ساڵی (٩٨٦ک/١٥٧٨ز)[٣] لەدایکبووە، لە خێزانێکی عەرەبی قوڕەیشـی بـووە،[٤] توانایـەکی زۆری هـەبووە - دوای ئەوەی لە کۆتـایی سـەدەی شەشـەمی کۆچی هەستا بە کۆچکردن بۆ ئەم شوێنە - لە گۆڕەپانی بازرگانی و ڕۆشنبیریدا دەستێکی باڵای هەبـووە،[٥] لەوێ زانسـتە سـەرەتاییەکانی وەرگرتـووە،[٦] ئەو کـاتە یەکێک بووە لە ناوەندە ئاینیەکانی مەغریبی ناوەڕاست،[٧] سـەرەڕای ئەوەی دوای زاڵبوونی عوسمانیەکان، زانایان کۆچیان لێی کردووە بەرەو مەغریبی ناوەڕاسـت، کە دەوڵەتی سەعدی دەسەڵاتدار بووە لێی.[٨]

مەقەڕی لە تەلمەسـان باشـترین مامۆسـتاکانی هەبـووە، مـامی سـەعیدی کـوڕی ئـەحمـەدی مەقەڕی بـووە (لـە سـاڵی ١٠٢٥ک/١٦١٦ز کـۆچی دوایـی کـردووە)، کـە سـەرکردە بـووە لە فیقـە و فەرمـوودە و تەفسـیر و نەحـوو و مێژوودا، تا وایلێهاتووە ڕێشمەی فەتوا و دادگای دراوەتە دەست بۆ ماوەی (٤٥) ساڵ،[٩] قورئانی لەسـەر دەستی ئەو لەبەرکردووە و سـەحیحی بوخـاری حەوت جار لای ئەو خوێندووە، لەگەڵ چەندین پەڕتـووکی تـری فەرمـوودە،[١٠] پێی وتووە کە پێویستە بچێت بۆ فاس،[١١] ئەویش کۆچی کـردووە بـۆ ئەوێ کـە

لە هەرەتی لاویتیدا بوو، لە سەفەری (١٠٠٩ک/١٦٠١ز) گەیشتووتە ئەوێ،[١٢] زاناکانیان بینیوە، کە سەرسام بوون پێی، لەبەر لێهاتوویەکەی و بەڵگەبەدەستیەکەی، هەروەها زۆر لەبەربوونەکەی، بۆیە ناوبانگییەکەی لە هەموو شوێنەکەی دەنگی دایەوە و لە هەموو لایەکەوە ڕوویان لێناوە،[١٣] پاشان لەوێوە چووە بۆ مەراکیش، لەوێ گەیشت بە کۆتا سوڵتانەکانی سەعدیەکان، ئەحمەد مەنسور زەهەبی (لە ساڵی ١٠١٢ک/١٦٠٣ز کۆچی دوایی کردووە)،[١٤] بە زۆرێک لە زانایان و ئەدیبان ئاشنا بووە، پاشان دووبارە لە ڕەبیعی دووەمی ١٠١٠ک/١٦٠٢ز گەڕاوەتەوە بۆ فاس، پاشان بۆ تەلمەسان.[١٥]

گەشتی ئەو بۆ مەغریب وەک گەشتێکی پشکنین بووە،[١٦] بۆ زانینی بارودۆخی ڕۆژئاوای ئیسلامی، ئەو کاتەی کە ساڵی ١٠١٣ک/١٦٠٤ز هات، لە تەلمەسان دەرچوو بەرەو فاس بە مەبەستی مانەوە لێی،[١٧] ئەمەش لە سەرەتای سەردەمی سوڵتان زەیدان کوڕی مەنسور بوو،[١٨] لەوێدا ماوەتەوە و "کۆڕی تایبەت و گشتی هەبووە و مزگەوتەکان ئاوەدان بوونەوە"،[١٩] مەبەستی خۆی لەوێدا دەستکەوتووە، لە پەڕتووکخانەی سوڵتان سەعدی و مزگەوتی قەرەویین، وەک ئەستێرەیەک درەوشاوەتەوە، فێرخوازان دەوریان داوە و لای ئەو مۆڵەتی پەڕتووکەکانیان وەردەگرت،[٢٠] لە میانەی ئەمەدا لە گۆشەی دەلائیە لەگەڵ مامۆستاکەیدا محەمەد ئەبوبەکر دەلائی وانەی وتۆتەوە، ئەو پیاوە سەرسام بوو بە توانای لەبەرکردنی،[٢١] ئەوەش وایلێکرد کە شایستە بێت بە پێگەی پێشەوایەتی و وتاربێژی و فەتوا لە مزگەوتی قەرەویین، بوو بە شوێنگرەوەی مامۆستاکەی (محمد الهواري) لە ساڵی ١٠٢٢ک/١٦١٣ز.[٢٢]

مەقەڕی لەو ماوەیەی کە لە فاسدا ماوەتەوە، چەندین ڕووداوی گرنگی بینیوە، کە بوونەتە مایەی دابەشکاری سیاسی لە دەوڵەتی سەعدیە، بۆیە لە ساڵی ١٠٢٧ک/١٦١٨ز بڕیاریدا کە مەغریب بەجێبهێڵێت و بەرەو ڕۆژهەڵات بڕوات،[٢٣] لەوێدا لەلایەن چەند "کەسێکی ئاشووبخوازەوە" تووشی بەڵا بوو، کە وایان لێکرد واز لە پێگە و کەس و کار و منداڵەکانی بهێنێت،[٢٤]

ڕازینەبوونی ئەمیر زەیدانیان قۆستەوە لە بەدەستەوەدانی عەرائیش بە ئیسپانیەکان.(٢٥)

لە کۆتاییەکانی ڕەمەزانی ١٠٢٧ک/١٦١٨ز لە مەغریب چووە دەرەوە و بەرەو جەزائیری پایتەخت بەڕێ کەوت، ماوەیەک لەوێ مایەوە، ئینجا لەوێ دەرچوو بەرەو تونس ڕۆیشت،(٢٦) پاشان لە ڕێگەی دەریاوە بەرەو میسر ڕۆیشت، لە مانگی ڕەجەبی ساڵی (١٠٢٨ک/١٦١٨ز) گەیشتە ئەوێ،(٢٧) بەڵام زۆر لەوێدا نەمایەوە و لە ڕەمەزاندا بەرەو حیجاز بەڕێ کەوت، لەوێدا فەڕیزەی حەجی بەجێگەیاند و چەندین وانەی لەوێ وتەوە، پاشان گەڕایەوە بۆ میسر لە ساڵی (١٠٢٩ک/١٦١٩ز).(٢٨)

مەقەڕی لە قاهیرە مایەوە، لەو شوێنەدا خوێندکاران لە دەوری کۆدەبوونەوە لە مزگەوتی ئەزهەردا،(٢٩) بەڵام لەوێدا دوودڵ بوو کە بمێنێتەوە، لەبەر ئەوەی خەڵکێک لەوێ حەسودیان پێ دەبرد، لەلایەن زاناکانی میسرەوە تووشی غیرە و حەسودی هات،(٣٠) لە نێوان ساڵەکانی (١٠٣٧ک/١٨٢٩ز) پێنج جار سەردانی مەککەی کردو حەوت جار سەردانی مەدینەی کرد، هەروەها سێ جار سەردانی بەیتولمەقدیس و خەلیلی کرد، کۆتاییەکەشی لە ڕەجەبی ساڵی (١٠٣٧ک/١٦٢٨ز) بوو،(٣١) لەوێوە ڕووی کردە شام، کە لەلایەن عەبدولڕەحمان عەمادی بانگکرابوو، کە یەکێک بوو لە پشتیوانەکان و لە حیجاز بینیبووی،(٣٢) لە ناوەڕاستی شەعبانی ساڵی (١٠٣٧ک/ئازاری ١٦٢٨ز) گەیشتە ئەوێ، تا کۆتاییەکانی شەوال لەوێ مایەوە(٣٣) لە قوتابخانەی جەقمەقیە دانیشت،(٣٤) کە لەلایەن یەکێک لە مامۆستاکانیەوە بەڕێوە دەبرا، کە ناوی شاهین بوو، کە "له – أسماه الله – ولغيره من أعيان دمشق لدى من أياد يعجز عن الإبانة عنها لو أراد وصفها قس أياد"،(٣٥) دەربارەی دیمەشقیش، ئەم پیاوە وەسفی دیمەشقی درێژ کردووەتەوە "بەکورتی داننان بە حەق و ڕاستییدا پێویستییە، چاکییەکانی شام و خەڵکەکەشی زۆر دوور و درێژە".(٣٦)

مەقەڕی لەو کاتەوەی کە فاسی بەجێهێشت هیچ شتێکی نەبیستووە نە دڵخۆشکەر بێت نە دڵناخۆش لە دیمەشق نەبێ،(٣٧) لە مزگەوتی ئەمەوی دانیشت، کە زاناکان و مامۆستاکان و قوتابیەکانی دەهاتن گوێیان لە وانەکانی

دەگرت، بەتايبەت سەحيحی بوخاری، ڕۆژی خەتمكردنی ڕۆژی ٢٧ ڕەمەزانی ١٠٣٧ك/١٦٢٨ز بـــوو، "كە خەڵكێكـــی زۆر كۆببوونـــەوە، بە هەزاران كەس كۆببوونەوە و خەڵك دەگريان لەو كاتەدا، خەڵكێكی زۆر كۆبوونەوە بۆ ئەوەی دەستی ماچ بكەن، كە ئەمە بۆ هيچ يەكێك لە زاناكانی تر ڕێكنەكەوتبوو، كە هاتبوون بۆ ديمەشق، لەوەی ئەوەندە خەڵك پێشوازی لێ بكەن".[٣٨] جگە لەوەی كە فەرموودەی پێغەمبەری پێ دەوتن، هەواڵی ئەندەلووسيشی بۆ باس دەكردن، بەتايبەتی هەواڵی وەزيرەكەی ئەو كاتەی (لسان الدين بن الخطيب) "حتى لهجوا به دون غيره" وطلبوا إليه أن يؤلف فيه كتاباً يعرفهم به وبأخباره، ووعدهم بانجاز ذلك حين العودة الى القاهرة المعزيّة".[٤٠]

مەقەڕی زۆر كەوتە ژێر كاريگەرييەوە كاتێك ديمەشقی بەجێهێشت،[٤١] لە ٥ی شـــەوالی ســـاڵی ١٠٣٧ك[٤٢] كە بەرەو غەززە[٤٣] بەڕێ كەوت، گەيشـــتە قـــاهيرە دەستی كرد بە نووسينی پەڕتووكی (النفح) لە زيلقەعدەی ساڵی ١٠٣٧ك،[٤٤] لە ڕەمەزانی ساڵی (١٠٣٨ك/١٦٢٩ز) تەواوی كردووە،[٤٥] سوور بووە لەسەر ئەوەی كە بگەڕێتەوە بۆ ديمەشقی شام بۆ ئەوەی بە يەكجاری لەوێ بمێنێتەوە،[٤٦] ويستوويەتی كە خێزانە ميسريەكەی تەڵاق بدات،[٤٧] بەڵام مردن تووشی هاتووە لە جەمادی كۆتايی ساڵی (١٠٤١ك/١٦٣٣ز)، نەگەڕاوەتەوە شام، لە گۆڕستانی (مجاورين) لە قاهيرە نێژراوە،[٤٨] بەهۆی مردنی ئەم پياوەوە ئەستێرەيەكی درەوشاوە بەڵكو مانگێكی چواردەی درەوشاوە لە مانگەكانی ئايين و زانست و ئەدەب و هونەر ، نەك لە مەغريبی ئيسلامی، بەڵكو لە جيهانی ئيسلامی هەمووی ئاوا بووە،[٤٩] مەقەڕی پەڕتووكخانەی ئيسلامی بە كۆمەڵێك پەڕتووكی ناوازە ڕازاندۆتەوە، كە ئەمانەن[٥٠]:

١- أزهار الرياض في أخبار القاضي عياض، لە قاهيرە چاپكراوە ساڵی ١٩٣٩ – ١٩٤٢ز بـــە چـــاودێری مســـتەفا ســـەقا و ئيبـــراهيم ئـــەبياری و عەبدولحەفيز شەلەبی، لجنة التأليف والترجمة والنشر بالقاهرة.

٢- روضة الآس العاطرة الأنفاس في ذكر من لقيته من أعلام الحضرتين مراكش وفاس، بە لێكۆڵينەوەی عەبدولوەهاب كوڕی مەنسوور لە المطبعة الملكية، لە مەغريب، ١٩٦٤ز.

٣- حسن الثناء في العفو عمن جنى، لە میسر چاپکراوە لە (٤٧) لاپەڕەدا، بەبێ مێژوو.

٤- إضاءة الدجنة بعقائد أهل السنة، چاپکراوە لەگەڵ ڕاڤەکەیدا بەناوی (رائحة الجنة) کە عەبدولغەنی کوڕی ئیسماعیلی نابلووسی کردوویەتی، شرکة مکتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي، لە میسر.

٥- فتح المتعال في مدح النعال. لە هیندستان چاپکراوە، بەبێ مێژوو.

٦- زهرة الأخبار في تعريف أنساب آل البيت المختار. لە فاس چاپ کراوە، لە ساڵی ١٩٣٩، ئەم پەڕتووکە ناوی نەهێنراوە لە ناو ئەو سەرچاوانەی کە باسیان لە دانراوەکانی مەقەڕی کردووە، بەڵکو ناوەکەی لە سەر پەڕەی بەرگەکەیە، هەروەها د. ئەبولقاسم سەعدوڵڵا لە پەڕتووکەکەیدا (تأريخ الجزائر الثقافي)دا ئاماژەشی کردووە بۆ ئەوە کە ئەمە لە دانراوەکانی مەقەڕییە.[٥١]

٧- رحلة المقري إلى المشرق والمغرب. محەمەدی کوڕی مەعمەر لێکۆڵینەوەی لەسەر کردووە و لە چاپخانەی ڕەشادی جەزائیر لە ٢٠٠٤ز چاپکراوە، ئەوانەی کە ژیاننامەیان نووسیووە بۆ مەقەڕی هیچکامیان ئاماژەیان بۆ ئەوە نەکردووە کە پەڕتووکێکی لەسەر گەشتەکەی نووسیبێ، بەڵکو ئەوە لێکۆڵەر لە پێشەکیەکەیدا دووپاتی لەسەر کردووەتەوە و دڵنیایی داوە کە ئەوە هی مەقەڕییە.[٥٢]

دووەم: ناساندی بیبلۆگرافیای پەڕتووکەکە:

١ - نووسینی پەڕتووکەکە:

(نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب وذكر وزيرها لسان الدين ابن الخطيب):

ئەو سەجەعانەی کە لە ناونیشانی پەڕتووکەکەدا هاتووە دەرخەری گیانی سەردەمی سەدەی یانزەی کۆچیە، کە مەقەڕی هیلاک کردووە ئەو زۆر لەخۆکردنە، بەڵام پەڕتووکەکە لە ڕووی ناوەڕۆک و تێکستەوە زۆر ئاسان و نەرمە،[٥٣] ناونیشانەکەی شایستەی ناوەڕۆکەکەیەتی، لەگەڵ ناوەڕۆکەکەیدا گونجاوە، وانازنم کە ناوێک هەبێت شیرینتر بێت لە ناوی (نفح الطيب)،

هەروەها بەریەککەوتنێکی ئاشکرایە لە نێوان ئەوەی کە دەڵێت (غصن الأندلس الرطيب) و چاکیەکانی ئەندەلووس لە ڕووی سروشتیەوە لە زۆری باخ و باخاتەکانیەوە.(٥٤)

مەقەڕی دەستی کردووە بە نووسینی پەڕتووکی (نفح الطيب) لە قاهیرە لە زیلقەعدەی ساڵی ١٠٣٧ک/١٦٢٨ز،(٥٥) ئامانجی ئەوە بووە کە خەڵکی شام بناسێنێت، کە نزیکەی دوو مانگ لەوێدا لەلایان ماوەتەوە، لە نیوەی شەعبانەوە تاکو سەرەتای مانگی شەوالی ساڵی ١٠٣٧ک،(٥٦) هەروەها زاناکانی ئەندەلووس و وەزیرەکانی (لسان الدين ابن الخطيب) بناسێنێت، دوای ئەوەی زۆر باسی دەکرد لە ناویاندا، بۆیە داوایان لێکرد کە پەڕتووکێک لەو بارەوە بنووسێت،(٥٧) کاتێک گەڕاوەتەوە بۆ قاهیرە دەستی کردووە بە نووسینی ئەم پەڕتووکە، کاتێک لێبویەوە لە نووسینی (عرف الطيب في التعريف بالوزير ابن الخطيب) وەکو یەکەمجار ناوی لێناوە، گومانی بۆ دروست بوو بۆ ئەوەی هەندێکی بۆ زیاد بکات لە هەواڵەکانی ئەندەلووس و هەواڵەکانی خەڵکەکەی، ئەمەشی بەدیهێنا و لە ئێوارەی یەکشەممە کۆتایی پێهێنا، کە دەکاتە ٢٧ی ڕەمەزانی ١٠٣٨ک/١٦٢٩ز، پاشان هەواڵی زۆری بۆ زیادکرد، تاکو تەواوی کرد لە کۆتایی زیلحیجەی ساڵی ١٠٣٩ک/ئابی ١٦٣٠ز،(٥٨) پاشان بەم پێیە ناوەکەی گۆڕی: "پاشان ناومنا دوای ئەوەی هەواڵەکانی ئەندەلووسم بۆ زیاد کرد، بە (نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، وذكر وزيرها لسان الدين ابن الخطيب)".(٥٩)

٢- نوسخەکانی ئەم پەڕتووکە و دەستنووسەکانی و چاپەکانی:

ئەم پەڕتووکە لەبەری گیراوەتەوە و بەناو وڵاتانی جیهاندا بڵاوبۆتەوە، هەرچەندە لە ڕووی ناوەڕۆک و شکڵەوە گەورە بووە، بە بەڵگەی ئەوەی کە زۆری لەبەرگیراوەتەوە، کە ئەم پەڕتووکە لە پەڕتووکخانەکانی فەڕەنسا و هۆڵەندا و ئیسپانیا و مەغریب و جەزائیر و تورکیا بڵاوکراوەتەوە، توێژەران بۆ لای گەڕاونەتەوە، بینیویانە چەند دەستنووسێکی جیاوازی هەبووە لە پەڕتووکخانەکانی جەزائیر دوای ئەوەی کە داگیرکاری فەڕەنسی بەسەردا هاتووە لە ساڵی (١٨٣٠ز) بە گوێرەی ڕاپۆرتەکانی بارۆنی دیسلان.(٦٠)

پەڕتـووکی (نفـح الطیـب) یەکەم و لەپێشـترین پەڕتـووکی ئەندەلووسـیەکان بووە کە لێکۆڵینەوەی لەسەرکراوە،[٦١] چاپخانەکان بە چەندین شێواز هەستاون بە چاپکردنی، کە یەکەمیان ساڵی (١٨٥٥/١٨٦١ز) بووە، لە لیدن لـە هۆڵەندا، کـە کۆمەڵێـک لە ڕۆژهەڵاتناسـەکان هەسـتان بە تـوێژینەوە کـردن لەسـەر بەشـی یەکەمی، کە تایبەتە بە ئەندەلووس، لەپێش هەموویانەوە زانا (ڕینهـارت دوزی)، هەریەکە لە (دوجا) و (کلیر) و (رایت)ی لەگـەڵ بووە، دوای ئەوەی کە هەمـوو نوسخە دەستنووسەکانی پەڕتووکەکـەیان کۆکردۆتەوە لە پاریس و لەندەن و ئۆکسفۆرد و غوتە و بەرلین و کۆپنهاگن و بترسبۆرگ، هەسـتان بە تـوێژینەوە کـردن لەسـەری و بڵاوکـردنەوەی و وەرگێڕانـی بـۆ سـەر زمـانی فەڕەنسـی. بەناونیشـانی " Analectes Sur ١Histoire et literature des Arabes d Espagne". (دوجـا)ی ڕۆژهەڵاتنـاس بەم کـارەی ڕێخۆشـکەری کـرد بەوەی کە ژیانی مەقەڕی وەربگێڕێت، کارەکەشیان بریتی بوو لە دوو بەش، هـەر بەشـەی دوو بەشـی تـری لـەخۆی گـرت، دواتـر بەشـی سێیەمیشـیان پێـوە لکانـد کە چاککردنەوە و ناوەڕۆکەکانی تێدابوو، لەگەڵ ئەوەشدا بە ئەمانەتی زانستیەوە ئەم کارەیـان کـردووە، گەڕاونەتـەوە سـەر دەقـەکانی (الـنفح)، ئەوانـەی کە لە سـەرچاوەکاندا هـاتوون، کارەکەشـیان خـاوەن سروشـتێکی زانسـتی پتـەوبووە، گەشتووەتە ئاستێک کە پەیوەسـت بوون بـە چەسپاندنی جیاوازیـەکان لـەنێوان نوسخە دەستنووسە جیاوازەکاندا،[٦٢] دوا بەدوای ئـەوە ئەم پەڕتووکە، بـوو بە پەڕتووکێـک کە وایکـرد تـوێژەرە ئەوروپیەکـان و عەرەبیـەکان بە شـێوەیەکی بەرفـراوان بتـوانن ئاشـنابن بە نووسـینەکانی ئەندەلووسـیەکان، تـوێژەری ئیسـپانی (ئەلـدون باسـکوال جـاینجوس) هەسـتا بە وەرگێڕانـی پـوختەی ئەو بەشـانەی کە پەیوەسـتن بە ئیسـپانیای ئیسـلامی، لە ژێـر ناونیشـانی (مێـژووی دەوڵەتە ئیسـلامیەکان لە ئیسـپانیا) لە سـاڵی (١٨٤٠ز)، " The History of the Mohmedan Dynaties in Spain" لەگەڵ ئەوەشـدا چەنـدین نـاوەڕۆک و لێدوانی تایبەتی هاوپێچ کردووە لەگەڵ پەڕتووکەکەدا.

دوای ئـەوە قـاهیرە ئاگـاداربوو لـە گرنگـی پەڕتووکەکـە بـە تـەواوەتی، پەڕتووکخانەی بولاق هەستا بە چاپکردن و دەرهێنانی پەڕتووکەکە لە سـاڵی

(١٨٦٢ز)، له چوار بەرگی گەورەدا خۆی بینیەوە، کە هەردوو بەشەکەی لەخۆ گرتبوو، جیاوازی نیە کە ئەو بەشەی تایبەت بوو بە ئەندەلووس کە (دوزی) دەری هێنابوو، یان بەشەکەی تریان بە دەستنووس مایەوە لەوکاتەدا و پەیوەست بوو بە وەزیر (ئیبن خەتیب)ەوە. هەر لەسەر نوسخەی بۆلاق، چەند جارێکی تر دوای ئەوە لە قاهیرە چاپکرایەوە، لە دیارترینیان چاپەکەی (دار المأمون)ە لەساڵی (١٩٣٩ز)، کە سەرپەرشتی دەرهێنانەکەی لە لایەن مامۆستا ئەحمەد یوسف نەجاتیەوە بوو، دوای ئەوەی دابەشی کردبوو بۆ چەند بەشی بچووک بچووک، لە بەشی نۆیەمدا وەستابوو، دوای ئەوەی هیچ شتێک دەرنەکەوت.[٦٣]

مامۆستای نەحووزان محەمەد محیەدین عەبدولحەمید لە ساڵی (١٩٤٩)، سەرپەرشتی توێژینەوەی لەسەر پەڕتووکی (النفح) لەئەستۆ گرتووە لە قاهیرە، کە لە پەڕتووکخانەی (التجارية) دەرچووە، بی ئەوەی بگەڕێتەوە سەر نوسخە نوێیە دەستنووسەکە، جگە لەو نوسخەیە نەبێت کە لەبەرگرەوەکانی پێشوو پشتیان پێ بەستبوو، بەتەنها نوسخە ئەوروپیەکەی بەکارهێنا لەگەڵ نوسخەکەی بۆلاق، چاپکردنەکەشی لە (١٠) بەرگدا بوو، بێ ناوەڕۆکی ئاسانکاری.

بەڵام تەواوترین توێژینەوەی تایبەت بە پەڕتووکەکە و وردترینیان، ئەوەیان بوو کە ئیحسان عەباس – ڕەحمەتی خوای لێ بێ – مامۆستای مێژوو و ئەدەبی ئەندەلووسی پێی هەستا، سەرباری سودبینینی لە چاپەکەی (دوزی) و نوسخەکەی محەمەد محیەدین عەبدولحەمید، سەرباری نوسخەکانی پێشوو گەڕایەوە بۆ چەندین نوسخەی دەستنووسی تری نوێ، کە دابەشکراون بەسەر پەڕتووکخانەکانی تورکیا و مەغریب و بەغدادا. هیچ کەسێک نەبووە لەپێش ئەمدا کە لێکۆڵینەوەی لەم پەڕتووکە کردبێت شارەزاتر بووبێت لە ئەم، بۆیە کارەکەی بە تەواوتی کرد، کە جیاوازە لە ڕووی وردەکاری و ڕێکخستنی زانستییەوە، بە شێوەیەکی تێرو تەسەل توێژینەوەی بۆ کردووە و چەندین زاراوە و وشەی ناو دەقەکانی ڕاڤە کردووە و ناساندووە، کە زۆر هاوکاری دەکات بۆ تێگەیشتن لە دەقەکانی (نفح). مەقەڕی پشتی بەستووە بە

تـەخریجکردنی دەقـەکانی پەڕتووکەکـە لـە مانـا ئەسـڵییەکانی، کارەکەشـی لە حەوت بەرگدا خـۆی بینیـوەتەوە و (٤٢٨٩)ی لاپەڕەی مامناوەنـد بـووە، پاشـان بەرگی هەشتەم دێت کە بە هاوکاری لەگەڵ دوو قوتابی خۆیدا ئەنجامیاندا و بوو بە ناوەڕۆکێک بۆ پەڕتووکەکە و ژمارەی لاپەڕەکانی (٥٥٨) لاپەڕەیە، کە بریتیە لە: ناساندنی زانایان، شوێنەکان و قافیەکان، ڕەجز و گەردانە و ئەزجال و گەشـتەکان و نامـەکان و وتارەکـان و ئیمزاکـان و ئـەو پەڕتووکانـەی کـە لـە مەسنەکەدا هاتوون، سەرەڕای باسکردنی لیستی سـەرچاوەکان و سـەرچـاوەی لێکۆڵینەوەکان. ئەوەش زۆر هاوکاری کردووە کە پەڕتووکەکە بـەکاربهێنێت بـە پێزانینــەکان و قسەلەســەر کردنــەکان و ڕاســتکردنەوەکانیش. پەڕتووکەکــە هەمووی لە بەیروت چاپکراوە لە (دار صادر) بڵاوکراوەتەوە، چاپی یەکەمیشـی لە ساڵی ١٩٦٨دا دەرکەوتووە، هەر لـەو کاتـەوە ئیتر چاپـەکانی بە دوای یەکدا هاتوون. ارەکە بەس تەنها بەم توێژینەوە زانستیەوە نەوەستا، بەڵکو لە سـاڵی (١٩٩٥) تــوێژینەوەیەکی تــر لە بەیــروت دەرکەوت، دوو مامۆســتای زانکــۆی لوبنانی پێی هەستان، کە بریتی بوون لە: مەریەم قاسـم طویل و یوسـف عـەلی طویـل، لە (دار الکتب العلمیـة) لێکۆڵینـەوەی بـۆ کـراوە و لە (١٠) بەرگدا خـۆی بینیوەتەوە.

دوو تــوێژەری دیمەشـقیش، کــە عەدنــان دەروێـش و محــەمــەد میســرین، هەوڵیاندا بابەتی ئەندەلووس لە پەڕتـووکی (نفح الطیب) جیابکەنەوە لـە سـاڵی (١٩٩٥ز)دا، کە وەک کـاری ڕۆژهەڵاتناســە ئەوروپیــەکـان بـوو، لــە ســەرەتای دەرکەوتنی پەڕتووکەکەدا.

٣- ناساندنی ناوەڕۆکی پەڕتووکەکە و سەرچاوەکانی:

مەقەڕی هەستاوە بە نووسینی پەڕتـووکی (نفح الطیب من غصـن الأندلس الرطیــب)، کــە کۆتــا وتــەی نــەوەکانی (مۆڕســیکیەکانە ١٠١٨ک/١٦١٠ز) بــۆ باکووری ئەفریقا، کە لە فاس پێشخستنی هەندێکیانی بە خۆیەوە بینیوە، دوای ئــەوەی لــەوێ دەرکــران لەسەردەســتی (مــەحاکیمی تــەفتیش) و (دیــوانی لێکۆڵینەوە لە ئیسپانیا)، بۆیە ئەو خۆشەویستیەی لە دەروونی خۆیدا دەرخست و لــە خۆشەویســتی بۆیــان و بــۆ شــوێنەوارەکانیان و شــوێنەواری بــاب و

باپیرانیـان، هەسـتا بـە پشـکنین و کۆکردنـەوە و پاراسـتنی، پاشـان هەسـتا بـە نووسـینی پەڕتووکەکـەی بـۆ ئـەوەی جێگـای هـەموو ئـەو شـتانە بکاتـەوە کـە پەیوەندییان بە ئەندەلووسەوە هەیە، بۆیە هەستا بە قسەکردن لەسەری دوای لەدەستچوونی بە ڕۆحییەتێکەوە کە جێگای سەرنج و پەشیمانی نەبێت، دوای ئەوەی کۆتایی هات بە چیرۆکی بوونی عەرەبی ئیسلامی تیایدا لە سەرەتاوە تا کۆتایی. هەستا بە نووسینی (نفح)ەکەی و تیایدا درێژەی دا بە هەواڵەکان تـاکو ئەنـدازەی درێـژدادڕی،[٦٤] لـە هـەموو ئەوانـەی کـە دەخرانـە ڕوو، لـە هەواڵێکەوە دەچوو بۆ هەواڵێکی تر و لە هەڵوێستێکەوە بۆ هەڵوێستێکی تر و لـە وێنەیەکـەوە بـۆ وێنەیـەکی تـر، بـێ ئـەوەی گـوێ بـە ڕیزبەنـدی بـدات، ڕووداوەکان دەخاتەڕوو، پەڕتووکەکەش وای لێهات وەکو ئینسکلۆپیدیایەک بێ دەربـارەی ئەنـدەلووس، لـە بەشـی یەکەمـدا هەسـتاوە بـە پێشکەشـکردنی مێژوویەکی تەواو لەسەر ئەندەلووس لە ڕووی جوگرافیا و مێژوو و ئابووری و ڕۆشنبیری و ئایینی و ئاوەدانییەوە، لە هەموو دەروازەیەکدا کۆمەڵێکی زۆر زانیاری و بەڵگەنامە و هۆنراوە و لاواندنەوە و هەواڵی تێدایە، تا وای لێهات خەریکبوو هەر دەروازەیەک ببێت بە پەڕتووکێکی سەربەخۆ. پاشان لە بەشی دووەمدا پشتی بەستووە بە وردەکاری هەواڵەکانی لیسانەدین ئیبن خەتیب، کە ئەو بووە هۆکاری نووسینی پەڕتووکەکە و سەرچاوەی گرنگیپێدانی، بۆیە هەسـتاوە بـە ناسـاندنی خـۆی و سەردەمەکەشـی. پەڕتـووکەکە بە گشـتی پێکهـاتووە لە پێشـەکیەک و دوو بەشـی جیـاواز "دەکرێـت بـەجیا ناویـان لـێ بنرێت".[٦٥]

لە پێشەکیدا،[٦٦] مەقەڕی باس لە قۆناغەکان و ئەو پێشەکیەکانە دەکات کە پـێش دانـانی پەڕتووکەکـە دەکـەون، ئـەوەش وەک ئـەوە وایـە کـە تۆمـاری گرنگتـرین جومگـەکانی گەشـتەکەی بێـت لـە تەلمەسـانەوە تـاکو قـاهیرە، بـە تێپـەڕبوونی بــە نـاو حیجـاز و دیمەشــقدا، کــە لێـرەدا درێــژە دەدات بــە دەنگوباسـەکانی، تـاکو وایلێـدێت وەکـو ئینسـکلۆپیدیایەکی گشـتگیر بـێ بـۆ ئەندەلووس.

پاشان بەشی یەکەم دێت، کە تایبەتە بە ئەندەلووس، دابەشی کردووە بۆ هەشت دەروازە:

لە دەروازەی یەکەمدا[٦٧] وەسفی ئەندەلووس دەکات لە ڕووی جوگرافی و دیارترین شارەکانی، هەروەها باسی هەندێ لایەنی ژیانی کارگێڕی دەکات، لە دووەمیشدا[٦٨] باس لە چۆنیەتی ڕزگارکرانی دەکات لەلایەن موسڵمانانەوە و بەرەوپێشچوونی مێژووی سیاسی تیایدا. پاشان لە دەروازەی سێیەمدا[٦٩] بە وردی باس لە مێژووی پاشاکان دەکات لە سەردەمی عەبدولڕەحمان داخلەوە تاکو کۆتایی ڕۆژگارەکانی بەنی ئەحمەر. قورتووبەشی تایبەت کردووە و درێژەی پێداوە لە دەروازەی چوارەمدا،[٧٠] لە دەروازەی پێنجەمدا[٧١] ئەو زانایانەی ئەندەلووس دەناسێنێت کە گەشتیان کردووە بۆ ڕۆژهەڵات لە پێناو وەرگرتنی زانستدا، لە دەروازەی شەشەمدا[٧٢] باس لەو ڕۆژهەڵاتیانە دەکات کە هاتوون بۆ مەغریب و باسی ڕۆشنبیری خستووەتە دەروازەی حەوتەمەوە،[٧٣] باس لە ئاستی خۆشەویستی ئەندەلووسیەکان دەکات بۆ زانست، پاشان لە دەروازەی هەشتەمدا[٧٤] کە کۆتایی پێهێناوە، گەڕاوەتەوە سەر باسی کەوتن و لەدەستدانی ئەندەلووس و زاڵبوونی دوژمن دەکات بەسەریدا.

بەشی دووەمی تایبەت کردووە بە قسەکردن دەربارەی (لسان الدین ابن الخطیب)، بەهەمان شێوەی بەشی یەکەم دابەشیکردووە بەسەر هەشت دەروازەدا:

لە دەروازەی یەکەمدا[٧٥] ڕەچەڵەک و بنەماڵەکەی باسکردووە، پاشان لە دەروازەی دووەمدا[٧٦] نەشونما و پێگە و هەواڵەکانی تا ڕۆژی مردنی باسکردووە، هەروەک دەروازەی سێیەم[٧٧] باس لە مامۆستاکانی دەکات، بەتایبەت محەمەدی مەقەڕی باپیری، لە دەروازەی چوارەمدا[٧٨] کۆمەڵێک دەقی هێناوە دەربارەی نامەکانی کە نێردراوە بۆ لیسانەدین خەتیب، هەروەک دەروازەی پێنجەم[٧٩] کۆمەڵێک هۆنراوە و نووسین دەخاتەڕوو، لە دەروازەی شەشەمدا[٨٠] پەڕتووکەکانی باس دەکات، لە حەوتەمدا[٨١] قوتابیەکانی و لە هەشتەمدا[٨٢] منداڵەکانی و بەوەش کۆتایی پێهێناوە.

مەقەڕی لە پەڕتووکەکەیدا باس لە کۆمەڵێک سەرچاوەی ڕۆژهەڵاتی و ڕۆژئاوایی و ئەندەلووسی دەکات، هەرچەندە سکاڵای ئەوەی دەکرد لەوکاتەدا لە قاهیرە سەرچاوە کەم بووە و دەستی نەکەوتووە،(٨٣) بۆیە لە پەڕتووکخانە تایبەتەکەی لە مەغریب بەجێیهێشتووە،(٨٤) ئەوەش ناچاری کردووە کە هەستێت بە نووسینەوەی زۆرێک لەوەی کە لە پەڕتووکەکەیدا هەبووە بە واتای (بالمعنى من حفظي لطول العهد)،(٨٥) بە ئاگاداربوونیشمان لەو ناونیشانانەی کە لە پەڕتووکی (النفح)دا هاتوون، کە نزیکەی (٣٩٠) پەڕتووک دەبن،(٨٦) کە ئەم ژمارە زۆرە لە سەرچاوە، ئاگادارمان دەکاتەوە لە قەبارەی ئاگاداربوونی لە پەڕتووکەکان، لەگەڵ ئەوەشدا تاکە پشتیوانی لە (النفح)دا خۆی بینیوەتەوە، لەو کۆمەڵە سەرچاوەیەدا کە زۆر پشتی پێ بەستوون، لە دیارترینیان: کۆمەڵە پەڕتووکی (لسان الدين ابن الخطيب) وەک: (الإحاطة، والتاج المحلى، ونفاضة الجراب)، سەرەڕای (الزخيرة في محاسن الجزيرة لابن بسام الشنتربيني، والمطمح وقلائد العقيان لابن خاقان، والصلة لابن بشكوال، والتكملة للكتاب الصلة لابن الآبار، والمسهب للحجاري، والمغرب في حلى المغرب لابن سعيد، والمقتبس لابن حيان، وفرحة الأنفس لابن غالب) و پەڕتووکی (العبر لابن خلدون)، هەروەها سوودی لە پەڕتووکەکانی ڕۆژهەڵاتیەکان بینیوە، ئەوەی باسی ئەندەلووسییەکانی کردووە گواستوویەتیەوە، وەک (الخريدة)ی ئەسفەهانی و (بدائع البدائة لابن ظافر الأزدي، وتاريخ أهل مصر وإفريقية والأندلس لابن يونس المصري)، جگە لەوانەش چەندین سەرچاوەی زۆری تریش.

٤ – بیرۆکە سەرەکییەکان کە لەخۆی گرتووە:

مەقەڕی چەندین بابەتی جیاوازی چارەسەرکردووە لە چوارچێوەی مێژووی ئەندەلووسدا، کە بە نموونەیەکی ناوازە دادەنرێت لە مێژووی عەرەبی ئیسلامیدا، هەر لە سەرەتایەوە تا کۆتایی، لە چارەسەرکردنەکەیدا زیاتر ڕۆڵی ئەو سەرکردانەی چڕکردووەتەوە کە نارەحەتی و قورسایی دروستکردنی دەوڵەت و خستنەسەرپێیان لە ئەستۆدا بووە، بۆیە دەبینین ئەزموونی ئەمیر عەبدولڕەحمان داخلی لە زۆر شوێنی پەڕتووکەکەیدا باس کردووە،

ویستوویەتی بەو سەرکردەیە دەوڵەتی ئەمەوی زیندوو بکاتەوە، کە لە ڕۆژهەڵاتدا نەمابوو، پشتی بەست بە هەڵبژاردنی ناوچەیەکی دوور لە دوورترین شوێنی مەغریب و دووبارە دەستی کردەوە بە زیندووکردنەوەی، کە پشتی بە تێگەیشتن و داناییەکی بەست، هەروەها تەجروبەی خەلیفە عەبدولڕەحمان ناسری خستەڕوو، مەنسووری کوڕی ئەبی عامری تایبەت کرد بە وتەیەکی درێژ، ئاگاداری کردەوە لە سەرسامبوونی بە کەسایەتیە بەهێزەکەی و بە تەجروبە سیاسییەکەی، لەبەر ئەو توانایەی کە ئەم سەرکردەیە هەیبوو لە بەدیهێنانی دەسەڵات و ڕێگریکردن لە دوژمنانی ئیسلام لە ئەندەلووس. لە بەرامبەر ئەم تەجروبەیەدا ماوەیەکی زۆر وەستا لەسەری، بە بەراورد لەگەڵ ئەو ماوەیەی کە لە داهاتوودا دێت کە دەسەڵاتدارەکانیان وەک جیلی یەکەمی ئیسلام سەرکەوتوو نەبوون تیایدا، بەتایبەت ئەو ماوەیەی کە ناونراوە بە (ملوک الطوائف)، کە ئامادەییە عەرەبییەکە دابەشکرا بۆ بیست و ئەوەندە دەوڵەت، هیچ هێزێکیان نیە کە شایانی ئەوە بێت پشتی پێ ببەسترێت، بۆیە لێی تێپەڕی کرد و زۆر پشتی پێ نەبەست.

مەقەڕی زۆر خۆشحاڵ بووە بە لایەنی ڕۆشنبیری لە مێژووی ئەندەلووسدا و بە لایەنی پرشنگداری داناوە، ڕۆڵی زانایان و فوقەهاکان و شاعیرەکان و ئەدیبەکانی لە پەڕتووکەکەیدا بە جوانی دەرخستووە، ڕۆڵیانی لە ژیانی زانستی دەرخستووە و باسی کارو کردەوە و دانراوەکانیانی کردووە، لیسانەدین کوڕی خەتیبی بە باشترین کەس داناوە کە لە جەزیرە لەدایک بووبێت بە تەواوکردنی بەشی دووەم لە پەڕتووکەکەیدا.

مەقەڕی زۆر دڵخۆش نەبووە بە مێژووی سەردەمەکەی خۆی، بەتایبەت مێژووی مەغریبی عەرەبی کە لەوێ لەدایک بووە و تیایدا گەورە بووە، لەبەرئەوەی لەم سەردەمەدا لاوازی و هەڵوەشانەوەی سیاسی تێدا بوو، بۆیە زیاتر لایەنی ڕۆشنبیری تیایدا چڕکردووەتەوە و سوور بووە لەسەر هێنانی هەواڵی زۆر لە زانایانی سەردەمەکەی، بەڵکو پەڕتووکێکی تایبەت کرد پێیانەوە و ناوی نا (روضة الآس العاطرة الأنفاس في من لقيته من علماء الحضرتين مراكش وفاس). بەڵام لە ڕووی سیاسییەوە بەپەلە چووەتە ناو مێژووی

ئەندەلووسەوە و باسی تەجروبەکەی و دەستکەوتەکانی کردووە، لە ڕابردووی پرشنگدارەوە دەستی پێکردووە تا گەشتووەتە ئەو سەردەمە تاریکەی ئێستای، لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە مێژووی دیمەشقی درێژکردووەتەوە و لە پێشەکی پەڕتووکەکەیدا زۆر لەسەری دوواوە، بەتایبەت نامەکان و شیعرەکان کە لە لایەن کەسایەتیەکان و شاعیرەکانەوە بووە، کە ئەوەش وەک چالاکیەکی لایەنی ڕۆشنبیری دادەنرێت لە سەدەی یازدەی کۆچیدا.

مەقەڕی پەڕتووکەکەی خستوەتەڕوو بەشێوازێکی پەخشانی هونەری نوێ، لەکاتێکدا کە پێنووسەکان خەریک بوو هیچیان نەدەنووسی جگە لە ڕاڤە فیقهی و خەونە سۆفییەکانیان نەبێ، بۆیە بە شارەزاییەکەی و تەجروبەکەی، قوتابخانەی مەغریبی ئەندەلووسی لە نووسینی پەخشانی بەلاغییەوە گواستەوە بۆ ڕۆژئاوای ئیسلامی، ئەو هەرچەندە لە ئەندەلووس لەدایک نەبوو بوو، بەڵام بوو بە ئەندەلووسییەک لە ئارەزوو و ڕۆشنبیریدا، ئەوەی گواستەوە بۆ ڕۆژهەڵات دوای ئەوەی شێوازی نووسینی پەخشانی عەجەمی خستە ناویەوە، بۆیە لە شێوازی داڕشتنەوەی نووسیندا درەوشایەوە و زۆر شتی جێگەی سەرسوڕمانی ئەنجام دا،[٨٧] کە بەوە تەحەدای زانایانی ڕۆژهەڵاتی کرد کە وەک ئەو دەستەواژەی پیاهەڵدان و ستایش بەکاربێنن، موحیبی باسی دەکات و دەڵێت: "دەربڕینەکانی دیار و ئاسان بوون، هاوشێوەی نەبوو لە نایابی عەقڵ و ئاوەزی و پاکی زیهنی و بەڵگەهێنانەوەی بەهێز، نیشانەیەکی بەهێز و ڕۆشن بووە لە زانستی کەلام و تەفسیر و فەرموودەی ڕۆشن بووە لە ئەدەب و وانەکان".[٨٨] بەڵام عەبدولغەنی نابلوسی لەبارەیەوە دەڵێت: "زانا و شارەزا، پشت پێبەستووی تێگەیشتوو بووە، گەورەی زانای خزمەتکار و پێشەوای فوقەهاکان و فەرموودەناسان، مامۆستای مامۆستاکانمان خوالێخۆشبوو مامۆستا ئەحمەدی مەقەڕی".[٨٩] مەقەڕی لە کۆتایی پەڕتووکەکەیدا هەستی بە گرنگی ئەوەی دروستی کردووە، کە دەڵێت: "دەزانم کە ئەم پەڕتووکە دەبێتە پاڵپشت بۆ خاوەنی شیعر و بۆ ئەو کەسانەی کە سەرقاڵی نووسین و پەخشان و دەربڕینی جوانن" چیرۆکی ئەولیا و پیاوچاکانی تێدایە، هەروەها ئەو زانایانەی کە چەند دێڕێکیان نووسیوە لەبارەی سلوکەوە، هەروەها ئامۆژگاری و بەرچاوڕوونی تێدایە، کە ئەو کەسانەی دان بە ڕاستیدا بنێن وەک

تاقیکردنەوە سەیری دەکەن، ئەو کەسەشی کە هاوشێوەی نەدیوە ئەمەی بەس دەبێت لەوەی کە نایزانێت، ئەمەش بۆ پاکانە نالێم".[٩٠]

لە پەڕتووکەکەیدا دەنگی ئامۆژگاری تیایدا ون نەبووە، بەڵکو لە هەموو بۆنەیەکدا باسی کردووە، بەتایبەت لە پێشەکی پەڕتووکەکەدا، بە پێویستی زانیوە کە مێژوو بەگشتی بخوێنێتەوە وەک مەقەڕی نووسیویەتی، ئەی پێت چۆنە کە مێژووی ئەندەلووس بە سەرەتا و کۆتایی دوایی دێت، کە "خوای گەورە - ناوی بەرزکردەوە - بە لێکۆڵینەوە لە هەواڵی ئەوانەی تێپەڕین، هەروەها تێڕوانین بۆ داهاتووی حاڵی ئەوانەی کە لەناوچوون و تیاچوون، لە هەموو جۆرەکانی خەڵک، جیاوازیش زۆرە لە نێوان ئەوەی کە بیر دەکاتەوە و ئەوەی بیر ناکاتەوە".[٩١] پاشان دوای ئەوەی بە شیعرێک پرسیار دەکات لەبارەی ئەوانەوە کە ڕۆیشتن و تێپەڕین: "أين الملوك أين الرؤساء، أين بنى أمية، أين بني العباس، أين الداخل، أين ابن الخطيب؟".[٩٢] منیش دەڵێم: هیچ یەکێک لەوانە نەمانەوە ئەوە نەبێت کە کردیان، شایانی ئەوە بوون کە لەسەریان بنووسرێت، بۆیە مەقەڕیش لەسەری نووسین و مانەوە.

سێیەم : گرنگیەکەی و پشتبەستنی پەڕتووکەکە پێی:

پەڕتووکی (نفح الطيب) بە باشترین سەرچاوەی عەرەبی دادەنرێت کە پسپۆڕان پشتیان پێ بەستووە لەبارەی مێژووی ئەندەلووسەوە، ئەگەر باشترین و پڕترین و کۆکەرەوەترینیان نەبێت، مەقەڕی لە (نفح)ەکەیدا هەواڵی سیاسی و ڕۆشنبیری و ئابووری و ئاوەدانی ئەندەلووسی تیادا کۆکردووەتەوە، ژیاننامەی زۆری تیا جێکردووەتەوە بۆ پیاوانی ئەندەلووس هەر لە سەرەتای فەتحکردنەوە تاکو کەوتن و لەدەستدانی، لە خوارەوەیش چەند بڕگەیەکی درێژی داناوە لە پەخشان و شیعر و هۆنراوە و ئەزجال و نامە و وتار و نووسینە دەگمەنەکان، ئەو فەرهەنگێکی گشتگیرە بۆ ئەندەلووس، شەکیب ئەرسەلان وا باسی دەکات کە "جانتای هەواڵە، کۆکەرەوەی ڕووداوەکانە، پارێزەری ئەدەبە و کەشکۆڵی نوکتە و قسەخۆشەکانە و دیوانە شیعریەکانە،... هەرکەس نەیخوێنێتەوە ئەوە ئەدیب نیە".[٩٣]

هیچ سەرچاوەیەکی ئەندەلووسی نیە کە ناوی پەڕتووکی (نفح)ی تیا نەبێت، ناکرێت لەبیر بکرێت لە گەڕان بەدوای هەر بابەتێکدا کە باس لە ئەندەلووس بکات بە وانە بێت یان بە لێکۆڵینەوە، چونکە پەڕتووکەکە لە ڕووی سیاسییەوە هەر لە سەرەتای فەتحەوە باسی دەکات تاکو کەوتن و لەدەستچوونی، بۆیە پێویستە بگەڕێیتەوە سەر (نفح)، بەڵام هەواڵی دواتر لە مێژووی مۆڕسکییەکان (ئەو عەرەبانەی کە لە ئەندەلووس مانەوە لە دوای کەوتن و لەدەست چوونی) ئەوا (نفح) دەبێتە باشترین و گرنگترین سەرچاوە بۆیان، چونکە لەوە ئەچێت تاکە سەرچاوە بێت کە هاتووە باسی ئەو ماوە ئاڵۆزە دەکات لە مێژووی ئیسلامی لە ئەندەلووس، بەڵکو باس لە مێژوویان دەکات دوای کەوتن و لەدەستچوون و دەرکردنیان بۆ باکووری ئەفریقیا.

بەڵام مێژووی ڕۆشنبیری ئەندەلووس لە زۆربەی لاپەڕەکانی پەڕتووکەکەدا باسی کردووە، بەبێ ئەم پەڕتووکە ناتوانیت باسی فیقە و فەرموودە و تەفسیر و مێژوو و ئەدەب و باو و نەریت بکەیت بەبێ پشت بەستن بە (النفح)، ئەوەش کە دەربارەی ئەو زانایانە نووسراوە کە کۆچیان کردووە بۆ ڕۆژئاوا بۆ وەرگرتنی زانست و درێژەدان بە وەرگرتنی زانیاری، بە فەرهەنگێک دادەنرێت کە لە مێژووی پەیوەندییەکاندا نووسرابێت لە نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا، ئەگەربێتو ئەوە زیاد بکرێت کە نووسراوە لەسەر ئەو زانا ڕۆژئاواییانە کە کۆچیان کردووە بۆ ئەندەلووس ئەوا فەرهەنگە ڕۆشنبیرکەت کامڵ و تەواو دەبێت. قسەکردن لەسەر ئەو بوارانەی کە ناکرێت باسیان نەکرێت لە (النفح)دا بە درێژی باسیان هاتووە، بەڵام بوارەکانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کارگێڕی و کەلتووری و ئاوەدانیشی باس کردووە، تەنانەت هەندێ نووسەری نوێ کەمتر پشتیان بە جگە لە (نفح) بەستووە لە توێژینەوەکانیان لە هەندێ بواری ڕۆشنبیریدا، دەبینین توێژینەوەیەک لە قاهیرە کراوە کە دەکۆڵێتەوە لە (ألفاظ المأكل والمشرب في الأندلس) توێژینەوەیەک تەنها لە (نفح)دایە جگە لەوانی تر"، هەروەها توێژەر هودا شەوکەت بەهنام بەهەمان شێوەی کرد کاتێک توێژینەوەکەی پێشکەش کرد بە ناوی (النقد الأدبي في نفح الطيب للمقري) بە تەنها لە (نفح)دا باسەکانی کرد.[٩٥]

بەهەمـــان شــێوە (الــنفح) بــایەخی گەورەتــری هەیە لە ڕوویەکــی تــرەوە، بەتـایبەت ئەو زانیاریـانەی کە پێشکەشـی کـردوون، کـە بەردەوام لای تـوێژەرانی ڕۆژهەڵاتی و ڕۆژئاوایی نەزانراون، ئەویش هەمـوو ئەو ئامـاژانەن کە مەقەڕی لە پەڕتووکەکەیدا نووسـیونیەوە دەربـارەی وێنەکـانی سـەدەی دەیـەم و یانزەیـەمی کـۆچی، هەروەهــا بــارودۆخی جیهــانی ئیســلامی لــە ڕووی ڕۆشــنبیریەوە لەو سەردەمەدا، کە لەو کاتەدا زۆر ئاماژەی پێکردووە لە میانەی باسکردنی لـە فـاس و مەراکیش و جەزائیر و قاهیرە و حیجاز و دیمەشقی شام.

مەقەڕی ژمارەیەکی زۆر لەو سەرچاوانەی بۆمان باسکردووە کە لە (النفح) دا بەکاری هێناون، بەتـایبەتی سـەرچاوە ئەندەلووسیەکان، ئەم پەڕتـووکە وەک پێڕســتێک وایە بــۆ نووســینە ئەندەلووســیە جیاوازەکــان لەو ڕۆژەوەی کە ئەنـدەلووس ڕزگـارکراوە تـا ئەو کـاتەی کە کەوتـووە لـە هـەموو ڕوویەکـەوە، تیایدا چەنـدین دەقـی درێـژی هێنـاوە کە هـیچ کەسـێک نەیتوانیـوە لە دوای ئەو ئەم دەقـانە بهێنێـت. لەگـەڵ دەرکـەوتنی سـەرچاوەی مێژوویـی زۆر دەربـارەی ئەندەلووس تاکو ئەمڕۆ، بەڵام هەندێک سەرچاوە هەیە کـە هـیچ شـتێک نـازانین دەربارەیـان تەنهـا لـە ڕێگـای ئـەو دەقانـەوە نـەبێت کە مەقەڕی لە (النفح)دا بـۆ ئـێمەی گواســتۆتەوە، ئەگەر ئەو گرنگــی پــێ نەدابانــایە ئەوا لە دەســت ئــێمە دەچـوو ئەم گەنجینە گرانبەهایـەی ئەنـدەلووس و نەدەمـایەوە. تەنانـەت لەگـەڵ دەرکەوتنی بەشێک لەم دەقانە، بەڵام جیاوازی و گەورەیی بۆ خاوەنی (النفح)ە، چونکە ئاگادارتر بووە لەسـەر کۆپیەکانی زیـاتر لەوانـەی کە بەدەستهاتوون و دەرکـەوتوون، لـە کۆتاییشـدا ئـەوەی کـە تـەواو و کامڵـە ئـەوە بەدەسـت ئێمـە گەیشـتووە. بەڵگەشـمان هەیـە لـە پـەڕتووکـەکانی (المغـرب فـي حلـى المغـرب)ی ئیبن سەعید و زەخیرەی ئیبن بەسـام و پەڕتووکی (المطمع)ی ئیبن حاقان و پەڕتووکی (المقتبس)ی ئیبن حەییان، ئەمانە بەڵگەن لەسەر ئەمە.

بۆیە لێرەوە ئەوروپیەکان هەوڵیانداوە ئەم پەڕتـووکە تـوێژینەوەی لەسـەر بـکەن و وەریبگێـڕن بـۆ ســەر زمـانی خۆیـان، هــەر لە ناوەڕاسـتی ســەدەی هەژدەیــەمی زاینیــەوە، ئــێمەش لەم بــارەوە شــوێن ئەوان کەوتــین و زیــاتر لە جارێک لەبەر گرنگی پەڕتووکەکە توێژینەوەمان لەسەر کردووە.

کۆتایی:

ئەم توێژینەوەیە کورت دەبێتەوە لەوەدا کە پەڕتووکی (نفح الطيب) یەکێکە لەو پەڕتووکە گرنگانەی کە ژیانی ئەندەلووسی دەخاتەڕوو، لە سەرجەم ڕوانگە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیریەکانەوە، چونکە ماددەی زانستی ڕەسەنی گرنگی تێدایە، ئەو شێوازەی کە نووسەر لەسەری ڕۆیشتووە وادەکات کە خوێنەر بە ئاسانترین شێوە بگاتە مەبەستەکانی، سەرەڕای ئەوەش کە چەندین بابەتی گرنگی زانستی تێدایە دەربارەی وڵاتەکانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی، کە نووسەر پێشتر کۆچی بۆ کردوون و لە پەڕتووکەکەیدا ئاماژەی پێکردووە، تەنانەت باس لە مەککەی پیرۆز و مەدینە و وڵاتانی شام و میسریش دەکات.

پەڕتووکی (نفح الطيب) توانیوویەتی بە کورتی مێژووی ئەندەلووس بخاتەڕوو، هەروەها بە شێوەیەکی زانستی ڕەسەن پێشکەشی بکات، ئەمەش وایکردووە کە ببێتە سەرچاوەیەکی گرنگ لە سەرچاوەکانی مێژووی ئەندەلووس، هەروەها بۆتە هۆی ئەوەی کە سەرنجی خوێنەران و توێژەرانی عەرەب و ڕۆژهەڵاتناسان بۆ ماوەیەکی زۆر ڕابکێشێت.

مەقەڕی لەم پەڕتووکەدا نموونەیەکی گرنگی پێشکەش کردووە لە سەرچاوەی مێژوویی عەرەبی، کە ئەم سەرچاوەیە کۆکراوەتەوە لە نێوان ماددەی زانستی ورد و مەبەستی تۆکمە و تەواو، بۆ ئەوەی لەبەردەم توێژەردا پوختەیەک دابنێت کە ئاسان توێژەر بگەیەنێت بە مەبەستەکانی.

سەرچاوەکان:

١ – نسبة إلى بلدة مقرة، قرب مدينة المسيلة (المحمدية) في الجزائر. انظر:

– الحموي، ياقوت. معجم البلدان، بيروت: دار صادر، ط٢، ١٩٩٥م، ج٥، ص١٧٥.

– الحميري، عبدالمنعيم. الروض المعطار في خبر الأقطار، تحقيق: إحسان عباس، بيروت: مكتبة لبنان، ١٩٨٤م، ص٥٥٦.

– الجيلالي، عبدالرحمن بن محمد. تاريخ الجزائر العام، الجزائر: ديوان المطبوعات الجامعة، ج٣، حاشية(١)، ص١٤٤. هاجر منها إلى تلمسان جده الأعلى عبدالرحمن بن أبي بكر، فعرف أتباعه بالنسبة إليها. انظر:

– ابن الخطيب، لسان الدين. الإحاطة في أخبار غرناطة، تحقيق: محمد عبد الله عنان، القاهرة، ١٩٧٧م، ج٢، ص١٩١.

– المقري، أحمد بن محمد. نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، تحقيق: إحسان عباس، بيروت، دار صادر، ١٩٨٨م، ج٧، ص١٣٧.

– القادري، محمد بن الطيب. نشر المثاني لأهل القرن الحادي عشر والثاني، تحقيق: محمد حجي، وأحمد التوفيق، الرباط: دار المغرب للتأليف والترجمة والنشر، ١٩٧٧م، ج١، ص٢٩٢. واختلف كثيراً في ضبطها، حتى المقري نفسه قال: إنه في ذلك قولان: الأول: بفتح الميم وسكون القاف، أما الثاني وهو الأكثر شيوعاً وعليه عول أكثر المتأخرين فهو: بفتح المهيم وتشديد القاف. انظر في ذلك:

– المقري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب. مرجع سابق، ج٥، ص٢٠٤-٢٠٥.

– المحبي، محمد. خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، بيروت: دار صادر، ١٩٩٠م، ج١، ص٣١١.

– ابن معصوم، علي صدر الدين المدني. سلافة العصر في محاسن الشعراء بكل مصر، قطر: مطابع علي بن علي، طبع على نفقة الشيخ أحمد بن علي الثاني، ط٢، ١٣٨٢هـ، ص٥٩٩.

– زمامة، عبد القادر، "المقّري والمقَري تحقيق علمي في ضبط الكلمة"، مجلة دعوة الحق، ع٥، س١٤، ١٣٩١هـ، ص١٦٠-١٦١.

٢ – انظر ترجمته في المصادر الآتية:

– الفكون، عبد الكريم، منشور الهداية في كشف حال من ادعى العلم والولاية، تحقيق: أبو القاسم سعد الله، بيروت: دار الغرب الإسلامي، ط١، ١٩٨٧م، ص٢٢٣.

– المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص٣٠٢.

- ابن معصوم، سلافة العصر في محاسن الشعراء بكل مصر، مرجع سابق، ص٥٨٩.

- ابن مخلوف، محمد بن محمد. شجرة النور الزكية في طبقات المالكية، بيروت: دار الكتاب العربي، ١٩٨٨م، ص٣٠٠.

- الأفراني، محمد بن محمد بن عبدالله. صفوة من انتشر من أخبار صلحاء القرن الحادي عشر، تقديم وتحقيق: عبد المجيد خيالي، الدار البيضاء: مركز التراث الثقافي المغربي، ٢٠٠٤م، ص١٤٣.

- القادري، نشر المثاني لأهل القرن الحادي عشر والثاني، مرجع سابق، ج١، ص٢٩١.

- اليوسي، الحسن. المحاضرات، إعداد: محمد حجي، المغرب: دار المغرب للتأليف والترجمة والنشر، ١٩٧٦م، ص٧٣.

- العياشي، عبدالله بن محمد. الرحلة العياشة، فاس: طبعة حجرية، ١٨٩٨م، ص٣٠٥-٣٠٧.

- الأزهري، محمد بشير. اليواقيت الثمينة في أعيان مذهب المدينة، مصر: اللجنة المصرية للتأليف والنشر، ١٣٢٥هـ ج١، ص٢٩.

- الخفاجي، أحمد بن محمد. ريحانة الألباء وزهرة الحياة الدنيا، مصر: مطبعة عيسى البابي الحلبي، ١٩٦٧م، ج٣، ص١٧٤.

- الجنحاني، الحبيب. المقّري صاحب النفح، تونس: دار الكتب الشرقية، ١٩٥٥م.

- حسن، محمد عبد الغني. المقّري صاحب نفح الطيب، القاهرة: الدار المصرية للتأليف والترجمة، أعلام العرب رقم٦٠.

- عنان، محمد عبد الله. تراجم إسلامية شرقية وأندلسية، القاهرة: مكتبة الخانجي، ط٢، ١٩٤٧م، ص٣٧٤.

- أدهم، علي. نفح الطيب للمقري، القاهرة: مؤسسة المصرية العامة للتأليف والأنباء والنشر، الدار المصرية للتأليف والترجمة، سلسلة تراث الإنسانية، ١٩٦٦م، مج٣، ج١، ص٩٠١.

- بوعزيز، يحيى. أعلام الفكر والثقافة في الجزائر المحروسة، بيروت: دار الغرب الإسلامي، ١٩٩٥م، ج٢، ص١٦٦.

- حجي، محمد. الزاوية الدلائية ودورها الديني والعلمي والسياسي، الرباط: المطبعة الوطنية، ١٩٦٤م، ص١٠٨.

- كحالة، عمر. معجم المؤلفين، بيروت: مؤسسة الرسالة، ط١، ١٩٩٣م، ص٢٤.
- الزركلي، خيرالدين. الأعلام، بيروت: دار العلم للملايين، ط١٦، ٢٠٠٥م، ج١، ص٢٣٧.
-Levi-provencal –ch-pellat ،The Encyclopedia of islam ،Vol ،Vi ،P. ١٠٧.
- الموسوعة العربية العالمية، السعودية: صادرة عن مؤسسة أعمال المؤسسة للنشر والتوزيع، ١٩٩٦م، ج٢٣، ص٥٥٩، ج٢٥، ص٣١٤-٣١٥.
- الصاوي، عبد الله إسماعيل. المراجع العربية، القاهرة: دار الصاوي، ١٩٥٦م، ص١٠٧.
- أرسلان، الأمير شكيب. الحلل السندسية في الأخبار والآثار الأندلسية، القاهرة: دار الكتاب الإسلامي، د.ت، ج١، ص١٥١.
- مؤنس، حسين. ((المقّري: أغرب سفير في الوجود))، مجلة العربي، الكويت، آذار ١٩٦٣م، عدد ٥٢، ص٤٥.
- الجيلالي، تاريخ الجزائر العام، مرجع سابق، ج٣، ص١٤٤.
- نويهض، عادل. معجم أعلام الجزائر، بيروت: منشورات الكتب التجاري للطباعة والنشر والتوزيع، ١٩٧١م، ص٤٢.
- سعد الله، أبو القاسم. تاريخ الجزائر الثقافي، بيروت: دار الغرب الإسلامي، ١٩٨١م، ج٢، ص٢١٢.
- المقّري، أحمد بن محمد. روضة الآس العاطرة الأنفاس في ذكر من لقيته من أعلام الحضرتين مراكش وفاس، تحقيق: عبد الوهاب ابن منصور، الرباط: المطبعة الملكية، ١٩٩٤م، ص: ح-ك.

٣ – أغفل المقّري ذكر تاريخ ميلاده، وكذا فعلت مصادر ترجمته، مما فتح باب اجتهادات المؤرخين المحدثين في تحديد ذلك، وأجمع معظمها على التاريخ المذكور أعلاه. انظر:

- حسن، المقري صاحب نفح الطيب، مرجع سابق، ص٢٣.
- الصاوي، المراجع العربية، مرجع سابق، ص١٢٧.
- عنان، تراجم إسلامية شرقية وأندلسية، مرجع سابق، ص٣٧٤.
- نويهض، معجم أعلام الجزائر، مرجع سابق، ص٤٣.
- أدهم، نفح الطيب للمقّري، مرجع سابق، ص٩٠٢.

- المقّري، روضة الآس العاطرة الأنفاس في ذكر من لقيته من أعلام الحضرتين مراكش وفاس، مرجع سابق، ص:ط.
- بوعزيز، أعلام الفكر والثقافة في الجزائر المحروسة، مرجع سابق، ج٢، ص١٦٦،
- الزركلي، الأعلام، مرجع سابق، ج١، ص٢٣٧.
- مؤنس، المقري: أغرب سفير في الوجود، مرجع سابق، ص٤٧.
- كحالة، معجم المؤلفين، مرجع سابق، ج١، ص١٤.
-Provencal ،AL-makkari: p.١٨٧.

٤ – لم تظهر قرشيته في أدبياته بشكل واضح، ولم تظهر في تعريفة عن نفسه. انظر:

- المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج١، ص١، ١٣. وإن دافع عنها حينما اتهم أحدهم جده محمد المقّري بوهم نسبه القرشي، فحشد آراء المؤرخين المؤيدين لذلك النسب. انظر:
- المقرى، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج٥، ص٣٠٢.
- ابن الخطيب، الإحاطة في أخبار غرناطة، مرجع سابق، ج٣، ص١٩١. انظر أيضاً:
- القادري، نشر المثاني لأهل القرن الحادي عشر والثاني، مرجع سابق، ج١، ص٢٩٢.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. التعريف، تحقيق: محمد بن تاويت الطنجي، القاهرة: لجنة التأليف والترجمة والنشر، ١٩٥١م، ص٥٩.

٥ – انظر عن مكانة الأسرة:

- ابن الخطيب، الإحاطة في أخبار غرناطة، مرجع سابق، ج٢، ص١٩٢-٢٢٦.
- المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج٥، ص٢٠٣-٣٥٠.
- ابن خلدون، التعريف، مرجع سابق، ص٥٩.
- النباهي، المالقي. المرقبة العليا فيمن يستحق القضاء والفتيا، بيروت: دار صادر، ١٩٨٨م، ص١٩٦.
- ابن القاضي، أحمد بن محمد المكناسي. درة الحجال في أسماء الرجال، تحقيق: محمد الأحمدي أبو النور، تونس: المكتبة العتيقة، ط١، ١٩٧١م، ج٢، ص٤٣، ٣٠١.
- القادري، نشر المثاني لأهل القرن الحادي عشر والثاني، مرجع سابق، ج١، ص٢٩٢.

٦ – المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص٣٠٣. انظر أيضاً:

– ابن معصوم، سلافة العصر في محاسن الشعراء بكل مصر، مرجع سابق، ص٥٩٠.

٧ – عنان، تراجم إسلامية شرقية وأندلسية، مرجع سابق، ص٣٧٥.

٨ – انظر عن تلمسان وفقدانها لمكانتها العلمية:

– سعد الله، تاريخ الجزائر الثقافي، مرجع سابق، ج١، ص٣٨٣.

– شحاتة، إبراهيم. أطوار العلاقات المغربية العثمانية، الإسكندرية: منشأة دار المعارف، ١٩٨١م، ص١٣٣-١٣٥-١٤٠.

– المقّري، روضة الآس العاطرة الأنفاس في ذكر من لقيته من أعلام الحضرتين مراكش وفاس، مرجع سابق، ص:ط.

٩ – انظر في سيرة سعيد المقّري:

– الأفراني، صفوة من انشر من أخبار صلحاء القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ص١٠١.

– ابن القاضي، درة الحجال في أسماء الرجال، مرجع سابق، ج٣، ص٣٠١.

– القادري، نشر المثاني لأهل القرن الحادي عشر والثاني، مرجع سابق، ج١، ص٨٢.

– بوعزيز، أعلام الفكر والثقافة في الجزائر المحروسة، مرجع سابق، ج٢، ص١٦٥.

– سعد الله، تاريخ الجزائر الثقافي، مرجع سابق، ج١، ص٣٨٣.

١٠ – المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج٢، ص٥٨٤. انظر أيضاً:

– المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص٣٠٣.

– ابن مخلوف، شجرة النور الزكية في طبقات المالكية ابن مخلوف، مرجع سابق، ص٣٠٠.

– المقّري، روضة الآس العاطرة الأنفاس في ذكر من لقيته من أعلام الحضرتين مراكش وفاس، مرجع سابق، ص:ي.

١١ – المقّري، روضة الآس العاطرة الأنفاس في ذكر من لقيته من أعلام الحضرتين مراكش وفاس، مرجع سابق، ص: ى.

١٢ – المقري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج٧، ص١٣٦. انظر أيضاً:

- المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص٣٠٣.

- الأفراني، صفوة من انتشر من أخبار صلحاء القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ص١٤٣.

- ابن معصوم، سلافة العصر في محاسن الشعراء بكل مصر، مرجع سابق، ص٥٩٠.

١٣ – المقّري، روضة الآس العاطرة الأنفاس في ذكر من لقيته من أعلام الحضرتين مراكش وفاس، مرجع سابق، ص: يا(١).

١٤ – نويهض، معجم أعلام الجزائر، مرجع سابق، ص٤٣. انظر أيضاً:

- المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج١، ص٦.

١٥ – المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج٧، ص١٣٦. انظر أيضاً:

- الأفراني، صفوة من انتشر من أخبار صلحاء القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ص١٤٣.

- ابن معصوم، سلافة العصر في محاسن الشعراء بكل مصر، مرجع سابق، ص٥٩٠.

- المقّري، روضة الآس العاطرة الأنفاس في ذكر من لقيته من أعلام الحضرتين مراكش وفاس، مرجع سابق، ص:يب(٢).

١٦ – حجي، محمد. الحركة الفكرية بالمغرب في عهد السعديين، الرباط: دار المغرب للتأليف والترجمة والنشر، ١٩٧٦م، ج٢، ص٣٦٧.

١٧ – المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج٧، ص١٣٦. انظر أيضاً:

- المقّري، أزهار الرياض، مرجع سابق، ج١، ص١-٢.

- المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص٣٠٣.

- الأفراني، صفوة من انتشر من أخبار صلحاء القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ص١٤٣.

- عنان، تراجم إسلاميه شرقيه وأندلوسية، مرجع سابق، ص٣٧٥.

- المقّري، روضة الآس العاطرة الأنفاس في ذكر من لقيته من أعلام الحضرتين مراكش وفاس، مرجع سابق، ص: يج (٣).

١٨ – عنان، تراجم إسلامية شرقية وأندلسية، مرجع سابق، ص٣٧٥.

١٩ – المقّري، أحمد بن محمد. أزهار الرياض، القاهرة، مطبعة لجنة التأليف والترجمة، ط١، ١٩٣٥م، ج١، ص٤. انظر أيضا:

- المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج٧، ص١٣٣.

٢٠ – عنان، تراجم إسلامية شرقية وأندلسية، مرجع سابق، ص٣٧٥. انظر أيضاً:

- المقّري، روضة الآس العاطرة الأنفاس في ذكر من لقيته من أعلام الحضرتين مراكش وفاس، مرجع سابق، ص: يج.

٢١ – حجي، الزاوية الدلائية ودورها الديني والعلمي والسياسي، مرجع سابق، ص١٠٨.

٢٢ – المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج٧، ص١٣٢. انظر أيضاً:

- الفكون، منشور الهداية في كشف حال من ادعى العلم والولاية، مرجع سابق، ص٢٢٣.

- الأفراني، صفوة من انتشر من أخبار صلحاء القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ص١٤٣.

- القادري، نشر المثاني لأهل القرن الحادي عشر والثاني، مرجع سابق، ج١، ص٢٩٣.

- المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص٣٠٣.

- ابن معصوم، سلافة العصر في محاسن الشعراء بكل مصر، مرجع سابق، ص٥٩٠.

- ابن مخلوف، شجرة النور الزكية في طبقات المالكية ابن مخلوف، مرجع سابق، ص٣٠٠.

- سعد الله، تاريخ الجزائر الثقافي، مرجع سابق، ج٢، ص٢١٣.

- نويهض، معجم أعلام الجزائر، مرجع سابق، ص٤٢.

- أدهم، نفح الطيب للمقّري، مرجع سابق، ص٩٠٢.

- مؤنس، المقّري: أغرب سفير في الوجود، مرجع سابق، ص٤٧.

٢٣ – المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج١، ص١٤، ج٧، ص١٣٦. انظر أيضاً:

- المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص٣٠٣.

- الأفراني، صفوة من انتشر من أخبار صلحاء القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ص١٤٣.

- ابن مخلوف، شجرة النور الزكية في طبقات المالكية ابن مخلوف، مرجع سابق، ص٣٠٠.

- القادري، نشر المثاني لأهل القرن الحادي عشر والثاني، مرجع سابق، ج١، ص٢٩٣.

٢٤ – المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج١، ص١٤. انظر أيضاً:

- المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص٣٠٣.

٢٥ – تفاوتت تأويلات المؤرخين في أسباب هجرته، انظر:

- المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص٣٠٣.

- الفكون، منشور الهداية في كشف حال من ادعى العلم والولاية، مرجع سابق، ص٢٢٣.

- الأفراني، صفوة من انتشر من أخبار صلحاء القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ص١٤٣.

- ابن مخلوف، شجرة النور الزكية في طبقات المالكية ابن مخلوف، مرجع سابق، ص٣٠٠.

- حجي، الزاوية الدلائية ودورها الديني والعلمي والسياسي، مرجع سابق، ص١٠٩.

- أدهم، نفح الطيب للمقّري، مرجع سابق، ص٩٠٢.

- عنان، تراجم إسلامية شرقية وأندلسية، مرجع سابق، ص٣٧٥.

- بوعزيز، أعلام الفكر والثقافة في الجزائر المحروسة، مرجع سابق، ج٢، ص١٦٨.

- شرشار، عبد القادر "كتاب الرحلة إلى المغرب والمشرق لأبي العباس المقّري"، مجلة التراث العربي، س٢٥، عدد ٩٨، حزيران ٢٠٠٥م.

٢٦ – الفكون، منشور الهداية في كشف حال من ادعى العلم والولاية، مرجع سابق، ص٢٢٣ – ٢٢٤. انظر أيضاً:

- سعد الله، تاريخ الجزائر الثقافي، مرجع سابق، ج٢، ص٢١٥ – ٢١٦.

- الجيلالي، تاريخ الجزائر العام، مرجع سابق، ج٣، ص.١٤٤

٢٧ – المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج١، ص٣٣- ٣٥. انظر أيضاً:

- الأفراني، صفوة من انتشر من أخبار صلحاء القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ص١٤٥.

- القادري، نشر المثاني لأهل القرن الحادي عشر والثاني، مرجع سابق، ج١، ص٢٩٤- ٢٩٥.

- بوعزيز، أعلام الفكر والثقافة في الجزائر المحروسة، مرجع سابق، ج٢، ص١٩٩.

٢٨ – المقري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج١، ص٣٩. انظر أيضاً:

- المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص٣٠٤.

- ابن معصوم، سلافة العصر في محاسن الشعراء بكل مصر، مرجع سابق، ص٥١٩.

- مؤنس، المقّري: أغرب سفير في الوجود، مرجع سابق، ص٤٧.

- نويهض، معجم أعلام الجزائر، مرجع سابق، ص٤٣.

٢٩ – المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج١، ص٥٤. انظر أيضاً:

- الفكون، منشور الهداية في كشف حال من ادعى العلم والولاية، مرجع سابق، ص٢٢٣ – ٢٢٤.

- المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص٣٠٤.

٣٠ – اليوسي، المحاضرات، مرجع سابق، ص٧٢. انظر أيضاً:

- الأفراني، صفوة من انتشر من أخبار صلحاء القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ص١٤٥.

- القادري، نشر المثاني لأهل القرن الحادي عشر والثاني، مرجع سابق، ج١، ص.٢٩٤

٣١ – المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج١، ص٥٧ – ٥٨. انظر أيضاً:

- المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص٣٠٤.

- ابن معصوم، سلافة العصر في محاسن الشعراء بكل مصر، مرجع سابق، ص٥٩١.

- القادري، نشر المثاني لأهل القرن الحادي عشر والثاني، مرجع سابق، ج١، ص٢٩٤.

- ابن مخلوف، شجرة النور الزكية في طبقات المالكية ابن مخلوف، مرجع سابق، ص٣٠٠.

٣٢ - المقري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج١، ص٦٢. انظر ترجمته في خلاصة الكتاب:

- المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج٢، ص٣٨٠.

٣٣ - المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج١، ص٥٨، ج٢، ص٤١٤، ج٣، ص٣٨٨. انظر أيضاً:

- المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص٣١١.

٣٤ – مدرسة في دمشق بمحاذاة الجامع الأموي أنشأها نائب السلطان المملوكي الأمير سيف الدين جقمق ٨٢٢هـ/١٤١٩م، وتحولت الآن لمتحف للخط العربي.

٣٥ - المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج١، ص٦٤. وأحمد بن شاهين أحد مدرسي المدرسة الجقمقية، شاعر مترسل توفي سنة ١٠٥٣هـ/١٦٤٣م، انظر:

- المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج٢، ص٢٠.

٣٦ - المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج١، ص٦٢- ٦٨.

٣٧ - المقّري، روضة الآس العاطرة الأنفاس في ذكر من لقيته من أعلام الحضرتين مراكش وفاس، مرجع سابق، المقدمة، ص: ط.

٣٨ - المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص٣٠٥. انظر أيضاً:

- ابن مخلوف، شجرة النور الزكية في طبقات المالكية ابن مخلوف، مرجع سابق، ص٣٠٠.

٣٩ - المقري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج١، ص٩٢- ٩٨.

٤٠ - المرجع السابق، ج١، ص٨٠.

٤١ - المرجع السابق، ج١، ص٩٢- ٩٨.

٤٢ - المرجع السابق، ج٢، ص٤٥١.

٤٣ – العياشي، الرحلة العياشة، مرجع سابق، ص٣٠٥-٣٠٧.

٤٤ – المقري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج٧، ص١٣٦.

٤٥ – المرجع السابق، ج٧، ص.٥١٩

٤٦ – انفرد المحبي بالقول بأن المقري قد عاد وزار الشام مرة ثانية في شعبان سنة ١٠٤٠هـ/١٦٣١م، انظر:

- المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص.٣١١

٤٧ – المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص٣٠٤. انظر أيضاً:

- ابن مخلوف، شجرة النور الزكية في طبقات المالكية ابن مخلوف، مرجع سابق، ص٣٠٠.

٤٨ – المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص٣١١. انظر أيضاً:

- ابن مخلوف، شجرة النور الزكية في طبقات المالكية ابن مخلوف، مرجع سابق، ص٣٠١.

- القادري، نشر المثاني لأهل القرن الحادي عشر والثاني، مرجع سابق، ج١، ص٢٩٣.

- المقّري، روضة الآس العاطرة الأنفاس في ذكر من لقيته من أعلام الحضرتين مراكش وفاس، مرجع سابق، ص: ط.

- الجيلالي، تاريخ الجزائر العام، مرجع سابق، ج٣، ص١٤٨.

- نويهض، معجم أعلام الجزائر، مرجع سابق، ص٤٣.

- بوعزيز، أعلام الفكر والثقافة في الجزائر المحروسة، مرجع سابق، ج٢، ص١٧٧.

٤٩ – المقري، روضة الآس العاطرة الأنفاس في ذكر من لقيته من أعلام الحضرتين مراكش وفاس، مرجع سابق، ص: ط.

٥٠ – سأقتصر على ذكر المطبوع، ويمكن مراجعة كتبه المخطوطة أو التي ذكرتها المصادر في:

- حجي، الزاوية الدلائية ودورها الديني والعلمي والسياسي، مرجع سابق، ص١١٠.

- المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، المقدمة، ج١، ص١٩.

- المقري، نفح الطيب، المقدمة، ج١، ص(ن).

٥١ – سعد الله، تاريخ الجزائر الثقافي، مرجع سابق، ج٢، ص٣٣٩.

٥٢ – المقري، الرحلة، ٥-١٣.
٥٣ - مؤنس، المقري: أغرب سفير في الوجود، مرجع سابق، ص٥٠.
٥٤ - أرسلان، الحلل السندسية في الأخبار والآثار الأندلسية، مرجع سابق، ص١٥٢.
٥٥ - المقري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج٧، ص١٣٦.
٥٦ - المرجع السابق، ج١، ص٥٨، ٣٨٨، ج٢، ص٤١٤. انظر أيضاً:
- المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص.٣١١
٥٧ - المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج١، ص٦٩ - ٧٠.
٥٨ - المرجع السابق، ج٧، ص.٥١٩
٥٩ - المرجع السابق، ج١، ص.١١٧
٦٠ - سعد الله، تاريخ الجزائر الثقافي، مرجع سابق، ج١، ص٣٠٥ - ٣٠٦.
٦١ - المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، المقدمة، ج١، ص.١٩
٦٢ - المرجع السابق، المقدمة، ج١، ص.١٩
٦٣ - الصاوي، المراجع العربية، مرجع سابق، ص١٠٧.
٦٤ – تنبه المقّري، في أكثر من مناسبة إلى كثرة استطراداته، فنبه إلى ذلك. انظر مثلاً:
- المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج١، ص٣٢، ٥٥، ٩٩، ج٧، ص.١٤٤
٦٥ - المقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج١، ص.١١٢
٦٦ - المرجع السابق، ج١، ص١ – .١١٧
٦٧ - المرجع السابق، ج١، ص١٢٥ - .٢٢٨
٦٨ - المرجع السابق، ج١، ص٢٢٩ – ٣٢١.
٦٩ - المرجع السابق، ج١، ص٣٢٧ – ٤٥٤.
٧٠ - المرجع السابق، ج١، ص٤٥٥ – ٦٩٤.
٧١ - المرجع السابق، ج٣، ص٥ – .٧٠٤
٧٢ - المرجع السابق، ج٣، ص٥ – ١٤٩.
٧٣ - المرجع السابق، ج٣، ص١٥٠ – ٦٣٨، ج٤، ص٥ -٣٤٩.
٧٤ - المرجع السابق، ج٤، ص٣٥٠ – ٥٥٣.
٧٥ – المرجع السابق، ج٥، ص٧ -٧٤.

٧٦ – المرجع السابق، ج٥، ص٧٥ – ١٨٨.

٧٧ – المرجع السابق، ج٥، ص١٨٩ – ٦٠٥.

٧٨ – المرجع السابق، ج٦، ص٥-١٦٣.

٧٩ – المرجع السابق، ج٦، ص١٦٥-٥١٥، ج٧، ص٥-.٩٦

٨٠ – المرجع السابق، ج٧، ص٩٧ – ١٤٤.

٨١ – المرجع السابق، ج٧، ص١٤٥ - .٢٨٨

٨٢ – المرجع السابق، ج٧، ص٢٨٩-.٥١٩

٨٣ – المرجع السابق، ج١، ص.٧١

٨٤ – المرجع السابق، ج١، ص.١٠٨

٨٥ – المرجع السابق، ج٦، ص.٤٩

٨٦ – المرجع السابق، ج٨، ص٤٧٠-.٥٣٠

٨٧ – سعد الله، تاريخ الجزائر الثقافي، مرجع سابق، ج١، ص٢٢٣.

٨٨ – المحبي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، مرجع سابق، ج١، ص.٣٠٣

٨٩ – النابلسي، عبد الغني. رائحة الجنة في شرح إضاءة الدجنة بعقائد أهل السنة للمقّري، مصر: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي، ١٩٥٨م، ص٣.

٩٠ – للمقّري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، مرجع سابق، ج٧، ص.٥١٨

٩١ – المرجع السابق، ج١، ص.٣

٩٢ – المرجع السابق، ج١، ص٧ – ١٢.

٩٣ – أرسلان، الحلل السندسية في الأخبار والآثار الأندلسية، مرجع سابق، ج٢، ص١٥٣.

٩٤ – عبدالجواد، رجب. ألفاظ المأكل والمشرب في العربية الأندلسية، دراسة في النفح، القاهرة: دار غريب، ٢٠٠١م.

٩٥ – بهنام، هدى شوكت. النقد الأدبي في نفح الطيب للمقّري، بيروت: دار الرائد العربي، ١٩٨٤م.

بەشی پێنجەم
(كشاف اصطلاحات العلوم والفنون)ی تەهانەوەی
پەڕتووکەکەی لە ساڵی (١١٥٨ک/ ١٧٤٥ز) داناوە

محەمەد مەحمود مەحاسنە
قوتابی دکتۆرا لە زمانی عەرەبی و ئەدەبەکەیدا
توێژەر لە وەزارەتی پەروەردە و زانست/ ئەردەن
Mmhasneh٢٠٠١@hotmail.com

پێشەکی

چالاکی نووسین لە بواری فەرهەنگدا لەلای زانایانی عەرەبی بەرەوپێشچووە، هەرچەندە نووسین زۆر بووە لە بواری فەرهەنگی واتاکاریدا؛ بەڵام زیاتر لە زانایایەک پەڕتووکیان لە بارەی فەرهەنگە بابەتیەکانەوە نووسیوە (فەرهەنگە زاراوەییەکان)، بەردەوام تاکو ئەمڕۆش ئەم فەرهەنگانە سەرچاوەی زۆرێک لە توێژینەوە و لێکۆڵینەوەن، بێگومان هیچ توێژەر و پسپۆڕێک بێ پێویست نابێت لێیان.

جورجانی (لە ساڵی ٨١٦ک/ ١٤١٣ز کۆچی دوایی کردووە) یەکێک بووە لە گرنگترین ئەو نووسەرانەی کە لە بواری ئینسکلۆپیدیا و فەرهەنگی زاراوەییەوە نووسیویەتی، ئەمەش لە پەڕتووکە ناوازەکەی بەناوی (التعريفات) بە ڕوونی دیارە، لەم پەڕتووکەدا خامەیەکی زانستی ئەوتۆی کۆکردۆتەوە کە شان و باڵ و قەدری پەڕتووک و زانیاریەکانی ناوی هیچی کەمتر نیە لەو پەڕتووکەی کە حاجی خەلیفە نووسیویەتی (لە ساڵی ١٠٦٧ک/١٦٥٦ز کۆچی دوایی کردووە) لەناو پەڕتووکی (كشف الظنون)دا خستوویەتیە ڕوو، ئەم دوو

زانایە بە یەکەوە توانیویانە بناغە دابنێن بۆ نووسین لە بواری زاراوەی عەرەبی گشتگیردا، بەهۆی ئەوەی کە توانیویانە بەشێکی زۆر لەو زاراوانە کۆبکەنەوە کە پەیوەندیان بە زانستی عەرەبی و زانستەکانی تری جگە لە عەرەبییەوە هەیە.

لە سەدەی دوانزەی کۆچی/هەژدەی زایینیدا یەکێک لە زانایانی بواری زمانی عەرەبی دەرکەوت، بۆ ئەوەی پەڕتووکێکمان بۆ جێبهێڵێت پێش هەموو ئەو پەڕتووکانە بکەوێتەوە کە لە سەردەمی ئەودا نووسراون لەم بوارەدا، تەهانەوەی پەڕتووکێکی دانا و ناوی لێنا (موسوعة كشّاف اصطلاحات العلوم والفنون)، کە بەهۆی ئەو زانست و زانیاری و زیرەکی و لێهاتوویەی هەیبووە، توانیویەتی ئەو کەموکوڕیانە نەهێڵێت و ئەو کەلێنانە پڕ بکاتەوە کە لە پەڕتووکەکانی پێش خۆیدا هەبوون، لە پەڕتووکەکەیدا ڕەچاوی پەیڕەوێکی تۆکمەی کردووە، کە لە سۆنگەیەوە توانیویەتی ڕێکخستنێکی ناوازە بۆ ئەم هەموو ڕێژە زۆرە و چوونە ناو یەکەی زاراوەکان بکات لەناو پەڕتووکەکەیدا، بەشێوەیەک ڕێکیخستووە کە هیچ کەموکوڕی و ناتەواویەکی تێدا بەدی نەکرێت، توانیویەتی کە بۆ یەک زاراوە چەندین پێناسە باس بکات، کە ڕێخۆشکەرە بۆ توێژەر تاکو بتوانێت پێناسەی گونجاو هەڵبژێرێت بۆ ئەو لایەنەی ئەو توێژینەوەی لەسەر دەکات، هەروەها دەتوانێت هەماهەنگی دروستبکات لەنێوان ئەو پێناسانەی کە دژ بەیەکن و بۆ یەک زاراوە کراون.

هەرچەندە ئەو پەڕتووکەی کە تەهانەوەی نووسیویەتی گرنگە و جێگای بایەخە؛ بەڵام خاوەنی پەڕتووکەکە لە لایەن مێژوونووسانەوە گرنگیەکی پێویستی پێ نەدراوە، بۆیە بارودۆخی ژیان و لەدایکبوون و نەشونومای وەک زاناکانی تری سەردەمی خۆی، یان ئەوانەی پێش خۆی، ڕوون و ڕۆشن نیە، هەمان گرفت دووبارە دەبێتەوە لە کاتی لەدایکبوونی، سەرچاوەکان لێدوانیان نەداوە لەسەر مێژووی کۆچی دواییەکەی، تەنها ئەوەندە هەیە کە لە ڕووی گومانی زاڵەوە هەندێک زانیاری دەخرێتە ڕوو. یەکێک لەو زانایانەی زۆرترین ژیاننامەی تەهانەوەی نووسیوە، بریتیە لە عەبدولحەی حوسەینی، لە

پەڕتووکەکەیدا (نزهة الخواطر) - هەروەک باسی دێت -، سەرجەم ئەوانەی کە ژیاننامەی تەهانەوەیان نووسیوە لەم سەرچاوە کەڵکیان وەرگرتووە.

لە لاپەڕەکانی دواییدا پێناسە و ژیاننامەی تەهانەوەی دەخەینە ڕوو، هەروەها سەرژمێریەکی تەواو کراوە بە گوێرەی توانا بۆ ئەوەی ژیاننامەکەی پێشکەش بکرێت، هەروەها ناساندنی پەڕتووکەکە و لێدوان لەسەر سەرجەم چاپەکانی و پەیڕەوی نووسەر و گرنگی پەڕتووکەکە (سەرجەمیان تەوەرەی ئەم بەشەن)، بەر لە هەموو ئەم کارانە ناساندنی نووسەر پێش دەخرێت بۆ ئەوەی ببێتە پێشەکی و بەرچاوڕۆشنیەک بۆ خوێنەر، تاکو ئاشنایەتی هەبێت بەم کارە ناوازەیە، ئینجا لەوێوە پەردە لەسەر دیاردەکانی نوێخوازی لەم پەڕتووکەدا لا دەدرێت، کە بووەتە هۆی ئەوەی جیاواز بێت لەو پەڕتووکانەی لەسەر هەمان بوار نووسراون و هاوشێوەینی، بەشێوەیەک کە ئەم پەڕتووکە بەهۆیەوە بووەتە نیشانەیەکی دیاری سەدەی هەژدەیەمی کۆچی.

یەکەم: تەهانەوەی؛ نەشونوما و نووسینەکانی:

ناوی محەمەد کوڕی عەلی کوڕی قازی محەمەد حامد سابری فاروقی حەنەفی تەهانەوەیە، توێژەرێکی هیندی بووە، خاوەنی پەڕتووکی (کشاف اصطلاحات العلوم والفنون)ە، لە ساڵی ١١٥٨ک لە نووسینی ئەم پەڕتووکە بۆتەوە، هەروەها خاوەنی پەڕتووکی (سبق الغايات في نسق الآيات)ە،[١] خاوەنی پەڕتووکی (نزهة الخواطر) بەمشێوەیە باسیکردووە: شێخی گەورە، محەمەد ئەعلا کوڕی عەلی کوڕی حامدی کوڕی سابری حەنەفی عومەری تەهانەوەیە، یەکێک بووە لە کەڵە پیاوانی زانست، زانستی نەحوو و عەرەبی لەسەر دەستی باوکی خوێندووە و شارەزا بووە تیایدا،[٢] کە شێخ محەمەد ئەعلای کوڕی شێخ عەلی فاروقی تەهانەوەی بووە، پێشەوایەکی زانا بووە بە زانست و زاراوەکان، لەناو خانەوادەیەکی زانستخوازدا گەورە بووە، لە گوندی (تەهانە بەهون)، یەکێکە لە گوندەکانی هەرێمی باکوور لە هیندستان، زانستە عەرەبی و شەرعیەکانی لە باوکی وەرگرتووە،[٣] چەندین پەڕتووکی هەیە کە دەستنووسن، لەوانە:

- أحكام الأراضي المكتبية الهندية، ١٧٣٠، بانكي بور، ١٥٩٩ لاپەڕەیە و پەڕتووکەکە نۆزدە لاپەڕەیە و ئەم بەشانە لەخۆی دەگرێت:
- ڕوونکردەوەی بڕیاری شەرعی لەمەڕ زەویەکانی ناو دەڵەتی ئیسلامی.
- ڕوونکردنەوەی مەبەست بە وڵاتی ئیسلام و وڵاتی جەنگ.
- ڕوونکردنەوەی جۆرەکانی زەوی و بڕیاری شەرع لەبارەیانەوە.

پەڕتووکێکی نەناسراوی هەیە بە ناونیشانی: (سبق الغايات في نسق الآيات).[٤]

دووەم: ناساندنی پەڕتووکەکە:

خاوەنی پەڕتووکی (إيضاح المكنون عن الكشاف) دەڵێت: "نووسراوی دەستی محەمەد عەلی کوڕی عەلی تەهانەوەی هیندی، لە ساڵی ١١٨٥ک لە نووسینی بۆتەوە"، ئەم پەڕتووکە وەک فەرهەنگێک وایە بۆ زاراوەی زانستە کەلتووریەکان، لەم پەڕتووکەدا سەرجەم ئەو زاراوانەی باسکردووە کە پەیوەندیان بە سەرجەم ئەو زانستانەوە هەبووە کە لەسەردەمی ئەودا بوونیان هەبووە،[٥] لە ژێر توێژینەوەی سبرنجر لە کەلکەتا لە هیندستان چاپکراوە، لە ساڵی ١٨٥٤ز، دواتر لە ساڵی ١٨٦١ز چاپکراوەتەوە، لەبەر ئەم چاپە گیراوەتەوە لە چاپخانەی خەیات لە بەیروت بەبێ نووسینی مێژووی چاپکردنەکە، دکتۆر ئەحمەد لوتفی توێژینەوەی لەسەر سێ بەرگی پەڕتووکەکە کردووە و چاپیکردووە، ئەم بەشانە لە بەشی (ط) کۆتایی پێکهاتووە، لە بابەتی سین، بە وشەی (السمط) کۆتایی دێت.[٦]

تەهانەوەی لە ساڵی ١١٥٨ک لە ڕەشنووسی پەڕتووکەکەی بۆتەوە، کە بەرامبەرە لەگەڵ ساڵی ١٧٤٥ز، بەسەر دوو زانستدا دابەشیکردووە: زانستی وشە عەرەبییەکان و زانستی وشە ناعەرەبییەکان (الأعجمية)، هەریەکێک لەو دوو زانستە چەندین دەروازەی هەیە و هەر دەروازە و چەندین بەشی هەیە، سەرەتای پەڕتووکەکە پێشەکیەکی تێدا باسکراوە لەسەر ڕوونکردنەوەی زانستە نووسراوەکان و ئەوەی پەیوەندی پێیانەوە هەیە.[٧]

بۆ چاپکردنی چاپی یەکەمی چوار زانا گرنگیان پێداوە، ئەوانیش: مەولەوی محەمەد وەجیە، مەولەوی عەبدولحەق، مەولەوی غولام قادر و ئیلویس سبرنغری ئەڵمانی. بەپێی پیت ڕێکخراوە و بەسەر دوو زانستدا دابەشکراوە، وشە عەرەبیەکان و وشە ناعەرەبیەکان، لەپاڵ بەرگی دووەمدا کە لەناویدا وتارێک هەیە دەربارەی زانستی لۆژیک، واتە پەڕتووکی شەمسیەی قەزوینیە کە کراوەتەوە بە ئینگلیزی.[٨]

فەرهەنگی تەهانەوەی بە فەرهەنگێکی زمانەوانی زانستی زاراوەیی دادەنرێت، کە سەرجەم زاراوە زانستیە عەقڵی و نەقڵی و سروشتی و بیرکاری و جگە لەمانە لەخۆی دەگرێت، زاراوەکان بە گوێرەی هەر زانستێک شرۆڤە دەکات، دوابەدوای ئەوەی وشەکە ڕاڤە دەکات ئینجا باسی پێناسەکەی دەکات لەلای هەر یەکێک لە زانایانی زانستە جیاوازەکان، بەپێی پیتی موعجەم ڕێکخراوە، بۆیە بە یەکێک لەو فەرهەنگانە دادەنرێت کە تایبەتن بە زانستەکان.[٩]

- باسی چاپەکانی پەڕتووکەکە:

أ- چاپی پەڕتووکخانەی لوبنان، چاپی یەکەم ١٩٩٦ز بە ناوی (موسوعة كشّاف اصطلاحات العلوم والفنون)، توێژینەوەی لەلایەن عەبدوڵڵا خالیدی، جۆرج زیناتی، ڕەفیق عەجەم بۆ کراوە. چاپەکە پێکهاتووە لە دوو بەرگ، هەر بەشێک لە بەرگێکی سەربەخۆدا کۆکراوەتەوە، بەشی یەکەم ژیاننامەی تەهانەوەی لەخۆی گرتووە، هەروەها ئاماژەی کردووە بە گرنگی پەڕتووکەکە و پەیڕەوەکەی و دەستەی توێژەرانی، بەرگی یەکەم لە ١٠٥٢ لاپەڕە پێکهاتووە، تەنها ئەوەندە هەیە کە پێشەکی توێژەران بە ژمارەی یۆنانی ئاماژەی بۆ کراوە، ئەویش ٢٣ لاپەڕەیە، دەقی پەڕتووکەکە لەم بەرگەدا لە دەروازەی (أ) دەستپێدەکات تاکو دەگاتە کۆتایی دەروازەی (ش). بەشی دووەم پێکهاتووە لە ١٨١٨ لاپەڕە، تەواوکاری فەرهەنگەکەی لەخۆی گرتووە، لە سەرەتای دەروازەی (ص) دەستپێدەکات تا دەگاتە کۆتایی دەروازەی (ی)، کۆمەڵێک پێڕستی لەخۆی گرتووە کە لەلایەن دەستەی توێژەرانەوە بۆی دانراوە، ئەویش بریتیە لە پێڕستی: گرووپەکان، ناوداران، هۆزەکان، پێڕستی

پەڕتووکـەکان، پێڕسـتی زاراوەکـان، پێڕسـتە بیانیـەکان. پێڕسـتەکان لـە لاپـەڕە ١٨٢٠ دەستپێدەکات، تا دەگاتە لاپەڕە ٢١٣٢.

ب- چاپی خەیاط و چاپی صادر، کە بە ناوی (موسوعة اصطلاحات العلوم الاسلامية، المعروف بكشاف اصطلاحات الفنون).

ئەم چاپە لە پێنج بەرگدا خۆی دەبینێتەوە، لەبەرگیراوەی پەڕتووکەکەیە کە لەبـەر چاپەکـەی کەلکـەتا گیراوەتـەوە، بـەڵام ئەوەنـدە هەیـە کـە ئـەو خەتـەی پەڕتووکەکەی پێ نووسراوە، لەو خەتانە نیە کە پەڕتووکی پێ چاپکراوە لـەو کاتـەدا، کـە لـە سـاڵەکانی (١٩٦٦ز)[١٠]دا بـووە، ئامـاژە کـراوە بـەوەی کـە چـاپی پەڕتووکخانەی صادر لەبەرگرەوەی چاپەکەی کەلکەتایە.[١٢]

ت- چاپی (المؤسسـة المصـرية العامـة للتـأليف والترجمـة والنشـر) لـە سـاڵی ١٩٦٣ز، بـەناوی (كشـاف اصـطلاحات العلـوم والفنـون)، محەمـەد فـاروقی تەهانـەوەی، سـەدەی ١٢ کـۆچی، هـەمان چـاپی وەزارەتـی ڕۆشـنبیری و پەروەردەی نەتەوەیی لە قاهیرە.

ئەم چاپە لە سێ بەش پێکهاتووە، هەر بەشێک لـە بەرگێکدا نووسـراوەتەوە، کە لە بڕگەی گەورە پێکهاتووە، ژمارەی لاپـەڕەکانی بـەرگی یەکـەم دەگاتـە ٣٨٦ لاپـەڕە، بـەرگی دووەم پێکهـاتووە لـە ٣٣٦ لاپـەڕە، سـێیەم پێکهـاتووە لـە ٣٧٩ لاپـەڕە، ئەوەنـدە هەیـە کـە بەشـی سـێیەم بـە پیتـی (ط) کۆتـایی هـاتووە لـە دەروازەی (س)ەوە.

زیاتر گومـان لەسـەر ئەوەیە کە ئەم چاپە بە چەند جارێک دەرچوو بێت لەبـەر دوو هۆکـار: یەکـەم: بـەرگی چـوارەمی هەیـە، کـە ئـەو سـاڵەی تێیـدا چاپکراوە جیاوازە لە بەشەکانی پێشووتر: (١٩٧٧ز)، پێکهاتووە لە ٢٨٩ لاپەڕە، بـە بەشـی یـائی لـە دەروازەی (ص)دا کۆتـایی هـاتووە. دووەمـیش ئەوەیـە کـە نوسـخەیەک بـوونی نیـە کـە یـەک سـاڵی چاپی هـەبێت، کـە هـەموو بەشـەکانی فەرهەنگەکەی کۆکردبێتەوە، بۆیـە دەتوانین سـاڵەکانی چاپەکـەی دیاری بکـەین لەنێوان ساڵی ٦٦ – ٧٧ زاینی.

ئـەم چاپـە پشـتی بـە کۆمـەڵێک بنچینـە بەسـتووە، کـە دەقـەکانی لێـوەی وەرگرتووە، لەوانە:

١- لەبەرگیراوەیە لەبەر ڕەشنووسی نووسەر، کە لە پەڕتووکخانەی لیتون هەڵگیراوە لە زانکۆی عەلکیرە، ژمارە ١/٩، زانستە عەرەبیەکان، کە دەستنووسە بە قەڵەمی تەعلیق بە ژمارەی نووسینی ١١٥٨.[١٢]

٢- چاپی هیند، کۆمەڵکاری بەنغالی ئاسیایی هەستاون بە چاپکردنی، لەژێر زنجیرەی پەڕتووکخانەی هیندی، ساڵی ١٨٦٢ز.[١٣]

٣- چاپی ئەستانە، لە ساڵی ١٣١٧ک چاپکراوە، بەشێکە لەو پەڕتووکەی کە بە بەشی (ی) لە دەروازەی (ص) کۆتایی دێت.[١٤]

ث- چاپی کەلکەتا، بەناونیشانی (کشاف اصطلاحات العلوم والفنون) بڵاوکراوەی خیام و هاوبەشەکانی، کەلکەتای هیند، لە ساڵی ١٨٦٢ز دەرچووە.

ئەم نوسخەیە لە دوو بەرگ پێکهاتووە، هەر بەرگەو بەشێکی سەربەخۆی هەیە، ژمارەی لاپەڕەکانی بەرگی یەکەم دەگاتە ٩٤٠ لاپەڕە، پێشەکیەکی تێدایە بە زمانی فارسی نووسراوە، بەڵام لەو پەڕتووکخانانەی من بۆم هەڵسوڕاوە بگەڕێم بەرگی دووەمم نەدۆزیوەتەوە .

ج- چاپی دار الکتب العلمیە، بیروت، أحمد حسن بسج، ١٩٩٨ز.

ئەم چاپە پێکهاتووە لە چوار بەرگ، توێژەر لە پێشەکی ئەم چاپەدا ئاماژەی بەوە کردووە کە لەم نوسخەیەدا پشتی بە چاپی کەلکەتا ١٨٦١ز بەستووە. بەشی یەکەم پێکهاتووە لە ٥٤٩ لاپەڕە، بە دەروازەی (خ) کۆتایی دێت، بەشی دووەم ٥٦٨ لاپەڕەیە، بە دەروازەی (ش) کۆتایی دێت، بەشی سێیەم ٥٩٣ لاپەڕەیە، بە دەروازەی (ق) کۆتایی دێت، بەشی چوارەم ٤٦٣ لاپەڕەیە و بە بەشی (ی) کۆتایی دێت.

ح- نوسخەی چاپخانەی ئیقدام لە دار الخلافة العلیة، أحمد جودت، ١٣١٧ک، بەرامبەر بە ١٩٠٠ز.

ئەم چاپە پێکهاتووە لە دوو بەرگ: بەرگی یەکەم لەناو سەرچاوەکانی پەڕتووکخانەی زانکۆی ئەردەنیدا هەیە، ژمارەی لاپەڕەکانی ٩٥٥ لاپەڕەیە، لەکاتێکدا بەرگی دووەمی دیارنیە، مێژووی تەواوبوونی لەسەر بەرگی پەڕتووکەکە نووسراوە - بەپێی ئەوەی کە لێکۆڵەرانی فەرهەنگەکە لەسەری کۆک بوون – بە ساڵی ١١٥٨ک. چاپی پەڕتووکخانەی لوبنان ١٩٩٦ز لە

سەرجەم چاپەکان زیاتر گرنگی بەم پەڕتووکە داوە، چەندین پەراوێزی جوانی بۆ کراوە، هەروەها گرنگی داوە بە ڕوونکردنەوەی هەر بابەتێکی پێویست لە ڕێگەی پەراوێزەوە، بەبێ ئەوەی تێکەڵکاری بکات لەگەڵ ڕوونکردنەوەکانی سەرەوەوە (دەقەکە)، ئەوەندە هەیە کە چەند پەراوێزێکی شیکاری هەیە، ژمارەی لاپەڕەکانی ٣١٢ لاپەڕەیە.

سێیەم: گرنگی پەڕتووکەکە:

هەرکەسێک گرنگی بدات بە ئەنجامدانی توێژینەوە و بەدواداچوونی زاراوە عەرەبییەکان، بێگومان گرنگی ئەم پەڕتووکەی بۆ بەدیار دەکەوێت، (کشاف) بە مێژوویەکی گشتگیری زانستەکانی عەرەب و موسڵمانان دادەنرێت، پشتی بەستووە بە کۆکردنەوەی زاراوەکان، ئینجا هەستاوە بە پێناسەکردنیان و شیکردنەوەی بابەتەکانیان، پاشان باسی ئەو لایەنانەی کردووە کە پەیوەندیان پێیەوە هەیە، ناوی ئەو کەسانەی بردووە کە پسپۆڕی ئەو بوارەن، سەرچاوەی گرنگی هەریەکە لەو زاراوانەی خستۆتە ڕوو.[١٥]

وێنەی ئەم جۆرە پەڕتووکانە یارمەتیدەرێکی کارایە بۆ ئەو کەسانەی بەدوای زاراوەدا دەگەڕێن، بۆیە (کەشاف) وەک زەمینەسازێکی گرنگی لێهاتووە بۆ سەرجەم زاراوەکانی زانستەکانی تر، ڕەنگە گرنگیەکەی لەوەدا بێت کە بۆچی نووسراوە، تەهانەوەی لە پێشەکیەکەیدا هۆکاری نووسینەکەی دەخاتە ڕوو، دەڵێت کە ئەوکاتەی ئەو خەریکی فێربوونی زانست بووە؛ پەڕتووکێکی سەربەخۆی نەبینیوە لەبارەی زاراوەکان، کە یارمەتیدەر بێت بۆ فێرخوازان، بۆیە هەوڵیداوە کە ئەم پەڕتووکە بنووسێت، بۆ ئەوەی یارمەتیدەری خوێنەران بێت کاتێک نەیانتوانی زانایەکی لێزان لە زانستێک بەدەستبهێنن.[١٦]

بەڵام ئەوەی هەڵسوکەوتی لەگەڵ کەشافدا کردبێت وەک سەرچاوەیەکی زاراوەکان، ئەوا بێگومان بە بەرز دەینرخێنێت، (کەشاف) بە یەکەمین پەڕتووکی سەربەخۆ دادەنرێت کە وەک بازنەیەک وایە بۆ بابەتە زانستیە بەکارهاتووەکان، نیشانەیەکی دیاری سەدەی ١٨ی زاینییە.[١٧] هەروەها

فەرهەنگێکی بەسودی گەورەی زاراوە زانستی و هونەریەکانە، بێ پێویستت دەکات لە گەڕانەوە بۆ سەر هەزاران لاپەڕە و دەیان پەڕتووکی تر، زانایانی عەرەبی پێی ڕازی بوونە.[١٨] جەمیل ئەحمەد بۆچوونی تویژەری (کەشاف) باس دەکات (لوتفی بەدیع)، کە پێیوایە (کەشاف) پێگەیەکی باشی هەیە لە نێوان ئەو پەڕتووکانەی کە وەکو ئەون و لە هەمان بواردا نووسراون، وەکو خوارزمی لە پەڕتووکەکەیدا (مفاتیح العلوم)، هەروەها شەریفی جورجانی لە پەڕتووکەکەیدا (رسالة التعریف)، پاشان قازی عەبدولنەبی کوڕی عەبدولڕەسولی ئەحمەدی نەکری هیندی لە پەڕتووکەکەیدا (جامع العلوم)، کە ئەم پیاوە هاوسەردەمی تەهانەوەی بووە، پەڕتووکی (کەشاف) بۆیە جیاوازتر بووە لە پەڕتووکە هاوشێوەکانی خۆی، لەوەدا بووە کە سەرجەم بابەتە زانستیەکانی سەرژمێری کردووە، لە مانای زمانەوانیەوە دەستپێکردووە تا دەگاتە چەندین زانستی تری نەقڵی و عەقڵی، ئینجا هاتۆتە سەر باسکردنی ئەو بابەتانەی کە تویژینەوەکە خواستوویەتی، بۆ ئەم مەبەستە پشتی بە چەندین پەڕتووک بەستووە کە لەم بوارەدا جێگای سەرنج بووە و لە سەر چەندین بواری جیا جیا نووسراوە، هەروەها پشی بەستووە بە بۆچوونی زانایانی متمانەپێکراو.[١٩]

خاوەنی پەڕتووکی (ترتیب العلوم) لەبارەیەوە دەڵێت: ئەم پەڕتووکە بە داهێنراوێکی نوێ هەژمار دەکرێت لەناو پەڕتووکەکان و ئامڕازە یارمەتیدەرەکانی نووسین، ئەمە زیاترەو گەورەترە لە خودی نووسینەکە، هەروەها پشکی هەبووە لە چارەسەرکردنی زۆربەی گرفتەکانی نووسین، توانیویەتی داڕشتە زمانەوانیەکان وا بەکاربهێنێت کە گونجاو بێت لەگەڵ بارودۆخ و بیردا. تەهانەوەی لە مانای زمانەوانیەوە دەستپێکردووە تا دەگاتە چەندین زانستی تری نەقڵی و عەقڵی، ئینجا هاتۆتە سەر باسکردنی ئەو بابەتانەی کە تویژینەوەکە خواستوویەتی، بۆ ئەم مەبەستە پشتی بە چەندین پەڕتووک بەستووە کە لەم بوارەدا جێگای سەرنج بووە و لە سەر چەندین بواری جیا جیا نووسراوە، هەروەها پشی بەستووە بە بۆچوونی زانایانی متمانەپێکراو، بەوە جیاوازبووە لە جگە لە خۆی کە ناوی ئەو پەڕتووکانەی

هێناوه كه لێیانەوه زانیاری وەرگرتووه، ئەمە وایكردووه كه پەڕتووكەكەی ببێته سەرچاوەیەك بۆ زیاتر له زانست و هونەرێك.[٢٠]

ئەم پەڕتووكه - به گوێرەی له پێشتری نووسەرەكانەوه - به سێیەمین فەرهەنگ هەژمار دەكرێت، له دوای پەڕتووكی (مفاتح العلوم)ی خوارزمی (له ساڵی ٣٨٧ك/٩٧٧ز كۆچی دوایی كردووه)، هەروەها پەڕتووكی (الكليات)ی ئەبولبەقاء ئەیوبی كوڕی موسای حوسەینی (له ساڵی ١٠٩٤ك/١٦٨٣ز كۆچی دوایی كردووه)، تایبەتمەندی كەشاف ئەوەیه كه به درێژی باسی لەسەر بابەتەكان تێدایە، سەرجەم زاراوه زانستی و هونەریه جیاوازەكانی لەخۆی گرتووه، سەرەڕای ئەمه واتای یەك زاراوه له لای چەندین لایەن دەخاته ڕوو، قۆناغێكه كه كۆكەرەوەی قۆناغەكانی پێش خۆیەتی، توانیویەتی هەلی ئاشنا بوون به ڕێژەیەكی زۆر له زاراوەكان بۆ توێژەر بڕەخسێنێت له سەرجەم زانست و هونەره جیاوازەكاندا.[٢١]

چوارەم: پەیڕەوی پەڕتووكەكه:

تەهانەوەی ویستوویەتی سەرجەم واتاكان سەرژمێری بكات، ئینجا لەوێوه هاتووه چەمكی هەر یەكێك له واتاكانی شیكردۆتەوه و ئاماژەی به لایەنی جیاوازیان كردووه، له چەمكی زمانەوانیەوه دەستیپێكردووه، ئینجا له ڕووی شەرعی و عەقڵیەوه شیكردۆتەوه، تەنانەت زاراوەی فارسی باسكردووه، پشتی به كۆمەڵێك پەڕتووكی ناودار بەستووه، ناوی خۆیان و نووسەرەكانیان دەبات. بەڵام باسی ئەو شوێنه دەكات كه لێیەوه وەرگرتووه له ناو دووتوێی باسەكەدا یان له كۆتاییەوه.[٢٢]

تەهانەوەی (كشاف)ی ڕێكخستووه به ڕێكخستنێكی هیجائی ئەلیف بائی له دەروازەكان بەپێی سەرەتای پیتەكان، پاشان مادەی هەموو دەروازەكانی ڕێكخستووه له بەشەكاندا بەپێی بەدوایەكدا هاتنی ئەلیف بائی بەپێی كۆتا پیت (باب الحرف الأول فصل الحرف الأخير).[٢٣]

تەهانەوەی لەو پێشەكیەی كه بۆ پەڕتووكەكەی داناوه، پەیڕەوی خۆی له نووسینی پەڕتووكەكەیدا خستۆته ڕوو، ئینجا له بارەی ئەو زانستەی كه پێی

نووسیوه دوواوه، ئەوەشی کە پەیوەندی پێیەوە هەبووە، تووشی ڕووەکانی دابەشکاری زانستی بووەتەوە بۆ تیۆری و پراکتیکی. باسی زانست و ئامانجەکەی کردووە، زانستی دابەشکردووە بۆ عەرەبی و جگە لە عەرەبی و شەرعی و ناشەرعی، حەقیقی و جگە لە حەقیقی و نەقڵی و عەقڵی و زانستی بەشی و جگە لە بەشی.[٢٤]

ئینجا دەگوازێتەوە بۆ باسکردن لە فەلسەفەی نووسینەکەی، لە سەرەتای ئەم فەلسەفەیەوە باس لە عەقڵیەتی قووڵ و زانستی ڕۆژوو دەکات، لەلای ئەو ئەوە دەدرەوشێتەوە کە ناونراوە بە هەشت سەرەکە،[٢٥] کە ئەمانەن[٢٦]:

١- مەبەست لە نووسینەوەی زانست و بەدەستهێنانی.

٢- ئەو سودەی لەم زانستە بەدەست دێت.

٣ - ناو، واتە ناونان، ناونیشانی پەڕتووکەکە.

٤- نووسەر، کە دانەری پەڕتووکەکەیە.

٥- لەبارەی چ زانستێکەوە دەدوێت.

٦- لە کام پێگەدایە، واتە ئاشکراکردنی زانستەکەی لەنێوان زانستەکاندا.

٧- دابەشکاری، کە ڕوونکەرەوەی بەشەکانی زانست و دەروازەکانیەتی.

٨- لایەنە فێرکاریەکان، کە لایەنی زۆر جوانە لە ڕێگاکانی فێرکردن، وەک دابەشکاری و شیکاری و دیاریکردن و سەلماندن.

زانستەکان لەلای تەهانەوەی دابەشبووە بۆ سەر سێ پۆلێنی گشتی[٢٧]:

أ- زانستە عەرەبیەکان، ئەویش دابەش دەکات بۆ سەر بنەما و لق و پۆپ و بەسەر دە زانستدا دابەشی دەکات، زانستی: زمان، سەرف، مەعانی، بەیان، بەدیع، عەروز، قافیەکان، نەحوو، زانستی یاساکانی نووسین، زانستی یاساکانی خوێندنەوە.

ب- زانستە شەرعیە ئاینیەکان، بریتین لە: زانستی کەلام یان فیقهی گەورە، یان یەکخواپەرستی و سیفات و زانستی تەفسیر، زانستی قیرائات، زانستی ئیسناد، زانستی فەرموودە، زانستی ئوسوڵی فیقە، زانستی میرات، زانستی ڕەوشت.

ج- زانسته عەقڵیەکان: بریتین لەو زانستانەی بەهۆی گۆڕانی دەسەڵات و ئاینەکان ناگۆڕێن، بریتین لە: زانستی مەنتیق و نۆ بنچینەکەی و حیکمەت و بەشەکانی ئیلاهی، کە پێنج بنچینەی هەیە لەگەڵ دوو بەش، ڕیازیات کە چوار بنچینە و شەش بەشی هەیە، سروشتی کە هەشت بنچینە و حەوت بەشی هەیە.(٢٨)

بابەتەکانی پەڕتووکی (الکشاف) لە دوو بەشدا لە چوارچێوەی دوو هونەردا خۆی دەبینێتەوە: هونەری یەکەم: لەخۆگرتنی ئەو وشانەی زاراوەی عەرەبین، لە ڕووی قەبارە و مادەوە. دووەم: وشەکانی جگە لە عەرەبی بە شێوەی ڕیزبەندی هیجائی تێدا باسکراوە، کە ژمارەی زاراوەکانی لە (کشاف)دا گەیشتووەتە ٣٥٤٠ زاراوە.(٢٩)

پێنجەم: ڕواڵەتەکانی نوێبوونەوە و جیاکاری لە (کشاف)دا

لە ئێستادا وەکو پێشوو گرنگی ئەوتۆ نەدراوە بە فەرهەنگی واتایی، تەنانەت موعجەمەکانی ماناکانیش هەروەکو چۆن پێشتر هەبووە، جێگای سەرسوڕمان نیە ئەگەر موعجەمێکی فەرهەنگی نەبینین دانرابێت کە مادەکەی و ئەسڵەکەی وەرگرتبێت لەپێش خۆیەوە، بەسە بۆ دەستەوەسانی نووسەرانی فەرهەنگەکان لەم چەرخەدا بۆ دانانی فەرهەنگی ڕوونکەرەوە بۆ زاراوە بیانیەکان، وەک ئەوەی کە ڕێکبووبوون لەسەری تاکو تەهانەوەی و وێنەکانی دێن و بە فەرهەنگەکان بەهرەمەندمان بکەن، بۆیە ئەوەی بۆی دەگەڕێین ئەوا لە لای یەکێکیان دەیدۆزینەوە، یەکدەگرنەوە لەگەڵ ئەو پەندەی کە دەڵێت: "ما ترک الأول للآخر شیئاً"، ئەوانەی سەرەتا هیچیان نەهێشتەوە بۆ ئەوانەی دواتر.

بۆ ئەوەی ئێمە لایەنە گرنگەکانی ئەم پەڕتووکە بزانین لە کتێبە هاوشێوەکەیدا لە بابەتەکەدا ئەگەرچی ماوەکەش دوور بێت یان نزیک بێت لێی، لەم لاپەڕانەدا بەراوردێک دەکەین لەنێوان پەڕتووکی (کشاف) و (تەعریفات)ی جورجانی و پەڕتووکی (کشف الظنون)ی حاجی خەلیفە و (معجم

الكليات)ی کەفەوی. ئەم بەراوردکردنەش تەنها بەمەبەستی ئاشکرا کردنی ئەو جێگایانەیە کە (کشاف) ڕواڵەتەکانی نوێگەری و داهێنانی تێدا کرووە.

١- پەڕتووکی تەعریفاتی عەلی کوڕی محەمەدی کوڕی عەلی جورجانی (لە ساڵی ٨١٦ک/١٤١٣ز کۆچی دوایی کردووە)، هەرچەندە لایەنی لێکچوونی هەیە لەگەڵ پەڕتووکی تەعریفات لە ڕووی بابەت و بیرۆکەوە؛ بەڵام ئەوەندە هەیە کە (کشاف) زۆر بالاترە لەوانەی پێش خۆی، لە ڕووی ئەو مادانەی کە کۆی کردوونەتەوە لە ڕووی وردی خستنەڕوویەوە و ڕێکخستنی بابەتەکان، بۆ نموونە جورجانی لەمەڕ ڕاڤەکردنی وشەی: (الإباحة)؛ بەشێوەیەکی کورت ڕاڤەی دەکات، ئینجا لە ڕووی شەرعیەوە بە کورتی لەسەری دەدوێت، بەشێوەیەک کە نایەتەوە لەگەڵ پەڕتووکێکدا کە فەرهەنگی و پسپۆڕی بێت.[٣٠] لەکاتێکدا تەهانەوەی دەبینین کە لەسەر هەمان وشە (الإباحة)، کە ماناکەی لە زماندا دەهێنێت، پاشان درێژەی پێدەدات لە مانا زاراوەییەکەیدا بەپێی ئەو باسەی کە دەیخوازێت، بۆیە هەڵدەستێت بە خستنەڕووی ماناکەی بە دورودرێژی، نەئەوەندە کورت بێ، مانادار نەبێ و نە ئەوەندە درێژ بێ، تاقەت پڕوکێن بێت. سوورە لەسەر ئەوەی کە هەر شتێک هەبێ لەسەر ئەم زاراوەیە باسی بکات، لە خستنەڕووی مادەکەشدا توانا عەقڵییەکانی سەردانیکەرانی لەبەرچاو گرتووە، بۆیە دەبینین ئەو مادانەی کە لەم پەڕتووکە خراونەتە ڕوو گونجاون بۆ هەموو ئەو کەسانەی فەرهەنگەکە دەخوێننەوە.[٣١]

٢- پەڕتووکی (الکلیات) کە لەلایەن ئەیوبی کوڕی موسای حوسەینی کەفەوی نووسراوە (لە ساڵی ١٠٩٤ک/١٦٨٣ز کۆچی دوایی کردووە)، توێژەری ئەم پەڕتووکە بۆمان وەسف دەکات و دەڵێت ئەم پەڕتووکە فەرهەنگێکی بچووکە،[٣٢] ئەوەش ئەوەیە کە توێژەر دەیبینێت کاتێک سەیری پەڕتووکەکە دەکات، دەبینین وشەی (الإباحة) بەکورتی لەسەری دەدوێت، ئەم زاراوەیە پشت دەبەستێت بە زیرەکی و توانای ئەو کەسەی کە سەردانی دەکات، یان پەنا دەبات بۆ مانای نزیکی زۆر لە زاراوەکان بۆ زیهنی عەرەبی موسڵمان، بۆیە تەنها بە کورتی ئاماژەی پێدەکات، هەرچەندە حاڵەکەش بەم شێوەیەیە، بەڵام دانەری کارامە ئەوەیە کە بتوانێت بۆ هەموو خوێنەران بنووسێت بە

جیاوازی ڕۆشنبیریان و شوێن و هێمایان. ئەمە ئەو هۆکارەیە کە کەفەوی و دانراوەکـەی نەگەیشـتووە پێـی بـەوەی کـە تەهانـەوەی و دانراوەکـەی پێیگەیشتووە. ئەوانەی کە سەردانی دانراوەکەی تەهانەوەی دەکەن دەبینن کە بۆ هەموو جۆرەکانی توێژەرانی نووسیوە بێ ڕەچاوکردنی ڕۆشنبیریەکەی یان عەرەبێتیەکەی و ئیسلامێتیەکەی، ئەوەش بووەتە هۆی ئەوەی کە تەهانەوەی لەو پلەیەدا بهێڵێتەوە تاکو ئەمڕۆش.

٣- پەڕتووکی (كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون)؛ کە لەلایەن موستەفای کوڕی عەبدوڵڵا نووسەری چەلەبی (حاجی خەلیفە) نووسراوە (لە ساڵی ١٠٦٧ک/١٦٥٧ز کۆچی دوایی کردووە)، هەرچەندە حاجی خەلیفە کاریگەری گەورەی لەم پەڕتووکەدا کردووە؛ بەڵام هێشتا (كشاف) زۆر جیاوازترە لێی، ئەوەش لە ڕووی پەیڕەو و شێوازی خستنەڕووی ماددە زانستیەکانەوە زۆر بەجوانی بەدیار دەکەوێت. کاتێک خاوەنی پەڕتووکی (كشاف) پشت دەبەستێت بە دەرخستنی زاراوەکان و پێناسەکردنیان و باسکردنی گرنگترین کەسایەتیەکانی و دانەرەکانی، خاوەنی (كشف الظنون) پشتی بەستووە بەوەی کە سەرەتا باسی زانست و هونەر بکات، دەست دەکات بە پێناسەکردنی درێژەپێدانی کە سەر لە خوێنەر دەشێوێنن، پاشان دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی پێناسەی پەڕتووکەکان بکات کە کەوتووەتە سەریان و تایبەتن بەم زانستەوە، یان ئەو هونەرەوە، وەک ئەوە وەهایە کە پێشێلی پێناسەی دانراوەکان بکات بە ڕوونکردنەوەی زاراوەکانی دواتر بێت، ئەگەرچی ڕوونکردنەوەیەکی زاراوەیی خۆی لە خۆیدا مەبەست نەبووە، ئەوەش شایانی ئەوەیە کە بە ناوی پەڕتووکی (كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون).

شەشەم: نموونەیەک کە زیاتر بابەتەکە درێژە پێبدات (چەمکی حیکمەت):

١- حیکمەت لای کەفەوی، تەنها بۆ ڕاڤەی ئەم ئایەتەی خوای گەورەیە: (أحكمت آياته) (الهود: ١)، واتە پارێزراوە لەوەی واتاکانی خراپ بێت و وشەکانی نارێک بێت،[٣٣] جگە لەوە هیچ شتێکی تری نەهێناوە.

٢- حیکمـەت لای جورجـانی، لـەلای ئـەو حیکمـەت بـە زیـاتر لـە مانایـەکی وابەسـتەکردووە، هەرچەنـدە هەنـدێکی کـورت کردووەتـەوە، بۆیـە ئێمـەش کورتمان کردووەتەوە بۆ ئەم مانایانەی خوارەوە، حیکمەت لەلای ئەو:

- زانستێکە لە ڕاستی شتەکان دەکۆڵێتەوە لەسەر ئەو شێوەیەی کە هەیە لە بووندا و بە ئەندازەی توانای مرۆڤایەتی.

- شێوەی هێزی عەقڵی زانستی ناوەندیە لەنێوان جەربەزەیی کە بریتیە لە زیادەڕەوی کردن لەم هێزەدا و لەنێوان بلادە کە بریتیە لە زیادەڕەوی کردن.

- حیکمـەت سـێ واتـا دەگرێتـەوە: هێنانـە بـوون، زانسـت، کـارە سێگۆشەییەکان.

- حیکمەت فێربوونی حەڵاڵ و حەرامە.

- حیکمەت زانستە لەگەڵ کارپێکردن.

- حیکمەت سوودی ئەوەی هەیە کە چ شتێک حەق و ڕاستە لە واقیعدا لە هەمان شتدا بەپێی توانای مرۆڤ.

- حیکمەت قسەیەکی پارێزراوە و ماقوڵە، پارێزراوە لە زیاد بۆ هێنانی.

دابەشیکردووە بۆ سەر حیکمەتی خوایی و ئەو حیکمەتەی وتراوە، هەروەها ئەوەش کە نەوتراوە.(٣٤)

٣- حیکمـەت لای تەهانـەوەی، تەهانـەوەی گرنگیـداوە بـە ڕێکخسـتنی بـە وشـەکان، بۆیـە دەڵێت: حیکمـەت؛ کەسرەی لـەژێرە، ئینجا ئـەم واتایانـەی بـۆ دادەنێت:

- بە باشی کارکردن و وتن بە شێوەیەکی ڕەوان.

- لە زاراوەدا مەبەست پێی زانستی دانابییە.

- زانینی خودا حەق و ڕەوا، هەروەها چاکە بۆ ئەوەی کاری پێبکرێت، کە بریتیە لە تەکلیفە شەرعیەکان.

- زانینی ئافات و بەڵاکانی دەروون و شەیتان و ڕیازیات.

- شـێوەی هێـزی کـردار و عـەقڵی ناوەنـدگیری لـە نێـوان جەربـەزەیی کـە بریتیـە لـەو دەستەیەی کـە فرمـانی کرداری لێوەدەردەچێت بە فێڵ و تەڵەکە، بەبێ ئینسافی و لەنێوان دەبەنگی، کە بێ عەقڵییە.

- یەکێکە لە بەشەکانی دادپەروەری، کە بەرامبەرە بە ستەم.
- بەڵگەی تەواو و ڕوونە، کە سوودی هەیە بۆ گوێڕایەڵی بە بێگومان و قەناعەتی تەواوبوون.
- هەروەها بە بورهانیش وتراوە حیکمەت.

ئینجا دابەشیکردووە بۆ سەر حیکمەتی باسنەکراو و ئەوەش کە نەزانراوە.

بەراوردکردنی چەمکی حیکمەت لەلای ئەو سیانەی پێشەوە، وامان لێدەکەن کە بڵێین کە هەندی خاڵی هاوبەش لە نێوانیاندا هەیە، بەڵام ئەوەی کە تەهانەوەی جیا دەکاتەوە زیادبوونی ژمارەی چەمکەکانە لەلای ئەو کە وایلێدەکەن مانای زیاتر هەڵبگرن بۆ تەنها یەک زاراوە، گومانی تیدا نیە کە ئەو کارەی لە قووڵی تەجروبە زانستەکەیەوە کردووە، هەروەها لە رووی ڕۆشنبیرییە فەرهەنگیە وردەکەیەوە بووە بە درێژایی ژیانی.

٤- بەڵام حاجی خەلیفە پێناسەیەکی گەورەی بۆ حیکمەت کردووە، زۆر بە درێژی چۆتە ناوی، بەشێوەیەک توێژەر لێی تێکدەچێت لەگەڵ پێناسەی لق و پۆپەکانی و بەشەکانی و هاوپەیوەستەکانی لەسەریەتی، کە پەڕتووکەکەی پڕکردووە لە دەشتایی کە تێڕامانی توێژەر تیایدا زیادە دەکات و پەرش و بڵاوی دەکاتەوە.[٣٥]

کۆتایی:

تـوێژەر دوای ئـەم خسـتنەڕووە گەیشـتە ئـەوەی کـە پـەڕتـووکی (کشّـاف اصـطلاحات العلـوم والفنـون) کـە لەلایـەن تەهانـەوەی نووسـراوە، یەکێکـە لـە گرنگتـرین ئـەو پـەڕتووکانـەی لـە بـواری زاراوەییـدا نووسـراوە، هـەروەها نیشـانەیەکی دیـاربووە لـە سـەدەی هەژدەیەمـدا، ئـەوەش لەبـەر ئـەوەی ئـەم پەڕتووکە کۆمەڵێک سیفەتی تێدایە کە لە جگە لەخۆیدا نیە:

١- زاراوە و زانیاریەکی زۆری لەخۆی گرتووە بۆ زاراوەیەک.

٢- بەشێوەیەکی زۆر وردو جوان زاراوەکان ڕێکخراون بەشێوەی دەروازە و پێناسەکان بەشێوەیەک کە بە ئاسانی دەتوانی بگەیت بە زانیاری خوازراو.

٣- لـە ڕووی زمانەوانیـەوە، زاراوەکـان وردبینـی تـەواویان بـۆ کـراوە، کـە وشـەکان بـە تـەواوی ڕێکخـراون، بەتایبـەت ئـەو زاراوانـەی کـە ماناکانیـان جیاوازی تێدایە لەبەر جیاوازی شێواز و بیناکەیان.

٤- پـەیڕەوێکی تۆکمـەی هەیـە لـە ڕیزبەنـدی زانسـتەکانی نـاوی، کـە پەڕتووکەکە هەمووی بەو شێوازە ڕێکخراوە.

٥- زانیاریـەکانی بەشـێوەیەکی مامناوەنـدی خسـتووەتـە ڕوو، لـەو شـوێنەی پێویستە کورتبڕ بێت بە کورتی دواوەو لە شوێنی درێژدا مافی خۆی پێداوە.

سەرچاوەكان:

١ – الزركلي، خير الدين. معجم الأعلام، لبنان: دار العلم للملايين، ط٥، ١٩٨٠، ص٢٩٥. انظر أيضاً:

- كحالة، عمر رضا. معجم المؤلفين، لبنان: دار إحياء التراث، د.ت، ج١١، ص٤٧.

٢ – الحسيني، عبد الحي. نزهة الخواطر، وبهجة المسامع والنواظر، الهند: مجلس دائرة المعارف العثمانية، ط٢، ١٩٦٢م، ج٦، ص٢٧٨.

٣ – أحمد، جميل. حركة التأليف باللغة العربية في الإقليم الشمالي، دمشق: وزارة الثقافة والإرشاد القومي، ١٩٧٧م، ص١٦٨.

٤ – المرجع السابق، ص١٧١.

٥ – عبد الرحمن، عطية. مع المكتبة العربية: دراسه فى أمهات المصادر والمراجع المتصلة بالتراث، بيروت: دار الأوزاعي، ط٢، ١٩٨٤، ص.٦٩

٦ – المرجع السابق، ص٧٠.

٧ – أحمد، حركة التأليف باللغة العربية في الإقليم الشمالي للهند، مرجع سابق، ص١٧٠.

٨ – فنديک، إدوارد. اكتفاء القنوع بما هو مطبوع، مصر: مطبعة الهلال، ١٨٦٩م، ص٢٠٨، ٣٢٨.

٩ – نصار، حسين. معجم المعجمات العربية، لبنان: مكتبة لبنان، ط١، ١٩٩٣م، ص١٧٨.

١٠ – التهانوي، محمد علي. موسوعه كشاف اصطلاحات العلوم والفنون، تحقيق: رفيق العجم وآخرون، بيروت: مكتبة لبنان ناشرون، ط١، ١٩٩٦م، المقدمة، ص٣٥.

١١ – المرجع السابق، ص.٣٥

١٢ – المرجع السابق، ج١، ص: ز.

١٣ – المرجع السابق، ص: ز.

١٤ – المرجع السابق، ص.٢

١٥ – المرجع السابق، ص٣٥.

١٦ – التهانوي، مقدمة الكشاف، طبعة الهند، كلكتا، ١٨٦٢، ص١.

١٧ – أحمد، حركة التأليف باللغة العربية في الإقليم الشمالي للهند، مرجع سابق، ص٢١.

١٨ – المرجع السابق، الهامش، ص١٦٩ – ١٧٠.

١٩ – المرجع السابق، الهامش، ص١٦٩ - ١٧٠.
٢٠ – زادة، ساجقلي. ترتيب العلوم، تحقيق: محمد بن إسماعيل، والسيد أحمد، لبنان: دار البشائر الإسلامية، ط١، ١٩٩٨م، ص٤٧ – ٤٨.
٢١ – الجرجاني، علي بن محمد. التعريفات، تقديم: أحمد مطلوب، بغداد: دار الشؤون الثقافية العامة، ١٩٨٦م، المقدمة.
٢٢ – التهانوي، موسوعه كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم، مرجع سابق، ص.٣٧
٢٣ – المرجع السابق، ص٣٨.
٢٤ – عطية، مع المكتبة العربية: دراسه فى أمهات المصادر والمراجع المتصلة بالتراث، مرجع سابق، ص٦٩.
٢٥ – هي معايير ومواصفات تضبط المادة وتقيدها وتضمن سلامتها من الزيف.
٢٦ – التهانوي، موسوعه كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم، مرجع سابق، ص٣٨. انظر أيضاً:
- زادة، ترتيب العلوم، مرجع سابق، ص٤٨، ٤٩.
٢٧ – التهانوي، موسوعه كشاف اصطلاحات العلوم والفنون، مرجع سابق، ص.٣٩
٢٨ – زادة، ترتيب العلوم، مرجع سابق، ص٤٩. واسمها العلوم الحقيقية.
٢٩ – التهانوي، موسوعه كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم، مرجع سابق، ص.٣٩
٣٠ – الجرجاني، التعريفات، مرجع سابق، مادة الإباحة.
٣١ – التهانوي، موسوعه كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم، مرجع سابق، (مادة الإباحة).
٣٢ – الكفوي، أيوب بن موسى. الكليات، تحقيق: عدنان درويش، دمشق: وزارة الثقافة والإرشاد القومي، ١٩٨١م، ط٢، ص٣.
٣٣ – المرجع السابق، ص.٧٤
٣٤ – الجرجاني، التعريفات، مرجع سابق، ص٥٤ – ٥٥.
٣٥ – رأينا أن نقلها كاملة يصبح عبثا على البحث، لذلك نكتفي بالإشارة ليرجع لها في مصدرها.
٣٦ – خليفة، حاجي. كشف الظنون، بغداد، مكتبة المثني، ١٩٤١، ص٣٨ – ٤٤.

بەشی شەشەم
پەڕتووکی (خزانة الأدب)ی عەبدولقادری بەغدادی لە ساڵی (١٠٩٣ک/ ١٦٨٢ز) کۆچی دوایی کردووە

سوهەیل فوتیانی
دکتۆرا لە ئەدەبی نوێ، مامۆستای یاریدەدەر
لە زانکۆی حائل، سعودیە
Suhiell٢٣٤@yahoo.com

پێشەکی:

لەناو ناوەندە هزری و ئەدەبیەکان هەندێک ڕاوبۆچوون بڵاوبۆوەوە لەسەر عوسمانیەکان بەشێوەیەکی نەرێنی، لە ئەنجامی ئەوەدا وێنەیەکی شێواو و ناتەواومان لەلا دروست بووە، بەتایبەت وەسفکردنی بە نەزۆک و سستی، هەروەها بە لادانی سیاسی و هزریی.(١)

ئەوەی کە ڕوونە، شێوەی ئەم هەڵوێستانە سروشتی گشتێتی و زیادەپیاهەڵدان وەردەگرن، لە زۆربەی کاتدا توانای نیە شوێنی بکەوێت و بەدواداچوون بکات بۆ بەرهەمە ئەدەبی و فیکریەکانی ئەو سەردەمە، کە بزووتنەوەیەکی ئەدەبی و هزری بەخۆیەوە بینیوە، کە کۆمەڵێک زانا و ئەدیبی بەرهەمهێناوە، کە بە ئاشکرا پشکیان هەبووە لە بەرەوپێشچوونی هزری و ئەدەبی لەو سەردەمەدا، هەروەها بە ڕوونی کاریگەرییان هەبووە لە سەردەمەکانی دواتردا.

ئەو وێنە ئەرێنیەی کە هەوڵماندا وێنای بکەین بۆ سەردەمی عوسمانیەکان، ئەو دەرهاویشتەیەی لە بزووتنەوەی ڕۆشنبیریەوە مانای ئەوە نیە کە هیچ حاڵەتێکی بەخۆیەوە نەبینیوە لە تایبەتمەندێتی ڕۆشنبیری و هزری، بەڵکو ئەوە ئەو

حاڵەتەیە کە ئوممەتی ئیسلامی ڕووبەڕووی بووەتەوە لە هەندێ قۆناغیدا، بەتایبەت لە قۆناغەکانی کۆتاییدا، ئەوەش ئەوە پێویست دەکات و بەشێوەیەکی بەردەوام، هەستان بە هەوڵی زانستی و هزری بە ئامانجی ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو قەیرانەی کە ڕۆشنبیری دەناڵێنێت بەدەستیەوە و دانانی لە بەرامبەریدا لەسەر ڕێچکە ڕاستەکەی.

گرنگترین شت کە تۆمار بکرێت بۆ بزووتنەوەی ڕۆشنبیری، هەروەها بەشێوەیەکی تایبەتی لەم سەردەمەدا، بە هۆی ئەم قەیرانەوە، هەستانێتی بە ڕۆڵی مێژوویی و ڕۆشنبیری زۆر گرنگ، کە مەبەستمان بەمە پارێزگاریکردنە لە نەریتە ئەدەبیە کۆنەکان، هەروەها هەوڵدان بۆ گەڕاندنەوەی نەریتە ئەدەبیە ڕەسەنەکان کە تایبەتن بە لایەنە کەلتووریەکان، ئەوانەش ئەوەمان بۆ ڕاڤە دەکەن کە دیاردەی فەرهەنگە زمانەوانی و ئەدەبیەکان لەو کاتەدا بڵاوبوونەتەوە. پەڕتووکی (خزانە الأدب ولب لباب لسان العرب)ی بەغدادی لە دیارترینی ئەو فەرهەنگانەیە کە ویستوویەتی بەم ڕۆڵە گرنگە هەستێت لە پارێزگاریکردن لە کەلەپووری زمانەوانی و ئەدەبی ئوممەت، ئەوەش گرنگترین دانراوی بەغدادیە و بەوەش بەناوبانگ بووە. ئەم پەڕتووکە دەبێتە تەوەرەی باسەکەمان، لەم توێژینەوەیەدا هەوڵ دەدەین تیشک بخەینە سەر گرنگیەکەی و پێگەکەی لە نێو پەڕتووکەکانی کەلەپووردا، توێژینەوە لە مادەکەی و خوێندنەوەی گرنگترین سەرچاوەکانی دەکەین، هەروەها وەستان لەسەر ئەو پەیڕەوەی کە لەسەری ڕۆیشتووە، پاشان قسەکردن لەسەر مادەی توێژینەوەکە لە پێگەی پەڕتووکەکەدا لە نێوان پەڕتووکەکانی کەلتووریدا و کاریگەری لەسەر پەڕتووکەکانی دواتر.

بەڵام بەرلەوەی بچینە ناو باسکردنی تەواوی، بەباشی دەزانم کە ناساندنێک پێشکەش بکەم لەسەر بەغدادی خاوەنی کتێبەکە و وەستان لەسەر کەسایەتییە زانستیەکەی و گرنگترین ئەو هۆکارانەی کە ڕۆڵیان هەبووە لە پێگەیاندنیدا، پێگەیشتنی زانستیشی کاریگەری ڕوونی هەبووە بۆ بەرهەمە زانستیەکانی دانەر، لەپێش هەمووشیانەوە (خزانة الأدب).

یەکەم: ناساندنی بەغدادی:

ناوی عەبدولقادر کوڕی عومەر کوڕی بایەزیدی حاج ئەحمەدی بەغدادیە، لە شاری بەغداد ساڵی ١٠٣٠ک/ ١٦٢٠ز لەدایکبووە،[٢] ئاگاداری زمانی عەرەب بووە، بە پەخشان و هۆنراوە نووسیویەتیەوە، چیرۆک و جەنگەکانی ئەوانی گێڕاوەتەوە، مەقاماتی حەریری و زۆر لە نووسینەکانی عەرەبی لەبەرکردووە، ئەو باشترینی پاشینەکان بووە کە شارەزایی هەبووە لە زمان و لە شیعر و چیرۆکەکان و هەواڵی فارس، زیاد لەوەش توانیویەتی قسە بکات بە زمانەکانی فارسی و تورکی.

بەغدادی بەوە ناسراوە کە حەزیکردووە بە کۆچکردن و گەڕان بەدوای زانستدا و حەزکردنی زۆری بۆ گواستنەوە، ئەم حەزەشی – وادەردەکەوێت – گرێدراو بووە بە بارودۆخێکی سیاسییەوە بۆ ماوەیەکی دیاریکراو کە تیایدا ژیاوە، بەتایبەت شڵەژانی بارودۆخی سیاسی بە هۆی شەڕی توندوتیژەوە لە دەوروبەری بەغداد لە نێوان شا عەباسی سەفەوی و سوڵتان مورادی چوارەمی عوسمانی.[٣] بەغدادی ساڵی ١٠٤٨ک/١٦٢٨ز چووە بۆ دیمەشق، لای کەمالەدین خوێندوویەتی، هەروەها لەلای شێخ محەمەدی کوڕی یەحیای فەرەزی خوێندوویەتی، ئینجا چووە بۆ میسر ساڵی ١٠٥٠ک/١٦٤٠ز، لەوێ زانستە شەرعیەکانی لای شێخەکانی ئەزهەر وەرگرتووە. لە دیارترینیان: شەهابەدین خەفاجی، شێخ یاسین حیمصی، سرِی دروری و بورهان مەئمونی و ئەوانی تر.

بەغدادی لە لای شێخ خەفاجی وانەی خوێندووە لە پەڕاوەکانی تەفسیر و فەرموودە و ئاداب، تاکو خەفاجی مۆڵەتی پێداوە لەوانەدا لە دانراوەکانیدا. بەغدادی متمانە و ڕێزی زانایانی بەدەستهێناوە، خەفاجی مامۆستای – لەگەڵ فراوانی زانستەکەیدا – لە هەندێ بابەتدا دەگەڕایەوە بۆ لای، بۆ ئەوەی ڕای ئەو بزانێت، لەبەر زۆری زانیارییەکەی و دووربینیەکەی. کاتێکیش شەهاب خەفاجی کۆچی دوایی دەکات، بەغدادی زۆربەی پەڕتووکەکانی بۆ دەمێنێتەوە کە ڕۆڵێکی گەورەیان هەبوو لە ژیانی خەفاجیدا، زیاد لەوەی کە کۆمەڵێکی تر پەڕتووکی بۆ مابووەوە، لەوانە هەزار دیوان لە دیوانەکانی عەرەب.

دوای ئـەوەی میسـری جێهێشـتووە، چـووە بـۆ ئەدرنـە، بـەڵام ئـەو شـوێنە باشنەبووە بۆی، بۆیە بۆ دووەمجار گەڕاوەتەوە بۆ میسر (١٠٧٨ک/١٦٦٨ز)، چووە کۆڕی ئەحمەد پاشای وەزیر، لەگەڵ ئیبراهیم پاشای وەزیر، چەندین ساڵ پەیوەندیان بەیەکەوە هەبووە، پەیوەندییەکەیان ماوەی نزیکەی حەوت ساڵی خایاندووە، زیادلەوەش هەستاوە بە چەندین گەشت بۆ وڵاتی ڕۆم.

بەغـدادی کـە لـە ئەدرنـە بـووە، تووشـی نەخۆشـیەک هـات، سـەرجەم دکتۆرەکان لەئاستیدا دەستەوەستان بوون، بۆیە زۆر تەنگەتاو بوو، ناچار ڕێی میسری گرتەبەر، پاشان گەڕایەوە ڕۆم، تووشی چاوکزی هات، بەشێوەیەک نزیکبوو کوێر بێت، جارێکی تر گەڕایەوە میسر، بەڵام ئەمە دواین گەڕانەوەی بووە بۆ ئەویّ، بۆیە لە ساڵی ١٠٩٣ک/١٦٨٢ز کۆچی دوایی دەکات.

بەغـدادی زۆر گرنگـی بـە خوێنـدنی نـەحوو داوە، بەشـێک لـە نووسـینە گەورەکانی نەحووی توێژیوەتەوە، ڕاڤە و نووسینی لەسەر شیعرە شاهیدەکان کردووە، ئاسانکردنی نارەحەتیەکان، بە خوێندن و لێکۆڵینەوە لێی وەرگرتووە، بـە ڕاڤـە و ڕوونکردنـەوە بـە دوای شـایەتەکاندا ڕۆیشـتووە لـە کۆمـەڵێک لـە نووسـراوە گرانبـەهاکانی نووسـەراندا، کـە زیـاتر سروشـتی فەرهـەنگی زاڵـە بەسەریدا، لە ناودارترینیشیان: پەڕتووکی (خزانة الأدب ولب لباب لسان العرب) – لەمەودوا باسی دێت – شرح شواهد الرضي الأستراباذي على الكافية، لە ٨ بەرگدایە، کە تیایدا زانستی ئەدەب و زمانی کۆکردووەتەوە، لەو پەڕتووکانەی نووسیویەتی:

- شرح شواهد شرح الشافية للرضي.
- شرح شواهد شرح التحفة الوردية في النحو.
- حاشية على شرح بانت سعاد لابن هشام.
- شرح أبيات مغني اللبيب لابن هشام.
- وشرح التحفة الشاهدية.
- وشرح مقصورة ابن دريد.
- رسـالة في معنـى التلميـذ، کـە توێژینەوەیـەکی زمانەوانیـە لـە مانـای ئـەم وشانە و مادەکانیدا.

سەرباری ڕۆشنبیریە فراوانەکەی، بەغدادی بە زمانی فارسی و تورکی قسەی کردووە لە قۆناغێکی سەرەتادا، دەبینین کتێبێکی نووسیوە بە ناونیشانی (لغة شهنامة)، کە ڕاڤەیەکە بە زمانی تورکی بۆ وشە نامۆکانی زمانی فارسی.

زانایان ڕێزێکی زۆریان لە بەغدادی گرتووە، هەروەک دەبینین مامۆستاکەی خەفاجی زۆر ڕێزی لێ گرتووە، لێرەدا شایەتیدانی موحیبی – یەکێک بووە لە زاناکانی سەردەمی خۆی – تیایدا هاتووە: "ئەدیبێکی نووسەر بووە، زانا و بەتوانا بووە و ڕێگای ناوازەی بەکارهێناوە بۆ تێگەیشتن لە زانستەکان و کۆکردنەوەی سەرمایەی زانستی، زۆر چاکەکار و شارەزا و بەئاگا بووە لەسەر قسەکانی عەرەب لە شیعر و پەخشان. . . . ئەو لە باشترینی پاشینەکان بووە بە شارەزابوون لە زمان و ئاگاداربوون لەسەر بەشەکانی قسەی عەرەب: شیعر و پەخشان، گێڕەرەوەی ڕووداوەکان و جەنگەکان و ڕۆژگارەکانی، لەگەڵ ڕێک گێڕانەوەی، وە زۆر باش و جوان هەڵیبژاردوون، هێنانی هەموو شتێک لە شوێنی خۆیدا".(٤)

دووەم: پەڕتووکی (خزانه الأدب):

بەغدادی گرنگی داوە بە کەلتووری زمانەوانی و نەحوویی بەتایبەتی، ئەمەش وایلێکرد کە هەستێت بە بەدواداچوونی شایەتی (شاهید) هەندێ لە سەرچاوە دانراوە نەحووییەکانی گەورە زانایانی عەرەبی بکات، وەکو ئیبن دورەید و ئیبن هیشام، ئەم هەوڵەشی لە (خەزانە)دا دەرکەوت، بۆیە هەڵبژاردنەکەی کەوتە سەر ڕاڤەی شایەتەکانی ڕاڤەی کافیەی ئیبن حاجیب (لە ساڵی ٦٤٦ک کۆچی دوایی کردووە)، هەروەها ڕەزی ئوستورئابادی (لە ساڵی ٦٨٦ک کۆچی دوایی کردووە)، ژمارەشیان گەیشتووەتە (٩٥٧) شایەت، هەندێک دووبارەبوونەتەوە لە هەندێ شوێنی جیاوازدا، بەغدادی ئاگاداری لەسەر ئەمەش داوە.

بەغدادی بۆیە پەڕتووکی خەزانەی نووسیوە بۆ ئەوەی شیعرە شاهیدەکانی کافیە کۆنترۆڵ بکات، لەڕێگەی نەهێشتنی نادیارەکانان و ڕوونکردنەوەیان و ڕزگارکردنیان لە گۆڕان، هەرچەندە زانایان گرنگی زۆریان بە ڕاڤەکەی کافیە

داوه؛ بەڵام ئەو شیعرانەی بۆ دەقی کافیە هاتووە تووشی نارێکی هاتوون و گۆڕانکاریان تێدا کراوە،[٥] بەغدادی لەسەر ئەم بابەتە ڕاوەستاوە لە پێشەکی پەڕتووکەکەیدا، دەبینین دەڵێت:

"ئەمە ڕاڤەی شایەتەکانی کافیەی ئەستێرەی ئوممەتە، چاکەکاری ئەم ئوممەتە لێکۆڵەر محەمەدی کوڕی حەسەن، بەناوبانگ بە ڕەزی ئوستورئابادی خوا لێی خۆش بێت، ئەمە پەڕتووکێکە کە زانایانی گەورە لەسەری وەستاون، وەردەکاریان لە بینینیدا کردووە وێنەی چاکەکاران، ئەوەندەشی بەسە لە گەورەیی و بەرزی ئەوەی کە دانی پێدادەهێنن هەموو گەورەیەک لەبارەی ئەو باسە جوانانەی کە تێیدایەتی، وە بە تێڕوانینی ورد و بە ڕاپۆرتی ڕازاوە و ڕێنمایی سەرکەوتوو، تاکو وایلێهات ئەو پەڕتووکانەی لە پاش ئەمەوە هاتن وەک شەریعەتی مەنسوخەیان لێهات، یان وەک ئوممەتی سڕاوە وابوون، ئەو بەیتە شیعریانەی کە تیایدایە نزیکەی هەزار بەیتە، گرێکان دەکاتەوە، دەرخەری گرفتەکانە بۆ مانا نارِوونەکان و ناوەڕۆکە نادیارەکان، کە پێشتر لادانی تێدا کراوە، شوێنەواری خوێندنەوە نارێکەکان ماوەتەوە، منیش لەوانەبووم کە لە زانستی ئەدەبدا نەرم بووم، تاکو وام لێهات بووم بە وەرگر، هەوڵمدا کاتی بۆ تەرخان بکەم، چەند جارێک هەوڵمدا، نووسینەکانم کۆکردەوە، یاساکانی فێر بووم، بە فەزڵی خوای گەورە چەندین پەڕتووکی گەورەم کۆکردەوە کە لای هیچ کەسێک نەبوون لەم سەردەمەدا، تێکەڵمکرد لەگەڵ ئەوەی کە هەوڵم بۆی دەدا، دەستمکرد بە ڕاڤەکردنی بەپێی ویست و ئارەزووی خۆم، سوپاس بۆ خوا وەک ئەوەی کە ویستم بەدەستم هێنا، بۆیە شایەنی ئەوە بوو کە ناوی لێ بنرێت (خزانة الأدب ولب لباب لسان العرب)".[٦]

بەغدادی کۆششێکی زۆری کردووە بۆ ئەوەی خزمەتی ڕاڤەکەی ئوستورئابادی - و جگە لە ئەویش لە پەڕتووکە پێشووەکان – بە دەستپێکردنی لە ڕوانگەی خۆیەوە بۆ کەلەپووری ئوممەت بکات، کە نموونەیەکی بێوێنە دەدۆزیتەوە بۆ ئەوەی پشتی پێ ببەسترێت، بۆیە لێرەوە گرنگی مێژوویی ئەم پەڕتووکە دەزانین، چونکە وەک فەرهەنگێکی گشتگیر

وایە بۆ پاراستنی کەلەپووری ئوممەتی ئیسلام، لە ڕووی: شیعر و پەخشان و ڕۆژگار و ڕووداوەکانیەوە.

دەتوانین هەندێ شت هەست پێ بکەین لەم مانایەدا لە قسەکانی پێشوویدا، بۆیە بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە زۆر سەرسام بووە بە ڕاڤەکەی ئوستورئابادی، لەبەر ئەو پێگەیەی کە هەیەتی لەنێوان پەڕتووکەکانی نەحوودا، کە دەبینین بەوشێوەیە هەستاوە بە خزمەتکردنی و هەوڵدان بۆ دەرخستنی بەشێوەیەکی ڕاست و دروست و دانانی لە پێگەیەکی بەرزدا، بەوەی وەسفی کردووە کە یەکێکە لە بنچینەکانی زمان.

بەغدادی زۆر سووربووە لەسەر ئەوەی سەرجەم کارەکانی بنووسێتەوە بە ورد و درشتەوە، لە سەرەتاوە تاکو کۆتایی بە وردەکاریی مێژووییەوە، بۆیە لە خەزانەدا دەڵێت: "سەرەتای ئەم کارە لە میسری پارێزراو بوو لە سەرەتای شەعبانی ساڵی (١٠٧٣ک)، لێبوونەوەکەشی لە شەوی جەمادی دووەمی ساڵی (١٠٧٩ک) بووە، بۆیە دیارە کە ماوەی نووسینەکە شەش ساڵ بووە. لەگەڵ ئەوەی کە هەندێ جار ڕۆژانی پشووم هەبووە و گەشتم کردووە، من کە گەیشتمە ڕاڤەی شایەتی شەش سەد و شەست و نۆ (٦٦٩)، گەشتم کرد بۆ قوستەنتینیە لە هەژدەی زیلقەعدەی ساڵی ١٠٧٧ک، بۆم ڕێک نەکەوت کە هیچ شتێک ڕاڤە بکەم تاکو گەیشتمە میسری پارێزراو لە حەوتی ڕەبیعی یەکەمی ساڵی دواتردا، پاشان لە ڕەبیعی دووەمدا دەستم پێکرد، خوای گەورە بۆی ئاسان کردم تاکو تەواوم کرد، کۆتاییەکی جوان بوو".[٧]

بەغدادی لە پێشەکی خەزانەدا باس لەوە دەکات کە پەڕتووکەکەی وەک دیاری پێشکەشی سوڵتان محەمەد خانی کوڕی ئیبراهیم خانی عوسمانی کردووە، لەم بارەیەوە دەڵێت: "ئەمەم کرد بە دیاری بۆ بەڕێزیان کە شیفایە بۆ ڕوولێکەرانی کەم دەس، هەروەها خێوەتگەی شانۆی پێشوازی و بەرزێتیە، بەڕێز و گەورەی ملوک بەنی ئادەم، نێوەندگیری سەردەمی سوڵتانەکانی جیهان، پاشان تێکەڵکردنی جیهان لە جوانی و کەماڵیتی، هیوا و ئاواتەکانی بۆ خەڵکی جێبەجێ کرد، ئەویش جگە لە سوڵتانی کوڕی سوڵتانی جەنگاوەر محەمەد خان کوڕی ئیبراهیم خان، هەڵبژاردەی ئالی عوسمان بوو".[٨]

ئەم پەڕتووکە سەرەتا و بۆ یەکەمجار لە چاپخانەی بۆلاق لەساڵی ١٢٩٩ک لە چوار بەرگدا چاپکراوە، پاشان چاپی دووەمی لە ساڵی ١٣٤٧ک دا بووە، لە چاپخانەی سەلەفی، توێژینەوەی عەبدولسەلام هارونی لەسەر بووە. چوار بەشی تێدایە کە سێیەکی پەڕتووکەکەیە، بەشی یەکەمی پەڕتووکەکە، لەگەڵ ٢٨٤ لاپەڕە لە بەشی دووەم، کە بەراوردکراوە بە چاپەکەی بۆلاق بە دەستنووسی شەنقیتی، لەگەڵ زیادە لەسەر نووسین و لێکۆڵینەوەی هەردوو مامۆستا: عەبدولعەزیز مەیمەنی ڕاجکوتی و ئەحمەد تەیمور پاشا، بە سەرپەرشتی موحیبەدین خەتیب، بەڵام ئەم چاپە لەسەری نەنووسراوە کە لە بارودۆخێکی تایبەتی لێکۆڵەردا تەواو کراوە، لەم کاتەدا هەروەها چاپی سێیەمی پەڕتووکەکە دەرکەوت، بەڵام ناتەواو بوو، بە لێکۆڵینەوەی موحیبەدین عەبدولحەمید لە دوو بەشدا بوو، کە بەرگی یەکەمی چاپی بۆلاق لەخۆی گرتووە.

لەبەرئەوەی ئەم پەڕتووکە چاپێکی ئەوتۆی نەبووە کە بە تەواوی توێژینەوەی لەسەر کرابێت؛ بۆیە عەبدولسەلام هارون ئەم ئەرکەی لەئەستۆ گرتووە و هەستاوە بە ئەنجامدانی توێژینەوە لەسەری، بۆیە چاپی چوارەمی بە توێژینەوەی خۆی بەئەنجام گەیاندووە، کە هەستاوە بە زیادکردنی پێڕستی هونەری پێویست بۆی. عەبدولسەلام هارون باس لەوە دەکات کە تەواوی پەڕتووکەکە دەستنووسەکەی شەنقیتیە، کە بە خەتی نەسخ و بە خەتی فارسی نووسراوە، هیچ وردەکاری و ڕێکخستنی تێدا لەبەرچاو نەگیراوە، ئەم نوسخەیە لە دوو بەرگی گەورەدایە، یەکەمیان (٣٣٩) لاپەڕەیە و دووەمیان (٣٢٦) لاپەڕەیە، شایەتەکانیش لە پێڕستێکدا ڕێکخراون، لە سەرەتای هەر بەرگێکدا قافیەکانی لەسەر پیتەکانی هیجا ڕێکخراوە، پێڕستێکی تر بۆ قافیەکان لەگەڵ باسکردنی هۆکاری هێنانی شایەتەکان و خاوەن شایەتەکان، لەم نوسخەیەدا تەرجەمەی بەغدادی هاتووە، کە لە موحیبیەوە گواستیویەتیەوە لە (خلاصة الأثر).[٩]

سێیەم: سەرچاوەکانی پەڕتووکی (خزانة الأدب):

بەغدادی بەوە دەناسرێتەوە کە سیفەتی فەرهەنگی هەبووە، ئەمەش لە هەمەجۆری سەرچاوەکانی بە ڕوونی بەدیار دەکەوێت، کە چەندین سەرچاوەی جۆراوجۆری لەخۆی گرتووە، لە پەڕتووکەکانی زمان و نەحوو و موعجەمەکان، هەروەها پەڕتووکەکانی ئەدەب و تەفسیر و مێژوو و نووسراوە شیعریەکان. بەغدادی لە پێشەکیەکەیدا دەستی کردووە بە باسکردنیان و بەمشێوەیە دابەشیکردوون[١٠]:

١- سەرچاوەکانی زانستی نەحوویی، وەکو: كتاب الأصول لابن السراج، ومعاني القرآن للفراء، ومعاني القرآن للزجاج و نووسینەکانی ئەبو عەلی فارسی، وەک: التذكرة القصرية، والمسائل البغدادية، والمسائل العسكرية، والمسائل البصرية، وكتاب الشعر، هەروەها نووسینەکانی ئیبنولجینی، وەک: الخصائص، والمحتسب، وشرح تصريف المازني، وسر الصناعة، وإعراب الحماسة، والمبهج في شرح أسمائها، والإنصاف في مسائل الخلاف لابن الأنباري، وتذكرة أبي حيان، وارتشاف الضرب، والضرائر الشعرية لابن عصفور، والأمالي لابن الحاجب، وشروح الكافية، وشروح التسهيل، ومغني اللبيب وشروحه، جگە لەمانەش.

٢- سەرچاوەکانی ڕاڤەی شایەتەکان، وەکو: شرح أبيات الكتاب لأبى جعفر النحاس، والأعلم الشنتمري، هەروەها ئیبن خەلەف و ئەبو محەمەدی ئەعرابی کە ناونراوە فرحة الأديب، وشرح أبيات الجمل لابن السيد البطليوسی، هەروەها ئیبن هشامی لەخمی، وشرح أبيات المفصل لابن المستوفي الأربلي، هەندێ لە زانایانی عەرەب، کە بە التخمير ناوبراون، وشرح أبيات شروح ألفية ابن مالك للعيني، وشرح أبيات ابن الناظم لابن هشام الأنصاري، وشرح أبيات الكشاف للحموي و زۆرێکی تریش.

٣- سەرچاوەکانی ڕاڤەکردنی ئەو واتایانەی گرفتیان تێدایە، لەوانە: أبيات المعاني للأخفش المجاشعي، وأبيات المعاني لابن السكيت، وأبيات المعاني لابن قتيبه و جگە لەوانیش.

٤- تیانووسەکانی شیعری شاعیرانی عەرەب، ئەمانە دوو جۆر بوون:

أ- ديوانەکان، وەکو: دیوانی ئیمروئولقەیس، کەندی و دیوانی ئەعشا مەیمون و دیوانی عەلقەمەی فەحل، و دیوانی ئیبن حەلزە، و دیوان طرفة بن العبد، وديوان عامر بن طفيل، وديوان النابغة الذبياني، وديوان كعب بن زهير، وديوان عمرو بن معد يكرب، وديوان الخنساء، وديوان عروة بن حزام الجذامي، وديوان الحطيئة، وديوان جرير، وديوان الفرزدق و زۆرێکی تریش.

ب- مەجامیع، وەکو: النوادر والأمالي، نوادر أبي زيد الأنصاري، وشرحها لأبي الحسن الأخفش، ونوادر ابن الأعرابي وشرحها لأبي محمد الأعرابي، وغيرها، وأمالي ثعلب، وأمالي الزجاج الصغرى والكبرى، وأمالي أبي علي القالي، وشرحها لأبي عبيد البكري، وأمالي الصولي، وأمالي الشهاب الخفاجي و جگە لەمانەش.

٥- ئەو سەرچاوانەی پەیوەندیان هەبووە بە هونەرەکانی ئەدەبەوە، وەکو: البيان والتبيين، کە جاحز نووسیویەتی، والكامل للمبرد، والعقد الفريد لابن عبد ربه، وزهر الآداب للحصري، والأغاني للأصفهاني، وتحرير التحبير لابن أبي الإصبع.

٦- پەرتووکی ژیاننامەی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) و هاوەڵان و پشتەکانی عەرەب، وەک: سیرەی ئیبن هیشام، والإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، وجمهرة الأنسب لابن الكلبي، والمعارف لابن قتيبة.

٧- پەرتووکی تایبەت بە چینی شاعیران، وەک: پەرتووکی الشعراء لابن قتيبة، والمؤتلف والمختلف للآمدي، والموشح للمرزباني، ومعجم الأدباء لياقوت الحموي.

٨- پەرتووکی زمان، وەک: الجمهرة لابن دريد، والصحاح للجوهری، واليواقيت لأبي عمر المطرزي، والبداية والنهاية لابن الأثير، والفروق لأبي هلال العسكري، جگە لەمانە چەندی تریش.

٩- ئەو پەرتووکانەی دەدوێن لەبارەی هەڵەی زمانەوانان، وەک: التنبيهات على أغلاط الرواة لعلي بن حمزة البصري، وكتاب التصحيف للحسن العسكري، وكتاب لحن العامة للجواليقي، وكتاب أغلاط الجوهري للصفدي، جگە لەمانەش.

١٠- پەرتووکی الأمثال، وەک: أمثال أبي عبيد القاسم بن سلام، ومجمع الأمثال للميداني.

١١- پەرتووکی تایبەت بە ڕاڤەی شوێنەکان و وڵاتەکان، وەک: المعجم فيما استعجم لأبي عبيد البكري، ومعجم البلدان لياقوت الحموي.

بەغدادی دوای ئـەوەی سـەرچاوەکانی دەهێنێ دەڵێت: "جگـە لەمانـەش کـە ئەگـەر بهێنرانایـە ئـەوا درێـژ دەبوویـەوە، ئەوکاتـە دەبـووە هـۆی دڵـەڕاوکێ و دوودڵی"، ژمارەی سەرچاوەکانی پەڕتووکەکەی دەگاتە (٩٤٥) پەڕتووک.

بەغدادی سوور بووە لەسەر درێژەدان بە سەرچاوەکان کە پشتی پێبەستوون لە پەڕتووکەکەیدا، جەخت لەسـەر پەڕتووکە فەرهەنگییـەکان دەکاتـەوە، کـە لەگـەڵ زۆرێک لە نووسراوەکانی تری سەدەی یانزەی کۆچیدا هـەبوون، هـەروەها لەگـەڵ سـەدەکانی دواتـردا بەگشـتی، کـە بـاوەڕی وەهـا بـووە پێویسـتە پارێزگـاری لـە کەلـەپووری زمانـەوانی و ئـەدەبی بکرێت، لەبەرئـەوە دەبینـین زۆر سـوور بـووە لەسەر پشتبەستن بە پەڕتووکە سەرچاوەکان لە ناو پەڕتووکەکەیدا.

چوارەم: پەیڕەوی پەڕتووکەکە:

کاتێک بەدواداچوون و لێکۆڵینـەوەی ورد بۆ پەڕتووکەکـەی دەکـەین بۆمـان دەردەکەوێت کە بەغدادی پەیڕەوێکی ڕوون و دیاری هەیە لە پەڕتووکەکەیدا، ئەویش بریتی بووە لە توێژینـەوەی ئـەو هۆنراوە و شـیعرانەی لـەناو ڕاڤەکـەی ئوستورئابادیدان لەسەر کافیە، بۆیە بـە شـێوەیەکی جوان هەسـتاوە بـە هێنـانی هۆنراوە و شیعرەکان و بە شێوەیەکی زانستیانە و هونەریانـە ڕاڤـەیان دەکات، ئینجـا لـە میانـەی ڕاڤەکردنیـدا باسـی ژیـانی ئەوسـای عـەرەبی کـردووە، لـە سەردەمی نەفامی و ئیسلامدا، بۆ ئەم مەبەستە پشتی بە سەرچاوە نـەحووی و شیعریەکان بەستووە، بە وردی و بە دڵنیاییەوە گواستوویەتیەوە.

یەکەمین مەبەست کە بەغدادی هەوڵی بۆ داوە لە پەڕتووکەکەیدا بریتی بـووە لـە ئەنجامـدانی توێژینـەوە لەسـەر ئـەو بابەتـە نـەحووی و ڕێزمانیـەی لەسـەر شـیعرەکان هـەڵچنراوە، بەمـە هـەوڵی داوە کـە بنـەمای زمانـەوانی بچەسـپێنێت و بنەماکانی زانست بسـەلمێنێت کـە زمـانی عـەرەبی لەسـەری وەسـتاوە، کـە ئـەویش زانستی نەحووە، گومانیشی تێدا نیە کە پەڕتووکی کافیـەی ئیبن حاجیب لـە کتێبـە گرنگەکانی زانستی نەحووە، کە زۆربەی شەواهیدە شیعریەکانی تێدا کۆکراوەتەوە و زانایانی نەحوو لێیانەوە وەرگرتووە بۆ بنەماکانی زمان، بەڵام ئـەو شـەواهیدانە جێگـای متمانـە نـین و زۆربـەیان نەدراونەتـە پـاڵ خاوەنـەکانیان، ئـەوەش خـاڵی لاوازی کافیەیە، هەروەها بۆ جگە لە ئەویش کە هەمان کاریان کردووە.

ئوستورئابادی زۆر تامەزرۆ بوو بۆ ڕاڤەکردنی کافیە، بەغدادی لە (خزانة الأدب)دا هەستاوە بە ڕاڤەکردنی شایەتەکانی ڕەزی لەسەری، هەوڵێکی زۆری داوە، بۆیە (٩٥٧) شایەتە شیعری عەرەبی ناو پەڕتووکەکەی ڕاڤە کردووە، هەموو لایەنە شاراوە و نادیارەکانی باس کردووە، هەوڵیداوە دێڕە شیعریەکان دەربهێنێت، گەڕاوە بۆ ئەو کەسەی کە وتوویەتی، ئینجا هەموو شیعرەکانی گەڕاندۆتەوە سەر نووسەرەکانیان و داویەتیە پاڵ هۆزەکەی، ئیسلامی لە جاهیلی جیاکردووەتەوە، هەروەها سەحابی لە تابیعی، هەروەها بۆ ئەمە ئەوەی زیادکردووە کە لە سەردێڕەکە دەوەستێت لە مانا ئەگەر پارچەیەکی دەگمەن یان قەسیدەیەکی عەزیز، ئەم پیاوە هۆنراوەکەی بە تەواوی ڕاڤە دەکرد. نامۆکان و ئەوانەی گرفتیان هەیە دەردەخات، باسی بۆنەکان و دروستبوونەکانیانی کردووە، لەگەڵ ئەوەشدا بە تەواوی ڕێکیخستوون، هەموو ئەمانەش بۆ ئەوە بووە کە لە لادان و دزین بپارێزرێت، بۆ ئەوەی شایەتەکان متمانەپێکراو بن کە دەدرێنە پاڵ خاوەنەکانیان و ڕوونکردنەوەی ماناکانیان و شایەتەکان نەکرێنە بەڵگە کاتێک خاوەنەکانیان دیار نین.

ئەوەش کە تۆمار دەکرێت بۆ بەغدادی – وەک توێژەران تێبینیان کردووە – ئەوەیە کە هەر لە سەرەتاوە ئەو پەیڕەوەی دیاریکردووە لە پێشەکی پەڕتووکەکەیدا کە لەسەری دەڕوات، بۆیە ڕوونی کردووەتەوە – هەروەک لە پێشەوە باسمان کرد – هەڵوێستی لە بەرامبەر ئەو وتانەی کە دروستن بکرێن بە بەڵگە لە زمان و نەحوو و سەرفدا، ئەوەی کورتکردووەتەوە کە دروست نیە شیعر و پەخشان بکرێت بە بەڵگە ئەگەر خاوەنەکانیان نەزانراو بوون، لە ترسی ئەوەی کە نەوەک ئەمانە دروستکراو بن، هەروەک دەبینین زۆر گرنگیداوە بە ڕوونکردنەوەی پەیڕەوەکەی لە تەخریجکردنی دێڕە شیعریەکان و گەڕان بە دوای ئەو کەسەی کە وتوویەتی و دانەپاڵی خاوەنەکەی.

لایەنی دووەم کە پەیڕەوی ئەم پیاوە دیاری دەکات ئەوەیە، کە لە پێشەکیەکەیدا هاتووە، ئەویش ئەو سەرچاوانەیە کە پشتی پێ بەستووە و مادەی کتێبەکەی لێوەرگرتووە.[١١] گومانی تێدا نیە کە ئەمەش وایکردووە کە متمانەی خوێنەران بە پەڕتووکەکە زیاتر بۆ خۆی دروست بکات.

پێویستە ئەوەش بۆ نووسەر تۆمار بکرێت کە هاوئاوازییەکی ڕوون هەیە لەنێوان دەروازەی تیۆری پەڕتووکەکە، هەروەک پێشەکیەکە ڕوونی کردووەتەوە و جێبەجێکردنەکەی، نووسەر لە دووتوێی پەڕتووکەکەیدا وێنای کردووە. بەپێی توانا سوور بووە لەسەری، هەروەک دواتر باسی دەکەین، کە پەیوەست بووە بە سەردەمەکانی بەڵگەهێنانەوەوە، بۆیە دیاریکردووە، هەروەها پشتی بەستووە بە ئەو سەرچاوانەی کە هێناونی.

لەو کارانەش کە ئێمە دەکرێت بۆی زیاد بکەین، ئەوەیە کە بەغدادی چاودێری لایەنی پەیڕەوەکەی کردووە لە پەڕتووکەکەیدا، لەم خاڵانەدا:

- پارێزگاری کردووە لە دابەشکاری دەروازەکان، هەروەک چۆن لە ڕاڤەی کافیەی ئوستورئابادیدا هەیە.
- پارێزگاری کردووە لە ڕێکخستنی شایەتەکان بەپێی هاتنیان لە ڕاڤەکەدا.
- لەسەر شایەتەکان نووسیویەتی کە لە پەڕتووکە سەرچاوەکاندا هاتوون.
- شایەتە دابەشکراوەکانی تەواو کردووە.
- ئەو شوێنانەی کە جێگای شایەتەکانن ڕوونکردووەتەوە.(١٢)

بەغدادی ویستوویەتی ڕیزبەندی شایەتە شیعریەکان تێک نەدات، هەروەها ئەو شیعرانەی بە پچڕاوی هاتوون بەشەکەی تریشی باسکردووە، لەگەڵ باسکردنی ئەو شوێنەی شایەتە بۆ بابەتە نەحوویەکە، لەبەرئەوەی نەحوو دانامەزرێت لەسەر شایەتە متمانەپێکراوەکان نەبێت، لەبەرئەوەی شایەتەکانی (الكافية) و جگە لە ئەویش لە پەڕتووکەکانی نەحوو، پێویستیان بەم جۆرە شایەتانەیە کە دانەر بنچینەکانی مادەی نەحووی لەسەر دادەنێت، بۆیە پێویستە چاو بخشێنرێتەوە بەم جۆرە شایەتانەدا، ئەویش بە لێکۆڵینەوە لەسەر ڕاست و دروستیان و وردبوونەوە لێیان.

لەبەرئەوەی هەر لە سەرەتاوە هەوڵیداوە هەڵوێستی دیاری بکات لەبەرامبەر ئەوەی کە دروستە بیانکات بە بەڵگە لە قسەکانی عەرەب لە زماندا، هەر لەم ڕووەوە دابەشکاری زانایانی عەرەب دەهێنێت کە کردوویانە بە بەڵگە، کردوویانە بە دوو بەشەوە: شیعر و جگە لە شیعر.

شیعریشیان بەپێی ڕای زانایان دابەش کردووە بۆ چوار چین:

- شاعیرانی سەردەمی نەفامی، وەک ئومرؤلقەیس و ئەعشا.
- ئەو شاعیرانەی نیوەی تەمەنیان لە نەفامی و نیوەکەی تریان لە ناو ئیسلامدا بردووەتە سەر (المخضرمون) بوون، وەک حەسسانی کوڕی ثابت و لەبیدی کوڕی ئەبی ڕەبیعە.
- شاعیرانی پێشین، وەک جەریر و فەرەزدەق.
- شاعیرانی لەدایکبوو، وەک ئەبو نەواس و بەشاری کوڕی بەرد.

بەپێی ئەم دابەشکاریە مێژووییە، دەبینین کە شاعیرەکانی چینی یەکەم و دووەم قسەکانیان دەکرێ بە بەڵگە، بەڕای زۆرینە، بەڵام شاعیرەکانی چینی سێیەم، زانایان ڕایان جیاوازە لەسەری: هەیانە قسەکانیان دەکەن بە بەڵگە، هەشیانە ڕەتی دەکاتەوە بیکات بە بەڵگە، بەڵام چینی چوارەم وای بۆ دەچن کە قسەکانیان ناکرێن بە بەڵگە بە هیچ شێوەیەک، جگە لەوانە نەبێ کە متمانەیان پێدەکرێت. بەڵام جگە لە شیعریش، ئەوا: یان وتەی خوای مەزنە (عزوجل)، کە پاراوترین و ڕەوانبێژترین وتەیە، دروستە بکرێن بە بەڵگە لەوانەی کە خوێندنەوەیان بە تەواتور هاتووە و ئەوەشی کە بە شازی هاتووە. یان فەرموودەی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لەسەر) و زانایان جیاوازن تیایدا کە بکرێتە بەڵگە لە زماندا: هەیانە ڕێگە دەدات بکرێن بە بەڵگە، هەشیانە ڕێگە نادات بە هیچ شێوەیەک بکرێن بە بەڵگە، چونکە ڕیوایەت دەکرێن بە مانا، ئەگەر دروست نەبێ گواستنەوەی فەرموودە بە مانا، ئەوا لەپێشتربوو لە پاراوی زماندا وتەی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لەسەر)، لەبەرئەوەی زمانپاراوترینی عەرەبە، چەسپاویشە کە ئاوازی زۆر دروست بووە لەکاتێکدا کە فەرموودە دەگێڕدرێتەوە، لەبەرئەوەی زۆربەی ڕاویەکان لە غەیری عەرەب بوون و فێری زمانی عەرەبی بوون بەهۆی شارەزابوونیان لە نەحوو، بۆیە پارێزراو نەبوون لە دروستکردنی ئاواز لە قسەکانیاندا بەبێ ئەوەی بەخۆیان بزانن. بەغدادیش هەوڵیداوە لە کاتی باسکردنی شایەتەکاندا لە پەڕتووکەکەیدا، ئەوانە وەربگرێت کە لە پێشەکیەکەیدا هێناونی و کردوونی بە بەڵگە، بۆیە بەپێی توانا هەوڵیداوە پابەند بێت بە شایەتەکانی چینی یەکەم تا سێیەم و دوورکەوتووەتەوە لە چینی چوارەم. بەڵام دەربارەی ئەوەی کە ئوستورئابادی

هێناویەتی لە شایەتی هەندێ شاعیری ئەم چینە، وەکو ئەبی تەمام و ئەبی نەواس، ئەوە وەک نموونە دانراون نەک وەک بەڵگەهێنانەوە.

پەڕتووکی (خەزانە) دادەنرێت بە دایکی پەڕتووکە فەرهەنگیەکان، سەرباری ئەوەی کە لەسەر بنچینەی زمان و نەحوو دەست پێدەکات، بەڵام ئێمە دەبینین کە پڕە لە دەقی ئەدەبی و مێژووی و ژیاننامەکان، بەغدادی هەستاوە بە هێنانی چەندین دەقی دانسقە، پەڕتووکەکەی بۆ ئێمە پاراستووە لە پشتگوێخستن کاتێک خەریک بوو لەناودەچوو. هەروەها زۆرێک لە زمانەکانی عەرەب و زاراوەکانی تێدا کۆکردووەتەوە، تیایدا درێژەی بە باسکردنی زانستەکانی عەرەب داوە بە هەموو هونەرەکانی و ئەوانەی کە پەیوەندییان هەیە پێیانەوە لە تەفسیر و مێژوو و شیعر، لەوەشدا پشتیان بەستووە بە ڕای گەورە زانایانی زمان و ئەدەب، کە لە گواستنەوەشیاندا هەوڵیانداوە پشت ببەستن بە وردی و ئەمانەتپارێزی، وردبوونەوە و بە باش دانان، بەبێ لایەنگری، لەوەشدا تەنها مەبەستیان پێکانی ئامانج بووە.

لەبەرئەوە دەبینین کە پەڕتووکەکە وەک فەرهەنگێکی ڕۆشنبیری و زمانەوانی گشتگیر وەهایە کە هەموو جۆرە زانیارییەکی تێدایە، بەغدادی هەموو جۆرە زانستەکانی سەردەمەکەی و سەردەمەکانی پێشووی تیا جێکردووەتەوە، پێدەچێت هەڵبژاردنی ناونیشانی پەڕتووکەکەش (خزانة الأدب ولب لباب لسان العرب) بەڵگە بێت لەسەر ئەوە بە ڕوونی بۆ ئەو ڕوانگە فەرهەنگیەی.(١٣)

پەڕتووکی (خزانة الأدب) زانستی عەرەبی لەخۆی گرتووە، فەرهەنگێکی گەورەی زانستی عەرەبیە، لەبەرئەوەی چەندین دەقی دەگمەنی تێدایە، زیادلەوەش بەغدادی چەندین زمان و زاراوەی تیرەکانی تێدا کۆکردووەتەوە، لەو پەند و شایەتانە کە هەبوون لەو کاتەدا، ئەوانەش کە پەیوەندییان بە زانستی عەرەبییەوە هەبووە، بە جیاوازی هونەرەکانیشیان لە تەفسیر و مێژوو و شیعر و زمان، هەروەها پاشماوەی ئەو پەڕتووکانەشی بۆ پاراستووین کە ون بوون، یان تیاچوون. لەمەشدا پشتی بە ڕای زانایان و کەسایەتییە ناسراوەکان لە زمان و ئەدەبدا بەستووە. بۆیە بە وردی و بە ئەمانەتەوە لێیانەوە دەگوازێتەوە و ڕاکانیشیان تەرجیح دەدات بەبێ لایەنگری و دەمارگیریی.

بەغدادی پەڕتووکەکەی بە پێشەکییەکی گرنگ دەستپێدەکات، تیایدا باسی سێ کاری گرنگ دەکات: یەکەم: ئەو وتەیەی کە دروستە بکرێتە بەڵگە لە زمان و نەحوو و سەرفدا. دووەم: باسکردنی ئەو مادەیەی کە پشتی پێبەستووە لە پەڕتووکەکەیدا و لێیان هەڵگۆستووە. کۆتاییەکەشی: باسی ژیانی ڕاڤەکاری (کافیە) ڕەزی ئوستورئابادی دەکات، پاشان دەست دەکات بە قسەکردن لەسەر بابەتەکانی نەحوو، کە ئیبن حاجیب لە کافیەدا باسی کردوون، ئاماژەی کردووە بە شایەتە شیعریەکان کە ڕەزی لە ڕاڤەکردنی کافیەدا وەریگرتوون. بۆیە بە دەروازەی (خواص الاسم) دەست پێدەکات، پاشان دەروازەی (أقسام التنوين)، دوای ئەوە (المعرب والمبني) دێت، بەم شێوەیە تا دەگاتە دەروازەی (الاختصاص)، کە کۆتا دەروازەی پەڕتووکەکەیە. بەشێوەیەکی دیار حەز بە ڕاڤەکردنی بەڵگە و نموونە شیعریەکان دەکات لە هەموو بەشەکانی بابەتە نەحوویيەکاندا، هەروەها ئەو سەرنجە زمانەوانی و ئەدەبی و مێژووییانە دێنێت کە پێویستن لە بابەتەکاندا هەبن.

سەرباری ئەوەی کە ئەم پەڕتووکە لە ناوەڕۆکدا بە پەڕتووکێکی تایبەتمەند بە نەحوو هەژمار دەکرێت، بەڵام بەغدادی چەندین لایەنی تری بۆ زیاد کردووە، وەک: زمانەوانی، ئەدەبی و مێژوویی. لێرەدا کورتەیەک لەسەر ئەو لایەنانە دەخەینە ڕوو:

- لایەنی زمانەوانی:

بەغدادی لە (خزانة)دا زۆر گرنگی بە لایەنی زمانەوانی داوە، گرنگی بە جیاوازی و جۆراوجۆری زمانەوانیەکان داوە لەسەر سەرجەم ئاستەکانی، بۆیە گرنگیداوە بە جیاوازیە زمانەوانیە وردەکان لەنێوان بێژەکاندا، بۆ نموونە ڕاڤەی مانای "ئەدەب"ی کردووە، بە فەتحەی دال و بە سکونیش، چەندین لایەنی زمانەوانی ئەم وشەیەی خستۆتە ڕوو. هەروەها گرنگیداوە بە ڕێکخستنی ناوی کەسایەتیەکان لە شاعیرەکان و نووسەران و کەسایەتیە مێژووییە جۆراوجۆرەکان.

- لایەنی ئەدەبی:

دەبینین بەغدادی شایەتە شیعریەکان سەرەتا باس دەکات، جار هەیە سەرجەم هۆنراوەکە دەخاتە ڕوو، نەریتیشی وابووە کە تەواوکاری دێڕە شیعرییەکەی هێناوە لە قەسیدەکەدا، هەندێ جاریش دەبینین هەموو قەسیدەکەی هێناوە. بە تەنها بەوەندە نەوەستاوە، زۆرجار لە میانەی ڕاڤەی شیعرەکاندا هەڵوێستە لەسەر ڕوانگە بەلاغی و ڕەخنە ئەدەبیەکان دەکات.

- لایەنی مێژوویی:

ئەم لایەنە زۆر بە ڕوونی لە میانەی ڕاڤەکردنی خاوەنی شیعرەکان بەدیار دەکەوێت، ئەو کەسایەتیانەش کە دەیانهێنێت، جا جیاوازی نییە کە شاعیرەکان بن یان سەرکردە بن، یان جگە لە ئەوان، هەروەها هێنان و باسکردنی ڕۆژگارانی عەرەب لە نەفامی و ئیسلامدا و لە دواتریشدا، باسی کەسە دیارەکان و پاڵەوانەکانیان دەکات، ئەو شوێنانەشی کە ڕووداوەکان تیایاندا ڕوویانداوە، (خزانة) باسی زیاتر لە ٢٤٠ کەسایەتی لەخۆگرتووە.(١٤)

پێنجەم: پەڕتووکەکە لە دیدگای توێژەرانی کۆن و نوێدا:

لەمیانەی بەدواداچوون بۆ پەڕتووکەکەی بەغدادی، بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە بەغدادی خاوەنی مەزهەبێکی نەحووی تایبەت بە خۆی نەبووە، بەڵکو مەزهەبی ئەو هەڵهێنجراوی سەرجەم مەزهەب و دیدگا نەحووی و ڕێزمانیەکانی پێش خۆی بووە بەبێ جیاکردنەوە، ئەوەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە لە زانایان لە سەردەمە جیاواز و مەزهەبە جیاوازەکانەوە لە پێشین و لە پاشین گواستوویەتیەوە، لە بەسریەکان و کوفیەکان و بەغدادیەکان، ئاگاداری دانراوەکانیان بووە و زۆر لە ڕایەکانیانی گواستووەتەوە، سوودێکی زۆر باشی لێوەرگرتوون.(١٥) تێدەگەین لە ڕایەکانی لە پشتبەستن بە پەڕتووکەکانی شارەزایانی زمان و ئەدەب و جگە لەئەوانیش، هەروەها هێنانی بنچینە نەحوویەکان کە پێشتر زانایانی نەحوو بەکاریان هێناوە وەک: ئیبن جەننی و ئیبن ئەنباری و کەسائی و سیووتی و جگە لە ئەوانیش، کە ئەو تەنها گوێزەرەوەیەکە، ڕای تایبەتی خۆی نییە و یان خستنەسەرێکە بۆ زانایانی پێش خۆی لە نەحوویەکان.

یەکێک لە توێژینەوەکان بەدواداچوونی بۆ ئەم لایەنە کردووە و بۆی دەرکەوتووە کە بەغدادی تەنها گوێزەرەوەی بۆچوونەکان نەبووە، بەڵکو لەمیانەی باسکردنی بۆچوونەکاندا هەستاوە بە گەنگەشە و تاوتوێکردنی بۆچوونەکان و لایەنی ڕاستتری بەپێی بۆچوونی خۆی دەرخستووە و شیکاری بۆ کردووە.[١٦] ئەوەی سەرنجڕاکێشە لە پەڕتووکەکەی بەغدادی ئەوەیە، کە بەشێوەیەکی ئازادانە نووسیویەتی، دوورکەوتۆتەوە لە سەجع و بەکارهێنانی وشەی نامۆ، جیاواز لەو شێوازەی کە لە سەردەمی ئەودا نووسراوە، بۆیە ئەم پیاوە بە نوێنەری تەوژمی پەخشانی گرنگ هەژمار دەکرێت لە سەردەمی عوسمانیەکاندا.[١٧]

توێژەران وا دەڕواننە (خەزانە) بەو شێوەیەی کە ئەم پەڕتووکە سەرچاوەیەکی زمانەوانی گرنگە، بەشێوەیەک کە دڵنیان لە سەرجەم زانیاریەکانی ناوی، لە هەموو لایەنەکانەوە باسیان کردووە، هەندێک پێیانوایە سەرچاوەیەکی گرنگە بۆ شێوە زارە عەرەبیەکان،[١٨] هەندێکی تر پێیانوایە بنەمایەکی گرنگە بۆ بۆچوونە نەحوویەکان.[١٩]

توێژەران هەستیانکردووە بە گرنگی پەڕتووکەکەی (خزانة) و مەترسییەکانی، بۆیە هەریەکە و لەلای خۆیەوە توێژینەوەی گرنگی لەسەر ئەنجامداوە و بە پەڕتووکە سەرەتاکانی زمانەوانی و ئەدەبیان داناوە. ئەم گرنگیپێدانەش لە دوو ڕووەوەیە: یەکەم: کردنی بە بەڵگە و پشت پێ بەستنی، ئەوەش لە زۆر پەڕتووکی زمانەوانی و نەحوودا دەردەکەوێت کە بە سەرچاوەی سەرەکی دادەنرێت و توێژەران دەگەڕێنەوە سەری، بەپێچەوانەی بابەتەکانی زمانەوانی و نەحوویيە باسکراوەکان.

ڕێڕەوی پەڕتووکەکە ئەو گرنگییە دەردەخات، ئەو گەواهی ئامادەییەکی فراوانە لە لێکۆڵینەوەی نوێدا لە زانستی زمانەوانی و نەحوودا، بۆیە هاوەڵەکانی (خزانة الأدب)یان دۆزییەوە وەک گرنگترین سەرچاوە کە پشتی پێببەسترێ، بەتایبەت لە سەلماندنی شایەتە شیعریەکان کە زانایانی نەحوو هێناویانە و سوودیان لە ناوەڕۆکەکەی بینیوە لە شەواهیدە شیعریەکان بە

چەسپاوی و بەبێ کەموکوڕی لە لادان و لەسەر نووسین. لە گرنگترین ئەو توێژینەوانە:

- پەڕتووکی (اللامات)، لأبي القاسم ابن إسحاق الزجاجي، تحقيق مازن مبارك.

- پەڕتووکی (المقصور والممدود)، لأبي زكريا يحيى بن زياد الفراء، تحقيق ماجد الذهبي.

- پەڕتووکی (النحو والصرف بين التميميين و الحجازيين)، عبدالله علي الحسيني البركاتي.

- پەڕتووکی (النسب في العربية)، لأمين عبد الله سالم.

- پەڕتووکی (ظاهرة الاشتقاق في اللغة العربية)، لطنطاوي محمد دراز.

- پەڕتووکی (التأنيث في اللغة العربية)، لإبراهيم البركات الصادر.

- كتاب (المذكر والمؤنث للأخفش الأوسط من كتابه معاني القرآن)، وقد عرضه وحلله السيد أحمد علي.

- پەڕتووکی (اللغة والجنس: حفريات لغوية في الذكورة والأنوثة)، لعيسى برهومة.

- پەڕتووکی (العلم في العربية)، لسامي العجيلي.

ئینجا ڕوویەکی تری ئەم گرنگییێدانە لە دانراوەکان و نامەکانی زانکۆدا لە وڵاتە عەرەبییەکاندا دەردەکەوێت، زیاد لەو توێژینەوە و وتارە چڕانەی تر. هەموویان لایەک لە لاکانی پەڕتووکەکە باس دەکەن بە توێژینەوە و شیکردنەوەوە. لە دیارترین ئەو پەڕتووکانەی کە لەبارەیەوە نووسیویانە، هەندێکیان باس دەکەین:

- خزانة الأدب للبغدادي، د. محمد حور.

- أصول النحو عند البغدادي، دراسه في شواهد الخزانة، فاطمة الراجحي، حوليات الآداب والعلوم الاجتماعية، الكويت.

- اللهجات العربيه. د. ليلى السبعان، حوليات الآداب والعلوم الإجتماعية، الكويت.

نامەکانی زانکۆش ئەمانەن:

- آراء الفراء النحوية في خزانة الأدب، علي محمد صالح، رسالة جامعية، جامعة أم القرى، ٢٠١٠.

- مصادر النحو والصرف في خزانة الأدب للبغدادي، محمود نجيب.

- عبدالقادر البغدادي ومنهجه في شرح الشاهد النحوي، محمد عبده فلفل، ماجستير، جامعة دمشق، ١٩٩٠.

- عبدالقادر البغدادي وآراؤه النحوية في خزانة الأدب، رسالة ماجستير، جامعة اليرموک، الأردن. هەندێکی تر کە بوار نییە باسیان بکرێت.

گومانی تێدا نیە کە ئامادەگی ئەم پەڕتووکە بە چڕی لە خوێندنە جیاوازەکاندا، بەڵگەیە لەسەر گرنگی و بەهێزی کاریگەرییەکەی، ئەوەش لە ئەنجامدا وایلێدەکات کە وەک پەڕتووکە سەرچاوە زمانەوانیەکان و سەرچاوە نەحوویە گرنگەکان بێت.

کۆتایی:

ئەوەی بەغدادی پێی هەستاوە لەناو دووتوێی پەڕتووکەکەیدا، کۆششێکی گرنگە و مەبەست لێی بەرگری بووە لە کەلەپوور و ڕۆشنبیری عەرەبی بە هەموو ئاستەکانیەوە: زمانەوانی و ئەدەبی و مێژوویی. زیاتر لە زمانەوانی و نەحوودا چڕ بووەتەوە بەشێوەیەکی تایبەتی، کە سەرەتا باس لە بارودۆخی زمانەوانی لە سەدەی یانزەی کۆچیدا دەکات، کە بەرامبەرە بە سەدەی حەڤدەی زایینی. زمانی عەرەبی لەو کاتەدا قۆناغێکی مێژوویی بەخۆیەوە بینی کە بەشێوەیەکی بەرچاو لە پاشەکشەدا بوو، بۆیە نەحوو لە ڕێڕەوی خۆی لادرابوو لە دەروونی هەندی لە زانیاراندا، بانگەشەی بوێرانەیان دەکرد بۆ وازهێنان لە بنچینەکانی نەحوو بە بیانووی ئاسانکاری و نوێگەری، بۆیە چەند لێکۆڵینەوە و هەوڵ دران کە بەریەککەوتنیان هەبوو لەگەڵ ڕەسەنایەتی مادەی نەحوو.

سەرچاوەكان:

١ – باشا، عمر موسى. تاريخ الادب العربي (العصر العثماني)، دمشق: دار الفكر، ط٣، ١٩٩٩م، ص٣.

٢ – المحبي، محمد أمين. خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، بيروت: دار المكتب الاسلامي، ط١، ١٩٨٠، ص٤٥٤.

٣ – بقاعين، عادل. "عبد القادري البغدادي وآراؤه النحوية في خزانة الأدب"، (رسالة ماجستير، جامعة اليرموك، ١٩٨٧م)، ص١٤.

٤ – باشا، تاريخ الادب العربي (العصر العثماني)، مرجع سابق، ص٦٥٣.

٥ – بقاعين، عبد القادر البغدادي وآراؤه النحوية، مرجع سابق، ص.١٦

٦ – البغدادي، عبد القادر. خزانة الأدب ولب لباب لسان العرب، تحقيق: عبد السلام هارون، القاهرة: مكتبة الخانجي، ج١، ص٥.

٧ – المرجع السابق، ص.٤

٨ – المرجع السابق، ص٤.

٩ – البغدادي، خزانة الأدب ص٢ – ٣.

١٠ – البغدادي، خزانة الأدب ولب لباب لسان العرب، مرجع سابق، ص.٣

١١ – نجيب، محمود. "مصادر النحو والصرف في خزانة الأدب للبغدادي"، (رسالة ماجستير، جامعة حلب، ١٩٩٢م)، ص١٤.

١٢ – المرجع السابق، ص.١٤

١٣ – المرجع السابق، ص.٧٥

١٤ – المرجع السابق، ص.١٢

١٥ – المرجع السابق، ص.١٤٠

١٦ – الراجحي، فاطمة. "أصول النحو عند البغدادي: دراسة في شواهد الخزانة"، حوليات الآداب والعلوم الاجتماعية، الكويت، مارس ٢٠٠٥م، ص.٥٩

١٧ – باشا، تاريخ الأدب العربي (العصر العثماني)، مرجع سابق، ص٦٥٣.

١٨ – السبعان، ليلى. "لغات العرب في خزانة الأدب"، حوليات الآداب والعلوم الاجتماعية، الكويت، ٢٠٠٦م.

١٩ – صالح، علي محمد. "آراء الفراء النحوية في خزانة الأدب"، (رسالة ماجستير، جامعة أم القرى، ١٤٣٢هـ).

بەشی حەوتەم

(كشف الخفاء ومُزيل الإلباس عمّا اشتُهِر من الأحاديث على ألسنة الناس)

پێشەوا ئیسماعیلی کوڕی محەمەدی عەجلونی (الجرّاحي)

(لە ساڵی ١١٦٢ک/١٧٤٩ز کۆچی دوایی کردووە)

سەعید محەمەد عەلی بواعنە
دکتۆرا لە زانستی فەرموودە
مامۆستای یاریدەدەر لە کۆلێژی شەریعە
زانکۆی یەرموک/ ئەردەن
saedbawaneh@yahoo.com

پێشەکی

بێگومان ئوممەتی سەرکەوتوو و نەتەوەی سەرفراز ئەو نەتەوەیەیە کە هەمیشە لە خەمی پشکنین و پاراستنی کەلەپوورەکەیدایە، هەروەها مێژووی خۆی دەپارێزێت نەوە لەدوای نەوە و لە هەموو هونەرێک لە هونەرەکان. ئەمەش لە ڕێگەی پاراستنی هەر هونەرێکە کە لەناو ئەو نەتەوەیەدا بوونی هەیە، محەمەد عەجلونی کەسایەتیەکی دیاری سەدەی یازدەی کۆچیە، کە لە ڕووی بیرو هزرەوە خزمەتێکی گەورەی هەبووە، یەکێک لەو بابەتەی کە ئەم پیاوە لە دەستپێکی ئەم هەستە هزریە قووڵەوە بە گرنگیدان بە مێژوو، کە لە هەر چەرخێکدا ئەنجامدرابێت، هەروەها لەگەڵ ئەو گونجانەی لەگەڵ ئامانجە گەورەکان کە پەیمانگای جیهانی بۆ فیکری ئیسلامی پێی هەستاوە، کە لەو چوارچێوەیەدا پڕۆژەی گۆڕانکاریە هزریەکان لە جیهانی ئیسلامیدا لەنێوان

هەردوو سەدەی دە بۆ دوانزەی کۆچی/سیانزە بۆ هەژدەی زاینیە، کە ئامانج لێی تێگەیشتنە لە ڕێڕەوی چاکسازی و هەوڵە بوژانەوەکانی کەلتووری لە مێژووی ئوممەتدا، هەروەها وەرگرتنی وانە لەم ڕێچکەیە و خستنەگەڕی لە تێگەیشتنی واقیعی هاوچەرخ و ڕێگاکانی بوژانەوە کە بە هۆی توێژینەوەی جددی و پیاچوونەوەی بابەتیانە بۆ هەوڵە چاکسازیەکان و بوژاندنەوەکان کە خۆی دەبینێتەوە لە زانایان و بزووتنەوە هزریەکاندا، ئەمە هەمووی لەوەوە سەرچاوەی گرتووە کە توێژینەوە بکرێت لەسەر یەکێک لە کەسایەتیە زانستیە دیارەکان لە سەدەی دوانزەی زاینی، کە ئەویش کەسایەتی پێشەوای فەرمووودەناس ئیسماعیلی کوڕی محەمەدی عەجلونیە (١٠٨٧ – ١١٦٢ک/١٦٧٦-١٧٤٩ز)، کە بە کەسایەتیەکی هەڵکەوتوو دادەنرێت لە سەردەمەکەی خۆیدا، ئەوە دەخوازێ کە سەرنجی لێکۆڵەران بۆ خۆی ڕابکێشێت بۆ وەستان لەسەر کەسایەتیە زانستیەکەی و شارەزا بن لە هەوڵەکانی لە هونەرە زانستیەکاندا، هاوڕێ لەگەڵ توێژینەوەیەکی قووڵ لە یەکێک لە پەڕتووکەکانی کە گەشتووەتە دەستمان، ئەویش پەڕتووکی "كشف الخفاء ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس"، پەڕتووکەکەی وناساندووە کە زۆرترین ناوبانگی هەبووە لە بابەتەکەیدا لەنێوان ئەو دانراوانەی کە پێش ئەو دانرابوون. زیاتر مەبەستە خوازراوەکەی وەردەگرت لێی، ئەوەی کە ڕۆڵی بوژاندنەوەی هەبوو لە پاکژکردنەوەی عەقڵی موسڵمان لەوەی کە وەریگرتبوو لە خڵتەی فەرموودە و شوێنەوار و هەواڵە نەخۆشەکان، زیاد لەو ڕۆڵەی لە کارکردن بۆ زیاتر زیرەک کردن و دروستکردنی مەلەکەی ڕەخنەگرتن لە دەروون، ئەوەی کە کارەکان و شتەکان جێگیر نابن مەگەر هەواڵەکان تیایاندا ڕاست بن و لەسەر بەڵگە بنیاتبنرێت کە بەرگریکارێکیان نەبێ – ئەوەی بریتیە لە پەیڕەوی کارکردنی دروست لە بەخشیندا لەگەڵ دەقەکان لە ڕووی پشکنین و خوێندنەوە و شیکردنەوەوە.

یەکەم: ناساندنی پێشەوا ئیسماعیل عەجلونی[1]:

ئـەم پیـاوە پێـی دەوترێـت پێشـەوا ئەبولفیـداء ئیسـماعیل کـوڕی محـەمـەدی کـوڕی عـەبـدولهادی کـوڕی عـەبدولغـەنـی ناسـراو بـە جـەڕاحی، دەدرێتـە پـاڵ ئەمینداری ئەم ئوممەتە ئەبو عوبەیدە عامری کوڕی جەڕاح – ڕەزای خوای لێ بێ –، موڕادی لە کۆتایی باسکردنی ژیاننامەی عەجلونی ئاماژەی بەم لایەنەی کردووە و دەڵێت: "جەڕاحی دەدرێتە پاڵ ئەبی عوبەیدەی جەڕاحی یەکێک لەو دە هاوەڵەی کە موژدەی بەهەشتیان پێ دراوە - خوای گەورە لە هەموویان ڕازی بێت –، مەزهەبی شافیعی بووە، لە عەجلون لەدایکبووە و لە دیمەشق دانیشتووە و کۆچی دوایی کردووە، ئەو – ڕەحمەتی خوای لێ بێ - لە عەجلون[3] لە ساڵی (١٠٨٧ک) بەرامبەر (١٦٧٦ز) لەدایکبووە. موڕادی لە باسی ژیاننامەکەیدا دەڵێت: "زانایەکی شارەزا و ساڵح و بەسوود و فەرموودەناس و بەڕێز و قودوە و پشت و لەخوا ترس بووە، دەستی هەبووە لە زانستەکاندا، بەتایبەتی فەرموودە و زمانی عەرەبی و جگە لە ئەوانیش کە باسەکەمان دەرێژ دەبێتەوە بە باسکردنیان. هەنگاوی چەسپیوی هەیە لە زانستەکان و دەستێکی باڵای هەبووە لە وردی وتە و مانادا".

هەر بە منداڵی قورئانی لەبەرکردووە کاتێک دەستی کردووە بە تەمەنی تەمیز هەروەک موڕادی دەڵێت: "هاتە دیمەشق لەوکاتەدا تەمەنی نزیکەی ١٣ ساڵ بووە بۆ فێربوونی زانستەکان و لە نیوەی شەوالی ساڵی ١١٠٠ک داو لەگەڵ کۆمەڵێک مامۆستای بەرزدا سەرقاڵ بووە بە فیقە و فەرموودە و تەفسیر و زمانی عەرەبی و جگە لەمانەش... ئەو پەڕتووکانەش کە خوێندونی لەبەر زۆریان لە ژمارە نایەن لە نێوان کەلام و تەفسیر و فەرموودە و فیقە و ئوسوڵ و قیرائات و میرات و ژمێریاری و عەرەبی بە هەموو جۆرەکانیەوە و مەنتیق و جگە لەمانەش".[4]

هەر لەتەمەنی منداڵیەوە قورئانی پیرۆزی لەبەرکردووە، موڕادی دەڵێت: هاتە دیمەشق، لەو کاتەدا تەمەنی نزیکەی ١٣ ساڵ بووە، بە مەبەستی فێربوون نیشتەجێ بووە، لەوێ چەندین زانست و زانیاری لەسەر دەستی گەورە زانایانی ئەوسای ئەم وڵاتە بەدەستهێناوە.

له ڕووی مامۆستاوه کۆمەڵێکی زۆر مامۆستای هەبووه، بەڵگەش بۆ ئەمە ئەوەیە کە عەجلونی موعجەمێکی داناوه لەسەریان ناوی ناوه (حلية أهل الفضل والكمال باتصال الأسانيد بكُمَّل الرجال)، زەرکەلی دەربارەی ئەم پەڕتووکه دەڵێت: "دەربارەی ژیاننامەی مامۆستاکانیەتی کە لەبەری کردوون، له کتێبخانەی زانکۆیه له ڕیاز و له بەسرەش هەیه".(٥)

له بەناوبانگترین مامۆستاکانی ئەمانەن:

- محەمەدی کوڕی عەبدولڕەسولی بەرزنجی شارەزووری مەدەنی (له ساڵی ١١٠٣ک کۆچی دوایی کردووه).

- یونسی کوڕی ئەحمەدی ئەزهەری شافیعی میسری (له ساڵی ١١٢٠ک کۆچی دوایی کردووه).

عەجلونی له ئەوەوه دەستی کردووه به خوێندن له (قبة النسر) له مزگەوتی ئەمەوی.

- محەمەدی کوڕی عەبدولباقی کوڕی عەبدولقادر ئەبولمەواهیبی حەنبەلی (له ساڵی ١١٢٦ک کۆچی دوایی کردووه).

قوتابییەکانیشی زۆر بوون، له دیارترینیان ئەمانەن:

- محەمەدی کوڕی ئەحمەدی کوڕی سالمی سەفارینی نابلوسی حەنبەلی (له ساڵی ١١٨٨ک کۆچی دوایی کردووه).

- مستەفای کوڕی محەمەد کوڕی ڕەحمەتوڵڵا ناسراو به (ڕەحمەتی)ی دیمەشقی (له ساڵی ١٢٠٥ک کۆچی دوایی کردووه).

- ئەحمەدی کوڕی عوبەیدی عەتاری دیمەشقی شافیعی (له ساڵی ١٢١٨ک کۆچی دوایی کردووه).

نووسینەکانیشی زۆرن، مورادی هەژماری کردووه (١٦) دانراون، ئاماژەی بۆ ئەوه کردووه کە هەیانە تەواو نەکراوه، هەشە تەواو کراوه، بەناوبانگترینیان و بڵاوترینیان پەڕتووکی: (كشف الخفاء)ه، کە ئێمە لێکۆڵینەوەی لەسەری دەکەین. مورادی کە باسی عەجلونی دەکات دەڵێت: عەجلونی پیاوێکی لەسەرخۆ و هێدی بووه، دڵساف و بێ کینه و خەوش بووه، خۆگر بووه لەسەر نەبوونی و کەمدەستی، بەردەوام سەرقاڵی خواپەرستی و

شەونوێژ بووە، هەروەها سەرقاڵ بووە بە وانەی تایبەت و گشتیەوە. زمانی گرتووەتەوە لەوەی کە پەیوەندی بە ئەوەوە نەبووە، بەردەوام بووە لەسەر حاڵەتە چاکە بەناوبانگەکەی هەتاکو کۆچی دوایی کردووە. شێخ سەعید سەمان باسی ژیانەکەی کردووە لە پەڕتووکەکەیدا و دەڵێت: "کۆتایی زانایانی فەرموودەیە، لەوانە بوو کە پایە و سەرکردایەتی زانستی فەرموودەی گرتبووە ئەستۆ لە کۆن و نوێدا پریشکی چەخماخەی لێکردبووە کار تا بە تەواوی چواردەورەکەی ڕووناککردەوە، ناوبانگی دەرکرد بەو زانستەو دنیای پڕ کرد لە زانست". عەجلونی – ڕەحمەتی خوای لێ بێ – لە دیمەشق کۆچی دوایی کردووە، لە مانگی موحەڕەمی سەرەتای ساڵی ١١٦٢ک، لە گۆڕستانی شێخ ئەرسەلان بەخاکسپێردراوە.

دووەم: ئەو زانستانەی عەجلونی لەبارەیانەوە نووسیویەتی:

وەک باسمانکرد کە پێشەوا ئیسماعیل عەجلونی پەڕتووکی زۆری نووسیوە، کە مورادی تا ١٦ بەرهەمی ژماردووە – پێشتر لەسەری دواین – ، مورادی ئاماژەی کردووە کە هەندێ لەوانە تەواوکراون و هەندێکیان تەواونەکراون. ئەوەی کە ئێمە لەبارەیەوە لێرەدا دەیخەینەڕوو بریتیە لە ڕوونکردنەوەی ئەو زانستەی کە عەجلونی بە قەڵەمی خۆی نووسیویەتی لەگەڵ ئاماژەدان بەوانەی کە تەواوی کردوون و ئەوانەشی کە تەواوی نەکردوون. بۆیە بۆ تەواوبووەکان هێمای (ت) و ناتەواوەکانیش (غ ت) بەکاردێنین، زیادلەوەش دانەپاڵی ئەوانەی کە زانراون جێگاکەیان بۆ شوێنەکەیان لە پەڕتووکخانەکان و خانەی پەڕتووکەکان هێمای (ط) و بۆ دەستنووسەکان (خ) و بۆ ونبووەکان (م) دانراوە. لێرەدا بە کورتی لەسەریان دەدوێین:

١- التفسير:

- (إسعاف الطالبين بتفسير كتاب الله المبين) (غ ت) (م).
- (فتح المولى الجليل على أنوار التنزيل وأسرار التأويل للبيضاوي) (غ ت) (م).

٢- فەرموودەی پیرۆزی پێغەمبەر:

- (أربعون حديثاً مع كل حديث بعض الشعر) (ت) (خ). نوسخەیەکی هەیە لە زانکۆی برنستۆن – لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بە ژمارە (٢٣١٢) – مجموعة غاريت لە (٢٦) لاپەڕەدا، وێنەیەکیشی هەیە لە بەشی دەستنووسەکان لە زانکۆی ئەردەن شریتی ژمارە (٢٧٦).

- (استرشاد المسترشدين لفهم الفتح المبين على شرح الأربعين لابن الحجر المكّي) (غ ت) (م).

- (أسنى الوسائل بشرح الشمائل) (غ ت) (م).

- (عقد الجوهر الثمين بشرح الحديث المسلسل بالدمشقيين) (ت) (م) زەرکەلی دەڵێت: (شرح الحديث المسلسل بالدمشقيين).[٦]

- (عقد الجوهر الثمين في أربعين حديثاً من أحاديث سيد المرسلين) (ت)، (ط). زەرکەلی لە (الأعلام)دا ئاماژەی کردووە لە پاڵیدا بە هێمای (ط)، منیش سەیری چاپە نوێیەکەم کرد کە (دار المعرفة) چاپی کردووە لە بەیروت، ٢٠٠٦ز، کە تیایدا چل فەرموودەی کۆکردووەتەوە لە چل دەروازەدا. کەتانی لە (فهرس الفهارس)دا دەڵێت: "ئەو سەرەتایەکی هەبوو، لە حیجاز و هیند و شام بەناوبانگ بوو، چەند جارێک چاپکرایەوە، دانەرەکەی ناوی لێنا: (عقد الجوهر الثمين في أربعين حديثاً من أحاديث سيد المرسلين)، تیایدا کۆی کردووەتەوە وەکو بەسری دەڵێت لەگەڵ نووسینی و موسنەدی ئەبو حەنیفەی بۆ زیاد کردووە دەڵێت: (تنويها بأنه من أهل هذا الشأن و(الشفا) و (تاريخ الشام لابن عساكر) و (كتاب الفرج بعد الشدة لابن أبي الدنيا) و (جياد المسلسلات للسيوطي) و (الدربة الطاهرة للدولابي) و (مشكاة الأنوار للحاتمي) بەرهەمەکەی بوو بە چل فەرموودە لە چل دەروازەدا. وزاد على أوائل البصرى بذكره إسناد كل كتاب بالهامش فذكر أولاً روايته للصحيح عن الشيخ عبد الغنى النابلسي عن النجم الغزي عن أبيه البدر الغزي عن القاضي زكرياء عن الحافظ ابن حجر، ثم صار يُحيل عليه في بقية الكتب".[٧]

- (الفيضُ الجاري بشرح صحيح البخاري) (غ ت) (خ) موورادی دەڵێت: "لە ڕەشنووسەکەیدا ٢٩٢ لاپەڕەی نووسیوە، گەیشتووەتە ئەم قسەیەی بوخاری

کە دەڵێت: شوێنی گەڕانەوەی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) لە ئەحزاب، شوێنی دەرچوونی لە بەنو قورەیزە و گەمارۆدانیان لە غەزاکان، ئەگەر ئەم شیکردنەوەیە کامڵ بوایە ئەوا دەبوو بە ئەنجامی ڕۆژگار".[٨] کەتانی دەڵێت: "ڕاڤەی هەیە لەسەر سەحیح، شەهاب ئەحمەد عەتار کە قوتابی بووە لە ژیاننامەکەیدا دەربارەی دەڵێت: "شیکردنەوەی وەهای بۆ کردووە کە دەروون تیایدا ئارام دەگرێت، وای لێکردووە کە بووە بە کورتکراوەی شیکردنەوەکانی پێش خۆی، لە سوودەکان و خاڵەکان و حوکمەکاندا درێژی پێداوە، ناوی ناوە (الفيض الجاري)، گەیشتووەتە دەروازەی تەفسیر، گەڕاوەتەوە بۆ لای پەروەردگار پێش ئەوەی تەواوی بکات".[٩] خەیرەدین زەرکەلی دەڵێت: "(الفيض الجاري في شرح صحيح البخاري) (خ) هەشت بەرگ بووە، بە خەتی خۆی، لە پەڕتووکخانەی زوهێر شاویش لە بەیروت، ساڵی ١١٥٣ نووسیویەتی و تەواوی نەکردووە".[١٠]

- (كشف الخفاء ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس) کە چاپکراوە، دواتر قسەی لەسەر دەکەین - بە یارمەتی خوا - لە شوێنی خۆیدا بە درێژی.

٣- نووسینی ژیاننامە و گەشتەکان و سەردانەکان:

أ - ژیاننامەکان:

- (إضاءة البدرين في ترجمة الشيخين)، (ت) (ط)، بەشێوەیەکی بەرفراوان ژیاننامەی هەردوو پێشەوا بوخاری و موسلیمی (ڕەحمەتی خوایان لەسەر بێت) بۆ نووسیوە، یەکەمجار ساڵی ١٤٢٣ک/٢٠٠٢ز چاپکراوە، هەندێک لە توێژەران توێژینەوەیان لەسەر دەستنووسە لەبەرگیراوەکە کردووە، لە زانکۆی ئەردەنی شریتی ژمارە (٢٧٦)، بنەچەکەی لە زانکۆی برنستۆن پارێزراوە لە ویلاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، بە ژمارە (٢٣١٢) مجموعة غاريت، لەژێر کۆمەڵەی (١- ١٢).

- (تاج الملوك النفيس بترجمة الإمام محمد بن إدريس) (ت)، مورادی ناوی ئەم پەڕتووکەی نەبردووە، توێژەری پەڕتووکی (إضاءة البدرين) ئاماژەی پێکردووە لە پێشەکی توێژینەوەکەدا (لاپەڕە٢٠)، دەڵێت: "کە دەستنووسێکی

هەیە لە پەڕتووکخانەی زاهیریە لە دیمەشق (بە ژمارە ٣٤٨١ - گشتی)، لە (١٤٨) لاپەڕە، مێژووی لەبەرگرتنەوەی (١٢٨١ک)یە".

- (حلية أهل الفضل والكمال باتصال الأسانيد بكُمَّل الرجال)، (ت) (خ)، لێرەدا باس لە سەرجەم شێخ و مامۆستاکانی دەکات، پێشتر ئاماژەمان بۆ توێژینەوەی (إضاءة البدرين) کردووە لە پێشەکی توێژینەوەکەدا لاپەڕە (٢١)، کە دەستنووسێکی هەیە لە خەزانەی ئالوسیە، لە پەڕتووکخانەی مۆزەخانەی عێراقی بە ژمارە (٥/٨٦٩٩)، لە ١٦٤ لاپەڕەدا، بە دەستی عەبدولقادر سەفارینی نووسراوە لە ساڵی ١٢١٠ک.

- (عَرف الزرنب بترجمة سيدي مدرك والسيدة زينب) (ت) (م) توێژەری (إضاءة البدرين) لە لاپەڕە (٢٢)دا دەڵێت: لە کاتی توێژینەوە لە (إيضاح المكنون) باسی کتێبەکەی کردووە و داویەتیە پاڵ قوتابیەکەی سەفارینی دەڵێت: "عرف الزرنب في ترجمة السيدة زينب – للسفاريني أبي العون محمد بن أحمد بن سالم صاحب (الأجوبة النجدية)".

توێژەر وایدەبینێت کە هەردوو لێکۆڵەر تووشی گومان بوون لەوەدا، بە گەڕانەوە بۆ (إيضاح المكنون) کە داویەتە پاڵ عەجلونی، کە دەڵێت: "عرف الزرنب بترجمة سيدى مدرك والسيدة زينب – دانانی شێخ ئیسماعیل عەجلونی صاحب عقد الجوهر الثمين".[١١] بەڵام ئەوەی کە دەیگەڕێننەوە بۆ سەفارینی ئەوە پەڕتووکێکی ترە هەمان ناوی هەیە، بەڵام ئەوەندە هەیە کە کورتکراوەتەوە لە ناساندنی (زەینەب) بەتەنها. خاوەنی (إيضاح المكنون) دەڵێت: "عرف الزَّرنب،[١٢] في ترجمة السيدة زينب – للسفاريني أبى العون محمد بن أحمد ابن سالم صاحب الأجوبة النجدية".[١٣]

- (عقد اللآلئ والمرجان في مناقب أبى حنيفة النعمان) (ت) (خ) مورادی باسی نەکردووە، نوسخەیەکی هەیە لە زانکۆی برنستۆن – لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، بە ژمارە (٤٢٢٥) مجموعة يهودا.

- (الفوائد الدَّراري بترجمة الإمام البخاري) (ت) (خ)، عەجلونی لە چەند شوێنێکدا لە پەڕتووکەکەیدا (إضاءة البدرين) ئاماژەی پێکردووە، سزکین لە پەڕتووکەکەیدا (تاريخ التراث العربي) باسی کردووە لە هەردوو نوسخە

دەستنووسەکەیدا. یەکەمیان لە زانکۆی (برسلاو/٢) بنکیبور (٧٣/١٢) ژمارە (٧٣٥)، پێکهاتووە لە (٤٧) لاپەڕە، لە ساڵی ١١٥١ک کۆپی کراوە، نوسخەی دووەمیش لە پەڕتووکخانەی خدابخش بتنە - هیندستان، بە ژمارە (٢٤٢١) و چەند وێنەیەکی هەیە لە (معهد المخطوطات)، بە ژمارە (١١٥٥ مێژوو)".[١٤]

- (الكواكب المنيرة المجتمعة في تراجم الأئمة المجتهدين الأربعة) (ت) (م) مەبەست پێی ژیانی هەریەک لە پێشەوا ئەبی حەنیفە نعمان و مالیک و شافیعی و ئەحمەدی کوڕی حەنبەلە ڕەحمەتی خوا لە هەموویان بێ.

- (كناش مسودات العجلوني) لە سەرەتایەوە ڕەشنووسی ژیاننامەی هەندێ لە هاوەڵانی نووسیوە، نوسخەیەکیشی هەیە لە پەڕتووکخانەی زاهیریە لە دیمەشق بە ژمارە (٤٤٤٤ – گشتی) لە (١٥٠) لاپەڕەدایە و ساڵی ١١٥٠ک لەبەریگیراوەتەوە.

ب – گەشتەکان و سەردانەکان:

- نامیلکەیەک کە باسی چۆنیەتی حەجکردنی عەجلونی دەکات لە ساڵی ١١٥١ک (ت) (خ) لە پەڕتووکخانەی تشستربیتی – دبلن لە ئیرلەندا، نوسخەیەکی هەیە بە ژمارە (٤٩٠٧) لە چوارچێوەی کۆمەڵەی (٨١ – ٨٤)، وێنەیەکی تری بە هەمان ژمارە لە بەشی دەستنووسەکان هەیە لە زانکۆی ئەردەن.

- (شذى الرّوض البديع المُدرك) (ت) (خ) موورادی نەهاتووە باسی ئەم نامیلکەیە بکات، نوسخەیەکی دەستنووسی هەیە لە پەڕتووکخانەی تشستربیتی – دبلن لە ئیرلەندا، بە ژمارە (٩/٤٩٠٧) لە چوارچێوەی کۆمەڵەی (٦٩ – ٧٠) لە (٧) لاپەڕەدا، وێنەیەکی تریشی هەیە بە هەمان ژمارە لە بەشی دەستنووسەکان لە زانکۆی ئەردەن، ڕێکخەری فەهرستەکان ئاماژەی کردووە بۆ دەستنووسەکە کە سەردانیکردنی بابەتەکەی لە سەردانیکردنی پلە دیاریکراوەکانە.

٤ – نەحوو و شیعر و ڕاڤەکەی:

- (الفوائد المُحَرّرة بشرح مسَوِّغات الابتداء بالنّكرة) (ت) (م).

- (ديوان شعر) (ت) (خ) نوسخەیەکی هەیە لە زانکۆی برنستۆن لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بە ژمارە (٤٦٧٠) کۆمەڵەی فەرموودەکان، لە

چوارچێوەی کۆمەڵەی (١١٦ – ١٤٠)، لە (٢٥) لاپەڕەدایە. وێنەیەکیشی هەیە لە زانکۆی ئەردەن، شریتی ژمارە (١١٤٨). ئەوە و موورادی باسی نەکردووە کە دیوانە شیعری هەبێت، بەڵام ئاماژەی کردووە بۆ ئەوە کە عەجلونی شیعری داناوە، دەڵێت: "ئەو شیعری دادەنا و شیعرەکانیشی شیعری زانایان بوون، چونکە خۆیان سەرقاڵ نەدەکرد پێیەوە". ئەو چەندین نموونەی شیعری هێناوەتەوە لە (سلک الدرر)دا.

– (عقد اللآلئ بشرح منفرجة الغزالي) (غ ت). قەسیدەیەکی درێژی بەناوبانگە و چاپکراوە، کە هی ئیمامی غەزالیە (لە ساڵی ٥٠٥ک کۆچی دوایی کردووە) لە (تفريج الكروب).

٥ – وەڵامدانەوە و ئامۆژگاری و ڕووداوە گەردوونییەکان:

– (الأجوبة المُحققة عن الأسئلة المفَرّقة) (ت) (خ) نوسخەیەکی دەستنووسی هەیە لە کتێبخانەی زاهیریە بە ژمارە (٩٢٨١ – گشتی) لە (١٠٠) لاپەڕەدا.

– (تحفة أهل الإيمان فيما يتعلّق برجب وشعبان ورمضان) (ت) (م).

– (نصيحة الإخوان فيما يتعلّق برجب وشعبان ورمضان) (ت)، (خ)، نوسخەیەکی تری هەیە لە زانکۆی برنستۆن لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، بە ژمارە (٢٣١٢) مجموعة (غاريت) و لە (٣٧) لاپەڕەدایە، وێنەیەکی تری هەیە لە بەشی دەستنووسەکان لە زانکۆی ئەردەن، شریتی ژمارە (٢٧٦).

– (تحريک السلسلة فيما يتعلق بالزلزلة) (ت) (خ)، موورادی باسی نەکردووە، نوسخەیەکی هەیە لە زانکۆی برنستۆن – لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بە ژمارە (٢٦٩٣) مجموعة (غاريت)، لە (٣٦) لاپەڕەدایە، وێنەیەکی هەیە لە بەشی دەستنووسەکان لە زانکۆی ئەردەن شریتی ژمارە (١٩٠)، ڕێکخەری فەهرەستی دەستنووسەکان ئەو بابەتە ڕوون دەکاتەوە و دەڵێت: بریتیە لە زەمینلەرزەکان کە ڕوو دەدەن، وەک ئەو زەمینلەرزەیەی کە لە شام ڕوویدا لە ساڵی ١١٥٤ک، مانای زەمینلەرزە شیی دەکاتەوە، ئەو کارانەش باس دەکات کە پێویستە لە کاتی ڕوودانیدا ئەنجام بدرێت، هەروەها هۆکاری ڕوودانی، پاشان ژمارەی هەندێ لەو زەمینلەرزانەی کە ڕوویانداوە دەژمێرێت".

سێیەم: توێژینەوەی شیکاری بۆ پەڕتووکی عەجلونی (كشف الخفاء):

پێشتر ئاماژەمان بەوە کرد کە پێشەوا عەجلونی چەندین پەڕتووکی ناوازەی هەیە لە مەیدانی فەرموودەی پیرۆزدا، لە دیارترینیان ڕاڤەی سەحیحی بوخاریە، بە ناونیشانی (الفيض الجاري)، کە پێش ئەوەی تەواوی بکات کۆچی دوایی کردووە، بەپێی وتەی موورادی باشترین و چاکترین دانراوی بووە، دەڵێت: لەوانە کە باشترین و جوانترینیانە ڕاڤەکەیەتی لەسەر بوخاری، کە ناوی ناوە (الفيض الجاري بشرح صحيح البخاري)، "لەسەر ڕەشنووسەکەی ٢٩٢ پەڕاو نووسراوە، تیایدا گەیشتووەتە سەر قسەی بوخاری کە دەڵێت: "باب مرجع النبي (صلى الله عليه وسلم) من الأحزاب ومخرجه إلى بني قريظة ومحاصرته إياهم من المغازي"، ئەگەر ئەم ڕاڤەیەی تەواو بکردایە ئەوا دەبوو بە ئەنجامی ڕۆژگار"،[١٥] کەتانیش دەڵێت: "ڕاڤەی هەیە لەسەر سەحیح، قوتابیەکەی شەهاب ئەحمەد عەتتار لە ژیاننامەکەیدا دەڵێت: بەشێوەیەک ڕاڤەی کردووە کە پێویستە بۆ بەدەستهێنانی ئەم پەڕتووکە گەشت بکرێت، وایلێکردووە ببێتە کورتکراوەی شیکردنەوەکانی پێشوو، لە سوودەکان و نوکتەکان و حوکمەکاندا درێژەی پێداوە، ناوی ناوە (الفيض الجاري)، لەم پەڕتووکەدا گەیشتووەتە بەشی تەفسیر، پێش تەواوکردنی دنیای بەجێهێشتووە".[١٦]

ئەو بەشەی ئەم ڕاڤەی کردووە، لە پەڕتووکخانەی زاهیریە هەیە، بەو شێوەیە کە زەرکەلی ئاماژەی پێکردووە لە (الأعلام)دا، ئەوەش شتێکی گاڵتە نیە، تا ئێستاش توێژەران و لێکۆڵەران چاوەڕێن تاکو دڵخۆشی خۆیان دەرببڕن بە دەرهێنانی بۆ ڕووناکی، ئەگەر ئێمە درێژەمان دا بە تیشک خستنە سەر ئەم پەڕتووکە لە پەڕتووکەکانی عەجلونی، لەبەرئەوەیە کە ئەمە باشترین و بەرزترینیانە بەشێوەیەکی گشتی. بەهەرحاڵ پەڕتووکەکەی کە ناوی (كشف الخفاء ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس) یەکێکی تری گرنگە لە پلەوپایەدا، ئەویش لەبەرئەوەی کە بابەتی هەستیاری پەیوەندیدارە بە ژیانی مرۆڤ کە لەخۆی گرتووە، ئەو فەرموودانە دەخاتە ڕوو کە لەسەر زمانی خەڵک بڵاون و بەناوبانگن، لەمەودوا توێژینەوەیەکی شیکاری قووڵ

دەکـەین لەسـەر ئـەم پەڕتووکـە - بـەپێی توانـا -، پەڕتووکەکـە لـە چەنـد ڕوویەکەوە دەگرێتەوە، کە تیایدا پێناسەی پەڕتووکەکە و دەرخستنی بەهاکەی و ڕۆڵە فیکری و شارستانی و بووژانەوەکەی باس دەکەین.

١- توێژینەوە لەسەر ناوی پەڕتووکەکە و چەسپاندنی درانە پاڵ عەجلونی:

پەڕتووکی (كشف الخفاء) یەکێکە لەو پەڕتووکانەی بەدڵنیاییەوە هی پێشەوا ئیسماعیل عەجلونیە (لە ساڵی ١١٦٢ک کۆچی دوایی کردووە). ئەوەی کە ئەمە بەهێز دەکات ئەوەیە کە مورادی (لە ساڵی ١٢٠٦ک کۆچی دوایی کردووە) خاوەنی (سلك الدرر)، کە ژیاننامەی بۆ عەجلونی نووسیوە، سەردەمەکەی زۆر نزیک بووە لێیەوە، شتێکی سروشتییە گرفت کاتێک دروست دەبێت کە سەلماندنی دانەپاڵی پەڕتووکەکە بۆ دانەرەکەی، لەکاتێکدا دەردەکەوێت کە سەردەمەکە درێژبێتەوە لەنێوان دانەر و ئەو کەسەی کە نووسەری ژیاننامەکەیەتی.

ئینجا دەربارەی ناوی پەڕتووکەکەش، ئەویش هەروەک مورادی خۆی باسی کردووە ناوی ناوە (كشف الخفاء ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس).(١٧) هەموو ئەوانەی ژیاننامەی عەجلونیان نووسیوە پشتیان بە مورادی بەستووە وەک سەرچاوە، لەبەرئەوەی ئەو دەیزانێت و سەردەمەکەشی نزیک بووە لێیەوە، بۆیە هیچ ناکۆکییەک نیە لەسەر ناوی پەڕتووکەکە. لە کۆتا نوسخەی چاپکراودا لە (كشف الخفاء)دا هاتووە: "ئەم نوسخە پیرۆزە نووسراوە بە وێنەی فەخرولئەشراف سەید سەعید کوڕی حافز شێخ ئەحمەد حەلەبی عەتار خوای گەورە بیانپارێزێت ئامین. ڕۆژی لێبوونەوەش بەرامبەرە بە ڕۆژی هەینی چواردەی مانگی ڕەمەزانی پیرۆز، ساڵی (١١٨٥ک)، لەسەر دەستی بەندەی هەژار ئیسماعیل کوڕی شێخ محەمەد خەلیفە، خوا لێی خۆش بێت و لە دایک و باوکی و لە مامۆستاکانی و لە هەموو موسڵمانان ئامین".(١٨)

٢- بابەتی پەڕتووکەکە و قەبارەی مادە زانستەکەی و پەیڕەوەکەی:

پەڕتووکی (كشف الخفاء) ئەو فەرموودانەی لەخۆی گرتووە کە لەو سەردەمەدا لەسەر زمانی خەڵک زۆر بەکارهاتوون، لەگەڵ باسکردنی ئەوانەش

که له پێش سەردەمی ئەودا باو بوون، ئەم پەڕتووکە گەورەترین پەڕتووکە کە لەم بارەوە نووسراوە و کۆکەرەوەی ئەو فەرموودانەیە کە لەسەر زمانی خەڵکی بڵاون، لە دوو بەرگدا چاپکراوە و (٣٢٨١) فەرموودەی لەخۆ گرتووە، هەروەک لە دەستنووسی چاپکراو باسکراوە، (چاپی٣، دار إحياء التراث العربي، بيروت- لبنان). عەجلونی پەڕتووکەکەی لەسەر شێوازی ئەلیفبا ڕێکخستووە، لەم پەڕتووکەدا (المقاصد الحسنة)ی سەخاوی کورتکردۆتەوە، بۆیە لە پێشەکیەکەدا دەڵێت: "باشترین پەڕتووک کە لەم بوارەدا نووسرابێت کە ساغەکانی لە نەخۆش و لاوازەکان جیاکردۆتەوە و تیایدا کۆکردووەتەوە، لە پەڕتووکێکدا ناوی ناوە: "المقاصد الحسنة في بيان كثير من الأحاديث المشتهرة على الألسنة" کە دراوەتە پاڵ پێشەوای چاودێری بەناوبانگ بە ئەبولخەیر شەمسەدین محەمەدی کوڕی عەبدولڕەحمانی سەخاوی، بەڵام گرفتی ئەوەی تێدایە کە سەنەدەکان بە درێژی دێنێت و سودێکی ئەوتۆیان نیە، مەگەر بۆ زانای گەورە نەبێ، بۆیە من لەم پەڕتووکەدا کورتم کردۆتەوە بە کورتکردنەوەی گێڕەرەوەی فەرموودەکە و سەحابیەکە، بەمەبەستی کورتکردنەوە - کە ئینشائەڵڵا بێ کەموکوڕی دەبێت – لەوەی کە لەخۆی گرتووە و زانایان خواستیان لەسەری بووە، یان بە لای زانایانی فەرموودەوە باش بووە، لە پەڕتووکە بەناوبانگەکانی زانا بەناوبانگەکانی وەکو (اللآلئ المنثورة في الأحاديث المشهورة، لأمير الحفاظ والمحدثين المتأخرين الشهاب أحمد بن حجر العسقلاني).[١٩]

پەڕتووکی (التذكرة في الأحاديث المشتهرة)، کە دانەرەکەی: بەدرەدین محەمەدی کوڕی عەبدوڵڵای زەرکەشی نووسیویەتی (لە ساڵی ٧٩٤ک کۆچی دوایی کردووە)، دادەنرێت بە یەکەم پەڕتووک کە دەربارەی فەرموودە بەناوبانگەکان دانرابێت – بەو پێیەی بە ئێمە گەیشتووە - ، پەڕتووکەکە لە یەک بەرگدا چاپکراوە، سیووتی زۆری لێوەرگرتووە لە (الدرر المنتثرة)دا وەک لە دواتردا باسی دێت.

٣- سەرچاوەکانی لە پەڕتووکەکەدا:

ئەگەرچی پەڕتووکی (کشف الخفاء) گەورەترین و زۆرترین فەرموودەی بەناوبانگی لەسەر زمانی خەڵکی لەخۆگرتووە، بەڵام لەمەدا لەپێش هەموویانەوە نیە، بەڵکو چەند زانایەکی پایەبەرز هەن لە پێش ئەمدا کە کردوویانە بە مادەی زانستی پەڕتووکەکانیان و سەرچاوە بۆیان. لێرەدا باسێکی شیکاری فراوان دەکەین بۆ قسەکردن لەسەر ئەو سەرچاوانەی کە نووسەر کەڵکی لێ بینیون:

أ- اللآلئ المنثورة في الأحاديث المشهورة مما أَلِفَه الطبع وليس له أصل في الشرع، دانەرەکەی: حافظ ئیبن حەجەری عەسقەلانیە (لە ساڵی ٨٥٢ک کۆچی دوایی کردووە)، ئەم پەڕتووکە هەروەک لە ناوەکەیەوە دیارە گرنگی بەو فەرموودە بڵاوانە دەدات کە لەسەر زمانی خەڵکن و دەگەڕێنەوە بۆی و بە ئارەزووی خۆیان و حەقیقەتیان نییە، لەڕاستیدا ئەسڵیان نیە لە شەرعدا، پەڕتووکەکە لەبەردەستماندا نیە و بەدەستنووسیش لە پەڕتووکخانەکاندا نیە تاکو بچینەوە سەری و لەسەری بوەستین لە ڕووی قەبارەکەی، بەڵام ئەوەی جێگیرە لامان ئەوەیە کە ئەم پەڕتووکە سەرچاوەیەکی گرنگە بۆ عەجلونی و لە پێشەکی پەڕتووکەکەیدا (کشف الخفاء) هۆشیاری لەسەر داوە و دەڵێت: "وضاما إليه مما في كتب الأئمة المعتبرين كاللآلئ المنثورة في الأحاديث المشهورة لأمير الحفاظ والمحدثين المتأخرين الشهاب أحمد بن حجر العسقلاني".[٢٠]

ب- المقاصد الحسنة في بيان كثير من الأحاديث المشتهرة على الألسنة، دانەرەکەی: محەمەدی کوڕی عەبدوڕەحمانی سەخاوییە (لە ساڵی ٩٠٢ک کۆچی دوایی کردووە)، بەشێوەی ئەلیفبائی ڕیزبەندکراوە. پەڕتووکەکە لە یەک بەرگدا چاپکراوە، پەڕتووکێکی کۆکەرەوەیە، سەخاوی لەناو ئەم پەڕتووکەدا زۆرێک لەو فەرموودانەی باسکردووە کە لەسەر زاری خەڵکن و بە سەنەدی تایبەتی خۆی ڕاستی کردوونەتەوە، کە لە نوسخە چاپکراوە ژمارەکراوەکەدا گەیشتووەتە (١٣٥٦) فەرموودە، کە لەسەر شێوەی ئەلیفبا ڕێکیخستوون، کە پیتی یەکەمی وشەکە و ئەوەی لە دوایەوە دێت لەبەرچاو گرتووە، بەوەش

ئاسانی کردووە بۆ ئەو کەسانەی سەردانی دەکەن بۆ ئەوەی بەخێرایی بگەن بەو فەرموودەیەی کە دەگەڕێن بۆی. دوای باسکردنی فەرموودەکان باسی ئەوە دەکات کە کێ تەخریجی کردووە لە فەرموودەناسان ئەگەر ئەسڵی هەبوو، پلەکەی ڕوون دەکاتەوە و ئەو قسانەشی لەسەری کراوە باس دەکات، ئەو قسانەش کە زانایان کردوویانە لەسەری بەشێوەیەکی تەواو و گشتگیر. ئەگەر فەرموودەکە ئەسڵێکی نەبوو "واتە: سەنەد" و لە یەکێک لە پەڕتووکەکانی فەرموودەدا نەبوو، ئەوە ڕوونی دەکاتەوە، دەبینین دەڵێت: "لا أصل له"، بەڵام ئەگەر مەوقوف بوو، یا ترسا لەوەی کە ئەسڵی هەبێت، دەڵێت: "لا أعرفه"، واتە: لە سنووری زانیاری ئەودا نیە. کاتێک زانیمان کە ئیمامی سەخاوی لەو کەسانەیە کە بەداواداچوون دەکات و کەسێکی فەرهەنگیە لە هۆشیاری و زانیاری، ئەوا وتەکەی (لا أعرفه) زۆر نزیکەی لە وتەکەی (لا أصل له)، خوا زاناترە.

پەڕتووکەکەی سەخاوی دادەنرێت بە یەکێک لە گرنگترین سەرچاوە سەرەکییەکانی عەجلونی لە پەڕتووکەکەیدا (كشف الخفاء)، ئەگەر دیارترین و گرنگترینیشیان نەبێت، عەجلونی هەمووی بە تەواوەتی خستووەتە ناوی، دوای ئەوەی کەمێک دەستکاری کردووە، لەوبارەیەوە دەڵێت: "باشترین پەڕتووکێک کە بۆ ئەم مەبەستە دانرابێ و کۆکەرەوەی جیاکاری ساغەکان بێ لە نەخۆش و لاوازەکانی جیاکردۆتەوە و تیایدا کۆکردووەتەوە، لە پەڕتووکێکدا ناوی ناوە (المقاصد الحسنة في بيان كثير من الأحاديث المشتهرة على الألسنة)، کە دراوەتە پاڵ پێشەوای چاودێری بەناوبانگ بە ئەبولخەیر شەمسەدین محەمەدی کوڕی عەبدوڕەحمانی سەخاوی، بەڵام بە درێژی باس کرابوو، بە هێنانی سەنەدەکان، کە زۆر سوودیان نەبوو، بۆ زانایەکی تێگەیشتوو نەبێ، پاشان هەستام بە کورتکردنەوەی لەم پەڕتووکەدا کە تەنها مەخرەجی فەرموودەکە و سەحابییەکەم هێشتەوە، بەمەبەستی کورتکردنەوە".[٢١]

خاوەنی پەڕتووکی (شذرات الذهب) باسی پەڕتووکەکەی سەخاوی کردووە، ئیبن عەمادی حەنبەلی دەڵێت: "پەڕتووکەکەی کۆکەرەوەتر و تۆکمەترە لە

پەڕتووکەکەی سیووتی بەناونیشانی "الجواهر المنتثرة في الأحاديث المشتهرة"، ئەوەی لە هەر یەکێکیاندا هەیە لەویتریاندا نیە".[٢٢]

ت- الـدُّرر المنتثـرة فـي الأحاديـث المشـتهرة، دانەرەکـەی: جەلالـەدین عەبدولڕەحمان سیووتیە، پەڕتووکەکە چاپکراوە و لەسەر شێوازی ئەلیفبا ڕیزبەند کراوە، باسی ئەوانەش دەکات کە فەموودەکەیان تەخریج کردووە و بەزۆریش باسی پلەکەی دەکات. خاوەنی پەڕتووکی (شذرات الذهب) باسی دەکات بە ناونیشانی (الجواهر المنتثرة في الأحاديث المشتهرة) بەو شێوەیەی لە پێشەوە باسمان کرد، کە چەندین فەرموودەی تێدایە و لەلای سەخاوی تێیدا نیە، عەجلونی دەڵێت: "ئەم پەڕتووکە کە ناوی "الدرر المنتثرة في الأحاديث المشتهرة"ی چاودێر جەلالەدینی سیووتیە، دوو نوسخەی هەیە گەورە و بچووک".[٢٣]

شایەنی باسە کە پەڕتووکەکەی سیووتی لە بنەڕەتدا پەڕتووکەکەی زەرکەشی بووە (لە ساڵی ٧٤٩ک کۆچی دوایی کردووە) بەناونیشانی (التذكرة في الأحاديث المشتهرة)، بۆیە پوختی کردووەتەوە و بۆی زیادکردووە. سیووتی لە پێشەکی پەڕتووکەکەیدا دەڵێت: "شێخ بەدرەدین زەرکەشی پەڕتووکێکی ناوازەی نووسیوە، بەڵام ئەوەندە هەیە کە پێویستی بە پوختکردنەوە و بۆ زیادکردن هەیە، خاڵبەندی کردن و دیاریکردنی سوودەکان. منیش لێرەدا کورتمکردووەتەوە لەگەڵ زیادکردنێکی گشتی، هۆشیاریمداوە لەوەی کە ڕەخنەی لەسەر قسەکانی هەیە، جیامکردنەوە بەوە کە لە سەرەتاوە ئەوەم بۆ زیادکردووە کە دەڵێم (قلت) و بە (انتهى) لە کۆتاییەکەیەوە، لەسەر شێوەی ئەلیفبا ڕێکمخستووە، بۆ ئەوەی بەئاسانی بدۆزرێتەوە، ناوم ناوە (الدرر المنتثره فى الأحاديث المشتهرة).

ث- تمييز الطيب من الخبيث فيما يدور على ألسنة الناس من الحديث، کە دانەرەکەی: پێشەوا عەبدولڕەحمانی کوڕی عەلی کوڕی بەدیعی شەیبانیە (لە ساڵی ٩٤٤ک کۆچی دوایی کردووە)، قوتابی سەخاوی بووە و پەڕتووکەکەی

سەخاوی مامۆستای (المقاصد)ی پوختە کردووەتەوە، کە چاپکراوە لەسەر شێوازە بنەڕەتیەکەی ڕێکیخستووەتەوە، ئەم دانراوەش خۆی دەبینێتەوە لە باسکردنی هەموو فەرموودەکەدا، لەگەڵ ئەوەی کە کێ گێڕاویەتیەوە و پلەی فەرموودەکە، زۆر باسی ئەو کەسانە ناکات کە فەرموودەکەیان گێڕاوەتەوە، یان هۆکاری لاوازیەکەی و وازلێهێنانەکەی ڕوون ناکاتەوە، هەموو ئەو فەرموودانەی کە لە (المقاصد)دا هەن هێناویەتی و هیچی لێ لانەبردووە، بەڵکو بۆی زیادکردووە کە جیاکردنەوەیان ئاسانە، کە لە سەرەتای فەرموودەکەوە دەڵێت: (قلت)، لە کۆتاییشدا دەڵێت: (والله أعلم). ئامانجیشی لەم شێوازە کورتکردنەوەیە نزیککردنەوەیەتی بۆ قوتابیان، چونکە گرنگیدانەکان زیاتر بۆ کورتکراوەکان بوون، کە ئەویش تیایدا سەرکەوتوو بوو و پەڕتووکە نوێیەکە چاک و بەسوود بوو، زیادەیەکی خستبووە سەر ئەسڵەکەی، بەڵام ئەوەی پسپۆڕە لەم هونەرەدا بێنیاز نییە لە ئەسڵەکەی، کە هەندێ خاڵ و سوودی زانستی و ئاگاداریی تێدایە کە لە کورتکراوەکەدا نیە".(٢٤)

عەجلونی قسە لەسەر دانراوەکەی ئیبن دیبەع دەکات و دەڵێت: "(مقاصد الحسنة)ی مامۆستاکەی کورتکردووەتەوە، بەڵام ناڕێکی بۆ هەندێ شت دروستکردووە کە تیایدا نووسراوە".(٢٥)

ج- (الأسرار المرفوعة في الأخبار الموضوعة)، لەلایەن مەلا عەلی قاری نووسراوە (لە ساڵی ١٠١٤ک کۆچی دوایی کردووە)، لە دوو بەرگی گەورەدا چاپکراوە، عەجلونی لە پەڕتووکەکەیدا سودی لێ بینیوە، بۆیە دەڵێ: "هەرکاتێک وتم قاری وتی، ئەوا مەبەستم پێی مەلا عەلی قاریە لە پەڕتووکەکەیدا (الموضوعات المسماة بالأسرار المرفوعة في الأخبار الموضوعة)، کە بچووک و گەورەی هەیە، لە هەردووکیانەوە گواستوومەتەوە".(٢٦)

ح- (اتفاق ما يحسن من الأخبار الدائرة على الألسُن)، لەلایەن محەمەد نەجمەدینی غەزیی نووسراوە، کە یەکێکە لە مامۆستاکانی عەجلونی، پەڕتووکەکەی ونبووە، ناتوانین وەسفی بکەین، عەجلونی لە هەندێ شوێنی

پەڕتووکەکەیدا دەگەڕێتەوە سەری. بۆیە دەڵێت: "هەرکاتێ وتم نەجم دەڵێت ئەوا مەبەست لێی مامۆستای مامۆستاکەمان زانا محەمەد نەجمەدینی غەزییە لە پەڕتووکەکەیدا (اتفاق ما يحسن من الأخبار الدائرة على الألسن).[٢٧]

٤- ئەو دەستەواژانەی بە کورتی لە پەڕتووکەکەیدا هاتووە و حوکمەکەی لەسەر فەرموودەکان:

ئەوەی سەیری دووتوێی پەڕتووکەکەی (كشف الخفاء) بکات، دەبینێت کە نووسەر ئەو نیشانانەی بەکارنەهێناوە کە نووسەرانی پێش ئەو بەکاریان هێناوە، بەڵکو ناوەکان باس دەکات و بەزۆری بە کورتی دەیانبات، بۆ ئەوەی درێژ نەبێتەوە، بۆ نموونە:

- اللآلئ: مەبەست بەوە پەڕتووکی (اللآلئ المنثورة في الأحاديث المشهورة)ی ئیبن حەجەری عەسقەلانیە.

- وفي الأصل: مەبەست پێی: پەڕتووکی (المقاصد الحسنة)ی سەخاویە.

- قال في التمييز: مەبەست پێی: پەڕتووکی (تمييز الطيب من الخبيث فيما يدور على ألسنه الناس من الحديث)ی ئیبن دیبەع.

- قال في الدرر: مەبەست بەمە: پەڕتووکی (الدرر المنتثرة في الأحاديث المشتهرة)ی سیووتیە.

- رواه أبو نعيم: واتە: لە پەڕتووکەکەیدا (حلية الأولياء).

- رواه الشيخان: مەبەستی ئەوەیە کە لە بوخاری و موسلیمدا هاتووە. ئەگەر لە یەکێکیاندا بێت دەڵێت: رواه البخاري، يان رواه مسلم.

- رواه أحمد: مەبەستی ئەوەیە کە ئیمام ئەحمەد لە موسنەددا گێڕاویەتیەوە.

- رواه البيهقي: مەبەست لە (الشعب)ە، (شعب الإيمان).

- رواه الأربعة: مەبەستی ئەبو داود و نەسائی و تیرمزی و ئیبن ماجەیە لە سوننەکانیاندا.

- رواه الستة: مەبەستی ئەم چوارانەی سەرەوە لەگەڵ بوخاری و موسلیمە، هەروەها ئەگەر یەکێکیان بەتەنها بوو، مەبەست پێی لە یەکێک لە پەڕتووکەکانی سونەنی ستەیە.

- قالە النجم: مەبەستی مامۆستاکەیەتی نەجمەدین غەزیی لە پەڕتووکی (اتفاق ما یحسن من الأخبار الدائرة على الألسن).

- قاله القاري: مەبەست مەلا عەلی قارییە لە پەڕتووکەکەی (الموضوعات) بە ناوی (الأسرار المرفوعة في الأخبار الموضوعة).

- قاله الصغاني: مەبەست پێی حەسەنی کوڕی محەمەدی سەغانی، دانەری (المشارق)ە.[٢٨]

ئینجا لە ڕووی بڕیاردانی لەسەر فەرموودە: عەجلونی کاتێک بڕیاردەدات ئەم لایەنانە لەبەرچاو دەگرێت:

- ناوی هەموو ئەو کەسانە دەهێنێت کە فەرموودەکەیان گێڕاوەتەوە.

- زۆربەی کات پلەبەندی باس دەکات، یان قسەی زانایانی لەسەر باس دەکات.

- گرنگی دەدات بە ڕوونکردنەوەی فەرموودەکە، لەگەڵ ئامادەکردن بەوەی کە لەسەر زاری خەڵکە، دەڵێت بنەمای نیە، یان دەڵێت: هەیەتی، یان گێردراوەتەوە، یان قسەی هاوەڵانە، یان هی یەکێک لە زانایانە.

کۆتایی:

پەڕتووکی (کشف الخفاء) ژمارەیەکی زۆر فەرموودەی لەخۆی گرتووە، دوو ئەوەندەی پەڕتووکەکەی سەخاویە، دەگاتە (٣٢٨١) فەرموودە، ئەمە دوو ئەوەندەی ئەوەیە کە لە (المقاصد الحسنة)دا هاتووە، کە دەگاتە (١٣٥٦) فەرموودە. ئەوە تاکو ئێستا گەورەترین پەڕتووکی چاپکراوە لە فەرموودە بەناوبانگەکان، کە لەسەرزمانن، لە دووتوێیدا فەرموودەکانی چوار پەڕتووکەکەی لە بابەتەکەدا کۆکردووەتەوە، زیادلەوەش چەند پەڕتووکێکی تر کە پەیوەندی بە بابەتەکەوە هەیە، ڕۆڵی هزری شارستانی و بەهای زانستی پەڕتووکەکە لەم چەند خاڵانەدایە:

أ- هەوڵ دەدات بۆ پاککردنەوەی عەقڵی موسڵمان بەو شێوازەی کە بووە بە سایە بە سەریەوە لەو فەرموودە بەناوبانگانە، کە هیچ مانایەکیان نیە لە شەریعەتدا و هیچ پاڵپشتێکیان نیە لە ئایندا، ئەوەش لەو چوارچێوەیەدا کە بۆ چاکسازیکردنە لە فەرموودەکانی پێغەمبەردا (درودی خوای لەسەر)، لەوانەی کە تێی خزێنراوە و هی ئەویش نین. عەجلونی گرنگی پەڕتووکەکەی و ئەو مەبەستەی کە بۆی نووسیوە باس دەکات و لە پێشەکی پەڕتووکەکەیدا دەڵێت: "وەک ئامۆژگارییەکی ئاینی هەروەک ئیبن حەجەر دەڵێت لە سەرەتای پەڕتووکەکەیدا "اللآلئ المنثورة في الأحاديث المشهورة) ئاگادارکردنەوەیە لەوەی کەوا لە ناو خەڵکدا بڵاوە لەوەی کە تەبع پێی خۆشە و هیچ بنەمایەکیشی نییە لە شەرعدا، دەڵێت پێشەوا تاجەدین فەزاری پەڕتووکێکی داناوە لەبارەی (فقه العوام، وإنكار أمور اشتهرت بين الأنام لا أصل لها)، ڕەخنەی زۆری گرتووە، شەریعەتی پاراستووە لەوەی کە شتێکی تێ بچێت و ببێتە هۆی دروستکردنی ناڕێکی لە بیروباوەڕدا، دەڵێت (واتە ئیبن حەجەر): سەیرم کرد بزانم کامە گرنگە لەمەدا، کە ئەویش بریتی بوو لە ڕوونکردنەوەی ئەو فەرموودە بڵاوانەی لەسەر زمانی خەڵکە بە گشتی و لای ئەو فوقەهانەی کە هیچ ئاگاداری فەرموودە نین، ئەویش یان بنەمایەکیان هەیە و ناتوانرێت لەسەریان بوەستین لەبەر نامۆیی بابەتەکەی، یان لەبەر باسکردنی لە غەیری شوێنی خۆیدا، یان لەوانەیە هەندێکیان شاردبێتیانەوە لەبەر ئاگادارنەبوونیان پێی، ئەو کەسەش کە شاردوویەتەوە وەک ئەوە وایە کە بنەمایەکی لە ئایندا شاردبێتەوە و ڕێگا ڕاستەکەی ونکردبێت".[٢٩]

ب- عەجلونی کۆتاییەکی داناوە بۆ پەڕتووکەکەی، کە لەمیانەیدا ڕەتیکردۆتەوە کە هەندێک پەڕتووک هی هەندێک کەسی تر بێت کە بە درۆ دراوەتە پاڵیان. گومانی تێدا نیە کە ئەمە زۆر بە نرخە لە مەیدانی لێکۆڵینەوەکردن لەو دانراوانە و ئاشکراکردنی پارێزراویان بۆ خاوەنە سەرەکیەکانیان، لەوانەیە هەندێ پەڕتووک هەبن شتی بەتاڵ و خراپیان تێخرابێ و درابێتنە پاڵ پێشەوایەک لە پێشەواکانی زانست و ئەویش لێی بێ ئاگا و بەریی بێت.

ت- عەجلونی لە پەڕتووکەکەیدا زۆرێک درۆی مێژووی چارەسەر کردووە، لەوانە کە دەڵێن گۆڕی نوح (سەلامی خوای لێبێت) لە بوقاعە لە زەویەکانی شام، ئوبەی کوڕی کەعب لە دیمەشق نێژراوە، گۆڕی پێشەوا حوسەین (خوای لێ ڕازی بێت) لە قاهیرەیە، هەروەها دیاریکرنی گۆڕی نەفیسەی کچی حوسەین (ڕەزای خوایان لێ بێ) لە قاهیرەیە، هەڵوەشاندنەوەی بۆچوونی هەندێک لەوانەی کە دەڵێن پێشەوا شافیعی و ئەحمەد کۆبوونەتەوە لە شەیبان و لەلایەن شوانێکەوە پرسیاری سوژدەی سەهوویان لێ کراوە، جگە لەمانەش ئەوانەی کە پەیوەندییان بە مێژوو و فەرموودەوە هەیە.

ث – عەجلونی دەڵێت: "منیش ئەوە دەڵێم کە وەکو لە (المقاصد)دا وتوویەتی و لە (التمییز)دا دووبارە کراوەتەوە و قارییش دووبارەی کردووەتەوە و پێش ئەوانیش سەغانی و جگە لە ئەویش وتوویەتی، کە وا بڵاوبووەتەوە پێشەواکان هەندێکیان هەندێکیانیان بینیوە، هەروەها وا بڵاوبووەتەوە کە هەندێ پەڕتووک دراونەتە پاڵ هەندێ کەس و هەندێ گۆڕ دراونەتە پاڵ کەسانی ناودار لەگەڵ ئەوەشدا ئەمانە هەموویان بەتاڵ و ناڕاست بوون، خەڵکانێک هەبوون لەناو خەڵکدا وا بڵاو بووە کە خاوەنی زانست بن، جا یان بەگشتی بێت، یان لە زانستێکی تایبەتدا بووبێ، پێدەچێت ئاسانکاری کرابێ لەوەدا بۆ ئەو کەسانەی کە ئاگاداری ئەو زانستە نەبوون، جا بە چاولێکەری بووبێ یان بە هاوەڵێتی، یان سەرقاڵبوون بووە بەوەی کە لێی داماڵراوە لە وەسفەکەی یەکەمی و نموونەی ئەمانە زۆرە".(٣٠)

عەجلونی لە کۆتایی پەڕتووکەکەیدا سوورە لەسەر باسکردنی چەند خاڵێکی کۆکەرەوە لەو بابەتانەی کە چاو دەکاتەوە لە هەموو سەردەمێکدا کە بزانێ کامە بەتاڵە لە هەواڵ و شوێنەوارەکان لە هەموو مەیدانەکاندا لە گەورەیی کەسەکان و بەناوبانگیان و بە گەورەزانینی شوێنەکان و ... هتد.

سەرچاوەکان

١ – انظر في ترجمته:

– المرادي، محمد خليل بن علي. سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، بيروت: دار البشائر الإسلامية، ط١، ١٩٩٨م، ج١، ص٢٥٩ – ٢٧٢.

– الزركلي، خير الدين. معجم الأعلام، بيروت: دار العلم للملايين، ط٥، ١٩٨٠، ج١، ص٣٢٥.

– كحالة، عمر رضا. معجم المؤلفين، بيروت: دار إحياء التراث العربي، د. ت، ج١، ص٣٧٨.

– المنجد، صلاح الدين. معجم المؤرخين الدمشقيين، بيروت: دار الكتاب العربي، د.ت، ص٣٥٠.

٢ – حكى المرادي في:

– المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج١، ل٢٥٩. فقال: "سماه والده أولا باسم محمد مدة من الزمان لا تزيد على سنة ثم غير اسمه إلى مصطفى نحو ستة أشهر ثم غير اسمه بإسماعيل واستقر الأمر بهذا الإسم وقد أشار إلى ذلك العارف الأستاذ الشيخ مصطفى الصديقي من جملة أبيات قرض بها على كتابه كشف الخفاء ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس بقوله:

حرس الإله بفضله مشيه من

كل المضار وصيانة وله كفي

وهو الذي سمي محمدا أولاً

وبمدة أخرى تسمى مصطفى

من بعد ذا سمي بإسماعيل لا

برحت له ترنو عيون الإصطفا"

٣ – هي الآن إحدى محافظات المملكة الأردنية الهاشمية الإحدى عشرة، مشهورة ببيئتها الجبلية ومناخها البارد شتاء والمعتدل صيفاً، تشتمل على مواقع أثرية نفيسة منها قلعة صلاح الدين الأيوبي التي يرتادها الزائرون من كلّ مكان. وقد زار الرحالة ابن بطوطة عجلون فقال عنها: "هي مدينة حسنة لها أسواق كثيرة، وقلعة خطيرة. ويشقها نهر ماؤه عذب"، انظر:

– ابن بطوطة، محمد بن عبد الله. تحفة النظّار في غرائب الأمصار، وعجائب الأسفار، تحقيق: عبدالهادي التازي، الرباط: أكاديمية المملكة المغربية، ١٤١٧هـ/١٩٩٧م، ج١، ص٢٥٦.

٤ – من أسباب توجهه إلى طلب العلم أنه لما كان في بلاده وكان صغيراً يقرأ في المكتب رأى في عالم الرؤيا أن رجلا ألبسه جوخة خضراء مركبة على فرو أبيض في

غاية الجودة والبياض وقد غمرته لكونها سبٌّ على يديه ورجليه فأخبر والده بالمنام فحصل له بذلك السرور التام وقال له إن شاء الله يجعل لك يا ولدي من العلم الحظ الوافر ودعا له بذلك"، انظر:

- المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج١، ص٢٦٠.

٥ – الزركلي، معجم الأعلام، مرجع سابق، ج١، ص٣٢٥.

٦ – الزركلي، معجم الأعلام، مرجع سابق، ج١، ص٣٢٥.

٧ – الكتاني، عبد الحي بن عبد الكبير. فهرس الفهارس والأثبات ومعجم المعاجم والمشيخات والمسلسلات، تحقيق: إحسان عباس، بيروت: دار الغرب الإسلامي، ط٢، ١٩٨٢م، ج١، ص٩٩.

٨ – المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج١، ص.٢٦١

٩ – الكتاني، فهرس الفهارس والأثبات ومعجم المعاجم والمشيخات والمسلسلات، مرجع سابق، ج١، ص.٩٨

١٠ - الزركلي، معجم الأعلام، مرجع سابق، ج١، ص.٣٢٥

١١ – البغدادي، إسماعيل باشا. إيضاح المكنون في الذيل على كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، صححه: محمد شرف الدين، ورفعت بيلكه الكليسي، بيروت: دار إحياء التراث العربي، د.ت، ج٢، ص١٤٦.

١٢ – هو ضَرَبٌ من النَّباتِ طَيِّبُ الرَّائحة وهو فَعْلَلٌ، وقيل الزَّرنَبُ ضَرْبٌ من الطِّيبِ، وقيل هو شجر طَيِّبُ الرِّيح. انظر:

- ابن منظور، محمد بن مكرم. لسان العرب، بيروت: دار صادر، ط٢، ١٩٩٠م، مادة (زرنَبَ)، ج١، ص٤٤٨.

١٣ - البغدادي، إيضاح المكنون في الذيل على كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، مرجع سابق، ج٢، ص٩٨.

١٤ – سزكين، فؤاد. تاريخ التراث العربي، الرياض: جامعة الإمام محمد ابن سعود، د.ت، ج١، ص٢٢٤ – ٢٢٥.

١٥ - المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج١، ص.٢٦١

١٦ - الكتاني، فهرس الفهارس والأثبات ومعجم المعاجم والمشيخات والمسلسلات، مرجع سابق، ج١، ص.٩٨

١٧ - المرادي، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، مرجع سابق، ج١، ص٢٦٠.

قال المرادي في معرض كلامه عن تغيير اسم العجلوني أكثر من مرة وقد أشار إلى ذلك العارف الأستاذ الشيخ مصطفى الصديقي من جملة أبيات قرض بها على كتابه كشف الخفا ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس، انظر:

- المرجع السابق، ج١، ص٢٥٩.

١٨ – العجلوني، إسماعيل بن محمد. كشف الخفاء ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس، تحقيق: أحمد القلاش، بيروت: مؤسسة الرسالة، ط٤، ١٤٠٥هـ، ج٢، ص٥٧٠.

١٩ - المرجع السابق، ج١، ص٧.

٢٠ - العجلوني، كشف الخفاء ومزيل الإلباس عمّا اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس، مرجع سابق، ج١، ص٧.

٢١ - المرجع السابق، ج١، ص٧.

٢٢ – ابن العماد الحنبلي، عبد الحي بن أحمد. شذرات الذهب في اخبار من ذهب، بيروت: منشورات دار الكتب العلمية، د. ت، ج٤، ص١٦.

٢٣ - العجلوني، كشف الخفاء ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس، مرجع سابق، ج١، ص٨.

٢٤ – الطحان، محمود. أصول التخريج ودراسة الأسانيد، حلب: المطبعة العربية، ط١، ١٣٩٨هـ، ص٦٨ بتصرّف.

٢٥ - العجلوني، كشف الخفاء ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس، مرجع سابق، ج١، ل٧.

٢٦ - المرجع السابق، ج١، ص٨.

٢٧ - المرجع السابق، ج١، ص٨.

٢٨ – "وما لم يكن كذلك في جميع ما مر فأنص على الكتاب الذي رواه مؤلفه فيه"، انظر:

- العجلوني، كشف الخفاء ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس، مرجع سابق، ج١، ص٨.

٢٩ - العجلوني، كشف الخفاء ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس، مرجع سابق، ج١، ص٦، ٧.

٣٠ - المرجع السابق، ج٢، ص٥٤٤.

بەشی هەشتەم

(حجة الله البالغة)ی شاه وەلیوڵڵای دەهلەوی

لە ساڵی (١١١٤ک/١٧٦٢ز) کۆچی دوایی کردووە

محەمەد ئەحمەد مەلکاوی
دکتۆرا لە بیروباوەڕی ئیسلامی
مامۆستا لە کۆلێژی شەریعەی زانکۆی یەرموک
MMalkawi@yu.edu.jo

پێشەکی:

پێشەوا دەهلەوی لە هیندستان ژیاوە، ژمارەیەکی زۆر لە پەڕتووکی ناوازەی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە، لە هەموویان بەناوبانگتر پەڕتووکی (حجة الله البالغة)یە، کە بە یەکێک لە بەناوبانگترین پەڕتووکە ئیسلامیەکانی سەدەی هەژدەیەم دادەنرێت، ئەوەش لەبەر ئەوە بووە کە ئەم پەڕتووکە کۆمەڵێک بابەتی هزری و فیکری تێدایە لەو سەردەمەی کە هیندستان کشانەوەی ئیمپراتۆریەتی مەغۆلی ئیسلامی بەخۆیەوە بینیوە، هەروەها بڵاوبوونەوەی نەزانی و نەخوێندەواری و چاولێکەری و ڕەتکردنەوەی نوێگەری، ئەوەش وای لە پێشەوا دەهلەوی کرد کە ڕووبەڕوویان ببێتەوە و چاکسازی ئیسلامی بکات، هەروەها بانگەواز بۆ چاکسازی و نوێگەری بکات، پێداگری لەسەر گرنگی بیروباوەڕی ڕاستی ئاینی و ڕاستکردنەوەی بیروباوەڕ بکات، بە ئاگاهێنانەوەی گیانی چاکسازی گشتگیر لەناو ئوممەتی ئسلامی لە هەموو لایەنەکانی ژیاندا و ئینجا ویستوویەتی دەرگای ئیجتیهاد واڵا بکات، بانگەوازکردن بۆ تەسەوفی ئیسلامی سوننی دامەزراو لەسەر عەقیدە و کارکردن بەوەی کە هاتووە لە قورئان و سوننەتدا و کۆکردنەوە و ڕێکخستن لە نێوان هەر چوار مەزهەبەکەدا و دەستبەرداربوون لە سستی و شوێنکەوتنی مەزهەبی بەرتەسک.

یەکەم: ناساندنێکی دانەری پەڕتووکەکە

ژیانی و پێکهاتە زانستیەکەی و دانراوەکانی تریشی[1]:

١- ژیانەکەی و پێکهاتە زانستیەکەی:

ناوی ئەحمەدی کوڕی عەبدولڕەحیمی کوڕی وەجیهەدینی عومەری فاروقی دەهلەویە، شاه وەلیوڵڵا ئەبو عەبدولعەزیز، ڕەچەڵەکی دەگەڕێتەوە بۆ سەر عومەری فاروق (ڕەزای خوای لێ بێ)، لە دەهلی لە وڵاتی هیندستان لە ساڵی ١١١٤ک/١٧٠٣ز لەدایکبووە، لە کۆتاییەکانی سەردەمی سوڵتان تەیموری ئۆرنجزیب، هەر لەوێ لە ساڵی ١١٧٦ک/١٧٦٢ز کۆچی دوایی کردووە، (٦٢) ساڵ ژیاوە، لەناو ماڵێکدا گەورە بووە کە ماڵی زانست و چاکسازی بووە، باوکی لە پیاوماقوڵان و زانایانی دەهلی بووە. زانایەکی گەورە و خاوەن زانست بووە، بەشداری لە پێداچوونە بە فەتواکانی عالەمکیریەی هیندیدا کردووە کە لەسەر مەزهەبی حەنەفی بووە، کە سوڵتان ئۆرنجزیب سەرپەرشتی دەرکردنی کردووە.

ئەحمەد لە خزمەت باوکیدا فێری زانست و زانیاری بووە، کاتێک تەمەنی گەیشتووەتە پێنج ساڵ فێری خوێندن کراوە، لە تەمەنی حەوت ساڵیدا قورئانی پیرۆزی لەبەرکردووە، هەردوو زمانی عەرەبی و فارسی خوێندووە، کاتێک تەمەنی گەیشتووەتە پانزە ساڵ زۆر لە وانەکانی خوێندووە کە باوکی بۆی بڕیارداوە، لەوانە زانستەکانی قورئان و فەرمووده و فیقە، لەسەر مەزهەبی حەنەفی خوێندوویەتی، لەلای گەورە زانایانی هیند. وانەکانی پزیشکی و حیکمەتی خوێندووە، هەروەها مەنتیق و فەلسەفە و حیساب، زانستی فەرموودەی لەلای پێشەوای سەردەمەکەی خۆی لای شێخ محەمەد ئەفزەل سیالکوتی خوێندووە، هەر بەزوویی لای کردووەتەوە بەلای زوهد و تەسەوفدا، زۆر کاریگەر بووە بە ڕەوشتی باوکی و بەیعەتی پێداوە لەسەر تەریقەتی سۆفیەتی نەقشبەندی. خەڵک ناویان لێناوە: "شاه وەلیوڵڵا" واتە: وەلی خوای گەورە. گەشتی کردووە بۆ ئەنجامدانی حەج لە ساڵی ١١٤٣ک و لە نزیک ماڵی خوادا ماوەتەوە بۆ ئەوەی دووبارە حەج بکاتەوە، لەوێ چەندین مامۆستای هەبووە و چاوی کەوتووە بە زانایانی هەردوو حەرەمی پیرۆز کە لە وڵاتە جۆراوجۆرە ئیسلامیەکانەوە هاتبوون و ڕۆڵی سەرەکیان بینی لە دروستکردنی عەقڵیەت و ڕۆشنبیریەکەیدا،

سوودی زۆری لێ بێنین بۆ فراوانکردنی ئاستی هزری و دوربینی و ئاسۆی بانگەوازەکەی و فەلسەفە و پەیڕەوەکەی، بۆیە لەوێ هاوەڵێتی زانایانی کرد و بوو بە قوتابی شێخ ئەبو تاهیری مەدەنی، لە ئەوەوە هەموو سەحیحی بوخاری وەرگرت و چەند پەڕتووکێکی تریش لە فەرموودەی پێغەمبەری خوا، کاتێک لە ساڵی ١١٤٥ک گەڕاوەتەوە هیندستان لە قوتابخانەکەی (ڕەحیمیة) لە دەهلی، وەک مامۆستای فەرمووده وانەی وتۆتەوە، کە بە خانەی گەورەی زانست دادەنرا، زانایانی سەردەمەکەی هاودەنگ بوون لەسەر گەورەیی ئەم پیاوە لە ڕووی زانست و زانیاریەوە و کۆکەرەوەی ڕەوشتە بەرز و جوانەکان، هەروەها پلە بەرزی لە ڕۆحانی بوون و ئیخلاس و خۆیەکلاییکرنەوەی، خاوەنی چوار کوڕ و کچێک بووە، کە کوڕەکانی و کوڕەکانی کچەکەی بوونە پایەکانی بوژانەوەی ئایینی لە هیندستان.

٢- نووسینەکانی:

ئەم زانا ناودارە زیاتر لە (٥٠) پەڕتووکی لە دوای خۆی جێهێشتووە، بە هەردوو زمانی عەرەبی و فارسی، بەناوبانگترینیان: (حجة الله البالغة في أسرار الحديث وحكم التشريع. والإنصاف في بيان أسباب الاختلاف. وعقد الجيد في أحكام الإجتهاد والتقليد. والفوز الكبير في أصول التفسير. وشرح تراجم الأبواب لصحيح البخاري). ماناکانی قورئانی گۆڕیوە بۆ زمانی فارسی، بەناونیشانی: (فتح الرحمن في ترجمة القرآن. وإزالة الخفاء عن خلافة الخلفاء. وفتح الخبير بما لا بدّ من حفظه في علم التفسير. وأنفاس العارفين ويسمى بوارق الولاية. وتفسير الزهراوين البقرة وآل عمران. وتأويل الأحاديث في رموز قصص الأنبياء. والتفهيمات الإلهية بالعربية والفارسية. والمصفّى شرح موطّأ الإمام مالك بالفارسية. والمسوّى شرح الموطّأ بالعربية. والفضل المبين في المسلسل من حديث النبي الأمين صلى الله عليه وسلم والإمداد في مآثر الأجداد. وإنسان العين في مشايخ الحرمين. والجزء اللطيف في ترجمة العبد الضعيف. والقول الجلي. والإرشاد في مُهمّات الإسناد. وقرّة العينين في تفضيل الشيخين، بالفارسية. والبدور البازغة. والمقدّمة السّنية في انتصار الفِرقة السُّنية. والقول الجميل في بيان سواء السبيل. وأطيب النغم في مدح سيّد العرب والعجم).

دووەم: ناساندنی پەڕتووکەکە:

ئەم پەڕتووکە بە چەندین چاپ چاپکراوە، پەڕتووکەکە دوو بەشە لە ناو یەک بەرگدا، لە چاپە نوێیەکانیدا دوو بەشەکان لە دوو بەرگدا چاپکراوە، لێرەدا ئاماژەیان پێدەکەین:

١ - پەڕتووکی (حجة الله البالغة) یەکەمجار چاپکراوە بە ڕێنمایی وەزیر بوفال و بەسەرپەرشتی زانای لەخواترس شێخ جەمالەدین، لەسەر ئەرک و بە چاودێری شێخ محەمەد ئەحسەن سدیقی، لە چاپخانەی سدیقیە لە بریلی لە هیندستان، لە ساڵی ١٢٨٦ک/١٨٦٩ز.

٢ - پەڕتووکی (حجة الله البالغة)، لە دوای ئەمە دوو چاپی تری بۆ کراوە لە میسر، لە ساڵی ١٢٩٤ک و ساڵی ١٢٩٦ک، بە فەرمانی پاشای زانا سدیق حەسەن خان، لە چاپخانەی بۆلاق لە میسر.

٣ – پەڕتووکی (حجة الله البالغة) بۆ جاری سێیەم لە میسر لە مطابع دار الجیل لە قاهیرە چاپکراوە، بڵاوکار: دار التراث، قاهیرە، لە ساڵی ١٣٠٠ک ، وە لەسەری نووسراوە: قام بطبعه ونشره للمرة الأولى ساڵی ١٣٥٥ک کۆمەڵێک لە خۆشەویستانی زانست و چاکسازی، گەڕاندوویەتیەوە بۆ ئەسڵەکەی و ڕاستی کردووەتەوە، پەراوێزەکانیان دیاریکردووە هەندێ لە زانا پایەبەرزەکانی هیند، ئەم نوسخەیە لە کتێبخانەی زانکۆی یەرمووک بوونی هەیە و لە دوو بەشدایە لە یەک بەرگدا، بە قەبارەیەکی گەورە، وە بەبێ هیچ زانیاریەکی زیادە، لەسەر ئەم پەڕتووکە لە پەراوێزەکەیدا لە خوارەوەی لاپەڕەکاندا چەندین نووسین و شیکردنەوەی کورت نووسراوە. بەشی یەکەم کۆتایی دێت لەلاپەڕە ١٩٥دا، بەشی دووەمیش لەلاپەڕە ٢١٥دا کۆتایی دێت، لە دوای ناوەڕۆکەوە باسی ژیانی دانەر دێت، تەنها لە یەک لاپەڕەدا.

٤ - چاپێکی تری دەرچووە وەک چاپەکەی تری میسری پێشووی ژمارە (٣)، لە ژێر چاودێری شێخ عەتائوڵلای حەنیف، لە لاهور لە ساڵی ١٣٩٥ک/١٩٧٨ز چاپکراوە.

٥ – پەڕتووکی (حجة الله البالغة) چاپکراوە، بە لێکۆڵینەوە و پێداچوونەوەی سەیدسابق، ژمارەی بەشەکان: ٢، چ١، بڵاوکار: دار الجیل للنشر والطباعة

والتوزيـع، بـەيروت، ١٤٢٦ك/٢٠٠٥ز، ژمـارەی لاپـەڕەكان لەگـەڵ نـاوەڕۆک لـە بەشی یەكەمـدا: ٣٥٩، ژمـارەی لاپـەڕەكان لەگـەڵ نـاوەڕۆک لـە بەشـی دووەمـدا: ٣٦٨، كۆی گشتی لاپەڕەكانی پەڕتووكەكە: ٧٢٧ لاپـەڕە. هـەروەها چاپێكی تـری لێدەرچووە بە لێكۆڵینەوەی سـەیدسابق و پێداچوونـەوە و پێشـەكی بۆ دانـانی و نووسینی ژیانی دانەر، كە لەلایەن الكتب الحدیثة لـە قاهیرە و مكتبة المثنی لـە بەغداد بڵاوكراوەتەوە.

٦ - دار إحیـاء العلـوم پـەڕتووكەكـەی بـڵاوی كردۆتـەوە، بـە توێژینـەوەی محەمەد شـەریف سكر، ژمارەی لاپەڕەكانی ١٠٨٠ لاپەڕەیە و لـە دوو بەرگدایـە، چاپی دووەم، ساڵی ١٩٩٢ز.[٢]

٧ – پەڕتووكەكـە دار الكتب العلمیـة، بـەیروت، ژمـارەی لاپـەڕەكان ٧٩٢، لـە دوو بەرگدا بڵاوی كردۆتەوە.

٨ – پەڕتووكەكـە پـەڕتووكخانـەی كەوسـەر، چـاپی یەكـەم، سـاڵی ١٩٩٩ز بڵاوی كردۆتەوە.

٩ - پەڕتووكەكە دار المعرفة للنشر والتوزیع، بەیروت، بە دوو بەرگ بـڵاوی كردۆتەوە.

١٠ - پەڕتووكەكە محەمەد عەلی بەیزون، دار الكتب العلمیة، بـەیروت، چاپی دووەم، لـە سـاڵی ١٤٢٦ك/٢٠٠٥ز بـڵاوی كردۆتـەوە، محەمـەد سـالم هاشـم ڕێكیخسـتووە و پـەراوێزی بـۆ دانـاوە، پەڕتووكەكـە لـە دوو بەشـدایە، بەشـی یەكەم ٣٦٣ لاپەڕەیە، بەشی دووەم ٣٩٨ لاپەڕەیە، هیچ پێشـەكییەک بۆ بڵاوكـار نەنووسراوە و نە بۆ ئەوەش كە لەسەری نووسیوە جگـە لـە هەندێ نووسـینی كـورت نـەبێت لـە پەراوێزەكانـدا، ئـەم نووسـینە كورتانـەش پیـت بـە پیـت گوازراونەتەوە لە چاپەكەی دار التراث المصریة كە پێشتر ئاماژەمـان پێكردووە لە ژمارە (٣)دا. هیچ زیادەیەكی تێدا نیە جگە لەوانەی كـە محەمـەد سـالم هاشـم كردوونی بە ناونیشانی لاوەكی ڕوون و دیار، كە ئاسانكاری دەكات لـە گـەڕان بۆ مەبەست و ناونیشانێكی دیاریكراو.

سێیەم: ناوەڕۆکی پەڕتووکەکە[٣]:

لـە کـاتی نمایشـکردنی پـەڕتووکی "حجـة اللـه البالغـة"، بینـیم کـە پێشـەوا دەهلەوی پەڕتووکەکەی کردووە بە دوو بەشەوە بەم شێوەیە:

بەشـی یەکـەم: بەشـی بنـەما گشـتیەکان کـە بەرژەوەنـدی کۆمـەڵگای پـێ ڕێکدەخرێت لە شەریعەتەکاندا. لە لاپەڕەی ژمارە ٣٠٠ بەشی یەکەمدا کۆتایی دێت. ئەو لێکۆڵینەوانەی خستۆتە ڕوو کە پێویستی ڕێنمایی خودا دەخەنە ڕوو، لە چەند لێکۆڵینەوەیەکدا بەم شێوەیە:

باسی یەکەم: لەبارەی هۆکارەکانی خواستی خوا لـە بەندەکان و پاداشـتەکانە. تیایدا ڕوونی کردووەتەوە کە تـەکلیفکردنی خـوای گـەورە لـە بەندەکانی کارکردنە بـە حوکمــەکانی و فەرمانــەکانی و دوورکەوتنەوەیــە لــە قەدەغــەکراوەکانی، کــە ئەوەش یەکێکە لە داخوازیە خۆڕسکیەکان بۆ جۆری مرۆیی.

باسی دووەم: باسـی چۆنیەتی پاداشـتە لـە دونیا و دواڕۆژدا، تیایدا گرنگی کــردەوەی ڕوونکردوەتــەوە و کاریگــەری لەســـەر کارەکـــانی مـــرۆڤ و شوێنەوارەکانیشی لە دنیا و دواڕۆژدا.

باسی سێیەم: باسی پشت پێبەستن، مەبەستمان پێی ئەوەیە کە دەکرێت بە پشتبەســتوو و ســوودی لــێ بینــراوە و پشــتی پێدەبەســترێت، ئــەوەی ڕوونکردووەتـەوە کـە مرۆڤـەکان دەتـوانن سـوود لـە هەنـدێکیان وەربگـرن و هاوکاری یەکتری بکەن لە کار و کردەوەکان و بیرکردنـەوەی سـوودبەخش بـۆ دامەزرانـدنی ژیـانێکی شارسـتانی هاوسـەنگ، چارەسـەری هـەردوو لایـەنی خۆشـبەختی مـرۆڤ لـە ڕووی تـاکی و کۆمەڵایـەتی و هـەردوو ژیـانی دنیـا و دواڕۆژیشــەوە، ئــەوەش دەچەســپێت کــە پەیوەندییــەکی قــووڵ هەیــە لــەنێوان زانسـتی ئـەخلاق و زانسـتی ئـابووری، هــەروەها گرنگـی ژیـانی شارسـتانی کۆمەڵایــەتی و شــێوەکانی، هــەروەها وێنــەی بەدەســتهێنان و شــێوازەکانی بەدەستهێنانی چاک و سوپاسکراو و خراپ و بوغزێنراو.

باسـی چـوارەم: بـاس لـە بەختــەوەری دەکـات، بـاس لـەوە دەکـات کـە بەدەسـتهێنانی بەختـەوەری لـە گرنگترین پێویسـتیەکانی مرۆڤـە، ئینجا بـاس لـە چۆنیەتی بەدەستهێنانی چوار بنەماکانی بەختەوەری و ڕێگریەکانی دەکات.

باسی پێنجەم: باس لە چاکە و خراپە دەکات. کە ئەمە بابەتی سەرەکی پەڕتووکەکەیە، تیایدا باس لە ئەرکانەکانی ئیمان و نهێنییەکانی خواپەرستی و فەرزبوونەکانیان دەکات.

باسی شەشەم: باس لە سیاسەتە میللیەکان دەکات، کە تیایدا باس لەو ڕووە دەکات کە خەڵک پێویستی بە پێغەمبەران و نێردراوان هەیە و سیفاتەکانی پیغەمبەران باس دەکات، هەروەها سەلماندنی پێغەمبەرایەتی و جیاکاریەکانی ئوممەتی محەمەد (درودی خوای لەسەر). ئەوەشی ڕوونکردووەتەوە کە نەمانی خوڕەوشت و ئیمان بووەتە هۆی بێزاری خەڵک لە هەردوو شارستانیەتی ڕۆمی و فارسیدا.

باسی حەوتەم: باس لە چۆنیەتی هەڵهێنجانی یاسای شەرعی دەکات لە فەرموودەی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر)، کە تیایدا باس لە چۆنیەتی تێگەیشتن لە فەرموودەی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) و وەرگرتنی شەریعەت دەکات. هەروەها ناکۆکی هاوەڵان لە بابەتەکان و لقەکاندا، کە بووەتە هۆی جیاوازی بۆچوونە فیقهییەکان.

بەشی دووەم: باس لە نهێنیەکانی ئەوەی لە پێغەمبەرەوە (درودی خوای لەسەر) هاتووە دەکات، ئەوەشی تایبەتکردووە بۆ ڕاڤەکردنی نهێنی فەرموودەکان لە بابەتەکانی: بیروباوەڕ، دەستگرتن بە قورئان و سوننەت، پاک و خاوێنی، نوێژ، زەکات، ڕۆژوو، حەج، چاکە. داوای ڕزق و ڕۆزی، ڕێکخستنی ناوماڵ، سیاسەتی شارەکان، بژێوی.

دەهلەوی پشتی بە زۆر سەرچاوە بەستووە، لەوانە: قورئانی پیرۆز و تەفسیرەکەی، فەرموودەکانی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) و ڕاڤەکانی، فیقهی هەر چوار مەزهەبەکە، بەتایبەتی فیقهی هەردوو مەزهەبی حەنەفی و شافیعی، پاشان بیرکردنەوە درێژ و هزرە قوڵەکەی تیایدا، زیرەکیەکەی بۆ پێکهێنانی دەقەکان و ڕووحەکەی، لەگەڵ ئەو بەخشراوە خواییە و داڕنینە نوێگەریەی، هەروەها زانستی کۆکردنەوە لە نێوان جیاوازیەکان.

چوارەم: ئەو هزرە سەرەکیانە و کۆششە چاکسازییانەی پەڕتووکەکە لەخۆی گرتووە:

١ - ئەو هزرە سەرەکیانەی پەڕتووکەکە لەخۆی گرتووە:

بە گەڕانەوە بۆ پەڕتووکەکە دەزانرێت کە ئەم پەڕتووکەکە جەخت لەسەر ئەم خاڵانە دەکاتەوە:

- قورئانی پیرۆز بنەمای چاکسازی و نوێبوونەوەیە، هەروەها بانگەوازی دەکات بۆ لەبەرکردنی و کارپێکردنی و بڵاوکردنەوەی ڕێنماییەکانی، هەروەها تێگەیشتن لە قورئان بەپێی ڕۆشنایی فەرموودەی ڕاست و دروست.

- ڕوونکردنەوەی ئەوەی کە فەرموودەکان چەندە گرنگن بۆ ئەوەی مرۆڤ بە دروستی لە ئیسلام تێبگات و لە هەموو سەردەمێک و وڵاتێکدا، پێویستە و هەستان بە بڵاوکردنەوەی و ڕەواجپێدانی.

- جەختکردنەوە لەسەر ئەوەی کە بیروباوەڕی ئیسلامی دروست چەندە گرنگە لە ژیاندا، ڕاستکردنەوەی بیروباوەڕ بە شێوازی لێکۆڵینەوە و چاکسازی زانستی، بە مەسەلەی تەوحیدیش دەست پێدەکات، بە باش زانینی مەزهەبی سەلەف لە بیروباوەڕدا.

- ڕەفتاری پەیڕەوی جێبەجێکردن لە نێوان فەرموودەی پێغەمبەر و فیقهی کرداری، هەروەها بانگەوازکردن بۆ شوێنکەوتنی ئەم پەیڕەوە پێکهاتووە مامناوەندیە لە نێوان ئیجتیهاد و تەقلیددا، بەخەرجدانی هەوڵەکانی لەپێناو ئەوەدا.

- خستنەڕووی شەریعەتی ئیسلامی بە وێنایەکی ڕێکخراو کە بە بەڵگە پشتیوانی لێ کرابێت، بۆ دەرخستنی مەبەستەکانی فەرموودەی پیرۆز، هەروەها بۆ دەرخستنی نهێنیەکانی ئەحکامە شەرعیەکان و حوکمەکانی.

- ڕوونکردنەوەی پێگەی خەلافەت و پێشەوایەتی و ئەرکەکانیان لە ئیسلامدا، هەروەها شیکردنەوەی تایبەتمەندییەکانی خەلافەتی ڕاشیدە لە دوای پێغەمبەری خوا (درودی خوای لەسەر) و جیاوازییەکانی و سەلماندنی بە بەڵگەوە.

- بەئاگاهێنانەوەی ڕۆحی چاکسازی گشتگیری ئوممەتی ئیسلامی لە هەموو لایەنەکانی ژیانیدا، ڕوونکردنەوەی ئەوەی کە حیسبە فەرزە لەسەر

هـــەموو چینـــەکانی ئوممـــەت و بانگـــەوازکردنی هـــەموو بـــۆ چاکســـازی و گۆڕانکاری.

- ئیجتیهـــادکردن بـــە مەرجـــەکانی و ڕێکارەکـــانی فـــەرزی کیفایەیـــە بـــۆ دەرخســـتنی چاکیـــەکانی شـــەریعەتی ئیســـلامی، کەواتـــە پێویســـتێتی هـــەموو سـەردەمێکە، هـەروەها داخـوازی خۆڕسکیە بۆ بەرەوپێشـچوونە نوێیـەکان لـە ژیـانی مرۆڤایـەتین و کۆمـەڵگا و شارسـتانی، ئـەوەش نابێـت بـە کردنـەوەی دەروازەکەی نەبێ لە ئێستادا، ترساندنی ئەوانەی کە دەڵێن با دابخرێت.

- بانگەوازکردن بۆ تەسەوفی سوننی لەسەر بیروباوەڕ وەستاوە، کارکردن بـەوەی کـە لـە قورئـان و سـوننەتدا هـاتووە، کـە جمهـوری هـاوەڵان و تـابیعین لەسەری ڕۆیشتوون لە چەرخی یەکەمی چاکاندا و دەرخستنی لایەنی ئیسلامی سوننی تیایدا.

هـەروەها پاککردنـەوەی لـە خڵتـەوخاڵی فەلسـەفەکانی جگـە لـە ئیسـلام و ترساندنی ئەوانەی کە پەرستشێک دەکەن هیچ بنەمایـەکی نیـە لـە سـونەتدا، وا دەزانـن کـە پێویسـت ناکـات بـە فـەرموودەی پیـرۆز جێگیـر کرابێـت، بەتایبـەت ئەوانەی کە لەسـەر تەریقەتێکی سۆفی لادەرن، کە لایانداوە لە پەیڕەوی سۆفی سوننی.

- هەماهەنگی دروستکردن لەنێوان چوار مەزهەبە فیقهیەکان لەسـەر بنـەمای فـەرموودە. بەخراپـدانانی ڕێچکـەی ئەوانـەی کـە عـەقڵ لەکاردەخـەن، ئیتـر بـە وەستاندنیان بێت لەسـەر تەقلیدی مەزهـەبی تەسک، یان بە وەسـتاندنیان بێت لەسـەر ڕووکەشـی ڕووت لەسـەر دەقـەکان، هـەردوو ڕێچکەکـە لەگـەڵ ڕۆحـی شەریعەتدا نایەنەوە.

٢ - ئەو کۆششە چاکسازیانەی پەڕتووکەکە لەخۆی گرتووە و ئاستی چارەسەریەکان بۆ واقیعی ئەو ڕۆژگارەی کە دانەر تیایدا ژیاوە:

دیـــارترین ڕێنماییـــەکـــانی پـــەیڕەوە چاکســـازیەکەی لـــەم چەنـــد خاڵانـــەدا دەردەکەوێت:

أ - خوێندنـەوەی قورئـانی پیرۆز و تێگەیشـتن لێی و ڕامـان لێی هـەنگاوی یەکەمە و پێشەکییەکی پێویستە لە هەوڵە چاکسازییەکانی:

پێشـەوا دەهلـەوی پێیوایـە کـە خوێندنـەوەی قورئـان بـە تێگەیشـتنەوە لـە بـەهێزترین ڕێگاکـان و زۆرتـرین کاریگـەری هەیـە بـۆ چارەسـەرکردنی کۆمـەڵگاکان و چاکسـازیکردنیان و هـەوڵی چاکسـازیش بەرهـەمی نابێـت بـە دوورکەوتنەوە لێی، بۆیە وتـەی هیچ کەسێک ئەوەندەی وتـەی خـوای گـەورە کاریگەر نیە، ئەم حەقیقەتەش مێژوو شایەتی بۆ دەدات لـە سـەردەمی هاتنی پێغەمبـەرەوە و مێژووی هـەموو بانگـەوازە چاکسـازیەکان و نوێگەریـەکان لـە ئیسلامدا، بۆیە وێنای هیچ ڕێگایـەکی بەهێزتر و ڕاشکاوانەتر و کاریگەرتر لە دەروون و ڕاکێشەری دڵ هەبێت لە قورئانی پیرۆز، کە پەیوەندی لەگەڵ خوای گەورەدا بەهێز دەکات، لەبەرئەوە ئیمامی دەهلـەوی دەستی کرد بە پەیڕەوە چاکسازییەکەی بە کارکردن لە ماناکردنی قورئانی پیرۆز بۆ زمانی فارسی، کە تەواوی کرد و چاپکرا بە ناوی : فتح الرحمن، لە ساڵی ١١٥١ک و لە ساڵی ١١٥٦ک بڵاوکرایـەوە دوای کـۆچی دواییکردنـی بـە بیسـت سـاڵ. هەوڵـە چاکسازییەکانی تەنها لە ماناکردنی قورئاندا کورت هەڵنەهاتووە، بەڵکو دەستی کرد بـە وتنـەوەی وانـەی تەفسـیری شـیکاری بـۆ ئایەتـە ئەحکامـەکان لەگـەڵ گرێدانی بـە سـونەت و فیقهـی کرداریـەوە، وەرگێڕانەکـەی و وانـە پەیڕەویـە ڕێکخراوەکانی باشترین کاری نوێگەری و چاکسازی بوو کە پێشتر وێنـەی نەبووە.(٤)

ب – جـەختکردن لەسـەر بوژاندنـەوەی زانسـتی فـەرموودەی پیـرۆز و گرنگیدان بە توێژینەوە لەسەر فەرموودە و خوێندنی:

لە سەردەمی پێشەوا دەهلەویدا گرنگیدان بە فەرموودەی پیرۆز زۆر کەم بووبوویـەوە، هەوڵـەکانی چەند مامۆستایەک نەیاندەتوانی ببنە هـۆی ئـەوەی خـەڵکی ڕوو بکەنـە خوێنـدنی فـەرموودەی پیـرۆز و گرنگیـی پـێ بـدەن، لـە دیارترین ئەو هۆکارانـەش دەمارگیری مامۆستا هیندیەکان بوو بۆ مەزهـەبی حەنـەفی، هەرکەسێک وانـەی فـەرموودەی بخوێندایـە یـان بوتایەتـەوە، ئـەوە بەمەبەستی پشتیوانی کردن بوو لـە مەزهەبەکەی بە فەرموودەی پیرۆز، یان بۆ بەدەستهێنانی بەرەکەت بە خوێندنەوەی فەرموودەیەک بۆ تێگەیشتن لێی و کارپێکردنی، ئەوان فیقهیان نەدەخستە ڕوو لـە بەرامبەر فـەرموودەدا، کە ئـەوە

پێوانەیەکی دادگەرانەیە بۆ ئەوەی ئوممەت ڕێکوپێک بێت و لانەدات، دادگەری تەواو لە ڕەوشت و کردەوەدا نایەتەدی بە کۆکردنەوەی قورئان و فەرموودە بەیەکەوە نەبێت، کە دروستبوونی ئەو بۆشایەش بە کۆچی دوایی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) دروست بوو.

پێشەوا دەهلەوی ئەم ناتەواویە لە پەیڕەوە چاکسازییەکەیدا دووپات کردبوویەوە، خوێندنی زانستی فەرموودەی پێغەمبەر و زانینی، پێویستە بۆ زانا چاکسازەکان، کاتی زۆری بەخەرجدا بۆ چادێریکردنی، هەڵی نان بۆ خوێندنی وانە و دروستکردنی قوتابخانە و دانانی پرۆگرامی خوێندنی تایبەت بۆ ئەم مەبەستە، بۆیە ئەم هونەرە پیرۆزە پێگەیەکی شایانی وەرگرت لە ڕیکخراوە پەیڕەوە فێرکاریەکان و چالاکیە زانستیەکان و دانانەکان لە هیندستان، بەرهەمی ئەم هەوڵە پیرۆزە بوونە بزووتنەوەیەکی نوێی چالاک لە خوێندنی فەرموودەی پیرۆز و توێژینەوەدا، بۆیە ناوەندە زانستی و ئاینیەکان لە هیندستان چاوەڕوانی نوێگەرێک بوون کە بڵاوکردنەوەی فەرموودە یەکەم ئامانجی بێت لە ژیانیدا، ئەم نوێگەرەشیان دۆزیەوە کە ئەویش پێشەوا وەلیوڵڵا دەهلەوی بوو لە ناوەڕاستی سەدەی دوازدەی کۆچیدا، دانراوەکانی لەم بوارەدا زۆر وردەکاری و ئیجتیهاد و لێکۆڵینەوەی تێدا کراوە، ئەوەش بە بەشێکی ڕووناکی گرنگ دادەنرێت لە لاپەڕەکانی نوێگەریەکەیدا.[٥]

ت- گرنگیدانی بە بیروباوەڕی دروستی ئیسلامی، بنەمای ژیانی مرۆڤایەتی و شارستانیەتی چاکە:

بیروباوەڕە دروستەکان تایبەتمەندی یەکەمی ئەم ئاینەیە، هیچ گۆڕانکاری و چاکسازیەک بەها و نرخی نیە ئەگەر بەپێی بیروباوەڕ نەبێت.

پێشەوا دەهلەوی پەیڕەوە چاکسازییەکەی لەسەر ڕاستەڕێیەکی مام ناوەندی بوو لە نێوان تەئویل و گوترانی لەفزی لە بەشی ئەسمائوسیفاتدا، تیایدا جەختی کردووەتەوە کە دەبێ کەسی موسڵمان دەست بگرێت بە پەیڕەوی پێشینەکانەوە، لە ئەهلی سونەت، دەیخاتە بەردەم بەشی سیفات و ئایاتی موتەشابیهات بۆ چوونە ناو ئەو بابەتانەی کە سەلەف نەچوونەتە ناو وردەکارییانەوە، هەروەها بۆ ئەوەی ڕێگەی ئەوانە نەگرنە بەر کە تووشی

لەخۆبایی بوون و سەراسیمە بوون بە فەلسەفەی یۆنانی، کە هەندێکیان گەیشتنە ئاستی پەرستنی عەقڵ و بەسووک سەیرکردنی ڕێڕەوی سەلەف و پەیڕەوەکەیان، لێرەوە بوو کە پێویستی کرد بۆ چاکسازیی کردن لە بیروباوەڕدا، کە سەرەتا لە باسکردن و شیکردنەوەی بیروباوەڕی یەکخواپەرستییەوە دەست پێدەکات و بانگەوازی بۆ دەکات، ئا ئەم جورئەتە ڕەخنەئامێزی و زانستیە یەکێک بوو لە کارە چاکەکانی پێشەوا دەهلەوی و کارە چاکسازییە نوێگەرییەکانی لە کۆمەڵگاکەیدا و بارودۆخی ئەو ڕۆژگارەی کە تیایدا بیروباوەڕ و نەریتە شیرکییەکان ڕەواجی پەیدا کردبوو لەنێو موسڵماناندا، بەتێکەڵاوی کردنیان لەگەڵ ناموسڵمانەکان، هەروەها بە هاتنە ناوەوەی حکومەتی باتنی ئیسماعیلی و کاریگەری لەسەر بڵاوکردنەوەی ڕێنماییەکانی سۆفیە نەخوێندەوارەکان، بەتایبەتیش کە هیندستان گەورەترین شوێنی بتپەرستەکان بوو، کاتێک ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوان لە بەرهەمییە و ئاینە شیرکییەکانی ترەوە هاتنە ناو باوەشی ئیسلامەوە، کاتێک هاتنە ناو ئیسلام کە پێشتر عەقڵیەتێکی بتپەرستی هیندۆسیان هەبووە، بۆیە ڕوودانی خواربوونەوەی بیروباوەڕی لە زۆر ماڵ و خێزانەکاندا ئاسان بوو، ئەگەر بهاتبایە پێشەوا دەهلەوی و ئەوانەی لە دوای ئەو دەهاتن ڕۆڵیان نەبوایە لەم نوێگەریە بیروباوەڕیە یەکخواپەرستییەدا، بە پاککردنەوەی لە هەڵواسراوەکانی شیرک و شیکردنەوەی و بڵاوکردنەوەی لە ژێر ڕۆشنایی قورئان و سوننەتدا و لەسەر پەیڕەوی سەلەفی ساڵح، ئەوە بەسە بۆ ئەوەی کە بە نوێگەری ئەم ئوممەتە هەژماری بکەین.[٦]

ث- زیرەکبوون لە زانستە شەرعیەکان و فێربوون و زانینی نهێنیەکانی بڕیارە شەرعیەکان و دابینکردنی بەرژەوەندی بەندەکان کارێکی سەرەکیە لە هەوڵە چاکسازییەکانیدا:

پێشەوا دەهلەوی پێیوایە مرۆڤەکان تەنها بە خۆیان ناتوانن لە دانایی شەرع تێبگەن، بەڵکو بڕیارە شەرعیەکان لای ئەو بۆ بەرژەوەندیەکان دراوە، بەتایبەت هەندێک لە بابەتە شەرعیەکان داناییەکەیان نادیارە، بۆیە هەوڵیداوە پەیڕەوی ئیسلام و تەشریعە گشتگیرە ڕێکوپێکەکەی دەربخات بە ڕێگایەک کە

پەیوەنــدی لەگــەڵ ژیــان و شارســتانیەتی گونجــاو بســەلمێنێت، هــەروەها پێویســتبوونی جێبــەجێکردنی ئــەو ئەحکامــە ئیســلامیانەی کــە پەیوەنــدیان بــە ڕواڵەتەکانی ژیانی کۆمەڵایەتیەوە هەیە، بەبێ ئەوە هیچ هیوایەک نامێنێتەوە بۆ دروســتکردنی کۆمەڵگایــەکی ڕێکوپێــک و شارســتانی چــاک و هاوســەنگ و دادپــەروەر، لەبەرئــەوە لــە پــەیڕەوە چاکســازییەکەیدا گرنگیــداوە بــە ڕوونکردنەوەی مەقاصیدەکانی شەریعەت و ئامانجەکانی بە ڕێگایەکی زانستی جێبــەجێکراو، بۆیــە هەوڵــەکانی بــە شــێوازێکی شــیکردنەوەی زانســتی و تەفسیرێکی کرداری بوون بۆ ئیسلام. پەڕتووکەکەشی: "حجة الله البالغة" لە بــەرزترین کــارە چاکســازییەکانیەتی، کــە تیایــدا نهێنیــەکانی شــەریعەت و دەســتەبەری بەرژەوەندییــەکانی هــەموو دروســتکراوەکانی تێدا دەرخســتووە، تیایدا ئاین و شەریعەتەکەی لە وێنەیەکی گشتگیری ڕێکوپێک و پاڵپشت بە بەڵگەی ڕوون و ئاشکرا ڕوون کردووەتەوە، بۆیە ئەو شایانترین و بەڕێزترین کەسایەتی بووە کە لەو بابەتە وردە ترسناکەدا بتوانێت بنووسێت.(٧)

ج- هــەڵبژاردنی ڕێبــازی فەقیهــە فەرموودەناســەکان بــۆ دروســتکردنی هەماهەنگی لەنێوان مەزهەبە فیقهیەکان و لەنێوان فەرموودەدا:

فیقە و فەرموودە لە زۆربەی ناوەندە زانستیەکانی ناو جیهانی ئیسلامیدا بە دوو هێڵی درێژ دەڕۆن و بەیەک نەدەگەیشتن، هەریەکەیان پێیوابووە کە پێویستی بە ئەوی تر نیە، لە زۆربەی مەزهەبە فیقهیەکان توێژینەوەیان لەسەر فەرموودە ئەنجام نەدەدا؛ مەگەر ئەگەر ویستبێتیان فەرموودە بۆ پاڵپشتی بابەتێکی فیقهی وەک بەڵگە بەکاربێنن، هەوڵێک نەبوو بۆ چاوپیاخشاندنەوە بە بابەتە فیقهیەکان خۆیاندا و هەروەها بۆ ڕێکخستنی نێوانی لەگەڵ فەرموودەدا، مەزهەبە فیقهیەکان بۆچوون و قاڵبیان بۆ دروستکرابوو لە ئاسن، درێژکردن و پــانکردنی ئەســتەم بــوو، شــوێنکەوتووانی هــەر مەزهــەبێک لــەبارەی مەزهەبەکەیانەوە دەیانوت: مەزهەبەکەی ئێمە ڕاستە ئەگەری هەڵەشی هەیە، وە مەزهــەبی جگــە لــە ئێمــەش هەڵەیــە، ئەگــەری ڕاستیشــی هــەبێ، بۆیــە جیاوازیەکە لەنێوانیاندا فراوان بوو و سەریکێشا بۆ ڕقلەیەکبوونەوە، هەروەها بۆ ڕکابەری و یەکتر کوشتن، دەشزانین کە ئوممەت هەر چوار مەزهەبەکەی

قبوڵ کردووە، ڕاستی لە نێوانیاندا هەیە، پێشەواکانیشیان پێشەوای ڕێنیشاندەر و سەرکردەکانی ئوممەت بوون.[٨]

ئەم هەوڵە بۆ کۆکردنەوە و ڕێکخستن لە نێوان فیقە و فەرمووودەدا، هەروەها بۆ کۆکردنەوەی مەزهەبەکان لەسەر بناغەی فەرموودە، لە نیوە کیشوەری هیندیدا لە پێش دەهلەویدا بوونی نەبووە. بەهۆی ئەوەی ئەوانەی کە چوو بوون بۆ ڕزگارکردنی هیندستان بریتی بوون لە تورکەکان و ئەفغانیەکان، هەردووکیشیان لەسەر مەزهەبی پێشەوا حەنەفی بوون، زۆر چالاکیش بوون بۆ بەرگریکردن لێی و بڵاوکردنەوەی. مەزهەبەکانی تر نەیاندەتوانی بچنە ناو وڵاتەکەوە.[٩]

پێشەوای دەهلەوی شارەزای تایبەتمەندییەکانی مەزهەبی حەنەفی بوو لە حوکمەکانی و دروستبوونی و ڕێنماییەکانی، لە کاتی خوێندنیشدا ئاسۆی فراوان بوو، حەزی خۆڕسکی هەبوو بۆ کۆکردنەوە و گەیشتن پێی، خۆشەویستی هەبووە بۆ هاوسەنگی خواستی جێبەجێکردنی گونجاو، پاشان لە تەمەنی سی ساڵیدا کە ڕوویکردبووە کۆکردنەوە لە نێوان فیقە و فەرمووودەدا، لەگەڵ بە پەسەندزانینی ڕێبازی فەرموودەناسە فەقیهەکان و هەڵبژاردنی پەیڕەوەکەیان لە ژیانیدا، بۆیە لە هەردوو حەرەمی پیرۆز بە کۆمەڵێک زانا گەیشت کە نوێنەرایەتی هەموو مەزهەبە فیقهییەکانیان دەکرد، ئەو هەلەی بۆ ڕەخسا تاکو بچێتە ناو خوێندنەوەی مەزهەبەکان و بەراوردکاری بکات لە بنەچە و بنەما فیقهیەکانی هەر چوار مەزهەبەکە لە ڕێگەی زاناکانیانەوە، وەسفی زانایانی هەر چوار مەزهەبەکەی دەکرد، پێوانەشی بۆ زانینی ڕاستی و دروستی بریتی بوو لە قورئان بۆ تەئویلی تەواو و زانینی سونەت، بەڵام ڕەخنەی توندی هەبوو لەو فوقەهایانەی کە تێیاندەپەڕاند و هەروەها گرووپی زاهیریەکانیش، ئەم پەیڕەوە ڕێکخەرە کە لەنێوان فیقە و فەرمووودەدا بوو ناوی نابوو: ڕێگای فوقەها فەرموودەناسەکان، پاشان هەوڵدان بۆ ڕێکخستن لەنێوان هەر چوار مەزهەبەکەدا کارێکی گەورە بوو لە کارە نوێگەریەکانی پێشەوا دەهلەوی لە پەیڕەوەکەیدا بۆ چاکسازی و گۆڕانکاریی و خزمەتێکی گەورە بوو لە خزمەنگوزارییە چاکسازییەکانی بۆ ڕۆژگاری سەردەمەکەی.[١٠]

ح- پێویستی بۆ تەقلید و ئیجتیهاد لە هەموو سەردەمێکدا بوونی هەیە، هاوکات مامناوەندێتی لەنێوان تەقلید و ئیجتیهاددا:

یەکێک لە تایبەتمەندیەکانی پێشەوا دەهلەوی و نوێخوازیەکانی ئەوەیە کە ڕێبازێکی هاوسەنگی گرتۆتەبەر لەنێوان ئیجتیهاد و تەقلید بە مەبەستی چارەسەرکردنی بارودۆخی سەردەمی خۆ، لە سەردەمی ئەودا کۆمەڵێک هەبوون کە تەقلیدیان حەرام کردووە و پێیانوابووە کە دەبێت موسڵمان بەپێی قورئان و فەرمووده کار بکات، حوکمە شەرعیەکان ڕاستەوخۆ سوودی لێوەربگیرێت، ئەوەش تەکلیفێکە کە لەتوانادا نیە و ئەنجام نادرێت، کۆمەڵێکی تریش هەبوون کە دەرگای ئیجتیهادیان دادەخست و لەسەر موسڵمانانیان پێویست دەکرد کە تەقلید بکەن، بۆیە هەریەک لەو دوو کۆمەڵە ئەویتریانی بە فاسق و گومڕا تۆمەتبار دەکرد، هەردوو کۆمەڵەکەش ئەوەیان لەبیر چوو بوو کە تەقلید و ئیجتیهاد دوو ڕێگای ڕێکخراوی کارگێڕین بۆ پاراستنی شەرع لە هەوا و ئارەزوو، هەروەها بۆ پارێزگاریکردنی کۆمەڵگای موسڵمانان لە پشێوی و شپرزەیی، هەروەها هۆکارێکیشە بۆ دۆزینەوەی یەکێتی و ڕێکخستن لە ژیانی پراکتیکی ئاینی و بۆ ئاسانکاری کارکردن بە حوکمە شەرعیەکان، بەڵام هەر گرووپێک ئەم کرداره ڕێکخراوەییەی کردووە بە تەشریع، وایان لێکردووە لەجیاتی ئەوەی کە ببێتە مەزهەبێکی فیقهی و بابەتێکی ئیجتیهادی بێ، گۆڕیویانە بۆ دەقێکی ڕووکەش، کە پێچەوانەبوونی بە حەرام زانراوە، ئەو پەیڕەوەی کە پێشەوا دەهلەوی هەڵیبژاردووە نزیکترە لە ڕووحی شەریعەتەوە، زیاتر لەگەڵ ڕێبازی سەدەی یەکەمدا یەکدەگرێتەوە و سروشتی مرۆڤ زیاتر لێیەوە نزیکە، هەروەها لە ژیانی کرداریدا، دەهلەوی وێنە ڕێگەپێدراوەکەی تەقلیدی پیشان داوە، هاواری کردووە بۆ کردنەوەی دەرگای ئیجتیهاد بۆ پێویستیەکانی سەردەمەکەی، بۆ پەیڕەوە مامناوەندییەکەی کە هاوسەنگ بێت لە نێوانیاندا، بەڵگەی هێناوەتەوە بە وتەی هەر چوار پێشەواکە و بەرگری لە ڕایەکەی کردووە بەوەی کە کەسی موقەلید هیچ شتێکی لەسەر نیە جگە لە شوێنکەوتنی خاوەن شەریعەت و سونەتەکەی و ئیقتیدا کردن پێی (درودی خوای لەسەر)، بەرپەرچی هەردوو کۆمەڵەی

تێپەڕ و زیادەڕەوەکانی داوەتەوە بە بەڵگەی باوەڕپێکەر و چاکێتیەکانی هەر چوار مەزهەبەکەی ڕوون کردووەتەوە.(١١)

لە نیشانەکانی پەیڕەوی پێشەوا دەهلەوی ئەوەیە کە لە ڕازاندنەوەی هەوڵە چاکسازییەکانی هەڵبژاردنی ئەو هەڵوێستە هاوسەنگە مامناوەندەیە کە لەنێوان ئیجتیهاد و تەقلیددایە، کە لەگەڵ مەقاسیدی شەریعەت و فیترەتی مرۆڤدا ڕێکە و لەگەڵیدا بەتەواوی دەگونجێت، مەرجە کە موقەلیدیش نیەتی چاک بێ لە شوێنکەوتنی خاوەنی شەرعدا (درودی خوای لەسەر)، هەروەک مەرجە لە ئیجتیهاددا مەرجە زانراوەکان لەلای زانایان، کەواتە ئیجتیهاد لە هەموو سەردەمێکدا داخوازی گۆڕانکاری ئەو پێشهاتانەیە لە ژیانی مرۆڤایەتی و کۆمەڵگای شارستانیەت و پێویستیە مرۆییەکان دێتەدی، هەروەها بۆ دەرخستنی ڕەبانیەتی شەریعەتی ئیسلام و فراوانیەکەشیەتی، دەشتوانێت ببێتە خاوەنی داواکردنی هەموو داخوازیە ڕێگەپێدراوەکان بۆ کۆمەڵگای مرۆڤایەتی و هیدایەتدانی خەڵکی و ڕێنماییکردنیان، ئەم کارەش پێویستە دەربخرێت و ببینرێت لە هەموو سەردەمێکدا، ئەوە یەکێکە لە پێویستیەکانی سەرشانی ئەوانەی کە ئەم شەریعەتەیان هەڵگرتووە، بەڵام ئەوەندە هەیە کە جەختی کردووەتەوە لەسەر فەرمانی کۆکردنەوە لەنێوان فیقە و فەرموودەدا و بە باشزانینی ڕێبازی فەقیهە فەرموودەناسەکان.(١٢)

خ – قۆستنەوەی لێهاتوویەکانی زانایان بۆ دەستەبەرکردنی فراوانبوونی بازنەی نوێگەری و جۆراوجۆرێتی و بەردەوامێتی:

خوای گەورە پێشەوا دەهلەوی سەرکەوتوو کرد لە کار و کردەوە بەرزەکانی کە لە تازەگەری و چاکسازی ئوممەت لە جۆراوجۆرەکانی زانست و کردەوە و هەموو جێبەجێکردنەکاندا کردی، هەروەها لە لایەنەکانی ژیانی کۆمەڵایەتیدا، بەتایبەت کارە چاکسازیەکانی لە سەردەمێکدا بوو کە شڵەژانی سیاسی و دەوڵەتی مەغۆلی بوونی هەبوو، بۆیە ئەویش هەستا بە پەروەردەکردنی زانا دامەزراوەکان و دروستکردنی مەلەکەی تێگەیشتن و وردبوونەوە لە قورئانی پیرۆز و دەرچوونیان تاکو هەستن بەم کارە و نوێگەری لە گۆڕانکاری و چاکسازی و بڵاوکردنەوەی ئایینی ڕاست و دروست

و گواستنەوەی بۆ نەوەکانی داهاتوو لەگەڵ پارێزگاریکردن لە هێڵە پانەکانی پرۆگرامە جێگیرە چەسپاوەکانی بکەن. ئەو زانایانەش کە فەرموودەناس و مامۆستا بوون، توانیان ڕۆڵی خۆیان ببینن لەوەی کەوا ببنە قەڵایەک و بەرگری بکەن لە ناوخۆدا لە کۆمەڵگایەکی نەخۆشدا، ئەویش بە ڕێنماییکردن بۆ ڕێگای حەق و ڕاستی و بیروباوەڕی ڕاست و دروست و چاککردنەوەی دڵ و پاککردنەوەی دەروون بە زانست و بە کردار و سەرقاڵ بوون بە خوێندن و بە دانانی پەڕتووکەوە و لەسەر ئەم کارە بەردەوام بن تاکو دوای مردن.(١٣)

پێنجەم: زیادکاریە هزریەکانی پێشەوا دەهلەوی لە پەڕتووکەکەیدا (حجة الله البالغة):

١- خواستی خوا لە بەندەکانی یەکێکە لە پێویستیە سروشتیەکان بۆ جۆری مرۆڤایەتی، مرۆڤ بە زمانی ئامادەیی و گونجاوێتی، داوای ئەوە دەکات کە شتێکی لەسەر پێویست بکرێت کە گونجاو بێت لەگەڵ تواناکانیدا، پاشان لەسەری پاداشت بدرێتەوە، هەروەها لەسەری حەرام و قەدەغە بکرێت کە ڕۆبچێت لەناو هێزە ئاژەڵیەکەیدا و لەسەری سزا بدرێت.

٢- دروستکردنی فریشتەکان و ڕوودانی ڕووداوە گەورەکان و نێردرانی پێغەمبەران بۆ وەڵامدانەوەی خواستە سروشتیەکانی مرۆڤ، دیاردەیەکی جوانی گرنگیدانی خوایی بەم جۆرەی کە هەموو مرۆڤ دەگرێتەوە، لە دەرکەوتنی ڕبوبیەت و ڕەحمەتی خواییە، بۆیە پێویستکردنی پەرستشەکان و نزیکبوونەوەکان و کارکردن بە شەریعەتەکان لە داخوازیە جۆریەکانن بۆ جۆری مرۆڤایەتی.

٣- دوو وشەی بەکارهێناوە کە ئەوانیش ئەمانەن: کێشکردن و زاراوە، مەبەستی پێیان جیاوازی لە خۆڕسکی تەبیعەتەکانە لەناو نەوەکانی مرۆڤدا جیاوازی لە کار و کردەوە و ڕەوشت و پلەکانی تەواوی و کامڵبوونی لێ دروست دەبێت. هەشت وێنە هەیە بۆ ئەوەی مولکیەت و ئاژەڵیەت کۆبکەنەوە، کە بدرێتە پاڵی لە زاڵ بوون و لاوازیدا و هەروەها جۆری پەیوەندی نێوانیان.

٤- پێشەوا دەهلەوی زاراوەی بەرزبوونەوەکانی بەکارهێناوە، کە پێش ئەو هیچ فەیلەسوف و زانایەکی کۆمەڵایەتی بەکاری نەهێناوە، کە بەسەر چوار کۆمەڵەدا دابەشی کردووە:

أ - بەرزبوونەوەی پێویستی سەرەتایی، کە خەڵکی دەشتەکی گرتۆتەوە.

ب - بەرزبوونەوەی کۆمەڵایەتی بەرز و بڵند، کە بۆ خەڵکی شارە.

ت - بەرزبوونەوەی سیاسی و کارگێڕی.

ث - بەرزبوونەوە بەهۆی جێنشینی گشتی.

لە بەرزبوونەوەی چوارەمدا جەختی کردووەتەوە کە پێویستیەکان بۆ پاراستنی پەیوەندییە هاوبەشەکان لە نێوان خەڵکانی هەرێمە دوورەکان، وەک پێویستیەک وایە لە پاراستنی پەیوەندی لە نێوان ئەندامانی شارێکدا لە حاڵەتی سەرەتایی دیاریکراودا.

٥- پەیڕەوی پێکهێنان لە جیهان و ژیانی مرۆڤایەتیدا، ئەوە دەخوازێت کە دەبێت دەستەیەکی کۆمەڵایەتی دروست هەبێت. ئەوەش پێویستی دەکات کە دەبێت پەیڕەوەکە لەگەڵ پەیڕەوی تەشریعی ڕێک بێت و لەگەڵیدا بڕوات و هاوکاری بکات و خزمەتی پێداویستی و مەبەستەکانی بکات.

٦- پێشەوا دەهلەوی لەناو ئەو پێشەنگانەدایە کە دانی ناوە بە بوونی پەیوەندی بەهێز لەنێوان ڕەوشت و ئابووریدا، هەرکاتێک ئەم پەیوەندیە نەمێنێت ئەوا هەردوولا دەناڵێنن بەدەست قەیرانێکی توونددەوە، کە کاریگەریەکانی لەسەر ئاین و ژیانی دڵنیایی ئاسایشی جێدەهێڵێ، هەروەها لەسەر پەیوەندیە چاکەکان لە نێوان مرۆڤەکاندا و لەسەر شارستانیەت و ژیاری. هەروەها وەهای دەبینێت کە ڕەوشتی خەڵکانی کۆمەڵایەتی دەناڵێنێت بەدەست دابەزین و گەندەڵیەوە کاتێک تووشی تاوان و کەموکورتی دەبنەوە تاکو دەگات بە نەبوونی ئابووری، ئەو کاتە بێبەش دەبن لە هەموو خۆشبەختی و پلەکانی بەرزبوونەوە و تەواوێتی.

٧- دەهلەوی وشەی مەدینە و مەدەنی پێکەوە بەکاردەهێنێت و بە هاومانا لێکی داونەتەوە، پێناسەیەکی زانستی ئەوتۆیان بۆ دەکات کە پێشتر بۆیان نەکراوە، دەڵێ: مەدەنیەت: کۆمەڵێکی لەیەکتر نزیکن و لەنێوانیاندا پەیوەندی

هەیە، لە کۆمەڵێک شوێنی جیاوازەوە هاتوون، مەدینەش: کەسێکە لە لایەکی ئەم پەیوەندیەوە، پێکهاتووە لە چەند بەش و دەستەی کۆمەڵایەتی. هەروەها پێناسەی سیاسەتی مەدەنی دەکات: کە بریتیە لەو حیکمەتەی کە دەگەڕێت بە دوای چۆنیەتی پاراستنی پەیوەندی دروست بوو لەنێوان کەسانی شار یان شارستانێتیدا.

٨- بێئاگابوون لە تاوانە ڕەوشتیەکان و چاوپۆشی لێکردنیان و ئەو کردەوانەش ئەگەری هەیە لەلایەن ئەوانەی کە خاوەنی فیترەتێکی تەواون بۆ خۆیان تەحەمولی نەکەن، ئەوەش زەرەر و زیانێکی گەورە بە شارستانیەت دەگەیەنێت و هۆکاری هەرەسهێنانی دەوڵەت و حکومەتەکانە.

٩- بەختەوەری لای دەهلەوی چوار بنەمای هەیە: پاکی لاشە، کە مرۆڤ ئامادە دەکات بۆ ئەوەی ڕوو بکاتە خوا، پەیوەندی لەگەڵ خودا، لێبووردەیی، کە بریتیە لە ڕەوشتە بەرزەکان و کاروکردەوە گەورەکان، دادپەروەری، کە ئەویش مەلەکەیەکە لە دەروونددا کردەوەکانی لێوە سەرچاوە دەگرێت کە شار و گەڕەکەکان وەک پەیڕەوێک بە ئاسانی لەسەری دەڕۆن.

١٠- ئەوەی دەبێتە هۆی ئەوەی سروشتی پاکی مرۆڤ دەرنەکەوێت سێ شتە: شاردنەوەی سروشت، کە ئەویش زاڵبوونی هەوا و ئارەزووە. لە شاردنەوەی وێنە، کە ئەویش کاریگەری ژینگە و بارودۆخە دەرەکیە خراپەکەی لەسەرە، خراپ فێرکردن و زانستی خراپ.

١١- گەورەترینی پێغەمبەران ئەوانەن کە نێردرانیان بەستراوەتەوە بە ئەویترەوە، ئەوەش دوو ناردنی هەیە، هەموو ئوممەت بەگشتی دەنێردرێن لەگەڵ ناردنیدا و ئەوکاتە بانگەواز و تەبلیغی لەسەر پێویست دەبێت، بۆیە ناردنی پێغەمبەر دەبێتە سەرەکی، کە ئەوەیە پێی دەوترێت پێغەمبەرایەتی و ناردنی خەڵکیش دەبێت بە جێگرەوە، واتە لە بەڕێوەبردنی خزمەتەکانی بانگەواز و گەیاندنەکەی، ناردنی گەورە و سەروەرمان محەمەد (درودی خوای لەسەر) ئەم ناردنە گشتگیرە بەرزە بووە، کە هەموو ئوممەت بە گشتی هەستان بۆ ئەوەی ببن بە ئامێر و ئەندام لە خزمەتی بەرپرسیارێتی پێغەمبەرێتیدا بن و بانگەواز و پەیامەکەی بڵاوبکەنەوە.

١٢- جیهاد ڕێگەی پێ درا بۆ ئەوەی پەیڕەوە داواکراوەکە بچەسپێنێ کە لای خوا گەورە مەبەست بوو، هەروەها بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکانی دروستکردنی بوونەوەری مرۆیی و مەبەستەکانی، بە دڵنیاییشەوە تەواوترین شەریعەت و بەرنامە و دەستوور بریتییە لەو شەریعەتەی کە تیایدا فەرمانکراوە بە جیهاد و کۆششکردن.

١٣- بێگومان پێویستە ئاین هەبێت لەگەڵ ڕەوشتی باش و کۆمەڵگای چاک و شارستانیەتی دروست و ژیانی ئیسلامی، هێزێکی سیاسی باشی هەبێت کە لە حکومەتێکی سەربەخۆی ئازاددا خۆی ببینێتەوە، بەشێوەیەک کە موسڵمانان هێزێکی یەکگرتوو بن لە فەرمانکردن بە چاکە و ڕێگریکردن لە خراپە لەسەر ئاستی هەموو جیهان.

١٤- پێویستە لەسەر سیاسییەکانی ئوممەت کە بۆ هەریەکە لە گوێڕایەڵییەکانی خوا دوو سنوور دابنێن، بەرزترین و نزمترین، ئەوەی بەرزترینە ئەوەیە کە گەیەنەرە بە ئامانج بە تەواوی و نزمترینیان ئەوەیە کە گەیەنەرە بە بەشێک لێیان.

بێگومان پەڕتووکی (حجة الله البالغة)ی پێشەوا دەهلەوی کاریگەرییەکی قوڵی هەبووە لەسەر کۆششی بیر و هزری و چاکسازیی لە داهاتوودا، زانایان کۆکن لەسەر ئەوەی ئەم پیاوە لەخۆگری زانستەکان بووە، هەروەها لایەنە باشەکانی تێدا کۆبۆتەوە، هەروەها کۆکن لەسەر ئەوەی ئەم پەڕتووکی (حجة الله البالغة) دەگمەن بووە لە بابەتەکەیدا، ڕازێنراوەتەوە بە چەندین خاڵی دەگمەن و ناوازەی زانستی، کە وروژێنەرن و کۆمەڵێک ئاماژەی دەگمەنی تێدایە، هەروەها لە ڕووی هەڵهێنجانەوە زۆر قوڵە و وردبینی پێوە دیارە، بەشێوەیەک هەموو کەسێک کە هەموو خاوەن ویژدانێکی بیر و هزری تەواو، دەگاتە ئەوەی کە زانستەکەی لە لایەن خوای گەورە پێ بەخشراوە و پاڵپشتی کراوە.(١٤)

بێگومان ئەو پەڕتووکەی کە ژمارەیەک لە زانایان شایەتی باشیان لەسەر خۆی و خاوەنەکەی دا، شایەنی ئەوەیە کە بیرمەندانی داهاتوو لێی سودمەند و بەهرەمەند بن لەناو پەڕتووکەکانیاندا، هەروەها دەبێت کاریگەرییەکی دیاری

هەبێت لەسەر بزووتنەوە چاکسازییەکانی دوای خۆی. بێگومان هیند بەتاڵ نەبووە لەوەی کە چاکسازی هەبووبێت، لەناویدا کۆمەڵێک خەڵکی بەتوانا و زیرەک دەرکەوتن، کە خۆیان قەڵابەند کردبوو بە بەرگری ناوخۆیی لەناو کۆمەڵگایەکی نەخۆشدا، کە کۆڕ و کۆبوونەوەکانی تەریقەت و ڕەوشتیان دەڕازاندەوە، خەڵکیان ڕێنمایی دەکرد بۆ ڕێبازی ڕاست و بیروباوەڕی ساغ، دڵەکانیان چاک دەکردەوە و دەروونەکانیان خاوێن دەکردەوە، بە زانست و کردەوە، بۆیە بە وانە وتنەوەوە خۆیان خەریک دەکرد و دەیاننووسی، بناغەی بزووتنەوە زانستیەکانیان دانا، پەیڕەوە فێرکاری و پەروەردەییەکانیان دانا، بۆیە وڵات و شارەکانیان پێ بەهێز بوو.(١٥)

لە پێشەوەی ئەو زانایانەی کە مەدح و سەنای پێشەوا دەهلەویان کردبوو؛ مامۆستاکەی ئەبو تاهیر کوڕی ئیبراهیمی مەدەنی بوو کە لەبارەیەوە وتوویەتی: "ئەو وشەی لە من وەردەگرت و منیش لە ئەوەوە واتاکەم ڕاستدەکردەوە، یاخود وشەیەک بوو لەم شێوەیە دەیوت، ئەمە نزیکە لە قسەی بوخاری کاتێک لەبارەی ئەبو عیساوە کە دەڵێت: "ئەوەی من سوودم لە تۆ بینیوە زیاترە لەوەی کە تۆ سوودت لە من بینیوە". بێگومان لە پاش ئەوەوە هیچ شانازییەکی تر نیە"، نەدەوی باس دەکات کە گەورە پیاوی مەغریب عەلالی فاسی مەغریبی خاوەنی پەڕتووکی (مقاصد الشريعة الإسلامية ومكارمها)، هەروەها مامۆستا محەمەد موبارەک لەو زانا و توێژەرە سەردەمیانەن کە بە شان و باڵی ئەم پەڕتووکەدا هەڵدەدەن، سەرسام بوون بەم پەڕتووکە، لەو ڕووەوە کە ئەم پەڕتووکە هەموو لایەنەکانی ئاینی لەخۆی گرتووە، تەنانەت باس لە پاکتاوکردنی ڕەوشت و دەروون خاوێنی دەکات، هەروەها بەجوانی لایەنی باشە دەخاتە ڕوو.(١٦)

پێشەوا نەدەوی وەسفیکردووە بەوەی کە ئەمە قسەیەکی نوێیە، کە هەر مرۆڤێک ڕاستی بوێت و فیترەتی ساغ بێت و مەبەستی خاوێن بێت؛ تینۆتی پێ دەشکێت، هیچ پەڕتووکێک – بەپێی زانستی نەدەوی – لە زمانەکاندا نەنووسراوە لە پاڵپشتی کردنی ئاینێک لە ئاینەکان و ڕاڤەکردنی شیاو دانابێ و

فەلسەفەیەکی کۆکەرەوە بێ کە گونجاو بێ وەکو ئەم پەڕتووکە لە پلە و پایە و پێگەکەیدا.[١٧]

زانا شبلی نوعمانی لە پەڕتووکەکەیدا (علم الكلام) باسی دەکات و دەڵێت: ئەو داڕووخانە ژیرییەی کە موسڵمانان دوای ئیبن تەیمیە و ئیبن ڕوشد تووشی هاتبوون؛ هیچ هیوایەکی نەهێشتبووەوە، بە لەبەرچاوگرتنی ئەو داڕووخانە گشتیە لە دەرکەوتنی بلیمەتێک کە دڵی هۆشیاری هەبێ، بەڵام توانا و دەسەڵاتی خوا ویستی وابوو کە جارێکی تر دەربکەوێتەوە، کە پێشەوا دەهلەوی لەو ساتە دواییە لەدایک دەبێت کە ئیسلام تێیدا لەناو قەیرانێکی ژیری و زانستیدایە، لەناو وردبینیەکانیدا شوێنەوارەکانی غەزالی و ڕازیی و ئیبن ڕوشد توابوونەوە، لەبەرئەوەی پێشەوا دەهلەوی لەبارەی زانستی کەلام بە سەربەخۆیی پەڕتووکی نەنووسیوە؛ بۆیە گونجاو نیە لە دەستەی موتەکەلیمین هەژمار بکرێت، بەڵام پەڕتووکەکەی کە پەردەی لەسەر نهێنیەکانی شەریعەت هەڵداوەتەوە و ڕاستیەکانی خستۆتە ڕوو؛ بریتیە لە گیانی زانستی کەلام و تەوەرەکەیەتی.[١٨]

شێخ عەبدولعەزیز کوڕی پێشەوا دەهلەوی لە نامەکەیدا کە ناردوویەتی بۆ ئەمیر حەیدەر بەلکرامی باسیکردووە و ڕوانگەی نهێنیەکانی شەریعەتی بە جوانترین شێوە خستۆتە ڕوو لەناو پەڕتووکەکەیدا (حجة الله البالغة)، پەڕتووکەکەی کە بریتیە لە کۆڵەکەی نووسینەکانی ئەو لەبارەی زانستی نهێنیەکانی فەرموودەوەیە، هیچ کەسێک پێش ئەو بەمشێوە زانستیە لەبارەیەوە نەدواوە، بەشێوەیەک کە بنەما بچەسپێنێت و لقەکان دابەش بکات، هەروەها ڕێخۆشکەری بکات بۆ پێشەکیەکان و بنەماکان، مەبەستەکان هەڵبهێنجێت، بێگومان چەند هەناسەیەکی کەم لەم زانستە لە پەڕتووکی (إحياء علوم الدين)ی غەزالیەوە دێت، هەروەها پەڕتووکی (القواعد الكبرى)ی شێخ عزەدین کوڕی عەبدولسەلامی مەقدسی، لە ناز و نیعمەتی خوای گەورە لەسەر ئەم پیاوە ئەوەیە کە هەستاوە بە کۆکردنەوە لە نێوان فیقە و فەرموودە و نهێنیەکانی سوننەت و بەرژەوەندی بڕیارەکان، هەروەها سەرجەم ئەوەی کە پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) لەلایەن خواوە پێی هاتووە، بۆیە بیرو باوەڕەکانی

ئەهلی سوننەتی بە بەڵگەوە سەلماندووە، قسەی کردووە لەبارەی زانستی داهێنان، دروستکردن، بەڕێوەبردن، زانستی ئامادەکاری دەروونەکان، لەگەڵ بەستنەوەی بە دانایی زانستی و هەماهەنگی دروستکردن لەنێوانیاندا لە ڕێگەی قورئان و فەرموودەوە، هەروەها جیاوازی کردن لەنێوان ئەوەی کە هاتووە و گۆڕاوە، هەروەها پاککردنەوەی لە پیسی خاوەن ژیرییەکان.

وتەی قەنوجی لەبارەی نوێخوازی لە ئاین و ڕێساکانی؛ لەمەڕ نوێخوازان دەڵێت: "ئەوانە وەکو شاە وەلیوڵلا، فەرموودەناسی دەهلەوی و مەولا محەمەد ئیسماعلی شەهیدن..... ئەوانە سوارچاکی ئەو گۆڕەپانەن". شێخ شەرەفودین محەمەد حوسەین دەهلەوی مەدحی دەکات لە پەڕتووکەکەیدا (الوسيلة إلى الله) کە دەڵێت: "بەڵاو موسیبەت باڵی کێشابوو، لە هەموو لایەکەوە دادەباری، تا وایلێهاتبوو زەندیق و بێ بڕوا و مولحیدان خۆیان شاردبۆوە لەناو پۆشاکی سۆفیەتدا، دەستیان دەڕۆیشت لە ڕێگەی کۆمەڵێک ڕستەی ناو قورئانی پیرۆز و فەرموودەکانی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر)، هەستان بە ڕاڤەکردنیان بە پێچەوانەی مەبەستی سەرەکیان، بۆیە خۆشیان و خەڵکیان گومڕا کرد، بۆیە دانایی ئەزەلی ئەوەی خواست کە ڕاستەقینەیەک بەدەرکەوێت کە کۆکەرەوە بێت لەنێوان زانستەکان و پێگەکانیان، لەکاتێکدا کە کۆمەڵێک یاسا دابنێت بتوانێت سەرکەوتنی تەواو بەدەست بێنێت لەنێوان زانستەکانی تەفسیر و فەرموودە و فیقە و کەلام و تەسەوف و سلوکدا، هەموو زانستەکان لە پێگەی خۆی دابنێت، بێگومان پەڕتووکی (حجة الله البالغة) هیچ گومانێکی لەم بارەوە نەهێشتووەتەوە".

شێخ غولام عەلی عەلەوی دەهلەوی لە پەڕتووکەکەیدا (المقامات) مەدحی دەکات و باس لەوە دەکات کە مامۆستاکەی میرزا جان جانان عەلەوی دەهلەوی دەیوت: "شێخ وەلیوڵلا ڕێبازێکی نوێی ڕوونکردۆتەوە، شێوەیەکی تایبەتی هەبووە لەمەڕ توێژینەوەی نهێنیەکانی زانستەکان و نادیارییان، ئەو پیاوێکی خوایی بووە، ڕەنگە لەناو سۆفیە توێژەرەکان وێنەی نەبووبێت".

موحسین کوڕی یەحیای ترهەتی لە (اليانع الجنى) مەدحی دەکات و باس دەکات کە گوێی لە مامۆستاکەی زانا فەزڵ حەق کوڕی فەزڵ ئیمام

خەیرئابادی بووە، دوو جار، زۆر بە جوانی مەدحی دەهلەوی دەکرد، خەیرئابادی کە زۆر تامەزرۆی خوێندنەوەی پەڕتووکی دەهلەوی بووە: (إزالة الخفاء)، لەناو کۆمەڵێک خەڵکدا وتوویەتی: "ئەو کەسەی ئەم پەڕتووکەی نووسیوە دەریایەک بووە کە کەناری نەبینراوە، بێگومان کەسێک لەم پەڕتووکە دەدات کە نەزانێکی بێ عەقڵ بێت و ئومێدی ئەوەی لێ نەکرێت کە لە نەخۆشیە کوشندەکەی چاکبێتەوە، یان کەسێکی حەسودە کە حەسودی بەم پیاوە دەبێت لەسەر ئەوەی خوای گەورە چەندین تایبەتمەندی بەرزی پێ بەخشیوە". موفتی عنایە ئەحمەد کاکوری مەدحی کردووە و دەڵێت: "شێخ وەلیوڵڵا وێنەی وەکو درەختێک وایە کە بنەچەکەی لەماڵەکەی خۆیدا باشبووە، هەروەها لقەکانی باشبووە لە ناو هەموو ماڵی موسڵمانان، هیچ ماڵ و شوێنێکی موسڵمانان نیە کە لقێکی ئەم درەختەی لێ نەبێت، لەکاتێکدا زۆربەی خەڵکی نازانن بنەمای ئەم درەختە لە کوێیە".

هەروەها ئەبو تەییب سەید سدیق حەسەن قەنوجی مەدحیکردووە و دەڵێت: "شێخ وەلیوڵڵای فەرموودەناس خوا لێی ڕازی بێت چەندین بنەمای سەرسامکەری هەیە، هەروەها چەندین کاری سودبەخشی دەگمەنی هەیە بۆ تێگەیشتن لە واتای فەرموودەکان و چۆنیەتی لابردنی گومانی تێکگیران لەنێوانیاندا، هەروەها توانای جیاکردنەوەی هەیە لەنێوان سەحیح و لاواز، بیر و هزرێکی ساغ و تەواوی هەیە، لەگەڵ سروشتێکی خاوێن و پەناگیر نەبوون بۆ هیچ ڕایەکی هەڵە، هەروەها ڕاستی وەردەگرێت بە کەمترین ئاماژە".[١٩]

هەروەها دەڵێت: "پاشان خوای گەورە لەدوای ئەوانەی دابڕان شێخێکی گەورە و پایەداری هێنایە بوون، ئەویش شێخ وەلیوڵڵای کوڕی عەبدولڕەحیمی دەهلەویە، هەروەها لەدوای ئەو منداڵ و منداڵی منداڵە شکۆدارەکانی هێنایە بوون، بەهۆیانەوە زانستی فەرموودە گەشایەوە، هەروەها بەهۆی هەوڵی ئەوان فیتنە و ئاشوبی شیرک و بیدعە و داهێنراوەکان نەما، ئەم پیاوە بەڕێزانە زانستی سوننەتیان بەرزکردەوە و هەڵبژارد بەسەر سەرجەم زانستەکانی تردا، فەرموودەکانیان بەشێوەیەک بوون کە هۆگرانی گێڕانەوەی فەرموودە پێی ڕازی بوون، پەڕتووک و فەتواکانیان شایەتحاڵی ئەم ڕاستیەن،

شا وەلیوڵڵای دەهلەوی ڕاهاتبوو لەسەر ئەوەی بۆچوونەکان بخاتە بەردەم قورئان و فەرموودە، بابەتە فیقهیەکانی بە قورئان و فەرموودە دەپێوا لە هەموو بابەتەکان، ئەوەیانی وەردەگرت کە هاوتای قورئان و فەرموودە بوایە، ئەمە ئەو ڕاستییەیە کە لادانی لێ ناکرێت، بەهەمان شێوە بووە نەوەکەی مەولا محەمەد کوڕی ئیسماعیلی شەهید، ئەم پیاوە لەسەر ڕێوشوێنی باپیرەی ڕۆیشتووە لە کردار و گوفتاریدا، ئەوەی تەواوکرد کە باپیرەی دەستیپێکرد، ئەم پیاوە ڕێگایەکی نوێی دانەهێنابوو؛ هەروەها هەندێک لە نەزانەکان ئەو گومانە دەبەن، ئەوان ماڵێکی پڕ زانست و ئاینی یەکخواپەرست بوون، بوونە پێشەنگ، خاوەنی کۆمەڵێک دەروونی خاوێن بوون، لەکاتێکدا ئوممەت خراپ بوو ئەوان دەستیانگرتبوو بە قورئان و سوننەتەوە".[٢٠]

هەروەها قەنوجی دەڵێت: "زانستێک هەموو بەرژەوەندیەکانی خەڵک ڕووندەکاتەوە لە هەر دەروازەیەکی شەرعیدا، ئەمە زانستێکە بەهۆیەوە دانایی یاسا ئاینییەکانی پێ دەزانرێت، یەکێک لەو زانستانە پەڕتووکی (حجة الله البالغة)یە، کە نووسراوی شێخی گەورە ئەحمەد وەلیوڵڵای کوڕی عەبدولڕەحیمی عومەری دەهلەویە، کە من ئەوانەی لەم بابەتەیان نووسیبێت، تەنها ئەوانەی شارەزان بە تەواوی لە زاستە شەرعیەکان دەتوانن لە نهێنیەکانی تێبگەن، نەمناسیوە هیچ کەسێک وەکو ئەو پشکی هەبووبێت لەو زانستە، ئەو تەنها بووە لەوەی کە لەم بابەتەی نووسیوە".[٢١]

پێشەوا دەهلەوی قورئانی پیرۆزی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی فارسی، پاشان کوڕەکەی شێخ عەبدولقادر دەهلەوی (لەساڵی ١٢٣٠ک کۆچی دوایی کردووە) وەریگێڕاوەتە سەر زمانی ئوردوی، لە ساڵی ١٢٠٥ک تەواوی کردووە، نەدەوی لەبارەی ئەم وەرگێڕانەوە دەڵێت: "من نەمبینیوە هیچ هەوڵێک بۆ ماناکردنی قورئان بۆ جگە لە زمانی عەرەبی هەبووبێ، ئەوەندەی ئەم ماناکردنە سەرکەوتوو و ئاسان و جوانتر بێت، کە تا ئەندازەیەکی زۆر ڕۆحی لەفزە قورئانیەکانی تێدایە".

پاشان براکەی شێخ ڕەفیعەدینی دەهلەوی (لە ساڵی ١٢٣٣ک کۆچی دوایی کردووە) - کوڕی دووەمی دەهلەوی - هەستاوە بە دووبارە وەرگێڕانی بۆ

زمانی ئوردوی، بەڵام ڕەچاوی وەرگێڕانی هەموو وشەکانی بە وشەی بەرامبەر کردووە، ئەم وەرگێڕانە لەلایەن خەڵکەوە ڕەواجیان هەبووە و وەرگیراو بوون، وەرگێڕانی ئوردوی یەکەم پشتی بەستووە بە ڕووحی واتای ئایەتە قورئانیەکان، وەرگێڕانی دووەمیان لایەنی دەرەوەی وشەکانی لەخۆی گرتووە، وەکو ئەوەی ئەم دووانە یەک ئیشیان تەواو کردبێت پێکەوە، لەبەر ئەوەیە نەدەوی لەبارەیانەوە دەڵێت: "ئەم وەرگێڕانە لەناو ماڵی موسڵمانان بڵاوبۆوە، بە گشتی لەگەڵ خوێندنەوەی قورئاندا دەخوێندرانەوە، بەشێوەیەک بڵاوبوونەوە کە هاوشێوەی نەبوو لە هیچ پەڕتووکێکی ئاینی تر، ئینجا لە ڕووی ئەوەی کە چەندە بەسوودبووە لە ڕووی گەیاندنی بیروباوەڕی دروست و ڕاست ئەوا هەژمار ناکرێت کە چەندە بەسوود بووە، لەڕاستیدا هەموو حکومەتێکی ئیسلامی دەتوانێت ئەوە جێبەجێ بکات کە لەم دوو وەرگێڕانەدا هەیە لە بواری بانگەواز و چاکسازیدا، هەمووی لقی یەک درەختی باشە، ئەمەش فەزڵ و گەورەیی خوایە دەیبەخشێت بە هەر کەسێک بیەوێت".[٢٢]

عەبدولحەی کەتانی لە (فهرس الفهارس)دا وەسفیکردووە، بەوەی کە ئەم پەڕتووکە بوژێنەرەوەی سوننەت و زانستەکانیەتی لە وڵاتی هیندستان، یەکەم کەس بووە کە هەستاوە بە وەرگێڕانی قورئانی پیرۆز بۆ سەر زمانی هیندی، خوای گەورە بەهۆی خۆی و منداڵەکانی کچەکەی و قوتابیەکانیەوە فەرموودە و سوننەتی زیندووکردەوە لە هیندستان دوای ئەوەی مرێنرابوو.[٢٣]

سوڵتان محەمەد شا قوتابخانەیەکی بۆ بونیادنا، کە خۆی کردبوویەوە، بەناوی: دار العلوم، سەدان قوتابی لەوێ فێربوون کە هەڵگری ئاڵای دەهلەوی بوون، لەناو خەڵکدا بڵاویانکردەوە، خوای گەورە ژیانی بەرکەتدار کرد، لەناو ڕۆڵەکانیدا چوار کوڕ و کچێکی شکۆمەند کرد بە زانستی شەرعی و هەڵگری ئاڵای زانست و جیهاد بوون، سوننەتیان زیندووکردەوە دوای ئەوەی نزیکبوو بمرێت، بۆیە منداڵەکانی و منداڵەکانی کچەکەی بوون بە ڕاگر و پایەی بوژانەوەی ئاینی لە هیندستان.

بەڵام ئەوەی پەیوەندی بە وانەکانی قورئانی پیرۆزەوەیە؛ هەوڵێکی زۆر هەبووە بۆ ڕاستکردنەوەی بیروباوەڕەکان و کردەوەکان و ڕەوشتەکان؛ لە

ڕێگای وانەوتنەوەی قورئانیەوە، هەروەها ڕاڤەکردن بەشێوەی سەرزارەکی، کوڕە گەورەکەی دەهلەوی بەم کارە هەستاوە، ئەو کوڕەی کە دەستیگرتبوو بە کارە نوێخوازییەکانی باوکیەوە و لە دوای ئەو شێخ عەبدولعەزیز دەهلەوی (لە ساڵی ١٢٣٩ک کۆچی دوایی کردووە) تەواوی کردووە، کە بۆ ماوەی شەست و دوو ساڵ بەردەوام بووە و وانەی کاریگەری قورئانی وتۆتەوە لە شاری دەلهی پایتەخت، لە سەردەمێکی مەترسیداری وەک سەدەی سێزدەی کۆچی، ئەو سەرکەوتنانەی ئەم وانانە بەدەستیان هێناوە و ئەو چاکسازییەی لە بیروباوەڕ و تێگەیشتنەکاندا کراوە هیچ وێنەیەکی نیە.[٢٤]

شێخ نەدەوی هەروەها باسی لەوە کردووە کە مامۆستای گەورە شێخ محەمەد ئوەیس نەدەوی مامۆستای تەفسیر بووە لە (دار العلوم)، پەڕتووکی پێشەوا دەهلەوی وەرگرتووە بەناونیشانی: (العقیدة الحسنة)، کە بە فارسی چاپکراوە، لە چاپخانەی (مفید عام) لە ئاکرە، هەستاوە بە ڕێکخستن و لێدوان لەسەر نووسینی، زۆربەی لە نووسینەکانی تری دەهلەوی وەرگیراوە، چاپی کردووە بە ناونیشانی (العقیدة السنیة)، لە چاپخانەی (دار العلوم ندوة العلماء) ساڵی ١٣٨٢ک/١٩٦٢ز.

نووسەری پەڕتووکی (ڕۆشنیری ئیسلامی لە هیندستان) باسی خزمەتی دەهلەوی کردووە بۆ فەرموودە، ئەو خزمەتەی کە تایبەتمەندی پێگەی خۆی هەیە، لە ڕووی نوێخوازی و چاکسازییەوە، کە سەریکێشا بۆ گەشانەوەی زانستی فەرموودە لە هیندستان، دواتر بووە بە پەیڕەوی خوێندن، هەر شەش پەڕتووکەکەی فەرموودە لە قوتابخانەکان دەخوێنران، لەو کاتەدا ڕاڤە و پەراوێزی سەر پەڕتووکەکانی فەرموودە ڕوویان لە زیادبوون کرد، بۆیە پەڕتووکخانەیەکی گەورەی پێکهێنا، پەڕتووکەکانی فەرموودە وەرگێڕدران بۆ ئەوەی خەڵکی ئاسایی و ئافرەتانیش لێی سودمەند بن، ئەمە پاڵنەر بوو بۆ ئەوەی خەڵک کۆشش بکات و ڕوو بکەنە سند و ئیجازات لە فەرموودە، هیندستان بوو بە سەنتەرێکی سەرەکی ئەم زانستە پیرۆزە، سەید ڕەشید ڕەزا لە پێشەکی پەڕتووکی (مفتاح کنوز السنة)دا دەڵێت: "ئەگەر گرنگی پێدانی

براکانی ئێمە لە هیند نەبوایە بە زانستەکانی فەرمووودە لەم سەردەمەدا؛ ئەوا کۆتایی پێ دەهات لە ڕۆژهەڵاتدا".[٢٥]

فێرخوازان لە سەرجەم لایەکانی هیندستانەوە ڕوویان دەکردە قوتابخانەکەی دەهلەوی، کە ببووە گەورەترین دامەزراوەی فێرکاری لە هیندستاندا، لەوێ زانستی فەرموودەیان دەخوێند، گەورە زانایان لەوێ دەرچوون، لە سند، شێخ محەمەد موعین (لە ساڵی ١١٦١ک کۆچی دوایی کردووە) لەوێ خوێندوویەتی، پەڕتووکەکەی (دراسات اللبيب في الأسوة الحسنة بالحبيب) ناسراوە، لەم پەڕتووکەدا زەوقی پێشەوا دەهلەوی و پەیڕەوی ئەو و توێژینەوەی بە ڕوونی دیارە، هەروەها لە کشمیر شێخ خواجە محەمەد ئەمین کشمیری خوێندوویەتی، کە بە محەمەد ئەمین مەولا ناسراوە، ئەم پیاوە لە قوتابیە تایبەتەکانی پێشەوا دەهلەویە، کاریگەری توێژینەوەکانی ئەوی لەسەر بووە، سندی و کشمیری بوون بە بانگخوازی هەڵگری بانگەوازی ئەو، دەستگرتوو بوون بە پەیڕەوەکەیەوە، کوڕە گەورەکەی شێخ عەبدولعەزیز یەکێک بووە لەو قوتابیانەی سودمەندبووە لە زانست و پەیڕەوەکەی، شێخ عەبدولعەزیز دەهلەوی، بە موسنەدی هیند ناسراوە، لەدوای ئەو هەستاوە بە تەواوکردنی هەوڵەکانی باوکی و فراوانکردنی بازنەی هەوڵەکانی. بەهەمانشێوە یەکێک لە قوتابیە گەورەکانی هیند سەید مورتەزای بەلکرامیە، کە بە زەبەیدی ناسراوە (لە ساڵی ١٢٠٥ک کۆچی دوایی کردووە)، خاوەنی پەڕتووکی (تاج العروس في شرح القاموس)ـە، هەروەها پەڕتووکی (إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين)، کە ناوبانگی دەکرد لە جیهانی ئیسلامی، کوڕی ئەو پیاوە هاوتای کوڕی دەسەڵاتداران بوو، یەکێک لە دەرچوانی ئەو قوتابخانە کە بەیهەقی سەردەمی خۆی بوو قازی سەنائوڵڵای بانی بەتتیە (لە ساڵی ١٢٢٥ک کۆچی دوایی کردووە)، شوێنگرەوەی شێخ میرزا مەزهەر جانی جانانە، نووسەری پەڕتووکی (التفسير المظهري)، هەروەها پەڕتووکی (ما لا بد منه)، یەکێکی تر لە قوتابیەکانی لە ڕەحیمیە شێخ ئیسحاقی دەهلەوییە، هەروەها شێخ عەبدولغەنی موجەددی، ئەو دوو پیاوەی کە وانەی فەرموودەیان لە هەردووک حەرەمی پیرۆزدا وتۆتەوە، خەڵکێکی زۆر لە عەرەب و جگە لە عەرەب لێی

سودمەند بوون.[٢٦] توێژەری گەورە شێخ عەبدولحەق حەقانی لە پێشەکی پەڕتووکی (حجة الله البالغة) مەدحی دەکات بەناوی (نعمة الله السابغة)، دەڵێت: ئەو هونەرەی کە ئەم پەڕتووکەی لەبارەوە نووسراوە؛ لەپێش ئەودا هیچ شتێکی لەبارەوە نەنووسراوە، بابەتی ئەم هونەرە پەیڕەوێکی تەشریعیە، مەبەستی ئەم نووسینە ئەوەیە کە خەڵک بزانێت بڕیارەکانی خوا و پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) هیچ قورسیەکیان تێدا نیە و تەنگەبەرییان نیە، پێچەوانەی فیترەتی ساغ نین، بۆ ئەوەی مرۆڤ دڵی پێی ئارام بێت و سەرنجی ڕاکێشێت، متمانەی بەوە هەبێت کە ئەمە کۆمەڵێک بڕیارن هاوتای فیترەتن و لەسەر ئەو فیترەتە بینا دەکرێت".

هەوڵە چاکسازییەکانی کاریگەرییان لە قوتابیەکانی کرد، لەسەرووی هەموویانەوە کوڕەکەی عەبدولعەزیز، کە وەک باوکی بەتوانا بوو لە فەرموودە و فیقهدا، لە دوای مردنی باوکی ئالاکەی ئەوی هەڵگرت، ڕێگربوو لە ئینگلیز کاتێک ویستیان دیکتاتۆری بکەن و دەسەلاتی موسڵمانان کەمبکەنەوە، فەتوایدا کە هیندستان وڵاتی جەنگە، وتی کە پێویستە لەسەر موسڵمانان هەستن بە جیهاد لە دژی ئینگلیز، ئەم قوتابخانەیە کاریگەرییەکی گەورەی هەبوو لە هەڵگیرساندنی گیانی جیهادی لە ناو قوتابیەکاندا، زاناکان بوون بە پێشەوای خەڵک بۆ ڕزگارکردنی موسڵمانان لە زوڵم و ستەمی ئینگلیز و سیخ، لە دیارترینی ئەو زانایانە و شەهیدانە قوتابیەکەی بوو: ئەحمەد عیرفان شەهید، کە لەسەر دەستی شاە عەبدولعەزیز دەهلەوی و براکەی عەبدولقادر هەردوو کوڕی وەلیوڵڵا دەهلەوی بوون بووە بە قوتابی.

ڕێژەیەکی زۆر لە زانایان هەبوون کە کاریگەری پەڕتووکەکەیان لەسەر بووە، لەناو پەڕتووکەکانیان کردوویانن بە بەڵگە، لەنێوانیاندا عەبدولڕەحمان موبارەکفوری بووە، لە پەڕتووکەکەیدا (تحفة الأحوذي شرح سنن الترمذي)، هەروەها ئابادی لە (عون المعبود شرح سنن أبي داود) کشمیری لە (فيض الباري شرح صحيح البخاري)، سدیق حەسەن خان لە (الروضة الندية)، هەروەها (العرف الشذي شرح سنن الترمذي)، هەروەها عەبدولحەی کوڕی

فەخرەدینی حوسەینی لە (نزهة الخواطر وبهجة المسامع والنواظر)، هەروەها خەلیل سەهارنفوری لە (بذل المجهود في حلّ أبي داود).

لە پەڕتووکی (نزهة الخواطر وبهجة المسامع والنواظر)دا هاتووە: لە باسی پیتی خاء، لە ژیاننامەی مەولانا خەلیل ئەحمەد سەنبەهلی، یەکێک لە نووسینەکانی (آيات الله الكاملة) باسی پەڕتووکی (حجة الله البالغة) دەکات.

هەروەها مەولانا عوبەیدوڵڵای سندی: ژیانەکانی دوایەمین تەمەنی لە هیند بەسەربرد، بەشێکی ژیانی لە دەهلی بردە سەرو بەشەکەی تری لە سند، پەڕتووکی (حجة الله البالغة)ی دەوتەوە، هەروەها (نزهة الخواطر)شی وتۆتەوە، لە باسی پیتی میم لە باسی ژیاننامەی مەولانا محەمەد ئەحسەن نانوتوی هاتووە: یەکێک لە کارە باشەکانی ئەوە بووە پاکسازی و پەڕاوێزی بۆ پەڕتووکی (حجة الله البالغة) کردووە، هەروەها ئەم کارەی بۆ پەڕتووکی (إزالة الخفاء عن خلافة الخلفاء) کردووە، کە هی شێخ وەلیوڵڵای کوڕی عەبدولڕەحیمی عومەری دەهلەوی فەرموودەناسە، دواتر بڵاویکردۆتەوە لە (دار الطباعة الصديقية)، شێخ ڕەحمەتوڵڵای هیندی لە مزگەوتی حەرام پەڕتووکی (حجة الله البالغة)ی وتۆتەوە، لە چەندین شوێنی پەڕتووکەکەی (دەرخستنی حەق) ئاماژەی پێکردووە.(٢٧)

عەبدولعەزیز خولی لە (مفتاح السنّة) باسی کردووە لەژێر ناونیشانی: (حال السنة في عصرنا الحاضر) باسی کردووە و وتوویەتی کە لەناو گەلە موسڵمانەکاندا لەم سەردەمەدا هیچ کەسێک ئەوەندەی موسڵمانانی هیندستان گرنگیان بە فەرموودە نەداوە، لەناویاندا خەڵکانێک هەبوون لەبەرکەری فەرموودە بوون و وانەی فەرموودەیان بە تەواوی وتۆتەوە، ئازاد بوون لە تێگەیشتن و سەیرکردنی سەنەدەکان، ئەمە پەیڕەوی وتنەوەی فەرموودە بووە، پەیڕەوی ڕەخنەگرتن لە ڕیوایەتی فەرموودە بەمشێوەیە بووە، لەلایەن سەید نەزیر حوسەین دەهلەوی، حوسەین موحسین ئەنساری، بناغەی ئەم بوژانەوەیە لە وڵاتی هیندستان کۆمەڵێک زانای گەورەن کە لەسەردەمی نوێدا دەرکەوتن، چەندین کۆمەڵە پەیدابوون لەسەر ڕێی ئەوان ڕۆیشتن و کاریان لەسەر بڵاوکردنەوەی بنەماکانیان کرد، کاریگەری باشیان هەبووە، لە

دیارترینی ئەو ناودارانە وەلیوڵڵای دەهلەویە خاوەنی نووسین بووە بە هەردوو زمانی عەرەبی و فارسی، بەناوبانگترینیان پەڕتووکی (حجة الله البالغة)یە، هەروەها سەید حەسەن خان خاوەنی چەندین پەڕتووکی زۆرە، کە گیانی جیهاد و سەربەخۆیی پێوە دیارە لە تێگەیشتن و سەیرکردنی سەنەد بەپێی پەیڕەوی سەلەف، کە هەمان شت دەبینین لە نووسینەکانی شا وەلیوڵڵای دەهلەوی.(٢٨)

کۆتایی:

ئەو بانگەوازییە نوێخوازی و چاکسازییەی کە پێشەوا دەهلەوی هەوڵی بۆی دا، هەروەها ئەو بیرو هزرە چاکسازییەی ئەو لەناو پەڕتووکەکەیدا کۆیکردۆتەوە، هەوڵێکی گرنگ نیشان دەدات بۆ بوژاندنەوەی ئیسلام سەرلەنوێ، هەروەها هەوڵێکە بۆ ژیاندنەوەی ئیمپراتۆریەتی مەغۆلی ئیسلامی، بەمەبەستی وەستانەوە لە دژی تەماحکاری داگیرکاری بەریتانی، هەروەها دڵنیاکەرەوە بووە بۆ زیندووکردنەوەی خەلافەتی ئیسلامی، ئەوەش بە باسکردنی ئەرکی خەلیفە لە ئیسلامدا، هەروەها ڕاڤەکردنی تایبەتمەندییەکانی خەلیفەی ڕێنمایی کراو، هەستاندنی گیانی چاکسازی گشتی لەناو ئوممەتی ئیسلامیدا، هەروەها بانگکردنی هەمووان بۆ ئەوەی ڕۆڵیان هەبێت لە چاکسازی و گۆڕانکاریدا.

ئەو دیدگا چاکسازییەی کە پێشەوا دەهلەوی بانگەشەی بۆ دەکات لە پەڕتووکەکەیدا جەخت کەرەوەیە لەسەر گرنگی خوێندنەوەی قورئانی پیرۆز و تێگەیشتن لێی و ڕامان لێی، هەروەها جەختکردن لەسەر بوژاندنەوەی زانستی فەرموودە، گرنگیدان بە بیروباوەڕی ئیسلامی دروست، بانگەوازیکردن بۆ دروستکردنی هەماهەنگی لەنێوان مەزهەبە فیقهیەکان و فەرموودەدا، هەروەها گرتنەبەری هەڵوێستێکی مامناوەندانە لەنێوان تەقلید و ئیجتیهاددا، هەروەها جەختکردن لەسەر گرنگی ڕۆڵی فێربوون لەسەر دەستی زانایان بەمەبەستی فراوانکردنی بازنەی نوێخوازی و فرەجۆربوونی.

سەرچاوەکان:

١ – استند الباحث في معلوماته حول هذا الجانب إلى المصادر الآتية:

- القَنُّوجي، أبو الطيب محمد صِدِّيق خان. أبجد العلوم، بيروت: دار الكتب العلمية، علماء الهند، حرف الواو، ١٩٩٩م، ج٣، ص١٩٢- ١٩٤.

- الندوي، عبد الحيّ بن فخر الدين الحسني. الثقافة الإسلامية في الهند، دمشق: مجمع اللغة العربية، ط٨، ١٩٥٨م، ص١١١.

- الندوي، أبو الحسن علي الحسني. سلسلة رجال الفكر والدعوة في الإسلام. الإمام الدهلوي، الكويت: دار القلم، ط١، ١٤٠٥هـ/١٩٨٥م، ج٤، ص٨٣- ١٠٣. ونقل فيه عن كتب شاه ولي الله الدهلوي التالية: الإمداد في مآثر الأجداد، ص٦٠، الجزء اللطيف في ترجمة العبد الضعيف، المطبوع بمطبعة لاهور، ص٢-٣، أنفاس العارفين، ص٦٢-٦٣.

- البغدادي، إسماعيل باشا. إيضاح المكنون في الذيل على كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، بيروت: دار الفكر، ١٤٠٢هـ/١٩٨٢م، ص٦٥، ٣٩٢، ج٤، ص١٦١.

- البغدادي، إسماعيل باشا. هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين من كشف الظنون، بيروت: دار الفكر، ١٤٠٢هـ/١٩٨٢م، ج٥، ص١٧٧، ج٦، ص٥٠٠.

- الزركلي، خير الدين بن محمود. الأعلام، بيروت: دار العلم للملايين، ط٦، ١٩٨٤م، ج١، ص١٤٩.

- كحالة، عمر رضا. معجم المؤلفين، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ج١، ص٢٧٢، ج٤، ص٢٩٢، ج١٣، ص.١٦٩

٢ – استند الباحث في معلوماته عن طبعات الكتاب في معظمها إلى المواقع الإلكترونية التالية:

- www.neelwafurat.com- www.thakafa.biz – libraries.najah.edu – www.daralzaman.com

٣ – للمزيد من التفاصيل انظر:

- الدهلوي، أحمد بن عبد الرحيم. حجة الله البالغة، بيروت: دار الكتب العلمية، ط٢، ١٤٢٦هـ/٢٠٠٥م.

- الندوي، سلسلة رجال الفكر والدعوة في الإسلام. الإمام الدهلوي، مرجع سابق، ص١٦٧ - ١٩٢.

– الندوي، سلسلة رجال الفكر والدعوة في الإسلام. الإمام الدهلوي، مرجع سابق، ص١٦٧ – ١٩٢.

٤ - الندوي، سلسلة رجال الفكر والدعوة في الإسلام. الإمام الدهلوي، مرجع سابق، ص١١٢ - ١١٣. نقلاً عن: مقدمة فتح الرحمن المطبوع بدلهي عام ١٢٩٤هـ .

٥ – المرجع السابق، ص١٣٦ – ١٤٤، وأشار الندوي إلى كتاب الدهلوي "الكلمات طيبات"، ص١٧٣. وإلى كتاب العلامة عبدالحي الحسني "الثقافة الإسلامية في الهند"، ص١٣٥ – ١٣٧. انظر أيضاً:

- الدهلوي حجة الله البالغة، مرجع سابق، ص٤ – ٥.

٦ – الندوي، سلسلة رجال الفكر والدعوة في الإسلام. الإمام الدهلوي، مرجع سابق، ص١٢٨ - ١٣٣.

٧ – المرجع السابق، ص١٦٧ – ١٧١، ١٩٥ – ١٩٧.

٨ – المرجع السابق، ص١٥٣ – ١٥٤.

٩ – المرجع السابق، ص١٥٥.

١٠ – المرجع السابق، ص١٥٥ – ١٦٣، باختصار وتصرف شديدين. انظر كتبه: الحجة، ج١، ص٢٨٣ – ٢٩٠، الباب الرابع: باب حكاية أقوال الناس قبل المائة الرابعة وبعدها. التفهيمات الإلهية، ج٢، ص٢٤٢. الإنصاف، ص٣٨ – ٤١. وأشار الندوي إلى كتب الدهلوي: الخير الكثير، ص١٢٤. قرة العين، ص٢٤٢. فيوض الحرمين، ص٦٢.

١١ – الندوي، سلسلة رجال الفكر والدعوة في الإسلام. الإمام الدهلوي، مرجع سابق، ص١٥٩ - ١٦٥. انظر أيضاً:

- الدهلوي، حجة الله البالغة، مرجع سابق، ص١٥٥ – ١٥٦.

١٢ – الندوي، سلسلة رجال الفكر والدعوة في الإسلام. الإمام الدهلوي، مرجع سابق، ص١٥٨ - ١٦٥. وأشار الندوي إلى مقدمة كتابيّ الدهلوي: المصفى، بالفارسية، دلهي، طبع المطبع الفاروقي، ط٤، ص١٢، والوصايا بالفارسية، ص٢ -٣ .

١٣ – الندوي، سلسلة رجال الفكر والدعوة في الإسلام. الإمام الدهلوي، مرجع سابق، ص١٠٥ – ١٠٦ باختصار.

١٤ – المرجع السابق، ص١١٨، ١٩٣.

١٥ – المرجع السابق، ص٥٣ – ٥٧ بتصرف. وأشار الندوي إلى "نزهة الخواطر"، ج٩.

١٦ – المرجع السابق، الهامش، ص١٦٨.

١٧ – المرجع السابق، ص١٦٨.

١٨ – المرجع السابق، ص١٩١ – ١٩٢ باختصار. وأشار الندوي إلى كتاب النعماني "علم الكلام"، ص١٠٩ – ١١١.

١٩ – القَنُّوجي، أبو الطيب محمد صدّيق خان. الحطة في ذكر الصحاح الستة، بيروت: دار الكتب العلمية، ط١، ١٩٨٥م، ص١٣٥.

٢٠ – المرجع السابق، ص١٦١ – ١٦٣.

٢١ – القَنُّوجي، أبجد العلوم، مرجع سابق، باب التاء، ج٢، ص١٢٢- ١٢٣.

٢٢ - الندوي، سلسلة رجال الفكر والدعوة في الإسلام. الإمام الدهلوي، مرجع سابق، ص١١٩.

٢٣ – انظر موقع الوراق الإلكتروني:

- "HYPERLINK"http//:www.alwaraq.net. www.alwaraq.net.

٢٤ – الندوي، سلسلة رجال الفكر والدعوة في الإسلام. الإمام الدهلوي، مرجع سابق، ص٩٠ – ١٢٠.

٢٥ – المرجع السابق، ص١٤٥. وأشار إلى كتاب "الثقافة الإسلامية في الهند"، الفصل الرابع من الباب الثاني، مصنفات اهل الهند في الحديث، ص١٤٢- ١٦٠. انظر أيضاً:

- الندوي، أبو الحسن علي الحسني. المسلمون في الهند، دمشق: مكتبة دار الفتح، ط١، ١٩٨٢م، ص٤٢.

٢٦ – الندوي، سلسلة رجال الفكر والدعوة في الإسلام. الإمام الدهلوي، مرجع سابق، ص١٤٩. وأشار إلى "نزهة الخواطر"، ج٦، و ج٧.

٢٧ – النمر، عبدالمنعم. تاريخ الإسلام في الهند، ص١٢١.

٢٨ – الخولي، عبدالعزيز. مفتاح السنة، بيروت: دار الكتب العلمية، ط٤، ١٩٣٨م، ص١٦٥ – ١٦٦. وللمزيد من التفاصيل عن الإمام الدهلوي، انظر: ملتقى أهل الحديث:

- "HYPERLINK"http//:www.ahlalhadeeth.com. www.ahlalhadeeth.com.

بەشی نۆیەم
(إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين)ی زەبیدی لە ساڵی (١٢٠٥ک/ ١٧٩١ز) کۆچی دوایی کردووە

مالیک ڕیاز یوسف
توێژەر لە فیقهی ئیسلامی، ئەردەن
M.riad٢٠١٤@hotmail.com

پێشەکی:

مێژووی ئیسلامی ناوە ناوە پێویستی بە توێژینەوە و خوێندنەوەیەکی زۆر ورد هەیە، لەبەرئەوەی مێژوو خۆی دووبارە دەکاتەوە، ڕووداوەکان هەندێکیان هەندێکی تریان تەواو دەکەن، هەرچەندە ئەو ڕووداوانەی لەناو مێژووی ئێمەدا ڕوویانداوە و تێپەڕیون؛ بەڵام کاتێک دەیانخوێنینەوە شکۆمەندی چینەکانی پێش خۆمان بۆ بەدیار دەخات. ئەمڕۆ ئێمە کۆمەڵێک دۆسیە دەکەینەوە کە سەردەمیان دەگەڕێتەوە بۆ هەردوو سەدەی (١٠ک/١٦ز و ١٢ک/١٨ز)، لەو سەردەمەدا جیهانی ئیسلامی کۆمەڵێک گۆڕانکاری بەخۆیەوە بینی، کە بووە هۆی ئەوەی نەخشەی سیاسی بگۆڕێت، چونکە دەوڵەتی ئەندەلووس لە ڕۆژئاوا کەوت، بەهۆی ڕزگارکردنی قوستەنتینیە لە ڕۆژهەلات فەرمانڕەوایی عوسمانیەکان بەرەو زیادبوون چوو، دەسەڵاتیان گەیشتە ناوەڕاستی ئەورووپا و پاشان دەوڵەتە ئیسلامیەکان کەوتنە ژێر ئالاکەیەوە.

ئەم ماوەیە لە ڕووی داهێنانەوە بە لێڵاوی پێناسەکراوە، بەڵام ئەمە نەبۆتە هـۆی ئـەوەی کۆمـەڵێک نووسـینی نـاوازەی لـە هـەموو بوارەکانـدا تێـدا دەرنەکـەوێت، کـە لەوکاتـەدا گرنگیەکـەیان جۆراوجـۆر بـووە، ئـەویش بـەپێی بەهێزی نووسـەرەکەیان، هـەروەها ئەندازەی فراوانـی ئاسـۆی زانسـتیەکەی و جۆراوجۆری ڕۆشنبیریە زانستیەکەی. لێرەدا دەمانەوێت باس لـە پـەڕتـووکێکی ناوازە و گرنگ بکەین کە لەم سەردەمەدا لەلایەن زەبیدیەوە نووسراوە بەناوی (إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين) و کاریگـەریی لـە گۆڕانکارییە هزرییەکانی دواتردا.

یەکەم: ژیانی زەبیدی و پێکهاتەی زانستی و نووسینەکانی:

دەکرێت ئێمە ژیانی زەبیدی بۆ سەر سێ قۆناغ دابەش بکەین، بریتین لە:

١- قۆناغی لەدایکبوون و نەشونمای:

موحیبـەدیـن ئـەبـو فـەیـز سـەیـد محـەمـەدی کـوڕی محـەمـەدی کـوڕی عـەبدولڕەزاقی حوسـەینی زەبیدی، لـە بەلجـەرامی هیندسـتان لـەدایکبووە، لـە ساڵی ١١٤٥ک/١٧٣٢ز، لـەناو خانـەوادەی زانسـتدا، لـە ڕەچەڵـەکێکی بـەڕێز کـە بنەچـەیان دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەو کەسـانەی کـە لـە شـاری واسـتی عێراقـەوە کۆچیانکردووە، لە بەلجـەرام جێگیر بوون، لـەوێ لای کۆمـەڵێک زانـای نـاودار خوێندوویەتی، لەوانە فەرمووودەناس محەمەد فاخر ئیلاهئابادی، هەروەها زانای چاکسـازی نوێگـەر شـاه وەلیـوڵڵای دەهلـەوی.[١] کـە مۆڵـەتی پێـداوە لـە فەرموودەدا.

ئەو کاتە هیندستان شانۆیەک بوو بۆ بزووتنەوەی چاکسازیی دەهلەوی، لـەو کاتـەدا زۆر دەمارگیرانـە چووبوونـە نـاو مەزهـەبی حەنـەفیـەوە، هـەروەها شارەزایی زۆریشی هەبوو لە مەزهەبەکانی تریشدا، گەڕاوەتـەوە بۆ قورئـان و سونەت، خەڵکی هـەڵناوە بۆ گـەڕان بە دوای وتـەی زانایـان و لێکۆڵینـەوەکردن لێیـان، هـەروەها هۆکـاری ناکۆکییـە فیقهیـەکانی ڕوونکردووەتـەوە، بابـەتی ئیجتیهـاد و تەقلیـدی ڕۆشـنکردووەتەوە، هەمیشـە هەوڵیـداوە لـە بانگـەواز و وانـەکان و دانراوەکانیدا، پێکهێنـان لـەنێوان مەزهەبـە فیقهیەکاندا بکـات، ئەگـەر

نەیتوانی ئەوە بکات، ئەو فەرموودەیەی کە سەحیح و ڕاستە وەریدەگرێت و واز لەوانی دیکە دەهێنێت، ئەمەی بە سەرکەوتوویی جێبەجێ کردووە لە هەردوو پەڕتووکی: "حجة الله البالغة و الإنصاف في بيان الإختلاف"دا. قوتابیەکەشی زەبیدی کاریگەریەکی زۆری هەبوو لە پێکهاتنی هزریدا، ئەوەش ڕوون دەبێتەوە لە شێوازی دانان و ڕێبازەکەیدا، کە وەستاوە لەسەر گرنگیدان بە فەرموودەی پیرۆز و دەمارگیرنەبوونی بۆ مەزهەبێکی دیاریکراو، ئەوەش دواتر لە کاتی قسەکردنمان لەسەر (الإتحاف) ڕوونی دەکەینەوە. دەبینین زەبیدی زۆر کاریگەر بووە بە مامۆستاکەی لە زۆر گەڕان بە دوای زانستدا، کاتێک کە بە تەنها فەرمووده ڕازی نابێت و بەڵکو هەوڵی فێربوونی زانستەکانی تر بە فەرموودەوە دەدات و وەک فەرموودە لەوانیشدا سەرکەوتوو دەبێت و وەک سەرچاوەیەک دەبێت لەنێو زانایانی سەردەمەکەی خۆیدا، دوای ئەوەی وانەکانی زمان و فیقه و ئوسوڵ و نەسەبەکان و... جگە لەوانەشی خوێندووە.[٢]

٢- قۆناغی وەرگرتنی زانست:

زەبیدی ئەوەندە لە هیندستان نەمایەوە کە بڕیاریدا بەرەو یەمەن بەڕێبکەوێت، ئەو کاتە تەمەنی لە ١٥ ساڵ تێپەڕی نەکردووە. زەبیدی کە ئەوی دراوەتە پاڵ ئەو و جگە لە ئەویش لە دیارترینی زاناکانی ئەو سەردەمە بوون، زۆر تامەزۆری زانست و زانیاری بووە، لە زۆربەی زانایانی زەبید زانستی وەرگرتووە، وەک زانای زمانزان ڕەزیەدین عەبدولخالقی کوڕی ئەبی بەکری زەجاجی زەبیدی، بە لەبەرچاوگرتنی پێگەیشتنی لەم ماوەیەدا، هەروەها پەیوەستی شێخ بە قوتابخانەی دووەمیەوە، دراوەتە پاڵ زەبید وەک نیشتمانی زانستی نەک واست نیشتمانی سەرەکی، یان تەنانەت بلجرادی شوێنی لەدایکبوونی لە هیندستان.

بە وردبوونەوە لە سروشتی زەبیدی لە ڕووی زانستی و زانیاری و ڕۆشنبیری و ژیانیەوە، بۆمان دەردەکەوێت کە هەمیشە لە کۆچکردندا بووە لە نێوان حیجاز و یەمەن، بەتایبەت لە وەرزی حەجدا، بۆ ئەوەی زۆرترین زانا و ناوداری ئیسلامی بناسێت لە مەککە و لە مەدینە، هەروەها لە لایان فێری

زانست و زانیاری ببێت، تەنانەت کەتانی پێیوایە کە زیاتر لە ٣٠٠ مامۆستای حیجازی و یەمەنی هەبووە،[٣] بەڵام ئەوانەی پێی کاریگەر بوون کەم بوون، لەوانە: ئەبو عەبدوڵڵا محەمەدی کوڕی تیبی فاسی[٤] و ڕەزیەدین عەبدولخالق کوڕی ئەبی بەکری زەجاجی زەبیدی و سەید عەبدوڵڵا میرغەنی[٥] و عەبدوڕەحمان عەبدروسی،[٦] کە پاڵنەری بوو بۆ ئەوەی سەردانی میسر بکات و تیایدا بمێنێتەوە،[٧] بۆ ئەوەی قۆناغی کۆتایی ژیانی لەوێ دەست پێ بکات، کە گرنگترین قۆناغە.

٣ - قۆناغی بەخشینی زانست:

سەرەتا کۆچیکرد بۆ میسر و لە ساڵی ١١٦٧ز گەیشتووەتە ئەوێ، هەر لەوێدا مایەوە تا ئەو کاتەی کۆچی دوایی کرد لە ساڵی ١٢٠٥ک/١٧٩١ز، ئەم ماوەیە درێژترینی ماوەی ژیانی و گرنگترینی بووە، لەو کاتەدا بەخشینی زانستی دەستپێکردووە، کە وەک زانایەکی کارپێکەر دەرکەوتووە، خوێندکارێکی نوێخوازبووە، زۆر حەزی بە زانست و زانیاری کردووە و حەزی لە کۆڕی زانایان بووە، ئەمسەرو ئەوسەری وڵات گەڕاوە بۆی، سەردانی زانایانی کردووە بۆ هەموو جۆرە زانست و هونەرەکان،[٨] وەریدەگرت لێیان و لێیان وەردەگرت، پاشان خۆی یەکلایی کردەوە بۆ وانەوتنە و نووسین، هاوسەرگیری لەگەڵ ئافرەتێکی ڕێزداردا کرد و جێگەی ڕەزامەندی بوو، هەموو هەوڵی خۆی دا بۆ ئەوەی خۆشبەخت بێت، پێگەی زانستی پێدەزانی و کەشوهەوایەکی گونجاوی بۆ ڕەخساندبوو بۆ نووسین و وانەوتنەوە.[٩]

زەبیدی بەو شێوازە ماوەتەوە لەسەر جێبەجێکردنی ئەمانەتی زانستی بە زانایی و کرداری و بە مامۆستایی پیادەی کرد تاکو گەیشتەوە بە خوای خۆی لە ساڵی ١٢٠٥ک/١٧٩١ز، دوای شەست ساڵ کە پڕ بووە لە بەخشینی زۆر، کە دڵسۆزی و خواستی زانست و ئارامگری و هەوڵدانی تێدا بەخۆیەوە بینیوە.[١٠]

٤- نووسینەکانی زەبیدی:

زەبیـــدی (ڕەحمـــەتی خـــوای لـــێ بـــێ) کەلـــەپووریکی زانســـتی زۆری بەجێهێشتووە لە نووسینی گرانبەها، کە کاریگەرییان هەبووە لە پەڕتووکخانە ئیسلامیەکاندا، لێرەدا چەند نموونەیەک باس دەکەین:

- الابتهاج بختم صحيح مسلم بن الحجاج. دەستنووس
- إتحاف الأصفياء بسلاسل الأولياء. دەستنووس
- الأزهار المتناثرة في الأحاديث المتواترة. دەستنووس
- إعلام الأعلام بمناسك حج بيت الله الحرام. دەستنووس
- الأمالي الشيخونية. دەستنووس
- تاج العروس من شرح جواهر القاموس. چاپکراوە
- ترويح القلوب بذكر ملوك بني أيوب. چاپکراوە
- تنبيه العارف البصير على أسرار الحزب الكبير. چاپکراوە
- حكمة الإشراق إلى كتاب الآفاق. چاپکراوە
- نشوة الإرتياح في بيان حقيقة الميسر والقمار. چاپکراوە
- إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين، ئەمە ئەو پەڕتووکەیە کە دەمانەوێت لەسەری بدوێین،(١١) چاپکراوە.

دووەم: ناساندنی بیبلۆگرافیای پەڕتووکەکە:

١ – چاپەکانی پەڕتووکەکە:

ئەم پەڕتووکە چەندین چاپی هەیە، ئەو چاپەی من لە توێژینەوەکەمدا پشتم پێی بەستووە بریتیە لە: چاپی دووەمی دار الكتب العلمية/ بيروت، کە لە ساڵی ١٤٢٢/ ٢٠٠٢ لـــە ١٤ بەرگـــدا چـــاپکراوە، (١٠١٧٠) لاپـــەڕەی لـــەخۆگرتووە. دابەشکراوە بۆ نزیکەی (٧٥٠ – ٨٥٠) لاپەڕە بۆ هەر بەرگێک، جگە لە هەندێ بەرگ نەبێ کە لاپەڕەکانی نزیکەی (٤٢٠ – ٦٥٠) لاپەڕە دەبن.

٢ - ناوەڕۆکی پەڕتووکەکە:

ناوی پەڕتووکەکە پێمان دەڵێت کە ئەمە وەک سەرجەم پەڕتووکە ڕاڤەکاریەکانی تر ڕاڤەیە بۆ پەڕتووکێک، هەروەها ئاساییە کە لە ڕاڤەکەدا سەرەتا باس لە گرنگی ئەو پەڕتووکە بکات کە نووسەر مەبەستیەتی ڕاڤەی بکات، ئەوەی کە لێرەدا مایەی سەرنجە ئەوەیە کە هەر یەکێک لە غەزالی و زەبیدی – ڕەحمەتی خوایان لێ بێ – بە هەمان هەناسەی فەقیهێکی تەسەوف پەڕتووکەکەیان نووسیوە، بەڵام تەنها ئەوەندە هەیە کە ڕاڤەکار گرنگیەکی بەرچاوی داوە بە زانستی فەرموودە، بە هۆی ئەو لێکچوونەی کە لەنێوانیاندا هەیە، کە خۆی لەو کەسایەتیانەدا حەشارداوە و لە سایەی ئەو بارودۆخەی لە دەوریان بووە و یەکگرتنەوەیان لە مەبەستێکدا، کە ئەویش بریتیە لە نوێگەری و چاکسازیی، لەم پلەیەشدا هیچ کەسێکی ڕاستگۆتر لە ئەبی فەیزی زەبیدی نادۆزینەوە کە باسی ناواخنی پەڕتووکەکەی بکات، بۆیە لە پێشەکیەکەیدا باسی هەموو ئەوانە دەکات کە پەیوەندییان بە پەڕتووکەکەوە هەیە و باسی حەقیقەتەکەی دەکات، لەگەڵ هۆکارەکانی نووسینی و سەرچاوەکانی و ڕێبازی نووسینەکەی...، جگە لەمانەش، کە دەکرێت لێرەدا کورتی بکەینەوە بەم شێوەیە[١٢]:

- ئەم پەڕتووکە کۆمەڵێک ڕاپۆرت و ڕوونکردنەوەیە، زەبیدی نووسیویەتی لەسەر پەڕتووکەکەی (الإحياء)، کە داوای لێکراوە بیخوێنێتەوە، بۆیە هەستاوە بە دەرخستنی شاراوەکانی لە هێما و ئاماژەکان، فەرموودەکانیشی تەخریج کردووە بەشێوازی فەرموودەناسان.[١٣] هەموو هەوڵی خۆی داوە لە ڕاستکردنەوە و ڕێکخستنەوەی و ئاسانکردنەوە و نزیککردنەوەی،[١٤] ئەوەشی خستووەتە ڕوو کە پێویست بووە لە ڕوونکردنەوەی زمانەوانی،[١٥] گرفتی وتەکانی چارەسەرکردووە،[١٦] کورتکراوەکانی ڕوونکردووەتەوە.[١٧]

بەڵام پاڵنەرەکانی نووسینی ئەم ڕاڤەیە دەگەڕێتەوە بۆ سێ هۆکار[١٨]:

- زۆر باسکردنی کەسایەتیە باشەکان و خێرۆمەند و چاکەکارەکان و هێنانی ئەوانەی کە لە چواردەوریان بوون.[١٩]

- بە ئومێدی ئەوەی هەر کەسێک لە ئوممەتی ئیسلام سەیریکرد لێی سودمەند بێت، لەبەرئەوەی لە کارە چاک و باش و گرنگەکانە.[٢٠]

- هانـدانی دەروون لەسـەر ڕەوشـتە جوانـەکان و وازهێنـان لـە ڕەوشـتە خراپەکان.(٢١)

پەڕتووکەکە پێکهاتووە لە پێشەکی ڕاڤەکار، لەوێدا: سروشتی پەڕتووکەکە ڕوون دەکاتـەوە،(٢٢) لەگـەڵ تیشـک خسـتنە سـەر پـەیڕەوی پـەڕتووکەکـە،(٢٣) هەروەها هۆکارەکانی نووسرانی،(٢٤) ئینجا کۆمـەڵێک سـەرچاوەی جۆراوجۆری پـەڕتووکەکـە باسـدەکات،(٢٥) ئینجـا بـە دوورو درێـژی ژیاننامـەی غـەزالی نووسـیوە.(٢٦) پاشـان لەسـەر ڕاڤەکـەی ڕۆیشـتووە بەوشـێوەیەی غـەزالی کـە کردوویـەتی لـە وتارەکـەی (الإحيـاء)ەوە تـا کۆتاییەکـەی،(٢٧) کـە بۆچوونـەکانی لەخۆدەگرێت لە ڕووی هزرییەوە لە ژێر ناونیشانە سەرەکییەکان و لقەکانی کە غەزالی دایناون.(٢٨)

- بەڵام ئەو بابەتانەی کە ڕاڤەی کردوون و باسی کردوون و لێکۆڵینەوەی لەسەر کردوون، هەرئەوانەن کە غەزالی باسی کردوون لە (الإحياء)دا.(٢٩)

- زەبیدی بەوە جیا دەکرێتەوە کە لە ڕاڤەکەیدا کۆمـەڵێک تـەوەرەی گرنگی پێشکەشکردووە، کە لەبەردەم هەر بابەتێکدا، ڕاڤەی کردووە کە پەیوەندی بە بابەتەکـەوە هـەبووە،(٣٠) لـە کۆتاییەکەشـیدا باسـی مێـژووی تـەواوبـوونی دەکات.(٣١)

٣- سەرچاوەکانی پەڕتووکەکە:

- سـەرچاوە زمانەوانیـەکان، وەک: پـەڕتـووکی العروس، کـە خـۆی دایـناوە، والنهايـة فـي غريـب الأثـر لابـن الأثيـر، والفـائق للزمخشـري، والمفـردات للراغـب الأصفهاني.

- سـەرچاوە ئوسـوڵیەکان، وەک: التوضـيح لصـدر الشـريعة و هــەردوو ڕاڤەکـەی: التنقيح للجرجـاني، والتلـويح للتفتـازاني، وكتـاب المنهـاج للبيضـاوي و ڕاڤەکەی کە قەزوینی کردوویەتی.

- سـەرچاوە فەرموودەییـەکان: سـوودی گەیانـدووە بـە کۆمـەڵێک لـە پەڕتووکی فەرموودە، وەک: "فتح الباري لابن حجر العسقلاني"، ڕاڤەکانی تـری سەحیحی بوخاری، وەک قەستەڵانی و ئیبن مولقین و موعجەمی تەبـەرانی و

سونەنی بەیهەقی و سونەنی دارەقوتنی، هەروەها پەڕتووکی تەخریجی وەک: نوادر الأصول للحكيم الترمذي.

هەروەها چەندین سەرچاوەی تری بەکارهێناوە، وەک: (فضائل القرآن) کە قورتوبی نووسیویەتی، (جواهر القرآن) هی غەزالیە، الرسالة القشيرية لەگەڵ ڕاڤەکانی، "قوت القلوب"ی ئەبو تالبی مەککی نووسیویەتی، منازل السائرين للهروي، والوافي بالوفيات للصفدي، والطبقات الكبرى لابن السبكي، چەندین پەڕتووکی بیروباوەڕی، بەتایبەت پەڕتووکی ئەشاعیرە و ماتوریدیەکان.[٣٢]

سێیەم: بیری چاکسازیی لە پەڕتووکی (الإتحاف)

بێگومان زەبیدی بیرو بۆچوونی چاکسازی غەزالی زیندووکردۆتەوە، بۆشی زیادکردووە لەوەی کەوا کاریگەربوو پێی لە هزری چاکسازیی، کە سوودی لێوەرگرت لە توێژینەوە دامەزراندنەکان لەسەر دەهلەوی، هەروەها ئەوەی بەدەستهێنا لە زاناکانی سەردەمەکەی بەتایبەت عیدروسی. دەکرێت ئەو کارە چاکسازیانەی ئەو پێی هەستاوە لەم چەند خاڵانەدا کورت بکەینەوە:

١- ڕاستکردنەوەی تێگەیشتنەکان، کە ئەمانە دەگرێتەوە:

- ڕاستکردنەوەی هەندێ لەوانەی کە ڕەخنەیان لە غەزالی و پەڕتووکی (الإحیاء) گرتووە، بۆیە بەرگری لە غەزالی کردووە لەمەڕ هەندێک لەو بابەتانەی بەو وتراوە لەبارەی ژیانی زانستی و هزریە ئاینیەکەی لە هەڵە.[٣٤] هەروەها وەڵامی ئەوانەی داوەتەوە کە لە پێگەی پەڕتووکی (الإحیاء) کەم دەکەنەوە.[٣٥]

- لادانی ئەو تێکەڵیەی کە دروستبووە لە لای خەڵک لە هەندێ چەمک و بابەتی فیقهی و بیروباوەڕی و جگە لەوانەش.[٣٦]

- بەدواداچوونی بۆ هەندێک فەرموودە کە لە (الإحیاء)دا هاتووە، بەتایبەت ئەوانەی کە نادیارن.[٣٧]

٢- جەنگان لە دژی وشکی بیر و هزر و تەقلید، چونکە بیر و هزری غەزالی و دەهلەوی تێکەڵ بە یەکتر کردووە، لەم بابەتەدا بەتایبەتی ئەوەی

ڕوونکردووەتەوە کە وشکی و تەقلید و دەمارگیری بۆ ڕایەک بەبێ ئاگاداری یان زانیاریی، چەنێک ترسناکە.[38]

٣- پێگەی زانست و زانایانی ڕوونکردۆتەوە، لەوێدا زەبیدی ئەو قسەیەی غەزالی ڕوونکردۆتەوە کە باس لەوە دەکات کە باشبوونی ئەم ئوممەتە بە باشی ئەو زانایانە دەبێت بە هۆی باشی ئەوانەوە دەسەڵاتداران باش دەبن، ئینجا دوای ئەوان خەڵک باش دەبێت، هەروەها بە هۆی خراپی ئەوان دەسەڵاتداران و خەڵک خراپ دەبن، کەواتە پەیوەندی لەنێوان بیروباوەڕ و سیاسەت و کۆمەڵگا، کاتێک بیروباوەڕ ساف و پاکبێت و سیاسەت و کۆمەڵگا لەدەوری بوو، ئەو زانایانەی نوێنەری ئەو سیاسەت و بیروباوەڕە، گەیشتنە پێگەی دڵسۆزی؛ ئەوا کۆمەڵگا باش دەبێت، بەڵام ئەگەر بیروباوەڕ لەناو بازنەی سیاسەتدا خولایەوە، ئاستی زانایان هاتە خوارەوە، ئەوا گەندەڵی ڕوو لە کۆمەڵگا دەکات، تا وایلێدەکات دەیخاتە ناو دۆڵەکانی تێداچوون و کەوتن.[39] ئەمە لەو سەردەمانەدا ڕوویانداوە کە زانایان لە ڕێگای ڕاست لایانداوە، بۆیە ئەم نەهامەتیانە هاتنە کایە:

- دوورکەوتنەوە لەو بابەتانەی گرنگن بۆ کۆمەڵگا و سەرقاڵبوون بە کۆمەڵێک شت کە هیچ سودێکی نەبوو.[40]
- دەمارگیری مەزهەبی و ونبوونی گەورەیی زانست.[41]
- لێکترازانی یەکڕیزی ئوممەت و دەرکەوتنی گرووپ و مەزهەبەکان.[42]
- بڵاوبوونەوەی ئاینداری و دینداری ڕواڵەتی، کە کۆمەڵێک لە خەڵکی لە کۆمەڵگادا نوینەرایەتی دەکەن، وەک زانایان، ئەوانەی خەریکی خواپەرستین و سۆفیەکان و ئەوانەی خەریکی کۆکردنەوەی سەروەتن.[43]

ئەمە بووە هۆی هەرەسهێنانێکی زانستی گەورە، هەرچەندە نووسین و پەڕتووک زۆر بووە، بەڵام ڕێژەی داهێنان زۆر کەم بووە، ئەم دیاردانە لە مێژوودا چەندین جار دووبارە بۆتەوە، بە نەرێنی بەسەر ئوممەتی ئیسلامیدا شکاوەتەوە، کە بووەتە هۆی ئەوەی بەرەو دواوە پاشەکشە بکات، بەوهۆیەوە لە ڕووی شارستانی و سیاسی و هزریەوە بەرەو داڕمان چووە. ئەوەش ئەوەبوو کە زەبیدی ئاگاداری لەسەر داوە و دووبارەبووەتەوە لە

سـەردەمەکەیدا و لـە سـەردەمی غەزالیـدا نـەبووە، ئەوەشـی لـە (الإتحـاف)دا چارەسەرکردووە کاتێک کە ڕاڤەی (الإحیاء) دەکات.

- نوێکردنـەوەی فیقهـی ئیسـلامی، ئـەویش بـە ڕوونکردنـەوەی نهێنیـەکانی پەرسـتش و مەبەسـتەکانی، هـەروەها کۆکردنـەوە لـەنێوان شـەریعەت و حەقیقـەت، هـەروەها خسـتنەڕووی فیقهـە بەشـێوازی سـۆفیگەریتی لێکۆڵـەری بینراو.[٤٤]

- چاکسـازی کۆمەڵایـەتی، ئـەویش لـە ڕێگـەی جەختکردنـەوە لەسـەر پێویستبوونی پشتبەخۆ بەستن بۆ تاک و بۆ کۆمەڵگا، هەروەها لادانی ستەم و دژایەتیکردنی خراپەکاری.[٤٥]

- ئـەو زیـادە هزریانـەی کـە زەبیـدی خسـتوونیەتیە سـەر (الإحیـاء)، لـەو پێشەکیانەدا خۆی بینیەوە کە وایکرد ڕاڤەی پەڕتووکەکە ئاسـان بکات، کە لە (الإحیاء)دا کردوویەتی، لەناویشیاندا ئەو بنەما و دیاریکراو و دوورخسـتنەوەی گومانـەکان بـوو.[٤٦] هـەروەها شـیکردنەوەی نادیارەکـان و درێـژەدان بـە کورتـەکان و چارەسـەرکردنی گرفتاویـەکان، زیادلـەوەش گەڕانـەوە بـۆ بابەتـە فیقهی و بیروباوەڕییەکان.

چوارەم: بەهای زانستی پەڕتووکەکە:

پەڕتووکی (إتحـاف السادة المتقين) بەهایـەکی گـەورەی بەدەسـتهێناوە بـەهۆی نووسـەرەکەیـەوە، کـە کەسـایەتیەکی زانسـتی هـەبووە، هـەروەها پێـی لـە چەنـدین زانستدا ڕۆچوو بووە و غیرەتی جوڵاوە بۆ ئوممەتەکەی و هەوڵی بۆ ئەوە بووە سوود بە زانست و زانستخوازان بگەیەنێت لـەوەی کە سـوودیان پێدەگەیـەنیت لـە دونیا و دواڕۆژدا. ئەم پەڕتووکـە هـەروەکو خۆی دەڵێت یەکـەمین پـەڕتووکە کە ڕاڤەی (إحياء علوم الدين) دەکات، بەو پێیەی کە زانستخوازان حـەزیان لێی بووە، بۆیە بەهای ئەم پەڕتووکەش لەوەوە سـەرچاوە دەگرێت کە بۆتـە ڕاڤـە بۆی، کە تیایـدا نووسـەری پەڕتووکەکـە لاوانـی سـەردەمەکەی هۆشـیار کردووەتـەوە، زیندووکردنەوەی عەزیمەتە مردووەکەیان، کە بەرهەمی ئیخلاس و دڵسۆزی ئەو و هاوشـێوەکانی بـوو لـە هاوچەرخـەکانی، کـە بـووە هـۆی ڕزگـارکردنی قودسـی

پیرۆز لەسەردەستی سەلاحەدینی ئەیوبی. (إتحاف) بوو بە ڕاڤەیەکی جوان بۆ (الإحياء) لە بارودۆخێکی ناڕەحەت کە هاوشێوەی بارودۆخی سەردەمی غەزالی بوو، هەرچەندە زەبیدی دڵسۆزی کارەکەی بوو، لە ڕێگەی ڕاڤەکەیەوە دەستی لەسەر دەمەوانەی دڵنیایی دانابوو، کردی بە ملوانەکەی ڕزگاری بۆ ئومەتەکەی چواردەوری، ئەو و ئەوانی تر لە هاوچەرخەکانی، وایلێکرد ببێتە پاڵنەرێک بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەو نەخۆشیەی کە بەرۆکی ئوممەتی گرتبوو، هەروەها بۆ بەرەنگاربوونەوەی چاوتێبڕینی دوژمنانی ئوممەت لە زەویەکانی و خێروبێرەکەی. بە لەبەرچاوگرتنی بڵاوبوونەوەی ناوبانگییەکەی لە ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوادا، من وایبۆدەچم کە بەهای پەڕتووکەکە لەوەدا خۆی حەشارداوە کە ڕاڤەی پەڕتووکی (الإحياء)ە، کە یەکێکە لە پەڕتووکە سەرەکیەکانی تەسەوف، کە لە ڕاڤەکەیدا زۆر ڕۆچووە لەو باسانەی غەزالی هێناونی تیایدا. ئەمە وایکرد زانایان و خەڵکی بەگشتی و دەسەلاتدارانیش بەتایبەتی پەیوەست بن بە زەبیدی و دانراوەکانییەوە، بڵاوبوونەوەی پەڕتووکەکە بەشێوەیەکی بەرچاو لە وڵاتدا، هەرکەسێک بیویستایە (الإحياء) بخاتەڕوو بە درێژی یان بە کورتی، یان هەوڵی دەدا تەسەوف بخاتەڕوو، ئەوا پەنای بۆ (الإتحاف) دەبرد و دەیکردە چرای ڕێگاکەی و بۆ خۆی دەبووە کلیلی (الإحياء).

کۆتایی:

زەبیدی بە یەکێک لە دیارترین ئەو زانایانە هەژمار دەکرێت کە لە سەدەی ١٢ک/١٨زدا ژیاوە، هەروەها لەو چاکەخوازانە دادەنرێت کە ویستوویانە زمانی عەرەبی زیندوو بکەنەوە لە ڕێگەی ئەو کارە فەرهەنگییەی لە (تاج العروس في شرح جواهر القاموس)دا کردوویەتی، هەروەها ئەو کارە چاکسازیە ئاینییانەی لەناو پەڕتووکی (إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين)دا هەوڵی بۆ داوە. زەبیدی لە پەڕتووکەکەیدا چەندین بابەتی فیقهی سەردەمی خۆی تاوتوێ کردووە، هەروەها دژی وشکێتی بیر و هزر وەستاوەتەوە، بانگەوازیکردووە بۆ لای نوێخوازی و نوێگەری لە ڕێگەی پەڕتووکی (إحياء علوم الدين)ی غەزالیەوە.

سەرچاوەکان:

١ – هو الإمام شاه ولي الله أبو عبد العزيز أحمد بن عبد الرحيم الفاروقي الدهلوي: فقيه حنفي، من كبار المحدثين، ويعد رائداً إصلاحياً يشار إليه بالبنان، أحيا الله (تعالى) به وبأتباعه الحديث والسنة في الهند، له مؤلفات متنوعة، منها: الفوز الكبير في أصول التفسير، وحجة الله البالغة، ولد عام ١١١٠هـ/١٦٩٩م، وتوفي سنة ١١٧٦هـ/١٧٦٢م، انظر:

– الزركلي، خير الدين. الأعلام، بيروت: دار العلم للملايين، ط١٤، ١٩٩٩م، ج١، ص١٤٩.

– الندوي، أبو الحسن، رجال الفكر والدعوة في الإسلام، بيروت: دار ابن كثير، ط١، ١٤٢٠هـ/١٩٩٩م، ج٤، القسم الخاص بترجمة الدهلوي.

٢ – الشيال، جمال الدين. الحركات الإصلاحية ومراكز الثقافة في الشرق الإسلامي الحديث، مصر والشام، القاهرة: مكتبة الثقافة الدينية، ط١، ١٤٢٢هـ/٢٠٠١م، ص٤٦.

٣ – المرجع السابق، ص٤٨، نقلاً عن: الكتاني في فهرس الفهارس والأثبات.

٤ – أبو عبد الله محمد بن محمد الطيب بن محمد بن محمد الشرقي الفاسي المالكي: محدث، علّامة باللغة والأدب، نزيل المدينة المنورة، مولده بفاس عام ١١١٠هـ/١٦٩٨م، ووفاته في المدينة عام ١١٧٠هـ/١٧٥٦م، له كتب، منها: المسلسلات في الحديث، وحاشية على كتاب الاقتراح للسيوطي في النحو، انظر:

– الزركلي، الأعلام، مرجع سابق، ج٦، ص١٧٧، ١٧٨.

٥ – عفيف الدين أبو السيادة عبد الله بن إبراهيم بن حسن بن محمد أمين بن علي الميرغني: فاضل، متصوف، من فقهاء الحنفية، لقب بالمحجوب للزومه العزلة في داره نحو ثلاثين سنة، له كتب، منها: الإيضاح المبين بشرح فرائض الدين، والرسائل الميرغنية، مولده في مكة، ووفاته في طائف سنة ١١٩٣هـ/١٧٧٩م. انظر:

– الزركلي، الأعلام، مرجع سابق، ج٤، ص٦٤.

٦ – عبد الرحمن بن مصطفى العيدروسي الحسيني: فاضل من حضرموت، ولد في تريم عام ١١٣٥هـ/١٧٢٣م، وتوفي بمصر سنة ١١٩٢هـ/١٧٧٨م، له كتب، منها: لطائف الجود في وحدة الوجود، وتنميق الأسفار، انظر:

– الزركلي، الأعلام، مرجع سابق، ج٣، ص٣٣٨.

٧ – الجبرتي، عبد الرحمن بن حسن. عجائب الآثار في التراجم والأخبار، ضبط وتحقيق: إبراهيم شمس الدين، بيروت: دار الكتب العلمية، ط١، ١٤١٧هـ/١٩٩٧م، ج٢، ص٧٣، ٧٤.

٨ – المرجع السابق، ج٢، ص٧٤. حيث ذكر الجبرتي طائفة من شيوخ الزَّبيدي، منهم السيد علي المقدسي الحنفي، وأحمد الملوي، والجوهري، والحفني، والبليدي، والصعيدي، والمدابغي وغيرهم.

٩ – المرجع السابق، ج٢، ص٧٤. انظر أيضاً:

- الشيال، الحركات الإصلاحية ومراكز الثقافة في الشرق الإسلامي الحديث، مصر والشام، مرجع سابق، ص٥٣.

١٠ – لمزيد من الاطلاع على تفاصيل حياة الزَّبيدي، راجع ما يلي:

- الجبرتي، عجائب الآثار، مرجع سابق، ج٢، ص٧٣، ٨٠.

- الزركلي، الأعلام، مرجع سابق، ج٧، ص٧٠.

١١ – لمزيد من الاطلاع على أسماء كتب الزَّبيدي، انظر:

- الجبرتي، عجائب الآثار، مرجع سابق، ج٢، ص٧٨، ٧٩.

- الزركلي، الأعلام، مرجع سابق، ج٧، ص٧٠.

- المعري، شوقي. "منهج الزَّبيدي في تاج العروس: المسائل النحوية والصرفية"، (رسالة دكتوراه، جامعة دمشق، ١٩٩١/١٩٩٢)، ص١٩ – ٢٨.

- الشيال، الحركات الإصلاحية ومراكز الثقافة في الشرق الإسلامي الحديث، مصر والشام، مرجع سابق، ص٩٢ – ٩٩.

١٢ – الزَّبيدي، محمد بن محمد، إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين، بيروت: دار الكتب العلمية، ط٣، ١٤٢٢هـ/٢٠٠٢م، ج١، ص٣ –٦٩.

١٣ – المرجع السابق، ج١، ص٣.

١٤ – المرجع السابق، ج١، ص٣ – ٥.

١٥ – المرجع السابق، ص٣ – ٥.

١٦ – المرجع السابق، ص٣ – ٥.

١٧ – المرجع السابق، ص٣ – ٥.

١٨ – المرجع السابق، ص٦.

١٩ – المرجع السابق، ص٦.

٢٠ - المرجع السابق، ص٧.
٢١ - المرجع السابق، ص٧.
٢٢ - المرجع السابق، ص٣ – ٤.
٢٣ - المرجع السابق، ص٣.
٢٤ - المرجع السابق، ص٤ – ٦.
٢٥ - المرجع السابق، ص٤- ٥.
٢٦ - المرجع السابق، ص٩ – ٦٥.
٢٧ - المرجع السابق، ص٧٥.
٢٨ - المرجع السابق، م١ – ١٤.
٢٩ - المرجع السابق، م١، ص٧٥. وانظر بقية المجلدات ١ – ١٤.
٣٠ - المرجع سابق، ج٢، ص٣ – ٢٣، ٤٥٥ - ٤٧٧. ففي الموضع الأول كانت مقدمته لشرح كتاب قواعد العقائد من الإحياء، والتي جعلها في سبعة فصول، ترجم فيها للأشعري والماتريدي، وبين المقصود من إطلاق أهل السنة والجماعة، وفصل الذكر في المسائل المختلف فيها بين الأشاعرة والماتريدية، وبين أن المسائل التي تلقاها الإمامان الأشعري والماتريدي هي أصول الأئمة الأربعة، ونقل كلاماً نفيساً للسبكي في شرحه لعقيدة ابن الحاجب عن مبادئ علم التوحيد، ثم شرح أهم مصطلحات وألفاظ أهل هذا الفن، وختم مقدمته بالحديث عن كتب علم العقائد بنوعيها: المدعمة بالأدلة والخالية منها، وأما مقدمته في الموضع الثاني فجاءت في عشرة فصول وخاتمة، قدم بها بين يدي شرحه لكتاب أسرار الطهارة من الإحياء، وتشمل: تعريف الفقه وإطلاقه، وشروط المفتي، وبيان أسباب الخلاف، ووصف للخلاف الواقع بين الناس في الأديان والمذاهب، وذكر أشياء من أصل الفقه على طريقة المتقدمين، وبين نوعي العلم المعقول والمنقول، وبين كذلك أن الشافعية عيال على كتب الشافعي، ثم أفاض في الحديث عن مصطلحات كتب الشافعي، ثم ذكر أصحاب التخريج والوجوه من المفتين وتفاوت درجاتهم باختلاف الأعصار، ثم نوَّه إلى بعض اصطلاحات الحنفية الواجب التفطن إليها، ثم ختم المقدمة بذكر سلسلة التفقه لأصحاب الشافعي.
٣١ – المرجع السابق، ج٣، ص٨٠٣، ج٤، ص٧٨٢.
٣٢ – المرجع السابق، ج١، ص٤ - ٦.

٣٣ – انظر تفاصيل الفكر الإصلاحي عند الغزالي فيما يلي:

- الكيلاني ماجد عرسان. هكذا ظهر جيل صلاح الدين.. وهكذا عادت القدس، عمان: دار الفرقان، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م، ص٩٩-١٩٧.

- القرضاوي، يوسف. الإمام الغزالي بين مادحيه وناقديه، بيروت: مؤسسة الرسالة، ط١، ١٤٢١هـ/٢٠٠٠م، ص٥٨-٨٢.

- الشامي، صالح أحمد. الإمام الغزالي: مجدد المائة الخامسة، دمشق: دار القلم، ط١، ١٤١٣هـ/١٩٩٣م، ص١٩٥-٢٥٦.

٣٤ – الزَّبيدي، إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين، مرجع سابق، ج١، ص٣٥، ٣٨ – ٥٥، ٦٥ – ٦٩. حيث رد على كل من طعن في علمه بالنحو بسرده لاعتذار الغزالي نفسه بانه أتقن ما يحتاج إليه في مؤلفاته بقصد تحقيق المعاني دون التكلف في رصف الألفاظ، وبين حقيقة تصوفه وموقفه من الفلسفة، وبين أسباب تساهله في الرواية، إذ اعترف هو نفسه بضعفه في الحديث وعلومه.

٣٥ – حيث ذكر الزَّبيدي الموقف من الإحياء، وبين من خدمه، وذكر عاقبة من أعرض عنه أو تعرض له أو لمؤلفه بالنقيصة، ونهاية من أمر يمنع الإحياء أو تحريفه؛ انظر:

- الزَّبيدي، إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين، مرجع سابق، ج١، ص٥٥، ٥٦.

٣٦ – الزَّبيدي، إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين، مرجع سابق، ج١، ص٤٤ – ٥٥. حيث فصل القول في قضية: "ليس في الإمكان أبدع مما كان" وبين حقيقة المقصود منها، كما فصل القول في بيان حقائق بعض المصطلحات، كالتصوف، والتوحيد...، وغيرها، وصحح اعتقادات مختلفة لدى الناس في بعض المسائل، كحقيقة الخلاف بين الفرق الإسلامية، انظر:

- الزَّبيدي، إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين، مرجع سابق، ج١، ص٩٨، ٩٩، ٣٦٥ – ٣٧٤، ٣٧٥-٣٨٢، ج٢، ص٣-٢٢.

٣٧ – راجع مثلاً: شرحه لكتابه العلم من الإحياء، حيث أجمل الحكم على الأحاديث التي استدل بها الغزالي على فضل العلم والتعلم والتعليم بقوله: "...ومن الأخبار ثمانية وعشرين حديثاً ما بين صحاح وحسان وضعاف، وليس فيها ما حكم عليه بالوضع، فالحديث الأول صحيح متفق عليه، والثاني صحيح أو حسن،

والثالث والتاسع متفق عليه، والثاني عشر حسن أو صحيح، والسابع عشر حسن أو صحيح، والتاسع عشر حسن، وما عاداها ضعاف كما سيأتي بيان ذلك". ثم فصل القول في بيان أحكام هذه الأحاديث من الصحة أو الحسن أو الضعف أو الاعتدال أو الوضع عند كل منها، مبيناً الروايات الأخرى لها، وأسباب الحكم على كل منها عند ذكره لها في موضع استدلال الغزالي بها عند ذكره الأدلة النقلية من القرآن والسنة على فضل العلم والتعلم والتعليم؛ انظر:

- الزَّبيدي، إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين، مرجع سابق، ج١، ص٢٥، ص١٠٤ – ١٢٩.

٣٨ – الزَّبيدي، إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين، مرجع سابق، ج١، ص٤٥٦-.٤٦١

٣٩ – المرجع السابق، ج١، ص٤٤٥ - .٤٩١

٤٠ – المرجع السابق، ج١، ص١٩٩ - .٤٤٤

٤١ – المرجع السابق، ج١، ص٤٤٥ - .٤٩١

٤٢ – المرجع السابق، ج١، ص٤٩١ وما يليها.

٤٣ – المرجع السابق، ج٨، ص٣ - .١٨٥

٤٤ – المرجع السابق، ج٢، ص٤٥٥ – ٦٨٨، ج٣، ص٣٠ – ٨٠٤. ففي الأول بيان الأسرار الطهارة وفي الثاني تفصيل لأسرار الصلاة.

٤٥ – المرجع السابق، ج٨، ص٣ - .١٨٥

٤٦ - المرجع السابق، ج١، ص٣ – ٢٣، ص٤٥٥ – ٤٧٧، ج٤، ص٣ -٥.

بەشی دەیەم
(عجائب الآثار في التراجم والأخبار)
مێژوونووس عەبدولڕەحمان جبریتی
(لە ساڵی ١١٦٧ک/١٨٢٥ز کۆچی دوایی کردووە)

زەکەریا سولەیمانی بەیومی
مامۆستای مێژووی نوێ و هاوچەرخ
کۆلێژی پەروەردە، زانکۆی مەنسورە - میسر
Dr_zakaria٥٥@yahoo.com

پێشەکی:

چەندین پەڕتووک نووسراون دەربارەی مێژووی میسر لە سەرجەم قۆناغە جیاوازەکاندا، هۆکاری زۆری ئەم هەموو نووسینە دەگەڕێتەوە بۆ گرنگی ئەم وڵاتە، هەروەها پێگەیەکی بڵندی هەبووە، کە دیاربووە لەنێو وڵاتە ئیسلامیەکاندا لەلایەکەوە و هەروەها بۆ ڕوانگەی ئەو بەرەوپێشچوون و گۆڕانکارییە هزریی و کۆمەڵایەتی و سیاسیانەوە لەلایەکی ترەوە. وڵاتی میسر - هەروەک وڵاتانی تری ئیسلامی - ژمارەیەک لە بزووتنەوەی سیاسی و هزری بەخۆیەوە بینیوە، کە مەبەستیان چاکسازیی و نوێگەری بووە، ئەوانەش گەورەترین کاریگەرییان هەبووە لە گۆڕینی ڕووی مێژوویی و سیاسی وڵاتی میسردا.

پـەڕتـووکی (عجائـب الآثـار فـي التـراجم والأخبـار)ی زانـا و نـاودار عەبدولڕەحمان جبریتی (لە ساڵی ١٨٢٥ز کۆچی دوایی کردووە) بە یەکێک لە دیارترین ئەو پەڕتووکانە هەژمار دەکرێت کە مێژووی میسری لە قۆناغێکی هەستیاردا نووسیوەتەوە. لە مێژووی بڵاوبوونەوەی ئەم پەڕتووکە و لە شوێنەکەی (قاهیرە)وە دەردەکەوێت ئەوانەی هەستاون بە فێرکردن و ڕۆشنبیری کردن لە کاروباری بەڕێوەبردن و سیاسەتی میسردا، گرنگیانداوە بە چاپکردنی، لەبەرئەوەی ئەم پەڕتووکە ئاماژەی تێدایە بۆ بەرگریکردنی میسریەکان لە دژی داگیرکاریەکانی فەرەنسیەکان. ئەوەش لەگەڵ پەیڕەوی بەرگریکردن لە داگیرکەر یەکدەگرێتەوە، هەروەها هەڵوێستی جبریتی لە پەڕتووکەکەدا لە بەرامبەر محەمەد عەلی دامەزرێنەری خێزانی پاشایەتی، کە ڕژێمەکە سەرکەوت بەسەریدا، ئەوە دەردەخات کە چەندە گەلی میسری چەوساندووەتەوە، کاتێک پەیوەندییەکانی لەگەڵ ئەوروپییەکاندا دەردەخات و پشت بە ئەوان دەبەستێت لەجیاتی میسریەکان، هەروەک چەندین ڕاستی مێژوویی تر دەردەخات.

یەکەم: ژیاننامەی نووسەر و ژیانەکەی:

١- ژیاننامەکەی:

عەبدولڕەحمان جبریتی کوڕی شێخ حەسەنی بورهانەدینی جبریتیە، کە لە ئەزهەر فێری زانست بووە، تا ئەوەی بووە بە یەکێک لە گرنگترین زاناکانی، بەتایبەت پسپۆڕیی هەبووە لە بیرکاری و زانستی گەردوون، ئەمانە ئەو کاتە لەو زانستانە بوون کە وەک فیقە و فەرموودە ڕەواجیان نەبووە بۆ فێربوون، هەروەها کەسێکی بازرگان و دەوڵەمەند بووە لە ژیانیدا، هەندێ لە پشتەکانی باوکی جبریتی دەگەڕێنەوە سەر عەقیلی هاشمی بەبێ ئەوەی سەرچاوەی ئەم پشتە ڕاست بکرێتەوە.(١)

عەبدولڕەحمان جبریتی، کە ڕای ڕاست وەهایە، لە ساڵی ١١٦٧ک/ ١٧٥٤ز لەدایکبووە، هەر لە منداڵیەوە فێری قورئانی پیرۆز بووە و لەبەری کردووە، قوتابخانەی تەواو کردووە و لە میانەی هەڵسوکەوتی لەگەڵ زانایاندا زانست و

زانیاری بەرەوپێش بردووە و کەسایەتیەکی زانا و فێرخواز بووە. عەبدوڕەحمان خوێندنی لە ئەزهەر تەواو کردووە تاکو ئەوکاتەی کە باوکی کۆچی دوایی دەکات لە ساڵی ١٨٠٣ک/١١٨٨ز، بۆیە لە دوای ئەوە هەلی بۆ ڕەخسا بۆ ئەوەی کەلوپەلەکانی باوکی بەکاربهێنێت، جا کشتوکاڵی بن یان جگە لەوە، بۆیە نزیک بوویەوە لە چینە سادە و ساکارەکەی کۆمەڵگا، بەوەش توانی ئاشنا ببێت بە حاڵ و گوزەرانی زۆربەی خەڵکی میسر بە چوونە ناو چینە کۆمەڵایەتیەکەیان.

ڕەچەڵەکی دەگەڕێتەوە بۆ جبرتی حەبەشە، کە باپیرە گەورەی لەوێوە هاتووە بۆ خوێندن بۆ ئەزهەر، دەوترێت کە باوباپیرانی لە حەبەشەوە هاتوون بۆ یەمەن و پاشان بۆ ئەریتریا و پاشان بۆ میسر. هەندێ لە توێژەران وشەی جبرتی دەگەڕێنەوە بۆ بەکارهێنانی لە کۆندا، هەر لە سەردەمی نەجاشیەوە، بە مانای : سودبەخشەکان، ئەوانەی کە پشتیان پێدەبەسترێت، دێت. بەڵام زۆربەی توێژەران ڕایان وایە کە باوکی باپیری، لە جبرتەوە کۆچی کردووە بۆ میسر بەمەبەستی وەرگرتنی زانست لە ئەزهەر.[٢] سەبارەت بە مردنیشی، ڕای ڕاست ئەوەیە کە لە ساڵی ١٨٢٥زدا کۆچی دوایی کردووە.[٣]

٢- مامۆستاکانی:

ئەوانەی کەوا کاریگەرییان هەبووە لەسەر ڕەورەوەی ژیانی جبرتی بریتی بوون لە شێخ محەمەد مورتەزا زەبیدی (لە ساڵی ١٢٠٥ک/١٧٩٠ز کۆچی دوایی کردووە) خاوەنی (تاج العروس)، کە وایکردووە ڕوو بکاتە ئەوەی کە ڕووداوەکان و کەسایەتیەکانی سەدەی هەژدەیەم بە گرنگ بزانێت. جبرتی لە پەڕتووکەکەیدا کاریگەری مردنی زەبیدی لەسەر نەبووە، بەڵکو بەردەوام بووە لەسەر ئەو کارە بەسوودوەرگرتنی لەوەی کە لە زەبیدیەوە فێر ببوو لە پشکنین و خوێندنەوەی وێنە و شوێنەوارەکان. هەروەها لەو کەسانەی کە وایانکرد جبرتی بەردەوام بێت کاتێک نزیک بوو وازبهێنێت لە دوای مردنی زەبیدی، سەید محەمەد خەلیل موورادی موفتی دیمەشق بوو، کە داوای لێکرد ئەوەی کە زەبیدی کۆی کردووەتەوە بۆی بنێرێت، ئەم کارەش وای لە جبرتی کرد کە بزانێت ئەوەی کە زەبیدی پێی هەستاوە بە ڕێنمایی موورادی بووە، بۆیە جبرتی هەستا بە کڕینی پاشماوەکانی زەبیدی کە لەنێویاندا ئەو لاپەڕانە هەبوون کە خۆی بەشداری کردبوو لەگەڵ جبرتیدا لە نووسینەوەیاندا. جبرتی لە دوای مردنی موورادی لە

ساڵی ١٢٠٦ک/١٧٩١ز دەستی لە نووسین هەڵگرت، بەڵام دەستیکردەوە بە نووسینی یادەوەری بۆ ئەو ڕووداوە گرنگانەی کە میسر بەخۆیەوە دەیبینی لە دوای هاتنەناوەوەی فەڕەنسیەکان، ئەم کارەش هیچ ئامادەکارییەکی بۆ نەکردبوو، بۆیە تا ماوەیەکی دوورودرێژ لە ژێر کاریگەری ڕیازیات و گەردوونناسیدا مایەوە، ئەوانەی کە لە باوکیەوە فێریان بووبوو.[٤] هەروەها لەو زانایانەی کە پشتی پێ بەستوون و نزیکبووەتەوە لێیانەوە بە پێچەوانەی زەبیدی کە قوتابی بووە، هاوڕی ناسراوەکەی ئیسماعیل خەشاب بووە، کە پەیوەندی پێوەکردووە کاتێک لە دادگا بینیویەتی. ناوبراو یەکێک بووە لەو زانایانەی کە بە زانست و ئەدەب ناسراوبووە لە سەردەمی خۆیدا.[٥]

٣ – نووسینەکانی جبریتی:

جبریتی جگە لە پەڕتووکە بەناوبانگەکەی (عجائب الآثار) چەندین نووسینی تریشی هەیە، لەوانە پەڕتووکە بەناوبانگەکەی (مظهر التقديس بذهاب دولة الفرنسيس) تیایدا دەربارەی هێرشی فەرەنسیەکان بۆ سەر میسر دەدوێت تا ئەو کاتەی چوونە دەر، شێخ حەسەن عەتار یارمەتیداوە. ئەم پەڕتووکە وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی فەڕەنسی، سوڵتان سەلیمی سێیەم فەرمانیکردووە کە وەربگێڕدرێتە سەر زمانی تورکی لە ساڵی ١٨٠٧ز دا.[٦] هەروەها دوو دەستنووسی هەیە: یەکەمیان: (مختصر تذكرة أولي الألباب والجامع للعجب والعجاب) کە ناسراوە بە (تذكرة داود فى الطب)، لە (دار الكتب المصرية) پارێزراوە لە (فهرس القديم)، ج٢، ل٣٩. دووەمیان: پەڕتووکی (دستور تقويم الكواكب السبعة والجواهر والأهلة والتواريخ الثلاثة)، کە ئەمە ژماردنی شێخ عەبدولڕەحمان جبریتیە، پارێزراوە لە (دار الكتب المصرية)، لە (فهرس الدار القديم) ج٥، ل٢٤٦. هەروەها هەندێ لێکۆڵەران ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە جبریتی پەڕتووکێکی هەیە لە (ألف ليلة وليلة)دا.

پەڕتووکەکەی جبریتی (عجائب الآثار) سێیەم پەڕتووکی بوو لە بواری نووسیندا دوای (مدة الفرنسيس في مصر)، پاشان (مظهر التقديس)، کە ئەم دوو پەڕتووکە هەردووکیان لەسەر داواکاری سەدرلئەعزەمی عوسمانی نووسیونی.

دووەم: ناوەڕۆکی مێژووەکەی جبریتی و بیر و هزرە سەرەکیەکانی

جبریتی لەناو پەڕتووکەکەیدا سەد ساڵ پێش سەردەمی خۆی توێژیوەتەوە، بەپێی پەیڕەوی ساڵەکان کە وەک پەڕتووکەکانی موسڵمانە تەقلیدیەکانی پێش خۆی کردوویانە. لەو پێناوەدا باسی زۆر لەو سەرچاوانەی نەکردووە کە پشتی پێ بەستوون، ئەم ماوەیە بە تەواوی باسی نەهاتووە لە پەڕتووکەکاندا، جبریتی ئەوەی قۆستۆتەوە کە لەگەڵ مامۆستاکەی زەبیدی بەشداری کردووە بۆ نووسینی ئەم ڕووداوانە.(٧)

لایەنی دووەم کە گرنگترینە لە ناو پەڕتووکەکەی ئەوەیە، کە باسی ئەو ڕووداوانەی کردووە کە لە سەردەمی ئەودا ڕوویانداوە، دیارترین ئەو ڕووداوە کۆمەڵایەتیانە بووە لە سەردەمی ئەودا لە ناو میسر ڕوویانداوە، زۆر بە وردی لەبارەیانەوە دوواوە، زۆربەی مێژوونووسان لێی سودمەندبوون.(٨)

لە دیارترین ئەو لایەنانەی جبریتی لەبارەیانەوە دوواوە لە پەڕتووکەکەیدا بریتیە لەوەی کە فەڕەنسیەکان لەناو کۆمەڵگەی ڕۆژهەڵاتی ناو کۆمەڵگای موسڵمانان دایانهێناوە، وەک تێکەڵبوونی پیاوان و ئافرەتان، هەروەها باس لە کاریگەری فەڕەنسیەکان دەکات لە ڕووی زانست و زانیاریەوە.

ئەم پەڕتووکە لایەنی سیاسی لەخۆی دەگرێت، لە ململانێی نێوان دەستە و گرووپەکانی مەمالیکەوە دەستپێدەکات لەدوای بوونی دەوڵەتی عوسمانی و بەر لە هاتنی فەڕەنسیەکان، کە چۆن ئەمە بووە مایەی گەیاندنی زەرەرو زیان بە میسریەکان. جبریتی لە پەڕتووکەکەیدا باسی زۆر لەو ستەمانەی کردووە کە میسریەکان بەرپەرچیان داوەتەوە و پێگەی ئەزهەر لەم پاڵەوانێتیەدا باس دەکات. ئینجا ئاماژە بەوە دەکات کە ئەو کاتەی فەرەنسیەکان دێنە ناو میسر چۆن موسڵمانان بەرگرییان کردووە و چۆنیەتی گیانی جیهاد و تێکۆشانیان دەخاتە ڕوو. وەکو شۆڕشەکانی قاهیرەی یەکەم و دووەم لە پەڕتووکەکەدا لە بەشی سێیەمدا باسکراوە.

بەشی چوارەمی پەڕتووکەکە گرنگیداوە بە ساڵەکانی یەکەمی دەسەڵاتی محەمەد عەلی دوای دەرچوونی فەڕەنسیەکان، هەندێک لە توێژەران پێیانوایە ئەمە لاوازترینی بەشەکانە، چونکە جبریتی کشاوەتەوە لە ژیانی خەڵکی

ئاسایی، لەبەرئەوەی دژایەتی محەمەد عەلی کردووە، لە ئاست خۆیدا نەبێت لەگەڵ ژیانی ڕووداوەکانی کۆمەڵگادا. هەندێکی تر پێیانوایە کە ئەم بەشە ڕەنگە گۆڕابێت و هی جبریتی نەبێت.

پەڕتووکەکە بە گشتی هیچ داواکاریەکی لە هیچ لایەنێکەوە تێدا نیە، هەروەک لە پەڕتووکی (مظهر التقديس)دا کراوە، لەبەرئەوە دەبینرێت زۆر وردەکاری تێدا کردووە و ڕەخنەگیراوە و شیکردنەوە بۆ زۆرێک لە ڕووداوەکان کراوە، ئەمە گەورەترین نووسینی جبریتیە لە ڕووی قەبارەوە. لەبەرئەوەی سێ سەردەمی لەخۆگرتووە: میسری سەردەمی عوسمانی، پاشان میسر لە کاتی بوونی فەڕەنسیەکان، پاشان میسر لە سەردەمی محەمەد عەلی.

سێیەم: پەیڕەوی جبریتی لە نووسینی پەڕتووکەکە:

جبریتی لە پەڕتووکەکەیدا پەیڕەوێکی بێلایەنانەی پەیڕەو کردووە، زۆر بێلایەن بووە، وەک باسکردنی دادگاییکردنی فەڕەنسیەک کاتێک کلیبری سەرکردەیانی کوشتبوو، کە ئەویش سولەیمانی حەلەبی بوو، سەرباری ئەوەی کە دەستی هەبوو لە تاوانەکەدا، پاشان بەراوردی دەکات لەگەڵ هەندێ لە سەرکردە سەربازیەکانی موسڵمانان کە پێی هەڵدەستن. خەم و پەژارەی خۆی دەردەبڕێت لەو شێوازانەی کە دەیکەن و بە نامرۆڤانە لە قەڵەمی دەدات و بە ئۆباشیان دەزانێت ئەوانەی کەوا کەوتوونەتە دوای هەواو ئارەزوویان. لەکاتێکدا جبریتی لە بەشی یەکەمدا ئاماژە ناکات بۆ سەرچاوەکان لە سەردەمی عوسمانیەکان، ئەوا لە بەشی دواتر پشتی بەستووە بە بینین و بیستن لەوانەی کە متمانەیان هەیە، ئەوان هەواڵەکانیان بۆ گواستووەتەوە و ئەویش نووسیویەتیەوە، کە دوور بووە لە چاودێریکردنی یاخود بینینی خۆی، وەک ململانێی محەمەد عەلی لەگەڵ بانگەوازی وەهابیەت لە نیوە دوورگەی عەرەبی، بۆیە دژایەتیکردنی محەمەد عەلی و ڕەتکردنەوەی هەڵوێستەکەی لە بەرامبەر ئەم بانگەوازەدا کاریگەری دانا لەسەر شیکردنەوەکانی بۆ ئەم ڕووداوە.

هەندێک پێیانوایە کە جبریتی لە ڕووی مادیەوە بێ منەت بووە، چونکە خۆی لە چینی دەوڵەمەند بووە، کەسێکی ئازاد بووە لە ڕاڤەکردنی ڕووداوەکان و نەترساوە لە دەسەڵاتداران لە شیکردنەوەکاندا، دوای ئەو گۆڕانکارییانەی کە هێرشەکانی فەرەنسا دروستی کردبوو، پاشان لە سەرەتای سەردەمی محەمەد عەلی، وایانکرد کە لە تەنهایی دەربچێت لە شیکردنەوەی بۆ ڕووداوەکان. بۆ نموونە ڕەخنە لە مەمالیک و عوسمانیەکان دەگرێت لەبەر ئەوەی نەیانتوانیوە ڕێگری بکەن لە فەرەنسیەکان، ئەم بوێریە بۆتە هۆی ئەوەی دژایەتی لەنێوان محەمەد عەلی و جبریتیدا دروست ببێت، کە جبریتی لەسەر ئەوە ڕاهاتبوو بەپێی ئەم ڕێبازە لە نووسینی ئازاددا، ئەوەش دیارە محەمەد عەلی ئەم جۆرە هەڵسوکەوتانەی بەدڵ نەبووە، سەرئەنجام سەری کێشاوە بۆ ئەوەی جبریتی لەماڵەکەی خۆیدا دانیشێت و محەمەد عەلی سەرکۆنەی بکات، هەروەها سیناریۆی کوشتنی کوڕەکەی بۆ ساز بکات، کە ئەمەش وایکرد جبریتی واز لە نووسین بهێنێت و لە ساڵی ١٨٢٢ز چاوەکانی لەدەستبدات، ئینجا بەپێی بۆچوونی ڕاستتر لە ساڵی ١٨٢٥ز کۆچی دوایی کردووە.[٩]

چوارەم: باسکردنی نوێترینی چاپەکانی پەڕتووکەکە و دەستنووسەکانی:

بەشی یەکەمی پەڕتووکەکە باس لە مێژووی میسر دەکات، هەروەها ئەو لایەنانە دەخاتە ڕوو کە پەیوەندییان هەیە بەم باسەوە لە کۆتایی سەدەی حەڤدەیەمی زاینیەوە تاکو ناوەڕاستی سەدەی هەژدەی زاینی، هاوکات پێشەکیەک لەمەڕ مێژووی مرۆڤایەتی دەخاتە ڕوو. جبریتی لە پەڕتووکەکەیدا شوێن ڕێبازێکی دانراو کەوتووە، تیایدا باسی گۆڕانکاریی و ڕووداوەکانی کردووە بەپێی ئەو ساڵانەی کە بەلایەوە گرنگ بوون.[١٠]

بەشی دووەم جەخت لەسەر ڕووداوەکانی میسر و کاربەدەستەکانی دەکاتەوە لە ساڵی (١١٤٣ک)دا، بەپێی ساڵەکان لەسەری دەڕوات و لە زانایان و شاعیرەکاندا چڕی کردووەتەوە و باسی ئەوانەشیانی کردووە کە مردوون، باسی هەندێک لەوانە دەکات بەپێی بەناوبانگ بوون یان لایەنێک لە زانستەکەی، جا ئیتر جیاوازی نییە خەڵکی میسر بووبێت یان پێیدا تێپەڕ

بووبێت، فێرخواز بووبێت یان فێرکار لە موسڵمانان. لە کۆتایی ئەم بەشەدا لیستێکی دروست کردووە بۆ ناساندنی زاناکان و شوێنەکان کە ئاماژەی کردووە و بۆ گەل و تیرە و گرووپ و دەستەکان، پاشان بۆ پەڕتووکەکان لە سەردەمی خۆیدا دەرچوو بن یان لە پێش خۆیدا، لە دیارترین زانا و فەقیهەکان و شێخەکانی سۆفیەکان.(١١)

لە بەشی سێیەمدا پابەندی هەمان پەیڕەو بووە لە شێوەی نووسینەوەی مێژوودا، لە ساڵی ١١٨٤ک/١٧٧٠ز دەستپێدەکات، لەو ڕووداوانەوە دەستپێدەکات کە لەسەردەمی ئەودا ڕوویانداوە، ئینجا کۆتایی پێهێناوە هەروەک بەشی دووەم ناوی کەسایەتی و زانا و شوێنەکان دەخاتە ڕوو، ئەم بەشە زۆر بابەتی درێژکراوەی تێدایە؛ چونکە بە تەنها باس لە (١٦) ساڵ دەکات.(١٢)

بەشی چوارەم لە ڕووداوەکانی ساڵی ١٢٠٠ک/١٧٨٥زەوە دەستپێدەکات، لەبارەی ڕووداوەکانی ئەو ساڵانە دەدوێت تا هاتنی فەڕەنسیەکان بۆ ناو خاکی میسر، ئەم بەشە لە ڕووداوەکانی ساڵی ١٢١٣ک/١٧٩٨زدا دەوەستێت.(١٣)

بەشی پێنجەم بە ڕووداوەکانی ١٢١٣ک/١٧٩٨ز دەستپێدەکات، سەرەتاکەی باس لە کوشتاری فەڕەنسیەکان دەکات کە چۆن خەڵکیان کوشتووە و بەندکردووە، هەروەها شێوازی ئەوان دەخاتە ڕوو لەمەڕ ملکەچکردنی خەڵکی. ئەم بەشە بە باسکردنی کۆتایی فەڕەنسیەکان و گەڕانەوەی عوسمانیەکان کۆتایی دێت.(١٤)

بەشی شەشەمی تایبەتکردووە بە بانگەوازی وەهابیەکان (کە مێژووەکەی لە ١٢١٧ک) دەستپێدەکات، ئینجا باس لە بارودۆخی میسر دەکات لەو ڕووەوە کە ئینگلیز لە ئیسکەندەریە دوور دەکەوێتەوە و دەکەوێتە ژێر دەستی عوسمانیەکان، پاشان بەردەوام دەبێت لەسەر بارودۆخە شڵەژاوەکە کە میسر لەو کاتەدا تیایدا ژیاوە و باسی ڕۆڵی محەمەد عەلی کردووە لەگەڵ خەڵک و شێخەکان لەم ماوەیەدا تاکو بووە بە دەسەڵاتداری میسر.(١٥)

ڕووداوەکانی بەشی حەوتەم و کۆتایی لە ساڵی ١٢٢٢ک/١٨٠٧ز دەستپێدەکات، باس لە ڕۆڵی محەمەد عەلی دەکات وەک والیەک و پەیوەندی

لەگەڵ خەڵک و پەیوەندیەکانی بە ئینگلیزەوە، هەروەها ڕووداوەکانی میسر دەخاتە ڕوو تا کۆتایی دێت لە ساڵی ١٢٣٦ک/١٨٢١ز.(١٦)

شایەنی تێبینی کردنە کە ئەم حەوت بەشە لە پەڕتووکێکی دەستنووسەوە وەرگیراوە کە جبریتی لە چوار بەرگدا نووسیویەتی، بەڵام ئەمە یەکەمین هەوڵ نەبووە بۆ چاپکردنی پەڕتووکەکە، بەشی سێیەمی لەلایەن چاپخانەی جەریدەی میسرەوە چاپکراوە لە ئیسکەندەریە.

هەروەها چەندین دەستنووسی بەشەکانی ئەم پەڕتووکە لە (دار الكتب المصرية) هەیە، بەشی دووەم نووسراوەتەوە لە مانگی ڕەبیعی یەکەم لە ساڵی (١٢٦٢ک)دا، بە دەستوخەتی عەلی فەهمی ریفاعە بەگ، ژمارەکەشی (٢٧٣مێژوو)ە. بەشی سێیەم دەستنووسە بە خەتێکی ئاسایی کۆن نووسراوە و ژمارەکەی ١٧٤ مێژووە.

دەستنووسێکی تر هەیە لە چوار بەرگدا، بە چەندین خەتی جیاواز، یەکەم و دووەم بە خەتی حاج محەمەد حوسەینی کوڕی ئەحمەدە، لە ساڵی ١٢٧٢ک لە نووسینەوەی بۆتەوە، ژمارەکەی ٤٦٦مێژووە. نوسخەیەکی تری هەیە چوار بەشە و لە پێنج بەرگدایە، بە خەتی ئەحمەد کوڕی موسای شاهیدە، بەشی یەکەم لە دوو بەرگدایە، لە ساڵی ١٢٨٩ک لە نووسینی بووەتەوە، دووەم و سێیەم و چوارەم لە سێ بەرگدایە لە ساڵی ١٢٩٠ک لە نووسینی بووەتەوە و ژمارەکەشی ١٤٢٤ مێژووە.

حەوت نوسخەی تری دەستنووسی هەیە، کە ئەم ژمارانە لەخۆیان دەگرن: ١٤٢٥، ١٤٢٦، ١٤٢٧، ١٤٢٨، ٢١٢٩، ٢٢٨٧ مێژوو، هەموویان لە دەستنووسخانەی میسرن. سێ دەستنووسی تر هەیە لە پەڕتووکخانەی ئەزهەری بە ژمارەکانی: ٢٦٤ أباظة، ٦٥٧، ٥٨٤ (٨٥٣٨).

لە دەرەوەی میسریش دەستنووسێک لە بەغداد هەیە لە یەک بەرگدا، بە خەتی نووسەر لە (مكتبة المتحف العراق) لە بەغداد، هەروەها لە پەیمانگای دەستنووسەکان لە کۆمەڵەی وڵاتانی عەرەبی دەستنووسێکی هەیە. دوو دەستنووسی تریش لە پەڕتووکخانەکانی هیندستان هەیە، کە یەکەمیان لە بانکیبوورە لە ویلایەتی بەها، کۆمەڵگای خودابەخشی، فەهرەستی نوێ، ج١٥

ژمـاره ٨٣/١٠٧٦، دووەم ڕامبـۆ، فەهرەسـتی کـۆن، ج١ ل٦٤١ (٨/١٦٥). لـە وڵاتـانی ئـەوروپاش نوسـخەی هەیـە، لـە یـەکێتی سـۆڤیەت (ڕووسـیا) لینەنگراد فەهرەستی روزن، ص٦٠، هەر لە ڕووسیا چاپکراوە لە ساڵی ١٩٦٥ز.

هەروەها نوسخەیەکی لە بەرلین هەیە پێڕستی ئەهلواردت ژمارە ٩٠/٩٤٨٧، یـەکێکی تـر لـە میـونیخ بـە ژمـارە ٤٠٠، چـوار نوسـخەش لـە بـەریتانیا هەیـە، دوانیان لە مۆزەخانەی بەریتانیان و سێیەمیش لـە مانچستەر و چوارەمیش لـە بێرمینگهامە.

لە فەڕەنساش دوو چاپی هەیە، لە چاپخانەی ئەهلی لە پاریس کە لەبەر دەستنووسـەکەی نووسـەر گیراوەتـەوە، نوسخەیەکیشـی لـە هۆڵـەندا هەیـە لـە پـەڕتووکخانـەی زانکۆی لیدن لـە سـاڵی ١٨٧٨ز، چـاپێکی تـری لـە چاپخانـەی بولاقە لە چوار بەرگدا ساڵی ١٢٩٧ک/١٨٨٠ز، چاپێکیش لە چاپخانەی "الأزهرية غيـر محـددة" و چـاپێکیش لـە چاپخانـەی شـەرەفیە لـە قـاهیرە نزیکـەی سـاڵی ١٣٢٣ک/١٩٠٦زدا، پاشان ئەو چاپەی کە لەژێر دەستماندایە.

پێنجەم: گرنگی پەڕتووکەکە و بەها مێژووییەکەی:

گرنگـی پـەڕتووکەکـەی جبریتـی لـەوەدا دەردەکـەوێت کـە کۆمـەڵێک بیـر و هزری تێدایە لـە ماوەیـەکی زەمەنیدا کـە خـۆی تیایدا ژیاوە، لـەم پـەڕتووکەیدا بـاس لــە کۆتــایی ســەردەمی مەمالیکــەکان دەکــات بــەو شــێوەیەی کــە دەســەڵاتدارانێکی خۆمــاڵی بـوون و زۆر دەستڕۆیشـتوو بـوون لـە میسـردا، لەکاتێکـدا بـوونی عوسـمانیەکان تـەنها ڕووکـەش بـووە، پاشـان مـاوەی فەڕەنسیەکان دێت کـە لەگـەڵ مەمالیکەکانـدا ڕێـک نـەبوون و پاشـان مـاوەی بــوونی فەڕەنســیەکان دێــت کــە لەگــەڵ مەمالیکــەکان و عوســمانیەکان و میسریەکانیشدا دژایەتیان هـەبوو، کـە چـۆن توانیـان هۆکارەکانی بەریەککەوتن یان هەندێک کـەس بقۆزنـەوە بۆ ئـەوەی مـاوەی زیاتر بمێننـەوە، بـەڵام لەمـەدا سـەرکەوتوو نـەبوون، نـەک لەبـەر یەکخسـتنی هەوڵـەکان، بـەڵکو بـەهۆی بەریەککــەوتنی بەرژەوەندییــەکان و ســەرەتای هۆشـیاری نیشـتمانی لــەلای میسریەکانەوە بوو.

پاشان ماوەی سێیەم کە پەڕتووکەکە باسی کردووە لە چوونە سەرکاری محەمەد عەلی پاشا و قایمکردنی دەسەڵاتی بەسەر گەلی میسرەوەیە، کە چەند ڕێگایەکی نوێی بەکارهێنا لە ڕێگای پەیوەندییە هاوسەنگەکانی لەنێوان بەرژەوەندییەکانی و وڵاتانی ڕۆژئاوادا، هاوسەنگیش بوو لەنێوان بنیاتنانی دەوڵەتێکی نوێ و متمانەبوونی بە شێوازی چەوساندنەوەی سەربازی لە دەسەڵاتدارێتیدا، ڕێگەی نەدەدا بە هێزە ڕەمەکییەکان بەشداری بکەن بەو ئەندازەیە نەبێ کە خۆی دەیویست. کۆتاییەکەشی کە پەڕتووکەکە ئاماژەی بۆ دەکات بریتیە لە ڕەخنەگرتن لە دەسەڵات لەوەی پشتی نەبەستووە بە هێزە ناوخۆییەکان و پشتی بەو ئەندامە بیانیانە بەستووە کە لە دەرەوە هێناونی و مەترسی خۆی نیشانداوە لەوەی ئەم ئەندامانە زاڵ ببن بەسەر داهاتی ئابووری وڵاتەکەدا، ئەوەش لێکەوتەی سیاسی لێ دروست دەبێت، هەر ئەوەش ڕوویدا و سەرەتاکەی دەرکەوت لە کۆتاییەکانی دەسەڵاتدارێتی سەردەمی محەمەد عەلی دوای کۆچی دوایی کردنی جبرتی.

هەروەها ئەوەی کە بەڵگەیە لەسەر گرنگی پەڕتووکەکە بەستنی کۆنگرە یان کۆڕێک بوو کە بۆ مێژووی جبرتی بەسترا، کە وەزارەتی ڕۆشنبیری لە ساڵی ١٩٧٦زدا بەستی، تیایدا کۆمەڵێکی زۆر لە مێژوونووسانی میسری و بیانی لە نموونەی مێژوونووس ئارنۆڵد توینبی ئینگلیزی و مێژوونووس (ئەبولقاسم سەعدوڵلا)ی جەزائیری و ئەندریە ڕیمۆندی فەڕەنسی تیایدا بەشدارییان کرد، پاشان دەستەی گشتی پەڕتووکی میسر – کە دەستەیەکی حکومیە - هەستا بە لەچاپدانی، ئەنجومەنی باڵای چاودێری هونەر و زانستی کۆمەڵایەتی سەرپەرشتیان کرد.(١٧)

بێگومان وەرگێڕدرانی ئەم پەڕتووکە بۆ چەندین زمانی تر، ئاماژەیە بۆ بەهای پەڕتووکەکە لە ڕووی مێژووییەوە، ئاشکرایە ئەم پەڕتووکە کۆمەڵێک بابەت و بواری مێژوویی لەخۆی گرتووە کە پەڕتووکەکانی تر لەخۆیان نەگرتووە، یان بە لایەنی کەمەوە وەک ئەم گرنگییان پێنەداوە، ئەم پەڕتووکە وەرگێڕدراوە بۆ زمانی فەڕەنسی لەلایەن شەفیق مەنسوور و عەبدولعەزیز کەحیل و جوبرائیل نیکۆلا کەحیل و ئەسکەندەر عەمون، ئەم وەرگێڕدراوە لە

قاهیره چاپکراوه لە نێوان ١٨٨٨ – ١٨٩٤ز. هەروەها وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی ڕووسی لە ساڵی ١٩٦٢ز لەسەردەستی أ. م. فلیشتنکی لە (دار النشر للآداب الشرقية) لە مۆسکۆ (معهد شعوب آسيا التابع للأكاديمية العلوم السوفيتية)، ئەوەش گرنگیپێدانی هەندێ لە مێژوونووسە ئەوروپییەکان دەردەخات بۆ ئەم پەڕتووکە، بەڵام چەند چاپێکی تری عەرەبی لێ کراوە جگە لەم چاپەی کە ئێمە پشتمان پێی بەستووە.(١٨)

ئینجا ئەو بیر و هزرە گرنگانەی کە جبریتی ئاماژەی پێکردووە، ئیتر بە ڕاستەوخۆ بێت یان بە ناڕاستەوخۆیی، یان بە هەڵهێنجان بێ، گرنگیەکی گەورەی هەبووە لە ڕوانگەی بزووتنەوەی بیر و هزریی لەو سەردەمەدا، بەو پێیەی کە جبریتی – وەک مێژوونووسێک - دەدرێتە پاڵ قوتابخانەی تەقلیدی ئیسلامی، وەک ئیبن ئیاس و ئیبن زەنبەل و ڕەمال و موحیبی و زەبیدی، بەڵام ئەوەندە هەیە ئەم شتێکی هەیە کەوا لە مێژوونووسانی تری جیا دەکاتەوە، ئەویش ئەوەیە تەنها ساڵەکانی لە ژیانی خۆیدا لەبەرچاو نەگرتووە، بەڵام لە ڕووی هزرییەوە چارەسەری کردووە، ئەوەش وایلێکردووە ببێتە پێوەرێک یان ڕایەکی ڕوون لە شیکردنەوەکانیدا.

بەشێوەیەکی گشتی پەڕتووکەکەی جبریتی یەکێکە لە گرنگترین سەرچاوە مێژووییەکان بۆ مێژووی میسر، بەتایبەتی لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەی زاینیدا، هەروەها ڕوانگەی هێزە داگیرکەرە ڕۆژئاواییەکانە بۆ ناوچە عەرەبییەکان، لە ناوچەی دەریای سپی ناوەڕاستدا بەتایبەتی، چاوچنۆکییەکانیان تیایدا لە سەرەتاکانی سەردەمی نوێدا، لە پاڵ ئەوەی کە بووبووە سەرچاوەیەک بۆ توێژینەوە لە قۆناغەکانی کۆتایی هێزە سیاسییەکان کە دەگەڕێنەوە بۆ سەدەکانی ناوەڕاست، کە لە مەمالیکەکاندا خۆی دەبینێتەوە، ئەمەش شایەتی ئەندازەی لاوازیی دەوڵەتی ئیسلامی عوسمانی دەدات و سەرەتای دروستبوونی کیانە سیاسییەکانە لەسەر شێوازی نوێ. لەبەرئەوەی تاکە سەرچاوەی گرنگ بوو لەسەر ئەم بابەتە، بۆیە توێژەران پشتیان پێدەبەست بۆ توێژینەوەی زۆرێک لە لایەنە گرنگەکان، کە ئەو ماوەیە

بەخۆیـەوە بینیـوە، دیارترینیشـیان بەرەوپێشـچوونی شارسـتانیەتی ناوچـەکان بوو تاکو ئەم سـەردەمەی ئێستامان.

بـــۆ نموونـــە ڕێبازەکـــەی جبریتـــی بـــەردەوام بـــوو لـــە نووســـیندا و هەڵوێستەکانیشـی پێوەرێـک یـان کێشـانەیەک بـوون بـۆ ئەوانـەی لـە پـاش ئـەو دەهـاتن وەک شـێخ حەسـەن عـەتار، کـە دوورکەوتبوویـەوە لـە میانـەڕەوی و لایـدابوو بـە لای شـێوازی محەمـەد عـەلی لـە وەرگرتنـدا لـە شارسـتانیەتـی ئەورووپی، بەبێ خۆپارێزی، هەروەها ڕەفاعە تەهتاوی پێوەرەکەی جبریتـی بـوو بـۆ ئـەوەی پەڕتووکـەکانی پێ بنوسـێت و ئەنـدازەی کاریگـەربوونی بـە هـزری ڕۆژئاوایی دەزانی.

بەپێی ئەمە بێ، ئەوەی کـە جبریتـی نووسـیویەتی سـەرچاوەیەکی گرنگـە بـۆ لێکۆڵـەران لـە زۆر بـوار و پسـپۆڕی جیـاوازدا، هـەر بـە جێگـای مشـتومڕ و جیـــاوازیش دەمێنێتـــەوە، هـــەموو ئەوانـــە بـــەپێی ڕێبازەکـــەی و بۆچوونـــە هزریەکانی.

شەشەم: هەڵوێستە هزرییەکانی جبریتی:

لـە دیـارترین هەڵوێسـتە هزرییـەکانی جبریتـی لـە پەڕتووکەکـەی (عجائـب الآثـار)دا بریتیـە لـە ڕەخنـەگرتنی لـە بزووتنـەوەی سـۆفیگەریتی، هەرچەنـدە خۆشـی کـەوتبووە نـاوی، ڕەخنەکانیشـی لـەو شـتانە بـوو کـە وایـدەبینی لادان بـوون لـە ڕەوشـتی سـۆفی، دەسـتی کـرد بـە چارەسـەرکردنیان بـۆ هەنـدێ لـە شێخە ناودارەکانی سۆفیەکان، وەک شێخ سادومە، کە توانایەکی زۆری هـەبوو لـە بـواری سـیحر و ڕامکردنـی جنۆکـەدا، چـۆن ڕووبـەڕووی ئـەو کەسـانە دەبوویـەوە کـە جبریتیـان بـە خـاوەن عـەقڵێکی سـەلیم دەزانـی وەک یـەکێک لـە ئەمیرەکانی مەمالیک ئەمیر یوسف کەبیر، کارەکەش بە کوژرانی شێخ سـادومە کۆتـایی هـات و دورخستنەوەی ئەوانـەی کـە پێی کاریگـەر بـوون وەک شـێخی شافیعیە.(١٩)

جبریتی پێیوایە کە ئـەو زانایانـەی ڕێگریـان کردووە لـە بیـر و هـزری لاڕێی سۆفیگەریتی ئەوانەن کە خـاوەنی هـزری نـوێن، لەوانـە بـاس لـە شـێخ حەسـەن

بەدری حیجازی دەکات و باسی زۆرێک لە قەسیدەکانی دەکات کە ڕەخنە لە سۆفیەکان دەگرێت.

جبریتی ئاماژە بۆ ڕۆڵی یەکێک لە شێخە موسڵمانە عوسمانیەکان دەکات، کە چەند جارێک سەردانی میسری کردووە و ڕەخنەی لە سۆفیەکان گرتووە تا ئەو ئەندازەیەی کۆمەڵێک لە زانایانی پەیوەست بە سۆفیگەرییەوە داوایان کردووە فەتوایەک دەربکرێت بۆ بەحەرامزانینی قسەکانی و داوایان کردووە ئامادە بێت و دیبەیت بکات لەگەڵیان. جبریتی پەیوەندی خەڵکانێکی زۆری پەیوەست کردووە بەم ئامۆژگاریکارەوە، بەوەی وەکو شۆڕشێک وابووە، پەیوەندی پیاوانی دەسەلاتی سیاسی لەگەڵ ئەم جۆرە زانایانەدا وایکردووە کە ئەم شۆڕشە پەکبخرێت و دوابکەوێت بۆ کاتەکانی دواتر. هەر لەسەر درێژکرانەوەی ئەم بابەتە، جبریتی لە کتێبەکەیدا بابەتێکی تری هزری کردووەتە ئامانج، کە خۆی دەبینێتەوە لە ڕەخنەگرتنی زۆر لە زانا تەقلیدیەکان، ئەوانەی کە هەموو تازەگەرییەکیان ڕەتدەکردەوە و هێرشیان دەکردە سەری، جا جیاوازی نەبوو ئەوانە پلەوپۆستی فەرمییان هەبووبێ، یان لەناو زانایانی هاوەڵیدا بووبن. دیارترین شتێک کە جبریتی وەریگرتبێ لەو زانایانە ئەوەبووە ئەوان لە ئیجتیهادکردن وەستابوون، بە ڕۆچوونیان لە بەدواداچوون کردنیان لە پەراوێزەکان و بە پەراوێزی پەراوێزەکان ڕازی بوون و بەبێ بیرکردنەوە و بەرچاوڕوونی و گاڵتەکردنیان بە زانستە نوێیەکانی وەکو بیرکاری و ئەندازە و سروشت و کیمیا و ژمێریاری، ئەمانەیان بە زانست نەدەزانی.

نموونەی ڕەخنەگرتنەکانی جبریتی لەم جۆرە کەسانە لە زانایان، لە باسکردنیەتی لە هەندێ ڕووداودا، لە دیارترینیان هەڵوێستی ئەمیر یوسف بەگی گەورە بوو کاتێک شێخێکی بەندکردبوو، کە ئەو شێخە فەتوای کەوتنی تەلاقی ژنێکی دابوو بێ ئەوەی مێردەکەی ئامادەبووبێت، مێردەکەشی شکاتی لە شێخەکە کردبوو، دوای ئەوەی کە گەڕابوویەوە، بۆ ئەوەی لێکۆڵینەوەی لەگەڵ بکرێت، شێخ ئەمیر وەهای باسکردبوو کە بەناوبانگە لە بەداداچوونی هزری و شێخ و نموونەکانیشی وەسف کردبوو بە کڵاولەسەرنراوەکان، باسی

قەسیدە شیعریەکەی بەدری حیجازی شاعیر دەکات کە هێرش دەکاتە سەر ئەم جۆرە شێخانە.[٢٠]

پاشان جبریتی لە لایەکی ترەوە ڕێزی خۆی بۆ زانایانی نوێگەر دەردەبڕێت، لە نموونەی شێخ حەسەن جبریتی باوکی، کە لەگەڵ لایەنە زانستییە ئاینییەکاندا گرنگی داوە بە زانستە جێبەجێکارییە نوێکان وەک گەردووناسی و ئەندازە و جگە لەوانەش، جبریتی شانازی دەکات بەوەوە کە هەندێ لە قوتابی فەرەنگ لەسەردەستی باوکیدا فێری هەندێ لایەنی ئەندازە بوون و گەڕاونەتەوە بۆ ئەوەی لە وڵاتەکەیان سوودی لێوەربگرن.

هەروەها خواریەکی تر کە جبریتی ئاماژەی بۆ دەکات لە پەڕتوکەکەیدا، بریتیە لە سەردەمی فەڕەنسییەکان لە میسر، ئەویش بریتی بوو لە ئەندازەی لەبەرچاوگرتنی لایەنی ئاینی لەلایەن ناپلیۆنەوە لەلای میسریەکان، هەروەها ئەندازەی گەشەی وشیاری نیشتمانی، بەسوودوەرگرتن لە چوارچێوە ئاینیەکە لەلای هەموو گەلی میسر و ڕەتکردنەوەی شوێنکەوتنی ڕێنماییەکانی فەڕەنسیەکان، بە سەرنجدان لە دەرکەوتنی کاریگەری لایەنی ئاینی لە ململانێکاندا. جبریتی زۆرێک لە ڕووداوەکانی کردووەتە ئامانج کە ئەوە دووپات دەکەنەوە، سەرەتا لە بڵاوکردنەوەی بڵاوکراوەکەی ناپلیۆن لە ناو خەڵکدا بوو، پاشان زانایان لە دیوانێکدا کۆیان کردەوە و جگە لە ئەوەش.

ئەوەش بە ڕوونی دیارە کاتێک جبریتی باسی هۆکارەکانی توێژینەوەی کیمیایی دەکات کە زاناکانی داگیرکەری فەڕەنسی خستبوویانە ڕوو، کە ئەو باسی دەکات کە لەسەروو ئەوەوەیە عەقڵیەتی کۆن و تەقلیدی لێی تێبگات، هەروەک دەردەکەوێت کاتێک کە باسی کەسایەتی شێخ عەتار دەکات، کە سەرەتا لە فەڕەنسیەکان بە گومان بوو، پاشان گەڕایەوە و نزیک بوویەوە لێیان، تاکو بوو بە دیارترینی ئەو کەسانەی داوای نوێگەرییان دەکرد لەنێو زانا موسڵمانەکاندا، لە سەردەمی محەمەد عەلی دا بوو بە سەرۆکی زاناکانی ئەزهەر.[٢١]

یەکێکی تر لە لایەنە هزریەکانی پەڕتووکەکەی جبریتی ئەوەیە ڕەخنە لەو زانایانە دەگرێت کە تەقلیدین و ئەوانە بە باش دەزانێت کە نوێگەر بوون،

هەڵوێستی ئەو لە بەرامبەر بانگەوازی وەهابیەت لە نیوە دوورگەی عەرەبی و پێی وابووە ڕێگایەک بووە بۆ زیندووکردنەوەی کیانی ئیسلامی و نوێگەریی، هەروەها هێرشکردنە سەر محەمەد عەلی و ڕێبازەکەی ڕەتکردووەتەوە، لە دژایەتیکردنی هێزە ئیسلامیەکان، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەمە ڕێگر نەبووە لەوەی کە سوپاسی هەندێک هەوڵی محەمەد عەلی بکات لە ڕووی نوێکردنەوەی کۆمەڵگا و دەوڵەت لە میسردا.

ئەم دیدگایەی جبریتی زۆر ڕوونتر بەدیار دەکەوێت کاتێک سەرسامی خۆی بۆ هەندێک هەڵوێستی فەڕەنسیەکان دەردەبڕێت؛ لەکاتێکدا ڕقی لەوە بووە کە ئەوان داگیرکار بوون و هانی خەڵکی داوە لەسەر شۆڕشکردن لە دژیان، سەرسامی خۆی بەرامبەر بە دانانی دیوانەکەی ناپلیۆن دەربڕیوە، هەروەها بە سەرکەوتنی زانست و دادپەروەرییان لە دادوەریدا دەربڕیوە، هەروەها سەرسام بووە پێیان کاتێک ئەوان گرنگییان بە تەندروستی میسریەکان داوە، ئەو کاتەی تووشی تاعون هاتن. هەروەها باسی پەیمانگا زانستیەکەی کردووە کە دایانمەزراند لە گەڕەکی ناسریە و قوتابی زۆریان وەرگرت و پەڕتووکیان بۆ دابین کردن و جێگاشیان بۆ خوێندنی ئەم پەڕتووکانە دابین کرد، ڕێکخستنی کاروبارەکان و پێشوازی و هاندان لەسەر فێربوون و زانستی نوێ و جیاواز هەبوو. باسی ئەوەش دەکات کە لەنێوان ئەو پەڕتووکانەی کە فەرەنسییەکان خستبوویانە ڕوو بۆ ئەوانەی سەردانی پەرتووکخانەکەیان دەکرد، پەڕتووکی ئیسلامی وەرگێڕدراوی بۆ زمانی فەرەنسی تێدا بوو، ئەوەش بەڵگە بوو لەسەر ئەوەی کە ئەوان شارەزای ڕۆشنبیریی ئێمەن. هەروەها باسی ئەوەش دەکات کە هەندێک لەوان چەند سوورەتێک لە قورئانیان لەبەر بووە، بەوەش جەختی کردووەتەوە کە ڕۆشنبیرییان چەن فراوانە و سووربوون لەسەر ئەوەی زمانی تر بزانن، لە لاکردنەوەیەکدا بۆ گرنگی ئەم لایەنە لە زانستدا.[٢٢]

دەربارەی ئەندازەی پشت بەستن بە جبریتی، بەوشێوەیەی کە سەرچاوەیەک بێ، وەک هەندێ لە توێژەران وایدەبینن، یان بیکەن بە سەرچاوەیەک وەکو هەندێکی تر لە توێژەران وایدەبینن، ئەوە کارێکە تووشی

مشتومڕ دەبوون، لەبەرئەوەی گرنگی هەبوو لە ڕێبازی لێکۆڵینەوەی زانستی لەلایەک و لەو ماوە کاتیەی کە پەڕتووکەکە چارەسەری دەکات لەلایەکی ترەوە.

بۆیە فەیلەسوفەکانی زانستی مێژووش ئەوانەی کە ناڕازیی بوون بە دانانی بنەمای ڕێبازی نوێ بۆ نووسینی مێژوویی، بە چاوێکی گومانـاوی و دوودڵییەوە دەڕوانن بۆ نووسینەکانی ئەو سەردەمە، ئەوانەی کە یادەوەرییەکان دەنووسن، یان بینراوە تایبەتەکان لە ڕووداوەکان، بۆچوونیان وایە کە ئەوانە هیچ ڕاوبۆچوونێکی دیاریکراو هەڵناگرن و زۆر سوودناگەیەنن لە شیکردنەوەی ڕووداوە مێژووییەکان و لەم جۆرە نووسینانە ناگەنە ئاستی سەرچاوەی مێژوویی ڕەسەن، ناشتوانن بەشداریێکی ڕاگەیاندنی یان ڕووکەشی بن، کە زۆر پێویست ناکات مێژوونووس لە سەریان بوەستێت.

بەڵام ئەم لایەنی چاودێریە، مێژوونووسانی نوێ تێیانپەڕاندووە کاتێک سەیری پەڕتووکەکەی جبریتی دەکەن و شیکردنەوەی بۆ دەکەن، نزیکە هیچ مێژوونووسێک نەبێت کە هاوچەرخی جبریتی بێت یان لە دواترەوە هاتبێ یان پێشتر هاتبێ، ئەم کۆڕایەی پێنەگەیشتبێ، یان شێوە کۆڕایەک، کە هەروەک ئەم مێژوونووسە وایە. هەموو ئەمانەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی جبریتی خۆی پێ ڕازاندووەتەوە لە زانست و فراوانی زانستەکەی، کە وایلێکردووە پەیوەست بێت بە ڕێبازێکی ناوازەوە لە نووسینی مێژوودا.

کەواتە مێژوونووسان ئەوانەی کە خاوەنی ئەم بۆچوونە ئیسلامیەن، وایدەبینن کە ئەو درێژکراوەی قوتابخانەی ئیسلامی تەقلیدیە لە نووسیندا،(٢٣) لە هەمانکاتدا مێژوونووسە نوێیەکان وایدەبینن کە خاوەنی ڕێبازێکی نوێیە، لە پاڵ ڕێبازە کۆنەکەی لە چارەسەرکردندا. لەبەرئەوە هەندێ لە مێژوونووسانی بەناوبانگ لە وێنەی ئارنۆڵد توێنبی مێژوونووسی بەریتانی و شەفیق غەربال دامەزرێنەری قوتابخانەی مێژووی نوێ لە میسر، وایدەبینن کە ئەو (واتە جبریتی) بە نووسینەکانی، لەسەر دوو ڕێگادایە لە نێوان قوتابخانەی تەقلیدی کۆن و قوتابخانەی نوێ لە لێکۆڵینەوەی مێژووییدا.(٢٤)

جبریتی ئاماژەی کردووە وەک باسی دەکات لە بێلایەنی تا ئەندازەیەکی زۆر لە نووسیندا، کە دەکرێت لایەنی ئەرێنی دوژمن دەربخرێت، هەروەک ئەو کارەی کردووە لەگەڵ فەڕەنسیەکان کە ئەوان هەندێ جار ڕقیان لێی هەستاوە و هەندێ جاریش جێگەی سەرسوڕمانیان بووە لە هەمانکاتدا، وەک مێژوونووسێکی بابەتیانە ڕێبازێکی بۆ خۆی داناوە.

هەروەها لەبەرئەوەی نووسەری دەسەڵاتێکی سیاسی یان کۆمەڵایەتی نەبووە، هەروەک هەندێ لە مێژوونووسەکان وایان کردووە، ئازادبوونیشی لە پێویستیان یەکێک بووە لە گرنگترین هۆکارەکان لە قووڵبوونەوەی مەبدەئی بێلایەنیدا تا ئەندازەیەکی زۆر، بەڵکو ئەو بەرهەڵستی دەسەڵاتی سیاسی کردووە لە بە ئامانجگرتنی لە سروشتی ڕووداوەکاندا لە سەردەمی محەمەد عەلی، تا ئەو ئەندازەیەی کە بووە هۆی پەراوێزخستنی، پاشان چەوساندنەوە تاکو ئەوەی بووە هۆی کوژرانی کوڕەکەی، بۆیە لە نووسین ڕاوەستا بێ ئەوەی ڕەنگی بکات یان لەسەر ڕێگایەک بەردەوام بێت کە ڕانەهاتووە لەسەری، بەمەش جەختی کردەوە کە ئەوە یەکێکە لە خەسڵەتەکانی مێژوونووسی بابەتیانە.

جبریتی خۆی لە خۆیدا و بە هۆی لایەنگیریشی بۆ زەوییە ئیسلامیەکان، ڕێی پێ دەدات کە لە هەر کوێ بیەوێ دابینشێ و لە کوێ بژی و تێکەڵ بێت لەگەڵ هەر زەویەکدا کە هەڵگری ئاینی ئیسلام بێت، ئەوەش بە جەختکردنەوە دادەنرێت بۆ دیاردەی گشتگیرێتی ئیسلام، کە ڕێگای بە موسڵمانان دەدا تا سەردەمی عوسمانیەکان ئازادی گواستنەوە و خاوەندارێتی و جگە لەمانەشیان هەبێت، ئەمە بە پاڵپشتییەک دادەنرا بۆ تێڕوانینی نیشتمانی پەیوەست بە ڕیشەی ئیسلامیەوە، بێ ئەوەی ببەسترێتەوە بە ڕەچەڵەکی نەتەوەییەوە کە بیروباوەڕی ئیسلامی بە بۆگەنی زانیوە، هەروەها بارو گوزەرانی مێژووی ژیانی موسڵمانانی دووپات کردووەتەوە لە ژێر چەتری یەک ئومەتدا هەر لە سەرەتای دەوڵەتی ئیسلامیەوە تاکو سەردەمی جبریتی. لەبەرئەوەیە کە هەڵوێستی شێخ عوسمانی تورکی پیادە کرد لە بەرگریکردن زانستی ڕێک و ڕاست لە میسر، هەروەک لە نووسینەکانیدا تێکەڵ دەبوو لەگەڵ نیشتمانەکەی

کە میسرە لە دژی دوژمنە فەڕەنسییەکانی یان جگە لە ئەوانیش، تەنانەت لە موسڵمانانیش، بەڵام ئەو وەک هەندێ لە مێژوونووسان دەیانبینی، کەسایەتییەکی میسری نەبوو، بەڵکو میسر وەک کێشەیەکی نیشتمانی، بە جەختکردنەوەی کە میسر وەک نیشتمان، بەشێکە لە ئومەتی فراوانی ئیسلامی.

ئەوەی کەوا هەندێ لە مێژوونووسان دەیبینن لە جبریتیدا و بە کارێکی باش وەسفی دەکەن، ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە بابەتیانە نووسیویەتی، هەندێکی تر وایدەبینن کە کەسانی تری بەشداری پێکردبێت لە وەرگرتنی هەڵوێستی میانەڕەوی لە ڕووداوەکانی ڕۆژگارەکەی، کە خۆی لە بەریەککەوتنی دوو شارستانیەتدا دەبینیەوە: ئیسلامی و ڕۆژئاوایی، بۆیە تووشی ڕەخنەی هەردوولا بەیەکەوە دەبوویەوە، فەڕەنسییەکان ڕەخنەیان لێدەگرت و دەیانوت دەمارگیرە، لە هەمانکاتدا میسریەکان ڕەخنەی ئەوەیان لێدەگرت کە پەیوەندی لەگەڵ فەڕەنسییەکان باشە، بەڵکو هەندێکیان لە ڕەخنەگرتندا دوورتر لەمە دەڕۆیشتن و کاتێک دەیانبینی کە ئەو لەگەڵ فەڕەنسیەکانە لە هەڵوێستە سیاسییەکانیدا، وەک شێخەکانی تر بوو، ئەویش لە ترسی زەبر و زەنگیان بوو، لەکاتێکدا کە ڕەتیکردەوە سوود لە شارستانیەت و زانستەکەیان وەربگرێت، ئەوەی زیاتر شایانی بێ – واتە شێخەکان و نموونەکانیان – ئەوەبوو کە دەبوو هەڵوێستە سیاسیەکان ڕەت بکەنەوە و سوود لە لایەنە ڕۆشنبیریە کەلتووریەکە وەربگرن.[٢٥]

کۆتایی:

پەڕتووکی (عجائب الآثار) بەردەوام یەکێک دەبێت لەو سەرچاوە گرنگە مێژووییانەی کە بە تەنیا مێژووی قۆناغێک لە قۆناغەکانی پەرەسەندنی لەناو میسردا نووسیوەتەوە، ئەم پەڕتووکە کۆمەڵێک بابەتی سیاسی بە وردی و بە قووڵی چارەسەر کردووە، ئەمە وایکردووە کە ببێت بە نموونەیەک و پەڕتووکە مێژووییەکانی دوا ئەو لاسایی بکەنەوە.

هەروەک ئەو پەیڕەوەی کە جبریتی لەسەری ڕۆیشتووە، پەیڕەوێکی زیرەکانە و وردبینانە بووە، هەرچەندە ئەو کاتە دەستێوەردانی سیاسی هەبووە، بەڵام توانیویەتی بەشێوەیەکی بێلایەنانە ڕووداوەکان بخاتە ڕوو، هەروەها شیکاریان بۆ بکات، بۆیە ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی کە ببێت بە پێشەنگ لەم قۆناغەدا.

بەردەوام پەڕتووکەکەی جبریتی وەک پەڕتووکێکی کاریگەر دەمێنێتەوە لە ڕووی ماددەی زانستی و ڕێباز و شێوازەوە، لە ڕووی ماددەوە جبریتی زانستێکی زۆر و بەسوودی لەدوای خۆی بەجێهێشتووە، کە ناکرێت بێئاگا بین لێی، یاخود دەستبەرداری ببین بۆ مێژووی ئەو قۆناغە، لە ڕووی پەیڕەوەوە توانیویەتی هاوسەنگیەکی تەواو دروستبکات لە نووسینی مێژووییدا، کاتێک پابەند بووە بە پەیڕەوی بێلایەنی و بابەتییەوە، بێ ئەوەی حەزی لە لایەنی سەرکەوتوو بێت، بەوەش مێژوونووسی ڕەسەن دەناسرێتەوە، لەوەشدا مێژوونووسە ئاگادارەکان سوودیان لە ئەزموونەکانی وەرگرتووە. لە ڕووی شێوازیشەوە، سوودی لە بیرۆکەی ساڵەکان وەرگرتووە، کە زۆر بەسوود بووە بۆی، بۆیە هاوکارییەکی باشی کردووە بۆ جێگیرکردنی مادە زانستیەکەی بەشێوەیەکی توندوتۆڵ و چاک، ئەوەش ئاسانکاری دەکات بۆ خوێنەری مێژووی جبریتی کە بە ئاسانی ئەوەی بەدوایدا دەگەڕێت بیدۆزێتەوە و دەستی بکەوێت.

سەرچاوەکان:

١ – قاسم، جمال زكريا. عبد الرحمن الجبرتي سيرة وتقييم، ضمن: أبحاث ندوة الجبرتي، القاهرة: الجمعية المصرية للدراسات، ط١، ١٩٧٤، ص٤٧ وما بعدها.

٢ – الصياد، محمد محمود. جبره وجبرت، ضمن: أبحاث ندوة الجبرتي، مرجع سابق، ص.٥٨٥

٣ – مصطفى، أحمد عبد الرحيم. الجبرتي مؤرخاً، ضمن: أبحاث ندوة الجبرتي، مرجع سابق، ص٣٣.

٤ – الشيال، جمال الدين. التاريخ والمؤرخون في مصر في القرن التاسع عشر، القاهرة: مكتبة الثقافة الدينية، ط١، ٢٠٠٠، المقدمة، ص٣.

٥ – نوار، عبد العزيز. الجبرتي وعلماء زمانه، ضمن: أبحاث ندوة الجبرتي، مرجع سابق، ص٣٩٧ وما بعدها.

٦ – السروجي، محمد محمود. عجائب الآثار ومظهر التقديس، ضمن: أبحاث ندوة الجبرتي، مرجع سابق، ص٢١١.

٧ – المرجع السابق، ص٢١٦، انظر أيضاً:

- رمضان، مصطفى. مخطوطة من تأليف الجبرتي في ليدن: دراسة مقارنة بينها وبين عجائب الآثار، ضمن: أبحاث ندوة الجبرتي، مرجع سابق، ص٢٣٦.

٨ – أنيس، محمد. مدرسة التاريخ المصري في العصر العثماني، مكتبة الثقافة الدينية، ط١، ١٩٨٢، انظر أيضاً:

- عبد العزيز، عمر. دراسات لمصادر عربية في تاريخ مصر العثمانية، بيروت: دار النهضة، ١٩٧٧م، ص١٦.

٩ – مصطفى، الجبرتي مؤرخاً، مرجع سابق، ص٣٣.

١٠ – طبع الجزء الأول سنة ١٩٥٨م، بمطبعة لجنة البيان العربي ويقع في ٣٥٢ صفحة.

١١ – طبع الجزء الثاني سنة ١٩٥٩م، بنفس المطبعة ويقع في ٣٩٥ صفحة.

١٢ – طبع هذا الجزء سنة ١٩٦٤م، بنفس المطبعة ويقع في ٣٨٦ صفحة.

١٣ – طبع هذا الجزء سنة ١٩٦٥م، ويقع في ٣٨٣ صفحة.
١٤ – طبع هذا الجزء سنة ١٩٦٦م، ويقع في ٣٦٣ صفحة.
١٥ – طبع هذا الجزء سنة ١٩٦٦م، ويقع في ٤٠٠ صفحة.
١٦ – طبع هذا الجزء سنة ١٩٦٧م، ويقع في ٥٠٢ صفحة.
١٧ – الجبرتي، عبد الرحمن. دراسات وبحوث، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٧٦م.
١٨ – عبد المطلب، محمد رشاد. مؤلفات الجبرتي، مخطوطة ومطبوعة، ضمن: أبحاث ندوة الجبرتي، مرجع سابق، ص١٧٥ وما بعدها.
١٩ – عيسى، صلاح. منهج عبد الرحمن الجبرتي في رؤية الظواهر التاريخية. ضمن: أبحاث ندوة الجبرتي، مرجع سابق، ص١٤٢.
٢٠ – نوار، عبد العزيز. الجبرتي وعلماء زمانه، مرجع سابق، ص.٢٩٧
٢١ – بيومي، زكريا سليمان . العرب بين القومية والإسلام، القاهرة: دار القاهرة، ط١، ٢٠٠٤م، ص١٤٤ وما بعدها.
٢٢ – العقاد، صلاح. الجبرتي والفرنسيس، ضمن: أبحاث ندوة الجبرتي، مرجع سابق، ص٣١٣.
٢٣ – ماجد، عبد المنعم. مكان عبد الرحمن الجبرتي بين المؤرخين المسلمين، ضمن: أبحاث ندوة الجبرتي، مرجع سابق، ص٩٢.
٢٤ – غربال، محمد شفيق. عبد الرحمن الجبرتي، ضمن: أبحاث ندوة الجبرتي، مرجع سابق، ص٩.
٢٥ – العقاد، الجبرتي والفرنسيس، أبحاث ندوة الجبرتي، مرجع سابق، ص٩، وما بعدها.

بەشی یازدەیەم
(البدر الطالع بمحاسن مَنْ بعد القرن السابع)
پێشەوا محەمەدی کوڕی عەلی شەوکانی
لە ساڵی (١٢٥٠ک/ ١٨٣٤ز) کۆچی دوایی کردووە

عەبدولڕەحمان عەبدولواحید شوجاع
مامۆستای مێژوو و شارستانیەتی ئیسلامی
بەشی مێژوو، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەنعا – یەمەن
aalshujaa@hotmail.com

پێشەکی:

پێشەوا شەوکانی بە یەکێک لە زانا گەورەکانی ئوممەتی ئیسلامی هەژمار دەکرێت لە زانستە ئاینی و دنیاییەکاندا، کە شارەزاییەکی زۆری هەبووە لە سەرجەم زانستە ئاینیەکان، لە زانستە ئاینیەکاندا دەبینین تەفسیری هەیە بەناوی (تفسیر فتح القدير)، کە تا ئێستاش لە دیارترین تەفسیرەکانی قورئانی پیرۆزە، چەندین شێوەی تەفسیرکردنی تێدا کۆکردووەتەوە، هەروەک نازناوی هەردوو زانستی ڕیوایەت و دیرایەتی پێدراوە.

شەوکانی لە پەڕتووکی (البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع) ئاشنامان دەکات بە نووسەری ژیاننامەیەکی زۆر ترسناک، لەبەرئەوەی کە پێشەوا – ڕەحمەتی خوای لێ بێت – لەم پەڕتووکەیدا ڕێگایەکی بۆ خۆی داناوە کە زۆر ڕوونە و لە هەموو بابەتەکانی پەڕتووکەکەیدا لەسەری ڕۆیشتووە، کە بە ئەنقەست بە شوێن زانا پێشینەکاندا ڕۆیشتووە، بۆیە شتی لێ گواستوونەتەوە لە سەرچاوەکانیانەوە وەک ئەوەی کە هەیە، بەوەش

جیادەکرێتـەوە کـە زۆر سـووربووە لەسـەر مێـژووی لـەدایکبوون و مردنـی هەموو ئەوانەی کە ژیاننامەی بۆ نووسیون.

شەوکانی لەم پەڕتووکەیدا پەیڕەوێکی تا ئەندازەیەک جیاوازی گرتۆتەبەر لە ڕێبازی ئەوانەی کە پەڕتووکی ژیاننامە دەنووسن، ئەویش ئەوەیە کە ئەو مەبەستێتی هـەموو ئـەو شـتانەی کـە پەیوەنـدییان بـەو کەسـەوە هەیـە کـە ژیاننامەکەی بۆ دەنووسێت بخاتە ڕوو، ئەوەش بۆ ئەوەی پلەی بەرز بکاتـەوە، هـەروەها بێـدەنگ بـووە لـە باسـکردنی کەموکورییـەکانی و ناتەواوییـەکانی، ئەوەش بۆ ئەوە بووە کە وێنەیەگی گەشاوە ببەخشێتە زانایانی ئوممەت، بە چاوپۆشیکردن لە هەڵەکانیان.

یەکەم: ناساندنی پێشەوا شەوکانی:

١- لەدایکبوون و ژیاننامەکەی:

لـە کـاتی نیـوەڕۆی ڕۆژی دووشـەممەی ٢٨ زیلقەعیـدەی سـاڵی ١١٧٣ک بەرامبـەر ١١ی ئـەیلولی ١٧٦٠ز لـە ڕۆژانـی پـایزدا لـەدایکبووە، کـە بـاوکی لـە هیجـرەت شـەوکان بـووە لـە خـەوەلان، کـە دەکەوێتـە باشـووری ڕۆژهـەڵاتی سەنعاوە، محەمەدی کوڕی عەلی کوڕی محەمەدی کوڕی عەبدوڵڵای شـەوکانی لەدایکبووە، کە دەدرێتە پاڵ هیجرەت شەوکان،(١) پاشان لە سەنعا جێگیر بووە لەگـەڵ بـاوکی، هـەر لەوێـدا گـەورە بـووە و فێری زانسـت و زانیـاری بـووە و لەوێش کۆچی دوایی کردووە.

شەوکانی لە ناو ماڵێکدا گەورە بووە کە بە ماڵی زانست و زانیاری ناسراو بـووە، سـەرەتای فێربـوونی لـە لای بـاوکی بـووە، بـاوکی شایسـتەیی زانسـتی هـەبووە و سەرپەرشتی دادگای کردووە، بۆیـە لـە ژیـانی زانسـتیدا کاریگـەری باوکی لەسەر بووە. فێربوونی لە سەنعا بووە، لەوێ نەچۆتە دەر، تا لە هـەموو هاوڕێکـانی زیرەکتـر و بلیمـەتتر بـووە. دوای ئـەوەی پـەڕتووکـە پوختـەکانی خوێندووە لە زانستە جیاوازەکاندا حەزی زۆر لە خوێندنەوەی پەڕتووک بووە، چۆتـە لای زۆربـەی زانایـانی سـەنعا، هـەروەها ئـەو زانایانـەش کـە هـاتوون بۆ ئەوێ، لێیانەوەی فێربووە و لە چەندین زانستدا مۆڵەتیان پێداوە، تا وایلێهات لـە

هەمان کاتدا هەم زانست فێر دەبوو، هەم وانەی دەوتەوە، لەو کاتانەی کە زانستی وەردەگرت هەر لەو کاتەدا وانەشی دەوتەوە بە قوتابییەکانی، ئەوانەی کە لە ئەوەوە زانستیان وەردەگرت، کە ئەم هێشتا لە قۆناغی وەرگرتنی زانستدا بوو، هەتا وایلێهات لە شەوورِۆژێکدا وانەکانی گەیشتنە ١٣ وانە، جا جیاوازی نیە ئەوەی کە لە مامۆستاکەیەوە وەریدەگرت یان دەیوتەوە بە قوتابییەکانی، بۆیە وایلێهات کە زۆر سەرقاڵ ببێت بە زانست و زانیارییەوە و حەزی لێبوو کە هیچ بەشێک لە کاتی رِۆژانەی بەهەدەر نەدات، کە بەرنامەیەکی وردی بۆ خۆی دانابوو و پەیوەست بوو پێیەوە و بۆ خوێندنەوە و شارەزابوون و لەبەرگرتنەوەوە بۆ ئەوەی سوودمەند بێت لە شارەزایی کەسانی تر.[٣]

شەوکانی لە دوو شوێندا ژیاننامەی بۆ خۆی نووسیوەتەوە: شوێنی یەکەم لەو کاتەی کە ژیاننامەی باوکی نووسیوەتەوە، لە دووەمیشدا، کاتێک ژیاننامەی تایبەتی بۆ خۆی نووسیوە،[٤] هەروەها هاوچەرخەکانیشی ژیاننامەیان بۆ نووسیوە، لە مامۆستاکانی و نزیکەکانی و قوتابیەکانی، کە ژیاننامەیەکی دەوڵەمەندە.[٥] هەروەها ژیاننامەی زۆری بۆ نووسراوە لەلایەن ئەوانەی کە لە دواتردا هاتوون.

لەوانەی کەوا ژیاننامەیان بۆ نووسیوە و سەردەمەکەی نزیک بووە لە سەردەمی شەوکانییەوە، بریتیە لە محەمەد سدیق حەسەن خان قنوجی (لەساڵی ١٣٠٧ک/١٨٨٩ز کۆچی دوایی کردووە) کە لە هیندستان لەدایکبووە پێش ئەوەی شەوکانی کۆچی دوایی بکات بە دوو ساڵ، نووسینی ژیاننامەکەی شەوکانی لە پەرِتووکەکەیدا (أبجد العلوم) لە دە لاپەرِەدایە، پێشکەشی کردووە بە سوودوەرگرتن لە ژیاننامەی ئەوانەی لە سەردەمی شەوکانیدا بوون. بۆ زانیاریش کە پەرِتووکەکانی شەوکانی لای قنوجی دەست دەکەوتن لە هیندستان، بۆیە ئەویش هزرەکەی لە پەرِتووکەکانی و مامۆستاکانی یەمەنیەوە نۆش دەکرد،[٧] گشتگیرترین ژیاننامەش بریتیە لەو ژیاننامەیەی کە دکتۆر عەبدولغەنی شەرجەبی هەستاوە بە نووسینی،[٨] بۆ زانیاریش کە شەوکانی خۆی خوێنراو و بیستراوەکانی تۆمارکردووە لە چوار لاپەرِەدا لە پەرِتووکەکەی (البدر الطالع)دا،[٩]

شـــەرجەبی[١٠] هەوڵیــداوە کــە ڕیوایەتــەکانی شــەوکانی ســەرژمێری بکــات و گەیشتووەتە ٣٩٣ دانراو لە زانستە جۆراوجۆرەکاندا. هەرکەسێکیش ژیاننامەی بۆ نووسـیبێت دووپـاتی کردووەتـەوە کـە شـەوکانی بێوێنـە بـووە لـە هـەموو ژیـانی زانستیدا، تەنانەت کاتێک تەمەنی بیست ساڵ بووە هەستاوە بە دەرکردنی فەتوا، بێ ئەوەی شتێکی لەسەر بگیرێت، بەڵکو ئەو حەزی لەوە بووە کە شتەکان بە بەڵگەوە وەربگرێت و بگەڕێت بە دوای بەڵگەی ڕاستیدا بێ ئەوەی پەنا ببات بۆ تەقلید لەو تەمەنە کەمەشیدا.[١١]

٢- مامۆستاکانی:

شەوکانی لە سەردەمی سێ پێشەوای زەیدیەکاندا ژیاوە، یەکەمیان پێشـەوا مەنسـور عـەلی کـوڕی مەهـدی عەبباسـە (لـە سـاڵی ١٢٢٤ک/ ١٨٠٩ز کـۆچی دوایـی کـردووە) و کوڕەکـەی موتـەوەکیل ئەحمـەد (لـە سـاڵی ١٢٣١ک/ ١٨١٦ز کۆچی دوایی کردووە)، پاشان کوڕەکەی مەهدی عـەبدوڵڵا کوڕی موتـەوەکیل (لـە سـاڵی ١٢٥١ک/ ١٨٣٥ کـۆچی دوایـی کـردووە)[١٢] ئـەو کاتـەی کـە بـوو بـە دادوەر لـە سـەردەمی مەنسوردا بوو (لە ساڵی ١٢٠٩ک/١٧٩٤ز کۆچی دوایـی کـردووە)، لەکاتێکدا کـە تەمـەنی (٣٦) سـاڵ بـووە، وازی لـە دادوەری نـەهێناوە تـاکو کـۆچی دوایـی کـردووە، لـە سـەردەمی ئیمـام مەهدیـدا هـەردوو کـاری دادوەری و وەزارەتـی کۆکردبوویـەوە، کـە کرابـوو بـە بەرپرسـی کاروبـاری نــاوخۆ و دەوروبــەری یەمــەن، چونکــە پلەکــەی لــە دوای پێشــەواوە بــوو ڕاستەوخۆ، کە بۆ زۆر کاروبار ڕایدەسپارد.[١٤]

لەگەڵ ئەوەی پێش ئەوەی پۆستی دادگا وەربگرێت، لـە خەڵکیـەوە دوور بـوو، هەروەکو خۆی دەربارەی خۆی باسی دەکات،[١٥] بەڵام دوای ئەوەی کە پۆستی دادگای وەرگرت، ئیتر وایلێهات کە نزیک بێت لە بڕیاربەدەستان، خـوای گـەورە دەرووی لێکـردەوە، ڕزق و ڕۆزی فـراوان بـوو لـەوەی کـە دەدرا بـە پیشـەوا لـە بەخشین و خەڵات، کـە بەخشـینەکان زۆر ناوچـەی گرتـەوە لـە زومـار و سـەنعا و خـەوەلان،[١٦] هـەمووی بـە خێـر و چاکـە بـۆی دەگەڕایـەوە، بۆیـە وایلێهـات کـە خواردنی چاک و بەرگ و کەلوپەلی جوانی هـەبوو، لەگەڵ ئەمەشـدا ئـەو شـتانەی کـە بـۆی دەهـات هیچـی نەدەمایـەوە، ئـەویش دەیبەخشـی بـە قوتابیـەکانی و ئـەو مامۆستایانەی کە پێویستییان پێی بوایە.[١٧]

٣- ژیانی زانستی و هۆکارەکانی پێکهاتنی:

هۆکـاری بەرەوپێشـچوونی لـە بـواری زانسـتیدا زۆرە، لەوانـە: خـودی خێزانەکـەی کاریگـەری هـەبووە لەسـەری، چونکـە خێزانێکـی زانسـتی بـوون، هەروەها ئەو ژینگەیـەی ئـەو لەناویدا ژیـاوە کـە سـەنعایە، لەگـەڵ ئـەو پـەیڕەوە سیاسیەی ئەوسا، کە پەیڕەوی پێشەوایەتی قاسمیەت بووە، لـە سـەردەمی سـێ پێشەوادا ژیاوە، کە هەرسێکیان بەهێز بوون.

هەروەها یەکێکی تر لە کاریگەریەکان بەسەریەوە ئەوەبووە کە شـارەزایی هـەبووە بـە زانایـانی پـێش خـۆی لـە یەمـەن، کـە لەسـەر هـەمان ڕێبـاز بـوون، لەوانـە: محـەمـەدی کـوڕی ئیبراهیمـی کـوڕی وەزیـر (لـە سـاڵی ٨٤٠ک/١٤٣٦ز کـۆچی دوایـی کـردووە) و حوسـەینی کـوڕی ئەحمـەد جـەلال (لــە ســاڵی ٨٤٠ک/١٤٣٦ز کۆچی دوایی کردووە) و حەسـەنی کوڕی مەهدی موقبیلی (لە ساڵی ١١٠٨ک/١٦٩٦ز کۆچی دوایی کردووە) و محەمەدی کوڕی ئیسماعیلی ئـەمیر (لــە ســاڵی ١١٨٢ک/١٧٦٧ز کـۆچی دوایــی کــردووە)، هەمووشــیان کاریگـەرییان هـەبووە لەسـەر عەقڵیـەتی شـەوکانی، هـەموویان لـە هەڵوێسـتە جۆراوجۆرەکاندا وەسف و سـەنایان کردووە، ئەوەش بەڵگەیە لەسـەر ئـەوەی کـە کاریگـەربوون پێـی، هـەروەها کاریگـەربووە بـە کەسـایەتیەکانی دەرەوەی یەمـەنیش کـە زۆر باسـیکردوون و قسـەی لەسـەر کـردوون بەشـێوەیەک کـە جێگـەی سەرسـوڕمانی بـوون، وەک ئیمـامی شـافیعی (لـە سـاڵی ٢٠٤ک/٨٢٠ز کۆچی دوایی کردووە) و ئیبن حـەزمی ئەندەلووسـی (لە ساڵی ٤٥٦ک/١٠٦٤ز کۆچی دوایی کردووە) و ئیبن تەیمیە (لە سـاڵی ٧٢٨ک/١٣٢٧ز کۆچی دوایـی کردووە).

٤- پێگەی شەوکانی لەناو زانایان:

کەتانی (لە ساڵی ١٣٨٢ک/١٩٦٢ز کۆچی دوایی کردووە) وەسفی دەکات و دەڵێـت: "شــەوکانی خاڵێـک بـووە لـە ڕووی سـەدەی ڕابـردوودا، ڕێبـازێکی گرتبووەبـەر کـە لـەلای پێشـینەکان زۆر شـاراوە نـەبوو، تیایـدا باسـی ئـەوەی کردووە کە نووسەرێکی جوان نووس و پێشەوا بووە کە هیچ قەڵـەمێک پێشتر بەو شێوەیە نەبووە، ئەو جێگای شـانازی یەمـەن و بـەڵکو عـەرەبیش بـووە".(١٨)

کۆمەڵێک پەیڕەوی زانستی ئەوتۆی هەبووە کە پێش ئەو زۆربەی خەڵک نەیزانیوە. ئەهدەل[19] لەبارەیەوە دەڵێ: "خوای گەورە سێ شتی بە شەوکانی بەخشی بوو، کە بریتی بوون لە: یەکەم: تەواو شارەزای سەرجەم زانستەکان بووە، دووەم: زۆری ئەو قوتابیە لێکۆڵەرانەی کە زۆر وردبین بوون، سێیەم: زۆری ئەو نووسینانەی کە بەهۆیانەوە بەرەوپێش چووە. لەبەر ئەم پێگەیە ناوی لێنراوە شێخی ئیسلام، ئەو یەکەمین کەس بووە لە ناو زاناکانی یەمەندا کە ئەم ناوەی لێنراوە".[20]

٥- نووسینەکانی:

نووسینەکانی شەوکانی زۆرن، هەیانە چاپکراوە، هەشیانە تاکو ئێستا دەستنووسە، توێژەران لە میانەی سەرژمێریکردنیان بۆچوونیان جیاوازە،[21] شەرجەبی[22] دەڵێت (٢٧٨) نووسینە، بە چاپکراو و دەستنووس و پەڕتووک و نامیلکەوە، لە دیارترین پەڕتووکەکانی جگە لە (البدر الطالع): (نيل الأوطار من أسرار منتقى الأخبار) کە لە هەشت بەرگدا چاپکراوە و (فتح القدير في التفسير) کە لە پێنج بەرگدا چاپکراوە و (إرشاد الفحول) لە ئوصولی فیقهدا نووسیویەتی و (السيل الجرار المتدفق على حدائق الأمصار) کە ئەمە پەڕتووکێکی فیقهیە، تیایدا ڕەخنەی گرتووە و وتوویژی کردووە لەسەر پەڕتووکی (الأزهار)، کە مەزهەبی زەیدی پشتی پێ دەبەستن... پەڕتووکی (البدر الطالع) بە تاکە پەڕتووکی مێژوویی دەژمێردرێت کە پێی بەناوبانگ بوو، لەبەرئەوەی مێژوونووس بووە.[23]

لەبەر ئەو پێکهاتە قووڵە ئاستبەرزەی و لەبەر زۆری دانراوەکانی و زۆریی قوتابیەکانی کە ژمارەی ناودارەکانیان دەگاتە ٩٢ قوتابی، لەگەڵ ئەوەی کە ژمارەکە لەوە زۆرترە تاکو سەرژمێری بکەین،[24] لەبەر ئەوانە، هەموویان بەناوبانگ بوو لە نەجد و عومان و حیجاز و خوراسان و هیندستان و میسر،[25] دەست کراوە بە چاپکردنی پەڕتووکەکانی شەوکانی لە میسر و هیندستان لە کاتێکی زۆر زوودا،[26] هەروەها چەندین نامیلکەی لەسەر نووسراوە لە بوارە جیاوازەکاندا، لەوانە: الشوكاني المفسر،[27] والإمام الشوكاني مفسراً،[28] والإمام الشوكاني حياته وفكره،[29] والشوكاني وسيد قطب

والأبعـاد الحضـارية فـي حياتهمـا وتفسـيرهما،[30] ئەمانـە هەنـدێک بـوون لـەو نووسراوە زانستییانە کە دەربارەی نووسراون. بەڵام ئەوەی کە دەربارەی لە پەڕتووک و لێکۆڵینەوە نووسراوە ئەوا زۆرە، جا لە خەڵکی یەمەن بن یان لە دەرەوەی یەمـەن، کۆنگرەیـەک گیـرا لـە ژێـر چـاودێری زانکـۆی سـەنعا و ئەنجومـەنی بانگـەوازی ئیسـلامی جیهانی بە ناونیشـانی (ندوة الشـيخ الإسـلام العلامـة محمـد بـن علـي الشـوكاني). توێژینـەوەی زۆری لـەخۆی گـرت، بـەڵکو وایکرد کە پەڕتووکەکەی بڵاوببێتـەوە لـە پێگـەی ئـەلیکترۆنی لـە ئامـادەکردنی پێگەی (روح الاسلام) بوو:

www.islamspirit.com

٦- کۆچی دوایی

لـە شـەوی چوارشـەممە ٢٦ جـەمـادی دووەم ١٢٥٠ک – ٣٠ ئـابی ١٨٣٤ز پێشـەوا شـەوکانی لـە تەمـەنی ٧٦ سـاڵیدا دونیا بـەجێ دەهێڵێت، تەرمەکـەی لـە مزگـەوتی گـەورەی سـەنعا هێنرایـە دەرەوە دوای ئـەوەی نـوێژی لەسـەر کـرا. تـاکو لـە گۆڕسـتانی خوزەیمـەی بـەناوبانگ بەخاکسـپێردراوە،[32] لـە باشـووری شـاری سـەنعای کـۆن. قسـەی خـەڵکی دەربـارەی و ئەوانەشـی کـە مێـژووی ژیانەکەیان نووسیوەتەوە کۆکن لەسەر ئەوەی کە ژیانی هەمووی پڕبووە لە سـودگەیاندن "بـە کۆشـش کـردن و زانسـت و جیهـاد و بانگـەوازکردن بـۆ لای قورئان و سونەت و پەیڕەوی سەلەفی ساڵح".[33]

دووەم: ناساندنی پەڕتووکەکە:

١- چاپەکانی پەڕتووکەکە و دەستنووسەکانی:

پەڕتووکەکە لـە دوو بـەش پێکدێت، لاپەڕەکانی ئەندازەی ٢٤×١٦یە، بەشـی یەکـەم ژمـارەی لاپـەڕەکانی دەگاتـە ٥٢١ لاپـەڕە و ٧ لاپـەڕەش بـۆ ڕاستکردنەوەی هەڵەکان دانراوە و ٢٠ لاپەڕەش بۆ پێڕستی بەشی یەکـەم، بـەم شـێوەیە کـۆی گشـتی لاپـەڕەکان ٥٤٨ لاپەڕەیـە، بەشـی دووەمـیش ژمـارەی لاپەڕەکانی ٣٧٦ لاپەڕەیە و ١٢ لاپـەڕە بـۆ پێڕسـتی بەشـی دووەم دانـراوە، بـەم شێوەیە کۆی لاپەڕەکانی ٣٨٨ لاپەڕەیە.

لەگەڵ بەشی دووەمدا پەڕتووکێکی تر نووسێنراوە و ناوی لێنراوە (ملحق البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع)، کە لەلایەن مێژوونووسی ناسراوی یەمەنی محەمەدی کوڕی محەمەدی کوڕی یەحیای کوڕی زەبارەی حەسەنی یەمەنی سەنعانیەوە نووسراوە (لە ساڵی ١٣٨١ک/١٩٦١ز کۆچی دوایی کردووە) و لاپەڕەکانی بە ژمارەی تاک ژمارەی لێدراوە و لە ٢٤٨ لاپەڕەدایە بە پێڕستەکەیەوە.

پەڕتووکەکە یەکەمجار لە ساڵی ١٣٤٨ک/١٩٢٩ز لە چاپخانەی سەعادە لە میسر چاپکراوە "لەسەر نوسخەیەکی خەتی چاککراو"[٣٤] بە دەستنووسی مێژوونووس محەمەدی کوڕی محەمەد زەبارە، کە کۆتایی پێهێناوە لە ڕۆژی شەممە ٢٦ ڕەبیعی یەکەمی ١٣٣٢ک/١٩١٤ز،[٣٥] کە لە دەستنووسی قازی محەمەدی کوڕی عەبدولمەلیکی کوڕی حوسەینی ئانسی، تیایدا باسی ئەوەی کردووە کە ئەو نوسخەیەی لە ڕەشنووسی دانەرەوە گواستویەتیەوە کە بە خەتی نووسەر خۆی بووە، تیایدا پاشکۆکان و زیادکردنەکانی تێدایە لە پەراوێزەکان و ونبووەکان کە بە خەتی دانەر نووسراون. ئەم پەراوێزانە یەکەم نوسخەیان تێدایە،[٣٦] تێبینی دەکرێت کە جیاوازی لە نێوان لەبەرگرتنەوە و چاپکردندا شانزە ساڵە.

پەڕتووکەکە نەبینراوە لێکۆڵینەوەی لەسەر کرابێت بەپێی بنەما پەیڕەوییە بەناوبانگەکان، بەڵام دەقەکە بڵاوکراوەتەوە وەک ئەوەی کە هەیە، بەڵام ئەوەندە هەیە چەند زیادەیەکی لەلایەن مێژوونووس محەمەدی کوڕی محەمەدی زەبارەوە لە پەراوێزی پەڕتووکەکەدا بۆ زیادکراوە کە لە هەندێ کاتدا گەیشتووە بە نووسەر، ئەوەی تەواوکردووە کە نووسەر پێی نەگەیشتووە لە مێژووی مردنەکان، ئینجا یان لەبەر ئەوە بووبێت ئەو کەسەی کە ژیاننامەکەی بۆ نووسراوە لە دوای نووسەرەوە کۆچی دوایی کردووە، یاخود لەبەرئەوە بووە کە نووسەر مێژووی مردنەکەی پێنەگەیشتووە. ئەوەش زۆر کەمە و لە دوو بەشدا بڵاوبووەتەوە.

بەشی پاشکۆکەش ئەوا وەک دامێن وایە بۆ پەڕتووکەکە، نووسەرەکەی وای لێکداوەتەوە کە "بەکورتی و بەخێرایی وەک نووسینی ژیاننامە وایە بۆ

چوارســەد و چـل پیـاوە لــە پیـاوە بەناوبانگــەکانی یەمــەن، ئەوانــەی کــەوا ژیاننامەیان بۆ نەنووسراوە لەلایەن دادوەر و پارێزەر محەمـەدی کوڕی عـەلی شەوکانیەوە لە پەڕتووکەکەیدا (البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع)، کە لە ڕۆژانی دابـەزینمان بـۆ میسر نووسیومانە بـۆ ئـەوەی ببێتە پاشکۆیەک لـە پەڕتووکی ناوبراودا، لەگەڵ دەستکران بە چاپکردنی".[٣٧] ئەمـەش واتای ئەوەیە ئـەوەی کـە سەرپەرشتی چاپەکـەی کـردووە بریتـی بـووە لـە محەمـەد زەبـارە خۆی. ئەوەش لە سەرچاوەکانی ترەوە دەزانرێت[٣٨] کە ئـەم پەڕتووکە لەسـەر داوای پێشەوا یەحیا حەمیدەدین بووە (لە ساڵی ١٣٦٨ک/١٩٤٨ز کۆچی دوایی کردووە) بۆ ئەوەی گەشت بکات بۆ قاهیرە و سەرپەرشتی لەچاپدانی کۆمەڵێک پەڕتووک بکات، لەناویشیاندا ئەم پەڕتووکە هەبووە.

پاشــان (دار المعرفــة للطباعــة والنشــر، بیــروت) سەرپەرشــتی دووبــارە لەچاپدانەوەی کردووە (تصـویراً) و بۆ ئـەوەی مێژووی بڵاوکردنـەوەی دیـاری بکەن.

٢- ناوەڕۆکی پەڕتووکەکە:

سروشتی پەڕتووکەکە هـەر لە ناوەکەیـەوە دیـارە، پەڕتـووکێکی مێژووییـە، دەربارەی جوانیـەکانی دوای سـەدەی حەوتـەم دەدوێت، نووسـەر بـەس تـەنها لایەنــە باشــەکانی ئــەو ســەردەمەی زانایــان دەخاتــە ڕوو، لایەنــە خراپــەکان باسناکات. نووسـەر خۆی لە ناو پەڕتووکەکەدا دەڵێت: "من ئـەم پـەڕتووکەم پاراسـتووە لـە باسـکردنی عـەیب و نەنگیـەکان، پـاکم کردۆتـەوە لـە خراپـەی نەنگیەکان"،[٣٩] پێی وابووە کە باسکردنی خراپەکان "غەیبەتێکی قێزەونە".[٤٠]

پـەڕتووکەکـە (٥٩٦) ژیاننامـەی لـەخۆی گرتـووە، ژمـارەی بـۆ دانـراوە، بـەو جۆرەی کە هاتووە لە پەڕتووکە چاپکراوەکەدا، لەگەڵ ئەوەشدا ژیاننامەی خزم و کەس و کـاری هـەژمار دەکرێت، وەک دایـک، بـاوک، کوڕ، یـان بـرا، بـە تـەنیا باسی ژیانیانی نەکردووە، لەبەر ئەوەی زانیـاری تـەواوی لەبارەیانـەوە نـەبووە، یان بە پێویستی نەزانیوە بەتەنها باسی ژیانەکەیان بکات، یان ڕایدەگەیـەنێت کـە ئــەم کەســە پێویســتە ژیاننامــەی بــۆ بنووســرێت بــە ســەربەخۆیی، بــەڵام

خستوویەتییە پاڵ کەسێکی تر کە ژیاننامەی بۆ نووسراوە،[٤١] بۆیە بەمشێوەیە ژمارەیان دەگاتە (٦١٠) ژیاننامە.[٤٢]

لـە کـاتی نووسـینی ژیاننامەکانـدا تـەنها لەسـەر جـۆر یـان دەسـتەیەکی دیاریکراو لەو کەسە دیارانەی نەنووسیوە، بەڵکو باسی زانایانی کردووە - کە ئەوان زۆرینەن – و بەندە و پاشاکان و پێشەوا و کاربەدەستان و ئەدیبەکان، هـەموو ئەمانـە - هـەروەک دەڵێـت - : "ڕێزیـان زۆرە، باسـکردنیان جوانـە و پلەوپایەیان ترسێنەر بووە"،[٤٣] ئامانجەکەی دیاریکردووە - بە ڕوونی – لـە نووسینی ئەم پەڕتووکە کە وەڵامدانەوەی ئەوەبووە "لەسەر زمانی کۆمەڵێک لە کەسانی نەزان بڵاوبووبووە کە تایبەتمەندکردنی پێشینانی ئەم ئوممەتە کە لەپێشتربوون لـە زانسـتدا بـەبێ پاشـینەکان"، هـەروەها جـەخت دەکاتـەوە کـە "خوای گەورە - ولە المنة – گەورەیی داوە بە پاشینەکان هـەروەک گـەورەیی داوە بە پێشینەکان، بەڵکو لەوانەیە لەوانەی کە لە چەرخەکانی دواتردا هاتوون لە زانایان چەند زانستێکیان زانیوە بە جیاوازی جۆرەکانیەوە، کە نموونـەیان کەمبووە لەوانەی لە چەرخەکانی پێشووتردا هەبوون".[٤٤]

زۆربەی – ئەگەر هەمووشی نەبێ – چاوی لەسەر ئەوە بووە کە ژیاننامە دابنێ بۆ ئەوانەی ژیاننامەی بۆ داناون، لەبەر پێگەیشتنی زانستی و ئـەدەبی لـە هەموو زانیاری و زانستەکاندا، جا جیاوازی نـەبووە لـە دەسـەڵاتداران بـووبێ، یان لە کەسانی بێ ناونیشان.

نووسینی ژیاننامەکانیش بـەپێی پیتی ئـەلفبای هیجائی ڕێکیخستووە لەسـەر ناوی ئەو کەسانەی کە ژیاننامەکانیانی نووسیوە، پاشان لەسەر ناوی باوکی، پاشـان لەسـەر نـاوی باپیرەی.[٤٥] لەگـەڵ ئـەوەی کـە دەقی لەسـەر ئـەم بنـەما پەیڕەویـە نووسیوە و ڕەخنـەی لەوانـە گرتووە کـە پابەنـد نـەبوون بـەم جۆرە ڕێکخستنەوە - جا ئیتر جیاوازی نیە بۆ ناوی کەسەکە بێت یان باوکی بێت، یان باپیرەی ئەو کەسەی ژیاننامەکەی بۆ دەنووسرێت –، بەتاڵ نیە لـە دانـەری کارامە، ڕات چۆنە کەسێک کە پەڕتووکێکی نووسیبێ لـە ماوەی چوار مانگ و چەند ڕۆژێکی کەمدا،[٤٦] کە ئەو کەسە کاری هەبێت و سەرقاڵ بێت بە خوێندن و وانەوتنـەوە و کـاری دادوەری و بەشـداریکردن لـە بـەڕێوەبردنی کاروبـاری

دەوڵـەت، پەڕتووکەکـەی کۆتـایی پێهێنـاوە لـە شـەوی چوارشـەممە ٢ زیلحیجـە ١٢١٣ک/٨ ئابی ١٧٩٩ز، لەگەڵ ئەوەشدا هەر بەردەوام شتی بۆ زیاد دەکرد لـە زانیاریی نوێ تاکو کۆتایی پێهێنا لە پێش مردنیدا.(٤٧)

ئینجـا سەرچاوەکانیشـی زۆربـوون و لـە پێشـەکی پەڕتووکەکەیـدا باسـی ناکات، بەڵکو لـە کـاتی باسکردنی ژیاننامەکانـدا ئامـاژەی پـێ دەکـات. نامـەوێت ئـەوە دووبـارە بکەمـەوە کـە عەزعـەزی پێـی هەسـتاوە،(٤٨) هەوڵـە بـەرز و سوپاسـکراوەکانی بـە بـەدواداچوونکردنی بـۆ سـەرچاوەکانی شـەوکانی لـە پەڕتووکەکـەی (البـدر الطـالع)دا، توانیویـەتی بگـات بـەوەی کـە دەکرێـت ببێتـە سـەرچاوەی زانیاریـەکانی لەگـەڵ چۆنیـەتی ئامـاژەدان بـۆ سـەرچاوەکەی و چۆنیەتی ڕێگاکانی گواستنەوە لێی. ئینجا جۆرەکانی سەرچاوەکەی، بە حەوت جـۆری دانـاوە: بـە بینـین و بەشـداریکردن، بـەدەمی، بـە پرسـیارکردن و بـە نووسـین، بـە مۆڵەتـدان و بـە بیسـتن و بەڵگەنامـەکان و دەستنووسـەکان، دانراوەکانی ئەو کەسەی ژیاننامەکەی بۆ نووسراوە، لە کۆتاییشـدا دانراوەکانی پێشوو.

تێبینی ئەوە دەکرێت لە پەیڕەوی کارەکەیدا لە کاتی نووسینی ژیاننامەکانـدا، بە زۆری ژیاننامەکان دەگوازێتەوە، جا ئیتر جیاوازی نیە بەشێوازەکەی خۆی بێـت، یـان بـەو شـێوەیە بێـت کـە لـەلای ئـەو کەسـەی تـر هەیـە کـە لێیـەوە دەگوازرێتـەوە، بەڵام قسـە ناکـات لەسـەر هەنـدێ زانیـاری کـە قبـوڵ کـراو نیـە یـاخود تیایـەتی،(٤٩) یـان لادانـی تێدایـە لـە هەنـدێ کەسـایەتیدا، یـان پێشـەواکان، باسی دەکات وەک ئەوەی کە هەیـە، بـەبێ قسەلەسـەر کردنی، بـە تـەنها دەڵێت (قیل) یان (حکی)،(٥٠) لەگەڵ ئەوەی کە ڕەخنەگرێکی بەهێز و پتەوە، کەسایەتیە ڕەخنەگریەکەی و پشکنەریەکەی لە زۆربەی ژیاننامەکاندا دەردەکەوێت.(٥١)

دانەر سوورە لەسـەر ئەوەی کە مێژووی لەدایکبوون و مردنی ئەو کەسـەی ژیاننامەکـەی بۆ دەنووسێت ئاشکرا بکات، ئەگـەر ئـەوەی بۆ نەدۆزرایەوە بـە سـپێتی بەجێیـدەهێڵێت. (محەمـەد زەبـارە) کـە سەرپەرشـتی لەچاپدانەکـەی کردووە، هەموو ئەمانەی لە پەراوێزدا باس کردووە، چونکە شەوکانی بەلایەوە پەسـەند نـەبوو کـە کەسـێک پـەڕتووکێک دابنێـت لـە مێژوودا و پڕیش بێت لـە

وتــەی ڕازاوە بــێ ئــەوەی مێــژووی لــەدایكبوون و مێــژووی مردنیــان بــاس بكات.[٥٢]

خواستی شەوكانی ئەوەبووە كە ئەم پەڕتووكە ببێتە تەواوكەری هەردوو پەڕتووكەكەی زەهەبی (لە ساڵی ٧٤٨ك/١٣٤٧ز كۆچی دوایی كردووە) : (سير أعلام النبلاء) و (تأريخ الإسلام) و (الكامل لإبن الأثير) (لە ساڵی ٦٣٠ك/١٢٣٢ز كۆچی دوایی كردووە) و (تأريخ ابن خلكان) (لە ساڵی ٦٨١ك/١٢٨٢ز كۆچی دوایی كردووە)،[٥٣] نەشبووە بە پاشكۆی (الضوء اللامع)ی سەخاوی، هەروەك كـەتانی باسـی دەكـات،[٥٤] چونكـە شـەوكانی ژیاننامـەكانی پاڵفتـەكردووە لـە (الضوء اللامع)ەوە و نەیكردووە بە پاشكۆ و تەواوكەر بۆی.

هەروەها لەو جیاكارییانەی كە شەوكانی هەیەتی ئەوەیە كە ژیاننامەی بۆ ئەوانەی لە سەردەمی خۆیدا بوون نووسیوە، جا ئیتر لە خزمەكانی بووبن، یان مامۆستاكانی، یان قوتابیەكانی، باسێكی زۆر جوانی بۆ هەریەك لەوانە كردووە، تەنانەت باسی ئەوانەشی كردووە كە دژایەتیان كردووە و تۆمەتیان بـۆ دروسـت كـردووە،[٥٥] زۆر دادگـەربووە لەگەڵیانـدا، باسـی ئـەو ڕاسـتیەی كردووە كە تیایاندا بووە، بێ ئەوەی پەنا ببات بۆ وتنی شتێك كە حەزی لێی نەبێت.[٥٦]

شەوكانی لەم ڕۆحیەتە دادگەریەوە ڕەخنەی زۆری لە سەخاوی گرتووە لە زۆر بابەتدا[٥٧] لەكاتێكدا ژیاننامـە دەنووسێت بـۆ هاوسـەردەمەكانی خـۆی لـە نزیكەكان، كە درێژەدەدات بە قسە پێوتن و تانە لێدان و بەكەم سەیركردنیان. شــەوكانیش دەســتی هەڵنــەگرتووە لــە ڕەخنــەگرتن لــەم جــۆرە هەڵوێســتانە هــەركاتێك بۆنەیــەكی بینیبێــت لــە كــاتی خســتنەڕووی ژیاننامــەكان، كــە لــە سەخاویەوە دەیگوازێتـەوە. لەگەڵ ئەمەشـدا داوای لێبوردنی لێ دەكات كاتێك ژیاننامەكەی دەنووسێت وەك نەریتی خۆی لە (الإنصـاف)دا كـە دەڵێت: "بـەڵام لەوانەیە مەبەستێكی چاكی هەبێت".[٥٨]

ئــەوەی جێگــەی ســەرنجە كــە شــەوكانی ڕەخنــە لــە زەیدیــەكان دەگرێــت، لەبەرئــەوەی ئــەوان هەڵنەســتاون بــە نووســینەوەی ژیاننامــەی كەســە دیــار و گــەورەكانیان، ئــەوەش بووەتــە هــۆی ئــەوەی كــە ئەوانــەی پێشــوو و ئەوانــەی

دوایشـیان بشـاردرێنەوە و دەرنەکـەون،[٥٩] بـەڵام زۆربـەی ژیاننامـە یەمەنیـە باسـکراوەکان لـە پەڕتووکەکەیـدا زەیـدین، دژی زانـا شـافیعیەکان بـوو لـەو ناوچانـەی کـە ناسـرابوون بـە یەمـەنی خـواروو و توهامـە و حەزرەمـەوت، ئەمـەش یـان لەبەرئـەوەی کـە سـەرچاوەکان پێـی نەگەیشـتبوون، ئـەوەش ئەگەرێکی دوورە، یان لەبەرئەوەی کە شوێن ئەو کەسایەتیانە کەوتووە کە جیـاوازبوون لـە ئیجتیهـادکردن، هـەروەک ئـەوە بیرۆکـەی سـەرەکی پەڕتووکەکەیە، چونکە زانایانی ئەو ناوچانە تەقلیدی شافیعیان دەکرد.

٣- بیرۆکەی پەڕتووکەکە:

دانـەر لـە میانـەی پـەڕتووکەکەیـدا ڕێبـازێکی نـەرمی بـۆ ئامانجەکـەی گرتۆتەبـەر، کـە لـە مانـادا بـەهێزە، ژیـانی ئـەو کەسـە بـاس دەکـات بـە هێنـانی تـەوەرەکانی ژیـانی لـە لەدایکبوونیـەوە تـاکو مردنـی، کـە بـە گەشـەکردن و وەرگرتنـی زانسـت و ئـەو ئەنـدازە و بەشـەی کـە تووشـی بـووە و دوورکەوتووەتەوە لە خەڵکی، ئەو کارانەشی کە کردوونی لە بەشداریکردن لە بزووتنـەوەی زانستی، خوێندن بێ یان نووسین، بووبێتە سەرۆکی فەتوادان یان پێگەیەکی زانستی و کارگێڕی جیاوازی هەبووبێ، چەند لایەنیک لە ژیانی ئـەو کەسـە بـاس دەکـات، وەک چیـرۆک و هەڵوێسـتەکانی، کـە خزمـەت بـەو بیرۆکەیە بکات کە دەیەوێت ئاشکرای بکات.

ئەوەی کە لاپەڕەکانی پەڕتووکەکەی شەوکانی هەڵ بداتەوە، هەر لە یەکەم ساتدا خێرا حوکم دەدات بەسەریدا، بەوەی کە تەنها پەڕتووکێکە بۆ مێژووی ژیاننامەکان و هیچ جیاوازی نیە لەگەڵ پەڕتووکەکانی تری ژیاننامەکانی تردا، لـە ڕووی کۆکردنـەوەی زانیـاری دەربـارەی ئـەو کەسـەی کـە ژیاننامـەی بـۆ دەنوسرێت. بەڵام ئەوەی کە پێشەکی پەڕتووکەکە بخوێنێتەوە، پاشان سەیری ژیاننامەکان بکاتەوە بە وردی، دەبینێت کە دانەر وێنەی ئامانجێکی ڕوونی بۆ کێشاوە، دەیەوێت لە هەموو هەڵوێستەکاندا دەریبخات، بیرۆکەیەکی سەرەکی هەیە هەوڵ دەدات بیخاتە بەرچاو، قسەشی لەسەر دەکات هەرکاتێک کە هەلی بـۆ برەخسـێت بـە دەسـتەواژەی ڕوون و پـاراو و بـەهێز، ڕازاوە بـە بـەرگی زانست و پاڵپشت کراو بە سەلماندن.

ئینجا ئامانج – ئەوەی کە لە پێشەوە ئاماژەمان بۆ کرد و لە پێشەکی پەڕتووکەکەدا باسی کردووە- لە تەوەرەکانی نەرێنی و ئەرێنیدا دەخولێتەوە، ئەوەی لەسەر زمانی خەڵک بڵاوبووبێتەوە دەریناخات وەک ئەوەی کە پێشینەکان هیچیان بۆ پاشینەکان نەهێشتبێتەوە، ئەو گەورەیی ئەوەی هەبوو کە لە زانستدا پێشکەوتووبوو و هیچی بۆ کەسی تر بەجێنەهێشتووە، بەشێوەیەکی کرداری سەلماندن، لە ڕێگای ژیاننامەکان کە هێناویەتی – دەرخەری چاکەکانە و لەبیرکەری خراپەکانە - بەوەی کە خوای گەورە - منەتباری کردووە - کە گەورەیی داوە بە پاشینەکان (خلف)، هەروەک گەورەیی داوە بە پێشینەکان (سلف)، بەڵکو لەوانەیە پاشینەکان سەرکەوتووتر بن لە پێشینەکان، لەبەرئەوەی هەندێکیان هەندێ زانستی جۆراوجۆر دەزانن کە پێشتر بوونی نەبووە.[٦٠]

ئەم ئامانجەی کە کێشاویەتی بۆ پەڕتووکەکەی هەر بە کێشراوی مایەوە لە بەرامبەر خەیاڵەکەیدا بە درێژایی ئەو ماوەیەی کە ژیاننامەکانی دەنووسی لە ئەلیفەوە تاکو یا، لەبەرئەوەی خستنەڕووی داهێنانە زانستیەکان، کە نووسەر پێی هەستابوو لە دووتوێی پەڕتووکەکەیدا، بە ڕوونی دیار بوو، کە ژیاننامەی هیچ زانا و ئەدیبێکی بەجێنەهێشتووە، هەروەها هیچ فەقیە و خواناس و پێشەوا و دەسەڵاتدارێک، تاکو باسی دەرکەوتن و داهێنانە زانستیەکان بەو شێوەیەی کە جێگەی سەرنج بێت نەکات، بۆ ئەو کەسەی کە دەیخوێنێتەوە، لەگەڵ جەختکردنەوە لە دەرخستنی بیرۆکەی پەڕتووکەکە.

ئەم بیرۆکە سەرەکیە کە هەوڵدەدات بۆ دەرخستنی لە کاتی باسکردنی ئەو کەسەی کە ژیاننامەکەی بۆ دەنووسێت، دەکرێت لە چەند بوارێکدا دەربخرێت لەوانە: (ئیجتیهاد، دژایەتیکردنی دەمارگیری مەزهەبی و شیعەی ئیمامی، ڕووبەڕووبوونەوەی سۆفیگەری، فەرمانکردن بە چاکە و ڕێگری کردن لە خراپە و چاککردنی نێوان خەڵک).

سێیەم: هەڵوێستە هزریەکانی شەوکانی لە پەڕتووکەکەیدا:

١- ئیجتیهاد:

بنەمای بیر و هزری شەوکانی لەسەر ئەوە وەستاوە کە ئەو بانگەوازی بۆ ئیجتیهاد[٦١] کردووە تا گەیشتۆتە ئەوەی تەقلید و لاساییکردنەوە حەرام و قەدەغە بکات.[٦٢]

ئێمە مەبەستمان نیە لێرەدا باس لە بۆچوونی ئەو بکەین لەمەڕ ئیجتیهاد و تەقلید، چونکە ئەمە بابەتێکە سوارچاکی خۆی هەیە، بەڵام من دەمەوێت ئەوە بڵێم کە شەوکانی لە پەڕتووکەکەیدا هیچ شوێنێکی بەجێنەهێشتووە کە پێویستی بە باسکردنی ئیجتیهاد و تەقلید کردبێ، ئەویش باسی کردووە، سوپاسی ئەوەی کردووە کە ژیاننامەی نووسیوە کە بە بەڵگە داینـاوە، دەیانەوێ تەقلید بکەن.[٦٣] باسی دیاری زەیدیەکان دەکات لە یەمەن کە "لە پێشەوایانی قورئان و فەرموودە ژمارەیەکی زۆرن و وەسف ناکرێن، پەیوەست دەبن بە کردەوە و بە دەقی بەڵگەوە، پشت دەبەستن بەوەی کەوا دروست بێت لە پەڕتووکی سەرچاوەکانی فەرموودە، ئەوانەشی کە دەلکێنرێن پێیەوە لە نووسینە ئیسلامیە گشتگیرەکان لەسەر سونەتی سەروەری مرۆڤایەتی، سەر بەرز ناکەنەوە بۆ تەقلید، ئاینەکەیان تێکەڵ ناکەن بە هیچ شتێک لە بیدعە کە خاوەن مەزهەبێک لە مەزهەبەکان، بەڵکو لەسەر شێوەی پێشینی چاکان لە کارکردن بەوەی کە قورئان دەبێتە بەڵگە لەسەری و ئەوەی سونەتی پێغەمبەری خوا لەسەریەتی".[٦٤]

لەگەڵ ئەم ڕێگەپێدانە ڕوونە کە شەوکانی ڕێگەی پێداوە، وەسفی زانایانی کۆمەڵێک لە زەیدیەکان دەکات – وانازانم زیادەڕەوی بێ – لەگەڵ موقەلیدەکان بوو لەماڵی زەیدیەکان خۆیان جەنگێکی دڕندانەیان لەگەڵ کردن، بۆیە کە هەر زانایەک دەبینین ئیجتیهادی کردووە لە وڵاتی زەیدیەکان، تووشی چەندین بەڵا و ناڕەحەتی هاتووە لەگەڵ تەقلیدکاراندا. نموونەش زۆرە، باسی هەندێک لەوانە دەکەین:

محەمەدی کوڕی ئیبراهیمی وەزیر (لە ساڵی ٨٤٠ک/١٤٣٦ز کۆچی دوایی کردووە)، تووشی چەندین بەڵا هاتووە لەبەر ئەوەی هەڵوێستی ئیجتیهادی

سەربەخۆی هەبووە،[٦٥] بەهەمانشێوە عەبدولڕەحمانی کوڕی محەمەدی کوڕی نەهشەلی حیمی تاقیکرایەوە لەلایەن خەڵکانی سەردەمەکەیەوە بە هۆی سەرقاڵبوونی بە سەرچاوەکانی پەڕتووکەکانەوە لە ڕووی زانستی و کرداری و خوێندنەوەوە،[٦٦] هەروەها عەبدوڵڵای کوڕی سەلاح (لە ساڵی ١١٦٥ک/١٧٥١ز کۆچی دوایی کردووە) خەڵکی بەگشتی پێیانگەیشتووە لەبەرئەوەی کاری کردووە بە بەڵگە[٦٧] و نموونەش زۆرە تا ئەو ئەندازەیەی کە پەڕتووکێکی داناوە لەبارەی ئیجتیهاد و تەقلیدەوە[٦٨] و ڕای خۆی لەبارەی ئیجتیهاد و تەقلیدەوە لە (البدر الطالع)دا خستووەتەڕوو لە نزیکەی هەشت لاپەڕەدا، لەکاتێکدا باس لە ژیانی محەمەدی کوڕی ئیبراهیمی وەزیر دەکات.[٦٩]

زومار باس لە کەمی ئەوانە دەکات کە حەزیان لە زانستی ئیجتیهادە،[٧٠] لەگەڵ ئەوەشدا کە پڕە لە زانای فیقە و میرات،[٧١] بەڵکو ئیسحاقی کوڕی یوسف (لە ساڵی ١١٧٣ک/١٧٧٩ز کۆچی دوایی کردووە) باسی ئەوە دەکات کە ئیجتیهادەکانی دەرنەخستووە، لەبەرئەوەی ترساوە لە خۆی، لەبەر زۆر ئینکاری کردن لەلایەن زانا زەیدیەکانەوە،[٧٢] ئەمە لەکاتێکدا بووە کە یەکێک لە مامۆستاکانی ئامۆژگاری کردووە کە ئیجتیهادەکانی ئاشکرا نەکات، لەبەرئەوەی دەبێتە هۆی ئاژاوە، نموونەی بە محەمەدی کوری ئیسماعیلی ئەمیر بۆ هێناوەتەوە، لەوەی کە تووشی هاتووە، لەگەڵ ئەوەشدا پشتیوانی لەلایەن وەزیر و پێشەواکانەوە هەبووە، مامۆستایەکی گەورەش بووە کە لەوکاتەدا شەوکانی لە هەرەتی لاوێتیدا بووە، دەربارەی دەڵێت: "خەڵکی ناتوانن بچنە ژێرباری ئەوەی تۆ، وەک نەچوونە ژێرباری ئەوەی ئەو".[٧٣]

هەرچەندە بیرۆکەی سەرەکی پەڕتووکەکە کە شەوکانی لە ڕێگەی ژیاننامەکانەوە دەیەوێت ئاشکرای بکات، بریتیە لە بانگەوازکردن بۆ ئیجتیهاد و دەستبەردار بوون لە تەقلید، بۆیە دەبینین بە دوای ئەو کەسانەدا دەڕوات کە ئیجتیهادیان کردووە، خامەکەی دەخاتە خزمەت وەسف و سەنا و پیاهەڵدانیان، جیاوازیشی نیە ئەو کەسایەتییانە یەمەنی بن، یان یەمەنی نەبن.[٧٤] لەو کەسایەتیانەی کە یەمەنی نین: ئیبن تەیمیە (لە ساڵی ٧٣٨ک/١٣٣٧ز کۆچی

دوایی کردووه) کە پیاهەڵدان و ستایشکردنی درێژکردووەتەوە و ڕەخنەی لەوە گرتووە کە بەرهەڵستی لێدەکات.[٧٥]

کەواتە شەوکانی ویستوویەتی بەرگری بکات لە بیرۆکەکەی لە ئیجتیهاد و تەقلیددا لە ڕێگەی خستنەڕووی ژیاننامەکانەوە، لەمەشدا ئەو بەتەنها نەبووە، هیچ ڕێبازێکیشی نەگرتووەتەبەر بەبێ پشتیوان و شوێنکەوتنی کەسێک، بەڵکو ئەو بەتەنها مەبەستی سەرخستنی ئاینی خوای پەروەردگار بووە، زانایانی خزمەتکاری ئومەتیش ئیجتیهادیان کردووە. ئەو هەوڵە کە شەوکانی پێی هەستاوە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە ئەو بە پێچەوانەی تەوژمەکەوە مەلەی کردووە، تەوژمی زاڵ لە چواردەوری و لە سەردەمەکەشیدا بریتی بووە لە تەقلید لە ناو یەمەن و لە دەرەوەی یەمەنیشدا، بەم هۆیەوە تووشی تەنگ و چەڵەمەی زۆر بووە لە دڵڕەقی و ئەزیەت و ئازاردران، کە خەریک بوو تووشی ئاژاوەش ببێت بە هۆی ئەو فەتوایانەی کە دەریدەکرن.[٧٦] لەبەرئەوە ناڕەحەتیەکانی زانایانی ئیجتیهادی دەخستەڕوو بۆ ئەوەی دڵنەوایی خۆی بکات، هەروەها بۆ ئەوەی بیسەلمێنێ کە خۆی بەتەنها نیە لەو ڕێگایەدا، ئەو دژایەتی داخران و تەقلید دەکات، دەیەوێت خەڵک ئازاد بێت لە بیری تەقلید و وای لێ بێت تەنانەت نەخوێندەوارەکانیش هەر پرسیارێکیان ویست بپرسن و داوا بکەن لەو کەسەی پرسیارەکەی لێدەکەن، کە فێری دەقەکانی قورئان و سونەتیان بکات لەو کارو کردەوانەی کە پێویستە لەسەری بەجێیان بهێنێت لە پەرستش و معامەلات، نەک ببێتە تەقلیدکار، بەڵکو بۆ ئەوەی ببێتە کاراکتەرێک و کار بە قورئان و سونەت بکات بەهۆی بەرپرسیێکەوە.[٧٧]

لەبەرئەوە بێدەنگی زانایانی زۆر بەخراپ زانیوە و وتوویەتی ئەوانەی هەڵگری زانستن: "لە خۆیان دەترسن و ناموسیان دەپارێزن و لە بەرامبەر خەڵکدا بێدەنگن.. بەڵکو قسەی خەڵکی وا لێکدەدەنەوە کە لەگەڵیاندا هەڵ دەکەن، ئەوەش دەبێتە هۆی چەوساندنەوەی زانایان و زاڵبوونی خەڵکی بەسەریاندا و سستی باسکردنیان و دابەزینی پلەیان، چونکە ئەوان حەق و ڕاستی دەشارنەوە، ئەگەر یەکێکیان قسەیەک بکات، خەڵکی لە دژی ڕاپەڕینیان بکردایە، هەموویان لە دژی هەڵبستانایە، دروستکەرەکان و هێرشبەرەکان و

گوماناویەکان وایاندەزانی کە ئەوان لەسەر ڕێگای ڕاستن، پێوەرەکانی زانایان وەلادەنران و کارەکەیان هەرس دەکرا، ئەگەر قسەی ڕاستیان بکردایە، یان پشتیوانیان لەو کەسانە بکردایە کە ئەو قسانە دەکەن، یان ئەگەر خەڵکی بەگشتی بیانزانیایە کاتێک پرسیاریان لە ڕاستی بکردایە و سەرکۆنەیان بکردنایە لەوەی کە سەرقاڵ بوون بە شتێکەوە کە ئیشی ئەوان نیە، ئەوکاتە دەبوونە یەک دەست بۆ سەرخستنی ڕاستی، خەڵکە ڕەشۆکیەکە و ئەوانەشی لەگەڵیان بوون لە نەزانە شارەزاکان نەیاندەتوانی هیچ شتێک بکەن لە ئاژاوەگێڕیی". (٧٨)

لەبەرئەوەیە کە شەوکانی بە زانایەکی مونسیف دادەنرێت لە نامۆیدا و دەبێت ئارام بگرێت، خوای گەورەش پاداشتی ئارامگران دەداتەوە بەبێ ئەژمار. (٧٩)

٢- دژایەتیکردنی دەمارگیری مەزهەبی و شیعەی ئیمامی:

شەوکانی زۆر بە توندی دژایەتی دەمارگیری مەزهەبی کردووە، پێی وابووە کە دەمارگیری مەزهەبی بەرهەمی تەقلید و لاساییکردنەوەیە، کە ئەو دەمارگیریە هەموو کات سەریکێشاوە بۆ هەڵئایساندنی کێشە و ئاشووب و جەنگ، هۆکارێک بووە بۆ خوێنڕشتنی موسڵمانان بەبێ هۆ و بەبێ بەڵگە. (٨٠)

خەم و خەفەتی خواردووە لەوەی کە خوای گەورە وڵاتی میسری تاقیکردەوە بە دادوەرە مالیکیەکان "خوێنی کۆمەڵێک لە خاوەن زانستەکانیان بە نەزانی و گومڕایی ڕشت، بە نەترسان لە خوای گەورە، بەپێچەوانەی ئەو شەریعەت و دەستوورەی کە پێغەمبەری خوا (درودی خوای لەسەر) هێناویەتی و یاریکردن بوو بە ئاینەکەی، کە پشتیان بە چەند دەقێکی فیقهی بەستبوو، هەروەها چەند هەڵهێنجانێک بوو لە لقەکان کە هیچ بنەمایەکی زانستییان نەبوو". (٨١) هیچ بۆنەیەکی لەدەست نەدەدا تاکو باسێکی لەبارەی دەمارگیری مەزهەبی یان کەسییەوە نەکردایە، بۆیە بە سەرسوڕمانەوە دەیوت: "من سەرم سوڕدەمێنێت لەم جۆرە کردەوانە لە کەسانێکەوە کە هەڵگری زانستن". (٨٢)

ئەم جۆرە دەمارگیریانەی کە سەرکێشی بوون بۆ دژایەتیکردنی تا ئاستی لەناوبردن، بە یەکێک لە ڕێگاکانی شەیتان ناوزەندی دەکات، کە "چەند لایەنێکی هەیە کە لە ڕێیەوە دەچێتە دڵی زانایان، تەنانەت ئەوانەش کە زاهید و خواناسیشن".[٨٣]

سەری سوڕدەما و زۆر بەداخەوە بووە بۆ دروستبوونی پلەوپایە مەزهەبیەکان لەناو حەرەمی مەککیدا لە سەردەمی مەمالیکەکاندا، پێیوابووە کە ئەمە "هۆکارێک بووە بۆ لێکترازانی یەکڕیزی موسڵمانان و جیاوازی دڵەکان و دوورکەوتنەوەی گشتی لە بەڕێزترین پارچەی زەوی، بۆیە (إنا لله وإنا إليه راجعون)".[٨٤]

ئەم خستنەڕووی دەمارگیرییانە تەنها لە دەرەوەی یەمەندا نەبووە، بەڵکو ئاگای لەوانەش هەبوو کە لەناو یەمەندا دەردەکەوتن، لەو زانایانەی کە دوژمنایەتی مەزهەبی دەکران، تەنانەت لەناو مەزهەبی زەیدی خۆشیدا،[٨٥] هیچ کەسێکت دەستنەدەکەوت کە تووشی شتێک بووبێت لەم شێوە، کە ڕوونی دەکردەوە و لەسەری دەوەستا، هەڵوێستی لەسەری ڕوون دەکردەوە، چونکە لە سەردەمێکدا ژیاوە "کۆمەڵێک خەڵکی تێدا بووە کە تەقلیدیان دەکرد و لەسەری دەمارگیر بوون لە ئەسڵ و فەرعدا".[٨٦]

شەوکانی بۆچوونێکی دیاری هەبووە لەمەڕ دەستەی ڕزگاربوو (الفرقة الناجية)، پێیوابووە دەستەیەکی ئیسلامی دیاریکراو نیە، بەڵکو ئەوانەن کە دەستگرتوون بە شەریعەتی خوای گەورەوە، هەروەها لەسەر ڕێنوێی پێغەمبەرن (درودی خوای لەسەر) لە هەر کات و سەردەمێکدا بن.[٨٧]

لەسەر ئەم بۆچوونەی شەوکانی، چەندین گرفت و کێشە دروستبووە، کە نزیکبووە ئاژاوە دروست ببێت، کە خوای گەورە پاراستوویەتی لەو خراپەیە، هەروەک شەوکانی خۆی باسی دەکات.[٨٨]

لەسەر ئەم مەسەلەیەش دەمارگیری بۆ شیعە یان ڕافیزەی ئیمامی هەیە، هەروەک ئاشکرایە لەلای ناوەندەکانی زانایانی زەیدی ئیمامی.[٨٩] ئەوەش خۆی دەبینێتەوە لە جنێودان بە هاوەڵان و بەکەمزانین و بەکەمدانانی سەردەمی باشترینەکانی سەردەمی (خير القرون).[٩٠] ئەوانەی سەرکردایەتی ئەم

دەستەیەیان دەکرد چەند کەسانێک بوون لە زانایانی زەیدیەکان، تا وایلێهات بەربەرەکانێ دروست بوو لەنێوان ئەوان و لەنێوان ئەو زانایانەی کە ئیجتیهادیان دەکرد، ئەوانەی کە دووربوون لە تەقلید و دەمارگیری، تاکو گەیشتە ئەو ئەندازەیەی کە پەڕتووکی بچووک دانرا کە بە نامیلکە ناسرا، لە نێوان پشتیوانان و بەرهەڵستکاراندا ئاڵوگۆڕی پێدەکرا لە نێو ماڵەکانی زەیدیەکاندا.[٩١]

شەوکانی کە لە پەڕتووکەکەیدا ژیاننامەی ئەمانەی لێ پاک کردووەتەوە، هەڵوێستی ئەوانەی دژایەتی ئەو دەمارگیرانەیان کردووە، ئاشکرا دەکات و دەردەخات، لەو زانایانەش محەمەدی کوڕی ئیبراهیمی وەزیر (لە ساڵی ٨٤٠ک/١٤٣٦ز کۆچی دوایی کردووە) کە لە بۆسەدا بووە بۆ ڕافیزەکان (شیعەی ئیمامی)، سەرباری ئەوەی کە "بوو بوو بە تاقیکردنەوەیەک بۆ خەڵکانی سەردەمەکەی و خەڵکانێکی کەمی لەگەڵدا بوو، خەڵکی دژایەتیان دەکرد و شۆڕش لە دوای شۆڕش لە دژی ئەنجامیان دەدا، لە دژایەتیەکەیاندا چەندین قەسیدەی شیعرییان داناوە، ئەوەش سەری کێشاوە بۆ ئەوەی کە مامۆستاکەی دژایەتی بکات".[٩٢] ئینجا شەوکانیش خۆی چووەتە ناو بازنەی ململانێکەوە، بۆیە چەکی زانستەکەی و پێنووسەکەی تیژ کردووەتەوە لەسەر هاوەڵان، نامیلکە بەناوبانگەکەی دانا بە ناوی (إرشاد الغبي إلى مذهب أهل البيت في حب النبي صلى الله عليه وسلم)، تیایدا کۆڕای ئەهلی بەیتی هێناوە لە سیانزە ڕێگاوە لەسەر ئەوەی کە جنێو نەدرێت بە هاوەڵان و ئەوەی نزیکە لێیەوە،[٩٣] شەوکانی باسی ئەوە دەکات کە ڕووبەڕووی بووەتەوە و دەڵێت: "ئەم نامیلکەیە کەوتەدەست کۆمەڵێک لە ڕافیزەکان لە سەنعا، بۆیە هاتن و گەڕان و دەمارگیریان کرد و حیزبایەتیان کرد و هەستان بە وەڵامدانەوەی کە وەڵامدانەوەکەیان هیچی تیانەبوو جگە لە جنێو و قسەی ناشیرین نەبێ، چەندین لێکۆڵینەوەیان نووسی کە لە پەڕتووکەکانی ئیمامییەکان و جارودیەکانەوە گواستبوویانەوە،[٩٤] وەڵامەکان زۆر بوون تاکو لە بیست دانە تێپەڕی کرد، کە زۆربەیان نەتدەزانی خاوەنەکەی کێیە. خەڵک چەند ڕۆژێک پێیەوە سەرقاڵ بوون، شەڕ و خراپە زیادی کرد، ئاشووبەکە گەورە بوو، هیچ

کەسێک نەمایەوە لە گەورە و لە بچووک، لە پێشەوا، لە شوێنکەوتوو، کە شتێکی لەمەی لەلا نەبێت، لەمەشدا کۆمەڵێک پشتیوانییان دەکردن کە دەسەڵات و هێزیان هەبوو، خاوەن زانستەکانیش دەمارگیریان بۆی و لەسەری هەبوو، هیچم تیایدا باس نەکردووە تەنها باسی کەموکوڕییەکانم کردووە لە بەرامبەر هاوەڵان، کە لە چەند دەقێکی پێشەوایانی ئەهلی بەیتدا کورت هەڵهاتووە، بۆ ئەوەی ئەوە بچێتە دڵی ئەوانەی کە درۆ لە بارەیانەوە دەکەن".[٩٥]

بەم شێوەیە چەند زانایەک لە دژی شەوکانی وەستانەوە، هەندێکیان لە مامۆستاکانی بوون، لەگەڵ وەزیرەکان، وەڵامیان دایەوە بەچەند وتەیەک کە لە ئیمامیەکانەوە گواستبوویانەوە.[٩٦]

ئەوەی جێگەی تێڕامانە سەردەمی شەوکانی سەردەمێک بووە کە شیعەی ئیمامی تیایدا پەرەی سەندووە، نەک تەنها لە یەمەن، بەڵکو شیعەی ڕافیزی لە عێراق و خوراسانیش بوونیان هەبووە، ئەمە ئەوە بووە کە شەوکانی ویستوویەتی لە دووتوێی پەرتووکەکەیدا ئاماژەی پێ بکات.[٩٧]

شەوکانی چاودێریی چالاکیەکانی ئیمامیەکانی کردووە لە بڵاوکردنەوەی پەرتووکەکانیان کە بڵاوبووبوونەوە لەناو خەڵکیدا بەگشتی،[٩٨] تەنانەت هەندێکیان بێزار دەبوون لەو پەرتووکانە لە مزگەوتی سەنعا لە مانگی ڕەمەزاندا و خەڵکی گوێیان دەگرت و تووڕە دەبوون بۆی، لە سەنعا شۆڕشێک هەڵگیرسا کە چیرۆکی ئیمامیە زاڵ بوو بە سەریدا و دروشمەکەشی: "جنێودان بە هاوەڵان" بوو، کە ئەوانەی لە پشتی ئەم شۆڕشەوە بوون کەسانی دەستڕۆیشتوو بوون، بۆ ترساندنی هەندێ جێبەجێکار لە دامەزراوە گشتی و تایبەتەکان، هەرکەسێک هانی ئەم تەوژمەی بدایە ئەوە لەبەر بوونی ئارەزو بوو بۆ شیعەی ئیمامی لە ناوی ماڵی ئیمامی خۆیدا.[١٠٠]

ئەوەی جێگەی سەرسوڕمانە کە مێژوونووسی بەناوبانگ یەحیای کوری حوسەین (لە ساڵی ١١٠٠ک/١٦٨٨ز کۆچی دوایی کردووە) لای زەیدیە دەمارگیرەکان زۆر خۆشەویست نەبووە، لەبەرئەوەی کەسێکی سەربەخۆ بووە لە ڕووی هزریەوە، هەروەها لەبەرئەوەی بە بۆچوونەکانی (شیعەی

ڕافیزی) ڕازی نەبوو لە ناو خەڵکدا، ئەم زانایە کتێبەکانی لە سەنعا لەناو خەڵکدا بڵاونەدەکرایەوە، لەبەرئەوە بوو شەوکانی لە ژیاننامە کورتەکەیدا ئاماژەی کردووە بۆ هۆکارەکانی پشتگوێخستنی لەلایەن خەڵکانی سەردەمەکەی و دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە حەزی لەوە کردووە کە کار بەوانە بکات کە لە پەڕتووکەکانی سەرچاوەی فەرموودەدا هاتووە، هەروەها بەرپەرچدانەوەی ئەوانەی کە پێچەوانەی دەقی سەحیحن، تەنانەت شەوکانی خۆی کە باسی پەڕتووکەکانی یەحیای کوڕی حوسەین دەکات، کاتێک باسیان دەکات کە باسی ئیبراهیمی کوڕی قاسمی کوڕی موئەید دەکات لە چینەکانیدا (لە ساڵی ١١٥٣ک/١٧٤٠ز کۆچی دوایی کردووە).[١٠١]

شاردنەوە و تەزویرکردنی پەڕتووک لەناو شیعەکاندا باوبووە، تا ئەو ئاستەی کە هەستاون بە تەزویرکردن لەسەر زەیدی کوڕی عەلی (لە ساڵی ١٢٥ک/٧٤٣ز کۆچی دوایی کردووە)، کە کۆمەڵە بەناوبانگەکەیان بڵاوکردەوە دوای ئەوەی هەندێ بابەتیان لێ لابرد کە دەمارگیری تێدابوو بۆ خەڵک (وەک بەرزکردنەوە و کۆکردنەوە و ئامین کردن لە نوێژدا) پەڕتووکەکەیان نووسیەوە و لەناو خەڵکدا بڵاویان کردەوە، شەوکانی[١٠٢] قسەی لەسەر کردووە و بەوەی کە ئەم پەڕتووکە لە سەردەمی یەحیای کوڕی حوسەیندا بڵاوبووەتەوە و لە سەردەمی شەوکانیشدا هەبووە، واتە دوای زیاتر لە سەدەیەک. هەرچەندە ناکۆک بووە لەگەڵ ئیمامیەکان، بەڵام ئەوە واینەکردووە کە سۆزی بۆیان و ژیاننامەیان بۆ نەنووسێت، تەنانەت کە لە ڕا دەربڕینیشدا لەگەڵیاندا پێچەوانە بووە، بەڵکو داوای لێخۆشبوونی لە خوا بۆ مردووەکانیان کردووە.[١٠٣]

شەوکانی بەس تەنها دژایەتی شیعەی ئیمامی نەکردووە، بەڵکو بەهەمانشێوە دژایەتی شیعەی ئیسماعلیشی کردووە کە بە باتینیەکان ناسرا بوون، باسی ڕێگری ئەوان و دژایەتی ئەوانی کردووە بۆ زانایان و کە چۆن هەستاون بە کوشتنی ئەوانەی دژیانن، یەکێک لە زانایانیان لە شاری زەبید لە ماڵەکەی خۆیدا کوشتووە.[١٠٤] شەوکانی لە گەڕان و پشکنیندا بووە بۆ وەڵامدانەوەی بیروباوەڕی باتینیەکان کە لە پەڕتووکەکەیدا (قطر الولي) کۆکردووەتەوە.

٣- دژایەتیکردنی سۆفیەکان:

ئەم هەوڵە لەم پەڕتووکەی ئێمە توێژینەوەی لەسەر دەکەین دەردەکەوێ لەو ڕێگایەوە کە ڕێگر نەبووە بۆ ئەو سۆفیانەی کە لە دوای سەدەی حەوتەمەوە ژیاون، ئاماژەی بۆ نەکردوون لەگەڵ ئەوەی زۆر لە پەڕتووکی یەمەنیەکان و نایەمەنیەکاندا باسکراون، کە هەموویان ئاخنراون بە سۆفی و سۆفیگەریەکان و چیرۆکەکانیان.

هەرچەندە ئیسماعیلی کوڕی ئیبراهیمی جبریتی باسی کردوون (لە ساڵی ٨٠٦ک/١٤٠٣ز کۆچی دوایی کردووە)، بەڵام ئینکاری بیروباوەڕەکانیانی کردووە وەک ئیبن عەرەبی، چونکە بانگەوازی کردووە بۆ خەڵاتەکەی تەنانەت وتوویەتی: کە بە هۆی ئەوەوە "ناڕەحەتی زۆر بووە لەسەر زانایانی حەقبێژ".[١٠٥]

کاتێک باسی ئیبن عەتائوڵڵای سکەندەری دەکات (لە ساڵی ٧٠٩ک/١٣٠٩ز کۆچی دوایی کردووە) زۆر وەسف و سەنای دەکات، کە باسی هیچ کەسی وا نەکردووە،[١٠٦] ئەو زۆرتر باسی دونیا بەکەمگریی ئەوانەی دەکرد کە ژیاننامەی بۆ دەنووسین،[١٠٧] دەردەکەوێ کە زۆر وەسف و سەنای ئەوانەی کردووە کە لە دژی ئیبن عەرەبی نووسیویانە (لە ساڵی ٦٣٨ک/١٢٤٠ز کۆچی دوایی کردووە) و ئیبن فارز (لە ساڵی ٦٣٢ک/١٢٣٥ز کۆچی دوایی کردووە)،[١٠٨] کاتێک ژیاننامەی قاسمی کوڕی ئەحمەد دەنووسێ وەڵامی ئەو پرسیارە دەداتەوە کە بە شیعر بۆیان ناردووە دەربارەی سۆفی، دەڵێت بە نامەیەک وەڵامی داونەتەوە لەوبارەیەوە و ناوی ناوە (الصوارم الحداد القاطعة لعلائق مقالات أرباب الإتحاد)، پاشان لەسەری دەدوێت و دەڵێت:

"نووسینی ئەم وەڵامەش لە هەڕەتی لاوێتیدا بوو، من ئێستا لە حاڵی ئەواندا وەستاوم، لە هەموو ئەوانە دوور و بەریم کە قسەکانیان و کارەکانیان پێچەوانەی ئەم شەریعەتە پاک و ڕوونەیە، شەوەکەی وەک ڕۆژ وەهایە، بەندایەتی خوای گەورەشم نەکردووە بە کافرکردنی کەسێک کە بە ڕووکەشی کارەکەی لە موسڵمانانە ئەچێ". پاشان دەڵێت: "ڕاست نیە پێچەوانەکردنی ئەمە بە کافربوون پێی، بۆیە دەڵێت: ئەم ڕێگەدانە دەکرێت لە کافراندا بە جیاوازی

جۆرەکانیانــەوە، لەبەرئــەوەی ئێمــە دەڵــێن: جیــاوازی لــە نێــوان ئــەوەی کــە ئەسـڵەکەی ئیسـلامە و ئـەوەی ئەسـڵەکەی کـوفرە، لەسـەر ئـەوەی کـە ئەسـڵە لەگەڵ شاراوەیی ئەوە واجبە".(١٠٩)

لەگـەڵ ئەوەشـدا کـاری ئـەو سـۆفیانەی بـەلاوە ناپەسـند بـووە کـە بەرامبـەر ئیبن تەیمیە وەستاونەتەوە،(١١٠) لەو بارەیەوە پەڕتووکێکی داناوە ناوی ناوە (قطر الولي على حديث الولي).(١١١) چارەسەری کێشـەی سـۆفیەکانی کردووە بە چارەسـەرێکی شـەرعیانە کـە حەقیقـەتی ویلایـەتی ڕوون کردووەتـەوە کـە لـە ئایەتە قورئانیەکەدا باسکراوە: (أَلا إِنَّ أَوْلِيَاء اللّهِ لاَ خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلاَ هُمْ يَحْزَنُونَ) (یونس: ٦٢) و ئەو فەرموودەیە بەناوبانگەی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لەسـەر) ڕوونکردووەتەوە کە دەفەرموێت: "من عادى لي ولياً فقد آذنته بالحرب".(١١٢)

لەگەڵ ئەوەشدا شەوکانی خۆی لەوانە ژماردووە کە سۆفین، بەڵام سۆفی دونیا بەکەمگر، کە لە شـەرعدا زانراوە، نـەک سـۆفیە ناشیرینەکە. ئەوانـەی کە ژیاننامەی بۆ دەنووسین وەسفی دەکردن بەوەی کە کەسێکی زاهید و دونیا بەکەمگر بووە، بەڵام خواردنی باش و جلوبـەرگی باشـی هـەبووە،(١١٣) ئـەوەش ئەوەبووە کە شەوکانی پێی هەستاوە، خواپەرست و نزیک لە خواردنی خۆش و پۆشاکی جوانی پۆشیوە.

٤- فەرمانکردن بە چاکە و ڕێگریکردن لە خراپە و هەوڵدان بۆ چاککردنی نێوان خەڵکی:

لە میانەی نووسینی زۆربەی ژیاننامەکاندا ئەم باسە دەرکەوتووە، بەتایبەت کاتێک بـاس لـە هاوەڵـەکانی دەکـات، بـاس لـە لایـەنی فـەرمانکردنی بـە چاکـە و ڕێگریکردنی لە خراپەی کردووە، چەندین هەڵوێستی دلێرانە دەخاتە ڕوو کە ئێمـە لـەم مـاوە کورتـەدا نـاتوانین باسـی لێـوە بکـەین، هـەروەها لـە میانـەی ژیاننامەی دەسـەڵاتداران بە هەمانشێوە ئەم لایەنـە باسـدەکات. شـەوکانی زۆر حـەزی بـەوە کـردووە کـە دەرگـای دەرچـوون لـە فیتنـە بکرێتـەوە، هـەروەها سـەرکۆنەی ئـەوەی کـردووە کـە مرۆڤـی نـا دانـا جـاری وا هەیـە ڕێگـری لـە خراپەیەک دەکات بە شێوازێک کە لە خراپەکە دزێوتر و خراپترە.

ئەم پەڕتووکە لە هەموو ژیاننامەکاندا دیارە، بەتایبەت ئەوانەی کە لەم جۆرە هەڵوێستانەیان هەیە لە فەرمانکردن بە چاکە و ڕێگری کردن لە خراپە، خاوەنی ژیاننامەکە بەوە وەسف دەکات،[١١٤] باسی هەڵوێستەکانیان دەکات، ئەو هەڵوێستانەی هەڵوێستی زۆر و بەنرخن لە بابەتی خۆیاندا. دۆزینەوەی جێگایەکیش لێرەدا ئاسان نیە بۆ ئەوەی بیخەینە ڕوو بەم خێراییە، بۆیە ئەوەندە بەسە کە ئاماژە بە شوێنەکەی بکەین لە پەڕتووکەکەدا، هەرکەسێک ویستی بوەستێت لەسەری بگەڕێتەوە بۆی، کە ئەویش شایانی ئەوەیە توێژینەوەی لەسەر بکرێت. ئەم هەڵوێستانە لەگەڵ خەڵکی و لەگەڵ دەسەڵاتداران و پێشەوایانیشدا جیاوازن.[١١٥]

لەو ئاوڕدانانەوەی شەوکانی کە ئاوڕی لێداوەتەوە بەڵگەیە لەسەر وردی و قووڵی، ئەوەیە کە زۆر باسی ئەو هەڵوێستانەی کردووە کە لە دەرەوەی ئاشووب و فیتنەن، یان لەو هەڵوێستانەن کە ئەوەی ئینکاری دەکات سەیری ناکات.[١١٦]

ئەمە ڕوونە لەلای شەوکانی بە هەڵوێستە زانستیەکانی، کاتێک لە تەنیشت پێشەوادا هەڵدەستێت بەوەی کە دەیبینێت: فەرمانکردنە بە چاکە و ڕێگریکردنە لە خراپە لەگەڵ بەکارهێنانی وردبینی و حیکمەتدا، بەڵکو لە هۆکارەکانی ڕازیبوونی بە پۆستی دادوەریی بریتیبووە لە گوێگرتن لەوانەی کە هانیانداوە بۆ ڕازیبوون پێی، لە ترسی ئەوەی نەوەک یەکێک بچێتە ئەو پێگەیە کە متمانە بە ئاین و زانستەکەی نەکرێت،[١١٧] وەک پێش ئەوەی ئەو ئەم پێگەیە وەربگرێت، داوای لێکراوە بەو کارە گۆڕانکاریی بکات بەو شێوەیەی کە ئەو بە خراپەی دەزانێت و فەرمان بکات بەوەی کە بە چاکی دەزانێت، لەگەڵ ئەوەشدا ئەو وەرگرتنی ئەم پۆستەی بە کۆست زانیوە.

هەروەها بەرگریشی لە پێشەوا مەنسور عەلی کردووە (لە ساڵی ١٢٢٤ک/١٨٠٩ز کۆچی دوایی کردووە) کە کەسێکی دادپەروەر بووە و بە شەریعەتی خوا کاری کردووە، لە سەردەمی ئەودا ئەگەر شتێک ڕووی بدایە و لەگەڵ شەرعدا یەکینەگرتایەتەوە، ئەوە بە هۆکاری ترەوە بووە جگە لە ئەو، یان ئەو بووە جگە لە خێر و چاکە هیچی تری نەویستووە و هیچی تری جگە

لـه دادگـەریی نەویسـتووە، ئەگـەر ئاگـای لـەو سـەرپێچییانەش بوایـە لـە کـاری دەخست و هەڵیدەوەشاندەوە.(١١٨)

شـەوکانی کەسـایەتیەکی چاکـەخوازی هـەبووە، لـەم پـەڕتووکەیدا کـە ئێمـە لێکۆڵینـەوەی لەسـەر دەکـەین، چەنـدین هەڵوێسـتی دلێرانـەی کەسـایەتیەکانی باسکردووە کە چۆن چاکسازیان لـەنێوان خـەڵک و هـۆز و تیرەکاندا کـردووە، بۆیە ڕۆڵی زۆری هەبووە لـە بەستنی ڕێککەوتنـەکان و ئاشتەوایی نێوان تیرە ناکۆکەکانـدا، چەنـدین نامـەی نـاردووە لەسـەر زمـانی پێشـەواوە بـۆ چارەسەرکردنی بابەتە سیاسیەکان، جا جیاوازی نیە بۆ دەسەڵاتدارانی مەککە بووبێت یان لەگەڵ محەمـەد عـەلی پاشا بووبێت (لـە سـاڵی ١٢٠٩ک/١٧٩٤ز کۆچی دوایی کردووە)، نامـەکانی شـەوکانی کـە بـە نـاوی پێشـەواوە نێردراون وەڵام بووە بۆ محەمـەد عـەلی پاشا، یان دەسـەڵاتدارانی مەککـە و مەدینـە بـە داڕشتنێکی تایبەت دەنووسران، بۆ نموونـە ئـەو نامانـەی کـە بۆ محەمـەد عـەلی پاشـا و ئـەوانی دوای ئـەوی دەنـارد، شـوێنکەوتەکانی محەمـەدی کـوڕی عەبدولوەهابی (لە ساڵی ١٢٠٩ک/١٧٩٤ز کۆچی دوایی کردووە) بـە دەرچـوو و ناشیرینکردنی ناوبانگیەکەی وەسف کردووە. لە هـەمان کاتدا دەستەواژەکانی شەوکانی پاک بوون، تووشـی ئـەم دەستەواژانە نـەدەبوو، بەتـەنها ئاماژەی بۆ ئـەوە دەکـرد کـە ئـەوان هـاوەڵانی نەجـدن، چونکـە شـەوکانی نـاڕازیی نـەبوو لەوانـەی کـە لـە پەڕتووکـەکان و نامیلکـەکانی محەمـەدی کوڕی عەبدولوەهابدا هاتبوون، بەڵام ئەو لەگەڵ ئـەوەدا نـەبوو کـە نـەوەکانی عەبدولعـەزیزی کـوڕی سعود پێی هەڵدەستان لە بەکافرکردن و کوشتن و بڕین.(١١٩)

لـە میانـەی خوێندنـەوەی بەڵگەنامـەکان و نامـە گۆڕدراوەکـان لـە نێـوان پێشەواکانی زەیدیەکان و دەوڵەتی عوسمانی، جا جیاوازی نیە کە ڕاستەوخۆ بـووبێ یـان لـە ڕێگـەی دەسـەڵاتدارانی مەککـە و مەدینـە و میسـرەوە بووبێت، ئـەوە ڕوون بووەتـەوە کـە شـەوکانی بەرپرسـیار بـووە لـە داڕشـتنەوەی، بەوپێیەی کە ئەو پۆستی دادگای باڵای هـەبووە و نزیک بووە لە پێشـەواوە، بۆیـە لـە یـەکێک لـەو نامانـەدا بـە ڕوونی دەڵێت کـە دەوڵـەتی عوسـمانی بـەلای پێشەوایانەوە چاکە و دەیانەوێت بمێنێتەوە و بەردەوام بێت لە یەمەندا.(١٢٠) ئـەم

نامەیە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە شەوکانی لە میانەی دەستەواژەکانیدا هەوڵی جوڵاندن و دوژمنایەتیکردنی لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا نیە.[121] هەروەها ڕۆڵی هەبووە لە نەوروژاندنی دوژمنایەتی لە نێوان پێشەوایان و نەوەکانی عەبدولعەزیزی کوڕی سعود، دارشتنەوەی نامەکانی شەوکانی بەناوی پێشەواوە ئەوە دەردەخات کە بەدەستەواژەی نزیکبوونەوەوە بووە نەک ڕق و دوورکەوتنەوەوە، تەنانەت ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە نارازیی نییە لەوەی کە محەمەدی کوڕی عەبدولوەهاب بانگەشەی بۆ دەکات، هەرچەندە ئەم ئینکاری ڕشتنی خوێن دەکات.[122]

نووسراوەکانی نێوان سعودی کوڕی عەبدولعەزیزی کوڕی محەمەدی کوڕی سعود (لە ساڵی ١٢٢٩ک/١٨١٣ز کۆچی دوایی کردووە) و پێشەوا مەنسور دەربارەی بانگەشەکردن بۆ تەوحید و یەکتاپەرستی و لابردنی هەندێک دیاردەی شیرک، لەوانەش ڕوخاندن و تێکدانی ئەو گۆڕانەی بەرزکراونەتەوە و لابردنی قوببەی سەر گۆڕەکان. هەروەها نامەگۆڕینەوە لەگەڵ شەوکانی خۆشیدا هەبووە، ئەم نامانەش بوونەتە مایەی ئەوەی کە چەندین گۆڕی بەرز تێک بدرێت و قوببەکان بەشێکیان نەمێنن لە سەنعا و زومار،[123] بەڵام بۆمان ڕوون نەبوویەوە ئاخۆ کێ بەم کارە هەستاوە، ئایا خودی دەوڵەت بووە؟ یان لەلایەن هەندێک لە زانایانەوە دەستپێشخەری بۆ کراوە؟

هەروەها ڕۆڵی هەبووە لە ئاشتەوایی نێوان پێشەوا موتەوەکیل و شەریف حەمودی سەرداری ئەبی عەریش.[124] ئەمەش ڕوون دەبێتەوە کە شەوکانی هەروەک چۆن زانایەکی موجتەهید بووە، بەهەمان شێوە سیاسیەکی زیرەک و ئاشتیخوازێکی حەکیمیش بووە.

چوارەم: کاریگەرییەکانی لەسەر هەوڵە هزریەکانی دوای خۆی

شەوکانی لەم پەڕتووکەیدا (البدر الطالع) شۆرەتی بە مێژوونووس دەرکردووە،[125] چونکە یەکەم پەڕتووکە کە هەموو تایبەتمەندییەکانی مێژووی تێدا بێت و لە خودی نووسەرەکەشیدا شێوە تایبەتمەندی مێژوونووس هەبێت. لەبەرئەوە (البدر الطالع) گرنگی زۆری هەیە، چونکە ژیاننامەی یەمەنیەکانی بۆ

ئێمە پاراستووە و ئەگەر بهاتبایە ئەو ژياننامانەی نەنووسيبايە ئەوا لە هيچ پەڕتووكێكی تردا دەرنەدەكەوتن.

لەم پەڕتووكەدا شەوكانی توانيويەتی ڕا و مەزهەب و بۆچوونەكان و ململانێ هزريەكان و بەريەككەوتنە ئەدەبيەكان ئاشكرا بكات، كە ڕۆحی ئەو سەردەمە شەوكانی بوون كە تيايدا ژياوە، كە خۆی دەبينێتەوە لە قۆناغی هزری ڕاپەڕيوی چاكەخوازی هاوسۆز لەگەڵ هێرشە ئەوروپيەكان كە جيهانی ئيسلاميان داگيركرد كە بە هێرشی فەڕەنسا ناسراوە (١٢١٣ – ١٢١٦ك/١٧٩٨ – ١٨٠١ز)، هەرچەندە هاوچەرخەكانی خۆی نەياندەزانی كە ئەو ڕۆڵەی ئەو دەيبينێت لە چاكسازی ڕاپەڕينە و خەوتووەكان بەخەبەر دێنێت و بێئاگاكان بەئاگا دێنێت، بەڵام ئەوانەی ئەمڕۆ سەيری ئەو ڕۆژگارە دەكەن بە ڕوونی تێبينی ئەوە دەكەن ئەو بزووتنەوەی كە محەمەدی كوڕی عەبدولوەهاب پێی هەستاوە لە نەجد و شۆڕشەكەی ميسر لە دژی هێرشەكانی فەڕەنسا و دەركردنيان لە ميسر و شام و ڕووبەڕووبوونەوەی شەوكانی لەگەڵ تەوژمی تەقليد و دەمارگيری و داخران و بانگەشەكردن بۆ ڕزگاربوون لە كۆتوبەندی هزريی، كە عەقڵەكانی كەلەبچە كردووە بە بيانووی داخرانی دەرگای ئيجتيهاد و ڕاگەياندنی واجبێتی تەقليد، هەموو ئەمانە ئەوەی كە لێكۆڵينەوە دەكات تێبينی دەكات كە شەپۆلێكی نوێگەری بووە لە هزری ئيسلاميدا،(١٢٦) ئەوەش ڕۆژئاوا تێبينی كردووە و ئاگای لێی هەيە كە هەميشە لە كەميندايە بۆ ئيسلام و موسڵمانان، بۆيە پەنای برد بۆ هەڵمەتەكانی بۆ سەر جيهانی ئيسلامی، هەڵمەتێكی سەربازی شێوە ڕێكخراو بوو، بۆ ئەوەی زاڵ ببێت بەسەر هەموو زەويەكانی ئيسلامدا و هەر بزووتنەوەيەكی ئيسلاميش لەبار ببات، بۆ ئەوەش ئەوەندە بەسە كە سەيرێكی مێژووی داگيركردنی هێزە ڕۆژئاواييەكان بكەين كاتێك جيهانی ئيسلاميان داگيركرد دووپاتی ئەوە دەكاتەوە بە ڕوونی. بۆ نموونە داگيركردنی عەدەن لە باشووری يەمەن لە ساڵی ١٢٥٥ك/١٨٣٩ز، واتە دوای چوار ساڵ لە كۆچی دوايی شەوكانی و داگيركردنی جەزائير لەلايەن فەڕەنسا لە ١٢٣٦ك/١٨٣٠ز و داگيركردنی هيندستان لەلايەن بەريتانياوە لە سەدەی هەژدەدا و داگيركردنی ميسر لەلايەن بەريتانياوە لە ١٣٠٠ك/١٩١٨ز،

زۆری نەمابوو کە سەدەی چواردەی کۆچی (بیستی زاینی) سەردەربێنێ، دەبینی هەموو جیهانی ئیسلامی داگیرکرابوو. ئەم داگیرکاریە کۆتایی پێهات بە کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی (١٣٣٧ک/١٩١٨ز)، پاشان خیلافەتی ئیسلامی ڕووخا لە ساڵی (١٣٤٣ک/١٩٢٤ز)، واتە دوای سەدەیەک لە کۆچی دوایی شەوکانی، کە هێرشەکانی فەڕەنسای بۆ سەر میسری بە کۆستێکی گەورە ناوبردبوو. باش حاڵی ئەبوو ئەگەر بیبینیایە کە هەموو جیهانی ئیسلامی لەژێر هێرشی ئەورووپیەکاندایە؟ بەم شێوەیە جیهانی ئیسلامی دەیناڵاند بەدەست هێرشی سەربازی داگیرکەری ڕۆژئاوایی، بۆیە دواتر کەوتە ناو تونێلێکی تاریکەوە، کە پڕبوو لە بیرۆکە و بۆچوون و بیروباوەڕی ئەوروپی، کە وایانکرد جیهان تووشی حاڵەتێک لە نەخۆشی و ناهاوسەنگی بوویەوە، کە تاکو ئێستاش نەهاتووەتە سەرخۆی، بەڵام دڵنیام کە دەبێت لەم حاڵەتە بێتەدەرەوە و بێتەوە سەر هۆشی خۆی، ئەم ئومێدەش وادەکات دەبێتە هۆی هەڵهاتنی ڕۆژ.

لە دیارترین ئەو هەڵوێستانەی کە پێویستە ببێتە جێگەی سەرسوڕمان، ئەو هەڵوێستەی شەوکانی بوو لە بەرامبەر داگیرکاریەکانی فەڕەنسا، کە هەستی بە ئازارێکی زۆر کرد لە بەرامبەر ئەوەی کە تووشی وڵاتە ئیسلامیەکان هاتبوو، داگیرکردنی میسری لەلایەن وڵاتێکی کافرەوە بە کارەسات ناوبرد، کە هاوسۆز بووە و پشتیوانی هێزە عوسمانیەکان بووە لە دژی هێرشەکانی فەڕەنسا،[١٢٧] بەڵام هیچ شتێکی نەبینیوە لەوەدا کە هاوپەیمانی ببەسترێت لەگەڵ بەریتانیا و ڕووسیا لە دژی فەڕەنسیەکان.[١٢٨]

گەورەترین کاریگەریش کە شەوکانی هەیبێت لەسەر نەوەکانی دوای خۆی ئەوە بووە کە قوتابیەکانی لەدوای خۆی بوون بە سەرکردەی بزووتنەوەی هزری ئیسلامی لە ناو یەمەن و دەرەوەیدا. قوتابیەکانی لە یەمەن ئامادە کرد بۆ ئەوەی ڕابەرایەتی بزووتنەوەی زانستی لە دوای خۆی بکەن، شەرجەبی[١٣٠] باس لەوە دەکات و دەڵێت ٧٢ قوتابی بوون، ئەو قوتابیانە "بوون بە زانای پایەبەرز و ئەدیبی داهێنەر، یان دادوەری شارەزا، یان مامۆستای لێهاتوو، لەوانە یان بوون بە پێشەوا لە یەمەن، یان هەیانبوو نێردرا

بۆ کاری دیبلۆماسی، یان بوو بە پارێزگار بەسەر ناوچەیەکەوە، ئەوەش بەڵگەیە لەسەر سەرکەوتوویی دەرچووەکانی زانستی ئیسلامی لای بیریارەکەمان".[١٣١]

بەڵام کاریگەری شەوکانی لەسەر هەوڵە هزریەکان لە دواتردا، ئەوەبوو کە کەسایەتیە ئیجتیهادیەکەی پاڵنەر بووە بۆ ئەوەی وەرگیراو بێت لە ناو کۆمەڵە هزری و فیقهیە جیاوازەکاندا، پەڕتووکەکانیشی بوون بە جێگای ڕازیبوونی لە زانکۆی ئەزهەر و لە ناو کۆڕە فیقهیە جیاوازەکاندا، بۆیە وایلێهات کە ئیجتیهادەکانی و هەڵبژاردنە فیقهیەکانی لە یەمەن پشتی پێدەبەسترا، دوای شۆڕشی یەمەن لە ٢٦ ئەیلولی ١٩٦٢ز، پەڕتووکەکانی لە قوتابخانە و پەیمانگەکاندا دەخوێنران.

شەوکانی جارێکی تر لە سەدەی سیانزەدا گەڕایەوە،[١٣٢] یەکێک بوو کە ئەو دابەزینەی کە تووشی جیهانی ئیسلامی هاتبوو هەژاند، پیاوانی چاکسازی شوێن شوێنەوارەکانی کەوتن لە دوایدا.[١٣٣] تەنانەت هەندێ لەوانەی کە هاوچەرخی شەوکانی بوون واباسیان کردووە کە نوێکەرەوەی سەدەی سیانزەهەم بووە،[١٣٤] بۆ ئەمەش ئیبراهیم هیلال[١٣٥] دووپاتی کردووەتەوە کە دەڵێت: "بەدڵنیاییەوە مەزهەبی شەوکانی لە ئیجتیهاددا بەخێرایی لە هیندستان و پاکستان بڵاوبوویەوە لەسەردەستی قوتابیەکەی شێخ عەبدولحەق، پاشان لەسەردەستی سەید محەمەد سدیق حەسەن خان قنوجی (لە ساڵی ١٣٠٧ک/١٨٩٩ز کۆچی دوایی کردووە)، کە زۆر گرنگی داوە بە بڵاوکردنەوەی پەڕتووکەکانی.

ئینجا لە ڕووی ڕۆڵ و کاریگەریی پەروەردەییەوە ئەو زۆر قووڵ و پێشکەوتوو بووە و پێشبڕکێی لەگەڵ سەردەمەکەیدا کردووە، ئەوەش بە سوودوەرگرتن لە هەموو ئەوانەی پێش خۆی بووە، بۆیە ڕێبازێکی نوێی داهێناوە بۆ فێربوونی زانست، کە "هەستاوە بە تۆمارکردنی ئەزموونەکانی، بۆ ئەوەی قوتابیەکانی سوودی لێوەربگرن و هەر لێکۆڵەرێکیش کە لێکۆڵینەوە لە زانست و زانیاری بکات، بۆیە پەڕتووکە بەسوود و گرانبەهاکەی دانا بە ناوی (أدب الطلب)".[١٣٦] شەرجەبی[١٣٧] نامیلکەیەکی نووسیوە لەبارەی هزری

پەروەردەیی شـەوکانی بە بەراورد لەگـەڵ هـزری پـەروەردەی نـوێ، ئەمـەش بەڵگەیـە لەسـەر ئـەوەی کـە شـەوکانی کاریگـەری هـەبووە لـەسـەر بیـری پەروەردەی ئیسلامی لە دەوڵەمەندکردن و پەرەپێدانیدا، بۆیە بیریارە ئیسلامیە هاوچەرخەکان کەڵکیان لێی بینیوە و کاریگەر بوون پێی، لەوانە شێخ محەمەد عەبدە (لە ساڵی ١٣٢٣ک/١٩٠٥ز کۆچی دوایی کردووە)[١٣٨] و محەمەد ڕەشید ڕەزا (لـە سـاڵی ١٣٥٤ک/١٩٣٥ز کـۆچی دوایـی کـردووە)،[١٣٩] کـە ئـەم دوانـە هەڵمـەتێکی پـەرش و بڵاویـان کـرد لـە دژی تەقلید و بانگەشـەی ئیجتیهادیـان دەکـرد، بۆیـە پەڕتووکـەکانی شـەوکانی وایلێهـات دەستاودەسـتی پێبکرێـت لـە ناوەنـدەکانی بزووتنـەوە ئیسـلامیە جیاوازەکانـدا، بەتایبـەت لەوانـەی کـە پەیوەندییان بە ئیجتیهاد و تەقلیدەوە هەبوو.

ئـەوەش بـە ڕوونـی دیـارە لـەنێو ئـەو تامـەزرۆ زانسـتیانەدا، هـەروەها لـەو پەڕتووکانـەی کـە دەربـارەی شـەوکانی نووسـراون و ئـەو توێژینەوانـەی کـە کـراون و بڵاوبوونەتـەوە لـە بـوارە زانسـتیە جۆراوجۆرەکانـدا، ئەمانـە وایـانکردووە کـە شـەوکانی ببێتـە کەسـایەتییەکی بێوێنـە و کاریگـەر لەسـەر بزووتنەوەی هزری لە هەموو لایەنەکانیەوە، لـە ڕووی تەفسیر و فـەرموودە و فیقـە و پـەروەردە و بزووتنـەوەی چاکسـازی و گۆڕانکـاری لـە بوارەکـانی کۆمەڵایەتی و سیاسیدا،[١٤٠] سەرچاوەی هـەموو ئەمانـەش بریتیـە لـە ئیسـلام و جگە لە ئەو هیچی تر نیە، هیچ شتێک نابێتە ڕێگر لەسـەر ڕێگاکـەی هەرچەندە قسەی قسەکەرانیش بەردەوام بێت.[١٤١]

کۆتایی:

پێشەوا شەوکانی –ڕەحمەتی خوای لێ بێ - لەم پەڕتووکەیدا توانیویەتی شێوازێکی نوێی هەڵسوکەوتکردن پێشکەش بکات لەگەڵ هونەری نووسینەوەی ژیاننامەی زانایان، بەم کردەوەیەش بیرۆکەی کۆکردنەوە و نووسینەوە و بەکارهێنانی لاپەڕەکانی گواستەوە بۆ دیاریکردنی لەدایکبوونەکان و کۆچی دواییکردنەکان، کە بیرۆکە نوێیەکە خۆی دەبینێتەوە لە ڕوویەکی هزری سەردەمی دانانی ژیاننامەکان بۆ کەسە دیارەکان بە تەواوی و بە پوختی ئەو زانایانەی کە ژیاننامەیان بۆ دەنووسێت.

پێشەوا شەوکانی پشکی هەبووە لە دەوڵەمەندکردنی پەڕتووکخانەی عەرەبی بە خوێندنەوەی هزری گشتگیر، لە ڕێگەی باسکردنی گۆڕانکارییە هزرییەکان کە لە ژیاننامەی کەسایەتیە دیارەکاندا دەرکەوتووە، بۆ توێژەری هزرێکی دەوڵەمەند ئامادەکراوە، لەبەر ئەوە لەناو ئەم پەڕتووکەیدا ئاماژەی بە گۆڕانکاریە فیکری و هزرییەکان کردووە لە سەدەی حەوتی کۆچیدا، ژیاننامە و بیر و هزری زیاتر لە ٦٠٠ زانا و پێشەوای خستۆتە ڕوو، هەروەها گرنگی بە لایەنی ڕۆشنی کەسەکان و کردەوە باشەکانیان داوە و لایەنە خراپەکانی تۆمار نەکردووە، لەمەدا پەیڕەوێکی پەروەردەیی گرنگی گرتۆتەبەر کە پێویستە هەموو توێژەرێک ئاگاداری بێت، لەم نووسینەیدا شەوکانی گەورەیی سەلەف دەردەخات و بە بەهایی ئەوەش نیشاندەدات کە بۆ ئێمەیان جێهێشتووە.

سەرچاوەکان:

١ – الشوكاني، محمد بن علي. البدر الطالع، بيروت: دار المعرفة، ط١، ١٩٨٠، ج٢، ص٢١٥.

٢ – المرجع السابق، ص.٢١٥

٣ - المرجع السابق، ج١، ص٤٢٠.

٤ – المرجع السابق، ج١، ص٤٧٨، ٤٨٥. وترجمته لنفسه، ج٢، ص٢١٤ – ٢٢٥.

٥ – ترجم له: إبراهيم بن عبدالله الحوثي (توفي ١٢٢٣هـ/١٨٠٨م) في كتابه "نفحات العنبر"، ومحمد بن حسن الشجني الذماري (توفي ١٢٨٦هـ/١٨٦٩م) في كتابه "التقصار في جيد زمن علامة الأمصار"، وهي ترجمة مخصوصة بالشوكاني، ولطف الله جحاف (توفي ١٢٤٣هـ/١٨٢٧م) في كتابه "درر نحور الحور العين"، والأهدل (توفي ١٢٥٠هـ/١٨٨٤م) في كتابه "النفس اليماني"، ص١٧٨. انظر:

– زبارة، محمد بن محمد. نيل الأوطار، مصر: دار الحديث، ط١، ١٩٩٣، ج٢، ص٢٩٧ – ٣٠٢.

٦ – القنوجي، محمد صديق. أبجد العلوم، بيروت: دار الكتب العلمية، د.ت، ج٣، ص٢٠١ – ٢١١.

٧ - المرجع السابق، ج٣، ص٢٧٢.

٨ – الشرجبي، عبد الغني قاسم. الإمام الشوكاني حياته وفكره، بيروت – صنعاء: مؤسسة الرسالة، مكتبة الجيل، ط١، ١٤٠٨هـ/١٩٨٨م، ص١٤٩-٢١٦.

٩ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج٢، ص٢١٥ – ٢١٨.

١٠ - المرجع السابق، ص١٦٣.

١١ - المرجع السابق، ج٢، ص٢١٩. كان يقول: "أنا أخذت العلم بلا ثمن فأريد إنفاقه كذلك".

١٢ – انظر تراجمهم بالترتيب في البدر الطالع.

١٣ - الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٤٦٤، ٤٦٥.

١٤ - المرجع السابق، ج٢، ص٢٠ – ٢٤. انظر أيضاً:

– منصور، عبد الملك. الإمام الشوكاني فقيهاً، (رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة صنعاء، ٢٠٠٠، ص٤٦).

١٥ - الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج٢، ص٢٢٤.

١٦ – جحاف، لطف الله، والرعوي، عارف محمد عبد الله فارع. درر نحور الحور العين بسيرة المنصور علي وأعلام دولة الميامين، صنعاء: وزارة الثقافة والسياحة، ١٤٢٥هـ/٢٠٠٤م، ص٥٩٨.

انظر أيضاً:

- زبارة، نيل الوطر، مرجع سابق، ج٢، ص٢٩٨.

١٧ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص ٣٨٠.

١٨ – الكتاني، عبد الحي بن عبد الكبير. فهرس الفهارس والإثبات ومعجم المعاجم والمشيخات والمسلسلات، تحقيق: إحسان عباس، بيروت: دار الغرب الإسلامي، ط٢، ١٤٠٢هـ/١٩٨٢م، ج٢، ص١٠٨٦.

١٩ – الأهدل، عبد الرحمن بن سليمان . النفس اليماني، صنعاء: مركز الدراسات والأبحاث اليمنية، ١٩٧٩م، ص١٧٧.

٢٠ – العمري، حسين عبد الله. الموسوعة اليمنية، صنعاء: مؤسسة العفيف الثقافية، ١٤٢٣هـ/٢٠٠٣م، ص١٧٩١.

٢١ – انظر:

- الزركلي، خير الدين. الأعلام، بيروت: دار العلم للملايين، ط٥، ٢٠٠٢، ج٧، ص١٩٠، ١٩١، (١١٤) مؤلفاً.

- الشوكاني، محمد بن علي. قطر الولي على حديث الولي، تحقيق: إبراهيم إبراهيم هلال، مصر: دار الكتب الحديثة، (د.ت)، المقدمة، ص٦٠ – ٦٢، (١٣١) مؤلفاً مخطوطاً، و(٢٠) مطبوعاً.

- الغماري، محمد حسن. الإمام الشوكاني مفسراً، جدة: دار الشروق، ط١، ١٤٠١هـ/١٩٨١م، ص٩٥ – ٩٨. (١٨٩) مخطوطاً و(٣٨) مطبوعاً.

- الحبشي، عبد الله محمد. "ثبت بمؤلفات العلامة محمد بن علي الشوكاني"، مجلة دراسات يمنية، صنعاء، عدد٣، أكتوبر ١٩٧٩م، ص٦٥ – ٨٦. (٢٥٠) كتاباً ورسالةً المخطوط منها والمطبوع.

٢٢ – الشرجبي، الإمام الشوكاني حياته وفكره، مرجع سابق، ص٢٠٣ – ٢٢٩، (٢٤٠) مخطوطاً و(٣٨) مطبوعاً.

٢٣ – صدرت رسالة قام بها العزعزي، انظر:

- العزعزي، عبد الله فارع عبده. "الشوكاني مؤرخاً: دراسة في منهجه التاريخي في كتابه (البدر الطالع)"، (رسالة ماجستير، جامعة بغداد، ١٤١٦هـ/١٩٩٥م).

٢٤ – الشرجبي، الإمام الشوكاني حياته وفكره، مرجع سابق، ص٢٣٧ – ٢٦٦.

٢٥ – المرجع السابق، ص٢٣٠ – ٢٣١.

٢٦ – طبع نيل الأوطار لأول مرة بمطبعة بولاق سنة ١٢٩٧هـ أي بعد وفاة مؤلفه بـ(٤٧) سنة، بينما طبع الكتاب الفوائد المجموعة في الأحاديث الموضوعة بالهند سنة ١٣٠٣هـ وإتحاف الأكابر طبع بالهند سنة ١٣٢٨هـ. انظر:

- الكتاني، فهرس الفهارس والإثبات ومعجم المعاجم والمشيخات والمسلسلات، مرجع سابق، ج٢، ص١٠٨٣، ١٠٨٥.

٢٧ – رسالة دكتوراه، أعدها إبراهيم توفيق الديب، في كلية أصول الدين، جامعة الأزهر، ١٩٧٧م.

٢٨ – رسالة دكتوراه، أعدها محمد حسن الغماري، في كلية الشريعة والدراسات الإسلامية، جامعة أم القرى، مكة المكرمة، ١٤٠٠هـ/١٩٨٠م، وقد طبعت فيما بعد.

٢٩ – رسالة دكتوراه، في التربية أعدت من قبل عبد الغني قاسم الشرجبي.

٣٠ – رسالة دكتوراه، أعدها حسن ناصر سرار، صادرة عن قسم الدراسات الإسلامية، كلية الآداب، جامعة الخرطوم، السودان، ١٤٢٣هـ/٢٠٠٢م. وفي الجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة، صدرت رسالتان عن الشوكاني.. الأولى دكتوراه بعنوان: منهج الإمام الشوكاني في العقيدة. إعداد : عبد الله نومسك. والثانية ماجستير بعنوان: الإمام الشوكاني وإيراده للقراءات في تفسيره. إعداد: أحمد عبد الله أحمد المقري.

٣١ – ولم تنشر أبحاث الندوة المذكورة كما كان أمل الدكتور العمري، وقد عقدت الندوة في ٢٢ – ٢٤ رجب ١٤١٠هـ/١٧-١٩ فبراير ١٩٩٠م. انظر أيضاً:

- العمري، حسين عبد الله. الإمام الشوكاني رائد عصره: دراسة في فقهه وفكره، بيروت: دار الفكر المعاصر، ط١، ١٤١١هـ/١٩٩٠م، ص٤١٥.

٣٢ – زبارة، نيل الوطر، مرجع سابق، ج٢، ص٣٠٢.

٣٣ – الغماري، الإمام الشوكاني مفسراً، مرجع سابق، ص٧٢، ٢٦٨.

٣٤ – هكذا ورد في غلاف الكتاب.

٣٥ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج٢، ص٣٧٥.

٣٦ – المرجع السابق، ج٢، ص٣٧٥.

٣٧ – المرجع السابق، (ملحق الكتاب) ٢/٢.

٣٨ – الشجاع، عبد الرحمن عبد الواحد. "زبارة المؤرخ باعثه ومنهجه.. كتاب أئمة اليمن أنموذجاً"، ندوة عقدها مركز البحوث والدراسات اليمنية، جامعة عدن، ٢٠٠٦م.

٣٩ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج٢، ص١٦٢.

٤٠ – المرجع السابق، ج٢، ص١٦٢.

٤١ – مثال على ذلك:

- الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج٢، ص١٩٨.

٤٢ – العزعزي، "الشوكاني مؤرخاً: دراسة في منهجه التاريخي في كتابه (البدر الطالع)، مرجع سابق، ص٤٦.

٤٣ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٣.

٤٤ – المرجع السابق، ج١، ص٢، ٣.

٤٥ – المرجع السابق، ج٢، ص٣٧٤.

٤٦ – المرجع السابق، ج٢، ص٣٧٥.

٤٧ – العزعزي، "الشوكاني مؤرخاً: دراسة في منهجه التاريخي في كتابه (البدر الطالع)، مرجع سابق، ج٢، ص٤٦.

٤٨ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ص١٢٣ - ١٥١.

٤٩ – المرجع السابق، ج١، ص٨.

٥٠ – المرجع السابق، ج٢، ص١٧٠. ج٢، ص٣٣٢.

٥١ – العزعزي، "الشوكاني مؤرخاً: دراسة في منهجه التاريخي في كتابه (البدر الطالع)، مرجع سابق، ص١٥٢ - ١٨٤.

٥٢ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٣.

٥٣ – المرجع السابق، ج١، ص٤.

٥٤ – الكتاني، فهرس الفهارس والإثبات ومعجم المعاجم والمشيخات والمسلسلات، مرجع سابق، ج٢، ص.١٠٨٤

٥٥ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٢٣٤، ٣٨٠.

٥٦ – المرجع السابق، ج١، ص٤٢٨.

٥٧ – المرجع السابق، ج١، ص٢٠، ج١، ص٥٦، ج٢، ص١٨، ١٨٧.

٥٨ – المرجع السابق، ج٢، ص١٨٧.

٥٩ – المرجع السابق، ج١، ص٦٠.

٦٠ – المرجع السابق، ج١، ص٢ ، ٣.

٦١ – العمري، الإمام الشوكاني رائد عصره دراسة في فقهه وفكره، مرجع سابق، ص١٤٣ – ١٦٥. انظر أيضاً:

- الشوكاني، قطر الولي على حديث الولي، مرجع سابق، المقدمة، ص.٢٠

٦٢ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج٢، ص.٨٥

٦٣ – المرجع السابق، ج١، ص١١٤، ١٩، ١٨، ١٣، ١٢، ...، ج١، ص٣٩٩، ٣٩٦، ٣٩٣، ١٩٦، ....، ج٢، ص١٦١.

٦٤ - المرجع السابق، ج٢، ص٨٣.

٦٥ – المرجع السابق، ج٢، ص٩١، ٩٢.

٦٦ – المرجع السابق، ج١، ص٣٤٠.

٦٧ – المرجع السابق، ج١، ص٣٨٥.

٦٨ – عنوان الرسالة : "القول المفيد في أدلة الإجتهاد والتقليد"، طبعت أكثر من مرة، وأول ما طبعت في مصر بمطبعة مصطفى البابي الحلبي سنة ١٣٢٧هـ.

٦٩ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج٢، ص٨٣ - .٩٠

٧٠ – المرجع السابق، ج١، ص٤٠٦.

٧١ – المرجع السابق، ج١، ص٣٦١.

٧٢ – المرجع السابق، ج١، ص١٣٥.

٧٣ – المرجع السابق، ج١، ص١٥٧ – ١٥٨.

٧٤ – المرجع السابق، ج١، ص٢٦٥.

٧٥ – المرجع السابق، ج١، ص٦٣.

٧٦ – القنوجي، أبجد العلوم، مرجع سابق، ج٣، ص٢٠٣. انظر أيضاً:

- العمري، الإمام الشوكاني رائد عصره دراسة في فقهه وفكره، مرجع سابق، ص٩٥ – ١١٦.

٧٧ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج٢، ص٨٩.

٧٨ – المرجع السابق، ج١، ص٢٣٤.

٧٩ – المرجع السابق، ج١، ص٣٩٥.

٨٠ – المرجع السابق، ج٢، ص١٩٤.

٨١ – المرجع السابق، ج١، ص٢١. ج١، ص٦٧، ٦٨.

٨٢ – المرجع السابق، ج٢، ص١٨٢، ١٨٣.

٨٣ – المرجع السابق، ج٢، ص٢٦٢.

٨٤ – المرجع السابق، ج٢، ص٢٦.

٨٥ – كما حصل لحسين بن يحيى الذماري (توفي ١٢٤٩هـ/١٨٣٣م) الذي حصل له جفاء من أهل بلده، لأنه لم يتعصب للمذهب الزيدي. انظر:

- الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٢٣٦، ج١، ص٤٠٥، حيث استنكر ما حصل لعبد الهادي المعروف بالحسوسة (توفي ١٠٤٨هـ/١٦٣٨م) من تعصب ضده.

٨٦ – القنوجي، أبجد العلوم، مرجع سابق، ج٣، ص٢٠٣.

٨٧ – المرجع السابق، ج١، ص٨٣.

٨٨ – المرجع السابق، ج١، ص٨٣.

٨٩ – العمري، الإمام الشوكاني رائد عصره دراسة في فقهه وفكره، مرجع سابق، ص٩٦ .

٩٠ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٢٩٧.

٩١ – المرجع السابق، ج١، ص١١٨، ١٢٧، ١٥٩، ٢١٠.

٩٢ – المرجع السابق، ج٢، ص٩١.

٩٣ – المرجع السابق، ج١، ص٢٣٣.

٩٤ – الإمامية هي الشيعة الاثنا عشرية بل والإسماعيلية، وعرفت بالإمامية لإعتقادها بالإمامة.. أما الجارودية فهي نسبة إلى أبي الجارود زياد بن المنذر الكوفي (توفي ١٥٠هـ/٧٦٧م) وقيل سنة (١٦٠هـ/٧٧٦م) وهم الذين يقومون بسب الصحابة وتفسيقهم بل وتكفيرهم، انظر:

- الأكوع، إسماعيل بن علي. الزيدية نشأتها ومعتقداتها، بيروت: دار الفكر المعاصر، ط٣، ١٤٢١هـ/٢٠٠٠م، ص٢٣-٢٦.

٩٥ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٢٣٣.

٩٦ – المرجع السابق، ج١، ص٢٣٥، انظر أيضاً:
- العمري، الإمام الشوكاني رائد عصره دراسة في فقهه وفكره، مرجع سابق، ص٩٨ - ١٠٠.
٩٧ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج٢، ص٢٢٨.
٩٨ – المرجع السابق، ج٢، ص١٥٢، ١٥٣.
٩٩ – المرجع السابق، ج٢، ص٢٠٥، ٢٠٦.
١٠٠ – الشوكاني القصة الكاملة في:
- المرجع السابق، ج٢، ص٣٤٤ – ٣٤٨.
١٠١ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج٢، ص٣٢٨.
١٠٢ – المرجع السابق، ج٢، ص٣٣٠.
١٠٣ – المرجع السابق، ج١، ص٩٩.
١٠٤ – المرجع السابق، ج٢، ص٢١٠. وهذا يشبه ما كان يقوم به الحشاشون في عهد الأيوبيين.
١٠٥ – المرجع السابق، ج١، ص١٣٩.
١٠٦ – المرجع السابق، ج١، ص١٠٧، ١٠٨.
١٠٧ – المرجع السابق، ج١، ص٤، ١١، ١٢.
١٠٨ – المرجع السابق، ج١، ص٢١٩.
١٠٩ – المرجع السابق، ج٢، ص٣٧. وله تعليق لطيف حول التحرج من مسألة التكفير، في حاجة إلى تأمل دقيق.
١١٠ – المرجع السابق، ج١، ص٦٨.
١١١ – كان هذا الكتاب موضوع دراسة قام بها إبراهيم إبراهيم هلال ومن شاء الاستزادة يرجع إليه.
١١٢ – الحديث رواه البخاري ونصه كاملاً، انظر:
- الشوكاني، قطر الولي على حديث الولي، مرجع سابق، ص٢٣١.
١١٣ - الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٥٠ ، ٥١.
١١٤ – وصف أحمد بن إبراهيم الأندلسي (٧٠٨هـ/١٣٠٨م) بأنه كان قائماً بالمعروف والنهي عن المنكر وافقاً لأهل البدع، وله مع ملوك عصره وقائع، انظر:
- الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٣٤، ٣٥.

١١٥ – كان إبراهيم بن محمد يسعى في الإصلاح بين الناس، انظر:

- الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٢٤. ووقف إبراهيم المقدسي متصدياً للسلطان، ورفض أن يحكم بما يريده، انظر:

- الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٢٧. وعبد الله لطف الباري الكبسي (توفى ١١٧٣هـ/١٧٥٩م) كان ساعيا لإزالة المنكر بيده، انظر:

- الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٣٩٤. وأحمد الكوراني مزق أمر السلطان لمخالفته لأمر شرعي، انظر:

- الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٤١. وعلي بن يعقوب البكري (توفى ٧٢٤هـ/١٣٢٤م) يقول كلمة حق أمام السلطان الناصر، انظر:

- الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٥٠٣. وكان للقاضي علي بن قاسم السنحاني (توفي ١٠٠٥هـ/١٥٩٦م) حكم قضائي عجيب ينهى فيه عن منكر كان سائداً في صنعاء أيام وجود العثمانيين في اليمن، انظر:

- الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٤٧٤.

١١٦ – أشاد بمن أفتى لقازان من أحفاد جنكيز خان حول زواجه بزوجة أبيه التي كان يمكن أن يرتد لو لم يفت بزواجه منها. وللشوكاني رأي اجتهادي في هذه المسألة، انظر:

- الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج٢، ص٣. وأشاد بابن تيمية لأنه كان عندما يصرح بالحق فتأباه الأذهان، يحوله إلى احتمال آخر تحاشياً للفتنة، انظر:

- الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٧١.

١١٧ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٤٦٥.

١١٨ – المرجع السابق، ج١، ص٤٦٣.

١١٩ – انظر نصوص الرسائل التي أنشأها الشوكاني باسم الإمام في:

- الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٣٥٧ – ٣٦٨.

- الشوكاني، محمد بن علي. ذكريات الشوكاني، تحقيق: صلاح رمضان محمود، اليمن: وزارة الثقافة، ١٩٨٣م، ص١٣.

١٢٠ – انظر نص الرسالة من الشوكاني لأحمد يكن باشا في:

- الشوكاني، ذكريات الشوكاني، مرجع سابق، ص١٩٠.

١٢١ – انظر نص الرسالة الموجهة من الشوكاني إلى خليل باشا في:

- الشوكاني، ذكريات الشوكاني، مرجع سابق، ص١٨٨. ولكن العثمانيين لما وجدوا الاضطراب عم البلاد أرسل السلطان عبدالمجيد الأول (توفي ١٣٨٩هـ/١٨٦١م) حملة عام ١٢٦٥هـ/١٨٤٩م أي بعد وفاة الشوكاني بخمسة عشر عاماً، وصار هذا هو الوجود العثماني الثاني في اليمن.

١٢٢ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج٢، ص ٧٢٦. انظر أيضاً الرسائل المتبادلة في:

- الشوكاني، ذكريات الشوكاني، مرجع سابق، ص١١٣ - ١١٩.

١٢٣ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص ٢٦٢.

١٢٤ – الشوكاني، ذكريات الشوكاني، مرجع سابق، ص١٥٦ - ١٥٨.

١٢٥ – العزعزي، الشوكاني مؤرخاً : دراسة في منهجه التاريخي في كتابه (البدر الطالع)، مرجع سابق، ص٤٤.

١٢٦ – عدت الشوكانية إحدى دعوات الإصلاح التي هزت الركود الذي أصاب العالم الإسلامي ووفرت نموذجا لما تلاها من دعوات إصلاحية لاحقة، انظر:

- بني المرجة، موفق. صحوة الرجل المريض أو السلطان عبد الحميد الثاني والخلافة الإسلامية، الكويت: مؤسسة صقر الخليج للطباعة والنشر والتوزيع، ١٩٨٤م، ص٣٥٦.

١٢٧ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج٢، ص٩ - ١٥. انظر: أيضاً:

- العزعزي، الشوكاني مؤرخاً : دراسة في منهجه التاريخي في كتابه (البدر الطالع)، مرجع سابق، ص١١٣- ١١٨.

١٢٨ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٩.

١٢٩ – الشوكاني، ذكريات الشوكاني، مرجع سابق، ص١٤. انظر أيضاً:

- سالم، سيد مصطفى. نصوص يمنية عن الحملة الفرنسية، صنعاء: مركز الدراسات اليمنية، ١٩٧٥م، ص١٤.

١٣٠ – الشرجبي، الإمام الشوكاني حياته وفكره، مرجع سابق، ل٢٣٨ – ٢٦٦.

١٣١ – المرجع السابق، ص٢٦٧.

١٣٢ – الصعيدي، عبد المتعال. المجددون في الإسلام من القرن الأول إلى الرابع عشر، مصر: مكتبة الآداب ومطبعتها، د.ت، ص٤٧٢ – ٤٧٥. وللأسف أنه اتهم

الشوكاني بأنه جامد ومقلد لابن تيمية، إلا أن هذا الحكم صدر من رجل لم يعرف ولم يطلع على حقيقة شخصية الشوكاني، انظر:

- الشوكاني، قطر الولي على حديث الولي، مرجع سابق، المقدمة، ص٤١، ٤٢.

١٣٣ – بني المرجة، صحوة الرجل المريض، مرجع سابق، ص٣٥٦.

١٣٤ – الشوكاني، البدر الطالع، مرجع سابق، ج١، ص٣٤٥، ٣٤٦. يقول القاضي عبد الرحمن بن يحيى الآنسي (توفي ١٢٥٠هـ/١٨٣٤م) في قصيدة طويلة:

وأن مجدد المائة التي نحن فيها لهو أنت بلا امتراء.

١٣٥ – الشوكاني، قطر الولي على حديث الولي، مرجع سابق، المقدمة، ص٤٥.

١٣٦ – العمري، الإمام الشوكاني رائد عصره دراسة في فقهه وفكره، مرجع سابق، ص٥٢. لقد أفرد العمري فصلاً في كتابه عن المذهب التربوي والتعليمي عند الشوكاني.

١٣٧ – التي صدرت بعنوان: الإمام الشوكاني حياته وفكره.

١٣٨ – الصعيدي، المجددون في الإسلام من القرن الأول إلى الرابع عشر، مرجع سابق، ص٥٣٦، ٥٣٧، إلا أن محمد عبده نحا نحو الاقتداء بالغرب كرد فعل لجمود التقليد في العالم الإسلامي.

١٣٩ – المرجع السابق، ص٥٤٣.

١٤٠ – العمري، الإمام الشوكاني رائد عصره دراسة في فقهه وفكره، مرجع سابق، ص٨٩، ٩٠.

١٤١ – أشار عبد العزيز قائد المسعودي في كتابه "الشوكانية الوهابية تيار مستجد في الفكر العربي الحديث"، القاهرة: مكتبة مدبولي، القاهرة. إلى أن ما دعا إليه الشوكاني هو دعوة قحطانية متدثرة بمذهب أهل السنة، وأنه لا يهمه من أمر المذهب شيء سوى حماية مصالح القحطانية من تعديان العدنانية. وهذه مقولة غربية(!) لا تصمد أمام الأدلة والبراهين. انظر:

- الشجاع، عبد الرحمن. "الحساسية التاريخية.. هل من سبيل لعلاجها!!"، مجلة كلية الآداب، جامعة صنعاء، عدد٣٠، ٢٠٠٧م.